

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV, P. THEWREWK EMIL, NÉMETHY GÉZA.

TIZENNEGYEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1890.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1890-ben.*

Balassa József.	Kovács Péter.
Barabás Ferencz.	Kováts S. János.
Baráth Ferencz.	Kuzsinszky Bálint.
Barbarics L. Róbert.	Kvacsala János.
Bartal Antal.	Lázár Béla.
Bartha Döme.	Lehr Vilmos.
Bayer József.	Matirko Bertalan.
Becker Nándor.	Négyesi László.
Binder Jenő.	Némethy Géza.
Bognár F. D.	Patrubby Lukács.
Böhm Károly.	Pecz Vilmos.
Boros Gábor.	Petz Gedeon.
Csengeri János.	Pozder Károly.
Czirbusz Géza.	Pruzsinszky János.
Endrei Ákos.	Reményi Ede.
Erdélyi Pál.	Rózsa Béla.
Fináczy Ernő.	Schill Salamon.
Fröhlich Róbert.	Sebestyén Gyula.
Gärtner Henrik.	Simon Lajos.
Háhn Adolf.	Steuer János.
Halász Ignác.	Szigetvári Iván.
Haraszi Gyula.	Szinnyei József.
Heinrich Gusztáv.	Takáts Sándor.
Hellebrant Árpád.	Thewrewk Emil.
Himpfner Béla.	Tinár Pál.
Hittrich Ödön.	Török Károly.
Irmei Ferencz.	Vári Rezső.
József Főherczeg.	Várkonyi Endre.
Kaposy E. J.	Veress Ignác.
Kassai Gusztáv.	Vietórisz József.
Katona Lajos.	Volf György.
Kelemen Béla.	Werner Adolf.
Kiss Albert.	Weszely Ödön.
Kont Ignác.	Wigand János.

TARTALOM. *)

I. Értekezések.

	Lap
Abel Jenő †	34
Abel Jenő irodalmi munkássága	81
Bardth Ferencz, Petőfi újonnan felfedezett versei	512
Barbarics L. Rob., Kazinczy Gábor Kazinczy Ferenczről	391
Bayer József, Grillparzer első magyar fordításai	599
I. Ináncsi Pap Gábor Sapphoja	—
II. Az ósanya, P. Horváth Dánieltől	660
Becker Nándor, Happel magyar hadi románja	374
Binder Jenő, Az Agis-kérdéshez	609
Bognár F. D., Az kopaszszagnac diczireti	514
Boros Gábor, A parodos Aristophanes vígjátékaiban	361
1. Akharnaiak. — 2. Lovagok	—
3. Darazsak. — 4. Béke. — 5. Madarak	467
6. Békák. — 7. Lysistrate. — 8. Felhők. — 9. Thesmophoriát ülő nők. — 10. Gyülesező nők. — 11. Plutus. — A parados elmélete	585
Czirbusz Géza, A huno-gót Atli-eposz	507
Háhn Adolf, A Petőfi-cultus Erdélyben	215
— — A «Fösvény» első magyar átdolgozása	783
Heinrich Gusztáv, Boér Sándor Elfridéje	209
— — «Fayel»	318
— — Petőfi költeményeinek új szövegkiadása	502
— — Mabinogi	612
— — Az ófelnémet bölesődal	796
Hellebrant Árpád, Az 1888-89-ik évi philologiai programm-értekezések jegyzéke	66
Irmei Ferencz, A francia középkori irodalom	193, 300
József főherczeg, Czigány levelek	737
Kassai Gusztáv, «Mohács», Kisfaludy Károly elegiája, görögre fordítva	641
Kiss Albert, Kazinczy Ferencz levelezése	811
Kuzsinszky Bálf., De inscriptionibus lat. VI. et VII. a. u. c. saec. metro dactylico compositis	288
Kacsala János, Plato Symposionja és az Akademia	666
Lázár Béla, Ágis a világirodalomban	92
1. Ágis és a XVIII. század	—

*) A csillaggal jelölt czikkek a Vegyesek rovatában vannak.

	Lap
2. Gottsched	93
3. Beszenyei György	98
— — Még egy szó az Agis-kérdéshez	696
<i>Lehr Vilmos</i> , Kleist Senecája Kisfaludy Sándornál	489
<i>Matirko Bert.</i> , Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban	644, 769
<i>Négyesi László</i> , B. Szabó Dávid leszármazása	803
<i>Némethy Géza</i> , Coniecturae in libros Ciceronis de finibus	1
— — Cicero, De finibus V, 69	322
— — Cato distichonjainak egybevetése	794
<i>Fatrubányi Lukács</i> , Nöldeke perzsa tanulmányai	517
<i>Petz Gedeon</i> , A német e-hangokról	230
<i>Pozder Károly</i> , Müller Miksa bölcséleti művei	677
<i>Reményi Füle</i> , Theokritos II. idyllje	35
— — Theokritos III. idyllje	438
<i>Sebestyén Gyula</i> , Egy ismeretlen Homér-fordítóról	7
<i>Szinnyei József ifj.</i> , Ahlquist Ágost	40
<i>Takáts Sándor</i> , Még néhány szó Péczeliről	106
<i>Theureux Emil</i> , Variæ lectiones, LXXXVI—VXXXI	281
— — Variæ lectiones LXXXII—LXXXV	371
— — Variæ lectiones LXXXVI—LXXXVIII	465
<i>Tímár Pál</i> , Schiller Demetriusa	22
<i>Török Károly</i> , Egy Molière-tanulmány	699
<i>Vári Rezső</i> , Ábel Jenő	73
— — Ábel J. irodalmi munkássága	84
— — A Homérosi hymnuszok codex Estensise	161
— — Ad hymni Homericæ ad Apollinem vs 9	318
— — Néhány észrevétel a kilikiai Oppianushoz	457
— — Joan. Botaniatæ carmen de metro iambico	577
— — Megjegyzések a «Mohács» görög fordítására	807
<i>Várkonyi Endre</i> , Párhuzamos idézetek	21, 464, 560
<i>Volf György</i> , A Battyányi-codex irodalomtörténeti és liturgiai fontossága	174
<i>Weszeley Ödön</i> , Marmontel és négy magyar író	477

II. Hazai irodalom.

Ábel Jenő, Magyar tanulók külföldön, I. Mokos.	
Acsay Fer., A prózai műfajok elmélete, <i>Kelemen Béla</i>	412
Albrecht Ján., Német olvasókönyv, <i>Endrei Ákos</i>	715
Barna Ignác, Aeneis-fordítása, <i>Csengeri J.</i>	529
Bellágh Alad., Pázmány beszédei, <i>Kováts S. János</i>	45
Böhm Ján., Rabszolgaság az ókorban, <i>N. G.</i>	734
Csengeri Ján., Sophokles Antigónéja, <i>Némethy G.</i>	403
— — — — — <i>Böhm Károly</i>	405
— — Jegyzetek az Odysseához, <i>Vári R.</i>	527
Danielovics Kálm., Az Aeneis I. s II. könyve, <i>Némethy G.</i>	711
Dávid István, Livius XXI—XXV. <i>Önismertetés</i>	332
— — Latin synonymika és helyesírás, <i>Némethy G.</i>	402

	Lap
Dávid I. és Fodor Gyula, Szótár Xenophon Memorabiliáihoz, <i>U. az</i>	571
— — — — Teljes szótár az Aeneishez. <i>U. az</i>	614
— — Ciceronis orationes, <i>U. az</i>	713
*Egyetemes Könyvtár	571
Erényi Mór-Balassa József, Magyar nyelvtan, <i>Halász Ign.</i>	334
Fináczy Ernő, A francia középiskolák, <i>Wigand S.</i>	617
Fischer K. A., A hún-magyar írás, <i>Balassa József</i>	255
Fischer-Tolnai, Petőfi élete és művei, <i>Korács Péter</i>	245
Gérecz Károly, Villon, <i>Haraszi Gyula</i>	621
Giesswein Sándor, Az óegyiptomi halottas könyv. <i>Pozder K.</i>	830
— — Az összehasonlító nyelvészet, <i>U. az</i>	832
Jánosi Bold., Cicero I., II. és XIV. philippikája. <i>Fruzsinszky J.</i>	536
Kolosváry Sánd. s Óváry Kelemen, Magyar jogtörténeti emlékek, <i>Bartal Antal</i>	394
Kohn Sam., A szombatosok, <i>Erdélyi Pál</i>	234
Koltai Virgil, Győr színészete I., <i>Bayer József</i>	108
Kúnos Ig., Oszmán-török népköltési gyűjtemény. <i>Pozder K.</i>	336
— — Török népmesék ford. <i>U. az</i>	336
*Kuzsinszky B., Aquineum és romjai	635
Latin praeparatiók, <i>Fruzsinszky János</i>	707
Mokos Gy., Magyar tanulók a jónai egyetemen, <i>Erdélyi Pál</i>	328
Némethy G., Euhemeri reliquiæ, <i>Önismertetés</i>	49
— — Aeneis-kiadásáról német bírálóat	135
— — De Firmico Materno, <i>Önismertetés</i>	240
— — Euhemerios-kiadásáról német bírálóat	443
— — Cicero de finibus, <i>Önismertetés</i>	523
Óváry Kelemen, Magyar jogtört. emlékek, I. Kolosváry.	
Pecz Vilmos, A görög tragédia I. <i>Fináczy Ernő</i>	329
Rada Istv., Molière, <i>Török K.</i>	699
Roseth Arn., Görög alaktan, <i>Schill Salamon</i>	409
— — — — — <i>Fináczy Ernő</i>	615
Simonyi Zs., A magyar nyelv, <i>Balassa József</i>	323
— — A magyar határozók, <i>Veress Ign.</i>	538
Simsay Laj., De tropis et figuris apud Terentium, <i>Némethy G.</i>	345
Szerelemhegyi Tivadar, I. Latin praeparatiók.	
Szilasi Móricz, I. Latin praeparatiók.	
*Szinyvei József, Magyar írók élete s munkái	141
Tóth György, I. Latin praeparatiók.	
Váli Béla, Aradi színészet története, <i>Bayer József</i>	547
*Vári Rezső, De digammo, német bírálóat	636

III. Philologiai program-értekezések.

Abday Asztrik, Az imádság és átok a görögöknél s rómaiaknál, <i>Némethy G.</i>	129
Bódis J., Hat év Cicero életéből, <i>Némethy G.</i>	723
Bournáz Ernő, Az olympiai játékok, <i>Vári R.</i>	847

	Lap
Brassai S., Horatius öt ódája, <i>Füvéczy E.</i> ...	847
Cserei József, Sophokles Oedipus királya, <i>Némethy G.</i> ...	130
Czövek Frigyes, A Labdakidák Sophoklesnél, <i>Fröhlich R.</i> ...	850
Dengi János, A Kisfaludy-család, <i>Werner Adolf</i> ...	265
Edelmann O., Róma topographiája, <i>Némethy G.</i> ...	261
Endrei Ákos, Hazánk a német költészetben, <i>Heinrich G.</i> ...	631
Enyi László, A Toldi-trilogia nőalakjai, <i>Rózsa Géza</i> ...	856
Farkas József, Titus Flavius Vesp., <i>Kuzsinszky B.</i> ...	560
Fröhlich Róbert, Herodotos pontusi útja, <i>Hittrich Ödön</i> ...	349
Gergye Lén., A homerosi kor kosmographiája, <i>Csenyéri János</i> ...	351
Grósz J., A magyar nyelvtan oktatása az I. osztályban, <i>Balassa József</i> ...	851
Hatvan Fer., A német nyelv a kereskedelmi iskolákban, <i>Balassa J.</i> ...	435
Hornyik József, Egy lap irodalmunk történetéből, <i>Kelemen B.</i> ...	852
Kapás Aurél, Simay Zsugorija, <i>Háhn Adolf</i> ...	849
Kassai Lajos, B. Orczy Lőrincz, <i>U. az</i> ...	855
Katona Lajos, Molière otthon s a társaságban, <i>Barabás F.</i> ...	724
Kocsner J., A régi római vízvezetékek, <i>Kuzsinszky B.</i> ...	433
Kőrösi Henr., A magyar népmesék anyaga, <i>Katona Lajos</i> ...	130
Kotunovics Sándor, A közegészségügyi intézmények a régi Rómában, <i>Vári Rezső</i> ...	66
Máthé Gy., Mikor kezdjük meg az idegen nyelvek oktatását, <i>Balassa J.</i> ...	434
Nosz Gusztáv, A görög dráma, <i>Némethy G.</i> ...	567
Pál Antal, A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai, <i>Lehr Vilmos</i> ...	837
Pausinger Sándor, A német helyesírás, <i>Heinrich G.</i> ...	633
Pintér Ede, A latin igeragozás rendszere, <i>Pruzsinszky János</i> ...	562
Pintér Kálmán, A bölcselő elem Vörösmarty lyrájában, <i>Szigetvári Iván</i> ...	628
Rácz Soma, Állapothatározó és attributum, <i>Pruzsinszky J.</i> ...	432
Schambach Gy., Class. philologiai szemléltető eszközök, <i>Pozder Károly</i> ...	852
Schultz A., A nyelvtanítás eszképző tényezői, <i>Balassa József</i> ...	59
Szvorényi József, A magyar nép eszejárása közmondásaiban, <i>Kelemen Béla</i> ...	261
Uhlárik Ján., Anonymus latinsága, <i>Vári Rezső</i> ...	63
Vajda Károly, Marc. Aurelius, <i>Némethy G.</i> ...	126
Weninger L., Lessing Náthánja, <i>Petz Gedeon</i> ...	848
Zimányi József, Báróczi Sándor védelmeztetett magyar nyelve, <i>Steuer János</i> ...	

IV. Külföldi irodalom.

*Bächtold Jak., Schweizerische Schauspiele ...	729
*Biadene L., Morfologia del Sonetto. II. G. ...	141
*Bulle Osk., Dante's Beatrice, II. G. ...	728
*Chaillu, Paul du, The Viking age ...	636
*Gietmann G., (Dante's) Beatrice, <i>Heinrich G.</i> ...	142
Goethe, Hermann s Dorothea, görögre ford. Dürr Ágost, <i>Himpfner Béla</i> ...	419
*Golther Wolfg., Das Lied vom Hürnen Seyfrid, <i>Heinrich G.</i> ...	68
Gurlitt Wilh., Pausanias, <i>Kapossy E. J.</i> ...	54
*Hoffmann M., Der Codex Mediceus des Vergilius, <i>N. G.</i> ...	444

	Lap
*Jostes W., Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters, <i>Heinrich G.</i>	731
Lanson G., Nivelles de la Chaussée, <i>Gärtner H.</i>	423
Ludwich Arth., Homeri carmina, <i>Vári Rezső</i>	347
*Merbot Reinh., Forschungsweisen der Geisteswissenschaften I., <i>Heinrich G.</i>	137
*Mielke H., Der deutsche Roman des XIX. Jhrts.	728
Monsier Ed., Romanciers allemands	729
*Müller Iván, Handbuch der class. Alterthumswissenschaft	571
— Max, Das Denken im Lichte der Sprache, <i>Posder K.</i>	677
*Nauck, Tragicorum Græcor. fragmenta	570
*Obermann Br., Deutscher Minnesang, <i>Heinrich G.</i>	69
Paris Gaston, La poésie du moyen âge, <i>Irmai F.</i>	193
— — La littér. franc. du moyen-âge, U. az	—
*Rehorn K., Der deutsche Roman	728
*Richardson G., Clarissa, német ford.	636
Rocheblave G., Le comte de Caylus, <i>Kont Ign.</i>	719
*Schäfer Arn., Quellenkunde der griech. u. röm. Geschichte	572
*Schiller Martinuzzi-terve <i>H. G.</i>	732
*Schweizerische Schauspiele des XVI. Jhrts.	729
Spengler Fr., Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jahrhunderts, <i>Prtz Gedeon</i>	55
*Thon Fr. W., Das Verhältniss des H. Sachs zur antiken u. humanistischen Komödie, <i>Heinrich G.</i>	138
*Usener Hermann, Religionsgeschichtl. Untersuchungen, <i>H. G.</i>	139
Wetz W., Die Anfänge der bürgerlichen Dichtung im XVIII. Jdt. <i>Gärtner Henrik</i>	120
*Wöber F. X., Die Reichsberger Fehde und das Nibelungenlied, — és: Die Skiren und die deutsche Heldensage, <i>Heinrich G.</i>	729
*Zimmermann M., De Tacito Senecæ imitatore, <i>N. G.</i>	444

V. Budapesti Philologiai Társaság.

Emlékirat a görög nyelv ügyében	268
Jegyzőkönyv az 1889-iki közgyűlésről	160
<i>Pecz Vilmos</i> , Titkári jelentés	152
Pénztárvizsgáló bizottság jelentése	155
Thewrewk Emil, Elnöki megnyitó beszéd	143
A budapesti philologiai társaság ülései	354, 728

VI. Fordítások.

Antipatros Sidonius, Anth. Pal. VII, 23 <i>P. Thewrewk E.</i>	598
— — Anth. Pal. VII, 26, U. az	609
— — Anth. Pal. VII 30, U. az	698
Heinrich von Morungen, Dal, <i>Simon Lajos</i>	287
Lukillos, Anth. Pal. XI, 176, <i>P. Thewrewk E.</i>	727
Priamola: Természetelene, <i>Bartha Döme</i>	506
Simonides, Anth. P. VII, 24. <i>P. Thewrewk E.</i>	598
— Anth. P. VII, 25. U. az	613

	Lap
Spervogel, Dicséret, <i>Simon Lajos</i>	488
Theokritus II. A varázsló leányok, <i>Reményi Ede</i>	35
— III. Amaryllis, <i>U. az</i>	138
Vergilius II. eclogája, <i>Vitéz József</i>	572
Walther v. d. Vogelweide, Örömtelen idők, <i>Wigand János</i>	192
— — A szerelem balgasága, <i>U. az</i>	233
— — Sóvárgás a tavasz után, <i>U. az</i>	267
— — Szépség és báj, <i>U. az</i>	299

VII. Vegyesek.

Ac veluti, <i>P. Th. E.</i>	613
Az accusativus mint az alany kifejezője, <i>P. I.</i>	135
Alany nélküli mondatok, <i>P. V.</i>	134
Az angolok eredete, <i>H. G.</i>	636
Cornelius Labeo	445
Elfride 1805-iki kolozsvári színlapja, <i>Bayer J.</i>	373
Göthe naplójáról, <i>Petz G.</i>	445
Görög comedia-töredék dór nyelvjárásban	69
Incudo, -inis, <i>P. Th. E.</i>	727
Könyvészet	71, 355, 448, 574, 637, 736, 859
Kürenberg első strófája, <i>Petz G.</i>	139
Lenau menyasszonya, <i>H. G.</i>	136
Lessing Virgini-tragédiája, <i>H. G.</i>	68
Martialis IX. könyvének utolsó epigrammja	69
Pályázat latin ódára	569
Pecz Vilmos görög mondattana németül	735
«Religio». Előfizetésre felhívás	135
Schiller Martiuuzzi-terve, <i>H. G.</i>	732
Shakespeare és Giordano Bruno, <i>H. G.</i>	444
A 'sváb' név etymológiája, <i>Petz G.</i>	140
Tetemre hívás, <i>Petz Geleon</i>	442
Thewrewk Festus-kiadásáról	735
Uhland a balladáról, <i>Petz G.</i>	446
Vári Rezső Halientica-kiadása	734
— — Nova fragmenta Orphica	734
Wernher v. Elmendorf, <i>Heinrich G.</i>	733

VIII. Nyílt tér.

Dávid István és Bartal Antal ellenbirálatai	275
Dengi János és Werner Adolf	355
Fischer K. A. és Balassa József	449
Gergye Lénárt és Csengeri János	453
A Magyar Nyelvőr mint a class. philologia őre, <i>Némethy Géza</i>	455
Simsay Lajos és Némethy Géza ellenbirálata	575
Pintér Ede és Pruzsinszky János	638
Szilasi Móricz, A latin preparatiók ügyében	861

CONIECTURAE IN LIBROS CICERONIS DE FINIBUS.

Cum nuperrime libros Ciceronis De finibus in nostra «Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum», quæ curante Aemilio Thewrewk de Ponor sumptibus R. Lampel in publicum prodit, in usum scholarum editurus denuo diligentissime perlegerem, facile perspexi, quæ communis virorum doctorum est opinio, codicem archetypum librorum manuscriptorum, quos habemus, omnium lacunis interpolationibus diversissimisque corruptelis adeo fuisse inquinatum, ut plurimis locis scriptoris verba divinando sint restituenda. Quare commentationes virorum doctorum, quæ huc spectant, omnes religiosissime in meum usum converti neque in eo, quod coniecturas et aliorum permultas et meas nonnullas in contextum recepi, parum me vidisse puto. In quas igitur ipse primum incidi, eas nunc in hac ephemeride, quod in præfatione editionis propter loci angustias facere non licuit, proponam pauloque fusius explicare temptabo.

I.

In l. I. c. VI. §. 17. Cicero de physica Epicuri doctrina, de atomis præsertim disserens eum a Democrito pendere contendit. «Democritea dicit — inquit — perpauca mutans, sed ita, ut ea, quæ corrigere vult, mihi quidem depravare videatur.» Deinde in §. 18. et 19. — afferam enim, ut lectores scriptoris mentem facilius assequi possint, locum integrum — sic loqui pergit: «Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur. Quamquam utriusque cum multa non probo, tum illud in primis, quod, cum in rerum natura duo quærenda sint, unum, quæ materia sit, ex qua quæque res efficiatur, alterum, quæ vis sit, quæ quidque efficiat, de materia disseruerunt, vim et causam efficiendi reliquerunt. Sed hoc commune vitium; *illae Epicuri propriae ruinae*:

censet enim, eadem illa individua et solida corpora (sc. atomos) *ferri deorsum suo pondere ad lineam*; hunc naturalem esse omnium corporum motum. 19. *Deinde ibidem homo acutus*, cum illud occurreret, si omnia deorsum e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, nunquam fore, ut atomus altera alteram possit attingere, *itaque attulit rem commenticiam*: declinare dixit atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus; ita effici complexiones et copulationes et adhæsiones atomorum inter se, ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi quæque in eo essent.»

De verbis *itaque attulit rem commenticiam* procul dubio corruptis Madvig in editione sua rectissime ita disputat:

«Insolens oratio est. Nam primum *itaque* nec solet poni in oratione, quæ a proposito et a periodi forma paulo liberius evagata est, revocanda, sed *igitur*, nec significatione et compositione, quæ coniungendi vim habet, ad eum usum aptum est; deinde nulla omnino hic est periodi talis inflexio, ut in viam revocanda fuerit; protasi brevi subicitur apodosis, ne minima quidem sententia interposita. Non iniuria igitur suspectum *itaque* fuit Manutio, Ursino, Ernestio; etsi addendi quæ potuerit causa esse non apparet; et fortasse aliud latet mendum, ut exciderit verbum aliquod, cuius subiectum esset *homo acutus*.»

Restat igitur, ut locum probabili ratione emendemus. Nam Bœckelio, qui in editione sua (Berol. 1872.) verba in quæstionem vocata prorsus tollenda esse censuit, rectissime respondit ibidem Madvig: «Fuit nuper, qui totum hoc *itaque — commenticiam* tolleret, prorsus improbabiler, vel ob vocabulum *commenticiam*.» Vidit hoc *Gustaffson*, qui in commentatione sua «De Ciceronis primo de finibus libro» (Helsingforsiae 1878) Madvigii vestigia legens locum hoc modo emendare temptavit: *ruit atque attulit rem commenticiam*, in quo tamen verba *ruit* et *attulit* minus apte cohærere non animadvertit.

Nos inprimis tenendum esse censemus, duos errores hoc loco tributos esse Epicuro a Cicerone, primum, quod atomos ferri deorsum suo pondere ad lineam sine causa affirmasset, deinde quod easdem perpaulum declinare dixisset. Bis igitur in eadem quæstione *homo acutus* secundum Ciceronem ausus est proferre *res suas commenticias* neque eas inter se apte cohærentes. Quare scribendum censeo levissima mutatione: *homo acutus — iterum attulit rem commenticiam*; nam atomos sine causa perpaulum declinare

statuit, cum iam supra de motu atomorum naturali mera commenta protulisset.

II.

In l. II. c. XXIV. §. 78., ubi Cicero Epicureorum de amicitia sententiam impugnat, legimus hæc :

«Amicitiae vero locus ubi esse potest aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? Quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem affici quam maximis, etiamsi ad se ex iis nihil redundet? Prodest, inquit, mihi eo esse animo. Immo videri fortasse. *Esse enim, nisi eris, non potes*; qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur.»

Verba: *esse enim, nisi eris, non potes* nullo modo intellegi posse statim apparet, quod etiam Madvig concedit in editione sua hæc dicens: «Paulo obscurius Cicero et, si severe verba exigas, subabsurde significavit conclusionem argumenti», locum tamen intactum reliquit. Contra Graser in programme gymnasii Gubenensis a. 1847. scribendum esse censuit: «*esse enim, nisi videris, non prodest*, quod Baiter secutus est; sed Ciceronem ipsum eum correxisse, ut ait Madvig, apparet iam ex duabus vocibus separatis (*eris—potes*) sine ullo indicio mutatis, apparet etiam ex eo, quod sequitur: «qui autem *esse poteris*», in quo continuatur argumentatio. Eadem fere dici possunt contra Bœckelium, qui in editione sua coniecit: *esse enim, etsi videris, non potes*. Quod autem Thomas (Revue de philologie, t. VII. p. 169.) proposuit: *prodesse enim, nisi eris, non potest*, neque ad sensum totius loci aptum est neque, quo modo ex *prodesse* factum sit *esse*, facile intellegitur.

Nos hoc loco lacunam esse statuimus legendumque censemus: *nisi noster eris*; nam *noster* propter antecedens *nisi* et sequens *eris* facile excidere potuit. Sensus est igitur talis: «Prodest, inquit Epicureus, mihi eo esse animo. — Immo videri fortasse eo esse animo. *Esse enim eo animo, nisi noster eris* et ab Epicuro desciscens nobis te adiunges, non potes. Qui autem esse poteris noster, nisi te amor ipse ceperit?»

III.

In l. II. c. XXXIII. §. 107., ubi Cicero Epicureos, qui omnes animi et voluptates et dolores ad corpus rettulerunt, refutat, legimus hæc:

«Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis, omnes animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? Nihilne te delectat unquam (video, quicum loquar), te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? Omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est; hæc leviora ponam: poema, orationem cum aut scribis aut legis, cum omnium factorum, cum regionum conquiris historiam, signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli (nam, si tuam dicerem, latebram haberes; ad corpus diceres pertinere) — sed ea, quæ dixi, ad corpusne refers? an est aliquid, quod te sua sponte delectet? Aut pertinacissimus fueris, *si perstiteris* ad corpus ea, quæ dixi, referre, aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris.»

Verba *si perstiteris* in codicibus Erlangensi et Palatino 1525. (B) sic, ut scripsimus, traduntur; in codice longe optimo, Palat. 1513 (A) legitur: *si hi perstiteris*, in deterioribus *si in eo perstiteris*. De his discrepantiis Madvigius ita disputat: «Secutus sum cum Baitero Erl. et B. Nam *in eo* apparet corrigendo natum ex eo, quod in A. obscure scriptum est, id autem ipsum (*si hi*) ex geminatione quadam litterarum potest ortum esse . . . *Persto in eo* — *referre*, quod e deterioribus codd. propagatum est, Latine dici nequit.» Quæ nos quoque probamus, iis tamen, quæ de scriptura cod. A. dicit, exceptis. Putamus enim e corruptela optimi libri genuinam lectionem, ut sæpius, restitui posse: *si hic perstiteris*. Adverbium *hic* significat *hoc loco, in hac questione*, ut sæpiissime apud Ciceronem. Cf. Or. pro Sulla, §. 20: *Hic* ait se ille, iudices, regnum meum ferre non posse; ibid. §. 24: *Hic* tu epistolam meam sæpe recitas.

IV.

In l. III. §. 61. Cato e Stoicorum sententia et manendi in vita et migrandi rationem exponit, ut iis, qui pluribus naturalibus frui possint, nulla honestatis ratione habita in vita manendum esse comprobet. «Nam bonum illud et malum — inquit — quod

sæpe iam dictum est, postea consequitur; prima autem illa naturæ, sive secunda sive contraria, sub iudicium sapientis et dilectum cadunt, estque illa subiecta quasi materia sapientiæ. Itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnis iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam *neque virtute retinentur in vita*, nec iis, qui sine virtute sunt, mors est oppetenda.»

Madvig inter verba *neque* et *virtute* lacunam esse statuit et Ciceronem scripsisse suspicatur: *neque is, qui virtute utitur, retinetur in vita*, eodem pertinent coniecturæ Lambini: *neque iis, qui virtute fruuntur, manendum in vita*, Nissenii: *neque ii, qui virtutem tenent, retinentur in vita*, et Baileri: *neque virtutem qui habet, virtute retinetur in vita*.

Nos, cum lacuna in codicibus nusquam indicetur, una littera mutata rem conficere nobis videmur: *neque virtute retinemur in vita*, ut sensus sit talis: «Ratio et manendi in vita et migrandi rebus naturalibus, non honestate, est metienda. Nam neque nos, qui virtutem habemus, virtute retinemur in vita, neque iis, qui virtute carent, mors est oppetenda.

V.

In l. IV. §. 65. 66., ubi Cicero sententiam Stoicorum, omnes insipientes æque esse miseros, impugnat, legimus hæc:

«Nisi forte censes, Ti. Gracchum patrem non beatiorum fuisse quam filium, cum alter stabilire rem publicam studuerit, alter evertere. Nec tamen ille erat sapiens; quis enim hoc? aut quando? aut ubi? aut unde? sed quia studebat laudi et dignitati, multum in virtute processerat. 66. Conferam autem avum tuum Drusum cum C. Graccho, eius fere æquali? Quæ hic reipublicæ vulnera imponebat, eadem ille sanabat. Si nihil est, quod tam miseros faciat, quam impietas et scelus, ut iam omnes insipientes sint miseri, quod profecto sunt, non est tamen æque miser, qui patriæ consulit, et is, qui illam extinctam cupit.»

Coniunctionem autem codices meliores, Erlangensis et Palatinus 1525. omittunt, quamobrem C. F. W. Mueller eam prorsus sustulit. Quod nos, cum in ll. IV. et V. careamus auctoritate optimi testis, codicis Palatini 1513. in l. IV. §. 16. desinentis, quocum codices deteriores sæpius consentiunt, facere non audemus, auctore Madvigio, qui autem ante avum excidere potuisse non sine causa

statuit. Adde, quod verba *conferam avum tuum* sine coniunctione cum præcedentibus minus apte cohærent.

Nos igitur hoc *autem*, cui hic non est locus, corruptum esse censemus et *conferam item avum tuum* scribendum esse suspiciamus. Nam Cicero primum Ti. Gracchum patrem cum filio, deinde Drusum cum C. Graccho contulit, ut insipientes non æque miseros esse demonstraret.

VI.

In l. V. §. 69., ubi Piso Peripateticos sequens e virtute et externis bonis cumulari et absolvi extremum et summum bonum demonstrare conatur, legimus hæc:

«Quomodo igitur, inquires, verum esse poterit, omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione, quod ea, quæ externa sunt, iis tuemur officiis, quæ oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. Nam et amici cultus et parentis ei, qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod ita fungi officio in recte factis est, quæ sunt orta a virtutibus. *Quæ quidem sapientes utentes sequuntur duce natura tamquam*; non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellentibus præditi excitantur sæpe gloria, quæ habet speciem honestatis et similitudinem. Quod si ipsam honestatem penitus viderent, quonam gaudio complerentur, cum tanto opere eius adumbrata opinione lætentur?»

Verba *quæ quidem sapientes utentes sequuntur duce natura tamquam* difficultate molesta laborare nemo non videt. Quare editores plurimi *utentes* et *tamquam* uncis incluserunt neque tamen, quod inprimis quærendum est, athetesin adhibentibus, cur interpolator hæc verba adscripsisset, explicare studuerunt. Recte igitur eos Madvig interrogat: «Verum unde hæc adscribere ad *duce natura* cuiquam in mentem venit? . . . Latet aliquid huiusmodi: «*Quæ quidem sapientes videntes sequuntur duce natura eam viam.*» Ubi *videntes* pro *utentes* optima coniectura est: Cicero enim dicere voluit sapientes *recte facta*, in quibus continetur honestas, ipsa *videre et sequi*, non perfectos autem homines tantum adumbrata eius specie, gloria, lætari. Minus apta est ad sensum totius loci altera coniectura: *eam viam*, nam de via recte vivendi supra sermo non erat. Sed propius ad veritatem accedere licet, si comparamus l. V. §. 43., ubi Piso de rebus similibus disserens pueros virtutum

simulacris moveri, sapientes autem ratione, ut expetant honestatem, adduci exponit:

«Est enim natura sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur, ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent gemina, sine doctrina moventur; sunt enim prima elementa naturæ, quibus auctis virtutis quasi germen efficitur. Nam cum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid et diligendi aliquos et liberalitatis et referendæ gratiæ principia in nobis contineremus atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem aptos animos haberemus a contrariisque rebus alienos, non sine causa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut *eam quasi deum ducem subsequens* ad naturæ perveniat extremum.»

Unde coniecturam nostram: *quæ* (scilicet recte facta) *quidem sapientes videntes sequuntur duce natura tamquam deo*, maxima commendari probabilitatis specie facile apparet.

GEYZA NÉMETHY ph. dr.

EGY ISMERETLEN HOMER-FORDÍTÓRÓL.

A ki könyvészetünket némileg ismeri, nem állhat meg a régibb családi könyvtárak poros állványai előtt a nélkül, hogy az ódon köteteket föl ne nyissa. Nem rejtenek-e valami titkot? valami olyat, a mit hiányos könyvészetünk talán még nem ismer? S ha százszor csalódik: kíváncsiságát még mindig ébren tartja azon tudat, hogy szoktak ilyen helyeken értékes gyöngyöt kivájni azok is, a kikről a megörvendezettett tudós világ csak illedelemből hallgatja el, hogy tulajdonkép semmit sem kerestek és a lelet értékét sem ismerték jobban a mesebeli tyúknál. A kutatási ösztönt éleszti még az is, hogy ezen könyvtárak egyre fogynak, nagy részök embertelen módon megsemmisül vagy az enyészet felé-útjára, pinczébe és padlásra jut; s különösen éleszti az, hogy rendszeren találunk valamit azok is, a kik keresnek, — ha nem is azt, a mit kerestek. Miért tagadnám tehát, hogy sok dohos könyvet fölnyitottam én is, míg nem a szerencsés véletlen csalódásaimért azon érdekes lelettel fizetett, melyet ez alkalommal ismertetni szándékozom.

Az ádándi (Somogym.) református parochián hozták elő az enyészet említett fele-útjáról azon régiségeket, melyek közt egy kéziratos kötet is volt e cízzel: «*Homérosz' Odüsszeájja* magyarra fordítva Simony Imre által.» A fordítást, mely pár lap hián az epos I—XII. énekét tartalmazza, egy rövid értekezés előzi meg «Homérosz' tudományos históriájá»-ról. Évszám nincs; de a papir és helyesírás után már első pillanatra is meghatározható volt, hogy a sűrűn javított szöveg századunk harminczas éveiből származik. A bevezető értekezés ismét arról győzött meg, hogy fordítónk a Homer-kérdés akkori állásával, sanyarú irodalmi viszonyainkhoz mérve, eléggé tisztában volt. Ismerte Vood-ot, Villoison-t, J. H. Voss-t, Wolf prolegomenáit és Besseldt *Odyssea*-bevezetését, s ezek alapján tárgyalja a Homer személyére vonatkozó föltevéseket és az eposok szövegének történetét, melyet hat időszakra oszt. Mielőtt magával a fordítással is megismerkedtem volna, tudakozódtam az érdekes ismeretlen élettörténetéről, kerestem műve befejezését s esetleg egyéb irodalmi hagyatékát is. Így történt aztán, hogy rövid időn birtokába jutottam az életrajzi adatoknak, az *Odyssea* befejező részének, a *Batrachomömachianak* és az *Iliás* második felének, s nyomára akadtam *Lukianos dialogusai* fordításának is. A vaskos kötetek egyikén az 1840-ik év van megjelölve keltül, tehát az az idő, midőn a lefordított remekiek közül még csak az *Iliás* forgott a magyar olvasó közönség kezén Vályi-Nagy Ferencz fordításában, míg a többit pusztán rövid mutatványokból ismerték. Ha hát hiányt is pótoltak volna, vajon miért nem jelentek meg? . . . Ennek története van.

Fordítónk 1791. febr. 11-ikén született Szent-Király-Szabadján, a veszprémmegyei kies Balaton-vidéken. Középiskoláit és a theológiát a reformátusok dunántúli főiskolájában, Pápán végezte. Tanárai Tóth Ferencz a nagyszorgalmú egyháztörténetíró, Márton István a főiskola újjáteremtője, Látzai Szabó József egyházi író s műfordító és a classica philológia egyik tekintélye, Mokri Benjamin voltak. Eleintén a gyengébb tanulók közé tartozott, de később első eminenssé lett, a mit eléggé bizonyít az is, hogy 1810-ben adminisztrátor, 1811—12-ben pedig senior volt. Tanulmányai végezte után Pápán maradt segédlelkésznek, hol később a rendes lelkéshi állomás betöltésekor erős pártja volt egykori tanárával, a későbbi superintendenssel, Tóth Ferenczczel szemben. Innen visszakerült a Balaton mellé. Először a zánkai (Zalam.),

utána a litéri (Veszprémm.) egyház választotta meg rendes papjának. Ez utóbbi helyen 13 évig maradt. Innen Nemes-Pécselre (Zalam.) vitték. A gyakori megválasztatást, mely mindig jövedelmezőbb egyházba juttatta, jó hírvenének kell tulajdonítanunk. Hivatalos teendői mellett mindig jutott ideje arra, hogy az egyházmegyei gyűléseken is részt vegyen. Kartársai még ekkor csak a tehetséges egyházi embert ismerték benne s mint illet a megtisztelő tanácsbírói állásra emelték. Azt azonban senki sem tudta, hogy a mit egyszerű háztartásán megtakarít, szépirodalmi munkák, különösen classicus írók vételére költi; senki sem sejtette, hogy a ki Krisztus tudományát oly rajongó hévvel predikálja, az egy pogány böles írásait is forgassa és fordítsa, — hogy a ki az egyházmegyei száraz számadásokkal annyit bibelődik, balatonparti magányában az Aegei-tengert hajózó hősök gyönyörű mondáin álmodozzon.

Titkát 1839-ben, az egyházkerületi közgyűlésen leplezte le. (Tehát azon évben, midőn a nála 10 évvel fiatalabb Szabó Istvánt, mint ügyes fordítót, Vörösmarty tagságra ajánlotta a magyar tudós társaságban.) Ezen esetről a kerületi levéltárban található írott jegyzőkönyv is megemlékezik, melynek 117-ik pontja alatt a következő jelentés és határozat olvasható: «Tudós Bocsor István professor úr, bemutatta Nemes és Nagy-Pécseli predikátor Simony Imre úr Homerus Odysseájának két darabban, ismét Lucianus Dialogusainak egy darabban görögből magyarra lett fordítását, kéziratban. — Elvitte mindegyiket, Esperest Végh Mihály úr, hogy néhány tudósok megvizsgálván, ha érdemeseknek tartatnak nyomattassanak ki.» — És ezzel kezdődik egy hosszú hányatás, melynek utóvégre sem lesz semmi eredménye.

A főiskola nyomdáját a kerületi közgyűlés kezelte. A ki, mint Simony is, ott akart nyomtatni, annak a gyűléshez kellett fordulnia. A benyújtott kéziratot kiadták aztán egy szűkebb körű bizottságnak, mely ha elfogadhatónak ítélte s ha az anyagi viszonyok megengedték, a mű nyomtatás alá került. Simony fordításainak a tudós tiszteletesek kiváló jelentőséget tulajdonítottak, a mit eléggé bizonyít az, hogy kiadatásukat majd minden gyűlésen tárgyalás alá vették. A következő 1840-iki gyűlés pl. így határozott: «Azokról szőlő egy Recenzió felolvasatván kiadatott a Tudós fordító Pécseli Predikátor Simony Imre úrnak, hogy a megigazitandókat megigazitván kinyomatás alá adattathassanak.»

(86. p.) Ezen recenziót «a komáromi esperesség némely tudósai» készítették, kikkel a fordító alig lehetett egy véleményen, mert már a következő évben «ellenészrevételek»-et terjesztett a gyűlés elé. Ugyanekkor nyújtotta be «a megmagyarított Iliás első darabját», azaz első felét is, (1841: 114. p.) A kétszeresen meglepett közgyűlés most illetékes bírálójul Hetényi János tanácsbíró és akadémiai rendes tagot ¹⁾ adta Végh Mihály mellé. Az új kritika lassan és alaposan készült; mikor aztán kész volt, magánúton közölték a fordítóval, ki azt illő tisztelettel fogadta és értékesítette új átdolgozásában.

Simony Imre ezen szereplésével neves és keresett emberre lett. 1842-ben a fehérmegyei népes Iszka-Szent-György választotta meg papjának. Gyakran meghívta a pápai iskolaszék is a tudós vizsgáló bizottságba. Ilyenkor ő volt a legszigorúbb censor, valószínűleg a legtöbb tudományú is. Különösen a philosophusok grádusai és az öreg theológusok rémültek tőle. Mikor azonban ezt maga is észrevette, mindig magához tudta szelidíteni őket jóakaró segédkezésével, egy-egy tréfás megjegyzéssel vagy alkalomszerű adomával. Az ilyen kedélyes pillanatok emlékét sokan megőrizték máig. Eleveníthetnénk fel mi is nehányat, ha nem volna sokkal tanulságosabb e helyett azt megtudni, hogy a sokak által felt censor komoly tudományának eredményeit miért feledték el.

Az 1843-ki ²⁾ jegyzőkönyv 66. p. alatt azt olvassuk, hogy a homeri eposok fordítását újra benyújtotta s kérte a közgyűlést, hogy nyomassa ki «annál is inkább, hogy ő használta és hálásan elfogadta azon észrevételeket, melyeket ezen munkáknak jegyzőkönyvileg kinevezett bírálója t. Hetényi János úr rájuk tett, ezeket (t. i. a kéziratokat) tőle kitelhetőleg kijavította, nem csak, hanem ezeket a pápai anyaiskola javára, ennek könyvnyomó intézetének ajánlja és adja». Az önzetlenség ezen meglepő nyilvánulása után a hatás sem maradhatott el. A jelen volt egyházi és világi méltóságok fordítónk ügyét élénken megvitatták, aztán a következő határozatban állapodtak meg: «A főconsistorium illő méltánnyal fogadta azon jeles humanistának működéseit, ki

¹⁾ Emlékbeszédet Toldy F. tartott felette. *L. Irodalmi arcképei s újabb beszédei.* 1856, 215—223. l.

²⁾ Ezen évtől fogva az egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei már nyomtatásban is megjelentek.

falusi magányában üres óráit az utólérhetlen Ösköltő remekeinek áttételére szentelte, és mint mondja, az Odysseát önkezeivel hétszer, az Iliást pedig négyszer írta-le. Elvégeztetett tehát, hogy miután az Augusztus hónapban Pápán folytatandó közgyűlésben e' munka' leendő ára meghatározatik, N. t. Esperes urak hirdessék ki megyéjökben e' vállalatot és elsőben az Odysseára gyűjtsenek aláírókat, kiknek száma, ha a 300-at megüti, legott tétessék kísérlet e' megmagyarosított hősköltemény kinyomatásával.» A pápai gyűlést megtartották, de a fordítások ügye nem került tárgyalás alá. A következő évben Tatán jöttek össze, hová fölrandúlt a már türelmetlenkedni kezdő Simony is, hogy a gyűlést ígéretere figyelmeztesse. Kartársai ismét jóindulatúlag fogadták s jegyzőkönyvileg kimondották, «hogy elsőben az Odyssea bocsáttassék könyvsajtó alá 's e' czéllal azonnal aláírás nyitvatván-meg, Esperes uraknak ajánlatott gyűjteni aláírókat, kik ha 250-en leendenek: a' kinyomtatás megkezdendő, egy példány ára 4 vftokban állapítatván-meg.» (66. p.)

Ez 1844-ben történt. Öt esztendő telt bele tehát, míg elvileg dűlőre jutottak. Biz' ez egy kicsit sok, de a megvárakoztatott Simonyt vigasztalhatta az, hogy egyéb ügyek elintézésében sem voltak valami gyorsak. Hátra volt még a pénzügyi kérdés megoldása. Az előfizetők gyűjtését maga a fordító ajánlotta, mint legczélszerűbb módot a nyomtatási költségek előteremtésére. A gyűlés elfogadta. Összesen ezer váltóforintra lett volna szükség. A kéziratok a nyomda tulajdonát képezték, a jövedelem is ezt illette, de azért nem előlegezhetett semmit, mivel pénze nem volt. Egyik számadásában 34¹/₂ ezer forintnak van ugyan fölvéve «tisztá activ értéke», a mit azonban nagyon lefogyaszthatunk, ha a beleszámított «activ tartozásokat», a megrendelőknél künlevő 13 ezer forintot levonjuk s rovására írjuk a nyomda által csinált 9¹/₂ ezer forintnyi «passiv» tartozást. A mi még fenmarad tisztá vagyonnak, az a nyomdai szerekbe fektetett összeget jelenti. Simony I. tudta ezt legjobban, azért innen nem is várt semmit. Minden bizalmát az esperesekbe helyezte, a kik a gyűjtést rögtön meg is indították. Saját egyházmegyéje, a veszprémi, jó példával járt elől, mert negyven darabot rendelt meg, azon lelkes indokolással, hogy a fordító saját kebelébe tartozik. (Egyh. megyei jegyzők. 1844—45: 49. p.) A többiekben is gyűlt valami, de lassan. Az akkori garasos könyvárakat túllícizáló összeg (4 váltóforintok) csinált-e

nehézséget, vagy a fordító neve nem bírt elég varázsszal? Dehogy; — Homert nem ismerték! Pedig ha valaki jártas volt a görögben, akkor abban a jó szentatyáknak kellett volna jártasoknak lenni, ha nem is épen Homer végett, de a Krisztus általuk hirdetett tudománya végett, a mit illő lett volna eredetiben is megérteniök. Az iskolákban tanították ugyan ezen nyelvet is, de mert 1848-ig nem volt hivatalosan fölvéve az úgynevezett kenyérkereső tudományok közé, a diákság nem igen tanulta. Igen érdekes — és igen alkalomszerű mentség is, — hogy e bajt ép a dunántúli református egyházkerület vette először észre, s 1843 óta 47-ig majd minden gyűlésen megvitatta. 1845-ben írták pl. jegyzőkönyvükbe azt a helyet, hol a classicus nyelvek, különösen «a legmagasabb fokon álló görög nyelv» szigorúbb tanítását «a haladottabb nemzetek példájára» elrendelik s a remekírók műveihez való könnyebb hozzáférhetésről is gondoskodnak, hogy a középiskolák oktatói «főkötelességöknek ismerjék, ezen örök példányok után képezni tanítványaik' izlését és írásmódját». (25. p.)

Ezen új áramlatok csak táplálhatták Simonyban a reményt, hogy a kissé szigorú föltételekhez kötött kinyomatás, lassan ugyan, de meg fog valósulni. Az elébb említett gyűlés ő róla hallgatott, a mi világosan azt jelentette, hogy a kívánt számú aláírás még nem gyűlt össze. Kéziratai már a nyomdában voltak s várták a kerület további intézkedéseit, a mi a közel jövőben talán be is következett volna, ha egy váratlan esemény közbe nem jön és a fordító hét évig élesztett reményeit füstbe nem meneszti. Az 1846-ki jegyzőkönyv 234. p. szerint «iszka-szent-györgyi lelkész tiszt. Simony Imre úr, Homérnak általa megmagyarosított 's jelenleg nyomda fölügyelőnél levő Iliását kéri hozzá visszaküldetni. — Nyomda fölügyelő úr hivatalosan szólíttassék föl a' visszakövetelt kéziratnak vagy egyenesen a tisztelt tulajdonoshoz, vagy mint levelében nyilváníttja, tek. Kocsi Horváth Sámuel veszprémmegyei első alispán úrhozi leküldésére.» Az 1847-ki gyűlés még rövidebben végezett. «Múlt évi j. k. 234-dik pontját illetőleg, tiszt. Simony Imre úrnak magyarított Homer Iliása a' tisztelt fordítónak visszaadatott. — Tudomásul bejegyeztetik.» (117. p.) Ez volt az utolsó megemlékezés. Mi lett az Odysseával, Batrachomüomachiával és az agyonhallgatott Lukiánossal, nem tudjuk. Az egyházi élet bőbeszédű krónikásainál hiába keresgélünk adalék után. A protestáns lelkészek életrajzát tárgyaló *Új Magyar Athénás* fordítónknak

még csak nevét sem ismeri, holott azok teljes számmal benne díszlegnek, a kiket az igazságos történetíró aligha fog majd egyéb emlékre érdemesíteni, mint hogy Simony érdemeit feledni engedték.

A váratlan fordulatnak senki, még Simony leglelkesebb pártfogói sem kérték magyarázatát. Mindenki tudta, hogy 1846-ban a magyar tudományos akadémia egy Odysseát adott ki Szabó István fordításában. Simony hétszer lemásolt és újra dolgozott fordítása fölöslegessé vált, el volt jegyezve a feledésnek. A dicsőség megosztásának utolsó eszközét ismerhette ő is a két Virgil-fordító, Baróti Szabó és Rájnis durva vitáiból; de az ő becsületességéhez ilyesmi nem fért. Nyugodtan nézte végig az elsőnek tartott magyar Odyssea diadalait és azon kitüntetések, melyekkel fordítóját Széchenyi indítványára elhalmazták. Mély elkeseredésének csak úgy adta jelét, hogy a nyomdából nem a megelőzött Odysseát, hanem az Iliást kérte vissza. Ha első nem lehetett Szabó István előtt, második sem akart lenni Vályi-Nagy után. Nem vádolt senkit, pedig lett volna oka tehetetlen egyházkerületét vádolni; nem vigasztalta senki s nem engesztelte semmi, — ha csak a kerületi jegyzőkönyv szüksézszerűségében nem látta némi nyomát a gyűlés szégyenkezésének.

Szabó István «a magyar legjelesb hellenista» még csak egy rövid, de annál furcsább mutatványt fordított Homer Iliásából (karancs-vidéki palócz nyelven), midőn akadémiai tag lett s midőn az Odyssea egy énekét lefordította és kiadta az 1842-ki Nemzeti Almanachban, Simony már készen volt a homeri eposok teljes fordításával. Az elsőség tehát joggal csak őt illetheti. Az ő munkássága korábbi időkre, a huszas és harminczas évekre esik, közvetlenül a Kazinczy által 1821-ben kiadott Vályi-Nagy Iliása után. A széphalmi mester e fordítást hibásnak tartotta, de a hibákra talált mentséget is. «Homért jól fordítani — mondja az általa írt előbeszédben — nem is egy ember' s nem egy kor' dolga, s magyar Fordítójának nem jutha az a' szerencse a' mi Vossnak a' Németeknél, ki a' magáét sok másoknak nyomaik után dolgozá' s négy ízben adhatá ki, s minden újabb kiadásában tetemes igazításokkal.» Egyelőre csak hiánypótlónak tartja, «míg — úgy mond — egy más Fordító, a' Vályi-Nagy' szellemében, de szerencsésebb csillagzatok alatt, a' nagy munkát megteheti.» Mindez mentségképen van mondva, de buzdítást foglal magában. Az akkori

irodalmi élet legnagyobb tekintélye mondta ki s nem is maradt hatás nélkül. Ugyane fordítás miatt kezdődött meg a híres Iliás-pör is, a mi szintén segítette a figyelmet Homerra fordítani. Kezdek szemelvényeket kiadni, a mit a közönség kedvvel olvasott. Az irodalombarátok az ilyen rövid kóistolókban szerettek egy teljes fordítás előhírnökét sejteni, de mindig csalódtak. A nagy munkára a mi fiatal lelkészünk szánta el magát, a ki jól ismerte az egykorú irodalmi viszonyokat. Valami olyat akart nyújtani, a miről a széphalmi mester álmódott. Előzői nem voltak ugyan még nagy számmal, de voltak már olyanok, kiknek tévedéseiből lehetett tanulni. Ismerte a Kazinczy által méltán magasztalt Voss-féle fordítást és a Stolbergét is. A szerencsésebb csillagzatok is kezdtek feltűnni Vörösmarty, Czuczor és Horvát Endre személyében. Az 1825-ben megjelent «Zalán futása» es «Cserhalom» sorai ép úgy megközelítették a görög vers szépségét, mint akár Voss, akár Klopstock vagy Goethe hexameterai. Csak egy hiányzott még: nem volt Herderünk, a ki helyes fordítási elveket hirdetett volna, a ki remek gyakorlati példákat mutatott volna fel, a regi badarságok helyett. Nálunk ezen szerepre Kazinczy vállalkozott, de ép oly kevésbé pótolta egy Herdert, mint a hogy nem pótolta tanítványában, Simony Imrében, a jóindulat és szorgalom Voss J. H. lángeszét.

A műfordításról nálunk Bacsányi kezdett először beszélni az 1787-ki Magyar Műsában. Értekezését a göttingai Gatterer után fordította szabadon s benne azt hirdette, hogy «a fordításnak az eredeti-írás' hiv és igaz másának kell lenni». Vizet prédikált, bort ivott. Mellette az öreg Baróti Szabó igyekezett pártot teremteni, ellene pedig a heves Rájniis küzdött éktelen gorombaságokkal és alapos igazságokkal. Kazinczy a maga elvét így foglalta össze: «Nem elég, hogy az originálból semmi el ne vesszen: a' ki csak ennyit tud, nem tud sokat; az a' mesterség, hogy *úgy*, nem hogy *azt*.» A formai hűség ezen elvét példázták számos fordításai is. Az eredeti szöveg nyelvi és verselési sajátosságát oly művészien utánozta, hogy mindenkit bámulatba ejtett. A próza rhythmusa, a vers szórendje, a nagyobb mondatok szövevénye nála hű mása volt az eredetinek. Szokatlannak tetszett ugyan, de nem természetellenesnek; utánozni mindenki vágyta, de csak keveseknek sikerült; meghonosításukat mindenki hitte, s mindenki csalódott. A mi fordítónk szintén Kazinczy babérajaira vágyott. Kitartásban,

lelkesedésében felül múlta mesterét, de aztán minden egyében mögötte maradt. Többször átdolgozta és lemásolta az Odyseát, mint az Sallustiust, de azon apró részletek, melyeket a finom érzékű Kazinczy apránként észrevett és lefordított, a mi fordítónk előtt még mindig rejtve maradtak. Kazinczy a meglevő nyelvet idegen analógiák után alakította, újította; a szavaknak új árnyalatait, a kifejezéseknek új fordulatait fedezte föl. Sokszor tévedett, de ez a lelkes követőket nem riasztotta vissza. Hiába intette őket, hogy «a' hol a' vétket sem szükségből nem tesszük, sem szépsége miatt nem, ott a' vétek — vétek»; nem használt vele, mert a kik vakon követték — mint rendesen történni szokott — ép a vétket utánózták legszerencsésebben. Már Bacsányi is megmondta, hogy «a solécismusok — s gyermekei a græcismusok, latinismusok stb. — szenvedhetlenné teszik a fordítást»; de leghívebb elvtársa, az ő felügyelete alatt dolgozó Baróti, sem tudott megszabadulni tőlök. A tekintélyek intései elhangzottak. Olyan mondatok váltak közeletűekké, melyek a jó Bessenyei szerint is «füledet lemarczangolják, ájulásba ejtven értelmet, mely olvasásokat türelessel nem győzi». És e hibák már műfordítói szabadalommá váltak, midőn a Homer-fordítás örvendetesen megindult. Már Vályi-Nagy is utánozta az Iliás nyelvét és a furcsa eredményt bőven szaporította a szöveg ferde értelmezéséből és a verselettel való küzdésből származó hibákkal. A mi ismeretlen fordítónk jobban értette a görögöt, mint híres kortársai, s ép úgy beleélte magát az eredeti szövegbe, mint Kazinczyék, de nem volt finom nyelvérzéke és verselési ügyessége, a mi őt a mesterhez sokkal közelebb vitte volna a nála figyelmetlenebb elvtársaknál. Ő is *úgy* akart fordítani, és nem *azt*. Homer mondatait nem oldja fel magyarosabb formákra, tagoltságait meghagyja úgy, a mint az eredetiben találta. Szavakat fordít, nem a szellemet. Ezért lett aztán szárazabb a pongyola Szabó Istvánnál s pontosabb a kevesebb készütségű Vályi-Nagynál. Az eredeti szöveget annyira jobban érti náluk, hogy a hol eltér, ott az eredeti mindig részére dönt. A magyar nyelven választékoság kedvéért nem követ el annyi erőszakot, mint Szabó; de egy-egy dunántúli szó fölvételétől ő sem idegenkedik ott, hol a jóhangzást vele elősegítheti. Pedig ez igen nagy merészség volt mesterével szemben, mert Kazinczy és követői még Berzsenyi nyelvében is barbarizmusnak tartották azt, a mi a mondolatos Dunántúlra emlékeztetett. A verselés sem akasztja meg, mert a

hexameterek lábait a lelkiismeret nyugodtságával vonta ő is a kényszer otromba spanyol csizmáiba. Mindazáltal kora kitűnő fordítót ünnepelt volna benne, mert művészi terméknek vette volna divatos idegenszerűségeit, kuszált mondatait, a nyelv és verselés kényszerházasságát. Mi már valamivel szerencsésebb csillagzatok alatt élünk, de azért nem féltjük az itt közlendő mutatványokat, mert a valamivel jobb fordítások még nem kényeztettek el bennünket annyira, hogy velők szemben a helyes történeti álláspontra helyezkedni ne tudnánk.

Az Odyssea IV. énekét így fordítja:

Igy szólt *), 's bú' vágyját gerjeszté mindenikében.
 Sirt vala Árgeji, Zeusz nemzette leány Helené, és
 Télemakhosz is sirt, meg' az Atreidesz Meneláosz, 185
 s Nesztoridesznek sem vala könnyektől szeme száraz;
 mert emlékeze lelkibe' a' jeles Antilokhoszra,
 a' kit is a' fényes Hajnal' csodaszép fia ölt meg;
 jutva eszébe az ő neki, szólt illy' szárnyas ígéket:
 Atreidesz, az öreg Nesztor téged' valamennyi 190
 embernél, rólad ha beszélénk, monda okosbannak,
 ő palotájábann, és egymás közt ha mi szoltunk.
 Most is azért, ha lehet, hajts szómra mivel vacsorán tul
 a' siralom nékem nem öröm; lesz holnap is ímé
 majdan reggeli nap: bár nem kárhoztatom éppen 195
 a' siratást, ha kimúlik az ember 's végét eléri.
 A' nyomorult embernek ugyan csak az a' nyeresége,
 hogy megnyírja haját, 's artzárul könnyeket ejtsen.
 Nékem is elhala egy bátyám, ki az Argejiok közt,
 nem vala leggyávább; te biz' esmered őt, mivel én nem 200
 esmértem, 's láttam: mondják sokakat megelőzött
 Antilokhosz, ki futásba' igen gyors volt 's viadalban.

Az Odyssea XXIV. énekéből:

Én vagyok az magam édes atyám, a' kit tudakozsz te,
 's most huszad' esztendőbe' jövék földjébe hazámbak.
 A' könyües bútol, 's siralomtul szünj meg azomba!
 Mert mondom teneked, szükséges igen sietésünk,
 a' kéroket házunkban meg ölém, boszút álván 225
 boszszantásaikért, 's szívsértő tetteikért is.

*) «a' sárga vitéz Meneláosz».

Néki pedig szóllott Láertész újra felevé :
már ha Odüsszevsz vagy te az én fiam, és haza jöttél ;
mondj'sza világos jelt nékem, hogy hidjek is osztán.

Néki felelt pedig a' sokféletanácsu Odüsszevsz : 330
hát elsőbe' is e' sebhelyt szemléld szemeiddel,
Párnészon *) rajtam mit vága fehérfogú vadkan,
én oda menve, hová küldél, én tisztos anyám' is.
Avtolükosz kedves nagy atyámhoz, ajánl'tt adományit
vennem el, a' miket ő ide jöttibe' nékem ígére. 335
El mondom neked én a' fákat is, a' miket a' szép
rendü gyümölcsösben rég' egyenként nekem adtál ;
mint gyermek hogy kértelek, és kertben követélek :
a' fák közt mentünk, 's te nevezted mindeniket ki.
Körtvélyfát te tizenhármát, 's almát tizet adtál, 340
meg' negyven fügefát, 's hogy szőlősort adol ötvent,
nyilván mondtad is, és valamennyie terme szüretre ;
és mindennemű szőlőfürtök függtek azokról,
feljűről ha teherbe Zeüsznak időszak' i ejték.

Az Iliás XVIII. éneke :

Akhillevs Patroklos' halálán kesereg. A' vigasztalásra hozzá menő
Thetis, meg érti Hektort meg ölni kívánó szándékát, noha annak utánna
meg hálnia van végezve felőle, — 's meg ígéri neki, hogy Hefaistossal
csináltat fegyvereket. stb. (A «Foglalat»-ból.)

Igy hadakoztak azok, valamint az erős lobogó tűz.
Antilokhós Akhillevshez azonban gyors követül ment ;
's lelte előtte magas faru gályáknak meg, azokrúl
lelkibe' gondolkodva, mik estek ugyan meg is immár.
Fel sóhajtva pedig magas érzetű lelkihez így szólt : 5

Jaj nekem, újra miért futnak hajfürtös Akhájok
olyan igen zavarogva, ijedve mezőn le hajókhoz?
Bús aggságim a' istenek oh bár végre ne hajtnák,
mint nekem ezt rég mondta anyám, 's nekem ő lebeszélte : 10
a' leg erősebb Mürmidon én éltemben ugyan még
haggya el a' napnak fényét Trósok' keze által.
Már bizonyára Menojtiosnak erős fia meg halt —,
rosz ; lám mondtam, az ellenségi tüzet ha le hajtja,
térne hajókhoz, 's Hektorral ne víódjon erősen !

*) Párnészosz, Parnassus, kettős tetetejű nagy hegy Fokiszban,
Helikon és Kithajron hegyek' szomszédságában. (A «Rövid világosító Jegy-
zetek»-ből).

Mig lelkében eszében is ő eszméle ezekről ; 15
 ő hozzája dicső Nestor' fia ért közel addig,
 forró könnyeket ejtve, meg is mondá az erős hirt :
 Jaj nekem oh hadi bölcs Pélevs' fia, ah be felette
 gyászos hirt hallasz, minek is nem kelle megessni.
 Fekszik Patroklos ; de csupasz holt teste körül harc- 20
 van : remegő sisakos Hektor lám fegyverivel bir.
 Monda ; 's amazt bánat' feketés felhője fedé be :
 's két kezével markolt hév por-hamut önte fejére,
 még gyönyörű ábrázatját is elékteleníté, 25
 s isteni dolmányát bé lepte fakó hamu környül.

A Békaegérhartz-ból.

Kezdetül a' Múszák' seregét leg elébb Helikonbul
 szálni szivembe ki kérem az éneklésnek okáért,
 melyet térdeimen minap én táblákra tevék fel,
 a' nagy hartzot, az Áresznek zavaros hadi mívét ;
 vágyva halandóknak mind eljuttatni fülökbe, 5
 a' békákra miként egerek rohanának erősen.
 a' Földszülte Gigászfiakat dolgukba követvén ;
 földi halandók közt hire mint vala : kezdete ily volt.
 Rég a szomjas egér kikerülve menyét' veszedelmét,
 a' szomszédbeli tóba bocsátá gyenge kis állát, 10
 édes viznek örült vala lám ; meg látta pediglen
 őt a sokszavu Limnokharisz, 's teve ő neki ily szót :

Oh vendég, te ki vagy ? honnét jösz partra ? ki nemzett ?
 mond igazán el mind, hazudásba' ne érjelek ám el.
 Mert ha barátnak lész'sz méltó, házamba viendlek, 15
 én teneked vendégadományt is adok, sokat és jót.
 Én vagyok im ni király Fűszignathosz, e' tavakon ki
 mint békák' vezetője vagyok mindig becsületben ;
 's rég' az atyám Pélevsz nemzett, szerelembe merülvén
 Hüdromedúszával, partjánál Éridanosznak. 20
 Látom azonba te is szebb vagy, meg erősb egyebeknél,
 és hatalompáltkájú király, 's harcokba' viárfi ;
 no 's de nekem tüstént nemzetséged' te beszéld el . . .

Jegyzékek a' versek' száma szerint.

1. A' Múszák' serege ugyan csak kilentzből állt ; de a' sereg szó
 szebb és érthetőbb a' karnál. Ők Beótziai nevezetes hegy' Helikonon gon-
 doltattak lakni.

7. A' híres Gigászokat a' Föld' fainak mondja lenni az ő mese.

12. Limnokharisz — Békanév ; — magyarul : Tónakörülő.

17. Füszi-nathosz — békanév — pofafúvó.

19. Pélevsz — békanév: sáros — sárbeli,

20. Hüdromédusza: vízbeparants'ló. Eridanosz, most Pó; Itáliai folyóvíz.

Legyen elég! Ma már híres kortársaiból sem olvasunk élvezettel többet.

Adhattunk volna jobb ízeltetőket; de mi igazságosak akartunk maradni s bemutattuk hibáit is. Csak azt kérjük, hogy a kik ezeket végig olvasták és ítéletet akarnak mondani, vessenek még előbb egy futó pillantást az egykorú fordítóba is. Így a kritika igen megenyhül, mert megtudjuk, hogy a mit fordítónknak bűnül róttunk fel, az tulajdonkép az egykorú téves fordítási elvekben leledzik. Különösen a vele történetileg összefüggő Szabó-féle fordításokat nem szabad figyelmen kívül hagyni. Mi már összemértük őket s azon eredményre jutottunk, hogy Szabóé szabadabb és pongyolább, Simonyé szárazabb és pontosabb; amaz, mint tíz évvel fiatalabb ember, sokat tanult a vele egykorú Vörösmartytól, Czuczortól és a többi kitűnő hexameter-íróktól, míg ez még a Kazinczyék túlzott és félreismert elveinek volt rabja. Szabóé tehát jobb; de ne feledjük, hogy azon időben, midőn Simony fordításai a nyomdában vesztegeltek, irodalmunkban még az általa követett elvek uralkodtak: ha tehát idejekorán napvilágot láthat, könnyen megtörténhetett volna, hogy őt olvassák és ünneplik Szabó István helyett.

Miként vélekedett erről a szerény Simony, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy ő is végzett magában ilyen mérlegelést, és az eredmény, ha még oly szerény volt is, csak lassította vele a mostoha sorssal való megalkuvást. Az egyházkerület intéző köreiből visszavonult s örült, hogy a közeli ismerősöktől is megszabadult az által, hogy 1847-ben a balaton-henyei (Zalam.) egyház hívta meg papjának. Új otthona, a Bakony nyúlványai által körített völgy, igen illett az ő elzárkózott életéhez. Itt legalább nem háborgatták lépten-nyomon a barátok és ismerősök jóakaró vigasztalásai. A sors keze azomban elért ide is.

Özvegy ember volt. Boldog házasságából egy ritka észtehetőségű fiú-gyermek maradt, a ki szerető apja gondozásai alatt kitűnő eredménnyel végezte iskoláit. Szükséges-e mondanunk, hogy a komor apát ugyancsak szíven találta a végzet, midőn most ezen utolsónak maradt reményétől is megfosztotta. Lelki világa ijesz-

tően sötétedett. Hogy az előre sejthető következmények elől meneküljön, a vigasztalódásnak kereste valami módját s kimondhatjuk, hogy a sok közül előhaladott korával meg nem egyeztethető módot választott, midőn egy fiatal és könnyelmű nővel egybekelt. Ezen másodvirágzás gyümölcse egy kis leánygyermek lett, kinek korai halála ismét csak szomorúságot hozott reá. Boldogtalan családi életének több kellemetlenségét érintetlenül hagyva, elég legyen annyit megtudnunk, hogy a könnyelmű nőt kénytelen volt utóvégre is magától eltávolítani. E paphoz nem illő lépést azzal vélte igazolhatni, hogy az ok után fürkészők előtt nejét kis leánya korai halálával vádolta. Szerencsére senkisé sem tartotta e rettenetes vallomást egyébként agyrémnél.

Most a komor emlékek elől újra a szórakozásban keresett és talált menedéket. Gyakran meglátogatta a közeli falvak lelkészeit, a kik még mindig nagyrabecsülték és szívesen vigasztalták, ha nekik néha elpanaszkodott. Szerette a vig társaságot és a komoly mulatságokat is. Gyakran felcsalta meghittebb barátjait a szőlős hegyoldalakra, a hol valamelyikök pinczejénél fesztelenül elmulattak. Előhozakodtak egyről is, másról is, nótá is jutott eszökbe, s ha Simony ilyenkor neki melegedett, elszavalta a haragvó Achilles valamelyik kitörését vagy a fiát sirató Penelope bóját. Sohasem fejezte be anélkül, hogy a végén ne könnyezett volna, mert sohasem szavalt olyat, a mi az ő keserveire némileg ne vonatkozott volna. Az ilyen pillanatok vitték rá a búfelejtő mértéktelen használatára. Először csak a bizalmas baráti körben, de később, midőn e káros szenvedély már természetévé vált, idegen környezetben is. Mikor aztán papi méltóságáról megfélemedezett, gyakran cselekedett olyat, a mire a késő megbánás pillanatában talán már nem is emlékezett. Hívei zúgolódtak és elidegenedtek tőle; mielőtt azonban megbotránkozásuknak hangos kifejezését adták volna, a végzet mindent elintézett. Az 1851-ik év nagyhetében írtak, midőn Simony híveinek utolszor predikált. Jézus jeruzsálemi diadalmenetéről tartotta a szent leczkét, melynek sikeres előadása után szokása szerint egy nagy kancsó borral kiült a körtefa alá. Mire érte mentek, a szél megütötte.

Lelkészársai díszes végtisztességben részesítették; de aztán gyorsan elfeledték, ők is, mások is. Pedig a gazdátlanul maradt könyvtárt mennyien megdézsmálták — emlékekért! Mire az illetékes egyházmegye lefoglalta, már csak maradéka volt. Mit a

megboldogult nagy pénzáldozatokkal szerzett, most 100 frtert árulták, de nem kellett senkinek; utóbb 70, 50, majd 30 frtert kínálták fünek-fának, s még e potom ár mellett is egy fiatal segéd-lelkésznek kellett megvételét a szégyentől megmenteni.*) E vétellel Simony 23 kötetnyi kéziratából csak 2 jutott őrző kezek közé; a többit már elpredálták. Mint maga lábán járó ember egyházi beszédek is írt. Egy időre ezeknek is nyoma veszett, később azonban egy kegyeletes utód, nt. Oláh János esperes, megtalált közülök néhányat. Némelyek szerint nyomtatásban is megjelentek; de mi minden fáradságos utánjárás mellett sem tudunk nyomukra akadni. Az általunk nagyon elkésve fölelevenített műfordítói munkásság is alig részesülhet már ily utólagos elégtételben; de annyival még mindig tartozunk S. emlékének, hogy kéziratait kutassuk, míg csak fordításai teljes gyűjteményét nem bírjuk. A rendelkezésemre bocsátott kötetet legmúltóbb helyére véltem juttatni, midőn a Philologiai Társaság szakkönyvtárának ajándékozta, azon remény fejében, hogy a többi kötetek tulajdonosai is fogják e példát követni. Vajha cselekednék! Akkor legalább nálam avatottabbakon múlték, hogy a hányatott művek odysseájának méltó befejezése ne a jelen szerény ismertetés legyen, mely nem czélzott egyebet, mint azt, hogy a magyar műfordítás történetét néhány adatával teljesebbé tegye.

SEBESTYÉN GYULA.

Párhuzamos idézetek.

Livius XXII. 54. : «Nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset.»

Petőfi «Isten csodája, hogy még áll hazánk!»

Horat. II. 16. «Et mihi forsán, tibi quod negarit,

Porriget hora» (t. i. otium).

Kazinczy: «Majd feltalálom egykor én is
Hasztalanul keresett nyugalmam!»

Sophokl. Oid. Kol. 955 : «Θανόντων δ' οὐδὲν ἄλγος ἄπτεται.»

Kölcsey Berzsenyi felett: «A sirdomb békeség laka, s küszöbén
emberi érdek nem léphet be.»

VÁRKONYI ENDRE.

*) E derék ifju ember a jelenlegi iszka-szent-györgyi ref. lelkész, nt. Pap Sándor úr volt, a ki Simounynak hivatali utódja volt Balaton-Henyében is. Tőle kaptuk meg az Odyssea és Iliás második felét, a Batrachomiomachiát és az életrajzi adatok nagyobb részét. A többiért — saját kutatásunk eredményeit leszámítva — Csiszér A., Fa I., Somogyi K. és Thúry E. lelkész uraknak tartozunk köszönettel.

SCHILLER DEMETRIUSA.

Schiller utolsó műve, mely csak mint töredék maradt reánk, nagyobb alkotásai között az első, melynek keletkezése a weimari udvari eseményekhez fűződik. Ha az anyag megválasztásánál érvényesülő külső okok valamely műnek az alkalmiság jellegét kölcsönözhetnek, a mellett, hogy az anyag azután egyedül művészi intentiok szerint dolgoztatik föl, akkor ez a jelleg a Demetriustól nem volna elvitatható. E körülmény azonban mit sem vonhatna le a mű költői becséből.

Az 1803. év őszén a svéd király Schillert értékes gyűrűvel ajándékozta meg, köszönetet mondva a Schiller «harminczéves háborúja» által neki szerzett örömért. Schiller ezt az eseményt Körnernek csakhamar megírja, ki szept. 25-én irt válaszában tréfásan megjegyzi, hogy Sándor czártól is kaphatna Schiller ilyen gyemántgyűrűt: most, a weimari trónörökösnek Mária Pavlovna orosz nagyhercegnővel való házasságra lépésekor, kínálkozik a legjobb alkalom, a czárnak egy megdicsőített őse révén sok hizelgő dolgot mondani. De Körner maga belátja, hogy e szándék csak nagy nehezen valósítható; az orosz történelem s hősei kevés méltó tárgyat nyújtanak, mégis ajánlja neki N. Pétert. De Schiller éles látása s drámai érzéke másképen határoztak. Az 1804. év márczius havában Schiller már határozott, jegyzőkönyvében e szavakat találjuk: Mich zum Demetrius entschlossen. És ez időtől egész addig, mígnem a halál költőnk működésének kora véget vet, drámánkon fáradozik. A «zellei hercegnő» itt-ott még kísért ugyan levelezésében, a Phædra fordítása még foglalkoztathatta beteg óráiban, de különben egészen Demetriusának él. Már júniusban kérest intéz Wolzogenhez, sógorához, ki Szent-Pétervárott tartózkodott, hogy minél több népismei, történeti adatot, művet közöljön vele. Ő maga a fölkarolandó anyag elég lelkiismeretes tanulmányozásába merül; előmunkálatai bizonyítják, hogy mily buzgósággal szerez magának ismereteket az orosz és lengyel alkotmányos élet, hadügyük, egyházuk es művelődésük körül; általában mindazon tényezőkre kiterjed figyelme, melyekben a népek szelleme nyilvánkozik: ismeretei, ezen tudományok akkori csekély fejlettsége mellett, természetesen mindig felületeseek maradtak.

Pótolhatatlan vesztesége a német irodalomnak, hogy Schiller

munkáját, mely ily széles alapokon nyugodott volna, csak oly kis töredékben bírjuk. Boxberger phantasiája nem űzhetett volna ugyan olyan élenk játékot, mint azt a Hempel-féle kiadásban, a drámához írt bevezetésben látjuk. Ő Schiller számára jósló tehetséget vindikál — hisz a Haramiák a bastille ostromlását, Fiesco a brumaire eseményeit, Wallenstein a cesarismust előre jelezték — és azt akarja velünk elhitetni, hogy a költő a zabolátlan kozákcsoportokban a németek későbbi szabadtitait a «frankok galád igája» alól akarta dicsőíteni: Dicsőségesen szerepelt volna az orosz nép szinpadunkon.

Schiller följegyzéseiben azonban semmi sem található, a mi távolról is igazolná ezt a véleményt. Schiller szorgalmasan följegyzi mindazt, mit forrásaiban*) ezen korszak kegyetlenségére és durvaságára vonatkozólag talál. Gyakran fölemlíti, hogy csakis akkor menthető műve a valószínűtlenség vádjá ellen, ha tekintetbe vesszük a kor példátlan barbárságát.

Sivár és kevés változatosságú, mint az orosz birodalom végtelen pusztaságai, a moszkoviták története is. Belőle merítette Schiller hatalmas conceptiojú művének meséjét. Rurik háza, mely hét százzal átadta Oroszországnak nagyhercegeit, Feodorban, 1598-ban kihalt. Benne már nem élt családja vad tettereje. Csak árnyéka volt elődeinek, minden energia nélkül, egészen sógora Godunov Boris gyámsága alatt. Mielőtt egy új dynastia a birodalomnak a rég ohajtott nyugodalmat megadta és ősi fényét újból megragyogtatta volna, heves megrázásokon megy át az ország; a polgárháború két pártra bontja a népet, az egyik Otrepiev György, egy elszegényedett nemes család sarja köré sorakozik, ki azelőtt Hiob metropolita írődeákja volt.

Gregor nagy becsvágyú ifjú volt, kiben nem hiányzottak sem a tehetség, sem a tetterő. Íródeáksága korában volt alkalmában a hazai viszonyokkal jól megismerkedni. Arról is értesül, hogy Boris, az uralkodó czár, Feodornak zsenge korú öcs-

*) *Moscowitische Geschichte*, Treuernek ajánlva (e művet Sch. mindig Treuer név alatt idézi) 1617: *Offt begehrte Beschreibung der Neuen Orientalischen Reise, so durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien durch M. Adamum Olearium 1647. Connor, medicus, Beschreibung des Königr. Polen; Levesque, histoire de Russie* (6 köt.), végre G. F. Müller, *Sammlung russischer Geschichte*, melynek utolsó kötete tartalmazza a Demetriusok történetét.

csét, Dmitrit, az uglicsi kastélyban, melyet számára tartózkodó helynek rendelt, megölette. A gyilkosság napján Boris a kastélyt föl is gyújtatta és azt hiesztelte, hogy az ifju herceg a tűzben pusztult el. Több rendbeli testi hasonlóság, melyet — a leírásokból ítélve — az ifjú herceg meg apja IV. Iván és önmaga között constatálhat, azt a kalandos gondolatot érleli benne, hogy magát a cárevicsnek adja ki, ki csodálatos módon megmenekült. A gondolat tette lesz. Jó ösztöne a czelja elérésére szükséges eszközök megválasztásában bámulatosan segíti. Gregor jól ismeri a két északi állam hagyományos féltékenységét, örökös vetélkedésüket: Lengyelország segítségére támaszkodik tehát, mely szívesen nyújt istápot az oroszországi rend bármely megbontójának. De nemcsak egy hatalmas állam barátsága jutott osztályrészüül, hanem még erősebb támaszt nyert a katolikus papságban, mely kiváló eszközt látott benne nagyszerű czeljai elérésére. E barátainak éles látása tette fejedelmi származását kétségtelenné: Megszereznek a számára egy keresztet, mely a Rurikok családi ereklyéjéhez bámulatosan hasonlít; ne feledjük a rövidebb félkart, meg a szemölcsöt, s ki lehetett még kétségben? Gyengéd kötelékek is fűzik hősünket Lengyelországhoz; úgy vélte, hogy Marinában, Mnischek hatalmas lengyel vajda leányában, találta meg védangyalát — de senkisé siettette annyira romlását, mint Marina. Nyílt szövetségét Lengyelország a trónkeresőnek nem nyújthatta, de János Zsigmond király megengedte, hogy az Oroszországgal kötött húszéves békeszerződés daczára Demetrius Lengyelországban csapatokat toborozhasson, és egyáltalán kedvezett a vállalatnak. A kozákok, kik a szerint, mint előnyük kívánta, majd Orosz-majd Lengyelorszáért küzdöttek, az ifjú kalandorhoz csatlakoztak. Az 1604. év vé évél tör be orosz földre Demetrius; legelsőben sikerül Demetriusnak a Boris seregét kisebb ütközetben megverni, minek következtében majdnem egész déli Oroszország Demetrius mellett kel fel. Ekkor Boris utoljára kétségbeesetten megfeszíti minden erejét és szétveri Demetrius csapatait, ki menekülni kénytelen. De Boris csapataiba is már beszivárgott a tévhit, vezérei nem használják ki a győzelmet, nem akarnak testvéri vért ontani. Demetrius ügye mégis végképen elveszett volna, ha nem mül ki még ekkor Boris rögtöni de természetes halállal; uralkodása bölcs volt és fölötte alkalmas arra, hogy trónralépésének borzadályait elfelejttesse. A babonás nép a halált Isten ítéletének veszi; ismét

megnyílnak Demetrius előtt a városok kapui, melyekbe a hű nép ujjongása között vonúl be a fejedelem.

Marina czárnő, a lengyelek uralkodnak az országban; Demetrius gyanakodó természetű, megveti a régi szokásokat és a katholicismus felé hajol, — elég ok arra, hogy az orthodox népet ellene hangolja, s így hal meg egy bojár tördöfése alatt, miután őt az igazi Demetriusnak kezdetben megfélemlített anyja is megtagadta. Rövid intermezzó után a Romanov-ház lép a trónra (1606 május havában).

Első pillantásra kitűnik, hogy a történeti Demetrius nem tragikus hős. A furfangos csalóval, ki magasra emelkedik, nem érzünk rokonszenvet, és igazságos bukása nem tölthet el sajnálattal. A történeti események rövid vázából inkább Boris emelkedik ki tragikus alakként, kinek egész élete tisztulás egy a becsvágytól parancsolt bűneért. Schiller e körülményt, mely a compositio egységét még meg is bonthatta volna, egész horderejében nagyon jól ismerte. Előkészítő munkálataiban is többször hangsúlyozza, hogy Demetriusnak, ha már nincs is a színpadon, mindig a néző lelki szemei előtt kell lennie, neki kell a drámai beszélgetés összes anyagát szolgáltatnia, hogy az érdeklődés ne forduljon hatalmas ellenfele felé, kit még a kedves szerelmi pár, a nemes czárkisasszony és a deli Romanov, vesznek körül.

Mit tett tehát Schiller, hogy hősét mint embert, meg mint a művészi érdeklődés tárgyát, közelebb hozza lelkünkhöz? Egy szó e Demetriust tragikus hőssé varázsolja, a nélkül, hogy a történeti hűség ellen, mely inkább csak a külső keretet és az események vázát illeti, valami nagyobb vétség történnék: Schiller hőse csaló ugyan, de öntudatlan csaló. Isteni szent jogának kiirthatatlan érzése sarkalja, eme tudatban küzd és küzdet magáért, fűzi össze a maga javára a sors kedvezését Marina fondorkodásaival, míg csak iszonyú tévedését be nem látja, de múltja vaskarmaitól lekötve, többé nem hátrálhat és magát meg mindent, mi rajta függ, iszonyú tragikus bukásba sodorja.

Mnischek vajda sambori nemesi lakába egy ifjú orosz szökevény hoz új életet. Kolostori növendék volt, ki lovagias és becsvágyó gondolkozásával nem tudta megszokni a szerzetesek szemlélődő életét; menekül és itt a nemesi udvarban talál barátságos menhelyet. Sebtiben meghódítja a vajda jóakarátát, ki őt személye körül való szolgálatokra alkalmazza, és a kastélyban udvarló többi nemes

urakét — még a szakács is nemes ember e helyen — úri viselkedésével meg nyájas természetével. Szolgai minősége daczára szemét Marinára, a vajda legfiatalabb lányára, veti. Valami benne élő isteni szikra mindig magas czélokra irányítja és csodálatos, hogy a gőgös Marina kitünő ösztönében nem fordul el tőle. De nem szíve szava ugratja át vele az ősi szokások korlátait: hiúsága mindabban tetszeleg, mi a közönségestől eltér vagy annak ellenmond.

«Mit einem grossen Ehrgeiz paart sie eine Starkgeisterei», mondja Schiller. Marina vonzalma az idegenhez idézi fel azt az eseményt, mely Demetrius életében váratlan fordulatot jelez. Marina jegyese, a nádor, rossz szemmel nézi a jövevény szerencsáját, czivódást keres, de életével lakol. Demetriusnak, habár ártatlan, az idegenek törvénye szerint, halált kell szenvednie és börtönében férfias elhatározottsággal várja annak közeledtét. De máskép akarja a sors. Boristól számkivetett előkelő orosz urak érkeznek a vajda kastélyába. Politikai beszélgetések közben azt a kószahírt is fölemlítik, hogy Demetrius cárevecis csodálatos módon megmenekült legyen. A szökevénynek egy ereklüként őrzött keresztje, melyet a börtönben az ő leányának átszolgáltatott, a bojárok figyelmét a legnagyobb mértékben fölkelti; tulajdonosát tudakolják, mert a Rurik-család egy régi kincsét ismerték föl benne. Demetrius elé vezetik őket, ki bennök hóhérjait véli közeledni; kikérdezik a kereszt származása felől, múltjáról. Grisa elmondja, hogy mióta eszmél, a kereszt kedves tulajdona volt, a kolostorban mindig szívére kötötték, hogy drága ereklüként őrizze. Különben ő azt hiszi, hogy egy görög zsoldáros könyv bővebben kielégítheti az urak érdeklődését; elé hozzák a könyvet és a bojárok térdre borúlva üdvözlik fejedelmüket.

A helyzet egyszerre egészen megváltozott; Gergely egész környezete — még Marina sem kételkedik az első pillanatokban — meg van győződve a fejedelem valódiságáról; az olvasó is fejedelemnek tartja a jövevényt, ki fejedelmi módon viseli czári méltóságát. Lelke visszaemlékezik oly eseményekre, melyeket csak most érthet meg, s melyek ezért majdnem kihaltak emlékezetében:

Emlékek támadtak fel íziben
 Elmúlt időknek messze távolában.
 S mint végső tornyok messze tündökölnek

A nap arany fényében, úgy tűnnek fel
 Világosan lelkemben két alak,
 Az öntudat legfelső csúcsai.
 Láttam repülni vak éjben magam'
 S hogy hátra néztem, láng emelkedett
 Mögöttem a fekete éj ködében.
 Ősi korra eszmélés volt bizonynyal.
 Mert mi előtte volt s mi követte,
 Ki volt aludva távol messzeségben. *)

Igy szól Demetrius Krakóban, az összegyűlt rendekhez. Schiller a fejedelmi szülött fölismeretetésénél nem reflektál a rövidebb kar és az anyajegy külső imteretőjeleire, bizonyára azért, hogy a nézőt is a trónkövetelő valóságának meggyőződésében tartsa mindaddig, míg a dráma a moszkvai bevonulással tetőpontját el nem éri. Mert bizonyára mindenki szemében főképen az újra éledő emlékek teszik őt valódi Demetriussá; azt, hogy Uglicsban a szerencsétlen herczeggel még egy ugyanolyan természeti sajátságokkal bíró fiú élt volna annak játszótársaként, az annak idejében bizonyára nagyon feltűnt volna, és most is az urak figyelmét rögtön magára vonta volna, a praetendens valódíságát tehát legalább is kétségessé teszik. Hogy ez ne történjék, Schillernek a valódíság legmeggyőzőbb bizonyítékát, az ifjú visszaemlékezését az iszonyú menekülésre, kellett volna mellőznie, mert akkor Demetriusa ép ennek elkerülése végett sem lehetett a herczeg gyermekkori játszótársa. A krakói rendekhez intézett hosszú beszédében Demetrius természetesen e sajátságokra is hivatkozhatik.

Marina számára már most megérkezett az az időpont, midőn vágyai megfogható cél felé irányulnak. Demetrius mindinkább visszalép a cselekvés szinteréről; ő csak az *actio motivuma*. Marina ravasz fondorkodó, a lengyel nő kitűnő politikai érzékével; rábeszélő tehetsége páratlan, édes hízeltése majd törhetetlen makacssága épúgy kicsikarja az apa hadisegítségét Demetrius számára, mint a hogy határozott fellépésével a romlott nemességnek imponál. Szavai hatalmát tökéletes kaczérságával támogatja: fátyola foszlányait elosztja az apja udvarnokai között, ne feledjük, oly időben, mely nem ismeri a lovagi korszak minnejét; e foszlányok-

*) Csengeri János fordítása.

kal elválhatatlanúl diadalmi kocsijához fűzi a bocskoros nemeseket.

Ezek után Demetrius a nagy walny elé akarja vinni ügyét, a lengyel köztársaság nagy gyűlése elé, melyben az úgynevezett király elnököl. Elbúcsúzik jöendő nagyságának szülőhelyétől, de ezzel Nausikaájának, az őt imádó Lodoviskának szívét megtöri. Ha a tragœdia Schiller eredeti tervei szerint épült volna fel, mindenestre e lányka lett volna legköltőibb s legvonzóbb alakja. A mythologikus phantasia Eosát juttatja eszünkbe, ki az ifjú Nap feljöttével meghal. A költészet alig nyújthat szebbet a nemes nőiességnél, mely nem követel semmit, mely csak áldoz és boldog, ha önmagát fölálldozhatja. Az elválás fájdalma megöli a lányt és nem is történik többé az egész tragœdiában említése, csak a kedves utolsó óráját sugarazza be emlékezete. Végtelen szerelme azonban halála után is él, testvérét küldi a kedves ótalmára, ki annak leghűbb embere és jó testvér — Demetriust fedve nyeri helyette a halálos döfést.

Az eddigiekben láttuk azt, mi a különböző följegyzésekben szétszórva az első fölvonás, vagy az előjáték tárgya lett volna — Schiller első tervezgetése szerint. E jelenetekből a legtöbb nincs kidolgozva; itt-ott párbeszédbe csap át a szöveg, alig szándékol-tan, inkább csak a drámai anyag önkéntelen kibontakozását látjuk benne. De néhány jelenetnek már verses formája is van: a Schilleri dictio utólérhetetlen magas röptét azonban nem igen fedezhetjük föl bennök. Minthogy a töredékben a krakói országgyűlés van első fölvonásnak nevezve és abban Demetrius egész történetét a rendekhez intézett beszédében előadja, bizonyos, hogy ez az egész előjáték Schiller későbbi tervezgetése szerint elmaradt volna. De kérdés, hogy Demetrius ezen aránylag rövid beszéde, mely a nézőnek a legszükségesebb fölvilágosításokat megadja ugyan, kárpótol-e ama költészetért, mit az előjáték nyújtott volna; attól, hogy mennyivel inkább hat reánk a szemmel látott valóság, mint annak elbeszélése, el is tekinthetünk. A drámai ækonomia követelményeire hivatkozó kifogások sem volnának igen igazolhatók. Midőn Hebbelnek szemére vetették, hogy a saját Demetrius drámájában milyen nagy terjedelemben vannak az előzmények földolgozva, azt válaszolta: mindenütt kell hogy ækonomikus legyen a költő, csak az alapmotívumokban nem. Hebbelnek ebben mindenestre igaza van. Másrészt pedig kétségtelen, hogy a czáre-

vics fölismerésének és a kísérő körülmények színrehozatala sokat levont volna az országgyűlési jelenet szépségéből, mely drámai erőre és hatásra mindent fölülmúló.

Schiller eredetileg az országgyűlést teljes lefolyásában akarta színre hozni; nagyon előnyére válik azonban a drámai hatásnak, hogy a költő a tiszteletreméltó és okos érsekkel azonnal a mi tárgyunkat terjeszteti a rendek elé. Milyen fárasztó lett volna egy lengyel országgyűlés számtalan viharos jelenetén túlesni, habár ezekben is bizonyára bámulatosan érvényesült volna Schiller rendkívüli tehetsége a tömegek szerepeltetésében. Az érdeklődés azonban Demetrius felléptéig mégis már lankadt volna és a jelenet vesztett volna hatásából. Heves szóharcz folyik meg a hős fellépte előtt Demetrius jóakarói és az agg Sapieha herczeg között. A szavak harcza hatalmas viharra lesz, midőn Demetrius beszédét befejezte, melyre annyi meggyőző hév, elragadó férfiaság van árasztva, hogy majd elfeledtetik az előjáték elmaradtát. Csak Sapieha áll szírtként a zajongó tengerben és vetojával a háborút zúgó nemesek és a Demetriusnak szintén kedvező főurak akaratát semmivé teszi. Csak az érsek által föléje tartott kereszt hatalma menti meg életét az ártól; ügye igazságának érzete, a pillanat nagysága adják a nagy arisztokrata szájába e szavakat, melyek azonban csak mint tűzbe öntött olaj hatnak:

A többség,

Mi az a többség? a többség butaság:
Az értelem mindig kevés ember java.
Földhöz ragadt az összessel törődik?
Választhat a koldus tán szabadon?
Hatalom az ura, mely megfizeti,
Szavát eladja csizmán, kenyeren.
A voksokat ne számláljuk, de mérjük,
Az államnak kell vesznie, előbb-utóbb,
Hol többség győz és butaság határoz.

Talán illusztrálja e conservatív kifakadást Marina egy későbbi jelenete lengyel nemesekkel, kik szolgálatukat ajánlják fel:

Csizmát adál és sarkantyut nekünk,
Szívünk vérével szolgálunk neked,
Kit üssünk hát agyon?

Marina messzelátó gyanakvásában Sapiehát a király bábjának nézi, nehogy ez utóbbi személye bármely oldalról lekötve

legyen. Schiller maga is mondja: Es darf scheinen, als handle Sapiaha auf Sigismunds Instigation, és más alkalommal: Marina kann die Politik des Königs aussprechen. De semmire sem utalhatnánk, a mi a krakói gyűlésen a férfias nemes Sapiaha nimbusából a legkevesebbet is levonhatna. Valószínű, hogy a költő abbeli szándékától, hogy Sapiahát úgy alakítsa, minőnek Marina hiszi, eltért. Sapiaha felől, ki életét teszi kockára, midőn ellenszegül, nem hihetjük, hogy a király eszköze, a ki mint lengyelek királya, alattvalói részéről úgy is csak nagyon problemetikus hódolattal s engedelmességgel dicsekedhetik. Sapiaha, miként Schiller maga is megjegyzi, mindenek előtt az állam érdekét tartja szem előtt, annyiban ő a mi drámánk Burleighja — de nem oly merev, mint ez és sokkal rokonszenvesebb. Az állam érdeke mellet szent előtte a jog is, meg az igazságosság — hisz az előbbi talán parancsolná is az orosz háborút — míg Burleigh szűkkeblű politikus Macchiavelli iskolájából, ki nem ismer humanitást.

Sapiaha hatalmas szava megvonhatja Demetriustól az államsegélyt, de érette fegyverkeznek a hatalomra törő lengyel oligarchák s a zsákmányt leső alsóbb nemesseg. Hogy e szenvedélyeket, melyek czéljainak szolgálni hivatvák, lánggra lobbantsa, Demetrius nem szűkölködik az eszközökben. Igéretekkal fizet, és a határt, hol a nagy adományok — fejedelemség s roppant kincsek — egy majd meghódítandó ország rovására, kissé komikus színezetet nyernek, bizony-bizony megközelíti. De sokat elnézünk az ifjú szeretetreméltó könnyelműségének, mely őt gyakran túlságosan bőkezűvé teszi.

Az emberektől lakott világ határszélén van egy sötét kolostor, maga egy egész világ, a mienktől elzárva, hol annyi fájdalom hal el az idő lassú orvoslása mellett. Ide vonúlt Marfa is végtelen fájdalomával, gyászolva egyetlen gyermekét és az elvesztett birodalmat. Tizenhat év folyt le amaz iszonyú éj óta. A tavasz ismét beköszönt; néhány sugara e sirba is behatol, de Marfa szívében a régi bú honol s olthatatlan gyűlölet a bitorló ellen.

Gyáva lélek az,
Időtől a mely gyógyulást veszen,
Potlást azért, mi nem pótolható.

De még e szívben is, még e nyomorúságtól feldúlt talajban is gyökeret verhet a reménység. A halászfiú szavai, ki neki a csodás hírt hozza, megrendítik szívét; de újabb, még iszonyúbb csalódás-

tól fél. A Boris czár által kiküldött Hiob patriárka örvendetes bizonyosságot hoz. A czár nevében azt kéri Marfától, hogy tagadja meg a csalót, ki fiának adja ki magát. Miután a czárnő ügyes fordulatokkal a patriarkát mindannak elmondására bírta, mire a követelő valódiságának bizonyítására hivatkozhatik, merész és diadalittas szavakkal ereszti vissza küldőjéhez a patriarkát. Demetrius diadalaiból, a czár remegéséből azt következteti, hogy a praetendens valóban az ő vére. Hiob fenyegetései hatástalanok, erősebbnek érzi magát; mint igazi asszony — habár még Boris kezében van — nem mondhat le arról, hogy hosszú beszédbe öntse ki sokáig visszafojtott elkeseredését. Hisz tudja azt, hogy halálánál fényesebb bizonyítékkal Demetriusnak nem szolgálhatna.

A boszút ép oly édesnek találja, mint a nem várt anyai örömet; heroikus asszony, dämoni erővel. A czárnő imája dithyrambikus árjával, melyben áldást kér fiára, Schiller utolsó följegyzése; halála után dolgozó asztalán találták:

Nincs egyebem, csak esdeklés, ima,
Hón ezt merítem keblem mélyiről,
Ezt küldöm hittel ég magas honába.
Anyai könnyek és anyai áldás
Minden javam, s miként pánczélozott
Seregeket bocsátom im eléd.

Természetes átmenet visz bennünket e költészet szárnyain a hőshöz, ki főképen Marina erélyes munkálkodásának köszönheti, hogy seregei már átlépték az orosz határt. Inkább csak plasztikus hatású jelenet, midőn Demetrius hazája határán maga előtt látja elterülni a virágzó mezőket, melyeket a beke jóságos geniusai lebegnek körül, kiket neki kell onnan elűznie. «Mit rührender Naivetät stellt er an sich die Frage, ob sein Vorgehen nicht ungerrecht. Nur im unerschütterlichen Gefühl seiner Sicherheit kann er derartige Reflexionen anstellen» véli Schiller. A költő közelebb akarja szívünkhöz hozni Demetriust, a ki hazájának, melyet magának csak vissza akar hódítani, hű fia, genialis hadvezér, ki szemelyével is hódít. Boris leghívebb emberei, élükön Soltikov, meggyőződésből pártjára állanak, míg mások csak az árral úszva árulják el urukat, a czárt, ki, büszkébb levén, hogysem maga is forgasson kardot árulók és csalók ellen, fővárosában várja az események folyását. Már hordja szívében a tövist, közeledő végének tudatát; mi csak az oroszlán halálküzdelmének vagyunk tanúi.

Miként sok nagy jellem, kiket egy hajthatatlan akarat vezérel, ő is ennek daczára egyéni létét a külvilág eseményeivel — legyenek azok csillagok constellatiói vagy földi dolgok — okozati összefüggésbe véli hozhatni. Tula, hol Demetrius győzelmi pályájának csücsát látszott elérni, elveszett és evvel eltűnt utolsó reménye. Valami istenit, meg nem határozhatót érez, a mivel szemben okosságának s bátorságának vége. A rémhírek egymást érik, leghívebb szolgálai elárulják; roppant keserűség tölti el a miatt, hogy élete czélját el nem érhet.

»Patriarch, es bringt mich von Sinnen. Wahr ist's, ich hab' das Reich nicht unschuldig erworben, aber ich hab es gut verwaltet». De csak halála engesztelhet bűneért. Érzékenyen elbúcsúzik kedves Axiniájától és meghal. «Királyhoz méltóan halt meg, de engem megfosztott a nagylelkűség dicsőségétől», mondja Demetrius és sejteti velünk a leendő kitűnő uralkodót, kinek már alkalma nyílt arra is, hogy egy merénylőnek megbocsásson. Ellenségének eleste megnyitja az ifjú hős előtt a Moszkvába vezető utat, a nagyobb városok hódolnak neki és üdvözlő küldöttségeket menesztenek hozzá. Marfa már elhagyta a kolostort, hogy anyai karjaiba zárja fiát és urát.

Boldogságának e légmagasabb fokán sujtja a sors csapása iszonyuan hősünket. Az igazi Demetrius gyilkosa a trónkeresőtől, kit ő látott el akkor ama ismertető jelekkel, véres tettének jutalmát kéri, mit annak idejében Boris a zsarnokok ismeretes módjára megtagadott. Egy angyal bukása a paradicsomból sem lehet szörnyűsegebb Demetrius megsemmisülésénél; lelke megbomlik, a még tovább működő romok mintha nem is őt szolgálnák. Csak a hízkeledés s képmutatás mély gyűlöletét menti meg és viszi át sötét zsarnoksága korába, és ezzel erkölcsi fensége biztosítva van. Anyjával szemben nem fitogtat gyermeki érzelmeket; rábeszéli, hogy engedjen ő is csak boszúja érzetének és tartsa tiszteletben az állam érdekét, mely mellette szól. Az anya rááll és Demetriust Moszkvában megkoronázzák; Romanow, ki üldözőjének árváiról, Boris gyermekeiről nemesen gondoskodik, börtönbe jut, gyengéd viszonyát, mely Axiniához fűzi, nyers kezek megbontják, és Axinia maga is szenved a dühöngő czár üldözéseitől. Kemény, vad zsarnokká lett ugyanis Demetrius, mióta elvesztette belső támaszát, mely mindeinek fölé emelte és mely mindent legyőzetett vele, korhadttólgy, melyet a rothadás belékerült férge megemészt. A barátságos, derült

lelkű és bizalmas ember sötét, gyanakvó természetűvé lett: egy előkelő bojár, ki beszédében véletlenül rátér a kőszahírré, mely a csár származásáról épen kering, életével lakol. A mily hatalmasan közreműködött Marina az uralom elnyerése körül, úgy sietteti most annak megdőlését. Nyíltan bevallja Demetriusnak, hogy sohasem hitt valódiságában, hanem csak eszköznek tartotta becsvágya, magas céljai elérése körül. Halálos csapást mér reá, midőn gyűlölt vetélytársának, Axinianak, méregpoharat küld. A csár erkölcsileg már megsemmisült, életének szükségképen physikai véget is kell érnie: Marfa lábainál hal meg, ki őt a lengyel rémuralom megdöntésére felkelt bojároknek kiszolgáltatja, megtagadva az üdvözítő testére a hamis esküt.

A tragédia eszméje világossá lett cselekvésének fölépítése által: a sikeres törekvés lehetetlen azon öntudat nélkül, hogy az igazért harczolunk, lehetetlen, ha iszonyúan hányattatunk a valóság és a között, a minek látszanunk kell. Hősünk legyőzhetetlen, ügye diadalmas, míg annak szentségéről és igazságosságáról él a meggyőződés szívében; a tragédia fordulópontján megbizonyosodik ezek ellenkezőjéről, vissza nem akar és nem is fordulhat többé — különben is tárgytalanná válnék ez által a dráma — és nem tud megküzdeni az ellene tornyosuló elemekkel, legnagyobb segítsége, jó lelkiismerete nélkül szűkölködve. Ha a kész dráma nekünk azt nyújtaná, mire most csak a följegyzésekből következtethetünk, hősünket, különösen a dráma első részét illetőleg, gyámoltalansággal s minden kezdeményező tehetség hiánya vádjával kellene illetnünk; Marina fondorkodásai azok, meg a politikai constellatio, mik őt és ügyét előre viszik; ő magáért csak a nagy országgyűlési beszédjében, meg az ígéreteiben cselekszik.

A valóság megismerése lázas tevékenységbe ejti ugyan Demetriust, de egytuttal szívébe ülteti bukásának csiráját, gyanakodását és zsarnokságát.

Felemlíthető végül, hogy Schiller azt is fontolgatta, ne fejezze-e be Demetriust a második Ál-Demetrius egy beszédével, ki az ország pecsétjét magának megkerítette, és ezáltal ne nyisson-e perspektívát a bekövetkezendő hosszas zavargásokra. Nagy történelmi actiojú drámák ugyanis rendesen egy bűnös nemzetség vagy tarthatatlan állapotok bukása után végkifejlésökben reményt nyújtanak egy jobb korra; így látjuk ezt Macbethben, III. Rikárdban, Antoniusban, így még a germán mythologiai tragédiában, a

Völuspában is, hol a bünbe esett istenek elpusztulása, a Götterdämmerung után, ismét beköszönt az aranykorszak.

Különben is bajosan egyeztethette volna össze Schiller e szándékát avval a körülménnyel, hogy a börtönben sinlődő Romanovnak megjelenteti egy látomásában Axiniát, ki az ő küldetését isteninek mondja.

TIMÁR PÁL.

ÁBEL JENŐ. †

Folyóiratunknak keletkezésétől egyik legszorgalmasabb dolgozótársa és két év óta társszerkesztője, a classica philológiának egyik legkitünőbb képviselője és legsikeresebb művelője hazánkban, kihez e folyóirat szerkesztőit a legbensőbb barátság és szeretet kötelékei fűzték, *Ábel Jenő* tegnap hosszas súlyos szenvedés után és mégis váratlanul húnyt el. E percz nem alkalmas arra, hogy veszteségünket és a tudomány veszteségét bővebben fejtegetsük; megjön ennek is az ideje. Most csupán mélyen érzett fájdalomunknak adunk kifejezést e nagy tehetségű, ernyedetlen munkásságú, kedves jó barátunk elhunyt fölött, ki irodalmunkban, az egyetemen és szíveinkben betölthetetlen űrt hagy maga után.

Nyugodjék békében és áldott legyen emléke!

Budapest, 1889. deczember 14.

A szerkesztők.

A VARÁZSLÓ LEÁNYOK (ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΡΙΑΙ).

(Theokritos 2-ik idyllje).

Az összes, úgynevezett bukolikai költészetben alig találhatunk æsthetikai, régiségtani, sőt néprajzi szempontból is ehhez foghatót. Csodálatunkat kelti fel Theokritos azon *ízlés*es naturalismusa, a melyet a szerelem és féltékenység individualizálásában és erőteljes, drámai előadásában feltüntet. A végleteket szerencsés tapintattal csupán jelezve, kitarja egy szerető szív legkényesebb titkait. Ábrázolásában megindít a leány, ki noha áldozatánul esett odaadó szenvedélyének, ment maradt a sikamlósságnak még látszatától is, sőt alakja befejezésül önnön szenvedései által megtisztultan magaslik ki. Drámai hév jellemzi nyelvezetét, gyors, helylyel-közzel szinte vágtató, szaggatott beszédmód. Eme tulajdonságánál fogva szerfölött elüt úgy az epikai stilus hagyományos, egyöntetű nyugodtságától, mint másrészt a görög drámai írálynak elvont eszmékkel telített tömörségétől, noha műfaji osztályozás szempontjából költeményünk e kettő között foglal helyet, mindenikből bírván egyes alkotó-elemeket. Valódi gyöngye a közvetlen népeletből sarjadzó költészetnek, igazi εἰδύλλιον, azaz dialogizált jelenet, a melynek szereplői az alsó néposztályhoz (nem kizárólag a pásztorsággal foglalkozóhoz) tartoznak. A scholionok egyhangú tanuságából kitűnik, hogy tárgya a dór Sophron mimosköltőnek drámai előadásra szánt eredetijéből vétetett. Vajjon azonban csak az első része, a melyben Simaitha, féltékenységtől gyötörtetve varázsitalt kotyvaszt szolgálója, Thestylis, segédkezése mellett, visszaszerzendő hűtlen kedvese, Delphis, vonzalmát, vagy pedig a második is, melyben maga a szerelmi történet monolog alakjában beszéltetik el: e kérdés elégséges adatok híján többé el nem dönthető. Különbön is az utánzás, vagy tárgykölesöznés egy oly erősen költői egyéniségnél, mint a milyennek Theokritos mutatkozik, épenséggel nem tudható be a költői becs rovására. Ellenkezőleg érdekes adalék annak bebizonyítására, hogy mennyire konzervatívok voltak a görögök költői tradícióik folytatásában. Így egészítették ki a cyklikusok a trójai mondakörnek az Ilias és Odysseában fel nem dolgozott részleteit; az Orestes mondával foglalkozott mind a három nagy tragöda; a vígjátékíróknak is meg voltak a maguk tipikus alakjai és themái stb.

Érdekes világot vet továbbá ezen idyll tárgyi szempontból az ókori boszorkány konyha mindama furfangjaira, a melyek szerelmi varázslatnál, mystikus ráolvasásoknál szerepeltek. Egy bizonyos iynx nevű madár áll az igézetek központjában. Eme bizarr természetű madarat Pindaros egy scholiastája tarka-barka tollazatúnak, ösztövé, nyulánk

nyakúnak és sok ágra hasított nyelvűnek írja le. Nyakúnak és fejének szakadatlan forgatásával kápráztatta a szemlélőt. Izgalmas nyugtalan-sága miatt mint ὄρνις μακινᾷ (iynx torquilla, le torcol), a szenvedélyes szerelem jelképe gyanánt szolgált. Egy koronghoz (ρόμβος) kötözték, a mely szíjacskák segélyével gyors — és pedig egy irányú forgatásba hozatott. A babona ekkép hitte benne a szerelemkeltő erőt felébreszthetni (vis in amatoriis, φασὶν αὐτὴν ἐν τῇ φύσει ἔχειν ἐρωτικὴν πειθώ). A visszafelé való forgatás a szerelem lelohasztását, a viszony megszakítását eszközölte (citumque retro solve, solve turbinem. Horat. Epod. 17.).

Vergilius a VIII. ecloga 2. részében utánozza — jobbadán a külsőségek után kapdosva — Theokritos ezen költeményét. Nála az oltár (altaria) szolgál a bűbaj középpontjául, a melyet szalagokkal cziczomáz fel a féltékeny leány s rajta illatozó tömjénnel varázsa-füveket éget el, hogy ezek bűverejű hamvával a hűtlent megtérítse. A borzalmasság, a mysticismus festésében Vergilius túlszes előképén, képtelen azonban a szenvedő leány lelki állapotának megvilágítására, mert ehhez tehetsége tulságosan elvont irányúnak mutatkozik; Vergiliusnál a varázslat hatékony s a megtért szerető közeledte befejezésül költeményének dramatikus hatását lerontja. Theokritosnál a kesergő leányban csak alig látunk reményeket ébredni a költemény vége felé; a tárgy oly drámai mozgalmassággal van előadva, hogy váratlanul kedvező megoldást el sem tűr.

Vergilius is megtartotta a ráolvasás benyomását tevő következő refraint:

«ὦ γῆ, ἔλας τὸ τῆνον ἐμὸν ποτὶ δῶμα τὸν ἄνδρα,»
 «ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.»

Az eredeti versmértékben fordítva, a következőkben leli a nyájas olvasó a költeményt:

Mondd, hova tőd a babért; mondd Thestylis és a varázslét?
 Végy biboros bárány-gyapjút s gyöngyöld be a kelyhet:
 Elhidegült szeretőmet e szerrel visszaigézzük.
 Óh a gonosz már két hete, hogy nem látogatott meg,
 6 Még föl sem veszi, hogy meghaltam-e, vagy pedig élek,
 Ajtómon nem zörget a hűtlen. Máshova bizvást
 Röppene már csapodár szívével Eros s Aphrodite.
 Holnap a Timaget vívótermébe menendek,
 Hogy lássam s megfeddni fogom, mért bánt velem ekkép?
 10 Tömjénnel fogom őt lebüvölni. Ragyogj te Selene
 Tündöklőn! Hozzád esdeklem o hallgatag isten,
 Meg Hekatehez alant, a kitől ebek is megijednek,
 Hogyha sötét vérért a kimultak hantjain ögyelg.

- Üdv neked, iszonyatos Hekate, légy célra segédem
 15 Főznöm e bájos italt, melynél nem erősb vala Kirke,
 Sem Medeának, sem a rőt Perimeda varázsa.
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 Égjen előbb el lánggal a liszt, szórd már be a tűzbe
 Testylis, óh nyomorult! neked is hol kóborog elméd?
 20 Semmirekellő, hát neked is gúny tárgya levék már?
 Szórd a darát s mondd, hogy: «Delphisnek szórom a csontját.»
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet, vissza lakomba!
 Delphis megszomoríta, de én Delphisre babérgalyt
 Égetek. A hogyan ez sisterg, lobbót vet a lángtól,
 25 Hirtelen elhamvad s nem látszik más csak a perje:
 Akként még Delphis tetemét is a tűz megemészti!
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 Mint e viaszt olvasztani egy isten segít engem,
 Ugy olvaszsza legott szerelem heve myndosi Delphist.
 30 S a mint Aphrodite kegye megforgatja korongom,
 Úgy küszöbömnek előtte forogjon Delphis is egykor!
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 Most meg e pozdorját neked áldozom, Artemis, aki
 Megtöröd a vasat is s mindent, mi szilárd van a földön —
 35 Thestylis, im ebeink, halld, városszerte szűkölnék:
 Istennők a keresztuton, eh, verd gyorsan a katlant!
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 Mily halkan van a tenger, mint hallgatnak a szellők!
 Ám kebelemben a bú el nem hallgat soha többé.
 40 Lángol egész szívem érte, ki engemet ily nyomorulttá
 Tón, felesége helyett becsületvesztette leánynyá.
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 Hármasan áldozok én s háromszor, oh, mennybeli, kérlek:
 Légyen nő, vagy férfi, ki nyűgoszik oldala mellett,
 45 Jusson sorsaul oly feledés, mint mennyire Theseus
 Diaban feledé a kecsesfürtű Ariadnet.
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 «Ló-dühe» némi növény neve Arkádiában, a melytől
 Gyors kanczák s csikaik veszekedten a hegyre rohannak.
 50 Ugy lássam Delphist újból közeledni lakomhoz
 Örülként megszökve a fényes hajnoki térről.
 Iynx, kérlek ígézd szeretőmet vissza lakomba!
 E szalagot Delphis hullajtá el köpenyéről,
 Izibe széttépem s lobogó lángokba hajítom.
 55 Jaj, gyötrelmes Eros! Mért szívtad a vért ki belőlem

- Mind, testemre tapadva, miként a mocsári piócza.
 Lynx, kérlek igézd szeretőmet vissza lakomba!
 Szétzuzok egy gyíkot s beadom neki holnap e mérget.
 Rajta, varázsfüveim vidd el most, Thestylis, innen
- 60 S szórd tele a kapuját felül, a míg az alkalom enged.
 Mondd, köpdösve reá: »Delphisnek szórom a csontját.«
 Lynx, kérlek igézd szeretőmet vissza lakomba!
 Végre magamra hagyott! Hol kezdjem e bajt panaszozni?
 Kit vádoljak ezért, ki hozá e csapást a fejemre?
- 65 Eubulos deli lánya vonult kosarasnak, Anaxo,
 Artemis erdőjébe, hol akkor az ünnepi pompán
 Ritka vadak seregét mutogatták, sőt egy oroszlányt.
 Nézd, a szerelmem honnan eredt fejedelmi Selene!
 A thrák Theucharide, ő volt oka, néhai dajkám.
- 70 Szomszédban lakván könyörög vala s unszola folyvást,
 Hogy megnézzem a diszmenetelt. Balpillanatomban
 Véle menék byssos dolmánykát öltve magamra
 S vállaimat Klearistenek patyolatja borítá.
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
- 75 Csaknem a félúton voltam, Lykonékig elérve
 S meglátám Delphist s Eudamippost, ki követte.
 Szöszkébben helichrysosnál serkedze szakálluk,
 Szép kebelük sokkal ragyogóbb volt, mint te Selene,
 Épen előbb hagyván fel a díszes bajnoki harczczal.
- 80 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 Megláttam, meg is őrltem s szívem, a nyomorultnak,
 Búba merült. Arczom színe sápadt, észre se vettem
 A menetet többé se miként értem haza, nincs már
 Sejtelmem, forróhidegen reszkettem a láztól,
- 85 Kórnyoszolyán feküvém tiz nap s tiz éjszaka folyvást.
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 Vérehagyott testem thapsosnál lőn halaványabb;
 Egyszálíg kiveszett a hajam. Nem voltam egyéb már,
 Mint csak a csont meg a bőr. Hova nem tettem be a lábam,
- 90 S hol kuruzsolt oly anyóka, kinél én nem tudakoztam?
 Semmi sem enyhített, csak időm telt hasztalan ezzel.
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 Végre cselédemnek nyíltan megvallani kezdtem:
 Rajta, keress hű Thestylis írt súlyos nyavalyámra.
- 95 Rabja levék nyomorultul a myndosinak. Te tehát menj
 Lesni reá Timagetos vívótereménél,
 Mert oda jární szokott s örömet elmúlatoz ottan.

- Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 A mikor őt egyedül leled, adj jelt csendesen intve
 100 S mondván, hogy Simaitha hivat, házamba vezérel.
 Így szólék. Ő ment s sikerült elhozni magával
 A ragyogó Delphist. De midőn érzém közeledtét,
 Könnyed lépteivel mint ért ajtóm küszöbéig —
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
- 105 Minden csepp vérem jéggé hidegült, a verejték
 Gyöngyöze homlokomon sűrűn, mint reggeli harmat,
 Nem voltam még szóra se képes, sem dadogásra,
 Mint a hogyan csecsemő álmodva rebesgeti anyját.
 Gémberegett testem megsárgult, mint a viaszbab.
- 110 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 Észrevevén az a csalfa, szemét le a földre sütötte;
 Majd nyoszolyámra leült s mondott ilyforma beszédet:
 •Simaitha jobban megelőztél, mint a futók közt
 Én megelőztem a karcsu Philinest versenyezésben.
- 115 Hajlékodbá előbb hittál, mint hinni reménylém.»
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 •Hozzád jöttem volna, biz édes Erosra, te hozzád,
 Három avagy négy társammal mint éji szerelmes.
 Hozva ölemben ajándokul a Dionysosi almát,
- 120 Nyár-galyt tűzve fejemre, Herakles szent csemetéjét,
 Béfonván e füzért környül biboros szalagokkal.»
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 •Hogyha szeretve fogadsz vala, lett vón' kellemes élet!
 Hisz legjobb s legszebb daliának tartanak engem,
- 125 S ajkaid egyetlen csókjával boldogan alszom.
 Ámde ha visszataszítsz vala, béreteszelve az ajtód,
 Úgy hozzád fejszém s a szövétnek tör nekem útát.»
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
 •Most hálámmal először is a Kyprisnek adózom,
- 130 Kypris után teneked, ki a lángokból kiragadtál,
 Szép hölgyem! Hisz hajlékodbá fogadtad a félig
 Úgyis elégettet. Biz Eros gyújtó heve forróbb,
 Mint Hephaistosnak Lipara szigetén a kohója!
 Nézd a szerelmem honnan eredt, fejedelmi Selene!
- 135 •Rút örvöngéssel szüzeket zülleszt ki világgá,
 Forró nászágyból kizavar gyakor ifju menyecskét.»
 Így szólott s én bizva hiszékenyen a csapodárban
 Megragadám kezeit s puha párnáimra hanyatlék.
 Kéjben reszkete testen a test s pír gyúlt ki legottan

- 140 Lángzó érczánkon s gyönyörédes volt susogásunk.
 Mit csacsogok hozszan szerelemről, nemde Selene!
 Végletekig mentünk, czéljához elért a kívánság.
 Tegnapig ő még semmi okért rám meg se neheztelt,
 Én se reá, de ma itt volt látogatóba Philiste,
- 145 Samosi nőfuvolyásnak, meg Melixónak az anyja,
 A mikoron fel a mennyboltjára rohannak a ménék
 S jó velük Ókeanosbul a rózsapiroskaru Eos.
 Hírül adá sok egyéb közt, hogy Delphis szeret *egy mást*.
 Vajjon néember után epedez, vagy egy ifjura vágyik,
- 150 Nem lehetett — úgymond — kitalálni, csak azt, hogy Erosra
 Szinborral teli kelyhet üritgete s távoza futvást
Annak a hajlékát koszorúival ékesítendő.
 Így ujságola ő s igazat megmondni szokása.
 Mert azelőtt háromszor s négyszer is eljöve egy nap
- 155 S házamban helyezé el olajjal a dorisi butykost.
 Két hete mult most már s nem láttam néki színét sem!
 Nyilván másba lelé gyönyörét s nem is emlekezik rám.
 Bájitalom majd visszaigézi, de hogyha jövőre
 Megbánt, Moirák uccse, Hades kapuján bekopogtat!
- 160 Öldöklő füveket rejtek számára dobozban,
 Melyeket, óh urnóm, assyr jövevény ada nékem.
 Te pedig üdvöz légy s hajtsd Okeanos fele ménid,
 Mennybeli s én viselem búmat, mint türtem imeddig.
 Légy boldog, szépfényü Selene, meg ti a többi
- 165 Csillag, a hallgatótag éj szekerének hú követői!

Dr. REMÉNYI EDE.

AHLQVIST AGOST.*)

(1826—1889.)

Finnország legkitünőbb fiainak, a tudományos világ az ugor összehasonlító nyelvészet legkiválóbb munkásainak egyikét veszttette el Ahlqvistban, ki rövid, de súlyos szenvedés után november 20-dikán fejezte be munkás életét.

*) Virittäjä. Toimittanut Kotikielen Seura. II. Porvoossa, 1886.

Ahlqvist Ágost Engelbrecht 1826. aug. 7. született Kuopioban. Középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, s még az iskola padján ülve kezdte meg irodalmi működését egy földrajzi kézikönyvecske fordításával, mely 1844-ben nyomtatásban is megjelent. Már ezen deákori dolgozatával is hasznos szolgálatot tett az akkor még nagyon szegény finn irodalomnak, mert az ő könyvecskéje volt az első finn nyelvű földrajzi tankönyv. Ezt egy évvel utóbb egy rövid egyetemes történelmi kézikönyv, szintén fordítás, követte. Már ekkor Ahlqvist a helsingforsi egyetem hallgatója volt, hol nagyobbreszt történelmi és philologiai tanulmányokkal foglalkozott.

Azon idő, melyben Ahlqvist az egyetemre került, a nemzeti ébredés kora volt. Ő is, a legtöbgyökeresebb finn vidék szülőtte, azon lelkes ifjak közé állott, kik azt a czélt tüzték maguk elé, hogy a svéd nyelv helyébe a finn nyelvet teszik az iskola, az irodalom, a műveltség s a közélet nyelvévé. Az első és fő teendő volt: annyira fejleszteni a nép nyelvét, hogy a szellemi élet minden terén alkalmas közlő eszközül szolgálhasson. Ahlqvist nagy buzgalommal fogott hozzá a nyelvművelés munkájához, s 1845 és 46-ban több kötetnyi svéd eredetiből fordított elbeszélést és költeményt bocsátott közre. A finn irodalmi nyelv akkor még csak alakuló-félben volt, s Ahlqvist — mint maga mondja, — lépten-nyomon akadályokba ütközött; küzdenie kellett a símulni, hajlani nem akaró nyelvvel, melynek törvényeit és bőséges szókészletét, szólásait, fordulatait addig még nagyon kevéssé ismerték. Mint minden kezdő nyelvművelő, Ahlqvist is csakhamar átlátta, hogy nem lehet el a nyelvnek beható tudományos vizsgálása nélkül. Így lett ő nyelvművelőből nyelvűbúvárrá. 1846-ban útnak indult, bejárta Karjalát, tanulmányozta a nép nyelvjárását és gyűjtögette a népdalokat, meséket. Egész sereg régi éneket hozott haza, melyeket aztán Lönnrot beleillesztett a Kalevala új kiadásába. A következő évben Pohjanmaa keleti részeiben folytatta a gyűjtést, szintén jelentékeny sikerrel.

Miután 1853-ban elnyerte az első egyetemi gradust, a magister-séget, a következő évben távolabbi vidékekre ment népnyelvi adatok és népköltési termékek gyűjtése céljából. Járt a viborgi kormányzóság déli részeiben, azután Ingermanlandban, hol igen gazdag népköltési gyűjteményt sikerült összejegyeznie. Majd két ízben kirándulást tett a vót nyelv (a finn nyelvnek egyik dialektusa) megtanulása végett, s idő közben Észt- és Livországban is tartózkodott, tanulmányozva az észt nyelvet és irodalmat. 1855-ben a vepszek közé indult nyelvészeti tanulmány-útra, s ezzel befejezván a finn dialektusok búvárlását, visszatért Helsingforsba.

Csak rövid ideig tartózkodott otthon, míg földolgozta és közrebocsátotta tanulmányai eredményének egy részét. A finn tudós társaság

Actáiban kiadta svédül írt vót nyelvtanát, nyelvmutatványokkal és szójegyzékkel: *Votisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning* (1856), és a finn irodalmi társaság *Suomi* című évkönyvében finnül írt tanulmányát az észti irodalomról (1855).

Már 1856 elején ismét hosszabb tanulmány-útra indult, mely három évig tartott. A Volga s az Ural vidékén lakó rokon népek nyelvével való megismerkedés volt ezen hosszú és fáradságos utazás célja. Rövid ideig Sz.-Pétervárott és Kazánban tartózkodván, tanulmányai tárgyává legelőször is a csuvasok nyelvét tette, melynek hová-tartozandósága akkor még vitás volt. Tisztába akarta hozni ezt a kérdést, de különben is érdekelte a csuvas nyelv, mely hatással volt a finn nyelvnek egyik rokonára, a cseremiszre. Tanulmányai folytán azon határozott meggyőződésre jutott, hogy a csuvas nyelv a török-tatár nyelvek közé tartozik.

A csuvasoktól a hegyi cseremiszekhez fordult, kiknek főleg szókinsét jegyeztette össze. Visszatérvén Kazánba, néhány hónapig a tatár nyelvet tanulta, s az összegyűjtött csuvas nyelvi anyagot rendezgette. Ezzel elkészülvén, délre indult a mordvinokhoz, s előbb az erza-, azután a moksa-mordvin dialektust tanulta. Télire ismét visszatért Kazánba, hol folytatta anyaggyűjteményének rendezését, s előkészületeket tett szibériai útjára.

1858 tavaszán körülbelül egy hónapi utazás után Jekaterinburgon és Tobolskon át a vogulok földjére érkezett. Megismerkedett a vogul nyelvnek három dialektusával, azután ősszel az osztjakok közé indult, s végre itteni tanulmányait befejezván, 1859 elején visszaérkezett hazájába.

Utazásait igen érdekesen írta le *Oroszországi úti emlékek* (*Muistelmia matkoilta Venäjällä ruosina 1854—1858*) című munkájában, mely 1859-ben jelent meg. Ugyanazon évben elnyerte a doctori fokozatot, és a moksa-mordvin dialektus igetanáról írt értekezése (*Läran om verbet i Mordvinskans Mokscha-dialekt*) alapján az ugor nyelvek magántanárává képesítették és nevezték ki. Két évvel utóbb kidolgozta és kiadta a mordvin nyelv moksa dialektusának grammatikáját németül nyelvmutatványok és szójegyzék kíséretében: *Versuch einer Mokscha-Mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis* (Sz. Pétervár, 1861.) Ezzel egyidejűleg jelent meg a vepsz nyelvről írt ismeretése: *Anteckningar i Nord-tschudiskan*.

Két évig tartózkodott otthon, azután 1861 és 62-ben Dániában, Németországban és hazánkban folytatta nyelvészeti tanulmányait; megtanulta a magyar nyelvet is, és írt egy értekezést a magyar nyelvnek a finnel való rokonságáról: *Om Ungerska språkets förvandtskap med Finskan*.

1863-ban Lönnrot nyugalmába vonulása után Ahlqvist lett a finn nyelv és irodalom tanára a helsingforsi egyetemen. Dissertatiója, melyet az ottani szokás szerint a tanári szék elnyerése céljából benyújtott, a finn verstauroól szólt.

Egyetemi előadásaiiban nem maradt a tulajdonképeni finn (suomi) nyelv határán belül, hanem kiterjeszkedett a Finnországon kívüli dialektusokra is, és hallgatói használatára 1869-ben kiadta a *Finn nyelvjárások könyvét* (*Suomalainen Murteiskirja*), mely észti, karjalai, vót, lív, vepsz szövegeket és szójegyzékeket tartalmaz.

Szintén egyetemi előadásaiiból keletkezett a *De vestfinska språkens kulturord* című nagyérdekű munkája, mely néhány évvel utóbb németül is megjelent: *Die Kulturwörter der Westfinnischen Sprachen* (1875) cím alatt. Ezen munkában Ahlqvist a finnek ősi kulturáját vizsgálja a nyelvtudomány világánál.

Hosszas előkészület után kiadta 1877-ben *A finn nyelv rendszere*-nek (*Suomen kielen rakennus*) első kötetét, mely a névszók alkotásáról és ragozásáról szól; függelékül a finn verstan van hozzácsatolva, melynek tartalma a fönnebb említett dissertatióéval nagyobbára megegyez.

Tanári teendői, melyeket a legszigorúbb lelkiismeretességgel teljesített, annyira elfoglalták, hogy hosszabb ideig kénytelen volt abban hagyni a szaktárgya körétől távolabb eső rokon nyelvek tanulmányát. Régibb gyűjtéseinek kiegészítése és szerzett ismereteinek fölfrissítése céljából 1877-ben a kormánytól kapott bőséges utiköltséggel ellátva újra fölkereste a szibériai nyelvrokonoikat, s fél esztendő töltött az éjszaki osztjások és a vogulok között, tanulmányozva a nyelvet és a népeletet. Végre 1880-ban harmadszor is meglátogatta a kondai vogulokat, hogy kiegészíthesse korábbi följegyzéseit. E két utazásának eredményei voltak: az *Über die Sprache der Nord-Ostjaken* (1880) és az *Unter Wogulen und Ostjaken* (1883) című munkái.

Ahlqvist sokat dolgozott föl és adott ki a tanulmány-útjaiban gyűjtött anyagokból, de mégis sok maradt földolgozatlan és kiadatlan; így csuvas szövegei, nyelvtani és szótári jegyzetei, cseremiszi szógyűjteménye, tatár szójegyzéke, erza-mordvin anyagai, és a legbecsesebbek: vogul és osztják gyűjtései. Ezeknek földolgozását és kiadását tanítványaitól várhatjuk, kik közül már nem egy jeles nyelvtudós vált ki.

Ahlqvist ugyanis, mint minden igazi egyetemi tanár, ki helyesen fogja föl hivatását, nem tartotta elegendőnek, hogy a tudományt tanítsa és maga előbbre vigye, hanem gondja volt arra is, hogy a tudomány művelésére és előbbre vitelére mennél több fiatal munkaerőt és tehetséget képezzen ki. 1871-től 75-ig egy *Kieletär* című nyelvtudományi

folyóiratot adott ki, s ebben maga köré csoportosította a fiatalabb nyelvész-nemzedéket. Azután 1876-ban megalapította a *Hazai nyelvtársaság*-ot (*Kotikielen Seura*), melynek tagjai részint egyetemi hallgatókból, részint az ő volt tanítványaiból teltek ki. E társaság már több jóra való kiadvánnyal adta tanújelét életrevalóságának. Ezen kívül egyik alapítója volt Ahlqvist a *Finn-ugor társaság*-nak (*Suomalais-Ugrilainen Seura*) is, mely 1883-ban alakult meg, s azóta már igen élénk és nagy kiterjedésű munkásságot fejtett ki, melynek eredményeit évkönyveiben teszi közzé, még pedig, hogy a külföldnek is hozzáférhető legyen, nemcsak finnül, hanem németül és francziául írt dolgozatokban is.

Ahlqvistnak utolsó nagyobb munkája *Kalevalan Karjalaisuus* (*A Kalevala karjalaisága*) cím alatt 1887-ben jelent meg, s ebben azon kérdéssel foglalkozik, hogy a Kalevala mely vidéken keletkezett. Meggyőző argumentumokkal támogatja azon régi (még Lönnrot-nyilvánította) meggyőződést, melyet újabban megtámadtak, — hogy a Kalevalát a karjalai nép teremtette.

Ahlqvist azonban nemcsak elsőrangú tudományos író, hanem költő is volt: a legkiválóbb finn lyrikus. Oksanen álnév alatt *Säkeniä* (*Szikrák*) címmel bocsátotta közre költeményeit. Zárkózott természetű, mondhatni rideg ember volt, de költeményei arról tanúskodnak, hogy a rideg külső alatt mélyen érző szívet rejtetett. A nyelvvel oly mesterien tudott bánni, mint rajta kívül senki más.

Nagybecsű tudományos működéséért Ahlqvist sok kitüntetésben részesült. Külföldi tudós társaságok, köztük a magyar akadémia is, tagjaik sorába választották, s az uralkodó az államtanácsosi címmel tüntette ki.

1884-ben megválasztották az egyetem rectorának, s ezen tisztét három évig viselte. A múlt év végén mint «emeritus» nyugalomba vonult, hogy teljesen irodalmi munkásságának szentelhesse magát. Nemzete és a tudományos világ még sokat várt tőle, de a kérlelhetetlen halál váratlanul kiragadta kezéből a tollat.

Dr. SZINNYEI JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Pázmány Válogatott Egyházi Beszédei bevezetéssel és szótárral.

Szerkesztette *Bellaágh Aladár*, középiskolai tanító. Jeles írók iskolai tára, XXXVI. Franklin. XX, 204 l. Ára 60 kr.

A reformáció gyors elterjedésének és megszilárdulásának egyik fő emeltyűje volt kétségkívül a nemzeti nyelv érvényesülése a vallási élet terén. Míg a katolikus egyház és rítus ugyanis századok óta a holt deák nyelvvél élt és él ma is, az egyházi iskolákban az oktatás nyelve szintén kizárólag a latin volt, az új tanok és eszmék egyszerre mindenütt nemzeti nyelven terjedtek. Luther nem közönséges előrelátást árult el akkor, midőn meghagyta minden prédikátornak, hogy nemzeti nyelven hirdesse az Ur igéit. Mindenfelé seregesen tódultak az új hit kebelébe: különösen pedig az alsóbb, kevesebb értelemmel és műveltséggel bíró nép közt keltett rendkívüli lelkesedést, midőn az isteni tiszteleten az előtte érthetetlen deák nyelv helyett saját nyelvét hallá megszólalni.

Majd megeredtek a vitatkozások; a legnagyobb elmék ragadtak tollat, hogy meghatározzák, melyik az Isten igaz egyháza. A vallási iratok és irodalmi művek hosszú sora látott rövid idő alatt napvilágot; megszületett a könyvirodalom; a nyelv pedig e viták hevében megtisztulva, gördülékenyebb, kifejezőbb, szóval a gondolat kifejezésére alkalmasabb lett. A legnagyobb európai nemzetek irodalma a reformáció által lendült fel.

Nálunk, Magyarországon, a reformáció mozgalmi kissé más irányban haladtak, mint a külföldön. A mohácsi vésznap után bekövetkezett zavarok közepett a reformáció egybeforrt a nemzetiségi kérdéssel. A nemzeti párt ugyanis politikai önállóságunk megerősödését várta attól a vallástól, a mely az egyházi élet és isteni tisztelet körébe a nemzeti nyelvet vitte be, s a melynek hirdetői a nemzeti nyelvet iparkodtak az érintkezés közegeül felavatni.

Vallásos irodalmunk mezeje úgyszólván parlagon levert; az ós, avult kódexeken kívül alig hogy termelt valamit. Ez oknál fogva a nyelv is fejletlen, nehézkes maradt. Ellenben a reformáció egészen megváltoztatta a dolgok rendjét; irodalmunk alig néhány év alatt óriási lendületet nyert, és a nyelv erőben, élénkségből, kifejezésbeli tisztaságban gyarapodva került felszínre.

Az új vallás hirdetői ugyanis bámulatos tevékenységet fejtettek ki, hogy fő feladatukat megoldják: azaz, hogy a közönséget az új, tanoknak megnyerjék. A XVI. századbeli magyar protestáns irodalom a dogmatika és vitatkozás terén szokatlan gazdagságra tett szert. Ellenben a kath. dogmatikai és polemiai irodalom Pázmány Péter előtt vajmi

sovány volt. A protestantizmus elterjedésétől Pázmány fellépéseig 1530—1602-ig, 50—60 protestáns hittudományi munkával szemben alig mutathatni fel 10—15 katolikus irodalmi terméket. Ily körülmények közt nem csoda, ha a katolikus vallás régi dicsősége a XVII. század elején alkonyodóban volt, híveinek száma egyre apadt és a vallási buzgalom nagyon megcsappant. A protestantizmus aranykorát élte; a katholicizmust a bukás veszélye fenyegette.

Mikor azonban a katolikus egyház már végveszély szélén állt és a protestantizmus diadalát ülte, a kath. egyház váratlanul felocsudott zsibbasztó álmából s összes erejét megfeszítette, hogy előbbi domináló állását visszavívja. Európaszerte megindult, hol enyhébben, hol erőszakosabban, az ellenreformáció, melynek egyik leghatalmasabb harczosa Magyarországon *Pázmány Péter* lett. Pázmány élete céljául tűzte ki, hogy Magyarországon a katholicizmust régi fényébe és hatalmába állítja vissza, és hogy az élő szó és toll fegyvereivel fog küzdeni az új tanok terjedésének meggátolása végett. És egész életén keresztül eme cél eléréseért lelkesült, hevült és buzgott. Nagy tudományával, szónoki lángeszével, népszerű előadásmódjával egyszerre megváltoztatta a dolgok rendjét. Tolla és szónoklata ereje által kivívta, hogy a protestánsok elvesztették tulsulyokat és Magyarországon újra megerősödött a katolikus egyház.

Nagyszámú munkái közül hatásra és erőre nézve különösen kettő válik ki: az «Igazságra Vezérő Kalauz» és az «Evangéliumokrul való Predikációk, melyeket élőnyelvének tanítása után írásban foglalt. Posonban 1636.» Ez utóbbi munkájából vett 14 beszéd fekszik előttünk, mint a Jeles írók iskolai tárának XXXVI. kötete. A szerző művét eljárását igazoló előszóval, Pázmány nyelvről írt bevezetéssel és a ritkább szokat meg kifejezéseket értelmező szótárral látta el. Azonban egy fontos részt nem tárgyalt! Ha Pázmány beszédeiből szemelvényeket adott ki, azt tartom, igen elkelt volna, ha Pázmányt mint szónokot méltatja. Mert Pázmány, a «magyar biboros Cicero», mint író nagyban elütött a szónoktól.

Szónoklatai hangja ugyanis szerfölött különbözik vitatkozó iratainak éles hangjától; amaz sokkal higgadtabb és mérsékeltebb, de nem is oly változatos és érdekes. Ékesszólása inkább tiszteletkeltő, mint elragadó, kevésbé korbácsolja fel a szív hullámain. Nem annyira megragadó vagy elbájoló, mint inkább nyomatékos, a megfontoláshoz szóló. Beszédein a tanár-korában megszokott modorosság bélyege ül. Mivel nem azon a módon nyomattak ki, mint a szószerkről elhangzottak, hiájával vannak a közvetetlenség melegének. Soha sem részesültek abban a nagy népszerűségben, mely a *Kalauz* osztályrésze lett.

Hangjából hiányzott az ércesség és az árnyékoló képesség, mely

az érzelmek fokozásának kifejezésére és felébresztésére oly szükséges. Inkább az észhez szolt, mint a szívhez. A fősulyt nem a művészi előadásra, hanem az érvek erejére és világosságára helyezi. Mindig alkalmazkodik hallgatói értelmiségi fokához, «azért bizonyítékait első sorban azon eszmékből meríté, melyek a szellemek közös tulajdonát képezik, s azon érzelmekből, melyek a szívnek veleszületett hagyományai.» Képeinek és hasonlatainak megválasztásában hallgatói foglalkozásának színvonalára száll le. Mindazáltal gyakran igazi szónoki hangulat árad beszédeiből. Sohasem csábíttatja el magát polemiai hajlamaitól: a szószéken szélcsend honol lelkében. Beszédei ma is gyönyörködtető olvasmányt nyújtanak és az egyházi szónoklat mintául szolgálnak.

Ez okból érdemes munkát végzett Belaagh ur, midőn Pázmány válogatott beszédeit a tanuló ifjuság, különösen a VI. osztály számára kiadta. Az ifjuság a manapság közkézen forgó tankönyvekből tősgyökeres, szűz magyarságot nem igen szerezhet: Gondolkodás- és kifejezés-módja idegen mezt ölt és nyolcz évi kinlódás után helyes és tiszta magyarságra nem bír szert tenni. E baj bibéje nagyrészt az iskolai olvasmányok hibás megválasztásában rejlik. Amúgy is édes-keveset olvasztatnak a tanulókkal, jobbadán a költészet köréből vett olvasmányokon nyargalásznak, s ép ezért a hibátlan prózát nem képesek elsajátítani. Nagy hasznót hajtott tehát B. ur az iskolának, hogy a magyar irodalom egyik legjelesebb prózai írójának beszédeit használható alakban nyújtotta az ifjuság kezébe.

De lássuk egyenkint a mű részeit. Az előszóban a szerkesztő számot ad eljárása módjáról, a melyet Pázmány beszédeinek kiszemelésében és a helyesírás módjában követett. Megemlíti, hogy a kiadásba csak oly beszédeket vett fel, a melyek nem sértik senki vallási meggyőződését vagy érzületét. Helyes. De nem tudjuk felérni észszel, miért hagyta ki P. Szent-Istvánnapi remek prédikációját, a mely pedig nem sérti senki «vallási érzületét». Már a beszéd tárgya olyan: az ellenség iránti szeretetet tárgyalja a szónok. A más vallásúak elleni kifakadásról, éles megtámadásról tehát szó se lehet benne. Kár volt ennélfogva «sajnálattal elhagyni» ezt az igazán remek beszédet.

Az ortografiában ejtett változtatások közt van két pont, a melyet teljesen nem helyeslünk. A melléknevek közép fokának ragját, ha magánhangzó előzi meg, a szerkesztő megkettőzte. Az eredetiben mindenütt egy *b* van, de csak a puszta alakokban; a ragozott alakok rendszeren *bb*-vel vannak írva: pl. job — jobban, töb — többen. A végzett jelen egyes számú 3. személyének ragját magánhangzók után szintén a mai helyesírás szerint írja a kiadó, holott az eredetiben következetesen majdnem mindig *t-t* találunk a ragtalan alakokban, s *tt-t* a ragosakban. Pl. látogatot, mutattuk, érdemlettünk, nyujtot, nyujtotta. Pázmány ortografiájáról való

rövidke magyarázattal könnyen lehetett volna segíteni a maitól elütő írásmód megértésén. A többi ortografiai változtatás az öregbetük szükségtelen használatát, az összetett hangzók, hosszú régies $f = s$, kötő- és hiányjeleket illetőleg helybenhagyható.

A munka második része Pázmány nyelvről értekezik. Ez az írói jellemrajz egy részét teszi ama tanulmánynak, melyet e gyűjtemény kiadója a Figyelő 1887-iki évfolyamában közzétett. E részben a kiadó szól Pázmány nyelvének tősgyökeres, erővel teljes és közmondásokkal dúsan megrakott stíljéről és megvédelmezi a latinosság vádjá ellen.

Sajnos, e Pázmány nyelvről szóló cikkben több stilisztikai és helyes magyarság elleni hibára akadtam, a melyek pedig a tanulók szemében is könnyen felötlenek. Ilyenek: határozó és kötőszóhalmaz: *mindazáltal talán azért is, mert* (XV. l.) . . . a nyelv *rythmusa* (helyesebben *rhythmusa* vagy *ritmusa*) és *zeneisége felismerésére*, e helyett: nyelv ritmusának vagy zeneiségének felismerésére . . . (XV. l.), *meg van* egybe irandó, mert jelen esetben egy szó. Jó hangzat elleni hiba: *noha nem mindig igen siet célja felé*. Kissé hibás szórend: *mindazáltal elég könnyen s elég gyorsan ér el egyszerű, de meggyőző okoskodásai s képei hosszú sorának segítségével kitűzött céljához*. Helyesebb szerkesztés lett volna ekként: *mindazáltal elég könnyen s elég gyorsan ér el kitűzött céljához egyszerű stb.* (XVI. l.)

Nem kis merészség kell hozzá, hogy összehasonlította Pázmány fantáziáját Shakespere gazdagságával és elevevességével. Szónokot tragédiáíróval! Azt állítja, hogy Pázmány szavajárása csakugyan hasonlít Shakespere gazdag nyelvéhez. No, ezt már nem merném aláírni, mert bizony mákszemnyi hasonlóságot sem találok Pázmány és Shakespere nyelve közt, hacsak azt nem veszi fel hasonlóságul, hogy mind Pázmány, mind Shakespere koruk szokásaként szerették himezés-hámozás nélkül, a maga nevének kerekén megnevezni a tárgyat. Az értekezést a Pázmányról szóló irodalom fejezi be.

Pázmány beszédeinek olvastatása, véleményem szerint, a VI. osztály anyaga közé tartozik. S a szónoki beszéd szerkezetének tanulmányozására Pázmány beszédei alkalmasak is nagyon. Pázmány a felvett tárgyat szépen kikerekíti, felosztja, s az egyes részek tartalmát a lap szélén több ízben jelzi. A szerkesztő ezeket a jelzéseket, nem tudhatni, mi okból, mellőzi, nem kis kárára az olvastatás könnyítésének s a beszédek világos és könnyű áttekinthetetésének. Ime néhány beszéd felosztása! Az első beszédben mindjárt, melynek címe: «Az utolsó ítéletnek rettenetességéről». I. rész, a számadásról; II. rész, az utolsó sentenciáról. — «A fiaknak istenes neveléséről» szóló beszédben I. rész: A gyermekek jó nevelése, mely szükséges? II. rész: Miben áll a jó nevelés? — Végre abban a beszédben, mely arról

szól: «Mint kell a fiaknak tisztelni szüleiket?» I. rész: Parancsolatok és ígérek az atyák tiszteletiről. II. rész: Büntetése a gonosz fiaknak. III. rész: Szüleinken kívül kit kell atyáinknak tartanunk?

A beszédek közül csak pár van némileg megkurtítva, de a rövidítés nem okoz homályt; olyan részek hagyattak el, melyek többnyire terjengős és már jól körülírt pontok kibővítésére szolgálnak.

Végezetre a szótárról néhány szót; Pázmány munkáinak megértése efféle szótár segítségével nélkül a régibb irodalomban kevésbé vagy éppen nem jártasak előtt vajmi bajos. Ez okért P. műveihez ilyenmű szótár okvetetlenül szükséges. S e szótár teljesen meg is felel céljának. Kiterjed minden manapság nem használt vagy ismeretlen szóra vagy kifejezésre. Azonban néhány olyan szó is került beléje, melyek maiglan is használatosak. Ime néhány: Akadé: akadály; — arany-érő: aranyat érő. Ez utóbbi magyarázat helytelen; mert ha az átható igék jelen idejű melléknévi igeneveivel tárgyukat úgy kapcsoljuk egybe, hogy egy fogalmat alkossanak, akkor a melléknévi igenévhez a tárgy mindig rag nélkül járul hozzá; pl. szó-fogadó, szép-tevő, csirke-fogó, köpönyeg-forgató stb. — Barona: borona, burit: borít tájszavak; egy végben: egy folytában; elsőben: először; hevenyében: gyorsan; hóharmat: dér; idején: korán; immel-ámmal: kelletlenül; jártányi erő: járnivaló erő; közelget: közeledik; ösztövé: örvény; ural: urnak vall stb.

A szótár egybeállításánál észrevehető, hogy a magyarázó Kiss Ignácznak a Nyelvtudományi Közlemények 15-ik kötetében «Pázmány nyelve» című munkáját használta. Ezzel azonban nem akarom az önállóságot elvitatni. De a forrást illő lett volna legalább megemlíteni. Azonfelül a szövegben több oly név és kifejezés fordul elő, melyeknek magyarázata a szöveg alatt okvetetlenül elkelt volna, holott a magyarázatok hiánya nem egyszer a megérthetőség rovására esik.

KOVÁTS S. JÁNOS.

Euhemeri reliquiae. Collegit prolegomenis et adnotationibus instruxit *Geyza Némethy* phil. dr. (Akad. értek. 1889.)

Hónapok multak el, mióta Euhemeros töredékeinek általam rendezett gyűjteménye a M. T. Akadémia kiadásában megjelent, de ismeretője vagy bírálója mindeddig nem akadt. A ki tudományos irodalmunk szomorú viszonyait ismeri, nem is csodálkozhatik azon, hogy az ilyen munka, mely a görög irodalomtörténet egy ily félreeső alakjával foglalkozik, szakavatott bírálóra nem talál. Hiszen még a magyar irodalom vagy nyelvészeti körébe vágó munkák is gyakran ily sorsban részesülnek! Így tehát, mivel nem szeretném, ha e művem, melyen hosszú időn keresztül nagy fáradsággal, s merem mondani, lelkiismeretességgel dolgoztam, nyom nélkül maradna abban a folyóiratban, melynek több

éven keresztül erőm javát szenteltem, kénytelen vagyok magam vállalkozni az ismertető tisztére.

Euhemerus az ὁ Ἱερὰ ἀναρχαρχή (Sacra Historia) című könyvével nem csekély szerepet játszott a görög felvilágosodás történetében. Ő alapította meg a mythologia magyarázatának történeti irányát, melyet róla euhemerismusnak neveztek el, a mennyiben a görög vallás minden nevezetesebb istenalakjának emberi eredetet tulajdonított s őket a mesés őskor királyainak és hőseinek nyilvánítá, kiket a nép véghezvitt nagy tetteik miatt haláluk után isteni tiszteletben részesített. E munka, melynek regényszerű alakja annak idején a nem tudós olvasó közönség körében is nagy elterjedést biztosított, elveszett s egyes töredékei idézetek gyanánt szétszórva maradtak reánk legkülönbözőbb római íróknál. Ebből tehát az ókor kutatóira az a feladat háramlott, hogy módszeres töredékgyűjtemény rendezésével a lehetőségig visszaállítsák az eredetit.

Az első kísérletet erre nézve *Columna* tette meg 1590-ben megjelent híres Ennius-kiadásában. Ennius ugyanis latinra fordította Euhemerus művét s e fordítás töredékeit *Columna* gyűjtötte először össze. Ezenkívül összeszedte a görög eredeti néhány töredékét is, a nélkül azonban, hogy teljességre s a munka meséjének módszeres rekonstrukciójára gondolt volna. Ő utána *Vahlen* (Ennianæ poeseos reliquiæ, 1854), *Müller Lucian* (Ennii carminum reliquiæ 1884) és *Bührens* is (Fragmenta poetarum Latinorum 1886) kiadták az Ennius-féle fordítás maradványait, de a görög eredeti maradványaival annyira sem törődtek, mint *Columna*, s ennek következtében nemcsak a latin fragmentumok összefüggéséről nem tudtak teljesen megfelelő képet adni, hanem még a szöveg egyes romlott helyeit is érintetlenül hagyták, holott a görög eredeti összehasonlítása azonnal kezökbe adta volna a javítás egyszerű eszközét. Az ellenkező hibába esett *Mullach* «*Fragmenta philosophorum Graecorum*» című híres gyűjteményének második kötetében (431. l.): ő ugyanis összegyűjtötte a nagyobb görög töredékeket, de az Ennius-félékkel nem kombinálta s így se a teljességet nem érhetette el, se a mű egészéről képet nem alkothatott. Sokkal hasznosabb előmunkálatot adott *Sieroka* (De Euhemero, Regimonti 1869), a ki először igyekvék megállapítani az Euhemerost idéző írók hitelességét s egyes fragmentumok valószínű összefüggését, de teljes gyűjteményt adni s a maradványok szövegét kritikailag megállapítani nem volt célja. Nagy dícséretet érdemel *Block* «*Euhémère, son livre et sa doctrine*» (Mons, 1876) című munkája is, melyben az euhemerismus ókori történetét adja s a Ἱερὰ ἀναρχαρχή egészéről is fogalmat igyekszik nyújtani. Az egyes fragmentumok kritikai tárgyalásába s az összefüggés szerint való elrendezésébe azonban nem bocsátkozott s így Euhemerus teljes és kritikus töredék-gyűjteményét a kitűnő előmunkálatok dacára mindeddig nem birtuk.

Ezt a hézagot akartam én — természetesen latin nyelven írt — munkámmal betölteni, arra igyekeztván, hogy az Euhemerusra vonatkozó összes ókori adatok, tanúságok és idézetek kritikailag rendezett tárházát adjam, melyre biztosan támaszkodhassanak mindazok, a kik ezzel az érdekes íróval ezentúl bármily irányban foglalkozni akarnak. E célhoz képest munkámat a következőleg osztottam be: 1. Quæstiones Euhemereae; 2. Testimonia veterum; 3. Euhemeri reliquiæ; 4. Adnotationes; 5. Index librorum ad Euhemerum pertinentium; 6. Index nominum.

Az első rész ismét négy fejezetre oszlik. Az első fejezetben (*De vita Euhemeri*) az Euhemerus életére vonatkozó összes adatokat bírálom s az egyes tanúságok egymástól való függését állapítom meg. Végeredményképen azt hozom ki, hogy írónk Kr. e. 340 és 260 között élt. A második és harmadik fejezetben (*De Euhemeri apud veteres praeter Ennium memoria*, *De versione Ennii*) a hagyomány két forrását igyekszem egymástól pontosan elválasztani s megkülönböztetni a görög eredetire visszamenő tanúságoktól és idézetektől azokat, melyek az Ennius fordításából vannak merítve. A mi az elsőket illeti, ezek ismét három csoportra oszthatók: a történetírók, a philosophusok és az egyházatyák tanúságaira. Ez utóbbiak különösen érdekesek azért, mert a keresztény hit első védelmezői a pogányok tévedéseit megczáfolni akarván, mint tekintélyre hivatkoztak Euhemerusra, mint a ki pogány létére régen kimutatta a görög istenek emberi eredetét. Mindazáltal nagyon kevesen voltak a rendelkezésünkre álló régi írók között, a kik magát Euhemerust olvasták s nagyon tanulságos és az adatok hitelességére nézve rendkívül fontos annak a meghatározása, hogy forrásaink miképen függnek kölcsönösen egymástól. Magából a Ἰερὰ ἀναγγραφή-ből bonyodalmas és itt azért bővebben nem tárgyalható vizsgálódásaim szerint csak a következők merítettek: Kallimachos, ki Euhemerus ellen a vallás megsértése miatt hevesen kikel, Eratosthenes és Polybios, a kik a geographia és a történetírás szempontjából minden hitelességet megtagadnak tőle, Diodorus, ki viszont készpénzül veszi minden állítását s az istenek szigetének, Panchaiának hosszú leírását helyenkint szóról szóra kiírta nagy történeti munkájában, továbbá Varro, Hyginus és talán Plinius. Eratosthenestől és Polybiustól függ Strabo, csak hírből ismerték a Sacra Historia-t Plutarchus és Aelianus. Sokat beszél ugyan Euhemerusról, de szokása szerint csak mások után a híres egyházatya Clemens Alexandrinus, a ki minden kritika nélkül használt fel e kérdésben a keresztény hit két másik védelmezője, Arnobius és Firmicus Maternus. Közös forrásból, és pedig valószínűleg egy epicureus szellemben írt philosophiai munkából merítettek Aëtius, a doxographus és Sextus Empiricus, a skeptikus; valamely ehhez hasonló s hihetőleg ebből merítő anthológiából Theophilus püspök. Aëtium használta Pseudo-Plutarchus a *De placitis philosophorum* című

munkában, Pseudo-Plutarchust ismét Pseudo-Galenus a *Φιλόσοφος ἱστορίαι*-ban és Eusebius egyházatya a *Praeparatio Evangelica*-ban, végül Eusebiust Theodoretus, keresztény író a *Graecae affectionis curatio*-ban. Mindezekből az tűnik ki, hogy Euhemerust sokan emlegették s tanait nagyjában ismerték a görögség későbbi korszakában is, de időszámításunk kezdete óta vajmi kevesen olvashatták.

Nem kevésbbé bonyodalmas az Ennius-féle fordítás hagyománya is. Az első vitás kérdés itt az, hogy Ennius prózában-e vagy versben, és, ha versben, minő versalakban fordította Euhemerost. Én arra az eredményre jutottam, hogy a fordítás hexameterekbe volt foglalva, és pedig egy Noniusnál előforduló (l. VII. p. 216.) hexameteres töredék alapján, melyet eddig az *Annales* maradványai közé igyekeztek beilleszteni, holott tartalma határozottan mutatja, hogy a *Sacra Historia*-ból való. Ez a töredék a fordítás egyetlen direkt maradványa; a többi írók közül, a kik reá hivatkoznak, csakis Varro, Cicero, az aranykor költői és Columella olvasták magát Enniust. Már Lactantius egyházatya, a kinél pedig legtöbb töredéket találunk, a verses fordítás egy prózai átdolgozását használta, melynek célja az lehetett, hogy Ennius munkáját a nehezen érthető archaismusoktól megszabadítva újra népszerűvé tegye. Ezt az átdolgozást ismerte még három keresztény író, Minucius Felix, Firmicus Maternus és Augustinus.

Az összes adatoknak a leírt módon való bírálata és rendezése után fogok hozzá a negyedik fejezetben (*Historiae Sacrae argumentum*) az egész mű reconstructiójához. Kitűnik ebből, hogy Euhemerus munkája nem volt egyszerű mythos-gyűjtemény, hanem elejétől végig összefüggő, az egyes mythosokból ügyesen összeszótt elbeszélés, melynek fonalát Uranus uralkodásától kezdve egészen Juppiter haláláig a ránk maradt töredékek nyomán igen szépen lehet követni. Ezen túl azonban csak oly maradványokra bukkanunk, melyek összefüggése többé még csak nem is sejthető. Az egészből azonban világosan kitűnik, hogy az író a legismertebb mythosokból indult ki, melyeket csodás jellegűktől megfosztva, mint az őskor királyainak és hőseinek tetteit adott elő; felhasználta azonban az egészen lokális, így a krétai Juppiter-mondákat is; merített egyet-mást a mysteriumokból; végül sokat foglalkozott az idegen népek, az egyiptomiak, babyloniaiak, syrok és zsidók vallásával, természetesen mindenütt bizonyítékokat keresve a saját tanai számára.

Munkám második főrészében *Testimonia veterum* cím alatt közlöm az Euhemerusra vonatkozó összes régi tanúságokat 21 szám alatt, időrendben, úgy hogy az olvasó rövid idő alatt tudomást szerezhet magának arról, mint vélekedtek s mit tudtak írónkról a régiség különböző korszakaiban. A testimoniumokhoz a legjobb kiadások után apparatus criticust is mellékeltem.

A harmadik részben jönnek végre 49 szám alatt a fragmentumok, és pedig az 1—29. sz. alattiak a reconstruált mese fonala szerint összefüggésbe hozva, a 30. számtól kezdve pedig az egyes istenalakok szerint rendezve. A töredékekhez a legjobb kiadásokból vettem a kritikai apparatust, néhány kéziratot, így a lipcei Lactantius- és Columella-codexeket melyekhez hozzáférhettem, magam is megnéztem. E gyűjteményben számos oly fragmentum is van, így a IV., XXXIII—XXXVIII., XLV., XLVI., XLVIII., és XLIX. számúak, melyek az összes eddigi Euhemerus- és Ennius-kutatók figyelmét elkerülték.

A negyedik rész a jegyzeteket tartalmazza. Itt találtak helyet mindazok az aprólékos kritikai kérdések, melyeket az első részben, hol a forrástanulmány volt a főczél, nem tárgyalhattam. Ilyenek a fragmentumok különböző olvasásainak (*varietates scripturæ*) megbeszélése, idegen coniecturák bírálata, saját emendatióim igazolása. Sok bajt okoz az is, hogy a régi írók majnem mind indirecte idézik Euhemerost s így sokszor külön kutatást kíván annak a megállapítása, hogy valamely reá vonatkozó helyen mi tulajdonítandó az idéző írónak s mi neki magának. Mindezt megtalálja az olvasó jegyzeteimben az ide vágó irodalom folytonos szemmel tartásával.

Az ötödik részben, hol az Euhemerusra vonatkozó összes szakmunkákat felsorolom s néhány szóval ismertetem, főleg azoknak akartam szolgálni, a kik az íróval ezután foglalkozni akarnak. Bibliographiai adataim sok fáradságos kereséstől fogják őket megszabadítani.

Az utolsó rész az *Index nominum*, görög és latin részre osztva. Jó hasznát vehetik ennek a mythologia kutatói is, a kik, ha tudni akarják, hogy pl. Jupiterről vagy Venusről mit mesélt Euhemerus, csak itt kell utána nézniök s néhány percz alatt megkapják a szükséges adatokat. Nem érdektelen különben ez index az ókori geographiával foglalkozókra nézve sem, kik megtalálhatják benne az írónknál előforduló költött földrajzi neveket.

Ennyiben akartam igénytelen munkámra felhívni e folyóirat t. olvasóinak figyelmét. Czéлом világosan állott előttem: adni Euhemerost teljes kritikai töredékgyűjteményét s ezzel kitölteni szaktudományunk egy nagyon érezhető hézagát. Hogy mennyiben sikerült ezt elérnem, s hogy munkám nevezhető-e nyereségnek a tudományos irodalomra nézve, ítéljék meg azok, a kik e soraim után talán kedvet kapnak elolvasására.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Wilhelm Gurlitt, Über Pausanias. Untersuchungen. Graz, Leuschner és Lubensky. 1890.

Pausanias irodalmának legújabb terméke e munka, melynek megjelenése azt mutatja, hogy a görög periegeta leírása Görögországról még mindig nincs teljesen feldolgozva.

Ez irodalomban háromféle irányzatot lehet megkülönböztetnünk. Vannak, a kik lelkesednek Pausaniasért s az ő leírásának minden adatát teljes hitelűnek s bizonyosnak tartják, a kik tehát minden kritika nélkül követik; s ide tartoznak különösen azok, a kik Pausaniassal mindjárt könyvének megjelenése után foglalkoztak. Vannak másodsor olyanok, a kik Pausanias egész leírását fictionak, hamisnak vagy mások könyvéből egyszerűen kiírtak tartják s azt állítják, hogy Pausanias sohasem látta azon helyek legtöbbjét, melyeket könyvében szárazan élvezhetetlenül felsorol. Ezen iránynak az újabb időben fő képviselői: Kalkmann, Wilamovitz és még egy-két német tudós. E két szélsőséget igyekszik kiegyenlíteni a harmadik irány, a mely azt mondja, hogy Pausanias látta ugyan az általa leírt helyeket és műemlékeket, de műve gazdag egyes tévedésekben, miért is adatait kritikával kell olvasnunk és használnunk.

Ezen most megjelent munka is ezt az utolsó irányt szolgálja. Hat fejezetben tárgyalja Pausanias leírását, 494 lapon. Tartalmát következőkép vázolhatjuk:

Az első fejezet, Schubart Pausanias német fordításához írt bevezetéséhez hasonlóan, foglalkozik utazóink hazájával s ezt igen helyesen a kisázsiai Lydiába teszi; elég elmésen bizonyítja magából Pausanias adataiból az egyes könyvek keletkezése idejét, s általában sok új szempont szerint tárgyalja az egész munkát. Különösen új, hogyan foglalkozik Pausanias munkájának felhasználásával az egykorú és újabbkori írók által; újak továbbá az episodokat, az excursiókat, Pausanias citálási módszerét és leírási rendszerét tárgyaló részek.

A második fejezet az újabbkori írók nézeteit foglalja magában Pausanias munkájának keletkezési módjáról. Éles és beható bonczolás alá veszi itt mindazok véleményét és feltevését, a kik Pausaniast csak egyszerű másolónak vagy plagiátornak vagy általában hitelevessztett írónak tartják. Szépen megczáfolja Wilamovitz Polemon-féle utánzásai teoriáját, valamint Kalkmann s mások roszakarátú s ellenszenves nézeteit Pausanias autopsziájáról és forráshasználatáról. Összeveti Pausaniast más egykorú vagy korábbi írókkal, mint Polemonnal, Arianossal, Aristeidessal és Dion Chrysostomossal.

A következő III—VI. fejezetben sorra czáfolja Pausanias elleneseit, bő részletességgel kimutatva a Piræus, Athén, Olympia és még egypár görögországi városra vonatkozó adatok teljes hitelét; teszi ezt leginkább a más írott forrásokkal való összevetés alapján s az ásatások eredményeinek felhasználásával.

Az egyes helyek tárgyalásánál mindig Pausanias adatait veszi elő legelőbb; mert, mint maga mondja, Pausaniast akarja főkép megismertetni. Ez adatokat összeveti Lukianos, Serv. Sulpicius, Strabon s mások leírásával. Előveszi a feliratokat, az egyes épületeket, emlékeket s művészeket, és igyekszik megállapítani a kort, melyben azok keletkeztek vagy szerepeltek. Felsorolja Pausanias topographiai tévedéseit és hiányzó adatait, melyeket a forrásokból kiegészíteni törekszik, s az V. és VI. fejezet végén azt az eredményt vonja le, hogy «Die Angaben des Pausanias befinden sich in vollkommener Übereinstimmung mit den gesicherten Resultaten der Ausgrabung. Ein Irrthum, welcher nur durch den Mangel an Autopsie erklärt werden könnte, ist nicht nachzuweisen. Die Fülle der Monumente ist in sachliche Gruppen eingetheilt, innerhalb deren die rein topographische Anordnung wie im ganzen Werke des Pausanias festgehalten ist». És «dass, soweit es sich, um die eigentliche Periegesis handelt, nichts uns zwingt, den «Reisenden» Pausanias fallen zu lassen und an seine Stelle den «Abschreiber» Pausanias, mag man ihn nun als Compiler oder als Plagiator fassen, zu setzen.»

A munka célját legjobban kifejezik a szerzőnek szavai: «in dem Streite, welcher über Pausanias und seine Beschreibung Griechenlands entbrannt ist, vor allem den Autor selbst zu Worte kommen zu lassen.» Fokozza Gurlitt könyvének becsét az egyes fejezetek végén levő megjegyzések bősége, melyek egyszersmind a szerző sokoldalú olvasottságáról is tanuságot tesznek.

A könyv kétségtelenül nevezetes haladást képez a Pausanias-irodalomban és dicséretére válik a szerzőnek. Különös érdeme, hogy a száraz tárgyat élvezhető alakban, élénk stilussal tárja elénk. Ajánlhatjuk mindazoknak, a kik bármi tekintetben foglalkoznak Pausaniással.

KAPOSSY E. J.

Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jahrhunderts. Zur Geschichte des Dramas. Von *Dr. Franz Spengler*. Innsbruck 1888.

A XVI. századi német drámáról való ismereteink még sok tekintetben fogyatékosak. A tudományos feldolgozás alapjául szolgáló anyag már magában véve is igen nagy: a különféle irányzatok (az antik dráma utánzásai, egyházi tárgyú és tanító irányú drámák, modern, világi tárgyak feldolgozásai) nagyszámú termékekben vannak képviselve. A kutatást megnehezíti az a körülmény, hogy e nagyszámú

írott és nyomtatott maradványok meglehetősen szét vannak szórva a különféle könyvtárakban, mindegyiköknök újból való kiadására pedig még csak gondolni sem lehet. Ép azért egyelőre lehetetlen e dráma-irodalom összefoglaló és kimerítő tárgyalása (a mint azt Scherer tervezte) s meg kell elégednünk a főszempontok kiemelésével s az általános összefüggés kimutatásával, a részletekre nézve pedig e drámák egyes csoportjainak behatóbb, monographikus tárgyalásával. Az e korbeli színműveknek ily csoportokba foglalásánál nemcsak a drámai műfajok és irányok, az írók személyisége stb. szolgálhatnak szempontúl, hanem a színművek tárgyának azonossága is. Mert e drámairodalomra nézve jellemző, hogy egyes tárgyak (József, Zsuzsánna, a szegény Lázár története stb.), a melyekkel bizonyos kedvelt problémák, motívumok és típusok szorosan egybefűződtek, újra meg újra előkerülnek a legkülönbébb drámai feldolgozásokban és hogy az írók bizonyos naiv elfogulatlansággal utánozzák és írják ki előzőik drámai alkotásait. E tárgyak közül — a drámai feldolgozások nagy számából ítélve — a XVI. század, úgy látszik, kiválóan kedvelte a *tékozló fiúról* szóló bibliai elbeszélést. Drámai feldolgozásairól, miután Scherer itt is tisztázta a főszempontokat (*Die Anfänge des deutschen Prosaromans* 1878. *Quellen und Forschungen* 21. köt., 50. s. k. l.), néhány évvel ezelőtt Holstein értekezett (*Das Drama vom verlorenen Sohn*. Geestemünde progr. 1880.), újabban Spengler tette közzé fentidézett irodalomtörténeti monographiáját.

A tárgy kedveltségének okai Spengler szerint egyrészt a XVI. század pädagogiai hajlamaiban keresendők, a melyeknek e parabola nagyon megfelelt (hisz ezzel rokon drámák egész csoportja egyenesen az iskolát teszi a cselekvény színterévé, mások az egyetemi deákéletet rajzolják), másrészt abban, hogy a római *comœdia* újra éledő termékei, Plautus és Terentius darabjai, számos rokon motívumot, kifejlődött típust szolgáltatottak, a melyeket a drámaírók kényelmesen felhasználhattak. Ezek mellett, úgy hiszem, a tárgy kedveltségét nagyban előmozdító körülmény lehetett az is, hogy e mese bizonyos vallási és egyházi tendenciák kifejtésére volt alkalmas. Az a felfogás, a mely az idősebb fiút a katolikus, a tévedező és kereső, kutató ifjabbikat a protestáns egyház képviselőjéül tekintette és a mely Burchard Waldis és csoportja drámai műveiben lel kifejezést, a reformatio e korszakában az írók szemében bizonyára nagyon ajánlatossá tette e parabolának drámai alakban való feldolgozását.

Ezzel megemlítettük a *filius prodigius*ról szóló dráma egyik legkiválóbb képviselőjét, Waldist. Az ő német és Gnapheus latin drámájából indul ki az ezen csoportot alkotó drámai feldolgozások túlnyomó része. Spengler valószínűvé teszi, hogy úgy Waldis, mint Gnapheus (és a még említendő Macropedius) drámája egy elveszett, latin nyelven

írt drámára megy vissza mint archetypusra. Ennek az eredeti prodigus-drámának az ismeretes új testámentomi parabola (Luk. XV. 11—32.) volt forrása. A drámaíró a bibliai elbeszélésből három jelenetet meríthetett: a könnyelmű ifjúnak apjától való elbúcsuzását, a majorban való tartózkodását, és az apai házba való visszatérését; a közbeeső dolgokra a példázat épen csak céloz (dissipavit substantiam suam...vivendo luxuriose, és: devoravit substantiam suam cum meretricibus). De a tékozló, dorbézoló élet ecsetelése mind a mellett nagy tért foglal az egyes drámákban, itt szabadon csaponghatott a költők képzelete s a néző közönség is ép az efféle jelenetekben találta gyönyörűségét.

Burchard Waldis darabja (*Die parabell vom verlorn szohn* 1527) két felvonásra oszlik. Az első felvonás első jelenete a fiú búcsúját tartalmazza, a második egy rossz hírű korcsma tulajdonosának egy gazemberrel (*spitzboue*) való párbeszédét. A korcsmáros hevesen kikel az új idők szelleme ellen, Luther, a ki az erkölcstelenséget kárhoztatja, oka annak, hogy neki oly rosszúl megy a dolga. A caupo vigasztalja, neki jó prédára van kilátása. Csakugyan meg is jelenik a tékozló fiú, a *yunker*, a kit két nőszemély segítségével befognak, játékban megcsalnak, ruhájától megfosztanak és kidobnak. A következő jelenetek a bibliai elbeszélés nyomán haladnak. A tékozló fiú a majoros disznait hízlalja, míg ő maga éhséget szenved; a második felvonásban következik a bűnbánó monologus s a megbocsátás. A mezőről hazatérő bátya megtudja a történeteket, neheztelve otthagya az apai házat, remetévé lesz, imádsággal és bűjtöléssel akarja megszolgálni a mennyei üdvösséget: a katolikus egyház képviselője. Ellenben az elvetemült korcsmárost az új tan téríti meg, Istenbe veti minden bizodalját s csak ő töle remél kegyelmet és üdvözülést. — Waldis e drámája a XVI. századi drámai költészetnek egyik legjelentékenyebb műve. A költő protestáns szellemben magyarázza a parabolát, a hit általi megigazulás tanát fejtén ki belőle. A felfogás mélysége összes társai felé emeli őt. Az ő drámáján alapszik Hans *Salat* (1537) és Hans *Sachs* drámája (1556).

Több utánczója volt a parabola egy másik feldolgozójának, *Gnaephheus* hágai gymnasiarchának. Az iskola embere pädagogiai tendenciával írta meg darabját s a római comedióra, főleg Terentius drámáira, támaszkodott. A hős *Acolastus* (Schmidt szerint = *Aristoteles*) nevet visel, ez a címe magának a drámának is, mely 1529-ben jelent meg. A személyek száma szaporodott, Acolastus oldalán áll Philautus, a ki már az apai házban káros befolyással van a fiú erkölcsi érzületére s ily módon Acolastus tévelygésének motiválására s ama tétel bizonyosságául szolgál, hogy rossz társaság elrontja a jó erkölcsöket. A fiú elhagyja apja házáat, a korcsmaiban mindjárt egy pár lator kelepczéjébe kerül, természetesen Laisnak is jut szerepe. A korcsmai jelenet avval

fejeződik be, hogy elpáholják Acolastust s kiteszik a szűrét. Erre Gnapheus drámájában is a bűnök megbánása, az éhség nyomora és a viszontlátás öröme következik; az idősebb fiú ellenkezését mellőzte. Gnapheus darabja a Waldiséval szemben önálló szerkezetű és előadású, csak a korcsmai jelenetek motivumaiban tűnik fel nagyobb egyezés, ez azonban a forrás közös voltából magyarázódik. Bár darabja győnébb a Waldisénál, mégis sokkal nagyobb befolyása volt a későbbi productióra. Ezen alapulnak Binder György drámája (*Acolastus* 1535), a melyet ismét a bécsi *Schmeltzl* Farkas vett mintául (*Comedia des verlorren Sons* 1540). Gnapheust követi továbbá Ackermann (Agricola) János (1536), a ki a motivumokat és személyeket szaporítja, ő vezeti be egyebek közt az anyát, a ki elkényeztette a fiát. Ackermann darabjából dolgoztak *Scharpfenecker* (1545), *Risleben* (1586) és *Nendorf* (1608). Egyenesen Gnapheusra vezetendő vissza *Wickram* György drámája a tékozló fiúról (1540). *Kirchhoff* és *Schoen* (1599) hasonló tárgyú darabjai elvesztek. Gnapheus, részben talán még Binder darabján alapúl *Hollonius* (Holle) drámája (1603), szintűgy *Bohemus* (Böhme) Márton *Acolastusa* (1608), ez utóbbinak egyes vonásai Nendorfra is utalnak. Bohemust, azonkívül Holloniust és Nendorfot követi *Locke* Miklós (1619). A tékozló fiúról szóló drámát az angol komédiások is felvették repertoirjukba; e feldolgozás, Spengler szerint, nem angol eredetin, hanem a német traditió alapszik.

Waldis és Gnapheus drámáitól független *Macropedius* György *Asotusa* (1537). Ő főkép Plautus egyes darabjait (*Mostellaria*, *Captivi*) használta fel. *Macropedius* tekintettel van a hely egységére, ép ezért mellőznie kell a tékozló fiúnak az idegen tartományban való tartózkodását s elhagynia a dőzsölés jeleneit. Lehet, hogy e kedvelt részek elmaradása állott útjában *Macropedius* drámája nagyobb elterjedésének; utánczója nem akadt, íróársaira csak egyes motivumokkal hatott.

Macropedius másik két darabja, a *Rebelles* (1535) és *Petriscus* (1536), rokon körbe, a szoros értelemben vett iskolai drámák (*Schulspiegel*) körébe vezetnek. A színhely az iskola, a filius prodigus iskolásfiúvá lesz, mellette a tanító lép előtérbe. A prodigus-dráma egyéb motivumai (korcsmai jelenetek, a parasiták, a nőszemélyek stb.) azonban megmaradnak. *Macropedius* drámáin kívül e csoportba tartoznak még Hayneccius Márton *Almansor sive ludus litterarius* (1578), Georgius Mauricius *Ein schoene Comoedia von dem Schulwesen* (1606) és Schonæus *Dyscoli* (1629) című darabjai. A prodigus-dráma egy másik elágazása a *speculum iuventutis* (Knabenspiegel), mely amannak motivumait és személyzetét megővíti a *Schulspiegel* jellemző típusaival (iskolamester stb.). Itt *Wickram* novellája és annak dramatizálása (*Der jungen Knaben Spiegel*), továbbá *Ayrer* Jakab hasonló című drámája említendő.

Még egy lépéssel tovább mennek azok a drámák, melyek a prodigus-thémát az egyetemi élet köreibe viszik át. Gnaphheus hatása még ezeknél is kimutatható, e mellett e drámák egyenesen Terentiusból is merítik motívumaikat. Ilyenek *Stymmel* Jakab *Studentes* (1545) és *Schoch* János *Comoedia vom Studentenleben* (1668) cz. darabjai (v. ö. E. Schmidt, *Komödien vom Studentenleben* 1880).

A prodigus-dráma története érdekes példáját nyújtja annak, mikép fejlődnek egy egyes irodalmi tárgynak különféle alakulatai, hogy válnak el és képződnek ki belőle a legkülönfélébb motívumok, hogy szövődnek azok ismét össze s mily kölcsönhatással lehetnek egymásra. A tékozló fiúról szóló bibliai parabolából fejlődött a tulajdonképeni *prodigus-dráma*; majd az *iskola tüköre* s az *ifjuság tüköre*-féle drámák ágazódtak el belőle; a *deákéletet* tárgyaló komédiák már leginkább eltávolodtak az eredeti tárgytól. Erre azután lassanként feledésbe merül e kedvelt tárgy, míg az újabbkori német irodalom küszöbén ismét feléled egy hatalmas prodigus-drámában: Schiller *Haramjában*.

Dr. PETZ GEDEON.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888/9.

1. Szvorényi József, a magyar nép eszejárása és eszmei köre, közmondásaiban és egyéb elmeműveiben elétűntetve. (Egri kath. főgymnasium.) Különnyomatban is, 61 l.

A kik figyelemmel kísérik az évről-évre megjelenő program-értekezéseket, tudhatják, mily ritkán van alkalmuk, egyet-egyet meglelégedéssel tenni le kezűkből. Nagyobb részük sebtében készült alkalmi felolvasásokból, iskolai vagy egyéb ünnepélyeken előadott értekezésekből kerül ki s természetes, hogy ezekkel szemben magasabb követelményekkel hiába lépünk föl. Csak elvétve, nagy ritkán akad oly dolgozat, mely önálló törekvés és komoly tanulmány gyümölcse s melynél sajnáljuk, hogy éppen mivel program-értekezés, csak szűk körben nyerhet elterjedést s nem olvashatják annyian, a mennyi olvasót megérdemelne.

Elvétve bár, de olykor mégis sikerül ily értekezést a program-dolgozatok özönéből kihalászni. Örömről szolgál, hogy a lefolyt tanévről szóló értesítők dolgozatainak ismertetését egy valóban érdemes és számot tevő értekezéssel kezdhettük meg. Ez *Szvorényi* Józsefnek, az egri cistercita-főgymnasium kitűnő igazgatójának tanulmánya az általa

szerkesztett értesítőben, ily címmel: «A magyar nép eszejárása és eszmeköre, közmondásaiban és egyéb elmeműveiben eléltintetve.»

E dolgozatnak történeti jelentősége is van. A szerző ugyanis az első egyike volt, a kik közmondásainkra és népies szólásmódjainkra felhívták tudásaink figyelmét; 1847. aug. 27-ikén tartott akadémiai felolvasásában, mely az akadémiai Értesítőben látott napvilágot, kimutatta, mily soknemű elem egyesül a közmondásokban s mennyire megérdemlik, hogy nyelvészeink, történetíróink, lélekbuváraink tanulmány tárgyává tegyék. Ez értekezés után három évvel, 1850-ben jelent meg Ballagi Mór magyar példabeszédgyűjteménye, majd kevéssel rá, 1851-ben Erdélyi Jánosnak a Kisfaludy-társaság megbízásából szerkesztett munkája, a kerek szám kilenczezer közmondást tartalmazó «Magyar közmondások könyve.»

Most, mikor közmondásaink nagyobb része már össze van gyűjtve s a gyűjtést a «Magyar Nyelvőr» még mindig buzgón folytatja, Szvorényi József elérkezettnek látja az időt, hogy hozzáfogjunk az összehalmozott anyag feldolgozásához, a közmondások, példabeszédek és népies szólások nyelvészeti, phraseologiai és néppszichologiai méltatásához. Kétségtől igaza van, mikor károsnak mondja, hogy ezzel a nagyon is ránk érett feladattal tudósaink oly kevéssé törődnek. S ő, a ki Dugonics után az első volt, a ki a közmondások összegyűjtésének fontosságát hangoztatta, most az első, ki azok mindenoldalú feldolgozására példát mutat s a további kutatás irányát megjelöli. Értekezése tehát, mely a cisterci rend egri főgymnasiumának értesítőjét megnyitja, már mint a jelzett irányban való komoly kísérlet is megérdemli figyelmünket.

Nézzük, mily úton halad a szerző kitzított célja felé.

A «nép» fogalmának rövid meghatározása után a közmondások általános természetét, gyanítható keletkezése módját, jelentőségét a népszellemi és erkölcsi életében, szóval a közmondást mint ilyet fejtegeti. Azután rámutat a rokon vonásokra s a különbségekre a közmondás, példabeszéd, jelesmondat, elmés mondat, élcz, ötlet s adoma közt. Érinti azokat a népies műfajokat is, melyek mintegy oldal-ágon rokonok a közmondással: ez erkölcsi népmesét, a mondat, regét és a népdalt.

Újat még e fejtegetésekben nem igen találunk. A szerző többnyire megelégszik az általános körvonalakkal, s inkább csak érinti mindazt, a mit el akar mondani, semhogy kifejtésükbe bocsátkoznék. Előadásának e változatossága okozza, hogy egyes helyeken, mint pl. a közmondás rokon fajainak megkülönböztetésénél, meghatározásai nem elég világosak és szabatosak. Az a megkülönböztetés, hogy a példabeszéd nem egyenesen, hanem csak célzással, példálózva adja elő az igazságot, míg a közmondás a legrövidebb, egyenes úton mondja oda a magáét, — alapszabály helyes, de nem érthető, hogy ha a szerző az olyat, mint: «Hat

őkör jár ki udvarából» (azaz tehetős, jómodú) példabeszédnek mondja, és miért nevezi azt, hogy: «Csak a part mentében hajókáz», közmondásnak?

Érdekesebb és értékesebb része a dolgozatnak a következő, mely közmondásaink különleges tartalmával foglalkozik és a bennük nyilatkozó néplélektani vonásokat állítja össze. Népünk jellemének ősi vonásai: az adott szó szentül tartása, az egyenesszívűség, a jog és igazság iránti érzék, a szabadság- és hazaszeretet mind kifejezésre jutnak a közmondásokban. Szívós fajbéli érzületét mutatja az ősi szokásokra, szertartásokra, nemzeti játékokra való számos vonatkozás: az áldozás, a szt. János áldása, a sz. Iván tüze, a pünkösdi királyság, az öntözködés, a sz. Gergely vitézei; a régibb népviseletek is nagyban szerepelnek közmondásainkban s méginkább népünk előítéletei, balhite, habonái. A szerencsefüre, ígézésre, rontásra, továbbá a lucza-székére, garabonczás diákra, a fárkányokra, lidérczre, vasorrú bábára stb. vonatkozó példabeszédek és közmondásokat a szerző nagy gondnal állítja egybe s itt-ott ősmythologiai jelentőségükre is rámutat, bár ennek részletesebb vizsgálatába nem bocsátkozik.

Néppsychologiai és néprajzi szempontból kiváló érdekűek a népbölcsesség ama nyilatkozatai, melyek a vallás-erkölcsi fogalmakat, a polgári és családi életet, a háztartási és társadalmi viszonyokat érintik. Alig van társadalmi osztály, hivatalos állás, üzlet, foglalkozásmód stb., melynek igazi vagy vélt ferdeségei a népgúny nyilait elkerülnék. Az orvosokról, inzselléerekről, fiskálisokról, papokról stb. szóló közmondásokban érdekesen tükröződik a nép fiának józan, de gyakran egyszersmind naiv felfogása arról, a mi önnön értelmi körén felül áll. Figyelmet érdemelnek ama közmondások is, melyek történeti vonatkozáson alapulnak. Ezek sok oly művelődéstörténeti adatot őriztek meg, melyekről okmányok és emlékek nem szólnak. Már a régibb történetírók hasznát vették ennek: a komoly Plutarchusban hemzsegnak az adagiumok, a római M. Varro a közmondásokból veszi mondáinak tárgyát és alakjait; Saxo Grammaticus dán történeteéhez számos adatot merített a runikus énekekből, a nyelvből és közmondásokból. Érdemes munkát végezne, a ki tüzetes vizsgálat tárgyává tenné a közmondásainkban található művelődés-történeti és történelmi anyagot, a mint már Szirmay (Hung. in Parabolis, 1804) és Dugonics (Magyar példabeszédek és jelesmondások, 1820) megkísérelték. Szvorényi József, dolgozata keretéhez képest csak a főbb dolgokat emeli ki, de már ebből látni, mily gazdag tere nyílik itt a kutatásnak.

A tanulmány harmaðik része a közmondások alaki, azaz széptani és nyelvi sajátságait tárgyalja: a jelvi (symbolikus) kifejezést, a hason-

latot, általában a képes beszédet, a nagyítást és kicsinyítést, a rhythmust, a nyelvi alakzatokat stb. Szépen jellemzi közmondásainkat e szakaszban a szerző következő soraival, melyek egyszersmind például szolgálhatnak stíljére nézve: «Annyit el kell ismernünk, hogy népünk nyelv művei között közmondásainál sem fontosabbnak, sem tanulmányozásra méltóbbnak nem tarthatunk egyet is. E «szokás-mondások» minden korokról tanuságot tesznek magyar fajunk eszejárásáról s teljes eszmevilágáról, öröklés után nemzedékről nemzedékre átjuttatván s az emlékezet tábláira irván életviszonyainak s viszontagságainak minden jelentősebb mozzanatát, — hogy onnét naponkint szájára vehesse s régi szólásban, régi igazsággal éltesse, oktassa, útba igazítsa magát és másokat; vagy a hol szükséges, majd nevetve, majd neheztelve is csipje, szúrja, irtsa a mi félszeg, hibás, vagy épen bűn másban, vagy akár magában. Szellemükre nézve tehát, mint a nép kebelében élő s ítélő «kisbíró», a lelki ismeret hamisítatlan sugalmait; s irányukra nézve, mint a legemberesebb jóakarat adományait; kifejezési módjukra nézve pedig mint azon csinálatlan egyszerűség szólásait tekinthetjük őket, melyek, mint a gyermek, szemre-főre nézés nélkül kimondják, a mi szívéükön van. — Mint akármely szépműnek, a közmondásnak is az *eszme* a lelke, az *alak* pedig annak tükre, arca. S ha már most közmondásaink eszmegazdagsága méltán meglephetett: alaki tömérdekfelesége bámulatunkat fogja földidézni. S e fölött még a tökéletes előadás mintája annyiban mindenik, hogy fő törvénye mindenütt: «röviden és jól!» S már csak ez képes megadni a közmondás gnomikus előadásának két főtulajdonát: az elméséget és a gyors hatást, — a rövidség lévén lelke mindkettőnek, sőt mint Jean Paul mondja: «a rövidség maga az elmésesség.» Takarékos, jól gondolt a közmondás mindig; kifejezésében nyelviileg magyaros és tiszta, mint a kipróbált arany, és végre kerekded, mint a patak százados hömpölygetésében kigömbölyödött kavics.»

Mint a fentebbi vázlatból látni, Szvorényi minden oldalról megvilágítja a közmondásokat. Nincs vonásuk, melyre figyelmét ki ne terjesztené. Bevonja tárgyalása körébe a népies elmetermékek egyéb fajait is. Ezért joggal ígér a dolgozat címe többet, mint egyszerűen a közmondások ismertetését. A magyar nép szellemi életének minden oldala élénk tűnik e tanulmányból. Majdnem azt mondhatjuk, hogy a szerző a magyarság psychológiáját írta meg benne. E téren Erdélyi János után Szvorényi az alapvetés érdeme. Most, mikor a folklóre művelésére önálló társaság alakult hazánkban, remélhető, hogy Szvorényi dolgozata nem fog nyomtalanul a programm-értekezések nagy katakombájába hullani.

S van a dolgozatnak még egy aktualis tanulsága. Az előbb idézett sorok fogalmat adnak róla, mily zamatos magyarsággal ír Szvorényi

József. A színtelen értekező stíl mai világában igazán lelki gyönyörűség az ő előadását olvasni. Pedig Szvorényi nem tartozik amaz újabb magyar orthológiának barátai közé, melynek hívei a «helyes magyarságot» a szabálytalanul alkotott kifejezések kerülésében látják s nem akarják elismerni, hogy a nyelv életében nem a *szabály* a fejlesztő elv, hanem a szokás, a szükség, s minden kifejezés jó, melyet megértünk, akár a nyelvtani szabályok szerint készült, akár csak a pillanat, az ötlet szülte. Hogy a *láthatár, egylet, szünidő, indok, tanoda, idény, tanmondat, látnok, jegeczedik, röridlító, gondterhes* s az orthologia által indexre tett egyéb kifejezések egyáltalán nem rontják a nyelvérzékét s nem megölik a jó magyarságnak: azt világosan mutatja Szvorényi stílje, a ki minden aggály nélkül veszi tollára a hibásaknak kikiáltott szokat és szólásokat, s nyelve magyarságán mégsem esik csorba. Mit is nyerne vele nyelvünk, ha egy pár törvénytelenül képzett, a népnyelv és a nyelvtörténet által nem igazolható, de mindenkitől megértett kifejezést sikerülne kiirtani, mikor megmarad még vagy másfélezer épp oly törvénytelenül képzett kifejezés, melyeknek kigyomlálására még a legvérmesebb orthologus sem mer gondolni?

Tanulmányozzuk a népnyelvet, járjunk el buzgón annak kiapadhatatlan forrásához, hogy eredeti zamatot, sajátos szint és erőt meritünk belőle, de ne igyekezzünk az irodalom és a tudomány nyelvét a népies nyelv kaptájára húzni, hogy a mi e kaptára nem fér rá, mint korcsot lenyirbáljuk. Ne feledjük, hogy a nyelvi kifejezés, akár törvényes, akár törvénytelen keletkezésű, csak holt anyag, melybe a beszéd és az írásbeli használat lehel életet. Szvorényi József értekezésének nem utolsó érdeme, hogy minden elfogulatlan olvasónak alkalmat ad e tanulság levonására.

KELEMEN BÉLA.

2. Marcus Aurelius. Irta Dr. Vajda Károly. (Fehértemplomi állami főgymn.) — Ez az értekezés nem akar önálló, tudományos munka lenni; czélja az, hogy népszerű modorban ismertesse meg a nagy közön-séggel és a tanuló ifjúsággal Marcus Aureliust, s főleg híres elmélkedéseit. Hogy Vajda úr tapintatosan választott tárgyat programmértekezése számára, az első pillanatra világos, mert a classicus ókorban alig találunk több oly vonzó és a modern kor fia előtt is oly könnyen érthető egyéniséget, mint Marcus Aureliust, elmélkedései pedig mindig az első-ranguak közé fognak tartozni az erkölcsnemesítő és jellemképző, az ifjúságnak legjobb lélekkel ajánlható olvasmányok sorában. Annál jobban sajnáljuk tehát, hogy Vajda úr értekezése a kitűzött czélnek se tartalmában se alakjában nem tesz eleget.

A mi először is a tartalmát illeti, a szerző megelégedett azzal, hogy négy lapon keresztül adja Marcus Aurelius életrajzát s azután

lefordítja s itt-ott egy kis magyarázattal kíséri az elmélkedések nevezetesebb helyeit. Pedig ha már laikusoknak írt, figyelembe vehette volna, hogy a philosophus császár elmélkedései egészen stoikus gondolkörben mozognak és a stoikus műnyelvet használják s így a stoikus rendszer ismerete nélkül meg sem érthetők. Végig kellett volna tehát mennie röviden e rendszer történetén, kiemelve különösen azokat a változásokat, melyeken a stoicismus a római császárok korában átment, midőn, főleg Senecánál és Epiktetosnál, levetkezve eredeti ridegségét, a keresztény eszmékhez közeledett. Ismertetnie kellett volna továbbá azokat a főbb philosophiai fogalmakat, melyekkel a stoicismus a rendszer kiépítésében dolgozott s melyek a secta műnyelvében lépten nyomon előfordulnak: csakis ezek előre bocsátása után lett volna szabad hozzáfognia az Elmélkedések szemelvényes bemutatásához. Mivel ezt elmulasztotta, értekezése csonka maradt s a laikus közönség előtt jó részben érthetetlen.

Még több kifogásunk van az alak ellen. Itt ugyanis azzal a súlyos váddal vagyunk kénytelenek Vajda úr ellen fellépni, hogy *nem tud magyarul*, s hogy különösen phraseológiája és szórendje botránysosan hibás. Ime néhány ékesen szóló példa; «Egész műve, de a mint látni fogjuk, *összes léte* (e helyett: *egész lénye*) is mintegy át van hatva azon elvektől, melyeket a keresztény világ vall. (2. l.).» — «A nélkül, hogy azért államfői kötelességeimben kevesebb méltóságot vagy hatalmat *kifejtsék* (e h. *fejtsek ki*, 7. l.).» — «*Magam is sohasem jutottam* (e. h. *magam sem jutottam soha*) abba a kényszerűségbe, hogy másoktól valamit elfogadjak (8. l.).» — «Im látod, mily kevés az, *a mit meg kell köretni* (e. h. *a mit szem előtt kell tartani*), hogy valaki boldog lefolyású, istenhez hasonló életet töltsön (9. l.).» — «A világban vagy *uralkodik zavar* (e. h. *zavar uralkodik*) vagy egység, rend és gondviselés.» — «M. Aurelius gondolatai, melyek lényegéről *fogalmat szerezni* (e. h. *fogalmat adni*) gyenge kísérletem czélja volt.» — De elég ebből ennyi, mert e néhány példa is világosan mutatja, hogy mily élvezhetetlen Vajda úr stilusa. Hát még a görögből fordított részletek! Mi csak azon bámulunk, hogy ha már ennyire gyönge a magyar nyelvben, miért nem javította ki kéziratát valamely magyarul jól tudó collegájával. Mi tehát ahhoz az óhajtáshoz, a mit V. úr értekezése végén kifejez, hogy az akadémia vegye fel Marcus Aureliust is classicus fordításainak gyűjteményébe, még egy másikat csatolunk, azt tudniillik, hogy ez esetben a philosophus császár hivatottabb tolmácsra találjon.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

3. Kotunovics Sándor. A közegészségügyi intézmények a régi Rómában. (Nagyvárad i prémontrei főgymn. Különlenyomatban is. 30 l.). — Miként a különlenyomat címlapján is olvashatjuk, ez érte-

kezés tudományos igényekkel nem lép fel. A legismeretesebb class.-philológiai kézikönyvek nyomán, ha nem is egészen kielégítő rendszerességgel és szervezettebb összefüggésben, mégis általában igen józanul és figyelemre méltó lelkiismeretességgel iparkodik a nevezett intézményekről képet nyújtani. Szól Róma vízvezetékeiről, kútjairól, csatornáiról, fürdőiről, orvosairól és a népélelmézésről — a mennyire azt régiségtani munkák alapján épen lehet, — ismétlem — elég eredményesen. Ajánlható ez értekezés már azért is, mert — kevés kivétellel — szerzője abba a sallangos és czikornyás stilusba, mely — legalább referens eddigi tapasztalatai szerint — programmértekezéseink legtöbbjét élvezhetlenné szokta tenni, bele nem sodortatja magát. Egy néhány hibás állítástól persze a jelen értekezés sem ment, s ha mégis felsorolom őket, csak azért teszem, hogy az értekezésnek hasznavehetőségéhez hozzájárulhassak én is.

A 11. s k. lapon azt állítja, hogy «Appius követői a vizet a tenger színe fölött 50—60 méter magasságban fekvő városnegyedekbe is föl vitték. Az aqua Marcia 55 méterre emelkedett fel; a többiek még felül múlták e magasságot». Nem egészen pontos állítás. Tudvalevőleg Róma dombjainak túlnyomó része 39—48 méter között váltakozik. Az Aventinus 49 méter, a Pincius 50 méter s csak a Janiculum 77 méter a Tiberis színe felett. A Tiberis színe pedig Rómánál 6·7 méterrel magasabb, mint a tenger felszíne. Ha tehát az aqua Marcia-ra nézve helyes is K. úr adatja, a hátralevő 17 vízvezetékre nézve általában csak nem lehet mondani, hogy 55 méternél még nagyobb magasságra is vezettek. (V. ö. *Otto Richter*: *Topographie von Rom*. Az Iwan-Müller-féle Hdbch III. kötetében 1889. p. 747 s k.). — A 15. lapon a lacus Orphei-t a Suburába helyezi. A Subura a IV. régióban volt, míg a constantinusi «Curiosum et Notitia» az V. régióban sorolja fel az említett viztartót. — 8. l. Lacus Sabatinus a helyes, és nem a kétszer előforduló Sabbatinus. — 17. l. Abból, hogy Agrippa a cloaca maxima-n végig csolkázott, nem igen következtethetjük azt, hogy a csatorna «mily széles és magas volt». Inkább Strabo azon megjegyzéséből, hogy egy megrakott szénás szekér kényelmesen elférhetett volna benne, ha már nem akarjuk még pontosabban megjegyezni, hogy legbelső boltívkörének átmérője 13—14 lábnyi volt. (L. *Rich*, *Illustr. Wörterb. s. v. Cloaca*). — 18. l. Fürdő összesen nem 952, hanem a Curiosum és Not. szerint 1067 volt, ú. szintén (p. 28.) horreum nem mintegy 290, hanem 344. — 21. l. Nem tudom, honnan szedte azt az adatát, hogy a Domitian által épített fürdő a legnevezetesebbek közé tartozott volna. A Curios. és Not. még meg sem említik. Zavaróbb tollhibák p. 6. «Servilius-féle fal (Aurelius + Servius-ból), p. 21. a 19. sorban «Autonianæ». — Furcsa végre az ilyen mellérendelés (p. 4): «Hasonlóképen említésre méltó»

VEGYESEK.

— Lessing dráma-törédei között van egy 'Virginia' című is, melyre eddigelé annál nagyobb súlyt fektettek, mert 'Emilia Galotti' első, eredeti alakjának tervezetét vélték benne fölismerhetni. Most Roethe Gusztáv kimutatja (Vierteljahrsschrift II, 520), hogy e jelenet hű fordítás Crisp Sámuel 'Virginia' cz. tragédiájából, mely 1754. febr. 25. Londonban színre került s főképp Garrick (Virginius) jeles játékánál fogva tetszett is, de utóbb nem tarthatta magát a színen s a kritika is elítélte, első sorban cselekvőnyének szegénysége s kifogásos szerkezete miatt. Crisp darabja ötlábú jambusokban van írva; Lessing fordítása próza, de igen jó próza. Roethe sztán kifejti, hogy Lessing 'Emilia Galotti' számára is használt föl egyes vonásokat Crisp művéből, de e vonások nézetem szerint legnagyobbbrészt olyanok, hogy Lessing az angol mű nélkül is rájok jöhetett. *h.*

— A Siegfried-dalnak új kritikai kiadását eszközölte Golther Farkas (Halle, 1889, Neudrucke 81. és 82. sz.). E kizárólag mondatörténeti szempontból érdekes és értékes verselménynek első szövege nem ismeretes; a reánk maradt nagyszámú kiadások (a legrégibb, Hergot Kunigund nürnbergi nyomdájából, 1527—1538 között jött létre) mind egy régibb szöveget tesznek föl, melyből származtak. A költemény a XVI. és XVII. században rendkívül népszerű volt és számtalanszor jelent meg nyomtatásban; de a kiadások nagy része értéktelen, mert többnyire hanyag leuyomatok. Így pl. jelent meg 1580 körül egy kiadás, melyben a történetben szereplő óriás, Kuperan, sajtóhibából Ruperan néven szerepel, s ime, számos XVII. századi szövegben Ruperan az óriás neve! A dalnak költői értéke csekély, alakja is fogyatéks; nyelve durva s verselése egyszerű szótagolvasás. Alakja a Hildebrand-szak, mely a Nibelung-strófától csak abban különbözik, hogy utolsó (negyedik) sora teljesen azonos alakú az első három verssel. Jellemző a költemény eredetére nézve, hogy közép- és új-felnémet alakok tarkán váltakoznak benne. Kétségtelen is, hogy e dal, eredeti elemeiben, igen régi. Ez elemei két régi dal, melyek közül az első a Siegfried-dal első tizenöt szakában lappang, míg a többi versszakok a második dalon alapúlnak. A 16. versszak csakugyan úgy hangzik is, mint egy egészen önálló dalnak a kezdete:

Ein Stadt leyt bey dem Reyne, Dieselb ist Wurms genant,
Darinn da was gesessen Ein König Gybich gnaut,
Der het bey seyner Frawen Drey Sün' so hoch geporn,
Ein Tochter, durch die warde Manch künner Held verlorn.

Golther az első dal eredetijét a XII. századba teszi, úgy hogy régibb volna mint a Nibelung-eposz, melynek III. éneke e dalon alapúl; a második dal, melyben Otnit pajzsáról történik említés, 1230 körül keletkezett volna. E dalok természetesen nem eredeti alakjukban s nem közvetlenül mentek át a reánk maradt Siegfried-dalba, hanem abban az alakban,

melyet a XV. században nyertek, miután több századon keresztül éltek volt, bizonyára sokféle eltérő változatokban, a nép ajkán.

Kiadásának függeléke gyanánt közli Golther a *Siegfriedről szóló prózai népkönyvet* is, melynek legrégibb ismeretes kiadása 1726-ban jelent meg (Braunschweig und Leipzig); a címnap szerint 'aus dem Frantzösischen ins Teutsche übersetzt und von neuen wieder aufgelegt.' Franciaia eredetiről persze szó sem lehet; a népkönyv kétségtelenül a Siegfried-dalból keletkezett, még pedig valószínűen csak a XVII. század végén vagy talán még később. Francziából fordítottak hirdették, mert ez időben a francia irodalom termékei hódítottak legtöbb olvasót Németországban. — A Siegfried-dal és népkönyv bizonyítja, hogy a Nibelung-monda, ha romlott alakokban is, mindig népszerű volt a németeknél s hogy a nép a legrégibb idők óta egészen a jelenkorig érlelődött Siegfried iránt és mesélt róla. h.

— Deutscher Minnesang czímen egy kötet középkori német dal jelent meg a lipcei 'Universalbibliothek'-ben (2618. és 19. sz.), Obermann Bruno fordításában. A 266 lapra terjedő, csinos kiállítású és igen olcsó (40 fillér, 24 kr.) kötet a Kürenberg-től Hadlaub Jánosig hatvaannégy középkori lyrikustól tartalmaz dalokat. A bevezetés (3—24. l.) elég jól tájékoztat a minnesang fejlődéséről s nem igen tartalmaz téves adatokat, bár kár azt állítani, hogy a lyrikusoknak fényes párizsi (most újra heidelbergi) kézirata Manesse Rüdiger és János svájci nemesek gyűjtésein alapúl; Neithartról is nem találok mondja, hogy 'Medlickben' Bécs mellett kapott hűbértartást, holott e helységet mai nevén (Mölk) kellett volna említeni. Igazi hiba, hogy az ismeretes 'Mária-hymnusz' a straszburgi Gottfriednek tulajdonítja, mit ma, Pfeiffer Ferencz kitűnő tanulmánya után, már senki sem hisz többé. A költemények igen jól vannak megválogatva, úgy, hogy az olvasó igazán kellő képet nyer a középkori lyra fejlődéséről, irányairól s fajairól. A fordítások is jobbak, mint a középfelnémet művek átültetései szoktak lenni, bár persze nem minden darab mondható sikerültnek. A függelék régi népdalokat vagy névtelenül fennmaradt költeményeket tartalmaz. h.

— Egy görög comœdia-töredék dór nyelvjárásban. A Rainer főherczeg papyrus-gyűjteményét ismertető közlemények ötödik (1889) kötetében Gomperz egy töredéket közöl, mely a dór comœdia első és mindaddig egyetlen maradványa, s a mely nem egy azt idéző író kezén ment keresztül, hanem közvetlenül maradt ránk az ókorból. A papyrus-kéziratban az accentuatio szigorúan dór, és megírásának ideje k. b. Augusztus korába esik. A dór versek a lap alján vannak és felette a magyarázó scholionok. Gomperz e töredéket Epicharmus Ὀπίσπευς ἀπὸ Μολοῦ-ából valónak tartja és kimerítő nyelvi és tárgyi magyarázatot ad hozzá, valamint közli az illető papyrus-lapot is fénynyomatban. p. v.

— Martialis kilenczedik könyvének utolsó epigrammájában két szép ikerfiut énekel meg:

Quæ nova tam similes genuit tibi Leda ministros?
Quæ capta est alio nuda Lacæna cygno?

Dat faciem Pollux Hiero, dat Castor Asylo
Atque in utroque nitet Tyndaris ore soror.

A költemény azt sejteti velünk, hogy mind a kettő a költő egyik Mæcenásának házában mint pohárnok szolgált. A két igen ritkán előforduló név ezen epigrammán kívül együtt található még egy most eredetiben elveszett ró mavárosbeli feliraton, mely egy 1660-ban az Aventinus alján talált Hercules-szobor-töredék bunkóján volt olvasható, és Henzen restitutiója szerint (C. I. L. VI, 280) így hangzik: HIERVS ET | ASYLVS | TI. cl. LIVIANI | SER. HERCVLI | DD. Már e felirat első kiadója, Fabretti, megjegyzi: *geminos fratres Hierum et Asillum* (így olvassák ez utóbbi nevet Martialis kiadói egészen Gilbertig) forma insignes... celebrat Martialis. Istine iidem cum nostris fuerint, credat cui libet.

Giese (de personis a Martiale commemoratis p. 7.) a következő megjegyzéssel utal e felíratra: *nescio an eidem sint*, sőt De Vit (Onomasicon l. Hierus) azt hiszi róla, hogy Martialis epigrammája alapján van meghamisítva. Hülsen (Berl. Phil. Wochenschr., 1889, 22. sz.) a felírat meghamisításának biedelmét alaptalannak tartja, s abban a nézetben van, hogy a felírat és a Martialis-féle epigramm azonossága meglehetősen bizonyossággal állítható, és nézetét a következő megjegyzésekkel támogatja: Mindenekelőtt fontos az, hogy az illető felíratban említett patronus neve (Livianus) azonos Martialis egyik előkelő kortársának nevével, a mire Fabretti nem juthatott reá, mert másolatának épen harmadik sora (TI ENVIANI) hibás. Viszont Henzen, ki, mint említettük, a felíratot a C. I. L. VI, 280-ban közli, utal e helyt egy másik felíratra (C. I. L. VI, 718), mely egy bizonyos Alcinius Ti. Cl. Liviani vilicus által van dedicalva, a nélkül azonban, hogy valami megjegyzést fűzne a hercules-szoborbeli felíraton említett patronus nevéhez, míg Hülsen habozás nélkül azonosnak tartja azon Ti. Cl. Livianussal, kit egy másik ró mavárosbeli felírat is említ (C. I. L. VI, 1604: Ti. cl. Liviano pr. pr. amico Optimo), s a ki nem más, mint Trajanus praefectus praetorio-ja, ki Kr. u. 101—102-ben Licinius Surával együtt folytatta a daciai királylyal Decebalussal való sikertelen békealkudozásokat (Dio, 68, 9). Livianus praefecturája Trajanus uralkodásának kezdetére esik, míg Martialis kilenczedik könyve. Kr. u. 94-ben jelent meg, tehát olyan időben, a mikor már Livianusnak mindenesetre magas állást kellett elfoglálnia. Más felíratok (pl. C. I. L. XIV, 3439) arról tanúskodnak, hogy Livianusnak Olevano közelében villája, és valószínűleg Palastrina mellett téglá-égetője (v. ö. Dessannak a C. I. L. XIV. 4091, 30-hoz való megjegyzését) volt. Mindezen adatok alapján Hülsen azt hiszi, hogy Livianus háza is azok közé tartozott, hol Martalist mint clienst és költőt szívesen látták, és hogy az epigrammájában említett két fiú Livianus pohárnoka volt.

p. r.

KÖNYVÉSZET.

Acsay Ferencz. A prózai műfajok elmélete. Budapest Kókai L. 1889, (8-r. XIV, 790 l.) 5 frt.

Albrecht János. Német olvasókönyv. Gyakorlatokkal és nyelvtannal. II. kötet. A gymnasiumok IV. osztálya számára. Pozsony és Budapest. Stampfel 1890. (8-r. 176 l.) 1 frt.

— Német nyelvtan. Közép- és polgári iskolák számára. Pozsony és Budapest. Stampfel, 1889. (8-r. 100 l.) 60 kr.

Balassa József. Magyar olvasó könyv poetikai és rhetorikai bevezetéssel. Kereskedelmi és középiskolák használatára. I. kötet. Az 1. osztály számára. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r.) 1 frt. 50 kr.

Balassa József. Kereskedelmi zsebszótár. I. Német-magyar rész. Kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. Székesfehérvár, Singer Ede, 1889. (12-r. 174 l.) 1 frt.

Cicero. De imperio Cn. Pompeii, Pro P. Sulla, Pro P. Sestio. 5. füz. Ford. és magy. Némethy Géza. (Tanulók könyvtára. 50. füz.) Pozsony, Stampfel 1889. (16-r. 257—318. l.) 30 kr.

Csengery János, dr. Jegyzetek Homeros Odysseájához. A homerosi nyelv fő sajátosságainak összefoglalásával. Budapest, Eggenberger, 1889. (8-r. 198 l.) 1 frt. 20 kr.

David István és Pozder Károly. Tacitus műveiből való szemelvények. Budapest, Lampel R. 1889. (8-r. 159 l.) 1 frt.

Felsmann József. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen mit deutschen und ungarischen Anmerkungen. II. Theil. 8. umgearbeitete Auflage. Budapest Lampel R. 1890. (8-r. 204 l.) 80 kr.

Festl, Sexti Pompei —, de verborum significatu, quæ supersunt, cum Pauli epitome. Ed. *Aem. Theureux de Pomor.* I. Budapestini, Akadémia 1889. (8-r. VIII, 631 l.) 3 frt. 80.

Füredi Ignác. Magyar-német és német-magyar szótár. I., II. rész. Budapest, Méhner V. é. n. 1889, (8-r. 622, és 564 l.) 3 frt.

— Magyar-német és német magyar zsebszótár I., II. rész. u. o. (16-r. 391, 352. l.) 1 frt. 60.

Graf Jakab. Olvasókönyv és nyelvtan a német nyelv gyakorlati elsajátítására. Polgári és felső leányiskolák számára. — I. rész: az I. és II. osztály számára. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 184 l.) 80 kr.

Gyulai Pál emlékezésedei. — Kazinczy Ferencz. — Pákh Albert — B. Eötvös József. — Toldy Ferencz. — Kriza János. — Szigligeti Ede. — B. Kemény Zsigmond. — Csengery Antal. — Arany János. (Jelek írók iskolai tára. 37. sz.) Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 189 l.) 70 kr.

Havas Sándor (Gömöri). Budapest régiségei. A főváros területén talált műemlékek és történelmi nevezetességű helyek leírása. I. Bevezetés. Irta G. Havas S. — A legújabb aquincumi ásatások 1887—88. Irta Dr. Kuzsinszky Bálint. Budapest 1889. (4-r. 170 l.)

Kirdy Pál. Apulum. (Különnyomat az alsó-fehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet 1889-ik évi Évkönyvéből.) Kolozsvár, 1889. 58 l.

Korda Imre. Stylistika és verstan. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Halas, Práger F. 1889. (8-r. VIII. 184. l.) 1 frt. 20 kr.

Körössy László, dr. Katholikus költők. Irodalomtörténeti anthologia. Esztergom, Buzárovits G. 1889. (8-r. XII, 387 l.) 2 frt.

Kunoss Ignác. Oszmán-török népköltési gyűjtemény. II. kötet. Oszmán-török népmesék és népdalok. Fordította —. Budapest, Akadémia, 1889. (8-r. XXXIV, 420 l.) 2 frt 80 kr.

Langraf Moritz. Deutsche Sprachlehre mit Uebungsaufgaben. I. Theil. Die Wortlehre. 41. vermehrte u. verbesserte Auflage. Budapest, Lampel R. 1889. (8-r. V, 143 l.) 36 kr.

Marqitai József. Rövid zsebszótár. Segédkönyv a horvát és magyar nyelv megtanulására. I. magyar horvát rész. II. horvát-magyar rész. Nagy-Kanizsa, Fischel F. 1889. (8-r. 111 és 144 l.) 1 frt. 60 kr.

Maurer János és Zsánger Mihály, Magyar-német torna-szótár. Budapest, Ifj. Nágel Ottó, 1889. (8-r. 63 l.) 30 kr.

Négy László. Olvasókönyv az alsófokú kereskedelmi iskolák számára. II. rész Budapest, Kókai L. 1889. (8-r. 239 l.) 1 frt. 20 kr.

Ovidius Naso (P.) műveiből való szemelvények. 2. füz. Ford. és magy. Kapossy Lucián. (Tanulók könyvtára. 49. füz.) Pozsony, Stampfel, 1889. (16-r. 65—128 l.) 30 kr.

Pollacsek Mauritz. Theoretisch-praktische Unterrichts-Briefe. (Nach Rosenthal's Meisterschafts-System), zur Erlernung der ungarischen Sprache. Hauptsächlich für den «Selbstunterricht» Budapest, Grimm G. 1889. 45 Briefe. (8-r.) 1 frt.

Sallustius Catilina. 2. füz. Ford. és magy. Kapossy Lucián. (Tanulók könyvtára, 51. füz.) (16-r. 65—127 l.) 30 kr.

Salustii (C. Crispi-) Bellum Catilinæ et Bellum Jugurthinum. Editit Gu. Pecz. Budapestini, Lampel R. 1889. (8-r. 120 l.) 40 kr.

Schack Béla, dr. Német olvasókönyv alsófokú kereskedelmi iskolák I. és II. osztálya számára. Pozsony, Stampfel 1890. (8-r. 192 l.) 80 kr.

Schambach Gyula. Classica-philologiai szemléltető eszközök. Kaposvár, Hagelmann K. 1889. (8-r. 13 l.) 20 kr.

Szamosi János, dr. Jegyzetek a Platon műveiből való szemelvényhez. Gymnasiumok használatára. Budapest, Eggenberger, 1889. (8-r. 134 l.) 80 kr.

Szántó Kálmán. Magyar olvasókönyv polgári és felsőbb leányiskolák használatára. I. kötet. Az I. osztály számára, 2. átdolg. kiadás. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 132 l.) 60 kr.

— Ugyanaz. II. kötet. a II. osztály számára, 2. átdolg. kiadás. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 164 l.) 80 kr.

— Irály- és költészetten polgári fiú és felsőbb leányiskolák használatára, 2. átdolg. kiadás. Budapest, Franklin t. 1889. (8-r. III l.) 60 kr.

Tacitus évkönyvei (Annales). 2. füz. Ford. és magy. dr. Fodor Gyula. (Tanulók könyvtára. 52. füz.) Pozsony, Stampfel, 1889. (16-r. 65—128 l.) 30 kr.

Tomor Fer. és Váradi Ant. Magyar olvasókönyv a középiskolák III. osztálya számára. Az új tanterv és ministeri utasítás értelmében. 5. kiadás. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r. 224 l.) 1 frt. 20 kr.

Ujvári Béla. A XIX. század francia költészetének alapvetői. (Lamartine, Victor Hugo.) Sopron, Római Frigyes. 1889 (8-r.) 38 l.

Vécsey Tamás. Sextus Cælius Africanus jogtudós. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. X. köt. 6. sz.) Budapest, Akadémia, 1889. (8-r. 96 l.) 60 kr.

Vergilius Aeneise. Fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Barna Ignác. Bevezetéssel ellátta Némethy Géza. Latinul és magyarul. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 648 l.) 3 frt.

— Ugyanaz csak magyarul. (8-r. 348 l.) 2 frt.

Vikár Béla. Gúti István steganographiája. Kapcsolatban a modern stenographiával. Gúti István arcképével, és «Tachigraphia vagy szapora írás módja» című munkája 2. kiadásával. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XIV. köt. 2. sz.) Budapest, Akadémia. 1889. (8-r. 44, V. l.) 40 kr.

ÁBEL JENŐ.*)

(1858—1889.)

E gyülekezetnek és a tudománynak, melynek zászlaja köré csoportosultak társulatunk tagjai, mély és fájdalmas veszteségek van. Mintha a sors megirigyelte volna, hogy a társaság minden tekintetben halad és emelkedik, s hazánkban a classica philologia már a külföldön is figyelemmel kísért virágzásnak indul, mért ránk oly csapást, melyet enyhíteni a jövő egész reményével és vigaszával sem képes. Mert vele, ki már férfikora küszöbén tudott egy fényesen megfutott irodalmi pályára, dicsőségesen felhasznált multa visszatekinteni, jövőjében többet veszített a nálunk oly fiatal tudomány, sem hogy azzal egy egész generatio vállvetett munkája följérjen. Mi mindent veszítettünk el benne, azt elképzelteti, ha meggondoljuk, mi mindent köszönünk neki! Azért mi, kik mindig kegyelettel szoktunk megemlékezni a philologia rég elhalt nagy munkásairól, most a szeretet és ragaszkodás, a hála és súlyos fájdalom együttes érzetével annál inkább emlékezzünk meg a magunk pótolhatatlan veszteségéről, szentelve egy órát a férfiú emlékének, kinek működése és egyénisége nemcsak társaságunk eddigi egész történetével forr szorosan egybe, hanem a kit tudományunk terén tisztelni és bámulni velünk együtt megtanult a külföld is.

Mozgalmakban, eseményekben gazdag életet nem élt. Inkább a tudományos, mintsem a társadalmi életben szerepelt. De még így is gyöngének érezném magamat feladatom megoldására: vázolni tudományos működését, jellemezni sokoldalú tevékenységében, rámutatni az irányokra, melyeket követett és kijelölt, — ha kötelességemnek nem tartanám, mint volt tanítványa, kinek vele sűrűbben érintkezhetni adatott, azt a hatást is leírni, melyet a tudós és az

*) Felolvasatott a philologiai társaság f. é. januárius 26-iki közgyűlésén.

egyetemi tanár, személyes érintkezésben és katedrán egyaránt tanítványára gyakorolt.

Ábel Jenő született 1858. július hó 24-én Budapesten mint Ábel Albin zongoramester és Ábel szül. Knight Claudina legidősebb gyermeke. Hogy kelleténél korábban került az iskola padjaira, hogy mindig kitűnően tanult, az kiváló észtehetséggel megáldott emberek tanulókorában nem rendkívüli momentum. Középiskolai tanulmányait a budapesti ágostai hitv. gymnasiumban végezte (ámbár kath. vallású volt), hol tanárai Heinrich Gusztáv, Elischer József, Fröhlich Róbert stb. voltak. Már a gymnasiumban feltűnt nőttön növekedő ismereteivel. Édes anyja angol születésű lévén, Ábel már első gyermekségében egyszerre tanult meg magyarul és angolul, mihez nem sokára a német nyelv, s gymnasiumi éveit alatt a francia nyelvnek ismerete járult,*) s így már igen korán jutott abba a kiváltságos helyzetbe, hogy a nyugati népek irodalmával az eredetiben megismerkedhetett. Halomszámra gyűjtötte s mohón olvasta az angol és német classicusok olcsó, népszerű kiadásait mindaddig, míg a gymnasium felsőbb osztályaiban a görög és latin classicusokkal való megismerkedése szellemét más irányba nem terelte. Ekkor érlelődött meg benne a tanári pályára és a classica philológiára lépésnek gondolata s nem áll, hogy eleinte matematikai pályára készült volna, mint egy biographusa állítja. (*Nemzet*, 1887. jul. 15. Esti szám). Sőt oly megfeszített szorgalommal tanult, hogy egészségét félteni kellett, s az orvos azt tanácsolta, hogy a középiskola látogatásában egy évig szüneteljen. Szülei sem akarták, hogy tudományos pályára lépjen, de eltökélt szándékát meg nem hiusíthatván, czélszerűnek látták őt 1873 május havában légváltóztatás kedvéért Londonban élő nagyatyjához s ezután három havi tartózkodásra a Kent grófságban fekvő, *Deal* nevezetű tengeri fürdőbe vinni. 1874 őszén a budapesti m. kir. tudományegyetem bölcsészethallgatói közé iratkozott s a classica philologiai előadások mellett német, francia és összehasonlító nyelvészeti előadásokat hallgatott. Már *Ponori Theurewk Emil* első latin seminariumi órájában feltűnt a classicusokban való olvasottságával és éles gondolkozásával. 1877 közepén tett tanári vizsgálatot a görög, latin, német és francia nyelvekből, ugyanazon év végén pedig «De infinitivi græci forma» czímű értekezése alapján a classica-philolo-

*) Egyetemi hallgató korában elsajátította az olasz nyelvet is.

giából mint főtárgyból, a német philológiából és indogermán összehasonlító nyelvészetből mint melléktárgyakból «summa cum laude» doctorrá promoveálták. Irodalmi működésének kezdete azonban már az Egy. Phil. Közönynek életbe léptetése óta datálódik, s bár kezdetben minden határozott irány nélkül, mégis mindig behatóan és lelkiismeretesen dolgozott. Csak kritikái engedhettek következtetni a későbbi szövegkritikus és bíráló éles és figyelmes munkásságára. Határozott irányba, mint ő maga megvallja a Phil. Wochenschrift 1882. évf. 4. száma 112. lapján, a Konstantinápolyból hazaérkezett Corvin-codexekkel való foglalkozása terelte. Ime tehát a Corvin-könyvtár maradványainak feldolgozásával kezdődik meg tulajdonképeni pályafutása s 10 évvel később ugyanez eszme szolgálatában kell neki meghalnia. Ábel a Corvin-codexek értékének megállapításakor mély pillantást vethetett a Mátyás korában virágzó humanismus történetébe, s meggyőződhetett arról, hogy e korszak nagyszerű tudományos mozgalmai az utókor előtt eléggé feltárva még nincsenek, s hogy e tekintetben sok, ha nem minden teendő még. De miután e codexeket nemcsak a történelmi, hanem a szövegkritika szemüvegén át is vizsgálta, nemcsak a kéziratok olvasásában tehetett szert phänomenalis gyakorlottságra, hanem megtanulta a kéziratoknak egymáshoz való viszonyát is megállapítani s a variánsok értékéből következtetni a kéziratoknak egész családjukban való szerepére és fontosságára is. Eltökélt szándéka volt tehát egyfelől szövegkritikai és palæographiai tanulmányokat folytatni, másfelől a magyarországi humanismus történetében búvárkodni. Hajlama Pindaros s a görög eposz felé vonzotta s szándékában megerősítette *Ludwich Arthur*, königsbergi tanár, a görög epika kutatóinak nagymestere, ki abbéli kérdésére, vajjon ráadhatja-e magát a görög eposzra, s az esetben minő írókra fordítsa gondját, — levélben buzdította, s kijelölte neki azon epikusokat, kiknek kiadását nem foglalta le a maga számára. Erre 1878 őszén 1200 frtos állami ösztöndíjjal Olaszországba utazott s először a velencei Marcianában kutatott, mely kutatásának eredményeként az E. Ph. K. 1879. évfolyama januári füzetében megjelent következő című cikke tekintendő: «Janus Pannonius életéhez és műveihez», melyben velencei kéziratokból kiadatlan költeményeket közölt. Velencéből októberben Bolognába és Modenába utazott, hogy nevezetesen ez utóbbi helyen az orphikus költeményekre vonatkozó két kéziratot collationálja. Innen Milanót keresvén fel,

az Ambrosianaban végighasonlította az orpheusi Lithika főkéziratát (B. 98. Sup.), melyben az eddig ismeretesnél pár verssel többet talált, s mely kéziratnak egyéb értékes olvasásai alapján a nevezett művet később egészen új alakban adhatta ki. A codex értékét azonnal egy, Ponori Thewrewk Emilhez, volt tanárához intézett epistolában bőven kifejtette, s az 1879-ben megjelent művecskét Ludwich Ábelre nézve oly elism. rően dicsérte meg, hogy a Bursian-féle Jahresberichte referense, Rzach (VIII. évf. 1880. 1-te Abth. Berlin 1882. p. 100—102.), czélszerűnek látta a Ludwich-féle kritikát egész terjedelmében lenyomatni. Erre hosszú sora következett az értekezéseknek, melyekhez az anyagot főleg Rómában, hol négy hónapig tartózkodott, s Párizsban gyűjtötte, s melyek közül legfigyelemreméltóbb a Homercentókról írt közleménye. Miután ugyanis a Laurentianaban a Pindarscholionok, Tryphiodoros, a Vaticanaban ugyancsak a Pindarscholionok, Colluthus, Gregorius Nazianzenus, Nápolyban Festus, Quintus Smyrnæus, Colluthus és Gregorius Nazianzenus codexeit átcollationálta volt, egyenesen Párizsnak vette útját, hol a Bibl. Nationale Suppl. grec. nr. 388. számú kéziratában, mely Colluthus, Theognis és Tryphiodorusra nézve is főkéziratnak tekintendő (sæc. X!), — Eudokia császárné és Patrikios püspöknek Homercentóikra vonatkozó kiadatlan epigrammáit megtalálta. Párizsban ezenkívül Gregorius Nazianzenusnak összes kézirateit, az Anthologia Græca nevezetes codexének Joannes Gazæus Descriptioját tartalmazó részét vetette össze. — Angolországban, nevezetesen Londonban és Oxfordban főleg Gregorius Nazianzenusnak codexeit conferálta; az utóbbi helyen az egyházatyának eddig felhasználatlan, de legfontosabb kézirateira akadt. Angolországból Leydenbe utazott, hol az Apollonius Rhodiusscholionok párizsi recensiójának főkéziratát vetette egybe. Képzeltető ennél fogva, hogy midőn 1879 augusztus havában Münchenen és Bécsen keresztül hazatért, mily kincsekkel megterakodva jött meg. Ez időponttól kifejtett munkássága a rákövetkező három esztendő lefolyása alatt egy 22—24 éves embernél csaknem páratlanul áll a jelenkori philologia történetében. Nem kevesebb, mint kilencz nagyobb munkát készített el 1880—1883 között. — Még 1879-ben nevezték ki az V. ker. kir. kath. főgymnasiumnak rendes tanárává, míg a magy. tud. Akadémia 1882. jun. hó 1-én levelező tagjai közé választotta. Széket «Isota Nogarola» című 1885-ben magyarúl, 1886-ban a Geiger-szerkesztette «Vierteljahrsschrift für

Cultur und Literatur der Renaissance» cz. folyóiratban németül megjelent értekezésével foglalta el. Mint még huszonkettedik évét be sem töltött fiatal embert látjuk az 1880. év nyári semesterében a későbbkori görög eposz magántanáraként működni a budapesti tudományegyetemen, hol 1883-ig, egyetemi rendkívüli tanárrá való kineveztetéséig, hetenkint 2—3 órában a homerosi hymnusokról, homerosi szövegkritikáról az ókorban, Hesiodosról stb.-ről praelegált. Rendkívüli tanárrá való kineveztetése után megfeszített munkásságában kissé lankadt, hogy az 1885. és 1886. esztendőben azután újból bámulatosan productiv működést fejtsen ki. E két évben ismét hét nagy munkát bocsátott közre, mire megint bizonyos ernyedés következett be, melyet részint annak tulajdoníthatunk, hogy az 1887. évben belépett az Egy. Phil. Közl. szerkesztőségébe, részint pedig annak, hogy dr. Telfy Iván, philológiának érdemes Nesztora nyugalomba lépésével a görög philológiának tanszéke az egyetemen megüresedvén, 1887. június 18-án rendes tanárrá neveztetett ki, mely kettős irányú elfoglaltsága szaktudományának oly intensiv művelésétől egy időre elvonta. 1888. június havában résztvett a budapesti m. kir. tudományegyetemnek a bolognai universitas fennállásának 500. évfordulója ünnepére menesztett küldöttségében, mely alkalommal számos philologiai celebritással, mint Schuchardttal, Jebbel, Meyer Gusztávval személyes ismeretséget kötött. Ez olaszországi útját Verona és Flórencz könyvtárainak látogatásával kapcsolta össze, főleg a hazai humanismus történetére nézve buvárkodva, miközben a Corvináról való tudomásunkat két codexének fölfedezésével gyarapította. Ugyanazon év vége felé azonban hátsó agybántalmi miatt félévre terjedő szabadságot vett magának, s egész családjával — legkisebb lánya kivételével — Rómába utazott, hol a Monumenta Vaticana Hungariae érdekében kutatott. Midőn 1889 június végén visszajött, jobb színben volt, mint valaha. Számos terve volt, közte az is, megírni mennél előbb a hazai iskoláztatás történetét a XIV. században, mi végből mindjárt Rómából való hazatérte után a felső-magyarországi levéltárak átkutatására indult. De július hó vége felé betegen jött vissza, s az orvosok által constatált chronikus tüdőgyulladását gleichenbergi gyógykezeltetése sem orvosolhatá. Mégis résztvett a m. tud. Akadémiának a török császári könyvtárak átkutatására alakult küldöttségében, s szeptember vége felé Konstantinápolyba utazott, hova testben annyira megtörve érkezett, hogy

az Eski-Serailt csak egyetlen egy ízben látogathatta meg. A küldöttség halálos betegen hozta haza október hó 14-én, de szívós természete s az otthoni gondos és szeretetteljes ápolás még két hónapig késleltették a katasztrófa bekövetkezését, mialatt nem szünt meg kézirati hagyatékát rendezni és kiegészítéséről gondoskodni. Mondhatni, végórájáig minden erejét a classica-philológiának és a magyar irodalomtörténetnek szentelte, s még kevéssel halála előtt, mely tudvalevőleg 1889 december hó 13-án reggeli 3 órakor következett be, Pindarscholionjai sajtó alatt levő 3. kötetének correcturájával foglalkozott.

Korán halt meg családjának, az egyetemnek, a tudománynak. Mert grönge teste mellett is az ily időelőtti halálra nem volt praedestinálva, sem oly beteges nem volt, minőnek őt halálakor a napilapok elhíresztelték. Igaz, hogy állandóan minden évben fürdőt vagy más üdülő helyet kellett fölkeresnie, de «rendes vendége» Görbersdorfnek vagy Gleichenbergnek nem volt. Előbbi helyen csak 1881-ben tartózkodott, Gleichenbergben, mint említettem, közvetlenül konstantinápolyi útja előtt. Mi a közbeneső éveket illeti, úgy tudom, hogy 1882 nyarát Olaszországban, főleg Flórenczben töltötte, 1883-ban Budakeszin, 1884-ben Bártfán, 1885-ben Stainczban (Grácz mellett), 1886-ban Afienzben (Felső-Ausztriában), 1887-ben Lublón, 1888-ban Reichenauban (Alsó-Ausztriában, benső barátjánál, dr. *Schrauf Károly* bécsi cs. és kir. udvari levéltárnoknál) keresett és talált üdülést.

1882 őszén egybekelt Bosányi József biztosító társ. hivatalnok nagymíveltségű leányával, Bosányi Gizellával, ki házasságuk folyamán egy fiú- és három leánygyermekkel ajándékozta meg.

Ennyiben adom rövid tartamú életét főbb vonásaiban. Tudományos működésének teljes egész képére mai megemlékező soraimnak szűk a kerete. Csak vázolására, körvonalozására szorítkozhatom. Mert rendkívül sokat, becses és a tudománynak két különböző mezején dolgozott. Hogy minek következtében ágazott két irányba munkássága, azt már fentebb fejtettem ki, — csak arra nem mutattam rá, minő jelentőséggel bír munkássága a görög eposz, minővel a humanismus művelése terén.

Eleinte az összehasonlító nyelvészetet is kultiválta, minek első productumául szigorlati értekezése tekintendő. A görög infinitivusi alakok tanulmányozása és Hóman Ottó Pindar-kiadására irt bírálata a görög grammatika mezejére vonták, melyet, mivelhogy

leginkább a görög epikában fölhalmozott anyagból szedi életerejét, később természetszerűleg a görög epikának szövegkritikai szempontból való művelésével váltott fel. Kritikai és palæographiai előiskolája után világosan állott előtte a cél: a későbbkori epikusok legnagyobb részének kritikai apparatuson alapuló kiadásait rendezni. Európai útján ez irányban Colluthus, Gregorius Nazianzenus, az orphikus költemények, Joannes Gazæus, Tryphiodoros, Musaios, a Nicander Alexipharmacaihoz való scholionok kézirati apparatusát gyűjtötte egybe. A kegyetlen sors nem engedte összes terveit realizálni, csak Colluthust, Joannes Gazæust és az Orphica kiadását, de még ez is elégséges volt arra, hogy nevét a görög eposz művelői közt az elsőekkel együtt emlegessék. Jellemzik ugyanis e kiadásait a volt kritikai apparatusnak új s mindig értékes anyaggal való gazdagítása s a variánsoknak annyiban is becses gyűjteménye, a mennyiben bámulatosan pontos és lelkiismeretes teljességre törekedett. Ezen utóbbi elvéért persze nem egyszer azt a szemrehányást kellett eltűrnie, hogy kiadásait értéktelen kézirati variánsokkal túlterheli, s vele a kellő áttekintést tetemesen megnehezíti. Másrészt azonban nem panaszkodtak azok, kik egy kéziratot minden értékével és minden hibájával kívántak megismerni.

A coniecturalis kritikához csak a legvégső esetben folyamodott, de ha coniiciált, mindig okkal és móddal tette azt. Még is nem a divinaló kritikában lelhető fel ereje. *Genialitása a kéziratok értékének és egymáshoz való viszonyuknak meghatározásában állott.* Kivétel nélkül minden kritikusa kénytelen volt elismerni, hogy a kéziratoknak általa fölállított családfája correcturára, módosításra nem szorúl. S ez a szövegkritika mai célja, ez volt s ez lesz célja mindenkor, melyet Bentleytől le napjainkig még minden szövegkritikus szem előtt tartott. — Hozzá járult az illető szakirodalomnak mindenkor lelkiismeretes és teljesen áttekinthető felhasználása, mely különösen Pindarscholionjai kiadásában nyilvánul. *) E ki-

*) V. ö. Otto Schroeder bírálatát a Wochenschr. f. class. Phil. 1885. évf. 4. sz. 75. lapján: „Der Apparat ist, so weit wir sehen können, vollständig und zuverlässig. Da, wo wir am ehesten in der Lage sind, den Hrsg. zu kontrollieren, N. IX. X. XI. giebt er an Akribie seinem grossen Vorgänger [t. i. Böckh] nichts nach. Ábel hat es nicht versäumt, ausser den Hss., von denen er die wichtigsten B. D. V. U. selber zweimal verglichen hat, auch die Angaben von Triclinius, Eustath, Tzetzes zu verwerten. *Die Leistungen der Neueren sind mit grosser, mit bewundernswerter Umsicht zusammengetragen.*»

adást, melyet fő munkájának tartott, megbeszélni tullépné e biographia szűkreszabott keretét; elégnek tartom tehát megjegyezni, hogy az említett munka gazdag apparatus criticusa, az olvasásoknak biztoskezü osztályozása által hazai tudományosságunk nagy ékességére válik.

Más szempontok alá csakis a homerosi hymnuszoknak általa rendezett kiadása esik. Itt t. i. a kézirati apparatust nem ő maga gyűjtötte össze. De először annak egymástól való függését még az itt-ott hiányos collatiók alapján is — röviden bár — de messteri világossággal fejtette ki, másodszer a digammának, jobban mondva a digamma mediumnak *hiteles testimoniumok alapján* való behozatala által legfenyesebb bizonyosságát adta annak, hogy ő *conservativ* szövegkritikus létére az összehasonlító nyelvészet nagy vívmányai elől — a kor áramla'a ellenére — nem szokott elzárkózni.

A hazai és külföldi humanismus körül folytatott productivitása csakúgy a fentebbi kriteriumok alá esik. A renaissance korát felölelő irodalomban nyilvánuló bámulatos otthonossága, a mindig kiadatlan forrásokon alapuló munkássága általános elismerést szereztek neki. Előtte nem volt idegen a középkori hazai, az olasz és német irodalomtörténet, — e nemzetek politikai történelme, geographiája. «Egyetemeink a középkorban» vagy «Szinügy Bártfán a XV. és XVI. században» cz. művei csakoly meglepő alaposságúak, mint «Isota Nogarola» vagy «Luther, Melanchton és Leonhard Stöckel» című értekezései vagy az a geographiai ismereteiről tanuszkodó terjedelmes függelék, melyet *Schrauf Károlynak* «Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen» című művéhez írt. De mindeme műveinek koronája a typographiailag valóságos remekműnek nevezhető, két vaskos kötetű Isota-Nogarola-kiadás, melyben classicus latinsággal írt hosszú életrajzát és kritikailag megállapított szövegű munkáit adta a tudós olasz humanistanőnek.

Magyar stilusára kevés gondot fordított. Német nyelven írt dolgozataira több figyelmet, latinul írt munkáira márástílus minden csínját és elegantiáját fordította. De nem a latin stílisztika szűkeblű kanonai értelmében, hanem individualisan, s mondhatjuk, ő írt nálunk legszebben latinul, mert keresetlenül írt.

Hivatalos teendőiben lelkiismeretesen és pontosan járt el. A társaságunk körül folytatott hat évi titkári működését már előttem méltatták, a mint hogy egyáltalában a társaság hivatalos közlö-

nyének a külföldi szaklapokban való beható ismertetéseivel köszönetünkre és hálánkra tarthat számot.

Mint gymnasiumi és mint egyetemi tanár is lelkiismeretes volt és feladatával mindig tisztában. Tanítványaival ugyan ritkán érintkezett személyesen, de ha akaratot és törekvést velt bennök észrevenni, nem restelte dolgozataikat átjavitgatni s methodusra s önálló gondolatmenetre tanítani őket. A seminariumban a vitatkozásoknál rögtön volt képes dönteni s az ellenargumentumokat azonnal megcáfolni. Vizsgálatainál és colloquiumainál minden rettegett szigorúsága mellett kivétel nélkül becsülték humanitását és részrehajlatlanságát.

Gazdag irodalmi örökséget hagyott hátra, mely még az ő szellemében való feldolgozásra vár. De minden örökségnél becsesebb az eszme, melyet a vele való érintkezésből és irataiból lehetett és lehet meríteni: mindig állhatatosan az igazság mellett törni lándzsát s a munka és kitartás verejtéke árán diadalra jutni. Legyen ez vigaszunk különösen nekünk, volt tanítványainak, kik a kalauz biztos kezét és támaszát még sokáig nélkülözni fogjuk. S nyugtasson meg az a tudat, melynek Ponori Thewrewk Emil adott kifejezést ravatala fölött, hogy ha élni nem annyit tesz, mint hosszan élni, hanem tenni annyit, a mennyi egy egész hosszú életre elég, úgy Ábel Jenő eleget élt a classica philologia és a magyar irodalomtörténet dicsőségére.

Dr. VÁRI REZSŐ.

Ábel Jenő irodalmi munkássága.

I. Önálló munkák, értekezések.

1877.

1. *A Hesiodosra vonatkozó legújabb irodalom.* Egyet. Philol. Közl. I. évf. p. 309—317 és 282—389.

2. *Wolf Frigyes Ágost és a classica philologia.* E. Ph. K. I. p. 428—442.

1878.

3. *De infinitivi graeci forma.* Ad summos in philosophia honores ab amplissimo philosophorum ordine Budapestinensi rite impetrandos scripsit E. A. Budapestinensis. — Budapestini apud Weizsmannos. — 1878. 8°. 41. ll.

4. *Kéziratokról.* (I. A pozsonyi Terentius-töredék. II. Nemzeti Muzéumunk «Apollonius Tyrius» codexéről.) E. Ph. K. II. p. 25—28.
5. *Corvin-codexekről.* I. E. Ph. K. p. 65—75. II. p. 166—173.
6. *Adalékok a latin orthographiához.* E. Ph. K. II. p. 333—379.
7. *II. Psammetich görög zsoldosainak Ipsambulban levő feliratai.* E. Ph. K. II. p. 429—444.
8. *Die classische Philologie in Ungarn.* Litterarische Berichte aus Ungarn. II. p. 239—262.
9. *Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus.* Litt. Ber. aus U. II. p. 556—581.

1879.

10. *Corvin-codexek.* Budapest, 1879. Akadémia. 8°. 104. ll.
11. *Epistula ad Aemilium Thewreuk de Ponor de codice Ambrosiano Lithicorum quae Orphei nomine circumferuntur.* Budapestini MDCCCLXXIX. Typis societatis Franklinianæ. 8°. 23. ll. — Ism. Egy. Phil. K. III. p. 216—222. Latkóczy Mihály. — Jenaer Literatur-Zeitung. 1879. Nr. 6. p. 79—81. A. Ludwich.
12. *Janus Pannonius életéhez és műveihez.* E. Ph. K. III. p. 1—18.
13. *Az «Anthologia Latina»-hoz.* E. Ph. K. III. p. 81—89.
14. *Pannoniai verses feliratok.* E. Ph. K. III. p. 175—186.
15. *A görög epikusok töredékeihez.* E. Ph. K. III. p. 303—311.
16. *A Homercentokról.* E. Ph. K. III. p. 585—592.

1880.

17. *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon.* Kiadja a m. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Budapest, 1880. Akadémia. 8°. 296 l. (Ezen cím alatt is: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Jussu Academiae Scientiarum ed E. A. Lipsiæ — Budapestini 1880.) — Ism. E. Ph. K. IV. p. 620—623. Dr. Ábel Jenő. — Phil. Rundschau I. Jahrg. 1881. p. 288—289. x.
18. *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság.* Budapest 1880. Akadémia. 8°. 125. l. — Ism. E. Ph. K. IV. p. 620—623. Dr. Ábel Jenő. — Phil. Rundschau I. Jahrg. 1881. p. 288—289. X. —
19. *Trója története.* Budapest. Programm 1880. — Ism. Egy. Ph. K. V. évf. p. 145—147. Kont I.
20. *Colluthi Lycopolitani carmen de raptu Helenae.* Ed. Eug. Abel. Berlin 1880. Calvary. 8°. 140 ll. — Ism. Neue Jahrbücher für Philologie und Pædag. 123. köt. p. 113—122. A. Ludwich. — Lit. Centralblatt 1881. évf. Nr. 16. p. 575. A Leh. — Egy. Phil. K. V. évf. p. 408—410. P(ecz). — Revue critique 1881. Nr. 29. p. 49—51. P. de Nolhac.

21. *I. György kalocsai érsek*. E. Ph. K. IV. p. 32—44.

22. *Garázda Péter*. E. Ph. K. IV. p. 98—100.

23. *Janus Pannonius halálának helyéről*. E. Ph. K. IV. p. 101.

24. *Guarinus Veronensis*. E. Ph. K. IV. p. 632—634.

25. *Die gelehrte Donaugesellschaft des Conrad Celtes in Ungarn*.

Litt. Ber. IV. p. 321—349.

1881.

26. *Egyetemeink a középkorban*. Budapest 1881. Akadémia. 8°.

96. ll. — *Ism.*: Phil. Wochenschrift II. évf. (1882.) p. 565 skk. A(bel). — E. Ph. K. VI. évf. p. 604—605. h. .

27. *Homeros Odysseája*. I—III. ének. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta dr. Á. J. Budapest. 1881. Franklin, 8°. 206 l. *Ism.* E. Ph. K. V. évf. p. 699—710. Veress Ignác. — VI. évf. p. 151—156. Ferencz Valdemár.

28. *Homeros Iliása*. I—III. ének. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta dr. Á. J. Budapest, 1881. Franklin, 8°, 175 ll.

29. *Orphei Lithica. Accedit Damigeron de Lapidibus*. Rec. E. A. Berlin 1881. Calvary, 8°, 198 l. — *Ism. Lit.* Centralblatt 1881, Nr. 23. p. 800. A. R. — *Nuova Antologia* XXVII. 2. Nr. 10. p. 360—362. — E. Ph. K. V. évf. p. 731—734. P(ecz). — *Philol. Anzeiger* XIV. 5. 6. p. 270—275. R. Volkmann. — *Berl. Pail. Wochenschrift* IV. 16. p. 488—492. G. Knaack. — *Phil. Rundschau* 1882. p. 577—585. A. Rzach.

30. *Joannes Philoponosnak az ekezetekről szóló munkájához*. E. Ph. K. V. évf. p. 32—36

31. *Plinius Naturalis Historiájához*. E. Ph. K. V. p. 82—83.

32. *Janus Pannonius kézíratairól*. E. Ph. K. V. p. 170—173.

33. *Tacitus legnagyobb művének czíme*. E. Ph. K. V. p. 398—405.

34. *Zu den Homercentonen*. Zeitschrift für österr. Gymnasien XXXII. 3. p. 161—167.

35. *Die Söldnerinschriften von Abu-Simbul*. Wiener Studien III. 2. p. 161—184.

36. *Galeotto Marzio*. Ung. Revue. I. p. 29—42.

37. *Die ungarischen Universitäten im Mittelalter*. Ung. Revue. I. p. 496—514.

38. *Die Handschriften der Budapester Universitätsbibliothek*. Ung. Revue. I. 904—908.

1882.

39. *Joannis Gazaei Descriptio tabulae mundi et Anacreontea*. Rec. E. A. Berlin 1882. Calvary, 8°. 87 l. — *Ism. Liter.* Centralblatt 1882. Nr. 24. p. 806. Cl. — *Revue critique* 1882. IV. 28. p. 33—34. P. de

Nolhac. — Phil. Wochenschrift II. 29. p. 897—899. J. Sitzler. — Phil. Rundschau III. 7. p. 199—203. A. Rzach.

40. *Charles Graux*. E. Ph. K. VI. p. 833—836.

41. *Die Landesbücherausstellung*. Ung. Revue. II. p. 640—669.

42. *Neuere Ausgrabungen in Altofen*. Ung. Rev. II. p. 286—289.

43. *Zur Handschriftenkunde des Pindar*. Wiener Studien IV. 2. p. 224—262.

44. *Philologische Revue aus Ungarn*. Berl. Phil. Wochenschrift. II. 4. p. 109—114.

1883.

45. *Corippus Joannisa*. E. Ph. K. VII. p. 948—950.

46. *Petrus Garázda, ein ung. Humanist des XV. Jahrhunderts*. Ung. Revue III. p. 21—31.

47. *Die Anfänge des ungarischen Buchhandels*. Ung. Revue III. p. 169—185.

48. *Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik*. Ung. Revue III. p. 373—383.

49. *Die Catullus-recension des Guarinus*. Zschrift für öst. Gymnasien XXIV. 3. p. 161—166.

1884.

50. *Scholia vetera in Pindari Epinicia*. Ad librorum manuscriptorum fidem edidit E. A. Vol. II. Scholia in Pindari Nemea et Isthmia. Berolini. 1884. Calvary. 8°. 524 l. — Ism.: Deutsche Literatur-Zeitung 1884. p. 1090. U. v. Wilamovitz-Moellendorff. — Berl. Phil. Wochensch. IV. p. 464—472. p. 1245—1246. p. 1277—1278. Σ. (M. Schmidt). — Centralblatt 1884 p. 1640, 1885 p. 881. — Phil. Rundschau 1885. p. 321—329. R. Volkmann. — Phil. Anz. XV. 1885. p. 26—30. L. Bornemann. — Wochenschr. f. class. Phil. II. 1885. p. 72—77. O. Schroeder.

51. *A bártfai Szt-Egyed-temploma könyvtárának története*. Kiadja a m. t. Akademia irodalomtört. bizottsága. Budapest 1884. 8°. 206 l. — Ism. Budapesti Szemle 1885. 105. sz. 439. l. K. — Ung. Revue VI. p. 555—566. L. Hoffmann.

52. *Színügy Bártfán a XV. és XVI. században*. Századok. 1884. p. 22—51.

53. *Das Schauspielwesen zu Bartfeld im XV. und XVI. Jahrhundert*. Ung. Revue IV. p. 649—675.

1885.

54. *Curtius György görög nyelvtana. Alaktan*. A Gerth Bernát közreműködésével javított 16. eredeti kiadást fordította dr. Á. J. Budapest. 1885. Lampel. 8°. 207. l.

55. *Curtius György görög nyelvtana. Mondattan.* A Gerth Bernát közreműködésével javított tizenhatodik eredeti kiadást ford. dr. Á. J. Budapest. 1885. Lampel. 8°. 172 l.

56. *Isota Nogarola.* Budapest 1885. Akademia. 8°. 82 l.

57. *Orphica.* Rec. E. Abel. Accedunt Proeli hymni, hymni magici, hymnus in Isim, aliaque eiusmodi carmina. Praga, Tempszky—Lipsiae, Freytag. 1885. 4°. 320 l. — Ism.: Berliner Phil. Wochenschrift V. Nr. 39 p. 1218—1222. A. Ludwich. — Lit. Centralblatt 1886. N. 5. p. 159—160. Cr(usius). — Neue phil. Rundschau. I. Nr. 11. p. 161—167. J. Sitzler. — Wochenschrift f. class. Phil. IV. 7. p. 199—201. Heidenhain. — Classical Review I. 9. p. 270—272. J. H. L.

1886.

58. *Schenkl Károly, Görög elemi olvasókönyv Curtius görög nyelvtanához.* A 12. eredeti kiadást ford. dr. Á. J. Budapest. 1886. Lampel 8°. II. 241 l.

59. *Curtius György görög nyelvtana. Alaktan.* II. lényegében változatlan kiadás. Budapest 1886. Lampel. 8°. 207 l.

60. *Irodalomtörténeti Emlékek.* I. Nicolaus de Mirabilibus, élete és munkái. Kiadja a m. tud. Akademia irodalomtörténeti bizottsága. Budapest. 1886. 8°. XXV—XLVIII. 289—468. — Ism. Budapesti Szemle 1886. 48. köt. p. 146—152. l. — Századok 1886. p. 725—727. Váczy János.

61. *A homerosi Demeter-hymnusról.* Budapest. 1886. Akadémia. 8°. 82. l. — Ism. E. Ph. K. XI. p. 264—268. Fináczy Ernő.

62. *Isotae Nogarolae Veronensis opera quae supersunt omnia.* Accedunt Angelæ et Zeneveræ Nogarolæ epistolæ et carmina. Collegit Alex. comes Apponyi, edidit et præfatus est E. A. Vindebonæ, Gerold — Budapestini, Kilian, 1886. I. CLXXVII, 269 l. II. 477 l. 3 photol. táblával. — Ism. Lit. Centralblatt 1886. Nr. 24. p. 818—820. H. H. — Ung. Revue VII. p. 446—453. G. Heinrich. — Archivio Storico Italiano. 1887. p. 200—202. Remig. Sabbadini. — Berl. Phil. W. VIII. p. 245—249. K. Hartfelder. — Budapesti Szemle 1888. áprilisi füzet p. 144—158. Heinrich Gusztáv.

63. *Homeri hymni, epigrammata, Batrachomyomachia.* Ed. E. A. Praga, Tempszky — Lipsiæ, Freytag. 1886. 4°. XXVI, 152 l. — Ism. Berl. Phil. Woch. VI. 26. p. 805—810. A. Ludwich. — Deutsche Literaturzeitung. 1886. Nr. 28. p. 990—991. Willamovitz-Moellendorff. — Zeitschrift f. d. öst. Gymnasien XXXVII. 5. p. 356—359. A. Schneider. — Wochenschrift f. class. Phil. VI. 23. p. 708. Gemoll. — Classical Review I. 7. p. 198. W. Leaf. — Korrespondenzbl. f. die württemb. Schulen. XXXIV. p. 471. W.

64. *Isota Nogarola*. Vierteljahrsschrift f. Cultur und Literatur der Renaissance. I. p. 323—355. 440—473.

1887.

65. *Az ó- és középkori Terentius-biographiák*. Budapest. Akadémia. 1887. 8°. 62 l. — Önism. Wochenschr. f. class. Phil. V. 32—33. p. 1000—1005. — E. Ph. K. XI. p. 769—772. Kovács Pál.

66. *A Corvina Juvenalis-codexéről*. E. Ph. K. XI. p. 321—326.

67. *A bártfai színügyhöz*. E. Ph. K. XI. p. 777—779.

68. *Unedirte Briefe von Luther, Melanchton und Leonhard Stöckel*. Ung. Revue. VII. p. 705—724.

1888.

69. *A Nogarola nővérekről*. E. Ph. K. XII. p. 167.

70. *Az orpheusi astronomiához*. E. Ph. K. XII. p. 337—346.

71. *Beriszló Péter énekéhez*. E. Ph. K. XII. p. 529—534.

72. *Cox mythológiája*. E. Ph. K. XII. p. 770—785.

74. *Zum γένος Ἡσιόδου des Joannes Tzetzes*. Wiener Studien. XI. 1. p. 88—93.

II. Birálatok és ismertetések.

1877.

1. *Felsmann József*: A német rhythmika alapvonalai. Budapest. 1877. — E. Ph. K. I. p. 129—132.

2. *Homeros Iliáda*. Magy. és bevez. ellátta Veress Ignác. I—III. ének. Budapest. 1877. — E. Ph. K. I. p. 202—207.

3. *Pindár versezetei*. Kritikai és magy. jegyzetekkel kiadta Hóman Ottó. I. kötet. Lipse 1875. — E. Ph. K. I. p. 278—286. — Erre Hóman válasza. — Ábel replikája. E. Ph. K. p. 341—356.

4. *Görög elemi olvasókönyv*. Curtius nyelvtanához. Schenkly nyomán . . . alk. Vajdasy Géza által. Budapest. 1875. — E. Ph. K. I. p. 288—290.

5. *Csontos J.*: A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése. Budapest. 1877. — *Török*: XXXV Handschriften. Budapest 1878. — E. Ph. K. I. p. 454—456.

6. *Lévai-Vida*: Magyar-görög szótár. Budapest. 1877. — E. Ph. K. I. p. 459—461.

7. *Hagen H.*: Räthselpoesie. 2. Auflage. Bern 1876. — E. Ph. K. I. p. 221.

8. *Bender*: Grundriss der römischen Literaturgeschichte. Leipzig 1876. — E. Ph. K. I. p. 299.

1878.

9. *Ipolyi Arnold*: Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás kir. könyvtára maradványainak fölfedezése. Budapest 1878. — E. Ph. K. II. p. 232—237.

10. *F. Arz*: Die socialen Zustände in Homers Ilias und Odyssee. Prgr. Szász-Régen. 1878. — E. Ph. K. II. p. 476.

11. *C. Gross*: Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien. Prgr. Segesvár. 1878. — E. Ph. K. II. p. 476—477.

12. *Wenczel G.*: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz etc. Budapest. 1878. — E. Ph. K. II. p. 478—479.

13. *Hübner*: Grundriss zu Vorlesungen über röm. Literaturgeschichte. Berlin 1872. Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte und Encyclopædie der class. Phil. Berlin 1876. Grundriss zu Vorlesungen über die lat. Grammatik. Berlin 1876. — E. Ph. K. II. p. 54—56.

14. *A. Tibulli* Elegiarum libri duo. Rec. Aem. Bæhrens. Lipsiae 1878. — E. Ph. K. II. p. 188—191.

15. *E. Bæhrens*: Unedierte lat. Gedichte. Leipzig 1877. — E. Ph. K. II. p. 191—193.

16. *J. Hilberg*: Epistula critica ad Joannem Vahlenum. Vindobonae 1877. — E. Ph. K. II. p. 322—324.

17. *Aschbach*: Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilian des I. Wien 1887. — E. Ph. K. p. 377—378.

18. *Poetae lyrici graeci*. Rec. Bergk. Ed. IV. vol. I. Berolini 1878. — E. Ph. K. II. p. 488.

19. *G. Fraknoi*: Joannis Vitéz de Zredna . . . orationes . . . item Aenae Sylvi epistoiæ. Budapestini 1878. — Litt. Ber. aus Ung. II. p. 624—627.

1879.

20. *Villányi Sz.*: Győri adalékok a menhelyek történetéhez. Győr 1878. — E. Ph. K. III. p. 151.

21. *Harmath K.*: A pozsonyi evang. lyceum kéziratgyűjteményének ismertetése. Pozsony 1879. — E. Ph. K. III. p. 498—499.

22. *E. Rohde*: Der griechische Roman und seine Vorläufer. Leipzig. 1876. — E. Ph. K. III. p. 75—78.

23. *Il carme orfico delle gemme* recato in vs. ital. dal Conte Coriolano Malingri di Bagnolo. Torino 1878. — E. Ph. K. III. p. 569—570.

24. *A. Reumont*: La biblioteca Corvina. Firenze 1879. — E. Ph. K. III. p. 570—571.

1880.

25. *Aristophanes vígjátékai*. Ford. Arany János. I. kötet. Budapest 1880. — E. Ph. K. IV. p. 444—446.

26. *Bászel A.*: Theokritos idylljei. Budapest 1880. — E. Ph. K. IV. p. 710—714.

27. *J. Hilberg*: Das Princip der Silbenwägung und die daraus entspringenden Gesetze der Enlsilben in der griech. Poesie. Wien 1879. — E. Ph. K. IV. p. 198—201.

28. *Hesiodi carmina*. Rec. et comment. instruxit C. Goettlingius. Ed. III. quam curavit J. Flach. Lipsiæ 1878. — E. Ph. K. IV. p. 358—364.

1881.

29. *T. M. Plautus Trinummus*. Magy. és bev. ellátta Gerevics G. Budapest 1880. — E. Ph. K. V. p. 308—310.

30. *Fináczy E.*: A görög nő az ókorban. I. Budapest 1881. E. Ph. K. V. p. 558—563.

31. *A. Persius Fl. és Sulpicia satirái*. Ford. dr. Barna Ignác. Budapest. 1881. — E. Ph. K. V. p. 727—728.

32. *Waltemath Gy.* De Batrachomyomachiae origine, natura etc. Stuttgarti 1880. — E. Ph. K. V. p. 86.

33. *Modenai és velencei köretek jelentései* Magyarország földrajzi és kulturai állapotáról a XV. és XVI. században. (Olasz czímmel is.) Budapest. 1881. — Ung. Revue. I. p. 976—979. — Berl. Phil. Woch. I. p. 361—361.

34. *Catalogus codicum Universitatis Budapestinensis*. Budapestini 1881. — Berl. Phil. Woch. I. p. 196—197.

35. *Bászel*: Thukydides beszédei. Budapest. 1881. — Berl. Phil. Woch. I. p. 200—201.

36. *Mészáros A.*: Horatius epistoláinak idő- és sorrendje. Nagy-Károly 1881. — Berl. Phil. Woch. p. 360.

37. *Kont I.*: Lessing mint philologus. Budapest 1881. — Berl. Phil. Woch. I. p. 361.

38. *Egyetemes Phil. Közl.* 1881. évf. ism. Berl. Phil. Woch. I. p. 85—88, 119—120, 220—221, 362—363.

39. *Philoponi collectio vocum* ed. P. Egenolff. Vratislaviæ. 1880. Zeitschr. f. öst. Gymn. XXXII. 3. p. 179—181.

1882.

40. *Xenophon emlékiratai Sokratesről* (szemelvények). Bev. és magy. ellátta dr. Kassai Gusztáv. Budapest 1881. — E. Ph. K. VI. p. 51—56.

41. *Taciti Annalium . . . libri I—VI.* Bevezetéssel és kivonatokkal ellátta Petrovich Ferencz. Budapest 1881. — E. Ph. K. VI. p. 249—250.

42. *Pecz Vilmos*: Latin verstan és prosodia. Budapest 1881. — E. Phil. K. VI. p. 250—252.
43. *T. M. Plauti Captivi*. Magy. és bev. ellátta Gerevics Gusztáv. Budapest 1882. — E. Ph. K. VI. p. 691—694.
44. *Bászel A.*: A classica philol. jelesebb munkásai életrajzokban. Budapest 1882. — E. Ph. K. VI. p. 800—805. — Berl. Phil. Woch. II. p. 935—936.
45. *Pecz V.*: Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Budapest 1882. — E. Ph. K. VI. p. 865—874.
46. *Voigt G.*: Die Wiederbelebung des class. Alterthums etc. Zweiter Band. 2-te Aufl. Berlin 1881. — E. Ph. K. VI. p. 70—72.
47. *Fünf Bücher Epigramme von Conrad Celtes*. Herausg. von Dr. K. Hartfelder. Berlin 1882. — E. Ph. K. IV. p. 172—173.
48. *Bászel A.*: Néhány szó a régi hellének főjellemvonásairól. Lőcse 1882. — Berl. Phil. Woch. II. p. 936.
49. *Hampel J.*: A papföldi ásatások. Budapest 1881. — Berl. Phil. Woch. II. p. 131.
50. *Torma K.*: A limes Dacicus felső része. Budapest 1880. — Ung. Revue II. p. 278—285. — Berl. Phil. Woch. II. p. 168—171.
51. *Heinrich G.*: Boccaccio élete és művei. Budapest 1882. — Berl. Phil. W. II. p. 567—568.
52. *Kassai G.*: Variæ Quæstiones. Prg. Budapest 1882. — Berl. Phil. Woch. II. p. 1633—1635.
53. *Vécsey T.*: L. Ulpius Marcellus. Budapest. 1882. — Berl. Phil. Woch. II. p. 519—521.
54. *Tibullus elegiái*. Ford. Latkóczy M. Budapest. s. l. e. a. — Berl. Phil. Woch. II. p. 563.
55. *Egyetemes Phil. K.* 1882. évf. ism. Berl. Ph. W. II. p. 305—308, 336—338, 533—534, 862—863, 1152, 1645.
56. *Századok*. 1881. évf. p. 1—39, 511—516, 643—676. — Berl. Phil. Woch. II. p. 146—148, p. 148—149, 171—173.
57. *Századok*. 1882. évf. p. 236—239. — Berl. Ph. W. II. p. 277—278.
58. *Budapesti Szemle*. 1882. évf. 4. füz. p. 1—31. — Berl. Ph. W. II. p. 1516.
59. *Középiskolai Szemle*. 1882. évf. 1—5 füz. — Berl. Ph. W. II. p. 826—827.
60. *Ungarische Revue*. II. évf. p. 80—90. — Berl. Ph. W. II. p. 277—278.
61. *A m. tud. Ak. üléseiről*. — Berl. Ph. W. II. p. 1442. p. 1618.

1883.

62. *Boros G.*: Szemelvények a görög lantos költészet remekeiből. Budapest 1882. — E. Ph. K. VII. p. 80—83.

63. *Éneisz. Irtu Virgil.* Ford. etc. Márki József tdr. Budapest. 1882. — E. Ph. K. VII. p. 605—606.

64. *Aigner K.*: A könyvnyomdászat vázlata. — Budapest 1883. E. Ph. K. VII. p. 928—929.

1884.

65. *Egy. Phil. K.* 1884. évf. ism. Wochenschrift f. class. Phil. I. p. 1011—1014.

66. *Ungarische Revue.* 1883. évf. ism. Woch. f. cl. Phil. I. p. 1045—1050.

1886.

67. *Die Homerischen Hymnen.* Herausg. u. erläutert. von dr. Alb. Gemoll. Leipzig 1886. — Zeitschrift für österr. Gymn. XXXVIII. 1. p. 10—25.

68. *Rem. Sabbadini.* I. Studi Vergiliani. II. Se Guarino Veronese abbia fatto una recensione di Catullo. Torino 1885. — Vierteljahrschrift f. Cultur u. Liter. der Renaissance. I. p. 521—523.

69. *Catalogus librorum saec. XV° impressorum,* quot-quot in bibl. Acad. litt. Hung. asservantur. Descripsit Arp. Hellebrant. Budapestini. 1886. — Ung. Revue VI. p. 813—817.

1887.

70. *Homeros Iliása.* B5 szemelvényekben kiadta etc. dr. Csengeri János. Budapest 1886 — és

71. *Homeros Odysseiája.* B6 szemelvényekben kiadta etc. dr. Csengeri János. Budapest 1886. — E. Ph. K. XI. p. 47—57.

72. 73. *M. T. Ciceronis de Officiis ll. 3.* Magy. Köpesdy Sándor. Budapest 1887 — és

M. T. Ciceronak két beszéde: Pro S. Roscio A. és de imp. Cn. Pompei. Magy. Köpesdy Sándor. Budapest 1887. — E. Ph. K. XI. p. 680—590.

74. *Szamosi János,* Latin nyelvtan. II. Budapest 1887. — E. Ph. K. XI. p. 757—759.

75. *Reményi Ele:* A görög epigramma s a görög anthologia eredete. Budapest 1887. — E. Ph. K. XI. p. 759—762.

76. *Egyetemes Ph. K.* 1885. évf. ism. Wochenschrift f. class. Phil. IV. p. 310—312., 342—344.

1888.

77. *Historia Apollonii regis Tyri*. Ed. M. Ring. Posonii et Lipsiæ 1888. — E. Ph. K. XII. p. 288—293. — Zeitschrift f. öst. Gymn. XXXIX. p. 732—743.

78. *Télfy Iván*, Jelentés újhellén munkákról. Budapest 1887. — E. Ph. K. XII. p. 86—87.

79. *Wayand Géza*, A katholicismus befolyása Magyarország nevelésügyi viszonyaira. Budapest 1884. — E. Ph. K. XII. p. 87—88.

80. *Dallos Gyula*, Gyakorlati angol nyelvtan. 4-kiad. Budapest 1888. — E. Ph. K. XII. p. 186—187.

81. *Dr. Pecz Vilmos*. Aeschylosból. Prgr. Budapest 1886. — E. Ph. K. XII. p. 208—210.

82. 83. *Fludorovics János*, Q. Horatius Flaccus bölcsészeti nézetei. Prgr. Debreczen. 1886. —

Drajkó Béla, Horatius ethikai elvei Prgr. Budapest 1886. — E. Ph. K. XII. p. 210—212.

84. *Szölgyény János*, Lycurgus és Solon törvénye. Prgr. Budapest 1887. — E. Ph. K. XII. p. 212—213.

85. *Vincze Ambró*, Az areopag. Prgr. Székesfehérvár 1886. — E. Ph. K. XII. p. 438—440.

86. *Jo. Rosenboom*, Quæstt. de Orphei Argonauticorum elocutione. Halis S. 1887. — Wochenschr. f. cl. Phil. V. évf. p. 841—844.

1889.

87. *Luebbert*, Commentatio de Pindaro dogmatis de migratione animarum cultore. Bonnæ 1888. — Berl. Phil. Woch. IX. p. 365—368.

Ezenkívül számos közlemény névtelenül az Egy. Phil. Közlöny *Tegyesek* című rovatában.

Összeállította Dr. VÁRI REZSŐ.

AGIS A VILÁGIRODALOMBAN.

I. Agis és a XVIII. század.

Egy reformokért lelkesülő szép lélek, ki eszméiért mindenét feláldozza, de a körülmények ellene vannak: ime Agisnak, a spártai királynak élete, melyet Plutarchusban megfelelő részletességgel olvashatni. Sorsa drámai conflictust rejt magában, s így e tárgy egy drámaíróban kelthet költői érdeklődést is. Akadt is feldolgozója elég, különösen a XVIII. század második felében. Gottsched, Bessenyei, Saigvelot, Alfieri, Jacobi, Lafontaine, Obernyik, mind e tárggyal foglalkoztak, s az egy Jacobit kivéve, mindannyian tragédiában dolgozták fel. De talán van valami oka annak is, hogy miért nyultak *e tárgyhoz* oly feltűnő nagy számmal, s miért éppen *e korban*?

A XVIII. század egy jellemző sajátsága érvényesült itt is. Ez idétt, mikor Bayle scepticismusával világot keresett a scholasticusok mysticus sötéttségében, mikor Grotius és hívei elszakadtak ama régi, theologiai felfogástól, hogy a királyi jog istentől származó jog, felállították helyébe azt a tételt, hogy: a nép az, mely a király fenségét teremtette, s Locke, Rousseau, levonva ebből a következményt, kimondták az egyéniség jogát: ebben a korban a kiváló egyéniségek, a hősi lelkek bibliájához, Plutarchushoz fordultak a kor gondolkozó emberei. Plutarchus hősei nagyok és lelkesülők, eszméik és erejök, lelkük és szívük van. Plutarchus lesz a könyvek könyve, ebből veszik a költők tárgyuakat, hősei közül választják meg ideáljaikat. Schiller Plutarchusból vette «Räuber»-jeihez ihletét és a motivumokat, Moor Károly is Plutarchust olvassa, Klinger, Lenz, Herder is lelkesednek érte; kedvencz hőse Brutus volt, kiről mondja: «in meinem Herzen ist sein Bild sehr tief.» Gottschedné leánykorában, 1730-ban, azt írja Gottschednek: «Most Plutarchust olvasom. Kíváncsi vagyok arra, ki a kedvencz hőse, s hogy választásunk egybeesett-e?» Alfieri önéletrajzában dicsőíti Plutarchust, és B utust, Catot és Agist mondja kedvencz hőseinek. Ez alakoknak a haza és szabadságért való nemes lelkesedése, ideális gondolkozásmódjuk az emberi nem jövőjéről, «a fájdalom és düh könnyeit facsarják ki belőle — írja, elgondolva, hogy ő oly országban, oly korban és oly kormány

alatt született, a mikor a haladásra és a fejlődésre irányuló bármilyen mozgalomnak útja el van zárva.»

Ime az ok, miért nyultak a költők Plutarchushoz, s könnyű lesz a felelet arra is, miért nyultak annyian Agishoz. Agisnak reformtervei vannak, azokért lelkesedik, vagyonegyenlőség, az osztálykülönbségek eltörlése az eszméi, s a XVIII. században a reformeszmék folyton-folyton keletkeztek, alakultak, újat újabb, jót jobb, egyremást váltott fel. E tervek egynehánya kiállotta a tűzpróbát s a francia forradalom után életbe is léptek, de nagy részben nem sokkal születésük után el is enyésztek újra.

De nemcsak a reformtervek alakításának motivuma, hanem egy másik, jóval jellemzőbb motivum is mintegy kínálta e tárgy feldolgozását. Agis reformokat óhajtó *király*, s az encyklopédisták állameszménye épen nem a forradalom, hanem a felvilágosodott absolutismus volt. Király kellett nekik, ki észszerű törvényeket ad, s Agis lelke hevével csüggött ezen. A körülmények, melyek között föllép, nem engedik ugyan, hogy terveit dülőre hajtsa, s ő is velők bukik: ebből akartak drámai conflictust meríteni a költők, kik között Alfieri emelkedik ki szilárd és classicusan egyszerű körvonalakban. Két magyar költő is neki fog, de mindegyik nevezetesebb eredmény híján. E feldolgozások egymásközi viszonyát legyen szabad fejtegetnem s levonnom belőle a tanulságokat, melyek egy empirikus alapra fektetett æsthetika szempontjából talán nem lesznek minden érdek híján.

II. Gottsched.

1749 kora őszen Gottsched nejével Bécsben volt. Bejárta az egyetemi könyvtárt, a régiségtárat, a képtárakat. Ha az Eszterházy-ebéden megkérdezte valaki látogatása okát, bizonyára azt adta feleletül, hogy Bécsset akarja megnézni. Pedig belsejében másra gondolt.

Viharos élete volt. — Fiatalon lesz egyetemi magántanár s tíz évvel utóbb rendes tanár. Ekkor kezdi meg reformterveit, s iratai hirneves emberré teszik. Harczban áll a korabeli nézetekkel, s akadnak ellenesei is. 1740-ben Bodmer és Breitinger, két komoly szobatudós, lép fel ellene, de csak guerilla-harczot folytatnak. Ő megunta e folytonos polemiát, s egy eszme villant fel agyában. Bécs, a mulató és pezsgő Bécs fogja őt megmenthetni. Kicsiny lett előtte Lipcse és érezte, hogy már mihamar lejátsza ott magát.

Bécsbe, még pedig udvari alkalmazásba, teszem, mint a királyné gyermekeinek nevelője, szeretett volna jutni.

S Bécsbe-érkeztekor el is terjedt a híre. Egy híres német professor van itt és annak tudós neje! Ezt a csodát vágyott a királynő is megtekinteni. A kihallgatáson szívélyesen fogadta őket az uralkodónő, de a nevelőségből semmi sem lett, s Gottschednek még csak ezután keletkeztek valódi irodalmi vitái: Lessing támadt fel ellene s 1759-ben erkölcsileg lebetetlenné tette, de azért ő hét évet még nyugodtan élte.

A porosz szívósság Gottschednek vérében volt. Szívósan ragaszkodott első terveihez s míg egyrészt e szívósságának köszönheti, hogy azok elterjedtek és egyidőre legalább általános érvényűek lettek, másrészt szívós ragaszkodása ahhoz a formához, melybe ő öntötte őket, a változott idő eljöttével őt magát nevetségessé, majd tönkre is tette! Mert eszméi a parókakor merevséget, egyoldalúságát, keresettségét és fagyosságát mutatják. Ő jót akar, haladást is akar, de a haladást csak bizonyos mértékig kívánja és a jóba sok zavaros elemet is kever. Olyan a belseje, mint a külseje: erőteljes, de durva. Mikor ő Opitz Antigone-fordítását olvassa, a nyelvezet gyengesége odavezeti, hogy a tárgyat sem találja szépségnek. Mit kritizál meg Shakespearen? Hogy vétett a hármas egység ellen, hogy az egységes értelem ellenére ott is lángol, hol nem kellene, hogy hasonlatai keresettek! Bayer József szavai találóak: «A mig csak német irodalom és német professor lesz, itten-ottan Gottschedok is kerülni fognak. Gottschedben a német természet *prózai oldala* jelentékenyen észrevehető!» (Von Gottsched bis Schiller, p. 31.) Igenis, Gottsched józan, de hideg; számító, értelmes fő, de korlátolt; lelkesedő, de önző egyszersmind. Célba veszi a nyelvnek finomítását s azt gondolja, hogy az ő stílusa aztán tökéletes; a német költészetnek új formát mutat, mikor a francia költészetet állítja fel példányúl: Corneillet, Racinet, Voltairret; de e forma merev, egyhangú, fagyos. A természet utánzását mondja ki alapelveül, de folytonos ellenmondásba jő a részleteknél; életrevaló, mélyebbreható logikát nem ösmer, s mikor Lessing e fegyverrel támadja meg, tönkre is teszi.

1745-ben jelent meg Gottsched *Agis*-a első kiadásban. Öt évvel utóbb második kiadásban is kijött. Zittauban 1748-ban színre is került, miről maga Gottsched értesít bennünket. (D. Schaubühne, V. Vorrede.) Agis sokkal jellemzőbb reá, mint akármelyik

más drámája, bár *Cato*-ja sokkal nagyobb port vert fel azidétt. *Cato*-ja körül irodalmi harcok törtek ki, mert e darabját példányképpül állította oda, mint az igazi drámaírás szabályai szerint írt minta-darabot! *Agis*-éről alig kapunk korabeli nyilatkozatot; mindössze Bodmernek Gottschedné Pantheája ellen írt bírálatában találtam egy rosszakarató czélzást. (Beurtheilung der P. — Köln 1746. p. 10.) Egy pár lappal utóbb, mikor már a Pantheát keményen lehordta, még ezt veti oda: «des Herrn Gottscheds *Agis* selbst wäre nach einem Modell mit der Panthea geschrieben!»

Agisát Plutarchus elbeszéléséből vette, s így vizsgáljuk első sorban az elbeszélés főbb mozzanatait.

IV. Agis, II. Eudamidas spártai király fia, csak rövid ideig uralkodhatott. Királytársa, II. Leonidas, ki sokáig Seleukos satrapa szolgálatában állott, alig vette figyelembe Sparta erkölceinek romlását, a nők pazarlását, a pénzvágy, tékozlás folytonos emelkedését: míg mindennek szemlélése annál nagyobb fájdalmat okozott Agisnak. Elhatározta, hogy reformokat hoz be. Visszaállítja Sparta régi erkölcsét, a régi törvények és szokások új életbe hívása által. Eltörölteti az adósságleveleket s egyenlő részletekre osztja fel a földeket. E terveit közölte barátjaival is, s Lysander, Mandrokleides és nagybátyja Agesilaos osztottak nézeteiben. Rávette anyját is, ki vagyonával segítette, míg Agesilaos csak adósságaitól akart megszabadulni, s azért állott Agis oldalához. Agis tervei ellen az asszonyok dolgoztak, mert ezek a fényüzést és hatalmukat feltették, melyek akkor az asszonyok kezében voltak. Leonidas az ellenpárt-hoz csatlakozott, s mikor Agis a népgyűlésen terveit előadta, s százszáz talentumnyi vagyonát a közcélra felajánlotta, a gazdagok és ephorok Leonidas pártjára keltek, s tervét leszavazták. Ekkor Lysander bevádolta Leonidast egy régi törvény alapján, hogy idegen földön megházasodott, s Leonidasnak szöknie kellett. Leánya Chelonis követte szökésében, ott hagyta férjét Kleombrotost, ki Leonidas helyébe király lön. Agis ekkor terveit kivihette: az adósságleveleket megégettette, de Agesilaos tanácsára a földek felosztását akkorra hagyta, mikor a hadjáratból, hova az achaiak segítségére indult, visszatér. Agesilaos azalatt azonban dölyfösen viselkedett, a nép is, a gazdagok is ellene támadtak s visszahívták Leonidást, s mire Agis megjött a hadból, Kleombrotost a templomba menekülve s Leonidást a trónon találta. Agis is Athene templomába menekül, s míg Kleombrotosnak leánya kérelmére bocsánatot ad Leonidas,

ki száműzetésbe megy nejével Chelonissal: Agist egy kilesett pillanatban, mikor a fürdőből a templomba indul, Leonidas szolgálai elfogják s a börtönben felakasztják.

Tagadhatatlanul van e tárgyban tragikai mag, sőt ez ugyanaz, a mit Gottsched előszavában így ír le: «Agis fiatal herczeg, felséges nézetekkel és nemes hajlamokkal: de nincs elég tapasztalata nézeteit czélirányosan dűlőre hajtani.» Tragikai vétséget követ el, «ein kleines Versehen», mint Gottsched mondja, mikor fel mer a világrend ellen támadni, tehát bukásán önmaga dolgozik. De e tragikai magot nem bírta Gottsched kifejtteni. Gottsched Agisa Agesilaossal megbeszéli terveit s a módot, mikép lehetne Spartában Lykurgus törvényeit visszaállítani. Agis vagyonát ajánlja fel erre a célra s kéri Agesilaost, hogy beszélje rá anyját, hogy ez is adja oda kincseit, s az ép odaérkező Agesistratát sikerül is rábeszélniök. Ennek hire el is jut Leonidashoz (hogyan? arra nincs felelet), ki eljő tudakozódni. Az adósságban sínylő nép persze lelkesedéssel fogadja Agis terveit, de nem úgy a gazdagok. Leszavazzák, s ekkor Agis — Lysander tanácsára — elhatározza Leonidas bevádolásit, a miért az idegen földön, idegen nőt vett el. Agesilaos ekkor rá akarja bírni Agist, hogy egyelőre csak az adósságlevelek érvénytelenségét mondja ki, de nem a vagyonegyenlőséget is. Agist meg anyja arra figyelmezteti, hogy ne nagyon higgyen Agesilaosnak, mert az csalárd is lehet, hogy azonban miféle alapon gyanúsítja itt Agesistrata Agesilaost, nem tudjuk. A harmadik felvonásban csupa híreket kapunk. Hogy Leonidast tényleg bevádolták s el is ítélték, hogy meg is szökött, hogy Kleombrotos lett a társkirály. Leonidas leánya, Chelonis, atyja sorsán évődik; az, hogy királyné lett, nem enyhíti bánatát, ott hagyja férjét s elindul kísérni atyját a száműzetésbe. Kleombrotos tudunkra adja, hogy az adósságlevelek elegendek, s hogy nem-sokára a vagyonegyenlőség is ki lesz mondva, a mit valahogy meg akar akadályozni Agesilaos. Agisnak Lysander hírül hozza, hogy Agesilaos most, hogy adósságlevelei elegendek, uralkodik, a tanácsot magának megnyerte s tanácsolja neki, hogy tegye le a tanácsot. Anyja hírül hozza, hogy a tanács Leonidasért küldött, s úgy ő, mint Kleombrotos javallják Lysander tanácsát. De e terv nem sikerül. Leonidas visszajő, s a gazdagok Agis ellen támadnak, Kleombrotos elmenekül nejével, ki elhagyja atyját s ferjéhez pártol, s Agist Leonidas megöleti.

Íme mivé lett e hatalmas tárgy Gottsched felfogásában. Gott-

sched egy vétkező ifjut mutat be, ki nem elég megfontolt, s elbolondíttatja magát más által. Légy tehát elővigyázó! szól a morál. Gottsched száraz moralizálása, mely ott van monológjaiban és kitör dialogjaiból, a koncepczio hétköznapi voltában nyilvánul par excellence! Gottsched Agisa egy szavaló báb, ki terveit — mint Bodmer írta — lapos, alacsony, elnyújtott («platt, verstiegene und zweideutige») alexandrinekben ugyan elmondja egy párszor, de előttünk mit sem cselekszik. Minden a színpad mögött történik. A hol szónokolni kell, az a színen megy végbe, s Gottsched a színpadot, úgy látszik, stilusgyakorló h-lynek tartotta is. De cselekvésről szó sem lehet nála! A IV. felvonás egy kortestanya benyomását teszi reánk, jövő menő hirnökökkel, kik lerakják hireiket s mennek tovább. Az indulat nyelvét nem ösmeri, az érzelmeket festeni nem tudja, mindenre egy hangja van, s e hangnak nincs színe, sem illata. Agist füle-hallatára dicséri Agesilaos agyba-főbe anyja előtt, fűszerezve egy kis moralizálással s retorikai frázisokkal! — Gottsched ragaszkodik Plutarchushoz, s bár megértette a tragikai magot, nem bírta azt kifejtetni. Nem Agis, de barátai a reformerek. Itt-ott Agis iránti érdeklődésünk csappan, sőt felvonásokon át a színre se jő, s ha igen, úgy akkor is idegen ügyn. S nem is Agis sorsa hozza mozgásba a cselekvényt, de Agesilaos ármánya. S Agesilaos sincsen jellemezve. Jellemét nem tetteiből, de beszédéből tudjuk meg. Általában Gottschedtől sem jellemeket, sem igazi cselekvényt nem kapunk. Egy franczia mintákra szabott dramatizált, s ügyetlenül dramatizált Plutarchus-fejezet, hol sok a cifra szó, üres beszéd s hangzatos frázis, olcsó morál s lapos gondolkozásmód, de minél kevesebb a drámai élet s a természetnek az a megfigyelése s utánzása, melyet Gottsched folyton hangoztatott. Lássuk ezt közelebből.

Az expositióban megtudjuk, hogy Spartában nagy a fényüzés és nagy az erkölcstelenség. Megtudjuk, mert mondják. Kort festő képek azonban nem alakulnak ki előttünk. Csak szó-áradat végiglen e darab, de sehol semmi, miből a IV. Agis alatti Spartát pillanthatnók meg. Felfogása mindvégiglen hű a történelemhez, előszavában még azért is mentegetődzik, hogy Agisnak hadba-menését kihagyta, mint a melyet nem tudott a cselekvény keretébe illeszteni. Úgy látszik, ő Agis életét akarta dramatizálni, de a cselekvény helyett dialogokat írt, s drámai erő helyett pedans morált nyújt. Minden, a mit a historikus említ, meg van említve Gottschednél is. De több-

nyire csak beszélnek róla, a színen mit sem látunk cselekedni, de annál többet hallunk beszélni.

Jellemzési módja sem a drámaírói. Az epikus jellemezhet úgy, mint Gottsched teszi, hol a személvek tulajdonságai elő vannak sorolva, s az is nemcsak egy ízben. De monologjai a legjellemzőbbek reá, mert a helyett, hogy érzelmeket fejezne ki, értekezéseket ír.

Agis Gottschedet, az író-t mutatja be nekünk. Egyedül őt, sajátos és jellemző vonásaival egyetemben. A pedans moral, a külsőségek száraz betartása, a felfogás kisszerűsége, a szenvedély hiánya, hasonlatainak és egyáltalán stílusának fagyossága, feszes-sége, a paróka-kor izlését tárják elénk, bemutatják Gottschedet a maga józan prózaiságában, ott, hol a költészet magas szárnyalását, az élet, a világ költői felfogását keresnők: a tragédiában! *Agis* nemcsak Gottschedre, de a korra is jellemző. Ilyen volt valamennyi ugynevezet «szabályos» dráma. Minták után készültek s hasztalan keresnők bennök a természetnek, az életnek meleg lehot. Azt hirdették ugyan, hogy a szép természetet kell megfigyelni, de a természet nekik Corneille, Racine és Voltaire művei volt; ezeket tanulmányozták és utánozták, természetesen szellemök, mélyreható tekintetük nélkül. A mi Corneillenél s Racinenál természetes volt, mert viszonyaiból, a korból, melyben éltek, megérthető, az Gottschednél már formalismus, pedanteria!

III. Bessenyei György.

Gottsched *Agisa* Bécsben is színre került. Bécsben volt ekkor Bessenyei György is, a csinos testőrhadnagy, és nagy érdeklődéssel figyelte s tanulmányozta Bécs irodalmi és művészi eseményeit. A gárda délczeg egyenruhájába került a szabolcsmegyei nemes ifjú, s a mentén, panyókán és a testhez álló nadrágon kívül parókát is viselt. Ez a *paróka* volt épen az, mely megkülönbézteti őt, már külsőleg is, a honmaradtaktól. Gondolkozóba eshetett a fölött, a mit Bécsben látott, s a mi Bécs-et sokkal érdekesebbnek, simábbnak s műveltebbnek tüntette fel előtte szabolcsmegyei otthonánál.

Az új környezet bizony merőben új is volt. A hatásra, melyet e környezet Bessenyeire gyakorolt, csak szórványosan s nem a kellő erélylyel mutattak rá. A puritán nevelés jó útra terelte Bessenyeit s tanulni kezdett. Szégyelleni kezdte tudatlanságát s könyvekhez nyúlt. Megtanul elsőben is németül s természetyszerűleg

olvassa a Bécsben ép akkor folyó ujságokat s az ujonnan megjelent könyveket is.

Különösen Sonnenfels József állott ekkor jó hírben. Bécsben az Erzsébet-hidon van felállítva szobra, s a köpenybe burkolt, rövid rokkos, harisnyás, czopfos alak, nyílt magas homlokkal, biztos tekintettel, kissé hajlott orral, fölvetett ajakkal s ovál arczával úgy áll ott, mint az életben állhatott, mikor merészen szemébe nézett a Klemm paródiáját kaczagó publikumnak! Mert reformterveit nem vibette ki egykönnyen. Katona lesz, s unalomból, mint írja, nyelveket kezd tanulni, majd Petrasch generalishoz kerül, ki annyira megkedveli, hogy az egyetemen egy tanszéket szerez számára, melyet megtartott haláláig. Mint ilyen író lesz. Sikerül neki kivinni azt, miről Thomasius már 1680-ban annyit írt: a tortura eltörlését. Sonnenfels hosszasan és jelesen ír e tárgyról. Megindítja a harczot a Hanswurst és a francia előadások ellen. Tisztítja az ízlést s elméletileg sokat foglalkozik a drámával. Lessing mintájára színházi leveleket kezd írni*) s kiad egy lapot is *Der Mann ohne Vorurtheil* czímmel. Különösen sokat beszél a francia színészet ellen. Mikor 1766-tól kezdve a Kärthnerkapu mellett ujonnan épült színházban németek, a várszínházban francziák játszottak, neki esik e francia előadásoknak, s ennek eredménye, hogy 1772-ben, gróf Kohári intendánssága alatt, a várszínházból a francziák csakugyan elbocsáttatnak, de négy évig tart, míg abban a német dráma teljesen otthonosan érezheti magát. A nemzeti nyelv diadala volt ez! Jelentős példa az ott élő Bessenyeinek s ösztök, hogy ő is hasonlót kíséreljen meg. Hátba neki is sikerül? Hogy Bessenyei első írói kísérletei drámák, ezt Bécsnek és Sonnenfelsnek, nem pedig Voltaire hatásának tudom be. Mert nem fogadható el az a nézet, hogy Bessenyei pusztán dialogokat írt, melyekben alkalma volt korának eszméit a magyar közönséggel közölni, hogy, mert a francia irodalom súlypontja ép a drámákra esett, választotta e műfajt, de minden dramaturgiai ismeret nélkül, nem gondolva színpaddal és drámai törvényekkel. E nézetből igaz annyi, hogy a drámára esett a francia irodalom súlypontja, de Bessenyei a drámával nemcsak az irodalomban találkozik; vitatkoztak erről a szalonokban, az elő-

*) *Briefe über die Wienerische Schaubühne* 1768. újra 1882. L. Petz Gedeon ismertetését e *Közlönyben* IX. (1885.), 208—212. l.

szobákban, a gárdatisztek összejöveleiben, ujságokban és röpiratokban egyaránt. Dramaturgiával volt tele a levegő s nem pusztán nyelvi kérdések állottak ott szemben. Ez a vitakozó hang kihangzik Bessenyei előszavából is: «Úgy hiszem, hogy egy Tragœdiába is, mint egyéb írásokba, legjobb törvény az igazságnak s emberi indulatoknak természet-szerint való fel-fedezések.» Tehát az indulat hangját akarja megszólaltatni, s azon az igaz, természetes módon, a mint az az életben történik. Más kérdés: hahogy sikerült-e ez neki? De mert a dráma volt az érdeklődés központja ekkor Bécsben, Bessenyei, bár tudta, hogy darabját a színről nem láthatja, mégis e formához nyúlt, mert ennek elméletével volt még leginkább tisztában. Lessing és Sonnenfels dramaturgiai iratait ismerte. A szóbeli vitákon is tisztázhatta eszméit. Bessenyeitől dramaturgiai elvek ismeretét elvitatni nem lehet, s bár kora eszméit hirdette is tragédiáiban, ezek azért nem pusztá dialogusok, hanem tudatosan felépített compositiók, melyekhez igenis dramaturgiai szempontokkal közeledhetünk. Sonnenfels adott tehát neki elsőben is *példát* és *irányt*, s Voltaire csak később *anyagot* és *formát*. Még kettőt: nemzeti hősnek a választását és a nemzeti irodalom megteremtésének eszméjét közvetetlenül Sonnenfelstől vette Bessenyei.

1768-ban sürgeti Sonnenfels a nemzeti hős választását a költészetben, mert csak az a nemzeti költő, ki nemzete temperamentumát tanulmányozta s vizsgálja, miféle módon jönnek létre nemzete kedélyében azok a jelenségek, miknek érzeki alakba öntését célba vette; ezáltal hathat nemzetére s célja csak az lehet: nemzetére hatni. Ime azok az eszmék, melyeket Bessenyeinél is hallunk, melyeket nem vehet Voltairétől, mert ez e pontig sohasem jutott el. A magyar nyelvet sajátosságában akarta felfogni Bessenyei, hogy ezen az alapon ujithasson, de nemcsak a nyelvet, hanem a nemzetet is a műveltség színvonalára emelni s új életet, új vért önteni beléje, volt vezérgondolata. «Legyen hát új-tanulásmódja, fogadjuk el!» S nemzeti hőst is választ tragédia-tárgyúl: Budát, Etelét, Hunyady Lászlót! Nemzeti irodalomról is álmodzik, írókat gyűjt maga mellé, serkent, buzdít, levelez, tanít. Különösen a nyelv finomítására törekszik, s vele kezdődik meg költői nyelvünk fejlődése. A dán irodalom analog esetet tud. Holberg, a vígjáték-író, a dán irodalmi nyelv megteremtője. Holberg nyelve «klasszikussá» vált, pedig irodalmi iránya éppen nem mozgott

klasszikus földön. Bessenyei, a magyar irodalom újrarendülésének megindítója, Sonnenfels s utóbb Voltaire híve: természetes ellen-szenvvel viseltetett az irodalom azon termékei iránt, melyek után akkor kapott a közönség: a Kónyi Jánosok, Markalfok, Argirusok, Álmoskönyvek iránt. Ép úgy történt ez Holberggel. Holberg ismer-teti meg Dániával Baylet, Grotiust és később Voltairt is. Bayle híve aztán nem is rajonghat a népkönyvek és imádságos köny-vekért! Úgy volt ez Bessenyeivel. Más ideáljai támadtak s azon volt, hogy az ő ideáljai el is ösmertessenek! «Bölcsességnek» nevezi tudományukat, s naiv szívvel rajong is érettök. Ezt a lelkesedést megtartja akkor is, mikor már rég elkerült Bécsből, meg Kovácsiban, pusztai magányában, haláláig.

1772 előtt Gottsched *Agisa* is színrekerült Bécsben. (Laube, Das Burgtheater p. 10—12.) Lehet, hogy Bessenyei látta, de a tárgyválasztáson kívül mi rokonságot sem konstatalhatunk, mert a miben megegyeznek, az közös forrásukra, Plutarchusra vezet-hető vissza.

Bessenyei *Agis*ának is Plutarchus a forrása. Laczka ugyan azt írja: «Agisnak ideáját másunnan vette, de ő öltöztette tragédia-ruhába.» E forrást Beöthy Zs. egy novellában keresi, de e novel-lának nem juthatott nyomára, s én sem találtam meg; így fölveszem, hogy pusztán Plutarchusból indult ki, melyet alapeszméjéhez képest megváltoztatott. Bessenyeinél Agis minisztere Leonidasnak, s nem, mint a történelemben, társkirály vele. Szomorkodik Sparta erköcstelenségén s Kleombrotossal Lycurgus törvényének vissza-állítását akarja kivinni, de Leonidas Amfares tanácsára kérelmét visszautasítja. Később azonban, Demokares tanácsára, beleegyezik Leonidas Agis kérelmébe. Agesilaos, Agis hive, tudatja Amfaressel, hogy ő színt játszik, ő csak adósságától akar megszabadulni, más-sal nem törődik. A III. felvonásban Agis kifejti Leonidas előtt a nép kívánságát s Leonidas belenyugszik. Leonidast Agesilaos biztosítja hűségéről és ez megbizza őt, hogy Agist és Kleombrotost tegye el láb alól; de Agis és Kleombrotos felesége kiballgatják őket, s Telonisban vágy támad atyja megölésére. Agiaris azonban lebeszéli eről, sőt a gyilkosságot meg is akadályozza. Agis és Kleombrotos most több oldalról hallják, hogy életök veszélyben forog, mire elhatározzák, hogy védik magukat. Leonidas eljő ki-békölni, miközben bejő Amfares s jelenti, hogy a nép ismét lázong (hogy miért? azt nem tudjuk meg), mire Leonidas kivételével

mindnyájan elmennek, hogy a népet lecsendesítsék, a mi sikerül is; ekkor Leonidas, tanácsosaira hallgatva, követeli Agis- és Kleombrotostól, vallják be, hogy a király ellen feltámadni merészkedtek; ezek nem vallanak, mire Agist a színen leszurják s Kleombrotost elfogják. Miben egyezik meg a Gottsched felfogása a Bessenyeiével? Részletekben mi sem mutatja azt, hogy itt rokonsági viszonyt állanánk szemben, sőt *hatásról is alig beszélhetünk*. A miben megegyeznek, az közös forrásukra vezethető vissza.

Mindkettőnél reformokra törekszik a hős, de a mód, melylyel e tervét ki akarja vinni, míg Gottschednél Plutarchushoz ragaszkodó, Bessenyeinél már változást szenved. Gottsched Agisa, anyjának vagyona révén akarja a népet megnyerni, Bessenyeinél Agis a nép megbizottja. Gottschednél is bukik a hős, tervei nem sikerülnek, s Agesilaos ármánya ebben közre is játszik; de Bessenyeinél nem az ephorok szavazata, hanem Leonidas király szava dönti el Agis terveinek sorsát, s Agesilaos ármánya nem játszik oly fontos szerepet. Agis jelleme Gottschednél nem drámai jellem; nem cselekszik, Bessenyeinél többet cselekszik s benne is van a dráma alakjai közt határozottan a legtöbb erő. Gottsched többi alakjai is szavaló bábok s Bessenyeinél is többet szónokolnak és annál kevesebbet cselekesznek. De van egy pont, a melyben feltűnő egyezést találunk mindkét író felfogásában. Nem merem ez okból még Gottsched hatását Bessenyeire kimondani, bár az, hogy vagy látta vagy olvasta a Gottsched drámáját, elég valószínű.

Az egyezés a III. felvonás koncepcziójában van, hol Agis sorsa mind a két szerzőnél háttérbe szorul, a hős a színre se igen kerül, vagy (mint Bessenyeinél) csak egy jelenetben, s a főérdeket Kleombrotos és nejeének Telonisnak sorsaképviseli. Gottschednél Telonis, atyjához hű férjét otthagyja s kíséri atyját a száműzésbe (ragaszkodva Plutarchushoz); Bessenyeinél Telonis férjéhez hű, nem atyjához. Agiarisnak le kell beszélnie, nehogy atyját megölje, sőt a gyilkossági kísérletet el is követi, de Agiaris Leonidast a «döfés alól elrántja». A főcselekvény itt egyszerre háttérbe szorul, az epizód emelkedik előtérbe, s a jelenséget mindkét műnél észrevehetjük. Ez az egyetlen pont az, hol bizonyos közeledést konstatálhatunk, de ez is olyan esetlegesség lehet, melyért még nem merem Bessenyei drámáját a Gottschedével viszonyba állítani. S van is egy pont, mely Bessenyei sajátos felfogását a legpregnansabbán bizonyítja. Ez alapeszméje, melyet minden tragédiájában

kifejez, mely eszme egészen az encyclopædisták hívét mutatja be nekünk, eltér Gottschedtől, kinek ily mélyreható gondolata sohasem volt. Gottsched a francia klasszikus drámaírókat formában utánozta, azok szelleme nélkül — «légy óvatos»-féle morállal, Bessenyei az encyclopædisták eszméit fejtegeti, fogadja el alapeszméjéül, s nemcsak Agisából, de többi tragédiájából is kihangoztatja ezeket. Mit mutat fel tulajdonképen Bessenyei? Egy miniszterei által agyontanácsolt királyt és egy jót-akaró minisztert. Hőse kettő, s így alapeszméje is kettő. Az egyik szerint:

... Egy királynak nehéz tenni hivatalát,
Igen sokan vannak, kik rángatják dolgát.
Kiki csak hűségét mutatja tettébe,
De sok titkon mérget táplálhat szívébe.

E gondolattal, melyet itt Leonidas mond Agisnak, ugyan csak sokszor találkozunk. Benne van a Mária-Teréziához intézett előszó-levéliben, s Leonidas máskor is nem egyszer felsóhajt, hogy a «szíveket látni haszontalan fárad». De Agis bukásában ki van fejezve az a gondolat is, hogy a fennálló világrend ellen csekély emberi erővel nem szabad fellázadni, mert akármilyen nagy legyen is a cél, elbukhatni.

Ime Bessenyei drámájának Achilles-sarka. Hiányzik belőle a *belső-egység*, bármilyen szorgosan igyekezett is a hely- és időegység megtartására. Agis reformterveibe már a II. felvonás végén belenyugszik Leonidas, a III. felvonásban megadja kívánságát, s úgy ezen mint a következő két felvonásban, tervei érdekében mit tesz tulajdonképen Agis? *Semmit*. A negyedikben az asszonyok Agis életét féltik és Leonidassal békül ki Agis, az ötödikben pedig megölik. Sőt mi több, Agisnak mindvégiglen *nincs önálló akarata*. A reformok sürgetését Agesilaos tanácsára teszi; mikor meg Kleombrotoshoz fordul, hogy őt tervének megnyerje, akkor is vitézei tanácsára hajt. Majd mikor Leonidas belenyugszik terveibe, ő is kész Leonidas előtt térdet hajtani, sőt elfogadja barátságát is. S Leonidas? Ez is *önállótlan alak*. Beleegyezik Agis tervébe, meg visszavonja, aztán ismét belenyugszik, a milyen tanácsossal épen beszél. Nem tudja végiglen, ki az igaz tanácsosa, s Agist is Demokares tanácsára öleti meg. Mind Agis, mind Leonidas jelleme tehát határozatlan, elmosódott, színtelen, zavaros. Az a plasticitás, egyszerűség és határozottság, a melylyel Plutarchus őket megrajzolta, merőben veszendőbe ment Bessenyeinél.

Toldy Ferencz egy másik kifogással áll elő: A historiai kép helyett egyszerű udvari cselszövényt ad. Ugy az egyes alakok, mint az egész conceptio, igaz, annyira elsilányult a Bessenyei felfogásában, hogy e cselekvényt még udvari ármánynak sem mondhatjuk. Azonban kívánhatjuk-e ezt Bessenyeitől, mikor historiai képet mesterei sem nyújtottak, s nem is akartak nyújtani?

S most eljutottunk e kérdéshez: mily viszonyban áll Bessenyei felfogása a történelemhez? A történeti Agis Sparta királya, Bessenyeinél Leonidas tanácsosa. Ezt alapeszméje kedvéért tette, de megmásította vele azt a tragikumot, mely a történelemből sugárzik ki. Agis tragikuma Bessenyeinél, — hol Agis Leonidasnak minisztere, ki tanácsokat ad királyának, melyeket, mikor ez nem akar elfogadni, a nép elé terjeszt, s mikor meg elfogad, térdet hajt előtte, s rá a király, mert Agis merészelt felszólalni, megöletti, — mondom, Agis tragikuma az, hogy ő sokkal büszkébb, semhogy büntelensége nemes tudatában megalázkodjék; ezért összeütkezésbe jöve a fejedelmi tekintélyvel, buknia kell. Ez a tragikum nem tiszta, sőt mikor Kleombrotos sorsa egyező Agiséval, az érdeklődés hármójuk között megoszolván, a hol három a hős, egyik sem hős. A történelem Agisának tragikuma tiszta. Egy a fenálló világrendet reformálni óhajtó lélek, kinek lelkesedése nem áll arányban erejével és a ki nem bír a nagy célhoz szükséges óvatossággal; a társadalom föléje kerül, s ennek hatalma elsöpri.

A jellemrajz végtelenül gyenge nála s a módot, a hogy a drámaíró jellemez, épen nem ösmeri. A drámai jellemzés nem a tulajdonságok felsorolásában áll. Cselekedeteivel jellemzi a szereplő önnönmagát. Romeo egy heves ifju, kinek mindene a szerelem, ki szerelmes volt világéletében, előbb Rosába, majd Juliába, tulajdonkép szerelmes volt a szerelembe. Szenvedélyes és vérmes ember, mohó és odaadó jellem. Mindezt nem írja le Shakspeare, nem mondatja el Romeoval, de még egy barátjának szájával sem, hanem Romeot cselekedetei után ösmerjük meg. Bessenyei elmondja drámája alakjainak jellemét, de a színen már nem igazolja. Ez az adomány teljesen hiányzott nála, pedig előszavában maga megköveteli, hogy megadja az emberi indulatoknak természet szerint való hangjaikat. A kifejezésnek indulatfestő ereje, a hangváltoztatás művészete még meg sincs kísértve sehol Bessenyeinél, de Gottschednél sem, a ki azonban nem is törekedett erre, mert szerinte a dráma hangja a retorikai kifejezés hangja. Pedig ő a természet

utánzását tüzeti ki maga elé. Nem gondolt a jó öreg arra, hogy egy szerencsétlen ember rhetorikai kifejezésmódja nem lehet azonos egy öröneben kitörőével, egy szomorú hangulatú ember másképp beszél, mint egy nyugodt lelkiállapotú. Az indulatkifejezés kérdésével összefügg a monolog kérdése is. Bessenyei alakjai a monologokban töprengenek, de nem fejezik ki lelkiállapotukat, örömeiket, vagy fájdalmaikat. Gottsched a monologot moral-hirdetésül használja, Bessenyei értekezéseket ír. Egy részről Gottschedet, a «mestert», Addison lelkes hívét, a lipcei nyelvmivelő társaság seniorát, pillantjuk meg, és másrészről Bessenyeit, a metaphysikai gondolatokon évdődő gárdahadnagyot, kit az encyklopædisták és Voltaire elvei zavarba hoztak, s ki ezeken gondolkozik.

Ez elvek Bessenyeiben nemcsak hívót, de ismertetőt és terjesztőt is nyertek. Ebben rejlik a Bessenyei-féle *Agis* korára tett hatásának oka. Bessenyei a felvilágosolás elveit hirdette, ez új elveket, melyeken a közönség ha nem is kapott, de velük foglalkozott. A türelmesség, a jobbágyság érdekeinek védelmezése, az egyenlőség elvei, mind szónokot nyernek Bessenyeiben:

... Jobbágyink, törvények kívánják csak tőlünk,
Különben örömet izzadnak érettünk.
Ha elveszszük tőlök kínos adójukat
Hordozzuk igazság szerint hát dolgukat,
Mint herék ne szíjjunk róluk izzadtságot,
A lélekből tegyünk nekik igazságot!

S másoldalt: nyelve. Ha drámai szempontból nem is, de rhetorikai tekintetben elismerésre tarthat igényt, s ez magyarázza meg a tetszést, melylyel drámáját fogadták. S ép ez a tetszés biztosítja nagy irodalomtörténeti értékét, mert mindaz a nagy, elhatározó mozgalom, mely Bessenyeitől indult ki, *Agisával kezdődik*. S ebben határozódik meg tulajdonképen Agisnak értéke a magyar irodalomtörténet szempontjából. Nem mint dráma, nem mint költői alkotás; de mint nagy történeti értékkel bíró irodalmi jelenség, mint szerzőjének mégis legérdekesebb költői alkotása vizsgálendő és veendő szemügyre. Gottsched *Agisának* sem hatása, sem nagyobb értéke, sem irodalomtörténeti érdeke nincs. A mi szempontunkból azonban vonzó már csak azért is, mert Bessenyei e tárgyat feldolgozva, történeti érdeket juttatott neki. És ép Bessenyei *Agisának* ez a nagy irodalomtörténeti érdeke biztosít engem

arról, hogy olvasóim elkövetnek vizsgálódásaim további folyamán is, midőn az «Agis»-tárgynak egyéb feldolgozóit és műveiket tárgyalom.

LÁZÁR BÉLA.

MÉG NÉHANY SZÓ PÉCZELIRŐL.

Méltán meg lehet várnunk minden kritikustól, hogy ha már a megbírálandó munkára vonatkozó levéltári adatokat, egykorú kézírásokat és levelezéseket nem is nézi át, legalább magát a munkát olvassa el lelkiismeretesen. De ha még ezt sem teszi, ha saját fantáziájából vett eszméket állít azok ellenében, melyeket okiratokkal lehet bizonyítani, ha oly hiányzó dolgokról beszél, melyek a műben több lapon át tárgyaltnak, ha oly fejezetet erőszakol a munkára, a milyen az illető könyvben nincs is, ha azt, a mit a szerző írt, másnak tulajdonítja: akkor írása nem csak kritikának, de még fölületes ismertetésnek sem válik be. Ilyen forma czikk jelent meg a Philologiai Közlöny múlt számában az én munkámról. Lássuk különben egyenkint állításait, hogy tisztában legyünk azoknak irányával és értékével.

Először is nevetségessé teszi Péczelit azért, mivel a magyar ruha mellett kardoskodott, s a tisztelt kritikus úr nem veszi észre, hogy e kijelentésével egész sereg múlt századi íróit tesz nevetségessé, kik még Péczelinél is jobban sürgették a magyar ruhát. Szegény Görög és Kerekes, Virág és Gvadányi, Ányos és Berzsenyi stb. nevetségések vagyok, mert a magyar ruha mellett harcoltatok! Sőt te is, kedves népem, nevetségés vagy; mert a hazában szerteszét énekelted:

Ördög-e, bagoly-e, magyar-e kicsoda?

Tehénpaczal fején, nem tudni micsoda.

Tarka miut a szarka, nem más, hanem csoda,

Megszökne ha látná régi magyar Buda.

Bizony, nem ezek a nevetségések, hanem azok, a kik nem tudják magokat beleképzelni a múlt századi viszonyokba s nem ismerik azoknak törekvéseit és céljait. Felsorol ezután a czikkező úr egy sereg általános eszmét, melyekről azt állítja, hogy nincsenek bent könyvemben, pedig kettőt kivéven, mind bent vannak; persze különféle helyeken. Az a kettő, mely hiányzik, a tisztelt kritikus úrnak azon légből kapott állítása, hogy Péczeli Gellerttől tanulta el a bizalmat a hit erejében és hogy két év alatt 29 kötetet írt! Ám e két állítás közül egyik sem igaz. Először a hitben való bizalomra édes anyja és Varjas tanította, nem pedig Gellert; másodszor Péczeli két év alatt nem írt 29 kötetet, hanem

több kötetet és több két-három lapos füzetet, s ezeknek a száma 29. Nem igaz a tisztelt czikkező úr amaz állítása sem, hogy én az irodalom újjáteremtésének vezérférfiául Orczyt jelölöm ki. Én csak *tényeket*, megczáfолhatlan tényeket említek, t. i. hogy Orczy volt az *első* kezdő, és hogy Bessenyeit a többiek rovására túlságosan dicsérik. Ezek tények, s ezeket meg nem czáfолja a Beöthyre való hivatkozás. Azt mondja a tisztelt kritikus úr, hogy nem magyarázom meg, miért lett Péczeli író, s miért csatlakozott a francziás irányhoz. Igen is megmagyarázom Péczelinek levelei alapján, még pedig könyvem 6, 7, 10—18, 32—33 és 93—96. lapjain, melyeket a bíráló úr, úgy látszik, átlapozott.

Azt mondja továbbá a t. czikkíró, *hogy én fel sem vettem a kérdést*, honnét van a két egymástól teljesen elütő jellem, Gvadányi és Péczeli között a meleg barátkozás? Igen szelid akarok lenni s csak azt mondom, hogy *ebből egy betű sem igaz*. A levelezés ismertetését én mindjárt azzal kezdem, hogy vázolom mindkettőnek politikai és hazafiúi nézeteit, idézem Gvadányi politikai hitvallását s eresem a kapcsot, mely őket összefűzé. Azután kijelölöm Péczelinek és Gvadányinak egymásra való hatását, kimutatom, miként kedveli meg Gvadányi a francziás, és Péczeli a népies irányt, s miben és hol nyilatkozik a kölcsönös hatás? *Ezt az ismertetést, habár több oldalra terjed, a bíráló úr meg sem nézte, hanem rám fogja, hogy meg sem kísérltettem a vázolást!* A meséknek ismertetésénél azt írja, hogy Gyulai Gellert hatását is hangoztatja! *Nem vette észre, hogy ezt én állítom a 194. lapon s a Gyulai előadásairól kiadott íreken az én mondásom van szórul-szóra!* A Mindenes Gyűjtemény ismertetését igen gyöngének találja; pedig maga bevallja, hogy új adatok és egykorú levelek alapján mutatom ki az eddigi tévedéseket a lap keletkezésére és elterjedésére vonatkozólag. Kimutatom munkatársait, irányát, czélját, a kiadással járó nehézségeket stb.; de még is gyenge, mert nem szólok az egyes czikkek hatásáról! Nagyon naiv követelés. Mutassam ki egy oly lapnak hatását a társadalomra, melybe Péczeli saját bevallása szerint csak kezdők dolgoztak, s melynek a komáromiakon kívül még kilenczven előfizetője sem volt. A nehézségek daczára is megtettem ezt annyira, a mennyire a levéltári adatok kevés volta engedte. *Azt azonban, a mit a czikkező úr ír, hogy t. i. Péczeli egész haláláig folytatta a Gyűjteményt, csakugyan nem én írtam; mert én világosan megmondom, hogy a Gyűjtemény már 1790-ben megszűnt, tehát nem folyt az 1792-ig.* A kilenczvenedik évtől kezdve csak ugyanoly nevű fordítások jelentek meg kötetekben, de a folyóirat már rég megszűnt! Young éjszakáinál én azt állítom, hogy ez a magyar műproza első kísérlete; a bíráló úr, a ki előbb oly fennen hivatkozott Beöthyre, megfélekedzik arról, hogy ez nem csak az én nézetem, hanem Toldyé, Beöthyé stb. is. Nem igaz az az állítása sem, hogy én a komá-

romi társaságnak és íróinak külön fejezetet szentelek. *Ilyen fejezet nincs is könyremben!* Hanem szólok ezekről *Péczeli Vegyes Munkái* czímű fejezetben. A tudós társaságra vonatkozólag azóta új adataim is vannak, melyek megerősítik ítéletem helyességét.

Végül utolsó állítása, hogy munkám minden érdekessége mellett sem válik be monographiának, csak egyéni nézet lehet, melynek indokolását hiába keresem a terjengős bírálatban; különben is igen előkelő fővárosi lapok s több más kritikusom éppen az ellenkezőjét állítják.

Budapest, 1889 decz. 30.

Dr. TAKÁTS SÁNDOR,
kegyesrendi tanár.

HAZAI IRODALOM.

Győr színészete, I. rész 1849-ig. Irta dr. *Koltai Virgil*, Győr (év n.) 176 l. Ára 1 frt 20.

A vidéki magyar színészet történetével csak a legujabb időben kezdenek nálunk behatóbban foglalkozni. Egy pár csekélyebb terjedelmű és még csekélyebb értékű dolgozatot leszámítva, az idevágó első, könyvalakban megjelent színészettörténeti monographia: *Klestinszky Lászlótól* a Kassai magyar színészet története (Kassa 1878). Megjelenésétől napjainkig részint hírlapok hasábjain, részint városi monographiák keretén belül, részint könyvalakban, a debreczeni, kolozsvári (erdélyi), komáromi és nagyváradi magyar színészet multjáról terjedelem és használhatóság szempontjából egymástól eltérő munkákat írtak Géresi Kálm., Jakab Elek, id. Szinnye József és Nagy Sándor. Ha megemlítjük még, hogy a Klestinszky László munkáját alig lehet komolyan venni, és a Szinnyeie csak 1837-ig tárgyalja a komáromi magyar színészet történetét, Géresi pedig Debreczen városa monographiájának keretén belül a részletekre ki nem terjeszkedhetett, Jakab Elek az erdélyi színészet külső történetét adja és a színészet beléletével behatóbban ép oly kevéssé foglalkozik, műsort ép úgy nem közöl, mint a váradi színészet írója: elmondhatjuk, hogy irodalmunk ez az ága eddig meglehetősen mostoha bánásmódban részesült. Nem akarom, hogy félreértsenek. Az utóbbi helyen említett négy munkát fogvatkozásaik mellett olyanoknak tartom, melyek levéltári kutatáson alapulván, teljes hiteľű adatokat tartalmaznak s mint ilyenek becses műveltségtörténeti adalékul szolgálnak és igazán sikerrel használhatók, sőt egyike másika élvezetes olvasmányt is képez. Ha az irodalomtörténetileg fontos és a magyar színészet fejlődése menetére jellegző részleteket nagyobb figyelemre méltatják, teljesség,

érték dolgában mindegyikök csak nyert volna. Nem túlozunk tehát, midőn 12 év munkásságának ezt az öt monographiát keveseljük még szám szerint is.

Örömmel olvastuk már hónapokkal ez előtt, hogy az aradi színészet története sajtó alatt van s Győr színészetéét készítik. Ama főntebb említett néhány munka 12 éven belül készült s íme egy év alatt egyszerre két újat is hirdetnek. Jele ez annak, hogy eme rég érzett hiányon most már segíteni akarnak. E hirdetett munkák közül az utóbbi látott előbb napvilágot s habár Koltai műve Győr színészeté történetét nem tárgyalja a legújabb korig, mégis ez az I. Rész 1849 ig, kerek egy egészet képez és bizvást megjelenhetett önállóan.

Győr magyar színészete a Nemzeti Színház megnyitásaig úgy szólván semmi jelentőséggel sem bír. Még csak másod rendű átmeneti állomás-helynek is alig mondható. A város polgársága német, de e polgárság jó módú, élvezetet hajhászó s így nem csoda, ha Győr, Pozsony és Sopron mellett, a német színészet legerősebb vára a Dunántúl. Mint megyei központ nem elég erős arra, hogy a magyar színészet számára helyet *köreteljen* egy oly városban, melynek gazdag polgársága meg sem értené a magyar szót. A megye tehát nem nagyon erőlteti a dolgot. Hiszen még a központi magyar színészet iránt is inkább platonikus érzelmeket táplál és csengő ércz helyett szóvirágos fölterjesztésekkel támogatja a sinlődő magyar theatrum ügyét, a helyett, hogy a közel Fehérmegye példáján buzdulva, legalább akkor segélyezné némi rendszerességgel a magyar színészetet, midőn éhező, kopott ruházatú apostolai a város falai közé tévednek. Jellemző adatul hozzuk föl, hogy míg a székesfehérvári színtársulat el-el látogat még Pécsre, Veszprémbe, sőt Zomborba és Szabadkára is, 1826-ig Győrbe nem megy (megfordul ugyan itt is egy-egy vándorló társulat pl. a Kilényi Dávidé 1820 tavaszán és őszén, 1821 nyarán, 1824—25-ben a téli időre). De ha Győrmegye tekintetes KK. és RR.-ei komolyan veszik a magyar színészet ügyét, valóban misem kínálkozott inkább hazafias tettetnek, mint egyesülni a Fehérmegye által kimerületig istápolott társulattal. Nyoma sincs annak, hogy Győrmegye ilyesmire csak gondolt volna. Közönnyel nézte, hogy Fehérmegye rendei 1825-től kezdve nem bírták tovább támogatni a magok erejéből a Székesfehérvárott működő, akkor egyik legkiválóbb magyar színtársulatot. Pedig Koltai főlemlíti, hogy 1820-ban a székesfehérvári társulat főigazgatója szintén kérte a győri színházat bérbe — de hasztalanul. Szomorubban jellemző adat, hogy Győr városa 1822-ben maga szólítja föl Sopron városát, hogy ezután közösen tartsanak egy — német színtársulatot. (64. 66. l.)

Íme Győr színészetének jellemző vonásai: a német színészet hivatalos gyámoltása s a magyar színészet elhanyagolása; egyrészt

olyan társaséleti helyi viszonyok, melyek kedvezők a német színészetre; másrészt közöny még azok részéről is, a kik egyébként buzgó szóvivői a magyar színészet ügyének a fővárosban. Így tart ez az állapot 1840-ig a magyar színészet rovására, mígnem ez időponttól kezdve a két színészet szerepet cserél Győrött. Az emelkedés folytonos és tetőpontját 1849-ben éri el, mely politikailag is kimagasló éve a huszonötös évekkel kezdődő reform-mozgalmaknak. Kicsinyben tehát csaknem ugyanaz, a mi a fővárosi magyar színészet küzdelmében jellemző. Helyi vonatkozások tekintetében mindamellett sok új, sok-érdekes adatra bukkanhatni, a mi a kutató munkáját kellemessé teheti, de nem merjük mondani, hogy könnyűvé is. Győr régibb színészetének története nem sok új adattal gyarapíthatja a magyar színészet egyetemes történetét: ezzel előre tisztában lehetett szerzőnk, mielőtt műve megírásához hozzáfogott. Mindamellett munkára sarkalhatta az a szándék, hogy bemutassa, vajjon a magyar színészet egyetemes küzdelmében minő szerepet juttasson éppen Győr színészetének, mely kezdetben nagyon jelenték-telen volt, de később már arra tart igényt, hogy a Nemzeti Színház előkészítő iskolája legyen. (114. l.)

E nagy ugrásnak rendkívül érdekes részletei lehetnek. E félszázad történetének megírása, valóban megérdemli a reája fordított fáradságot.

Az *Életrajzok* VI-ik kötetében*) «Győri freskók» cz. alatt olvasom a következőket: «Győr azon városaink egyike, mely hajdanta magyar volt, aztán megszűnt az lenni és most ismét azzá igyekszik lenni; mely visszamagyarosodási buzgalma annál inkább magasztalendő, mivel a jelenlegi lakosság legnagyobb része idegen földről ide szivárgott, neki zsírosodott elem» Minő különbség 1820 és 1846 közt! Egy ilyen fajtajú egykorú följegyzés elégséges arra, hogy az ambitiosus író előtt a kutatást kellemessé, magát minden fáradságra megedzetté tegye. Hiszen egy ily város magyar színészetének története a magyar műveltség történetének egyik legbecsesebb adalékává válik!

A vidéki városok színészetének multjáról írni látszólag könnyű munka, de csak látszólag. Mert ha nem keresi írója azt a kapcsolatot, melyet az egyetemes és a vidéki színészet történetében a kiszemelt városé elfoglal s megelégszik az időrendi adatok tisztába hozatalával, elmondhatjuk, hogy ez esetben is elég hasznos munkát végzett (főleg, ha adatai kifogástalan hitelűek), csakbogy a krónikás szerény színvonalán túl nem emelkedett. A ki például Győr színészetét írja meg, de nem kutatja föl a dunántúli színjátszó-társaság, a székesfehérvári színészet és később (1837 után) a Nemzeti Színház actáit vagy hozzá még mel-
lőzi a rendelkezésére álló egykorú hírlapi adatokat, az úgy jár mint

*) 1846. évf. 654 l.

Koltai, a ki Győr színészetéről szorgalmas egymásutánban összeállítja a levéltári adatokat, de nem képes tiszta képet nyújtani arról, hogy ezen kereten belül mekkora jelentőséget tulajdonítsunk Győr színészetének? A vidéki színészet története megírónak az volna a feladatuk, hogy ne csak a kiszemelt város színészetével foglalkozzanak, hanem figyelemmel legyenek legalább a szomszédos vármegyék hasonló mozgalmaira; kutassák legalább annak a társulatnak egész multját, mely hozzájuk bevetődött s fenmaradásához életerőt merített náluk is. Az igaz, hogy ez sok fáradsággal, sok tanulmánynyal jár. A megírandó monographiának néha talán 20 sorához 20 napi fáradságos munka emléke fűződik, melyről nem vesz tudomást a közönség, legfeljebb a szakértő fogja méltányolni. Csakhogy enélkül fél munkát végezünk: kutatásunk eredménye tisztán helyi érdekű lesz, a helyes perspectiva teljesen hiányzik és azt veszszük észre, hogy kronikát adtunk történet helyett, mert az összehasonlítás fontos momentuma figyelmen kívül hagyatott.

Általános szempontokból véve, ez Koltai művének egyik legnagyobb hiánya. Annnyira helyi érdekű, hogy még legközelebbi szomszédairól sem vesz tudomást, az azokkal való összehasonlítást egészen mellőzi, miáltal lehetetlenné válik, hogy olvasója (nem az, a ki ismeri az érintkezéseket) helyes fogalmat alkothasson maga-magának, a Dunántúl többi városai mellett Győr színészetéről. Mindig csak helyi érdekű küzdelmet látunk; az olvasónak nincs mihez hozzámérni e küzdelem értékét. Vagy túlbecsüli majd jelentőségét vagy kicsinyelni fogja — a mi mindenképen baj, ha tiszta képet akarunk adni egy városnak kezdetben alig számot tevő, de később jelentékenyebb színészetéről. Koltai munkájának nem közönséges érdeme, hogy levéltári hiteles adatokon alapuló krónikát nyújt; de ez az előnye nem ellensúlyozza munkája azon nagy fogyatkozását, hogy a vidéki színészetnek történetét (főleg az őt közelebbről érdeklőjét) nem ismeri, meg hogy adatainak teljessége érdekében még annyi fáradságot sem vesz magának, hogy fölkeressék a fővárosi szépirodalmi sajtónak idevágó adatait. Hogy ez a tájékozatlanság hová viszi őt, egy pár jellemző adattal fogom támogatni.

A 76. lapon így ír: «Az 1834-ik év októberhavában Komlóssy társulata is szerepelt, ezt novemberben Bakó Gábor csekély erejű és készületű társulata váltotta föl»... alább: «A dunántúli Játékszótársaság Komlóssy igazgatása alatt már egészen más társulat volt s okt. 16-án búcsújátékul adta Gr. Benyovszky és Rontó Pált.» Most mit cselekszik Koltai, hogy jellemezze a Komlóssy *győri* társulatát? Idézi Déryné Naplójának azon részeit, melyekkel Déryné Komlóssynak *kassai* társulatát magasztalja! Ez egy kissé nagyon kényelmes eljárás, pedig ha Koltai tudná, hogy a Honművész elég terjedelmes színi tudósításokat közölt ezen évfolyamában is a győri

színészetről, bizonyára nem idézte volna Déryné Naplója említett helyét. Nézzé csak meg a Honművész idevágó számait (1834 IV. évn. 81., 83. és 85. sz.), milyen részletesen szólnak ezek az 1834. évi októberi előadásokról, s mennyire más véleményen van a győri kritikus Komlóssy felől, mint Koltai — egy rosszúl alkalmazott idézet alapján. «Komlóssy társulatáról ezen rövid idő alatt — írják Győrből — általában elmondhatjuk, hogy *benne nem igen kitűnő az előre haladás* s azt hinni láttatik, hogy a publikum ő neki sokkal, de ő ennek semmivel sem tartozik. *Jeles fiatal tagjait*, u. m. Lászlót, Szakátsit, L. Rozát ¹⁾ és M. Lujzát ²⁾ *igen sajnáljuk, mert gondos kéz alatt a magyar színeszet kedves tagjairá válhatnának*. Ritka az, ki önmagától bár mennyi szorgalom után is a tökéletesség pontjára juthasson; a fiatalnak és kezdőnek vezér és útmutató kell, *azt pedig, hogy ezen társaságnak előkelőbb és öregebb tagjai a fiatalokat akár actióra, akár a színen állásra itt létök alatt tanították volna, éppen nem tapasztaltuk*». Megengedi Koltai, hogy ez nem hangzik úgy, mintha dicséret volna. És úgy látszik, hogy Komlóssy nem is igen érdemelte meg a dicséretet győri szerepléséért. Nézzük csak mit adott elő: okt. 2. *Szapáry Péter*; okt. 4. *A törvény szava a népszava* (Kotzebue); okt. 5. *A két Andorcáry* (Kotzebue-Láng); okt. 6. *Tigris Róbert*; okt. 7. *Az arkádiai menyasszony*; okt. 9. *A szerelem diadalma* (eredeti: Csipákytól); okt. 11. *Hamlet*; okt. 12. *Mátyás diák*; okt. 14-én utoljára *A negyren rabló* és 16-án még egyszer utoljára: *A dijoni bolondok háza*. Ez utóbbi darab kitűzése csak csalétek lehetett, mert a győri tudósító ezt írta: «előre örültünk ezen kedvelt darabnak látására, de örömünk kellemetlenségre változék, midőn *a nélkül, hogy okáról csak egy szóval is ertesítettünk volna, a régi gr. Benyovszkyt kelle látnunk*». Bármint mondjon Koltai, de Komlóssynak ez az eljárása nem volt tisztességes Győrről. Aztán a műsora miből állt, Hamletet kivéve? A láda fenekéről előszedett óságokból, de a melyek sok személyű darabok lévén, nagyon kecsegtetők voltak a közönségre. Ez a jó közönség rendesen csak utólag vette észre, hogy a színlap kiírt személyei közül a valóságban $\frac{1}{3}$ -ad nem is fordult elő. A győri tudósító ezt méltán fölpanaszolja Komlóssynak. Koltainak kár volt ezt a tudósítást teljesen mellőzni. Milyen érdekes vonás ez a vidéki magyar színészet életéből, melyben a szép dolgok mellett nem egy rútra is akadhatni. Továbbá milyen ügyes jellemzéseket állíthatott volna össze e beszédes tudósításokból pl. Czelesztin színi egyéniségéről, magáról Komlóssyról, meg a pályájok kezdetén álló Lászlóról, Laborfalvy Rózáról és Magda Lujzáról, — a helyett, hogy

¹⁾ Laborfalvy Rózát érti.

²⁾ Magda Lujzát, a későbbi Hubenay Ferencznét érti.

már mások által elmondott s Győr színészetéhez alig tartozó, azt alig jellemző általánosságokat hozzon föl, mint azt a 95—98. lapon teszi. Az igaz, hogy amaz a fáradtságosabb fele a munkának, de elhanyagolása a mű eredetiségének és értékének rovására fog történni. Föltételezzük eg. ébként azt a lehetőséget, hogy Koltai nem akart hitelt adni a győri tudósítónak — Déryné adatai mellett. De hiszen Komlóssynak 1834 augusztusi szerepléséről a Honművész 69-ik számában egy másik tudósítást talált volna Pápáról, mely tanulságos összehasonlítással kínálkozott a 93-ik számbeli kassai tudósítással egyetemben. Ennek az írója a győri tudósító ellenében védelmébe vétén Komlóssyt, a Pápáról írott tudósításra azt jegyzi meg, hogy annál becsületesebbet nem olvasott. A győri tudósító nem maradt adósa a kassainak (96. sz.) s ügyesen replikál a 93. és 97. számokban fölhozott vádakra s azt a nem kevésbé fontos megjegyzést koczkaztatja, hogy *Komlóssynak kassai társulata annyiban jobb lehet a Győrött szereplőnél, a mennyiben az új és jó tagokkal szaporodott, mint pl. Déryné, Szákfi, Szőke, Szőkéné, a kik Győrött nem voltak, s a gyengébb tagoktól megvált, ezek pedig ott voltak Győrött* (V. ö. Hm. 1835 I. évn. 151. lap.)

Lám, ha Koltai figyelemmel kíséri a Honművész tudósításait, mennyivel sikerültebb rajzot készíthetne Komlóssy győri szerepléséről és ez esetben aligha írja ki Déryné jellemzését a kassai színészetről — a győri társulat javára. Időben és személyekre nézve ily tévedés a felületesség következménye. De menjünk tovább. Koltai a Baky-féle társulatot «csekély erejűnek és készületűnek» tartja. Mi okból? Nem mondja. Nézzük csak meg ismét, mit mond a Honművész a Kis-Kunság pártfogása alatt lévő társulatról, melynek győri működését nagy figyelemmel kíséri (v. ö. 1834. évf. 767, 775—76, 783, 806 és 829—30 ll.). «Noha ezen társaság — írja a régi tudósító — mívelt publicumunk előtt igen soknak hiányával volt és a tagok (kivált Szaploneczainak és nejének elköltözésekkel) nagyobbán részint kezdők, részint színi haladásuknak még csak középpontján állók; mégis a köztük uralkodó pontosság, mindenben a legszorosabb rendtartás, erkölcsi megkülönböztetés által előttünk magát ez a társaság egészen megkedvelteté» elannyira, hogy a városi tanács a színházat ezen társulatnak ingyen följánlotta. És mit tett Baky társulata e kecsgetető ajánlatra? «Dicséretére legyen mondva e társ. igazgatóságának — írja a tudósító, — hogy erőtlenségét jól tudván, becsülete fenntartása végett a nyilvános hasznot — minekutána nézjük minden előadásokban még önmegelégedésökön is túl valának — eleresztvén, ezen felette megkülönböztető kedvezést csak azon esetben fogadta el, ha a társaságot a publicum műveltségéhez alkalmazott jó tagokkal hova hamarább elláthatja.» Miután ez nem sikerült, Komáromba mentek addig, «míg e társaság ereje publicumunk kívánságaival mérkőzhetik». Vajjon egy

ily módon jellemzett, egy ilyen önzetlen törekvésű — még ha kezdő-társaság is, megérdemelte-e Koltai részéről azt a rövid elbánást? Ha «csekély erejű és készületű» volt, vajjon nem volt-e nem egy oly kiváló (s a Honművész tudósításaiban eléggé részletezett) jó tulajdonsága, mely a hangsúlyozást megérdemelné? Aztán a műsora: *Farkas a tündérszék-lán*; — *A kísértő fehér szűz*; — *Bátory Mária*; — *Vanda*; — *Ilka*; — *Száz arany egy csókért*; — *Vallástétel*; — nem volt-e legalább oly jó mint a Komlóssy társulataé, mely nagy erejű és készületű volt Győrött, mint Koltai hiszi!

Fölületes eljárása következményének tulajdonítjuk azt is, hogy pl. Komlóssynak 1835. évi szept. 30-ától október végeig tartó győri szerepléséről mitsem említ könyvében, pedig a Honművész (a 82, 84, 86 és 87. számokban) elég részletességgel emlékezik meg a hosszú című «Túl a Dunai és Kassai dal- és színésztársaság» előadásairól, melyek hogy Győrött októberen túlíg nem terjedtek, onnan következtethetjük, mivel Komlóssy társasága november 1-én már Kassán játszott.*) De nem részletezünk tovább e kérdésnél. Csupán azt akartuk bizonyítani egy esetben, hogy mily nagy hátrányára vált Koltai munkájának a Honművész teljes mellőzése. Irodalmi értékkel nem bírnak a Hm. színi tudósításai, de igazat kell adnunk Garay Jánosnak, a ki egyik polemiájában azt mondotta, hogy a Hm. tudósításai nélkül majdan nem lehet megírni a magyar színészet történetét. Sajnos, hogy ezt még egy félszázaddal később ismételtetni kell.

Garaynak ezt az állítását ki kell bővítenünk azzal, hogy még a német színészet magyarországi történeténél sem lehet mellőzni a Hm. színi tudósításait.

Koltai könyve nemcsak a győri magyar, de a győri német színészettel is elég bőven foglalkozik. És ezt helyesen cselekszik. A német színészet helyi viszonyainak ismerete nélkül alig volna megérthető a magyar színészet térfoglalása, alig mérlegelhető annak a jelentősége. Természetesen szükséges volna a város nemzetiségi viszonyait, ezek alakulását az idők folyamán, legalább mint a festmény háttérét kiszínezni. Csak így értenők meg a magyar színészet culturalis jelentőségét Győrött. A magyar és német színészet helyi küzdelme egymás mellett

*) Megemlítjük, hogy a Komlóssy társulata 1832-ben is megfordult Győrött, mint azt a következő Emlékkönyv is bizonyítja. «Az 1832-dik Esztendő Boldogasszony hava első napjától fogva előadott Játékdarabok nevei Fejérváron, Kaposváron, Zalaegerszegen, Szombathelyen, Veszprém-ben, Keszthelyen, Komáromban, Füreden, *Győrben*, Pozsonyban január 13—febr. 27-ig 1833.» — Koltai szerint 1832-ben nem volt Győrött magyar színtársulat. (V. ö. 165. l.)

tárgyalva némileg pótolja ezt a hiányt. Szükséges azonban, hogy e küzdelmet minden jelentősebb momentumában tárgyaljuk. Kár, hogy Koltai nem vett annyi fáradságot, hogy folkutassa azt az egy pár reánk maradt jellemzőbb hírlapi tudósítást, mely e küzdelem rajzának elmosódó körvonalai közül legalább egyet-mást jobban megvilágít.

Kilényi Dávid 1819-ben merész vállalatba fogott. Sorra vette ez év nyarán Pozsonyt, Sopront s bár mind a két helyen rendesen jó német társulatok működtek (Bécs közelsége sokat tett), mégis nemcsak e két helyütt, hanem «más több helyeken is megkülömböztetett szívességgel fogadtatott». A következő év tavaszán Győrött találjuk s a kedvező fogadtatás az 1820. évi okt.—decz. évnegyedre visszaédesgeti őt oda. «A játzsás igaz bizonyossága lett a hazafiúi nemes érzésnek, mert a városnak minden lakosi egyaránt kívántak részt venni ezen nemzeti mulatásban. . . . Az első előadás után naponkint jobban szaporodott a nézők száma. Ez világosan megmutatja, hogy ns. Győr városának lakosi is érzi magokban a nemzeti méltóságot és az anyai nyelv édességét a közmulatásokban is kóstolgatják».*) Hát nem jellemző-e a német ajkú lakosságra ez a néhány megjegyzés? Ezek alapján nem tehetünk-e szemrehányást a hivatalos Győrnek, mely távol állott a nemzeti iránytól, pedig — e tudósítás szerint — maga a polgárság eziránt hajlandóságot mutatott? Nem bizonyítja-e ez Györmegye közönyét, midőn a jóindulatot észrevehetné, céljaira kizsákmányolhatná, — de e helyett nyugodt phlegmával nézi a Theater-Verein gyakorlati működését és csak 1840-ben gondol egy részvényes biztosító társaságra, mely kezesseget vállaljon egy magyar társaság mellett? Nem csoda, ha a város polgársága oly soká a nemzetinek csak a *kóstolgatása* mellett maradt, lakmározni azonban a német Thaliához járt! Aztán talán a város polgárságát nem is lehet oly nagy mértékben vádolni? A «Győri freskók» írója ezt mondja 1846-ban az Életképekben: «Színház egész éven át van, nyáron németek, télen magyarok kergetvén benne a művészetet. *A német színészetet, mely undorodásig aljas bohózatokat adott ittlétem alatt, főkép a zsidóság tartja s élelmezi ki.*» (VI. kötet 689. lap.) Vajjon ez az adat nem világítja-e meg új oldalról a német színészet kérdését Győrött 1846-ban?

Nem kevésbbé jellemző, de a felhozottakkal egyetemben Koltai által szintén nem ismert adat, hogy a győri német színészet már a 30-as években azáltal törekedett helyzetét kedvezőbbé tenni, hogy a magyar irodalom drámai termékeinek német nyelvű előadásával hizelegni akart az ébredező nemzeti iránynak. 1835 július 2-án ugyanis a Weidinger-féle német színtársulat előadta valami *Púcsics* nevű nyug. kapitány fordításában *A lelkes magyar leányt*. «A nemzetihez vonzódás

*) Haza és Külf. Tud. 1820. II. 46. sz.

írja a Honművész 1835. 57. sz.) *tán akarátja ellen is a közönségnek, kimutatá magát e játéknál . . .* Az igazgató s kivált a fordító úrnak nem lehet köszönetet nem mondani e vállalatáért. Az elsőnek, hogy e szokatlan új darabot betanultatá, a másíknak, hogy egy magyar műnek igen szerencsés átfordításával litteraturánknak egy kis növényét némileg a külföldibe ültetni igyekezék. Hihetőleg az elért siker vitte reá Pácsi-csot, hogy a Dárdai házat is németre fordítsa. Előadták-e Győrött, nem tudjuk. Koltai nem vet ügyet arra, hogy a német műsor magyar vonatkozású dolgait fölkutassa.

Ime néhány jellemző adata e küzdelemnek. Csak az egykorú hírlapokban kellett volna az írónak szorgalmasan kutatgatni. Mindegyik azt mutatja, hogy a nemzeti iránti vonzódás meg volt a közönségben s még az idegen társulat is hizelegni kezd a nemzeti iránynak, mert inogni érzi maga alatt a biztosnak hitt talajt.

A helyzetet tehát egyoldalúan világítja meg Koltai, midőn a német színészetnek jobbadán csak időrendjét adja s a *Vaterlandon* meg a *Hazánk-on* kívül nem veszi figyelembe a fővárosi sajtó tudósításait. Szerettük volna, ha e két lap kritikai irányával behatóbban foglalkozik. Úgy látszik maga is gondolt ennek a szükségére, de amit ad, az nem alkot teljes egészet a színi-kritika állapotáról Győrött. Minél több részletet nyújt, annál helyesebb fogalmat alkothattunk volna arról, vajjon miféle nevelője volt a győri színészetnek a helyi színikritika. Művének ez a része becses adalékát képezhetné a magyarországi színi-kritika általános történetének. De egyebütt is fukarkodik a részletekkel. A *Theater-Verein*ről eleget beszél, de elfelejti megismertetni szervezetét, alapszabályait, pedig innen tudnók meg: milyen mély gyökeret vert a német színészet a győri közönség szívében? Fenállásának időtartama szintén lényeges tudnivaló volna. De viszont Koltai dicséretére legyen mondvá, hogy a magyar színészetet meghonosító társaság szabályait a Függelékben szószerint közli, a mivel a magyar színészet egyetemes történetét egy igazán becses okmánynyal gazdagította.

Az anyag bősége teszi-e, vagy az adatok könnyebb hozzáférhetősége, de tény, hogy Koltai műve az 1840-el kezdődő korszaktól élénkebbé, tartalmasabbá válik. A német színészetnek egész az arczátlan-ságig menő vergődéséről, hetvenkedéséről, a magyar színészet fokozódó sikereiről ügyesen összeállított képet ad (VII. fej.) és az utolsó fejezet összefoglalása is egészen jó dolog befejezésnek. Itt is szerettük volna, ha a győri tízek társulatáról, a pusztá emlegetésen felül elmondana egy-két lényeges adatot. Részünkről ennek fejében szívesen elengedtük volna azt az általánosságban tartott elmélkedést erről a témáról: hogy kezdetől fogva a soknyelvűség volt átka hazánknak. Győrre nézve inkább helyén való volt volna arról elmélkedni: hogyan lett magyar városból

némété s hogyan törekedett visszamagyarosodni! A «Győri freskók», cz. elmfuttatásban nem egy idevágó adat van.

Az utolsó fejezeiről beszélvén, akaratlanul az a kérdés merülhet föl, vajjon az I. fejezetről miért nem szoltunk? Szándékkal hagytuk a legvégére. Midőn Győr színészete történetét a kezünkbe kaptuk, örömmel fogtunk az I-ső fejezet elolvasásához. Végre valahára egy vidéki város színészete történetében fölvevő találjuk az iskolai drámát! A munka írója tanár s hozzá egyházi férfiú, tehát egészen illetékes e kérdéshez hozzászólni s bizonyára alapos előkészültséggel fogott témája feldolgozásához. Végre tehát részleteket kapunk Ipolyi, Beöthy és dr. Nagy Sándor általánosságokban tartott dolgozataik után. Időközben megjelent Weiser Frigyesnek nagy szorgalommal készült anyaggyűjteménye a magyarországi iskolákról, melynek egyik kötete tömérdek adatot tartalmaz az eljátszott iskolai drámák idejéről, helyéről, módjáról, hatásáról, tárgyáról (*Literæ authenticæ, exhibentes origines scholarum Hungariæ etc. Fasciculus tertius, pars prima*). Mennyi alkalom összehasonlításra, rendezerezésre, a kérdés tisztázására — már helyi érdekből is, mely e kérdésnél nagyon lényeges. Győrött 1630 óta jezsuiták tanítanak. Alig bihető, hogy itt ne űznék nagyban az iskolai drámát legalább oly buzgalommal, mint a szomszédos Komáromban, melynek iskolai színjátékairól Magyarai Szulpicz a Komáromi Lapokban (1883. 6—12. sz.) hosszabb ismertetést közöl. Koltai a következő megjegyzéssel óhajtja kiváncsi olvasóit kielégíteni: «a győri jezsuita intézetben is bizonynyára (!) voltak drámai előadások, de az *ékönyvek elveszén vagy ismeretlen helyre kerülén*, az előadásokról s az előadott darabokról csak annyit tudunk, a mennyi a következő adatokból meríthető volt» (7. l.). Nézzük csak, hogyan világítja meg Koltai a győri iskolai drámák kérdését. Elősorolja a Győrben nyomtatott (!) és az ugyanott játszott iskolai drámákat. Ezen utóbbiak közül már Szinnyei főlemlíti, mint Győrött előadott iskolai drámákat: *Jekoniást*, *Semiramist*, *Heraldus* és *Ericust* meg *Abdolonimust* (Irod. tört. Bpest 1876. — 35 és 39—40. l.). Faludi *Constantinusát*, a *Castrum Ignorantiae Expugnatumot* és a *Megsértődött ártatlanságot* azért hozza föl Koltai, mert azok — Győrött kerültek ki a sajtó alól. A másodíkról csak annyit tud, hogy előadta Komáromban 1730-ban. A másik kettőről még ennyit sem. Megemlékezik ugyan még egy *Tamerlán* cz. és 1761-ben Győrött megjelent iskolai drámáról, melyet a — pápai deákság adott elő. Elmondja e három utóbbinak, *Heraldus* és *Ericusnak*, meg *Abdolonimusnak* tárgyát s így fejezi be szavait: «Ily tartalmúak *voltak* ez iskolai drámák, melyekben a főszereplők az iskola kiválóbb tanuló *voltak*, de mellékszereplők is lehető nagy számmal *voltak*, tömegek, csoportok, hogy lehetőleg soknak jusson a szerencse a színpadon felléphetni.» Beszél aztán a mæcenások bőkezűségéről és azt — komáromi

példával magyarázza. Valóban nem értjük Koltait! Ha munkájába illőnek találta a Győrött nyomtatott, a Komáromban és Pápán előadott iskolai drámák nyomán elmondani azt, a mi az I-ső fejezet ezen címét *Iskolai drámák Győrött* igazolná, miért nem vett inkább annyi fáradságot, hogy a Weiser-féle munka nyomán legalább az iskolai drámák érdeklőleg egy általánosabb érdekű s bizonyára tudományos értékkel bíró fejtegetésbe bocsátkoznék, és ne csak a már elmondottakat ismételtetné, hanem előbbre vinné egypár lépéssel e kérdés tisztázását vagy legalább azt az eszmét pendítené meg: vajjon honnan van az, hogy a jezsuita rendháznak 1802 óta győri örökösei, a benczések, miért nem léptek elődeik nyomdokába ezen a téren is? Nem tudjuk, vajjon a benczések korából szintén elvesztek-e vagy máshova kerültek az idevágó évkönyvek, csak az bizonyos, hogy létezőeknek nyomát sem árulja el Koltai. De még egy dolog bizonyos és ez az, hogy Koltai az 1773 utáni kort ép oly kevés szorgalommal kutatta át, mint az előbbit. «Hogy a győri növendékpapok is tartottak színi előadásokat a múlt század végén — írja Koltai — arról biztos tudomásunk van.» Lássunk csak mily ingadozó e biztos tudomása. Állítása támogatására idézi a *Magyar Hirmondó* egyik 1792-ik évi tudósítását, — de semmit sem tud egy ennél előbbiről és sokkal fontosabbról. A *Magyar Kurir* 1791. évi folyama febr. 27-éről keltezett győri levelet közöl, mely szerint a győri növendékpapok «felső tanuló palotájában» az *Öreg fősvény Zsugori Máté* című 3 felvonásos darabot adták elő «nagy elevenséggel». Ugyanaz a levélíró így folytatja: «Mélt. győri püspök úrnak és ftszt. *Somogyi Leopold* győri kanonok és a nevendékház előljáró urának bőv adakozása itten köszönettel ismeretes, a kiknek költségéből építtetett föl a több esztendőkiig tartandó alkotmány, hogy ezen, édes Hazánk egyik szüleménye minden félbeszakadás nélkül esztendőnkint gyakoroltasson.» Ami azt jelenti, hogy a győri növendékpapoknak állandó házi színpadjuk épült, azon határozott czélzattal, hogy azon évenként előadásokat tartsanak. Ime mily becses adat összehasonlításra a jezsuiták előadásaiával szemben. Volt-e azoknak is állandó színpadjuk? Mikor, mit játszottak, kik előtt, magyarul-e vagy latinul? Az bizonyos, hogy a jezsuita drámák túlnyomó része idegen nyelvű. Fzt az elveszett évkönyvek daczára — Győrre nézve épúgy föltehetjük. Mennyivel egészségesebb irányt jelez ez az új intézmény, melynek látásán így kiált föl a győri levelező 1791-ből: «bárcsak immár hazai nyelvünkön nyilvánvaló helyeken is víg- és szomorú-játékokat szemlélhetnénk!» Még helyi érdekből is említésre érdemes megjegyzés maradt reánk e tudósításban. «A mi a mesének erkölcsét Aristoteles rende szerint illeti, hogy a jelen lévő időkhoz legyen szabva, szépen megtartotta a fősvény Zsugori Máté, holott a kéregető koldusok előtt, áldotta II. József császárnak hamvait a béhozott «Armen-Institutumért», de meg hurogatott nem tudom kiket,

hogy a koldusok a templom ajtai előtt, utcákon, udvarokban szüntelen alkalmatlankodának. Dicsérte Buda városát, hogy az újságban kihirdetted, mennyi jött be, mennyi osztogatott föl és így ki-ki magában elarányozhatja, mennyit kellessék a következőknek adni» . . . Vajjon nem úgy hiszi-e Koltai, hogy egy ily adat jellemzőbb a győri iskolai drámák történetében, mint az ott elő sem adott drámák tartalmáé? Nem jellemzőbb-e a győri előadásokra e levél azon megjegyzése «legszebben illett Zsugorinak *Lehel módjára készült bajnoki öltözte* midőn a Martziussal küzködött» vagy, hogy a Télnek «*pillongó jeges bajusza volt és szakáll*» — mint az általa idézett *komáromi* pompa?!

Koltai megelégszik a Hirmondó jelentéktelen adatával s a miről egyébként tudomással kellene bírnia (a Hirmondó is a kispapok «maguk theatrumáról» beszél), a győri kispapok állandó házi színpadját nem említi föl. Pedig az állandóságra irányuló jó szándék aligha semmisülhetett meg egyhamar vagy éppen azonnal; de ha megsemmisült, nagyon érdemes volna megtulni ennek bizonyára mélyreható okait.

Hogy mily fölületességgel kutatta ezt a kérdést Koltai, az az adatunk is bizonyítja, hogy az *academiai ifjuság* 1820-ban *Szükevény* címmel egy színdarabot adott elő a király születése napján. És hogy ez nem afféle véletlenül összeverődött előadás lehetett, sejtelmünket egy 1824-ből ránk maradt tudósítás támogatja, mely szerint «*Győr visszérétele* ezen nevezet alatt — írja a tudósító — a győri academicusok *már 3 esztendő előtt* vitézi játékokat adtak elő. A közmegkedvelés azt vitte végbe, hogy az idén Szt. Mártonban is előadatnék a declamatiókban való gyakorlásul»

De sietünk befejezni hosszúra nyúlt ismertetésünket. Még csak e fejezet záradékát jegyezzük ide: «Ime! csak ez egy-két adatról is látjuk, hogy növendékpapjaink abban az időben, midőn a magyar Thalia csak vándorolt, tanulmányaikból fenmaradt idejüket annak a gyámolítására fordították. . . .» Ezt a gyámolítást sehogyan sem látjuk K. munkája ezen fejezetében az ő szószerint vehető egy-két adata alapján. De igenis látnók, ha a papnövelde állandó színpadjáról tudna részleteket mondani, ha az academiai ifjuság színi előadásainak rendszerességével megismertetne, ha párhuzamosan tárgyalná e műkedvelő előadásokat a magyar színészet szereplésével és kimutatná, hogy a kath. papság eme szervezett intézménye évenként mikor és hány ízben adott alkalmat Győr idegen ajkú közönségének azon tény megítélésére, hogy a magyar szó is kedvesen hangzik a színpad deszkáin. Továbbá, ha a régi, jezsuita-korbeli drámák meg az 1773 után jövő kor iskolai drámái közti lényeges különbséget kiemelve, azt mutatván ki, hogy amaz miként hatott inkább az írókra és előadókra, emez meg inkább a közönségre, akkor megértenők a gyámolítást, megértenők azt, hogy miként készítette elő a visszamagyarosodás

talaját a kath. papság és tanuló ifjúsága. De ezeknek hiánya miatt csak egy zavaros kép áll előttünk, melynek nincsen középpontja, alakjai el vannak rajzolva, háttére elmosódott és lehetetlenné teszi a főcselekmény plastikus kidomborodását.

Koltai munkájának legnagyobb érdeme, hogy Győr színészetéről eléggé teljes, eléggé megbízható időrendi adatokat kutatott föl. A vége felé élénk, kellemes olvasmányt képez. De tudományos értékét nem emeli, hogy a nyomtatásban megjelent, tehát könnyen hozzáférhető adatokat nem kutatta föl; hogy önállóságra nem törekszik, hogy a részletezés elől általánosságokkal tér ki, és adatait többszörösen ismételteti. Az I-ső fejezetén legjobban meglátszik, hogy beható előtanulmány nélkül fogott hozzá munkájához. Őszintén óhajtjuk, hogy műve II. része, legalább az I-ső rész utolsó fejezeteinek képezze méltó folytatását.

BAYER JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Anfänge der ersten bürgerlichen Dichtung des XVIII. Jahrhunderts von W. Wet. I. Band, I. Abth. Worms, 1885.

A drámai középfaj keletkezését legérdekesebb és legtanulságosabb a francziáknál, a modern színpad uralkodóinál szemlélünk. Szinte lépésről lépésre, csirájától teljes virágzásáig, kísérhetjük fejlődését és minden kis győzelme, minden arasznyi hódítása jelentőssé vált, oly jelentőssé, mint sehol másutt, sem Angliában, sem Németországban. Hisz a mi a drámát a két országban támogatta és sikerre segítette, hogy t. i. a classicus tragédiát, ez idegen, importált terméket, ki akarta szorítani, ép az Franciaországban diadalra jutásának egyik legnagyobb akadálya volt. Franciaországban a classicus tragédia igazán nemzeti termék, a talaj, melyben termett, a levégő, mely táplálta, a nap, mely érlelte, mind nemzeti volt, s míg másutt csak mesterségesen kultivált exoticus növény, itt még hibáival is szilárdan a nemzeti földben gyökerezik. Azért bámulatosan szívós élete van. A francia irodalom vihara, mely annyi erős fűt gyökerestül kitépett, a rothadt, egy évszázal óta haldokló szűtte classicismuson kiméletesen siklik át. A classicus tragédia a XVII. század vége felé beteg, az irodalomnak már terhére van. Ellenségeinek száma folyton növekszik. De oly egészségesnek látszik, régi tekintélye oly nagy, a megszokottság oly erősen támogatja, hogy sikertelenül törnek rá. Csak kerülő úton, a vígjáték félrevezető lobogója alatt, tudják végre meglepni, bár le nem győzni. A komédia ugyanis Molière utódainál mindinkább átalakul és mind tudatosabbá válik az a célzata, hogy a

tragédiát helyettesítse. Különösen Destouches és Nivelle de la Chaussée nevei jelzik a komédia ezen komolylyá válását. Ez utóbbinak darabjaiban hiába keresünk már komikumot. A mit ő ír, az egészen új műfaj, melynek egyenes törekvése, hogy a tragédia helyét elfoglalja.

A komédiának ezen a komoly dráma felé való evolúciójával újban két figyelemre méltó dolgozat foglalkozott: az egyik Wetz fentnevezett munkája, a másik C. Lanson *Nivelle de la Chaussée et la comédie larmoyante* cz. műve. Ezúttal Wetz munkáját akarom röviden ismertetni, Lanson művét egy következő alkalomra hagyván.

Wetz dolgozata egy nagyobb szabású műnek első része. Tervbe vette a polgárinak nevezett múlt századi egész irodalom történetének megírását, a drámának Destouchestól Diderotig való fejlődését, valamint Marivaux s Richardson családi regényeit is fogja tárgyalni.

Eddig azonban tudtommal csak az első kötet jelent meg, mely egy általános, áttekintő részen kívül specialisan Destouchessel foglalkozik. A dolgozat komoly tanulmányra, alapos tárgyismeretre vall, de a szerző nem uralkodik eléggé az adatok tömegén, tárgyalása kissé kúszált, sokszor mintegy elvész a részletekben s kimerítő jellemzésre törekedvén, halmozza a vonásokat, de nem tud bennök eléggé válogatni s a jellemző vonásokat kiemelni s rendezni. Sokat tanulhatni a munkából, de nehéz belőle világos, teljes képet nyerni.

Az első szakasz a fejlődés menetét vázolja. A classicismus hanyatlásával a költészet kezd nemzetibb, népiesebb, democraticusabb lenni. Elhagyja az udvar légkörét és új tárgyakkal, új formákat keres. A polgári világ lép előtérbe; kezdik komolyan venni, nem tréfa tárgyá többé. A heroikus regény és heroikus tragédia helyett a családi regény és az érzékeny dráma válnak uralkodó műfajokká. A classicus szabályszerűséget és eleganciát szabadabb, elevenebb pezsgés váltja fel. Az átmenet persze csak lassanként történik. Megszokott gondolkodásmódot nem vehetni le, mint egy elfakult ruhát. Hiába hoznak új személyeket, új viszonyokat színpadra, a változás csak külsőleges; a benső világ classicus jellege, a szenvedélyek conventionális rajza, az emberek felfogása a régi. Hosszú idő kell még ahhoz, hogy megtalálják, a mit keresnek: több természetességet és élethűséget.

A kezdő átalakulás legfontosabb mozzanatai a *moralizálás* és a *polgári elemnek* a komoly tárgyalásba való bevonása, különösen a regényben és vígjátékban. Ez utóbbi szemlátomást komolyabbá válik. A jellemvígjáték mindinkább családi drámává fejlődik. La Chaussée darabjaiban már csak elvétve találni egy-egy víg jelenetet vagy komikus vonást: mese, jellemek, összeütközések és tendenzia, minden komoly drámai. A mindent elárasztó érzékenységgel együtt lépten-nyomon feltolakodik a tanító moralizálás. Az egész mese szövése arra való, hogy valamely

erkölcsi igazságot kellő világításba helyezzen, a *személyek* gyakran csak moralis eszmék megtestesítői, a mennyiben cselekvéseiket nem a lelki indulat, hanem moralis reflexiók határozzák meg, és végre a *dialogusban* is csak úgy hemzsegnék az oktató, erkölccstanító fejtegetések. A költészetnek, úgy látszik, már csak egy feladata van: az erkölcsök javítása. De akármily elütő legyen az új productum Molière vígjátékától, — nem tekintve a túlságos érzékenységet, — mégis emennek egyenes továbbfejlődése. Az összefüggés szálainak kimutatása a könyv második részében történik. Egy külön fejezet tárgyalja a Molièrei vígjátékot, a későbbi vígjátéokra való tekintettel, és azután Destouchesra tér át, mint a ki az átváltoztatás első stádiumának képviselője. Rövid életrajz után egyenként és csoportokba foglalva fejtegeti Destouches darabjait.

Molière komédiái lényegükben vígjátékok, mivel alapjuk a komikum és céljuk első sorban a megnevettetés. Molière még a legkomo-lyabb, igazán drámai problémákat (Tartuffe, Misanthrope) is víg oldalu-król mutatja be; oly kellemes burkolattal veszi körül a keserű magot, hogy csak az veszi észre, a ki közelebből megnézi. De a keserű mag azért megvan. Darabjainak nem egyszer oly sötét a hátttere, a cselekvény alapja oly kevésbé tréfás, hogy Molière valóban a »legtragikusabb komikus«. Némely hőse csaknem tragikus vaksággal van sújtva, mely, igaz, komikus helyzetekbe juttatja, de azért magát a jellemet szána-lomra méltóvá teszi. Minden egyes pillanatban komikus, de egészében tragikus. A daraboknak nincs is igazi befejezésük; az ármány véget ér ugyan, de a hős nem változik; ezentúl is csak oly gyengének marad, mint a milyen volt. »A komikus jellem ekkép valójában egy oly tragédiának hőse, a mely csupa komikus jelenetből áll. A költő azonban nem akarja, hogy egy ilyen, tragikai fájdalommal vegyes, hangulat támadjon bennünk, azért fátyolt von a jövő elé, valódi befejezés helyett mester-ségest varázsolván elénk.« (74. l.) Példa rá a »Képzelt beteg« stb.

Molière azonban nemcsak jellemeivel, hanem tendenciájával is előzője a későbbi komoly vígjátéknak. Mint a józan ész éber őre nem elégszik meg azzal, hogy nevetség tárgyává teszi a fonákságokat és döreségeket, hanem figyelmeztet káros következményeikre is. Tanít, oktat, sokkal hatásosabban, mint deklamáló, erkölcsöt prédikáló utódai. És hogy Molièrenél szándékos, célzatos a tanítás, azt az is mutatja, hogy darabjaiban mindig van egy személy, a ki a költő nézeteit tolmá-csolja, levonja a demonstrált igazságot, ki is mondja a leczkét. Csakhogy Molièret művészi tapintata megóvta követőinek túlzásaitól és mérték-telenségétől. A jellemvígjáték és a családi dráma közötti ürt Destouches (Phil. Néricault 1680–1754.) hidalta át. A jellemvígjátékkal annyiban függ össze, hogy többnyire egy-egy jellemet igyekszik megvilágítani, a mint azt sok darabjának címe is elárulja (L'Ingrat, L'Irrésolu, Le Mé-

disant, Le Glorieux, L'Ambitieux stb.), csakhogy a komikum ő nála rendszerint mesterkélt. Az ő személyei dőreségeket követnek el, a nélkül, hogy komikusak lennének, mert oktan cselekedeteik nem állnak összefüggésben jellemükkel. Szerelem és házasság körül forgó darabjaiban régi ösvényeken halad; az ármány a szolgák kezében van; a bonyadalom megoldása külsőleges stb. Az első lényeges új momentumok, a melyekben Destouches előzőitől különbözik: darabjainak *komoly* jellege. Ez Destouchesnél nem annyira a szándékosság, mint a költői tehetetlenség eredménye. Destouches nem nagy költői tehetség. Nincs benne elég alkotó erő, hogy érvényre juttassa azt a komikumot, melyet valamely tárgy magában rejt. Nem tudja előidézni az ellenállhatatlan derűt, a győzelmes vígjátéki hangulatot; csak elvétve tud mosolyt csalni ajkunkra. A csekély komikumot többnyire a szolgák tréfái szolgáltatják. Azonkívül hőseinek hibái oly gyűlöletesek, ellenszenvesek, vagy annyira túlzottak, hogy a visszatetszés elnyomja a derűtséget. Tárgyai többnyire a családi életben gyökerező összeütközések; a cselekvénybe és jellemzésbe érzékeny vonásokat sző: megható találkozást és felismerést, nagylelkű lemondást és érzékenykedést. A szülők pl. nem *követelnek* gyermekeiktől engedelmességet auctoritásuknál fogva, hanem gyermeki szeretetükre, kötelességükre kéri őket esdekelve, sőt lábaikhoz borulva. Ekkép maga Destouches készíti elő azt az érzékeny, derű nélküli családi drámát, melyet annyira kárhoztatott és melynek elterjedését oly kedvetlenül nézte.

Destouchesnél azonkívül előtérbe nyomul az erősen hangsúlyozott oktató tendenzia. Erkölcsi problémát vesz alapul és a darab menetébe számos moralizáló fejtegetést sző. Ezek azonban lényegesen különböznek a Molière kedvelte okoskodásoktól. Ha Molière valamely hibát vagy vétket rajzol, arra törekszik, hogy annak a családra és társadalomra kiható következményeit minél élesebben feltüntesse és e cél szolgálatában áll nála az okoskodás is. Destouches kevésbbé hangsúlyozza a fonáságok káros voltát, socialis veszedelmességüket; ő a vétkek ellen csak azért küzd, mert erkölcsileg megvetendők. Ezzel a művészettől egészen idegen szempont válik a költészetben uralkodóvá. Az erkölcsiség kezd dominálni az irodalomban. Destouches egyik előszavában kifejti, hogy a drámai művészet csak annyiban tiszteletre méltó, a mennyiben tanító is. Addig ismételtetik ezt, míg végre a sok erkölcsösség kiszorítja a költészetből — a költészetet.

Művészi tekintetben is kifogás alá esik ez elmélkedő részleteknek a darab keretébe való illesztése. Míg Molièrenél a darab alapeszméjével függnek össze, itt csak külsőleg fűződnek az egészhez és túlságosan sok helyet foglalnak el. Molière, hogy a főjellemet jobban kidomborítsa, szembe állítja vele a józan ész képviselőjét. Destouches spanyol min-

tára élesíti az ellentétet: ő az egyik végllettel szembe állítja a másikat, a rideg nővel a túlságosan szerelmest, a hálátlannal a feláldozóan hála-
lást, a felette bizalmassal a gyanakvót. Ily módon a jellemek bizonyos
párhuzamossága áll elő.

Az erkölcsi czélzat, mint említettük, Destouchesnál már a pro-
blemák választásában is kitűnik. Morális czél lebeg szeme előtt ép úgy
leálczóó darabjaiban (à la Tartuffe), melyekben az intrigáns főszereplő
lepleztetik és azzal bűnhődik, hogy a remélt hozomány másé lesz, —
mint a gyenge vagy vétkes hős magába szállását, megtérését ábrázoló
vigjátékaiban vagy akár végre azokban, melyek a korabeli romlott tár-
sadalomnak házasságellenes tendenciáit állítják pellengérre. Főleg ez
utóbbiakban jut kifejezésre az új irány *polgári* jellege. Ha Destouches-
tól keltezzük a polgári drámaköltészetet — mint szokásos és mint Wetz
is teszi — ez csak cum grano salis értendő, t. i. a menyiben e költé-
szet állandó themája az, a mi a polgári élet középpontját képezi, a *cu-
lúd*. Csakis abban nyilvánul a polgári gondolkodásmód, hogy a ház-
as élet szentségét hirdeti. De maga az ostorozott ferdeség nem polgári
többé, hanem aristocraticus. Polgári körökben, a középosztályban soha-
sem kaphat lábra az a fonákság, hogy a házasságot s a házasok szerelmét
nevetségesnek találják. Az efféle divatnak hódolás az előkelő világ elő-
joga. Ez a divat tényleg fennállott a mult század harminczas éveiben.
A bon ton azt követelte, hogy férj és feleség mondjanak le egymásról és
minél közönyösebben viselkedjenek egymás irányában. Gúnyos epigram-
mákkal halmozták el azt a férfit, ki nem szégyelt felesége iránt szerel-
met vagy éppen féltékenységet árulni el. Hogy ez előítélet valóban ural-
kodott, arról sokan tanuskodnak; bizonyítják az ismételten ellene
irányzott támadások is. Destouches is több darabjában kel ki ellene,
ezek egyike, *Le Philosophe marié ou le Mari honteux de l'être*, talán
legjelesebb darabja. Erkölcstörténeti documentum értékével bír annak a
rajza, hogy a philosophus Ariste mikép szabadkozik őt felvonáson át tit-
kos házassága megvallásától, hogyan teszi ki magát a legkellemetlenebb
complicatióknak, szeretett feleségét pedig a legvakmerőbb ajánlatoknak,
s pokolbeli féltékenység kinjai daczára csak akkor lel bátorságot nyilt
vallomásra, mikor a dolog már kitudódott. Midőn aztán feleségét di-
csérve szeretetének ad kifejezést, környezete kezd józan eszében két-
kedni.

Az a világ, a melybe Destouches vezet bennünket, egészen aristo-
craticus. Az író felfogása éppen nem polgári. Látjuk ezt a rangon aluli
házasság kérdésének felfogásában, mely ez időben napirendre került.
Molière álláspontja sokkal inkább polgári, sokkal elfogulatlanabb. Ő ha-
tározottan ellenzi a nemesek és polgárok közötti házasságot, mivel sze-
rinte a nemesek csak a legaljasabb indokokból ereszkednek le a polgá-

rokhoz, a kik gazdag hozományukért egyebet sem nyerne cserébe, mint gúnyt és megvetést. Destouches látszólag democraticusabb nézeteket vall, a mennyiben Lisette, a derék, erényes szobaleány (a *Glorieux*-ben) méltónak találtatik arra, hogy az úrfi megszeresse és nőül vegye. Ám ez csak látszat, hisz kisül, hogy az alacsony származásúnak vélt szobaleány egy grófi család sarjadéka. Sőt mi több: Destouches emberei előtt a rang elleni házasság csaknem elképzelhetetlen valami. A *Philosophe marié*-ban Céliantenak *szíve mondja*, hogy szeretője, Damon, okvetlenül nemesi születésű, származását csupán csak titkolja. Egy egész darab pedig (*La Force du Naturel*) azt akarja demonstrálni, hogy nemes és paraszt nemesnek és parasztnak születnek. Egy paraszt dajka kicseréli földesúrának leányát a magáéval. De hiába nevelik a parasztleányt a grófi kastélyban, a leggondosabb nevelés daczára örökké otromba cseléd marad, az igazi grófkisasszony ellenben finom magaviseletével mindenkit meglep. Ily exclusiv aristocraticus irány mellett önkénytelen satírának tetszik, hogy a józan ész, sőt erkölesi nagyság képviselője e darabban éppen e parasztleány, a ki, midőn megtudja alacsony származását, fájdalom nélkül lemond rangról és vagyonról, míg az előkelő kör, melyben nevelkedett, vele szemben szinte siralmas szerepet játszik.

Nem csodálkozhatunk már most azon, hogy itt az élet egyéb kérdéseit, valamint általános felfogását illetőleg sem akadunk polgári nézetekre. E kör, melyben kizárólag grófok, bárók, nemesek lépnek fel — ha czímük nincs is megjelölve, de mindig fel van tételezve — a gazdagságot és az élvezettel telt életet oly maguktól értetődő dolgoknak tekintik, a melyek nélkül az ember nem is létezhetik. A szerelmesek házasságuk előtt mindig jól megfontolják az anyagi helyzetet — rendszerint legalább egyikök dúsan meg van áldva földi javakkal, — az hogy a fiatalok tisztán csak szerelmet kívánnak, hogy szerelmük minden számítástól ment, hogy szegénységük daczára is egymáséi akarnak lenni, mindez Destouches 23 darabja közül csak egyetlen egyben (*Le Dépôt*) fordul elő. Ellenben akárhányszor látjuk a szerelmesekben a józan számítás, mely a vagyont latolgatja. Hogy a fiatal pár nagy vagyon nélkül, csakis szerelmében bízva, lépjen ki a világba, az Destouchesnál el sem gondolható. De természetesnek találják, hogy a szegény nemes minden áron gazdag házasságra törekszik, akármily vén asszonyt nyúl. Ha csak gazdag, akkor semmi neveltséget sem látnak abban. Munkára, becsületes szerzésre ki gondolna! Ellenkezőleg! Lisimon, a szegény nemes (*Philosophe Marié*) szemrehányást tesz gazdag bátyjának, hogy *megfeledkezik származásáról*, mivel pénzügyi hivatalt vállalt s üzlete által szerzett magának vagyont. Az igazi nemeshez nem méltó a munka.

GÄRTNER HENRIK.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888/9.

4. Dr. Weninger László, Lessing G. E. «Bölcs Náthán»-ja. (Budapest-fővárosi VIII. ker. főreáliskola. 15 l.). — Ez értekezés, a mint a szerző bevezető szavaiból kitűnik, tanulók, specialiter reáliskolai tanulók számára készült. Készséggel elhiszszük neki — még ha nem is hivatkozik a reáliskolai tantervre — hogy nagyon érdemes ezekkel megismertetni Lessing utolsó remekművét. E megismertetés legegyszerűbb és leghatásosabb módja ugyan az lesz, ha magát a művet adjuk a tanulók kezébe, de azért a róla szóló értekezés is hasznos lehet a tanulóra nézve. A kik a *Náthánt* az iskolában olvastattuk, tudjuk, mi mindenféle magyarázat szükséges az olvasáshoz; e magyarázatoknak ügyes csoportosítása, összefoglalása és kiegészítése, gondos formában előadása nemcsak a tanuló ismereteit bővítheti, hanem mintájául is szolgálhat irodalmi témák kidolgozásánál.

Dr. Weninger úr dolgozata, sajnos, nagyon távol áll a mintaszerűségtől. Igérni sokat ígér; értekezése, úgymond, «a tanuló látkörén belül ezen drámát lehetőleg kimerítőleg tárgyalja, hogy az *minden oldalról kellőleg megvilágítva* álljon az olvasó előtt». De sokat markol, keveset fog. Beszél ugyan, ha nem is mindenről, legalább mindenféléről, de oly módon, hogy a sok adat és ítélet szétfoszlik tolla alatt és az olvasó a darabnak még csak *egy* oldaláról sem nyer kellő világos képet. A dolgozat jellemző vonása a confusió. Igaz, hogy külsőleg, de csakis külsőleg, nagyon átlátszóan van disponálva az értekezés; a szerző fejezetekre is osztotta és külön címekkel látta el fejezeteket (*Bevezetés. A dráma keletkezése. A dráma fogadtatása. A dráma tárgya és annak feloldozása. Befejezés*). De rovatokon belül azután alig van valami a maga helyén. Mások — valószínűleg nem minden ok nélkül — az efféle drámai fejtegetéseket a forrás ismertetésével kezdik meg: a szerző ezt épen a befejező fejezetre hagyta, de természetesen nem kerülhette el, hogy már előbb is egy párszor ne hivatkozzék a forrásra. Viszont nagyon természetes dolog, hogy a darab alapeszméjéről csak akkor szól az ember, ha már magát a darabot, a cselekvényt, a jellemeket ismertette; az alapeszmének ezekből önkényt ki kell tűnnie. Szerzőnk itt is megfordítva járt el, mindjárt a bevezetésben fejtegeti, mi képezi «drámánk lényegét». A dispositio zavaros voltára például szolgálhat az a fejezet, mely a darab fogadtatásáról szól. Elmondja, mily reményeket táplált Lessing a fogadtatás iránt, hol adták elő a drámát, hogy fogadták az orthodoxok, hogyan Lessing barátai, hogy a lutheránus theolo-

gusok (az orthodoxok nem voltak lutheranus theologusok?), mily ver-
set írt Goethe Lessing utolsó éveiről, elmondja továbbá azt, hogy «Ná-
thán egy közkedveltségűvé (!) vált mondása a fiatal Klingernél egy
vigjáték költésére vezetett», miként vélekedett Klinger öreg napjaiban
a darabról, és hogy «Náthán ezen szavai: *Wie aus einer guten That
doch so viel andre gute Thaten fliessen*, több regény megteremtője lőn
Klingernél». E megteremtés mikéntjéről, sajnos, nem ad felvilágosítást.
Erre Goethe, Mendelssohn és Schiller ítéletei következnek, — a törté-
neti sorrenddel a szerző nem sokat törődik. Majd azt fejtegeti, miért
nevezte el Lessing *Náthánját* *drámai költeménynek*, miért nevezhetjük
mi *színműnek*; megjósolja, hogy «ha Schiller tovább él, hogy alkalma
lett volna pathetikus drámával jobban megismerkedni (?), úgy a vigjáték
ideális formáját eredménynyel kultiválta volna», kimondja a nagy szót,
hogy Schiller ily (minő?) felfogása mellett *a szomorújáték egészen fölös-
leges volt*, az igazi vigjáték pótolja annak helyét». Majd, ismét eszébe
jutván, hogy a *Náthán* fogadtatásáról ír, elmondja, hogy «Lessing ba-
rátaival valami gúnyoros művet reméltek», hogy Lessing hogyan fejtette ki
drámájának irányát, hogy utasította vissza a vallástalanság vádját,
miért választotta szereplőit a pogányok és zsidók közül. Erre három
sorban «az újabbkori szépsézet» kifogásai következnek, végül a Schle-
gel testvérek és Platen ítéletei. Mi a szellemi nyeresége már most az
olvasónak, a tanulónak ez egész fejezetből? Összefüggésükből kiraga-
dott, többnyire motiváció nélkül adott ítéletek összekuszált halmazát
kapja, még mielőtt a darabról magáról szó lett volna. Avagy nem
hasznosabb dolog lett volna, ha a szerző ezen és a következő fejezet
helyett részletesen elmondta volna a dráma tartalmát, feltüntetve volna
a cselekvések motivumait, kifejtette volna a gyakran magyarázatra
szoruló szép gondolatokat, utalt volna a szerkezetre stb.? Valódi iro-
dalmi ismereteket adjunk tanítványainknak, ne meg nem emésztett
aesthetikai ítéleteket, csengő-bongó phrasisokat.

Magának a darabnak beható, alapos ismertetése pedig haszonnal
járt volna nemcsak a tanulóra, hanem a szerzőre nézve is. Mert elgon-
dolhatjuk, mily figyelemmel olvasta a szerző a darabot, a melyről
egész értekezést ír, ha Náthán e szavaihoz: «Indem stieg Ihr vom
Pferd und überreichtet mir das Kind in Euern Mantel eingehüllt» stb.,
ezt jegyzi meg: «Ezen szavakat mondja ő *azon apának, kinek örökre
fogadja leányát*, kinek hitsorsosai családját elégették» (10. l.). Ezen
szavakat mondja ő a szerzetesnek, ez pedig csak nem volt Recha apja!
Vagy hogy mondhat a szerző olyat, hogy a kolostoros *Lessingnél* mint
Saladin testvére öcsce ismertetik fel» (6. l.)? Az egész nem egyéb,
mint Düntzernek Pfranger színdarabjára (*Der Mönch vom Libanon*)
vonatkozó eme szavainak félreértése: «*Der Mönch vom Libanon*, ein

Nachtrag zu Lessings *Nathan*, worin der Mönch, der sich am Schlusse als Saladins Bruder Assad zu erkennen gibt, Christi Verdienste schildert» stb. (*Erläuterungen* 17. l.), a mellékmondat itt természetesen Pfranger darabjára, nem pedig Lessing *Náthánjára* vonatkozik. Ily félreértés persze nem eshetik meg azzal, a ki kellően ismeri Lessing darabját.

Hogy az értekezés kisebb részei is zavarosak és homályosak, fejtegetései elégtelenek, adatai helytelenek, azon az eddigiek után nem igen csodálkozhatunk. Mindjárt az első lapon kiemeli, hogy «szépészeti tekintetben hiányosak a versek, a darab előmeséje túlságosan hosszú és a valószínűtlenségek egész seregével találkozunk», de hozzá teszi, hogy «tekintettel Lessingre, ki határozottan mondja, hogy a történeti eseményektől való eltérések . . . tekintetbe nem veendők a darab tendenciájának szem előtt tartásánál, ezen hiányok talán előnyökké válhatnak». Ugyan mikor és miféle tekintetben vált előnyére valamely költői műnek verseinek hiányos volta és «a valószínűtlenségek egész serege»? Különben valószínűtlenségek és a történeti eseményektől való eltérések közt különbség is van ám! Elégtelen továbbá az, a mit a darab alapeszméjéről mond. «Mi a vallásnak tulajdonképeni lényege? ezen kérdés képezi drámánk lényegét», a felelet pedig az: «az igaz vallás azon feltételekhez van kötve, hogy *higgyünk és bízzunk*». Lessing ugyan nehezen írta volna meg drámáját csak azért, hogy ezt süsse ki belőle s ezt Goeze-ék sem vették volna neki rossz néven. Szerzőnk megfelelkezik arról, hogy drámánk alapkérdése nem az, hogy mi a vallás tulajdonképeni lényege, hanem Saladin eme szavai: «Was für ein Glaube, was für ein Gesetz hat dir am meisten eingeleuchtet?» A felelet pedig az: a pozitív vallások egyformán igazak, egy általános vallás különböző formái, s ebből folytatólag a tolerantia, a praktikus szeretet, a valódi humanitás eszméi következnek. — Elégtelen az is, a mit a szerző a deisták jellemzésére mond. A tanuló nem tud meg semmit az ilyenekből, hogy «Leibniz és Wolff az *ész vallását* hirdették», vagy éppen az ily phrasisokból, hogy a deisták azon igyekeztek, hogy «a vallás önérzetét önállóvá tegyék» (4. l.). Reimarus műveiben pedig külön dolgok is voltak, mint annak kimutatása, hogy «csoda lehetetlen» (4. l.). Ujság meg az, hogy Lessing «Breslauban töltött idejét a theologiai irodalom rendszeres tanulmányozására fordítá» (5. l.); különös motiválás, hogy «Lessing ezen tudományt (a theológiát) nem kedvelte, mert sohasem volt komoly szándéka ezen pályára lépni» (u. o.). Talán megfordítva. — Szerzőnk szerint Lessing csak a censura megvonása után és «Braunschweigon kívül nyomatta híres *Anti-Göze*-jét (5. l.), pedig az e című iratokat már régebben (1778 húsvétjától kezdve) adta ki; a munka, melyre szerzőnk gondol, a *Nötiqe Antwort* volt. — Lessing «a *Náthánhoz* egy második *magyarázó* kötetet akart

adni» (6. l.), talán a drámai interpunctióról szóló magyarázatot érti? — Schlegel V. Á. már említett itéletéből ép azon szavakat rántja ki, a melyek a tanulóra nézve ily alakban teljesen semmitmondók («A forma szabadabb és terjedelmesebb, mint Lessing többi darabjaiban, hasonlólt Shakespeare színműveihez» 9. l.). — «Náthánhoz sok eszmét szolgáltatott Voltaire» (9. l.), alkalmasint Scherer e szavainak helytelen visszaadása: «Nathan, zu dem auch Voltaire einige Elemente geliefert». — «Boccaccio *Decameronja* szolgáltatatta az első impulsust és főleg a *harmadik beszély gazdag forrása* lévén a *színpadi jeleneteknek*, ez volt reá sarkaló hatással» (10. l.). Ez is felszínes olvasáson és félreértésen alapúl. Lessing saját szavai: «Allerdings ist die dritte *Novelle des ersten Buchs, dieser so reichen Quelle dramatischer Produkte*, der Keim aus dem sich Nathan entwickelt hat». (Testvére életrajzában, Reclam-féle kiad. 226. l.). Tehát a dekameron egész első könyve volt a drámai termékek gazdag forrása, nem pedig csak harmadik novellája. — Naiv módon jellemzi a zsidóknak mult századbeli állapotát: «A zsidókat csak túrték, de nem voltak egyenjogúak a többi nemzetekkel, csak Hamburgban voltak irántok engedékenyebbek, a mennyiben megengedték nekik, hogy a *tőzsdére bejárhasanak*. De a zsidók ezen engedékenyséért rosszúl fizettek, rövid idő alatt nagyon meggazdagodván, nagy vagyonukat jótevőik (!) elnyomására használták fel, miért is a városi hatóság *újából megtiltotta a tőzsde látogatását*» stb. Mintha a tőzsde látogatásán fordúlt volna meg a lét és nem-lét kérdése!

Végül még néhány stilpróba: «Az igazi gyűrű (értsd: ereje) nem nyilvánúl minden embernél egyformán» (4. l.); «Spinoza theol. tractatuma, az angol deisták *befolyása* és Reimarus fragmentjei bő anyagot szolgáltatottak a *Náthánhoz*» (9. l.). «A szultán fitestvéreinek gyermekei, ki *szerelem okozta keresztény vallásra tért*» (10. l.). «Náthán körül sorakozik a Sultan mint vértanu (?) és a dervis, mint az ő megvetőjük, valódi *költői, de egyuttal keleti jellemek*» (13. l.).

Az értekezés egészében és részeiben, tartalmát és formáját tekintve, felszínesen és sebtében készült dolgozat benyomását teszi, a minőt a szerzőtől nem vártunk volna. Ilyen alakban a dolgozat épenséggel nem méltó a tárgyhoz, a melyről szól. de nem méltó az intézethez sem, a melynek programmjában napvilágot látott.

DR. PETZ GEDEON.

5. Abday Asztrik, *Az imádság és átok a görögöknél és rómaiaknál.* (Komáromi kath. algymn.) — Ez értekezés nem eredeti munka, hanem *Lasaulx* egyik tanulmányának átdolgozása, mely a szerzőnek *Studien des Classischen Alterthums* című, Regensburgban, 1854-ben megjelent munkájából van kivéve. Az átdolgozás módjáról Abday úr, ki elég furcsán, nem a munka élén, hanem egy eldugott jegyzetben tesz említést a munka eredetijéről, e jegyzetben (16. l.) így nyilatkozik: «Közlő,

mivel a szaktudósok úgy is ismerik az eredetit, laikusoknak szánta e részleteket, s azért az összes jegyzeteket elhagyta, csak néhány idézet vett föl a szövegbe, egyet-mást innen is kitörölt, s került minden latin és görög szöveget, s csak azon volt, hogy azok, kiknek kezeibe legtöbbnyire az ily programmközlemények hamarjában eljutnak, jó kedvvel el is olvassák és olvasás után ne mondják rá: igen is tudós, igen is unalmas*.

Az átdolgozás e módja ellen, a kitűzött célhoz képest, nincs is kifogásunk, legfőlegb néhány classicus idézet fölületes fordítását róhatjuk meg. Az, a mit nem helyeselhettünk, az eredetinek megválasztása: mert ez a tanulmány a tárgyat távolról sem meríti ki, számos fontos dolgot mellőz, s a mi a legnagyobb baj, az imádságot és az átkot az illető két népnél nem mutatja be történelmi fejlődésében, hanem egy kalap alá vonja az egymástól távol eső korokat, a szerint, a mint a keresztény vagy zsidó szokásokkal való összehasonlításra alkalom kínálkozik. Azt hisszük, hogy Abday úr sokkal jobban megismertethette volna a nagy közönséggel és a tanuló ifjúsággal az ókori vallásrégiségek ez érdekes részét, ha értekezését a tudomány mai színvonalán álló nagyobb idevágó munkákból maga állította volna össze.

6. Cserei József, Sophokles Oedipus királyáról. (Lévai kegyesrendi főgym.) — Ez értekezéssel röviden végezhetünk. Igénytelen munkácska ez, mely néhány rövid aesthetikai megjegyzésen kívül nem ad egyebet, mint Sophokles Oedipus királyának bő tartalmát. A tanuló ifjúság bizonyára hasznát veszi, ha megismerkedik az Antigonén kívül a nagy görög tragikus egyéb munkáival is: erre kedvet ébresztteni az értekező célja. Ezt a célt azonban még jobban elérhette volna Cserei úr, ha munkájában, melynek összeállítása úgy sem kerülhetett nagy fáradtságába, nagyobb gondot fordít az alakra és a stilusban a pongyolaságot jobban kerüli.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

7. Kőrösi Henrik, A magyar népmesék anyagáról. (Budapesti II. ker. főgymnasium, 5—32 l.) Áldott emlékü Kriza Jánosunk a «Vadrózsák» meséihez írt jegyzetei egyikében a «Megölő Istéfán» czíműnek egészen friss és tősgyökeres székely eredetéről teljesen meggyőződöttnek vallja magát, sőt Fa Miska személyében e gyönyörű legenda szerzőjét is átadja a halhatatlanságnak. E feltevést már 1867-ben helyreigazította Arany László (Kisf. társ. Évl. Ujfolyam IV. köt. 141. l.), egyúttal igen tanulságos példával világítván meg az első pillantásra legeredetibbeknek és egészen újaknak tetsző mese-, monda-, legenda- és adomátárgyak régiségét és valóságos ubiquitását. De úgy látszik, népmeséink egyik legalaposabb ismerője és annak idején szerencsés gyűjtője hiába utalt említett székfoglalójában elég világosan a népköltés termékeinek, különösen az elbeszélő fajokhoz tartozóknak a legrégibb idők óta szüntelen tartó vándorlása- és kölcsönös kicserélésére; hiába idézi fel-

olvasásában elég gyakran *Benfey* nevét s a «Pancsatantrát», amaz indiai mesegyűjteményt, a melynek forrása oly nagy és fontos szerepű volt több más hasonló természetű gyűjtemény mellett a keleti mese- és novellatárgyak nyugatra való átszármaztatásában. Újra meg újra találkozunk kell még ma is azon naiv felfogással, a mely népköltésünk minden gyümölcsét egy képzelt elszigeteltségben kizárólag önmagának és önmagából élő népszellem egészen saját és eredeti szülöttének hiszi; kényelmesebbnek és így mindjárt szebbnek és jobbnak tartván a képtelen csodát kritika nélkül elfogadni, mint egy aprólékos és száz meg száz helyről nagy ügygyel-bajjal összekeresgélendő adathalmazra az ennek biztos alapján nyugvó igazságot, — ezt a különben nem is olyan tetszetős és nemzeti hiúságunkat ki nem elégítő igazságot felépíteni.

E kifogás csak részben érheti Kőrösi úr értekezését, a melynek a 7. lap élén olvasható szavai világosan elárulják, hogy a szerzőnek van tudomása a mesék vándorlásáról s a mi meséinknek más népekéhez való hasonlóságáról; holott dolgozatának bevezető sorai e tudomásának alapos és őszinte volta felől szinte kétségben hagynának bennünket, ha nem lennénk hajlandók inkább az előbb említett világos kijelentésre, mint az utóbbi tétovázó szavakra alapítani véleményünket. Avagy mit tartsunk — a csak alább következő helyreigazító megjegyzés olvasása előtt — a szerzőnek azon kellőnél többet és kevesebbet is mondó szavairól, a melyek szerint: «Népköltészetünk gazdag tárházában van lerakva népünk gondolkodásának és jellemének minden vonása. Megtaláljuk benne *mindazt*, a mi a népszellem alkotó elemét képezi. Dalaiban nyilatkozik érzelmvilága; mondáiban nemzeti hagyománya, közmondásaiban és talányaiban bölcselme és eredeti észjárása, meséiben pedig *hite, erkölce, szokása* s általában *világnézete*; együttvéve *népünk egész lelki élete* tükröződik belőlük vissza.» (A kiemelt szavakat én jelöltem meg.) Kellőnél *többet* tulajdonít e szavaiban a szerző a népies hagyományoknak, midőn azoknak csak szóbeli részéről szól s mégis az egész néplelket tükrözteti abban, a mi e népleleknek sok más mellett csak egyik, még pedig ép a legkevésbébb eredeti nyilatkozata. Másrészt meg *kevesebbet* vél bennök feltalálhatni annál, a mi belőlük kiolvasható, midőn nem vet számot azzal, hogy e hagyományok legnagyobb részében más népek és korok szelleme és világnézete is tükröződik a mienké mellett; sőt hogy van e hagyományaink között elég nagy számú olyan is, a mely ugyan rendkívül érdekes világot vet a népköltési termékek nemzetközi csereforgalmára, azonban és ép *ezért* alig szolgálhat megbízható adatul ott, a hol saját népünk eredeti «gondolkodása», «bölcselme» és «észjárása» felkutatását tüztük ki célunkul.

A miért is, ha Kőrösi úr szemei előtt «a népmesék *anyagáról*» című, de tulajdonképen csak a bennök szereplő *alakokról* szóló érteke-

zése írásakor az ép említett cél lebegett, úgy e célra nem épen a legalkalmasabban választotta a meséket, ill. ezekkel együtt még a mondák- és legendákat is; mert ép ezekből szűrődik a kritika óvatos rostáján keresztül a legkevesebb világosság arra, a mit saját népünk genuin szellemének alkotó részeiként egyéb s megbízhatóbb forrásokból felismernünk még alig, inkább csak sejtenünk lehet. De ne legyünk igazságtalanok a szerző iránt, oly szándékot imputálván neki, a melyet szerényen elutasít magától értekezése egy más helyén, midőn határozottan kijelenti, hogy «ezúttal csak *iskolai tanulmányunk kiegészítése*ként tisztán magát a magyar népmesék anyagát — ezt sem kimerítően, mert tere e célra vajmi csekély — szándékszik főbb csoportokba osztani és a csoportokat néhány példával megvilágítani.» A kiemelt szavak, megvallom, szeget ütöttek a fejembe; de lehet, hogy csak az én nehéz fel fogásom az oka, ha nekem kissé orákulumszerűen hangzanak, míg mások tán egészen tisztában vannak azzal, a mit K. úr velök mondani akar. Sőt az sem lehetetlen, hogy megértésöknek részemről amaz idegenkedés és bizalmatlanság is útját állja némikép, a melylyel a nálunk ma uralkodó pædagogiai iránynak a népmesék és a mythologia nevelési és didaktikai becseről táplált véleményét tekintem. Én ugyanis hajlandó vagyok e véleményt jórészen azon idők örökségének tartani, a mikor még romantikusabb színben látták a mesék és mythosok jelentését s ennek félreértése alapján tulajdonítottak nekik a jellem- és értelemfelesztés javára kamatoztatható oly értéket, a minőt ma már csak a hagyományba, mint speciális tanulmányaik tárgyába egyoldalún szerelmes rajongók látnak bennök. Ezt csak úgy mellesleg említvén, lássuk már most, a népmesék *anyagának* mely *főbb csoportjait* veszi szemügyre K. úr előttünk fekvő dolgozatában, illetőleg saját kijelentése szerint jóval hosszabbra tervezett tanulmányának itt közölt részében.

Nem akarunk itt az *anyag* szóba belekapaszkodva, a szerző ellen e szónak úgy általános, mint különösebb értelmétől némileg eltérő használata miatt pert indítani. Tegyük fel, hogy abban, a mit a 7. lapon mond, midőn sorra veszi először is vallásos tárgyú vagy vonatkozású meséink (azaz mégis inkább *mondáink*, vagy még pontosabban *legendáink*), aztán szorosabb értelemben vett, u. n. tündérmeséink s egyéb rokonféle népköltési termékeink szereplő személyeit, az egyéneket ép úgy mint a tipikus alakokat, továbbá a helyszíneket, a melyeken a szereplők járnak-kelnek, sőt még a személytelen vagy részben személyesített tárgyakat, u. m. az állat-, növény- és ásványvilágnak a mesékben előforduló képviselőit, — tegyük föl, mondom, hogy mindebben vázoltuk, a szerzővel szólván, népmeséink *anyagát*, a mely szónak elég tág és rugalmas keretébe sok más egyéb mellett, az igaz, a főntemlítették is beleférnek. Odaszámítja az elsoroltakat — és méltán — a nép-

mesék világszerte egyöntetű terv szerint megindítandó elemzésének legbuzgóbb sürgetője: az angol Folklore Society is, midőn nem régiben kibocsátott hivatalos kérdőívein a következő schema szerint kívánja az egész mesekincset feldolgoztatni: 1. Az illető mese címe. 2. A benne szereplő személyek és előforduló tárgyak. 3. A mese rövid tartalma az egymásután következő események sorában. 4. Ugyanezek abc-rendben. 5. Párhuzamok s egyéb megjegyzések. — Egy francia tudós (Ch. Ploix) e tervezetet csak módosítva s különösen azon valóban szükséges kibővítéssel fogadja el, hogy benne a helyszínek és a cselekmény, ill. az egyes események idejének is jusson rovat. Ilyenféle vagy esetleg még jobb keretben szerettük volna elemezve látni magyar népmeséinket, s ha Kőrösi úr igazán jó szolgálatot akar tenni, úgy az összehasonlító irodalomtörténet mint a néppsychologia még az anyaggyűjtés munkáján túl nem jutott tudományának, akkor szegődjék a tárgy iránt kétségtelenül mutatkozó lelkesedése- és szerencsés érzékével a tervszerűen bonczoló szorgalmas táborába, a hol az összehasonlítás és eredet-kutatás mellőzésével is sokat lendíthet az ügyön; holott oly alakban, a minőt jelen tanulmányának adott, az említett kiegészítő munkálatok hiánya nagyon is érezhető. Érezhető pedig különösen azért, mert az olvasó az ily általánosságokban színtelenekké halványuló megjegyzések közt egy pillanatra se szabadul meg teljesen azon alighanem a szerző szándékától is idegen tendentia kísértő képétől, a mely folyton olybá véteti vele az elmondottakat, mintha azok a magyar népmesék egészen sajátos és más népek hasonló produktumaiban fel nem lelhető vonásait akarnák kidomborítani, s e vonásokból aztán K. úr az azokat kizárólag önmagából merítő néplelék képét vélné megrajzolhatni.

Maguk e vonások azért a szerző dolgozatának eddig csak a legendák leggyakoribb alakjaira (Atyaisten, Szűz Mária, J. Krisztus, Sz. Péter, angyalok, ördög) s ezek szereplésének futólag érintett színterére vonatkozó részében elég hűen vannak feltüntetve. Egyes jellemző árnyalatoknak, úgy látszik, paedagogiai szempontból történt mellőzése csak akkor esnék kifogás alá, ha nem iskolai értesítőben, hanem tisztán szakembereknek szánt alakban és csak ilyenek számára hozzáférhető helyen látott volna e munkácska napvilágot. Annyit mindenesetre szíves-örömezt elismerünk, hogy már a gondolat maga, program-értekezéseink mindenféle tücsköt-bogarat összehordó halmazába végre egyszer egy folklorisztikus tárgyat is juttatni dicséretes kivételképen, mindenesetre szerencsésnek üdvözölhető s utánzást érdemel. Vajha a szerző s a nyomába lépők, a népies hagyományok rengeteg halmazának eredményes feldolgozását maguknak is megkönnyítendő meg az ügy érdekében is, kissé több figyelmet fordítanak a külföldön, kivált Angliában és Franciaországban e téren hangyaszigorlalommal folyó munkásságra, a melyből

igen szépen gyümölcsöző methodikai tanulságot szerezhetnének s ezen okulva, czélszerű erő- és feladatbeosztással fognának az ilyen nélkül akár sisyphusi erőlködés s még oly jó szándék mellett is mindig újra meg újra kezdendő, de soha kielégítő megoldásig nem vezető vizsgálatához.

Dr. KATONA LAJOS.

VEGYESEK.

— **Alany nélküli mondatok.** A nyelvtudósok között tudvalevőleg régóta s különösen a legutóbbi időkben élénk vita tárgyát képezi a kérdés, vannak-e olyan mondatok, melyek állítmánynyal nem bírnak. A kérdés az úgynevezett személytelen igék mondatbeli szerepére vonatkozik, és megfejtése körül már egy jókora irodalom keletkezett — e helyt csak Miklosich «Subjectlose Sätze» (Bécs, Braumüller, 1883, második kiadás) című munkájára utalunk — a nélkül, hogy eldöntöttnek volna mondható. Nem lévén szándékunkban ez alkalommal a kérdést részletesebben fejtegetni, csak a következő mozzanatok kiemelésére szorítkozunk. *Logikai* szempontból nyilvánvaló, hogy lehetetlen alany nélküli mondatot fölvenni, mert az alany épen úgy mint az állítmány, alkotó eleme a mondatnak, illetőleg az általa kifejezett gondolatnak. De a mondat alanynélkülisége, eltekintve a logikától, tisztán *grammatikai* szempontból se fogadható el, mert igaz ugyan, hogy olyan, elhallgatott de könnyen oda gondolható alannyal bíró állítmányi kifejezéseken kívül, mint pl. dicunt (sc. homines), vannak személytelen igék (pudet, piget, pœnitet stb.), melyeknél az alany annyira határozatlan valami, hogy concret fogalommal ki nem fejezhető, de legyen az bármily általános értelmű, mégis kifejezést nyer grammatikailag azon *személyragban* mely az illető személytelen ige járulékát képezi. Ezen utóbb említett igék funkcióját tehát úgy fogjuk fel, hogy alanyuk logikai határozatlansága a pusztá személyragban nyer grammatikailag is határozatlan kifejezést. Igen érdekes azonban, és a kérdés megoldása szempontjából nézetünk szerint nem csekély fontosságú az a körülmény, hogy pl. azon *személytelen igék*, melyek a klasszikus latinságban, az alanyt maguktól megtagadni látszanak, a klasszikus kor előtti és után időkben személyes constructióban, tehát *határozott alannyal* fordulnak elő, m. pl. «si pœnitere possint» (sc. homines), vagy Plautusnál «parietes perpluunt», Vitruviusnál «aqua perpluit» (a klasszikus korban csak pœnitet me alicuius rei és pluit csak magában állva, vagy pedig az anyag accusativusával vagy ablativusával). Valószínű tehát, hogy a latin nyelv klasszikus korának határozatlan alanyú személytelen kifejezései eredetileg mind határozott alannyal bírtak, mely azután újból kifejezést nyert a későbbi időkben. A czímben jelzett kérdésre vonatkozó nézetünk, röviden összefoglalva, az, hogy vannak határozatlan alanyú mondatok, de nincsenek alanynélküliek.

p. r.

— Az accusativus mint az alany kifejezője. Az a nézet, hogy az acc. c. inf. valóságos mondat — rendszerint tárgyi mellékmondat — s hogy benne az inf. az állítmányt az acc. az alanyt fejezi ki, nincs általánosan elfogadva a nyelvészek által. «Az újgrammatikai irány és a pszichológiai momentum a mondatban» (Egy. Phil. Közl. 1882) című értekezésemben és görög mondattanomban kifejtettem, miként fejlődött ki a latinban és görögben a quod és ὅτι, ὅς-szal bevezetett mellékmondatokból analogia útján a nom. c. inf. és acc. c. inf. szerkezet, nevezetesen, miként lett az acc. c. inf.-ban az acc. analogia útján az alany kifejezőjévé. Hogy az acc. c. inf.-ban — mely a latin és görög nyelv leggyakoribb syntaktikai jelenségei közé tartozik — az accusativust nemcsak a tények okát kutató nyelvbúvár veheti alanyi természetűnek, hanem a latin és görög nyelven beszélők is olyannak érezték, kétségtelen bizonyítéka az, hogy a Kr. u. negyedik századbeli népies latin nyelvben az alany olyan mondatokban is, melyekben az állítmány tisztán igével (nem infinitívussal, azaz főnévi igenévvel) van kifejezve, accusativussal fejeztetett ki, m. pl. «hic quiescunt *duas matres*», a mi csakis az acc. c. inf. *alanyi természetű* accusativusának analogikus hatásából magyarázható.

p. r.

— Fél százados magyar lap. Egy év múlva a «Religio», melyet 1841. január 1. Szaniszló Ferencz indított meg Budapesten, fennállásának ötvenedik évfordulóját éri el. Ennyire magyar lap még nem vitte, sem Budapesten, sem a vidéken. Mint a gr. Széchenyi István által keltett nemzeti ujjaszületésnek maga is egyik legéletrevalóbb alkotása a vallási és irodalmi téren, ez a lap — nagy idők, nagy emberek, nagy átalakulások emlékeztét magával körül hordozó élő tanú az országban. Élő tanúja ez a lap a 40-es évek szép korszakának, azután a forradalomnak, az abszolutizmusnak és Magyarország legújabb korszakának 1867 óta mai napig. Ez a körülmény arra indította a lap alulírt szerkesztőjét, hogy mintegy programmul egy százados lét második fele számára a következő 1890-ki évfolyamban megírja, a mennyiben a körülmények már most megengedik, a lap fél százados történetét, vagy legalább is, hogy írjon e történethez korszerű bevezetést és rajzokat. Minthogy pedig ez a dolgozat *közérdeklű* lesz, nem egy tekintetben és nem csupán a «Religio» jelenlegi olvasóit fogja érdekelni, hanem mindenkit, a ki Magyarország vallási, társadalmi, politikai és irodalmi életének fél százados múltja iránt érdeklődik, alulírott ezennel kötelességemnek tartom a nagy közönség figyelmét előzetesen felhívni a «Religio» cz. egyházi és irodalmi lap 1890-iki évfolyamára. — Megjelen e lap hetenkint kétszer, szerdán és szombaton. Szerkesztősége: Budapest, Pál-utca 2. Előfizetési ára: egész évre 10 frt, fél évre 5 frt, negyed évre 2 frt 50 kr.

Dr. Breznay Béla, tud. egyetemi ny. r. tanár.

— A Thewrewk Emil szerkesztésében megjelenő «Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum» cz. klasszikus szövegkiadás-gyűjtemény első darabjáról, a Némethy Géza *Aeneis*-éről kedvezően nyilatkoznak a külföldön. Így *Deutsche* a Wochenschrift f. klass. Phil. 1889-iki folyamának 1204. lapján így nyilatkozik: «Wie kürzlich Oesterreich, so

empfindet und befriedigt jetzt auch Ungarn das Verlangen nach einheimischen Schulausgaben der lateinischen und griechischen Klassiker. Die vorliegende von Némethy, dessen gesundes Urtheil über die Aeneis auch der oben Sp. 814 mitgeteilte Auszug aus einem Aufsätze der ungar. Ztschr. für allgemeine Philologie erkennen lässt, bietet nach Heynes Inhaltsangaben in nahezu fehlerfreiem Druck mit grossen Buchstaben und weiten Zwischenräumen, nur auf etwas dünnem und bläulich-kaltem Papier, einen lesbaren Text der Aeneis Ueber den kritischen Standpunkt des Herausgebers berichtet kurz das Vorwort. In besonnenem Eclecticismus entscheidet er sich von Fall zu Fall selbständig». Nagy örömmel üdvözli a Havet transposícióját a VI. k. 601. versénél, mely a Némethy kiadásában van először felhasználva, míg a recensens a Ladewig-féle Aeneis-kiadás átdolgozásánál e sikerült felfedezést értékesíteni elmulasztotta. «Mir wurde — ugymond — Havets Begründung zu spät bekannt, um die Verbesserung in meinen Text aufnehmen zu können, während Némethy trotz früheren Abschlusses sie noch zu verwerten in der glücklichen Lage war.»

— Lenau menyasszonya, Behrends Mária k. a., 1889. szept. 6. halt meg szülővárosában, Majna-Frankfurtban. A szerencsétlen leány, ki rövid nehány hétig Németország egyik legjelesb költőjének arája volt, 1811. októb. 4. született (Lenau 1802. aug. 13), tehát 33 éves volt, midőn 1844-ben a 42 éves költővel Baden-Badenben találkozott. Mária (saját főljegyzései szerint, melyeket a «Deutsche Rundschau» deczemberi füzeté közöl) 1844. jun. 27-én látta először Lenaut, ki nem sokára közeledett a vonzó leányhoz, de ez csak jul. 2. tudta meg, hogy új ismerőse Niemsch báró = Lenau Miklós. A költő már jul. 9. tett vallomást, mert Mária másnap haza utazott, s jul. 16. megjelent Frankfurtban, hogy Mária anyjával szólhasson (atyja, ki tekintélyes ügyvéd s frankfurti polgármester volt, 1843. halt volt meg), ki csak nehezen és csupán Lenau szenvedélyes könyörgésére helyeselte a viszonyt. Az anya főaggálya az új pár anyagi helyzete volt: mind a kettőnek volt ugyan, de csekély vagyona, s tartott tőle, hogy Lenau nem lesz képes, irodalmi munkásságával magának és családjának gondtalan életet biztosítani. Mária tehát arája lett a költőnek, ki most Stuttgartba sietett, hogy kiadójával, Cottával, szerződjk, ki neki eddig megjelent munkáiért 20,000 forintot biztosított. E kellemetlen üzlet elintézése után aug. 2. újra Frankfurtba érkezett, hol a jegyesek most boldog napokat éltek aug. 6-ig. Lenau ekkor Bécsbe ment ügyeinek elintézésére, mint maga hitte, néhány napra; arája nem látta többé. Szept. 29-én érte Stuttgartban a szél; októb. 12. tört ki az örülés; októb. 23. vitték a winnenthali, 1847. máj. 15. a dublingi gyógyintézetbe. Itt halt meg 1850. aug. 22-én. Arájának 1844. szept. 27-én írt utoljára (mert októb. 8. kelt levelét, melyben betegségéről értesítette, nem küldte el). Mária októberben s újra 1845. nyarán jött Stuttgartba, de a boldogtalan költőt nem volt szabad látnia.

Lenau betegségének közvetlen oka Löwenthal Miksáné, szül. Kleyle Zsófia volt, kivel a költő 1833 óta szenvedélyes viszonyt folytatott. E szép és szellemes nő, kiről Lenau ismételve állította, hogy múzsája és mindene, nem akart lemondani a költőről, és ennek nem volt elég ereje, bár mélyen

és igazán szerette Máriát, hogy erőszakosan szakítson vele. 1844. augusztusban haza ment, hogy Zsófiával tudassa eljegyzését és barátságosan búcsúzik el tőle; aug. 14. találkozott vele Lainzban — de nem ért célzt. „Egyikünknek meg kell örülnie”, kiáltott föl Zsófia, midőn Lenau távozni készült, s néhány hét múlva tényleg bekövetkezett a katasztrópha.

De bekövetkezett volna ez ezen események nélkül is, ha valamivel később is. Lenau gyermekévei óta kedélybeteg volt és mindig sejtette, hogy meg fog örülni. E betegségét valószínűen atyjától örökölte (egyebet sem örökölt tőle), ki a legkicsapongóbb emberek egyike volt s már 29 éves korában esett féktelen szenvedélyeinek áldozatául. A költő már fiatal éveiben érezte, hogy belsejében valami megszakadt, és ez az érzés megfosztotta lelkét nyugalmatól. Szenvedélyes és bűnös viszonya Zsófiával csak siettette a katasztrófát, igazi oka születésétől volt meg lelkében. Ibsennek „Kísértetek” cz. iszonyú drámája mintha Lenau életét és sorsát tárgyalná!

Lenau-nak a Deutsche Rundschau-ban most első ízben kiadott levelei érdekes adalékot szolgáltatnak e nemes, de boldogtalan ember jellemzéséhez. Minket közvetlenül 1847. aug. 27. kelt levelének azon sorai érdekelnek, melyekben kijelenti, hogy magyar polgárjogáról annál kevésbbé szándékozik lemondani, „da sich mir in der Perspective der Zukunft Aussichten auf ehrende Anerkennung, ja selbst auf reale Vortheile von Seite meines Vaterlandes eröffnen”. Ismeretes dolog, hogy Németországban mindig magyarnak nevezte magát, de fájlalta egyúttal, hogy nem igazi magyar: „ich möchte so urwüchsig, so feurig und so naiv, so husarentapfer und gut-herzig sein, wie sie (t. i. a magyarok). Ich bin aber ein deutscher Dichter”. Lelkének ez a meghasonlottsága is csak fokozhatta boldogtalanságát. h.

— A dal-elmélet tarthatatlanságát fejtegeti Merbot Reinhold a következő füzetben: *Forschungsweisen der Geisteswissenschaften. I. Beitrag: Forschungsweisen der Literatur-Wissenschaft, insbesondere dargelegt an den Grundlagen der Liedertheorie* (Frankfurt, é. n., 36 l.). E nagy hangzású címnek nem igen felel meg a kis terjedelmű füzetke tartalma; de azért kétségtelen, hogy a szerzőnek igaza van, csak hogy újat nem igen mond. Szerinte a mai irodalomtörténeti kutatás főhibája az alkalmazott módszer helytelensége; de hogy milyen más módszer alkalmazandó, azt nem mondja meg. A Wolf, Lachmann és Müllenhoff nézeteit helyesen bírálja; helyesen utal arra, hogy e tudósok folyton „költőről”, „átdolgozóról”, „hagyományról” stb. beszélnek, de e fogalmaknak tudományos meghatározásával nem törődnek. Egész okoskodásuk alanyi, föltevéseik alanyiak, következtetéseik alanyiak. A kérdéses eposzokban található „ellentmondásokról” beszélnek, de nem vetik föl azt a kérdést, hogy mennyiben lehetségesek egyazon költőnek műveiben az ily ellentmondások. Vajjon hány írónak tulajdonítanák e tudósok nem Gœthe munkáit, hanem csak az egy „Faustot”, ha nem tudnák, hogy Gœthe írta? Hányféle stil, világnézet, verselés van ez egy műben — és ugyanez az író írta Iphigeniát és W. Meistert, a francia forradalomra vonatkozó gyenge komédiákat és az optikát is! Ezt a példát én említtem föl; Merbot csak általánosságban hangsúlyozza, hogy nagyobb súlyt kellene fektetni a modern irodalmak tanulmányozására, mert itt vilá.

gosan látunk és pontosan ismerjük az egyes munkák keletkezését. Szerző úgy látszik nem tudja, hogy újabban a nyelvtudomány terén is hangsúlyozzák a nyelvtörténet ősi problémáinak földelésére az élő nyelvek viszonyainak tanulmányát, különben bizonyára hivatkozott volna e tanulságos pendastra.

Persze jobb módszert nem tud ajánlani. «A philologus kell, hogy aesthetikus és történész legyen» (35. l.); ez következtetéseinek összege. De ezt eddig is tudtuk, s minden philologus azon volt, hogy aesthetikus és történész is legyen, és az újkori jeles philologusok meg is feleltek e követelménynek. Nem itt van a hiba, hanem az alkalmazott fogalmak árnyékosságában, a használt föltervések alaptalanságában. Mi a hagyomány? és melyek a hagyomány törvényei a különböző századokban? A VIII. századi költő nem dolgozott úgy, mint a mai, — mi a különbség kettejük közt? Lachmann egész Nibelung-elmélete azon alapúl, hogy az *A* kézirat tartalmazza a legrégibb szöveget. Miért? mert ez a szöveg a legrosszabb! Már Holtzmann figyelmeztetett e föltervésnek furcsaságára. Másutt azt a kéziratot tekintjük mértékadónak, mely a legjobb szöveget tartalmazza, — miért a német eposznál azt, mely a legrosszabbat nyújtja? Minél jobb a szöveg, annál rosszabb az, és megfordítva, — van-e az ily észjárásnak alapja? És Lachmannnak összes ú. n. „kritériumai” is ily tisztán alanyi természetűek. A ki másképp érez, az másképp fogja föl és dönti el a dolgot, — de ez csak nem tudományos álláspont?

Merbot füzete sem bíráló, sem positiv részében nem tartalmaz újat s azonfelül igen gazdag nagyhangzású általánosságokban, melyek keveset mondanak. De nem éreketlen dolgozat, mert gonfolatokat ébreszt az olvasóban és óvatosságra int a tudománynak némely oldalról oly önhittent dicsőített úgynevezett vívmányai iránt. h.

— Hans Sachs viszonyát a renaissancehoz tárgyalta Thon Frig. Vilmos egy terjedelmes tudori értekezésben, melyből néhány részletet kinyomatott: *Das Verhältniss des H. Sachs zu der antiken und humanistischen Komödie* (Halle, 1889, 51. l.). Kiindulva Gervinus ismeretes megjegyzéséből, ki a XVI. századot Aristophanes-féle korszaknak nevezte, Thon mindenek előtt meghatározza a reformatio korának azon vonásait, melyek e jellemzést indokolják. Ezek szerinte a következők: a tartalomnak politiko-polemikus, szatirizálva irányzatos jelleme; az allegoriának alakban és szerkezetben divatja, mely főképp a per formáit igen kedveli; végre az előadásnak, élcznek és tréfának trágár durvasága. Az első fejezetben azután bővebben s igen tanulságosan kifejti, hogy ez elemek meunyen vannak meg H. Sachs irodalmi munkásságában, s úgy találja, hogy a nürnbergi mesterdalnok csak az első pontban nem eléggé aristophanikus, mit (az író szelidebb, békülékeny jelleme mellett) igen helyesen arra is vezet vissza, hogy H. Sachsra, mint általában az egész korra, nem is annyira közvetlenül Aristophanes, mint inkább ennek szelidebb tanítványa, Lucianus, volt legnagyobb befolyással. — A második fejezet tárgya H. Sachs egyik legismertebb darabja: «Comedia, darin die göttin Pallas die tugend und die göttin Venus die Wollust verticht» (1530. febr. 3.), a költőnek első,

több fölvonásra tagolt színműve, melyről eddig azt hitték, hogy H. Sachs-nak önálló műve s hogy azt utóbb Funckelin Jakab a gazdag emberről és szegény Lázárról írt drámájába (előadva 1550. aug. 24.) némi módosításokkal ugyan, de mégis plágiumképen fölvette. Thon most kimutatja, 1. hogy H. Sachs drámája nem eredeti mű, hanem átdolgozás. Forrása Chelidonius Benedek előbb nürnbergi benczésnek s körülbelül 1515 óta bécsi skót apát-nak «Voluptatis cum Virtute disceptatio» cz., 1515-ben Bécsben nyomtatásban megjelent drámája, mely szerző szerint, Reuchlin, Henno' ja mellett e korszaknak legjobb latin vígjátéka; — és 2. hogy Funckelin, függetlenül H. Sachstól, közvetlenül Chelidonius színműve alapján írta kis drámáját. A benczés apát darabjában V. Károly császár ítél az ellenséges felek (az erény és gyönyör) pörében. Már Chelidonius előtt szerepeltette hasonló helyzetben a fiatal fejedelmet az ágostai Pinicianus János egy 1510-ben megjelent prózai dialogusban, melyben Voluptas és Virtus meg akarják hódítani Károlyt magát és az Erény meg is nyeri az ifjú királyt. Nem lehetetlen, hogy Chelidonius ismerte Pinicianusnak e párbeszédét. A mi H. Sachs művét illeti, elég benne az eredeti szöveg félreértéséből származó tévedés; de még így is, tekintve H. Sachs latin tudományát, bajos elhinni, hogy a nürnbergi mester egyszerűen és közvetlenül a latin szöveget dolgozta volna át, vagy ha igen, csak nálánál jobb latinista segítségével tehette. — A függelékben még kimutatja Thon, hogy H. Sachs «Ein Richter, ein Buhler, ein Spieler und ein Trinker» (1531 körül) cz. farsangi játékaának forrása Beroaldus Fülöp declamatiója «Contra scortatorem et de ebrioso Aleatore» (1499). E declamatiót Wimpheling 1507-ben Vittenbergában újra lenyomatta és németre is lefordította, de e fordítás sem kéziratban sem nyomtatásban nem maradt reánk. Később, 1531-ben, Franck Sebestyén fordította le e declamatiót németre és H. Sachs valószínűen ezt a fordítást használta föl.

h.

— A karácsonyi ünnepről, melynek a mysteriumokra való tekintetből irodalomtörténeti jelentősége is van, kimutatja Usener Hermann (*Religionsgeschichtliche Untersuchungen* I. 1889), hogy az Rómában 354-ben alapított, azaz: ezen évben ünnepelték először december 25-ét, mint Krisztus születése napját, míg 354 előtt csak az Epiphaniát (január 6. vagy 10-én) ünnepelték, mint a Megváltó születésének és keresztelésének együttes ünnepét. Rómából egy század lefolyása alatt terjedt el az új ünnep előbb Konstantinápolyba, azután Alexandriába, végre Jeruzsálembé, hol 451 körül fogadták el. Ez idő óta karácsony az összes keresztyén egyházban az Úr születésének ünnepe.

h.

— Az első Kürenbergi-strófa szövege legújában ismételt controversiák tárgya volt német philologiai folyóiratokban. A szakasz első sorát, mely a kéziratban hézagos (*vil lieber frunt*), Lachmann így egészítette ki: *vil lieber friunde varen* (veszélyeztetni), Bartsch ekkép: *vil lieber friunde fremden* (elidegeníteni). Sievers (*Beiträge z. Gesch. d. deutsch. Spr. u. Lit.* XII. 492.) helyteleníti a kézirati szövegtől eltérő *friunde* gen. plur.-alakot; mikor csak egy szerelmes párról van szó, nincs értelme, hogy a

fríunt szó (mely itt már «szerető, kedves» jelentést vett fel) többesben álljon. Egyes számú alakot kíván az ezzel ellentétben álló következő sor: *swer sînen fríunt behaltet* is. A *vâren* vagy *fremden* (elveszíteni) helyébe azután Sievers a *verliesen* igét teszi s ekkép az egész sor nála így hangzik: *vîl lieben fríunt verliesen, daz ist schedelich*. — Schröder (*Zeitschr. f. deutsch. Altert.* 1888, XXXII, 137—141. l.) elfogadja a *lieben* accusativust és a *fríunt* singularis-alakot, igétül azonban a *verkiesen* veszi, a melynek jelentésében inkább bennerejlik az elhanyagolás fogalma, tehát egyuttal a másik szerető hibájának gondolata. A *fríunt* Schröder szerint ez első sorban, mely egyenesen közmondásra czéloz, még a «barát» értelmében veendő, a következő sorban levő *fríunt* szóban azután már a kedvesére gondol a beszélő hölgy. A strófa első sora Schröder szerint tehát: *vîl lieben fríunt verkiesen, daz ist schedelich*. Ez és a következő sor: *swer sînen fríunt behaltet, daz ist lobelich*, két egymással összeillesztett sententia; a későbbi költészetben számos párhuzamos helyet találunk, a mely tartalmilag megfelel e közmondásszerű verseknek. (Ulr. v. Zatzikhofen: *er belibet dicke sigelôs, swer die sîne verkôs*; Kaiserchronik: *guoten fríunt alten sol man wol behalten*; Freidank: *ouch muoz er sîn ein wise man, der guoten fríunt behalten kan*; stb.). Még 200 évvel később a limburgi krónika egy német népdalt említ, mely több vonásban emlékeztet a szóban levő Kürenbergi-strófára; lehet, hogy mind a kettőnek egy XII. századbéli népdal volt az alapja.

Schröder e fejtegetéseivel szemben Sievers (*Zeitschr. f. d. Altert.* XXXII, 389.) újból védelmezi a saját felogását. Ellenmondást lát a Schröder ajánlotta *verkiesen* igének a *lieben fríunt*tal való összekapcsolásában; a kit szeretünk, azt nem hanyagoljuk el szándékosan. Kimutatja, hogy a *verliesen* jelentésével is össze lehet kötvé a vesztés hibás voltának gondolata. Sievers szerint tehát a kezdősorok értelme: «Fájdalmas dolog kedves barátunk az elvesztése, (azért) dicsérendő, ha a barát megtartására törekszünk.»

Nem vállalkozunk e helyen a *verliesen* és *verkiesen* kérdésének eldöntésére; körülbelül egyenlő erős okok szólnak úgy az egyik, mint a másik felvétel mellett és ellen. Úgy látszik, a két ige jelentésbeli különbsége nem volt olyan, hogy csak az egyiket mondhatnók e helyen kétségtelenül jogosultnak; épen a limburgi krónika népdala egymás mellett használja a két kifejezést: «Wisset, wer den sînen i *vurkôis* und âne alle scholt getrûwen frunt *vurlois*» stb. Fontosabbnak tartjuk azt, hogy Schröder összeállításai világot vetnek a *Kürenbergi-strófa*k népies jellemére és azt bizonyítják, hogy egyes régi motívumok és fordulatok újból felélednek a XIV. századi népdalban.

— A 'sváb' név etymológiájával foglalkozik Much Rudolf a *Zeitschr. f. deutsches Altertum* XXXII. kötetében (1888, 407. l.). Grimm Jakabnak (*Gesch. d. d. Spr.* 321. 489) nézete, mely szerint a *Suebi, Suevi*, Σουῆβοι néptörzs neve az ószl. *srobodī* szabad, *sroboda* szabadság, szókkal és magával a szláv nép nevével is függ össze, nem vehető már komolyan számba. Helyesebb uton járt Grimm, midőn egy másik helyen (*Gramm.* II, 25) a **srbfan* (aludni) igével kapcsolja egybe a nevet, az ott adott további

magyarázatot azonban, hogy a névnek jelentése 'pacifici', esetleg 'pacificantes' lehetett, Zeuss avval a megjegyzéssel utasította vissza, hogy e jelentés nem felelne meg a suevek jellemének és történetének, sem Cæsar szavainak: Suevorum gens est longe bellicosissima Germanorum omnium. Much már most arra figyelmeztet, hogy a *svēfan* igéből képezett ugyanaz a szó, mely népnevévé lett, továbbra fenmaradt eredeti általános jelentésében is: óskand. *sraefr* aluszekony (a *kveldsraefr* szóban); e jelentés emléke él talán abban a mondában is, a mely *Svávalandn*nak egy *Srafnir* ('sopitor') nevű királyt tulajdonít. Hogy a germánok fajrokonainak egy részét a **Swæbuz* 'álmosak' gúnynevével nevezték el, annak oka, Much szerint, abban kereshető, hogy a törzs megmaradt a szárazföldi germánok régi hazájában s ragaszkodott az ősi szokásokhoz (Tiusnak mint főistennek tiszteletéhez stb.) akkor, midőn a germánok nagy része észak és kelet felé tódult a kelták eredi lakóhelyeire s új kulturhatásokat, új vallásos képzeteket vett fel. Ekkép történeti jogosultsága lehet a gúnyos elnevezésnek. A sváb név mellé rokonértelmüként lehet állítani a *gepidák* nevét, a mely talán ásitót (ó.k. **gapadhri*, *gapandi*) vagy lustát jelentett. Egyezik evvel az is, a mit Jordanes (ed. Mommsen §2. l.) mond a gepidák nevééről. p. g.

— Magyar írók élete és munkái címmel nagy fontosságú bio- és bibliographiai vállalat indult meg. Id. Szinnyei József írja, a M. T. Akadémia támogatja, Hornyánszky V. adja ki. A magyarországi írók életrajzát és munkásságát lehető teljesen akarja magában foglalni; betűrendben adja az írók életrajzi adatait, munkáik jegyzékét és a róluk szóló dolgozatok sorozatát. A négy kötetre (32 füzet) terjedő munka egyelőre negyedevenként kiadandó öt íves füzetekben jelenik meg s egy-egy füzet ára 50 kr. Az első füzet igen csinos kiállításban már megjelent; Aachs-tól Andrád-ig foglalja magában a magyar írókat, régieket, újabbakat és legeslegújabbakat. A mennyiben egy füzet alapján ítélni, úgyesen szerkesztettnek, igen gazdagnak és teljesen megbízhatónak találjuk Szinnyei művét, mely kétségtelenül a legszükségesebb és leghasznosabb irodalmi vállalatok egyike.

— A szonett eredetét újra tárgyalja Biadene Leandro, *Morfologia del Sonetto nei secoli XIII e XIV* (Roma, 1888, 234 l.) cz. könyvében. A szonett eredetére nézve két vélemény áll egymással szemben. Az olaszok az olasz népköltészetből származtatják; e vélemény szerint a szonett két négysoros és egy hatsoros népies versszakból alakult, a mely versszakok pl. a négysoros 'strambotto' és a hatsoros toskánai 'rispetto'. E vélemény főképviselői d'Ancona (La poesia popolare italiana, Livorno 1878), a német H. Welti (Gesch. des Sonetts in der deutschen Dichtung, Leipzig 1884) és most Biadene. Az ellenkező véleményt, hogy t. i. a szonett a provencai költészetből kölcsönzött alak, képviselik Mussafia (Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 76. köt.), Tobler (Jenaische Literaturzeitung 1878, p. 669) és Gaspari (Gesch. der italienischen Literatur. I. p. 66).

Biadene főképp a következő két argumentummal támogatja d'Ancona föltevését: 1. Szerinte a régebbi szonettekben az első két négysoros versszak közti *tartalmi* pauza nem oly erős, hogy a költemény első felét okvetlenül két négysoros szakra kellene tagolnunk; a rimek elhelyezése e sza-

kokban ere tőileg nem is *abba abba* (mint később rendesen), hanem *abababab*, a mi inkább a négy verspárra való tagolást látszik indokolni, s Biadene csakugyan négy verspárból keletkezettnek tekinti a szonett első felét. A mi a rímek elhelyezését illeti, tény, hogy a váltakozó rím eredetileg *gyakoribb*, mint az ölelkező; de már a tartalmi pauzára vonatkozó állítás csak kivételes esetekről áll; rendszerint tőnyleg két négy soros szakra tagolt gondolattal találkozzunk a régiebb szonettek legnagyobb részében. — 2. A két terzettnek keletkezését a népköltészetből nem sikerül neki valószínűvé tennie. A rímek eredeti elhelyezése itt *cdcdcd* volt, melyből később a *cdecde* formula fejlődött. Biadene azt állítja, hogy a két terzett az első félben kifejezett két quartettnek mintájára keletkezett, a mi lehetséges ugyan, de nem oly bizonyíték, mely a szonett olasz-népies eredetét kétségtelenné tenné. Azért részemről még mindig egyszerűbbnek s valóbb szinűnek tartom az ellenfél véleményét, mely szerint a szonett ép úgy (s körülbelül egy időben) mint a canzona, a Provenceból került az olaszokhoz, kik aztán ezt az alakot a művészi tökély legmagasabb fokára emelték. h.

— Dante Beatriceja már sokat foglalkoztatta a kutatókat s régebben ismételve tekintették a nagy olasz mesternek e halhatatlan ideálját allegoriának, melynek semmi realis alapja nincsen. De újabban elejtette a tudomány ez elméletet, úgy hogy Gietmann G. könyve: *Beatrice. Geist und Kern der Danteschen Dichtungen* (Freiburg, 1888, 198 l.) már alapfőlfogásánál fogva is elavult. Mert Gietmann szerint nevetséges és «izléstelen» dolog azt hinni, hogy Beatrice = Bardiné, szül. Portinari. Szerinte Beatrice az egyház, atyja a pápa, halála V. Coelestin lemondása, bátyja a főpapság, halála a szentszék átköltözése Avignonba (1305) stb. Hát ez «izléses»? Az izlésre nézve különben még eltérhetnének a vélemények, — de a tényeket komoly tudós nem ignorálhatja (ha t. i. ismeri). Dante világosan mondja, hogy Beatriceja 1290. június 9. meghalt és a „*commediában*” ez adatnak teljesen megfelelően beszél a szeretett nő után érzett tíz évig tartó vágyakodásáról. És mint ezzel a főadattal, áll Gietmann nézete számos más ténynyel is a legélesebb ellentétben. Legborzasztóbb azonban, a mint Gietmann a „*Vita nuova*” egyes tényeit vagy adatait magyarázza, hogy elméletébe bele illeszthesse. Így pl. meséli Dante, hogy tiszta és félénk szerelmét profán nézők előtt úgy palástolta, hogy színleg más hölgyre fordította tekintetét. Itt szerzőnk szerint a másik hölgy a «papi vagy püspöki hivatal symboluma, mert a templomban a pap lép a láthatatlan egyház és a hívők közé.» Ez Gietmann szerint Dante «izléses» magyarázata, és izlésesnek találja azt is, hogy az egyház a kilenczéves fiúnak nyolczéves leánygyermek alakjában jelenik meg, hogy Dante csónakázni kíván barátjaival és az egyházzal, hogy a költő az egyházat enyelegve folyton Bice-nek nevezi, hogy az egyház 1290. június 9-én 24 éves korában meghal stb. De gustibus csakugyan non est disputandum! (Hogy Beatrice a *Commedia* III. részében több helyütt symbolummá lesz, azt senki sem tagadja). h.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE

1890. jan. 26.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Szomorú kötelességet teljesítek, mikor az egybegyűlt tagtársak színe előtt ama nagy veszteségekről emlékezem meg, melyek társaságunkat egy év leforgása alatt érték.

Két kiváló tagtársat veszítettünk el: Schott Vilmost és Ábel Jenőt.

Schott életét már 1875-ben ismertettem a magyar közönséggel a Magyarország és a Nagyvilág XII. évfolyama 46. számában, ahol jól talált arcképe is látható.¹⁾ Amint akkor a nagyvilágnak ezt az elsőrangú tudósát, Magyarországnak ezt az igazi barátját s nyelvészetünknek külföldön legkitűnőbb képviselőjét a magyar művelt közönségnek akartam bemutatni, úgy most sem a hideg kritikai méltatást szabtam magam elé, mi részint a sinologusok dolga, kik az elhunytban korszakuk alkotóját tisztelik, részint a magyar összehasonlító nyelvészet embereitől várható, kik jól tudják, mennyit köszönhetünk e téren az ő kezdeményező működésének. Mikor Hunfalvy Pál az ötvenes évek elején a magyar- finn összehasonlítást megindította, következményeiben fontos felléptekor Schottra, Castrenra, Bollerra hivatkozott. Akkor hallatszott Schott neve legelőször hazánkban. Azóta a Magyar Tudományos Akadémia megismerte és nagyrabecsülte minket közelről érdeklő érdemeit s 1858. decz. 16. külső tagjának megválasztotta. Nyelvünkre és nyelvünk rokonaira vonatkozó műveit a Magyar Nyelvészet s a Nyelvtudományi Közlemények ismertették és méltatták.

Én nem tudományos érdemeit dicsőítem, hanem meleg életéből véve adataimat, oly képet akarok nyújtani róla, mely hozzám és társaságunkhoz való viszonyát mutatja s e kiváló embert és halhatatlan tudóst hazánk önzetlen őszinte barátjának tünteti föl.

Schottal Berlinben 1873. decz. 9-én ismerkedtem meg. Hunfalvy Pál ajánló soraival mentem hozzá²⁾ s ő a legnagyobb nyá-

¹⁾ Az életrajz végső passusait a szerkesztő módosította olyanokká, hogy magaménak csak részben ismerhetem el.

²⁾ A Tempelhofer Bergen a 7. sz. házban lakott.

jassággal fogadott. E percztől fogva őszinte barátommá lett s e barátság 15 éven át mindvégig változatlanul maradt. Működésemet folytonos figyelmére méltatta, külföldön való ismertetésével támogatta s velem egész haláláig levelezett, több ízben kifejezván azt az óhaját, bárcsak még egyszer látnók egymást az életben, a mi, fájdalom, nem teljesült.

Schott Vilmos, a mint 1885. jan. 3-án hozzám intézett leveléből is kitűnik, se 1807-ben, se 1806., mint általában írják, hanem 1802-ben szept. 3-án Mainzban született. (V. ö. Dr. Thomas, Worte des Gedächtnisses. Am Sarge des Herrn Prof. Dr. Schott, 11. lap, a hol 3. März helyett 3. September olvasandó, a mint azt téntával Thomas maga kiigazította.) Édes atyját korán vesztette el, mire vagyontalan anyja egyik öregebb fiához Franciaországba költözött. Így a szegény már szülővárosa gymnasiumán csak nélkülözésekkel vergődött keresztül, a honnan 17 éves korában érettségi bizonyítvánnyal távozott. A giesseni egyetemen, melyet először látogatott, rokonai részéről csak szegényes támogatásban részesült. Halleban pedig, a hova theologusnak ment, de utóbb az úgynevezett keleti nyelvek tanulására adta magát, miben jobbadán saját maga volt a mestere, saját szavai szerint csupa adósságból élt, minek törlesztésével jócskán előrehaladott koráig kellett bajlódnia, persze úgy, hogy kétannyt is térített meg, mint a mennyit kapott volt. Igaz ugyan, hogy már 20 éves korában doctor lett; de ez a kitüntetés mitsem hozott a konyhára, úgy hogy írói s magántanítói nyomoruságos keresetre volt utalva. 1830-ban Berlinbe költözött, hol a királyi könyvtár kincseiben a tanulmányaihoz szükséges forrásokat megtalálta s egyúttal alkalma nyílt a török és perzsa nyelvet gyakorlatilag megtanulni. Így érlelődött tudományos kutatásainak első gyümölcse „Versuch über die tartarischen Sprachen”, mely 1836. Berlinben jelent meg. Schott 29 éves volt, mikor e művével a világ elé lépett. Hogy mily fogadtatásban részesült, bizonyítja az, hogy két évre rá, t. i. 1838-ban a fiatal tudóst a berlini egyetem rendkívüli tanárának, 1841-ben pedig, mely évben „De lingua Tschuwaschorum”-féle munkáját közölte, a berlini tudományos Akadémia tagjának választotta. De fájdalom, itt is, ott is éveken át ingyen dolgozott. Humboldt Sándornak kellett közbenjárnia, hogy a nagyérdemű és nagyhirű férfiú az államtól legalább annyira-mennyire megfelelő fizetésben részesüljön.

Ez az örökös nyomorgás okozta, hogy egy félszázadnak kellett elmúlnia, míg szeretett jegyesét elvehette. Azért mindig szomorúsággal telt el, valahányszor fiatal és java férfikorát előtte emlegették. (V. ö. Dr. Thomas: Worte des Gedächtnisses, 4—5. l.)

Hadd halljuk erre nézve saját szavait, melyeket 1875. okt. 18-án kelt levelében hozzám intézett:

«ich theile darin (t. i. életében) das Schicksal manches Mitkämpfers auf bedenklicher Wahlstatt, dass die Bedürfnisse des wirklichen Lebens mir gar lange zu schaffen gemacht, was vielleicht weniger der Fall gewesen wäre, hätte ich mehr Gewandtheit und erlaubte List besessen. Viele Fehlgriffe, Thorheiten und damit nothwendig verbundene Täuschungen machen mir den Rückblick auf einen ansehnlichen Theil meines Lebens unerfreulich.»

A berlini egyetemen 51 esztendeig örömmel és hathatósan működött. A mi előadásait illeti, érdekes megtudnunk, hogy azok a chinai, japán, tibeti, mongol, mandzsu, török, magyar és finn nyelvekre és irodalmakra terjeszkedtek ki.

Irodalmi műveinek rendszeres fölsorolását és érdemleges ismertetését, a mint már fönt mondtam, az illetékes szakemberekre bízom. Csak utolsó közleményét említem, melyet már csak halála után kaptam meg. Czíme: Einiges ergänzende zur beschreibung der chinesischen litteratur. Ezt ő a berlini Akadémiának 1888. okt. 18-án mutatta be, mikor már 87. évebe lépett volt; tehát alig két hónappal halála előtt.

Ilyen korban ilyen szellemi élénkség valóban bámulatra méltó. Pedig hát a senectus ipsa est morbus rajta is teljesült. De még 75 éves korában sincs e miatt oka panaszkodni. 1877. jul. 18-án írja, hogy ketten feleségével, a kit «meine Erzsi»-nek szokott nevezni, Nudroy-ba, a Pommerania melletti szigetre kezszülnek, hogy ott körülbelül két hónapig a tengerben versenyt uszkáljanak, mert mind a ketten kitűnő úszók.

Csak a reá következő évben hallom első panaszát (1878. jul. 22.). Makacs czúz bántja s a miatt a szünidőt Gräfenbergben tölti.

1880. jan. 5. kelt levelében egyebek közt eme szép szavak foglalvák: obgleich die Zeit nach Humboldt elastisch sein soll, so scheint ihr diese Eigenschaft in einem weit vorgerückten Lebensalter doch immer untreu zu werden. Man muss gar Vieles

aufschieben und der Zukunft überlassen, während kaum eine Zukunft bleibt.

1883. jan. 7. így szól egészségéről: Mit meiner Gesundheit kann ich nicht mehr zufrieden sein wie sonst, da jetzt häufige Anfälle von (physischem) Schwindel (den ein unausstehliches Bitterwasser bekämpfen soll) dem vorgerückten Alter eine neue Last auflegen.

1885. jan. 3. mind a maga, mind Erzsije nevében megható szavakkal üdvözlö engem: «und hoffen wir beide — úgymond — dass Ihr noch jugendliches Lebensalter Sie in reichlichem Grade möge erleben lassen, was Sie um der Wissenschaft und Ihres Vaterlandes Willen verdienen. Mit mir ist es schon lang eine andere Sache. Mein sehr hohes Alter lässt mir wenig Hoffnung mehr, oder, wie der schweizerische Patriarch in Schillers Tell sagt: «Unter der Erde schon liegt meine Zeit.» «Ein Achtziger, sagt das chinesische Sprichwort, darf nicht mehr über einen Tag hinaus Pläne machen.»

1886. czukorbetegségben synylett. E miatt négy hetet töltött egy rajnai gyógyintézetben, a hol das sogenannte diabetische System segítségével állapota megjavult. Kérde, hogy nálunk is fölkapták-e annyira azt a rendszert, mint ő náluk. «Man wird — úgymond — nothgedrungen zum Freunde des Sauern und Bitteren, bekommt aber gute Esslust, wird mager und behülflicher als vormals. Ob noch viele Jahre bei solchen Vortheilen verbürgt sind, ist freilich sehr zweifelhaft, denn schon habe ich das vier und achtzigste zurückgelegt!! — Was mich mehr als das Alter grämt, ist meine immer schlechter werdende Handschrift in Verbindung mit häufigen zum Teil sinnlosen oder kehrsinnigen Verschreibungen.»

Az 1889. jan. 16. kelt levél már nem az ő írása. Dr. Gruber Vilmos berlini egyetemi magántanárral iratta. Akkor már súlyos beteg volt: hólyagbajban szenvedett. Üzeni, mennyire örvend, hogy sógora Sorel Albert Párisban a M. Tud. Akadémia részéről fényes elismerésben részesült, a mennyiben «Európa s a francia forradalom»-ról szóló művét magyarra fordíttatja. A fordítást tudvalevőleg Szathmáry György végzi. Gruber azzal a mentegetődéssel fejezi be levelet, hogy a magyar nyelvben nem eléggé jártas és azért kénytelen németül írni.

Ez a levél volt Schottnak hozzám intézett utolsó üzenete.

Azonnali feleletemre már csak gyászjelentéssel válaszoltak. Schott Vilmos 1889. jan. 21. hosszú betegség után meghalt. Temetése január 24-én d. e. 10 órakor a Jerusalemer Kirchhofban történt. A gyászbeszédet dr. Thomas predikátor mondta.*)

Schott nemcsak a német tudományos világé, hanem a miénk is. Sohasem volt Magyarországon; de azért nyelvünket megtanulta s ha nem beszélte is; mert a mint sajnálkozva mondotta, soha sem volt alkalmá, magát benne gyakorolni, de érteni annyira értette, sőt tudományosan is annyira ismerte s foglalkozott vele, hogy az összes külföldi nyelvészek közt alig van hozzá fogható. Én mindig csak magyarul írtam neki, ő meg németül felelt; olykor azonban magyar idézeteket is szőtt a maga szavai közé. Például 1875. nov. 27. kelt levelében így szól:

Im Streben selbst liegt ja auch der wahre Genuss, nicht in dem, was man bereits erreicht hat, und sehr richtig sagt irgendwo der verewigte Eötvös: «Isten olyannak alkotá az emberi szívet, hogy az állandó megelégedését ne az élvezetben, hanem csak a törekvésben találja.»

Egy ízben még engem is idéz, mi annnyival meglepőbb volt, mert mai nap sem tudom, hogy idézetét honnan vehette. 1886. decz. 30. kelt levelét eme szavakkal fejezi be. «Sie sagen irgendwo sehr wahr und richtig (das wo? habe ich aber vergessen): «csak az boldog a míg él, a *kit szíve boldogít.*» Möchte diess bei Ihnen stets und ganz in Erfüllung gehen!»

E két vers egy «emléklap»-nak a második fele. Az egész, mi fiatalkori költeményeim közt jelent meg (Józsa, Pest. 1862. 151. l.) így szól:

Boldogság a földi cél,
A mit kincs nem biztosít,
Csak az boldog, a míg él,
A kit szíve boldogít.

Schott ezt a kiadványomat aligha ismerte. Talán a Dvorzsák János-fele Idézetek tára (Budapest 1883.) 84. lapjáról vagy más előttem ismeretlen Anthológiából vette a szóban forgó verseket.

A Magazin für die Litteratur des Auslandesnek Schott volt

*) Czíme: Worte des Gedächtnisses. Am Sarge des Herrn Professors Dr. Wilhelm Schott, Mitglied der Akademie der Wissenschaften. Gesprochen vom Prediger Dr. Thomas. Dr[uck] von Hermann Schmidt, Berlin C.

a magyar referense. Ott látta az ember, mily jó indulattal s igazi barátsággal volt ő a magyar nemzet iránt.

Mikor az említett lapnak 1874. május 23-iki számában «A helyes magyarság elvei» című akadémiai pályamunkát ismertette, czikkét a következő szavakkal fejezte be:

«És ilyen higgadt vizsgálódásokkal szemben a mi hazánkfia Löher F. sok esztelenséget tartalmazó művében («Die Magyaren und Ungarn») gúnyolódik a pesti nyelvpékek fölött, kiket ő maga talált fel.»

Greguss Ágost Tanulmányait nem csak ismertette, hanem többeket le is fordított közülök, melegen dicsérve e hazai æstetikuskunk felfogásának eredetiségét és mélységét. Mikor megküldtem Schottnak Greguss halála hírére s halálára írt versemet, mely így szólt:

Szép-, igaz- és jóért volt folytoni lelkesedésed,

Téged e szent eszmék vittek az életen át.

Bízva tekintettél a síri homálynak eléje.

Mester nem hal meg: műve örökre tanít.

1883. január 7. kelt válaszában eme szavakat szenteli az elhunynak: Der Verlust eines wackeren magyarischen Freundes in der Person des verbliebenen Greguss Ágost hat mir auch wehe gethan. Er ist weit jünger als ich, wenn ich nicht irre. Möchte er den Weg der Glückseligkeit (S. 211 seiner Verse) nun gefunden haben.

«A könyvmoly és a ruhamoly» című nyelvészeti mesém, mely a Fővárosi Lapok 1876. évf. 73. számában jelent meg, szintén részesült ama kitüntetésben, hogy Schott német fordításban mutatta be a külföldnek *). (L. Magazin 1876. jun. 3. 23. sz.)

Társaságunkat és közlönnyünket mindig éber figyelemre méltatta s rólunk való közleményei mindig őszinte rokonszenvre vallanak.

Mikor közlönnyünk legelső füzetét neki megküldtem, a legáldottabb haladást kívánja e folyóiratnak s eme szép szavakkal folytatja levelét (1877. jan. 8.): Den Spruch «Aller Anfang ist

*) 1877. jan. 8. kelt levele végén: Nachschrift. Meiner Elise würde ein neues Märchen von Ihnen ebenso willkommen sein, wie mir. Sie hat an dem ersten viel Geschmack gefunden!

schwer» hat unser Goethe umzukehren sich erlaubt, da nach seiner Überzeugung die Schwierigkeiten erst hinterher kommen, wie etwa ein aus der Ferne gesehener Berg schön glatt erscheint und seine Schlünde und Schluchten kaum ahnen lässt. Doch kann dies nur Gültigkeit haben, wo der Mensch sich über die Pflichten seines Berufes noch nicht ins Klare gekommen ist, was man bei Ihnen gewiss nicht voraussetzen befugt ist. A közlönyünkre és egyéb philologiai dolgozatainkra vonatkozó nyilatkozatai közül hadd említsem a következőket:

Einen wohlthuenden Eindruck machen die meisterhaften Nachbildungen Meleager'scher Poesie. (1878. január 8 án kelt levelében).

Die gründliche Arbeit des Herrn Krajcsovics über mittelalterliche Verskunst in den zwei letzten Heften des E. Ph. K. (t. i. VI. évf. 705—732 és 837—864. lapján) würde mir sehr nützlich gewesen sein, als ich (1877) ziemlich hilflos über den Stabreim der Völker des Altai schrieb (1883. jan. 7. kelt levelében). Értekezését, melyre céloz, 1877. máj. 7. olvasta fel a berlini Akadémiában. Czíme: Über den Stabreim bei Finnen und Tartaren.

Die Bearbeitung des altfranzösischen Fabliau's im 10. füzet Ihres E. Ph. K. vom X. Jahrgang erscheint mir ganz musterhaft (1886. decz. 30. kelt levelében). Az itt említett fordítás Radó Antaltól való.

Anakreont vortreffliches, in jeder Hinsicht musterhaftes Werk-nek nevezi (1885. jul. 15. kelt levelében. V. ö. Magazin für die Litteratur des Auslandes 1885. szept. 26.).

Igazságszeretete azonban nem engedi, hogy a mi helytelen vagy legalább kétes, az előtt szemet hunyjon. Így például a közlönyünk I. évfolyamában megjelent «A pún szöveg Plautus Pœnulusában» című értekezésre nézve így nyilatkozik:

Die Versuche, den punischen Text im Pœnulus auszulegen, erscheinen mir sämtlich als übel angebrachter Scharfsinn und undankbare Bemühung. Was kann nicht Alles in diesen Text hineingedeutet werden und wo bleibt ein Kriterium der unumstößlichen Richtigkeit? (1877. jan. 8. kelt levelében.)

Ez az irántunk való élénk és jóindulatú érdeklődés indította társaságunkat arra, hogy 1877. július 6-án tartott közgyűlésében Schott Vilmost, a berlini egyetemi tanárt, az európai hírvű tudóst, a magyar nyelv és irodalom alapos ismerőjét és ismertetőjét, a

magyar nemzet lelkes barátját, egyhangulag tiszteleti tagjának megválasztotta.

E kitüntetést az a férfiú, ki majdnem 30 nyelvet ismert, tiszteletgerjesztő szerénységgel fogadta.

Társaságunkhoz intézett köszönő levele, mely eddig nem látott napvilágot, így szól:

Meine Herren! Die mir durch Ihre Wahl zum Ehrenmitglied bewiesene Auszeichnung war mir ebenso erfreulich als überraschend, da ich obgleich selbst in gewissem Sinn Philologe, doch den vornehmsten Gegenständen Ihrer Thätigkeit ziemlich fremd geworden bin und vielfach von Ihnen lernen muss, statt umgekehrt.

Empfangen Sie die Versicherung, dass ich immer nach Kräften bestrebt sein werde, meine Dankbarkeit zu bethätigen. Hochachtungsvoll Schott m. p. Berlin 20./7. 77.

A ki ezt a levelet írta s tiszteleti tagjaink közt oly kiváló helyet foglalt el, most már csak emlékből a miénk, de ez az emlék oly mélyen van a philologiai társaság szívébe vésve, hogy azt onnan semmi ki nem irtja.

Míg Schott 87. évében korszakalkotó működésének befejezte után rőtt le a mulandóság adóját, Ábel Jenő még csak 31 éves volt, mikor a kérlelhetetlen halál körünkből kiragadta. Alig néhány hete, hogy végbúcsút vettünk tőle s koporsója előtt tanuságot tettünk arról, mennyire becsültük és mennyire szeretjük. Társaságunk díszes babérkoszorút tett «felejthetetlen tagjának» ravatalára s én az egyházi beszentelés után a következő rövid búcsúztatót intéztem a dicsőülthöz:

«Engedje meg a mélyen tisztelt gyászoló gyülekezet, hogy mind a magam, mind a budape-ti tudomány-egyetemi bölcsészeti kar, mind a philologiai társaság nevében egy pár búcsúszót szóljak e megdőbbentő néma koporsó előtt.

Úgy állok itt, úgy érzem magam, mint az apa, ki fiát temeti.

Én voltam az, ki téged a tudományos pályára kalauzoltalak.

Kitűnő tanítványból kitűnő tanártársam s felejthetetlen barátom lettél.

Ki hitte volna, hogy az a visszás eset fog bekövetkezni, hogy ne te engem, hanem én téged búcsúztassalak még ama hosszú útra is, ahonnan semmi hír, semmi visszatérés.

A tudomány nagyságához képest vajmi rövid életet éltél, s mind a mellett mondhatni elég ideig arra, hogy működésed mind

egyetemünkön, mind Akadémiánkon, mind philologiai társaságunkban fényes nyomokat hagyjon maga után s hogy ritka tehetségeidhez kötött további reményeink vesztét mélyen érezzük, keservesen sirassuk.

Lesújtó gyászunkban egyetlen vigasztalásunk, hogy szel lemed nem távozik közülünk: élni fog s tündökölni mint vezető láng, mint követendő példa számos tanítványaid pályafutásán. Csak tetemeidet viszzük a temetőbe; de ott is, hitünk szerint, Isten kezei takarják.

Isten veled, legjelesebb tanítványunk! Isten veled, kitűnő kartársunk! Isten veled, felejthetetlen barátunk!»

Ezennel csak ezt a pár szót szentelem Ábel emlékének. Majd mikor gyászunk enyhül s alkalmunk lesz kéziratban hátrahagyott munkáit is mind megismerni s az életére vonatkozó adatokat pontosan összegyűjteni, ügyekezni fogunk életét és működését tudományos szakirodalmunk története számára mentől teljesebben megírni. Meg egyszer búcsút véve két felejthetetlen tagtársunktól, hadd fordítsuk szemünket megint az élet felé, mely tovább foly és kötelességeink teljesítésére hiv.

A gyarló ember rendszerint csak a holtak érdemei iránt igazságos, az élőkét többnyire kisebbíti vagy csak kénytelen-kelletlen méltányolja. Egy életrevaló társaság, melynek érdekében áll a céljához szükséges erőket összegyűjteni s a maga fényét telhetőleg gyarapítani, ezt a hibát el nem követheti.

Saját erőnk és fényünk gyarapodását óhajtvá, a novemberi választmányi ülésen két oly férfit jelöltünk ki tiszteleti tagságra, kiknek csak neveit kell említenünk s érdemeik azonnal lelkünk előtt állanak. E két férfi dr. Schuchardt Hugo, gráci egyetemi tanár, a jelenkornak egyik legkiválóbb nyelvtudósa, kit az idén választott kültagjának a M. Tud. Akadémia, és Szabó István kazári plébános, a hellén classicusok nagyérdemű fordítója, kinek nov. 23-án ülték meg akadémiai tagságának 50 éves jubileumát.

A jelen közgyűlést azzal a méltó óhajtással nyitom meg, hogy e két jelölt megválasztása mentől impozánsabb bizonyossága legyen a valódi érdem iránti hódolatunknak s hogy minden intézkedésünk a hazai tudománynak és művelődésnek javára váljék!

Budapest, 1890. január 26-án.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelensés.

Mélyen tisztelt közgyűlés! A központ, melyben társaságunk működése egyesül, melyre majdnem minden tevékenysége, közvetlenül vagy közvetve irányul: társaságunk folyóirata, az Egyetemes Philologiai Közlöny, melynek fentartása s tovább fejlesztése fő célunkat képezi. Közlönyünknek az anyagot jó részben havi felolvasó gyűléseink szolgáltatják, melyek ez évben, kivéve Némethy Géza «Coniecturák Firmicus Maternushoz» című értekezését, általánosabb érdekűek voltak; így Fialovszki Lajos «A meghonosodott idegen szók írásáról» értekezett, Hegedüs István Petőfi «Őrültjének» és «Egy gondolat bánt engemet» című költeményeinek latin fordítását mutatta be, Pruzsinszky János «Horatius e vagy Horác?» címen tartott felolvasást, Wieder Gyula «Az idegen szókról», Hermann Antal «A hazai és rumén philologia terén mutatkozó újabb jelenségekről», Sebestyén Gyula «Egy ismeretlen Homer-fordítóról», Lázár Béla «Agisról a tizenharmadik században» értekeztek. A classica philologiai értekezések, fájdalom, aránylag csekély tért foglalnak el, s hogy ez jövőre ne legyen így, különösen kívánatos, hogy ebbeli törekvéseinket a kipróbált szakörök minél nagyobb csoportja állandó támogatásban részesítse. Kiemelendőnek tartjuk, hogy a szerkesztőség ígérétehez képest megjelent az 1888-ik évi magyar philologiai irodalom tervszerű összeállítása Hellebrant Árpádtól, s hogy tőle várjuk az első tíz évfolyamhoz való név- és tárgymutató elkészítését is, melyből a három első évfolyam anyagát már Fináczy Ernő összeállította. Fontos mozzanat Közlönyünk fejlődésében, hogy a mult közgyűlés határozata szerint megjelent ez évben a folyóiratunkkal kapcsolatos pótkötetek első évfolyama, az ígért tizenöt ív helyett huszonhét ívnyi terjedelemben, gazdag és változatos tartalommal.

Hasonlóképen a mult közgyűlés megbizta a választmányt saját indítványára, hogy a classica philologiai encyclopædia ügyét, mely társaságunk fennállása óta foglalkoztatja annak intéző köreit, újból felkarolja, nevezetesen, hogy első sorban a vallás- és közoktatásügyi miniszter Ő Excellenciájától e fontos vállalat anyagi és erkölcsi támogatását kérelmezze. Sajnálattal kell azonban jelentenünk, hogy a remélt anyagi támogatást meg nem kapván, kénytelenek vagyunk abbéli tervünk megvalósítását a viszonyoknak jövőben remélhető kedvezőbb alakulásától tenni függővé. E mostoha körülmény még súlyosabban nehezedik ránk, ha meggondoljuk, hogy a classica philologiai encyclopædiának megírása nem egyedüli megoldandó feladatunk, hogy volna még egy más nagy jelentőségű munka is, melynek megindítása szintén a mi társaságunk teendői közé tartoznék: értem a classica philologia kézikönyvét, mint a minő a németeknél a Müller-féle Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft. Ha már nagy műveltségű nyugoti

szomszédaink is szükségét érezték annak, hogy a rohamosan fejlődő tudomány eredményeit a legkiválóbb szaktudósok közreműködésével egy nagy encyclopædikus munkában egyesítsék, mennyivel inkább rászorulunk mi egy hasonló irányú műre, mely, habár rövidebbre fogva mint a Müller-féle Handbuch, adja a tudomány mai színvonalán állva mindazon disciplinákat, melyek a classica philologiai tudomány összegét képezik. Egy ilyen, a tanárokat minden irányban tájékoztató s az egyetemi hallgatókat tanulmányaikba bevezető kézikönyv kétségtelenül egyetemesen emelné a classica philologia színvonalát hazánkban, s az egyetemi hallgatókra nézve a legégetőbb szükségét pótolná. A terv megvalósítására egy igen lényeges tekintetben különös nehézséget nem látok, s ez az, hogy, habár kevesen vagyunk, a szellemi tőke meg van hozzá mi nálunk is, és ha ezt lelkesedéssel és összes munkaerőnk kifejtésével párosítjuk, megalkothatunk egy oly művet, mely nagy fontosságú, üdvös hatásával társaságunk működésének koronáját képezné. Jól tudom, mélyen tisztelt közgyűlés, hogy ez egyelőre csak ábrándja lehet tudományos törekvéseinknek, de hadd tüzzünk magunk elé ideális célokat, melyek messziről ható mágnesként előre vonzva, közelebb juttatnak közelebbi feladatainkhoz!

Tagjainknak és Közlönyünk előfizetőinek száma a múlt évihez képest csak nyolczezsal szaporodott, a mi igen szomorú tanúságot tesz szakembereink nagy részvétlenségéről, meggondolva azt, hogy a tagok és előfizetők száma a jelenlegi 513-nál bizvást még egyszer annyi is lehetne. A mi a társaság pénzügyi viszonyait illeti, arról bőven fog szólni a pénztárvizsgáló bizottság jelentése. Itt csak annyit említek fel, hogy sikerült ezt az évet is hiány nélkül fejezni be. Ez tehát már a második év, mely ilyen öröndetes eredménnyel záródik, melynek legfőbb érdeme páratlanul buzgó pénztárnokunkat illeti. Elértük ezt az eredményt annak daczára, hogy a Pótkötetet az ígért 15 ív helyett 27 ívnyi terjedelemben nyomattuk, s ezért a reá fordított költség is az előirányzott 500 frt helyett 850 frtra rugott. De épen azon körülmény, hogy zárszámadásainkat így is némi felesleggel zárhattuk le, a legbiztosabb jele pénzügyi állapotaink megszilárdulásának. A társaság vagyoni állapotában nevezetesebb öröndetes változás nem történt, mert a vagyonegyensúly csak kevéssel emelkedett, de az a jelenség, hogy mégis emelkedett, szintén megnyugvásunkra szolgálhat.

Fájdalom, nem mulik el egy év se, hogy ne kellene halottainkról is megemlékeznünk. Ez évben hunytak el Székely Ferencz nagyenyedi ev. ref. gymn. tanár és Andrássy Jenő pozsonyi kath. gymn. tanár, rendes tagok; továbbá Schott Vilmos berlini tanár, tiszteleti tag, és dr. Ábel Jenő, a budapesti tudomány-egyetemen a classica philologia ny. r. tanára, társaságunk volt első titkára, s a két utolsó évben

Közlönyünk egyik társszerkesztője. A két utóbb említetttről már megemlékezett tisztelt elnökünk, s ugyanő mondott a társaság nevében Ábel Jenő ravatalánál megható búcsúszavakat. Nem mulaszthatom azonban el, mélyen tisztelt közgyűlés, hogy Ábel Jenőről, ki e társaságban hivatalbeli elődöm volt, s kihez a benső barátság számos köteléke fűztek, én is egy pár szóval meg ne emlékezzem. Azon számos érdemeit, melyeket mint társaságunk első titkára szerzett, méltattam már akkor, a mikor első alkalommal volt szerencsém évi jelentésemet megtenni; de megjegyzem — a mit különben mindnyájan úgyis jól tudunk — hogy ő mint a Közlöny szerkesztője is élénk és tevékeny részt vett egyesületi életünkben. Ábel Jenő munkássága csak legcsekélyebb részében esik a mi társaságunk körébe: egyénisége teljes valójában a tanárban, a tudósban, a jellemben nyilvánul. Tudományos működését ez évi jelentés szűk keretében még vázlatosan se méltathatom, hiszen ő, a 31 éves korában elhunyt, oly rendkívüli munkásságot fejtett ki, mely egy magas életkort elért tudósnak is becsületére válhatnék. Mint kiváló tanár jeles tanítványokat nevelt, mint európai műveltségű, széles és mély tudományú férfiú köztisztvisletben részesült, mint kiváló tehetség és határozott jellem imponált mindenkinek. Erős emlékező tehetsége, éles, gyors és biztos ítéllete, bámulatos, fáradságot nem ismerő munkaereje lehetővé tették, hogy gyorsan sokat és alaposan dolgozzék. Valóban Ábel Jenő érezvén, hogy nincs veszteni való ideje, egész életén át reggeltől estig lázas sietőséggel dolgozott, s csak akkor tette le kezéből a tollat, mikor a kérlelhetetlen halál már-már jelentkezett. Valahányszor meglátogattam, ha csak egy negyed órára is, munkához fogott velem, és még halála előestéjén is egyik rokonával együtt dolgozott. Már mint 20 éves ifjú annyi anyagot gyűjtött a külföldi könyvtárakban, hogy még 10—15 évig lett volna rajta dolgozni valója. Egyénisége a ridegséggel volt határos, de az érdes burok alatt egyenes jellem és jó szív rejtőzött. Nézete, meggyőződése mindig határozott volt, melyeknek hajthatatlan következetességgel és férfias bátorsággal szerzett érvényt mindenki előtt egyaránt. Az utolsó pillanatig se vesztette el lelki erejét, s ha csak egy szót is mondhatott, abban is változatlanul az ismert férfiú nyilvánult; a halálról látszólag tudni se akart — legalább nem mutatta ezt környezete előtt — de hogy mégis gondolt rá, bizonyítják azon jegyzetek, melyekben tájékoztatást nyújtott irodalmi hagyatékáról. Utoljára halála előtt négy nappal láttam őt. Tudva, hogy nagy érdeklődéssel hall irodalmi híreket, elmondtam neki egyet-mást, s a többek között olyasmit is, a mi nyilván megörvendeztette. Felragyogtak szemei, szólani akart, de szava a lélekzetvétel rettenetes küzdelmében elakadt; melegen megszorítva kezemet intett, hogy beszélni nem bír, s én mélyen megrendülve siettem ki a gyászos

szobából. Mi mindannyian, kik ismertük őt, kegyeletes érzéssel és tisztelttel fogjuk megőrizni emlékét, és bizonyára nem egyszer visszhangoz majd az a titkos sóhaj lelkünkben: «Vajha élne még!» Vajha élne, mert a nagy űr, melyet távozásával maga után hagy, betöltetlen marad!

Ezek után, mélyen tisztelt közgyűlés, még csak egy kötelességem van, s ez az, hogy úgy a magam mint tisztársaim dr. Fináczy Ernő második titkár és Cserhalmi Samu pénztárnok urak nevében köszönetet mondva a belénk helyezett bizalomért, hivataloskodásunk harmadik évének leteltével alapszabályaink értelmében ezennel lemondjak.

Dr. PECZ VILMOS.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt közgyűlés! Alulírtak, mint a Budapesti Philológiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló-bizottságnak tagjai f. é. decz. hó 27-én tisztünkben eljárván, vizsgálatunk és tapasztalatunk eredményét a következő jelentésben van szerencsénk a t. közgyűlés elé terjeszteni:

A) alatt mellékelve bemutatjuk társaságunk f. évi bevételeinek és kiadásainak részletes kimutatását, szembeállítva az eredményt az előiránnyal. Előirányoztatott bevételként 3400 frt 09 kr.; — az eredmény 4339 frt 99 kr., tehát 939 frt 90 krral több, minek oka az, hogy az idei pénztári év egy egész hónappal hosszabb volt a rendes naptári évnél, ugyanis a múlt évi nov. 26-tól f. évi decz. 27-ig terjedt. Másik oka az, hogy a pótfüzetekből a múlt évi közgyűlés csak próbaképen irányzott elő 50 frt bevételt, de az eredmény tényleg 398 frt bevétel lett, s másrészt különféle bevételek czímén, — mely bevételek alatt hogy mik értendőek, arról a múlt évi pénztárvizsgáló-bizottság részletesen szólott, — nem irányzott elő semmi, de az eredmény 155 frt 04 kr. lett. Csupán két kisebb rovatban nem felelt meg az eredmény a várakozásnak, s ezek közül az egyikben azért, mert a választmány az előirányzott 18 frt előfizetési hátralékból 12 frtnak törlését határozta el. Az «egy térítmény» czímen előirányzott 40 frt bevételből épen semmi sem folyt be; erre nézve a pénztárvizsgáló bizottság azon véleményét nyilváníti, hogy ezen 40 frt, melyet kötelességszerűleg a jövő évi költségvetésbe is felvett, — illetőleg a vagyonmérlegben szereplő 80 frt követelés, mert ama 40 frt ezen 80 frt követelésnek egy része — teljesen meddő előirányzás lesz a jövőben is. — A kiadásokra előirányzott 3394 frt, — az eredmény lett 3265 frt 68 kr., tehát 128 frttal kevesebb. Vagyis: előirányzott 6 frt 09 kr. pénztári maradvány, az eredmény pedig 1074 frt 31 kr. lett. Ezen igen kedvező eredmény azonban csak azért van, mert a f. évi október—december hónapokban a Franklin-társulatnál felmerült költségek még nem kerültek fizetés alá, a múlt évi pénz-

tárvizsgáló bizottság javaslatára hozott ama határozat alapján, hogy a számlák ne praesentálásuk, hanem lejáratus napján fizetessenek csak ki. Így magyarázható csak meg, hogy a Közlöny nyomására előirányzott 1700 frttal szemben az eredmény csak 1349 frt 33 kr., s a pótkötetekre előirányzott 500 frttal szemben az eredmény csak 447 frt 39 kr.; mert, ha ezen összegekhez hozzáadjuk a VIII—X. füzetnek és a pótkötet II. részének költségét, azt találjuk, hogy az eredmény túllépte az előirányzott kiadásokat. Különösen feltűnt a pótkötetekenél mutatkozó többkiadás. A f. évben kifizetésre került 447 frt 39 kr.-hoz hozzáadva a jövőben még fizetendő 403 frt 96 krt, kitűnik, hogy a pótkötet 851 frt 34 krba került. Több volt a kiadás az előirányozottnál a pénztárnok fizetésének, az irodai költségeknek és az írói tiszteletdíjaknak rovataánál is, a mi az első két rovatra vonatkozólag magától értetődik. A többi rovatoknál a kiadás az előirányzatnál tényleg kedvezőbb volt, de mind a mellett felmerültek különféle czímen 79 frt 55 krnyi összeget tevő elő nem irányzott kiadások is.

De, ha a f. é. okt.—decz. havi még kifizetetlen tartozásunkat, 924 frt 15 krt levonjuk is az 1074 frt 31 kr. pénztári maradványból, még akkor is 150 frt 36 kr. feleslegünk van, mely a jövő évi költségvetés javára fog esni.

B) alatt a f. évi vagyonmérleget mutatjuk be, melyhez csak annyi megjegyezni valónk van, hogy vagyon-oldalán új tételként a pótfüzetekből fenlévő 98 frt követelésünk szerepel, és teher-oldalán új tétel alatt még kifizetetlen október—december havi tartozásaink vannak felvéve. A vagyonegyenleg a tavalyi 1820 frt 09 krral szemben 1954 frt 46 krra emelkedett.

C) alatt a jövő évi költségvetés tervezetét mutatjuk be, mely szerint bevételre 5000 frt 71 kr., kiadásra 4959 frt 15 kr. irányoztatik elő; a tervezett pénztári maradvány e szerint 41 frt 56 kr. Új rovatok a bevételnél is, kiadásnál is a «Különfélék», mert a tapasztalás mutatja, hogy mindig fordulnak elő ilyen, véletlen körülményekből folyó bevételek és kiadások. Új rovat továbbá a kiadásnál a «Könyvtári kiadás», — egyelőre csak 50 frttal. A pótkötetre csak 550 frt kiadást irányoztunk elő, mert, ha a jövő évi pótkötet csak 18 ívnyi lesz, a mint a múlt évi közgyűlés elhatározta, úgy ez az összeg erre tökéletesen elegendő.

Ezek után nincs egyéb hátra, mint hogy a pénztárnok részére, ki az egyesület pénzügeit mintaszerű pontossággal és buzgalommal kezelte, a szokásos felmentvény megadását indítványozzuk.

Kelt Budapestén, 1889. évi december hó 27-én.

A pénztárvizsgáló bizottság nevében:

Dr. FRÖHLICH RÓBERT,
elnök.

Dr. FINÁCZY ERNŐ,
Dr. GYOMLAY GYULA.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1889. évi bevételeinek és kiadásainak kimutatása.

Pénztárkönyv: 90. lap 1. tételtől 154. lap 1082. tételig. — Időtartam: 1888. november 26-tól 1889. december 27-ig.

Hovat	B e v é t e l		K i a d á s		Hovat	Eredmény		Eldőirányzat		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1	Pénztári készlet 1888. végén	---	22	09	1	Az E. Ph. K. nyomása 1889-ben	---	1.700	---	1.349	32
2	Előfizetés 1889-re	---	800	---	2	Szétküldési költsége	---	139	---	126	81
3	Rendes tagdíjak 1889-re	---	1 000	---	3	Czámszálalagok nyomása	---	65	---	15	83
4	Rendkívüli tagdíjak	---	100	---	4	Irói tiszteletdíj	---	500	---	627	10
5	Rendes tagdíjhátralék	---	250	---	5	Szerkesztési költségek	---	100	---	100	---
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	30	---	6	A pénztárnok tiszteletdíja	---	255	---	308	46
7	Előfizetési hátralék	---	18	---	7	Meghívók nyomása	---	35	---	15	30
8	Oklevelekért	---	50	---	8	Oklevelek nyomása, szétküldése	---	40	---	16	---
9	A M. T. Akadémia segélye	---	1.000	---	9	Teremszolgá	---	10	---	10	---
10	Egy térítmény	---	40	---	10	Levelezési s egyéb irodai költségek	---	70	---	144	92
11	A Közlöny elárutásából	---	20	---	11	A pótfüzetek összes kiadási költsége	---	500	---	447	39
12	Különféle kamatok	---	20	---	12	Dr. Ábel Jenő koporsóájára koszorú	---	---	---	25	---
13	A pótfüzetekből	---	50	---	13	Különféle kiadások	---	---	---	79	55
14	Különféle bevételek	---	---	---	14	Pénztárkészl. 1889. decz. 27. mintegylenleg	---	6	09	1.074	31
		Összesen	3.400	09			Összesen	3.400	09	4.339	99

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőknek találattott. — Budapest, 1889. decz. 27-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fröhlich Róbert, elnök. Dr. Fündszij Ernő Dr. Gyomlay Gyula.

B) Vagyommérleg.

Sor- szám	V a g y o n	forint	kr.	Sor- szám	T e h e r	forint	kr.
1	Pénztári készlet ---	1,074	31	1	A Közlöny 1889. évi VIII-X. füzetéért ---	508	39
2	Alapítványok ---	400	—	2	A Pótkötet II. feléért ---	408	96
3	Egy kötelezvény ---	100	—	3	Meghívók, évjegyekért, stb. ---	11	80
4	Kamatok ---	20	—	4	Vagyonegyenleg ---	1,954	46
5	Előfizetési hitelrél ---	22	80	/			
6	Rendkívüli tagdíjhitelrél ---	100	—				
7	Rendes tagdíjhitelrél ---	635	50				
8	Pótkötetért ---	98	—				
9	A Közlöny rakatári készlete ---	300	—				
10	Egyéb követeléseink ---	128	—				
	Összesen ---	2,878	61		Összesen ---	2,878	61

Az átvizsgált könyvekkel mindenben meggyezőnek találhattott. — Budapest, 1889. decz. 27-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fröhlich Robert, elnök.

Dr. Fünöczy Ernő

Dr. Gyomai Gyula.

C) A Budapesti Philológiai Társaság bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1890-re.

Rovat	B e v é t e l		K i a d á s	
	forint	kr.	forint	kr.
1 Pénztári készlet 1889. végén	1,074	31	Kifizetetlen tartozások 1889. végén	924 15
2 Elfizetés 1890-re	1,000	—	Az E. Ph. K. nyomása 1890-ben	2,000 —
3 Rendes tagdíjak 1890-re	1,100	—	Szétküldési költsége	130 —
4 Rendkívüli tagdíjak 1890-re	100	—	Czímcsalagok írásaért	50 —
5 Pótkötetért 1890-re	200	—	Írói tiszteletdíj	600 —
6 Rendes tagdíjhátralék	250	—	Szerkesztési költségek	100 —
7 Rendkívüli tagdíjhátralék	30	—	A pénztárnok tiszteletdíja	275 —
8 Elfizetési hátralék	17	40	Meghívók nyomása	30 —
9 Pótkötetért hátralék	25	—	Oklevelek nyomása, s étküldése	50 —
10 Oklevelekért	50	—	Teremszolgá	10 —
11 A M. T. Akadémia segélye	1,000	—	Irodai költségek	140 —
12 Egy térítmény	40	—	A Pótkötet összes kiadási költsége	550 —
13 A Közlöny eladásából	24	—	Különféle kiadások	50 —
14 Különféle kamatok	40	—	Könyvtári kiadás	50 —
15 Különféle bevételek	50	—	Pénztárkészlet mint egyenleg	41 56
	Összesen	71	Összesen	5,000 71

IV. Jegyzőkönyv a közgyűlésről, 1890. jan. 26.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos.

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv, Gyomlay Gyula, Maywald József, Cserhalmi Samu, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Köpesdi Sándor, Riedl Frigyes, Csengeri János, Váli Béla, Bartal Antal, Némethy Géza, Heinrich Károly, Drajkó Béla, Tóth György, Pap ev. János, Pozder Károly, Dávid István, Bermüller Ferencz, Lintner Lajos, Volf György, Herald Ferencz, Hermann Antal, Zichy Antal, Kuzsinszky Bálint, Király Pál.

1. Elnök a gyűlést megnyitván, terjedelmes beszédben emlékezik meg a társaság két kiváló elhunyt tagjáról, Schott Vilmos berlini, és Ábel Jenő budapesti egyetemi tanárról.

2. Az első titkár felolvassa a lefolyt évről szóló jelentését, melyben a társaság elhunyt tagjai közül bővebben szól hivatalbeli elődéről, Ábel Jenőről. — Tudomásul szolgál.

3. Némethy Géza felolvassa Vári Rezsőnek Ábel Jenő emlékezete című értekezését.

4. Fröhlich Róbert felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a lefolyt év pénztári állapotáról, és a jövő évi költségvetésről. — A jelentés tudomásul vétetik, és a jövő évi költségvetés elfogadtatik.

5. Fináczy Ernő felolvassa Cserhalmi Samu abbeli indítványát, hogy Ábel Jenő nevének megörökítésére a társaság az 1889-ik év bevételi többletéből 150 frtos alapítványt tegyen, melynek kamatai a rendes bevételek szaporítására fordítandók. — Egyhangulag elfogadtatik.

6. Elnök indítványára dr. Schuchardt Hugó gráciai egyetemi tanár, a jelenkornak egyik legkiválóbb nyelvtudósa, és Szabó István, kazári plébános, hellén-classicusok nagyérdemű fordítója egyhangulag tiszteleti tagokká választatnak.

7. A közgyűlés tárgysorozatának utolsó pontja a többi választások megejtése volt, melynek eredménye a következő:

Elnök: Ponori Thewrewk Emil egyhangulag 22 szavazattal;

alelnök: Heinrich Gusztáv 22 szavazattal (1 szavazat Zichy Antalra esett);

első titkár: Pecz Vilmos 23 szavazattal;

második titkár: Fináczy Ernő 22 szavazattal (1 szavazatot Csengeri János kapott);

pénztárnok: Cserhalmi Samu 22 szavazattal;

budapesti választmányi tagok: Csengeri János, Fröhlich Róbert, Kassai Gusztáv, Köpesdi Sándor, Maywald József, Riedl Frigyes 24, Bartal Antal, Király Pál, Pozder Károly 23, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula 22, Dávid István 16 szavazattal; azonkívül esett még 11 szavazat Némethy Gézára, ki mint a Közlöny társszerkesztője hivatalból úgy is tagja a választmánynak, és egy-egy szavazat Szerelemhegyi Tivadarra, Herald Ferenczre, Váli Bélára, Király Pálra, Volf Györgyre;

vidéki választmányi tagok: Geréb József, Hehelein Károly, Náthafalussy Kornél, Petrovics Ferencz, Pirchala Imre, Schambach Gyula, Spitkó Lajos, Szamosi János, Szinnyi József, Veress Ignác 24, Bászel Aurél, Dóczi Imre 23 szavazattal; egy-egy szavazatot kaptak még Timár Pál és Vida Aladár.

8. Egyéb tárgy nem lévén, elnök a gyűlést bezárja.

A HOMEROSI HYMNUSOK CODEX ESTENSISE (III. E. 11) ÉS SZÖVEGKRITIKAI ÉRTÉKE.

A ránk maradt görög epikai művek közül tudvalevőleg kevés jutott reánk oly depravált alakban, mint a homerosi hymnusok. Két oknál fogva: először, mert az alexandrin kritikusok a szöveg megállapításán nem fáradoztak, ha talán ismerték is a hymnusokat, mint *Guttman*, *Gemoll* s mások valószínűvé akarják tenni, — másodsor, mert a kézirati apparatus, melylyel rendelkezünk, legtöbb esetben cserben hagy, valamennyi codex egy oly archetypusra menvén vissza, melyet meglehetősen interpolálnak és depraválnak van jogunk föltételezni. A 20 — átlag fiatal — kézirat közül, melyekről tudomásunk van, tekintetbe egyáltalában csak 4 jöhet, mely négy ismét két osztályra szakad, az egyikre, melyet egy, jelenleg Leydenben őrzött codex *Mosquensis* (M) képvisel, s egy másikra, melyhez a *Laurentianus* plut. 32 cod. 45 (L.), *Ambrosianus* B 98 sup. (D) és az *Estensis* III. E. 11 (E.) tartoznak. A hátralevő többi kézirat közül 12 ismét egy osztályt képez, mely *Abel* szerént ugyanabból a forrásból — melyből a jobb codexek — eredő, csak hogy pongyolán másolt és meginterpolált kéziratból származik le,*) s mely osztály, minthogy közöttük 3 párizsi kézirat fordul elő, *classis Parisina*-nak neveztetik. Három kéziratnak variánsai az Ambrosianuséival való nagy rokonságot tüntetnek fel, míg egy *Matritensis* még átvizsgálatlan. Az összes kéziratok tizenötödik-századbéliek a Mosquensis kivételével, mely a tizennegyedeknek végére helyezhető. Mint már említettem, csak a 4 először nevezett kézirat értékének megállapítására szorítkoznak a tudósok, mert egyedül ezek a codexek engednek következtetni a többiekkel szemben a jó hagyományra.

*) Homeri hymni, epigrammata, Batrachomyomachia. Edidit *Eugenius Abel*. Lipsiæ — Pragæ. 1886. p. VI.

Az M L D E kéziratok variansáival operál a Gemoll-*) és az Ábel-fele kiadás. Minthogy az M-ének kivételével az L D E collatióját mindegyikök mástól nyerte, magától érthető, hogy apparatus criticusok a variánsok felsorolásában egymástól oly elütő; kevésbbé az L D kéziratokra, mintsem a Modenában a biblioteca Estenseben őrzött codexre nézve, melylyel e sorokban behatóbban foglalkozni akarunk. Ugyanis sem Gemollnak, sem Ábelnek nem sikerült e kéziratnak pontos collatióját nyerhetni, minél fogva az ezen codex olvasásaiból levont következtetések nem egyszer meg nem állhatják helyöket. Ezért Ábel felszólítására a kéziratot a hely színén tüzetes vizsgálat alá vettem, s iparkodom most az új collatióból folyólag az Estensisnek értékét meghatározni. — Gemollnak *kettős* collatió állott rendelkezésére, az első egészen negyedik s a hatodik hymnusra nézve, még pedig I. II. *Wilamowitz-Moellendorftól*, III—IV s VI *Treu breslaui igazgatótól*, továbbá az összes hymnuszoknak *Hollander* osnabrückeri gymnasiumi tanártól készített collatiója. Ábel számára a modenai könyvtár viceprefektusa készítettett collatiót. A mi most e különböző collatiókat illeti, legjobban olvasott Hollander, legteljesebben, de nem a leghivebben Ábel paläographusa. Wilamowitz collatiója mit sem ér, míg a Treué nagyon hiányos. A magam collatiójára nézve, melyet az Appendix I.-ben közlök, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy *csak azokat a variánsokat említem fel, melyek Ábelnél vagy nincsenek vagy hibásan vannak felsorolva*, hogy a Gemoll apparatus criticusának ez irányban való tévedéseire nem tartottam szükségesnek külön reflektálni s hogy végre collatióm teljes pontosságra tart számot.

Hogy a jelen codex a Laurentianushoz igen közel áll, azt mind Gemoll és Hollander, mind Ábel már belátták. Ők e két kéziratot egy és ugyanazon példányból, melyet A-nak neveztek el, származtatják le közvetlenül (v. ö. Gemollpräf. p. IX. Ábel präf. p. VI), csak a kézirat értékére nézve térnek el annyiban, hogy Ábel és Hollander a Laurentianust helyezik *valamivel* magasabbra, Gemoll az Estensist. Hogy a kettő tényleg közvetlenül egy archetypusra megy vissza, e factumon egy perczig sem szabad kételkedni; bizonyítják e példák mint I. 6 βίον, I 18 ὀπινόποιο, I 28 ἐξείει, I 75 ἀδὲ ὁϊ, I 83 ῥμοσεν, I 119 ἄπαρρα, I 135 ἄπαρρα, II 33 ἡ ἄμ,

*) Die homerischen Hymnen. Herausgegeben von Dr. Albert Gemoll. Leipzig 1886.

II 35 τρίσπος, II 66 τόθι οἶ, II 70 οἶ τέ μοι, II 180 χαλεποῖσι, III 42 ὀρεσκάω λώνης, III 111 πύρια etc. etc. Feladatunk ennél fogva csak az, hogy az új collatió alapján meghatározzuk, vajjon a Laurentianus-e az értékesebb, tehát a főkézirat, vagy az Estensis-e? E végből azon fontosabb variánsokat fogjuk elővenni, hol e két codex között lényegesebb discrepantia mutatkozik.

Mindenekelőtt azonban azt a kérdést kell tisztázni, hogy miként hangzik az E codexben a hymnusok felírása? A kik eddigelé a kéziratot collationálták, ezt írták ki maguknak belőle: ὁμήρου ὕμνοι εἰς ἀπόλλωνα, mire Gemoll mindjárt azt a következtetést építi, hogy Athenæus (I. 22. C), ki a II. h. 337. sorát úgy czitálja, hogy Ὁμηρος ἢ τις Ὀμηριδῶν ἐν τοῖς εἰς Ἀπόλλωνα ὕμνοις, az Apollöhymnust szintén azzal a felirással, milyen az E codexben olvasható, találta, mi neki egy okkal több, hogy az *Ilgen* óta szétválasztott első két Apollöhymnust ismét conglutinálja. Igen plausibilis volna okoskodása, ha a codexben ez nem állana; Ὁμήρου ὕμνοι · εἰς ἀπόλλωνα. S a margón ας, a mi annyi, mint πρῶτος, s mi igen szépen aránylik a Hermes hymnus felírásához, mely ekként hangzik: ὕμνος δεύτερος εἰς ἑρμῆν. — Hogy a collationálók egyike sem tartotta érdemesnek felemlíteni a ὕμνοι hibát s annak egy fekete, fölébe írt ν-vel való kijavíttatását, inkább annak a bátortalanságnak szeretném betudni, melynek hatása alatt az ilyen non sens-alakot nem is merik föltételezni, s szemeiknek hinni. Pedig a dolog úgy magyarázható, hogy a másoló előtt, mikor a felírást írta, a μῦθος alak lebeghetett.

Ha most a variánsokat tekintjük, először az I. Apollöhymnus 55. sorának olvasásainál kell megállapodnunk. Az idézett sort a vulgata ekként adja: οὐδὲ τρύγην οἶσεις, οὔτ' ἄρ' φυτὰ μυρία φύσεις. A Laur. τρύγην οἶσσεις, míg φύσεις helyett οἶσεις-t nyujt. Az Est.: οὐδὲ τρύγην οἶσσεις πολλὸν, οὔτ' etc. — Kérdés, mi itt a jó hagyomány? οἶσεις-e, vagy πολλήν? Minthogy az Estensis és Laurentianus egy codexből másoltattak, minek ez a példa is a bizonyítéka, A-ban ennek kellett állani: οὐδὲ τρύγην οἶσσεις, οὔτ' ἄρ' φυτὰ μυρία φύσεις, a margón pedig οἶσεις, azaz az értelmetlen οἶσσεις-nak rectificálása. A Laur. másolója már most helyesen πολλήν-nak olvasta azt a glossát, melyet az Estensis másolója, Georgius Valla, hibásan πολλὸν-nak olvasott. Másrészt azonban a φύσεις mellé írt οἶσεις-t vette be a

szövegbe, mi által többek közt a figura etymologica is veszendőbe ment. Valla a glossát a szövegbe az οἷσις mellé írta jeléül annak, hogy ő a glossát más olvasásnak tartja, de a szövegbe felvette, minthogy nem tudott, vagy nem akart választani a kétféle olvasás közt. Közöttük tényleg nem könnyű határozni. Gemoll Hollander után a πολλήν-t vette fel a szövegbe, Ábel az οἷσις-t. — Helyesen Ábel járt el, mert az ἄρ itt csak két igét kapcsolhat össze, nem pedig két oly fogalmat, mint τρυγήν πολλήν és φυτόν ὑπὸ ῥίᾳ, melyek körülbelül ugyanazt mondják. Olvasandó ennél fogva: οὐδὲ τρυγήν οἷσις, οἷτ' ἄρ φυτόν ὑπὸ ῥίᾳ φύσις.

Következik I 59, a hymnuszokban a legromlottabban reánk maradt versek egyike. A Laur. a verset így adja: $\overset{\mu}{\delta\eta\rho\acute{o}\nu} \overset{\mu}{\acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\iota}\varsigma} \epsilon\iota$ $\beta\acute{o}\sigma\kappa\omicron\iota\varsigma$ σ' ἔχωσιν, az E. a szövegben $\overset{\mu}{\delta\eta\rho\acute{o}\nu} \overset{\mu}{\acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\iota}\varsigma} \epsilon\iota$ $\beta\acute{o}\sigma\kappa\omicron\iota\varsigma$ $\overset{\mu}{\pi\epsilon\rho\iota}$ $\tau\alpha\varsigma$ a margón pedig $\epsilon\iota$ $\beta\acute{o}\sigma\kappa\omicron\iota\varsigma$ $\theta\epsilon$ $\overset{\mu}{οἷ}\varsigma$ σ' ἔχωσιν. Gemoll és Hollander azt hiszik, hogy az Estensis $\pi\epsilon\rho\iota$ $\tau\alpha\varsigma$ -a alatt $\pi\epsilon\rho\iota$ $\tau\acute{\alpha}$ τ' olvasandó, azaz, hogy a Λ. kéziratban ezzel azt akarták jelezni, hogy körülbelül 6 betűt nem olvashatott a másoló. Ez egészen valószínűtlen, már csak ezen két oknál fogva is. Először ott van a $\pi\epsilon\rho\iota$ -nek π -je fölött a θ , az Ambrosianusban pedig olvasni $\beta\acute{o}\sigma\kappa\omicron\iota\varsigma$ $\theta\epsilon\sigma\iota$ $\kappa\acute{\epsilon}$ σ' ἔχωσιν-t, minél fogva θ -nak kellett a corrupt olvasásba lenni. Másodszor, igaz, hogy spatium van a Laurentianusban épúgy, mint az Estensisben, mi azt bizonyíthatná, hogy a Λ-ban is megvolt, ennek a szélén pedig a $\pi\epsilon\rho\iota$ $\tau\acute{\alpha}$ τ' — csak hogy egy Cobet vagy Valckenaer sem tudna két arsiszt és két thesist hat betűvel kitölteni, melyek közül 5-nek vocalisnak kell lennie. A dolog nézetem szerint úgy áll, hogy a Λ codex id. versenek második fele nem volt olvasható biztossággal. A Laur. írója már most megelégedett azzal, hogy azt írja le, a mit biztosan olvashatott, míg Georgius Valla annyit, a mennyit biztosnak vélte, írt a szövegbe, a margóra pedig, a mit azonkívül gyanított. Az Estensis $\pi\epsilon\rho\iota$ $\tau\alpha\varsigma$ -ára tehát mit sem lehet adni. — Az idevágó conjecturák közül megemlítem azt, mely legtöbb valószínűséggel bír, a Cobetét: $\delta\eta\mu\omicron\upsilon$ $\acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\iota}\varsigma\epsilon\iota$ $\beta\acute{o}\sigma\kappa\acute{\eta}\varsigma\epsilon\iota\varsigma$ θ' $\sigma\acute{\iota}$ $\kappa\acute{\epsilon}$ σ' ἔχωσι, mert $\acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\iota}\varsigma$ -nak nem csak hogy Leto e beszédjében nem lehet helye, hanem digammája is meg volna sértve.

βαμ

I. 162. $\beta\alpha\mu\beta\alpha\lambda\iota\alpha\sigma\tau\acute{o}\nu$ E, $\kappa\epsilon\mu\beta\alpha\lambda\iota\alpha\sigma\tau\acute{o}\nu$ L, a többi mind $\kappa\epsilon\mu\beta\alpha\lambda\iota\alpha\sigma\tau\acute{o}\nu$ -t ad. Az E. és L. törzskéziratjában mindenesetre úgy volt

olvasható, mint a Laurentianusban ma. Az E. codex az itt értelmetlen βαμβάλαστων-t vette fel, minél fogva e helye is egyszerűen mellőzendő a Laurentianus mellett.

I. 171. ὑποκρίνασθε ἄφ' ἡμέων L., ἀποκρίνασθε ἄφ' ὧμέων E. — Minthogy e vers Thukydidésnél is van idézve (III. 104), még pedig a jobb kéziratokban: ὑποκρίνασθε (-ασθαί) ἀφ' ἡμῶς, a rosszabbakban: ὑποκρίνασθε εὐφ' ἡμῶς (mit *Ruhnken* ὑποκρίνασθ' εὐφ' ἡμῶς-ra javított, s ezt vette fel szövegébe Ábel), látjuk, hogy a Laurentianus közelebb jár a jó hagyományhoz, mint az Estensis.

II. 2. μίλητον L., μήλιτον E. Minthogy az M codex is μήλιτον-t nyújt, azt tételezhetnők fel, hogy L és E apographumjában (A-ben) μήλιτον marginalis olvasás volt. De M-nek másolója ismeretes arról, hogy szeret javítgatni és conjiciálni, mely szokásnak pedig nem egyszer G. Valla is hódol, minél fogva a μήλιτον-t szintén Valla conjiciálgatásának lehetne tulajdonítani. Legvalóbbszínű azonban félreolvasásból eredő metathesist föltételezni.

II. 39. ῥῖ μαγνηίδας L, ῥῖ μαγνηῖνας E és a margón L. Bár a codexek-nyújtotta olvasások mind corruptak, s helyettök *Matthiae* conjecturája ῥῖδ' Ἐνιῖνας fogadandó el, mégis mindenki látni fogja, hogy L az olvasások lemásolásában nagyobb hűséget tüntet fel, mint az E. codex.

II. 98. τελοῦσῃ E., ^τδελοῦσῃ L. — Nem csak a A kéziratban kellett annak állania, mi a Laurentianusban, hanem már abban az átjavított codexben, melyre a mi összes kézirateink visszamennek, mert az Ambrosianus δελοῦσῃ-t ad, a Mosquensis pedig τελοῦσῃ-t.

II. 166 az Estensisben nincsen meg. Oka természetesen az, hogy a rákövetkező vers szintűgy οὔτε πύρ'-tal kezdődik; az anaphora következtében maradt ki tehát a vers. Ilyen esetre számos példánk van. Én elégnék tartom egy codex Ambrosianusra (sæc. XV., sign. Z. 78. sup.) utalni, mely Gregorius Nazianzenus költeményeit tartalmazza, s hol hasonló oknál fogva maradtak ki a párizsi összes kiadás (1840.) 390. lapján olvasható VIII. költ. 53. és 220. sora, a 958. lapon olvasható LXI. költ. első sora, etc.

II. 213. τε ῥρέζουσι E, τέρρεζουσι L. A körmondat többi igéiben is a futurum lévén megkövetelve, E-nek variansa mit sem ér.

II. 328—330 hiányoznak E-ben, mi a fölületes másolás eredménye. Ugyanúgy kezdődven ugyanis a 328. vers, miként a 327.

és ugyanúgy végződven a 330., mint a 327., e versek hiányzása könnyen magyarázható.

III. 45. ἀμαλδύναι E a szövegben, L a margón, mely utóbbi kéziratnak szövegében a helyes ἀμαρυγαί-t olvasni. Ime ismét egy példa arra, hogy a A-ban levő marginalekat E nem adja vissza híven, hanem a maga izlése szerint válogat.

III. 217. πορφυρεῖν E., πορφυρέην L a javítás előtt, javítás után πορφυρέη. A Laurentianus utólagos correcturája mutatja, hogy mi állott A-ban.

III. 224. ἔλπομαι εἶναι E és a margón L., ἔστιν ὁμοῖα a szövegben (ἔστιν ὁμοῖα a többi codex az M kivételével) L. Hogy miért vette fel Valla a kétségkívül A-ban is a margón olvasható ἔλπομαι εἶναι-t, annak oka a neki a versbe nem illő ἔστιν lehetett. Mert meg kell jegyezni, hogy a Laurentianus írója nem volt annyira hatalmában a görög nyelvnek mint Valla, mit azonban neki hibának a jelen esetben nem róhatunk fel.

III. 322. αἶψα δ' ἔκοντο κάρηνα E, a class. Par., és L margója, míg L szövege s a másik 2 főkézirat αἶψα δὲ τέρθρον ἔκοντο-t nyújt. Gemoll (p. 10), minthogy az Estensist becsüli legtöbbre, azt hiszi, hogy a szövegen azért változtattak ez izben, hogy a nem homerikus τέρθρον-t csúsztassák be. Nos, ezen már Ábelnek is volt joga (p. XII.) csodálkozni. Mert hiszen ki ne látná be, hogy épen a szokatlan τέρθρον-t (csúcsa, széle valaminek) magyarázta valaki κάρηνα-val, mely aztán egy másolót emlékeztetve a gyakran előforduló homerosi αἶψα δ' ἔκοντο κάρηνα-ra, a jobban hagyományozott olvasásnak evvel való helyettesítésére indította.

III. 366. E, ἐρμῆς δ' ἄλλον μῦθον ἐν ἀθανάτοις ἐειπεν-t nyújt a szövegben, mit (kivéve, hogy ἄλλον) L a margón. E kézirat a szövegben a többivel egyetértőleg a sokkal elegansabb kifejezést adja: ἐρμῆς δ' αὖθ' ἐτέρωθεν ἀμειβόμενος ἔπος ἡῶδ-α-t. Mégis Gemoll az E olvasását vette fel, mert meg van győződve arról, hogy az Estensis a legértékesebb kézirat.

IV. 68. μητέρα θεῶν a kéziratok a szövegben, egyedül E a margón: γρ. θεῶν. Ez pedig a helyes hagyomány, minthogy az idézett vers ismétlése az Ilias VII. éneke 47. sorának. Az egyedüli eset, melyben E a marginalis olvasást megőrizte, ellenben L nem. Következtethetünk-e ebből az egy esetből, hogy a Laurentianus nem a leghívebb kézirat? Ez egy eset nem lehet döntő a két kézirat megítélésében, s én még csak ez egy pro-val akartam szol-

gálni, mely azonban azt a meggyőződésünket, hogy L az E-nél hasonlíthatatlanul hívebben tükrözteti vissza az anyakézirat állapotát, perczig sem fogja befolyásolhatni. A két codex közt mutatkozó hátralevő discrepantiákra nézve utalok Gemoll kiadásának 9—11. lapjára, honnan azonban ugyancsak azt a tanulságot fogjuk levonni, hogy Georgius Valla a kétféle olvasás közt rendszerint subjectiv izlése szerint választott, s csak akkor írta le mindakettőt, ha maga sem volt bizonyos benne, hogy melyik olvasásnak adjon elsőséget.

Hogy mint minden kéziratnak, úgy e kettőnek is megvannak speczialis tollhibái, az természetes. A Laurentianusban ilyenek pld. III. 109 ἐπελετς, 360. λᾶων fölött βλέπων, 402 ἔριμα (v. ö. Ábel p. XII.), IV. 244 κατὰ a szövegben, mit a fölébe irt τᾶχα-val kijavít (v. ö. Ábelt u. o.), — az Estensisben I. 36 ἐκτισμένη (v. ö. I. 102. II. 245.), III. 38 ἀειδ^{οις}εις, III. 161 θυγ^{οῖς}των, III. 263 παθόμεν (bár D. is ezt nyújtja, mégis amott is, emitt is tollhibának deklarálandó), etc. etc.

Hogy egy ilyen kézirat, mely távolról sem tünteti fel a A. kézirat állapotát annyira, mint testvércodexe, a Laurentianus, hogyan és mily jogon tartható első rendű kéziratnak, s mily jogon fektethető egy kritikai nagy kiadásnak, minő a Gemollé akar lenni, alapjávé, az előttem megfoghatatlan valami. Mert ha már egy kéziratból következtettünk a forrás minden értékére és minden hibájára, s a második kézirat, mely sokkal hanyagabbul tapad az eredetihez, legfeljebb megerősíti az elsőnek olvasásait, akkor minden philologiai canon és præceptum értelmében a második kézirat az első mellett csaknem a semminek értékére devalválódik s legfeljebb ott szerepelhet az apparatusban, hol a szöveget az elsővel szemben egymaga képviseli, a mint az a mi codex Estensisünkre nézve a VII. hymnus 34. versétől fogva áll is. Mert az ezt megelőző verssel végződik a codex Laurentianus. Jóllehet az Estensist a görögben annyira jártas ember, mint Georgius Valla írta, nekünk a kézirat értékének megítélésében nem Georgius Vallának kritikai érzéke fog irányadóul szolgálni, hanem a kézirat hűségének a kérdése. Ezen szempontból kiindulva a *Laurentianust kell főkéziratnak tekinteni* az Ambrosianussal és Mosquensissel, az *Estensist pedig akár mellőzhetni ott, hol a Laurentianus fekszik előttünk*. A Mosquensis-nek értéke sincs még eléggé megállapítva. Érdekes

volna, ha kiderülne, hogy a Laurentianus után ez a legértékesebb, a mint hogy relative az összes kéziratok között az is, mert ez tartalmazza egyedül a Demeterhymnust s a fragmentarius XXXIV. Bacchushymnust.

Appendix I.

Codex Mutinensis, sign. III. E. 11, chart. in 4° maioris formæ, sæc. XV., continet hymnos Orphei, Callimachi et (foliis 50—86) Homeri.,

Inscribitur codex: 'Ομήρου ὕμνοι. εἰς ἀπόλλωνα. α^{ος}, de qua inscriptione vide supra. 2. ὄν τε. — 3. ῥά γ'. — 7. ἐλοῦσα. — 8. πρὸ. — 30. ὅσους. — 35. αὐτοκανής. — 36. εὐκτισμένη. — 38. ἦ νῆσος. — 39. κορύκου. — 50. προσήρδα. — 51. γὰρ κε θέλεις. — 53. σεῖο ποθ' ἄψεται. — λίσσει. — 55. οἷστεῖς πολλὸν οὔτε' ἄρ. — 57. ἀνθρωποι. — 58. ἐνθά δ'. — 59. δηρὸν ἀναξ εἰ βόσκεις ^σπερί τας . . . et in margine εἰ βόσκεισθε οὔτε σ' ἔχουσιν. — 60. πείας. — 61. ψάτο. — προσήρδα. — 62. κυδίστη. — 65. ὦδε. — 70. τῶ. — 71. ἔδης. — 72. ἐπεῖη. — κραναήπεδος. — 75. ἵκεν ἀδῆ οἶ. — 77. τέ. — 78. ἀκηδέα ἄχῃ τειλάων. — 79. ὁμόσσα. — 83. ὅμοσεν. — 84. εὐρύς. — 86. δεινότατος. — 91. ἐννήμαρ. — 93. τέ ῥέη. — 98. ἦστογ ἄρ corr. ex ἦσται ἄρ. — 100. ἄρ. — 102. αἴδ'. — ἔριν. — εὐκτισμένης. — 107. ἕρις. — 109. ἔκανε. — 110. ἄρ. — ἀπ' ἐκ. — 111. προσήρδα. — 116. τῆν τότε δῆ. — εἴλε. — 123. ἄρ. — 126. οὔνεκα. — 128. οὔτε γ'. — 129. δεσμέ τ'. — 130. μετήρδα. — 131. κίθαρις corr. ex κιθαρης. — 135. ἄπασσα. — 136—138 (qui apud Abelium seclusi sunt, v. p. 152) in margine cum adnot.: ἐν ἐτέρῳ κεῖνται καὶ οὔτοι οἱ στίχοι. — 136. λητους. — 139. ἕτε τεύριον. — 155. νῆας τ'. — 169. ὕμνιν. — 171. ἀποκρίνασθε. — 172. δε. — 176. ἐπειδὴ.

II. 10. κίθαρις [sic!]. — 16. ὦραι. — 19. οὔτε ^ιλάχεα. — 24. ἀμφὶ φασίνει. — 26. οἷ δ'. — 33. ἦ ἄμα. — ἦ ἄμ' ἐρωθεῖ. — 35. ὅδ'. — 39. ἦ μαγνήνας. — 40. ἔκανες. — 48. γὰρ. — 49. πώποτε. — 50. ἀμπεδίον. — 51. προσήρω. — 52. ἕξες. — 54. δέ. — 55. θορῶν. — οὐδέ. — 59. ὥς. — 62. ἄρ. — 56. τόθ' οἶ. — 69. δελφούσ'. — 70. οἶ τέ μοι. — 78. δελφούσα. — εἶπε τε. — 79. ἐκαεργε. — 113. οἷδ'. — τέ. — 118. λατῖνον. — 119. οἷέε σεργίνον. — 122. καλλίροος. — 127. καὶ. — ἔρρης. — 129. ὄν. — ἄρ. — ἔρρη. — 131. ἦδ'. —

133. πάσαι. — 134. ὥς ἐμ'. — 138. ὄγ'. — 139. ἡφαιστος. — 140. ἐλοῦσα. — ἔμβαλεν. — 141. ἀλλὰ ἐ. — 142. ἦσι. — 144. σχε-
 τλιε. — 147. ἔχουσιν. — 148. μὲν τοὶ γὰρ ἐγὼ. — ὥς. — 151. πολή-
 σομαι. — ἄπο. — 152. θεοῖσιν. — 157. τιτῆνες. — 158. ἐξ. —
 162. ἔμασε. — 163. ἡδ'. — δὲ ἐσιδοῦσα. — 164. οἶετο. — 167. οὐτέ
 ποτε. — το. — 169. νηοῖσιν. — 170. οἷς. — 172. ὥραι. — 173. ἡδ'. —
 175. τὸνδε. — 176. ἡδ'. — 179. πρὶν γε. — 180. ἡδ'. — 182. ἡδὲ. —
 184. ὅδ'. — 186. οὐ δὲ σύγε. — 187. οἷ. — 189. τι. — θάνατον. —
 192. ὅσσε. — 193. ἤμερον. — 197. ἄρ. — ἦσιν. — 198. οὔνεκα. —
 καλλιόρος. — 199. ἐπι. — 200. καὶ. — 201. ἄρ. — 207. καλλιρόου. —
 ἐνθάδ'. — 209. οὔνεκα. — 211. οἷς τινας. — 213. τε ῥέξουσιν. —
 217. ἡμαθό'. — 218. κνώσσου. — ῥα τ'. — 221. ζ. — 226. οἷδ'. —
 233. ἴξον. — 236. ἦθελον. — 238. εἰ. — 239. πολυέχθονον. —
 240. νηὺς εὐεργής. — 241. παρεκπολοπόννησον. — 243. ἡ. —
 245. αἰπύ. — 250. ὅπ' ἐκ νεφέων. — 260. ἴξον. — 261. ἡδ'. —
 265. κατέδουσε. — 266. ἄρ. — 267. αἷδ'. — 269. εἶλεν. — 272. εἰλυ-
 μένος. — 273. προσηῦδα. — 278. ἴσθον. — 283. περιφρένας. —
 285. ἡῦδα. — 289. ταῦτ'. — 293. ὦδε. — 294. ἰέμενοι. — 298. το-
 πρὶν. — οὐκέθ'. — 299. ἔστε. — 301. καλλοῖσι. — 312. ἐπιρρήγ-
 μῖνι. — 317. δ. — 318. αὐτὸς θέλφεις. — 319. ἄρ. — 321. ἐξ
 ἔρον. — ἦσθε. — 324. οἷδ'. — 325. λύσαν. — 328—330 desunt. —
 335. ἐδηγός. — ἐξέρον. — ἔντο. — 340. οἶοι. — οἶσί. — 343. ἄρ. —
 345. δ' ἄγων ἄδυτον ^{ζάσειον} ζάθειον. — 347. ἡῦδα. — 352. ὀπηδεῖν. —
 356. ὕμν'. — 359. καγχάωσι. — 362. ἡέτι pro eo, quod apud Ab.
 legitur ἡέ τι. — 363. ἐστι. — κατὰ θνητῶν.

III. 1. ὕμνεϊ. — 6. ἐσωναίουσα. — 15. ἔμελλε. — 24. εὐρών. —
 27. βοσκόμενη. — 34. οἷσω εἴσω cod. — εἰς. — 38. ἀεΐδεις. —
 39. ἄρ. — 47. δ' ἄρ. — 51. ἐτανύσσατο. — 53. ἡδ'. — 55. αυτοσχε-
 δίης. — 58. ὠρίζεσκον. — 59. ἦντ'. — 64. ὅδ'. — 66. οἶα τε. —
 φῶντες. — 69. αὐτοῖσιν. — ἄρ. — 72. ἀχειρασίους. — 78. ὅπισθεν. —
 82. ὕλης. — 86. οἶα. — 87. ἁλωήν. — 88. ἰέμενον. — 90. γέρων. —
 99. ἡδὲ. — 100. μεγαμειδείοιο corr. ex μεγαμειδείοιο. — 104. λιμῶ-
 νος. — 105. ἔπει. — 107. ἐρσήνεντα. — 108. ἐφόρα. — 110. ἄρμενον
 corr. ex ἄρμαινον. — δὲ om. — 111. πυρία. — 114. ἰεῖσα. — 116. ὑπὸ
 βρυχίας. — 117. ἔπλετο. — 121. δοῦρα τέοισι. — 122. αἶμα. —
 125. τά μετ' ἄσσα. — 133. πέρην. — ἱερῆς. — 134. κατέθηκε. —
 137. οὐλοκάρηνα. — 140. ἀνθρακίην. — 141. καλὸν δε. — 143. τις. —
 146. διακλήϊδρον. — 154. ἄρ. — εἶπε. — μύθον. — 157. ἡ τάχ'.

158. διεκ. — 159. φιλητεύσειν. — 161. θνητῶν^{οῖς}. — 168. ἀθάνατοι-
σιν. — 173. ὅσους. — 175. δὲ φιλητεύων. — 181. αἴας θέλησθα. —
186. ὀγχηστὸν δ'. — 188. εὖρε. — ἄλωγς. — 193. ἀπ'. — 195. οἱ. —
196. ὁ δὲ. — 205. δαήμεναι. — 207. ἄλωγς. — 209. ὀπήδεις. —
210. ἐπιστράδην. — 212. ῥ. — ὁδὲ. — 219. τὸ δ'. — 222. γίνεταί. —
232. τανύποδα. — 233. λάϊον. — 234. ἄντρον. — 237. θυέειντ'. —
238. ἀνθρακίην. — 239. ὤς. — 242. ἄγρηγς· εἰνέτέον τε. — 250. εἴρ-
ματα. — 251. οἴα. — 257. εἰς. — 263. πιθόμην. — μύθον. —
269. πόθον. — 272. τόδ'. — 273. ἀπαλοί. — δε. — 274. ὁμοῦμαι. —
277. οἶον. — 278. ἄρ. — 280. ἄλιον. — 282. ἦσε. — 285. οἶ'. —
293. ἄρ. — 294. συν. — 296. ἀγελώτην. — 299. προ πάροιθε. —
303. ταύτοις. — 304. φάτ' ὅδ'. — 308. ὥδε. — 311. αἵτινες εἰσι. —
319. πολυμηχανον. — εὖρεν. — 328. ὅδ'. — 330. μενοεικέλα. —
332. μήθ'. — 336. εὖρον. — 342. εὐθυ πόρον δ'. — ἄρ. 346. δ' οὐ-
τος. — ὅδ' ἐκτός. — 347. ψαμαθώδε. — 355. ἐλώντα. — 365. ἄρ. —
383. αἵτις εἰμι. — 384. τὰ δ'. — 389. κακομήδεα. — 398. ἕζον. —
399. ἀγρούς. — ἄυλιον. — 402. εἰς. — 406. ὥδε. — 409. ἄρ. —
410. ἀγροῦ ταῖδ'. — 412. πάσσηςιν. — 414. τότε δὲ. — 419. ἦδ'. —
428. ταπρῶτα. — 430. ῥ. — 440. σοι. — 444. πόποτε. — ἀνδρῶν. —
450. ὀλυμπιάδεσσι. — ὀπηδός. — 452. μολεπῆ. — 459. μητρὴ. —
460. ἦμεν. — 466. ἦπιος. — 468. οἴξες. — 482. ἤματος. 490. καί
τοι. — 494. τὲ. — οὐδέ τι. — 496. ὁδ'. — 501. ἦδ'. — 504. περικα-
λέα. — 505. ἀφορροί. — 506. μητίετα. 509. σῆμα τ'. — 510. ὅδ'. —
514. ποικιλομήτα. — 520. ἔρδοις. — 527. ἤμα πάντων. — 530. ἦσε. —
534. σε. — 542. περιτροπέων. — 545. οὔτος. — 547. ἐξέρεσινειν. —
549. φῆμ'. — 552. εἰσι. — 555. ναιετάουσι. — 560. αἶ δ'. —
ἐδηδυῖται. — 561. ἐθέλωσι. — ἐδωδὴν. — 563 in margine quod Abe-
lii app. crit. exhibet, nisi ἀλλήλωνδε νέουσαι. — περιώνται. —
571. μέλοισι. — 579. οὕτω.

IV. 1. μοῦτα. — 10. καὶ ἀγλαὰ ἔργ' ἀλεγύνειν. — 14. τὲ. —
16. κελαδινὴν. — 17. φιλομειδῆς. — 18. ἄδε. — 20. τὲ. — 21. ἄδεν. —
22. ἰστίη. — 31. τιμάσχος ἐστὶ. — 39. κατὰ θνητῆσι. — 41. ἦ. —
44. κεδν'. — 47. μήδ'. — ἀπὸ ἐργμένη. — 49. φιλομειδῆς. — 50. ὡς
ῥα. — 51. κατὰ θνητοῦς. — ἀθανάτοισι. — 52. ὡς. — κατὰ θνητοῖς. —
53. δ' ἄρ. — 61. χρίσαν. — 64. ἐσσαμένη. — 65. φιλομειδῆς. —
68. ἔκανε. — 72. ἦδ'. — 73. οἶ δ'. — 77. ἀποκάλλος. — 79. ὁ.
οἶος. — 85. εἶδος τε. — 86. ἔεστο. — 88. ἐλάμπετο. — 90. περικα-
λέας. — 91. ἡῦδα. — 95. που. — 102. σύ δ'. — 109. οὔτις. —
110. δε. — 111. ὄνομα κλυτός. — 113. ἡμετέρην] ὁματέρην. —

116. δὴ τοι. — γλῶσσαν τε. — 118. χρυσηλάτου. — 122. δ' ἐπήγα-
γεν. — κατὰ θνητῶν. — 124. φοιτῶσι. — 125. φρσιζώου. — 126. λέ-
χεσι. — 128. ἦτοι. — 144. εἶλεν. — 154. δοῖναι. — 155. φιλομε-
δῆς. — 156. μεταστραφθεῖσα. — βαλοῦσα. — 163. πόρπας τέ. —
164. λύσε. — 166. ὄδ'. — 170. ἄρ. — ἐπιγλυκύν. — 171. ἔννοτο. —
172. ἐσσαμένῃ. — 175. οἶοντ'. — ἐστίν. — 176. ἐκ τ'. — 179. νοή-
σας. — 180. ὄδ'. — 181. δε. — καλ'. — 186. ἔσιπας. — 188. ἀνθρώ-
ποισι. — 192. κατὰ θνητῶν. — 197. τοι. — 197. και. — 200. κατὰ
θνητῶν. — 203. ἥρπασ' ἐνόν. — 204. ἐπὶ οἰνοχοεῦσι. — 210. υἱός. —
218. ὥς. — 223. μεταφρεσὶ. — ποτνία. — 224. ξῦσαι τ'. — ἄπο. —
230. δὴ τοι. — 235. ἦδε. — 237. κίχως. — 241. εἶδος τε. — 243. ἔπειτα
μ'. — 245. νηλεῖς. — 247. μετ' ἀθανάτοισι. — 249. ὀάρους. —
αῖς. — 250. κατὰ θνητῆσι. — 256. ἦδε. — 260. ἔδουσι. — 261. καὶ
τε. — 262. τεληγοί. — 264. ἄμ' ἦ. — 265. βοτιανείρη. — 266.
ἔστασ'. — 273. αἶ. — 274. δέ. — 281. κατὰ θνητῶν. — 283. δε συ. —
285. αἶ. — κατακείμενον. — 290. μήδ'. — 292. ἐὺκτισμένη.

VI. 2. ἦ. — 4. ἦνειαε. — 5. ἐνὶ. — 6. περι. — ἔσαν. —
7. κρατί. — ἐτύκτον. — 9. χρυσοῖο τε. — 10. ἀπάλη. — 11. οἶσι περ.

VII. Inscibitur: Διόνυσος ἦ λησταί. — 1. Ἀμφι. — 5. φά-
ρος. — 8. οἶ. — 10. εἶσαν. — 13. ἀποτηλόσ' ἐπιπτον. — 14. ὁ. —
15. νοησας. — 16. οἶς. — 18. ἐνεργής. — 19. ὄδε. — 20. βροτοῖσιν. —
21. ἔκελος. — 23. μήδ'. — ἐπι. — 24. ὄρση. — 33. ἄρ. — 40. ἄφ'. —
44. ὅ δ'. — 49. ἀμφι. — 50. ἄρ. — ὅ δ'. — 51. οἶ. — 52. ἔλα. —
65. τῷ μῶ. — 56. διόνυσος.

VIII. 1. ἄρες. — 6. ἐλίστων. — 17. κῆρας τέ.

IX. 7. οὔτω.

X. 6. σεῖο ex σοο corr.

XI. Inscibitur εἰς ἀθηνᾶν. — 5. ἄμι.

XII. Nil fuit enotandum.

XIII. Nil fuit enotandum.

XIV. 6. δ'.

XV. 2. ἐνὶ.

XVI. Nil fuit enotandum, similiter XVII.

XVIII. 10. οὔτω. — 12. ἑάων.

XIX. 4. αἶτε. — 15. ὑπὸ. — 17. ἦτ'. — 19. συν. 27. ὁμνεῦσι. —
28. οἶον. — 29. ἄγγελός ἐστι. — 30. ῥ. — 32. φαφερότριχα. —
40. εἰς. — 41. περιώσσα. — 44. ἀθανάτοισιν. — 45. ἐόν. — 46.
δ' ὁμβάχχειος. — 48. οὔτω.

XX. 3. τοπάρος. — 4. ναιετάσκον. — 7. διάγουσι.

XXI. 5. Ἰλασμαι.

XXII. Ἀμφι.

XXIII. 1. ἀεισομαι. — 3. ὅαρος.

XXIV. Nil fuit enotandum.

XXV. 1. ἀπόλλωνος τέ. — 4. ὅδ'.

XXVI. 5. ὅδ'. — 9. αἶδ'. — 10. ὅδ'. — 13. ὁράων.

XXVII. 6. καρηνα. — 7. ἐπιθάσκειος. — 18. αἶδ'. — 19. ὥστε κα.

XXVIII. 1. ἀειδεῖν. — 4. μητιέτα. — 7. ἴδδ'. — 12. ἄλμη.

XXIX. 2. τέ.

XXX. 10. ἐσθλὼν. — 12. ὀπηδεῖ. — 13. in margine ad vocem
παῖδες: ἦ πάντες.

XXXI. 4. ἀγαλλυῖν. — 10. ἀκτίνες. — 15. ἄρ. — ὄγς.

XXXII. Inscríbítur εἰς τὴν σελήνην. — 3. ἦς. — 4. κόσμον. —
15. ἦδ'.

XXXIII. 8. οἶδ'. — 12. οἶδ'. — 14. ἀέλλας] ἀνέμους et in margine
γρ. ἀέλλας.

In calce codicis legitur sub titulo εἰς ξένους epigramma Ho-
meri edit. Ab. I. — 2. Κόμης]νόμφης. — ἐρατώπιδος. — ἥρης. —
3. νάϊετ' ἐς ἄδην ἦς. — 4. θεῖον] ξάνθου. — 5. ἔβρου. — δινύεντος]
καλὰ ῥέοντος.

Appendix II.

Ex codice Mutinensi II. B. 14, saec. XV., chart., in 4°, qui
continet *Aratum* cum scholiis, *Joann. Tzetis* carmina iambica de
poetis, hymnorum homericorum VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV.
XV. XVI. XVII. XVIII. I. II. 1—9, *Hesiodi* theogoniam et scutum
cum glossis et scholiis, *Isaaci Tzetis* Prolegomena in poetas, *Lyco-
phronis* Alexandram cum scholiis, denique aliquot odas pythias et
nemeas *Pindari* cum scholiis, — contuli hymnum I et hymni II
vss. 1—5 cum editione *Abelii*.

I et II 1—5 inscribuntur εἰς ἀπολλωνο. — 3. γ'. — 6. ἦ
ῥα. — ἐκλήϊσε. — 8. τόξον ἀνεκρέμασε. — 9. εἰς. — 12. καθί-
ζουσι. — 13. ἔτικτε. — 18. ὅπ' οἰνώποιο. — 19. γάρ. — 20. σέο]τοι. —
νόμος βεβλήταται ὠδῆς. — 22. ἄδον. — 26. κύνθος. — 30. om. τ'. —
ἀθηνῶν. — 31. αἶμινα. — ad vocem εὔβοια add. κυδνῆ. — 32. τ'
εἰρεσίαι. — 33. ἄθως. — 35. αὐτοκανῆς. — Post versum 35 legitur
vs. 41. — 36. τ' εὐκτιμένη. — 44. ῥιγναία τε. — 45. ἐπωδίνουσα. —

46. θέλει. — 49. βήσατο. — 50. προσήρδα. — 51. εἴ. — κε θέ-
 λοις. — 52. τ' ἐπὶ. — 53. λίσσει. — 54. γ' om. — οὐδ'. — 56. αἶ. —
 57. ἀγινήσουσ'. — 58. ἐνθάδε γ' ἀρόμενοι. — 59. δηρὸν ἀνακτ' εἰ
 βόσκεις· δὴ ῥά θεοὶ καὶ σ' ἔχωσι. — 60. πεῖραρ. — 62. μεγάλους κρό-
 νοις. — 64. ἐτήτυμον εἰμὶ. — 70. δέδοικα. — 71. ὀπότεν. — το
 πρῶτον. — 72. ἀτιμύσῃ. — 73. ὤσει. — 74. κατακράτος. — ἄλλυδις
 αἰεὶ. — 75. κλύσει. — ὅδ'. — ἦ καὶ. — ἀδῆ οἶ. — 82. ἔστιν. —
 83. ὁμοσσαν ^{γρ. ὁμωσαν}. — 86. τὲ πέλει]πέλεται. — 87. αἰὲν. — 88. σε γ'. —
 90. γόνω. — 93. ἔσαν. — ῥέῃ. — 94. Ἰχναίῃ τε]ἄλλαί τε ἦ τε. —
 95. νόστῃ. — 96. μεγάρους. — 101. τέξασθαι. — 102. αἶδ'. —
 104. χροσείοισι λίνουσιν ἑεργμένον. — 109. δῖηνοι. — 110. ἀπ'
 ἐκ. — 114. Ἰδομαδ'. — 116. τὴν τότε δῆ. — μενοίνησε. — 119. προ-
 φώσδε. — 120. ἐνθά. — λούον. — 125. ἀθανάτησι χερσὶν. —
 128. σεγ'. — ἀσπέροντα. — 129. οὐδέτι. — δεσμάτ'. — 130. ἀθανά-
 τοις. — μετήρδα. — 132. τ'. — 133. ἐβίβασκεν ἀπὸ. — 135. ἀθανά-
 ται. — 136—138 om. — 139. ὅτε γ' ἀνθέει οὖρος ἀνθεσιν ὄλγ. —
 141. βήσατο. — 142. δ' αἶ. — 143. τοῖ]τε. — 144. ἄχραι. — 146. σε
 sed in rasura. — ἐπιτέρπεαι ἦτορ. — 148. αὐτοῖς σὺν παίδεσσι καὶ
 αἰδοίῃς ἀλόχοισιν. — 149. οἶ δέ σε. — ὀρχηθμῷ. — 150. ὅταν. —
 στήσονται. — 151. αἰεὶ] ἀνδρας. — 152. οἶ τότ'. — ἐπαντία σεῖο
 ἰάονες. — 155. νηας τ'. — 156. τόδ' αἶ. — ὁ οὐ. — 157. δ' ἑκατη-
 βελέταο. — 158. ἄρ] ἄν. — 161. αἰδούσι. — 162. κρεμβαλίστην. —
 163. μιμίσθαι. — 165. ἀλλ' ἄγε δὴ λητῷ μὲν. — 166. δ']χ'. —
 168. ξείνος ταλαπείριος ἔλθ. — 171. ὑποκρίνασθε ἄφ' ἡμέων. —
 172. ἐνὶ. — 173. πᾶσαι. — ἀριστεύουσιν. — 174. ὑμέτερον corr. ex
 ἡμέτερον. — 180. [II. 2.] μήλιτον. — 183. [5.] πρὸ. — Post versum
 183. [5] finitur hymnus his versibus :

ἐνθεν δὲ πρὸ Ὀλυμπον

χροσέου ὑπὸ πλῆκτρον κναχὴν ἔχει ἡμεροέσσαν. —

Ex hac collatione codicem Estensem alterum ex exemplari
 Ambrosiano (D.) derivari posse elucet.

Milano.

Dr. VÁRI REZSŐ.

A BATTHYANYI CODEX IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS LITURGIAI FONTOSSÁGA.

A Batthyányi-codexet erdélyi püspök korában gr. Batthyány Ignác juttatta a gyulafehérvári püspöki Batthyányi-könyvtárba. Innen a neve. Toldy Ferencz mindig kitüntetve említette e codexet. Mikor leírja (Az ó s középk. magy. nemz. irod. története. 3. kiad. II. köt. 99. l.), «díszcodex»-nek nevezi és azt mondja róla, hogy «tartalma és alakja szerint valóságos *karkönyv* (chorale), hangjegyekkel», melynek «íratási kora a XVI. század folyta». Később (u. o. 117. l.) így szól: «A breviáriumon alapszik a gyulafehérvári könyvtár nagy *hymnáriuma*, tulajdonkép karkönyve (Batthyányi-codex), melyben válogatott zsoltárok, az év fő ünnepeire szóló hymnuszok, antiphonák és prózák foglaltatnak. Ezen emlék irodalmi tekintetben azért is fő fontosságú, mert sok énekei átmentek a protestánsok liturgiájába is, a római egyházban pedig, bár változtatásokkal, mind máig fenntartották magokat. Vajon nem azon énekek gyűjteménye-e ez, melyeket a magyar egyház 1460 körül vizsgált és jóváhagyott? Egyébiránt becsők, mert különböző írók által dolgoztattak, igen különböző; egészben még nagy gyámoltalanságot árulnak el a formában, s kifejezésben is a gyakran igen költői eredetiek mögött tetemesen elmaradnak.» A codex énekeit másutt is a római breviáriumból származtatja. A középkori egyházi költészetről szólva, azt mondja (A magy. költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. 96—97. l.): «Fő forrása az egyházi énekeknek nálunk is a római breviár volt. T. i. nagyobb része azon énekeknek, melyek némely régi codexeinkben, de különösen a károlyfehérvári könyvtár Batthyányi-hymnáriumában találhatunk, abból vették, s különösen azok verses formái is a középkori deák énekekére képeztettek ki.» A XVI. századbeli egyházi költészet tárgyalásakor újra kiemelve a codex szövege egy részének régiségét, így szól (u. o. 179—180. l.): «Mennyiben miveltetett az *egyházi ének* a katolikusok által e században, meg nem tudom mondani. Ismerek ugyan három katolikus karkönyvet, kéziratban, úgymint a Batthyányi-félét a gyulafehérvári, s két mást a sárospataki könyvtárban, melyek kétségkívül ez időszakból valók, de szövegek részben kétségkívül nagy régiségre, tehát a megelőző időszakra mutat,

s bajjal állítható: járúlt-e hozzá e században valami egészen új, s kitől, mikor, s mi, miután sem a különben is csonka codexek, sem az egyes énekek évjegyét nem viselnek.» Ama szavaihoz, hogy az említette kéziratok «kétségkívül ez időszakból valók», ezt a jegyzetet csatolja (u. o. 180. l.): «A Batthyányié is, mely régiebbnek tartatott volt, s melynek e helye; „Hogy a mi nyomorúlt országunkat pogány kéztől megszadítsd” mutatja, miszerint az 1541 után íratott.» Mind ebből látni, hogy Toldy Ferencz véleménye szerint a Batthyányi Codex katolikus, de tulajdonkép nem hymnarium, hanem karkönyv (chorale), melynek forrása a római breviarium, szövege részben igen régi és így jelentősége, különösen minthogy sok éneke a protestáns liturgiába is átmént, a katolikus egyházban pedig mind máig fenntartotta magát, igen nagy, írása azonban csak 1541 utánról, de a XVI. századból való.

Azért idéztem ezeket és foglaltam egybe, mivel Toldy véleményének némiben magam is kénytelen vagyok ellentmondani, de kiváltkép, hogy Kálmán Farkas a legmerészebb és csekély kivétellel a legalaptalanabb állításokat veti ellene. Előljáró beszéd-kép ment világgá 1883-ban a «Protestáns egyházi és iskolai lap» XXVI. évfolyama 687. lapján a következő hír: «Érdekes irodalomtörténeti ujdonsággal lepett meg bennünket t. munkatársunk *Kálmán Farkas*, ki a dunamell. ker. gyűl. alkalmával a bpesti különböző k.-tárakban énektörténelmi adatok gyűjtésével foglalkozik. Megvizsgálta u. i. a *Toldy* után az irod. tört. által XVI. százai maradványúl és pedig *pápista hymnarium* gyanánt tartott *Batthyányi* és *S.-pataki Codexeket*, egyelőre röviden kimondja, miszerint azok *nem XVI. százaiak, nem is pápista hymnariumok*, hanem a Gelei-Rákóczi Graduál megjelenése »(tehát 1636)« után másolt (úgynevezett) *református írott Graduálok*. Nagy érdekléssel várjuk t. barátunktól a tüzetes ismertetést.» A kinek csak egy kis szeme van a régi írásra és csak némi jártassága is a hajdani magyar orthographiában, ha látta a Batthyány Codexet, nem olvashatta mosolygás nélkül, hogy e codex jó mélyen a XVII. századból való legyen. A «tüzetes ismertetés» (A Batthyány Codex u. o. 996—1003 l.) meg éppen 1650 utánra tette. De lássuk Kálmán Farkas állításait rendre. Legelőször is ismétli, hogy «ez a Codex se XVI. százai, se pápista hymnarium, hanem a XVII. századból a Gelei-Rákóczi Graduál megjelenése (1636) után íratott ref. Graduál, vagyis *református rituális könyv*» (996. l.).

Azután így fog a bizonyításhoz: «Ha Toldy e Codexben a rituális hymnusokat figyelmére méltatja, eredetüket, megjelenésüket kutatja; ha végire jár annak, hogy a rituális hymnusok elseje, az *„Új világosság jelenék“, 1636-ban, a Gelei-Rákóczi-Graduálban jelent meg először*: mindjárt átlátta volna, hogy e Codexet a XVI. százba tenni nem lehet» (1997. l.). Ez állítását meg így támogatja: «Hogy e hymnus ott jelent meg először, bizonyítja az, hogy az 1636. előtt megjelent írott Graduálokban sem pedig a XVII. és XVI. századi Cantionalekban (Gönczi, Bornemisza, Csáktornyai, Huszár stb.) sehol nem található. Írta: *Vékei* (a versfőkből). Erről a Vékeiről régebben sokan azt tanították, hogy a régi Cantionaleban levő hymnusokat egész a 64-ig ő írta volna. Ezt nemcsak felteszi, sőt meg is erősíti Szrógh János is, *„XII Óra“* című, igen becses énektanító könyvében (Veszprém, 1804). De ez nem lehet. A többi 63 hymnus közül több előjön az *Öreg* megjelenése előtt született Graduálok s Cantionalekban, sok épen a XVI. százban, míg az *„Új világosság“* egyedül és legelőször az *Öregben* jön elő. *Im, tehát ez az egy hymnus is megmutatja már, hogy a Batthyány-Codex nem a XVI. százból való.* De majd megmutatja még több is!» (1998. l.). A «még több» a következőkből áll: 1. «2. Ad eadem: *Csillagoknak teremője*. Ha ez a Codex XVI. századi volna, így kellene lenni az első sornak: *Hugyak felséges szerője*, mely szószerinti fordítása az eredeti *Conditor alme siderum* szövegnek. Így láttam én azon Codexekben, melyek a középkori fordítás szerint vették át, s eleinte épen nem tudtam miért fordítá a magyar fordító a *Siderum* (csillagoké vagy csillagoknak) szót *hugyaknak*; mígnem (elszigetelt helyzetemnél fogva) sok és hosszas tapogatódzás után rájöttem, hogy régenten a magyarok a *csillagot hugynak* hívták. Ezt megerősít Szilády Áron, a *„Régi magyar költők tára“* (Budapest, 1877.) I. kötete 355. lapján, e hymnushoz adott kitűnő magyarázatában. A későbbi Graduálok a Székely-féle *Csillagoknak teremője* kifejezést vették át» (1999. l.); 2. «Hymni quadragesimales: Hallgassuk figyelmesen mire Pál apostol *intsen* (nem is *intzen*, mint a XVI. százban), sorrendben az *Öreggel*» (1000. l.); 3. «Vita Sanctorum: *Üdvözlégy Krisztus ez világnak ura*, ez nincs meg az *Öregben*, de láttam több XVII. századi írott Graduálban, ez nem volt rituális ének, a XVI. százban nyoma sincs még» (1000. l.); 4. «Uj évi invocatio: *Ez esztendőtt megáldjad*, husvéti: *Ez husvét ünnepeben*, pünkösdi:

*Ez pünkösöd innepében. Ha semmi nem, ez a három ének kétségbevonhatlanul bizonyítja, hogy e Codex a Gelei-Rákóczi-féle Öreg Graduál megjelenési éve, azaz 1636. utáni időből, tehát nem a XVI. százból való, s hogy nem pápista, mutatják a benne foglaltató magyar nyelvű zsoltárok, hymnusok, s az eddigi és ezután bőven következő rituális ceremoniálék, mert: 1. Történetileg kétségbevonhatlanul bebizonyított tény, hogy ez énekeket Gelei-Katona, István írta, szerzette. 2. Hasonlókép, hogy ez énekek az 1636-iki Öreggraduálban jelentek meg először. 3. Lélektanilag lehetetlen is, hogy kéziratban csavarogtak volna a két magyar hazában, mert az „Erdélyi Orthodoxus Püspök” nem szokta kiadni, mielőtt az ő előde Kesperüi Dayka által kezdett, s az ő általa — a két nagynevű fejedelem Bethlen és Rákóczi pártfogása s költségén — bevégzett Öreg-Graduálban, annak igazán méltó ékességére — megjelentek volna. Ha semmi más jel nincs e Codexben e három éneknél, — ez a három ének ékesebben s igazabban beszél a világ minden irodalom-történeténél, ezek maguk megmondják: *mi ez a könyv?*!» (1001—1002. l.). A codex református voltának kimutatására még ezeket említi (1002. l.): «Sequuntur Cerimoniae de sacro-sancta Coena Domini. (Csak ezt nézte volna meg Toldy, mindjárt meggyőződhetett volna, hogy e Codex nem „katholikus karkönyv”!), «Alius: Urunk végvacsorájára. (Ezt már a nagy Toldy sem nézhette pápistának, mert ilyet Róma nem tűr!)». Hogy a codex az Öreg Graduálnál legalább is 14 évvel fiatalabb, azt így iparkodik bizonyítani: *És most komoly figyelmet kérek! Karácsonyi invocatio: Karácson ünnepében, Karácson ünnepében, Örvendezzünk szívünkben.* Ha ettől az énektől kell meghatároznom e Codex idejét, úgy azt mondom, hogy: *1650 év után való.* Fenn tartom ezt az állításomat addig is, míg hivatolt okmányokkal bizonyíthatnám, — most is bizonyítanám, de azon, — már a „Debreczeni Prot. Lap”-ban közlött, — ismertetésem, midőn ez éneket először láttam, *nincs itthon nálam*, egy tanulni szerető fiatal társunknál van, mihelyt megjön, azonnal megmondom az évet is» (1001. l.). Mind ennek koronája: «Különben nyugodjék csendesen a gyulafejevári könyvtár polcán, *fiatalabb Graduált nála még nem láttam, s előttem csak épen ezért érdekes.* A rendetlen berendezésen túl, más épen nincs benne, a mi a buvár figyelmét magára vonhatná, se egy új hymnus, se egy új dallam, mind csak az a minden jó ízlés előtt kiállhatatlan rituális gajdolás, nyafogás,*

még csak a *Kyrie puerorum* sincs benne, a melyben legalább igazi szép dallam-menet található. Különben — mint a bemutatott tartalom mutatja — töredék, s részint az Öreg, részint más írott Graduálokból másolva az egész» (1003. l.). «Időkorát tekintve, az elmondott kimutatások szerint, *határozottan 1650 utánról való*» (1003. l.). Így szól Kálmán Farkas, miután egy előbbi alkalommal (u. o. 773. l.) azt is kimondta: «Ugyanazért csak köszönje meg B.» (Bogisich) «ur a Muzeum szíveességét, hogy részére Gyulaféhevárról meghozatta s küldjék vissza a könyvtárba tisztes régiségül, mely irodalom- s istentisztelet-történeti tekintetben megér tán 5 forintot».

Egyetlenegy dolgot kivéve, soha nagyobb garrral tájékoztatlanabbul nem beszéltek. Legelőször is Kálmán Farkas egyáltalában nem illetékes, hogy erről a codextről vagy akármely másról ítéletet mondjon. Értenie kellene a palæographiához, a régi magyar orthographiához, a régi magyar nyelvhez, és főképp ismernie kellene legalább ezt a codexet meg azonfölül, minthogy a Geleji Katona-féle Öreg Graduálból származtatja, ezt a neki tulajdonított forrását is. Mind ezekben vajmi csekély a jártassága. A Batthyányi Codex írását csak az teheti a XVII. századra, sőt még ennek is a második felére, a ki vagy nem látta vagy nem ért a régi írás tudományához. Minden szakértő egy egész századdal régibbnek kénytelen ítélni. Hogy Kálmán Farkas mennyire nem tudja a régi írást olvasni, az megtetszik ebből: «Alius. Jövel sz. lélek ur isten, *csak* be a mi szíveinkbe» (1000. l.), a hol a *csak* úgy lett, hogy a codex 90. lapján levő «szal'» sz-ét *cs*-nek, l'-ét pedig *k*-nak nézte és így a szót szállj helyett hibásan *csak*-nak olvasta. Ez nem esett volna meg rajta, ha értene a régi íráshoz vagy ha a codex igazán abból a korból való volna, melybe ő teszi, mivel ez esetben a szállj á hangja nem a-val, hanem á-val volna jelölve. Olvasása hibás voltára még az Öreg Graduál sem figyelmeztethette, mivel itt, mint ő maga is megjegyzi, az illető hymnus nincs meg. Hogyan ismeri a régi magyar orthographiát, az abból a már fentebb idézett mondásából ítélhető meg, hogy az *intsen* szót a XVI. században *intzen*-nek írták volna (1000. l.). Biz így abban a korban soha se írták, hanem *cz*-vel, *ch*-vel, *l*-hez hasonló alakú cs jelentésű külön betűvel, és legfeljebb még *é*-vel. A codexben egyébiránt (47. l.) nem *intsen*, hanem *inczen* van. A régi magyar nyelvben való jártasságáról az ád képzetet, hogy szerinte,

mint már szintén említve volt, a Conditor alme siderum a XVI. században csakis «*Hugyak* felséges szerzője», nem pedig «*Csillagoknak* teremője» lehetett volna (999. l.). Minthogy e helyen a Régi költők tára I. kötetére hivatkozik, meggyőződhetett volna arról is, hogy itt a 188. és 189. lapon az Ave maris stella közvetlenül egymás mellett így van magyarul: «O istennek kögyelmes anyja, Ki vagy tengőri *csillag*» és «Idvezlőgy tengernek *hugya*». Amaz az 1513-ról való Czech Codexből, az utóbbi az 1494 utánról való Festetics Codexből van közölve. Látni való, hogy a *csillagok* miatt a Batthyányi Codex bátran a XVI. század elejéről való is lehetne. Már most lássuk mennyire ismeri a codexet meg az Öreg Graduált. Ki kell mondanom, hogy a codexet soha még csak nem is látta. Kitűnik ez kézzelfoghatóan abból a tartalomjegyzékből, melyet közöl. A tartalom egymásutánjáról ezt mondja: «A Codexben a *zsoltárok vannak elől*. Én ebből azt következtetem, hogy mind a beköttető könyvtárnok, mind a könyvkötő ügyetlen, s e nembem tanulatlan emberek voltak. *Egy példát se látunk arra, hogy a zsoltárok állnának első helyen a Graduálokban*; minden Graduál így kezdődik: *Incipiunt hymni de adventu dmni*, a zsoltárok pedig *hátul vannak*, s nagyon természetes is, mert az illető ünnepre rendelt ceremonia szerint az előlkántáló papnak több ízben kellett némely zsoltárokat felolvasni (miként ezt megírtam a kolozsvári Prot. Közlöny' múlt évi utolsó számaiban, a karácsonyi cerimoniánál), s természet szerint biztosabban fordíthatott *jobb kézzel hátra*, az illető zsoltára, mint *ballal előre*; de meg nem a zsoltár-olvasáson kezdődött az istentisztelet, hanem a kiszabott invocatio és hymnus intonálásával» (997. l.). Továbbá említi (1002. l.), hogy az Ant. Communes után következik a Canticum Mariæ és hogy «ezután megint Zsoltárok jönnek» 103-tól 147-ig. Miután pedig ismételte: «Mint mondók, a ki a könyvkötőnek adta, — az ily Codexekkel teljesen ismeretlen, s e nembem — bocsánat a kifejezésért — tudatlan ember volt» (1002. l.), befejezésül még egyszer így szól: «A rendetlen berendezésen túl más épen nincs benne, a mi a buvár figyelmét magára vonhatná» (1003. l.). Mind ebből, «komoly figyelmet kérek!», egy szó sem illik magára a Batthyányi Codexre. Ezt tehát Kálmán Farkas nem láthatta. A mit ő látott, az csakis a codexnek az Akadémia könyvtárában levő másolata lehetett, mely az ötvenes években készült; mert csak ebben a másolatban

volt még akkor a 207—286. lap (az 1—96. zsoltár és a Canticum Zachariæ) az 1. lap (Incipiunt Hymni de Adventu Domini) elé kötve; de most már az eredetinek rendje szerint van megigazítva. Magában a codexben az a hiba nem volt soha! Kálmán Farkas tévedéseit azonban még a másolat sem menti ki, mert ebben is csak «fzal'» meg «inczen» látható, és mert nincs megmásítva benne az eredetinek orthographiája, sőt még az írás is elég ügyesen utánózva van. De bár olyan híű volna is ez a másolat, hogy össze lehetne tévesztteni az eredetivel, honnan tudhatta volna azt Kálmán Farkas, mikor csakis amazt látta? Az eredetinek látása és beható vizsgálata nélkül lelkiismeretes kutató a legkitünőbb másolat alapján sem mer döntő ítéletet kockáztatni. Kálmán Farkas pedig nemcsak hogy az eredetít nem látta, hanem még a másolatot sem vizsgálta meg kellően. Ép oly fölszínesen ismeri aztán az Öreg Graduált. Ime néhány példa. Miután megemlítette a «Jefus Chriftus mi mennei eg Mesterwnc» kezdetű himnust, mely a codexben a 138., az Öreg Graduálban pedig a 192. lapon kezdődik, ezt az észrevételt teszi: «*Eddig épen azon rendben következett minden, a mint az Öreg Graduálban található*» (1000. l.). Tehát egész idáig nem vette észre, hogy a codexhez képest az Öreg Graduálban számos előre- és visszaugrás van. A darabok kezdete szerint így felelnek meg egymásnak a lapszámok: Cod. 14., 17., 19., 21., 23. lap = Ör. Grad. 5., 26., 7., 6., 27. lap; — Cod. 72., 73., 76. lap = Ör. Grad. 90., 190., 92. lap; — Cod. 136., 138. lap = Ör. Grad. 197., 192. lap. Ebből kitűnik, hogy Kálmán Farkas nem ismeri pontosan az Öreg Graduál rendjét. Máskor meg eltérést lát, a hol nincs. Szerinte (999. l.) az «Az Iduezitót regenten» kezdetű himnus (Cod. 8—11., Ör. Grad. 4—5. l.) 13. versszakában a «Legen az fzwznek elete» szavak helyett az Öreg Graduálban «legyen a Jézus élete» van, holott itt is csak «Légyen az Szűznek élete» olvasható. Azután azt állítja (1000. l.), hogy a «Vita Sanctorum» föliratu és «Iduöz leg Chriftus ez vilagnak ura» kezdetű ének, mely a codex 73. lapján kezdődik, «nincs meg az Öregben», pedig megvan itt is egész terjedelmében a 190—192. lapon. Hasonlóképen állítja (1001. l.), hogy a codex 140—143. lapján levő «Iduez leg irgalmas Iften» kezdetű himnus az «Öregben nincs», noha ez is csak megvan itt a 147—148. lapon. Ugyanazt mondja (1001. l.) a codex 157. lapján olvasható «Halat adgunk minnaian»-ról, a mely meg épen kétszer is megvan az Öreg

Graduálban, először a 46.^a), másodszor a 265.^b) lapon. Gyakran csak «némi különbséget» lát, a hol valósággal igen nagy van. Így pl. ezekben (1000—1001. l.): «Oh diczöfeges fz: haromfag» (Cod. 91—92., Ör. Grad. 148—149. l.), «Oh felfeges aldot kiral'» (Cod. 122—124., Ör. Grad. 187—188. l.), «Az eczakai fetetfeg» (Cod. 132—134., Ör. Grad. 187. l.), «Oh mi fzent Attank» (Cod. 135—136., Ör. Grad. 196—197. l.), «Jefus Christus mi mennéi eg Mesterwnc» (Cod. 138—139., Ör. Grad. 192—193. l.).

Ime ennyire jártas Kálmán Farkas a régi írásban, régi orthographiában és régi nyelvben, ennyire ismeri a codexet és Öreg Graduált. Ekkora tehát a tárgyi illetékessége; lássuk mekkora a logikai. Alkotott magának valami újdonság és rendkívül könnyű korhatározó módszert. Alapja az, hogy a datálatlan mű szükségképen újabb a datálnál. Így a datálatlannak ismert Batthyányi Codex természetesen újabb a datált Öreg Graduálnál, sőt még egy 1650-ről való munkánál is. Egy-egy közös darab elegendő ennek kimondására. Ez vagy az a darab a Batthyányi Codexen kívül nem található hamarabb mint az 1636-ban megjelent Öreg Graduálban vagy abban az 1650-ről való munkában. Ezek a darabok tehát, így szól az ítelet, először az Öreg Graduálban meg abban a másik műben fordulnak elő, «jelentek meg» először. Így, quod erat demonstrandum, a Batthyányi Codex 1636, sőt 1650 utánról való. Hogy a datálatlan könyvnek a datálnál nem kell szükségképen újabbnak lennie, hanem absolute tekintve ép akkor a valószínűséggel lehet régiebb is és hogy ennél fogva ama darabok talán nem az Öreg Graduálban és abban az 1650-ről való műben, hanem megfordítva a Batthyányi Codexben «jelentek meg először», az a gondolat Kálmán Farkast egy pillanatig se háborgatja. De még ha állna is, a mi nem áll, hogy a datálatlan könyv szükségképp újabb a datálnál, még mindig nagy kérdés volna, hogy a Batthyányi Codexnek ez meg az a darabja a XVI. századi graduálokban és cantionalékban nem fordul elő; mert hát, mint fentebb láttuk, Kálmán Farkas a codexnek több darabját nem látta meg az Öreg Graduálban sem, noha mind megvan benne, egy meg épen kétszer is. Hátha azokban a XVI. századi graduálokban és cantionalékban is csak olyan jártas mint az Öreg Graduálban? Azután pedig fennmaradtak-e, valahány csak volt, az összes graduálok és cantionalék? Nem pusztulhatott el egy se, melyben a Batthyányi Codex kérdéses darabjai meglehettek? Látni való, hogy Kálmán Farkas

korhatározó módszere még akkor is igen gyarló maradna, ha alapnézete, mely szerint a datálatlan könyv újabb a datáltnál, helyes volna, és még a személyes tévedés lehetősége is ki volna zárva. Ő azonban annyira bízik benne, hogy még az első hymnus (Uy vilagofflag ielenek) versfőiből kisütött Vékeit is jóval fiatalabbá akarja tenni, mint a milyennek eddig tartották; mert hát az a hymnus ő szerinte «egyedül és legelőször az Öregben jön elő». Egyetlen egy argumentuma van, mely ellen logikai tekintetben nem lehet kifogást tenni. Azt mondja az «Ez eztendőt meg aldod» és «Ez hufuet innepeben» és «Ez Pünköfd innepeben» (Cod. 159—160., Ör. Grad. 267. b l.) kezdetű invocatiókról: «Történetileg kétségbevonhatlanul bebizonyított tény, hogy ez énekeket Gelei-Katona István írta, szerzette», és «hogy ez énekek az 1636-iki Öreggraduálban jelentek meg először.» Ha amaz csakugyan «történetileg kétségbevonhatlanul bebizonyított tény», akkor nincs sok haszna, ha az utóbbit, mivel azok az énekek már nyomtatásban való megjelenésük előtt kéziratban foroghattak, nem fogadjuk is el bizonyosnak. De hát csakugyan tény-e az a «tény»? Maga Kálmán Farkas hangoztatja legerősebben, hogy «a hypothesis, az ,aszongyák', az ,ez mondta, az mondta' nem ér semmit» (1003. l.), és mégis csak így bizonyít: «Történetileg kétségbevonhatlanul bebizonyított tény, hogy ez énekeket Gelei-Katona István írta, szerzette». Ne higyük el, a mit ez vagy az, pl. Toldy Ferencz mond; de tartozó kötelességünk elhinni, a mit Kálmán Farkas állít. Így igen természetesen nem szükséges megmondania, ki, mikor, hol, mivel bizonyította be, hogy azokat az énekeket «Gelei-Katona írta, szerzette». Csak egyet nem érthetni; ha az csakugyan olyan «kétségbevonhatlanul bebizonyított» tény, akkor mi szükség volt annyi kiokoskodott dologra hivatkozni? Tán a kiokoskodott dolog erősebb mint a tény? Érezte nyilván Kálmán Farkas is, hogy a dolog nem olyan nagyon «kétségbevonhatlan». Annyi bizonyos, hogy maga Geleji Katona István nem vállalja el azt a három éneket. Az Öreg Graduál elé írt «ajánló levele» utolsó előtti lapján ezt vallja: «Avagy némellyeket magam elmémmel fzerzettem hozzá, mint az minden Vafárnapokra való Responforiakot, Versiculufokot, és Benedictiokot, avagy az egélfz énekleíft bé rekesztő Áldáfokot, az melyekben az egélfz esztendőt által való Euangeliumoknak summájokot, és velejeket, rhythmusonként rövideden fontos szókkal bé foglaltam, az melyek foha még eddig egy Graduálban fem láttat-

tak, mert ugyã nem-is vóltak. Olvafđ meg őket az Graduál végén, f-ugy tégy ítéletet feldőlk, és valamig te szépbekeket, és jóbbakot nem írfz, addig foha ne otsárollyad. Az én ítéletem fzerént az Graduálnak egészfégehez azok-is fűkfűgesképpē kívántattak, mert tsak az jeles űdnap napokra vóltanak, f-az Vafárnapokra penig nem». Geleji Katona világosan csak hármát mond a maga szerzésének: «az minden Vafárnapokra való Refponforiakot, Verficulufokot, és Benedictiokot». Ezeket meg is találjuk az Öreg Graduál legvége felé (Refponforia Dominicalia 224—240., Verficuli Dominicales 241—252., Benedictiones five Vota Dominicalia 252—264. *b* l.). A három exordium vagy újévi, husvéti és pünkösdi invocatio, melyet Kálmán Farkas oly határozottan Geleji szerzésének állít, a bevallottakon túl abba a négy lapnyi részbe esik, mely a könyvet befejezi. E rész vegyes függelék és a benedictióktól, az utolsótól, a mit Geleji a maga szerzésének vallott, külsőkép is élesen elválík. Addig az egész könyvön végig minden lapon volt tartalommutató; e négy lapon többé ilyen nincsen. Ha a benedictiókhoz kellene számítani, a mi ellen tartalma is tiltakozík, akkor a «Benedictiones five Vota Dominicalia» tartalommutató itt is folytatódnék. Már kezdete is hangosan int, hogy az e részben foglaltakat ne tartsuk Geleji szerzésének. Élén találjuk a katolikus egyházban ősz idők óta használatos Grates nunc omnes magyarját, mely még mint fordítás se lehet Gelejié, mivel azonos formában megvan a könyv eleje felé is (46. *a* l.), tehát abban a részben, mely a mindenünnen összehordott írott graduálokból szerkesztett és Bethlen Gábor költségén készült nagy írott graduálból való. E részt a körülmények ép úgy kirekesztík mint Gelejinek világos szava. Még ha a kérdéses három darab nem volna is exordium, hanem responsorium, versiculus vagy benedictió, akkor se lehetne Geleji szerzése, mivel világosan «jeles űdnap napokra» (újévre, husvétra, pünkösdre) való, melyekre ő nem készített se responsoriumokat, se versiculusokat, se benedictiókat, mivel «az jeles űdnap napokra vóltanak». Geleji csak a mire nem talált, «az Vafárnapokra» szerzett «Refponforiakot, Verficulufokot, és Benedictiokot»; minden egyebet elutasít magától. De hát Kálmán Farkas még magánál Geleji Katona Istvánnál is jobban tudja a dolgot. Neki «történetileg kétségbevonhatlanul bebizonyított tény, hogy ez énekeket Gelei-Katona

István írta, szerzette», és «hogyan ez énekek az 1636-iki Öreggraduálban jelentek meg először».

Tehát Kálmán Farkas ama nagy hűhóval világgá bocsátott állítását, hogy a Batthyányi Codex 1636, sőt 1650 utánról való, épen semmi sem igazolja, míg a codex írása és orthographiája a leghatározottabban ellene szól. A nagy fölfedezés után ott vagyunk, a hol voltunk Toldy korában, a ki, mint már láttuk, a Batthyányi Codexet igen helyesen 1541 után «a XVI. század folytára» tette. De az időt jóval pontosabban is meghatározhatjuk. Ismeretes dolog, hogy az írás szépsége a XVI. század utolsó negyedében, a nyomtatásnak mind nagyobb terjedésével nagyon hanyatlott és már azt a folyó characteret vette föl, melyet nagyjában majdnem az egész XVII. században mutat. A codexnek szép útgót írása ennél jóval régebbre, a tartalommal egyezve a XVI. század közepére utal. Ezt teljesen igazolja egy bejegyzett évszám, melyet még eddig senki se vett észre és magam is csak akkor fődöttem föl, mikor a kor kérdésére nézve már tisztában voltam. Ez évszám nem az eredeti kéztől, hanem azon korbelitől ered. A 273. lap külső kettős határvonala közébe lábbal befelé ez van írva: «Os homini sublimē dedit cœlum qe tueri O mihi præteritos referat si Jupiter annos 1563». Ez évszámban az 5 azzal a némileg 7-hez hasonló, a 6 pedig azzal a horpadt hátú jeggyel van írva, mely a XVI. századból minden palæographus előtt ismeretes. Mikor e bejegyzés belekerült, a codexnek már készen kellett lennie. E szerint írása 1541 és 1563 közé teendő. Amannál nem lehet régiebb, mivel a «Litania maior»-ban már benne van: «Hog az mi nómorult orszagunkat az pogan keztl meg szabadiczad» (45. l.); emennél nem lehet újabb, mivel külömben nem kerülhetett volna bele 1563-ról való bejegyzés. Így az időköz, melyre tehetjük, nem tesz ki egy negyed századot se és az írással, orthographiával, nyelvvel és tartalommal teljes megegyezésben szintén a XVI. század közepére utal. Csak Kálmán Farkas nem tudja elég hangosan mondani, a menyiben nem is cursiv vagy ritkított, hanem vastag betűvel hirdeti, hogy a Batthyányi Codexnél «fiatalabb Graduál nem látott» s hogy «előtte csak épen ezért érdekes». Pedig fő nevezetessége épen abban rejlik, hogy eddigelé a legrégebb graduál, és hogy minden valószínűség szerint még régiebbet már nem is fogunk fölfedezni. Mert abban mégis Kálmán Farkasnak van igaza, hogy a Batthyányi Codex

nem katolikus hymnarium vagy pedig, mint Toldy Ferencz állította, katolikus karkönyv (chorale), hanem református rituális énekes könyv, református graduál. Mindamellett hogy Kálmán Farkas szerint «irodalom- s istentisztelet-történeti tekintetben megér tán 5 forintot», a codex fölötte fontos, rendkívül becses. Toldy Ferencz igen helyesen ismerte föl Janus-fő természetét; egyik arcza a régi, másika az új egyház felé fordul. Még abból az időből való, mikor a két egyház olyan nagyon még el se vált egymástól, sőt egy templomban is végezte istentiszteletét, mint az első keresztyének is még a zsidókkal együtt a jeruzsalemi templomba jártak imádkozni. Így pl. Sztárai Mihály idejében Tolnán mind a két felekezetnek a főtemplomban volt az istentisztelete. «Sztáraitra nézve is jellemző az», mondja Szilády Áron (Régi magy. költők tára. V. köt. Budapest, 1886. 309. l.), «a mit Skaricza a tolnai templomnak ezen közös használatáról 1553-ból följegyzett. Azt írja ugyanis, hogy szokása volt Sztárainak a domonkosrendi katolikus plébános «Józsa prédikációjára, ki közvetlen ő előtte, ugyanazon templomban tartotta beszédeit, egy-egy tanuló ifjút beküldeni, a ki az ott hallottakat, tőle telhetőleg szószerint följegyezte. Sztárai azután átvette a jegyzeteket s nyomban utána tartván prédikációját, annak folyamán élesen támadta és czáfolta meg az az által mondottakat. Beszéde rendesen főkép a mise, a pápa és a szerzetesek ellen irányult». Sztárai idejében, melybe codexünk írása is esik, e háromnál és még a papi nőtlenségnél egyébre nézve alig is volt különbség a két felekezet közt. Dogmatikus szörszálhasogatásokkal még nem bibelődtek; sokkal gyakorlatibb dolgok érdekelték. Azért az új egyház minden lelki furdalás nélkül átvehette majdnem az egész katolikus ének-, zsoltár-, imádság- és szertartás-készletet, s a régi egyház hívei is igen sok új éneket fogadhattak el viszonzásul protestáns atyjukfiaitól. Toldy Ferencz helyesen mondja az új egyházzal (A magy. költ. tört. 180. l.): «Eleinte az, úgy mint Németországban, csak a katolikus énekkészlethez folyamodott, s részint a régi magyar templomi hymnusokat vette át, hol szóról szóra, hol némi változtatásokkal; részint új fordításokat készített». Szavait teljesen igazolja a Batthyányi Codex. A római egyházban régtől fogva énekelt latin hymnusok közül tömérdek soknak találjuk itt a magyar fordítását; így megvan pl. a Verbum supernum prodiens (6—7. l.), Deus creator omnium (11—13. l.), Conditor alme

siderum (14—15. l.), Veni redemptor gentium (19—20. l.), A solis ortus cardine (kétfélekép, 23—25. és 26—27. l.), Pange lingua gloriosi (61—65. l.), Vexilla regis (65—67. l.), Aurora lucis rutilat (67—69. l.), Festum nunc celebre (79—82. l.), Jesu nostra redemptio (83—84. l.), Veni creator spiritus (85—87. l.), Salve rex misericordiae (93—94. l.), Te deum laudamus (95—101. l.), O pater sancte (135—136. l.), Corde natus ex parentis (150—152. l.), Lucis creator (152—153. l.), Jam ter quaternis trahitur (154—155. l.) stb. Hogy ezek közül a Veni redemptor gentium (19—20. l.), A solis ortus cardine (23—25. és 26—27. l.), Pange lingua gloriosi (61—65. l.) és több effélék fordítása, a hol föllengős szavakkal van dicsőítve Krisztus anyjának, a «tifzta szűznek», «fzűz» Máriának szeplőtelenisége, nem a reformatoroktól ered, hanem régibb időből való és így magyarul is a katolikus énekkészletből van átveve, az nem csak lehetséges, hanem igen valószínű. Legalább az, a mivel kimutathatólag maguk járultak a magyar énekek szaporításához, mint pl. Uy vilagoffag ielenek (1—3. l.) és Sok náua-lankban Atfankhoz kialczunk (147—149. l.), melyeknek versfőiből UEKEI (Vékei) és STIPANVS (István) nevek fejthetők ki, Máriáról egyáltalában még csak említést se tesz. A Veni creator spiritus (85—87. l.) nagyon világosan mutatja, hogy már régibb magyar fordításnak a másolata. Mert 2. versszaka végére csakis hibás másolásból kerülhetett a «lelki keñerűnk», mely helyett «lelki kenetűnk» kellene, a mint hogy a Keszthelyi Codexben e helyen (Nyelvemlékt. XIII. k. 313. l.) csakugyan «lelky kenethnek» olvasható, mivel a latin eredetiben «spiritalis unctio» és nem «spiritalis panis» van. Fordítás révén nem juthatott «kenetűnk» helyébe «keñerűnk», mivel «unctio» nem nézhető «panis»-nak; ellenben «kenetűnk» elég könnyen olvasható «keñerűnk»-nek. A hibás olvasást előmozdithatta az is, hogy az alapul szolgáló magyar szöveg talán egyáltalában nem különböztette meg az *ny* hangot, a mi csak annál nagyobb régiségére mutatna. Kétségtelen katolikus eredetű a zsoltárok fordítása (207—340. l.). Nem akarok túlságos nagy fontosságot tulajdonítani annak, hogy e fordítás mennyire szabad. Még akkor a protestantismus, kivált nálunk, az eredetihez ragaszkodó pontos hűséget, ha törekedett is rá, a gyakorlatban nem követelte teljes szigorúan. Ez azonban csak már meglevő, azonnal használatra kínálkozó fordításról áll, melynek az új egyház meg fejletlen organisációjában gyakorlati szükségből könnyen

megbocsáthatta, a mit új fordításnak éppen nem nézett volna el és a mit ilyen maga sem engedett meg magának, a mint hogy minden protestáns új (akár teljes akár részbeli) bibliafordítás már akkor is a latin Vulgátától az eredeti nyelvekhez fordult. Tehát csak megtűrésről lehet szó és így a fordítás szabadsága nézetem szerint elég nyomós bizonyíték katolikus eredete mellett. Még valószínűbbé teszi ezt a szabadság igen nagy foka. Az V. zsoltár 7—9. verse (213. l.) pl. nagyon távol esik nem csak a héber eredetitől, hanem még a Vulgátától is. Továbbá lépten-nyomon igen föltűnő, hogy úgy mondjam, anachronismusokkal találkozunk. Így előfordulnak ilyenek: «Szent Lelekkel meg világofodot hű keresztfenek» (224. l. XIX. [kath. XVIII.] zs. 19. v.), «Ekefb az Chriftus emberfegenek abra-zattá», «Meg telek sz: Lelekkel az ő fzaia», «Annak okaert alda meg teged az attá Iften vigaffagnak sz: Lelkeuel», «az te hiueid-nek fziuekből es az aňafzenteghazbol», «Allapek az aňafz: eghaz iob kez felől», «Halgaffad hű keresztfen az Iftennek igeiet», «A hű keresztfennek minden tífztefflege az ő tífzta lelki efmereti» (246—248. l. XLV. [kath. XLIV.] zs. 3., 8., 9., 10., 11., 14. v.). Ilyen még akár hány van. De nem vagyunk a pusztá okoskodásra utalva; vannak mindennél világosabban szóló adataink. Tudvalevő dolog, hogy a Vulgata 10. zsoltárnak egybeköti a héber 10. és 11. zsoltárt, úgyszintén 113. zsoltárnak összevonja a héber 114. és 115. zsoltárt, de nyomban 114. és 115. zsoltárnak kétfelé választja a héber 116. zsoltárt, végül hasonlóképen 146. és 147. zsoltárnak ketté osztja a héber 147. zsoltárt, és hogy ennél fogva 10. zsoltára után a hébernél egy számmal hátrább marad, míg a 148. zsoltárnál a számok ismét összetalálkoznak. Minthogy a protestánsok a héber számozáshoz tértek vissza, az első tíz és az utolsó három számot kivéve a katolikus számozásnál mindig egy számmal előbbre vannak. A Batthyányi Codex írója protestáns voltát documentálva a protestáns számozást alkalmazza. Csakhogy öt helyen megfelelkezve a protestáns számozás szerint 31., 33., 43., 96. és 97. zsoltár fölé a katolikus 30., 32., 42., 95. és 96. számot teszi. Megjegyzendő, hogy ez öt helyen kivéve az utolsót, mindenik előtt hiányzik a közvetetlen megelőző zsoltár, úgyszintén kivéve a másodikat és negyediket, mindenik után hiányzik a közvetetlen következő zsoltár is. A codex írója tehát tudva katolikus zsoltárfordítást másolt, melyet a lehető legegyszerűbb módon úgy változtatott protestánssá, hogy a 10-en

fölül levő számokat mindig 1-gyel nagyobbra tette; de négyszer hézag után, hol az előbb leírt szám nem figyelmeztethette, és egyszer már elkövetett hiba után, mely felrevezette, vigyázatlanul pusztán lemásolta az eredetijében látott számot. Elkövetett még egy másik nevezetes hibát is. Gyanútlanul lemásolta a katolikus 113. zsoltárt (298—301. l.) és számát mechanikusan 1-gyel nagyobbra téve, oda írta föléje, hogy «Psal. 114.» Nem vette észre, hogy itt a Vulgata nyomán két zsoltár van egyesítve, melyet neki mint protestánsnak el kellett volna választania és a 8. vers után 115. számmal jelölnie. Ez adat még az előbbieknél is hangosabban szól és így nem lehet többé kétség, hogy a Batthyányi Codex zsoltárfordítása katolikus eredetű. A mi a codexnek egy harmad részéről teljesen bizonyos, azt másik két harmadáról is szabad gyanítani, különösen mikor, mint már láttuk, igen fontos indiciumok vannak rá. Kivételt csak nagyon kevés darabra nézve vagyunk kénytelenek megengedni. Ilyenek az «Uy világofflag ielenek» és «Sok náuaľankban Atľankhoz kialczunk» kezdetű himnuszok (1—3. és 147—149. l.), melyek már mint Vékei és valami István művei voltak említve; továbbá egy csonka himnus (385. l.), mely «OH idvőľfőges áldozat» kezdettel teljesen, csak a «Meltatlanul ezzel ne elfőnc» szavak kifejejtésével, az Öreg Graduál 244—247. lapján található és dogmatikus okokból nem lehet katolikus eredetű, ha ugyan megvoltak benne az Öreg Graduálbeli himnus eme szavai: «Bizonyfőgot valláľt errőľ téľzűnk, ľzent téľtőnek jegyőť ha elfőľűk, és ľzent véřőnek jegyőť ľľľűk, ľzent haláláról emlékeľűnk», és «Hitűnkkel kel Chřľtus téľtőť ennűnk, mert menybe vitetőť mi tőľűnk», melyekben igen világosan a református föľfogás nyilatkoľik. Az «Vřnak vegh vaczoraľara» kezdetű himnusról (386—387. l.) azt mondja Káľmán Farkas (id. h. 1002. l.): «Ezt már a nagy Toldy sem nőľhette pápľstának, mert ilyet Rőma nem tőľř!» De azt hiszem, hiába olvassa el akárki; nem fogja föľfedezni, méřt ne tőľřnőť ezt Rőma. Áľtálában úgy áll a dolog, hogy a Batthyányi Codex legtöbb darabjának protestáns volta mellett nem lehet egyebet emlőteni, mint hogy protestáns könyvben van. Hogy ez mint bizonyőťek mennyőť nyom, azt világosan mutatják az ugyan abban a protestáns könyvben levő kéľsőgtelen katolikus eredetű zsoltárok. A hol tehát nincs különőľ ok a protestáns eredet mellett, ott el kell ősmerni a katolikus eredetnek is a lehetőľőget, valamint megfordőťva azt is meg kell

engedni, hogy a mi nem specifikus katolikus, az viszont protestáns eredetű lehet. Minthogy a Batthyányi Codexben sok az olyan, a mire nézve *sub iudice lis est*, mind katolikus, mind protestáns, szorosabban véve református részről kiváló figyelemre méltó.

A reformátusoknak codexünk még más tekintetben is fölötté fontos, a mennyiben a Keserői Dajka János és Geleji Katona István szerkesztette híres Öreg Gradualnak nem hogy másolata volna, mint Kálmán Farkas állította, hanem egyenesen egyik, még pedig legrégibb forrása. Tudvalevő dolog, hogy az Öreg Gradual az egyetlen nyomtatott gradual; előzői és követői mind csak írottak voltak; sőt eredetileg maga az Öreg Gradual sem volt nyomtatásra szánva, és jó ideig szintén csak írva volt használatban. Történetét megtudjuk Gelejinek a kiadást bevezető ajánló leveléből. Geleji ugyanis régtől fogva bánván a használatban levő gradualok sokféle fogyatkozásait, hibáit és eltéréseit, udvari papsága idejében folyton ostromolta «idvőzült Prædecefforát, Keferői Dajka János Vramat, az Erdélyi Orthodoxa Ecclesiának akkori ditséretes Püföpökjőket», hogy a kívánatos teljesség, hibátlanság és egység elérése végett reformálja a gradualt. Keserői Dajka aztán Geleji Katona segítségét is kívánva, végre rászánta magát a nagy munkára. Minthogy a szerkesztés módjáról elmondottak a codex és az Öreg Gradual egymáshoz való viszonyának megvilágítására nagyon szükségesek, ide iktatom egész terjedelmükben. Keserői Dajka, így szól Geleji, «meg indula bóldogul benne, f-az Hymnufokot, igen szép Magyarfággal (mert jeles Magyar ember vala) egygyező végezödőfű rhythmufokra, (mivel az ének fzerzésben-is vólt módja) az Deák Exemplarok fzerént, meg igazitá, az mellyek penig Deákul nem találtathattak, azokat az keresztyéni hitnek és valláfnak rámájára fzaabá, és az notákhoz alkolmaztatott ékes verfekre formálá, mint az ki ólvaffa, f-az előttiekkel ófzve veti, könnyen meg ifmérheti a' keze fzenynyét rajtok. Ez annak az Iften fejlő jámbornak ezen az Gradualon való derekaffab munkája. Ez után ifmet az, hogy az iminnen amonnan Várofookrol, még onnan küvől Magyar országból-is, bé kéregettetett Gradualokból az miénknek hijját ki potolta, és ki töltötte. Végezetre hogy az más fél fzaáz Sóltárokot, (az mint látom az bóldog emlekezetű Carolyi Cafpar forditáfa fzerént) mivel az előtti Gradualokban tsak egy néhány Sóltárok vóltak (azok-is nem literaliter, hanem tsak periphrafticé, az az, bővebbedkén való körül járó befzéddelel,

az mint az kissebbik Cantionaleban kell lenni) verfenként szaggatván az notával való éneklésre egészlen le irta, f-az Graduál írónak eleiben adta. Ez minden munkája annak az tudos fő embernek ezen az énekes könyvön. — Az Lamentatiokot, avagy az Jeremias firalmít (mellyeket en nem tudom mi okon vőtték vőlt fel az mi eleink, hogy az Nagy Héten énekellyék) az Palsiot, avagy az mi meg váltó Urunk Jefus Christufnak értünk való kénfzenyvedélinek hiftoriáját, az szent Mathe szerént, egy Hufvétí üdnepre én corrigáltam vala meg, olztán tsak abban maradának. Sok rut vétfegeket hánytam belőlők ki, mind az írának módjára, f-mind az materiára, avagy hiftoriára nézve, mert Szent Mathe szerént vőlt ugyan az titulusa az Palsionak, de fok vőlt közzé elegyittetve az több Euangelistákból-is, ugyhogy sem egygyik sem málik szerént nem vőlt igazán, hanem egészlen le kellett irnom ígéről igére az szent Matheból, f-ugy kellett ujjonnan meg kóttaltatnom. Az Profakot, Antiphonakot, Te Deumot, Litaniát, és több kotás cæromoniákot-is nem bántotta, hanē tsak az előtti állapattyokban hagyta, maga bizony azokat-is meg ólvalni igen szűkfeges lőtt vólna.» Így elkészülvén a munka, Keserűi Dajka és Geleji Katona egyszer mutatót vittek belőle Bethlen Gábor fejedelemhez. a ki «ólvalgatván igen tetszék neki, és nagyon meg ditséré, f-igéré kegyelmesen, hogy az le irattatása felől illendő gondvifeléssel léfzen, mellyet meg-is tselekedett, mert az maga öregbik Cancelláriáján lévő jó kezű Deákkal, régál papyrofra, nagy öreg bőttükkel le iratá, és igen szép aranyafon bé kótteté, tábláit az fzegeleteken ezűstel kazdagon meg boglároztatván, eleit, avagy az fel nyiló felét, meg kaptsosztatván, az oldala közepire két felől az maga tzimerét fzegeztetvén». E könyv azonban templomi használatra «képtelen» nagyságánál és ennek megfelelő roppant súlyánál fogva, mely miatt «egy embernek nagy baj» volt «egy helyből más helyben emelni, f-nehéz-is penig, auagy ugyan lehetetlen-is jól ki nyitni», nagyon alkalmatlan volt. Azért Bethlen Gábor utódja I. Rákóczi György, hogy ezen a bajon is segítsen, de legfőképen, hogy még tökéletesbítve több egyháznak használhatóvá tegye, mindjárt fejedelemsége elején elhatározta a munka kinyomatását. A kiadás gondja már «az egygyes H betű»-tól vagyis az 57. laptól kezdve, mivel Keserűi csakhamar meghalt, egészen Gelejire szállott. A testes munka nagy ívrét alakban mindössze 200 példányban jelent meg 1636-ban Gyula-Fehérvárt. Rákóczi a nyomtatott Öreg Graduált sajátkezű

aláírásával ellátva, ajándékba küldte a hazai nagyobb gyülekezeteknek. A ki figyelembe véve a szerkesztés módjának fentebb közölt leírását, összeveti a Batthyányi Codexet az Öreg Graduállal, azonnal észreveszi, hogy a mi fogyatkozást és hibát Geleji említ, az a Batthyányi Codexben világosan szemlélhető. Itt találjuk a gyarlón verselt, hiányosan rímelő s latin eredetijükhöz nem nagyon hű fordított himnusokat; a «Deákul nem találtatható» nem egészen «az keresztyéni hitnek és vallásnak rájárára szabott» vagyis a református tanításnak nem tökéletesen megfelelő énekeket; a nem teljes számú és nem «literaliter» híven, hanem «periphrasticé» fordított zsoltárokat; még a hibáztatott lamentációkat és passiót is. A nyers anyag és a földolgozás egymáshoz való viszonyáról elég világos fogalmat adnak a fentebb említett himnusok. A codex egy-néhány darabját az Öreg Graduál mellőzte. Ezek a következők: «Oeruendezzen mar ez uilag» (55—57. l.), «Íóuel szent Lelek ur Íften szal' be az mi sziueinkben» (90—91. l.), «Vilagnac nemes teremődie» (152—153. l.), «Atta mindenható Íftennek sz: lelke» (158—159. l.), «Karacson innepeben» (159. l.). A többi, természetesen Keserői és Geleji változtatásaival, mind átment az Öreg Graduálba. Egynéhány darab ide úgy látszik csakis ebből a codexből kerülhetett. Ilyen mindjárt az első, «Uy vilagoffag ielenek» kezdetű himnus (Cod. 1—3. Ör. Gr. 1—2. l.), mely Kálmán Farkasnak már idézett állítása szerint «az 1636. előtt megjelent írott Graduálokban, sem pedig a XVII. és XVI. százai Cantionalékban (Gönczi, Bornemisza, Csáktornyai, Huszár stb.) sehol nem található». Ilyen továbbá az «Iduőz leg Christus ez vilagnak ura» kezdetű himnus (Cod. 73—76. Ör. Gr. 190—192. l.), a melynek ugyancsak Kálmán Farkas szerint «a XVI. százban nyoma sincs még». Ilyen végre az «Ez eztendőt meg aldod», «Ez hufuet innepeben» és «Ez Pwnköld innepeben» kezdetű három invocatio (Cod. 159—160. Ör. Gr. 267 b l.), melyet Kálmán Farkas alaptalanul Geleji Katona István eredeti szerzeményének állított. Mind ehhez járul még a Batthyányi Codex gyulafehérvári provenientiája. Bizonyára nem véletlen dolog, hogy e codex az Öreg Graduál szerkesztése, másolása, nyomtatása és kiadása helyén került elő. Külső és belső okok egyaránt erősítik, hogy a Batthyányi Codex azok közül a graduálok közül való, melyek alapján címzlapjának és Gelejinek vallomása szerint az Öreg Graduál készült. Hogy ennél legalább is háromnegyed századdal regibb és ez idő szerint

valamennyi graduál ösének tekintendő, az becsét csak még inkább emeli.

Mindent összefoglalva tehát az eredmény ez: A Batthyányi Codex ugyan alakja szerint nem katolikus hymnarium, mint régebben hitték, se nem katolikus karkönyv (chorale), mint Toldy Ferencz gondolta, hanem református rituális énekes könyv, közismeretes nevén graduál («az mint az notáknak gradufikért hiják», magyarázza Geleji), mint Kálmán Farkas állította; de tartalma szerint, minthogy csak igen csekély részben mutat nyilvánvaló protestáns szerzeményt és fordítást, hanem leginkább már készen talált katolikus szerzeményekből és fordításokból van szerkesztve, jóval igazabban mondható katolikusnak mint protestánsnak; korára nézve pedig nem Kálmán Farkas okoskodása szerint 1650, hanem Toldy Ferencz helyes ítélete szerint 1541 utánról, a benne levő későbbi bejegyzés szerint pedig 1563 előtről, tehát középszámmal a XVI. század közepéről való, és így, minthogy minden protestáns bárminemű énekes könyv, mely 1563-nál előbből való volna vagy lehetne, mint Gálszécsi István énekes könyve (Krakkó 1536.), Székely István istenes énekei (u. o. 1538.), melyeknek egyetlen példánya 1849-ben Enyed égésekor pusztult el, és Kálmáncsehi Márton rituális énekes könyve (XVI. száz.), vagy még vagy már csak hírből ismeretes, a Batthyányi Codex ez idő szerint nem csak a legrégebb református graduál, hanem egyáltalában a legrégebb magyar protestáns énekes könyv. Ime tehát Kálmán Farkas ellenében e codexen is betelt a szentírás szava (CXVII. zsoltár, 22. vers): «A kő, melyet megvetettek az építők, szöglet fejevé lőn.»

VOLF GYÖRGY.

Örömtelen idők.

(Walther von der Vogelweide.)

Már minek szó bája ? Dalnak árja ?
Nő szépsége ? Kincs, javak minek ?
Immár szerte víg öröm se járja.
Isten ellen nyiltan vétenek,
Hűség, jóság, illem és tisztesség
Hitelők' vesztették ;
Kedvet — haj ! — ez soknak szegi meg.

WIGAND JÁNOS.

A FRANCZIA KÖZÉPKORI IRODALOM.

I.

A középkori francia emlékek kutatásában és tanulmányozásában ép oly érdeme van a külföldnek, mint magának a francziának. Az előbbire kiterjeszkedni nem vág feladatunkba. Nagy tömege messze túlszárnálná csekély terünket; de nem is érdekelné mást, mint a romanistát, ki midőn a középkor nagyszámú francia irodalmi termékeit tanulmányozza, kénytelen az egyes román nyelvjárások fonalán egy universalis irodalmi élet mozgalmaiba mélyedni, mely a francia termékeken kívül kiterjed egyszersmind az északi olasz és spanyol irodalomra, sőt a normann hódítás óta Angliában messzebb északra.

A francia irodalomtörténetnek tulajdonkép a benedictinusok vetették meg alapját a l'Histoire littéraire de la France szal; e nagy művet egy akadémiai bizottság folytatja 68 év óta. A kiadott források alapján létesültek az egyes jelesebb középkori irodalomtörténeti művek, pl. az Ampère-é, vagy Paris Paulin művei, ki nem más mint az előttünk fekvő művek *) szerzőjének, Paris Gastonnak atyja. Paris Paulinnak, a Collège de France tanárának, a középkori francia irodalomtörténeti tanulmányokban egyike jutott a legfontosabb szerepeknek. Mások több szöveget bocsátottak közre; mások jobban behatoltak bizonyos philologiai kérdésekbe; mások eszméiket a közönségre nézve hozzáférhetőbb alakban tudták közzé tenni. De tényleg senki sem ismerte jobban a középkor irodalmát gazdag változataiban, senki sem bizonyította azt be oly kiváló mértékben oly különféle, számos és fontos publicatio által, senki sem tett annyi fölfedezést és nyitott meg annyi új utat. Már mint ifjunak kitűnt előszeretete a középkor, a romanticismus iránt. Ő ki a rheimsi székesegyház árnyékában nőtt fel, szembe állította azt az ókori építészet legszebb emlékeivel és már fiatalon oly ismereteket tanúsított a régi francia irodalom maradványaiban, melyekben vele kevesen osztoztak. Midőn megírta a francia krónikások Villehar-

*) *La poésie du moyen age*, leçons et lectures par Gaston Paris, membre de l'Institut. Paris, 1885, Hachette.

La littérature française au moyen age (XI—XIV. siècle), par Gaston Paris, membre de l'Institut. Paris, 1888, Hachette.

douin, Joinville és Froissart-ról szóló tanulmányait, e nyilatkozatot tette: «A mit régi történeteinkről mondtam, még több joggal alkalmazhatom régi regényeinkre... Az idegenek méltányolni tudták azokat, de csaknem mind kivetkőztették formájukból. Talán sikerülni fog meggyőzni némely olvasómat, hogy a Kerek Asztal lovagjai, a szép Tristan, a szép Isonde, Lancelot és a Tó Hölgye, Nagy Károly udvarának tízenkét pairjének történetei mind eredeti francia termékek: némelyik, melyet a lantosok elhordtak magukkal az angol, olasz és spanyol várkastélyokba, megszületteté Boccaccio elbeszéléseit, Tirant le Blanc történetét, Bojardo költeményeit és Ariosto gyönyörű költeményét. De a francziák a helyett hogy e gazdag forrásból merítettek volna, inkább utánzótták az idegeneket, kik maguk is másolták azokat.» Paris Paulin egy nevezetes irodalmi tette a Grimm Jakabbal való vitája, midőn Renart és Ysengrin (Reinecke Fuchs) kalandjait adta ki modern nyelven. Ismeretes a jeles német nyelvész elmélete, mely szerint ez elbeszélés egy állatépopea, párhuzamosan az emberi epopéával. És abban tulajdonkép a germán fajok ősi geniusza nyilatkozik meg. Elismeri ugyan, hogy e költemény több episodjának legrégibb változatai francia eredetűek, de egyszersmind meggyőződése, hogy azok nem egyebek, mint az ősnémet költészet viszhangjai és hogy a német és németalföldi utánzatok hívebben adják vissza az ősi énekek szellemét. E felfogást Franciaországban is elfogadták, habár megszorításokkal. E körülmény újabb tanulmányokra indította Paris Paulint, melyeknek eredménye röviden a következő: a Renart különféle tagjainak alapját mesék képezik, melyeket papok vettek át a latin irodalomból, kik azokat *közönséges* vagyis francia nyelvre fordították először és az ő eszméjük volt legelőször néhány mesének az összefoglalása, melyekben a farkas, daczára erejének, mindig a rászédett fél marad, míg a róka ravaszságánál fogva mindig diadalmaskodik. Ez elemekből fejlődtek az episodok. E mulatságos küzdelem hősei, mely küzdelemben az emberi élet tüneményeire ismerünk, oly egyéniséget öltöttek, melynek a generikus nevek már nem felelhettek meg. Tehát tulajdonneveket kaptak abból a körből, melyben a költők éltek; a XI. század óta a farkas neve Isengrim és a róka neve Renart lett. E neveknek Grimm szerint etymologiai jelentése volt, mely alkalmazásukban lelte magyarázatát az ősnémet költeményekben. Paris ellenben pusztá tulajdonneveket látott azokban, természetesen német neve-

ket a többi régi francia névhez hasonlóan; és e neveket véletlen vagy valamely ismeretlen ok adta minden etymologiai értelem nélkül. Paris szerint minden germán utánzás a francia *után* keletkezett és az eredeti német részletek pusztá inventiók. Grimm Jakab utolsó válasza e fejtegetésekre érzékeny és ingerült volt. Paris Paulin mégis győzött, mert a germanisták eltértek Grimm álláspontjától. Az «állatepopea» semmivé lett és senki sem védelmezi többé a Renart german eredetét.

Paris Paulin fia, Paris Gaston, atyja örökébe lépett, mind kutatásainak tárgyaira, mind a Collège de Franceban elfoglalt tan-zékére nézve. Tanúlmányai (1866—1884) a fentcímzett két kötetben jelentek meg. Az egyik akadémiai felolvasások sorozata, a másik rendszeres irodalomtörténet a XI—XIV. századokra terjedőleg.

A tudós fejtegetéseit a francia nemzet és nyelv megalakulásával kezdi, mely utóbbi nem volt egyéb mint éjszaki Galliának vulgaris latin nyelve; a római hódítások latinizálása igen erős volt. A főbb gallusok római polgárok, sőt Caesar alatt már senatorok is lettek. Az egész gall nép elsajátította a latin nyelvet, nem a grammatikusokét, hanem az élő familiaris nyelvet. Saját nyelvét elfelejtette és a francziában annak alig van nyoma. Négy század múltával senkisé is beszélt többé a gall nyelvet. Ily körülmények között bizonyos kelta vonások megmaradhattak a francia jellemében, de az irodalomban nem észlelhetők, mondja Paris. De a tudós e nyilatkozatával alig érthetünk egyet, mert pl. a francia *esprit*, melyre már Caesar is kitér, bizonyos értelemben gall szellemi tulajdonságnak látszik. Különben hogy Gallia mily erősen volt romanizálva, annak bizonyága, hogy Gallia, Afrika előtt, utolsó menekhelye volt a latin ékesszólásnak és költészetnek; itt találkozunk a gall panegyrikusokkal, Ausoniussal, Sidoniussal, Apollinarissal meg a nyelv-tani-rhetorikai iskolákkal. A nép természetesen más latin nyelvet használt mint a hivatalos világ. Még akkor is, mikor a barbarok szétrombolták a római világot, a klasszikus latin nyelv maradt az írás, az állam és egyház nyelve. És ez nem is lehetett másképp, miután a vulgaris latin nyelvet hibásnak tekintették, a német nyelvet pedig a többség nem értette, a frank pedig írásban nem is használta. A francia nyelv tehát nem egyéb mint a népies latin nyelvnek vagyis *román*-nak egyik dialektusa és a gallok fiai tizen-nyolcz század óta Tiber partjain formált nyelven beszélnek.

Erősebb nyomokat hagyott a frankok nyelve a francia nyelv-

ben. A francziába nagy számmal olvadtak germán szók, nemcsak tárgynevek, hanem melléknevek, igék is.

Így a hadakozásra vonatkoznak a *guerre eschiele* század, *estour* roham, *herberge* táborozás, *maréchal*, *geude* gyalogság, *guigre* és *algier* lándzsa, *broigne* mellvert, *bannière*, *escrémir* kardgyakorlás, *blessér*. Más eszmekörökből: *maller* törvény elé idézni, *faide* magánharcz, *garantir*, *saisir*, *gage*, *garçon robe*, *écharpe*, *bourg* (már a III. században), *bord*, *banc*, *fauteuil*, *gâteau*, *rôtir*, *biere*, *canif*, *danser*, *espringuer* (szintén táncolni, francia képzővel), *orgueil*, *dru* (barát), *morne*, *franc*, *hardi*, *riche*, *laid*, *svelte*, *choisir*, *hair*, *epargner*, *effrayer*, *garder*, *fournir*, *gagner*, *garnir*, *lande*, *jardin*, *gazon*, *epervier*, *hanche*, *blanc*, *bleu*, *blond*, *brun*, *fauve*, *gris*, *guere*, *trop*. Nevezetes, hogy a francia nyelvképzésbe behatoltak german képzők is mint: *ard* (*vieillard*), *aud* (*sourdaud*), *lenc* (*chamberlenc*).*)

A szerző hosszabban foglalkozik a középkori társadalom megalkulásával, a mit négy alkotó elemre visz vissza: 1. a homályban levő kelta alap, 2. a rómaiak assimilatioja, 3. a kereszténység fölvétele, 4. a germánok hatása. Ez a feudális társadalom, mely négy osztályból áll: a kastélyokban tanyázó nemesek, kiket az egymásnak tartozó fokozatos védelem és szolgálat kapcsol össze; a városokban lakó polgárok, kiket bizonyos jogok védelmeznek az urak ellen és többé kevésbé önmagukat kormányozzák; a jobbágyok kik uraik földjeit mivelik; végre a klerikusok, a kikhez még mindazok is soroztatnak, kik a szabad művészeteket gyakorolják, a mesterek, jegyzők, ügyvédek, cancellariákban alkalmazottak, irnokok, másolók, orvosok stb. A klerikusok, szemben a három előbbi osztállyal, egy külön világot kepeznek, melynek saját nyelve van, nagy részben nőtlen állapotban van, minden osztályból kiegészíti magát, de az adoptáltakat teljesen átalakítja. A nemesek és polgárok közt a tanultság ritka; olvasni és latinul tudni majdnem egy és ugyanaz, és mindkettő a papság birtokában van. Mindazonáltal a kivételek nem hiányoznak a felsőbb körökben, hol a nők némelykor a papok tudásával birnak. De az olvasás annyira nincs gyakorlatban, hogy a közönséges nyelv irodalmi műveit vagy éneklük

*) E példák okvetlen számba veendők a mi dühösebb orthologusaink által még akkor is, ha azt az ellenvetést tennék, hogy a francia és germán közös eredetű nyelvek, a mi azonban nem terjedhet ki még a képzőkre is.

vagy hangosan felolvassák az olvasni nem tudók előtt. A társadalmi szervezet különben folyton ugyanaz marad. Senkinek sem jut eszébe, hogy azon változtatni lehetne. Ez állapot hátrányos volt az irodalomra, mert megfosztotta azt más korok irodalmának érdekes voltától és mélységétől, mert nem nyilatkozhatott meg benne az ember tépelődése rendeltetése fölött, a fájdalmas kutatása a nagy erkölcsi problémáknak, a kétség a boldogság és erény alapjai fölött, az összeütközések az egyéni törekvés és a társadalmi rend között. A középkori társadalmat és irodalmat nem díszíti a görög szellem műveinek összhangzatossága. Korlátolt, conventionalis élete van. A szépség érzése majdnem egészen hiányzik a lelkekből. A középkori francia irodalom eredetisége egyfelől a naiv és gyakran erőteljes kifejezésben és a feudális társadalom heves szenvedélyeiben nyilvánul; másfelől érdekes benne a két nem közötti új viszonyok rajza, a mint azok a kereszténység hatása alatt megalakultak, és az udvariság (*courtoisie*), mely a nőket magasabb, de inkább látszatos mint valódi piedestálra helyezte; figyelemre méltó továbbá némely polgári körökből eredett mű, a melyekben már erőteljes vonásokban fölismerhető a francia szellem több jellemvonása: a józan észjárás, a szellem, a malicia, a finom bonhomia, a könnyed báj és az élénk találó kifejezés. Általában ez irodalom érdekessége abban áll, hogy minden történelmi okmánynál világosabban mutatja be a középkor erkölceit és érzelmeit és hogy abban a francia nemzet a szomszéd nemzetekkel szemben a kezdeményezést képviseli intellectualis, irodalmi és társadalmi tekintetben egyaránt.

A mi a francia tartományok részvételét illeti az irodalmi tevékenységben, egyenlő része nincs mindegyiknek. Az első kizárólagosan epikus korszak keletkezési színtere éjszakkelet és Isle de France; a finomultabb költészet, mely leginkább a Kerek Asztal regényeiben jut kifejezésre, Champagneban és Picardiában virágzik; ugyane vidéken művelték a magasabb körök és később a polgári rend a lyrai költészetet. Normándia és környéke a Plantagenetek óta kiválóan a történelmi és didaktikai irodalmat művelte. E normandiai irodalomtól nem lehet elválasztani az angol-normann irodalmat, mely két évszázadon át élt Anglia francia társadalmában a normann hódítás óta. A nyugati tartományok részvétele gyöngye volt, de nem egy figyelemre méltó terméket hoztak létre különösen nyelvészeti tekintetben. Burgundia a megmaradt emlékekben alig van képviselve. A kelet és éjszakkelet nagy tevékenységet fejtett ki

vallásos művek fordításában kezdve a XII. évszázadtól. Orleans vidékéről való a XIII. században az a két költő, kikben a kor jellege leginkább nyilvánul; ezek de Lorris Vilmos és de Meung János. Ugyane században Champagne szolgáltatta a legjelentékenyebb történetírókat, főleg emlékiratok szerzőit, míg Flandria az általános történetek szerkesztésében működött közre. A színjáték a picardiai nagy községekben virágzott. Végre a nemzeti irodalom valamennyi ága többé-kevésbbé képviselve volt Isle de Franceban és a XIII. századtól kezdve az irodalom központja Páris lett, a hol a latin tanulmányok már virágzottak. Itt fordították a szentírást, itt szerkesztették a királyi krónikákat, Andéli és Rutebeuf az itteni egyetemi viták alapján formálták a francia költészetet, de Meung János itt írta a Rózsaregény második részét és ide siettek minden irányból a tehetségek, hogy érvényesülhessenek. V. Károly uralkodásával darab időre az udvar lett minden komolyabb irodalmi mozgalom központja.

Szerző a bevezetés után áttérvén az elbeszélő költészetre, kifejti, mily szerepük volt a jongleuröknek (joculatores) a francia hősköltészet megalakításában: ők colportálták az énekeket helyről helyre, közölték egymással, és újabb inventiók által kiegészítették. Ily módon a XI. század első feléig óriási epikai anyag halmozódott össze. A kéziratok kora 1150—1470. E kéziratokba foglalt óriási verstömeg semmi ahhoz a mi létezett. A mi fenmaradt, annak csak egy kis része van kiadva, de a kiadatlan anyag nem is értékes.

Mialatt a déli vidékek troubadourjai különösen a lyrában tűnnek ki, az éjszak trouvèrejei csupán az epikát művelik. Műveik általános elnevezése «chansons de gestes» (gesta). A keresztes hadak vallásos lelkesedése különösen Nagy Károlyt dicsőítette mint a hitetlen saracenek ostorozóját. A Károly-mondakör legrégibb és legnevezetesebb költeménye tudvalevőleg a *Roland-dal*, melynek fenmaradt redactiója Turoltdól ered a XI. századból. Assonanszokkal van írva. Egy assonansz annyiszor ismétlődik, a míg csak a költő ki nem fogyott belőlök és újat kénytelen kezdeni. A redactiók különben különfélék. A Turolدن kívül még a következők teszik bizonyulttá az eredetre vonatkozó vitapontokat: egy velencei kézirat olaszosított nyelven, egy rimes kézirat a XII. századból, egy norvég fordítás prózában a XIII. századból, Konrád német verses fordítása 1133-ból, egy németalföldi fordítás a XIII. századból és

végül különféle olasz versiók a rímes redactio részleteivel. . . Mindezek, úgy látszik, egy közös kéziratból erednek.

A Rolanddalban az emberi igazság és a részletek különfélesége állandóan alá vannak rendelve az általános eszmének, a keresztények harcának a saracenek ellen Franciaország vezérlete alatt. Inkább typosok mint jellemek szerepelnek benne. A műben határozottan *francia* művészet nyilvánul, mely emlékeztet a klasszikus francia tragédiák conceptiójára. A cselekvés nincs elbeszélve, hanem szereink előtt megy végbe. A költemény a tableauk egy sorozatából áll; az igék csaknem mindig jelen időben vannak használva. Valamint minden régebbi chanson de geste, úgy a Rolanddal is elűt a homéri költeményektől. Fejlődésében szakadozott. Nincs meg benne a Nibelungen-dal egyenletes és lassú szárnyalása sem Tulajdonképp egymást érő kitörésekből áll, melyek rövid lélekzetűek és hirtelen újra kezdődnek. Lehetetlen benne megkülönböztetni a régebbi részleteket az újabbaktól; mindazonáltal a törzs, a roncevauxi csata elbeszélése, úgy tekinthető, mint egy korábbi költemény, mely régebbi mindannál, a mi megelőzi és követi. Stílje egyszerű, határozott, hatásos, nagyság és érzés nem hiányzanak belőle, de nélkülözi a fényt, a valódi költészetet. Szintelen, egyhangú, kissé szomorú és képekben szegény. Találkozunk ugyan benne kész formulákkal, melyek a régebbi eposokból erednek és a melyek megkönnyítik a költő eszméinek kifejezését, de ez többnyire közönséges és nélkülözi a festésben a látott dolgok által előidéztet személyes emotiót. A régebbi költészetből veszi eredetét bizonyynyal egy procedura, melyet a szerző néha szerencsével alkalmaz és a melyet a későbbi redactiókban is megtalálunk: ez ugyanegy elbeszélésnek, tableauinak vagy ugyanazon szavaknak ismétlése. Így pl. Olivier háromszor szólítja fel Rolandot, hogy szólaltassa meg kürtjét és a haldokló Roland háromszor akarja kardját eltörni.

A Rolanddal még számtalan kérdést vet föl, melyeket a bírálat valószínűleg sohasem fog végkép eldönteni. A kéziratok alapjául szolgált legregibb redactio helye és datuma még nincs végkép megállapítva. Úgy látszik, hogy Bretagneban jött létre, Anjouban átdolgozáson ment keresztül és szerzője I. Fülöp alatt nemzetibb és királyibb felfogásban fejezte be.

A középkor nagyszámú francia epikai költeménye közt a legrövidebb és legfurcsább *Nagy Károly zarándoklása*. Eredeti verses formájában elveszett és két XIV. századbéli prózai kézirat-

ban maradt fenn. Tartalma következő: Nagy Károly egy nap a Saint Denis apátságban van környezetével és e kérdést intézi a királynőhez: van e még az ég alatt ember, kihez oly jól illik a korona és kard? Midőn neje erre Hugot, a konstantinápolyi császárt nevezi meg, a király felszólítja a báróit, hogy kövessék őt jeruzsálemi zarándokútra és Konstantinápolyba. El is indul tizenkét pairjével és 80,000 emberrel. Jeruzsálemben a patriarcha értékes ereklyékkel ajándékozza meg; ezek a tövsskorona, a keresztszögek egyike, a szent szűz inge stb. Innen Konstantinápolyba érkezik, hol Hugo király nagy pompával fogadja és a lakoma után Károlyt és pairjeit egy közös hálósobába vezeti. Az ittas francziák lefeküsznek, Károly pedig felszólítja őket, hogy alvás előtt rendezzenek *gab*-játékot. *Gaber* annyit jelentett, mint egymást a hóbortos nagyzásokban felülmúlni. A pairek hozzá fognak a játékhhoz. Szerencsétlenségre a görög király egy kémje elrejtőzik és kihallgatja a gabokat, és komolyan veszi a francziák hallatlan dicsekvéseit. «Hozzák elem, szól Károly, Hugo király legderekabb lovagját kettős fegyverzetben és erős lovon, olyat vágok kardommal rá, hogy ketté hasítom lovastul és kardom még egy lányira a földbe hatol.» — Roland így beszél: Adja ide Hugo király kürtjét és én kimegyek a városból és akkorát fúvok belé, hogy minden kapu kifordul sarkából és ha a király megjelen, úgy megforgatom, hogy elveszti köpenyét és szakálla elég. . . Dániai Oger: Látjátok ezt az oszlopot, mely az egész palotát tartja? Holnap reggel úgy megrázom, hogy a palota összedől. Jaj azoknak, kik jókor el nem menekülnek! — Aimer: van egy csodás kalapom, mely láthatatlanná tesz, fölteszem a fejemre és holnap az ebédnél megeszem a király halát, megiszom borát, és fejét az asztalhoz koppintom. — A királyleányba szerelmes Olivier gabját nem idézhetjük. Hugo király, ki a gabokról értesült, másnap a templomba menetelnél felszólítja Nagy Károlyt és grófjait, hogy teljesítsék fenyegetéseiket, különben életüket vesztik. Károly visszavonul kíséretével egy kápolnába, kiteszi a kapott ereklyéket és imádkozik, mire egy angyal megjelen és megígéri, hogy a francziák minden kísérlete teljesedni fog. Megvigasztalódva mennek Hugo elé, ki először is Oliviert választja. Megdöbbenve értesül másnapra, hogy Olivier gabját végrehajtotta. Következik d'Orange Vilmos, ki azzal dicsekedett, hogy egy óriási golyóval negyven lányi falat kitor a palota falából. Végrehajtja. Brusbant Bernát kivezet ágyából egy nagy folyót és elárasztja a várost; Hugo

a legmagasabb toronyba megy és kéri Károly császárt, mentse meg, akkor minden kincsét neki adja. Károly imádkozik és az áradat visszamegy ágyába. Hugo leszáll a toronyból, meghajtja magát Károly előtt és hűbéresévé akar lenni. De Károly nem fogadja el, hanem felszólítja, hogy tartsanak díszmenetet fejükön koronáikkal. E díszmeneten Károly egy lábbal és négy hüvelykkel nagyobb Hugonál. Búcsút véve Nagy Károly hazatér Saint Denisbe és leteszi az oltárra az ereklyéket. A királyné lába elé borúl, Károly pedig megbocsát neki.

Ez epikus költemény egyes részei igen különbözök. Alig képzelhető valami fenségesebb, mint a mikor Károly 12 pairjével helyet foglal a templomban Jézus és a 12 apostol helyén. Másutt pedig a császár méltatlan helyzetekben van rajzolva, a mint pl. leiszsza magát. Paris Gaston a következő eredményekre jut: A Nagy Károly zarándoklatának nincs történeti hagyományos alapja. Az egy költőnek fictiója. A költemény, mely a XI. század műve, szellemére nézve közel áll a *Jean de Paris* című kedves regényhez, melytől négy század választja el. A költemény egyszerűsége úgy tekinthető, mint a *párisi szellem* legrégibb terméke. Költője bizonyynyal Isle de Franceból és Párisból való volt, mely akkor már gazdag polgársággal dicsekedhetett. Valószínű, hogy a Roland-dal a párisi előkelő világban, a királyság egyenes hatása alatt öltötte fenmaradt alakját. E lovagi költészettel szemben Károly zarándoklása a polgári költészetet képviseli.

Az ókor utánzatai. A középkor, mely sohasem ejtette el végkép a görög-latin klasszikusokat, utánozta ezeket, csak hogy inkább a hanyatlás íróit vette mintaképül. Művelői természetesen papok voltak. Így keletkezett a Chanson d'Alixandre 1200 után. E költemény 12 tagú versekben van írva és innen vette eredetét az alexandrinus verssor. Alapjául Kallisthenes II. századbéli regénye szolgált, melyet görögből latinra fordított Valerius. Így keletkezett belőle az első dauphinéi versio Basanconi Alberiktől. Nagy Sándor teljes feudális környezetben jelen meg itt, mint valamely francia király bárói és lovagjai közepette. Lambert le Tort és de Bernai bibóvítették. A többi között 1160 körül *Trojáról* keletkezett egy regény egy tourainei költőtől, Sainte-More Benedektől, ki azt Eleonora angol királynőnek ajánlotta. 30,000 versből állott és több részeiben jelentékeny tehetséget árult el. Forrását azonban nem Homerosz, hanem két görög regény képezi a hanyatlás korából.

Önálló részleteket is költött hozzá, pl: Briseida és Troilus szerelmét és Diomedest; az egyik tárgyat szolgált Shakespearenek, a másik Boccacciónak. E regény igen népszerű volt. Lefordították németre, latinra is. Ugyan e költő Eneasról is írt egy regényt Virgil műve után, szintén a középkor bélyegét ütve rá. Veldeke Henrik lefordította német nyelvre és az udvari (courtoise) költészetet inaugurálta vele a németeknél. Ovid a középkori iskolák egyik kedvenc költője volt. Metamorfózisait átdolgozta Le Gouais 70000 versben; érdekes benne látni a XII. század elbeszélőjét, a mint küzd a latin költő választékos retorikájával. Ugyane század hozta létre Pyramus és Thisbe egy gyönyörű utánzását és Narciss kalandját gyökeres átalakításban.

Görög és byzanci regények. E művek is latin fordításban kerültek nyugatra és megragadták a szellemeket bizarrságuk és az által, hogy a szerelem nagy szerepet játszott bennök; közvetítőül déli Olaszország szolgált, mely részben még mindig görög volt. Ide tartoznak Jourdain de Blaie népszerű regénye Apolloniusról, mely tárgyat szolgált Periklesben Shakespearenek; *A hét bölcs története*; Heliodor elbeszélése. Byzanci regényekből, melyek azóta már elvesztek, vették *Eracle* Arrasi Gautiertől; *Floire és Blanche-fleur*, melyet Boccaccio is felhasznált; *Aucassin és Nicolette* bájos története; *Florimont*; *Athis és Porphirias* (Boccaccio is felhasználta); *le comte de Poitiers* és *le Roman de la Violette*, melyeknek tárgyai megvannak Boccaccionál és Shakespearenél (Cymbeline); *Manekine*, melyet a XIII. században Beaumanoir szerkesztett: egy király saját leányába szeret és kényszeríti, hogy ez magát megcsonkítsa és elmeneküljön; miután neje lett egy királynak, újabb megpróbáltatásokon megy át, végül diadalmaskodik és epségét is visszanyeri; az eredeti byzanci már nem létezik. A *Partenopeus de Blois*nak tárgya hasonló Psyche történetéhez, színezete görög. Meg több ily regényt sorolhatnánk elő, ha terünk engedné. Mind e művek ugyanabban a stílusban vannak tartva; az alak nyolcztagu sor páros rímmel. Tárgyuk rendesen szerelem, mely az akadályokon végül győzedelmeskedik; beléjük vegyül számtalan tengeri és szárazföldi kaland, elbűvölés, jóslat, átalakulás stb.

A breton regények. Főleg *Artus király* és a Szent Graal mondaszerű hagyományaival foglalkoznak. Az Artusmondát Walesből menekülő brittek vittek Bretagneba és itt összekötötték egy apokryph elbeszéléssel arimathei Józsefről. E szerint ő felfogta az

üdvözítő vérét egy gyémánttálban (Graal a keltában tál) és Breagneba hozta, a hol a kereszténységet hirdette. Artus (Artur) kit a történet úgy ismer, mint a kelta nemzetiség védelmezőjét az angol-szász hódítók ellen, a walesi bardok dalaiban a VI. században még mindig a nemzeti hős. Csak később válik a francia és német költők műveiben a keresztény hősök eszményképévé. Az ő paladinejai képezik a kerek asztal lovagjait. És a szent Graal képezi a maga csodatevő erejével kalandjaik titokteljes központját. E cycilus leghíresebb regénye *Parcival*, melyet Chrétien de Troyes kezdett meg, Gautier de Denet és Manessier végzett be 1210 körül. A *Tristan*-monda is az előbbtől származik. Tudvalevőleg e költeményeket eschenbachi Wolfram és strassburgi Gottfried ültették át a német irodalomba.

Az Artus-mondakör egy tagját *Lancelot du Lac* képezi. Különféle kalandjai és a szép Iblissel való házassága tárgyát képezte egy angol-normann költeménynek, melynek csak egy német verziója maradt fenn Zatzikoventől. Egy episdját Chrétien is feldolgozta és ő gondolta ki Lancelot és Ginevra vétkes viszonyát. Ide tartozik Gaufrei de Monmouth prózában írt műve, mely Lancelotot születésétől haláláig követi.

A kelta költészetet breton énekesek plántálták be a román világba. E kelta zenészek gyakran vannak említve, a mint az angol és francia udvarokban megjelennek. Közönséges hangszerük a *rote*, egy kis hárfa. Ennek kísérete mellett adták elő regényes kalandjaikat, melyeket lai-knek neveztek el. E jelesebb elbeszélések csakhamar átmentek a francia nyelvbe. Mintegy husz ily nyolcztagú verssorban componált lai ismeretes, melyeknek nagyobb része egy nőtől ered. *Mária*, ki Franciaországban született s az angol udvarhoz került, megtanulta a breton vagy az angol nyelvet (mely ez elbeszéléseket már bírta) és II. Henrik király uralma alatt egyszerű kedves versekbe foglalta ez elbeszéléseket. Tárgyaik kalandok és szerelmek, közbevegyülnek tündérek, csodák, átalakulások. Gyakran van szó bennük a halhatatlanság országáról, Avalon ama szigetéről, a hová a tündérek bevezetik a hősöket, Arturról, kinek udvara némelykor az elbeszélés színhelyét képezi és Tristanról... Ez elbeszélések maradványai egy régi mythológiának. A kelta személyek lovagokká vannak átalakítva. A költemények hangja gyöngéd és mélabús. Mária legszebb elbeszélései: *Lanval* (egy lovag, kit egy tündér megszeret és elragad); *Ywenec* (a kék madár törté-

nete); *Frêne* (Griseldis); *Tidorel* (egy királynő és egy titokszerű lovag szerelme); *Eliduc* (egy lovag kettős szerelme, az egyik hölgy föltámad, a másik lemond); *Guingamor* (egy lovag időtöltése a tündérek országában, hol 300 esztendő mint három nap mulik el) stb.

Mindezek és más hasontartalmú művek (Merlin, Palamède stb.), melyek egy óriási gyűjteményt képeznek, 1250 körül fejeztettek be. 1270 körül egy olasz, pisai Rusticciano ezt kivonatolta egy kéziratból, mely III. Eduard angol királyé volt. Ennek a compilációnak nagy sikere volt és latinra fordítva, több költeménynek szolgált alapul. *Lancelotot* lefordították a XIII. században németalföldi, később német nyelvre. Másokat lefordítottak olaszra, spanyolra, portugallra, angolra. — A francia *Perceforest* és a spanyol *Amadis* nem egyebek, mint ama nagy regények utánzatai prózában. Az eredetieket általánosan bámulták Európában: Dante, a ki többször említést tesz róluk, úgy tekinti azokat, mint az elbeszélő próza főbb rangú műveit, és *Brunetto Latini* az ő Rhetorikájába átvette a *Tristanból* egy nő rajzát mint a leírás mintaképét. A szerző így jellemzi e műveket: e regények conceptio és stíl tekintetében mesterkéltbbek és modorosabbak, hogy sem nekünk tetszhetnének, de tagadhatlanul szép darabok is vannak köztük (különösen *Tristan*) és prózai nyelvük már biztosságot mutat és művészi hatásokra törekszik. Legfőbb érdemük az, hogy belőlük legjobban meg lehet ismerni az akkori előkelő társadalom socialis, erkölcsi és költői eszményképét. A középkori lovagi szellem e regényekben tükröződik leginkább úgy, a hogy az ember azt fiatalabb korában képeli.

Kalandos regények. Így nevezik a középkori írók néha a byzanci és kelta regényeket. A szerző azonban olyanokat sorol ez osztályba, melyek vagy már a modern regény előfutárjainak tekinthetők; vagy olyanokat, melyek nemzeti hagyományokból keletkeztek vagy a melyek keleti eredetűek. E regények száma mintegy hatvanra rúg. Elősorolásukkal maga a szerző sem képes megbírkózni. Legnevezetesebbek: a *Châtelaine de Couci*, mely elveszett, de Würzburgi Konrád utánzatában megvan; *Artois gróf* (feldolgozta Boccaccio és Shakespeare: Ha vege jó, minden jó); *Jean de Dammartin et Blonde d'Oxford* Beaumanoir Fülöptől; *la Châtelaine de Vergi* (a XIII. század e kis bájos és megható költeménye külön említést érdemel: szerelmi kalandot beszél el a nagy világ-

ból, tragikus kifejlődéssel minden hagyományos és csodaszerű elem nélkül; ez már majdnem a modern regény leszámítva a végén némi túlzást, az elemzés finomsága és az érzelmek gyöngédsége is feltűnő.); *Ördög Róbert* (fantastikus és vallásos elbeszélés, tulajdonkép nem ered sem Normandiából, sem a történetből); *Oroszlán-szívű Richard* (tele van mesékkel, már csak angolban létezik); *Pontieu grófné* (prózában a XIII. századból, különös és drámai jellegű kaland, a keresztes hadak cyclosához tartozó), *Eustache a Barát* (hőse vakmerő lovag, rabló és varázsló, ki a kétségbeesésig viszi a flandriai grófot és az angol királyt; Eustache személye valódi és a cselekedetek egy része történeti alappal bír); *Foulke Fitz Warin* (angol-normann prózában, analog az előbbivel; a Robin Hood cyclos is ide tartozik); *Trubert* (szerzője Drouin, XIII. század, komikus kalandok, melyekben a hős, ki látszólag anyámaszszony, az egész világot rászedi, keleti eredetű és különféle irodalmakban meg van) stb.

A *Fableau-k*. Ez elbeszélések hősei rendesen polgárok, parasztok és alsóbb rendű papok. A jongleurok rendesen ebéd, gyűlés, ünnepélyek alkalmával adták elő, kezdetben csak prózában. Verses formát a XII. század óta kezdtek ölteni. *Fable*leknek neveztek, többes számban *fabliaus*, helyesebben *fableaux*. Legnagyobb részük indiai eredetű. Kettős úton jutottak Európába; Szíriából és Perziából Byzanczon át, másfelől az arabok importálták Spanyolország meghódítása által zsidók közvetítésével. Spanyolországban az átültetés főleg irodalmi volt. Péter Alfonz, egy megkeresztelkedett zsidó a XII. század végén, kiadott egy gyűjteményt arab (indiai) elbeszélésekből (*Disciplina clericalis*), melyből két verses fordítás létezik francziául. Keleten a keresztesek szóbelileg gyűjtötték sokat. Az ascetikus irányú budhista elbeszélésekre könnyen ráütötték a keresztény bélyeget; más elbeszélések a moralitas célzatának köpenye alatt csiklandós kalandokat tárgyaltak. Némely *fableau*k inventión alapulnak. A költők néha más és más nevet is adtak a *fableau*knak (*une trufe, une bourde, une risée, un gab*). Némely ily mű a hihetlenségig obscén és cynikus. Némelyik bizonyos osztályokat gúnyol, különösen a parasztokat, polgárokat és papokat. Nem nők számára irattak és a jongleurok mindig a hölgyek távollétében adták azokat elő.

A *fabliau* mintegy másfél századon át virágzott és egy részük átszivárgott az olasz és angol irodalomba is. Kevés szerző ismere-

tes. Ilyenek: *Huon le Roi*, kinek szep elbeszélése Phédrus meséjén alapszik: a szegény és becsületes szerelem legyőzi a gazdagot, mely vele versenyre kel; *Bodeltől Brunain la vache au prêtre* (satyra a plébánosok ellen), *A főstény és az irigy* (ajándékot ígérnek a másodiknak ama feltétel alatt, hogy az elsőnek kétannyija legyen: erre az irigy egyik szemére megvakíttatja magát); a *Bolond kívánság* (obszcenitas); *Gombert és a két pap* (ugyanazon tárgy mint La Fontaine Bölcsője); *Le Longtól az Özvegy és az ifju, ki a jót földseréli a rosszszal*, azaz megnősül, élénk és finom satira, különös és nehéz, de nagyon egyéni stílusban; *Baisientől a Vessie au prêtre*, csíny, melylyel egy pap megrétfálja a kolduló barátok bírvágyát; *Andelitől Aristoteles*, melyben a szerelem hatalma diadalmaskodik a legnagyobb bölcs fölött is; *Rutebeuftől l'âme du vilain* vastag guny a parasztlak ellen; *A számár régrendelete*, eredete keleti, érdekesen gúnyolja az egyházi rend kapzsiságát és mások.

A névtelen fableauk közt a legnevezetesebbek: *Richet*, nagyon realistikus rajza a XII. századi courtesane-oknak; *Az abbevillei mészáros*, jóízű rászedése egy kapzsi papnak; *A hosszú éjszaka*, megvan az Ezeregyében; *Az orleansi polgárosszony*, az asszonyi ravaszságról, megvan Boccaccionál; *Constant du Hamel*, sajátos, mert itt egy paraszt győzedelmeskedik egy lovag, egy pap és egy polgár bűnei fölött; stb.

A vallást érintő fabliauk rendkívül érdekesek, mert ezekből érthetjük meg leginkább, miként fogták azt fel az akkoriak. Ilyenek: *A paradicsom udvara*, különös elbeszélés, melyben az isten, szűz Mária és a szentek tánczra kelnek; *A paradicsomot meghódító paraszt*, a ki kemény igazságokat mond a szenteknek, a miért ezek a menyországból ki akarják zárni; *Szent Péter és a jongleur*: egy jongleurt ki halála után a pokolba jutott, az ördög megbíz a lelkek őrzésével míg ő maga távol van, de kockajátékkal szent Péter ellenében elveszti valamennyit; ez idő óta az ördög nem fogad be a pokolba több jongleurt. Természetesen e fableaukat nem szabad összetévesztetni a valódi vallásos fableaukkal.

Történelem. A latinul nem tudó laikusok számára hosszú időn át nem létezett történelem; az alatt a chanson de geste-k pótolták. A francia történetírás tulajdonkép *versekben* indult meg és a keresztes had szolgálatot rá alkalmat. Már Bouillon Gotfried kíséretében volt egy költő, *Richard a Zarándok*, ki arról nevezetes, hogy jó pénzért bárkit megemlégett művében, mely az első keresz-

tes hadjáratot magasztalta. E mű nem létezik, valamint egy másik sem, mely a második hadjáratról keletkezett. A legrégebbi fennmaradt francia történet a harmadik hadjáratról szól, írta egy *Ambrus* nevű jongleur 12,000 nyolcztagú verssorban. Kísérője volt Oroszlánszívű Richardnak; műve a történetírás szempontjából igen becses. A negyedik hadjárat hozta létre a középkor historiai főművét, *Konstantinápoly elfoglalását Villehardouintól*, ki 1160-ban született Villehardouinban és Byzancz elfoglalása után a thrakiai Messinopolis ura lőn. Sorrendben és világosan beszéli el az eseményeket 1198-tól 1207-ig.

Itt hirtelen felbeszakítja művét. Valószínűleg dictálta művét. Hangja őszinte, de iránya apologetikus, mert osztozkodik az osztozkodó «főbb emberek» nézeteiben. Szerencsére fennmaradt e hadjáratról egy más prózában írt mű is, melyet egy egyszerű picardiai lovag, *de Clari Robert* szerkesztett. Ő is részt vett e vállalatban, de élesen ítéli meg a «főbb emberek» magaviseletét és «a szegény lovagok» nézeteit képviseli. Művét kétségtelenül Franciaországban írta 1210-ben. Stílje gyöngébb mint vetélytársáé.

A középkori történetírás második hatalmas műve *Joinville-é*, ki IX. Lajost kísérte a hatodik hadjáratban (1248—1254). Művének vége erőtlen. Az eleven rajzot csak a hadjárat leírása tükrözi, a miből következik, hogy művét darabonként, hosszú idő alatt szerkesztette. Joinville kitűnő typusa a XIII. századbeli loagnak: vitéz, hű, vallásos, ragaszkodik királyához, de védi ellenében feudális jogait, protectora hűbéreseinek és híven őrzi a hagyományokat (egy olasz, a ki látogatást tett a francia udvarnál, látta őt a mint a lovagiasság és szokások kérdéseiben bíráskodott); más felől értelmisége mindig a részletekben akad meg és nem képes az általános okokat fölfogni. A rossz hadi operatiókat nem képes bírálni; helyesli a király türelmetlenségét; elbeszéléseben gyermekeségekbe esik; egy szóval szíve és szelleme egy gyermeké. Stílje nem erőteljes és solid mint Villehardouiné.

Tyrsi Vilmos (+ 1184) és Marco Polo ázsiai utazása szintén a középkor legérdekesebb művei közt foglalnak helyet. A normandiai hercegek, Anglia meghódításával, lendületet adtak a történetírásnak is. Így jött létre elsőben *Gaimar* műve, *Az angolok története* versekben, melyet Fiz-Gislebert Konstantia számára írt 1147—1151-ben. Rőt Vilmos haláláig megy. A normann történetírók közt a legfőbb *Wace*, ki 1184-ben halt meg Angliában. *Le*

Brut d'Angleterre című művében elbeszeli egy mesés angol király, Brutusnak történetét. Második műve, a *Roman de Rou et des ducs de Normandie*, ennek folytatását képezi Az előbbiben megvan Lear király története; az utóbbiban a hastingsi csata leírása. Wace latinból dolgozik, de művét tarkítja népies elbeszélésekkel és a hagyományból eredő tényekkel. Verseinek nyelve kitünő; stílje világos, tömör, egyszerű, bár elég egyhangú.

Az angol normannok verses történetírásának legnevezetesebb műve *Guillaume le Maréchal élete*, ki III. Henrik kiskorúsága alatt Anglia régense volt. Halála után (1219) szerkesztette egy költő, ki tehetségre nézve jóval fölötte áll legtöbb versenytársának. Stílje behizelgő, könnyed, alkalmilag rendkívül erőteljes és lelkes; akár jellemeket fest, akár beszélgetéseket ad, akár mulatságos adomákat beszél el, hangja mindig a tárgyhoz illeszkedik és mindig a valóban jellemző részleteket emeli ki; költeménye, melynek még csak csekély része van kiadva, egyike a legfontosabb okmányoknak a XII. és XIII. század történetére, erkölcsére, szokására, társadalmi életére, gondolkozásmódjára. A tizenharmadik századtól kezdve, néhány prózai compilatiót kivéve, megszűnik Angliában a történetírás francia nyelven.

A tulajdonkepeni Franciaországban *Turpin* krónikáját fordították legelőször francia nyelvre versekben. Őt fordítása létezik. A legrégebb (XII. sz.) *de Genlis Miklóstól* ered; erősen interpolálta egy saintongei író, ki a legrégebb francia krónikát is írta, a *Gesta Francorumot*. Ide tartoznak még a *Saint-Denis* apátság francia krónikái. Kiemelendő még *Mousket* Fülöp rimes krónikája, mely 1242-ig terjed. E nagy munka történeti értékkel bír a szerző korára és irodalmi érdekekkel a Karolingek korára nézve, mert Mousket regi elveszett gestákat is fölvelt művébe. — *Guiart Vilmos*, *A királyi nemzetségek fájában* (1306) IV. Fülöp flandriai háborúját írja le. Arról nevezetes, hogy új szellemet hoz a történetbe, a polgárit: kigúnyolja a chanson de gestes csodaszerű meséit és csak az igazságot akarja napfényre hozni. A mit lát, jól látja és világosan beszél el; műve kiválóan történeti értékű. — *Geoffroi de Paris* krónikája (1300—1316) kizárólag Paris történetét öleli föl e korban; stílje rossz, de megfigyelése találó és a párisi polgárság gondolkozására nézve jellemző. A XIII. és XIV. század egyéb krónikái nem valami értékesek és a történetírás terméketlen egész *Jean le Belig*, ki Froissart előfutárja.

IRMEI FERENCZ.

BOÉR SÁNDOR ELFRIDE-JE.

Midőn néhány évvel ezelőtt Dugonics András *Kún László*-ját újra kiadtam*) és a Bevezetésben az Elfride-drámákat tárgyaltam, nem ismer-tem Boér Sándor darabját ill. fordítását, melyet a következőkben röviden ismertetek.

A magyar darab az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* első szakaszának második darabjában (Kolozsvár, é. n., t. i. 1793, p. 3—80) jelent meg a következő címmel: (IV.) *Elfride vagyis a szépség áldozattjai. Szomorújáték három felvonásokban. Szabadon fordította németből K. Boér Sándor*, — a «kiadóknak» következő megjegyzésével: «Ezen szomorú Darabot, oly véggel ajánlja különösen a Nemzeti Játtzó Társaságoknak a Fordító, hogy jó meg-válaszszák azon személyt, a ki Elfridét játszdja: mert ennek, a legjobb néma jelentéseknek ki-adásával kell bírni, mellyek valamint ha hibásak, semmit, úgy ha szépen esnek, igen sokat tesznek a Nézők előtt.» (A német eredetiben a II. felv. 3. jelenetéhez járul egy megjegyzés, mely arra figyelmeztet, hogy a darabnak számos néma jele-nete az olvasásnál hatástalan marad, de a színen, sikerült előadásban, a legmélyebben megindítja a nézőt.)

A dráma eredetije Bertuch *Elfride*-je, tehát ugyanaz a dráma, melyet Dugonics András egyidejűleg *Kún László*-jává magyarított s melyről e darab kiadásához írt bevezetésben bővebben szóltam. Boér «szabad» fordításnak nevezi e művét, pedig legnagyobbbrészt egészen hű, majdnem szó szerinti átültetés. A legfontosabb eltérések az eredetitől a következő három:

1. Bertuch minden személy fölléptével vagy távoztával jelez jele-netet; Boér ebben következetlen s többször, de fölismerhető ok nélkül vonja össze a német eredetinek két-két jelenetét egygyé. A jelenetek így felelnek meg egymásnak:

<i>Bertuch.</i>	<i>Boér.</i>
I. felv. 1. és 2. jel.	I. felv. 1. jel.
" 3. 4. jel.	" 2. 3. jel.
" 5. és 6. jel.	" 4. jel.
" 7. 8. jel.	" 5. 6. jel.
" 9. és 10. jel.	" 7. jel.
II. felv. 1. jel.	II. felv. 1. jel.
" 2. és 3. jel.	" 2. jel.
" 4. és 5. jel.	" 3. jel.
" 6. 7. 8. jel.	" 4. 5. 6. jel.
" 9. 10. és 11. jel.	" 7. jel.

*) Budapest, 1885, Olcsó Könyvtár 186. sz. 224 l.

III. felv. 1. 2. jel.

- « 3. és 4. jel.
- « 5. és 6. jel.
- « 7. jel.
- « 8. és 9. jel.
- « 10. és 11. jel.
- « 12. jel.

III. felv. 1. 2¹). jel.

- « 3. jel.
- « 4. jel.
- « 5. jel.
- « 6. jel.
- « 7. jel.
- « 8. jel.

2. A személyekben való eltérések: a) Elfride két komornája, Emma és Albina, egy alakká van összevonva, melyet Boér is Albinának nevez. A két leány csak egyetlen egy jelenetben (Bertuch III, 9) van egyszerre a színen; Boér itt (III, 6) Emma szerepét Evinre, Atelwold komornyikjára ruhazza, a mi nincsen kellő összhangzásban a szereplőnek jellemével és a jelenetnek tartalmával. — De ez kevésbbé jelentékeny eltérés, sokkal fontosabb, b) hogy *Dunstan*, *Abt von Glastenburg* helyébe Boérnél *Gróf Árdulf*, *belső Tanácsos* lépett. A német darabban, a XVIII. század második felének szellemében, nagy szerepet játszik a «papok» gazsága, hisz Dunstan, az egész ármány indítója, leginkább azért gyűlöli Atelvoldot, mivel ez a papság túlkapásait ellenzi és meggátolja.²⁾

3. E módosítás értelmében elmaradt a darabból minden czélzás a papokra és az egyházra. Az összes eltérések e tekintetben a következők:

I, 1. *Dunstan*. Nun, Athelwold, sollst du sehen, was es heisst, den Bischöfen auf den Fuss treten und mich Edgarn verdächtig machen.

I, 2. *Edgar*. Hier ist, was ihr wolltet. Ich hab's unterschrieben. Eure Mönche besitzen nun die Klöster allein und die Secularen müssen heraus.

Dunstan. Segen, Segen des Himmels auf Ew. Majestät Haupt dafür. Unsere heilige Kirche seufzte über diese Ungebühr der Secularen. An allen sinnlichen Freuden der Laien nahmen sie theil, lebten mit ihnen in ärgerlicher Gemeinschaft,

I, 1. *Árdulf*. Majd, Atelvold, majd meglátod te, mit tégyen engemet királyom előtt gyanússá tenni és magadat szándékaimnak ellene szegezni.

Edgár. Itt vagyok, a mit akart; alája írtam nevemet. Nem remélem, hogy azon emberek, kiket a gróf uram szoross erköltseiigazgatnak, ezen erőszakkal visszaéljenek.

Árdulf. Áldott légyen ezért kegyelmes királyom és minden birodalmi. Elhiggye felséged, hogy olyan hiveinek, a kiknek legfontosabb foglalatosságok, uralkodói kegyességit és nagy lelkűségit a népkel megemérségetni, soha elégséges

¹⁾ Itt a szereplők közt tévedésből áll Atelvold e h. Albina (a mi a sajtóhibák jegyzékében meg van említve.)

²⁾ A kegyesrendi Dugonicsnál is *Kún Túlön*, a király komornikja lépett Dunstan apát helyébe.

kaum einmal des Jahres liessen sie sich die heilige Krone ihrer Häupter scheeren; und kurz, sie waren die Schande der Klöster. Aber nun —

Edgar. Nun sei's. Wenns nur gut geht.

Dunstan. O ganz gewiss, Sire. Ich und die Bischöfe wollen's schon machen.

I, 3. *Olgar.* Hier steckst du nun, meine Tochter? drei Monat schon? Arme Nonne! und warum? Das war ehrlich von dir, Dunstan, ob du gleich Pfaff bist . . .

I, 5. *Atelwold.* — Weil ich mich gegen den Strom der Clerisey stemme . . . Raubte er nicht die Nonne Editha aus den heiligen Mauern ihres Klosters mit Gewalt?

II, 1. *Edgar.* Der Abt kann uns beym Erfolg erwarten.

Atelwold. Jagt ihr nicht mit, Herr Abt?

Dunstan. Spottet nur!

Atelwold. Ihr Herren seid doch sonst gute Schützen.

Dunstan. Eurer Sünden.

II, 7. *Dunstan.* Unsere heilige Kirche erlaubt es (a házasság föl-bontását).

tisztességet és fényességet nem lehet ajándékozni.

Edgár. Mégis visszaélnék itten ezekkel — az ország dolga elromolhatatlan bilintsekbe vagyon. Elég példákat lehetne erre számlálni.

Árdulf. Ezeket eligazítom én. Felséged ismeri az igazsághoz való szeretetemet, mely tulajdon testvéremnek sem tudna kedvezni.

Edgár. Meg vagyok véle elégedve, csak arra kérem, jól follyanak dolgaink.

I, 2. *Olgár.* Itt vagy hát elrejtve, kedves leányom! már három hólnapoktól fogva — . . . Az egészsz dologról semmit sem tudnék, ha Árdulf nékem meg nem irta volna; ezért, akármely hízelkedő legyen is ő, mégis nemes szívű.

I, 4. *Atelwold.* — mivelhogy én szándékainak és czimborás pajtásainak ellensége voltam . . . Nem e szerint vette ki Editát erővel lakásának kőfalaiból?

II, 1. *Edgár.* Árdulf! várjan meg a kastélyba ez alatt.

Atelwold. Hát a grófnak nem tettzik vadászni?

Árdulf. Jól tudja, hogy én a vadak vézésibe semmi gyönyörűségemet nem lelem.

Atelwold. Annál többet az emberekébe.

Árdulf. Igen a vétkesekébe.

— — — — —

III, 7. *Dunstan*, Die Kirche spricht Sie von der Schuld seines Todes frei, Sire; er hatte gesündigt und musste Strafe leiden. Gott bedientesich Ihres geheiligten Armes, einen Verbrecher zu strafen, der längst seinen Zorn gereizt hatte. Mit welchen Verläumdungen verfolgte er nicht oft bei Ew. Majestät die heiligen Orden unsrer Kirche und die frommen Väter derselben! Wie oft widersetzte er sich Ew. Majestät, wenn Sie aus gnädigem und frommem Herzen die Kirche Gottes in Ihrem Reiche erweitern, Klöster stiften, Kirchen bauen und selbst ihren Schatz nicht schonen wollten, die Religion und ihre Häuser zu unterstützen.

Egyébként keveset változtatott Boér az eredeti szövegen. Itt-ott elhagyott vagy rövidített egyes helyeket (pl. mindjárt az első jelenetben a sakk-játékot) és összevonta a párbeszédet. A következő helyeken megtoldotta az eredetit:

II, 7. *Olgar*. Bei Gott, das soll er! denn sein Kopf sitzt ziemlich locker. Nun, ich wills nicht hindern, wenn's so gehen kann! Aber Königin muss Elfride werden, und soll's mein Blut kosten. Darauf verlasst euch, Herr Abt! Werdet ihr mir beistehen?

II, 8. *Elfride*. Ach, er geht! hört mich nicht mehr! (Sie sinkt in

III, 5. Az ő halála a legirtóztatóbb fene vadtól mentette meg a világot. Valaki királyának bizodalját mutskollya, valaki Edgárt tsalárdással illetheti, az minden vétkeknek bizonyosan baráttya. Én voltam előtte mindenkor az, a kiszándékainak ellensége voltam. Nemes tselekedeteimet árulásnak és az igazsághoz vonzó szoros hívségemet, emberiséget nem esmérő érzésnek mondotta. Itt láttzik már az igazság; leesett ennek fedező hálója és a vétek a porba hever.

II, 5. *Olgar*. Én is azt akarom, hadd lakoljék hitetlenségiért. Nem akadályoztatom a dolgot, ha így véghez mehet. Jól tévő Isten! ruházd fel ezen szempillantások alatt mindenféle kellemetességekkel leányomat, tedd őtet méltóvá egy koronára. Adjad, hogy az a ki házastársi hívséggel ölelte, ezután meghajtott fővel tisztelje. Akár hogy s mint királynénak kell Elfridének lenni, ha mingyárt véremmel kellene is a thronusig való úttját öntözni. E mellett maradjunk. Lészen-é a gróf nékem segítségül?

II, 6. *Elfride*. Elmenek előllem Szerentsétlen teremtés! mit kel

einen Stuhl). Allgütiger! hast du mich denn ganz verlassen? (weint).

II, 10. . . .

még ma érned? Mit remélhetek akkor, midőn az atya eggyetlen egy gyermekének szavára sem halgat — midőn az ártatlanság mindenektől elhagyattatik? (keservesen sir.) Szent Isten! tekints le ezen környékre, a holott az atyám fejére akarja emelni kezeit.

II, 7. *Árdulf* (Evin elbeszélését e szavakkal szakítja félbe). Mit hallgattz? beszéld elé az egész történetet végig.

E helyeket azért is közlöm, mert jellemző mutatóványokban tün-
tetik föl Boér fordító eljárását. A fordítás igen sok szavú, terjedős,
többnyire lapos. Míg az eredeti Lessing lakonikus és szakadozott dialo-
gusát igyekszik (persze siker nélkül) utánozni, a magyar átdolgozó min-
dent körülír és ellapítja a német szövegnek sok sikerült részletét. A kö-
vetkező helyek még kiegészíthetik a mondottakat:

I, 8. Fasse dich. — II, 10 Fassen Sie sich! — III, 2 Fassen Sie sich doch.

II, 6 hätt' er mein Volk aufgewiegelt.

II, 10 das Wild auftreiben. — Ihr Elemente (III, 6 is).

III, 2 Vorbereitet empfängt man einen Feind immer glücklicher, als wenn er uns überrascht.

III, 4. Vergiss den Verräther, der dir es (die Krone) so lange vorenthielt.

III, 5. Da ich noch nicht lallen konnte.

III, 10. Erholen Sie sich! um Gottes willen erholen Sie sich!

I, 6. Keményítsd meg magadat. — II, 7. Keményíttse meg szívét. — III, 2. Keményíttse meg természetit.

II, 4 ültette volna fel népemet.

II, 7 a vadakat fellázasztani. — Ti élető állatok (III, 4 az éltető állatok).

III, 2. Mindenkor szerentsé-
ben fogadhattya ellenségít az ember, ha el van készülve, mint ha reméltelenül érkezik.

III, 3. Felejtsd el aztat, a ki el-
tartóztatta vólt.

III, 4. Midőn még csak a szót daraboltam.

III, 7. Az Istenért végyen erő-
t magán. Keményíttse meg termé-
szetét.

Végül még ide iktatom azokat a helyeket, melyeken Boér a német eredetit félreértette.

II, 6. Ich will verdammt sein, Graf, wenn ich sie (t. i. die Liebe) eher als diesen Augenblick kannte! — — Verlass dich auf mein Herz.

III, 7. Ich wünschte wohl, dass wir hätten besser auseinander kommen können!

III, 9. Sie riss sich den Schmuck aus den Haaren, und diese flogen ihr so grässlich um den Nacken.

III, 12. Ein anderer wird die Unschuld an euch rächen.

II, 4. Átkozott légyek, Elfride! ha a grófnét ezen szempillantásig ismértem. (Ennek semmi értelme.) — — Bizd magadat az én szívemre.

III, 5. Megvallom, akartam volna másképpen lehető megegyezésünket (e h. hogy jobb módon válhatunk volna meg egymástól).

III, 6. Leszakasztá hajából drága köveit — elveté azokat.

III, 8. Más fogja valaki benned megboszszólni vétkeidet.

Eddig Boér művéről, mely egy félszázadon keresztül, egészen 1834 április 5-ig, tartotta magát a magyar színen.¹⁾

Kún László-hoz írt bevezetésem óta Schmidt Erik is tárgyalta az Elfride-drámákat (*Charakteristiken*, Berlin 1886, p. 403—417). Schmidt voltaképp Heyse Pál Elfride-művének strassburgi előadásáról (1879 február 3) szól s bevezetésként tárgyalja Mason, Bertuch, Klinger és Schiller műveit — tehát ugyanazokat a színműveket, melyeket én is jellemeztem, csak hogy én még Marggraff Hermann tragédiáját (1841) is tárgyaltam. Bevezetésem 9-ik lapján azt állítom, hogy «az Elfrida-monda első drámai feldolgozása az angol Mason Vilmos²⁾ műve» (1752). Ez tévedés; a tárgy első drámai feldolgozása Lope de Vega saját szerű színműve *La hermosa Alfrida*, melyet nem ismerek s úgy látszik Schmidt Erik sem ismer. Igen kedvezőtlenül ítél e darabról Grillparzer Ferencz (*Werke*, 4. kiad. XIII, 178), ki különben a termékeny spanyol költőnek nagy és lelkes tisztelője. A spanyol darabban Németország a cselekvény színhelye, a minek természetesen semmi jelentősége. A király hűtelen barátja, ki Alfrédát nőül veszi, itt Godofre, ki előbbi kedvesét, Lisandrát, átengedi a királynak. Alfrédáért Selandio is lángol. Midőn Godofre árulása kiderül, Alfrida rögtön elhagyja férjét, mire Godofre, Selandio és Lisandra megőrülnek és végül a férj holtan összerogy, úgy hogy Alfrida

¹⁾ Bayer József, *A nemzeti játékszin története*, I, 277.

²⁾ Mason színműve részben Hill Aaron Elfrida-drámáján alapszik, mely először 1709-ben és második, egészen új feldolgozásban 1731-ben jelent meg.

minden akadály nélkül a király nejévé lehet. «Ein ganz guter Stoff», mondja Grillparzer, «nur dass schwer ein Schluss zu finden ist.» E megjegyzés fején találja a szeget, mint *Kún László*hoz írt Bevezetésemben az egyes Elfrida-darabok tárgyalása alkalmával kimutattam.

HEINRICH GUSZTÁV.

A PETŐFI-CULTUS ERDÉLYBEN.

Még az ötvenes években Pákh Albert pendítette volt meg azt az eszmét, hogy Petőfi barátai, szövetkezve, írják meg a nagy költővel volt viszonyukat, s mintegy enquête-et formálva, dolgoznának kezére a majdani biographusnak, ki az összes vallomások alapján kimerítő s minden oldalról megvilágított életrajzot készíthetne. Ha valaki, Pákh bizonyára képes volt volna Petőfi barátait e célra egyesíteni, terve azonban, szerzőjével együtt, sírba szállott.

Míg a Pákh által tervezett Petőfi-enquête, irodalmunk nagy veszteségére, csak jámbor óhajtság maradt, addig a kolozsvári «Acta Comparationis» kiadója által évtizedek múlva concipiaált s néhány egyetemi hallgatóval megbeszélt Petőfi-Muzeum terve már két oldalról is a megvalósulás stadiumába lépett. Először a Csernátони, Ferenczi és Korbuly által szerkesztett ily című folyóirat indult meg harmad éve Kolozsvárrt,*) melynek célja «teljes tájékozást nyújtani a Petőfi-irodalom terén, tisztázni a Petőfire vonatkozó, nem kellő kritikával felhalmozott adatokat, előkészíteni egy teljes és kritikai Petőfi-kiadás létrejöttét, s összegyűjteni minden, habár csak egy pár szóból álló, Petőfit illető adatot, melyek még eddig ismeretlenek vagy nem elég nyilvánosak». E programból nyilvánvaló, hogy a folyóirat célja főképen kritikai, ámbár az æsthetikát sem látszik kizárni keretéből.

A Petőfi-Muzeum, mint a kiadók előre bocsátják, «tisztán tudományos törekvéseinél fogva, a Petőfiről szóló kutatások *módszerén* is változtatni óhajt, a mennyiben kizárja a *tárczaírói stílt*, mint a mely lényegesen hozzá járult a Petőfiről szóló, kivált életrajzi adatok idegenszerű színezéséhez». Mi részünkről a két fogalom közt nem tudjuk az

*) *Petőfi-Muzeum*. Kiadják dr. *Csernátони* Gyula, dr. *Ferenczi* Zoltán, *Korbuly* József. Kolozsvár, 1888—1889. Eddig két évfolyam; az első évfolyam három, a második két hónaponként jelent meg. Egy-egy évfolyam előfizetési ára 2 frt 50 kr. — A másik vállalatról egy legközelebbi cikkben szólunk.

ellenmondás viszonyát fölfedezni; mert a helyes módszer szépen összefér a könnyed, fordulatos, eleven tárcza-stíllel, vagy, jobban mondva, a módszer által felszínre hozott igazságot, akár az életrajz terén, akár más téren, ez a stíl, vagy bármelyik, nagyon kevéssé alterálja. A módszer azon eljárások összesége, melyeket az értelem az igazság fölfedezésében s megállapításában követ, míg a stíl a feltalált igazságok nyelvi kifejezésének sajátos módja, s mind a kettő meglehetősen független egymástól. Hogy az igazság a vonal alatt néhány hasábon van-e elmondva, vagy borjubőrbe kötött vaskos folióban: az a lényegén semmit sem változtat, mint nem változtat az ember lényegén a daróc vagy bársony köntös, melyben az emberek között megjelenik. Olvastam igen sok tárczát, melyben kitűnő módszer igen jó stíllel párosul; és olvastam igen sok nagyképi disszertatiót, melyben a módszer gyarlóságát csak a stíl gyalázatosága mulja felül.

Bizonyára, a szerkesztőségnek van oka a tárcza-stílről a mélységes lenézés hangján nyilatkozni, mert a folyóirat első cikke, minden következetességet megcsúfolva, semmi más, mint — tárcza, még pedig rossz tárcza. Nem szólok stíljéről, csupán módszerét veszem vizsgálóra, mert a vállalat kiadói épen erre látszanak súlyt helyezni. Várady Károlyné asszony e cikkben (Egy költemény története) azt bizonyítja, hogy Petőfi az *Erdélyi hadsereg* című költeményét, mely a kiadások szerint Bánffy-Hunyadon kelt, nem itt, hanem Tordán, az ő atyja házában, 1849 márczius 30-án írta, alig 20 vagy 25 percz alatt. Az érdekes úrhölgy talán az órát is pontosan meg tudná mondani, melyben Petőfi e költeményt papírra vetette, s úgy állítja őt elénk, mintha a nagy költő demonstrálni akarná gazdája előtt, mily könnyen rázza ki ő dolmánya ujjából a verset, s főkép mily sokat tart a kalligraphiára. De arra nem gondolt sem a cikkíró, sem a szerkesztőség, hogy e költeménynek van még egy kézírata, melyen a datum nem Torda, hanem Bánffy-Hunyad. E kézirat a Nemzeti Muzeumban, Petőfi számos kéziratával, reá vonatkozó egyéb iratokkal és ereklyékkel együtt, azon ládikában őriztetik, melynek tartalmát Majláth Béla még 1880-ban ismertette volt, midőn a nagybecsű gyűjtemény hagyatékképen a Muzeumra szállott.*) Különös, hogy épen a Petőfi-Muzeum szerkesztősége mitsem tud a másik kézirat létezéséről, s Várady asszony kéziratát unicumnak tartja vagy legalább eredetinek. Pedig ha a Muzeumbeli kézirat, melyet Petőfi az Emichnél sajtó alá kerülendő újabb gyűjtemény számára írt le, nem léteznék is: a cikkíró s vele együtt a szerkesztőség akkor sem állíthatja Tordát a *keletkezés* helyének, míg erre más bizonyítékot fel nem hozhat. Evidens ténynek csupán annyit lehet elfogadni, hogy Petőfi Tordán 1849 márczius 30-án

*) Magyar Könyvszemle, 1880, p. 193.

Miklósék számára, bizonyosan emlékül, *leírta* a szóban levő költeményt. A többi, a mi e tényhez fűződik, merő suppositio, mely az igazság értékével nem bir. Supponálja Váradyné asszony, hogy Petőfi náluk is *szerzte* azt a verset, és akkor reggel, atyja szobájában, ennyi és ennyi percz alatt, vetette papírra először; supponálja, hogy az ő birtokában levő kéziraton kívül más eredeti kézirat nincs; és ezen suppositiók alapján következteti, hogy téves a Bánffy-Hunyad datum, Torda a valódi kelet.

A tudományos módszer két alapmívelete, az analysis meg a synthesis, két sarkalatos szabálynak van alávetve: a vizsgálándó kérdésnek ugyanis egyetlen részletét sem szabad mellőzni, és semmit sem szabad supponálni. Ezt a két sarkalatos szabályt a kiadók mindjárt az első czikkben ignorálni látszanak, s később is igen flagráns módon megsértik. A második füzetbe (I, 59) az Urházy-féle Unio számára írt két költeményről (Tűz, Rongyos vitézek), melyeket Petőfi saját kéziratában a 47-beliek közé sorol, azt akarják elhitetni, hogy 1845. június és szeptember között irattak. Az okoskodás, nagyjából, a következő. A kiadók szerint, Urházy, az Unio megjelenése érdekében, 1846 júliusban felhívást tesz közzé, s a zsebkönyvbe szánt művek beküldésének határidejéül ugyanazon év szeptember 15-ikét jelöli meg. Ha Petőfi *erre* a felhívásra küldte be valamennyi versét, akkor a két költemény datumául 1846 volna elfogadandó; de gondolható-e, hogy Urházy már 45-ben zsebkönyv kiadását tervezze, — mint ez, többek közt, a Pesti Divatlap egyik erdélyi híréből kitűnik, — a nélkül, hogy Petőfitől ne épen első sorban óhajtson költeményt? Supponálva tehát ezt a körülményt, továbbá, hogy Petőfinek 1845 (?) a bordalos éve (l. a *Tűz*), végre, hogy ez évbeli hazafias költeményeiben a hazaszeretet még némi általánosságban nyilatkozik, épen olyanformán, mint a Rongyos vitézekben: majdnem világos, hogy e költemények 1845-re, a Cipruslombok és a Szerelem Gyöngyei közé esnek, és így oda volnának sorolandók.

Mellőzve a kézirat tanuságát és egyéb csekély fontosságú érveket vagy inkább föltevéseket, az egész okoskodás oda lyukad ki, hogy Petőfi a Tűz és Rongyos vitézek című költeményeit nem 47-ben, hanem 45 június és szeptember között írta, mivel az Unio tervét Urházy már 45-ben megpendítette volt, s ily vállalatból Petőfit már akkor sem hagyhatta ki. Igaz ugyan, vagy legalább valószínű, hogy Urházy még 45-ben felkérte Petőfit a közreműködésre, s valószínű, hogy 46 és 47 folyamán e kérést ismételhette. De ha Petőfi adott is egy-két verset Urháznak, adhatta azokat 46-ban, tehát akkor, midőn az Unio megjelenése 47-re csakugyan kilátásban volt, midőn, a szerkesztői felhívás szerint, már el voltak hárítva az akadályok, «melyekkel e honban minden ilyszerű vállalatnak küzdeni kell». Valószínű, hogy Petőfi azon öt vers közül, melyek tőle az Unióban megjelentek, a három első (Költői álom . . . ,

Isten csodája, Erdélyben) 1846 őszén küldötte Urháznak, s minthogy az Unio mindig késett, e költemények 47 tavaszán a nagy összes kiadásban láttak először napvilágot. Később az Unio (1848-ra) csakugyan sajtó alá kerülván, Urhász akkor a részére átengedett, de az Összes Költemények közt már kijött versek mellé néhány újat, kiadatlant is öhajtott. Így küldhette Petőfi, vagy talán személyesen adta át Urháznak a Tűz és Rongyos vitézek című verseit, midőn 47 október második felében vagy két napig Kolozsvárt időzött. Valóban alig hihető, hogy Petőfi minden ok nélkül oly sokáig dugaszban tartotta volna két jelentősebb versét, mikor a három első időközben kiadta volt Összes Költeményei közt. A mi pedig a költemények színét, hangját és tartalmát illeti, azokból épen nem vonható oly messzemenő következtetés, melyet a Petőfi-Muzeum érdemes kiadója kockáztat, sőt a költőnek 46-ban kelt utolsó verse (Egy gondolat bánt engemet . . .) alapgondolatban sajátságosan egyezik a Tűzzel, mely 47 elejéről valónak látszik, de mindenesetre 47-ből való.

Látni e szerint, hogy a kiadók ismét figyelmen kívül hagyták a módszer sarkalatos szabályait, s egész okoskodásukat kétes értékű suppositiókra építették. Supponálják, hogy a szóban levő két versnek más rendbeli kézirata nem létezik; supponálják, hogy Petőfi már 45-ben elküldötte volt ama két verset Urházyhoz; supponálják, hogy a három első a nagy összes kiadásból vette át az Unio szerkesztője, és supponálják, hogy a Tűz és Rongyos vitézek hangja is 47 előttre utal. Sőt midőn a Budapesti Szemle bírálójának (1888 május) a miénkkel egyetértelmű helyreigazítását, részben, közlik is (I, 213—214), nem azt ismerik el, hogy *rossz úton* keresték az igazságot, hanem csak az dönt előttük, hogy a Szemle bírálója *biztos forrásból* tudja, hogy a szóban levő költemények csakugyan 1847-ben küldettek be Urházyhoz. Belátják, hogy *tényleg* vagy *esetleg* a Szemlének van igaza; de hogy az általuk követett módszerrel nem is *lehet* az igazságot felfedezni, erre a belátásra még, ugy látszik, vagy nem jutottak el vagy röstellik azt bevallani.

A Petőfi-Muzeum, mint a program mutatja, egyrészt egy teljes Petőfi-életrajz, másrészt egy teljes és kritikai Petőfi-kiadás előkészítését tűzte ki céljául. Mind a két feladat egyaránt fontos, s a kettő szorosan összefügg egymással. A kritikai kiadás eszközléséhez első lépés a szöveg végleges megállapítása a Petőfi életében megjelent utolsó kiadások és az általa sajtó alá készített kéziratok alapján. Második lépés az összes variánsok egybegyűjtése és rendezése, hogy az olvasó mintegy tanujává legyen a kristályosodás azon egész folyamatának, melyen a költői kifejezés keresztülment. Ugy a szövegnek végleges megállapítása azonban, mint a variánsok összegyűjtése nem ily fölötté korlátolt terjedelmű folyóiratba való, mint a Petőfi-Muzeum, s voltaképp annak lenne munkája, ki

majdan Petőfi műveinek — sokára úgy sem halasztható — kritikai kiadására vállalkozik. Ám ha megengedjük is, hogy akad szakember, ki e folyóirat tiz vagy tizenöt évi folyamából — ha ugyan élél addig a vállalat — az emendatiók és variánsok töméntelen számát kiböngészni hajlandó: olyan semmi esetre sem fog akadni, ki e hosszadalmas böngészetre akkor is rá adja fejét, ha annak meddő, haszontalan voltát már az első közleményekben tapasztalja. Már pedig a Csernátoni által megindított, de a második közleménnyel megszakadt «Kritikai jegyzetek Petőfi költeményeihez» épen nem állják ki a kritikát. Igaz, hogy az érdemes kiadó nem igényli számukra a «tökéletességet és csalhatatlanságot», s a folyóirat egyik fő céljának azt vallja, hogy «a Petőfire vonatkozó adatok *nyilvános discussio* tárgyává tétessenek, s így bármely tévedés a netalán *jobban értesültek* által azonnal kijavítható legyen». Oly cautelák, melyek talán helyükön vannak ott, hol új nézetek, nem közvetlen forrásból nyert adatok vagy a közzelfogástól nagyban elütő személyes tapasztalatok közzétételéről van szó; de ott, hol csupán eltérő szövegek leírása, már nyilvánosságra jutott adatok reprodukálása a kérdés, ott nem látjuk be, miért ne lehetne emberileg a leg-tökéletesebb munkát végezni s miért volna lehetetlen a tökéletes pontosság oly téren, mely nagyobb intellectualis erőfeszítést nem igényel. A szaktudós, természetesen, kritikával fogad minden, bárhonnan származó adatot; de a kritikának bizonyynyal más mértékét fogja alkalmazni dilettonsokkal, és más mértékét azokkal szemben, kik a szaktudósság színeivel állnak ki a küzdő térre. Ha egy szakfolyóirat mindjárt az első próbán megbízhatatlannak és rosszul informálnak bizonyul: a szakember szívesebben fog maga utána járni minden adatnak, semmint a folyóirat felhasználásával magát is, másokat is tévútra vezessen. Ki fogja hasznát venni oly collatióknak, melyek közül pontosságra és teljességre alig egy-kettő tarthat igényt, s melyek a gyakorlatlan kezét és szemet az első pillantásra elárulják? Mellőzve itt, hogy az interpunctio s az orthographia eltérései általában nincsenek feltüntetve, csak néhány öregebb hibára utalok, melyek mind a *Hazámban* című költemény collatiójában fordulnak elő, s melyek az olvasót az egész dolgozat értéke felől egyszerűbben tájékozzák.

Az Athenaeum szövege.

A Petőfi-Museum reproductiója (I, 35.)

23 Fejem fölött míg őszi légen állt

— — — — —

32 Kezet szorítva, búcsút mondtam én,

Kezet szorítva, búcsút mondtam én.

52 Holott könnyüimből sok elfolya,

Holott könnyüimből ott sok elfolya.

82 Az álom első mézét szítam én.

Az álom első mézét szírtam én.

A figyelmes olvasó észrevette, hogy az *állt* variáns e collatióban elő sem fordul; e szó fölött elsiklik az érdemes kiadó, mintha sajtóhiba volna. Pedig ép úgy nem sajtóhiba, mint a *balzam* a *Dunán* című költe-

ményben. Az előbbi lehet ugyan az Athenæum szerkesztőjének correctuma, de az is plausibilis, hogy magától Petőfőtől származik, ki ezt akkor egészen jogos és helyes formának vélhette (v. ö. *ált-út* B. Szabó Dávidnál), mely a *szállt* igével jó rímet is alkot. A *balzam*-ot is inkább hajlandók vagyunk Bajza correctumának, semmint sajtóhibának tekinteni. Bajza verseinek első kiadásában (Pest, 1835) csupán ezt a formát találjuk, s Kazinczynál és követőinél ezek a lágyabb formák: *Múza, balzam, pézma* elég gyakoriak és senki előtt fel nem tűnnek, ki e század négy első tizedének könyveit és hirlapjait forgatta volt.

Sokkal magasb színvonalon áll és teljes elismerést érdemel Badics Ferencz cikke: «Szövegjavítás Petőfi költeményeiben» (II, 163), mely voltakép a szerző által rendezett iskolai Petőfi-kiadás utólagos correcturája gyanánt veendő. Mint a czimből is látni, Badics nem annyira a variánsok összegyűjtését, mint inkább a szöveg restitutióját célozza, s csupán az ő gyűjteményében foglalt néhány újabb (46 utáni) költeményre szorítkozik, kimutatva a közkézen forgó kiadások szövegének eltéréseit a Muzeumban őrzött irányadó eredeti kéziratoktól, melyekhez ő már csak akkor juthatott, mikor könyvének utolsó íveit nyomták. Badics szövegjavítása egészen pontos, ámbár — mint ő maga megjegyzi — nem teljes, mert a helyesírási variánsok közül csak azokat említi föl, melyek vers-tani szempontból is fontosak. Különösen értékes adalék a szöveg történetéhez a kéziratban kitörült első fogalmazású passusok kibetűzése, melyek az általánosan elterjedt balvélemény ellenében bizonyítják, hogy Petőfi igen sok munkáján ép oly műgonddal dolgozott, mint azok, kik műveik mellett a forró verejtéket is piacra viszik. Reméljük, hogy Badics e fáradságos kutatás eredményeit munkájának új kiadásában mentül előbb értékesíteni fogja.

Petőfi szövegének kritikájához nem kevésbé fontos adalékul szolgálnak eddig ismeretlen kéziratok facsimiléi, melyek sikerült kiállításban a Petőfi-Muzeum egyes füzetéhez vannak mellékelve. Az első évfolyamban közölt három facsimile (Az erdélyi hadsereg, Tűz, Rongyos vitézek) azonban csak másodrendű érdekel bír; a három közül tudniillik csupán az első mutat néhány jelentősebb variánst. — Szövegkritikai tekintetben fontosabbak az Egressy Gábor hagyatékából Kolozsvárra került kéziratok (Dalaim, Az örült), melyeknek szintén sikerült facsimiléit a II. évfolyamban találjuk. A négy ívrét lapon, melyek, mint Ferenczi constatalja (II, 22), világosan valamely könyv vagy füzetből vannak kitépve, Petőfinek sajátkezüleg írt két verse olvasható: *Dalaim* a 81-ik, s *Az örült* a 82—83-ik lapon, míg a 84. sz. lap üres. Az utóbbi költemény kéziratának számos eltérése az Életképekben (1846 decz. 17) megjelent első s az Összes Költeményekben megjelent második kiadástól meglehetősen pontossággal van regisztrálva. Ez eltérésekből ugy látszik,

mintha Petőfi «Az örültet» az első dolgozából, talán épen emlékezetből írta volna le Egressy számára, mielőtt a költemény nyomtatásban kijött, tehát 1846 vége felé. Csakugyan, *Az örült* a 46-ban írt versek közt foglal helyet az Összes Költeményekben is; e szerint keltéhez semmi kétség nem fér. Ámde mit tartsunk a *Dalaimról*? mely az Egressy-féle emlékkönyvben «Az örültet» megelőzi, míg az Újabb Költeményekben (1858) a 47-beliek közé s mindjárt az első helyre van iktatva. Maga Petőfi e költeményt a Bajza-féle Ellenőrnek engedte át, mely külföldön 1847-ben jelent meg; de abba a kéziratot kötetbe nem vette föl, mely 47-ben írt költeményeit, sajtó alá rendezve, foglalja magában. Ez a kötet az *Egy barátom az ifjúság* . . . című költeménnyel kezdődik, mely a közkézen forgó kiadásokban a második helyet foglalja el. A *Dalaim* csak külön lapra írva található — három példányban is — Petőfinek a Muzeumban őrzött kéziratai közt, *minden datum nélkül*, s így van okunk fölvetni azt a kérdést: melyik évben iratott ez a költemény, 46-ban-e vagy 47-ben, mert csupán e két esztendőről lehet szó.

Ha Petőfi a *Dalaim* című költeményt 47-ben írta volna, mint közönségesen hiszik, akkor nem látjuk be, miért hiányzik ez 47-beli költeményeinek nem csupán sajtó alá rendezett gyűjteményéből, hanem a két példányban fennmaradt s Petőfi által sajátkezülegi rt tartalomjegyzékből is. Igaz, hogy e költemény végstrophájában a forradalmi eszme oly erővel és leplezetlenül nyilatkozik, hogy a censura kétségkívül egészen elfojtotta vagy legalább is megcsönkította volna. De ha *A majtényi síkon*, melynek tartalma szintén aggályos lehetett a censor előtt, s mely abban az évben szintén csak az Ellenőrben láthatott világot; ha továbbá *A nép nevében*, mely csak Petőfi holtá után jelent meg az Újabb költemények közt, ha ezek, mondom, nem hiányzanak az említett kéziratot gyűjteményből: valószínű-e, hogy Petőfi a *Dalaim* címűt a censurára való tekintettel már előre mellőzte volna s nem jelölte volna ki helyét az 1847-ik év termékei közt? Bizonyára beiktatta volna ezt is, de a költemény, úgy látszik, nem a 47-ik, hanem a 46-ik év terméke, mely, végstrophája miatt a nagy összes kiadásban meg nem jelenhetvén, egyelőre az Ellenőrben látott világot, hogy később, talán kedvezőbb sajtóviszonyok közt, elfoglalja helyét egy újabb gyűjteményes kiadásban is. Így vélem magyarázatát adni ama sajátságos körülménynek, hogy a *Dalaim* Petőfi említett kéziratot gyűjteményéből hiányzik s hogy Egressy emlékkönyvében *Az örültet* megelőzi. Megjegyzem azonban, hogy e magyarázat csupán a hypothesis értékét vindicálja magának s a kérdés eldöntésére nagyon fogyatékos.

A gyűldei ifjakhoz című költemény teljes szövegét nem a Petőfi-Muzeum közli először; de az itt közlött szöveg (II, 101—102), mely Timár Károly vizaknai földbirtokos egykorú másolatából jutott nyilván-

nosságra, kétségkívül a legcorrectebbek egyike s a költemény szövegének végleges megállapításában különös figyelmet érdemel. E másolat pontos összevetése a Kórody-féle másolattal, mely először a Koszorú 1881. évi folyamában jelent meg (VI, 1—2), s később a Baróti által kiadott Petőfi-reliquiákban (p. 27—28) újra lenyomatott, csakugyan igazolja a Petőfi-Muzeum kiadójának azt a megjegyzését, hogy a Petőfi dictatuma alapján készült s a költő sajátkezű aláírásával ellátott másolat tekinthető a költemény eredeti szövegének, melytől a Timár-féleiben csak egy pár, kevésbbé lényeges eltérés foglaltatik. Ez eltérések száma azonban ugyancsak felszökken, ha a Koszorúban közölt szöveg helyett a Baróti által reproducált szöveget collationáljuk, mely annyira incorrect, hogy szinte új variánsnak tartanók, ha a kiadó meg nem jegyezné, hogy «minden kihagyás nélkül a *Koszorúban* jelent meg» (nem a IV., hanem a VI. kötetben). A Baróti-féle gyűjtemény szövegei általában oly könnyelműséggel és gondatlansággal vannak publicálva, hogy csak a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel használhatók. Intő például jónak látjuk itt e költemény néhány versszakát a Reliquiák meg a Koszorú közlése alapján szembe állítani.

*Baróti közlése.**A Koszorú közlése.*

1. A honnak egy igaz zászlója van,
Ezt mi álljuk körül.
S ti elhagyátok a hon zászlaját,
<i>Elhagyátok</i> , oh ifjak, hitetlenül.	1. A honnak egy igaz zászlója van,
Ezt mi álljuk körül,
S ti elhagyátok a hon zászlóját?
<i>Elhagyhatátok</i> , oh ifjak, hitetlenül?
2. Szégyen, gyalázat! hát az oroszlán
Rókák fészkébe tért?
Silány rongyot hogy cserélhettek?
A haza szentséges, dicső zászló-
jáért?	2. (Szégyen, gyalázat! hát az oroszlán
Rókák fészkébe <i>tér</i> ? . . .)
Silány rongyot hogy cserélhettek
A haza szentséges, dicső zászló-
jaer?
3. Higgyétek el, hogy rókafészek az,
Hova <i>betértetek</i> . . .
— — — — —
— — — — —	3. Higgyétek el, hogy rókafészek az,
Hová <i>beléptetek</i> ,
— — — — —
— — — — —
4. S hol a szabadság, ott van a haza
S ti elválhattatok
E két szentségtől? És <i>oly</i> korán!
— — — — —	4. <i>Hol</i> a szabadság, ott van a haza,
S ti elválhattatok
E két szentségtől és <i>olyan</i> korán?
— — — — —

Petőfi egyes költeményeinek ezen új kézíratain kívül egész sor apróbb, többé-kevésbbé érdekes Petőfi-reliquia van e folyóiratban, részint bemutatva, részint helyesebben, vagy előzményei- s következményeivel együtt közölve s részben kommentálva. Így először, vagy legalább teljesebben és correctebbül jelennek meg itt: Petőfi rövid meg-

jegyzése Szeberényinek a pápai Képző Társaság nevében tett azon hivatalos kijelentésére, hogy a *Tarasz* című zsebkönyv a társaságtól egészen független vállalat (I, 16); a Pesti Divatlap szerkesztőségének, úgy látszik, Petőfittől származó vagy általa sugalmazott két rendbeli izenete a Szeberényi által beküldött, de visszautasított költemény, illetve nyilatkozat tárgyában (I, 17); Bem tábornok nyilatkozata a Vécseyről szóló s a Honvédben Petőfi által közzétett levelére vonatkozólag (I, 19); a pápai Képző Társaság által 1842 július 30-án rendezett örömműnepszereplés, melyen Petőfi egy megdicsért és egy jutalmazott balladájával (Lehel, Szin és való) és szavalatokkal szerepel (I, 165—168); Petőfinek 1844 augusztus 31-én kelt nyugtatvány a Képző Társaság néhány tagjától verseinek hat példányára főlve előfizetési összegeiről (I, 167—168); egy emléksor (közölve facsimilében is), melyet a költő Burján albumába jegyzett volt Kolozsvártról, 1849 február 26-án («Lantom, kardom tied, oh szabadság!» I, 307—308); a Kozma-féle színbirálatban (Regelő 1842, p. 372) foglalt és állítólag Petőfittől származó néhány sor Szathmáryné játékaról (II, 35; v. ö. Orlay, Adatok P. életéhez. Bp. Szemle XIX, 346); Petőfinek Luby Zsigmondhoz intézett egy kiadatlan levélkéje (dd. Szatmár, 1849 július 31), melyet először E. Kovács Gyula közölt a Kolozsvári Ellenzékben (II, 36); Pákh Alberthez és Pákh nővéreikhez intézett két levél Petőfittől (II, 287—290; először a Vas. Újságban, 1889, 51. sz.); egy öt-hat sornyi német kézirat («Witziger Einfall» című anekdota), melyet Petőfi Aszódon II. éves grammatista korában (1835—36) írt, s mely jelenleg Petri Gyula igazgató birtokában van (II, 345—346); Petőfi és Emich szerződése (dd. 1847 június 26) a kiegészítő ponttal együtt (dd. 1848 január 1), a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött eredeti kéziratból (II, 351—354); továbbá Petőfi és Arany egy-egy levélkéje, Beöthy Zsolt szóbeli közlése után (II, 383—384); végre Térey Mari levele Petőfihez (dd. Nagy-Károly, 1847 május 5), melyben a költő és kedvese közt támadt félreértéseket eloszlatni törekszik s biztosítja Petőfit Julia változhatlan szerelméről (II, 349. 352). Vannak ezenkívül értéktelen kivonatok Petőfi és Arany levelezéséből (I. 247), melyek a másolásra fordított időt aligha megérdemelték s pusztán laptölteléskül szolgálnak, ép úgy mint a sajtóhibákkal teljes svéd, holland és francia fordítások, melyekből itt ugyan senki sem fog okulást meríteni.

De bármily elismerés illeti a folyóirat kiadót ezen újabb Petőfi-reliquiák összegyűjtéséért, azt hiszszük, nagyon is gyöngye kifejezés a naiv magahittség ama programmbeli passus jellemzésére, mely a Petőfi-Múzeum megindítása alkalmából épen a Goethe-Jahrbuch példájára hivatkozik. Si parva licet componere magnis! . . . Hisz a kinek egy pompás és kényelmes palota szintűgy, mint egy kisszerű, szegényes házikó, csak

congeries lapidum, semmi több: ám fogadja el a párhuzamot és őrizze meg fönséges komolyságát. Mi részünkről még a publicatióban, tehát a philologiai munkásság egyik legegyszerűbb mozzanatában is, végtelen távolságot látunk a német vállalat meg a magyar között. Mily bő és mélyreható kommentárral, a diplomatikai hűség és avatottság mily tökéletes apparatusával vannak ott a levelek közrebocsátva, s az éleselműség, az akribia mily fényesen nyilatkozik a Miscellaneák legapróbb adalékában is! Apróságok, igen, de apróságok, részletek ismerete nélkül a nagy tények, az egész ismerete nagyon ingadozó alapon áll, s a philologiai kutatás közvetlen tárgyát épen a detail-kérdések képezik. A Lubyhoz intézett levélnek pl. aligha fogjuk hasznát venni, ha nem ismerjük Petőfi viszonyát a címzetthez s ha nem kutatjuk fel, mikor módunkban volna, a levél eredetijét, mely a datum kérdését is egyszerűen eldöntené. Laikusnak megbocsátjuk még, ha ily reliquiákat minden magyarázat nélkül, egyszerűen kidob a nyilvánosság piaczára; de szakembertől megbocsáthatlan mulasztás, majdnem csupaszon s a szigorú diplomatikai hűség mellőzésével tenni közzé bármely iratot, melynek eredetije épen nem hozzáférhetlen s egy kis utánjárással kellően megvilágítható. Maga Kovács Gyula és Pákh Karoly is, laikus létükre, szükségét látták a megfelelő kommentárnak, s a kutató bizonynyal nem a szakfolyóirat közlését, hanem az övéket fogja felhasználni, ha az eredetiekhez talán hozzá nem fér.

Igen tanulságos adalék Petőfi pályája ismeretéhez mindazon prózai és verses nyilatkozatok összesége, melyeket a következő cím alá lehetne foglalni: «Petőfi a kortársak világításában.» Négy-öt évtized távolságából első pillantatra úgy látszik, mintha Petőfi *egy* csapással hódította volna meg a közönséget és a kritikát. De mélyebben vizsgálva a dolgot, arra a meggyőződésre jutunk, hogy ez nem épen könnyű munka volt, s hogy Petőfinek az élet bajaival ép oly erős harcokat kelle vínia, mint a hagyományos költészet és aesthetika balitéleteivel. Nem méltányolhatjuk eléggé — ámbár a bővebb kommentár itt is elkelne még — a Muzeum kiadóinak szorgalmát, melylyel mindazon nyilatkozatokat összegyűjtik, melyekkel a kortársak a nagy költő szellemének legkisebb mozzanatára reagáltak. Petőfi lényének s az általa inaugurált költői renaissancének hatását és jelentőségét nem érthetnők teljesen ama nyilatkozatok nélkül, melyek az ő sajátos, eredeti, felforgató egyéniségének mintegy háttérül szolgálnak s képét erősebben kidomborítják. Előtte a költők magas cothurnusban, szertartásos méltósággal és feszességgel álltak a nyilvánosság elé, s a mit nyújtottak, nem önnön lényök volt, a maga természetes, hamisítatlan mivoltában, hanem átídomítva, kiforgatva bizonyos convenientiák, iskolai szabályok és formák által, melyek az egyéniséget, az igazi tartalmat érvényre jutni nem engedték. Petőfinél

a tartalommal együtt születik meg a forma, és vele összeolvad elválhatlanul. Ezért a kortársak közül, azt hiszszük, senki sem fogta fel jobban Petőfi költészetének lényegét, mint Szemere Pál: a benső harmóniát «dalidom és anyag» között, egy — fájdalom! — annak idején meg nem jelent s később is feledsége jutott tankölteményben, mely a Petőfi-Muzeum lapjain most újra világot lát (I, 291). Petőfi nem a szokott ünnepies tartásban jelenik meg a költői tribuneön, s egyáltalán nem alkalmazza a hagyományos gestusokat és szólamokat, melyek a gondolat hiányát elleplezni alkalmasak. Neki a külső eszközökre nem is volt szüksége; neki mindig volt *mondani-valója*, midőn kiállt a közönség elé, s inkább fékeznie kellett Pegazusát, semmint erőn-erejével sarkantyúznia. Petőfi nem hazudta magára az ihlettséget, a hangulatot; mikor ő énekelt, akkor szíve együtt zengett lantjával, minden ízében *őszinte* volt. Nem is gyűlölt semmit úgy, mint a nagyképűsködést, az iskolás phraseológiát, a hazugságot.

A dicsőítő versek nagy része, úgy látszik, illetetlen hagyta Petőfi lantját, ki talán meg is botránkozott egy némely panegyrista buzgó ömlengésein, melyek többet árthattak neki, mint a Honderű, mely 1845-ben megfoghatatlannak találja, hogy «bizonyos idő óta alig jelenik meg lap, melyben Petőfihöz intézett dicsőítő, magasztaló versezetek Eduardo-Kunigundája ne ismételtetnék». Az első panegyristák, még mindig az Athenæumban megjelent *Borozó* hatása alatt, a bormámort tartva költészete fő motivumának, valami újkori Anakreont láttak Petőfiben, az élet örömeinek pajzán, jókedvű dalnokát, kinek költeményei, a mily rendkívül «könnyen futók», ép oly «hamar elfutók», s ki talán mélyebb érzelmekre nem is képes. Kerényi (1844) csakugyan «pogány Anakreonnak» nevezi, mint Lisznyay később «Anakreon unokájának», és Sujánszky (1844) nem találja szükségesnek megczáfolni azt a mende-mondát, mely rágalomnak is beillenék:

«Hogy csak tivornya és víg czimborák
Tudják tüzelni lángra szívedet
És bortol ázik minden éneked.»

Az e korbeli panegyrikusok typusa Lisznyay hosszú és izetlen poémája, mely Petőfi arcképével együtt a Pesti Divatlapban jelent meg (1845). A Főti dal rhythmusára írt költeményben Petőfi úgy van feltüntetve, mint vadgenie, kemény nyakú magyar, ki tanácsra, útmutatásra nem szorul, s ki legszebb verseit kancsó mellett írja, mint Csokonai Vitéz Mihály. E balvéleményt a Czipruslombok és a Szerellem Gyöngyei sem tudták eloszlatni; átszármazott az a forradalom utáni korra is, a törpe epigonokra, kik *ebben* a Petőfiben találták föl eszményképöket. A későbbi panegyristák nagy része a szabad eszmék s a nemzeti aspira-

tiók szószólóját látja Petőfi-ben. Így Lauka Gusztáv (1847) Petőfit mint a népszabadság dalnokát, a nép apostolát dicsőíti; Szelestey (1841) az emberjog költőjét, Mentovich (1847) az Unio hívét, Szemere Bertalan a szabadságharcz Tyrtæusát, a «költőt és polgárt» magasztalja; csak Greguss verse (1845) szól a «magyar Bérangerről», ki nem az «iskolák porában virágzott fel honunk díszére», s kinek «a halhatatlanság virúl», míg a törpék csoportja, mely gúnyt és átkot szór reá, halálba dől és elfelejtetik.

A mily korlátolt és ferde fölfogás nyilatkozik a legtöbb panegyrikusban, ép oly kevés szellemet találunk ama gúnyversek- és pasquillekben, melyek Petőfi rovására kortársai által lanciroztattak. Egúnyversek nagy része a Honderűben jelent meg, mely valóságos hadjáratot folytatott Petőfi ellen, s a költőt ama hirhedt kifakadásra ingerelte (A Honderűhöz), melyet később maga is megbánt. Ámbár Petőfi viszonya a Honderűhöz még nincs eléggé tisztázva, annyi bizonyos, hogy a mind élesebbé vált antagonismus közte és Horváth lapja közt inkább elvi, mint személyi okokban gyökeredzik. A Petőfi-Muzeum kiadói sok érdekes adatot összehordtak, hogy e viszonyt megvilágítsák; de a divatlapok kisszerű csetepatéinak rajzában s az idézetek útvesztőjében hiányzik a vezető fonál: a vezér alakok jellemzése, tájékozás az uralkodó eszmék, az általános helyzet felől, s bizonyos rendszeres egymásután, mely a kutatásnak egységes, biztos alapot vet és a részletek kanyargós ösvényein az eligazodást lehetővé teszi. Nem elég csak úgy ötletszerűen kijegyezni a Petőfire vonatkozó adatokat; ez magában csekély érdem. Az adatok rendszerbe foglalása, áttekinthető csoportosítása és tüzetes kommentálása az igazi *tudományos* feladat, méltó ahhoz a folyóirathoz, mely Petőfi mélyrehatóbb, intensivebb tanulmányát akarja megindítani, s magát oly nagyszabású és magas színvonalon álló vállalathoz méri, minő a Goethe-Jahrbuch, melynek azonban csak hiu árnyéka most: imago, sine re.

Nem vesztegetjük a szót azon æsthetikai kísérletekre, melyek Petőfit (plane az *Uti jegyzetek* alapján!) Heine fölé emelik (I, 69, 181), hanem rá térünk a bibliographiára, mely a folyóiratnak legsikerültebb rovatát képezi. Ohajtanók azonban, hogy határozottan, kellő nyomattal elismertessék itt id. Szinnyei József érdeme, ki Papp Miklós Történeti Lapjaiban már 1875-ben rendszeres, bár nem teljes, bibliographiát állított össze, mely nemcsak Petőfi önálló műveit és egyes költeményeit, hanem azon életrajzi és kritikai adatokat is felöleli, melyek Petőfiről az időszaki irodalomban megjelentek. Szinnyei munkája, rendszerességénél fogva, mindenkor hasznára lesz a kutatónak, s részünkről e munka javított kiadását többre becsülnők a zilált jegyzetek egész halmozánál, melyekkel a Petőfi-Muzeum hasábjai zsufolva vannak. Fő dolog

itt a rendszer és pontosság, a legutolsó vonásig, — pontosság, mely nem tűr hozzátétést s úgy írja le az adatokat, a mint a valóságban jelenkeznek. Hogy mi a különbség a pontos könyvészeti leírás meg a hozzátetés között, azt csupán a *Helység kalapácsa* meg a *Czpruszlombok* leírásával illusztráljuk, nem lévén szándékunk a példák számát föltöbb szaporítani.

A Petőfi-Muzeum leírása.

1. *Helység kalapácsa*. Höskölte-mény négy énekben. 12°. Budán, 1844. A m. kir. Egyetem betűivel. Pesten, Geibel K. sajátja. 68 l. Velinen, rajzolt borítékban füzve 36 kr. p. p. (Az egész egyszerű másolata Szinnyei leírásának, I, 22.)

2. *Czpruszlombok Etelka sírjáról*. 16°. Pest, 1845. Beimel József betűivel. 63 l. velinen, borítékba füzve 30 kr. p. p. (Ismét Szinnyei leírásának egyszerű másolata, I, 26.)

A miénk.

a) *Boríték*: A *Helység Kalapácsa* | Höskölte-mény | négy énekben | írta | Petőfi Sándor. | Geibel Károly sajátja.

b) *Külső címlap*: A *Helység Kalapácsa*. | Írta | Petőfi Sándor. | Budán | A Magyar Kir. Egyetem Betűivel. | 1844.

c) *Belső címlap*: A *Helység Kalapácsa*. | Höskölte-mény Négy Énekben. | (Készült 1844-ben.)

12°, 68 számozott lap, velinen, borítékba füzve, két könyvmatá rajzzal a boríték elő- és hátlapján, (Grimm Vinczétől Pesten. (Teljesség okáért a rajzokat is le kellene írni.)

a) *Boríték*: *Czpruszlombok* | Petőfitől.

b) *Külső címlap*: *Czpruszlombok* | *Etelke Sírjáról*. Írta Petőfi Sándor. Pest. | Beimel József Betűi. | 1845.

c) *Belső címlap*: *Czpruszlombok Etelke Sírjáról*. | († január 7. 1845.)

16°, 63 számozott lap, velinen, borítékba füzve. (A zár-vignette leírása.)

Az életrajzi cikkek közül legérdekesebb «Egy új adat Petőfi Sándor haláláról». Ez volt a «great attraction», melylyel a vállalat nagy trombita-harsogással megjelent a nyilvánosság piacán. Petőfi halálának kérdése, kétségkívül, ma is erős fascinatiót gyakorol a szellemekre, ámbár higgadt és elfogulatlan vizsgáló már régóta kizártnak véli a teljes bizonyosságot oly téren, hol csekély az objectiv tényálladék, melyből okoskodásunk szárait megszakítás nélkül tovább fonhatnók. Annyi bizonyos, hogy Petőfi részt vett a fejéregyházi csatában, de csak mint szemlélő, az is, hogy akkor nem viselt katona-ruhát, s hogy nyomtalanul eltűnt július 31-én. A csata előtt s a csata folyamán többben látták őt olyanok, kiknek szavához semmi kétség nem fér. Petőfi elesétét azonban,

minden részleteivel, csak egyetlen *szemtanú* erősíti, Szkurka, 10. huszárezredbeli közlegény, ki a csatából menekülve, éjjeli 11 óra tájt, Kóhalomban beszéli el a történeteket egyik feljebbvalója és pajtásai előtt. Ez a feljebbvalója Vajna Sándor, kolozsvári ügyvéd, ki 1884-ben halt el, s ki a szabadságharcz alatt vitéz tiszt volt a Vilmos-huszároknál. Vajna előszóval többször elmondotta volt Petőfi elesének körülményeit, s emlékeit dr. Török Aurél egyenes felszólítására akkor jegyezte föl, midőn a segesvári ásatások ügyében néhány évvel ezelőtt mozgalom indult meg. Mire Vajna elkészült a följegyzéssel, a mozgalom már megszűnt, s így jegyzetei egész haláláig fiókjában maradtak. Itt találta meg azokat fia, dr. Vajna Vilmos kolozsvári orvos, s a család kívánságára az Erdélyrészi Magyar Kultur-egyesületnek adta át megőrzés végett, melynek titkára Sándor József aztán a Petőfi-Muzeum szerkesztőire bízta az érdekes irat publicatióját.

Szkurka a vert haddal ellenkező irányban, a Kóhalom felé vezető úton menekült, s itt találkozott az «ajjutáns» Petőfivel, ki civil-ruhában, egyedül, gyalog, hajadon fővel és minden fegyver nélkül volt. Egy ideig, a kengyelbe fogózva, Szkurkával együtt haladt, de később, midőn belátta, hogy így sem menekülhet, bal felé a hegynek fordult a kukoriczásba, mely a csata színhelyétől «egy öreg ágyulóvésnyre» lehetett. Ekkor már az utánok száguldó négy muszka lovas csak pisztolylövésnyi távolságra volt tőlük. Petőfi alig tehetett 25 vagy 30 lépést fölfelé a kukoriczában: az elől érkezett két muszka lovas utána ugratott, s Szkurka látta, a mint réznyelű kardjával az egyik kettőt vágott a fejére. Petőfi szemben fogadta üldözőit, s csak a második vágásra esett le, mire a muszka még a földön egy vágást tett reá. A menekülés ellenkező iránya magyarázza meg, Vajna szerint, azt a körülményt, «hogy Petőfit annyi ezer ember közül senki sem látta sem elesni, sem megmenekülni, és a sebesültek közül is, kik pedig többen felgyógyultak, egy sem állította soha, hogy Petőfit megsebesülni vagy elesni látta volna.» (I, 6—13.)

Szkurka vallomásának hitelét támogatja, hogy Petőfit ő már azelőtt is látta volt, többek közt midőn Bem Temesvár alatt szemlét tartott, melyre a Vilmos-huszárok szintén kivonultak. Mással tehát aligha téveszti össze, ámbár feltűnő, hogy a sok szóbeszédben Petőfi személyleírásáról megfélekedzik. Az is sajátságos, hogy Szkurka rá ért egész pontosan megfigyelni, mi történik Petőfivel, holott ő maga is lóhalálában menekült s ugyancsak igyekeznie kellett, hogy a másik két muszka elébe ne kerüljön. Átalában, az egész vallomás inkább vallatás eredményének látszik, semmint spontan nyilatkozatnak, s már ez bizonyos irányt, *tendenciát* ad neki, mely sokat levon hitelességéből. Ezenkívül egy nagyon erős ellenmondást is constataáltak benne. Szkurka tudillik Bem menekülését, mely tizedféltkor történt, tizenegykor már ujságolja Kóhalomban, a

mi — a Segesvár és Kőhalom közti távolságot tekintve — határozottan lehetetlen.

Mindezen és sok más oknál fogva, azt hisszük, korán volna még a Lengyel-féle versiót elvetni (Vasárnapi Ujság, 1860, 42. sz.), mely annyi más között mindekkorig meg tudta őrizni tekintélyét. Az újabb verziók közt talán legtöbb figyelmet érdemel gróf Haller Ferencz tudomása, ki maga is activ részt vett a csatában s Petőfit a csata előtt polgári ruhában látta Bem oldalánál. Petőfi, úgy mond, az ütközet kezdete előtt, a mint a felállítás megtörtént, leszállott lováról, melyet visszavezettek a fedezethez, és gyalog a Haller tulajdonához tartozó *Monasteria* nevű kert közelébe vonult, s ott egy emelkedett helyen telepedett le *). Itt jegyeztetett és szemlélte a csatát. — Azontúl nem látta többé Petőfit; de Papp Lajosnak, Bem hadsegédének, ki a csata végéig a Monasteria-kerttől nem messze felállított ütegek mögött volt, s több jelenvoltnak tanúsága szerint, Petőfi az ütközet alatt a kert melletti gyepon pihent. Innen pedig csak az országút felé menekülhetett, — ha menekült, — s az országutat a muszkák már előzőnlőtték volt. Petőfit polgári ruhája nem menthette meg a muszkák öldöklő haragjától, kik Skariatín halála miatt is fel voltak a mieink ellen bősűlve.

Gróf Haller, mint látjuk, épen nem bocsátkozik merész és phantastikus következtetésekbe, s állításaiban szerényebb és óvatosabb még azoknál is, kik a csatának távoli szemlélői voltak. Hogy Petőfi haláláról ennél bizonyosabbat nem tudhatunk, annak ő más és természetesebb okát adja, mint Vajna Sándor, kinek följegyzéseiről az imént emlékeztünk. «Petőfi, mondja Haller, koránsem volt még a Bem hadseregében sem annyira feltűnő és ösmert egyén, mint azt ma gondolnók; másfelől, az ütközet hirtelen befejezése után oly nagy volt a zavar, hogy bizony mindenki csak saját életének megmentésére gondolhatott s nem ügyelhetett a zömtől különben is távolabb álló költőre.» (I, 246.)

Nem szándékunk itt kiterjeszkedni azon rémes verziókra, melyek Petőfi elevenen való eltemetéséről forgalomba hozattak, s egy mosolylyal napi rendre térhetünk azon megbotránkozás felett is, mely a Petőfi meneküléséről szóló «mende-mondák» terjesztését nem tartja összeférőnek a nagy költő iránti kegyelettel. Egész irodalma van már Petőfi eltűnésének, s ez a háládatos thema egyre foglalkoztatja még a kicsiny elméket és phantasiákat, melyek a szűk körben valóságos orgiákat üllnek. Nem csodáljuk azért, hogy épen a «megbotránkozó» egyike idején valónak látja már, hogy a Petőfi-Muzeum szerkesztősége, egyetértve

*) L. a fejéregyházi csatának gróf Haller Ferencz által vázolt térképét (P.-Muzeum I, IV. füzet), mely Petőfi helyzetéről is kellő tájékozást nyújt.

a budapesti Petőfi-szobor-bizottsággal, három tagú bizottságot alakítna, *«melynek tagjai közt egy se lenne olyan, ki a segesvári csatában részt vett vagy Petőfi elesétől valaha írt.»* Ezt a tisztelt *«megbotránkozó»* egész komolyan mondja ugyan; de kell-e találébb kritikája a Petőfi eltűnéséről keletkezett újabb irodalomnak, mint ez a jámbor indítvány, mely a maga naivságában a legmaróbb ironia?

HÁHN ADOLF.

A NÉMET *E*-HANGOKRÓL.

Az ófn. és kfn. nyelvnek tudvalevőleg két rövid *e*-hangja volt: az egyik az ősgerm. (és idg.) *e*, melyet a nyelvtanok és kiadások *ë*-vel jelölnek (kfn. *dëgen,ërde, hërze, gëben, hëlften, nëmen*), a másik az *a* umlautjából előállott *e* (*geste, mensch, brennen, legen*). Kfn. költők a rímelésben szigorúan megkülönböztetik a különböző eredetű két *e*-t, jó költők pl. a *dëgen: legen, gëben: heben*-félét nem tekintik tiszta rímeknek. Ebből már régen arra következtettek, hogy *e* két vocalis ejtésre nézve még a kfn. korszakban is különböző volt, *e* különbség pedig — a régibb felfogás szerint — abban állott, hogy az *a*-ból keletkezett *e* ejtése az *a*-hoz közelebb álló, nyílt volt, míg a másik *e*-t, mely a szótővekben *i*-vel változott (*hëlften: hülfe*), zártabban ejtették. E felfogást, melyet Grimm is a magáénak vallott, az újabb kutatások megczáfolták; már Hildebrand és Weinhold mást tanítottak, újabban pedig, főleg Franck fejtegetései (*Zeitschr. f. deutsch. Altert.* 25, 220) óta ép az ellenkező nézet vált általánossá, hogy t. i. a germ. korból való *ë* nyílt, az újabb keltű umlaut-*e* zárt ejtésű volt, bizonyos consonantikus befolyások azonban módosíthatták *e* kiejtést; így az umlaut-*e* *ht* előtt nyíltabb (= *ë, geslehte*), a germ. *ë* ellenben *st* előtt zártabb ejtésű (*swëster* rímelhet *rester*-re). Legújabban, főleg a Paul és Braune-féle *Beiträge zur Gesch. d. deutsch. Sprache* XI–XIV. (1886–1889) köteteiben több czikk jelent meg, melyek a német *e* hangokról való eme felfogást részben megerősítik, részben továbbfejtik. A kéziratok tanúsága e phonetikai természetű kérdés eldöntése mellett csak kevésbé jó számba, bár ezek közül is (már ófn. kéziratok közül) egyesek gyakrabban jelölik a régi *e*-t *ae* vagy *e*-vel, mint az umlaut-*e*-t. (Sievers, *Beitr.* 9, 464.) Legtöbbet bizonyít az élő nyelv tanúsága, természetesen nem a mesterségesen fejlődött irodalmi nyelv és beszédé, hanem az organikus fejlődésű dialectusoké. A német nyelvjárások, a melyek megkülönböztetnek két rövid *e*-t, mind az utóbb említett különbséget tüntetik fel; az nem fordul elő sehol sem, hogy a régi *ë* zárt, az umlaut-*e* nyílt, a mint azt régebben állították. Ily állapotokat tüntet fel

egyebek közt a hozzánk közelebb álló osztrák dialectus, l. erre nézve Luick czikkeit *Beitr.* 11, 492 és 14, 127. Legfeltűnőbb itt a két *e* közti különbség az *el* hangcsoportban. Igaz hogy a nyelvjárás a vocalis öblösítésével *öl*-lé változtatta *e* hangcsoportot, *stellen* : osztr. *stöltn*, *welt* : *wölt* ; (míg másrészt az irodalmi nyelv *ö*-jeivel szemben az osztr. dialectus *e*-t mutat *schön* : *šen*), de azért az eredeti kvalitásbeli különbség fenmaradt az *ö*-re nézve is. A régi germ. *e*-t tartalmazó *helfen*, *melken*, *schnell*, *seltten*, *welt* szónak megfelelő dialektikus alakok *ö*-je nyiltabb mint a *gelse*, *kälte*, *eltern*, *gefällig* alakoké. Luick *e* megfigyelését a pozsonyi német dialektusról való ismereteim alapján megerősíthetem. Ebből tehát az következik, hogy az öblösítés beállta előtt is meg volt a megfelelő különbség az alapúl szolgáló *e* hangok között. Egyéb hangok környezetében is, midőn nem *l* következik rá, az umlaut *e* ugyancsak zárt (*blätter*, *äpfel*, *fest*, *besser*), sőt *r* előtt egész *i*-be csap át (*a kerze*, *merken*, *sperren*, *fertig* stb. szókat az osztr. dialektus *i*-vel szereti ejteni), *ht* előtt azonban az *e* nyiltabb (*nächte*). A másik (germ.) *e* ellenben nyilt (*krebs*, *knecht*, *recht*), ez az *e* nem lesz *i*-vé az *r* előtt (*berg*, *erde*, *herz*, *kern*) ; *st* előtt a fent adott szabálynak megfelelőleg zárt (*nest*, *schwester*). A hol a quantitásbeli viszonyok nem maradtak a régiek és az *e* megnyúlt, ott a kvalitásra nézve némi zavar állott be, l. Luick *Beitr.* 14, 127. A két *e* megkülönböztetésére nézve ezekhez hasonló megfigyeléseket lehet tenni a többi felső-német, valamint a közép-német és alnémet dialektusokban is (l. Holt-hausen *Beitr.* 13, 370 és Braune u. o. 573. l.). — Feltűnő mindenesetre az, hogy az umlaut útján keletkezett új *e* nem azonosult a régivel. Az olyan magyarázat, hogy az *a* egyszerre, az articulációban beállott ugrással vált zárt *e*-vé, a melyet még Wilmanns is tanít (*Die Orthographie in den Schulen Deutschlands* 1887. 64. l.), ellentmond a nyelvfejlődés törvényeinek. Valószínűbb Paul magyarázata (*Beitr.* 12, 548). E szerint az *a*-nak *e*-vé válása lassan, egyes közbeeső fokokon át, ment végbe s egy fokon a keletkező új hang egészen egyenlő is volt a régi *e*-vel. Hogy mégis tovább haladt még a zártság felé, annak oka a következő szótagban álló *i* (illetőleg a közbeeső consonans jésítése) volt, mely magát az umlautot is okozta. Ez az *i* még mindig hatott a vocalisra s a nyilt *e*-t zárttá változtatta. A régi germ. *ē*, a mely után szabályszerűleg nem állhatott *i*, megmaradt nyiltnak ; a hol más okok folytán mégis *i* került a szótagba, ott ez az *e* is zárttá lett, pl. az ófn. *fēlis* compromissum-formában : kfn. *vels* (úfn. *Fels*), vagy a *pelliz* kölcsönszóban (úfn. *Pelz*).

Az úfn. irodalmi nyelv már korán összezavarja a két *e*-t, írásban és kiejtésben. Opitz poetikájában (cap. VII.)¹ rosszalja ugyan az *ehren* : *nehren* (*nähren*) rímeket, itt azonban kfn. *ē* és *e* vannak egymással szembe helyezve, a rövid *e*-ket ő már különbség nélkül használja (l. Heilborn, *Die e-Reime bei Opitz. Beitr.* 13, 567). Az úfn. korszakban beállott

zavart részben phonetikai ok, névszerint a tőszótagbeli vocalisok megnyulása (a mivel együtt szokott járni zárt hangok kedvelése), idézhette elő, de még inkább külső ok: a confusus orthographiai állapotok. A 17. század grammatikusai rendet akartak teremteni a helyesírásban és rendetlenséget hoztak létre. Mindinkább előtérbe lép az a törekvés, hogy az *a*-ból származott *e*-t *ä*-vel jelöljék. Gottsched kárhoztatja az addig dívó írásmódot: *Mann* : *Menner*, *Vater* : *Veter*, kimondja, hogy tekintettel kell lenni a szók eredetére. A szabályozás aztán természetesen megfelelt a férfiak etymologiai ismereteinek; Gottsched szerint *Knäbelbart*-ot kell írni, mert a *Knabe* szóhoz tartozik, *schmäucheln*-t, mert a *schmauchen* ige származéka. És nagyobbára e szabályokon alapúl az *e*-hangok mai jelölése, a melyre nézve igaza van Wilmannsnak (*Die Orthographie* stb. 75. l.), hogy akár a történeti nyelvtan, akár a mai nyelvre szorítókozó elemi nyelvtan álláspontjára helyezkedjünk, szabálytalannak és önkényesnek kell azt mondanunk. A mai német orthographia sok szóban nem jelöli meg az umlautot, ámbár vannak mellettök *a*-s alakok: *Eltern* (*alt*), *behende* (*Hand*), *Henne* (*Hahn*), *brennen* (*brannte*, *Brand*), *heften* (*Haft*), *Schenke* (*Schank*), *netzen* (*nass*), *wecken* (*wach*), *Menge* (*manch*), *fertig* (*Fahrt*), *Strecke* (*stracks*), *edel* (*Adel*); más szóban, a hol hiányzanak *a*-s alakok, természetesen még kevésbé várható az umlaut jelölése: *Erbe*, *Ente*, *besser* stb. Másrészt *ä* t írnak, a hol szó sem lehet umlautról: *Käfer* (kfn. *kërer*), *Schädel* (kfn. *schëdel*), *gebären* (kfn. *bërn*) stb., meg ott is a hol helytelenül származtatták a szót *a*-s alakból: *rächen* (a *Rache* miatt, kfn. *rëchen*), *schämen* (*Scham*); a *Bär* szót (kfn. *bër*) ma egész Németország *ä*-vel írja csak azért, mivel Zesen a *bar* melléknévből származtatta («weil er nackend gehe», Wilmanns 73. l.). — A mi végül az *e*-hangoknak a mai német közbeszédben való ejtését illeti, legtöbbször úgy járnak el — és ezek tesznek még a leghelyesebben — hogy nem különböztetik meg a különféle eredetű két hangot (a mai *e*-t és *ä*-t), legfeljebb a szomszéd mássalhangzóknak engednek módosító befolyást (a nálunk dívó német ejtésben pl. az *r* előtt álló *e* nyiltabb); másoknál a dialektusban levő különbség szolgál alapúl, természetesen a szókincsnek csak a nyelvjárásban meglevő részére nézve, a többiben mindenféle más befolyás érvényesül (v. ö. Luick adatait a bécsi «művelt» kiejtésről *Beitr.* 14, 139.). Azon szavakban, a melyekben az úfn. korban megnyúlt egy régebben rövid *e*, *e* hang kvalitására nézve nagy befolyása van az orthographiának is; főleg Észak-Németországból (a mely az újfelnémet irodalmi nyelvvel, épen mivel felnémet, mint idegennel áll szemben s ép azért lehetőleg betű szerint törekszik azt kiejteni) indul ki az az áramlat, mely a nyújtott *e*-hangot, ha *ä* jeggyel írják, nyíltnak, ha *e* (*eh*, *ee*) jeggyel jelölik, zártnak ejti ki (Braune, *Beitr.* 13, 580). Az önkényes orthographia tehát e tekintetben oly állapotot

idézett elő, mely teljes ellentétben áll a nyelvtörténeti tényekkel: a *kfn.* korszakban nyílt *e-t* ejtettek a *gēben*, zárt *e-t* a *nern* igében, ma az az irányzat válik általánossá, mely az elsőt zártan, a *nähren* főhangzóját ellenben nyíltan ejti ki.

PETZ GEDEON.

A szerelem balgasága.

(Walther von der Vogelweide.)

A szerelem — haj — gonosz
Egy szokást vall, bár ne tenné,
Szép volna nagyon.
Vele soknak bűt okoz,
A ki tőle nem érdemlé.
Illik ez vajon?
Huszonnégy év ő neki
Negyvennél sokkal kedvesebb,
S ősz hajszaát ha lát, az már kedvét szegi.

Szerelem! — szolgáltam én,
Tudtam minden titkát, csinyját;
S ime bűra vitt:
Ifjabb most ha erre mén,
Még suhancz bár, én rám mindjárt
Görbén kancsalit.
Mit gondol a balga nő?
Am cziczomázza fel magát,
Amítson együgyüt, — csak vénebb nálam ő.

Szerelem most szerteszét
Gyerköcz nép után bolondul,
Balgamód futos.
Vajjon hol hagyá eszét?
Az oktan hova gondol?
Nem lesz már okos.
Bár ne vón' ily csapodár,
S mint más tisztos nő, járna úgy!
Nyilván még megbotol, hogy szinte szánom már.

Szerelem! — ne vedd zokon,
Hogy a mig te itt kalandozsz,
Én megpihenek.
Kedvem ám magas vagyok,
Mint annak, ki fenn ugrándoz.
Több ugyan minek?
Végkép nem is hagylak el.
Lásd, hol kapsz hétből hat napot,
Tőlem nem jár csak egy: a hetedik ha kell.

WIGAND JÁNOS.

HAZAI IRODALOM.

A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira. Irta *dr. Kohn Sámuel*. Budapest, Athenæum, 1890. XVI, 377 l. Ára 2 frt 50 kr.

Élt Keleten Erdélyben a székelyek között egy maroknyi népség, elvonulva, sőt elnyomva s rajongva áldozva az egy igaz istennek Jehovának. Nem volt az sem keresztény sem zsidó vallására, de nemzeti-ségére székely, tehát magyar. Egy maroknyi népség a közelmúltban, s a XVII. században egy tekintélyes felekezet, egy hatalmas szekta, mely azt hitte magáról, mint minden szekta, hogy megtalálta az igaz egy istent, s azt imádva száználmasan nézte le a négy recepta religio követőit, kiket tévelygőknek tartott, a keresztényeket. Volt irodalma, volt sajátos külön élete, voltak emlékei és hagyományai, voltak reményeik. Volt egy-két kiváló emberök, kiknek oltalma alatt meghúzódva emelkedni kezdettek, kik tekintélyre, sőt félelmes ellenség hírére emelték magukkal e törvények által üldözött rajongó felekezetet. Később eljött a megpróbáltatások ideje, aztán az elmulásé, s ez a megnyomott felekezet beleolvadt a zsidóságba, melynek vallásos nézeteihez minél jobban és jobban közeledett, elfeledve, hogy a keresztény unitárius hitből szakadt ki, megtagadva múltját, emlékeit, hagyományait, alapítóját és követőit. Nem tudott ellenállani az idők hatalmának, mely egy elszigetelt felekezet rajongását elnyomta. A szombatosok, zsidózók, sabbatarianusok szektájáról ennyit tudtunk eddig. Kerestük emlékeit, kutattuk irodalmát, elemeztük költői termékeit, és csodáltuk bennök a mély vallássság ihletét, a költői kedély gazdagságát. Jóformán úgy ástuk ki őket a feledés leple és az idők romjai alól, költői maradványaik révén. Lugossy, a ki az első szombatos énekeskönyvet ismertette, s dr. Nagy Sándor, a ki már egy egész irodalomnak felszínre került maradványait mutatta be, nem a zsidózó felekezet múltját és dogmáit, hanem költői, irodalmi emlékeit vizsgálták, s mind azok, a kik eddig foglalkoztak velök, mint vallásos és költői ihletű felekezetet jellemezték. Eme maradványok kapcsán fordult felénk a figyelem, s lettek a szombatosok hazai művelődésünk múltjában érdekköltő, figyelmet követelő felekezet. Általok újabb erősödést nyert az a tudás, hogy a történet színpadán minden egyéb mulandó és kétes dicsőségű, csupán a szellemi eredmények biztosítanak halhatatlanságot, mert nem veszhet el az idők végtelenében oly nép, melynek irodalma van. Abban van letéve az az ige, mely új életre kelt. Ime a szombatosok is irodalmi érdemeik alapján kerültek elő a feledés homályából, hova a rájuk bizonyára áldatlan idő

temette őket. E révén lettek érdeklődés tárgyává, s ennek köszönhetjük a czímben kitett munkát, mely történetükkel foglalkozva, megismertet a zsidózók szektája egész múltjával. Megismerkedünk velök, történetükkel, dogmájukkal, vallásos életükkel, nagy alakjaikkal, szóval tisztán látjuk magunk előtt mindama kérdéseket, melyek ezideig megfejtetlenül állottak elénk. Szerző munkája nemcsak mint érdemes, hanem mint hézagpótló és gazdag eredményű mű határozott nyeresége irodalmunknak.

Nehéz volt a feladat, melyet megoldott, de nem koszorú nélküli a siker sem, melyet elért. Mert a zsidózók külső történetét megírni, irodalmukat ismertetni nem elég, magyarázni kell theológiájukat, és megmutatni azt az utat, melyet az unitarismusból kiszakadt székelység a zsidóságba történt beleolvadásig megtett. Át kell hidalni azt az űrt, mely az unitarismus és a judaismus között van, s melyet a szombatosok háromszázados multjokban majdnem észrevétlenül támasztottak. E feladat megoldása kettőt kíván különösen, a történeti és a zsidó theologiai jártasságot. — Csak ezek segítségével lehetett munkához fogni, s magunk is csak most látjuk, olvasván e munkát, hogy azok nélkül bárki is félszegen dolgozott volna. Az igazság érdekében azonban már eleve meg kell jegyeznünk, hogy szerzőnk a dogmatikus részek tárgyalásában sokkal erősebb, mint akár a történeti, akár az irodalmi fejtegetésekben. A középkori rabbi-irodalomban való nagy jártassága, s a zsidó theologia alapos ismerete tették számára lehetővé, hogy e nekünk egészen ismeretlen területen biztos kalauz lehessen. Azok a fejtegetések, melyek a szombatosok dogmáit magyarázzák, a könyv legjobban megírt részei. Látszik bennök a zsidó theologia s a rabbi-irodalom szakavatott mestere. E részek olvasása után nyert ítéletünk feltétlen elismerést biztosít szerzőnknek, mert bár a héberség titkait, vallásos mysteriumait, dogmáinak subtilitását és irodalmának gazdagságát, sőt nyelvét, de még betűit sem ismerjük, előadása oly igazságosnak, olyan tisztának fejtí ki fonalat, hogy teljes nyugodtsággal formálhatunk ítéletet.

A könyv, mint czímében világosan olvastuk, a szombatos felekezet történetét, dogmatikáját és irodalmát tárgyalja, Péchi Simon életére való különös tekintettel. Megismertet tehát mindazzal, a mi e rajongó felekezet multjára és vallásos életére vonatkozik, megismertet különösen Péchi életével és tevékenységével. E közben magáénak követel egy eddig unitáriusnak ismert író, Bogáthit, ki mint énekszerző és zsoldárfordító nevezetes alakja XVI. századi irodalmunknak, összeállítja a szombatos énekeskönyvek bibliographiáját és meghatározza az egyes énekeket, s e részekben az irodalom-történetet néhány új névvel és sok eddig ismeretlen adattal gazdagítja.

A szombatosság az unitáriusságból szakadt ki, s Dávid Ferencz

apostoli hevét túlzó tanaiban gyökerezik, melyek a Krisztus nem imádásban tetőzve teljessé tették az ellentétet az egy istent imádó és a Krisztust nem imádó unitáriusok között. Dávid Ferencz küzdött és elbukott, de tanításának tételeit a szombatosság alapjának ismerjük föl. A szekta gyorsan terjedt, felkeltötte a hatalom figyelmét — s elnyomatott; e röviden jelzett mult teljes háromszáz esztendő alatt folyt le, s a szekta élete ez idő alatt, az első félszázadot kivéve, szomorú tengődés volt. A szombatos mult ücsösége 1638-ig, a deési terminusig emelkedett, onnétől kezdve süllyedve süllyedt. Erre az időre esik két legnagyobb írójának java munkássága, erre az időre esik irodalmának virágzása. Az a félszázad maga kimeríti a szombatosság multja nagyságát, történetének gazdagságát és irodalmának kincses bányáját. A mi maradandó benne, ez alatt az idő alatt alkotta, a mi azután következik, az az elerőtlenedés, elgyengülés kora, melynek csak egyetlen erénye volt: a vallásbeli állhatatosság, s a velejáró szívósság. Csak az volt a kérdés, meddig él, s nem az, hogyan él, s a szombatosság sanyarú viszonyai daczára soká élt, korunkig elhúzta, s a közelmultban beleszakadt abba az áramlatba, mely felé lelke vonzotta, sőt természetes iránya vitte. Ez a kor már nem érdekelhet minket annyira, az elgyengülésben nincs vonzó, a megerősödés már maga a vonzalom. Mintha e gondolat észrevétlenül ugyan, de beopta volna magát szerzőnkbe is, mintha jobb kedvvel dolgozott volna a munka derekán, mint elején és végén. Azok a lapok, fejezetek, melyek a szombatosság nagy korával és nagy alakjaival foglalkoznak, nagyobb erővel vannak írva, szinte kiérzik az író kedve, lelkesedése. Az ezt megelőző és követő részek hatása, úgy tetszik, valamivel erőtlenebb. Péchi Simon életrajza annyira kerek és annyira egész, hogy mint önálló kötet is bátran helyt állhatna. Ha talán Péchi bukásának okait nem politikai, hanem vallási tényezőkben keresné, s e pontban kimerítőbb lenne, sokat nyerne vele, míg így — e kérdésben nem nyugtat meg teljesen. Péchi fejedelme kegyét elvesztette, s mint bukott államférfi nemcsak saját emelkedésének útját vágta be, hanem ama felekezetét is, melyhez tartozott, a melyet addig magával emelt. A szombatosság sorsa össze volt kötve Péchiével; a mint ennek csillaga letűnt, halványodni kezdett amazé is. Péchi nemcsak elismert feje volt a szombatos-felekezetnek, hanem elismert theologusa és kitűnő költője is, kinek a felekezet szervezetét, theológiáját és liturgiáját köszöni. Azonkívül tőle valók istenitiszteletére szolgáló hymnuszai is, szóval ő lelke volt a felekezetnek, terjesztője, oltalmazója hitének, utóbb áldozata hitsorsosaihoz ragaszkodó hűségének. Kettejük sorsa szorosan egybe van foglalva, dicsőségük épen úgy közös mint bukásuk.

Péchi élete még nem volt megírva; sem a történelem sem az irodalom nem gondolt vele, pedig mind a kettő egyformán büszke lehet

rá. Ha mint államférfi, mint kancellár Erdély sorsát egy darabig vezette, intézte, mint zsidó-theologus nemcsak a magyarságnak, hanem az egész kornak kiváló embere volt, sőt, mint szerzőnk mondja: «nem csak a maga korának hanem minden idők nem zsidó hebraistái közt kiváló helyet foglal el.» Költői és theologiai munkái révén nagyobb hálával számíthatjuk az irodalom emberei közé, s ez magyarázza meg, miért foglalkozunk könyvünk után alakja nagy vonásaival annyira. Ez az ember egyaránt tisztetünk tárgya, akár mint államférfi, akár mint író, de sokkal inkább az, mint ember. Alacsony sorsból emelkedett előkelő méltóságra, saját tehetségei és szorgalma segítségével; politikai befolyására, vagyoni gyarapodására, családi összeköttetéseire nem volt rátartós, mint az olyanok rátartóságok szoktak lenni. Tudományára kimagaslott, s munkáit a mai kor kutatójának kellett meghatároznia, nem sietett azokat nevével ékesíteni, hogy nevének megmaradását biztosítsa. Bukásában olyannak mutatta magát, a milyennek hatalma delelőjén ismertük, csupán egyben kívánt kitűnni, vallásos áhitatban és az isten szolgálatában. Szóval Péchi Simon nagy alakja multunknak, s élete részletes megismertetése hálás munka volt, mely dicséretre nem szorul.

Bogáthi Fazekas Miklós a XVI. századi irodalomnak soká nyílt kérdése volt, s mint énekszerző, prédikátor és zsoltárfordító különféle versiókban szerepelt. Az unitárius hit és költészet számára foglalták le, míg könyvünk munkáiból ki nem derítette, hogy voltaképen szombatos író vala. Életrajza második eredménye szerzőnkől irodalmunknak, egyúttal immáron megfejtett és megmagyarázott kérdése. Az első teljes zsoltárfordítást tőle birjuk, s a mint az eddig töredékesen közölt darabokból következtethetünk, méltó emléke az munkásságának. Megelőzte Sz. Molnár Albertet, és bizonyára sikerrel mérkőzik vele, ha munkája sajtó alá kerülhet. A zsidózó irodalomnak második alakja Bogáthi Fazekas Miklós, jelentőségre Péchit követi, míg korra megelőzi. Épen úgy, mint őt Eössi Avdrás, a zsidózók első literatora, theológiájuk első megállapítója. Eössi a harmadik, eddig ismeretlenül lappangott író, kinek életéről, munkásságáról szerzőnk beszámol. Jobban csak vázlat, de lehetőleg teljes, a mi nagy eredmény az adatok szükségése s a források rövidszavúsága miatt. Hármukon kívül még néhány névvel gyarapította az énekszerzők sorát e könyv, melynek irodalmi értéke már ezekből is kitűnik.

Írókon kívül irodalmi termékekkel is foglalkozva, ismerteti a prózai theologiai irodalmat és a költői zsoltárok, hymnusok, énekek gyűjteményeiből felkutatott maradványokat. E téren talált legtöbb előmunkálatot, mert a szombatos énekeskönyvek vizsgálatát az irodalomtörténet Lugossy óta már feladatának ismerte. A prózai, dogmatikus irodalom ismertetése, mint már röviden említettem, a legderekabb fejezeteket tölti

meg. Ezekben ismerjük fel különösen amaz előföltételeket, melyek nélkül e kérdés tárgyalásába bocsátkozni nem lehet: a zsidó theologia tudását, s a rabbinikai irodalomban való teljes jártasságot. Dr. Kohnt erről az oldaláról már régebbtől ismertük, de mélyreható gondolkodását és éles szemét eme kényes és finom subtilitások meghatározásában tanultuk méltányolni. Összerakni, megállapítani egy teljes dogmatikát verses és prózai darabokból, fáradságos, de nem nehéz dolog; de rekonstruálni egy egészen feledésbe ment vallásnak tételeit, és épen hiányos, töredékes, s nem is szorosan rendszeres maradványokból, ez nemcsak fáradságos, hanem nehéz dolog is.

A prózai termékek ismertetése meglehetősen röviden, s inkább valási, mint irodalomtörténeti szempontból történt. Valamivel hosszasabban foglalkozik az énekek, énekeskönyvek tárgyalásával, de azzal sem szorosan irodalmi, mint inkább bibliographiai czéllal. Elkülönítette és felsorolta a szombatosság három korszaka szerint mindamaz énekeket, melyeket különféle codexekben őrzött meg számunkra a véletlen. Meghatározta az egyes énekeket, liturgiai jelentőségüket és szerzetesök korát, s így egybeállítván azokat, s felsorolván címöket, szombatos énekeinknek lehető teljes jegyzékét adta. Így tehát tulajdonképen nem magát, a szombatos költészetet, hanem annak csupán jegyzékét mutatja be. Rövid válaszása, jellemzése a szombatos költészet eddigi ismertetőinek nyomán nem kárpótol bennünket azért a veszteséget, melyet szenvedünk, hogy a felsorolt és meghatározott címek helyett nem a költeményeket találjuk. Bármilyen szerénytelennek tessenek e megjegyzés, nem indokolatlan. A szombatos költészetéről már eddig elegendő sokat szóltak és írtak, de nem adták oda a közönségnek saját kezébe, hogy maga olvassa. Most, hogy a legnehezebb részt szerzőnk elvégezte, t. i. az egyes énekek meghatározását, kétszeresen megokolt kívánságunk lehet, hogy végre egy teljes szombatos kanczionálét kapjon a közönség, mely végül is hajt ugyan a tekintélyek szavára, de maga is szeret saját fejével gondolkozni. Szívesen elismerem, hogy e gyűjtemény felette megterhelte volna a könyv tartalmát, sőt megakadályozta volna helyel-közzel a tárgyalást is, de szó nélkül nem hagyom legalább óhajomat, hogy ha már nem kaptuk függeléknek, kapjuk legalább külön kiadásban, külön kötetnek. A mint Thaly K. a vitézi énekek gyűjteményes kiadásával elérte, hogy elismertette az addig elhanyagolt kuruczköltészetet, mért ne lehetne, sőt, mért ne kellene elérni ugyanazt az eredményt egy külön kiadású szombatos kanczionáléval? Ilyen kiadásra az irodalomtörténetnek szüksége lenne, és ki tehetné meg ezt könnyebben, mint szerzőnk, ki a munkának egy részét már eddig elvégezte? Ha e hiányt jelen kötetben teljesen pótolni, talán technikai okokból is, nem lehetett, szívesen vettünk volna valamivel bővebb irodalmi szempontból

dolgozott ismertetést, általános jellemzést, a melylyel annyira a mennyire mégis pótolva lett volna. Ennek elmaradása csak akkor vigasztalna meg, ha szerzőnk előbb kifejtett óhajtasomhoz képest azt talán kiadandó Énekeskönyve Bevezetéseül tartotta volna vissza.

Történeti, dogmatikai és irodalmi tekintetben a nagyjában vázolt körben mozog e könyv. Nem lehet minden részletet sorba venni, csupán általános benyomásról kell beszámolni. S ezt tettem eddig is, de volna még szóm valamihez, a mi már részlet.

Szerzőnk első fejezetében bőven foglalkozik a bibliával, az ó szövetség tekintélyével és a magyar reformácziónak jól ismert költészetére tett hatásával. E fejezetben két állítása vonja magára figyelmünket: egyik, hogy a közvélemény a biblia hatása alatt egyformán jobbra fordul nálunk és külföldön a zsidók iránt, s a másik, hogy a biblia és reformáczió hatásának lehet tulajdonítani a reformáczió költészetnek egyik sajátos jellemét, a bibliázást. Ezekről röviden a következőket.

Utopikus gondolatnak tartom az elsőt. A reformácziónak szüksége volt a bibliára, s mert annak hagyományosai, jóformán letéteményesei a zsidók voltak, miért változott volna kedvezőbbre a zsidók iránt addig táplált közvélemény? Sem az ellenkezőt rikítóan kiemelő történeti tényekre nem hivatkozom, a különféle zsidóüldözésekre, sem azt az állítást nem bonczolom, nem czáfolom, csupán egy analogiára, példaképen egy anachronismusra figyelek. Ma, mikor már a zsidók emancipációja tizedek óta teljes, mikor törvény védi vallásukat, személyöket és vagyonukat; ma, mikor már egy jó darab utat megtettek, hogy a magyarosodás és nemzetiesedés által hozzánk közeledjenek, ily kedvező viszonyok között annyi idő óta mennyire fordult feléjük a közvélemény? S ha ma még van antisemitismusról szó, nem egy pár emancipált okos embert értek, hanem nagy tömegeket, hogyne lett volna a XVI. században, mikor politikai és egyéni szabadság nélkül, törvénytől nyomva egészen idegen elemként élt közöttünk a zsidóság? Ma már anachronismus az a fogalom, melyet antisemitismussal jelelnek, de nem volt az a XVI. században, a mikor állítólag kedvezőre fordult volna a zsidóság iránt a közvélemény. Ez legfeljebb néhány okosabb és korát megelőző ember gondolkodásában történhetett így, és nem a tömegek fölfogásában. Állításának indítékát alighanem a megett a *)-os jegyzet megett kell találni, melyben a magyar országgyűlés eljárását helyteleníti, mikor ismétlen ráutaltak, hogy tágabb körökben még mindig nem ismerik a zsidók vallásos életét, kivált pedig erkölcsanukat.

Átérve immár a másik megjegyzésre, hogy a bibliától és a reformácziótól nyerte volna a XVI. sz. magyar költészet egyik sajátos jellemvonását, a bibliázást, röviden csak annyit mondhatok, hogy ez nincs egészen így. A biblia, különösen az ó-szövetség a reformáczió

korától lett népkönyvvé, de nem *egyszerre*. Eleintén csak a papok, főrangok, szóval az olvasni tudók és vagyonosabbak szerezhették meg, részint mert a nyomdák XVI. századi termékei nálunk még magasra voltak felesigázva; részint, mert az írni-olvasni tudás nem volt olyan általános birtoka a nemzetnek mint ma. Hogy tehát némileg pótolják e hiányt, a kiváló prédikátori rend ájtatos leczkékül, vallásos színű mulattatásul a bibliás történeteket énekekbe foglalván, oktató és térítő czéllal adták a köznép számára, mely ezekből az énekekből ismerkedett meg először a bibliával. Hogy e mellett a magyar és zsidó nemzet sorsában levő rokon vonások miként kínálkoztak a parallel feldolgozásra vagy allegorikus átalakításra, hogy az énekszerzők legnagyobb részt bibliás emberek voltak, mindez csak elősegíti, de föltétlenül nem magyarázza a biblia tekintélyét és befolyását.

Ezek azonban, mint említettem, részletek, s ha e két dologra volt, s még több dologra is volna, megjegyzésem, az nem azt jelenti, hogy az egész ellen is vannak kifogásaim, hanem, hogy csak a részletekre.

Dr. Kohn művét irodalmunk határozott nyereségeül tekintem, s általa egy eddig meg nem oldott feladatot látok megfejtve, és tudom, a szombatosság története immár nem találgatás és hypothesisek mezeje. Óhajtanónak tartanám, hogy mint említettem, szerzőnk ejtse módját e műve kiegészítésének oly módon, hogy a teljes szombatos kanczionálét kiadja. Neki van arra e könyve nyomán legtöbb joga.

ERDÉLYI PÁL.

Questiones de Firmico Materno astrologo. Scripsit *Geyza Némethy*. Budapest, 1889. Lampel R. bizománya.

Az az író, kivel e rövid, mindössze 33 lapra terjedő munkácskában foglalkozom, a legelhanyagoltabb valamennyi ókori latin író között. Pedig nem lehet mondani, hogy meg nem érdemelné a vele való foglalkozást. Hiszen csak az ő nagy munkájában maradt reánk a régi astrologiának, a csillagjósítás titokkal teljes tudományának teljes rendszere. A renaissance korában, midőn az astrologia újra divatba jött és sokak előtt nagy tekintélyben állott, számos olvasója volt Firmicus Maternusnak is, de a mint a csillagjósításban való hit meggyengült, csökkent az iránta való érdeklődés is, melyet végre teljes közöny váltott fel. Editio princeps Velenczében Bivilacqua Simonnál 1497-ben jelent meg; 1499-ben ugyanott Aldus Manutius nyomatta ki; Baselen pedig kétszer, 1533-ban és 1551-ben Pruckner Miklós adta ki. Ezóta újabb kiadása nem jelent meg. Nem csoda tehát, hogy a nyilvános könyvtárak, a mint azt németországi tartózkodásom alkalmával többször tapasztaltam, a legnagyobb féltékenységgel őrzik még meglevő példányait s hogy ma már vajmi kevesen vannak a classica philológiával szakszerűen foglalkozók között is, a kik ez íróhoz hozzáférhettek.

Könnyen képzelhető, hogy egy ily munka szövegében, melyet utoljára minden gond és tudományos készütség nélkül 1551-ben adtak ki, valósággal hemzsegnék a hibák s hogy a kritikusra itt még úgy szólván szűz tér és roppant feladat vár. Néhány coniecturát eddig csak *Haupt* (*Opuscula philologica* vol. III. p. 324. 580—581. 623—624), *Jahn Otto* (*Philologus* I. p. 648; XXVI. p. 8.) és *Dombart* (*Jahrb. f. Phil.* 1882. p. 592.) adtak; *Lessing* egy wolffenbütteli példányból kiegészítette a kiadások hézagos részeit (l. a Lachmann-féle Lessing-kiadás IX. köt. 421. lapját); a kéziratok ismeretéhez is csak ketten járultak adalékokkal, nevezetesen *Kelber* (*Progr. der Studienanstalt in Erlangen*, 1881), a ki egy müncheni, és *Bonnet* (*Revue de philologie*, VIII. p. 187—189), a ki egy montpellier-i codexet írt le. Ez mindössze Firmicus Maternus kritikájának eddigi irodalma.

De nemcsak a tartalom, hanem a szókinés és a syntaxis tekintében is rendkívül érdekes író Firmicus Maternus. Egész sereg oly szóalakot találunk nála, mely más íróknál vagy nagyon ritkán vagy egyáltalán nem fordul elő s a mely a legteljesebb szótárakban is vagy ki van hagyva vagy helytelenül magyarázva. Szófüzésében is van számos oly különösség, mely a latin syntaxis történetét tárgyaló munkákban meg sincs említve. Rámutatott erre már *Dressel* »Lexikalische Bemerkungen zu Firmicus Maternus« (*Gymn. Progr. Zwickau* 1882) cz. értekezésében, *Kelber* pedig a hiányt kipótolandó hozzá is fogott egy specialis Firmicus-szótár készítéséhez, melynek elejét 1883-ban (*Progr. der Studienanstalt in Erlangen*) ki is adta. De belátták mind a ketten, hogy e téren dolgozni korai mindaddig, míg biztos kritikai alapon nyugvó kiadásunk nincs.

E szükségletnek *Sittl* akar eleget tenni, kinek 1887-ben megjelent rövid közleménye (*Archiv f. lat. Lexicogr.* IV. p. 607—611) remélünk engedi, hogy valahára bírni fogjuk Firmicus Maternusnak a tudomány mai kívánalmainak megfelelő kiadását s meg lesz a lehetőség, hogy ez íróhoz mindenki hozzáférhessen. Csakis ekkor indulhat meg minden irányban a specialis kutatás.

Azonban századok mulasztását helyre pótolni a kritika terén nem egy ember dolga. Ha valahol, úgy itt bizonyul be leginkább az a mondás, hogy több szem többet lát. Addig is tehát, míg *Sittl* ígérését beválthatja, jól teszik azok, a kik Firmicushoz hozzáférhetnek, ha adalékokkal szolgálnak a rettenetesen elcsúfított szöveg kijavításához.

Ez a cél lebegett szemeim előtt értekezésem első részében, mely, mint czíme *Emendationes in Firmicum Maternum* is mutatja, javításokat tartalmaz az Astronomica 31 helyéhez. E javítások közül 23 a Pruckner által kiadott szövegre, 8 a Lessing fönebb említett pótlékaira vonatkozik. Nem ismertethetem itt egyenként minden emendatiómat,

mert relatióm ez esetben épen olyan hosszúra nyúlnék, mint maga az értekezés, hanem e helyett idézem német bírálóm, *H. Dressel* nyilatkozatát, a ki a «*Wochenschrift für class. Philologie*» 1889-iki évfolyamának 48. számában így ír: «*Der erste Theil der Abhandlung enthält ungefähr 30 Emendationen. Von diesen sind einige (z. I. 3 statt tribuit und contradicit: — unt; II. 32, 4: si: et; IV. präf. 67 fomentis — elementis; V. präf. formate und praemissi: firmate und promissi; VI. 31 impuro honore: i. ore; VIII. 30. conscriptione: constupratione)* überzeugend; ebenso eine Reihe anderer, die schon in dem von Lessing benützten Wolfenbüttler Exemplar stehen (III. 1 *admixtures atque: admixtione aquae*; IV. präf. 32 *antiscii: antistites*; IV. 12 *informe: biforme*; VI. 25 *mortis: Martis*; VII. 27, 72 *nudi: undis*; VIII. 17 *fumosis: sinuosis*).» Ez utóbbi közlemény különös elégtételemmre szolgált, hogy t. i. a wolfenbütteli példány, melyet Dresselnek átnéznie alkalmá volt, — mert Lessing csakis a kiadásokban hiányzó részeket közölte belőle — hat esetben igazolja coniecturáimat.

Három gyanításomat teljesen elhibázottnak tartja a bíráló. A mi az elsőt illeti, az V. könyv präfatiójának e helyén: «*ne in ipsis principiis intentio tuta invidiæ ac malitiosæ taciturnitatis vitio relinquatur*» a *tuta* helyett *tota*-t coniciáltam. E kétséges kísérlet helyett Dressel, a mint szívesen megvallom, sokkal valószínűbb javaslattal áll elő, a meny nyiben *tuta* helyett *constituta*-t olvas, a mi Firmicus hasonló helyeivel igazolható. A VI. k. 25. fejezetében e helyen: «*mortis autem inconsulta temeritas et ardoris improbitas ac inflammati caloris algor impatiens coniunctione Saturnii frigoris temperatur*» *mortis* helyett *Martis*-t, *algor* helyett *altor*-t írtam. A Dressel által átnézett wolfenbütteli példány az elsőre nézve nekem ad igazat, *algor* helyett azonban *ardor*-t ír, a mi bizonyára helyes, mert Firmicusnál sem az *ardor* szó ismétlésén, sem a *caloris ardor*-féle pleonastikus kifejezésen nem lehet megütközni, sőt épen ez felel meg stilusa más helyeken észlelt sajátságainak. Nem adhatok azonban igazat bírálómnak a harmadik esetben, a VI. k. 13. fejezetében: «*Sol si Lunæ quadrata fuerit radiatione coniunctus. . . in hominum decretis efficaciam ex aliarum stellarum radius prosperæ felicitatis accesserit, actus maximi . . . conferuntur.*» Itt *in hominum* elé *si*-t tettem, *efficaciam* helyett *efficacia*-t, *radius* helyett *radiis*-t írtam. Dressel erre csak ennyit jegyez meg: «*Ich ziehe vor statt ex: habet et si.*» Ő tehát az *ex* helyére három szót akarna közbeszúrni. Itt bátran az olvasó ítéletére bízhatom, hogy melyik az egyszerűbb és valószínűbb javítás, még csak azt jegyezvén meg, hogy *efficacia*-hoz tartozik a *prosperæ felicitatis* genitivus és hogy a birtokviszony két tagjának ily eltávolítása egymástól Firmicus stilusának egyik sajátsága. Azon javításaimról, melyeket a Lessing pótlékaihoz közöltem, röviden így emlékezik meg a referens:

«Auch zu den von Lessing herausgegebenen Ergänzungen werden einige, meist zutreffende Verbesserungen gemacht.»

Értekezésem második része, *De Firmico Materno Manilii sectatore*, azt akarja kimutatni, hogy astrologusunk a VIII. könyv 6—17. fejezeteiben az úgynevezett *sphaera barbarica* leírásánál Manilius *Astronomica*-jának V. könyvét használta egyik forrásul. Erre már Scaliger utalt néhány szóval Manilius-kiadásában, de a dolog feledésbe ment, olyannyira, hogy több irodalomtörténeti kézikönyv pozitív igazság gyanánt állítá oda a tételt, hogy Firmicus nem ismerte Maniliust; *Jacob*, a ki 1846-ban Berlinben ez utóbbit kiadta, szóval sem említi a dolgot. Később *Bechert* hasonlította össze a két író néhány helyét *De emendatione Manilii* cz. értekezésében. Érdemesnek találtam tehát a dolognak bővebben utána járni és 29 hely egymás mellé állításával kimutatni, hogy Firmicus csakugyan függ Maniliustól. E kérdés eldöntéséből kettős hasznot húzhatunk: először adalékot nyerünk Firmicus forrásainak ismeretéhez, a mire nézve még mindég a legnagyobb homályban vagyunk; másodsor az összehasonlítás rá vezet mind a két író romlott helyeinek javítására, úgy hogy ezután Firmicusnak a Manilius apparatus criticusában mint *imitator*-nak, Maniliusnak a Firmicuséban mint *auctor*-nak, helyet kell kapnia. Magam is kockáztattam az egybevetés kapcsán úgy az egyikhez mint a másikhoz néhány emendatiót; a nyereség a kritikára nézve azonban még nagyobb lesz, ha a mai kíváncsagnak megfelelő kiadását fogjuk bírni mind a két írónak. Bírálóm, *Dressel* erre nézve így nyilatkozik: «Der zweite Theil enthält die Vergleichung einiger Stellen aus dem 8. Buche des Firmicus Maternus mit Stellen des Manilius, die allerdings wahrscheinlich macht, dass jener diesen benutzt hat, oder beide denselben Vorgänger, wie denn auch Némethy selbst einräumt, dass F. hier noch andere Quellen gehabt hat.» Én értekezésem végén a következőkben fejeztem ki véleményemet: «Permulta igitur noster Manilio debet, sed non omnia. Multo enim plura, quam Manilius, exempla ad demonstranda stellarum de hominibus decreta profert, ita, ut, quæ poetæ debet, ne dimidiam quidem partem descriptionis sphaeræ barbaricæ efficiant. Quare pluribus fontibus, praeter Manilium huc usque ignotis, hanc operis particulam composuisse putandus est.» Constatáltam tehát, hogy Firmicus más forrásokat is használt, de azt nem vagyok hajlandó elismerni, hogy a két író összehasonlított helyeinek egyezése közös forrás utánzásából is ki lenne magyarázható. Meggyőződése az, hogy Firmicusnak közvetlenül fel kellett használnia Maniliust. Az értekezésben felhozott bizonyítékokon kívül utalok itt különösen két félreértésre, mely világosan mutatja, hogy írónk olvasta Maniliust, de homályos stílusával nem tudott mindég megbirkózni. Az astrologus költő V. könyvének 228. és köv. verseiben ezt olvassuk:

Nec silvas rupesque timent, vastosque leones
Aut spumantis apri dentes atque arma ferarum,
Effunduntque suas concesso in corpore flammæ.

E helyet Firmicus a VIII. k. 10. fejj. így utánozta: «Hi enim nunquam metuunt secreta silvarum, quin omnium ferarum morsus pro mentis animositate contemnunt, ita ut frequenter illis pericula et a feris et *ab incendiis* inferantur.» Maniliusnál szó sincs tűzveszélyről; de Firmicus nem érté ezt a sort: «Effunduntque suas concesso in corpore flammæ», melynek értelme az, hogy a vadászok hevőket azaz öldöklési vágyukat oly lényeken töltik ki, melyek megölése meg van engedve, vagyis vadállatokon; így csinált ő a *flammæ*-ből (heves indulat) *incendium*-ot (tűzveszély).

Manilius V. könyvének 298. verse így hangzik:

Cuspide vel triplici securum figere piscem;

ezt Firmicus a VIII. k. 12. fejezetében így utánozza: «Aut qui pisces *tridente vel cuspide* inter ipsa etiam undarum spatia *figet* intrepidus.» Itt Maniliusnál a *vel cuspide triplici* értelme: *vagy háromágú szigony*; de mivel a *vel* a két szó közt állott, Firmicus két fogalmat csinált belőlök: *tridente vel cuspide*, azaz háromágú szigonymal vagy dárdával. Ha tehát a tartalom és sorrend egyezése közös forrás használatából ki is volna magyarázható: az ilyen és hasonló félreértések csakis abban találják megfajtásöket, hogy Firmicus olvasta Maniliust és nem mindenütt értette meg.

Mielőtt soraimat befejezném, el nem mulaszthatom, hogy fiatal philologusaink figyelmét újra fel ne hívjam Firmicus Maternusra, mint oly íróra, a kinél a specialis kutatás még csak ezután fog megindulni. Ők, a kik annyit panaszkodnak, hogy a classica philologia terén már minden ki van dolgozva s hogy életre való új themát találni lehetetlen, nagyon jól tennék, ha ráadnák a fejöket az *Astronomica* olvasására. Foglalkozhatnának vele különösen két szempontból: először a források, másodsor a nyelvtan szempontjából. A mi az elsőt illeti, össze kellene hasonlítani az összes, úgy a görög mint a latin astrologiai írókkal s elemeire bontani a minden valószínűség szerint több forrásból mozaikszerűleg összerakott munkát. A mi pedig a másodikat illeti, a szókincs, a syntaxis és a stilus tanulmánya annál kevésbbé lehet gyümölcstelen, mert, a mint már előbb is mondtam, a Firmicusnál található gazdag anyag se nagy szótárainkban se a historiai syntaxist tárgyaló munkákban módszeresen felhasználva nincsen.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

Petőfi élete és művei. Irta *Fischer Sándor*. Előszóval ellátta Jókai Mór. Németből fordította Tolnai Lajos. Budapest 1890. 8°. XV, 639 l.

A Petőfi életrajzán, mondhatni, több mint harmincz év óta csötlököl egy csoport magyar író. Mióta Gyulai 1854-ben életének főbb adatait először összeállította s költészetének néhány kiválóan jellemző sajátosságait fejtegette: azóta Zilahy Károlytól Vutkovichig többen foglalkoztak e ritka lángész rövid életének adataival, a melyekhez — alig múlik el egy év, — hogy valami új adalékkal ne járulnának lapjaink és folyóirataink.

Petőfit a nemzet osztatlan érdeklődése kíséri folyton-folyvást. Elismert, jeles és névtelen íróink egyaránt szívesen foglalkoznak életével és működésével, mintha valamennyien meg volnának győződve Aranyval együtt arról, hogy míg másokat a haladó idő terhe elaggít: addig Petőfi folytonosan «gyarapúl névvel»; a mit adott: «abból semmi sincs elveszve, firól-fira száll, mint egy közös *eszme*». A lángeszű költő viszontagságos életének s műveinek varázsa oly élénk, hatása annyira beleolvadt a nemzetiség újabb fejlődésébe, hogy nemcsak az irodalom, de a közönség is osztatlan érdeklődéssel kísér minden kísérletet, a mely e viszontagságos, de ritka fényű életpályára némi világot látszik vetni. Azok a való vagy látszólagos ellentétek azonban, a melyek a Petőfi jellemét alkotják: nagyon megnehezítik az életíró feladatát. Innen a sok áldatlan kísérlet, a melyeknek irodalmi értéke alig van, vagy legalább ennél kevesebb.

Ujabbán egyik szépirodalmi társaságunk pályadíjt tűzött ki életadatainak összegyűjtésére. Sőt a magyar írók egy csoportja már régebben irodalmi társaságot is alakított emlékezetének fentartására s a Petőfi cultusának emelésére. Csakhogy ez a társaság 13—14 évi fennállása alatt majd semmit sem tett a költő életadatainak tisztázására s költészetének komolyabb fejtegetésére. Ellenben örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy egy magyar születésű német író, a ki jól-rosszul összeállította Petőfi életrajzának lehetőleg minden, előtte ismert, adatát, tiszteleti tagjai sorába iktasson. Nem keressük: vajjon osztozik-e az egész Társaság, elnökének, Jókainak elragadtatásában, ki a Fischer művét korszakalkotónak mondja: annyi bizonyos, hogy nagyon sikerült műnek hiszi, a mely a Petőfi életrajzára nézve alapvető. Véleménye igazságának támogatására összeszedi az összes napilapok ítéleteit s kinyomatja a munka végére függelekül, hogy rámutasson: íme a magyar sajtó egyhangú dicsérete a munkáról, a mely, bármit tartsanak is a czéhbéli kritikusok, sikerült munka, Petőfinek legjobb, «első kimerítő élet- és jellemrajza», a melynél jobbat nem kívánunk, de nincs is rá szükség. Ha még a magyar lapok egyhangú dicsérete — a melyre, mellesleg szólva,

komoly irodalmi ember édes-keveset ad — sem elég: sorakoztatja a Petőfi-társaság a német írók egész csoportját, hogy megerősítsék a magyar lapok véleményét. Egyenkint adnak számot Ebers György, Heyse Pál, Freytag Gusztáv, Wilbrandt Adolf, Brandes György, Dahn Felix stb. arról a hatásról, a melyet a Petőfi életrajza rájuk tett; nem igen kockáztatnak ugyan véleményt a Fischer munkájáról, de annál jobban elvannak ragadtatva, hogy e szilaj lángész különzségeit és hóbortjait ily bőven megismerhetik. Magyar írónak, természetesen egynek sem találjuk elismerő nyilatkozatát közölve, s azt hiszszük, hogy a lapok újdonságíróin kívül nem is könnyen találkoznék számbavehető magyar író, a ki a németek elragadtatásában osztoznék, mind a mellett, hogy a Petőfi-társaság nagy nyereségnek tartja e művet irodalmunkra nézve. Kételkedünk azonban meggyőződésének igazságában. Sőt, ha egyenkint megszavaztatnák a tagokat: szavazatuk bajosan lenne összhangzó; a min annál kevésbbé csodálkozunk, mert magunk is azt tartjuk, hogy a Fischer könyve egy szorgalmas, de kevés tehetségű, buzgó, de kritikátlan észjárású író műve, a mely egy pár fejezet kivételével, elsietett, gyors dolgozásnak az eredménye. Oly mű, a melyben az adatok jobbadán a maguk nyereségében vannak élénk tárva s szerves összeillesztéseket meg sem kísérti az író. Oly mű, a mely a többi kísérletek számát eggyel szaporította, azzal a kivétellel mégis, hogy a Fischer könyve lelkiismeretesb utánjárás, valamivel gondosabb kutatás eredménye. Úgy látszik, hogy az összes kísérletek között legközelebb áll a Szokolyéhoz (*Petőfi életéből*); a mivel azt akarjuk mondani, hogy az életíróban épen annyi volt a biograph, mint a regényíró tulajdonságaiból. Maga a mű a komoly életrajz és regényes korrajz különös vegyülete. De az alkotás érzéke sem mint élet-, sem mint korrajz vagy regény írójában nincs meg. Oly vaskos műben nem a Petőfi, hanem egy Shakspere életét is jól meg lehet vala írni, ha a biograph tanulmányainak eredményét adja elő s nem magát azt a fáradságos munkát mutatja be, a melylyel adatait összegyűjté. Az olvasót nem érdeklik a készülődések, csak az eredmény. Fischer a vékony értelmet sok réti phrasisba takarja s mire az olvasó könyvének végére jut: igazán alig marad meg más az eszében, mint a Petőfi különzségei, szilajsága, jellemének ellentétes, meg nem fejtett sajátságai, a melyeket valódi szeretettel színezett ki a szerző.

Azt nem lehet mondani, hogy Fischer nem ismeri a Petőfi irodalmát; helylyel-közzel fel is használja a legjobb forrásokat; de az a baj, hogy Petőfinek sem ifjú koráról, sem forradalmi szerepléséről, sem költészetének a magyar költészetet mintegy újjá teremtő vagy megifjító hatásáról nem tud valóban hű, élénk, szemlélhető rajzot nyújtani, hogy az olvasó maga elébe képzelhetné a költőt — ha nem is úgy, mint a milyen valóban volt (mint Jókai a Fischer művéről mondja — szeretetre

méltó nagyítással), csak úgy legalább, a hogy az életíró maga képzelte, a hogy alakját maga megalkotta.

Bármily sok kifogást lehet azonban tennünk a Fischer könyvének német kiadása ellen: hibái úgy tűnnek föl, mint egy nemzetünk törekvéseivel rokonszenvező idegen író tudatlanságai, a melyeket eszünk ágában sincs azzal a mértékkel mérni, mint ha e hibákat egy magyar író követi el. Fischer kevésbbé ismerte a tősgyökeres magyar életet s a magyar szellem fejlődésének menetét: a hol tehát elbeszéléseiben valami hibára akadunk (főleg a bevezetésben, a mely kiválólag a német közönség számára készült, számos hiba, téves felfogás, téves adat van), e hibákat mintegy kimentí az a rokonszenves hang, a mely az egész művön átvonúl s a milyenhez idegen írónál nem igen voltunk szokva eddigelé.

Egészen másképp vagyunk az életrajz magyar nyelvű kiadásával, a fordítással, a melyről a Petőfi-társaság azt mondja, hogy Tolnai Lajos «nagy tapintattal» felelt meg feladatának. Minthogy Fischer szabadságot engedett műve fordítójának, hogy rövidíthessen a szövegen ott, hol jónak látja: azt kelle várunk a fordítótól, a kiről okunk van föltenni, hogy jól ismeri a magyar életet, mikép nemcsak ott rövidít, hol a külföldi közönségnek szánt részletek a magyar közönség előtt semmit sem jelentenek (mint a bevezetésben), hanem ott is, hol a szerző téves adatokat közlött, vagy hibás felfogásokból indult ki. Vagy ha épen az életrajzban semmit sem akart rövidíteni, legalább jegyzetekkel kísérté volna azon részeket, a melyeknek hibás voltát lehetetlen volt át nem látnia. Nem azt várta a Fischer művét figyelemmel kísérő olvasók kis számú csoportja Tolnaitól, hogy a regényes apróságokat, anecdotaszerű furcsaságokat (mint például, hogy Petőfi hogy szavalta egyik fenséges költeményét a Sz. Gellérthegyen az éji homályban), kalandos utazásait, jellemének ellentéteit mennél jobban kiszínezzé, mennél könnyedebbé s egyszersmind pongyolává tegye: hanem azt várta, hogy a szerző hibáira egy-egy sornyi jegyzettel rámutasson s az olvasók tudását ne kívánja mintegy megvesztegetni hallgatásával. Azt várta, hogy a szerző bizalmának a tőle telhető legjobb tehetséggel felel meg; hogy valóban kiválogatja ama részeket, a melyek a magyar olvasókat csak untatják, fárasztják; hogy nem a könyv vastagságán törekszik, hanem annak lehető használhatóságán, s hogy a szerző forrásainak hiányos összeállításán nem a források teljes elhagyásával, hanem azoknak kiegészítésével, teljesebbé tételével segít.

Ha ezt várta Tolnaitól a közönség: tökéletesen csalódott. A fordító minden komolyabb irány és felfogás nélkül teljesítette tisztét. Úgy látszik, az volt egyetlen s legfőbb törekvése, hogy a könyv mennél hamarébb megjelenhessen. A gyors, hamar munka pedig, mint a magyar közmondás is tartja, ritkán sikeres. Még a legszembeszökőbb hibákat

sem tartotta érdemeseknek a kijavításra, sőt néhány oly hibát is ejtett, a melyek az eredetiben nincsenek meg. Az eredeti fogalmazásnak túl-bizalmas, szinte komázó, egészen valami víg elbeszélésbe illő hangját csak fokozni tudta, úgy hogy az elbeszélés csak úgy hemzseg a *szegény éhes lélek*, *Sándor rossz bőrben volt*, a mi meghatotta *öregét*, a *szegény ördög*, *kóbor színész*, *csavargó* stb. kifejezésektől, a melyeken természetesen mind Petőfit kell értenünk. A mennyire a mű kétféle nyelvű kiadását figyelemmel kísérhettük: a bevezetésen kívül semmit, vagy legalább nagyon keveset hagyott ki belőle, még azokat a hosszabb költemények idézését sem (mint *A jó öreg kocsmáros*, *Egy gondolat bánt engemet*, *A felhők* s *Az apostol* sok részletét stb.), a melyek helyökön voltak a német közönségnek szánt kiadásban, de a magyar nyelvűben semmi sem indokolja e műveknek per longum et latum-való idézését, annál kevésbbé, mert a Petőfi művei sokkal inkább el vannak terjedve, sem hogy erre a legkisebb szükség is leune. Még valami régibb írónál, a kinek művei csak egy-két kiadást értek s nehezen hozzáférhetők: meg lehetne engedni e gyakori idézeteket magyarban is; de mindez Petőfinél teljesen fölösleges s csak arra szolgál, hogy a könyvet mennél vastagabbá tegye.

Fontosabbak azonban Fischer ama tévedései, a melyek közül néhányat ide iktatunk annak a kimutatására, hogy a fordító mennyire nem tartotta érdemeseknek azok kiigazítását vagy magában a szövegben, vagy legalább jegyzetben.

Az irodalmi törekvésekről szólva: kemény vádat szór a régebbi magyar tanítókra, tanárookra s mindazokra, kik általában tanítással foglalkoztak a múlt század végén s a jelen század elején. «A tudományos körök nagy része — írja Fischer — keveset törődött a nemzeti szellem fölébresztésével, s bizony nem igen törekedtek a reájok bízott kincset híven megőrizni s kamatoztatni.» Hogy ezt Fischer írja: azt tőle nem veszszük rossz néven, mert ő nem ismerte vagy legalább kevésbbé ismerte a magyar szellem fejlődésének történetét; de hogy Tolnainak erre nincs egy szónyi észrevétele sem: azt már nem értjük. Honnan került hát ki az a nemes gárda, a mely a jelen század első felében annyi nevezetes bajnokot, mondhatni, elszánt harczost állított a nemzeti ügy élére: ha az iskolában oly nemzetietlen, elhanyagolt nevelésben részesültek? Honnan szívta magába az a nemzedék a lelkesedést minden iránt, a mi a magyarság kifejlődésével kapcsolatban volt: ha az iskola erre semmi ösztönt nem adott? Vagy mutathat-e föl a magyar műveltség története több oly nevezetes epochát, mint a jelen század első fele volt? Ha az okozatról az okra következtetni szabad (a mit kétségbe vonni nem lehet): bizonyára ez az állítás fölé a képtelenséggel. (36. l.)

Petőfi, nincs kétségünk benne, szívesen forgatta a Kisfaludy Károly *Auroráját* is, de hogy «nagy gyönyörűséggel olvasgatta Jósika

báró regényeit az «Auróra»-ban: ezen méltán kételkedünk azon egy-szerű oknál fogva, mert mikor az *Abafi*, Jósika első sikerült regénye megjelent, akkor az *Auróra* már rég megszűnt. Az *Abafi* 1836-ban jelent meg: az *Auróra* pedig már 1831-ben megszűnt, mit Tolnainak tudnia kellene. (66. l.) Nem kevésbbé kételkedünk azon is, hogy a vándor színészek repertoirején a Vörösmarty *Csongor és Tündéje* is megfordult volna (95. l.), mi ha csakugyan igaz: nagyon érdemes lett volna, ha már a szerző nem tette, följegyeznie Tolnainak, honnan vette ez adatot. Aztán, ha Fischer nem tudta, hogy az *Olmos botok* című híres satyrát Gaal József írta: Tolnai a Szalkay (és nem *Szálkay*) neve után legalább zárjelbe odatehette volna a szerző igazi nevét. (107. l.) S mikor Petőfi Mező-Berényben Orlai Petricsessel együtt játszott a rögtönzött színházban s egyszer fölvonás közben szavalt: nem *Az úrhölgyhöz*, hanem *Az úri hölgyhöz* című művét szavalta Vörösmartynak. A fordítónak nem volt ideje a mű valódi címét megtekinteni s rábízta magát a Fischer szövegére, a melyben *An die Dame* cím mellé oda van téve zárjelbe *az úrhölgyhöz*. (113. l.) Petőfi költeményei 1843-tól fogva «sűrűbben jelentek meg az *Athenaeum* hasábjain, a *Honderűben*, a *Regélőben*» — írja Fischer, s Tolnai mindezt észrevétel nélkül hagyja: holott az *Athenaeum* 1843-ban megszűnt, a *Regélő* szerkesztőjével meg, ismeretes, hogy Petőfi nem sokára összeveszett s így valami «sűrűn» nem igen jelenhettek meg művei ezekben a folyóiratokban. (126.)

Tudva van, hogy Petőfi hírért a vidéken, kivéve talán Pápát, a hol iskolába járt, első verskötetete alapította meg 1844-ben. Az életrajzban mégis azt olvassuk, hogy mikor az ifjúság megtudta Kecskeméten, hogy a költő Petőfi az (mikor még ezt a nevet, mint színész nem is igen használta) a szegény színész, a ki mint ember oly igénytelen: «szeretete és tisztelete lelkesedésben tört ki a vendég iránt.» «A ki csak tehetette — olvassuk tovább — a színházba tódult, hogy a színész Petőfit is megcsodálja. De a lelkes ifjúság ebben keserűen csalódott.» (128. l.) Valószínű, hogy ily nagy várakozással nemcsak Kecskeméten nem, de sehol sem néztek az ő színészi föllépte elé, még akkor sem, mikor már némi hírre tett is szert. De hogyan is nézhettek volna föllépése elé valami nagy várakozással, ha «az egész ember egy esetben, félszeg alak benyomását idézte elő (mi bizonyára nem egészen igaz, de jellemző a szerző és fordító észjárására), egy újonczét, a ki bő, pötyögős (= schlotterig?) ruhájában most teszi első próbáját».

De mind e baklövéséknél több világot vet a következő rész a szerző és fordító lelkiismeretes munkájára. 1843-ban Petőfi Pozsonyba megy avval az elhatározott szándékkal, hogy az ottani színtársulathoz szegődik. Fekete Gábor azonban, az ottani színigazgató, nem szerződtette őt. Mit tehetett volna hát egyebet, mint hogy az országyűlési tudósításokat

másolta «nevetséges olcsó díjért». (Mellesleg megjegyezzük, hogy nem a díj volt oly «nevetséges olcsó» a Petőfi szemében, s nem azért hagyott föl e munkával, hanem a gépies, unalmas, egyhangú másolás fárasztá.) Szabad idejét, a mi épen maradt, az országház karzatán töltö el. S itt egyik juratussal megmutogattatta magának a nap hőseit: Lonovicsot, Széchenyit, Eötvöst és Deákot. Persze Deákot is 1843-ban! «Ha Kossuth Lajos (?) beszélt az országgyűlésen — írja Tolnai ugyancsak az 1843-ki országgyűlésről — ez ünnepnap volt a hazafias ifjúság szívében. Sűrű csoportokban lepték el a karzatokat. A büszke, daczos ifjak közt ült egy halavány, kiéhezett arcú fiatal ember» stb. (135, 136. l.) Tehát Petőfi az 1843/4-ki országgyűlésen hallgatta Deákot és Kossuthot is! pedig egyik sem volt az akkori országgyűlés tagja. Vagy nem tudta legalább a fordító, hogy ebben az évben voltak a híres zalamegyei zavargások, a melyek után Deák semmi szín alatt el nem fogadta a követtséget? S nem emlékezett legalább a Klauzál Gáborhoz írt híres s mindenki előtt ismeretes levelére Deáknak, a ki «zúzott kebelrel önté ki szívének keservét» a történeteken s a többek közt ezeket írta: «Én a credentionalison, melyet Zalának rendei ily módon történt választás után nekem kiadának, vérfoltokat látnék . . . nem jöhet semmi körülmény közbe, nem lehet semmi ok, mi engem arra bírjon, hogy ez országgyűlésen követ legyek.» Kossuth pedig 1843-ban még a *Pesti Hírlapot* szerkesztette s szintén nem volt követ. Tudva levő, hogy csak négy évvel később, 1847-ben lett azzá Pestmegyében Szentkirályi Móriczzal együtt. Következőleg Petőfi nem igen hallgathatta 1843-ban az ő varázsszónoklatát, sem meg nem mutogathatta magának a nap hősei közt Deákot. S minderre a fordítónak semmi észrevétele sincs, meg arra sincs, hogy az ekkori országgyűlésen a «mély belátású politikusok abban munkálkodtak, hogy a nemzetnek Ausztriával való viszonyát a lehető módon egyengessék». Holott a magyar politikának ez Achilles-sarkáról csupán Széchenyi gondolkozott, más senki, s ez az ügy nem is volt soha napirenden 1848 előtt.

Ilyen az a «nagy tapintat», a melylyel a fordító feladatát megoldá, hogy mind e tévedések előtt szemet huny, bár nem tesszük föl róla, hogy mindezt ő nem tudta volna.

De magában a Petőfi életadatainak elbeszélésében is nem egy ellenmondást s téves értesülést fedezhetünk föl, a melyeket legalább a fordítónak kötelessége lett volna elkerülnie. Így például azt olvassuk a XXI. fejezetben, hogy Petőfi 1844-ik végén ment Duna-Vecsére, hogy itt «e falusi elzárkózottságában kipihenje magát». Ez pedig akkor történt, mikor a Petőfi első kötet költeményét kiadta a *Nemzeti kör*. 1844 közepétől kezdve egészen a következő év tavaszáig a *Pesti Divatlapnak* volt segédszerkesztője s míg csak meg nem vált véglegesen a laptól:

addig, legalább tudomásunk szerint, nem ment Petőfi sehová. Mikor megvált is: nem haza ment, hanem a felföldre, mint tudva van. A duna-vecsei látogatás 1844-nek nem végén, hanem április-májusában történt, vagy inkább május-júniusában. Duna-Vecseről jött már az új hivatalhoz. Az sem való, hogy a *János vitézből*, melyet Vahot Imre, a kiadó ezer példányban nyomtatott, csak ötszáz példány kelt volna el s a többi a kiadó nyakán maradt volna. (219. l.) Aztán, hogy a *János vitéz*, mint «éposz» felölelné a «népköltészet minden legendáját, kedvencz alakját»: szintén csak most a Fischer-Tolnai könyvében olvassuk először. (231. l.) Legendai elem nincs is az egész műben, csak népmesei elem, annál kevésbé a népköltészet minden legendája. A költői műfajok ily zavaros ismeretének minden észrevétel nélküli lefordításában valóban sehol sem tudjuk felfedezni azt a «nagy tapintatot», a melyről a könyv előszavában olvasunk.

A *tízek társasága* már sokkal inkább tisztázva van az irodalom-történettel foglalkozók előtt, semhogy annak e műben való zavaros elmondására érdemes volna bővebben reflectálnunk. Csak a fő hibát említjük meg pár szóval. «Szükségesnek találták — olvassuk a 344. lapon — (t. i. a tíz író) kinyilatkoztatni, mely szerint 1847. július 1-jétől fogva nem írnak a különböző lapokba.» stb. Ez nem 1847-ben, hanem 1846-ban, tehát egy évvel előbb történt.

Az Arany és Petőfi barátságáról a könyv német nyelvű kiadásában azt olvassuk, hogy ennek oly fontosságot közelről sem szabad tulajdonítanunk, mint a Goethe és Schiller közöttinek, a hogy némely irodalom-történet- és hírlapírónál találjuk. Tolnai jónak látta ebből «nagyképűsködést» (381. l.) magyarázni ki, a mi, megjegyzendő, számbavehető magyar írónak e tárgyat illető felfogásában sehol sem fordul elő. Mindenki tudja, hogy költői tekintetben e két nagy költő csak nagyon kevés hatással volt egymásra.

Még furcsább az a felfogás, a melyből a Petőfi nejét megítélve látjuk e műben. Pl. a 389. lapon ez olvasható: «Júlia nem volt jellem.» Hogy értsük ezt? Jellemnek jellem volt: de az már más kérdés, hogy milyen? «Julia war kein Charakter» — az eredetiben is rosszul van, még rosszabbul van a fordításban. Azért hogy valaki a pillanat hatása alatt áll: még nem lehet vádolni jellemtelenséggel. Mert hiszen olyan a milyen, lelki sajátságok összesége teszi a jellemet. A szerző, a hol jobb forrásokra nem támaszkodhatott, hol a saját véleményét kelle adnia, rendesen ilyen képtelenségekre tévedt, a min a fordító meg sem kísérté valamit enyhíteni.

Ilyen az is, hogy Arany ha fölállott is, mint szónok a népgyűléseken, sohasem azért, hogy izgasson, hanem hogy csöndesítse a kedélyeket. Mi úgy tudjuk, hogy Arany soha sem volt népszónok, sem Szalontán,

sem Pesten. (404. l.) Mily csekély emberismeret kelle ahhoz, hogy valaki azt írja Aranyról (ha ezt magának Aranynak a nyilatkozataiból nem tudja is), hogy a múzeum előtti magaslaton Oroszország és Ausztria ellen Arany is szónokolt a nép előtt. (371. l.) Petőfi szerette volna valóban Aranyt is belevonni egészen a mozgalomba: de Arany egyénisége sokkal inkább elzárkózott, sokkal igénytelenebb volt, semhogy őt ilyenre könnyen rá lehetett volna vennie még legjobb barátjának is.

Egyébiránt az 1848 és 49-ki évek rajza az egész műnek leggyöngébb része. A szerző és fordító egyaránt úgy tüntetik föl az ekkori vívmányokat, mintha azokat csakugyan egészen a márczius 15-kén végbe ment pesti tüntetésnek lehetne köszönnünk. Szó sincs róla: ennek is része volt a kivitt új törvényekben, de hogy pusztán a «nemes ifjúság őrjöngő lelkesedése» teljesítette volna mindazt, a miért Kossuth «15 éven át a szellem fegyvereivel, a leírt és kimondott szó hatalmával küzdött»: azt talán maga a fordító sem hiszi. «Petőfi forradalmi dalai — olvassuk a 496. lapon — az «Életképek»-ben jelentek meg, melyek a dolgok rohamosabb kezdetétől fogva egyszerű divatlapból politikai radikális újsággá változtak át, a «Márczius tizenötödike»-vé.» Fischer jól ismerte az 1848-ki politikai és szépirodalmi lapokat, ezért okunk van föltenni, hogy ő az eredetiben tán csak egy kissé rosszúl stilizálta a mondatot: Petőfi's revolutionäre Gesänge erschienen in den «Életképek», die sich seit dem Beginne der rapiden Bewegung aus einem Modejournal in ein politisches Blatt, und (t. i. erschienen) in der radicalen Zeitung «Der fünfzehnte März.» Az *Életképek* soha sem változott át a «Márczius tizenötödike»-vé; ez utóbbi még 1848. márcziusának végén keletkezett s főnnállott még 1849 ben is egy ideig; az *Életképek* pedig 1848 végén megszűnt. Ha az eredetiben rosszúl lett volna is: Tolnainak meg kellett volna azt javítania s nem a jót is elrontania.

Ime egy csoport olyan téves adat, a melyhez még kétszer ennyit összeírhatnánk, ha valamennyit érdemesnek tartanók kijegyezni. Csak azokat szedtük össze nagyjából, a melyek a mű mindkét nyelvű kiadásában előfordulnak, de a melyeket a fordítónak elkerülni lelkiismeretbeli kötelessége lett volna, ha igazán meg akart volna felelni a belé helyezett bizalomnak, annál is inkább, mert e hibás adatok a magyar nyelvű kiadásban sokkal szembeszökőbbek, mint a németben. Arról természetesen hallgatunk, a mi a Petőfi műveinek æsthetikai méltatására vonatkozik. Ezekben a részletekben is sokat javíthatott volna ugyan a fordító a magyar közönség részére: de ezt már szóvá tenni sem érdemes, mikor a legközönségesebb irodalomtörténeti adatok is sok helyütt annyira el vannak ferdítve, s még ezekre sem volt Tolnainak egy sor észrevétele sem.

Mielőtt azonban magáról a fordításról szólnánk: nem lehet érin-

tés nélkül hagynunk azt a ritka naivságot, mely a Petőfi egy-egy költeménye magyarázatában oly feltűnő. Pl. a *Vizen* című költeményét akkor írta Petőfi, mikor egyszer csolnakázott a Dunán s anyja kérte, hogy többet ne csolnakázzék, mert egyszer ő is megjárja s oda vész. Atyja nem az életéért aggódott, hanem a ruhájáért. «Ezt a jelenetet leírta Petőfi s másnap barátai nagy örömére föl is olvasta előttük.» (195. l.) Ugyancsak Duna-Vecsén történt, hogy Zsuzsika atyja többször meghívta ebédre, ha pedig meg nem hívta, egy-egy kancsó bort küldött be leánykájával a vendéghez. Ily jelenetre vonatkozik e költeménye: «Ne hozd, ne hozd azt a bort, kis leány» stb. (198. l.) Mikor Petőfi Duna-Vecsére ment: egészen izgatott volt. Ha anyjára gondolt: meggyorsította lépteit, hogy «mentül előbb szívére borulhasson». «E viszontlátás örömét később e megragadó sorokkal festi egyik költeményében:

Egész úton hazafelé
Azon gondolkodám,
Miként fogom szólítani
Rég nem látott anyám» stb.

Egyszer meg Petőfi vándorlásai közben betér egy csárdába. A csinos csárdásné bort visz neki s ott marad az ifjú mellett, a ki beszélni kezdi utazását s élményeit. «Árva szívének végtelenül jól esik a szép asszony részvéte. De tetszik a fiú is a csinos fehérnépnek, kinek égő szemeiből forró szenvedély beszél. Odahajlik a fiúhoz s nem bánja, ha egy öleléssel, csókkal megnyitja a menyországot.

Hortobágyi korcsmárosné, angyalom!
Tegyen ide egy üveg bort, hadd iszom:
Debreczentől Nagy-Hortobágy messze van,
Debreczentől Hortobágyig szomjaztam» stb. (116. l.)

Ki nem mosolyog az efféle magyarázatokra? Van-e erre csak a legkisebb szükség is? Hiszen lehet, hogy talán épen így történt, mint a hogy e műben olvassuk: de vajjon egy költő, főleg Petőfi, minden művét így magyarázzuk-e meg? Oly kisszerű, gyöngye felfogás nyilatkozik mindebben, hogy igazán alig érdemli a nyomdafestéket.

Az efféle magyarázatok ép úgy kimaradhattak volna a magyar kiadásból (a németben sem voltak helyükön), mint a bevezetés, mint az a sok költemény, a melyről föntebb szoltunk.

Tolnai azonban nemcsak nem javított az eredeti kiadáson, hanem határozottan rontott, még pedig sokat, minek legfőbb oka kétségkívül az elhamarkodott munka s a fordító gondatlansága, figyelmetlensége, szórakozottsága. Egészben véve fordítása nem emelkedik fölül a közepszerűségen. Helylyel-közzel vannak sikerült részletei is; különösen a regényes helyeken, párbeszédekben eléggé könnyed és magyaros, ámbar

ritkán művészi. E részletekben is meg-megakad egy-egy hibás vagy erőltetett kifejezés, egy-egy rosszúl hangzó jelző, mely sérti a jó magyar fület. Pl. Csapó Etelka halálos ágyán mint egy igéző menyaszony pihent. S mikor a költő szemléletébe merült: *«fuldokló könyekkel»* kiáltá: Ha életében nem szerettem volna stb. (265. l.) Aranyt Petőfi a *Toldi* megjelenésekor egy *«szívteljes»* költeménnyel üdvözli. (379. l.) Az eredetiben: Die Begeisterung gab ihm die Feder in die Hand und er schrieb ein Gedicht, in welchem er dem Dichter des *«Toldi»* seine Seele darbringt. A *«szívteljes»* jelző, úgy látszik, az eredetinek ez egész mondata helyett áll, melynek magyarja Tolnainál hiányzik: *«Die prächtige Epistel «An Johann Arany» athmet den glühendsten Enthusiasmus für das Gedicht und den Dichter.»* Ily önkényes változtatások, melyek a fordításnak nem igen válnak javára, másutt is előfordulnak. Úgy látszik, ilyenekben mutatja Tolnai a főtebb említett *«nagy tapintatot»*. Vagy például, mikor azt írja, hogy *«Petőfi első kötetét 700 példányban alig lehetett elárúítani, úgy hogy a nyomtatási költség igen bajosan jött meg.»* (170. l.) Azt sem igen köszönte volna meg Petőfi, ha öt valaki, mikor a katonaságtól megvált, *«rokkant obsitos»*-nak címkezeti vala (80. l.), a mi nem is volt.

De nem csak ilyenekben nyilatkozik a Tolnai szórakozottsága, gondatlansága, hanem a nevek elferdítésében is. Például Kecskeméten a gyermek Petőfi bizonyos *Hábel* nevű mészárosnál volt szálláson, mint mindenki tudja, s nem *Höbel*-nél, mint Tolnainál kétszer (12. és 15. l.) is előfordul. Az eredetiben helyesen van a vezetéknev közölve. Mikor meg Jókai *«Visszaemlékezései»*-ből Horváth Lázárra vonatkozólag egy részletet idéz: kétszer is Horváth *Lacziról* beszél, *Lazi* (Lázár kicsinyítése) helyett (300. l.) stb.

S vajjon komoly irodalmi műbe való-e az ilyen kifejezés: *«A hogy Vörösmarty köhentett és köpött: úgy köhentettek és köptek ők is»*, t. i. a többi költők? Az eredeti sem sokkal különb ugyan, de a fordításban talán mégis enyhébben lehetett volna ezt kifejezni: *«Wie er räuspert und spuckt, das hatten sie ihm abgeguckt»*, pl. A hogy ő fújta, a többiek úgy tánczoltak vagy hasonlókép. (292. l.) Magyaros-e az ilyen fordítás: *«Bem tudósítást kapott, hogy az oroszok Segesvárt elfoglalták. Nyomban ellenök vetett egy sereget»*; az eredetiben így van: *«Bem wurde benachrichtigt, dass die Russen Schässburg eingenommen hätten, und er beschloss, sie sofort anzugreifen.»* (579. l.) A következő mondat pedig teljesen rossz: *«Petőfi kitűnő lapdázó, gyors futó, ügyes mászó, szóval czíngár termete daczára, erős, ruganyos testű, izmos ficzkó volt.»* (21. l.) Az eredetiben helyesen így: *«... trotz seines unscheinbaren kleberen Körpers ein kräftiger Knabe mit elastischen Muskeln.»* Szeberényinek a Petőfire vonatkozó műve: nem *Egy ér*, hanem *Néhány év Petőfi életéből*

címet visel. (40. l.) Az eredetiben is: *Einige Jahre*. Mikor Petőfi Sopronban egykori tanulótársával találkozott, ki jól megrakott szekeret húzott maga után, arra a válaszra, hogy ő inas egy fűszerkereskedőnél, Petőfi így szólt hozzá: «No öcsém, nekem is rossz dolgom van ugyan, de még sem cserélnék veled», mit Tolnai így közöl: «No fiam — nekem is sok mindent el kell túrnöm, de veled még sem cserélnék.» (70. l.) S mikor búcsút vett a színésztől, ezt írta Szeberényinek: Megváltam a színésztől, «de, ha Isten segít, nem örökre», Tolnainál: «De Isten segítségével, nem örökre.» Petőfi úti leveleinek a Kerényire vonatkozó része is hibás. Petőfi azt írja, hogy Kerényi könnyen élhet, ha «bizonyos urak rákiáltják az *anathemát*, hogy ő nem költő». Tolnai az *anathemát* kifejezést egyszerűen elhagyja. (257. l.) Apróságok ugyan, de nekünk úgy tetszik, hogy a fordító gondatlanságára mégis jellemző apróságok. Hasonlóképen az ilyen kifejezések is: «Bárányt bizonyos *egyéni individualis* tulajdonok tüntették ki» (101. l.), mi szembeszökő tautologia. Ez a mondat: «Még a mosolya is maga volt a fájdalom» (111. l.) érthetetlen, e helyett: még a mosolya maga is fájdalom volt. «Eltekintve ettől a rajongástól . . . » (129. l.), magyarosan: nem tekintve ezt a rajongást, stb. «Egressy Pozsonyban . . . vendégszerepelt» (144. l.), helyesen: vendégül vagy mint vendég szerepelt.

Petőfinak a debreczeni nyomorúságai ismereteseek: de hogy íróasztalául a *banyakemenczét* használta volna (127. l.): ezt csak Tolnai fődözte föl. Hogy mikép használhat valaki íróasztalúl banyakemenczét: át nem tudjuk látni, ha csak az oldalán nem ír, mert a teteje az ilyen kemenczéknek oly magas, hogy alig érheti föl az ember annyira, hogy azon még írni is tudjon. Mindenesetre egy regényíró phantasiája kell hozzá.

Ha Tolnai valóban komolyan fogja fel azt a feladatot, a melyre vállalkozott: nem lett volna szabad megelégednie a napi lapok túlzó dicséreteivel, hanem figyelembe kellett volna vennie azokat a komolyabb bírálatokat is, mint a milyen pl. e folyóirat hasábjain (XIII, 221) is megjelent. Mindenesetre kikerülhette volna azokat a szembeszökő tévedéseket, amelyek közül néhányra rámutattunk s a melyek az irodalomtörténetben meglehetősen nagy járatlanságról tanúskodnak.

KOVÁCS PÉTER.

Fischer Károly Antal, A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei. (Tizenkét régi magyar alfabettel és 83 különféle ábrával.) Ára 3 frt. Budapest, Heisler J. könyvnyomdája. 1889.

Az ugynevezett «hun-székely» írás kérdésének eldöntése, egyik legérdekesebb feladata a magyar régiség tudományának. Valóban volt-e a hunoknak és a magyaroknak ilyen ősrégi írásuk? Ha igazán voltak

külön betűk, vajjon olyanoknak tarthatjuk-e őket, a milyeneket a XVII. században ilyenekül feljegyeztek? Milyen hitelességük az erre vonatkozó emlékek? Mindezek oly kérdések, melyekre érdeklődéssel várhatjuk a feleletet. Szabó Károly foglalkozott eddigel e kérdéssel legbehatóbban (Budapesti Szemle, 1866, V. és VI. kötet); most Fischer K. A. próbálkozott meg vele újra fent jelzett művében.

A szerzőnek nem ez az első műve. Már régebben kiadott egy kis füzetet «A hunok és magyarok fekete, illetve fehér elnevezésének megfejtése» (Budapest, 1888) czimmel. Ebben azt akarja bebizonyítani, hogy némely történetírónak a hunokra és magyarokra vonatkozó fekete, illetve fehér elnevezése arra vonatkozik, hogy a hunok fekete, a magyarok pedig fehér ruhában jártak, a mi ma is látható a szűrőkön (!). E dolgozat historiai és ethnographiai részéhez nem akarok hozzá szólani (v. ö. Századok, 1888, márczius 15); csak a szerző nyelvészeti készségét akarom már e műve alapján is bemutatni; mert hisz annak, a ki régi írásmód és régi emlékek megfejtésével foglalkozik, csak kell némi nyelvészeti ismerettel is birnia.

Van is alkalmá a szerzőnek nyelvészeti ismereteit bemutatni, midőn mellékesen a magyar nép és nyelv eredetéről szól. Csakhogy mit látunk? Ő egyforma ellensége a finn, mint a török-tatár rokonságnak; s rettenetes naivsággal említ fel néhány szóegyeztetést, a mit vagy Budenz, vagy Vámbéry valahol felállított, s miután ő e szavak között hasonlóságot nem lát, hazugnak hirdeti az egész elméletet. Hogy a szerzőnek nyelvrokonságról, nyelvek történeti fejlődéséről, hangok és jelentések változásáról, tehát egyáltalán nyelvtudományról a legcsekélyebb fogalma sincs, azt minden sora (l. 8—13. ll.) fényesen bizonyítja. Hisz ő még azt sem tudja, hogy a magyar nyelvet soha senki sem származtatta a finnből, sem az ugor nyelvből (!). Nem tudja, hogy nálunk már régóta nem használatos a «finn-ugor» elnevezés, s nem tudja, hogy mit nevez Budenz ugor nyelveknek és mily fokú rokonságról szól e nyelvek között. Képzeltethjük, micsoda nyelvészkedés kerül ki abból, ha valaki ily tájékozatlansággal fog ily nehéz kérdés megoldásához.

Milyennek képzei azonban Fischer a magyar nép és nyelv eredetét? Érdekes erre nézve könyvének két helyét összehasonlítani: «A finnek és magyarok közt nem leszármazási, hanem legfeljebb testvéri, de nagyon távoli nyelvrokonságot lehet tartani.» (13. l. *) és «A hun-magyar nemzet tehát éppen oly önálló, magából fejlődött (!) faj, mint a minőnek a szláv, a germán, a latin tartja a magát.» (78. l.). Hogy képzei a szerző ezt az önmagából való fejlődést, azt nehéz megítélni. A magyar

*) Ujabb munkájában már így szól: «Mióta azonban tudjuk (?), hogy nyelvünk egészen önálló, önmagából fejlődött nyelv . . . » (35. l.)

nemzetnek ezen őseredetű, önmagából való fejlődése oly nagy büszkeséggel tölti el a szerző kebelét, hogy tűzzel-vassal pusztítana minden ellenkező nézetet. Gonosz, hazafiatlan szellemnek (96. l.) nevezi mindazoknak a törekvését, a kik a magyar nép és a nyelv rokonait bárhol keresni merik. Dühében otromba támadást intéz azok ellen is, a kik Budenznek, vagy akár Vámbérynek hinni mernek. Ez a vádaskodás némely helyen (l. 95—96. l.) oly aljassá fajul, hogy a komolyan gondolkozó ember utálattal fordul el tőle.*)

Hasonlóan alapos nyelvtudományt látunk a Hún-magyar írásról szóló könyv függelékében is, mely újra az előbbi tárggyal foglalkozik. Itt ki is fejtí nyelvészeti alapelveit: «Az összehasonlító nyelvészet egymagában semmit sem ér.» (100. l.) «Csak vékonyka botom lesz az összehasonlító, de sokszor csalóka nyelvészet, melyre ezért nem is szabad erősen támaszkodni.» (103. l.) Bizony gyenge fegyver ez a bot az olyan ember kezében, a ki azt se tudja, mi fán termett.

Nem kis képzelődésről és önhittségről tesz tanuságot ez a néhány sor: «Hogy rőpiratom nem volt hatás nélkül a finnisták táborában, hiába tagadná valaki, mert beszélnek a tények. Megjelenése óta ugyanis a finnekről mit sem hallhatni. Most már a vogul rokonság járja, mert azoknak nyelve legközelebb áll a mienkhez, de azért mégis sokkal távolabb, mint a német vagy a szláv nyelvek a latintól.» Honnan merítette ezt a hitét Fischer úr? Elhiheti, hogy művét a «finnisták táborában» észre sem vették; s a rokonsági viszonyt a magyar és finn meg vogul nyelv között ma is ép olyannak hiszik, mint két évvel ezelőtt. Eszembe jut a légy, a ki rászállott a kocsi rudjára, s mikor a kocsi ment, azt hitte, hogy ő huzza.

Efféle nyelvtudománynyal fog a szerző a «hun-magyar» írás kérdésének megfajtásához. Bár a szerző már eddig jellemzett tudományos készségénél, és azon lenéző, goromba és sokszor aljas beszédmódnál fogva, melylyel bármiféle ellenkező nézetről, bármely komoly törekvésről és tudományos meggyőződésről szól, nem érdemli meg a komoly bírálatot, mégis részletesen akarok szólani művéről a tárgynál fogva, a melylyel foglalkozik.

Műve bevezetésében általában szól a székely írásmódról, melyet «hun-magyar írás»-nak nevez, mivel — szerinte — kétségtelen (?), hogy

*) Egy etymologiai kincscsel is gazdagítja e mű nyelvtudományunkat, melynek kár volna feledésbe merülni: «Említenek a scythák között *Amazónokat* is, kik női harcosok voltak. Ezen, a görög s latin nyelvekben nem elemezhető név az «asszony» szót rejtí magában.» Mit szól Fischer úr ahhoz, hogy az *asszony* régi alakja, mint a HB.-ben is látható, *achscin* - *azszin*), s még a XIII. században *ohsun* volt? (L. Nyvtört. Szótár.)

ez írással nemcsak a székelyek, hanem a magyarok is éltek. Másrészt kétségtelen (?), hogy a magyar és hun nép egy és ugyanaz, köztük semmi különbség sincs, tehát kétségtelenül ők is használták ezt az írásmódot. Azt hiába várjuk, hogy e két, nagyon is kétséges feltevését bizonyítsa is a szerző; hisz az ő bizonyító eljárása nem egyéb, mint hogy képtelennek jelenti ki az ellenkező nézetet.

Maga a mű négy részre oszlik, melyek közül első: «A hun-magyar írásról emlékező írók időrendszerént való felsorolása.» Itt elsorolja a szerző mindazokat az írókat, a kik az V. századtól kezdve egész a mai napig említést tesznek a régi hun vagy magyar írásról. Ő azonban ott is lát efféle feljegyzést, a hol tényleg semmi sincs, a mi az ő kétségtelen hitét igazolná. Sőt ellenkezőleg! E nyilatkozatok elfogulatlan vizsgálata csakis arról győz meg bennünket, hogy a magyarok hajdanában bizonyos jeleket véstek (róttak) ugyan fadarabokra, mintegy emlékeztetőül; de hogy igazi írás volt-e ez, s hogy milyenek voltak az egyes betűk, ma már nem tudhatjuk. Annál kevésbbé tarthatjuk bizonyosnak azt, hogy az úgynevezett székely használt betűket a magyarok a keresztyénség felvétele előtt valaha tényleg használták volna.

A székely írásról először a XIV. századi Bécsi Képes Krónika tesz említést; azonban határozottan kijelenti, hogy ezt «pálczákra metszés segítségével, rovás módjára használják». Csakis ilyen székely rovásról szólnak mindazok, a kik ez írásról a XV. és XVI. század folyamán megemlékeznek. Mint valóságos külön írásmódról csakis a XVII. században kezdenek róla szólani; ebből az időből valók a fenmaradt alfabetumok is mind. Ugyanezen korba vezethető már vissza a kételkedők sora is, a kik között kiváló helyet foglal el a nagy nyelvész, Révai Miklós.

Tehát a székely írás egész irodalma csakis arról győzhet meg bennünket, hogy a XVII. században a székelyek között (de csakis itt) néhányan használtak különös írásjegyeket; arról azonban mit sem tudunk, hogy ezek a jegyek a régi magyar rovásjelek maradványai-e. Sőt még az sem lehetetlen, hogy az egész székely alfabetum csinálmány, mely csakis a hozzá fűzött hazafias mesének köszöni némi elterjedését s számos hívójét. Mert rendkívül gyanus az, hogy míg maga az abéczé teljesen megvan, egyetlenegy emléket sem mutathatunk fel, melyen e betűket a XVII. sz. előtt használták volna.

A mű II. része a fenmaradt 12 régi magyar alfabetummal foglalkozik, a melyeken első pillanatra meglátszik, hogy közös eredetűek. Hitelességüket és régiségüket azonban mi sem bizonyítja. Magyarázatra szorul az is, hogy mért van köztük két jegy a *k* és kettő az *r* számára. Azonban nagyon gyanussá teszi az egész alfabetumot az, hogy a jelek használata oly nagyon egyezik nyelvünk mai állapotával. Pedig tudjuk — és pedig kétségtelenül — hogy nyelvünknek régibb koraiban a mainál

majd több, majd kevesebb hangja volt; de semmi esetre sem egyezhetett teljesen a IV. századbeli magyar hangrendszer a maival. Ezen Fischer természetesen nem ütközött meg, mert hisz ő neki fogalma sincs arról, hogy a nyelvek az idők folyamában változni is szoktak; sőt ellenkezőleg ő azt hiszi, hogy a hunok egészen azt a nyelvet beszélték, a mit mi ma; hisz ő — mint látni fogjuk — Attila kincsein mai magyar szavakat lát. Mit szólnának a német nyelvészek ahhoz, ha valaki olyan abéczt tulajdonítana a gót nyelvnek, a mely teljesen a mai német nyelv hangrendszerére illik!

Művének mindenestre legérdekesebb része a harmadik, mely a hun-magyar írás emlékeit tárgyalja. Csakis hiteles emlékek bizonyíthatnának ez írás tényleges használata és régisége mellett. Azonban miféle emlékekről van itt szó? A csik-szt-mihályi egyház állítólagos felirata nyom nélkül elpusztult; a csik-szent-miklósi egyház felirata sincs ma már meg; másolata nem hiteles (a XVIII. századból való). Az egyedüli székely írású emlék, mely mai napig megmaradt, az enlakai unitárius egyház felirata 1668-ból. Az írás régisége mellett tehát ez sem bizonyít semmit.

Fischer Károly Antal úr, e mű szerzője, azonban még egy nagy dolgot cselekedett. A hun-magyar írásnak egy oly emlékét fedezte fel, mely kétségtelen tanubizonyságot tesz a mellett, hogy ezt az írásmódot már a hunok is használták, magyar nyelvű feliratok feljegyzésénél. S ez emlék nem egyéb, mint az úgynevezett «Attila kincsén» levő feliratok.

Az «Attila kincse» mindenestre a keresztyénség első századaiból való, s minden valószínűség szerint valamely görög művész műhelyéből került ki. A rajta levő feliratok egy része kétségtelenül görög; némelyekben azonban Fischer hun-magyar írást akar látni. E feliratok első csoportját megfejtette már Hampel, midőn benne elkorcsult görög írást lát; s a betűkből egy oly mondatot állított össze, a melynek egészen elfogadható értelme van, s magának az edénynek rendeltetésére (keresztelés) vonatkozik. Hogy e tál keresztelő edény, bizonyítja a rajta levő kereszt is. E világos, s minden tekintetben elfogadható magyarázattal mit állít szembe Fischer? Ő a feliratban a hun-magyar írást látja, s nagy erőlködéssel a betűk egy részéhez talál is hasonlót a felsorolt alfabetumok közül majd az egyikben, majd a másikban. Hat betűhöz hasonlót azonban még így sem talál. A megfejtett 28 betű között pedig csak 5 magánhangzó van; természetes, hogy így az értelem kiderítéséről még csak szó sem lehet. Fischer mégis megpróbál egy pár szót kibetűzni ebből a feliratról: *eszes, ejt, sokak, rend, szép, ró, szó, ránk v. örünk*. Tehát mai magyar szavakat keres a IV. századból való állítólagos hun edényeken! Ez is mutatja, mily nyelvészeti szakértelemmel fogott a szerző e feliratok

megfejtéséhez. Hisz csak négyszáz évvel azelőtt sem hangzott e szavak közül egyetlen egy sem úgy, mint a hogy ma mondjuk ki őket; hát még 14—15 évszázaddal azelőtt!

A feliratok helyes megfejtése mellett szóló bizonyítéknak tartja a szerző «a magánhangzók ritkaságát, s csaknem hiányát» a megfejtett feliratban. Mintha lehetséges volna, a magyar nyelvet magánhangzók nélkül leírni; olyan nyelvet, melyben a magánhangzók majdnem oly számmal vannak, mint a mássalhangzók; s a mely nyelvben a hangzó-illeszkedés törvényénél fogva a magánhangzók hiánya teljesen felismerhetetlenné teszi a szavakat. A magánhangzók hiánya már maga elég bizonyíték a megfejtés képtelensége mellett.

Hasonló eredménnyel fejtí meg a szerző az Attila kincsén levő többi feliratot is. Csak nagy erőlködéssel talál az ő alfabétumaiban a feliratokhoz némileg hasonló betűket, melyek ismét csak mássalhangzók; értelmet azonban ezekből sem tud kibetűzni. Legfelebb néhány mai helynevet akar sejteni, s efféle szavakat: *nekem, enyém*.

Tehát mi az a nagy eredmény, a mit a szerzőnek elérnie sikerült? A IV. századbeli felirat betűihez hasonlókat lát a XVII. századból való hun-magyar abéczéekben, a mihez nem csekély fantáziára volt szüksége; e betűk segítségével nemcsak értelmet, de még csak a legkisebb valószínűséggel elfogadható szavakat sem tud összehozni; — vagyis az eredmény: *s e m m i*.

Ugy hogy az Attila kincsén levő feliratok általa nyújtott megfejtését is a mű utolsó részében helyezheti el, mely a «koholmányokról s egyéb a hun-magyar írással tévesen kapcsolatba hozott tárgyakról» szól.

Ha tehát még egyszer végigtekintünk az egész mű érdemén, azt látjuk, hogy a székely írás kérdését egy lépéssel sem vitte előbbre, mint Szabó Károly 1866-ban. Hacsak azt a naiv verset nem tartjuk valami nagyszerű eredménynek, melyben megénekli, műve utolsó lapján, az általa megmászott hegyóriásokat. Megjegyezve: «Költői ihlet szállott meg engem, midőn e hegyóriások neveit rímekbe raktam. Ha a verslábak egyike-másika sántít: nem baj; nem én vagyok oka, hanem az, ki e hegyeknek nem adott oly neveket, melyeket jobb hangzású rímekbe szedhettem volna.»

Risum teneatis, amici?

BALASSA JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888 9.

8. Edelmann Ottó. Róma topographiája. (Nagy-Becskerek községi főgymn. értesítője.) — E parányi, mindössze négy lapra terjedő értekezés — melynek címe azonban szerencsétlenül van választva, mert mást sejtet az olvasóval, mint a mit ad, — érdekes adalékul szolgál philológiai muzeumaink történetéhez. A miniszter sürgeti, hogy a philológiai oktatás sikeresebbé tétele céljából minden gymnasiumban alkalmazni kell a szemléltetést és fel kell állítani muzeumot; Nagy-Becskerek városa azonban a mult tanévben e célra egy krajczárral sem járult. Ez elszomorító tény mellett annál örövendetesebb látni, hogy az említett gymnasium egy ügybuzgó tanára, Edelmann úr, mégis megveté a muzeum alapját két saját maga által készített térképpel. Az egyik a régi Rómának és Nagy-Becskerek városának összehasonlító térképe, a másik Róma agyagba vésett domború alaprajza. E két szemléltető eszköz készítésének módját írja le részletesen E. úr, a minnek ismertetése természetesen nem tartozik ide. Mi csak elismeréssel adózhatunk a szaktanár úr önfeláldozó ügyszeretetének, ki fáradságot és időt nem kímélve végezte nehéz munkáját; de nem szeretnők, ha más kartársaink is az iskolafenn-tartók fősvenysége miatt ilyen helyzetbe jutnának.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

9. Uhlárik János, Anonymus latinsága. Nyelvészeti tanulmány. Irtá U. J. érs. főgymn. tanár. Nagyszombati érseki főgymn. értes. — Különlenyomatban is. 72 l. — Ha minálunk valamit életbe kell léptetni s a kezdet nehézségeivel megküzdni, akkor rendesen huzamosabb időbe kerül, míg a tervezett vállalat eredményre nyújt kilátást. Közügyek s a tudomány terén egyformán. Nem egyszer szóban és írásban — legutoljára 1888-iki elnöki megnyitó beszédében — hangoztatta *Ponori Thewrewk Emil*, hogy régi latin nyelvemlékeinknek stílusát megvizsgálni és sajátoszerűségeit fejtegetni egyenesen kötelességök volna a magyarországi philologusoknak, kiknek legnagyobb contingense vidéken tartózkodván, a classica philologia nemzetközi problemáival a kellő segédeszközök híján megbirkózni alig tud. *Bartal Antal* az E. Ph. K. XII. évf.-ban feldolgozta a «Diplomatarium relationum reipublicæ Ragusanæ cum regno Hungariæ» nyelvezetét azon célból, hogy megmutassa, miként kellene a dologhoz fogni, s hogy az első lendületet ez irányban megadja. *Úgy látszik*, Uhlárik úr Bartal e cikkének hatása alatt írta meg ez értekezését, mert egy árva szóval sem említi meg, hogy tulajdonképen kitől eredt s ki volt legállhatatosabb szövívője ez eszmének, — úgyde miért

nem követte az ott nyilvánuló szigorú methodust? — Bárhogy áll is a dolog, annyi tény, hogy azáltal, hogy Uhlárik úr a philológiának e min-
ket erősen érdeklő, de mindeddig parlagon hevert mezejére lépett, eleve
biztosította magának, hogy értekezését tudományos igényűnek vegyük
és tudományos szempontokból bíráljuk meg, különösen, ha tudjuk, hogy
a jelen dolgozat eredetileg doctori dissertatio volt.

Hogy legrégibb latin nyelvemlékünkbe fogott, az mindenképen
helyeselhető. Ha — mint kilátásunk van — kezdő philologusaink a többi
nyelvemléket is chronologikus sorrendben fogják feldolgozni, valahára
a régibb magyarországi latin írók nyelvvezete- és szókincsének régen nél-
külözött gyűjteményéhez fogunk juthatni, s összeállítható lesz az a szótár
is, melynek eszméjét *Findly Henrik* lexicographusunk pendítette meg.
Azért most, midőn e chronologikus sorrendben létesítendő gyűjtemény-
nek — úgy szólván — még csak első magva fekszik előttünk, szükséges
hangsúlyozni, hogy nekünk egy, tárgyát rendszeresen felölelő corpusra
van szükségünk, mely nem úgy, mint a jelenlegi részlet, minden átte-
kintést, minden értékesítést egyáltalában lehetetlenné tesz.

Mert úgy állunk ám Uhlárik úr értekezésével. Ő három feje-
zetben dolgozta fel themáját. Az elsőben azon szókról beszél, melyek
nem fordulnak elő a classicusoknál (p. 9—21), a másodikban azon szók-
ról, melyek előfordulnak ugyan a classicusoknál, de más jelentéssel
(p. 22—31), a harmadikban végre Anonymus szó- és mondatkötési elté-
réseit tárgyalja (p. 32—69). Egy 8-lapos előszóban röviden a vulgaris
latinság keletkezéséről, themájának szükségességéről és nehézségeiről
értekezik, — végre 13 pontban összegezi Anonymus latinságának saját-
ságait, melyeket persze inkább a következő 60 lap elolvasása után sze-
rettünk volna összefoglalva látni. De a felállított összes pontokat még
így sem írónk alá. Így mindjárt az első ilyen homályosan van fogal-
mazva: «Nem ügyel a consecutio temporum szabályaira; a mellékmondat
coniunctivusban álló ideit minden határozott szabály nélkül alkalmazza.» — A 3. és 4. pontnál meg kellett volna jegyeznie, hogy vulgaris-
mussal van dolgunk, minthogy a *si* kötőszónak «vajjon» értelemben való
használata a franczia és olasz nyelvekben is észlelhető, a *suus*, -a, -um-
nak *eius* helyett való használata pedig *Wölfflin*-nek kimutatása szerint
(Archiv für lat. Lexicographie etc. II. p. 36) a római birodalom bukása
után a latin nyelvben csakhamar általánossá lett. Nem szabad ugyanis
egy író egyéni sajátosságait az ő kora stilisztikai hagyományaival identi-
fikálni, hacsak minden következő írónál ugyanazt nem akarjuk fölemlí-
teni, mit az előttevalónál már felemlítettünk volt. — A 7. pont ekként
hangzik: «A quum kötőszó helyett majdnem mindenütt dum-ot ír s a
hol quum-ot használ, azt hibásan cum-nak írja.» Már pedig a cum írás-
mód a classicus és helyes (l. *Brambach*: *Hülfsbüchlein zur lat. Recht-*

schreibung s. v. *cum*). A p. 63 idézett Quintilianus a hivatalosnyelvű inscriptiók mellett nem mértékadó. — A 11. pontban azt állítja, hogy An. nem ismeri az abl. comparationist. De ugyanazon a lapon a 3. pont alatt ezt az idézetet olvassuk: «Ut possem probare, si sint dulciores herbæ sabulorum olpar *herbis* Scythicorum.» — A mi pedig a 13. pont alatt olvasható «nyelvtani eltérést» illeti, hogy *causa* præpositiónak van véve, megjegyzem, hogy e tüneményt aligha említi vala fel, ha Ponori Thewrewk Emilnek az E. Ph. K. II. évf. 444. s. köv. lapján közölt «*Variae lectiones*»-eit figyelembe vette volna. — De mindez még nem valami nagy baj. Azt lehet sajnálni, hogy «fejezetről fejezetre, mondatról mondatra haladva» tüntette fel Anonymusnak a classicusokétól eltérő nyelvezete sajátosságait. Így az *ecclesia* szót az LII. és LIII. fejezetben, a *suus*-nak *eius* h. való használatát p. 38, p. 40, p. 44, p. 45, p. 46, p. 48. p. 52, p. 53 (bis), p. 54, p. 69 s hasonlót mindig újra és újra találja fel nekünk, mi által az értekezést is tetemesen elnyújtja, s megnehezíti az áttekintést. Nemkülönben foggyatékos az értekezés abból a szempontból is, hogy kiírja a szavakat, de a nélkül, hogy az egész passust, melyben előfordulnak, idézné. Így p. o. a 28. lapon ezt olvassuk: «*Contrarius*, -a, -um, előfordul, de az adverbium nem (t. i. a classicusoknál).» Anonymusnál tehát *contrarie* áll. — Ez sokkal helyesebb lett volna, mint Ducange-ból vagy Georgesből kiírni a citatumokat, melyeknek szerzői Uhlárik úr előtt még tán névleg is ismeretlenek. Mert mi hasznunk abból, ha idézi «Serg. 536, 5. Consent. 339, 15» a helyett, hogy egyenesen Georgesre utalt volna, mint a kinek szótárából e citátumot kiírta? Vagy föltételezi-e Uhlárik úr, hogy a «*Formulare Anglicanum*» aunyira ismeretes olvasói előtt, hogy így-úgy hivatkozni lehessen rá? Nem egyszerűbb akkor a Ducange név abbreviaturájával helyettesíteni az egész hosszú idézeteket? — De még ez sem elég. A szókat nem abban a sorrendben tárgyalja, a mint Anonymusnál egy-egy fejezetben előfordulnak, hanem teljesen önkényű sorrendben. Így az első fejezetből ekként tárgyalja e szavakat: *filamentum*, *zobulus*, *modernus*, *victualia*, *fornicator*, melyek Anonymusnál így következnek: *filtro* (erre csakhamar visszatérünk), *zobulus* (így Mátyás Flóriánnál), *victualia*, *fornicator*, *moderni*.

Ennyi jegyzendő meg a dolgozatról általában. De még a részletekbe is bele kell bocsátkoznunk s így főleg az A. és B. fejezeteknél állapodunk meg, minthogy a harmadik, a C. határozottan a legjobb és a legtöbb szorgalomra vall. P. 10. «*Teotonicus*, -a, -um nem fordul elő, de helyette Teutonicus, -a, -um.» Hogy ez csak hangtani eltérés, s hogy nem kell rá semmit sem adni, mutatja a theotonicus alak (így az 56. caputban is: theotonicorum), a *teothonicis*, mit Mátyás Flóriánnál olvasni, kinek kiadására reflektálni nem ártott volna. Nála ugyanis az I. caputban nem *filamentum*, hanem «*temptoria de filtro*» olvasható, s így

meg kellett volna határozni, vajjon a filamentum nem-e conjectura. Nála *zobolus* olvasható és nem *zobulus* stb. — P. 12. A szövegben előfordul «more paganismo». Ennek alapján U. úr egy ilyen, még a leggyarlóbb latinság korában is képzelhetetlen melléknevet tételvez fel: paganismus, -a, -um. A codex paganismo-ja határozottan paganismi-re léssen javítandó, valamint az LV. fejezetben előforduló *Lothariensis* is kétségkívül tollhibának tekintendő Lotharingiensis helyett. — P. 13. Arra, hogy más auctoroknál a hermelinus alak fordul elő, Anonymusnál pedig az ermelinus, absolute semmit sem lehet adni. A középkorban igen sok, magánhangzón kezdődő szót aspiráltak, másoknál pedig írásban az aspiratiót elhagyták. — P. 15. Cambiare fel van sorolva, mint ha cserél, felvált értelemben elő nem fordulna a classicusoknál. Pedig Georges (Hw. der lat. Spr.) tanúsága szerint előfordul Charisiusnál, Apuleiusnál etc. — De már most Anonymusnál *cambiriv* és nem *cambiariv* fordul elő! — U. o. *Radico* előfordul Georges szerint Cassiodorusnál is, *obstaculum* (p. 16) pedig Ammianus Marcellinusnál és Prudentiusnál. — P. 17. «*Picenati* Szabó szerint *besenyők*, Mándy szerint pedig *Patzinakiták*.» Egyre megy. Mándy a görögös alakkal adta vissza. — P. 18. «*Vulgariter*, közönségesen.» Ha Krebs Antibarbarusát használta volna Uhlárik úr, láthatta volna belőle, hogy a vulgariter szónak eml. értelemben való használata a classicusoknál sem rendkívüli. — P. 19. «*Agazo*, -nis, lovász. Liviusnál agaso alakban fordul elő.» Miért csak Liviumat említeni, ha Plautusnál is így fordul elő? A z-s alak csak orthographiai eltérés. — A *dextrarius* szót paripa értelmében megtalálni *De Vit* glossariumában is. — P. 21. Valószínűleg *gemebundus*-t akart írni Uhlárik úr *gemebedus* helyett. — Jóllehet *praememorare* Ducangenél elő nem fordul, előfordul *De Vit* glossariumában = *praememoratus*.

Mi a *B.* fejezetet illeti, először is megjegyzendő, hogy kifejejtette a *dilectio* szót, mely a prologusban kegyelmed értelmében előfordul, lajsztromába felvenni. — *Annuatim* (p. 24) azon értelemben, hogy évenként, előfordul a Lucanus-scholiastánál és *De Vit* glossariumában (*annuatiter*: *annuatim*). — P. 25. *Sella* a régieknél is annyit jelentett, mint nyereg. L. *Rich* Ill. Wörterb. s. v. — P. 28. Ha, mint állítja (de helytelenül, mint fentebb említettük), *contrarie* nem fordul elő a classicusoknál, miért idézte a *B.* fejezet alatt? — P. 29. *Dolabrum* azon értelemben, hogy bárd, előfordult a régieknél is, mint azt *De Vit* glossariuma bizonyítja, s a hibásan Philoxenosnak tulajdonított glossarium, hol: *Δολοβρα ἀξίην · τεκτονίχη*. — P. 30. *Decollo* alatt már a régiek azt értették, hogy «lennyakaz, lefejez». L. Georges-t s. v. — A *propinare* «felköszönt» értelmére való átmenet meg van Georges szerint már Enniusnál, Terentiusnál, Apuleiusnál. — P. 31. Azt mondja, hogy az LVI. fejezetben *exterminare* annyi mint elpusztít. S hozzá teszi: «Ha-

sonló értelemmel fordul elő Sap. 16, 22 Exterminabat ignis ardens in grandine. 1. Mach. 9, 73. Et exterminavit impios ex Israel.» Így idézve az elsőnél az ember sehogysen igazodhatik el, a második idézetnél pedig inkább az «előz» értelemre gondol. — Egyáltalában írók munkáinak idézésénél is pontosabban járhatott volna el. Mert Blass Hermeneutik und Kritik-ját és Schmalz Syntaxisát Iwan Müller neve alatt idézi, a Jebb-féle irodalomtörténetet fordítója Fináczy-é alatt, Voigt-ra való hivatkozását Browning Neveléstörténelmének köszöni, Virg.-t ír Verg. helyett (p. 36) stb.

A C. fejezetben csak az únos-úntig előforduló, stereotyp «ismeretlen kifejezés» szúr szemet. Igazán hasznavehető az értekezés végén lévő «Vocabularium».

De mindennek daczára is nem lehet az értekezéstől a szorgalmat és törekvést elvitatni. Azért kétszeresen kell sajnálni, hogy dolgozatát hasznavehető formába nem tudta önteni a szerző.

Róma.

Dr. VÁRI REZSŐ.

10. A Kisfaludy-család. Irta Dengi János (Lugosi róm. kath. magy. főgymnasium). — E rövid értekezésben (3—19. lapig) eredeti oklevelekből bizonyítja be Dengi, hogy Kisfaludy Sándornak ama büszke nyilatkozata, melylyel *Hatyúdaltát* megnyitja:

Magyar föld szülöttje vagyok
Én is Zabolcs fajából.
Oklevelek tanúsítják
Ezt Árpádok korából,

nem pusztá dicsekvés, hanem való alapokon nyugvó igazság. A Kisfaludy nemzetség őse Chák, Szabolcsnak fia, s kezdetben csak e névvel jelölik magukat a család tagjai, pl. Thomas de genere Chák; a Kisfaludy nevet csak a XII. század végén veszi föl a család. Ezután levezeti Dengi e hatalmas család elágazását egészen Kisfaludy Sándorig s megmagyarázza egyuttal elszegényedését is, a mi a rendkívüli szétágazásnak volt következménye. Dicséretes szorgalommal szedte össze Dengi a legkisebb adatot is s szépen összeállította a családfát; de értekezésének végén olyan következtetéseket von le az előzményekből, a melyeknek nincs alapjuk, mivel, úgy látszik, czélul tűzte ki magának «szétlebbenteni a rózsaszínű fátyolt, melyet Kisfaludy Sándor minden igyekezete s az ideális irodalomtörténetírók *Himfyre* és műzsájára vontak».

Igy azon a helyen, hol a Szegedy és a Kisfaludy-családnak közeli rokonságát mutatja ki, ilyformán okoskodik: «Kisfaludy Istvánnak Borbála nevű leánya második férjével Telekesi Török Imrével *Katalina* leányát nemzi, Szegedy Pál nejét. Ettől a Szegedy Páltól születik Szegedy Ferencz, Ferencztől pedig Ignác, Szegedy *Rozáliának*, Kisfaludy Sándor

első feleségének atyja. A miből azután nyilvánvaló, a *Himfy-dalok* bevallott múzsaja maga is Himfy- és Kisfaludy-ivadék s a költőt nejéhez nemcsak szívbeli és rokoni kötelékek, de *anyagi javak is vonták.*»

Ime, abból, hogy Kisfaludy Sándor és felesége Szegedy Rozália unokatestvérek voltak, az következik, hogy Kisfaludyt nejéhez anyagi javak is vonták. Maga a szerző is érzi, hogy az előzményekből mégis többet következtetett, mint a mennyit szabad lett volna s odaveti: «a mint ezt az alábbiak még kétségtelenebbé teszik». Nézzük meg hát az alábbiakat!

Ezekben a Darnai-család birtokában levő okiratokkal, reverzálisokkal és nyugtatóványokkal mutatja ki, hogy a Kisfaludy-család a Szegedy és Somogyi-familia iránt több rendbéli tartozással volt terhelve, s ez volt az oka a feszült viszonyoknak, melyben a költőnek és nejének szülei éltek. Mindezek, úgymond Dengi, kérlelhetetlen prózaisággal furakodnak a két fiatal szív költői viszonyába is.

Ámde ezzel szemben én azt mondom, ha szomorú anyagi körülmények között volt is a Kisfaludy-család, ha az atya sokszor intette is fiát arra, hogy hasznos parthiet keressen, ha mindez áll is, csak akkor lesz érv a Dengi állítása mellett, ha előbb bebizonyítja, hogy Kisfaludy Sándor olyan jellemű ember volt, a ki ilyen prózai módon gondolkodott; mert ha nem prózai ember, akkor nem törődik az anyagi viszonyokkal, akkor szívére hallgat, nem apjára.

Pedig Dengi ezt nem tudja bebizonyítani. Kimondja ugyan, hogy «bizony a hasznos házasság gondolata minden költői gondolat mellett is fő gondolata volt Kisfaludynak», s hivatkozik is Kisfaludy Sándornak azon levelére, melyet az 1800. jun. 28., tehát nemsokára házassága után írt Takácsnak; ámde e levél mitsem bizonyít mellette. Dengi ugyanis azt mondja, hogy Kisfaludy e levelében a hasznos házasság gondolatát fejt ki s ajánlja megszívlelni Takácsnak is. Ámde Dengi olyant olvas ezzel ki, jobban mondva olvas bele a levélbe, a mi ott nem található. Kisfaludy u. i. ebben a levélben azt tanácsolja Takácsnak, hogy csak maradjon Pesten s prókátoroskodjék, mert így jobban megélhet, de a házasságról nincs benne semmi.

Az sem kétségtelen, mint Dengi mondja, hogy Kisfaludy «Rózáról csak Takácshoz írt leveleiben szól, kiről jól tudta, hogy a leánynak legbensőbb barátja, s így neki mindent elmond és megmutat». Épen nem kétségtelen; mert először is nemcsak Takácshoz intézett leveleiben szól Róziról Kisfaludy, hisz ott vannak a Skublies Imréhez írottak is, melyeknek majdnem mindegyikében szól Róziról *); másodszor meg, ha

*) *Kisfaludy S. Naplója*. Kisfaludy-társ. Évl. Új folyam. XVIII. köt.

csak azért emlegeti Rózáat Takácsához intézett leveleiben, mert tudta, hogy ez mindent elmond és megmutat Rózinak, mint legbensőbb barátjának, miért írta mégis tele ezen leveleket a Pepi grófné iránti szerelmével? Hisz Toldy éppen ezen levelekből bizonyítja azt a nagy lángot, melylyel Kisfaludy a klagenfurti grófné iránt viseltetett. Ugyancsak rosszul számított volna Kisfaludy, ha így akarta volna megnyerni a Róza kezét és szívét!

Bizony éppen nem sikerült Denginek szétlebbentenie «azt a rózsaszínű fátyolt». Részletesebben nem akarom itt az ellenkezőt bebizonyítani; tavasszal fog megjelenni úgyis egy művem, mely e kérdést részletesen tárgyalja. Csak azt jegyzem még meg, hogy nem nyugszik való alapokon Denginek az az állítása sem, hogy az anyagi helyzet tette Kisfaludyt komorrá, elégedetlenné s hogy regéinek sötét hangulatát a Kisfaludy S. kedélyelete adta meg. Nem való dolog ez sem, a mennyiben Kisfaludy nem volt komor kedélyű, hanem ellenkezőleg vidám, jókedvű ember, s csak regéiben komor hangulatú; éppen ellentéte Károlynak, ki költeményeiben vidám, míg az életben komor.*)

Ezeket akartam ez értekezésről elmondani s csak arra figyelmeztetem Dengit, hogy következtetéseiben soha se lépjen túl a határokon, s ne akarjon olyan tulságosan réalista lenni; akkor nyereség lesz irodalmunkra a KisfaludySándorról irandó monographia, melynek e programmértekezés egy részét teszi s melyen jelenleg, hír szerint, Dengi dolgozik.

WERNER ADOLF.

Sóvárgás a tavasz után.

(Walther von der Vogelweide.)

Tél te garázda! Minden ural:
Rét színe, erdő zöldje kihál,
Bokrai közt a madárka se dall.
Lapta ha száll künn s lányka rivall,
Ágrul is akkor zeng csak a dal.

Bár aluhatnám át ez időt!
Ébren a bú vesz rajtam erőt,
Télnek hogy ennyire rabja a föld.
Hagyd, jön a május és elüzi őt,
S rózsá terem, hol a zuzmára nőtt.

WIGAND JÁNOS.

*) *Kisfaludy S. Önéletrajza*. Hátrahagyott munkái. IV. kötet.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁ- NYÁNAK EMLÉKIRATA A GÖRÖG NYELV ÜGYÉBEN.

Nagyméltóságú Minister Úr!
Kegyelmes Urunk!

A budapesti philologiai társaság a philológiának, mint tudománynak művelésére van hivatva, és pedig nem csupán az ú. n. classicus, hanem a modern philológiának művelésére is. De mind e mellett nem zárkozhatik el a görög középiskolai tanulmányokra vonatkozó kérdések elől sem, és pedig nemcsak azért, mert tagjainak legnagyobb része középiskolai tanárokból áll, hanem azért is, mert a tapasztalás azt mutatja, hogy a classica philológiának, mint tudománynak fejlődése a latin, de különösen a görög irodalomnak és nyelvnek iskolai tanításával mindig szoros kapcsolatban állott. Nem zárkozhatik el a társaság ezen kérdések elől annyival kevésbé, mert Excellentiádnak a közoktatási bizottságban s a képviselőházban tett nyilatkozataiból azon megnyugtató benyomást vette, hogy jöllehet a görög nyelv kérdésének *gyors* megoldása van tervbe véve, ezen megoldás módja «a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel, s a szakkörök nyilatkozatainak figyelembe vételével» fog megállapíttatni.

A philologiai társaság választmánya nem kíván ezúttal a görög iskolai tanítás mellett felhozható pædagogiai argumentumok mérlegelésébe bocsátkozni: de mint tudományos társaság, melynek hazai tudományosságunk és nemzeti irodalmunk jövőjén is örkölnie kell, aggodalommal néz a görög iskolai tanulmányok megszorítására irányuló reformok elé, különösen addig, míg e reformok lényegéről és életbe léptetésüknek módozatairól határozottabb tudomása nincsen.

*

A nyugati nagy civilisált népek művelődéstörténetéből méríthető tapasztalatok azt mutatják, hogy a görög tanulmányok iskolai helyzete semmiféle népnek iskoláiban nem eshetik egy tekintet alá a latin tanulmányok helyzetével. A latin nyelv a középkoron át sem szűnt meg soha a tudományok nyelve lenni, s általában

tudós iskola sohasem volt sehol latin nyelv nélkül; ellenben a görögre vonatkozólag általában véve külföldön sem lehet szó arról, hogy valami *elavult traditiótól* menekülne meg az iskola akkor, ha tanítását megszorítaná, vagy eltörölné. Mert igaz, hogy a görög is már a reformatió kora óta iskolai studium tárgya volt, csak hogy koránsem abból a szempontból, melyet egyes régi tanférfiak, — a németeknél pl. Melanchthon és Gesner, a francziáknál Beulé és Rollin, — hasztalanul ajánlgattak, s a mely az iskolai tanításban a németeknél csak a múlt század vége felé, a francziáknál pedig csak a jelen század elején érvényesült. A régebbi görög irodalmi tanulmányok, — ha ugyan megérdemlik ezt a nevet —, az említett korokig jobbra csak az új testamentom olvastatásából állottak, s mint valóságos irodalmi tanulmányok, semmiféle iskolában sem idősebbek egy évszázadnál.

Ezen körülmény magyarázatára nagy fontosságot tulajdonítunk azon ténynek, hogy *Európa művelt nemzeteinél a görög irodalmi tanulmányok és a nemzeti irodalom fejlődése közt feltűnő párhuzamosság mutatkozik*, mert ennek a kétségsbevonhatatlan ténynek tulajdonítjuk azt, hogy a görög nyelv és irodalom mai értelemben vett tanítása is a nemzeti irodalmak ujjaszületésének korában kezdődik, tehát akkor, midőn a nemzeti irodalom a görög tanulmányok révén a zavaró idegen hatások alól felszabadul, ú.n. classicus-nemzeti értelemben önállóvá válik, s lassanként az iskola is szükségét érzi annak, hogy azon tanulmányokkal foglalkozzék, melyek alapján az újabb irodalmak magasra fejlődtek. Így történt, hogy nemcsak az irodalom volt hatással az iskolára, hanem, hogy viszont az iskolának is nagy része lett a nemzeti irodalomnak magasra fejlesztésében.

Innen van, hogy szerencsésebb népeknél, melyek az említett irodalmi válságon már keresztülmentek, igen is kezdenek figyelemreméltó hangok emelkedni a traditionalis, idejét multa, irodalmilag kevésbé jelentőséges *latin* tanítás ellen. A jelenleg folyó német egységes középiskolai mozgalom az új gymn. tárgyak, az angol nyelv és rajz számára a latin nyelv óraszámából akar időt megtakarítani. A görögöt illetőleg azonban még a jelenlegi németországi mozgalmat vezető egyletek is arra az eredményre jutottak, hogy a latinnal egy szempont alá nem vehető, és a német nemzeti művelődés menete a reális tudományokon kívül a görög studium

megerősítését is megkívánja a tervezett egységes középiskolákban.*)

*

Ha már most a mondottakból hazai közművelődési viszonyainkra következtetést vonunk, nálunk még szembetűnőbbé válik az a különbség, mely a latin és görög nyelv iskolai helyzetét egymástól elválasztja. A latin nyelv helyzetéről általánosan ismeretes tény, hogy azon fontos szerepnek, melyet állami, társadalmi és irodalmi életünkben egészen a negyvenes évekig elfoglalt, minden időben teljesen megfelelő volt. Egészen máskép áll a dolog a göröggel. Volt ugyan hazánkban is már a század elején bizonyos irodalmi mozgalom, mely egyeseknek figyelmét a görög tanulmányok fontosságára felhívta; midőn Kazinczy Ferencz és iskolája a német-görög classicus irodalommal érintkezésbe lépett, Goethe, Schiller, Lessing, Herder, Winckelmann tanulmányozásában mélyen érezte a görög alapvető irodalmi tanulmányok szükségességét. «Az istenért, tanuljon az Úr görögül!» — így szól Kazinczy Kölcseyhez írt egyik levelében. Fejlendező irodalmi életünket azonban nem támogatta megfelelő tudományos, philologiai mozgalom, a mi specialis állami és társadalmi viszonyaink között az említett szükségesség érzete nem vált általánossá, s így a görög nyelv és irodalom az iskolai studiumok közt helyet nem foglalt, sőt nagy íróink között is elszigetelten állanak Kölcsey Ferencz, és kivált Arany János, ki nagyságát, — de inkább mint a *jövő* költője —, a görög irodalom tanulmányozásának is köszönheti.

Egészen a forradalomig a görög irodalmi tanulmányok csak egyes protestáns iskolákban műveltettek, míg végtére a többé-kevésbé tudatosan érzett szükségnek megfelelőleg leginkább csak a külföld példájára, és számos kísérletezés után helyet foglaltak középiskoláinkban a görög nyelvi és irodalmi tanulmányok. S jóllehet csak hézagosan és mindenféle módosításokkal foglaltak helyet, — hatásuk tagadhatatlanul nap-

*) Schriften des deutschen Einheitsschulvereins. Viertes Heft. 6. «Danach lässt sich offenbar der allgemeine Gang unserer Bildungsentwicklung mit E. von Hartmann in die Worte zusammenfassen: *fortschreitende Beschränkung des Lateinischen, Verstärkung der Realwissenschaften und des Griechischen.*» V. ö. az 1888. apr. 5-én Kasselben tartott összes ülés végzéseinek 3. pontját.

ról-napra jobban nyilvánult; a philologiai tudományok örvendetes fejlődésnek indultak hazánkban is, megalakult a budapesti philologiai társulat, s legújabbán a magyar tud. akadémia classica-philologiai bizottsága, mely már is kétségbevonhatatlan eredménnyel munkálkodik a görög irodalom remekeinek modern színvonalon álló fordíttatásán és publicálásán. De hogy mind e mellett közvéleményünk, sőt benne a legműveltebb elemek is, még nem méltányolják kellőleg a minden oldalon megindult fejlődést, azt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy közönségünk irodalmi izlése koránsem az Arany János költészetében keres élvezetet, s hogy a század elejének irodalmával meg épenséggel csak az irodalomtörténész vagy a szaktudós foglalkozik nálunk. S hogy közvéleményünk nem érzi a görög irodalmi tanulmányok szükségességét, ez nagyon könnyen megmagyarázható. Nálunk az egész fejlődés nem természetes, hanem mesterséges volt; a görög studium bejutott az iskolába, de természetesen sem kezdetben, sem mai napig nem lehetett sem a kellő tanerőkről, sem a kellő segédeszközökről gondoskodni, s a mi a fő: irodalmi életünk még sokkal fejletlenebb, iránytalanabb, tudományos társulataink, s köztük a budapesti philologiai társaság, sokkal fiatalabb, semhogy a maga terén általánossabb jelentőségű, feltűnő eredményeket mutathatna fel, s jellemző, hogy bár vannak immár a philologiai tudománynak hazánkban is képviselői, ezeket inkább ismerik és méltányolják külföldön, mint idehaza. Sem terünk nincs rá, sem hivatásunk, hogy e helyen jelenlegi tudományos és irodalmi viszonyaink részletes vizsgálásába fogjunk; annyi azonban bizonyos, hogy egész irodalmi életünk nagyon emlékeztet a művelt nyugati népek azon állapotára, melyben körülbelül a múlt század végén voltak, mielőtt a legmélyebbre ható (görög) tudományos és irodalmi tanulmányok útján felszabadultak az idegen szomszéd népek culturájának hatása alól. Idegen népek culturájából hozzánk csempészett ferde irányok nyűgözik le irodalmunk különböző ágait, tudományos téren sem igen vállalkozunk specificus, nemzeti fontosságú feladatok megoldására,*) és, —

*) Igy pl. első sorban a philologusokra várna a hazai okmányok latin nyelvének tudományos feldolgozása, sőt bizonyos diplomatikai természetű munkásság sem volna mostani viszonyaink közt felesleges. Társaságunk igen t. elnöke maga is kiemelte ezt harmadéve tartott elnöki megnyitó beszédében.

a mi igen feltűnő és elszomorító jelenség, — philosophiai mozgalmról nálunk mindez ideig nem lehet szó.

Tévedés volna azt hinni, hogy tudományos és irodalmi mozgalmaink, csak azért, mert a legutóbbi időben tényleg megindultak, már bele is juttattak minket a sokat emlegetett nyugat-európai közösségbe; ez a közösség inkább félelmes, mint kíváncsi, ha a nemzeti talaj nincs biztosítva lábunk alatt. Tévedés volna viszont a phil. társaság választmányának meggyőződése szerint abból, hogy a görög tanulmányoknak eddig sem szépirodalmunkra, sem tudományos irodalmunkra nem volt kellő hatása, olyanféle következtetést vonni, hogy megszorításukkal vagy megszüntetésükkel valami sajátosságos, nemzeti művelődésnek alapját vetjük meg. Ilyen sajátosságos, nemzeti irányú fejlődés csak akkor lenne lehetséges, ha a szomszédos nemzetek culturája elől elzárkózhatnánk. De ez lehetetlen, mert hiszen folyvást rájuk szorulunk. Tudományos irodalmunkra vonatkozólag első megfontolásra szembetűnő, hogy ilyenféle elszigetelt munkálkodás épen a külföldi tudomány avatatlan átvételére, — s egyszerűen olyan iránynak megállapítására vezetne, a milyen általában 1848 előtti tudományos irodalmunkban uralkodott. A mi pedig szépirodalmunk nemzeti fölvirágozását illeti, a görög tanulmányok mindenféle megszorítását már a priori csak aggodalommal várhatja az, a ki, mint említve volt, a nagy modern nemzetek művelődésének történetéből azon tapasztalatra jutott, hogy a classikus tanulmányoknak és a nemzeti cultura fejlődésének párhuzamossága nem tudható be pusztán véletlenségnek, s a ki ehhez képest a mi culturánknak *igaz nemzeti alapokon* való kifejlődését, s ezáltal (— bár milyen paradoxonnak látszik is —) a nyugati nemzetek culturájának közösségébe való igazi belépésünket csak a jövőtől várja.

Ilyen helyzetben van jelenleg a budapesti philologiai társaság választmánya is, midőn attól tart, hogy az alig megkezdett görög iskolai studium megszorításával vagy megszüntetésével eltorlaszoljuk a görög irodalom forrását az egész jövő nemzedék vagy annak nagy része elől, s így olyan állapotba juttatjuk irodalmunkat, mint általában minden irodalom volt, mielőtt a görög cultura reá hatott volna: azaz, hogy a jövő nemzedék nemcsak nem tudja majd nagy nemzeti culturfeladatait helyesen megérteni, hanem még a nagy modern irodalmak utánzásában is balútra téved, mert épen legbecsebb termékeit, a hol a modern irodalmak az antikkal

érintkeztek, nem lesz képes általános emberi értékük szerint méltányolni, s első sorban még inkább befolyása alá kerül a fenyegető német culturának, mint ma, mikor pedig a görög tanulmányok üdvös hatása lassan-lassan mégis csak mutatkozni kezd, jöllehet a görög iskolai tanulmányok helyzete eddig épenséggel össze sem hasonlítható nálunk a külföldi iskolákban elfoglalt előkelő helyzetével.*)

*

A mennyiben végül a görög nyelvi tanítás eltörlése vagy megszorítása tulajdonképen mint első lépés lenne szemügyre veendő további reformokra, melyek az «egységes középiskola» megalapítására vezetnének, engedje meg Excellenciád, hogy magas figyelmét a most folyó német mozgalmaknak egy határozottan és minden oldalról kifejezett tendenciájára felhívjuk.

Mint ismeretes Nagyméltóságod előtt, Németországban a hirdett «Geschäftsausschuss für Deutsche Schulreform» működésével együttesen, vagy azt kísérve, nagy mozgalom keletkezett, mely az egységes középiskola (ott: höhere Schule) megalapítását tűzte ki céljául. Ezen mozgalmat főleg a «Deutscher Einheitsschulverein», a m. é. ápr. 4-én alakult «Verein für Schulreform» és a két héttel később alakult «die neue Deutsche Schule» című egyesületek vezetik. Mellesleg megjegyezzük, hogy bármiféle tervezettel lépnek fel akár a nevezett egyletek, akár magánosok, a görög nyelv tanítására a jövő egységes középiskolában sokkal több óraszámot adnak, mint mi jelenleg tesszük. Főleg azonban azt a momentumot akarjuk ezúttal kiemelni, hogy minden egyesület, nemcsak a «Heidelberger Erklärung», hanem még a reáliskolai tendenciákat képviselő «Verein für Schulreform» is erősen hangsúlyozza, hogy munkálataival csak a jövő fejlődésnek útját akarja egyengetni, s távol van attól, hogy reformgondolatainak gyors megvalósítására gondoljon. Még az utoljára említett egylet is csak annyit kér, hogy

*) Franciaországban a «Conseil supérieur de l'instruction publique»-nek a tanterv módosítására kiküldött bizottságai legújabbán (a f. év elején) abban állapodtak meg, hogy a görög nyelv eredményesebb tanítása céljából az egy idő óta mellőzött «thème»-ket (francia-görög fordítási gyakorlatokat) ismét életbe léptetik, s a természettudományok tanítására szánt időt meg inkább megszorítják. (L. a «Revue internationale de l'enseignement» legújabb számaiban levő jelentések.)

csupán egy-egy intézetben engedélyeztessék beadott tantervének¹⁾ alkalmazása, s a négy év múlva mutatkozó eredménytől tétessék függővé a végleges ítelet. A «Deutscher Einheitsschulverein» épen-séggel minden végzésében²⁾, munkálatában és kiadványában a lassú, megfontolt haladást vallja a magáénak, és *Gossler* jelenlegi porosz közoktatási miniszter a m. é. márczius 6-án tartott képviselőházi ülésen szintén az óvatos, megfontolt haladás mellett nyilatkozott, «mely nem ront, mielőtt nem alkotott», s kijelentette, hogy reformra addig gondolni sem lehet, míg a tanárok pädagogiai kiképzésének javítására új intézkedés nem történik, s ezen új intézkedés sikeressége be nem bizonyul.

A philologiai társaság Nagyméltóságodnak különböző alkalomkor többször ismételt tökéletesen hasonló nyilatkozataiban teljes garantíáját látja annak, hogy általánosabb természetű reformok idő előtti megvalósításától nem kell tartania, s hogy a végleges reform műve nemcsak elméleti vitásoktól, hanem a gyakorlatban véghezvitt kísérletektől is lesz függővé téve.

*

Engedje meg Nagyméltóságod, hogy befejezésül a következőkben foglaljuk össze beadványunk tartalmát:

A budapesti philologiai társaság választmánya, mellőzve ezúttal a kérdés tárgyalásában felhozható pädagogiai természetű okokat, pusztán csak nemzeti culturánk jövőjére vonatkozó aggodalmától sarkalva, nem tudja, nem az lenne-e a kevesebb felelősséggel járó út, ha a görög iskolai tanítás minden rendelkezésre álló eszközzel, s első sorban a középisk. tanárképzés fejlesztésével és a még hiányzó segédeszközök megteremtésével elősegítenék; s általában kötelességének tartja kijelenteni, hogy bármiféle általánosabb természetű reform megvalósítását veszélyesnek tartaná, mielőtt minden oldalú elméleti megvitatása után helyessége és célhoz vezető volta a gyakorlatban is kipróbáltatott volna. De ha már az itt jelzett útról, akár azért, mert nem vezet rögtön célhoz, akár bármiféle más, helyes vagy helytelen okból, le kellene mondani, legalább is olyan reformnak szeretne elsőséget adni, mely az alig

¹⁾ L. a tantervet a «Pädagogisches Archiv» 1890. 1. számában.

²⁾ I. Schriften des D. E. Viertes Heft. 2. lap, 2. pont.

megkezdett görög iskolai tanulmányok végleges elfojtására nem vezetne; s mivel tagjainak nagyobb része tanárokból áll, tapasztalatain okulva különösen azon, mostanában gyakran hangoztatott reformmódozatot tartaná veszedelmesnek a görög studium jövőjére nézve, ha a görög nyelv és irodalom az összes létező főgymnasiunokban ezentúlra csak facultativ, — nem kötelező — tárggyá degradáltatnék.

A budapesti philologiai társaságnak 1890. évi február 19-én tartott választmányi üléséből.

A társaság megbízásából és nevében:

Dr. PECZ VILMOS
első titkár.

Dr. PONORI THEWREWK EMIL
elnök.

NYILT TÉR.*)

Válasz Bartal Antalnak a Dávid-Pozder Tacitus műveiből való szemelvények cz. munkáról írt bírálatára.

Du kannst Dir jeden Feind versöhnen und verbinden,
Nur beim Neider wirst Du niemals Gnade finden.

A silány bírálat maga magát szokta tönkre silányítani, és így legjobbnak tartanám Bartal Antalnak e Közlöny XIII. évf. 9. füzetében írt bírálatára nem is hederíteni, ha e bírálat azért jelent volna meg, hogy a könyvnek szerzőit fölvilágosítsa, oktassa, tanítsa, vagy egyszerűen azért, hogy Bartal ártatlan megjegyzéseit, a ki valószínűleg más teendő hiányában unatkozik, a közönségnek föltárja; de e bírálat hivatalos s tisztán azért készült, hogy a könyvnek ártson, azaz hogy lehetetlenné tegye. Most, miután a közökt. tanács a könyvet Bartal daczára approbálta, legyen szabad a bírálatra néhány megjegyzést tennem.

De hát nézzük, micsoda kifogása van bírálónknak a könyv ellen. A hány csillag van az égen, a hány porszem van a tengerpartján, a hány csöpp van a Duna folyamában, annyi kifogása van e könyv ellen, és ezért támadását mindjárt az «Előjáró beszéd» ellen kezdi, és mintán folytatólág mindent elmondott, a mit böles belátása szerint elmondhatott, akkor a végén hozzácsatolja, hogy még sok mindenfélét fölhozhatna a könyv ellen, de hát elég ez is. Hogyne volna elég, ha mind igaz volna, a mi fölhozott, és nem volna pusztá alanyi vélemény, önkényes ítélet, rosszakaró magyarázat.

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

Plinius azt mondja: «Nullus est liber tam malus, ut non aliqua parte prosit», Bartal azonban talált egy kivételt, mert a Tacitus-szemelvények könyve neki elejétől végig rossz, nem talál benne egy mákszemnyi dicsérni valót, silány az elüljáró beszéd, rossz Tacitusnak két életrajza, rövidke a szemelvények, ki nem elégítők a jegyzetek, szóval mind rossz; és miért? «Mert nem jelent meg az Eggenberger-czégnél; mert sem Bartal nem adta hozzá kegyes jóváhagyását, sem Kármán jóakaró tanácsát; mert Dávidnak a műve, legalább fele részben.» És valóban lehetséges-e, valószínű-e, hogy egy iskolai könyv, melyet két eléggé ismeretes szerző a tanterv értelmében szerkesztett, még pedig a tőlük elvárható lelkiismeretességgel és pontossággal, melyről továbbá a másik bíráló teljesen elismerőleg nyilatkozott, lehet-e, mondom, az a könyv olyan rossz? Bírálata Bartal úgy kezdi, hogy a szerzők a tantervet követték, az utasításokat pedig szem előtt nem tartották. Mert a tanterv szerint dolgoztunk, ezért mondja, hogy az utasításokat kellett volna követnünk; s megfordítva, ha az utasításokat követjük, azt mondta volna, hogy nem jól tettünk, mert nem a tantervet követtük, a mely irányadó, hanem az utasításokat, melyek csak némiképpen magyarázhatják amazt; ha már mostan az utasítások mást mondanak, mint a tanterv, akkor ez nem a szerzők hibája, és józan fejű ember legkevésbé sem róhatja nekik föl hibául, hogy a tantervet követték és nem az utasításokat; ha pedig az utasítások a tantervvel megegyeznek, akkor ezen szörszálhasogatás teljesen fölösleges. Mintán így Bartal egy merész bukfeneczel a tanterven átugrott, ránczba szedi homlokát és elmondja, hogy a fölhozott szemelvények nem képeznek kerek egészet. No már ezt csak a legmérgesebb rosszakarát, a legönzőbb önkény és konok ferdtitési viszketeg állíthatja. Ha már mi az adott szemelvények helyett, melyek az ő naiv véleménye szerint kerek egész nem képeznek, Tacitus Annalesei első könyvét teljesen adjuk, világos, hogy éppen olyan joggal mondhatja, hogy «ez kerek egészet nem képez, mert hiszen a folytatása a második könyvben van», és ha ezt is hozzácsatoljuk, akkor sincs még véleménye szerint a kerek egész befejezve, mert folytatását a harmadik, negyedik, stb. könyv képezi; és ha végre az egész Tacitust adjuk, akkor is rámondhatja, hogy kerek egészet nem adtunk, mert hiszen Tacitus művének egy nagy része hiányzik és így nagyon világos, hogy a kíváncsok kerek egész meg van szakítva.

A következő támadás az életrajzoknak van száruva. «Mindkettő beválnék elég kimerítő czikknek egy Conversationslexiconba», mondja Bartal, és ez elég elismerés a fölhozott életrajzokra nézve, mert ha egy jó Conversationslexiconba beválik (reméllem ilyet értett), akkor talán annak a VIII. osztálybeli tanulónak is elég, annál inkább, mert Bartal elfelejtette kimutatni, minő adatok hiányoznak Tacitusnak fölhozott két életrajzából. E helyett oda vágja, hogy a latin életrajznak sok nehézkes kifejezése van és a sokból nagynehezen egyet bír fölhozni, mely így hangzik: Inde ab adulescentia et huius artis studio et ceterarum bonarum litterarum amore ac mutuo commercio et morum similitudine in recti honestique sensu conspirante C. Plinio Secundo coniunctissimus fuit. Erre csak azt mondhatom,

hogy a kinek ez is «nehézkés», az idejét talán hasznosabban fordíthatta volna más foglalkozásokra, mint éppen classica philológiára, mert ehhez hasonló példát nem egyet, hanem ezret idézhetnék Ciceróból, a ki pedig, mint ezt a VI. osztályban tanulják, a latin stílusnak nagymestere volt. Részemről különben nyíltan kimondom, hogy a ki a Latin Gyakorlókönyvének még 4-ik kiadásában is (Budapest, 1880.) ilyeneket ír: *demum dicit* (9. lapon); *quos Tullus rer virtute et robore domavit* (41. lapon), vagy: *callis, quae sita inter collem Palatinum et Arentinum, iis datae sunt* (42. lapon), stb. az legalább latin stílusról beszélni ne merjen! Ugyan mi lett volna Bartal könyveiből, ha ezeket is valaki ily kiméletlenül, ily rosszakarólag és ily határtalan cynismussal bírálja? Az idézett életrajzból előrántott példa különben sem Dávid sem Pozder tulajdona, hanem épen ez Kritz híres latin philologusé (Taciti Agricola, Berol. 1859. pag. 3.), a ki, a mint ezt szakértők elismerték, nagy latinista is volt. A mi a *stilitibus* sajtóhibát illeti, azon kár annyira nyargalni, mert ki nem tudja, hogy Eggenbergernél megjelent Livius (XXI—XXII. k.) című könyv 2. kiadásából csak a 31. lapon álló szövegben (nem is életrajzban) négy vastag sajtóhibát olvashatunk: *Vergigatum, laum, qigritiaque, piressus*.

Kifogása van Bartialnak az ellen is, hogy «csak annyi nyelvtani magyarázatot adtunk, a mennyire az illető helynek megértése végett a tanulóknak szüksége van»; nem helyesli tehát, hogy nem úgy tettünk, mint ő, a ki Livius két könyvéhez 32 lapnyi bevezetést írt, ezenkívül 33 lapra terjedő 4 függelékkel és minden egyes fejezethez tartalmat. Ez, megvallom, sem pædagogiankkal, sem meggyőződésünkkel, sem lelkiismeretünkkel össze nem fért. Mert hiszen 65 lapra terjedő bevezetések és függelékek függelékei lehetnek ugyan a szerzőre nézve jövedelmezők, de szükségesek sem a tanárra, sem a tanulóra nézve nem lehetnek; az előbbi ugyanis a forrásokban jobban megtalálja, az utóbbira pedig semmiféle tanár, a kiben egy parányi pædagogiai tapintat van, ily kilometerekre terjedő munkát nem róhat; az egyes fejezetek vagy paragraphusok tartalmát pedig a tanulóknak szájába rágni, véleményem szerint, szintén nem tanúskodik erős pædagogiai tapintatról.

A mi a nyelvi csoportosítást illeti, (melynek mellőzését megokoltuk), meg vagyok győződve, hogy valamint most Bartal Dräger eljárására hivatkozik és ezt ajánlja utánzásul, ellenkező esetben, ha t. i. nyelvtani áttekintést adunk, Nipperdeyre fog hivatkozni, a ki igen bölcsen ezt nem tette, hanem, ha erre éppen szükség volna, a tanulóra bízta, mint ezt az újabb t. i. Herbart-Ziller-Stoy-Kármán-féle pædagogia kívánja! Ebből látjuk egyúttal, a mit különben minden józan fő régen ismer, hogy az az úgynevezett pædagogiai és methodikai szempont valóságos Prokrustes-ág, melybe a tárgyat kényünk-kedvünk szerint beletörhetjük és hogy ilyformán pædagogiai és methodikai szempontból a könyveket bírálni, valóságos absurdum.

«A jegyzetek jobbára Nipperdey és Dräger kiadásai nyomán készültek.» Ez egyszerűen nem igaz; mert éppen e kettőt legkevésbé használtuk, de Bartal, a mint gyanítom, nagyon tájékozatlan a Tacitus-irodalomban,

külömben Rupperti, Heræus, Wolff, Wex, Kritz, Freund és különösen kiadását említette volna, a kit, úgy látszik, még híréből sem ismer.

Venio nunc ad fortissimum argumentum! «E szerint már az «Elüljáró beszéd» mutatja, hogy itt nem pædagogiai művel, hanem egy véletlenül, de nem szándéktalanul (!) létrejött tankönyvvel van dolgunk, mely épen csak tankönyv akar lenni, egyéb ambíciója nincsen.» Megvallom, ebben Bartalnak egyrészt igaza van. Mi ugyanis nem pædagogiai művet akartunk szerkeszteni, hanem tisztán egy jó tankönyvet, melyben *Tacitus műreiből kiszemelve és megtisztítván a legérdekesebb helyeket az író sorrendjétől el nem térve kisebb-nagyobb összefüggő kerek egészet adunk és azt a VIII. osztálybeli tanuló föltagadásához mértén megmagyarázzuk, megkezdve Ab excessu divi Augusti történetével és végre Jeruzsálem elpusztulásával és a zsidók jellemzésével, a mi bizonyára ép oly érdekes, mint Tiberius vagy Nero jellemzése. Ehhez hozzáadtunk Agricolából 4, mondd négy fejezetet; minő szempont vezetett bennünket e választásban, azt Bartal, mint mondja, «kitalálni nem bírta», és ezt én neki nagyon is elhiszem, még ha maga nem mondaná is, hiszen «nehézség» felfogását már előbb bemutatta; ismeretes dolog azonban, már legalább a szakférfiak előtt, hogy az Agricolából választott rövid, de jellemző szakasz a legszebbek és legmagasztosabbak egyike, a mit az ókor irodalma fölmutathat, és már ezért is a szemelvények közé való fölvételét teljesen megérdemelte. — Hogy mit akar mondani Bartal azzal, hogy könyvünket «véletlenül létrejött tankönyvnek» nevezi, ezt én csak úgy bírom magamnak megmagyarázni, ha ezen nyilatkozatát nem éppen véletlenül létrejött óriási absurdumnak tartom. A mi pedig nyilatkozatának második felét illeti, mely szerint «nem szándéktalanul létrejött tankönyvnek» nevezi, ehhez kénytelen vagyok egy kis fényképpel szolgálni, melynek sajnos elég hosszú árnyékoldalai is vannak. Mikor mintegy tíz évvel ezelőtt tudtuladták a tanárvilágnak, hogy rövid idő múlva új tanterv fog megjelenni, feszülten várták mindnyájan megjelenését, sokan bizonyára azért, hogy eddigi tankönyveiket a tanterv értelmében átdolgozzák, vagy ha újat szerkesztenek, a tanterv szerint szerkesszék. De mennyire csalódtak ezek a szegények, mikor a tantervvel együtt és egyszerre egy egész határ tankönyv jelent meg Bartal és Kármán firmája alatt az Eggenberger-féle ismeretes sárga egyenruhás kiadásban. Latin Alaktan az I. és II. osztály számára, Latin Gyakorlókönyv az I. és II. osztálynak, Latin mon lattan a III. és IV. osztálynak, Latin Gyakorlókönyv a III. és IV. osztálynak (kivonatos mondatannal), Latin Olvasókönyv a III. és IV. osztálynak, Sallustius, Horatius, Livius (XXI—XXII. k.) mér földnyi bevezetésekkel, függelékekkel, oldalbavágott tartalmakkal és sajtó alatt lévő jegyzetekkel, Magyar olvasókönyvek, stb. stb. Cicero ékesszólása kellene hozzá, hogy fölsoroljam mindazt, a mit a világnak báméskodó szeme elé röpítettek és a mit a közel és távol jövőre maguk számára lefoglaltak! És mindezen tankönyv «véletlenül ugyan, de nem szándéktalanul jött létre, és éppen csak tankönyv, egyéb ambíciója nincsen»: tankönyv tehát, melylyel Bartal (azt talán maga sem fogja tagadni) a tudományt, az irodalmat egy parányira sem mozdította elő, habár ezt tőle, kit a véletlen gondtól inkább mentt helyzetbe sodort, mint éppen*

Dávidot, méltóbban elvárhatná a világ, mint tőlem, kinek annyi gonddal, annyi ellenséggel, annyi támadással meg kellett küzdenie. Midőn erre mintegy öt évvel ezelőtt csekélységgem Schultz latin nyelvtanát Wodianer kiadó fölszólítására átdolgozta és hozzá egy Latin Olvasó- és Gyakorlókönyvet mert írni, akkor Bartal, kinek «véletlen, de nem szándéktalanul» gyártott tankönyvei dús jövedelmi forrást képeztek, mintegy megsértett privilegiumának érzetében haragosan föllobbant, segédeit fölhívta, hogy hivatalos és hivatalon kívül bírálatokat írjanak és könyveimet «üssék agyon», és ezen idő óta könyveimet üldözi, mert hiszen elég furfangos hozzá, hogy bírálat végett vagy maga kapja, vagy valamelyik segédje. «Már pedig, hogy lehetne alkalmas bíráló az az elfogult pædagogiai pártember, ki mindenütt és mindenben saját nézetét, saját dogmáját akarja érvényre emelni még a megismert igazság ellenére is, a ki nem tudja elfogulatlan szemmel nézni az ellentétes nézetűek törekvéseit?» (Egyet. Közokt. Szemle. 1889. 709. l.). — Bartal volt az, a ki a Latin Olvasó- és Gyakorlókönyvemhez összeállított Betűrendes Szólajstromot, hogy saját kifejezésével éljek, agyonütötte azzal a szellemes bírálattal, hogy «felesleges», pedig bármi mást inkább lehetett volna mondani ezen ártatlan füzetéről, mint azt, hogy fölösleges. Bartal volt az, a ki Latin Nyelvtanomat, midőn hat évvel ezelőtt megjelent, egyik jó embere által agyonütöni iparkodott, a mi azonban, hála az igazságnak, nem sikerült. Bartal volt továbbá az, a ki három évvel ezelőtt megjelent Görög nyelvtanomat egy szintén napfényre bocsátott, de névtelen bírálattal a paradicsomba küldeni iparkodott, de ez alkalommal is győzött az igazság; mert ugyanezt a görög nyelvtant a másik két hivatalos és egy nem hivatalos bíráló (Philol. Közöny. X. évf. 995. lapon) csak dicsérettel tudták elhalmazni. Bartal volt az, a ki 1864-ben, de minek is frissítsem föl a régi dolgokat?!

Már a mi a bírálat többi kifejezését illeti, hogy «nem volna nehéz sok egyenetlenséget, sok feleslegest és sok hiányost kimutatni,» a mit azonban minden jóakarata mellett kimutatni nem tud, kár egy szót is vesztegetni; ezt Bartal csak azért írja, hogy eléggé száraz bírálatának csattanós vége legyen: *Ah Corydon, Corydon, quae te dementia cepit!*

Ha jelen válaszómban a tárgy helyett gyakran a személylyel foglalkoztam, *) ezt nem szívesen tettem, hisz ez a tárgy nagyon meddő, de eljárásomat magának a bírálatnak kell tulajdonítani, mely elejétől végig oly rosszakaratú, hogy a bírálót a bírálattól elválasztani nem lehetett és mindenelőtt megkellett fejtenem, honnan van az a kenyéririgység, honnan az a halálos gyűlölet, melylyel engem Bartal és adlatusa hébe-hóba meg szokott tisztelni. Nem lehet tehát csodálkozni, hogy én némelyektől a szentírásnak tulajdonított szavait: «A ki téged közel dob meg, arra kenyér-

*) Ez okból nem is közöljük nagyon szívesen, és ismételve kérjük t. kartársainkat, hogy polémiáikban a lehető legnagyobb tárgyilagosságra törekedjenek.

rel dobj vissza,* annyiban módosítottam, hogy kemény prófontot választottam, hiszen csakugyan a szentírásban áll megírva, hogy «a minő mértékkel mérték másoknak, olyannal fognak mérni nektek is.» —

DÁVID ISTVÁN.

Válasz Dávid I. tanár úrnak.

Nagyot téved D. t. úr, ha azt képzei, hogy dühös kifakadásaira és tisztességtelen gyanúsításaira hasonló módon felelek. Én részemről ezeket a gyönyörű stilgyakorlatokat egyszerűen nyugtázom avval a kijelentéssel: hogy sem a jelenben, sem a jövőben ezt neki vissza nem fizetem.

Egész irodalmi működésem alatt mindig megkülönböztettem a személyt a tárgytól, mert tudom, hogy a személyeskedés a leggyengébb fegyver, melyhez kétségbeesésében csak az nyúl, ki tárgyilagos okokat fel nem hozhat.

De mit is vétettem oly szörnyet? Egyik idétlen fiát, ezt a Tacitust, csak úgy szörmentében megfésültem és rámutattam a tényleges és tagadhatatlan fogyatkozásokra, melyekben ez a teremtmény leledzik; nem rajtam múlt, hogy jót nem mondhattam róla. A szíves olvasó, ha ugyan érdeklődik a dolog érdeme iránt, nézze meg a Tacitus-szemelvényeket s olvassa el bírálatomat, melynek egyetlen állítását sem czáfolta meg D. úr.

Volt idő, és ezt D. úr sem fogja tagadhatni, midőn munkálkodásáról elismeréssel szólhattam és nem egy könyvét ajánlottam.

Ha tehát hanyatlást tapasztalva, az illetőt, ki dolgozni tud, arra figyelmeztetem és fogyatkozásaira mutatok — önérzetesen hivatkozhatom minden elfogulatlanra —, vajjon nem neveltséges-e ezt az eljárást kenyér-irigységből származottnak magyarázni és agyonütésről beszélni?

Budapest, 1890. febr 17.

BARTAL ANTAL.

VARIAE LECTIONES.

LXXVI. Tacit. Germ. 38.

Most, hogy e jegyzeteimet újra érkezésem van folytatni, mindenek előtt Tacitusnak következő szavaira fordítom t. olvasóink figyelmét: apud Suebos usque ad canitiem horrentem capillum *retro sequuntur* ac sæpe in ipso vertice religant.

E szavakon már nagyon sokan törték a fejüket, de mindeddig hiába. A magyarázat nehézségén nincs segítve, a hiba nincs helyre igazítva.

Vannak olyanok, a kik a *retro sequuntur*-t védik, a mi a logikába ütközik. Követnünk csak azt lehet, a minek természetes irányához alkalmazkodunk, már pedig a haj nem a fejünk teteje felé, hanem éppen ellenkező irányban nő és hajlik. Nem csoda tehát, hogy a magyarázók legnagyobb része a hagyományozott szöveget romlotttnak nézi s rajta javítani igyekszik.

Thomæ Frigyes, *Observationes criticae in Cornelium Tacitum*. Dissert. inaug. Bonn. 1866. 17—19. lap a maga két *conjecturájával* együtt 16 kísérletet sorol fel. Jelenleg, a mennyiben nyomukba juthattam, az összes javaslatok száma 26-ra rúg. Ime az egész sorozatuk:

retro secernunt Ph. Melanchthon edit. Vittenberg. 1557.

retrosequus ac sæpe — religant. Scaliger.

retrorsum ac sæpe — religant. Theod. Marcilius.

retro comantur edit. Bipont. in adnot.

retro serunt Seebode.

recurvant Lachmann.

retro agunt Tross.

retrosum agunt Haupt.

retrorsum agunt Horkel.

retro agere suetum vagy: *apud Suebos suetum* — *retrorsum agere* Halm.

retrosum comunt Drohsin.

retro rectum habent Tagmann.

retro sibi plectunt Joh. Henr. Nolte.

retro ac sæpe — *religant*. Haase.

apud Suebos omnes usque ad canitiem horrentem *retro crinem* sequuntur Ritter.

pectine retro sequuntur B(ecker).

horrentem *retro capillum sequuntur* Wortberg.

retrorsum pectunt vagy: *horrente capillo retrorsum pexo utuntur* Thomæ.

retrosus pectunt Schütz.

retro seponunt Holder.

retorquent Madvig (kit most Halm és Jo. Müller is követ.)

«Halm vermuthet *retorquere suetum* und das ist vielleicht richtig», mondja Müllenhoff Germaniáról szóló collegiumában.

retrosum torquent Spalter.

ad canitiem *sequuntur*, horrentem *capillum retro ac sæpe* — *religant*. Bæhræns.

E tömérdek coniectura közül egy sem közelíti meg a hagyományozott szóformát annyira, hogy evidensnek mondhatnók.

Én hívebben ragaszkodom a betűkhöz, csak egy szótag átugrását tételezem föl s az értelemnek tökéletesen megfelelőleg így gyanitom Tacitus eredeti kifejezését helyre állíthatni:

retro seducunt.

V. ö. Stat. Theb. III 460: *mons erat audaci seductus in æthera dorso*. — Mihelyt a másoló a *du* szótagot átugrotta, a *secunt*-ből önként *secunt'*, azaz *secuntur* és *sequuntur* válhatott.

LXXVII. *Voces variæ animantium.*

A *voces variæ animantium*, melyek sokféle lajstromokban maradtak reánk, részben — mint azt már Hugutio kiderítette — Suetonius Pratum-ának de *naturis rerum* könyvének alapszanak. Lásd Løwe Suetoniana 4. Rhein. Museum (1879.) 34. köt. 493—4. lap. = Glossæ Nominum Lips. 1884. 247—8. lap. Suetonius szövegének helyreállításánál tehát azokat a lajstromokat is számba kell venni. Ezennel jelentem, hogy azt a lajstromot, mely Aldhelmus de re grammatica-jában (Mai. auct. class. V. p. 569 sq. = Reiffer-

scheid Suetoni Reliqu. p. 248 sq.) olvasható, a Festus breviatust tartalmazó G (= Guelferbytanus 10, 3.) és L (= Vossianus 135.) codexben is megtaláltam. Közlöm teljes collatióját hozzávetve ama cod. Leidensis-beli olvasásokat is, melyeket Burmann Anth. Lat. V. 143. tom. II. p. 423. tett közzé és Reifferscheid Suet. Rel. p. 249. jegyzetébe iktatott.

E glossarium czíme GL-ben: AUGURIVM MULTORUM VOCUM. A Burmann-féle Leidensisben is ugyanaz, csakhogy ott MULTARUM áll MULTORUM helyett.

A következő egybevetés mutatja az Aldhelmus-féle szöveget s utána a szóbanforgó kéziratok eltéréseit.

Apes ambizant vel *bombizant*: bambizant GL. (= Burm.).

Aquilæ clangunt.

Anseres crinciunt vel *trinsiunt*: trinnuunt GL, (trinniunt Burm.)

Aves minurriunt vel vernant vel vernicant: minuriunt L. (Burm.) minnuriunt G. vernicant vel vernant GL. (= Burm.)

Accipitres pipant vel *plipiant*: piplunt GL. (=Burm.)

Anates teretissant: (teretrissant Burm.)

Arietes *trissitant* vel *blaterant*: crissitant G. crisitant L. (Burm.) blatterant L. (Burm.)

Asini *oncant* vel *rudiunt*: Asinæ Burm. concant L. Burm. rudiunt in rugiunt man. 2. mut. G. (rugiunt Burm.)

Apri frendunt. In GL. ante Asini ponitur. = Burm.

Arma crepant.

Aes tinnit.

Amphora profusa bilibit: Anfera GL. (Anfera Burm.)

Boues mugiunt vel reboant.

Cornices butant.

Cieni desistant: Cigni GL. Burm. dessitant G. desitant L. Burm

Cicadæ fretinniunt.

Ciconiæ gratulant vel *glottorant* vel critalant: grotolant GL. Burm.

Corvi *crocitant* vel croccant: crocciunt GL. Burm.

Caprae *mucciunt*: Capri GL. Burm. micciunt L. Burm. miccunt G.

Canes baubantur vel latrant vel ganniunt.

Catuli *glattilant*: glatillant G. gratulant Burm.

Cervi rugiunt.

Citharæ sonant.

Canis venatica *cusnitit*: nictit Burm. (n ex m? radendo corr.)
L. nectit sed e in i ead. man. mut. G. — Illud *cusnitit* ex (venati)-
cus nictit ortum.

Elephanti barriunt vel stridunt: Elefanti GL.

Equi hinniunt: Equi hinniunt vel gurgulant (Feræ

Feræ mussitant: — gruunt *om.*) GL. = Burm.

Grues gruddant vel gruunt vel gurgulant.

Gallinæ cacillant: cacinnant GL. = Burm.

Galli cantant vel cucurriunt.

Galuae fringilliunt.

Graculi griciunt: critiunt (c in g corr.) G. grintiunt L. Burm.

Hirundines *trutissant* vel trissant: trissitant GL. = Burm.

Hyenæ hirriunt.

Hædi balant vel bebant.

Juppiter tonat ut fabulæ fingunt.

Infantes vagiunt.

Leones fremunt.

Lynces hyrcant: Linces hircant GL. = Burm.

Lepores vagitant.

Lupi ululant.

Litora murmurant.

Milvi *lugiunt* vel vigilant vel luriunt: iugiunt (vel — luriunt
om.) L. = Burm. iungiunt vel iugilant vel luriunt G.

Meruli zinzitant: zinzilant GL. Burm. — Merulæ Burm.

Mustelæ dindrant: drindant GL. — drindrant Burm.

Mures mintriunt vel muniunt.

Noctuæ cucubiunt.

Olores drensitant.

Oves balant.

Onagri vagillant.

Palumbes *raucitant*: runcitant G. runtitant L. = Burm.

Passeres titiant.

Parri tinnipant: Basseres titiant vel parri (pari G.) tinni-
pant GL.

Pavi paululant.

Perdices cacabant.

Pulli et pueri pipant: Pulli perpipant G. Pulli perpitant (i ex
u radendo corr.) L. perputant Burm.

Pantherae chauriunt: *chaurriunt* GL. = Burm.

Pardi feliunt: *peliant* GL. = Burm.

Porcelli grunniunt.

Porci grundiunt. Extat in GL. om. Burm.

Ranæ coaxant.

Sturni parsitant.

Sorices denticant: *dencitant* (c in t man. 2 corr.) L. *denticant* Burm.

Serpentes sibillant: *sibilant* GL. = Burm.

Silvæ strepunt.

Turdi soccitant vel facillant: *socitant* G. *sotitant* L. = Burm. *facillant* GL. = Burm.

Tigrides raccant: *hraccant* GL. *rhaccant* Burm.

Tubæ clangiunt: sic GL. *clangunt* Burm.

Tauri mugiunt.

Vultures pionpant.

Venti flant vel tremunt vel sibilant.

Ursi urgant vel sæviunt.

<i>Vulpes eiulant</i>		<i>inverso ordine</i> GL. = Burm.
<i>Verres quiritant</i>		

Item homines loquuntur, rustici iubilant et *reliqua similia*: cetera similia G. = Burm. cetera similiter L.

Hæc genera vocum non *ad ionicum* pertinebunt sed discretionis gratia probata sunt: Extat in GL. (nisi quod ad iocum pro *ad ionicum*). om. Burm.

A mint a glossarium feltűnő czíme már maga mutatja, a GL-beli hagyomány valamint a Burmann-féle kéziraté is egy közös forrásból ered. A Burmann-félét csak Reifferscheid idézetéből ismerem (Burmann Anthológiáját nem volt módom megnézni); nem tudom tehát megvan-e Burmann-nál az a Leidensis tüzetesebben megjelölve s azonos-e az én Leidensisemmel vagy nem. Ha azonos, akkor a Burmann-idézte collatio sok helyűtt hibás, a mint az a fönt bemutatott egybevetésből kiderül. Ime Burmannnak eltérései:

A czímben *multorum* GL. *multarum* Burm.

Anseres alatt: *trinnicunt* LG. *trinniunt* Burm.

Anates « *teretissant* GL. *teretrissant* Burm.

Asini: sic LG. *Asinæ* Burm.

rudiunt L. *rugiunt* Burm. (ex corr. G.)

Amphora helyett Anfera GL. Ansera Burm.

Porci grundiunt: extat in LG. om. Burm.

Sorices denticant: dencitant (c in t man. 2. corr.) L. denticant. Burm.

Tigrides alatt hraccant LG. rhaccant Burm.

Tubæ clangiunt: sic LG. clangunt Burm.

A végén: reliqua similia helyett cetera similiter L. cetera similia Burm. (ut G.)

Hæc genera — prolata sunt: extat in LG. om. Burm.

A ki e glossarium hagyományának a történetét nem ismeri, meg sem álmodhatja, mi rejlik az Auguria multorum vocum alatt. Előttém a dolog egészen világos. A glossarium belekerült a Festus breviatust tartalmazó codexeink archetypusába, közvetetlen az epitome után, úgy hogy az archetypus másolója az epitome utolsó szavát már a következő lajstrom címéhez tartozónak vélte a mint azt mind a G mind az L bizonyítja, a hol az epitome így végződik:

Vernisera messalia

AUGURIA MULTORUM VOCUM

A rejtély meg van oldva. Most még csak arra kell felelnünk, mi az a multorum vocum? A szólajstromnak csonka és auguria miatt genetivusba került címe. Eredetileg így szólt: Mutorum animalium voces. V. ö. cod. Palatin 1773 f 348^a: ex regula foce grammatici . . . unde non inmerito eloquium hominum. tinnitum inmobile, sonitum corporaliū plerique testantur. nam vocem mutorum animalium esse declarantes sic efferunt: aquilas clangere . . . Lásd Læwe Suetoniana 4.

LXXVIII. Auruncat.

A Gœtz-féle Corpus glossariorum latinorum IV. 308. lap a Glossæ Abavus közt ez áll: *Altruncat* auertit alienat. A lemma nem *averruncat*-ra, hanem *auruncat*-ra javítandó. Mert ha *Averrun-cus Auruncussá* rövidülhetett, s ebben az alakjában csakugyan divatos is, a mint azt Læwe *Prodromusa* 365—6. lap kimutatta: úgy *averruncat*-ból is lehetett *auruncat*, a mely alaknak a léteztetere az *arruncat*, *aruncare*-féle *corruptelák* is vallanak. A glossa tehát ezentúl így olvasandó:

Auruncat: avertit, alienat.

LXXIX.

Corp. Gloss. Lat. IV. 359: Lascibiens *luciens*. Hildebrand a maga glossarium-kiadásában ezt jegyzi hozzá: Ego malim gestiens vel lætans. Egyik javaslata sem fogadható el. A dolog nagyon egyszerű. A másoló cl-nek, azaz c-nek és szálas i-nek nézte, a mi d akart lenni. A glossa tehát így olvasandó:

Lasciviens: ludens.

LXXX.

Pauli Hist. Rom. I. 1. ed. Droysen: Ascanius, qui et *Julius*, eiusdem Aeneæ filius . . . deinde Ascanius *Julium* stb. Hogy Ascaniust másképp Iulus-nak, nem pedig Iulius-nak hitták, az csak egyszerű megemlítésre szorul. Lásd Klausen, Aeneas und die Penaten 1071. s köv. lap. Hogy Paulus Diaconus sem hibásan írta e nevet, bizonyítja a Festusból készített kivonatának Aemiliam kezdetű glossája (Festus-kiadásom 18. lapján), a hol ez van mondva: Alii, quod ab Ascanio descendat, qui duos habuerit filios, Iulum et Aemylon. Itt is Iulus van, csak azzal a különbséggel, hogy az az említett versio szerint nem Ascanius maga, hanem fia.

LXXXI.

A Georgius Grammaticus 1. költ. 65. verse így van közzé téve: 'Ο γέρων Ἐρως χορεύει. Csodálatos, hogy Bergk nem javított rajta, pedig kétségtelen, hogy a vers eredetileg így szólt:

'Ο γελῶν Ἐρως χορεύει.

P. THEWREWK EMIL.

Heinrich v. Morungen.

Számkivetve él, ki
Félve fut az asszonyarcz elül;
Hisz' Isten ezt a férfit
Nemnek alkotá oly remekül.

Gyöngé légi termetével
Annyi kedv- s örömré ő derít:
Balga az, ki földbe ássa,
Hogy ne tudja senki, kincseit.

SIMON LAJOS.

DE INSCRIPTIONIBUS LATINIS SEXTI ET SEPTIMI A. U.
C. SAEC. METRO DACTYLICO COMPOSITIS.

Inter poetas Latinos Ennium haud sane primum fuisse, qui metris Græcanica arte compositis uteretur, satis constat, quippe cum scænici iam multo prius iambicos ac trochaicos numeros transtulissent; qui ut in fabulis ipsam vitam linguamque cotidianam imitabantur, ita in versibus pangendis inconstantem sermonis vulgaris pronuntiationem secuti sunt.

Ennius eo maxime de litteris Latinis meruit, quod Homeri vestigia legens non solum versum heroicum quasi civitate Romana donavit, sed etiam pronuntiatione doctiorum observata quantitatem uniuscuiusque syllabæ ad severiora præcepta revocare conabatur, etsi regulas a se hoc modo institutas ne ipse quidem observandas esse arbitrabatur nisi in numeris dactylicis.

Quo factum est, ut poetæ scænici temporibus reipublicæ liberæ maiore semper libertate in rebus metricis uterentur quam auctores carminum epicorum.

Attamen vel maximis laudibus extollendus est, quippe cui Romani imprimis debuerint, quod accentus grammaticus non adeo obscuravit suffixa vocabulorum, ut lingua Latina iam tum in modum sermonis Umbrici hebetata evaserit.

Quanta autem fuerit etiam apud imperitos poeseos Ennianae auctoritas, ea re maxime docemur, quod iam sæculo septimo versus vulgares, quibus inscriptiones metricæ procul dubio adnumerandæ sunt, inveniuntur metro dactylico compositi.

His tamen versibus artis novæ rationes tantum generatim observatas, ceterum licentias pronuntiationis cotidianæ etiam in posterum admissas esse facile apparet.

Operæ pretium igitur esse videtur in eos inquirere, quibus legibus observatis sint compositi, idque eo magis, quod hæc quæstio, exceptis Ritschelii commentationibus, nusquam accuratius pertractata esse mihi videtur.

Inscriptiones metricæ, quæ ex temporibus Cæsaris ætatem præcedentibus nobis extant et volumine primo operis Mommseniani, C. J. L., inscriptiones antiquissimas continente sunt editæ, numero quidem præ monumentis euisdem generis ex ætate Imperatorum notis perpaucæ dici possunt, tamen mihi sufficere

videntur ad hanc nostram quæstionem explanandam. Nam ex undequinquaginta temporis supra dicti inscriptionibus metricis viginti et tres sunt metro dactylico, partim hexametro, ut n. 542, 1202, 1297, 1438—1454; partim pentametro ut n. 38, 1011, 1220 compositæ.

Hoc loco tamen ex iis septemdecim inscriptiones falso sortes Praenestinas*) nuncupatas exceptis duabus forma genuina servatis tantum ex Codice Vaticano 5248 aliisque operibus notas esse commemoramus necesse est.

Quibus ita expositis primum de forma pedum singulorum, deinde de cæsura versuum quærendum esse nobis videtur.

Iam si inscriptiones cum versibus dactylicis Ennianis comparamus, inopinatas congruentias inter duas versuum faciendorum artes esse facile apparet. Sic quinto pede hexametri dactylus solet poni, quamquam non desunt exempla versus spondiaci, ut inter sortes supra memoratas C. J. L. I. 1448

Laétus lubéns petitó: dabitúr: gaudébis sémper.

ibidem 1438:

Cónrigi víx tandém, quod cúrvom est fáctum, créde.

Quibus etiam ibidem 1451:

Pérmultís prosúm: ubei prófui, grátia nómo;

adnumerabis, si quinto pede positum ablativum *gratia* synizesi pronuntiaveris. Multo tamen veri similis videtur etiam hoc loco, ut alibi sæpius accidit, vocalem ultimam natura longam correptam esse. Immo ne id quidem alienum esse putandum est, vocabulum, de quo agitur, accusativo casu esse positum, cuius suffixum *m*, ut sæpius reperitur, abiectum esset, itaque eius ultimam natura brevem esse; quod si verum est, iam quinto pede pro spondæo dactylum habes in hanc speciem:

Pérmultís prosúm: ubei prófui, grátia(m) nómo,

in fine autem verbum *habet* cogitatione supplendum est.

Quamquam enim linguam Latinam præ Græca satis abundare syllabis longis constat, inscriptiones dactylicæ huius ætatis, quæ facilem hexametrorum usum certe nondum habuit, non tam

*) Vide C. J. L. I. n. 1438—1454; P. L. M. E. tab. II. M—A. mu.

eo cedunt versibus Vergilianis, quod dactyli præ spondæis perpauci sunt, quam quod spondæi et dactyli minus apte distribuuntur.

Jam inter hexametros, quos in quæstionem vocavimus, tantum unus reperitur C. J. L. I. 1447: Júbeo ut iússei: sí faxit gaudébit sémper, qui nullos pedes nisi spondæos habet, cuius modi exemplum ceterum ipse Ennius præbuit illo versu notissimo:

Olli respondit rex Albai Longai.

Similiter accidit, ut leges numerorum haud minus in nostris monumentis, quam apud Ennium neglectæ iaceant. Sic eo vitio, quod vocabulum bisyllabum in fine versus est positum, quamvis quinto pede spondæus sit adhibitus, una cum versu Enniano novissime allato nostri supra commemorati versus spondiaci omnes laborant.

Cuius generis cæsuras easque quo pacto adhibuerit Ennius in hexametro, ex paucis eius fragmentis vix accuratius definias. Verisimile tamen videtur cæsuram penthemimeren iam ab eo primam potissimamque esse factam, quamvis invenias hexametros nonnullos ab eo compositos omni cæsura carentes.

Inscriptiones autem, in quibus similiter omnis incisio desideratur, etsi perpaucæ, tamen reperiuntur, ut C. J. L. I. 542, v. 4.

Cógendei dissólvendéi tu ut fáčila fáxseis

porro ibidem n. 1202. v. 2.

Nón ævó exsácto vítai es tráditus morti.

Quibus tamen exceptis alibi nusquam cæsuram legitimam neglectam invenias. Sic sortes supra commemoratæ omnes habent penthemimeren adhibitam eamque maxima ex parte cum sensus clausula coniunctam, veluti C. J. L. I. 1442, 1451, 1452, 1443, 1449, 1448, 1450, 1444, 1439, 1453.

Nihilo minus frequens est hæc maxime usitata hexametri cæsura in ceteris monumentis nostris, etsi in iis rarius fit, ut ei orationis finis succedat. Præter penthemimeren bis solum hepthemimeren adhibitam habes, semel cum trithemimere coniunctam (C. J. L. I. 542. v. 3.)

Pentametri cum hexametris in disticha copulati cum sint multo recentiores hexametris modo tractatis pedibus quarto et

quinto semper dactylum positum esse neque ullam cæsuram in versu medio neglectam inveniri non est quod mireris.

Jam quæstio, utrum lex prima potissimaque hexametri, quod arsis dactylica in duas breves solvi non possit, ab Ennio, Græcæ severitatis inter Romanos auctore læsa fuerit necne, nondum soluta esse videtur.

Christ¹⁾ quidem illud verisimile esse censet atque eo, quod Ennius Homerum inepte imitatus sit, explicare studet, cum Ritschl²⁾ itemque Mueller³⁾ versus, qui hoc testari videntur, emendatione hæc licentia liberare temptaverint.

Verum ut Ennium nunquam in hunc errorem delapsum versusque, de quibus agitur, a scriptoribus, in quorum operibus eos legimus, corruptos esse, probabile videtur, ita arsin solutam, quæ in versibus scænicorum trochaicis iambicisque itemque in versibus Saturniis persæpe occurrit, ad eorum exemplar etiam in monumentis nostris usurpatam esse procul dubio certum est. Exempla huc spectantia sunt hæc C. J. L. I. n. 1452:

Póstquam céciderúnt spes ómnes, cónsulis tún me?

ubi pedem secundum anapæstus occupat, cuius duæ breves syllabæ ictum habentes pro soluta spondæi prima syllaba positæ sunt, porro ibidem n. 1447 secundum emendationem Ritscheliamam:

Júbeo ut iússei: sí faxít, gaudébit sémper

qua haud sane rectior habenda lectio Mommseniana:

Júbeo vetí; sei sic fecerít, gaudébit sémper

nam in utraque arsi solutæ alia quoque asperitas accedit.

Versu C. J. L. I. 1444:

Fórmidát omnés: quod *metuit*, íd sequi sátiust.

pes quartus quidem tribrachys esse videtur, attamen admonendi sumus ultimam verborum in tertia perfecti persona singulari positorum genuinæ longitudinis fuisse, quæ mensura non solum a Plauto, sed ut infra videbimus, etiam in nostris inscriptionibus servata est. Si vero formam *metuit* temporis præsentis esse cum ultima natura brevi arbitraris, eiusdem vocabuli antepænultimam

¹⁾ Metrik p. 160.

²⁾ Op. Phil. IV. p. 107.

³⁾ Quint. Enn. p. 224.

accentu grammatico productam esse credas necesse est. Ceterum Keller*) etiam versum C. J. L. I. 542. v. 2. documento esse censet syllabam natura brevem accentu percussam interdum locum productæ obtinere in hanc speciem:

Cógendei dissólvendei t(u) ut *facília fáxseis*.

id quod hoc loco tamen ob eam potissimum causam minus probabile videtur, quod pede quarto positio neglecta est. Igitur rectius agere videmur, si Ritschelium sequentes quinto pede arsin solutam agnoscimus hoc modo:

Cógendei dissólvendei t(u) ut *fácilia fáxseis*.

Quamquam enim exempla supra commemorata maxima ex parte arsi solutæ potissimum in spondeo pro dactylo posito locum datum testantur, tamen hic synizesin evitandam esse arbitramur, cum proceleusmaticus anapæsto multo propius accedat ad dactylum, cuiusvis autem ordinis metrici finem, quantum fieri possit, proprios sibi referre numeros debere neminem fugiat.

Cum sermo Latinus nihilo minus, quam Græcus, quoties vocalis in fine syllabæ posita exciperetur insequente identidem vocali, substaret et quasi hiaret, poetæ ad hoc vitium tollendum eo validioribus remediis utebantur, quo molestior vocalium concurrentium collisio evadere videbatur.

Ratio prima, synizesis nomine significata, quæ potissimum in medio vocabulo adhibebatur, vocalibus ambabus in diphthongum contrahendis constabat.

Usitatissimum synizesis genus est vocabulorum bisyllaborum contractio in monosyllabam, veluti C. J. L. I. 542. v. 3:

Vísu animó suo péréfecit, tua páce rogáns te

ubi duas synizeses pronominum adhibitas habes, quarum alteram confer cum versu, qui sequitur, saturnio C. J. L. I. 33. v. 2:

Mors péréfecit, tua ut éssent | ómnia brévia

Verum neque asperius synizesis genus desideratur, ut versu C. J. L. I. 1297. v. 2:

Plóúruma qué fecit populó soveis gaúdia núges.

*) Der Sat. Vers p. 9.

Alterum synizesis genus est, cum litteræ *i* vel *u* in medio verbo positæ pinguescunt. Quod cum a numeris iambicis et trochaicis ¹⁾ scænicorum itemque a versibus Saturniis ²⁾ alienum esse videatur, id primum ab Ennio in hexametro usurpatum esse verisimile est.

Inscriptiones dactylicæ ne hoc quidem synizesis genere carent, etsi exempla, quæ exstant, tantum vocalem *i* in consonantem mutatam habent, ut C. J. L. I. 1444:

Fórmidát omnés: quod métuit, íd sequi sátiust,
ib. n. 1454:

Qúr petis póstempús consílium? quódroges, nón est.
ib. n. 38. v. 1:

Vírtutés generís mieis móribus áccumulávi.
quibus fortasse etiam vs. C. J. L. I. 1440:

De íncertó certá ne fiant, sí sapis, cáveas
adnumerandus est, nam vocabulum *caveas* haud sane aliter atque *satiust* sive *consilium* pronuntiatum esse ipsa re docemur.

Ratio ac via altera, qua evitarentur collisiones vocalium concurrentium in vocabulorum fine ac principio positarum, priore vocali abiicienda constabat, id quod inde elisionis nomine significatur.

Etsi hæc licentia, si quidem ita nuncupari potest, natura linguae Latinae innititur, ab elisione adhibenda, ne asperiores vocalium concursus exstarent, ipsos Romanos alienos fuisse neminem fugit. Inde fit, ut sæpissime vocales breves et syllabæ in litteram *m* desinentes abiectæ sint, rarius longæ. Igitur elisiones brevium vocalium, potissimumque, ut exempla testantur, litterarum *e* et *a* in nostris quoque monumentis frequentissimas esse minime mirum est. Versus autem, in quibus elisiones vocalium brevium occurrunt, sunt hi: C. J. L. I. 542. v. 6.

Pró qu(e) hoc átku(e) alieís doneís des sígna merénti.
ibid. 1202. v. 3.

Séd cum té decuíť florér(e) ætáte iuvénta

¹⁾ L. Muell. de r. metr. p. 244.

²⁾ L. Muell. D. Sat. Vers p. 60.

ibid. 1220. v. 4.

Ánt(e) obitús tristeís | Héliua prima fui

ibid. 1220. v. 8.

Déduct(a) ét fatalí | ign(i) et aquá Stygiá

ib. 1011. v. 2.

Cóniunxs, úna meó | praédit(a) amáns animó

ib. n. 1011. v. 4.

Núll(a) in aváritiéis | céssit ab óffició

ib. n. 1011. v. 7.

Vír conleíbertús fuit eídem, quó care(o) éheu !

Exempla verum, quæ documento sunt, quoties syllaba in *m* exiens sit elisa, sunt hæc : C. J. L. I. 542. v. 3.

Vís(um) animó suo pérfecít, tua páce rogáns te.

ib. 542, v. 5.

Pérficieás decum(am) út faciás veraé ratiónis

ib. 38. v. 3.

Maíor(um) óptenuí laud(em), út sibeí m(e) ésse creatum

ib. 1011. v. 9.

Séptem mé naat(am) ánnorúm gremio ípse recépit,

Ne id quidem nos fugere debet, quod vocalem priorem sæpissime vocalis identidem longa sequebatur, quo concursus vocalium minus durus evasit, ut C. J. L. I. 1202. v. 4.

Ínterieíst(i) et líquist(i) ín mæroribus mátrem

ib. 1011. v. 9.

Séptem mé naatam ánnorúm gremio ípse recépit

ib. v. 10.

Quádragínt(a) annós | náta necís potiór

ib. v. 11.

Ílle me(o) óffici(o) ádsiduó florébat ad ómnis.

Iam de elisione monosyllabarum in vocalem longam sive in *m* desinentium memorandum nobis videtur poetas Latinos hoc elisionis genere — imprimis in prima arsi versus — minime uti solitos esse. Quamquam enim monumenta nostra hac licentia libera non sunt, vocabula tamen, in quibus hæc aspera synzesis adhi-

bita est, maxima ex parte haud magni momenti esse admonendi sumus, ut C. J. L. I. 1439.

Crédis quód deicúnt : non scín t(e) ita ré fore stúltum ?

ib. n. 38. v. 3.

Maíorum óptenuí laudem, út sibeí m(e) ésse creátum

ib. n. 542. v. 4.

Cógendeí dissólvendeí t(u) ut fáclia fáxseis

ib. n. 1440.

D(e) ín certó certá ne fiánt, sí sapis, cáveas.

Hoc loco denique, cum elisioni proxima sit *aphaeresis*, commemoranda sunt huius modi exempla : C. J. L. I. n. 1202. v. 1.

Éheu, heú Taraceí, ut acérbo(e)s tráditus mórti.

ib. n. 1438.

Cónrigi víx tandém, quod cúrvom (e)st fáctum créde.

itemque n. 1297. v. 1.

Prótoгенés Cloulei suaveis heic, ei, situst mimus,

quamquam hic vocabulo *est* syllaba in *s* exiens praecedat, quæ libera — ut infra videbimus — nihil a littera *m* in fine vocabulorum posita differt.

Sed quamvis molesta auribus veterum fuerit collisio vocalium concurrentium, tamen interdum usu venit, ut neque synizesis, neque elisio admissa sit. Cum autem hiatus, quo ne nobilissimorum quidem poetarum opera omnino carent, apud eos sæpiissime vi cæsurae excusetur, idem nostris in versibus maxime ex parte nulla re mitigatur, ut C. J. L. I. n. 1202. v. 1.

Éheu heú Taraceí ut acérbo es déditus fáto

ib. v. 2. Nón ævó exsácto vitaí es tráditus mórti

ib. v. 3. Séd cum té decuí florére ætáte iuvénta.

Uno tantum versu fit, ut hiatui cæsara penthemimeres accedat. C. J. L. I. n. 1451 :

Pérmultís prosúm : ubei prófui, grátia némo.

Iam ad regulas prosodiæ ut transeamus, hac re — ut in præfatione attigimus — potissimum, quantum inscriptiones nostræ ab Ennii hexametris differant, docemur atque hac parte præcipue mensura ultimarum respicienda videtur. Nam cum Ennius earum

quantitatem naturalem, quantum posset, servare conaretur, pronuntiatio cotidiana, quam inscriptiones æque ac fabulæ scænicorum sequebantur, ultimam vocabulorum, quæ iambum efficiebant antiquitas, corripuit, ut imperativi tene (Plaut. Trin. 1091) vide (ib. 763), viden (ib. 847), abi (ib. 830) in pyrrhichii modum attenuarentur. Sic ultimam pari mensura adhibitam habes etiam in monumentis nostris, ut exempla, quæ sequuntur, docent: C. J. L. I. 1442

Ét equos pérpulsér : sed tú vehĩ nón potes ístoc.

ib. 1443. Ést via fértiliór : qua véstigás, sequĩ nón est.

ib. 1444. Fórmidát omnés : quod métuit, íd sequĩ sátiust.

ib. 1438. Cónrigĩ víx tandém, quod cúrvom est fáctum, créde.

Immo ne talia quidem desunt, in quibus diphthongus correptus est, veluti C. J. L. I. 1451.

Pérmultís prosúm : ubeĩ prófui, grátia nemo.

ib. 1453. Quód fugis, quód iactás, tibeĩ quóm datur, spérnere nólei

ib. n. 38. v. 3. Maíorum óptenuĩ laudem, út sibeĩ me ésse creátum.

Quo nisu pronuntiationis Latinae observato, eo magis memoratu dignum videtur longitudinem genuinam nonnullarum ultimarum, quæ a poetis ætatis Augustæ semper correptæ adhibentur, non solum a Plauto sed etiam ab Ennio servatam esse. Hac enim mensura præcipue in suffixis verborum *at et it* utebantur poetæ veteriores, ut etiam versus noster C. J. L. I. n. 1444. testatur :

Fórmidát omnés : quod métuit, íd sequĩ sátiust.

Accidit tamen interdum, ut syllaba finalis, cuius longitudinem genuinam esse nulla res affirmat, producta sit. Quod cum fit, nemini dubium esse potest, quin brevis exitu vocis vocalis vi arsis longa facta sit. Quam productionem etiam in nostris inscriptionibus adhibitam esse eo minus admirandum est, quod ne versus quidem Saturnius ea caret, ut hoc exemplum docet C. J. L. I. n. 33. v. 2.

Mors pérfecít, tua ut éssent | ómniã brévia.

Ceterum ne Ennium quidem abhorruisse ab huiusmodi productione constat, quamquam eum hac licentia in monosyllabis quoque usum esse demonstrari non potest. Sed talem licentiam

non nisi in cæsura legitima ab eo admissam esse eo magis verisimile videtur, quod eadem in nostris quoque monumentis semper cum cæsura penthemimere est coniuncta in hunc modum C. J. L. I. 1440.

De incertó certā ne fiant sí sapis cáveas.

ib. 1441. Dé veró falsā | ne fiant iúdice fálsó

Exemplum productæ brevis in consonam exeuntis syllabæ nostræ quidem inscriptiones non exhibent, quamquam versus saturnius ne huius quidem generis productione caret. Iam restat, ut de altera plebei sermonis proprietate breviter quaeramus, quæ licentia supra explicata multo periculosior esse cœperat linguæ Latinae.

Quis est enim, quem litteram finalem *m* adeo mutilatam esse fugiat, ut ea non solum ante vocalem posita elidi soleret, sed ne positionem quidem cum altera consonante copulata haberet? Quare in scriptura quoque persæpe omittebatur, ut inter inscriptiones permultas huc spectantes etiam hæc nostra testatur C. J. L. n. 542. v. 3.

Vísúm animó suo pérfecít, tua(m) páce(m) rogáns te

Huc pertinet etiam versus supra memoratus C. J. L. I. 1451.

Pérmultís prosúm: ubei prófui, grátia(m) némo.

Qua parte ad litteram novissime tractatam proxime accedit consonans finalis *s*, quæ post vocales breves *i* et *u* posita usque ad ætatem Augusteam plus minusve a poetis omittebatur. Inde fit, ut in nostris quoque versibus huius generis detractio frequentissime occurrat, ut exempla, quæ sequuntur, demonstrant C. J. L. I. 1449.

Nón sumu' méndacís, quas díxti, cónsuli' stúlte.

ib. n. 1450. Núncine mé rogitás, nunc cónsuli' ? témpus abít iam.

ib. n. 1452. Póstquam céciderúnt spes ómnes, cónsuli' tún me ?

ib. n. 1454. Qúr peti' pós tempús consílium ? quód roga', nón est.

ubi præcipue altera mutilatio litteræ *s* notatu digna videtur, cum non solum finalem supra memoratam, sed simul ultimam naturalis longitudinis correptam exhibeat; porro C. J. L. I. n. 1448.

Laétu' lubéns petitó; dabitúr: gaudébis sémper.

ib. n. 1453. Quód fugi', quód iactás, tibeí, quóm datur, spérnere nólei.

ib. n. 1442. *Ēst equo' pérpalcér, sed tú vehi nón potes ístoc.*

ib. n. 1440. *De incertó certá ne fiant, sí sapi', cáveas.*

ib. n. 542. v. 1. *Dé decumá, Victór, tibi Lúciu' Múmniu' donum*

ib. n. 1202. v. 1. *Ēheu, heú Taraceí, ut acérbo es déditu' fato,*

ib. v. 2. *Nón aevó exsácto vítai es tráditu' morti.*

ib. v. 4. *Ínterieísti et líquisti ín maeróribu' mátrém*

demum n. 1297. v. 1. *Próto-genés Clouleí suaveís heic, eí, sitúst
mímus,*

in quo mutilationem litteræ finalis *s* cum aphæresi coniunctam habes. Qua detractio pronuntiationem cotidianam non solum in litteris *m* et *s* usam esse facile apparet. De suffixo enim genuino *d* ablativi abiecto, re notissima, non est, quod copiosius disputemus. Sed ne alius generis quidem litterarum detractio, eaque interdum scriptura quoque expressa desideratur.*) Sic versu uno inscriptionum nostrarum consonam *r* mutilatam habes C. J. L. I. 1453:

Quód fugis, quód iactás, tibi quóm datŭr, spérnere nólei.

Quæ cum ita sint, haud sane recte hic positionem neglectam esse dices, quippe cum priorem consonantium concurrentium ne pronuntiatione quidem expressam esse manifestum sit.

Ceterum ubique in nostris inscriptionibus vocalem præcedentem vi sequentium consonarum productam esse admonendi sumus, excepta muta cum liquida copulata, quæ coniunctio consonantium ne in hexametris quidem Ennianis syllabam longam facit.

Quibus iam hoc modo perlustratis, quæ in præfatione diximus, habes indiciiis manifestis confirmata. Quamquam enim numeros versuum novorum ab Ennio in poesin Latinam translatorum auribus Romanorum facile se accommodasse concedendum videtur, non tamen nos fugit discrepantia, quam inter inscriptiones pertractatas et hexametros Ennianos præcipue, quod ad prosodiæ regulas attinet, observamus.

Nam cum in illis inconstantia pronuntiationis plebeie infrenate grassaretur, ut consonantem finalem nunc abiectam nunc servatam videas, Græcæ elegantie assecla omnia in ordinem redigere et præceptis severioribus circumscribere conabatur, neque, una littera *s* excepta, usquam consonantem finalem mutilavit. Non

*) V. Prisc. Lat. Mon. Ep. p. 89.

igitur multum fallimur, si non solum sortes Prænestinas, ut Ritschelius, sed cetera quoque huius ætatis monumenta, quæ ille neglexit, metro dactylico composita *versuum plebeiorum nomine* notamus.

VALENTINUS KUZSINSZKY.

Szépség és báj.

(Walther von der Vogelweide.)

Lánykám, én szerelmesem,
Most és örökké áldjon ég!
Vajha tudnék, szívesen
Te rólad szebben dallanék.
Ám zenghet-e másról dalom,
Mint hogy nincs a ki úgy szeret?
Jaj, ér azért sok bántalom.

Lám, szememre azt vetik,
Hogy dalom alacsonyít dicsér.
Hej, még megbánják pedig,
Hogy nem tudják, a *báj* mit ér!
Bájról nem tudnak azok
Szeretve szépséget, vagyont:
Szívökben vaj' szerelm buzog?

Szépség gyakran mostoha:
Mohón szépségre ne tekints.
Báj szívet nem bánt soha:
Szépségnél többet ér e kincs.
Bájtól széppé lesz a nő:
Szépségben ám nincs ily varázs,
Ne várj, báj tőle sohse jó.

Tűröm, türtem eddig én,
Eztán is türöm gúnyszavok:
Szép vagy s oh nem vagy szegény;
Igy gáncuk rajtam mit se fog.
Téged áld csak énekem,
S bár a királynéé *arany*,
Üveggyűrűd drágább nekem.

Légy csak hű s szeress hiven,
Akkor nem félek én soha,
Hogy miattad a szívem
Búbánat érje valaha.
Ám légy egyszer csapodár:
Válnunk kell akkor, s jaj nekem,
Én rám ez a sors hogyha vár!

WIGAND JÁNOS.

A FRANCZIA KÖZÉPKORI IRODALOM.

II.

Az erkölcsi irodalom. Az idevonatkozó művek között első helyen állanak az úgynevezett «Szerelem mesterségei», melyek természetesen Ovidius után készültek. Az utánzások s főleg Amiens-i Jakabé (XIII. sz.) nagyon különbözik Ovidiustól és teljesen a maga korának társadalmát tünteti föl. Chrétien de Troyes lefordította az *Ars amandit* a XII. században, de fordítása elveszett. De maradt több más fordítás, melyek közül a legrégebb nem teljes. Szerzője pap. Fordítása kivonatos; a legtöbb részletet egyszerűen elhagyja, valamint elvesznek nála a stílus szépségei és a sok allusio, melyek az eredeti költeményt oly bájossá teszik. Itt-ott azonban módosította és bővítette mintáját és e passusai igen érdekesek. Már bekezdése is érdekes. Bejelenti, hogy valamint Ovidius, úgy ő is három pontra fog szorítkozni tanításaiban; ezek a kedves megválasztása, a mód, szerelmet megnyerni és végül a szerelem fentartása. Kijelenti, hogy kedvest keresni és találni a legalkalmasabb hely Páris. A szerző Párisban lakott és párisi polgár közönséghez szól. «Nagy számmal fogtok találni hölgyeket és kisasszonyokat, így szól, akár a szigeten, a hol sétálnak, akár Saint Germain mezőin, itt járkálnak egész körmenetben; tudom, hogy többen imádkozni jönnek ide, de a legnagyobb rész csak láttatni akarja magát és látni akar másokat.» Igen alkalmas találkozó helyeknek tartja a papok «játékait» vagyis a mysteriumok előadásait: «Ha a papok játékot adnak elő, összeszalad az egész világ, fiatal és öreg, férfi és nő... Közeledj ahoz a ki megtetszik, férgközzel szorosan melléje; ha el is akarnál távozni, nem teheted, az emberek annyira összeszorulnak, hogy jobban lássanak.» Ovid a circuszjátékot ajánlja ilyenénkép, csak hogy ő a felvilági hölgyeket veszi szemügyre, míg szerzőnk a férjes nőt hozza javaslatba.

Több érdeket nyújt egy más ily mű, *A szerelem kulcsa*, mely 3200 nyolcztagú versből áll. Ismeretlen szerzője szintén az *Ars amatoriát* utánozza, de elhagyva annak sok részletét. Találkozási alkalmul leginkább a tornajátékot tűzi ki, «a hol a hölgyek jól kicsípve, jókedvvel megjelennek, hogy lássanak és láttassanak. Ha a király történetesen meglátogatja a várost, vagy tornajátékot rendeznek, férgközzel ahoz, a ki megtetszik, akár egy ablaknál, akár

valami emelvénnyel. Kezdd a társalgást valami általánossággal; kérd meg a hölgytől, kié ez vagy az a ló. Ha a királyok és grófok kíséretükkel megérkeznek és hölgyed nevüket kérdi, mondjad: ez francia, az Chartresből való. Viseld magad úgy, mintha mindent tudnál: ez az a király, az az a gróf». Nevezetes, hogy a szerző megvetéssel beszél a házasságról, a mi a középkori irodalomban általában ritka.

Amiens-i Jakab hasonló műve kevesebb érdekes részletet nyújt az előbbieknél, mert rendszeren általánosságban beszél. Említésreméltók benne a szerelmesek társalgási mintái. El párbeszédnek eszméjét André le Chapelain latin művéből vette. André beszédei subtilis metaphysikai értekezések, míg Amiens-i Jakab enyelgésai egyszerűbbek: egyenesen a czélt tartják szem előtt és pedig kevés finomsággal és illemérzékkel. Nem riad vissza a legkényesebb részletektől sem, és a míg Ovidius érzékisége finom, szerzőnk polgáriasan vaskos.

E három művön kívül még megemlítenél Guibert kis költeménye, mely különös vegyüléke a durvaságnak és a vallásosságnak. Ő is három részre osztja művét, de a harmadikban nem a szerelem fentartásáról beszél, hanem ellenkezőleg arról, miként lehessen attól megszabadulni. Itt mintája némi részben Ovidius «Remedia amoris»-a.

Satirikus irodalom. A moralis irodalomtól a satirikushoz csak egy lépés. E lépés meg van téve a «Világ rendjei» költeménysorozatban, mely szemlét tart a különféle társadalmi osztályok fölött és feltárja bűneiket és hibáikat. A legrégibb a *Livre des manières de Fougerestől* (1170), stílusa igen élénk, nyelve teljesen szabad és nem kimél senkit. Guyot de Provins és de Berzi Hugo két biblíája (XIII. sz.) is ide tartozik. Már címük is azt akarja mondani, hogy csak az igazat hirdetik. Az elsőnek szerzője a nagyvilágban élt, azután benedictinus lett. Jól ismerte a világi és egyházi társadalmat és igen mulatságosan rajzolja. A *nők evangéliumából* megemlíti a *Dit de Chichefacet*, melyben egy szörnyeteggel találkozunk, ki csupán férjeik iránt engedelmes nőkkel táplálkozik; szörnyű sovány; — ellenben Bigorne, ki papucshősöket eszik, a legnagyobb mértékben ki van hívva.

A római curia az egész középkoron át erős megtámadásoknak volt kitéve különösen képviselőinek kapzsisága miatt. Egy állandó vád az volt ellene, hogy elteszi a keresztes háborúkra összegyűjtött

pénzeket. Az idevonatkozó irodalom legfőbb darabja *Jeruzsálem panasza* (1213). A XIII. század közepén a költészet jelentékeny részt vett a párisi egyetem és a kolduló barátok vitáiban és pártját fogja a világi tanároknak, még a királyi tekintéllyel is szembe száll. E vitában különösen *Rustebocuf* tűnt ki és itt már fölesillanni látjuk a modern hírlapírás és pamphletszellem első szikráit. A tizenharmadik század egynémely kis darabja már állást foglal a király bizonyos cselekedetei ellen. Így az *Igazmondás* (1295) a nemes urak haragjának ad kifejezést a miatt, hogy Szép Fülöp a tanácsban alsóbb rangú emberek szavára hallgat.

A rózsá regénye. Az előbb említett elemek együtt mind megtalálhatók a középkor e rendkívül híres regényében, melynek első részét 1237 körül egy 25 éves költő írta, ki az orleansi iskolákban kitűnő nevelést nyert. Neve *de Lorris Vilmos*. Meghalt a nélkül, hogy művét befejezhette volna. Műve egy valóságos ars amandi, Ovid sugalmazásait követi, de általában a XIII. századhoz simul, mely már nem egy pontban különbözött a XII. századtól; ezt inkább képviseli a Kerek Asztal. A regény kerete egy *álom*. A szeretett leányt egy rózsza allegorizálja, melyet az ifjunak le kell szakítani. A történet színhelye egy gyönyörű kert, *a szerelem paradicsoma*, a cselekvő személyek legnagyobb részt *személyesítések*. Mindezeket a költő már előző művekben találta.

A tartalom röviden ez:

Az ifjú húsz éves korában a szerelem kertjébe megy, melyet magas falak vesznek körül. Az élet szomorú és csúf dolgai mind e falak külső felére vannak festve, jelezve, hogy a paradicsomban nem foglalhatnak helyet. Az ifjú meglát egy bokorban egy rózsát, mely üdőbb és szebb a többinél és e perczen a Szerelem istene nyilatkozó szívébe. Hogy a rózsát leszakíthassa, a szerelem hűbéresévé lesz. Midőn a rózsához közeledik, Jófogadtatással találkozik, a kivel hamar barátságot köt; de ellenségeivé lesznek Veszély, Rágalom, Szégyen és Félelem. Nagyon is hamar akarja a rózsát érinteni: Veszély elűzi és nem látja többé Jófogadtatást. — Ész leszáll ekkor magas tornyából és szenvedélyétől eltéríteni igyekszik az ifjut, de hiába. — Az ifjú ezután Baráttal társalog, ki őt megvigasztalja, aztán Veszélylyel, ki neki meg akar bocsátani, mert Öszinteség és Részvét megszeli és az ifjú viszontlátja Jófogadtatást. — Azonban csakhamar vakmerő lesz; Venus csaknem engedékenységre bírja Jófogadtatást, de Rágalom értesíti Feltékenységet, a

ki Szégyent és Félelmet felhajtja, szemükre vetvén hanyagságukat. Ezek fölébresztik az elaludt Veszélyt, a ki megdühödik és újból elkergeti az ifjút. — Ekkor Féltekenység tornyot épített, hogy abba Jófogadtatást elzárja: a torony négy kapuját Veszély, Szégyen, Félelem és Rágalom őrzik. A toronyban egy öreg nő őrzi Jófogadtatást. Az ifjú kétségbeesésében monologba önti panaszait.

E monolog közepén szakítá felbe de Lorris művét. E mű a középkor legszebb termékeinek egyike. A szerző, miután gondosan alkotta meg tervét, tartózkodó finomsággal dolgozta ki azt. Stílje választékos és még sem affectált. Leírásai példányszerűek. Lorris Vilmos Castiliai Blanca regenssége alatt előkelők számára írta művét. Morálja nem igen szigorú, a házasságot nem is említi, durvaságba azonban soha sem esik. Mindez megváltozott a mű második részében.

Ezt Clopinel János írta, ki a Loire melletti Meunben született 1250 körül. De Meun János más műveket is írt, meggazdagodott és összeköttetésben állott korának legelőkelőbb uraival. Iskoláit Párisban végezte. Vilmos művét negyven év múlva folytatta annak halála után. Látszólag semmit sem változtat rajta, befejezi az ifjú monologját, ugyanazon személyeket szerepelteti, de nála a rózsza meghódítása már nem cél, csak ürügy. Az ifjú, kinek benső érzelmeit oly sikerülten írta le Vilmos, Jánosnál már csak pusztá hallgatója a tömérdek beszélgetőnek, kik őt körülveszik. Semmi cselekvény, csak szavak. Vilmos csak az igazi szerelmet dicsőíti és megrója a «hamis barátokat», kik csak kéjelegni akarnak. Ellenben Jánosnál Ész a főszemély, a többi bolond. Vilmos kerüli a vaskosságokat, János egész cynismussal fejti ki elveit. Egyáltalában János a regény keretét csak arra használja, hogy elmondjon mindent, a mit tud és gondol.

Mind a két rész egyformán hozzájárult a mű népszerűsítéséhez. A szeretetreméltó és kéjelgő Vilmos elbájolta a nőket, a fiatalokat, a gyöngédebb szellemeket; ellenben János tanultsága, szabadelvű satírája, cynismusa megtetszett a papságnak és polgárságnak. Meglepték őket az új fogalmak, melyek addig csupán az iskolák szűk falai közt voltak hallhatók. János a középkor Voltaireja volt, ideértve minden árnyoldalt, mit ez a dicséret magában foglal, és ép úgy mint Voltaire, ő is számtalan föltétlen bámulóval és elkeseredett ellenséggel dicsekedhetett.

János a művet ekkép folytatja:

Az ifju folytatja panaszait Jófogadtatás fogsága miatt. Ész ismét leszáll tornyából, hogy a szerelmet kibeszélje az ifju fejéből. Definiálja a különféle szenvedélyeket és értekezik az igazságosságról, a szerencséről, a jóról és rosszról. Figyelemremeltő, hogy a szerző kizárólag pogány szerzőkkel bizonyít. A kifárasztott ifju Észet visszaküldi tornyába. — Fölkeresi ezután Barátot. Ez ismét hosszú tanácsokat mond a nőcsábítás különféle módjairól, óriási kitérésben rajzolja az arany kort, mikor még nem kellett a nőknek ajándékokat adni stb. — Az ifju (a szerelem) föl akarja használni Barát tanításait, de nem igen halad. Szerelem bátorítja és összehívja összes hübéreseit segítségül. Ezek közül a leghasznosabb Látszat, mert ölelés közben megfojtja Rágalmat. Szerelem megkérdi Látszatot, hol található leginkább, ha szükség lesz rá? Ez azt feleli, hogy leginkább a papi csuhában és mindjárt mint egy dominikanus kezd beszélni, dicsekedve, hogy csak neki van joga kiosztani mindenütt a szentségeket, mely privilegium akkor nagy ellentétbe hozta a kolduló szerzeteket a világi papsággal. Következik az önkéntes koldulás kérdésének fölvetése és Látszat áttér legnagyobb ellenségeire, különösen ama de Saint-Amour Vilmosra, ki legjobban védelmezte a párisi világi doctorokat a Koldulók ellen és a ki e miatt száműzetett. Egyébiránt Látszat győzhetetlen: megcsal minden csalót; erős a gyónás titkainál fogva (a dominikanusok voltak a főemberek gyóntatói), erős annál fogva, hogy az eretnokség vádját emelheti. E vakmerő kitérés nagyon hozzájárult a mű elterjedéséhez. — Udvariasság és Bökezűség behatolnak a toronyba és megnyerik az öreg asszonyt a szerelmes ifju részére. Ez a reábizott Jófogadtatást tanítgatja. Beszédének tartalma az, hogy a nő nem lehet csupán egy férfié, mert a nő szabad *mint a madár a ligetben*. Ez az epizod Ovidius egy elegiájából van véve. — Most a szerelmes viszontlátja Jófogadtatást. Ujra merész lesz; Veszély fölkiált, Szégyen és Félelem előrohannak, ujra elzárják Jófogadtatást és elűzik a szerelmezt. Ekkor Szerelem kezdi meg a csatározást. Veszély legyőzi Nagylelkűséget, de Résztét megmenti. A harcz általános lesz. Venus után küldenek és Szerelem összes csapatai rohamot intéznek a torony ellen. De a roham nem sikerül. — Ezalatt Természet azzal van elfoglalva, hogy kovácsműhelyében dolgozik, mialatt Művészet az ő lábainál titkait igyekszik kilesni: körbe járhatja a mindenségben a halált és az életet. Természet fölkeresi papját Geniust (ez a szellem lelkesíti meg a terem-

tést), és meggyón neki (itt Genius diatribában tör ki az asszonyok csacsakása ellen). Ez a gyónás valóságos encyklopædikus kép. Természet képét rajzolja a világnak, melyben minden engedelmeskedik törvényeinek, kivéve az embert, a ki annak egész öszhangját tönkre teszi; majd összeveti az emberi szabadság kérdését és ennek öszhangzatát az isteni előretudással; beszél a végzetről, álomlátásokról, az astrologiáról, melyet kétségbe von, az üstökösökről, melyekről helytelenül hiszik, hogy a nagyok halálát jelentik (itt egy kitérés következik a valódi nagyságról: nagyok csupán a tudósok, a papok, ők fölötte állanak mindenkinek, mire áttér Vergiliusra, a klerikusok legnagyobbikára), továbbá a nap- és holdfogyatkozásokról, melyekben semmi természetfölötti nincsen. Csak az ember hálátlan Természet ellen és megszorítja az által, hogy gyakran megtagadja az engedelmességet Szerelem parancsai iránt. Miután most is a szerelmes ifjút akadályozzák tervében, elküldi Geniust, hogy exkommunikáljon mindenkit, a ki ellentáll és általános bűnbocsánatot hirdessen a többieknek. Ez az egész epizod: Természet a kovácsműhelyben, gyónása és panasza az engedetlen ember fölött egy XII. századbéli latin költeményből, Alain de Lille *Anticlaudianus*-ából van véve; de János nagyon kibővítette, mert tárgyalja benne a szabad akarat és az emberi végzetre vonatkozó nézeteket; ennek a negatív része nagy éleleműséggel van kifejtve, megtámadja, Természet szájába adva a szavakat, a papi és szerzetesi nőtlen ségi fogadalmat. Ez a része a költeménynek van legtöbb erővel és csinnal megírva. — Genius megérkezik az ostromlók táborába, ezek most már nagyobb sikerrel intézik a rohamot. Venus folygújtja a tornyot, elűzi Veszélyt, Szégyent és Félelmet (itt közbe van szúrva Pygmalion története es egy épületes összehasonlítás a szerelmi és keresztény paradicsom között): az ifju szerelmes letépi a rózsát. «Ainsi j'eus la rose vermeille; et le jour vient et je m'éveille.»

János és Vilmos együttes műve páratlan hatást tett és ez igen tartós volt. Megjelenése után mindjárt hollandi nyelvre fordították. Chaucer is lefordította angolra, de műve elveszett. Mindamellett fenmaradt egy másik, bár csonka angol átültetés. Egy igen érdekes olasz fordítást (XIII. sz.) most fedeztek föl. Petrarca tagadja ugyan a Rózsa regényének nagy becsét, mégis úgy idézi mint a francia irodalom legkitünőbb művét. — A mű hatása Franciaországban nem mondható szerencsésnek; nagyon elterjesztette az allegoriát és a XIV., XV. század műveire prózai, pedans bélyeget nyomott. János

műve halála után is sok megtámadásnak volt kiteve. Deguilletville a fajtalanság regényének nevezte és szerzőjét plagiummal vádolta. Pisai Krisztina joggal cynismussal és erkölcstelenséggel vádolta, Gerson értekezést írt ellene, melynek maga is allegorikus formát adott, és kimondta, hogy a szerző elkárhozása bizonyosabb mint Judásé; egyébiránt elismerte, hogy *in loquentia gallica non habet similem*. A humanisták elseje Montreuil és barátja Goutier Col tízzel védelmezték a szerzőt, kit hámultak. A regény még a könyvnyomtatás feltalálása idejében is kapós volt és a XV. században számos kiadást ért.

A Rózsa regényét sokáig úgy tekintették, mint a francia irodalom megnyitóját. Jobban megfelel az igazságnak, ha azt mondjuk, hogy tulajdonkép bezárta a középkor irodalmát, de úgy, hogy a modern irodalom alkotó elemeit, az ókor ismeretét és a bölcsészeti reflexiót vette föl magába.

A tiszta francia lyra. Ez különbözik a provençei lyrától, mely később behatolt amabba; ezért a kettő megkülönböztetése nem mindig könnyű. Mint tudjuk, a francia lyrának sokféle műalakja maradt fenn: lyrico-epikus dalok, motett, retrouenge, serventois, rondeau, ballette, estampie, vireli, pastourelle, lai, keresztes dal. Nem térhetve ki ezek nagy tömegére, csak ama keresztes dalra térünk ki, melyet egész Európa énekelt már az első keresztes háború idejétől kezdve; chanson d'outrée-nak nevezték, mert outrée volt a refrainje, mely aztán a keresztesek induló felkiáltása is maradt. E dal nem maradt fenn, de fennmaradt egy másik keresztes dal 1147-ből. Ide tartozik még egy csinos dal, mely szépen fejezi ki egy fiatal leány szomorúságát és félelmét kedvese távolléte fölött a szent földön.

A Provenceból eredt lyrai költészet. Ismeretes tény, hogy a Provenceban mily gyorsan fejlődött ki egy fényes társadalom, melyben a nők oly előkelő helyet foglaltak el, a hol a jó modor szabályait már korán megállapították, a hol tehát először fejlődött ki a *courtoisie*, a hölgyek dicsőítése, a szerelmi codex stb. E társadalom főorgánuma a lyrai költészet volt, a mely csaknem mindig a szerelemből merítette lelkesedését és a melynek szigorúan megállapított formái voltak.

A troubadourok e költészete már virágzó volt a XII. században, éjszaki Franciaországra csak későbbben terjedt ki hatása. E hatás leginkább Poitiers Eleonóra, II. Henrik angol király ne-

jének és leányának, Champagnei Máriának udvaraiban mutatkozott. Itt alakult egy előkelő társaság, melynek körében megállapították a szerelem törvénykönyvét. A leghíresebb troubadourok, Bertrand de Born és Bernard de Ventadour Eleonóra környezetében tartózkodtak, míg Chrétien de Troyes, Mária védnöksége alatt, a breton regényekbe átültette a szerelem elméletét, melyet e hölgyek véltek divatba hozni. Egyszersmind Chrétien egyike az elsőknek, a ki dalait a troubadourok formáiban hozta létre. A XII. századon át Champagne, Picardia, Flandria és Artois majdnem kizárólagos székhelye volt ennek a költészetnek. Művelték pedig maguk a nagy urak vagy olyan költők, a kiket ők tartottak. — Angliában e költészet kevésbé volt elterjedve.

E költészet fő alakja a *chanson* megállapított 5 és 7 strófás rimes verseivel. A troubadourok egy eredeti műalakja volt a *tençon*, melyben két költő egy-egy strófát komponál és egymásnak ellentmond. E vitákban az egyik személy helyét néha egy képzelt személy pl. *Szerelem* foglalja el. A provencei költészet éjszaki Franciaországban átment némileg polgárias irányba is, mely némi rokonságban állott a német mesterdalnokokkal. Ide sorolható Rusteuf párisi költésze (meghalt 1280), mely alakjára nézve félig népies, tárgyára pedig érdekesebb a többinél. A költő majd kora eseményeit és személyeit énekli meg, majd beleavatkozik a párisi egyetem és az egyház közötti vitákba; gyakran kitér sorsára, mert kivetkőzött pap volt és nős, a nagyok kegyéből és a közönség adományaiból élt. Igazi bohémien volt, mint később Villon és mások.

A francia lyrai költészet, mely a provenceiből vette eredetét, hatással volt Németországra, a hol a minnesängerek csakhamar utánózták mind a kettőt, továbbá Olaszországra közvetve vagy közvetlenül a sváb uralkodók német költői által. Olaszország egész kezdetleges költészete a provenceitől és francziától függ és befolyásuk még Dantenál, Petrarcanál is érezhető. A hatás és utánzás megvolt Spanyolországban és Portugalliában is. A XIII. század végétől kezdve ez a lyrai költészet egyszerre megszűnik. A társadalom, mint már megjegyeztük, más arcot és más erkölcsöket ölt; a nagy urak és dámák nem írnak és nem iratnak többé chansonokat.

Dramai költészet. Mindenki tudja, hogy a színi előadások a középkorban főleg vallásosak voltak. A világi színház, legalább kezdetben, maga is függött a cultustól, a mennyiben csak a szentek ünnepeinek előestéjén tarthatott előadást és gyakran confraterni-

tások által rendezettek, melyekből a vallásos kötelék sohasem hiányzott. Egyébiránt a joculatorok vitáiból és monologjaiból következtetve, azt lehet mondani, hogy a színiköltészetnek volt egy világi kezdete is, a mit a századok homályán keresztül is észlelni lehet és a mit talán vissza lehetne vinni egész a római mimusokra.

A színiköltészet világias formájával mindenekelőtt Arrasban találkozunk, a hol már a XIII. században két színmű előadásáról van tudomásunk. Mindkettőt Adam de la Halle írta. Arrasban született 1235-ben, papnak készült, azután latin tanulmányokra adta magát, majd nőül vett egy arrasai leányt, de csakhamar megbánta, hogy pályáját félbeszakította. Elindult Párisba tanulmányai folytatása végett, de visszatért Arrasba, részt vett az itteni polgári zavargásokban, minek következtében Douaiba költözött át. Artois Robert grófot mint menestrel kísérve követte Anjoui Károlyt Olaszországba és miután Károly meghalt, megénekelte. Meghalt 1288-ban. A maga idejében híres volt mint zenész és költő. Sírját még soká mutatták Nápolyban és Arras egy utcáját sokáig nevezték az ő nevééről.

Első drámai műve «A leveles szín alatti játék» (Jeu de la feuille), melyet 1262-ben adatott elő Arrasban. Nagyon furcsa mű: föllépnek benne maga a költő, az atyja, a kit fősvénysége miatt kigunyol, neje, a kiról a legegnyikusabb nyelven beszél, barátai és szomszédai, kiknek hibáit, visszaállságait, nevetséges tulajdonságait nem kiméli. A színre van hozva egy nagy vásár összevisszasága, egy népijs ámitásai, egy prédikáló barát; bájos fantasztikumot képvisel benne három tündér (Arsile, Morgue, Gloriande) föllépte; behozzák a Szerencse kerekét is, melynek forgása az egyik embert magasba sodorja, a másikat földhöz vágja; az egész egy hosszú és mulatós korcsmajelenettel végződik; itt a barát az eladott erekléken nyert pénzét elveszíti, mert a többiek kizsebelik. Az egész jelenetet zöldséggel fedett szín alatt játszák, melyet május ünnepén szoktak emelni. A darab akaratlanul is Aristophanesre emlékeztet a merészen concipiált személyeknél valamint a stílusok és rhythmusok különböző vegyülékénél fogva. Egyetlen mű ez a középkor irodalmában, telve költészettel, vastag trefákkal, bájjal, malitiával, satirával és képzelettel. Csodálatos az is, hogy fennmaradt, a mit csakis a költő nagy hírnevének lehet tulajdonítani, és hihető, hogy nem egy ehez hasonló mű veszett el.

Másik műve a szerzőnek *Robin és Marion játéka* (Jeu de

Robin et Marion). Ugy látszik, Olaszországban írta; csak halála után adták elő Arrasban. Valaki szerkesztett hozzá egy drámai prologot is, «A zarándok játékát»: Egy Calabriából érkezett zarándok elmondja a hallgatóknak, hogy Adam mester, a nagy arrasi mester, meghalt Nápolyban és hogy ő írta a most előadandó művet; kéri a közönséget, hogy hallgassa meg figyelemmel. Két ficzkó csúfot űz belőle és meg akarja verni, mire a zarándok megugrik és a darab kezdetét veszi. Ez a különben gyöngé prolog annyiban becses, hogy felvilágosításokat ad Adam életére vonatkozólag, egyszersmind érdekes tanúságot tesz az akkori színházi életről Arrasban. Maga a színmű igen jó, gyöngédsége és bája vetekedik az első darab nagy elevenségével és bolondságaival. Tárgya azonos a pastourellekével, melyekben rendesen egy lovag el akarja hódítani a pásztorleányt, a pásztor kedvesét. A legtöbb ilyen chansonban a pásztorleány neve Marion, a pásztoré Robin. Ezeket a személyeket hozza színpadra a szerző. A lovag megjelen a mezőn és Robin ütlegetek kap, mindamellett a két szerető igen meg van elégedve és mezei ünnepélyhez készül. Megjelennek szüleik, barátai is és barmaikat legelni kihajtják; kiosztják közösen az eleséget, falusi játékokat rendeznek, enekelnek, tánczolnak és végre elindulnak, hogy megüljék Marion és Robin meg egy más jegyespár nászünnepe. Mindez világos, gyors haladású és jól szerkesztett jelenetekben folyik le, nyolcztagú kellemes versecskékben. E színműnek, melyet nem egész helytelenül a legrégibb komikus operának mondtak, nagy sikere is volt, és kétségtelenül sok városban előadták éjszaki Franciaországban. A tárgy hosszú ideig népszerű maradt, mert a személyeket kastélyok falaira festették és szőnyegkebe szőtték.

Egy kézirat borítékán egy kis bohózatot találtak, melynek címe: Az ifju és a vak (Du garçon et de l'aveugle); előadták Tournai-ban 1277. Tartalma az, hogy egy ifjú vezetőjévé lesz egy vak embernek, a kit aztán kifoszt és mint Lazarillo de Tormez a spanyol regényben, úgy megbotoltat, hogy feje betörik; meg is veri olyképen, mintha az ütlegek más valakitől jönnének, mint Scapin tesz Geron-te-tal Molièrenél. E vidám kis darab bizonyosságot tesz arról, hogy a bohózatok már a tizenharmadik században divatban voltak és hogy nem egy ily művecske vesztetett el.

A vallásos irodalom. Alig szükséges hangsúlyozni, hogy mily óriási vallásos irodalmat keltett Franciaországban is a XII., XIII.

és XIV. század. Miután teljes kivonatolása lehetetlen, csupán néhány érdekes mozzanatra szorítkozunk. A bibliát 1235-ben fordították le francia nyelvre. A szent Szűz életéről több nagy mű keletkezett. A legérdekesebb *Gautier de Coinci*-é; ez a barát meghalt 1236-ban. Műve: *Miracles de Notre Dame* 30,000 versből áll. A középkor gyermekies hitének legfuresább emléke. Mária tisztelete itt megóv minden bajtól, sőt a bűnök következményeitől is. Történeteit, melyek a józan vallásosságot annyira sértették, báj, naivitás és szívbeli együgyűség jellemzi, melyek megindítanak és nevetésre késztetnek. Példák: egy beteg barát úgy gyógyul meg, hogy a Szűz megjelen neki és megszoztatja; egy tolvajt, a ki lopáskor mindig Máriát hívja segítségül, megfognak és fölakasztanak, a szűz azonban három napon át fölemelve tartja őt, úgy, hogy miután életben találják, megkegyelmeznak neki; egy tudatlan barát az Ave Márián kívül nem tud egyebet recitálni, e miatt megvetik, de mikor meghal, a szájából kijövő őt rózsza bizonyítja szentségét, a rózsák Mária nevének betűit jelképezik; egy apáca elhagyja a kolostort és bűnös életre adja magát, később visszatér és kiderül, hogy távolléte alatt mindig Mária végezte helyette a sekrestyeszolgálatot, úgy, hogy azt senki sem vette észre. A szerző, ki egészen szabadon bírálja az egyház romlottságát, fanatikus. Gyűlöletet hirdet a zsidók ellen, és miattuk azon keresztények ellen is, kik a zsidót tűrik. Invectíváiból sejthetők a XIII. század zsidóüldözései.

Az idevonatkozó művek közül van még egy némely igen érdekes akár régiségénél és eredeténél, akár a szellemnél fogva, mely áthatja. Így az egyikben egy ifjú nászünnepélye napján jegygyűrűjét egy szobor ujjára teszi; a szobor este megjelen vőlegényénél és mennyasszonyi jogait követeli. E tárgyat Merimée föl is dolgozta «*La Venus d'Ille*» című művében és tudjuk, hogy a Zampa című dalmű is ezen alapszik. — Egy másik ily elbeszélés tartalma az, hogy egy lovag meg akarván gazdagodni, nejét odaigéri az ördögnek; mialatt vezeti, neje egy pillanatra egy Máriakápolnába megy, ezalatt Mária az ő helyébe lép és miután a lovag átadja a sátánnak, a szent Szűz szigorúan megbünteti. — Más elbeszélés: egy lovag tornajátékra indul, útközben egy templomban felejtí magát Máriához való imádság közben; Mária ezalatt felölti fegyverzetét és a tornán helyette elnyeri a jutalmat. — Végre a legszebb elbeszélés, *Tombeor à Nostre Dame*, ama szegény

jongleur, a ki barát lesz és tudatlanságában nem tudván másképp szolgálni Máriát, ennek tiszteletére titokban cigánykerekeket hány; elrejtözöttek pedig látják, hogy Mária megjelen a kápolnában és a testgyakorlatok után letörli szivacsos a jongleur homlokáról az izzadságot. Akárhány ilyen lehetne még idézni, de ezek is elég jellemzők.

A *legendákból* megemlítjük a minket közlől érdeklő *Magyarországi szent Erzsébet* történetét, melyet Rusteboeuf írt. A középkor egyik legnevezetesebb művét, melyet Garnier pap írt 1173-ban, nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Csak oly jeles a nyelv használatában, mint Chrétien de Troyes, erőben pedig ezt még túl is szárnyalja. Tárgya Becket Tamás vértanusága. Művébe még törvénykezési és politikai documentumokat is fölvetett ügyesen. Garnier a legexklusivabb ultramontának egyike, csak az egyház uralmáért rajong, de viszont megköveteli, hogy tagjai magas hivatásukhoz méltók legyenek, ostromozza a római curia pénzmanipulációit, az angol püspökök gyöngeségét és képmutatását és pedig sokkal szigorúbban, mintsem a laikus hatalmak gőgjét és tudatlanságát. Garnier maga, mint akkor szokás volt mondani, kőbor pap volt, és a mint költeménye epilógjából ki lehet venni, nem igen folytatott szigorú életet. Mindamellett a középkori katolikus egyházi eszménykép interpretálójának mutatja magát a legmagasabb és legszűkebb értelemben véve; műve első rendű történeti és nyelvi documentum.

Átérve azon vallásos tartalmú elbeszélésekre, melyek a szerző felosztásában külön álló csoportot képeznek, első helyen kell említenünk a középkor egyik legnevezetesebb művét, «az angyal és a remete» című elbeszélést. Nem egy jeles író használta fel, a többi között Voltaire is, de valamennyien a közös középkori forrásból merítettek. Tartalma következő: Egy egyiptomi remete sehogysem tud megbarátkozni az isteni gondviseléssel, mert nem érti a dolgok rendjét; ennél fogva nyughatatlanságában elindul, hogy fölkeressen valakit, a ki őt az emberi dolgok folyásával kibékíthetné vagy erre nézve neki fölvilágosításokat adhatna. Útközben megismerkedik egy fiatal emberrel, mire útjokat közösen folytatják. Este egy remete szállására térnek. Az ifju azonban a szives vendéglátást azzal viszonzozza, hogy elloppja a remete egy becses serlegét. Másik este egy városba érnek és bekoldulják magukat egy gazdag uzsorás házába, a ki igen rosszul látja el őket. És az ifjú ezért jutalmul

odaadja neki a lopott serleget. Ezt utitársa is megsokalja már és szemrehányásokat tesz neki. «Te nem ismered a világot, felel a remetének az ifjú, te nem tudod, mi a jó és a rossz.» A mint útjokat folytatják, egy hídra érkeznek, melyen egy öreg koldus kéregetett. Az ifjú a koldust a hídról a vízbe taszítja és meglegedett arczezal tekint alá, látván, hogy a koldus megfult. A remete pedig szólni sem mer rémületében. Megint egy városba érkeznek, hol egy vendégszerető házaspár szívesen fogadja őket. Csupán egy későn született gyermekük van, ki bölcsőjében azon szobában fekszik, hol az utasok vacsorálnak. Éjszaka az ifjú fölkel, a bölcsőhez lopózik és a gyermeket megfojtja. Utasaink erre korán reggel megszöknek; a remete meg van győződve, hogy egy gonosz démon hatalmába került. Negyed nap egy gazdag apátság vendégli meg őket; reggelre kelve az ifjú fölgyújtja az apátságot. Mikor mindketten elmenekülve, egy dombra érnek, az ifjú fölkiált: «Látod, mily iól ég az apátság, mily ragyogó fényt vet maga körül?» A remete mellét veri és szakállát tépi és így kiált föl: «Jaj nekem, miért születtem? Miért hagytam el rejtekhelyemet? Miért szegődtem e borzasztó emberhez? Most büntársa, gyilkos és gyujtogató vagyok! Elvesztettem életemet és lelkemet, ezt a világot és a másikat! Az ördög megkísértett és kárhozatba vitt. Jaj nekem!»

Az ifjú pedig a remete vállára teszi kezét és így szól: «Csaló-dol, atyám, nem vagyok az, kinek te gondolsz és a miket cselekedtem, nem ok nélkül tettem. Tudom miért hagytad el rejtekhelyedet: te nem voltál képes megérteni az isten rendelkezéseit; te útnak indultál, hogy egy bölcs embert találj, a ki neked e titkokat megmagyarázza. Te megkísértetted a gonoszt és az megejtett volna téged, ha isten nem könyörült volna rajtad és fölvilágosításodra egy angyalt nem küldött volna. Én vagyok ez az angyal; én megmutattam neked, a mit tudni akartál: de miután nem értetted meg, megmagyarázom.

Te megbotráncokztál, látva, hogy a remete serlegét elviszem. E serleg vesztét okozta volna. E serlegen kívül, melyet annyira szeretett, egyebe sem volt. Láttad, mint tisztogatta imádság idején a helyett, hogy istennel foglalkozott volna. Az isten pedig azt akarja, hogy csak őt szeressük. A remete egész lelkével e tárgyon csüggött, isten pedig elvette tőle azt, hogy lelkét az ég számára megmentse. Én a serleget az uzsorásnak adtam, ki minket oly rossz-szul fogadott. Ámde ő az utolsó ítélet napján így szólhatott volna:

Igazságos-e az isten? Én megvendégeltém az ő szegényeit és nem kapok jutalmat. Vagy egy uzsorás alamizsnája mit sem ér előtte? A koldus, a kit vízbe fojtottam, jól élt egész addig és nem gondolt semmi gonoszra. De ha tovább él, kísértésnek lett volna kitéve, a melynek nem állhatott volna ellent és vétkezve, lelkét veszítette volna el. Én megmentettem és most hálálkodik érte az égben. Tudd meg azt is, hogy a megölt gyermek atyja és anyja húsz év óta a legerényesebb életet éltek és mindenüket kiosztották a szegények között. De a mióta isten meghallgatta kérésüket és e gyermekkel ajándékozta meg őket, szívük jósága megszűnt, kizárólag gyermekük javára kuporgattak és közel voltak ahhoz, hogy a maguk és gyermekük üdvét eljátszák. A gyermek, ki még ártatlan volt, most meg van mentve, a szülők pedig ismét gyakorolni fogják jótékonyosságukat. Isten mind a hárommal kegyelmét éreztetete. A midőn az apátság, a hol aludtunk, alapítottatott, a barátoknak nem volt sem jövedelmük, sem földjük, csak az isten kegyelmére voltak utalva. Akkor szent életűek voltak; semmi sem háborgatta őket imádságaikban. De az alamizsnákból lassankint meggazdagodtak és megromlottak. Ezer gond zavarta őket; lelküket csupán a gazdagodás foglalkoztatta, elfelejtették rendszabályaikat, elhanyagolták a szegényeket, mindegyikük dignitarius, apát, perjel, pinczester akart lenni; refectoriumukban, termeikben csak fényűzést, hivalkodást lehetett látni. Az isten azt akarta, hogy mindezt a gazdagságot elveszítsék és megint szegények legyenek. Gazdag szerzetesről sohasem fog jó dal fölhangzani. Ezért gyűjtöttem föl az apátságot. Most távozom. Gondolj a leczkére, melyben az isten részesített. Menj vissza remete hajlékomba és bánjad bűnödöt.» E szavak után az ifjú szint változtatott, fényes angyali alakot öltött és ezt énekelve: *Gloria in excelsis Deo* föl szállott a menyekbe.

Ez elbeszélés különféle középkori verzióinak forrásai egy régibb szövegben keresendők, mely kiegészítő részét képezi a szent remetéről szóló életrajzok cycylusának. Eredetileg görögül irattak, talán kopt és más keleti nyelvre is lefordították, majd a latin irodalomba ültették át hitetőleg még a VIII. század előtt és így került a régi francia irodalomba. Az elbeszélés epizodjai feltűnően hasonlítanak Voltaire Zadigjének XX-dik fejezetéhez. Az egyiktől elvett és a másiknak adott serleg, a folyóba taszított koldus, a tűzvész mind a két szövegben föltalálható. Voltaire

Zadigban és még inkább *Candide*-ban fölvetette az emberi végzet kérdését. Az optimismus akkor divatban volt, és nagyon foglalkoztatta Voltairt. E két regényében valamint iratainak más passusaiban védeni látszik az optimismust, de olyképen teszi ezt, mintha maga sem volna eléggé meggyőződve ügyének helyes voltáról, gyakran több ironiával mint komolysággal fejtegeti tárgyát. Érezhetni, hogy szeretné, hogy az optimismusban legyen az igazság, de maga sem találja valószínűnek.

Az idetartozó elbeszélésekből még megemlítendő az *igazi gyűrű* parabolája, melyet Boccaccio és Lessing népszerűsített; feltehetjük, hogy valamilyen zsidó, ki kétséget akart kelteni a keresztényekben, vajjon a zsidóüldözés bir-e legitim alappal; később keresztény értelemben dolgozták át.

A *Méchant Sénéchal* egy ártatlan emberről szól, a ki kikerüli a neki szánt halált, míg az, ki az ő vesztét előkészíti, az önkészítette hálóba vész el. Forrása keleti, Schiller Fridolin-balladájából ismeretes.

A *Chevalier du baril* megható legendája, melynek verses szerkezete a XIII. századból való, egy lovagról szól, ki idegenkedik a gyónástól, de egy remete mégis föloldja borzasztó bűneitől azon föltétel alatt, ha megtölti vízzel az ő víztartóját. Hiába meríti azonban az edényt tengerbe, tóba, folyóba. Végre az igazi bűnbánatnak egy könnyecpepe hull a víztartóba és ez azonnal megtelik vízzel.

Végre ide tartozik du Pont Sándor (Laon 1258) különös műve, melyet latinból dolgozott át, a *Roman de Mahomet*. E költeményben Mahomet természetesen egy ámitó, a ki gyermekes fogásokkal alapítja meg vallását. A középkorban elterjedt mindenféle legendák szerint disznók holtreszég állapotban találják Mahometet és fölfalják: innen a mohamedánok idegenkedése a bortól és disznóhústól. Azt is beszélték, hogy Mahomet bibornok volt, ki azért lett az egyház ellenségévé, mert nem akarták megválasztani pápának.

A *vallásos tanköltészet* gyűjteményéből leginkább kiválik Deguilleville Vilmos (meghalt 1360 körül) cisterci szerzetes műve. Miután elolvasta a rózsza regényét, megírta *Az emberi élet zarándoklását* és *A lélek zarándoklását*, melyekhez később hozzá csatolta még *Jézus Krisztus zarándoklását*. Nagyon jól fogadták és a XV. században sokféle kiadást ért. Chaucer az angol költő kivett

belőle lyrai részleteket, a puritan Bunyan pedig valószínűleg ez után írta meg *A zarándok utazását*, mely az angol irodalomban a biblia után a legnépszerűbb mű.

A keresztény moral tanítására vonatkozó művek legkiválóbbja a *Somme des Vices et des Vertus*, a vétkek és erények summája, melyet *Lorens* dominikánus barát írt és dedikált 1279-ben Merész Fülöp számára. Művében az a figyelemreméltó, hogy nem akarja a világot zárdává átalakítani, mint a többi író, ki hasonló irányban dolgozott; alkalmazkodik a valódi élet szükségleteihez. Nagyon kedvelt könyv volt egykor és lefordították provençei, olasz és angol nyelvre; egyike volt a legelső nyomtatott könyveknek Franciaországban.

A vallásos lyrai költészet Franciaországban feltűnőleg szegény a középkorban. Ugy látszik, az egyházi ének, a choral kevésbé volt gyakorlatban, vagy ha gyakorlatban megvolt, az emlékek elvesztek.

A vallásos drámai költészet története a középkor első felében inkább tartozik a latin semmint a francia irodalomhoz. Megszűletett a liturgiából, megszólalt a papok nyelvén, magában a templomban és csak lassankint vált ki abból. A tulajdonképeni mysteriumok, melyek a megváltás titkának két nagy epizódját: a megváltó születését és szenvedését hozzák színre, a Karácson és Husvét cyclusára oszlanak.

A karácsonyi cyclus két csoportot foglal magában. Az első Jézus születését adja elő akár az evangeliumokban, akár az apokryph szövegekben. Egy kis darabot kivéve, nem maradt fenn a tárgyalt századokból francia szöveg. A másik csoport *Krisztus prófétái*, egy hosszú ideig szent Ágostonnak tulajdonított beszédből ered: a szerző egymásután a különféle személyeket hívja elő, a kik a Megváltó eljövetelére vonatkozólag jövendöltek és jövendöléseiket szájukba adja. Midőn e beszédet a templomban felolvasták, a megfelelő jelmezekbe öltözött papok haladtak el a felolvasó és a hívek előtt. Ha pedig a próféták alkalmat nyújtottak valamely drámai cselekvényre, előadták azt a templom chorusában többé-kevésbé jelképes alakban. Így föllépett Balaam a számaron, Dániel az orosz-lánbarlangban stb. E kis élő képek lassankint kis jelenetekké nőttek ki magukat, melyeket fiatal klerikusok játszottak papok rendezése mellett, és a latin versek, melyeket mondtak, néha francia refraineekben végződtek. — E cyclushoz tartozik az *Adam* című,

teljesen francia drámai mű, mely három részből áll, ezek: az eredendő bűn, Abel halála, és végre a próféták menete. E mű Angliában íratott a XII. században, szerzője valódi költői tehetség volt: Éva elcsábításának jelenete a keresztény dramaturgia egyik legkitűnőbb darabja. E drámát már nemcsak a templomban, hanem az előcsarnokban is játszták és az istent személyesítő alak eltűnt a templomba mintegy az égbe. Látni lehetett a poklot is, honnan ördögök bújtak elő és a pokol tornáczát, a hol a megigazultak megszabadításukat várták. A becses kézirat, mely e művet fentartotta, részletes utasításokat ad a jelmezekre és a jelenetezésre vonatkozólag.

A husvéti cyclus szintén két csoportra oszlik. A legrégebben előadásra került epizód a föltámadás. A föltámadás Gallia templomaiban már ősrégi időktől fogva majdnem drámai ceremonia tárgy volt: az oltár képezte a sirt, melyet a papok, kik a szent asszonyokat ábrázolták, látogattak; más papok ismét angyalokat játszottak és jelentették az asszonyoknak az Ur föltámadását. E kis mag több latin szövegből fejlődött és előre bocsátották a felfeszítést a Kalvarián, a mi nem lehetett más, mint egy egyszerű fészület. E játéknak megmaradt egy elége kifejtett formája; angol-normann származású, mint *Adam*, de nem olyan régi és nem is oly költői értékű. Érdekes prologja van, melyben a játék rendezője megmagyarázza a nézőknek a különféle helyeket és személyeket, a melyek a darabban előfordulnak. Címe *A Föltámadás* és közvetlen Jézus halála után a vak Longinus fölléptével kezdődik, ki visszanyeri szeme világát, midőn bedörzsöli szemeit a Krisztus sebeiből folyó vérrel; a következő jelenetben Nikodemus engedélyt kap Pilatustól, hogy eltemethesse Jézust; azután a játékrendező, ki közbe mindig kilép és rövid magyarázataival az egyes párbeszéddek között a kapcsot megállapítja, elbeszéli, hogy a három Mária elindult, jóillatú szereket viendők a sírhoz; a nők megérkeznek és az angyalok, a kik eddig a sir mögött el voltak rejtőzve, előlépnek, hogy értesítsék őket az üres sirról és Krisztus föltámadásáról. A színjáték a szereplők hymnusával végződik.

A passio történetéből e korban nem maradt fenn sem francia, sem latin mysterium.

A mysteriumok mellett a keresztény színház gyakorolta még a *miraculumokat*, a melyek a szentek életrajzaiból vették eredetüket. Rendesen e szentek ünnepeinek előestéjén adták elő a ta-

nulók és papnövendékek. Ezekből megmaradt szent Miklósról négy latin verses darab Hilairétől, Abailard tanítványától, némelyik itt-ott francia refrainnel végződik. E csoporthoz tartozik Bodel «*Szent Miklósa*». E mű egyik oldala vallásos és heroikus, a másik realistikus és népies: előadói bizonynyal polgárok voltak vagy az arrasi minstrelek confraternitásának tagjai. Szent Miklós legendája azt beszéli, hogy egy barbár e szent egy képének védelme alá helyezte kincsét, a tolvajok ellopták, mire a szent megjelent nekik és borzasztó fenyegetések közt elragadja tőlük a zsákmányt. E tárgyat Bodel egész szabadon és nagy szerencsével dolgozta fel. A barbárból saracén király lett, a szent képet megtalálják a keresztények táborában ezeknek egy nagy veresége után: ez alkalmat ad neki, hogy a kereszteseket lelkesedésük egész tűzében mutassa be, és nemes, pathetikus szavakat ad az ő és az angyal ajkaira, a ki nekik megjósolja közeli vértanuságukat. Másfelől Bodel a tolvajokat úgy rajzolja mint valódi arrasi ficzkókat és bármily pogányok is, a legfamiliarisabb és legkeresztényibb (értsd a legbotrányosabb) mondásokat adja szájukra, melyek akkoriban Arrasban divatban lehettek. A jelenetek, melyek e tolvajokkal a korcsmában ivásban és kockajátékban és a legfurcsább beszélgetésekben lefolynak, festői képei az akkori alsóbb osztályok erkölcsének. A csoda vastag komikuma a darabban nem hogy enyhült volna, még kirívóbbá lett; azonban szent Miklós általában alig jelenik meg és nem az ő közbelépésében rejlik a mű érdekessége.

Ezzel ismertettük Paris Gaston mindkét érdemes művét, melyek a francia irodalom történelmét foglalják magukban a XI, XII, XIII és XIV. században. Sommásan jártunk el mint maga a kitűnő szerző, kinek egy óriási irodalmi materiáléból kellett dolgoznia és vigyáznia, hogy a rostálás java megmaradjon. Mi sem említhettük a kivonatolt könyvekből a művek egy egész légiját, mely a francia irodalmat egykor díszítette, és csak a legszükségesebb szemlére szorítkoztunk.

IRMEI FERENCZ.

AD HYMNI HOMERICI, QUI DICITUR IN APOLLINEM
DELIUM, VS 9.

Αἰτὼ δ' οἷη μέινε παραὶ Διὶ τερπικεραύνῳ 5.
 ὄφρα βιὸν τ' ἐχάλασσε καὶ ἐκλήϊσσε φαρέτρην,
 καὶ οἱ ἀπ' ἱφθίμων ὤμων χεῖρεςσιν ἐλοῦσα
 τόξον ἀνεκρέμασε πρὸς κίονα πατρὸς ἐοῖο
 πασσάλου ἐκ χρυσοῦν · κ. τ. ε.

Dicitur Latona de humeris Apollinis ad concionem deorum appropinquantis, deinde arcum suum laxantis pharetramque claudentis thecam sagittarum dempsisse et paxillo aureo suspendisse. Ubi corruptelam latere nemo huc usque animadvertit. Nam præpositiones πρὸς et ἐκ, simulque ἐκ et verbum ἀνεκρέμασε inter se coniungi non posse manifestum est. Pro τόξον ἀνεκρέμασε *Koechly*, qui voci τόξον sensum pharetræ subiicere noluit, τόξα κατεκρέμασε coniecit, quod recepit *Abel*, refutavit *Gemoll*. Sed vitio laborant mea sententia vocabula πασσάλου ἐκ χρυσοῦν, pro quibus *post versum 8 interpungens πασσάλῳ ἐν χρυσοῖῳ* scribendum esse censeo; cf. vs. 439 l. I. Odyss., ubi verbum ἀνακρεμάννυμι cum dativo coniunctum est:

ἡ μὲν τὸν πτύξασα καὶ ἀσκήσασα χιτῶνα
 πασσάλῳ ἀγκρεμίσασα παρὰ τρητοῖσι λέχεσσι
 βῆ ῥ' ἔμην etc. —

Koechlii coniectura κατεκρέμασε significat «deorsum suspendere» (cf. θ. 67, 105: καὶ δ' ἐκ πασσαλόφει κρέμασεν φόρμιγγα), quod post illa quidem verba: οἱ ἀπ' ἱφθίμων ὤμων χεῖρεςσιν ἐλοῦσα satis ineptum videatur oportet. Quibus ita expositis de correptione litteræ φ nil duco addendum esse.

Romæ.

RUDOLFUS VÁRI.

«F A Y E L.»

Az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* első szakaszának I. darabját (Kolozsvár, é. n., azaz 1793) megnyitja a következő című tragédia: *Fayel avagy az irtózatosszeretet. Szomorú játék öt felvonásokban. Németből fordította Bartsai László.* A kiadók a következő megjegyzéssel kísérik e drámát: «Ez egy a legnevezetesebb Szomorú Darabok közül, csupán azt találjuk benne, hogy igen sok felvonásokra van osztva, melyeknek háromra való szakasztása bizatik a Nemes Játtzó Társaságok vigyázására.»

A darab tárgya ugyanaz az igen elterjedt monda,¹⁾ melyet legújabbban Uhland Lajos *Der Castellan von Coucy* (1812) cz. szép románczában földolgozott. E monda szerint Reignault de Coucy várnagy és Fayel gróf neje szenvedélyesen szeretik egymást. Midőn Fülöp francia és Oroszlánszívű Rikárd angol királyok a szent földre indulnak, Coucy is velök megy, hogy bűnös szenvedélyét legyőzze. Nem sokára egy csatában halálosan sebesül meg (vagy szerelmi fájdalomnak lesz áldozatává) és arra kéri apródját, hogy kimúlása esetében vigye el szívéet Fayel grófnénak. Az apród teljesíti ura kívánságát, de már a kastélyhoz közel találkozik Fayel gróffal, ki fenyegetésével vallomásra kényszeríti az apródot. A gróf bosszút forral: elveszi az apródtól Coucy szívéet, megsütteti és föltálatja nejének, kit azután a történekről értesít. A grófné halálra búsulja magát és Fayel, ki tettét megbánja, csak kevéssel éli túl.

Ez elbeszélés, mely a középkorban igen népszerű volt, — Németországban pl. Konrad von Würzburg (+ 1287) is földolgozta csinos verses novellává (*Daz mære von der minne* vagy *Daz herzmære*), — breton eredetű, de francia földolgozások közvetítésével nyert európai kedveltséget. Franciaországban két történeti alakhoz fűződik e monda: északon Reignault de Coucy trouvère és Fayelné neveihez;²⁾ délen, a proveniakinál, Guillem de Cabestanh troubadour és Raimon de Roussillon nejének (Soremonda) alakjaihoz.³⁾ Ezt a provencai történetet földolgozta Boccaccio (Decamerone IV, 9) is, csak hogy a boldogtalan hölgy nála más módon hal meg. De a monda már a XII. században is ismeretes volt: a Thomas de Bretagne neve alatt reánk maradt ó-francia Tristan-époszban Iseult e boldogtalan szerelemről énekel szomorú dalt.⁴⁾ Németországban szintén egy költőnek, Reinmar von Brennenbergnek (kit

¹⁾ Goethe is ezélez rá 1776. január 27-én Steinnélhez írt levelében.

²⁾ *Chansons du Châtelein de Coucy* ed. Fr. Michel, Paris 1830.

³⁾ *Der Troubadour Guillem de Cabestanh* ed. Hüffer, Berlin 1869.

⁴⁾ *Tristan* ed. Fr. Michel, III, p. 39, 681—690. v.

1270 körül agyonütöttek) nevéhez fűződik e monda,¹⁾ melylyel angol (*The knight of courtesy and the fair lady of Fayell*, Ritson gyűjteményében III, p. 193), német (Uhland gyűjteményében I, 158. l.) és svéd népdalokban is ismételve találkozunk. Egy svéd népdalban melynek hősei Freudenburg herczeg és Adelin kisasszony (Geyer és Afzelius gyűjteményében I, 95. l., németül: Rosa Warrens, *Schwedische Volkslieder*, p. 99), a hitves helyébe ennek leánya lépett, ki szeretőjének szívét nem eszi meg, de láttára szörnyet hal vagy megöli magát. E változat főképp Boccaccio egyik leghíresebb novellája (Decamerone IV, I: *Guiscardo és Gismonda*) útján lett igen népszerűvé és egy angol népballadának (Percy gyűjteményében I, 50) is teszi tárgyát. Hazánkban már a XVI. században dolgozta föl Enyedi György²⁾ Boccaccio e szép elbeszélését verses novellává (Debreczen 1577) és, úgy látszik, e költemény hatása alatt keletkezett a *Szép Júlia* cz. székely népballada, mely maga is több változatban jutott reánk.³⁾

Bartsai németből fordította a Fayel-drámát, de a német színmű maga is fordítás volt. Eredetije egy francia dráma, melynek szerzője François Thomas Marie de Baculard d'Arnaud. Ez a d'Arnaud Ferencz 1718 szeptemb. 18. született Párisban s már igen korán kezdett a színpad számára dolgozni. Voltaire tanácsaival és pénzzel segítette a tehetséges ifjút, kivel Nagy Frigyes is levelezésbe lépett. Egy évet a porosz király meghívására Berlinben töltött, mire egy ideig mint követi tanácsos Drezdában tartózkodott, honnan hazájába visszatért. A terreur idejében ő is tömlöczbe került. Sem Voltaire, sem II. Frigyes, sem Beaumarchais irányában, kik mind sok jót tettek vele, nem viselte magát tisztességesen. Kortársai rendkívül túlbecsülték, hisz II. Frigyes a lenyugvó nappal (t. i. Voltairerel) szemben mint a derengő reggelt énekelte meg:

Déjà l'Apollon de la France (t. i. Voltaire)
S'achemine à sa décadence;
Venez briller à votre tour;
Élevez-vous, s'il baisse encore:

¹⁾ L. *Német irodalomtörténetem* II, 48. és 136. l.

²⁾ Heinrich G., *Boccaccio élete és művei* 1881, p. 179. — Ide tartozik Bürger balladája *Lenardo und Blandine* is. A Boccaccion alapuló német népkönyvet kiadta Simrock, *Deutsche Volksbücher* VI, 153. Drámává már Hans Sachs dolgozta föl a tárgyat: *Tragödie vom Fürsten Concreti* (rosszul olvasva *Tancreti* helyett!) 1515, ugyanaz elbeszélő költeménynyé (1516) és mesterdallá (1549).

³⁾ Arany L. és Gyulai P., *Magyar népköltési gyűjtemény*, III, p. 8 és 426.

Ainsi le couchant d'un beau jour
Promet une plus belle aurore —

mit Voltaire sem II. Frigyesnek, sem Arnaudnak nem bocsátott meg soha. Arnaud 1805 novemb. 8. halt meg Párisban, nagy szegénységben. Sokat írt, drámákat és regényeket (ezeket legnagyobbbrészt angol művek alapján), és ez utóbbiakra vonatkozólag mondta, szintén tetemes túlzással, Rousseau, hogy míg korunk legtöbb írója eszével és kezével, Arnaud a szívével írja műveit. Drámái közül az egyetlen *Le comte de Comminges* került 1790-ben színre, de csak tárgyának iszonyatosságával aratott némi múlt sikert, mert Arnaud a borzasztónak, vérlázítónak a költője. Művei először 1770-ben s teljesebben 1803-ban jelentek meg 12 kötetben. Maradandó értékű művet sem a drámai, sem az elbeszélő költészet terén nem hozott létre.

Drámái közül, melyek mind rímes alexandrinusokban írvák, tudommal a következők jelentek meg német prózai fordításban:

1. *Die unglücklich Verliebten oder Begebenheiten von Cominge*, Glogau 1766.

2. *Fayel*. Trauerspiel von d'Arnaud. Leipzig 1771 és Wien 1775 (= Augsburg 1777). A fordító Christ. Heinr. Schmid erfurti jogtanár († 1800).

3. *Euphémie oder der Triumph der Religion*, Coblenz 1772.

4. *Fanny oder Der Sieg der Tugend*, Mannheim 1778.

5. *Merival*, Leipzig, é. n.

Magyar fordításban d'Arnaud következő darabjai jelentek meg

I. *A szerencsétlen szerelmesek avagy G. Comens*. Szomorú darab, melyet írt D'Arnod, a szakszóniai udvar követségének tanácsosa és a prussiai királyi akadémiának tagja, frantziából fordított Báró Naláti József, a Gróf Kálnoki Antal Úr 6 Eslája huszárezredében edgyik főkapitán. Kolozsváratt és Szebenben. Nyomt. Hochmeister Márton, 1793, XXXII és 201 l. A fordítás rímes alexandrinusokban, «A nagy erdélyországi szép nemhez» van ajánlva.

II. *Eufemia vagy a vallás győzedelme*. Szomorú darab d'Arnaud által, mely frantziából fordított. Pozsony, Landerer M., 1783, 214 lap. Szintén rímes alexandrinusokban. Az «Előljáró-beszéd» előtt áll az «Ajánlás a nagy Erdélyországi hajadonokhoz», alatta B. N. J., t. i. Báró Naláci József.

III. *Fayel*, melyet Bartsai László a német prózai fordítás alapján prózában magyarított. Ez rendkívül gyenge darab, melyben a vézna cselekvény egészen eltölpül a sok beszéd és a még több jajgatás mellett. Fayelt a féltékenység majd örültté teszi; a darab legtöbb jelenetében alig beszámítható állapotban van. Neje Gabriela, ki Coucyt szenvedélyesen, de nem bűnösen szerette s csupán atyja parancsolatára lett Fayel

nejévé, folyton jajgat és sír. A III. felvonásban visszatér Coucy a szent földről, hol csodákat művelt, és találkozik ideáljával, ki örökre elveszett számára, mert másé. Egyetlen életre való és hatásos jelenet van az egész darabban: midőn Fayel és a lánczokra vert Coucy szemben állnak egymással és ez utóbbinak nemes magatartása oly hatással van dühöngő vetélytársára, hogy Fayel levéti foglyáról a lánczokat, hogy párbajt vívjon vele Gabriela birtokáért. Annál képtelenebb az utolsó felvonásnak az a jelenete, melyben Gabrielát kivezetik, hogy — meguzsonnáljon. Miután ezt megcselekedte és jóízűen megette Coucy szívét, rögtön visszatér, hogy férjétől megtudja, hogy mit evett. Erre a boldogtalan asszony szörnyet hal, Fayel pedig fölszakítja Coucytól a párviadalban kapott sebeit és szintén meghal. A személyek kinlódása és önkínzása az egész darabon végig annyira túlzott és egyhangú, hogy az olvasóra sokszor egyenesen komikai hatású. Persze, a mai nézőre még mulatságosabb hatással volna. Hogy a kortársaknak tetszett-e vagy sem, színre került-e és vajjon sikerrel, — erről nincsen tudomásom. Bayer József (*A nemzeti játékszin története* I, 258. l.) azt állítja, hogy a magyarországi színpadon *nagyon ritkán* adták. Pestmegye játékszini jegyzékében megvan, de nincs nyoma annak, hogy Budán adták volna.

HEINRICH GUSZTÁV.

Cicero, De finibus l. V. §. 69.

Nuper in hoc Ephemeridis nostræ tomo p. 7. lacunam in V. de finibus l. §. 69. huncce in modum coniectura supplere temptavimus: *Quae quidem* (scilicet recte facta) *sapientes . . . sequuntur duce natura tamquam deo.* Quod ibidem verbis e l. V. §. 43. allatis: *e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam quasi deum ducem subsequens ad naturae perveniat extremum* satis comprobasse mihi videbar. Cum tamen amici nonnulli, quos de scriptis meis recte iudicare et posse et velle arbitror, argumentationem meam aliqua ex parte mancam esse affirmarent, certiora eruere indicia statui, quod mihi *librum Ciceronis De senectute* legenti mox contigit. Inveni enim locum huic simillimum §. 5: Quocirca si sapientiam meam admirari soletis . . . *in hoc sumus sapientes, quod naturam optumam ducem tamquam deum sequimur.* Quare nunc iam coniecturam meam ad certissimæ emendationis perspicuitatem explicatam esse confido.

G. N.

HAZAI IRODALOM.

Simonyi Zsigmond, A magyar nyelv. A művelt közönségnek. I. köt, A magyar nyelv élete. II. kötet, A magyar nyelv szerkezete. Budapest, 1889. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia.

A tudományok népszerűsítésével nálunk ép azok törődnek legkevesebbet, a kik leginkább volnának arra hivatva, t. i. a szakemberek. A «népszerű» tudós, a ki akár tárczaczikkek, akár könyvek alakjában tárja tudományát a nagy közönség elé, ritkán árul igazi tudományos kincset. Rendesen rég elavult felfogást, s még régebben megczáfolt tényeket akar a hozzá nem értő közönséggel elhitetni. Az igazi, szaktudós pedig megleégszik avval, ha megtalálta az igazságot, a mit kutatott, ha sikerült neki magának is egy pár lépéssel tovább haladni az igazság felé vezető uton. Hogy a nagy közönség ezalatt, hivatlan vezetőket követve, még mindig a rossz irányban indult csapáson kóborol, avval ő keveset törődik. Így aztán mind nagyobbá lesz az ellentét a közönség és a tudós között, s mind nehezebbé válik az, hogy egymást megértsek. Ép ezért nem szabad a tudósnak átengedni a közönség vezetését a hivatlanoknak; igyekezzék ő maga, a ki az igazságot felkutatta, meg is ismertetni azt a művelt közönséggel; igyekezzék ő maga, tudománya világával, a helyes útra téríteni mindenkit, a ki tudománya iránt érdeklődik. Ez lesz a tudomány igazi népszerűsítése!

Ilyen célra törekszik Simonyinak ez a munkája is. Nyelvtudományunk az utóbbi évtizedekben, főleg az Akadémia Nagy Szótárának megjelenése óta, óriási haladást tett. A «déliabos» nyelvészet helyébe, melynek egyedüli elve az volt, hogy a hazafias érzelemnek kell hizelegni, a tudományos elvekre fektetett nyelvbúvárlat lépett, a mely tekintetbe véve a nyelvek természetes fejlődését, megteremtette az összehasonlító magyar nyelvtudományt, a magyar nyelv történeti vizsgálatát, s a ma élő magyar nyelv szókincsének és nyelvtanának szigoruan tudományos elemzését.

Simonyi, a ki nyelvészetünk ezen újabb irányának egyik legkiválóbb harczosa, egyúttal a leghivatottabb is arra, hogy az ezen idő alatt többeknek vállvetett munkálkodásával elért eredményeket a művelt közönséggel megismertesse. S e mű, a melyben ezt teszi, a legutóbbi évtizedek nyelvészeti munkássága által elért eredményeknek s a megállapított igazságoknak teljes tárháza. De nemcsak egyszerű összefoglalása és rendszerezése e könyv a nyelvtudomány eddigi eredményeinek, hanem sok részben a szerző új eredményeket, eddig még meg nem fejtett tényeket tár az olvasó elé, úgy hogy az olvasó magában a műben mintegy működésben látja a kutató szellemet, mely a helyesnek ismert elvek

alapján új és új igazságok felismerésére törekszik. A szerző legtöbb helyütt megismerteti az olvasóval a kutatás módszerét, bevezeti a nyelvtudomány műhelyébe, s mintegy együtt dolgoznak, úgy hogy az olvasó együtt örül a szerzővel, midőn a felállított elvek és helyesnek ismert módszer segítségével egy-egy meglepő eredményre bukkan.

A szerzőnek az a törekvése, hogy az olvasót bevezesse a nyelvtudományi kutatás legszövevényesebb módszerébe, az egész művön megalátszik. Minden egyes fejezet elején népszerűen és könnyedén kezd szólni tárgyról; tárgyalás közben mind nehezebb és nehezebb problémák kerülnek az olvasó elé; ezeknek tárgyalása közben egészen belemegszünk tárgyunkba, úgy hogy a fejezet végén a laikus olvasó is megérti és szívesen fogadja a mélyebbre ható, nehezebb fejtegetéseket is. Minden egyes fejezetet egy «Irodalmi tájékozás» rekeszt be, mely felsorol az illető tárgyra vonatkozó minden fontosabb művet rövid, kritikai megjegyzések kíséretében. A műnek ez a formája kiválóan alkalmassá teszi e könyvet arra, hogy a művelt olvasóval nemcsak megismertesse, hanem meg is kedveltesse a nyelvészetet.

Ha fogalmat akarok nyújtani e mű gazdag tartalmáról, végig kell kísérnem a szerző fejtegetéseit fejezetről fejezetre.

Az első kötet élén álló *Bereztetés* előlegesen tájékoztatja az olvasót a nyelvek mivoltáról, eredetéről és fejlődéséről. Néhány általános vonással jellemzi a nyelvek életére legnagyobb befolyást gyakorló egyes tényezőket: a hangok változásait, az analógia folytonos működését, az idegen nyelvek hatását. Végül összeállítja rövid vázlatban a nyelvtudomány, s főleg a magyar nyelvészet történetét.

E bevezető fejezet után maga a mű két részre oszlik; az első tárgyalja a magyar nyelv életét, történeti fejlődését, a második pedig a mai magyar nyelv szerkezetét az összehasonlító és történeti nyelvtudomány világánál.

I. fejezet. A magyar nyelv eredete és rokonai. A nyelvek történetében mindig első az eredet kérdése; s nálunk is a magyar nyelvtudomány a szó igazi értelmében csak akkor jöhetett létre, midőn a magyar nyelv eredetére vonatkozó kalandos és minden tudományos alapot nélkülöző vélemények örökre letűntek. Azonban a tudomány által megállapított igazság még ma sem tudott elterjedni s hitelt találni a művelt közönség körében. Ennek főoka az, hogy a nemzeti hűség némelyeknek ferde felfogása szerint ellentétbe jutott a tudomány által hirdetett igazsággal. S az irodalommal foglalkozók közül is többen ápolják még mai napig is ezt az igazság előtt szemet hunyó, nevetséges hűségöt. Simonyi művének ez a fejezete hivatva van arra, hogy ezt a ferde felfogást, mely csakis a dolgok nem ismerésén alapszik, végkép megszüntesse. Megmagyarázza előbb, mit nevezünk általában rokon nyelveknek; s mik a

rokonság legfőbb kritériumai. Ezután kijelöli a magyar nyelv helyét az altaji, azután pedig az ugor nyelvek sorában, a szókinses és a nyelvtan legfontosabb elemeinek egybevetésével bizonyítva állítását. Hogy a rokonság fokát minél világosabban megértesse az olvasóval, kifejti a magyar nyelvnek különös sajátosságait a többi ugorsággal szemben. Szembe állítja ezután az ugor nyelvcsoportot a többi altaji nyelvekkel; majd pedig az altaji nyelvek közös jellemvonásait foglalja össze s állítja szembe más nyelvcsaládok sajátosságaival.

Miután így megállapította a magyar nyelv helyét a rokon nyelvek sorában, a II. fejezetben (*Idegen hatások*) arról a viszonyról szól, melyben a magyar nyelv más idegen nyelvekkel van, melyekkel történeti fejlődése közben érintkezett. Előbb szól általában az egymással érintkező nyelveknek egymásra gyakorolt hatásáról, s e hatás megállapításának fontosságáról a nyelvtudományra és a művelődéstörténetre nézve. Miután röviden megemlíti a szerző az ugor alapnyelv idegen elemeit, részletesen tárgyalja az egyes idegen nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását. Ilyen nyelvek a török, szláv, német, olasz, latin és az oláh. Bemutatja mindezen nyelveknek a hatását, a mint a szókinsesben, a nyelvtanban, vagy pedig egyes szólásokban és szerkezetekben jelentkeznek. Végül szól a magyar nyelvnek viszont más idegen nyelvekre gyakorolt hatásáról is.

A nyelv eredetének és az idegen nyelvek hatásának ismerete tájékoztat bennünket azon elemekre nézve, melyekből valamely nyelv megalkult; hogy azonban a nyelv mai állapotát teljesen érthessük, vizsgálnunk kell az illető nyelv történeti fejlődését is azon idő óta, midőn már a többi rokon nyelvektől elvált, s megkezdte önálló fejlődését. A magyar nyelvnek ezen történeti fejlődéséről szól Simonyi könyvének III. fejezete (*Nyelvtörténet és nyelvmélekek*). Miután szólt általában a nyelvek történeti fejlődéséről, s e fejlődés ismeretének fontosságáról a nyelvtudomány minden egyes részére nézve, bemutatja a magyar nyelv állapotát és történeti fejlődését a legrégebb adatoktól, az árpádkori latin oklevelekben előforduló egyes szavaktól kezdve egész a reformációig. Ez a fejezet a nyelvészre nézve is kiválóan érdekes, mert egyrészt a régi latin nyelvmélekekben előforduló egyes magyar szavakból levonható tanulságokat még eddig senki sem fejtegette ily összefüggően és részletesen: másrészt pedig nyelvmélekeink teljes és részletes ismertetése is e műben található először.

Mindenesetre nagyon hasznos lett volna, ha a szerző itt folytatja nyelvünk további történetét, a mint az a legrégebb nyomtatványokban, majd pedig a XVII. és XVIII. század íróinál jelentkezik, s azután ép e történeti fejlődés alapján fog a nyelvújítási mozgalom megismertetéséhez és bírálatához. A mű jelen alakjában a következő fejezet, mely a mai

népnyelvről és a nyelvjárásokról szól, megszakítja ezt az összefüggő tárgyalást.

Nyelvünk történetének tárgyalásában így egy kis hézag is maradt. A harmadik fejezet végén a szerző csak pár sorban emlékszik meg a legrégibb nyomtatványok nyelvéről; az ötödik fejezet pedig nyelvünk történetének fonalát a régibb nyelvújítókkal (Geleji Katona, Faludi, Ádámi, Kónyi) veszi ismét fel. Részletesen, alaposan, s mondhatjuk is, hogy a leghelyesebb, t. i. történeti szempontból tárgyalja e fejezetben (*Irodalmi nyelv. Nyelvhelyesség*) a szerző a nyelvújítás egész történetét. Evvel kapcsolatban szól két, a nagy közönséget leginkább érdeklő dologról: az irodalmi nyelv alakulásáról s a nyelvhelyesség kérdéséről. Az irodalmi nyelvről szóló fejtegetéseit a következőkben foglalhatjuk össze: «Sehol sincs irodalmi nyelv, mely teljesen egyezne valamely vidék vagy város nyelvjárásával. Az irodalmi nyelv mindenütt az összes nyelvjárások egymásra hatásának eredménye. Az irodalmi nyelvnek legjelentékenyebb rétegét azok az elemek képezik, melyek az összes nyelvjárásokban közösek.»

A nyelvújítás történetének tárgyalása után az idegenszerűségekről, főleg a régi írónál tapasztalható latinos és németes szerkezetekről és kifejezésekről szól; ezek után áttér az idegen szók használatára, s úgy jut el a nyelvhelyesség igen fontos kérdéséhez. Miután megállapítja, hogy sem a logika, sem a szépség nem dönthet a helyesség kérdésében, legfőbb birónak a *nyelvszokást* tekinti. «Helyes mind az, a mit az egész magyar nép vagy a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás sem, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak. Helyes tehát minden, a mit az irodalmi nyelv már eddig is a népnyelvből elfogadott, és a mit a népnyelvi kifejezések mintájára alkotott. Helytelen ellenben, a mi egy-egy írónál az egész népnyelv szokásaival ellentézik; s az ilyent csak akkor tűrjük el kénytelen-kelletlen, ha valami okból állandó elemévé lett az irodalmi nyelvnek.» E fejtegetéseket minden művelt magyar embernek el kellene olvasnia.

A közbe iktatott negyedik fejezet befejezi a magyar nyelv életének leírását a mai *népnyelv és a nyelvjárások* ismertetésével. Ebben a fejezetben szól a szerző általában a nyelvjárások keletkezéséről s vizsgálatuknak fontosságáról a nyelvészetre nézve; a mennyiben megmutatja, hogy a nyelvjárások sok régiséget őriztek meg hangalakokban, nyelvtanban és a szókincsben, s ezáltal mintegy kiegészítik a nyelvtörténet nyújtotta eredményeket; másrészt újabb fejleményeket is látunk a nyelvjárásokban, a mivel mintegy előre megjelölik az irodalmi nyelv fejlődésének útját a jövőre nézve.

Megpróbálkozik a szerző e fejezetben nyelvjárásaink osztályozásával is, a mi eddigelé még mindig megoldatlan kérdés. Azonban az ő osztályozása sem elégíthet ki bennünket. Osztályozási alapul az *e*-féle hangok (*e, ě, ê, é,*) használatát veszi; s ez helyes is volna, ha ezen hangok használata valóban választó falat képezne nyelvjárásaink között. Azonban már e mű 205. oldalán nyújtott összeállításból is látszik, hogy e sajátság egymástól nagyon távol eső, s egyéb tulajdonságaikra nézve egymástól nagyon eltérő nyelvjárásokat is egy kalap alá kerít. Így pl. «a komáromi nyelvjárás mellé oda értendő a nagyszalonta-orosháza-mezőtúri vidék, s a Királyhágón túl Bánffy-Hunyad vidéke.» Pedig e három területen három egymástól teljesen eltérő nyelvjárást beszélnek. Nem pontos a határ továbbá a komárom-esztergomi és a dunántúli nyelvjárás között; mert az *í* (*é* helyett) Fehér és Veszprém, sőt Tolna megyében is hallható; sok szóban még Bács megyében is. Nem pontos az *ö*-zés területének meghatározása sem. Másik fogyatékosága ez osztályozásnak az, hogy nem veszi tekintetbe az ezen hangok helyén több nyelvjárásban hallható diphtongusokat, a mi pedig nagyon megváltoztatta volna magát ezt az osztályozást is. Mindenesetre azonban el kell ismernünk, hogy az eddigi kísérletek közül ez a figyelemre legméltóbb; fogyatékoságának oka főleg az, hogy a magyar nyelvjárásokat csakis egy sajátság szerint osztályozni egyáltalán nem lehet.

Ezután még bemutatja a szerző legfontosabb sajátságaikban a palócz, göcseji, órségi, ormánsági, székely és csángó nyelvjárásokat; mindenütt egy kis népnyelvi szöveget is mutat be.

Az első kötetben megismerkedett az olvasó a magyar nyelv életével, történeti fejlődésével; a második kötet ezek alapján megismerteti vele a *mai magyar nyelv szerkezetét*. E kötet bő tartalmát már nem ismertethetem oly részletesen, hisz végig tárgyalja benne a szerző a magyar nyelvtan minden egyes részletét, a nyelv mai szerkezetét a történeti fejlődés alapján világítva meg. E második kötet nem egyéb, mint népszerűen írt és mégis teljesen a tudomány mai színvonalán álló történeti magyar nyelvtan. Különös figyelmet fordít a szerző a nyelvtan egyes homályos részleteinek megvilágítására, úgy hogy némely helyen fejtegetései egész önálló értekezésekké domborodnak ki. Utalok csak azokra a részletekre, a hol a képzők keletkezését fejt ki elhomályosult összetételekből s analogiásátvitel folytán; arra az egész fejezetre, melyben a jelentések viszontagságait ritka alapossággal s igazán érdekesen tárgyalja. Igen szép részlet az is, midőn az ikes igék történetét tárgyalja, s ezen alapon fejt meg az ikes ragozás mai szabálytalanságát. Végre meg kell említenem e kötet legszebb fejezetét, mely a szófejtés módjairól, segédesszközeiről s a belőle levonható tanulságokról szól.

Azt hiszem, hogy bárki olvassa el Simonyi e két kötetét, csak egy

véleménye lehet róla: élvezetes és hasznos olvasmány szakembernek és laikusnak egyaránt. Különösen nagy hasznot nyújthat e mű olvasása az olvasó közönség legfogékonyabb részének, az érett ifjuságnak. Bárminő pályára készül is az ifju, anyanyelvét ismernie kell; de nemcsak úgy, a hogy az alsó osztályok kis nyelvtanaiból megtanulta, hanem lássa be azt is, hogy anyanyelvének története magában foglalja sok tekintetben népe lelki életének történetét is; ne csak használja nyelvét, hanem értse és szeresse is. S ha e hitet az ifjuságban meggyőződéssé akarjuk érlelni, jobb könyvet nem adhatunk kezébe, mint Simonyi «Magyar nyelv»-ét.

BALASSA JÓZSEF.

Magyarországi tanulók külföldön. Szerkeszti *Dr. Ábel Jenő.*

I. Magyarországi tanulók a jenai egyetemen, összeállította Mokos Gyula.
Bpest, 1890, a M. Tud. Akadémia kiadványa. XXXII, 207 l.

Az akadémia Irodalomtörténeti bizottsága a czímben jelzett kötetel kiadványainak új sorozatát kezdi, s azzal a magyar irodalom és történet oly forrását nyitja meg, mely eddigelé is kiváló fontosságúnak volt elismerve, de teljesen és egész valójában feltárva nem volt. S ebből a félig-meddig ismeretes forrásból már eddig is sokan és sokat merítettek, s reményünk nem csal, hogy ezután, ha az egész sorozat kezünk között leszen, gazdagon fog buzogni. Fraknói könyve a XVI—XVII. század búvárainak nélkülözhetetlen, s Révész, Haan és társaik közlései a különféle külföldi egyetemek bursáiból mindekkorig keresve keresett források voltak. Hogy ifjaink különösen a XVI század elején, a reformáció hatása alatt tömegesen tódultak, különösen a német és holland egyetemekre, míg előbb az olasz és más egyetemek csábították őket, köztudomású. S hogy amaz egyetemek anyakönyvei mily sok esetben adtak útbaigazítást s mily sok adattal gyarapították művelődés- és irodalom-történetünket, ismeretes. Így a külföldi egyetemek anyakönyvei első rendű forrásainkká lettek, s publikálásuk eddigelé is, pontos kiadásuk ezutánra jelentékenyen szükségét pótló munka. E szükség készítette az Irodalomtörténeti bizottságot jelen sorozata megindítására.

Az első kötetet Mokos Gyula állította össze, fölhasználva az eddigi munkálatokat s kibővítve, olykor helyreigazítva, olykor nagyobbítva amazok szövegét. Az általa készített névlajstromban utólag konstataált hibákat a bevezetés végén találja helyreütve a szives olvasó; tudósít róla Ábel, a vállalat korán elhunyt szerkesztője. Így e kiadás teljes, s a lehetőségig pontos képet ad a jenai magyar egyetemről. A szerkesztő bevezetése előzi meg Mokos összeállítását és hármassal index fejezi be a kötetet, egy a nemeseket, egy betűsorosan a név-, másik szintén úgy a helyjegyzéket mutatja.

Az összeállításért s az indexek készítéseért Mokos urat illeti dicséret.

A második kötetet, a bécsi egyetem tanulóit, Schrauf Károlytól ígérte a szerkesztő, kinek halálával nemcsak e vállalatnak lett nehezen pótolható vesztesége.

ERDÉLYI PÁL.

A görög tragédia. Irta *Pecz Vilmos*. Első kötet: A görög tragédia története. Budapest, 1889. Ára 2 frt 40 kr. (Görög és római irodalom-történeti munkák. Kiadja a M. T. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.)

Hogy az előttem fekvő műről ítéletet mondhassak, előbb ki kell tűznöm a szempontokat, melyekből ki akarok indulni. Azt hiszem ugyanis, hogy abszolút mértékkel ily természetű munkát mérnünk nem szabad, ha csak az egyoldalúság hibájába esni nem akarunk.

Pecz művéről mindenek előtt mint irodalmi műről óhajtanék szólni. Az író egyebek közt arra is törekedett, hogy azt, a mit könyvtudományából vett, jól és értelmesen adja elé; s e törekvés, bár sok helyütt siker nem koronázta, magában is dicséretes, ha meggondoljuk, hogy philologusaink egy része még ott is, a hol lehetne, — mert nem mindenütt lehet — az irodalmi forma teljes megvetésével a czéhszerűség mystikus nyelvvel szeret élni. Pecz abbéli törekvése, hogy művét olvashatóvá is tegye s vele irodalmilag hasson, dicséretet érdemel tehát; de a külső forma még nem minden, s lehet valamit elég érthetően, de a mellett igen szárazon, tűrhető magyarsággal, de egyuttal unalmasan és laposan megírni. Hogy valamely munka irodalmi értékkel bírjon, az az, a nemzet köztudatában élő eszmekörökre ha nem is módosítólag (mert ez nagy dolog), de legalább egyik-másik tekintetben gazdagítólag hasson, oda a forma külsőségeinek birtoklásán kívül más is szükséges. Kell, hogy az író philosophiailag iskolázott fő legyen; kell, hogy a lelkében meglevő képzet sorok ne csak befogadják az ujakat, hanem ujakat keltsenek, vagy a befogadottakat egyénileg alakítsák; kell, hogy belső szemlélete éles és tiszta legyen, s ha philologus és philologiai tárgyról ír, kell, hogy a modern irodalmakat is jól ismerje.

S ezzel elérkeztem a Pecz művének — ha mint irodalmi műről akarok róla szólni — egy nagy és kétségbevonhatatlan hiányára. Minden ismeret alapja az összehasonlítás. Azt állítom, — s ha nem csalom, velem együtt hivatottabbak is, — hogy ez útszéli igazság sehol sincs jobban helyén, mint épen az ó-kori klasszikus irodalom tárgyainak fejtegetésénél. A ki valamely görög remekmű szerkezetéről és tartalmi jellemvonásairól akar írni (mint pl. Pecz a második könyv második részében), és nem vet ügyet a modern irodalom megfelelő remekeire

nem fogja megéreztethetni azt, a miben a görög író egyénisége annyira különbözik a modern írók szellemétől. Szempontjai alacsonyak, ítélete valószínűleg gyöngé, de mindenestre egyoldalú lesz. Ha azt, a mi előtttem fekszik, nincs mivel összehasonlítsam, becsléseimnek nincs mértéke, s a kép, melyet magamban alkotok, homályos leend. Ha józan észszel áldott meg az Isten, észre fogom talán venni azt, a mi van, de nem azt, a mi nincsen; kritikám csak bizonyos határig lesz igaz, a meddig t. i. az előtttem fekvő mű eszmeköre ér: a mi azontúl van, rejtély marad előtttem.

Legjobb bizonyossága ennek az a fejezet, mely a görög tragikumról szól. Minden elvont speculationál többet ért volna, elővenni az Antigonét vagy Oedipus királyt, azután Shakspeare valamely nagy tragédiáját, s e két typuson szemléltetni a különbséget. E helyett mindenütt a «szürke theória» körében mozgunk. Minő csupasz felsorolás, mikor (133—4) a szerző, — igen alaposan bár — a tragikumnak a görög tragédiáíróknál előforduló nyilatkozásait iskolamester módjára élénk vezeti. Minő kietlen pusztasága a phantasiának, mikor ily hangon szól: «Felelősek vagyunk a születési és belső motivumokká alakult körülményi sorsunkból eredő szabad akarati tetteinkért!»

Lapozva az előtttem fekvő könyvet, el tudom képzelni, mennyire küzdött a formával a nagy olvasottságú író, s mily önmegtagadásába kerülhetett a vonal alá, a jegyzetek közé száműzni azt a tömérdek idézetet és hivatkozást, melyekre a telivér philologusok oly büszkék szoktak lenni. A küzdelem jelei sok helyütt ismerszenek meg a stiluson, a beszéd nehézségén *), de még inkább teljes meztelenségén. Az a sok igen tudományos philologiai munka nyilván ólomsúlylyal nehezedik szerzőnk lelkére s bilincsekbe veri minden szabadabb lendületét.

Ámde, ha Pecz könyve, mint irodalmi mű, kívánni valót hágy is, elismerés illeti meg a szerzőt, ha az a kérdés merül fel, hogy felhasználta-e mindent, a mit e tárgyról mások írtak, tudott-e a rengeteg anyagban kellőleg eligazodni, kritikával használta-e fel azt, a mit a görög drámáról németek, francziák és angolok mondtak, — más szóval, kellő lelki-

*) Pl. 18 l. «Dionysus cultusában különösen két jelenség vonja magára közelebbi érdeklődésünket, t. i. a phallosnak körülhordozása mellett tavasszal énekelt phallikus dalok, melyek különösen az attikaiaknak — e könnyű kedélyénél fogva széleskedvű vígságra kiválóan hajlandó népnek — Dionysus cultusában lévén otthonosak, az attikai comœdia ősi magvát képezék, és a díorok által megalkotott, Dionysust tél és tavasz idején dicsőítő dithyrambus, mely legbívábban tükröztette vissza a Dionysus-cultus kettős jellemét, a mennyiben . . . oszolva . . . volt,» stb. — Tov. 80 l. «. . . Energetes idejében, ki . . . kikölcsönözvén, magának tartotta, és . . . küldött, átengedvén» stb.

ismeretességgel és helyes módszerrel dolgozott-e a szó philológiai értelmében?

A mi a könyv tervezetét illeti, Patin után indul, s tegyük hozzá, helyesen. A három tragikus műveinek összessége oly számos részletes kutatás feldolgozásával jár, hogy helyesnek látszott elkülöníteni azt, a mi elkülöníthető. Az előttünk levő kötet, hogy úgy mondjam, csak külső történelmét adja a görög drámának s feltünteteti fejlődésmenetének egyes mozzanatait, kiindulva az ősidők homályába vesző dithyrambusból s elérve egészen a byzantini korig. Ha van valami, a mit részemről megjegyezhetek, ez legfőleg az, hogy a majdnem túlságosan pontos szerző a kevésbbé jelentékeny korok összes harmad- és negyedrangú drámaíróit is kötelességének tartotta a szövegben hűségesen felsorolni, miközben persze nem ritkán csak száraz nomenclaturát adhatott. (A második, harmadik és negyedik kötet még egyszer fog a három nagy tragédiáiról külön-külön foglalkozni.)

Pecz tehát ezen első kötetben a görög dráma technikájának, compositiójának és mivoltának fokozatos alakulását akarta feltüntetni. Hogy ez nem könnyű dolog, tudja mindenki, a ki az idevágó részletkutatások özönében egyszer-egyszer forgolódott. Még a nagy hírre kapott görög irodalomtörténetek (Bernhardy, Müller, Bergk stb.) se tudtak e feladattal teljesen kielégítő módon megbirkózni.

Az ily nagyobb szabású műnek értéke nyilván a kidolgozás alaposágától függ. E tekintetben nincs mit fukarkodnunk az elismeréssel. Kevés munkát ismerek, melyben a szak-irodalom oly nagy szorgalommal volna felhasználva; s a szerző se időt, se költséget nem kimélve minden legapróbb doctori értekezést megszerzett és felhasznált. Hogy számokat említsünk, a görög drámára vonatkozó 254 művet autopsziából ismer s aránylag kevés azon különben elavult és kevésbbé jelentékeny dolgozatok száma, melyek nem voltak többé kaphatók.

Kérdés már most, mikép viselkedett Pecz akkor, midőn valamely tárgyra nézve eltérő nézeteket, problematikus elméleteket vagy hypothesisokat talál maga előtt? Mert nem elég ismerni az anyagot, el is kell vele bánni. Általában el lehet mondani, hogy a szerzőt ilyen esetekben elég józan eklekticizmus vezérli, mely ép oly távol áll a régibb iskola túl-kegyeletes hiszékenységtől, mint az újabb, elfajult hyperkritikától. Látszik, hogy a szerző nem sietett a conclusiókkal; eleget elmélkedett az eltérő álláspontok felett, s eléggé mérlegelte a különböző felfogások pro- és contráit. Részletkérdésekben itt-ott újat is mond, vagy új szempontokra irányozza a figyelmet. Így pl. új, a mit Isokrates Theodectes tetralogiáiról és drámáinak számáról, az ötödik századbéli Nikomachos, a negyedik századbéli két Diogenes, Moschion stb. működéséről mond. A németeket bizonyára érdekelni fogja az is, hogy még

ki nem aknázott feliratokból tizenkét tragikus nevét, továbbá kilencz tragédiának és egy satyrdramának czímét idézi, melyeket más irodalom-történeti munkákban hiába keresünk. Különös figyelmet érdemel a könyvnek azon része, hol a tragédia eredetének és első fejlődésének nehéz kérdését kellett megoldani. A szerző indokolt véleménye szerint a görög tragédia a dór eredetű, komoly és víg korból álló *népies* dithyrambusból (nem az Arion-féléből) keletkezett, oly formán, hogy a dithyrambus Epigenes óta a Dionysos mythosán kívül másokat is felkarolt, és hogy a satyrok kara jobban előtérbe lépett és nagyobb drámai élénkséggel adta elő dalát. Ezen chorikus költészeti fajt azután Thespis a színész felléptetésével és a dialogus megteremtésével tulajdonképeni drámává fejlesztette. E drámát később Phrynichos a satyrok mellékarának kiküszöbölésével komolylyá tette, Aischylos pedig trilogiává foglalta össze. — Több önálló gondolata van a szerzőnek a trilogia és tetralogia kérdésében is, kivált ott, a hol Aischylos művészetének fejlődéséről szól a trilogikus compositio tekintetéből. Ép úgy sajátja a szerzőnek az, a mit a három nagy tragikus vallási, erkölcsi és politikai irányzatosságáról mond.

Hogy ily nagyra tervezett munka apró tévedésektől egészen ment nem lehet, az természetes. De e tévedéseket egyrészt épen az illető detaillkérdések nagy szövevényessége miatt, másrészt meg a feldolgozandó irodalom rengeteg voltánál fogva a szakember meg fogja bocsátani. Így pl. a 176. lapon azt mondja szerzőnk, hogy a satyrok verses tréfái nem voltak trochaikus mértékben írva, holott Aristoteles egyenesen megmondja, hogy a trochaicus tetrameter azért volt a trimeter iambicus előtt a tragédia versmértéke, mert a tragédia eleinte satyrai természetű volt. De ilyen és hasonló hibák, — melyeknek száma egyéb-iránt elenyésző csekély — nem vonnak le semmit a munka érdeméből.

Ha már most Pecz könyvéről, mint szorosan vett philologiai munkáról kell végítéletet mondanunk, — s e folyóirat iránya ezt a szempontot helyezi előtérbe — jó lélekkel elmondhatjuk róla, hogy alapossággal és szigorú methodussal készült, a tárgyat teljesen kimerítő és tudományos irodalmunkban számot tevő művel van dolgunk, melyet kivált az egyetem philologus tanárjelöltjei nagy haszonnal fognak forgathatni.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

T. Livii ab urbe condita libri edidit Stephanus Dávid. Vol. I. Libros XXI—XXV continens. Budapestini. 1889. Lampel-Wodianer. Ára 80 kr.

Hogy valaki maga szerkesztette könyvéről ítéletet mondhasson, teljesen elfogulatlannak kell lennie, a mi talán az ember legritkább tulajdonságaihoz tartozik. De hát nekem, szerencsémre, e ritka tulaj-

donságra ezen alkalommal nincs nagy szükségem, mert e kiadásomról, mely a Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum in usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk de Ponor című gyűjteményben jelent meg, nem akarok ítéletet mondani már csak azért sem, hogy jó és még inkább rosszakaró bírálói ne gondolják, mintha ezzel utjokat akarnám állani, hogy el ne mondhassák mindazt, a mit, ha a dologhoz tartozik, úgyis szívesen meghallgatok és hálásan fogadok, s a mit másrészt, ha a jóakaratnak némi hiányából eredne, a leghatározottabb ildomossággal visszautasítanék. Minthogy tehát tőlem saját könyvemről bírálatot úgy sem vár senki, elmondom egyszerűen, hogy mikép jártam el Livius ezen kiadásának szerkesztésében. A kéziratokat, melyek Livius ezen könyveit tartalmazzák, össze nem hasonlítottam, sőt nem is láttam, mert e végett messze földre kellett volna utaznom, a mire, nem mondom kedvem, de se időm, se pénzem nem volt, és így meg kellett elégednem azzal, a mit hozzáértő emberek e tekintetben megtettek, és ezek közt régebben különösen Alschevski, újabban pedig Luchs az 1888. évben Weidmannál megjelent kritikai kiadásában. Ez utóbbi tehát, a ki a három legjobb kéziratot, úgymint a VIII. (szerinte VI.) századbeli Puteaneust és a XI. századbeli Colbertinust és Mediceust összehasonlította és az idézett kiadásban a különböző helyeket feltüntette, a ki továbbá majdnem minden ide vágó conjecturát felsorolt, főforrásom volt. Fölhasználtam azonkívül Weizenborn, Hertz, H. J. Müller, Wölfflin és Zingerle kiadásait, továbbá Madvignak fölötté fontos *Emendationes Livianae* című művének 2-ik kiadását, melyet e vállalat szerkesztője szívességének köszönhettem, s végre a különféle folyóiratokban (mint Neue Jahrbücher für Philologie u. Pädagogik, Zeitschrift für Gymnasialwesen, Zeitschrift für österreichische Gymnasien, Gymnasium stb.) előforduló javításokat és javaslatokat. Ezek segítségével iparkodtam oly szöveget létrehozni, a mely gymnasiumaink követelményeinek megfelelően, és a mely a többi kiadással szemben némi haladást is mutasson. Mindezen változtatásokat a könyv előszavában felsoroltam, és vajjon csakugyan eltáltam-e mindenütt a legjobbat, azt eldönteni jóakaró szakavatott bírálókra kell bíznom, magamnak be kell érnem azzal, hogy *in magnis et voluisse sat est*. Részemről csak egy romlott helyet iparkodtam némiképpen kijavítani, azaz olvasását kisímitani, még pedig a XXV. k. 27. fej. 1. pontját, a miről kiadásomban szintén számoltam.

Egyik eljárásomat azonban ki kell emelnem, a mennyiben kiadásom előszavában meg nem említettem. Részemről ugyanis sehogyszem tudom helyeselni, hogy iskolai kiadásokban olyan helyeket megtűrjünk, melyek a közerkölcsiséggel homlok-egyenest ellenkeznek, melyeket a tanulóknak pirulás nélkül föl nem találhatunk, melyeket a régi írók maguk is elhagytak volna, ha tudták volna, hogy irataikat egykor az

iskolákban fogják olvasni. Ennélfogva oly helyeket, mint a XXII. 57. fejezetében (Eggenberger-féle kiadásban 114. lapon): *duae Vestales stupri compertae*, vagy valamivel tovább: *L. Cantilius scriba pontificis, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis caesus erat, ut inter verbera exspiraret*; vagy XXIII. 18. *somnus enim et vinum et epulae et scorta . . . ita enervaverunt corpora animosque, ut . . .*; vagy valamivel tovább: *nam et redierunt plerique scortis impliciti, et tironum modo corporibus animisque deficiebant*, egyszerűen megváltoztattam, úgy azonban, hogy, a mint legalább gondolom, Livius maga sem követelne kártérítést. A két utóbbi hely az Eggenberger-féle kiadásban csak azért nincs meg, mert a kiadás csak a XXI—XXII. könyvet tartalmazza. Ilyen helyeket hiába keresne a tanuló az én kiadásomban, vagyis jobban mondván nem is keresné, mert nem találná; a tanár pedig egy-két szónak kihagyásával vagy megváltoztatásával oly kiadást kap, mely egyszersmind *editio castigata*, a melyben különbség nélkül minden helyet botrány nélkül bizvást elolvastathat tanulóival. Végre a helyesírásban azon elveket követtem, melyeket közelebből a Latin Synonymikámhoz csatolt Latin Helyesírás vázlatában kifejtettem és összeállítottam.

DÁVID ISTVÁN.

Kis magyar nyelvtan feladattárral. Az elemi népiskolák számára írta *Erényi Mór*. A nyolczadik kiadást teljesen átdolgozta és sajtó alá rendezte *Balassa József*. Ára 30 kr. Budapest, 1890. Lampel R.

A napokban kezembe akadt e kis nyelvtan, és minthogy véletlenül ugyane munkának hetedik kiadása is megvolt nálam, összehasonlítottam a kettőt. A hetedik kiadás élén e nagyhangú előszó pompázik: «A jelenlegi kiadás oly alapos átdolgozásban részesült, hogy a könyvecske a *nyelvtudomány mai színvonalán* áll és beviszi az iskolába mindazon eredményeit, melyeket a néptanodába (!) bevinni lehet!» No, gondoltam magamban, akkor ez igen jó kézikönyv lehet és Balassának alig volt sok dolga a «teljes átdolgozással». Kezdem lapozgatni, hát néhány, az első lapokon levő kisebb hibát nem is említve, már a 11. lapon a régi világból följáró kisértetekkel, «hangugrató, éknyerő, ékvesztő, v betűt fölvevő nevekkal», majd «hangugrató, v betűt fölvevő igékkel» találkozom; majd a szépen elkeresztelt «melléklő, közelítő, határvető, tömegesítő» ragok gyönyörködtetnek, az igéknek állapotjegyzőjük, «köt-módjuk» van, a kötmódnak (!) ilyen alakjai *várandjak, várandnék* stb., a szóképzés terén pedig ilyen fejtegetésre akadunk *ítce* = kis ital (!)

Mikor is jelent meg a hetedik kiadás? 1883-ban. Hát ezen a színvonalon volt akkor nyelvtudományunk?

Valóban ideje volt már e könyvet, mely teljesen elavult rendszeren alapszik, gyökeresen átdolgoztatni. A kiadók e föladatra alig találhattak

volna alkalmasabb embert, mint Balassa Józsefet, nyelvészetünknek e ritka szorgalmú és tehetségű munkását, a ki egész lelkiismeretességgel megfelelt a rábízott feladatnak és az elmaradott könyvet a tudomány mai követelményei szerint gyökeresen átdolgozta. Az egész régi munkából úgy szólni sem maradt meg egyéb mint a szabályokhoz való mondatok és a feladattár. A könyvnek az eddigi kiadásokban is megvolt az az érdeme, hogy mondattani alapon tárgyalja a nyelvi jelenségeket, csakhogy a szabályok kiinduló pontjául nem összefüggő olvasmány, hanem a tanuló emlékeztető semmihez sem kötő, összefüggéstelen mondatok szolgálnak. Kár, hogy Balassa ezeket meghagyta. Az is igaz, hogy ha ezen mondatokat törli és összefüggő olvasmányon alapulókkal helyettesíti, akkor a régi könyvből semmi sem marad más a címlapnál. Ennyi önfeláldozást pedig a leglelkiismeretesebb átdolgozótól sem kívánhatunk.

A szabályok az új kiadásban világosan, könnyen érthető nyelven vannak szerkesztve, és tanítóink értelmes része, mely a korral haladt, bizonyára örömmel üdvözlí e gyökeres átdolgozást, melyet a népiskolák negyedik, ötödik és hatodik osztályában, esetleg a polgári iskolák első és második osztályában a legnagyobb eredménnyel használhatnak.

Talán nem is szoltunk volna a Phil. Közl. hasábjain Erényi nyelvtanának ez új kiadásáról, ha nem Balassa az átdolgozója és ha ez átdolgozás kapcsolatában nem akarnánk néhány szót a népiskolai nyelvtani tankönyvek állapotáról is szólni. Mert bizony, mi türes-tagadás, a népiskolai nyelvtanok legnagyobb része arról tanúskodik, hogy nyelvészetünk utóbbi husz esztendei rendkívüli fölvirágzása, haladása, majdnem teljesen érintetlenül hagyta. Még mindig a régi, elavult nyelvtanból táplálkoznak, melynek rövid kivonatolásai. Ha föl akarnók a jókat sorolni, még öt ujjunkra se kerülne mind olyan, mely a mai követelményeknek csak nagyjában is megfelelne. Ez mindenesetre szomorú állapot és a tanítói kar nyelvészeti képzettségét nem a legjobb színben tünteti föl. Valószínűleg azonban csak az idősebb tanítók, kik a régi iskolában nevedektek föl és az újabb haladást nem követték figyelemmel, irtóznak annyira a modernebb nyelvkönyvektől és tartják fönn oly csökönyösen az avult tanításokat; az ifjabb nemzedékről, melynek java része központi jó iskolákból került ki, ezt már nem tételezzük föl.

A kiadók igen sokat lendíthetnének a népiskolai nyelvi oktatáson, ha igazán hozzá értő embereket bíznának meg a tudomány mai színvonalán álló és a pädagogia követelményeinek megfelelő nyelvtani tankönyvek szerkesztésével; vagy, ha már a régi, sok kiadást ért «firmával» nem akarnak szakítani, úgy dolgoztatnák át e könyveket, mint a hogyan Balassa tette az Erényi-félével.

HALÁSZ IGNÁ CZ.

Oszmán-török népköltési gyűjtemény. I. kötet: Oszmán-török népmesék. Szóbeli közlés után gyűjtötte dr. *Kúnos Ignác*. Budapest, M. T. Akadémia. 1887. — 8-r. XLV és 328 l. Ára 2 frt 30 kr.

— II. kötet: Oszmán-török népmesék és népdalok. Szóbeli közlés után gyűjtötte és fordította dr. *Kúnos Ignác*. U. o. 1889. — 8-r. XXXIV és 422 l. Ára 2 ft 80 kr.

Török népmesék, eredetijét gyűjtötte és magyarra fordította dr. *Kúnos Ignác*. *Vámbéry Ármin* előszavával. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Hornyánszky, 1889. — 8-r. VIII és 202 l. Ára 1 frt 60 kr.

«Akár az utczára szórt gyöngyök, gyémántok és egyéb drágakövek, úgy heverték szanaszét a török népköltészet kincsei is, a nélkül hogy összegyűjtőjük akadt volna, a nélkül hogy az őket megillető figyelmet felébresztették volna», e szavakkal vezeti be a törökség legkiválóbb ismerője, hírneves orientalistánk, *Vámbéry Ármin*, Kúnosnak sikerült fordításait. Ez a tudós gyűjtő valóban nagy hálára kötelezte le mindazokat, a kik akár a török faj philológiájával, akár az összehasonlító folk-lore körébe vágó tanulmányokkal foglalkoznak, hogy a tudomány számára megmentette a török népszellem oly kincseit, a melyek különben a törökségre kedvezőtlenül ható társadalmi és politikai változások között nyomtalanul elvesztek volna. Pedig a török népköltészetnek egyik legérdekesebb hajtása éppen gazdag mesevilága, a melynek 98 kisebb-nagyobb meséjét jellemző átírási török szövegben megtaláljuk a címül irt első és részben második kötetben. Nem képezheti ez ismertetés feladatát mindarról számot adni, a mi a két testes kötetben anyag össze van hordva, vagy a mit Kúnos gyűjtésének eredményeképen két kitűnő bevezetésében összefoglal; csak néhány önkényt szembeszökő hasonlóságra akarok mutatni, a mely a népmesék tágas birodalmában majd mindenütt fellelhető, és egy-két olyan philologiai megjegyzést csatolok a közölt anyaghoz, a mely bővebb feldolgozására hasznos lehet. Maga az érdemes gyűjtő is utal arra a munkára, a melylyel ezt az anyagot minden részecskéjében hasznavehetővé kell tenni: «Legyen későbbi feladat dolga e meséket apróra szedni, más népek meséivel összehasonlítani, és esetleges tanúságokat belőle kikövetkeztetni.»

A 13. számú mese az «Adj enni asztalkám»-mal, az aranyat, ezüstöt hullató malmocskával és az «Üssed botocskám»-mal a hasonló magyar és német népmesékre emlékeztet. A 29. és 40. számú nagyban hasonlít az ezeregy-éjszakai mesére (Tausend und Eine Nacht, deutsch von Max. Habicht, Fr. H. von der Hagen und Carl Schall, X^o, 3—69., a 426—436. éjszakában): az irigy nőtestvérek. Az éltet visszaadó víz az ezeregy-éjszakai *Mahmúd* herceg meséjében is előfordul (X, 79—85, a 438. és 439. éjszakában). Közelebbi rokonságban vannak e mesék két német mesével, Grimm gyűjteményében a 96. és 97. számúval. E török mese rövid tar-

talma a következő: «Három leányzó üldögélt egyszer egy szegényes kunyhóban és beszélgetés közben azt mondja az egyik: Ha elvenne a királyfi, olyan sátrat csinálnék neki, hogy seregestül elérne benne. Én meg, mondja a középső, annyi ételt főznék neki, hogy országa valamennyi embere jóllaknék tőle és még maradna is. Ez még semmi, mondja a legkisebbik leány, én meg két aranyhajú gyereket hoznék neki a világra. Meghallotta ezt a beszédet a királyfi, *elveszi a három leányt*, az egyik elkészíti a sátort, a másik megfőzi az ételt és a harmadik kilencz hónap tíz nap elteltével olyan szépséges három aranyhajú gyermeket hozott a világra, hogy az éjszaka is ragyogott tőle. Király ura ép oda járt a csatába, a két irigy testvére ellopátja ezalatt a kis aranyhajúakat, három kutyakölyköt tesznek oda helyükbe, és a mint hazajön a király, megharagszik a feleségére és derékig a földbe ásatja. A kis aranyhajúakat egy szegény ember találja meg az útszélen, haza viszi, felneveli őket és sok sok viszontagság után megtalálják ártatlan anyjukat, apjukat, a gonosz testvérek meglakolnak, ők meg maig is boldogul élnek.»

Sok a török mesékben a *kopasz*, a *tar* legény, a ki mind valami különöset akar elérni, herculesi munkákat végez, célját eléri, boldogul, sőt még a haja is megnő nagy erőlködésében. Jellemző e népmesékben a *ló*, a *táltos*, a *kamer-taj* (hold-ló) és az *ajgir* (vizi csikó). A ló volt ősidőktől fogva az egész török fajnak kedvelt állata, ezt tenyésztette, ápolta, szerette ott Közép-Ázsia végtelen pusztáin; és mivel nem csuda, ha a török épen úgy látta a pusztában az örök egyformaságot és mégis folyton változót, mint a régi görög a tengerben: nem csuda, ha a görög Proteus mindenféle csúszó-mászó állattá, vízzé, tűzzé, oroszlánná, sárkánynyá, párduczczá, vadkanná, lombos fává lett (Hom. Od. IV, 418. 456—8.), a boszorkány pedig a török mesében szép lóvá, kis kutyává lesz (a 74. mesében).

A *találós mesék* feladása a török népköltésben szintén előfordul; ha valaki meg nem fejtí, halál fia. A mint a favágó (a 10. mesében) hasogatja az erdőn a fát, eléje áll egy dervis és kérdi: Tudod-e, hogy mi a hold, mi a csillag, mi a nappal, mi az éjjel? Ha három napra meg nem adod rá a feleletet, vége az életednek. A favágó legkisebb leánya mondja meg: A dervis maga a pádisáh, a hold a király, a csillag a vezér, a nappal a jó népe, az éjjel a rossz népe. A három szultán-kisasszony (a 41. mesében) férjhez szeretne menni, de nem merik apjuknak megmondani; a legkisebbik gondol egyet, elővesz három tököt, az egyik egészen elfonnyadt, a másik idejét múlta, a harmadik java értében. Megértette a király hodsája (bölcse), hogy a három tök a három lány korát jelenti. Egyéb népek költésében előforduló találós mesék közül csak a Sáhnameh-ra utalok, a melyben Zálnak feladják az ismert találós mesét (ed. Vullers, I, 208. l. 1416. v. — 211. l. 1476. v. Szász Károly Kisebb

műfordításai 211—214. l.): van tizenkét fa, mindeniknek harmincz ága, se több se kevesebb Perzsiában; van két gyors paripa, egyik fehér, másik fekete, folyton fut egymás után, soha sem éri el egymást; ime van harmincz lovas, ha jól megnézed, egygyel kevesebb, ha megint megolvasod, megint harmincz; zöldelő virágos kertben egy könyörtelen kaszás egyaránt levág mindent, száraz kórót, üde virágot; a viharos tengerből két cziprusfa nőtt ki, az egyik száraz, a másik örökké zöld, egy madár este az egyikre száll, reggel a másikra, a mikor elrepül, a fa minden levele elfonnyad, a mikor rászáll, lombja pézsma-illatot áraszt; van egy város köszál tetején, lakói a völgyben építettek magoknak fényes palotákat és meg is feledkeztek az elhagyott városról, azonban egyszerre földrengés támad, az egész völgy elsüllyed és a lakosság nem talál egyéb menekvést, mint a sziklán épült várost. E találós mesék eleje általános érthető és a népköltésben mindenütt elterjedt: a tizenkét faa tizenkét hónap, harmincz ága harmincz napja; a fehér ló a nap, a fekete az éj; a harmincz lovas a hó harmincz éjszakája, a melyek egyikében a hold eltűnik; a kaszás az idő, és mi vagyunk a növények; a muszlim symbolikának hatása alatt készült a következő rejtvény: a két cziprus az ég két oldala, az egyik kedvező, a másik kedvezőtlen ránk nézve, a madár a nap; a szikla tetején épült város az örökkévalóság, a völgy e mulandó világ. Rejtvények feladásától és helyes megfejtésétől mint a hős okosságának bizonyítékától csak egy lépés választja el azt a népmesei fordulatot, mikor a hősnek tört vetnek a rejtvénynyel vagy kérdéssel egyáltalában, és okosságát épen azzal bizonyítja be, hogy visszas vagy rejtett értelmű feleletet ad, úgy hogy eszelősnek tartják és ezért nem bántják. Mikor a Sáhnamehban (ed. Vullers, II, 677, 2718 — 678, 2735.) Efrászijáb tört akár vetni unokájának Kej Chuszrevnek (a mondai Astyages a mondai Cyrusnak), azt kérdi tőle: Hogyan ismered meg a napokat és éjekeket? Mit csinálsz nyájaiddal? Hogy olvasod meg kecskéidet és kosaidat? Chuszrev így felel: Nincs vad és nekem nincs sem ifjam, sem húrom, sem nyilam. A király erre azt kérdi, hogy mit tanult és milyen volt addig sorsa; az ifjú ezt feleli: Mikor egy párducz megjelenik, a bátor ember szíve félelmében meghasad. Efrászijáb Iránt, Geng városát, apját, anyját tudakolja tőle, mire Chuszrev így felel: A harcziás kutya nem bír a vad oroszlánnal. A király kérdi: Elmennél-e innen Iránba a vitézek királyához? Kej Chuszrev ezt válaszolja: Egy lovas elment mellettem tegnapelőtt éjjel a hegyek közt és a pusztán. A király újabb kérdése: Nem akarsz megtanulni írni? Nem kívánsz ellenségeiden boszút állani? Erre unokája azt mondja, hogy: Nincs már a tejnek föle; mind el szeretném kergetni a pásztorokat a pusztáról. Erre a király nevetve azt mondja, hogy a fiú bolond. Kivált ha tekintetbe vesszük, hogy a 2724. vers alakilag is kétértelmű (csunín dāde pászuch ki derrende

sír, nejáred szeg-i káreczári bezír, a mi ezt is jelentheti: Így adta a feleletet, hogy: A marczangoló oroszlán nem gyűri le a harcziás kutyát), az egész jelenetet a költő céljához képest jól megalkotottnak fogjuk találni. Kej Chuszrev utóbb (III, 1335, 1239—1240.) maga megmondja, hogy ekkor isten kötötte meg nyelvét és hogy megzavarodott ülőhelyében, hogy Efrásziáj szívé és fej nélkül való embernek találta és azért nem sietett ellene kegyetlenül eljárni. Mikor Iszfindijár az ércz kastélyt el akarja csellel foglalni, százhatvan ládába ugyanannyi vitézét bújtatja és mikor társaival kereskedőknek öltözve beviszik vállukon a ládákat, egy kérdezőnek azt felelik, hogy eszűket kellett vállukra venniök, úgy viszik fáradtsággal (III, 1611, 2025—2026.). Mellékesen megjegyzem, hogy ez az epizód emlékeztet az ezeregy-éjszakai Alí Baba és a negyven rabló történetére (az id. fordításban IX, 3—53. l., a 374—386. éjszaka). A Sáhnameh idézett színlelő szavai természetesen nem lehetnek olyan naivak, mint ama népmeséké, a melyekre még nem tette műköltő a kezét, pl. az itt ismertetett gyűjtemény 23. meséje: «Elszerette egy legény a boszorkány-lányt és a mint nem volt az anyja otthon, kapják menekülnek. Mennek mendegélnek, hátra talál a lány nézni, íme utánok eredt boszorkány anyja. De a lány nem azért *dsadi* (boszorkány) lánya, hogy ne értsen a varázslathoz; egyet csap a fiúra: kert lett belőle, magára egy másodikat: ő meg kertész. Jön a boszorkány, kérdi a kertésztől, hogy nem haladt-e el erre egy legény meg egy lány. Nem érett meg a pórém, mondja a kertész, nagyon kicsiny még. Nem a pórédát kérdem én, kiáltja a boszorkány, egy legényt meg egy lányt ha láttál-e? Lelkem, feleli az ál kertész, a zöldséget még el sem ültettem, csak két hónapra ha meglesz, akkor eljöhetsz érte. Látja az asszony, hogy nem megy ezzel az emberrel semmire, visszatér és alig hogy elment, megint egyet csap a lány a fiúra is magára is, ismét legény, leány lett belőlük. A boszorkány ezalatt visszanéz, hát látja a lányát a fiúval, azonnal beszáll a boszorkányedénybe, ostorából kigyót csinál és utána a párnak. A lány is vissza talált nézni és a mint meglátja az anyját, egyet csap a fiúra: kemenczét csinál belőle, ő pedig pék lett. Jön a boszorkány, kérdezi a péktől: Pék gazda, nem láttál-e erre egy legényt meg egy lányt? Nem sült még ki a kenyere, mondja a pék, két óra mulva meglesz, akkorára eljöhetsz érte. Bárányom, kiáltja az asszony, nem kell nekem a kenyered, legényt, lányt kérdek én tőled. Én is éhes vagyok, feleli a pék, előbb hadd süljön meg, aztán majd ehetünk. Látja a boszorkány, hogy nem boldogul vele, ott hagyja őket és visszarepül, a kemenczéből és a pékből ismét legény, lány lett. Kis idő vártatva visszanéz a boszorkány és a mint meglátja a lányát a fiúval, megérti, hogy az iménti kertész meg a pék az ő lánya volt, a kert meg a kemencze pedig a fiú, kapja ismét utánok a kigyóostorral. Hátra néz a lány, megint az anyja; ő se

rest, egyet csap a fiúra: tavat csinál belőle, a lány meg arany réczére változik, úgy uszkál a tóban. Jön a boszorkány és a mint látja a tavat, emerről is megkerülné, amarról is megkerülné, nem tudja. Megboszankodik, dühében visszatér és úgy elment, hogy sohase látta többé a lánya.»

A 78. számú mese bennünket közelebbről érdekel, mert tisztára a *Jóka ördöge* című «pórrege», a melyet Arany János művészi alakba öltöztetett. Csak a végén van annyi török, helyesebben muszlim színezete, hogy a szegény favágó elveszi mind a két szultán-kisasszonyt, a kit az ördögtől megszabadított. Arab mesei vonások e török népmesékben még a következők. *Anka*, a smaragd-tollú madár, néha a madarak, néha az összes perik (tündérek) királya. Az arab 'anká' az a'nak melléknév nőneműje és a. m. a hosszúnyakú; az arab mesékben a név szerint ismeretes, de test szerint soha sem látott bűvös madár neve. Ha az ember valami nagy bajában az Ankának egy tollát elégeti, a melyet magától e bűvös madártól kapott, akkor az Anka azonnal ott terem és segít az ember baján. Erre van példa a 39. mesében. A 82. számúban ugyanilyen szolgálatot tesz az embernek egy galamb gyémánt tolla. Az Ankának megfelel a perzsa hősi mondában a *Szímurgh*, a sasmadár, a madarak királya (ed. Vullers, I, 139, 191.), a kinek csudatevő tollát szintén megégetik az emberek és nagy szükségökben segít bajukon (I, 222, 1664—6.), a kinek szárnya megvéd (III, 1112, 816.), a ki azonban az epos hőseinek, az irániaknak ellenségeként is fordul elő (III, 1587, 1573. III, 1597. s köv. l.), de aztán megint csak segít ama családon, a melynek egyik őst, Zált, ő nevelte fel fészékében, tulajdon édes fiaival együtt (III, 1702, 3639. s köv. v.). A perik szolgálatában néha galambok, máskor egyéb madarak állanak. A *madarak nyelve* is igen nevezetes a népmesékben, pl. a 31. számúban. A madár nemcsak emberi nyelven szólalhat meg (Mohl, *Le livre des rois* par Abou 'l-kasim Firdousi, traduit et commenté, publié par Mme Mohl, V. köt. IV. lap), mint *Bulbulhezár*, azaz bulbul-i hezárdásztán, az ezerhangú fülemile, e bűbájós madár az Ezer-egy Éjszakában (az id. kiad. X, 19.) és *Bulbul-el-sziják*, a panaszos hangok csalogánya (u. o. XI, 114.), hanem van neki külön nyelve, a melyet csak beavatott érthet meg. Nevezetes, hogy a görög a barbárok nyelvét gyakran a madarak csicsérgésével hasonlította össze, Herod. II, 57. Aristophan. Aves 199. s köv. v. Nevezetes még a madárnyelv vagy szarkanyelv, a melynek klasszikus példáit Arany János a *Jóka ördögében* és *Jókai Mór A lőcsei fehér asszony* (Budapest, 1884. III, 161. l.) című regényében adta. V. ö. Polle, *Wie denkt das Volk über die Sprache?* (Leipzig, 1889.) 29., 34., 35. l. G. Herm. Meyer, *Stimm- und Sprachbildung* (Berlin, 1871.) 5. l.

Az arab néphit és népmese birodalmából származott a *dsin* a tö-

rök népmesékbe. «A dsinek vagy földön járók vagy égen repülők, temetőkben és tűzhelyek közelében tartózkodnak, tűzből keletkeznek, tűztől, csillagoktól enyésznek el. Felkapják a halandót, repülnek vele, messze országokba viszik, ismét visszahozzák és jó tanácscsal, hozzá még kalácsal látják el az oltalmukba fogottakat. Különféle alakot ölthetnek, szörnyetegekké is válhatnak és ijesztik, büntetik a gonoszokat, jutalmazták a jókat.» Magok az *arabok* a török népmesékben feketék, rútak és gonoszak; van világ-nagyszájú arab leány és arab szellem, a kinek olyan nagy a két ajaka, hogy egyikével a földet, másikával az eget sepi. Az arab eredetű alakok közé tartozik még *Emír* asszony, a 97. számú mesének egy jóasszonya.

A perzsa mythologia és népmese befolyását a következő alakokban lehet észrevenni. Van a török népmesékben is *perí*, «külön országban, külön király uralkodása alatt élő tündér, a ki zöld ruhában, fátyolosan jár, ha emberi alakot ölt; madárrá, galambbá változik, ha vándorútra kel. Vannak hárman (*ücsler*), heten (*jediler*), negyvenen (*kırklar*) és csak addig maradhatnak meg periknek, míg szívökhöz földi szerelem nem férközött. Királyuknak vagy királynéjuknak földi halandót rabolnak el, períségre tanítják és jaj annak a halandónak, a ki tyúk hátán forgó palotájukhoz közeledni merészel. Ha szabadulni akarnak perí voltuktól, megjelennek kiszemeltjük álmában, szerelemre bűvölik; felkeresi az aztán a perít, ha a világ végén volna is». «A *dev* (a perzsa *dív*, *dév*) néha emberi, néha állati alakban jelenik meg, fején szarvat, lábán sarkantyút visel, sokja megközelíthetetlen, mert tűzből van megalkotva, sokja láthatatlan, mert szélből áll, de mindenikének van talizmánja és ha ez kézre kerül, vége a hatalmának és erejének. Barlangokban, kútfenekén levő palotákban tartózkodnak, emberhússal, különösen ifjú leányok husával táplálkoznak és habár többnyire óriások, sokszor megremegnek, ha csak a nevüket is hallják az olyan világra szóló hősöknek, mint Mehemed sáh, Rőt sáh avagy Szulejmán királyfi. Sokja a perik szolgálatában áll, a tündérek kertjeit őrzi, az ellenséges szándékkal feléjük közeledőknek ellenségeik, a szép szóra szép szóval felelnek. Anyjok a *dev-asszony*, az ördögök nagy mestere, az elbűvöltek őrízje. Két hosszú emlője, az egyik a jobb, a másik a bal vállára átvette, úgy áll útjában a világgá induló bajnokoknak és jaj annak a halandónak, a ki anyácskámnak nem szólítja, avagy emlőit magához szorítva szopni nem kezdi. Ha szép szóval közelednek felé, gyermekévé fogadja a halandót, mindenben kezére jár és még a saját fajzatát is feláldozza, csak-hogy fogadott gyermeke céljához jusson. A devek legveszedelmesebbike a szél-dev, fegyver sem járja, szem nem látja, repülése gyorsabb a szél-nél.» Van szürke dev, körmetlen dev, csengős dev; ez utóbbinak fenyűszál nagyságú két szarván akkora csengők vannak, mint egy fürdő

kupolája. «Az aggastyán *pír* (perzsául a. m. agg, öreg) többnyire álomlátásban mutatkozik. jó tanácsokat osztogat, segíti a hőst a gonosz szellemek ellen való küzdelmében és mestere a bűvös tudományoknak. Tanítványai többnyire szultán-kisasszonyok, a kik messze földről galamb-alakban repülnek hozzá, bűvészetet tanulnak tőle és az érettek versengők közül annak adják kezöket, a ki a *pír* lakóhelyét s a *pír* nevét tudja. Álomban jelenik meg a *dervís* is (perzsául a. m. szűkölködő, szegény, muszlim vallási színezettel kolduló barát), a királyfit szultán-leánynyal, a szultán-leányt királyfival szerettetti meg, megjelenik, ha bajban vannak, és bűvös bottal, bűvös túvel győzelemre segíti a rossz szellemek ellenében. Bűvös almájától megfogamzik a gyermektelen királyné, a gyermeknek ő adja a nevet és ő oltalmazza meg mindvégig. Ő a török mesevilág legfélelmetesebb és legtiszteltebb öregje.» A 70. mesében a dervís néhány szál haját adja a szegény fiúnak, hogy ha nagy veszedelemben van, égesse el, arra meg fog jelenni a dervís és kisegíti. Az *alma* vagy a hozzá hasonló narancs, citrom a nő emlőjét jelenti; almával dobálja egymást leány és legény; alma a vőlegény ajándéka, a melylyel menyasszonyát megörvendezteti; az alma Venusnak van szentelve; egymással almát enni, egymást almával dobálni, egymásnak almát ajándékozni szerelmesek szokása; almával álmodni szerelmi szerencsét jelent. A Sahnámeh-ban: ze szímín beres ruszte dú náredán (a lánynak) ezüst kebléből két gránátalma nőtt ki (ed. Vullers I, 150, 387.) A cigány népmesében is kimondja a gyűlés, hogy ahhoz fog a nő menni, a kinek piros almát dob; minden szeretőjét odahítták és együvé állították; hát a nő az almát a cigánynak dobta oda (Dr. Friedr. Müller, Beiträge zur Kenntniss der Rom-Sprache, a bécsi akad. kiad. LXI, 178—9.). V. ö. a következő helyeket: Catull. 65, 19—24. Propert. I, 3, 24. s köv. III, 34, 69. és 71. Vergil. Buc. 3, 64. és 70. Ovid. Trist. III, 10, 73—4. Priap. XVI. (ed. Lucian. Mueller, Lipsiæ, 1874.), a melyhez egy 1781. évi latin kiadás e verset jegyzi, a melyet Akontios Kydippével furfangosan elolvastatott: Iuro tibi sane per mystica sacra Dianæ Me tibi venturam comitem sponsamque futuram. Theocr. 3, 10. 5, 88. 6, 6. Almát eszik a régi perzsáknál a vőlegény, Spiegel, Eránische Alterthumskunde III, 677. Az osztrák-magyar monarchia cz. mű magyarországi részében (I, 380. II, 79.) is van szó az alma jelentőségéről. V. ö. az Egyetértés 1888. nov. 1. számának tárczájában egy bunyevác népszokást. Az alma rossz hírért l. Preller, Römische Mythologie I, 454. V. ö. Egy. Philol. Közl. I, 264. III, 172. Magában a tárgyaltam könyvben (II, 404. l. 31. jegyz.) a török népdalok közt is van az almára való vonatkozás: altun tabak on elma, besin al besin alma, arany tányér tíz alma, ötöt végy, ötöt ne végy; elma attim geline, gelin almaz eline, almát dobtam arának, ara nem veszi kezébe; elma verdim almazszin,

almát adtam, nem veszed el; «mind ama régi szokásra vonatkozik, hogy a legény almát küldött a lányos házba; ha elfogadták az almát, jöhetett a legény háztűznézni; ha nem, elmaradhatott almástul.» Ide vonatkozik a mi népdalunk is: Három alma meg egy fél, Kérettelek, nem jöttél; elannyira, hogy a török népdalnak még rhythmusa is szakasztott olyan, mint a magyaré. Camões, Lusiad. IX, 56. a limonia gyümölcsét, az illatosat, a szűzi kebel bimbaihoz hasonlítja. A perzsa nárpisztán, gránátalma-emplőjű, olyan nőt jelent, kinek keble ruganyos, duzzadó. Török meséink egyikében (66. sz.) a három gránátalmáról van szó, a mely egy-egy szép leányná változik; az egész mese élénken emlékeztet Hesperis leányainak arany almáira és Héraklés kalandjaira. Torlak királyfi úgy született (31. sz.), hogy az anyjával egy dervis bűvös almát etetett. A török népdalok közt e vonatkozásokat is olvashatjuk: turuncs gibi memeler var, a két mellem mint a narancs (II, 392.) és: dedim turuncslarin, dedi kojnumda, szoltam: a narancsid; szólott: mellemen (II, 379.).

Perzsa mythologiai alakok még a török népmesékben a *sárkányok*, perzsául *ezsderhá*. «Folyvást ellenségeskedésben vannak az emberekkel meg a többi szellemekkel és egyre fiatal leányok után áhítoznak.» Perzsa még a *dsadi* asszony; perzsául *dsádú* a. m. varázslat, varázsló. «Gonoszabb, mint a dev-asszony, noha nincs meg az a hatalma, a mi a deveknek, csak boszorkányságot űz, királykisasszonyokat tart varázs (*büjü*, a magyar *bü, bűv-*; érdekes, hogy a konstantinápolyi népnyelvben a *v* és *j* szintén váltakozik, pl. *güverdsin*, mely majdnem *güjersin*-nek hangzik; épen így váltakozik a magyar és török nyelvnek egymáshoz való viszonyában *büjü* és *bűv-* magában a magyarban, pl. a Münchener Codexben: Nem hatsz egy fürtöt fejérré tenned avagy *feketéjé*; ép úgy mondja a konstantinápolyi nép nyelve *derlet* helyett *deület*, *zerk* helyett *zeük*, *sevk* helyett *seük*, akár csak a magyar, *fényv-* helyett *fenyü*, *nedv* helyett *nedü*, *hamv-* helyett *hamu*, l. II, 398. l.) alatt és szerető szívek közé akadályt vet. Néha devék meg sárkányok szolgálatába szegődik, lányai néha perü, neha dev természetűek és ép azért soha se foghat ki rajtuk, ha anyjuk elől menekülni akarnak. Ő is, mint a dev-asszony, útjában áll a világgá indulóknak, de jó tanács helyett inkább rossz útra juttatja őket és csak jó pénzért, marok arauyért ha mond néha egy-egy igaz szót. Edénybe száll, ostorából kigyó lesz, úgy üldözi a menekvőket, de kénytelen meghunyászkodni, ha nálánál nagyobb hatalommal áll szemben.» Abban, hogy a török népmese különösen hangsúlyozza, hogy a *dsadi* hazug, régi perzsa vallási meg erkölcsi vonásnak nyomát látom: az Avesztában *draogha* (az újperzsa *durígh*) hazug, és mint himnemű főnév hazugság; az óperzsa ékiratokban *drauga* hazugság, *duruds* hazudni; de már az ugyanezen tőből származó óbaktriai *drudsa* mind nő-

nemű lény, boszorkány. Ide tartozik-e a német mythologiai *Drude*, *Trude*, boszorkány? V. ö. Spiegel, Erân. Alterth. II, 136. Die arische Periode u. ihre Zustände 215. Die altpersischen Keilinschriften 203, 204. Justi, Handbuch der Zendsprache 161. 162. A Sáhnámeh-ban ugyan hazudik maga Rusztem is (ed. Vullers I, 363, 785—7. I, 489, 910. s köv. v.), azonban erkölcstanító szakaszaiban mégis a hazugság a legnagyobb bűn (Mohl id. fordítása VI, 305.), a mely a perzsa ember vallásához és a király méltóságához nem való (u. o. VII, 77. V. ö. VII, 218, 390); az igazmondás perzsa erény (ed. Vullers III, 1510, 250. V. ö. II, 595, 1327, III, 1343, 1398.). Végre I. Herod. I, 136, 138.

Még csak néhány rejtett szót és népdalt közlök mutatóba. A Sáhnámeh-ból közölt találós meséhez hasonló a következő: «Nekem egy fám van, a fámnak tizenkét ága van, mindegyik ágán harmincz levele van, az egyik oldala fekete, a másik oldala fehér. Esztendő.» Érdekes a szójátékos rejtvény: *basî jokarî*, megfejtése: *basî jok arî*, azaz fel a feje, megfejtése: fejetlen méh. A magyar találós mesék kezdetére: «mese, mese, meskete» vagy «mese, mese, mess kenyeret», emlékeztet a török *tekerleme* nevű rejtvényfajta: matzal maszal matladî, iki szicsan atladî. Ugyanaz a rhythmus tetszik fel ebben is, mint az előbb idézett magyar és török népdalban; értelme: mese mese meskete, két egér egyet ugrott. A népdalok ütemének és rímhelyezésének bemutatására ime legyen itt még két almával kezdődő: elma verdim almazzsîn, szen elmazdan kalmazszîn, hangi ba'in gülüzsîn, zemheride szolmazszîn, almát adtam, nem veszed el, gyémánttól el nem maradsz; melyik kert rózsája vagy? kemény télen sem hervadsz. A keleti nyelvek műköltészetében is nagyon jelentős *redîf-rímek* (Egy. Philol. Közl. XIII, 250—251.) példája a következő: elmajî atan bilir, seftali szatan bilir, gencs kizlarin kijmetin, jalînîz jatan bilir; az almát dobó tudja, baraczkot áruló tudja, ifju lányok értékét egyedül háló tudja. Egy régi magyar népdal rhythmusával (Magasan repül a daru, szépen szól) egyenlő a következő török szerelmi dalé: aman joszma jandîm szenin elinden, kurtulmadîm su alemin dilinden; ugyan bájos, égtém én te miattad, nem szabadultam e világ nyelvétől. Hát ha még egy másik szerelmi dal e sorát olvassuk: küsztürdüm jarimî gajri szöjlenmez, rózsám bosszantottam, többé nem is szól! Mintha csak hallanók a magyar dal második sorát: Haragszik rám az én rózsám, mert nem szól! A *Plevne türküzü* (Plevna nótája) címűből csak az utolsó szakot közlöm: Kara deniz akmam dedi, ben tunaja bakmam dedi, jüz bin kazak gelmis olsza, oszman pasa korkmam dedi; Fekete-tenger nem folyik, úgymond, a Dunába nem néz, úgymond; ha százezer kozák jön is, Oszmán pasa nem fél, úgymond. Épen olyan ütemű, mint ez a magyar nóta: Addig rózsám el nem veszek.

De hát se szeri se száma annak az érdekesnél érdekesebb tudni-

valónak, a melyet Kúnos e három kötetében találhatni. E népköltési anyag szorgalmas és fáradságos gyűjtögetésével és gondos, tudományos kiadásával, megmagyarázásával a néprajznak valóban nagy szolgálatot tett.

Dr. POZDER KÁROLY.

De tropis et figuris apud Terentium, doktori értekezés, írta *Simsay Lajos*, Kolozsvár 1889.

Ez értekezés az előszóban meglehetősen részletességgel szól a tropusokról és figurákról általában s tanuskodik arról, hogy szerzője elég jól ismeri az ide vágó irodalmat. Majd az *első részben* a tropusokra tér át s miután ezek felosztását adta, Terentius tropusait a következőleg csoportosítja: I. De tropis ex proportione: 1. a homine sumpti; 2. a foro sumpti; 3. a re militari sumpti; 4. a re maritima; 5. a stadio circoque; 6. ab animalibus; 7. a re venatoria; 8. ab unguendi more; 9. ab ædibus; 10. a servorum poenis; 11. a scena; 12. ex fabula Græca; 13. e rebus gestis; 14. a mythologia; 15. a rebus sacris; — II. De metonymia: 1. in quibus locus vel tempus ponitur pro iis, quæ alterutro continentur; 2. in quibus consequentia mutantur et præcedentia; 3. in quibus effectus et causa mutantur; — III. De synecdoche: 1. Pars pro toto et contra; 2. Numerus terminatus pro interminato et contra; 3. Genus pro uno et contra.

A második részben a figurákat vizsgálja, és pedig első sorban a *figuræ verborum*-ot a következő felosztás szerint: I. Quæ fiunt amplificatione; itt sorolja fel az annominatio, reduplicatio, polyptoton, epiphora, plope, anaphora, anastrophe, circulus és polysyndeton példáit; II. Quæ fiunt detractio; itt bővebben csak az asyndeton tárgyalja; III. Quæ ordine fiunt: itt talál helyet a permutatio és mimesis. A mi a *figuræ sententiarum*-ot illeti, ezeknél ugyanezt a három csoportot különbözteti meg, és pedig az elsőhöz a pleonasmust, az antithesist, az incrementumot s a gnomát, a másodikhoz az aposiopesist, a harmadikhoz az ironiát sorolja. Végül a függelékben röviden szól az alliterációról és assonantiáról.

A munka mint anyaggyűjtő értekezés ellen nem igen lehet kifogásunk. Határozott szorgalomról s a tárgyalt író alapos ismeretéről tanuskodik, a csoportosítás is ügyes és könnyen áttekinthető, úgy, hogy Terentius költői nyelvének kutatói jó hasznát vehetik.

Már nem szólhatunk ilyen elismeréssel az értekezés azon részeiről, a hol a szerző kutatásaiból valami általánosabb eredményt akart kihozni. Így a 26. lapon felveti azt a kérdést, hogy Terentius a tropusok tekintetében görög mintáival szemben mennyiben lehetett önálló, e mellett azonban elmulasztja a fődolgot, hogy t. i. a tárgyalt Terentius-helyeket

az új komédia ránk maradt fragmentumaival összehasonlítsa. Ha ezt megtette volna s tekintetbe vette volna mindazt, a mit a régi commentatorokból és biographusokból Terentius görög mintáiról tudunk, könnyen átláthatta volna, hogy róla mint önálló költői egyéniségről beszélni nem lehet; őt csakis mint contaminatort és fordítót lehet megérteni és méltányolni. Nem fogadható el tehát az sem, a mit végeredményképen kiemel, hogy t. i. Terentiusnál, ha egyéb nem is, a hadi és katonai dolgokra vonatkozó tropusok eredetiek («omnes, quæ ad rem militarem spectant, vere Romanæ sunt»), hiszen jól tudjuk, hogy a görög új komédia egyik kedvencz alakja a *miles gloriosus* volt s hogy ennek és parasitusának szerepében bő alkalom nyílt az efféle tropusok komikai hatást keltő alkalmazására. Ugyanez okból teljesen elhibázott a 35. lapon a *De ingenio Terentii ex suis ipsius tropis diiudicato* című fejezet, melyben különben a szerző úgy sem jut semmi positiv eredményre.

Valósággal botránys az értekezés latinsága. Stílusról nem is szölok, mert alig van az egészben egy-két mondat, melyet élvezhetetlenné ne tenne a rossz mondatfűzés nehézkessége és az értelmet csak alig sejtető homályosság. Sok baja van azonban a szerzőnek a grammatikával is. Így pl. egyes szökat helytelen értelemben használ: p. 5: *de recto cuiusdam opusculi sensu eruendo sit verbum* e h. *sit sermo*; p. 9: *adhortor me translationes non more rhetoricum . . . esse tractaturum*, a hol a *hortor* és *moneo* igék értelmét zavarta össze; p. 21: *nobis omnibus scitum est* e h. *notum est*; p. 27: a *concives* szó nem klasszikus, *cives* helyett. Néha függő kérdés helyett acc. c. infinitivo-t alkalmaz, mint p. 35: *si spectatores cuius eruditionis cuiusque generis fuisse consideravimus*. Még borzasztóbb, midőn a *quod*-os mondatot és az acc. c. inf. szerkezetét összezavarja, mint p. 20: *quod comicus noster ab his rebus plurimas translationes duxisse*, vagy midőn az alanyt accusativus helyett nominativusba teszi, mint p. 36: *persuasum est nobis aetate Terentii adhuc maior pars (!) Romanorum agriculturae operam dedisse*. Germanismussal szennyezi be a latinságot p. 9: *adhortor me translationes non more rhetoricum, sed eo (!) historicorum esse tractaturum* e helyett: *non rhetoricum sed historicorum more*; egészen hasonló hely p. 28: *cum cuius-cunque Romani scriptoris translationes cum eis (!) Graecorum conferimus*. Sőt vannak oly constructiói is, melyek absolute érthetetlenek, mint p. 6: *Quum enim me eas potissimum partes classicae litteraturae non sim ignarus!!!*

Valóban bámulnunk kell, hogy, a ki ennyire nem tud latinul, hogyan mer, mikor nem kénytelen vele, latinul írni.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Homeri Carmina. Recensuit et selecta lectionis varietate instruxit *Arthurus Ludwich*. Pars altera. *Odyssea*. Volumen prius. Lipsiæ. In ædibus B. G. Teubneri MDCCCLXXXIX. 8°. XXI, 315 l. Ára 8 mka.

A ki a homerosi szövegkritika mezején kifejtett munkásságot figyelemmel kísérhette és láthatta, hogy miként oszlanak a szöveg recenseálásában a kritikusok két nagy táborra, melyeknek egyike Bekker, jobban mondva Nauck elveit vallván, feladatául tűzte ki magának azokat a formákat restituálni, melyeket a homerosi költeményeknek keletkezési kora számára az analogia és összehasonlító nyelvészet vezérfonala útján föltételezni jogunk van, csaknem minden tekintet nélkül a hagyományra és az alexandrinusok által követett kritikai eljárásra, — másika, nevezetesen a königsbergi iskola, Lehrs nyomain haladva azt tanítja, hogy a Bekker-Nauck-féle elvek csak utópiák lehetvén, meg kell elégednünk avval, ha *lehetőleg* Aristarchos recensióját állíthatjuk helyre, mint a ki sokkal megbízhatóbb anyaggal rendelkezett, mint a milyennel mi, s így követésre legméltóbb, — mondom, a ki ezt a kétféle irányt s e visszás állapotot ismerte, őszintén óhajthatta, hogy akár az egyik, akár a másik irány követői mennél előbb nyujtsanak oly szöveget, melyben a szem előtt tartott vezérelvet teljes következetességgel keresztülvé láthassuk.

Nem mintha az erre való törekvés mindkét részről meg nem lett volna! De egyik táborban sem sikerült a szöveg azon ideálját megteremteni, melynek megvalósításán teljes erővel fáradoztak. Mert a mi a fenn említett táborok elsejét illeti, vagy kudarcot vallottak a szöveg uniformizálásában, mint Bekker (a bonni kiadásában!), Christ, Rzach, Cauer, vagy a coniecturák és athetesisek sűrű és erőszakos alkalmazásával a szövegkritika józan határain túlmentek, mint Cobet, Nauck, Leeuwen-Mendes és mindenekelőtt Fick. A mi pedig különösen jellemző, az az, hogy a speciális kérdéseknél egyetértésre vajmi ritkán tudtak jutni. A második tábor képviselői közül Lehrs-nek «De Aristarchi studiis Homericis» című útmutató munkája után először Hoffmann kísérte meg az Ilias XXI. és XXII. könyvének kiadásában megvalósítani Lehrs elméletét s bár nagy ingeniummal fogott e munkájához, nem sajnálható, hogy torsonak hagyta, mikor átlátta, hogy a kellő anyaggal megközelítőleg sem rendelkezik. Az egész két költeménynek az alexandrinusok által megállapított szövegét először La Roche igyekezett adni, de részben hiányos palæographiai ismeretei, részben a scholionok fölületes értékesítése következtében sem hiteles kézirati apparatust adni,

sem Aristarchos szövegkritikája eredményeit a scholionokból kibővítve a szöveg hasznára fordítani nem tudta. Pedig, hogy az alexandrinusoknak, nevezetesen Aristarchosnak érdemeit Homeros körül kellőképen méltathassuk, a scholionokban rejlő, belőlük csak fáradtságosan és kiváló akribiával kifejtendő kincseket kell ismerni és osztályozni. E rendkívül fárasztó munkára *Ludwich* vállalkozott s hogy csak tőle volt várható a Lehrs nevéhez fűződő tervnek szerencsés keresztülvitele, azt már az ezelőtt néhány évvel megjelent «Aristarchs homerische Textkritik» (Lipce I. 1884. II. 1885.) című korszakalkotó munkája engedte remélnünk. Mivel e munka fejt meg az általa felállított s a címűl írt kiadásban érvényesülő szövegproblemákat, nem mulasztatom el előzetesen ez exegetikus-kritikus munka alapján rövid tájékoztatást nyújtani, hogy hogyan hatolhatni be a scholionok szövevényes útjain át az aristarchosi kritika lényegébe.

Az Iliasnak híres Ven. A codexében a legtöbb éneknek végén e megjegyzés olvasható: *παράκειται τὰ Ἀριστοφάνους σημεία καὶ τὰ Διόδωρου περὶ τῆς Ἀριστάρχου διορθώσεως, τινὰ δὲ καὶ ἐκ τῆς Ἰλιάδος πρωτοδίας Ἡρωδιανοῦ καὶ ἐκ τῶν Νικάνωρος περὶ στίχων.* Azaz egy — Lehrs szerint a 2. században Kr. u., Herodianos és Porphyrios között élt epitomator munkájával van dolgunk, vagy helyesebben — mint *Ludwich* valószínűvé tette — ez epitome excerpált excerptumaival, melyek a codex Venetus A-nak már archetypusában megvoltak. De két-félék voltak már ott, azaz egy részök csekély számú, de tartalmas scholionokból állott, más részök ellenben nagyszámú, de tetemesen kurtítottakból. Amazok híres velencei kéziratunknak már archetypusa szélére voltak jegyezve, emezek az archetypusnak még fennlévő, teleírható közeibe toldásokként irattak be. Így tehát excerptumról excerptumra kellett visszamennie, még pedig Didymosnak Aristarchos diorthosisáról írt munkája epitomejére, a mely fogalmat ad nekünk Aristarchos kritikai eljárásáról. De neki még azonfelül azt is meg kellett állapítania, hogy mi megy vissza Didymosnak Aristarchosról írt munkájára közvetett úton, azaz mi származik egyéb forrásainknak Aristarchos kritikájáról való tudósításaiból. Hogy ez neki fényesen sikerült s hogy ekként ő lett hivatva Homerosnak kiadására, azt az egész kritika — kivéve persze az ellentábor egy-két képviselőjét — szívesen bevallotta.

Igen gazdag apparatussal operál, még pedig 24 értékes Odyssea-kézirattal, melyeknek itt-ott második sőt harmadik és legifjabb kezét is megkülönböztetni és kijegyezni szokta. Főcodexeknek a *Flor.* numero 2763, hodie *Laurentianus* 52-6t (F.) és a *Mediceus* pl. XXXII. cod. 24 (G.) tartja. Mellettök a *berlini papyrus* 154^a (A. saec. VIII. a 2. ének körülbelül 150 sorát tartalmazza) és az 1201. évben írt Heidelbergben

őrzött *Palatinus* nr. 45 (P.) még igen értékesek. Csak 6 kiadásra reflektál, a Bekker-féle első és másodikra, a Micyllus- és Camerarius-féle 1541-ben, a Henricus Stephanus-féle 1566-ban, a Barnes-féle 1711-ben és a Wolf-féle 1807-ben megjelent kiadásra. La Roche-ra nincs tekintettel, Cobet és Nauck coniecturáit azonban az apparatusban nem egyszer idézi. Feltűnően csak Payne Knight olvasásai szerepelnek, különösen az δ a digamma initiale vagy mediale restituálása kedvéért alkotott szörnyformái. Valóban megáll az eszünk, s el nem tudjuk képzelni, hogy mi indíthatta rá, hogy csaknem minden egyéb e téren való kísérletet mellőzött, s ily formáknak, mint $\acute{o}\phi o, \pi\rho o\sigma\eta\rho\delta\alpha\epsilon, \pi\alpha\rho\alpha\rho\delta\alpha\epsilon$ etc. adott helyet, ha az ilyenekhez, mint $\epsilon\nu\pi\rho\eta\theta\epsilon\upsilon, \pi\rho\acute{o}\epsilon\chi\omicron\nu\tau o, \varphi\rho\epsilon\sigma' \epsilon\mu\eta\delta\sigma\alpha o$ stb. nem is akarunk megjegyzést fűzni. Igaz, hogy a königsbergi iskola az összehasonlító nyelvészetnek még azon hátramaradt álláspontján áll, mely Payne Knight kiadása megjelenésekor uralkodott, de akkor jobban tette volna, ha az úgynevezett haladó-párti szövegkritikát egészen mellőzi.

A szövegnek persze ezzel nem okozott kárt. Mert ha itt-ott talán a kézirati hagyományokhoz való makacs ragaszkodással egyéni szempontból nem értenénk egészen egyet, meg kell vallani, hogy *Ludwich* oly szöveget állapított meg, melyet ezentúl a Homeros-kutatás egy terén sem szabad mellőzni. Sőt joggal mondhatjuk azt is, hogy az ismertetett kiadás a szövegkritika szabályainak exakt alkalmazásával a legelső és legjobb közt sorakozik, melyek eddigelé a görög irodalom köréből megjelentek.

Róma.

Dr. VÁRI REZSŐ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888 9.

11. Herodotos pontosi útja. Irta Fröhlich Róbert. (Budapesti ág. hitv. ev. főgymnasium). Fröhlich ezen figyelemre méltó értekezésében Herodotosnak a Pontosra vonatkozó adatait veszi alapos bírálat alá, melyek után magától merül fel a kérdés, vajjon ismerte-e maga H. a Pontost. F. e kérdésre vonatkozólag arra az eredményre jut: «valószínű, hogy H. Byzantiumban is tartózkodott és hogy itt szerezte meg a Dareios skytha hadjáratára vonatkozó adatokat, valamint Kyzikosban is egyet mászt megtudhatott a Pontos és skythákra nézve, de legtöbb anyagot bizonyosan Athén városában gyűjtött.» — Nézzük az érveket.

H. a Pontost 11,000 stadium hosszúnak és 3300 stadiumnyi szé-

lesnek mondja, a hossza tehát 277 f. mf. volna, holott csak 140 mf. a Bosporustól a Phasisig; a szélességet Themiskyra és Sindike közt 82 f. mf.-re teszi, holott tényleg 60 f. mf. — A Bosporus, Propontis és Hellespontosra vonatkozó számadatai megközelítik a valóságot. Hogy H. a Bosporustól egyenesen utazott volna Kolchisig, az nem valószínű; ellene mond a számadat s a mit a kolchisiakról mond, az 'sem bizonyítja azt, hogy ott járt volna, ha pedig a déli part mentében hajóz vala, meg kellene említenie Sinopét vagy Trapezust. Az sem valószínű, hogy szél-tében átutazta volna a Pontost, dacára annak, hogy így szól — οὕτω δὲ μοι μεμπερέαται. — Mindezekből helyesen következteti F., hogy H. itt a hajósok adataiból kombinálva számítja ki a Pontos hosszát és szélességét, adataiban tehát csak ἱστροπίνη s γῶμνη-t láthatunk.

F. szerint H. a Tearos forrásait sem ismerte, mert lehetetlen, hogy az egyik sziklából fakadó 38 forrás fele hideg s fele meleg volna; s a forrásoknak három várostól egyenlő távolságra való fekvése sem helyes állítás; ma ennek helyén vannak ugyan hideg források, Jochmus szerint Bunarhisszar helység mellett, de ez Perinthoshoz két annyira van mint Salmydessoshoz (ámbar Salmydessosra nem igen támaszkodhatunk, ha azt értekező szerint egy megyének vesszük). — Dareiosnak e forrásoknál lévő felirata pedig nem felel meg a perzsa királyi feliratok stylusának. H. szavaiból még azt sem lehet kivenni, hogy a Pontos nyugoti oldalán fekvő Salmydessos-, Apollonia- és Mesembriában megfordult volna, még kevésbbé az ezen város körül fekvő thrákok földén. — H. leírja az Istros torkolatát is s azt mondja, hogy a déli torkolat mellett van Istria városa, holott ez sohasem lehetett ott, hanem 8—9 mf.-nyire délre; még a meder esetleges változását sem lehet föltételezni. De hogy ezt a vidéket általában nem látta H., azzal bizonyítja F., hogy H. szerint az Istros torkolata szemben van a Niluséval, tehát délnek irányul (bár az εὐρος ἄνεμος délkeletet jelent) s hogy Thrakia az Istros torkolata körül öblöt képez, tehát kelet-nyugoti irányban, ezután, tehát keletre, következik Skythia, a mi földrajzilag helytelen. — A Maiotist H. majdnem akkorának tartja, mint magát a Pontost, pedig nem valószínű, hogy azóta oly nagy geológiai átalakulás történt volna. — A valótól eltérőleg írja le H. Skythia déli partját; az Istrostól a Borysthenesig s ettől a Maiotisig sem egyenlő a távolság, a mint azt H. képzelte, hanem az Istrostól a Borysthenesig jóval nagyobb. Skythia folyóiról a mily képet nyújt H., az sem felel meg a valóságnak. A Hypanis, az Exampaios és az utóbbiban felállított érczedény, mind nagyítva jutottak H. tudomására. A Borysthenes környékét részletesen írja ugyan le, de ezt hallomás után is tehetette.

Mindez argumentuma az értekezőnek megállja helyét s valamenynyinek összefüggő bizonyító ereje elfogadhatóvá teszi hypothesisét, ki

ezenkívül még H. szavaiból azt is kimutatja, honnan vette értesüléseit? Maga H. mondja, hogy ezt meg ezt hallotta a skytháktól vagy a pontosvidéki hellénektől. Továbbá a Pontos vidékének egy helyénél sem jegyzi meg, hogy ott maga megfordult, mint egyebütt teszi, hanem F. szerint eddigi magyarázóit csak előadása szemléltető modorával tudta félrevezetni. — Valószínű tehát ezek után értekező azon hypothesis, hogy H. ily sok s távol eső dolgokról csak az akkor nagyon élénk Athenben, hol e tekintetben Perikles baráti támogatása is segíthette, szerezhetett magának ennyi, részben helyes, részben helytelen adatot. Inkább adhatunk igazságot tehát értekezőnek, mint az olyan declamatióknak H. hitelességéről, mint a melyek Baehr commentatióiban vannak, s annak a ki, mint Sittl megjegyzi, Aegyptusról szólva nem azt beszéli, a mit a régi emlékek beszélnek, hanem a mit az utcán beszélnek azokról s a ki a 478. évi napfogyatkozással jóslatja meg a perzsa háborút, annak nem a pontosság az erős oldala.

Dr. HITTRICH ÖDÖN.

12. Gergye Lénárt, A homerosi kor kosmographiája. (A Pannonhalmi sz. Benedek-rend esztergomi főgymnasiuma.) — Minthogy görög tanításunk kevés óraszámában a művelődéstörténeti szempontot másodrangúnak vagyunk kénytelenek tekinteni — mond a szerző bevezetésében — s a reáliák *rendszeres* tanítását magok az utasítások sem írják elő (de már hogy is írhatnák elő!), bajosan érhetjük el, hogy a görög népnek s evvel egyúttal a modern népek értelmi és erkölcsi életének alapjaival, az emberi művelődés egy jelentőségei korának és e kor gondolkodásmódjának minden egyes irányával tüzetesen megismertessük növendékeinket. Ily körülmények közt legalkalmasabbnak hiszi programértekezésül oly tárgy választását, melynek fejtegetése mintegy pótlásul szolgálhat az iskolai előadás hiányosságának. Ezért választotta tárgyát a homerosi reáliák köréből s a homerosi *kosmographiát* éppen azért, mert ebben tűnik föl a homerosi kor fölfogása a legeredtiebbnek és gondolkozása a legnaivabbnak. Én ugyan részemről azt hiszem, hogy a homerosi korra és emberre nézve sokkal jellemzőbb erkölcsi felfogása, világnézete, mint a légköri tüneményekről való képzetei, de azért nem gáncsolom a szerző tárgyválasztását. Mindenesetre jó dolog, ha iskolai értesítőben bármily tekintetben a tanulók érdekét tartjuk szem előtt. Azonban annyit meg lehet várni mindenkitől, a ki tollat fog, hogy eljárásáról lelkiismeretesen beszámoljon. A szerző ugyan jegyzetben megemlíti *főbb* forrásait: Buchholtzt, Völkert, Pauly Realencyclopædiáját, Fleckeisen Jahrbücherjét s Ameis-Hentze Anhangjait, de azt nem vallja be, hogy értekezése legnagyobb részét *eggyenesen* Buchholtzból vette s egyedüli törekvése az volt, hogy ez a *kölcsönzés* feltűnő ne legyen s ily czélból egyedül a *sorrenden* változtat.

Az értekezés három első része: Az ég és az égi testek, a légköri tünetmények, a föld és alakulatai nem egyéb, mint Buchholtz kivonatolása, még pedig nem pontos kivonatolása. Hiszen jó, azt mondhatná a szerző, ezeket Buchholtz már oly teljesen megírta, hogy hozzáadni alig lehetne valamit, s ő annyival kevésbbé adhatott hozzá valamit, mert rövidebb kívánt lenni s ő úgysem tudományos igényeket, hanem a tanulók érdekét tartotta szem előtt. Helyes, csak hogy kötelessége lett volna így is bevallani, hogy voltaképen Buchholtzt kivonatolta, másodszer e kivonatában pontosságra és érdekkeltő előadásra kellett volna törekednie. Buchholtz maga tudós embereknek való szárazsággal írta meg Realiáit, tudván, hogy a Homérost ismerő tudós épen az ő pontos, száraz adatgyűjteményében fogja megtalálni azt, a mire szüksége van. De hogy a tanuló ifjúságtól hogy várhatja valaki, hogy egy még Buchholtznál is szárazabb kivonatban gyönyörködni fog, az igazán vérmes hiedelem. Könnyű volna kimutatni, hogy sok helyt épen a fontosabb dolgot mellőzte Buchholtzból. Nem említi például a holdnál, hogy a hónapoknak nevei nem szerepelnek a költőnél; nem említi, hogy a reggeli és esti csillag, mely a költőnél két különböző csillag, voltaképen egy és ugyanaz, csak határozatlanul azt mondja az esti csillagról, hogy «egészen külön, önálló csillagnak van feltüntetve». A Siriosról megmondja, hogy rossz jelnek tekintették, de nem, hogy miért? hogy lázat hoz az emberi nemre. A Hyadoknál a népetymológiával hozza kapcsolatba a ζεφύρ-ból való származtatást, pedig inkább a ζεφύρ-tól való származtatás a népetymologiai. Nem mondja meg, hogy az Olympos másképp van feltüntetve az Iliasban, mint az Odysseiában. Viszont másutt lappalis, még a tanulók előtt is köztudomású dolgokkal, vagy érdektelen, gyermekes megjegyzésekkel igyekszik *bővíteni* Buchholtzt, hogy maga is mondjon valamit. Pl. «A napon és holdon kívül az égboltozaton ragyognak a csillagok, a melyeknek ismeretére a pásztoroknak és hajósoknak, különösen a régebbi időkben mindig nagy szükségük volt.» «A napnak a föld körül való látszólagos mozgása, a mi valóságban nem más, mint a földnek saját tengelye körül való megfordulása, hozza létre a napot; a földnek a nap körül való mozgása pedig okozója az évszakoknak és a pályának befutására szükséges napok összege adja az esztendőket.» Hetedik-nyolczadik osztályos tanuló tudja ezt jól, még a legutolsó is. Máshol meg egészen túlmegy a középiskolai tanulónak való ismeretek határán s Buchholtznak utána mondja, hogy: «az éjfélnak μέση νύξ szavakkal való jelölése csak a *Kis Ilias töredékeiben* fordul elő.» Helytelen szellemeskedés az ilyen *eredeti* hely; «A földünket környező légkörben a hom. kor emberei két, egymástól különböző elemet különböztettek meg. E két elemben azonban ne keresse senki az oxygént és a nitrogént stb.» Aztán minő fogalmakat nyújt a tanulóknak a mythosok eredetéről az

ilyen felfogás: «A szívárványt, sok más természeti jelenséggel együtt, személyesítették is a hom. kor emberei (!) és *Iris* istennő lett belőle, a ki az istenek üzenetét az embereknek megviszi.» Az idézett görög szók és kifejezések tele vannak hibákkal, oly hibákkal, melyek a sajtóhibák tág mezején is túl látszanak csapongani. Itt-ott, a mi már csakugyan nem lehet sajtóhiba, rosszul is vannak lefordítva. Pl. ἡριγένεια a szerző szerint «koránkelő», Buchholtz szerint pontosabban: «in der Frühe geborene». ἡέλιος κατενίστατο βουλυτόνδε a szerző szerint: «a nap ökörkifogásig *haladt*», e h. hajolt. A ῥηγμίν-t a tengerpart elnevezésének tartja, a helyett, hogy azt mondaná, hogy csakis a parton levő hullámverődést jelenti, csak metonymice a partot. Néhol a kifejezést úgy idézi Homerosból, a mint ott előfordul, másutt változtat rajta, úgy hogy pl. a mi Homerosnál mult, azt jelenben citálja, a mi hiba. Azt említi, hogy «a hom. eposokban napfogyatkozásról *határozott* említés nem történik»; de hogy határozatlanul igenis történik, azt már elhallgatja. (L. Buchholtz I, 1, 31.) A Kismédvéről, Sárkányról és Kepheusról azt mondja, hogy «*mint csillagképek* még nem voltak ismeretesek». Hát mint mik? — Beszél a θῆλος alapjelentéséről, de hogy mi ez, azt már nem mondja meg. — Itt-ott bőséges phraseológiával pótolja a hiányokat; ha pl. Buchholtz ezt mondja: «Übrigens ist Eis in Griechenland ein seltenes Phänomen»; akkor szerzőnk így declamál: «Folyóknak, tavaknak oly mérvű befagyását, hogy az egész víz egy jégtömeget képez, Görögország lakóival mai nap is bajos elhítenni (!).» Értekezése harmadik részében egyébiránt már vannak részletek, a melyek nem Buchholtzból vannak véve, hanem a Neue Jahrbücherből. Dicsérem e buzgalmat, de az előbbi fejezetek hangjával sehogy sem tudom összeegyeztetni az ily előadást: «Ugyancsak újabb magyarázók, a kik a történet előtti mythologia szempontjából szeretik a hom. eposokat s ezeknek egyes kifejezéseit magyarázni, a tenger ὄιζ jelzőjét is egészen eredeti jelentményében fogják fel s levegői, légies, fénylő jelentésben fordítják.» Minthogy eddig nem volt szó a történet előtti mythologia szempontjáról, hogy értse ezt meg a középiskolai tanuló? — A negyedik fejezet legfüggetlenebb Buchholtztól, sőt ellenkezik vele, mert míg Buchholtz így nyilatkozik: «Manche haben sogar behauptet, Homer kenne überhaupt kein unterirdisches Todtenreich», addig szerzőnk éppen ezen «Manché»-k közé áll és azt bizonyítgatja, hogy Homerosnál ha arról van szó, hogy valaki «*lemegy* a Hadeshez», az csak azt jelenti, hogy «*bemegy*» s nincs földalatti, csak Okeanoson túli földszintes alvilág. Sokkal hasznosabb dolgot végzett volna a szerző, ha kevesebb tárgyat vett volna fel s arról a kevésről foglalt volna össze mentől teljesebb képeket, felhasználva Buchholtzt, mint anyaggyűjteményt, s lelkiismeretes pontosságra törekedett volna, mert nagy hiba azt gondolni, hogy a tanuló ifjúságnak

egy pár tővel-hegygyel összehordott adat elég. Így sem az ifjúságot nem nyerjük meg Homerosnak, sem szemkörét nem tágítjuk, ha csak szót, szót és szót adunk eléje s a szellemhez nem engedjük hozzáférni.

Dr. CSENGERI JÁNOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. márczius 5-kén *felolvasó gyűlést* tartott, melyben Némethy Géza bemutatta a Thewrewk-féle Bibliotheca két újabb kötetét, t. i. Livius 21—25. könyvének Dávid Istvántól és Cicero De finibus bonorum et malorum című munkájának a bemutatótól való szövegkiadását. Utána Lázár Béla felolvasta «Fortunatus historiája az iradalomban» című értekezését.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos.

Jelen voltak: Bermüller Ferencz, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Gyomlay Gyula, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly.

1. A múlt három ülés jegyzőkönyveinek hitelesítése után elnök jelenti, hogy ő és az első titkár átnyújtották a közoktatásügyi minister úrnak a választmánynak a görög nyelv tanításáról szóló emlékiratát. Ő excellentiája elnöknek az átadást kísérő szavai után abbeli reményének adott kifejezést, hogy az említett kérdésben közte és a társaság választmánya között nincs kiegyenlíthetetlen eltérés: továbbá megjegyezte, hogy neki nincs szándékában a görög nyelvnek a gymnasiumokban való oktatását eltörölni; törekvése inkább oda irányul, hogy azok, a kik e nyelvet ezentúl is tanulni fogják, ezt intensiver módon telessék, mint eddigelé történt. — Tudomásul szolgál.

2. Elnök ajánlatára dr. Tóth Kálmán, Csengeri János ajánlatára Faragó János rk. tagok rendes, Király Pál ajánlatára Mészáros Ernő, Mihalik Sándor, Zakkay Aladár, Kövér Sándor, Nagy Pál polgáriskolai tanítóképezdei hallgatók és Kerekes Ferencz nevelő Tibold-Darócson 1890-től számítva rendkívüli tagokká választatnak.

3. Elnök jelenti, hogy Boross Antal rendkívüli tag a társaságból kilépni szándékozik. — Tudomásul szolgál.

4. Pénztárnok jelenti, hogy dr. Halász Frigyes a rendkívüli tagok sorából történt töröltetését semmisnek kéri nyilváníttatni, és hogy továbbra is tag óhajtt maradni; továbbá jelenti, hogy f. é. márczius 5-ikéig a tagok száma a következő: 9 tiszteleti, 6 alapító, 308 rendes és 59 rendkívüli, a Közlöny előfizetőinek száma 155. Pénztárnoknak az 1889 december 27-ikétől 1890 februárius 19-ikéig terjedő időről szóló pénztári kimutatása szerint a bevétel 1834 frt 35 kr., kiadás 481 frt 77 kr., pénzkészlet 1352 frt 58 kr. — Tudomásul szolgál.

KÖNYVÉSZET.

Aeschylus. Prometheus. Drámai költemény. Ford. dr. Dezső Gyula. Nagy-Kőrös, 1890. (8-r. 32 l.)

Asbóth Oskar. Russische Chrestomathie für Anfänger. Accentuirte Texte mit vollständigem Wörterverzeichniss. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1890. (8-r. VII, 187 l.) 2 mk. 25. fl.

Ballagi Géza. Az 1839/40-diki országgyűlés visszhangja az irodalomban. (Ertekezések a társadalmi tudományok köréből. X. köt. 8. sz.) Budapest, Akadémia, 1890. (8-r. 103 l.) 90 kr.

Cicero leveleiből. Ford. Kempf Józsa. III. füzet. (Római remekírók magyar fordításban. 38. 39. füzet.) Budapest, Lampel R. é. n. (1889.) (16-r. 132 l.) 40 kr.

Csengei János. Homeros. (Egyetemes könyvtár. 8. füz.) Győr, Gross G. 1889. (16-r.) 42 l. 10 kr.

Csillagh Mór. Balassa Bálint báró virágénekeiről. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1890. (8-r. 87 l.)

Éclajjai, A Kisfaludy-Társaság —. Új folyam. 23. köt. 1888—89. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 223 l.) — *Tartalom*: Hivatalos közlemények. — Irodalmi munkálatok. Bayer Józsa. Shakspearei nyomok irodalmunkban és a magyar színészet műsorán 1790—1837. — Kecskeméti Lipót: A paradicsom a középkori zsidó költészetben. — Radó Antal: Ginevra. Ariosto őrzöngő Lórántjából. — Sturm Albert: Ring Mihály emlékezete. — Horváth Boldizsár: Költemények. — Gr. Szécsen Antal: Rafael. — Szász Károly: Schweizi út. (Költemény.) — Vadnay Kár.: Emlékezés Sárosy Gyulára. — Abrányi Emil: A hajnal ellen (költemény).

Felsmann Jos. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen mit deutschen und ungarischen Anmerkungen. II. Theil. 8. umgearb. Aufl. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r. 204 l.) 80 kr.

Gérecz Károly. Villon. Tanulmány a francia irodalomból. Bölcsészettudori értekezés. Sárospatak, Steinfeld B. (8-r. 39 l.)

Gyalui Farkas. A kopaszság dicsérete. Magyar humoros mű 1589-ből. Közli —. Kolozsvár, Horatsik J. 1890. (8-r. 29 l.)

Goehe. Iphigenie auf Tauris. Ein Schauspiel. Magyarázta Szemák István. Budapest, Lauffer. 1889. (8-r. X, 62 l.) 30 kr.

Gyulai Pál. Vörösmarty életrajza. 3. jav. kiad. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 308 l.) 1 ft 50 kr.

Gyulai Pál. Emlékbeszédei. (Jeles írók iskolai tára. 37.) Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 89 l.) 70 kr. — *Tartalom*: Kazinczy Ferencz. — Pákh Albert. — B. Eötvös József. — Toldy Ferencz. — Kriza János. — Szigligeti Ede. — B. Kemény Zsigmond. — Csengery Antal. — Arany János.

NYILT TÉR.*)

Kisfaludy Sándorról. Felelet a «Kisfaludy-család»-ról írt vázlatom birálatára.

Jelzett bírálat a Közlöny márciusi füzetében jelent meg. E bírálat *alaposág* dolgában épen nem olyan, hogy vele komoly vitába ereszkedni az olvasókra tanulságos dolog lehetne. Ezért csak egyetlen állítására kivá-

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

nok ezuttal reflektálni, mert úgy is csak ez állítás körül forog az egész bírálat, s mert irodalmi szempontból csakis ennek az állításnak lehet ilyen értéke.

Én azt állítom abban a vázlatban (mert csak vázlat, mint látszik is), hogy *Kisfaludy Sándort Szegedy Rózához nemcsak ennek ritka szépsége és kiváló műveltsége, hanem önérdek is vonta.* (13. l.) Ezt az állítást, a mennyiben illet egy 16 oldalos vázlatban bizonyítani lehet, *43 eredeti okmány alapján* mondom ki, mint az a vázlatban látható. Föltüntetem ezek alapján a családi és anyagi összeköttetést a Kisfaludy és Szegedy családok között; érintem, bár nem közlöm, Kisfaludy Sándornak egy Takátshoz írt levelét közvetlen nősülése után (1800, jun. 28.), melyben ennek a praktikus nősülést köti a szívére; érintem ama viszonyokat is, melyek folytán Vajda Amáliát vette második feleségül stb. Mindezek *kétségtelenül* szétlebbentik a rózsaszínű fátyolt, melyet az ideális irodalomtörténetírók Kisfaludyra és muzsájára vontak; annyiban t. i., hogy Kisfaludy Sándort *önérdek is vonta* Rózához, a mivel Kisfaludy költői érdeme semmi tekintetben sincs kiselbítve, csak alkalom van nyitva *a mélyebb bepillantásra* lelkébe.

Mind ezt az én *ideális* bírálóm tagadja, kétségbe vonja stb.; figyelmeztet, a mit valóban nagy köszönettel veszek, hogy ne akarjak túlságos realista lenni s ne tüzzem ki czélul magamnak a rózsaszínű fátyolt szétlebbenteni, mert következtetéseimnek nincs alapja stb. Hát ez a sok tanács és figyelmeztetés mind *igen számbavehető volna*, ha legalább egyetlenegy olyan adaton alapulna, melyet megszívlelni lehet. De hát az én bírálóm csak két dologra tud hivatkozni: a Heinrich-féle nagyon érdekes vitára a Kisfaludy-társaság Évlapjaiban és — Kisfaludy Sándor Önéletrajzára, mely dolgokat minden embernek *első sorban* kell ismernie, mielőtt *Kisfaludy Sándor életének tanulmányozásához hozzáfog*. A tulajdonképeni munka csak ezután kezdődik: adatok gyűjtése a helyszínén (Sümege), érintkezés az összes családtagokkal, megszerzése lehetőleg minden okmányának és *egykorú*, hiteles nézetnek, összegyűjtése a költő, a család s a barátok levelezésének; mindezeknek beható tanulmányozása s azoknak és a költő leveleinek, műveinek összevetése alapján: a felfogás megállapítása.

Hogy bírálóm mindezeket keresztül ment volna, azt bírálata éppen nem igazolja. Mert, hogy *bámulatra* egyebet ne mondjak: a költő Önéletrajzára hivatkozni, mint döntő kútforrásra: végtelen naiv ismeretét árulja el Kisfaludy Sándor viszonyainak s egyéniségének. Beszélt-e Sümege az én bírálóm valaha Eitner Józseffel (a ki ma már nem él), Kisfaludy Sándor szomszédjával, évtizedeken benső barátjával? Tud-e valamit Milkovits Zsigmond földbirtokosról, Kisfaludy Sándor rokonáról s jó barátjáról? Kulcsárhoz, Takátshoz való belső viszonyáról? Áttanulta-e a meglevő családi okiratokat? Volt-e érintkezésben a Bezerédj-ekkel? Ha mindezt tette s az így nyert adatokat komolyan és objective egybevetette *sok más egyéb* adattal: akkor a legnagyobb készséggel vagyok hajlandó vele e tárgyról vitába bocsátkozni. De míg csak a költő Önéletrajzára bír hivatkozni, feleletem mosolynál egyéb nem lehet. Mert Heinrich objectiv értekezésében a maga állítását támogató adatokat nem talál, az nem az anyagi kérdést, a prózai

gondolkodást érinti, mit én nem is olyan «odavetve» mondtam, a mint azt bírálóm állítja.

A helyett, hogy az én állításaim felett okosodik, sokszor üdvösebb munkát végzett volna, ha hiteles, imponáló argumentumokkal száll ellem sikra. Higgye el, én végtelen gyönyörűségemnek tartottam volna, ha látom, hogy valaki nemcsak állítja a levegőből, de *kétségtelenné* is teszi, megdönthetetlen bizonyítékokkal, hogy Kisfaludy ábrándos szívéhez minden hozzá férhetett, csak a prózai hajlandóság nem. No hanem «*taraszzal meg fog jelenni úgy is egy műre, mely e kérdést részletesen támogatja*» s ekkor talán nekem, szegény vaknak is megnyílnak a szemeim, s látni fogok olyat, mit most a legnagyobb sajnálatomra, nem látok. Legyen tehát elnéző irántam, ha állításomat, hogy «*Kisfaludy Sándort Szegedy Rózához nemcsak ritka szépsége és kiváló műveltsége, hanem önérdek is vonta*»: az ő nagy érdekel várt műve megjelenéseig minden tekintetben *téntartom*.

Dr. DENGİ JÁNOS.

Válasz Dengi János dr. úrnak.

E Közlöny márcziusi füzetében bíráltam meg Dengi úrnak program-értekezését s az olvasók is megítélhetik, hogy sine ira et studio. De hisz nem is volt okom személyeskedésre: Dengi urat nem is láttam soha s csak nevérol ismerem. Bírálatom mégis fölindította őt; úgy látszik, az fáj neki, hogy egy ismeretlen nevű ember merte őt megbírálni. De ha már fölindult is, legalább czáfolta volna meg bírálatomat, én mint afféle kezdő ember, csak köszönettel tartoznám fölvilágosításaiért. De Dengi úr argumentumok helyett — melyeket pedig annyira emleget — lenéző, sértő gúnnyal ront nekem, s így nem hagyhatom feleletét szó nélkül.

Előre is kijelentem, hogy én sem személyeskedni, sem gúnyolódni nem fogok, hanem pontról-pontra veszem Dengi úr ellenbírálatát s minden pontra elmondom a magam észrevételeit.

Az ellenbírálat azzal a kijelentéssel indul meg, hogy az én bírálatom «*alaposság*» dolgában épen nem olyan, hogy vele komoly vitába ereszkedni az olvasókra tanulságos dolog lehetne». Érveimre tehát nem is reflektál Dengi úr, azokkal foglalkozni, véleménye szerint, nem lenne tanulságos az olvasókra. Pedig azt hiszem, szívesebben vették volna az olvasók is, ha sértegetés helyett érveimet czáfolja meg. Sőt ez egyenesen kötelessége lett volna neki, mert mégis csak szóba áll velem utóbb s egész komoly képpel sorolja el az értekezésében lévő dolgokat, mellőzve természetesen ellenők fölhozott érveimet.

Elmondja, hogy ő 16 lapos vázlatában 43 darab eredeti okirat alapján mondja ki azt, hogy Kisfaludy Sándort Szegedy Rózához anyagi javak is vonzották. Hisz épen ez ellen volt kifogásom említett bírálatomban. Dengi úr ezen 43 darab eredeti okmánnyal bebizonyítja ugyan azt, hogy Kisfaludy Sándor és Szegedy Rózi unokatestvérek voltak, de ebből még nem folyik az, a mit következtet, hogy *anyagi javak is vonták Kisfaludyt Rózához*; de még abból sem, hogy «*a Kisfaludy-család a Szegedy- és Somogyi-familia iránt több rendbeli tartozással volt terhelve*»; mert akkor is

előbb azt kellett volna bebizonyítania, hogy Kisfaludy Sándor prózailag gondolkodott a házasságról. S ennek szükségét nagyon is érezte ő, azért mondja ki kedves szokásaként olyan kategorice, hogy «bizony a hasznos házasság gondolata főgondolata volt Kisfaludynak» s erre vonatkozólag «érinti — mint maga mondja — de nem közli Kisfaludy Sándornak Takácshoz írt levelét (1800 jun. 28.), melyben ennek a praktikus nősülést köti szívére». Hát arra megint nem reflektál Dengi úr, hogy én ezt bírálatomban kétségbe vontam s azt mondtam, hogy ezt csak ő olvasta bele abba a levélbe.

Ellenvetéseimet nem is érintve, önelégülten mondja ki, hogy mindez kétségtelenné teszi az ő állítását s én mégis tagadni merem. Bizony, a legnagyobb sajnálatomra, most is csak azt mondom, hogy ezen adatok nem teszik állítását kétségtelenné, mert többet következtet az előzményekből, mint a mennyit szabad lett volna. S én csak erre figyelmeztettem őt, nem pedig arra, hogy «ne tűzze ki célul magának azt a rózsaszínű fátyolt szétlebbenteni». Csak lebbentse szét, nyomós argumentumok előtt tisztelettel hajlok meg! De mert alaptalan következtetésekre ragadtatta magát, azért gondoltam arra, hogy erővel szét akarja «lebbenteni a rózsaszínű fátyolt» s ez vezette őt félre.

Ezek után elsorolja, hogy mit kellett volna tennem, ha érdemes akarnék lenni arra, hogy velem szóba álljon. «Adatok gyűjtése, érintkezés az összes családtagokkal, megszerzése minden okmányának» stb. Megvallom őszintén, hogy a helyszínen nem voltam s a felsorolt, részben élő, részben már nem élő urakkal nem érintkeztem, de azért én is tettem valamit.

Áttanulmányoztam minden művet és értekezést, mely a Kisfaludy Sándor és Szegedy Rózi közötti viszonyról szól (Toldy, Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Kisfaludy A. Béla, Szécsen Antal, Szana Tamás, Dengi János etc.); átolvastam Kisfaludynak mindazon kézíratait, melyekhez itt Pesten hozzáférhettem: nálam voltak a Kisfaludy-társaság birtokában levő kéziratok (úgy kerültek hozzám, a mint Dengi úr visszaküldötte); végignéztam Kisfaludynak az Akadémiában levő leveleit s elolvastam azt is, melyre Dengi úr hivatkozott (ráakadtam, ámbár rosszúl idézi értekezésében) s csakis így mondhattam, hogy olyat olvasott bele a levélbe, a mi ott nincs. De hát erre rá se hederített, hisz nem érdemes megczáfolni. Többször érintkeztem Kisfaludy Á. Béla egyetemi tanár úrral, a költőnek unokaöccsével, kinél a család levéltára s okiratainak nagy része van. Ő szíves volt azokat mind rendelkezésemre bocsátani és sokat beszélt Kisfaludy Sándorról és Szegedy Rózáról, a miket részben szüleitől, részben rokonaitól hallott.

Ezek után az olvasó megítélheti, vajjon volt-e jogom a Dengi úr értekezését megbírálni.

De nem látszik meg bírálatomon, mondja Dengi úr, ezen tanulmányoknak hatása, mert csak két dologra tudok hivatkozni: a *Heinrich-fele nagyon érdekes ritára* a Kisfaludy-társaság Évlapjaiban és *Kisfaludy Sándor Önéletrajzára*. Igaz ugyan, hogy nem említi a Kisfaludy levelét, melyre szintén hivatkozom, de hát ezt elnézem neki. Hanem azt szeretném tudni

miért kellett volna nekem bírálatomban több dologra hivatkoznom, mikor nem volt rá szükség (hisz azokra se reflektált volna) egy 16 lapos vázlat bírálatában, mely vázlat csak *egy adatra* tud hivatkozni annak bizonyítására, hogy a hasznos házasság gondolata főgondolata volt Kisfaludynak? S ez adat ellenében is hivatkoztam magára a levélre, hogy abban ez nincs benne. Hát miért nem hivatkozott ő tételének bebizonyítására több adatra, akkor én is több dologra hivatkoztam volna. Az nem mentsége Dengi úrnak, hogy az ő értekezése csak vázlat; mert bármilyen rövid is az értekezés, föl kell és föl lehet sorolnia a legdöntőbb, leg súlyosabb argumentumokat.

A mi azt a két dolgot illeti, az elsőre rosszul mondja, hogy én a Heinrich-féle nagyon érdekes vitára hivatkozom. Épen nem. Hanem úgy áll a dolog, hogy ő értekezésében azt mondotta: «Ma már kétségtelen, hogy Kisfaludy Szegedy Rózáról csak a Takácshoz írt levelekben szól, kiről jól tudta, hogy az a leánynak mindent elmond és megmutat.» S én erre azt mondtam bírálatomban, hogy épen nem kétségtelen, mert nemcsak a Takácshoz, hanem a Skublics Imréhez intézett levelekben is szól Róziról, s ezért hivatkoztam ezen levelekre, melyek a Kisfaludy-társaság Évlapjaiban jelentek meg. Toldy Ferencz Naplónak nevezte őket, de kétségtelen, hogy az első valóban missilis levelek voltak s Skublics Imréhez el is küldettek. Ezt bizonyítja a kézirat is (Kisfaludy Á. Béla úr birtokában). Én tehát ezekre hivatkoztam, s nem Heinrichnek érdekes felolvasására, melylyel e Naplót a Kisfaludy-társaságnak bemutatta. Miért nem akart hát engem Dengi úr megérteni? Igen egyszerű dolog. Ez ellenvetésem az ő állítását megdönti, azért nem is akar semmit sem tudni a Naplóról.

De ha már ezen érvemre nem reflektált, miért nem szólt legalább ahhoz, hogy miért vannak telve ezen levelek (a Takácshoz intézettek) a Pepi grófné iránti lánggal? Mert értekezésében arról vádolja Kisfaludyt, hogy csak azért szól a Takácshoz intézett levelekben Róziról, mert ez a leánynak mindent elmond, megmutat, s így akarja behízelegni magát a Róza kegyeibe. Mikor azután én azt mondom ezen állítással szemben, hogy hisz Toldy épen ezen levelekből bizonyítja Kisfaludynak a klagenfurti grófné iránti szerelmét, hogyan mutathatja meg tehát Takács ezen leveleket Rózinak: akkor Dengi úr azt mondja, hogy bírálatom nem alapos, nem is reflektált erre.

A másik helyen az önéletrajzra hivatkozom. Dengi úr u. i. azt mondja, hogy Kisfaludy komor hangulatú ember volt, s én ezzel szemben hivatkoztam az Önéletrajzra. De ő «bámulatomra» azt mondja, hogy Kisfaludy Sándor életének és egyéniségének naiv ismeretére vall az Önéletrajzra hivatkozni, mint döntő kútforrásra. Ha annak a bebizonyítására hivatkoztam volna az Önéletrajzra, hogy mi volt e búskomorságnak oka vagy hogy érdekházasság volt-e a Kisfaludyé, akkor jogosan mondhatná ezt. De mikor én csak azért hivatkozom az Önéletrajzra, mert abban az van, hogy Kisfaludy Sándor a társaságban víg, kedélyes ember volt, hivatkozom pedig Dengi úrnak olyan állítása ellen, melyet megint a sok közül

egy adattal sem bizonyít, akkor azt hiszem, nem naiv az eljárásom. Ha ő ott föl sorol egy csomó adatot, akkor én azokkal szemben semmi esetre sem hivatkozom az Önéletrajzra.

«Sokszor üdvösebb munkát végezett volna bírálóm (folytatja tovább), ha hiteles, imponáló argumentumokkal száll ellenem síkra, a helyett, hogy állításaimon okoskodik.»

Ezt nem értem. Hát mit csináljak én, ha az ő értekezését bírálom? Azt hiszem, állításain kell okoskodnom s azokat bírálgatnom; én nem akartam ellene síkra szállni, mint ő gondolja, hanem értekezését akartam megbírálni.

Ezután azt mondja, hogy «ő neki végtelen gyönyörűségére szolgálna, ha kétségbevonhatatlan érvekkel bizonyítom be azt, hogy Kisfaludy ábrándos szívéhez nem fért a prózai gondolkodás». Hogy ez gyönyörűséget okozna neki, felelete után ítélve, alig hiszem. Különben is nem nekem kellett azt bebizonyítani, hogy Kisfaludy nem volt prózai gondolkodású ember, hanem neki kellett volna az ellenkezőt bebizonyítania kétségbevonhatatlan érvekkel.

Végül művem fölött is gúnyolódik. Higyje el, nem vagyok oly önhitt ember, hogy annak valami nagyobb jelentőséget tulajdonítsak s nem is azért hívtam fel figyelmét arra, mintha én akarnám őt felvilágosítani, hanem csak azért említettem föl, mert nem terjeszkedhettem ki részletesen mindenre ily rövid értekezés bírálatánál. Hisz még így is azt kívánta volna tőlem Dengi úr, hogy per longum et latum bizonyítgassam az ellenkező nézetet; hát még ha föl se említem a művet. Ha érdeklődik írta, megmondhatom, hogy nem Kisfaludy Sándor életét írom meg abban, hanem levélregényét tárgyalom (Két szerető szív története); s az első fejezetben, a mennyiben a levélregény megértésére szükséges, szólok a Kisfaludy és Szegedy Róza közötti viszonyról. Felsorolva minden véleményem s egybevetve minden adatot és argumentumot, a melyekről csak tudomásom volt, igyekszem objektíve megállapítani az igazságot. S kimutatva, hogy sem Toldynak, sem Denginek nem sikerült eddig bebizonyítani, hogy Kisfaludy Szegedy Rózával «hasznos és előnyös parthienak» mindenestre kiszemelte, arra a következtetésre jutok, hogy így mindaddig, míg valami döntő adat nem kerül kezünkbe, az a valószínű, hogy Kisfaludy már kezdetben szerette Rózát, s nem «hasznos és előnyös parthienak» szemelte ki, a mint ezt a nézetet mai napság többen is vallják. En tehát nem mondom, hogy ez a nézet kétségtelen, hanem csak valószínű; ha valaki az ellenkezőt csakugyan kétségtelenül bebizonyítja, én azonnal meghajlok érvei előtt.

Ha annyira érdeklődik művem iránt Dengi úr, ígérem, hogy fogok neki tiszteletpéldányt küldeni, mihelyt tehetem.

Ezek után azt kérdem a tisztelt olvasóktól, vajjon nem kell-e folytatnom bírálatom minden pontját, úgy a mint van?

Budapest, 1890 márcz. 20.

WERNER A.

A PARODOS ARISTOPHANES VÍGJÁTEKAIBAN.

Az ó attikai komédia olyan nyilvános közegül szolgált a görögöknél, mint ma napság a szabad sajtó. S e közeg oly eszközzel rendelkezett a vígjáték karában, a melyet felelősségre vonni nem lehetett.

De valamint általában a komédiáról, úgy a vígjátéki kar működéséről is csupán Aristophanes fennmaradt darabjai nyomán szerezhetünk értesítést.

Midőn ezúttal a komédiai kardalok egyikéről, a parodosról szólunk, csak azt bocsátjuk előre, hogy az ó attikai komédia hat részből állt.

Minden komédia első része a *prologos*, a mely ép úgy magában foglalja a cselekvény szálainak kútfejét, — bár sokkal egyszerűbb kidolgozásban — mint a modern vígjáték expositiója. Erre következik a *parodos*, a kar első föllépése, fejtegetésünk tárgya. A harmadik rész az *epeisodion*, a cselekvény bizonyos bevégzett-séggel bíró része, s a darab cselekvényéhez képest 2—4 szokott lenni egy darabban. Elkülöníti ezeket egymástól a *stasimon* vagy olykor a *parabasis* s végül befejezi a darabot az *exodos*.

Sorba vesszük most Aristophanes darabjait, hogy kivonhasuk a parodos elméletét.

1. Akharnaiiak (*Ἀχαρνῆς*).

Aristophanes e darabját 425-ben vitte színre Kallistratos Euthydemos arkhonsága alatt ¹⁾ a Lenaia ünnepen, ²⁾ s czélja, hogy

¹⁾ V. ö. Diodor. 12, 32. Skhol. Aiskhyl. 755. Scaliger: Olymp. Anagr. 321. Skhol. Akharn. 67.

²⁾ L. Akharn. 504: αὐτοὶ γὰρ ἐσμὲν οὗ 'πὶ τῇ Ἀθηναίῳ τ' ἡγῶν, κοῦπω ξένου πάρεστιν.

rábírja az akharnaiakat Spártával békekötésre. Ez egyszerű themát a költő utólérhetetlen képzelme, a komikus jelenetek hosszú sora, a gyorsan fejlődő cselekvény és jellemek által, a melyeket egy-egy oda vetett mesteri vonás domborít ki, oly kitűnően dolgozta föl, hogy a figyelmet folyton ébren tartja.

A *prologosban* (1—203) a színpad a pnyxet ábrázolja, mintha népgyűlést akarnának tartani. A színen Dikaiopolis jelenik meg boszankodva honfitársainak fecsegő természetén. Végre jönnek a prytanok nagy néptömeg kíséretében. Először Amphitheos, egy főrangú athenai, emel szót; dicsekedve mondja, hogy majd békét köt ő Spártával, — mert az istenek úgy rendelik. Dikaiopolis mellette van, de hiába; elutasítják. Titokban elküldi azonban Amphitheost, hogy hozza el Spártából a békét. El is hozza a különféle békefajokat boros korsók alakjában. Dikaiopolis a legrégibbet, a harmincz évest, választja; öröme végtelen s jó kedvében Amphitheossal együtt a falusi Dionysíára megy. ¹⁾

Itt következik a *parodos* (204—240). Az öreg akharnai harcosokból álló kar elkeseredetten nyilatkozik a peloponnesosiak ellen, kik tönkre tették szőlőiket. Amphitheost üldözik, mert halották, hogy békeért járt Spártában, de nem érhetik utól a «vének» a «félistent».

E *parodos* előadásának módjára nézve, főleg azon tekintetben, hogy annak egyes verseit, illetve versszakait ki adta elő, a lehető legellentétesebb véleményekkel találkozunk. Szükségesnek tartjuk sorba venni a legfontosabb nézeteltéréseket s egyenként mondani el róluk véleményünket.

Főkép három nézet jöhet itt tekintetbe, a melyeknek elfogadása vagy megczáfolása esetében az előadás módjának kérdését eldöntöttnek tekinthetjük.

Muff²⁾ e *parodost* két, egymástól teljesen külön álló részre osztja, u. m. 204—207 = 219—222 és 208—218 = 223—233. Az előbbi verseket a karvezetőnek, az utóbbiakat pedig a karnak adja. Muff tehát megengedi, hogy a *parodosban* a kar első fellépésével találkozunk, csak hogy a trokhaikos katalektikos tetrametereket (204—207 és 219—222) a karvezetőnek tulajdonítja. Érvei arra

¹⁾ L. Haupt Opuscula II. 458. köv.

²⁾ Ueber den Vortrag der chorischen Partien bei Aristophanes. Halle, 1872. 134. l.

nézve, hogy a parodos egyes részeit rendszerint a karvezetőnek kell adni, a következők: «Gehen wir zunächst vom Inhalt aus, . . . so sind einmal alle diejenigen Stellen dem Chorführer zuzuweisen und der Mehrzahl nach als gesprochen anzusehen, wo zwischen Personen, die auf der Bühne stehen, und dem Chore Gespräche stattfinden, die sich von müssigen Reflexionen und lyrischen Ergüssen fernhalten und in ganz prosaischer Weise nur darauf abzielen, die Handlung zu fördern und zur Erreichung eines bestimmten, praktischen Zieles zu dienen», ¹⁾ — «Wie aber den Schauspielern, so werden auch dem Chor selber wiederholt Befehle gegeben, etwas zu thun oder zu lassen, und auch hier ist es in den allermeisten Fällen kein anderer, als der Koryphäus, aus dessen Munde die Aufforderungen kommen. Die Aufforderungen des Führers zeugen von Ueberlegung, verrathen Selbstbeherrschung und massvolle Würde und sind durchweg der Lage der Dinge angemessen», ²⁾ — s a legfontosabb: «weil in diesen Versen die energische Aufforderung zu rascher Verfolgung enthalten ist.» ³⁾

Az első természetszerűleg támadó kérdés az, ha vajjon van-e alapja annak, hogy a kar megosztja működését a karvezetővel? Sokkal ismertebb s számosak által megbizonyított tény ez *általában*, hogysem tagadni akarnók, sőt alább látni fogjuk, hogy a parabasis bizonyos részeit más nem is adhatta elő, mint a karvezető, mivel úgy az előadás hangja, mint az előadott részek tartalma és iránya határozottan ezt követeli meg. Nem tekinthető azonban elfogadhatónak Muff első érve a parodosra nézve *szoros értelemben*, mert annak elfogadása esetén a komédia mindazon kardalait, a melyekben a kar és valamely személy szerepel, amaz az orkhestrán, ez meg a színpadon, kizárólag a karvezetőnek kellene tulajdonítani, már pedig azt úgy az összes skholionok, valamint a komédiai karnak lényege megczáfolja. A második érvnek végső tétele pedig egyenesen elvetendő, mert Aristophanes sokkal művészibb alkotású műveket teremtett, semhogy bármely párbeszéd, akár egyes személy s a kar, akár több személy között folyt az, nem vinné legalább egy lépéssel előbbre az illető résznek cselekvényét. Kétségtelen, hogy az aristophanesi komédia messze marad a modern drama-

¹⁾ E. m. 7. l.

²⁾ E. m. 8. l.

³⁾ E. m. 15. l.

turgia adta szerkezeti szabályoktól, a mennyiben többnyire csak lazán kapcsolt cselekvény-részletekből, lélektanilag kevésbé összefűzött jelenetekből áll, ámde Aristophanes ereje, nagysága, művészete éppen e jelenetekben nyilvánul, a melyekben a világhumor nagy képei mesterileg rajzolják. Mozaikszerűleg kidolgozott vígjátékaiban tehát e mozaikok megalkotására fekteti a súlyt s az egyes jelenetekben szabályszerű és következetes fejlődést találunk s a párbeszéddek egyenkint új és új rugók e fejlődés megvalósításához.

A harmadik érv, a melyet Muff kizárólag éppen az Akharnaiak parodosáról mond, érthetetlen; ha figyelembe vesszük ezen szavait¹⁾: «Denn der komische Chor hat das vor dem tragischen voraus, dass er nicht wie dieser fast nur das lyrische Element im Stücke repräsentirt und sich im Grunde darauf beschränkt, den Fortschritt der Handlung mit Reflexionen zu begleiten, sondern dass er *thätig in die Entwicklung der Dinge eingreift und mit den Schauspielern in den unmittelbarsten, lebendigsten Verkehr tritt.*» E vélemény amaz előbbivel összeférhetetlen s amaz alapján, önmagában véve is hamis, mert a komédiai kar sohasem pusztá szemlélő, hanem mindig a darab leglényegesebb tényezője.

Az akharnaiak parodosára nézve tehát Muffnak csakis azon érve bír a jogosultság látszatával, a mely a parodost a kar és karvezető között azért osztja föl, mert az illető helyek fölszólításai megfontoltságról, önuralomról és komoly méltóságról tanúskodnak. De ez is csak látszat. A parodos minden sora egy természetű, a darab jellegéhez illő s a legélesebb szörszálhasogatással sem lehet föltalálni ama különbséget a 204—207 és a karnak adott 208—218 vagy az ezeknek megfelelő sorok között. Az akharnaiak üldöző vágya fokonyként emelkedik s a parodos végén tetőpontját éri el e szavakkal:

ἀλλὰ δεῦρο πᾶς
ἐκποδὼν· θύσων γὰρ ἀνὴρ ὥς ἔοικ' ἐξέρχεται.

Ezt a változást észreveszi minden olvasó, de a Muff jelezte különbség legnagyobb valószínűség szerint az előre kieszt elmélet valamelyes bizonyítására van kieroszakolva.

*Hornung*²⁾ úgy a trokhaikos tetrametereket, valamint az ana-

¹⁾ E. m. 6. lapján.

²⁾ Commentationes de partibus comædiarum, particula I. Berolini 1861. II.

paistosokat a karvezetőnek tulajdonítja, mert az általa fölállított elvek szerint e parodos ezen kategóriába esik. Az okozatot nem fogadhatjuk el oknak, mert nem a szabályhoz kell alkalmazni a példát, hanem megfordítva, a példák adják meg a kivonható szabályt. Hornung pedig éppen ellenkezőleg jár el. Előadja a szabályt s — ha mindjárt erőszakosan is — ehez illeszti az egyes komédiák parodosait. Megokolást nem ad sehol s különben a Muff érveire kifejtett nézeteink magukban foglalják a czáfolatot Hornung nézete is. Ha nem engedhettük meg azt, hogy a kar megosztja feladatát a karvezetővel, még kevésbbé írhatjuk alá azon — egyéb-iránt minden megokolás nélkül felállított — tételt, hogy az egész parodost a karvezető adta elő.

*Arnoldt*¹⁾, a harmadik nézet, a melyről most kívánunk szólni. Általánosságban előre kell bocsátanunk, hogy szerző új elméletet akar meghonosítani. *Hermann*, *Bamberger*, *Ritschl* s mások megkísérelték Aiskhylos darabjaiban a kar felosztását különböző részekre, sőt Hermann²⁾ tovább ment s a komédiára, éppen Aristophanes *Darazsak* című darabjára is átvitte azon elvet, hogy egyenként és egymás után szerepeltek a kardalnokok. Ezzel szemben *Westphal*³⁾ még a tragédiára nézve is megokolva elveti azon elméletet, *Richter*⁴⁾ pedig megdönti Hermann elméletét. Ezen kívül Hermann újítása hatástalan maradt, talán nem is sokan ismerték. Arnoldt az első, ki a Hermann által még csak röviden, összevéve másfél lapon⁵⁾ előadott nézet tovább fejlesztésére s valamennyi komédiára való alkalmazására vállalkozott. Sorra veszi Aristophanes darabjainak parodosait s felosztja úgy, hogy a kardalokból semmit sem hágy az egész karnak, hanem minden sort vagy valamely kardalnoknak vagy a karvezetőnek tulajdonít. Az akharnaiak parodosáról egyenesen kijelenti⁶⁾: «Ein schlagendes Beispiel für die Verwendung der Reihe nach sprechenden Choreuten bei Aristophanes liefert auch der Acharnerchor 204—346, indem sich hier

¹⁾ Die Chorpartien des Aristophanes, Leipzig, 1873. 30. köv. 1.

²⁾ De choro Vesparum, Lipsiae, 1843.

³⁾ Proleg. zu Aesch. Trag. VI. 126. 1.

⁴⁾ Proleg. Wesp. 65. 1.

⁵⁾ Maga az értekezés 16 lapra terjed ugyan, de a füzetke legnagyobb részét a *Darazsak* 230—494. lenyomatása, a kardalnokok megjelelése, kritikai jegyzetek képezik.

⁶⁾ E. m. 30. 1.

die Vertheilung der Chorpatrien unter die 24 Personen des Chors mit grösster Leichtigkeit und völlig gesetzmässig ergibt».

A felosztás tagadhatatlanul szépen sikerült; a sorok türelemesek. De vajjon mire alapítja Arnoldt egész eljárását. Három okot hoz föl, u. m. 1. hogy csak így érthetők meg a parodos felhívásai, kérdései és parancsai, ¹⁾ — 2. hogy sok az ismétlés a négy fő gondolatban (ὄχεται 210. 221; διώκε 204. διωκτέος 221. διώκειν 233; οἱμοι τάλας τῶν ἐτῶν τῶν ἐμῶν κτλ. 210. s köv.; νῦν δ' ἐπειδὴ στερρὸν ἦδη τοῦτον ἀντικνήμιον κτλ. 219. s köv.; βάλλε 281, οὐ βαλεῖς 283), ²⁾ — 3. hogy végre a metrumbeli változások múlhatatlanul föltételezik a személyeknek is folytonos változását. ³⁾ Meg vagyunk győződve, hogy Aristophanes e parodosát bárki megérti Arnoldt felosztása híján is. A kar számtalanszor intéz itt is kérdéseket, mint egyebükt, maga felel rájuk, de ezen megütközni ép oly kevésbé lehet, mint ha egyes személyek teszik, mert hiszen a kar egységében mint egy személy lép föl. Azután nincs az az éles megfigyelő tehetség, a mely akár csak erőszakkal is képes volna e parodosban huszonnégyféle gondolatbeli árnyalatot, ugyan annyiféle kifejezést és metrumot megkülönböztetni Arnoldt kivül. A tautologiák, ismétlések, gondolatbeli és kifejezésbeli halmozások, változatok olyan megszokott dolgok, hogy ha Arnoldt elve megállaná helyét, igaz volna az bármely műre, s pl. évszázak múlva a Hamlet To be or not to be-jéhez hasonló ismétlésekkel nem tudnák, mit tegyenek a kritikusok. A metrumra vonatkozó érvét *Westphal* ⁴⁾ azon különben helyes elvére fekteti, hogy a metrumban a szereplők hangulatának változása tükröződik le. Arnoldt azonban az emberi jellem természetszerű tulajdonait tagadja meg vagy mellőzi, ha azt a következtetést vonja le, hogy a nyugodtsággal váltakozó szenvedélyesség nem képzelhető ugyanazon egy személynél.

És vajjon minek nevezzük Arnoldt következő állítását: «Hierher gehören die Anreden und Befehle, die der Chor an sich selbst richtet und zwar mit πᾶς, welche zum mindesten weit weniger passend im Munde *aller*, als einzelner Chorpersoneen sind.» Tehát a πᾶς, ez a legáltalánosabb s legösszefoglalóbb értelmű szó in-

¹⁾ E. m. 30. l.

²⁾ U. o. 32. köv. l.

³⁾ U. o. 34. köv. l.

⁴⁾ Griechische Metrik. II² 850. köv. l.

kább illik egyes személyekre, mint az egészre?! Erre nem kell ellenérv.

De még más kifogás is emelhető Arnoldt elmélete ellenében.

Ő maga bevallja már nagyobb művének megjelenése előtt:¹⁾

«dass man im späteren Alterthum nichts mehr von einzeln sprechenden Chorpersone[n] wusste, — dass völlige Unkenntniss der alten Philologen von einzeln singenden oder sprechenden Choreuten, die in den tragischen und komischen Scholien bemerklich ist, durch nichts widerlegt wird.» S e tekintetben még csak arra sem hivatkozhatunk,²⁾ hogy vannak hypothesisek, a melyekről a régiek nem sokat tudtak s mégis elfogadtuk régen. Arnoldt elmélete híjával van minden történelmi alapnak, ügyesen megalkotott merészség s eppenséggel nincs elhihető alakban földolgozva. Tehát az ókori magyarázóknál semmi nyoma egyes kardalnokok szereplésének, nincs reá egyetlen utaló szócska és nincs is semmi szükség e felosztásra.

Végül még egy körülményre kívánjuk fordítani a figyelmet.

A görög népnek minden idealismusa, költőisége, erős rhythmikus érzéke mellett s művészi ösztöne ellenére sem képzelhető, hogy azon 24 kardalnok mindegyike oly magas zenei képzettséggel, solóra alkalmas csengő hanggal bírt volna, hogy a néha oly annyira nehéz menetű verseket, versszakokat, a legnagyobb változatosságú rhythmusokat egyként képes lett volna előadni. Föltéve, de meg nem engedve, hogy az a 24 dalnok mindenike valódi művész volt, kérdjük: ugyan mi értelme volt a kar legelső fölépésének, ha voltakép nem is a kar, hanem csupán egyesek szerepeltek? Lehetetlen elhinni, hogy éppen akkor, midőn a karnak először nyílik alkalma bemutatnia magát a műértő közönségnek, midőn azon tisztének kelle eleget tennie, hogy kifejezze érzületét, gondolatát általánosságban a darab meséjét illetőleg, midőn, hogy úgy mondjuk, egyedi jellemvonását kellett föltüntetnie az egésznek működésében: a komédia szerzője egyesekre bízta a szereplést.

Eddigi vizsgálódásunk nyomán bátran kimondhatónak tartjuk, hogy sem az ókori hagyomány nem tud semmit a kardalnokok egyenként szerepléséről, sem semmiféle ok nem forog fenn, a mely

¹⁾ Scenische Untersuchungen über den Chor bei Aristophanes, Elbing 1871, 7, 19. l.

²⁾ Mint Muff teszi e. m. 122. l.

csak némi jogosultságára vallana ama légből kapott elméletnek. Ámde a mellett sem nyilatkozhatunk, hogy a parodosban a kar helyett a karvezető vett részt, különösen azért nem, mert a karnak az első kardalban való együttes szereplését — ha minden egyébtől eltekintünk, már csak a színpadi illúzió kedvéért is — sokkal fontosabbnak látjuk, semhogy azt egy karvezetőre bízhatónak tartsuk. A karvezetőnek önálló, különleges működését távolról sem akarjuk kétségbe vonni, ellenkezőleg alább lesz alkalmunk rámutatni részletesen azon érvekre, a melyek okvetetlenül föltételezik a karvezető szereplését, hanem ugyanazt minden alap híján ráerőltetni a parodosra, hogy egy szépen kigondolt mesterséges elméletre alkalmazzuk, egyenesen tévedésnek kell bélyegeznünk.

Egyszóval tehát a kifejtett okok alapján az akharnaiak parodosában úgy a trokhaikos katalektikos tetrametereket (204—207 = 219—222 és 234—240), mint a paionokat (208—218 = 223—233) kizárólag a karnak tulajdonítjuk, a mely énekelve adta elő.

2. *Lovagok* (ἵππῆς).

E darabbal 424-ben Stratokles arkhon alatt győzött a költő a Lenaia ünnepen.

A *prologosban* (1—246) két rabszolga jelenik meg Demosthenes és Nikias képében, kik a paphlagon Kleon alatt nyomor és kintől csaknem kétségbeesve, szövetkeznek egy hurkással, hogy a bórkereskedőt elpusztítsák.

A *parodosban* (247—277) a lovagokból ¹⁾ álló kar lép föl a Kleon ellen a hurkás mellett foglal állást.

Arnoldt ²⁾ elmés mesterkedése itt már első tekintetre képzelenségnak tűnik s valóban bámulatos, mikép akadhatott fenn a tudós szerző ily minden nehézség nélkül szükölködő szerkezeten. Az egész trokhaikos tetrameterekből álló parodos feloszlik Kleon és a kar között. Nincs benne strophe és antistrophe, tehát még csak félkarokra sem lehet gondolni és Arnoldt mégis — a már fölebb említett elveihez ragaszkodva — egyes kardalnokokra erőlteti a sorokat, tökéletesen megzavarva ily módon az összefüggést a parodos gondolatai között. Nem is lett volna minden merészsége ellenére sem képes a 247—277 közé eső részt úgy felosztani, hogy el

¹⁾ Innen vette czímét a darab.

²⁾ E. m. 43. k. lapjain.

tudja foglalni mind a 24 kardalnokot, s azért feláldozva a komé-
diai cselekvény szemmel látható nehézkedő pontjait az elméletnek,
a 247. verstől a 497-ig nyújtja ki a kérdéses részletet.

Különben *Kock* is ¹⁾ hasonló tévedésbe esik, midőn ezt
állítja, hogy: «Parodos der Chors, mit dem ersten Epeisodion
untrennbar verbunden (235—497)». Tehát a parodost nem is a kar
fellépésével kezdi, hanem elmondát a paphlagonnal 5 sort,
Demosthenessel 7-et s csak azután lépteti föl a kart.

Ilyen elvek mellett nem lehet meghatározni a parodos fogal-
mát. Ha a parodos nem a kar föllépését jelzi, akkor elveszíti ön-
állóságát, rendeltetését, akkor nem tudjuk, hol kell határt vonni a
prologos és parodos, illetőleg a parodos és epeisodion között.

A mily képtelenség továbbá *Kock*tól a parodos kezdetét a
235-ik sorra tenni, ép annyira elfogadhatatlan az ő és *Arnoldt*
nézete a parodos végét illetőleg, a melyet a nevezett tudósok a
497-ik sorra tesznek. Nemcsak azért képtelenség pedig ez, mivel
ilykép az a soha és sehol sem igazolt eset forogna fönn, hogy a
parodoshoz egyenesen csatlakoznék a parabasis (498—610), hanem
azért is, mivel így a parodos bele nyúlnék az első epeisodionba, a
mire szintén nem tudunk analogont.

De ha vizsgáljuk a Lovagok cselekvényét, lehetetlen is tovább
nyújtani a parodost a 277-ik sornál. A parodosban is ugyanis a
kar és Kleon vitája van leírva. A kar komikusan utálva Kleon
viselkedéseire, mintegy szóbeli párbajra kényszeríti őt a hurkással,
tudtára adva a közönségnek, hogy ő (a kar) egyenesen Kleon ellen
a hurkás mellett foglal állást a kit biztosít is, hogy

ἀλλ' ἐὰν μὲν τόνδε νικᾷς τῇ βοῇ, τηνελλάσεις·

ἢν δ' ἀναιδεῖα παρέλθῃ σ', ἡμέτερος ὁ πυρραμοῦς.

Itt új változás áll be. A kar által felajánlott párviadal meg-
kezdődik Kleon s a hurkás között, közbe-közbe a kar dala által
szakítva meg. A 277-ik sornál új phasis áll be a drámai cselekvény
fejlődésében, tehát a parodosnak véget kellett érnie. Véget is ér
minden kétség nélkül.

E parodost is — mint *Muff* is megengedi ²⁾ — az egész kar
énekelte el. Már említettük, hogy felkarokra még csak gondolni

¹⁾ Kiadása 31. lapján.

²⁾ E. m. 138. l.

sem lehet. Pedig voltak, a kik gondoltak. Ilyenek Beer²⁾ s utána irodalomtörténetében Bode s fordításában Droysen. Beer szerint a kar nemcsak lovagokból áll, hanem ezek csak az egyik félkart alkotják, az ennek megfelelő másik félkart öreg lovagok teszik. A metrum különbözőségéből azonban sehogysem lehet arra következtetni, hogy itt Aristophanes a kétféle metrummal azt akarta jelezni, hogy a kar kétféle lovagokból áll s a ἰππεις τινες csak a 24 lovagból álló karra vonatkozik szemben a lovagok összes számával. A további érvekkel nem lehet okunk foglalkozni, minthogy a kiinduló pontúl fölvetett hibás alapot kénytelenek voltunk elvetni.

Bode és Droysen a 242. s következő sorból:

ἄνδρες ἰππῆς παραγένεσθε· νῦν ὁ καίρος. ὦ Σίμων,
ὦ Παναιτί· οὐκ ἔλαττε πρὸς τὸ θεῖον κέρας·

indúlva ki, azt állítják, hogy Simon és Panaitios az egyes félkarok vezetői s az egyik félkart öreg, a másikat ifjabb lovagok teszik. Simon és Panaitios valóban létező egyéniségek, mindkettő lovaghadnagy¹⁾; de a mily kevéssé képzelhető, hogy tényleg részt vettek itt e darabban a lovagok karában, sőt, látnivaló, szándékosan célzott rájuk a költő, mint ismert személyekre — a mi az ó attikai komédia egyik szokásos eljárása, — ép oly valószínűtlen, hogy alattuk karvezetőket kell érteni. Semmi módon sem igazolható hypothesis ez megint, a mely újabb nehézséget teremt ugyan a magyarázó számára, de az ó attikai komédia előadásának módjára éppenséggel nem nyújt felvilágosítást. Egyébkint a sok tekintetben hyperkritikus Arnoldt sem tud arról, hogy valamikor két karvezető lett volna. Növeli a lehetetlenséget még az is, hogy e helyen mindkét karvezetőnek a jobb szárnyra kellett volna kerülnie, a miről ép oly kevéssé szól a hagyomány, mint a hogy általában nem ismer két karvezetőt ugyanazon egy kardal előadása közben. Leghelyesebbnek tartjuk tehát megmaradni a mellett, hogy az a két név a kar két tagjára célloz, a kik bizonyára amaz ismert két egyént ábrázolták a komédia szabadságának folytán. Végül kimondhatjuk, hogy e parodost, az összes trochaikos tetrametereket a lovagoknak egész kara adta elő együtt énekelve.

(Folyt. köv.)

BOROS GÁBOR.

¹⁾ Ueber die Zahl der Schauspieler bei Aristophanes 27. 1.

²⁾ Mint a scholiasta megjegyzi: ἰππαρχοί· δὲ ὁ Σίμων καὶ Παναιτίος.

V A R I A E L E C T I O N E S .

LXXXII. Anth. Pal. XV. 13.

Ez az epigramma a cod. Parisin. 667. lapján, a mint a kezmenél levő fénykép mutatja, következőkép van hagyományozva.

Czíme a jobboldali margón: τ μακαρὶ κωνστα^ν τοῦ σικελοῦ
εἰς τὸν θρόνον αὐτοῦ

A költemény maga meg így:

εἰ μὲν τις σοφὸς ἐσσι ἐφέξῃς εἰ δὲ γε μούσης·
δακτύλῳ ἀκροτάτῳ ἀπεγεύσας πόρρω·
στῆθ' ἀπ' ἐμείο καὶ ἄλλοθι δίξῃς ἔδρην·
κλεισμός ἐγὼ φορέων σοφίης ἐπιύτορας ἄνδρας.

Jacobs a megcsonkult szöveget így gondolta kiegészíthetni:

εἰ δὲ γε Μούσης
νῆϊς, δακτύλῳ ἀκροτάτῳ ἀπεγεύσας μούνον
πόρρῳ στῆθ'

egybevetvén IX. 583, 1—2:

᾽Ω φίλος, εἰ σοφὸς εἶ, λάβε μ' ἐς χέρας· εἰ δὲ γε πάμπαν
νῆϊς ἔφυς Μουσέων, ῥῆψον ἂ μὴ νοέης.

és IX 191, 5—6:

εἰ δὲ σε φίλατο Καλλιόπῃ, λάβε μ' ἐς χέρας· εἰ δὲ
νῆϊς ἔφυς Μουσέων, χερσὶ βάρος φορέεις.

Boissonade így:

δακτύλῳ ἀκροτάτῳ ἀπεγεύσας, ὦ ξένη, πόρρῳ
πόρρῳ στῆθ'.

Én egyikhez sem csatlakozhatom: Boissonadehoz azért nem, mert πόρρῳ ismétlése éppenséggel nem valószínű; Jacobsshoz pedig azért nem, mert δακτύλῳ ἀκροτάτῳ-t kimozdítja hagyományozott helyéből. Ez ellen határozottan tiltakozik a rhythmus. A rhythmus azt érezteti velünk, hogy a szók eredetileg így gördültek egymás után:

δακτύλῳ ἀκροτάτῳ ∪ ∪ — ἀπεγεύσας — —

A hézagokban alighanem olyan szók állottak, melyek ἀπεγεύσασθαι-nak a tárgyat jelezték. Tekintve tehát az értelmet, én a következő kiegészítést javaslom :

εἰ δὲ γε Μούσης
δακτύλῳ ἀκροτάτῳ γλυκέων ἀπεγεύσασθαι δῶρων,
πύρρῳ στήθ'.

V. ö. Archiloch. Eleg. 1, 2. Μουσέων ἐρατὸν δῶρον. Solon fr. 13, 51 Ὀλυμπιάδων Μουσέων δῶρα. Pindar. Nem. 8, 12 τὰ τῶν Μουσῶν καὶ Ἀπόλλωνος δῶρα.

LXXXIII. *canistellum*.

Hagen Grad. ad. crit. 92. lap idézi a Cod. Bern. 236. f. 30^a col. 1. és ibid. f. 24^b col. 1-ből eme glossát:

Cerefrē canistris expetunt panis *carnis telis* adponunt.

Cererem carnis expediant panis *carnis tellis* adponunt.

E codex Vergilius-féle glossákat tartalmaz. Az előttünk levő glossa Aen. I. 701—2. versére vonatkozik, mely így szól:

Cereremque canistris

Expediunt.

A lemma tehát világos. Az interpretamentumbeli *carnis telis* vagy *carnis tellis* nem *canistris*-nak olvasandó, mint azt Hagen teszi, hanem *canistellis*-nek, amint azt a hagyomány követeli. Ime a deminutiv formának egy újabb előfordulása. Az egész tehát helyreigazítva így szól:

Cererem canistris expediunt: panes *canistellis* adponunt.

LXXXIV. *Az Abavus-glossariumhoz*.

A corp. Gloss. Lat. IV. 342, 53. sz. glossa így szól: *Figura imago sine pectore* (vagy: *peccatore*). Hildebrand Gloss. Paris. p. 143. ezt jegyzi hozzá: *Sine peccatore ineptum est. Latent duo voc. quæ figura voc. interpretantur, icon pictura*. Hogy sive *pictura* olvasandó, úgy hiszem, semmi bizonyításra sem szorúl.

LXXXV. *brisca*.

Cod. Bern. 236. fol. 65^a col. 2: *Fabum! brisca idest opera avium*. Hagen Gradus ad criticen 54. lap. e glossát a v és p hibás írásbeli váltakozásának példájául idézi: *avium* helyett ugyanis

apium olvasandó. E javítást nem kell igazolni; mert magától értetődik: persze tudnunk kell, hogy brisca mi. Sem Hagen, sem szótáraink meg nem mondják, úgy hogy az ember ezt is hibának nézi, pedig nem az; brisca népies latin szó és lépet, mézes sejtet jelent. Belőle vált a sardiniai bresca, spanyol cataloni bresca, provençali bresca, ófrancia bresche, mantuai bresca, siciliai brisca. Lásd Dietz, Etym. Wörterbuch der roman. Sprachen. 4. kiadás 66. lap. G. Gröber, Vulgärlat. Substrate romanischer Wörter a Wölfflin-féle Archiv I. 352. lapján.

P. THEWREWK EMIL.

K o l o s v á r. *)

3-dik Szám Decemberi Abonnement 1805,
A' FELSŐBBEK ENGEDELMÉBŐL.

Ma Szombaton ugymint December 28-dik Napján
A'
NEMZETI JÁTSZÓ TÁRSASÁG,
fog elé-adni
Egy Szomorú Játékát 3 Felvonásban
ezen nevezet alatt:
E L F R I D E.

Játszó Személyek;		
Edgár Anglus Király	---	Sáska.
Olgár Devonszirei Gróff	---	Kotsi.
Elfride, ennek Leánya	---	Lángné.
Gróff Athelvold, ennek férje Fő-Vezér	---	Láng.
Gróff Ardulf, Belső Tanácsos	---	Kemény.
Evin, Athelvold Komorníykja	---	Ernyi.
Albina, az Elfridé Szoba-Leánya	---	Theresia.
A' Bémenetel Ára		
Zárt-Helyre	---	30 xr.
Első-Helyre	---	21 xr.

A' Játék kezdődik pontban Hat után egy fertályal,
vége lesz kilentz Ora előtt.

*) A Jancsó-féle színlap-gyűjteményből közli Bayer József.

HAPPEL «MAGYAR HADI ROMÁN»-JA.

I.

A középkori lovagregény utódja a spanyol eredetű Amadis-regény. Jellemzi az erotikus elem. A hős egy hölgy kegyéért egy varázsos világ hőseivel, bűvészeivel és mesés szörnyetegeivel lép síkra, rengeteg sok kalandon esik át, míg végre méltó lesz az «egyetlen» szerelmére. E bűvös világot romba dönti Don Quijote «szomorú alak»-ja. De ekkor már az Amadis-regény számos fordításban özönlötte el Francia- és Németországot s óriási kedveltségnek örvendett, sőt elfajulásának tetőpontján állott. Nemcsak a la Mancha-i lovag, hanem a kor szelleme, melynek jelszava: fölvilágosodottság, harcz minden ellen, a minek látható, reális alapja nincs, — küzdött ellene. Opitz gúnyolja az Amadis-olvasókat, Logau és Bucholtz egyenesen ártalmasnak nevezik az Amadist. Gyalázó beszédek intéznek «a valótlan és a tiszta költés ellen; ez ezen okos, sivár és fagyos idő hangja, mely költészetet és hazugságot hason fogalmakul tekint. Ezen alapul a regény átmenetének belső szükségessége a történelemre.» *) A való után áhitoznak, a varázsszege és a csodás elem elvesztik hitelüket és érdekességöket, a regény alakjait modern mezbe bujtatják s hogy az ez által keletkezett egyhangúságot és unalmasságot enyhítsék, összevegyítik a cselekvényt a történelemmel, s így teremtettk az állami és szerelmi históriákat. E regények a renaissance bélyegét viselik magukon, felölelnek minden lehető anyagot, a romantikus középkor világát azonban állhatatosan kerülik. A költők figyelme a jelenre irányul, oly műveket létesítenek, melyek a történeti múlt mellett a jelen eseményeit tárgyalják, de idegen czégér alatt. Zesen Fülöp regényeinek hősei és hősnői pásztorruhába öltöztetett XVII. századbeli emberek; a braunschweigi herczeg korabeli udvari, való történeteket ecsetel, melyekben a tényeket és neveket a felismerhetetlenségig elferdíti; Lohenstein a habsburgi ház császárainak történetét adja allegorikusan és a nevek betűinek helycseréjével.

A kor ridegsége leghatározottabban nyilvánul a hamburgi «regénygyár» működésében. Lohenstein «Arminius»-ában beleviszi a tudós elemet a regénybe, melyet a hamburgiak hallatlan módon

*) Gervinus, Gesch. d. poet. Nat. Lit. III. 395.

kiaknáztak. E regények nem egyebek, mint a tudákosság és a történeti adatok irtóztató tömkelege, melyet szerzőik minden kritika nélkül hordtak össze; a keret lett földologgá; a tudomány sivatagában a szerelmi historia vékony ere néha egész félköteten keresztül eltűnik. E regények elemei: minden népek és korok történelme, nép- és földrajz, útleírások, természet és morál, minden ágában, alkotmánytan és a kormányzás művészete, erkölcsi és életszabályok, régiségek, újdonságok, titkos udvari skandalumok, bölcsélet, új találmányok, astrologia és sok egyéb babona; s e rengeteg tudomány mind rendszerint egyetlen egy regény keretén belül található. S csodálatos! e torzalkotások tetszettek s a mi még csodálatosabb, kivált női közönségük volt, egyik kiadást a másik után érték. E «tudós» regények gyorsan lettek népszerűekké, gyorsan is feledtek el őket. «A XVII. század végén és ép Lohenstein műveivel szemben, beáll az ellenhatás e „megbolondult reálencyclopaediák” (a mint Eichendorff e regényeket nevezi) ellen, melyet a népies regény fölvirágzása is tetemesen elősegített.»¹⁾

E regények főművelője Happel, halálával tanítványai Hunold és Bohse. Happelről a legkülönbözőbb adatok és vélemények keringnek, azért talán helyen lesz, ha életét és műveit, a mennyire az adatok hiányossága engedi, röviden összeállítjuk.

II.

Happel Eberhard Guerner (Werner),²⁾ a XVII. század utolsó évtizedeinek egyik legnépszerűbb regényírója, született 1647 aug. 12-én Kirchhayn-ban, Hessen tartományában, hol atyja akkortájt lelkész volt. 1663-ban foglalkozott a marburgiegyetemen mennyiség-tannal és orvosi tudománnyal, későbbben jogot is hallgatott. E marburgi tartózkodás arra adott okot, hogy az irodalomtörténetírók születése helyéül Marburgot említik. Egyetemi tanulmányainak befejezte után szülőföldjén, 1668 óta Magdeburgban, Harburgban és utoljára Hamburgban nevelősködött három évig, hol meg is nősült és tollával kereste meg a maga és családja számára a mindennapi kenyeret. 1673-ban Kiel-be költözött, hol jogi és mennyiség-tani órák adásával tartotta fenn magát. 1674—79-ig Holsteinban hivataloskodott, azután újra visszatért Hamburgba, folyton regé-

¹⁾ Heinrich G., A német irodalom tört. II. 503.

²⁾ Allg. deutsche Biographie. X. 551—52. J. Franck.

nyeket és történeti munkákat írva. Itt fejezte be életét, 42-ik évében, 1690 május 4-én. Ezen életrajzi adatok Happel «Teutscher Karl» cz. regényéből vannak véve, melyben «Kirchberg» név alatt önéletrajzfélét adott.

Happel halálózásának évét az irodalomtörténetírók, az egy Kobersteint kivéve, minden megjegyzés nélkül elfogadják, *annak daczára*, hogy Happel neve alatt 1691—94-ig még négy regény: az «Engelländischer Eduard» (Ulm. 1691. IV.), a «Bayerischer Max» (Ulm. 1692. IV.), a «Sächsischer Wittekind» (Ulm. 1693. IV.) és a «Der schwäbische Arioivist» (Ulm. 1694. II.), jelent meg. Koberstein (I, 695), hivatkozva e regények tartalmára, mely az 1691—94. évek napi történetét tárgyalja, (pl. a «Sächsischer Wittekind», melyben a 91. év végéről és a következő év eseményeiről körülményesen van szó), valószínűnek tartja, hogy Happel a 94-ik évet, sőt még a következőt is megérte. Ezen állítást, bármilyen elfogadhatónak látszik is, megczáfolja Happelnek 92-ben Ulmban kiadott «Historia moderna Europae» cz. művének előszava, melyben a kiadó valóságos dicsőítő hymnust zeng a megboldogult Happelről, «korának legjelesebb történetírójáról», ki nem láthatta e kitünő művét nyomtatásban, mivel már egy éve, hogy elhunyt.¹⁾

Ellentmond Koberstein állításának az ugyane műben levő könyvjegyzék azon könyvekről, «melyeket Happel úr írt és nyomtatásban kiadott». Ezek között hiányzik az előbb említett négy regény. Tehát kétségtelen, hogy írónk csakugyan 90-ben halt meg.

A szintén 92-ben megjelent «Bayerischer Max» névtelen előszava ugyan nem említi Happel halálát, annyit azonban mégis megjegyez, hogy a regény az ő modorában van folytatva.²⁾ A most már előtérbe nyomuló kérdés, hogyan került e négy regény Happel nevéhez, csak föltevésekkel oldható meg. Happel népszerű nevét czégérnek használta az ulmi kiadó; találhatott író, a ki e négy regényt megírta és Happel neve alatt kiadta, a magáét talán silányabbnak gondolván, mint amazét. Ezen Pseudo-Happel kilétét kitudakolni, ma már talán a lehetetlenségek közé tartozik. Már a «Magyar hadi román» folytatója, ki 97-ben a meglevő öt kötethez

¹⁾ Voransprache an den unpartheischen Leser: «Es ist zwar der seelige Herr Happel vor einem Jahr gestorben, und hat nicht das Glück gehabt, diese seine beste Arbeit selbst völlig in Druck zu sehen.»

²⁾ Goedeke, Grundriss. 1887. III. 258.

a hatodikat csatolta, nem mert Happel névvel visszaélni s szerényen nevének csak kezdőbetűit, mint a folytatót, nyomtatta oda a «hírneves» Happel név alá.

Happel rendkívül termékeny író volt és 73-tól 90-ig tizenkét regényt és kilencz nagyobb történeti munkát írt. Regényei a következők: 1. Der asiatische Onogambo, melynek főhőse Xunchius, a hatalmas kínai császár, ki mint kőborló lovag bekalandozza Ázsiát; ezzel kapcsolatban tartalmazza a regény Ázsiának és más országoknak egyetemes nép- és földrajzát, a császár és mások szerelmi törtéiját. Hamb. 1673. 2. Europäischer Toroan. Európa összes államainak leírása, galáns keresztyén-török hősi és szerelmi törtéijával. Hamb. 1676 és 1709. 3. Christlicher Potentaten-Roman. Foglalkozik az 1671—79. évek történetével, különösen háborúival. E mű sikere, melyet idegen nyelvre is lefordítottak, bátorította Happelt — a mint maga is mondja — a «Magyar hadi román» megírására.*) Hamb. 1681. II. 4. Insulanischer Mandorell, vagyis a föld összes szigeteinek leírása. Ebben fordul elő a spanyol Ser-rano története mely a robinsonádok előfutárjának tekinthető. Hamb. 1682. (Goedeke) és 1688 (Menzel). 5. Der ungarische Kriegsroman. 1685—97. Ulm és 1687. 6. Der italienische Spinelli, ú. n. európai történeti regény az 1685. évre. Ulm. 1685. IV. 7. Der spanische Quintana az 1686. évre. Ulm. 1686. IV. 8. Der französische Corman-tin az 1687. évre. Ulm. 1687. IV. 9. Der ottomanische Bajazet az 1688. évre. Ulm. 1688. 10. Teutscher Karl az 1689. évre. Ulm. 1690. IV. 11. Afrikanischer Tarnolas. Ulm. 1689. 12. Der akademische Roman, melyben a szerző saját egyetemi életét ecseteli. Az első e nemű regény a német irodalomban, mely számos utánpótlást talált. Ulm. 1690. II.

Történeti művei: Historia moderna Europæ, tárgyalja az 1648—71. terjedő korszak történetét, Thesaurus Exoticorum, Türkischer Estats- und Kriegs-Bericht, Mundus mirabilis tripartitus, Relationes curiosæ, Ehrensäule christlicher hoher Alliirten oder historische Beschreibung des jetzigen Türkenkrieges, Fortuna Britannica, Fluth-Chronik, Kern-Chronik bis 1689. Kiváló érdemet szerzett magának Valerius Maximus élvezhető lefordításával (Hamb. 1676), mely addig Heinrich der Teichner 1489-ben kiadott paraphrastikus fordításában tengődött.

*) Der ungarische Kriegsroman. I. B. Vorwort.

Happel kalandos, phantastikus, néha hihetetlen elemeket kever össze, melyekből regényeit alkotja, sőt nem egy ízben az Amadis-regények varázslóit szerepelteti egészen komolyan, ő, a ki neveti és gúnyolja a babonás, tudatlan tömeget. Meséjének szálai minden regényében teljesen egyforma elemekből vannak szöve, ú. m. a nemes, szenvedő herczegnőből, a vitéz és szép lovagból, ki számtalan veszélybe keveredik, melyekből vagy a férfiruhában, amazonként szereplő herczegnő vagy inasa, ki a föld legagyafűrtabb kópéja, kiszabadítja. Ez Happel regényeinek legderekebb alakja, ámbár tettei néha izetlenek és túllépik a tisztesség határait; tréfáival mindig kész, ha ügyes-bajos ura bánkodik. Ő a regény komikus és humoristikus elemének képviselője, a hősök és hősnők udvari bolondja. A cselekvény színhelye rendszeren Törökország, Ázsia és Afrika. Hőseit megutaztatja a félvilágon, míg végre békén hagyja őket. A regény alakjai rendkívül tudós emberek, kik a történelemmel, föld- és néprajzzal csak úgy dobálóznak; mozgó könyvtáraknak nevezhetnők őket, mert a mit az egyik nem tud, arról bizonyosan a másik ad fölvilágosítást; különben ez összefügg a szerző nézeteivel a regényről. Az «Insulanischer Mandorell» egyik hosszú szakaszában, mely a regények eredetéről szól és P. D. Huets «De l'origine des Romans» (Párizs, 1670) cz. művének kivonata, ezeket olvashatjuk: «A regény legelőkelőbb célja, vagy legalább annak kellene lennie: a különböző dolgokban és ismeretekben való fölvilágosítás, e mellett az erény mindig dicsérendő, a bűn mindig sujtandó.» Hova vezethette és vezette tényleg is Happelt és tanítványait ezen visszás elv, az nyilvánvaló. Halvány sejtelve sem volt a regény alkotásáról és a cselekvény egységről, egyébiránt ebben Lohenstein követője.*) A regény alakjait arra használja, hogy az olvasó közönség, a szárazon előadott tudományos halmazban kimerülve, mulattatót is leljen. Legjellemzőbb erre nézve a «Magyar hadi román» VI. köt. előszavának ezen kitétele: «Happeliusz úr azt hitte: a törökök folytonos veszteségek mellett 1689-ben minden bizonynyal békét kötnek, azért összehozta hőseit és hősnőit, hogy úgy a török háborút, mint kalandjaikat örvendetes

*) Cholevius, Die bedeutendsten Romane des XVII. Jahrhunderts, 15. l., Tacitus történelmi művei befolyásának tulajdonítja, hogy a regényírók, de különösen Lohenstein, egységes előadásra semmikép nem törek-szenek.

lakomával fejezhesse be; de miután e háború most már annyi év óta folyik, újra szét kellett őket szórni a világban, hogy históriájok a nagyérdemű olvasót egészen az óhajtott béke megkötéséig érdekelhesse.» A tudomány azon iránya, mely idegen tartományok leírásában, távolban lakó népek erkölceinek és egyetemes történeteinek rajzában nyilvánult, adta meg Happel regényeinek azt a kiváló érdekességet a XVII. sz.-beli olvasók szemében. Hogy a jelenre is áttért, a nélkül hogy azt a korabeli regényírók mintájára rejteni iparkodott volna, azt Meier Joákim, a Zoraide fordítója és számos eredeti regény szerzője, határozottan megróttá.¹⁾ Happel regényei semmiféle kritika előtt meg nem állhatnak; az irodalomtörténetírók mind igen kicsinylőleg nyilatkoznak róla, de már valóban megvetőleg Graesse irodalomtörténetében,²⁾ hol Happelt «Universalschmierer»-nek nevezi, ki kalendáriomszerűleg dolgozta föl az egyes évek történetét vaskos egészszé és egy jó csomó «salabakter»-t bocsátott világgá.

Történelmi műveiben ugyanazon hiba észlelhető, mint regényeiben. Tények és adatok összehordása, nevek és évszámok jegyzéke, adomagyűjtemény a legnagyobb stílusban: ez Happel történelmi tudománya, melyben a vezérlő eszmét, önálló világnézetet és szellemi középpontot hasztalanul keressük. Ez különben korának főjellemvonása is, mely többre becsülte a gépies munkát, az életelen anyagot, mint a szellemi működést és önállóságot. A tudomány csak ismeret, s a helyett hogy a dolgok velejébe hatottak volna, a sokkal kényelmesebb terjengősséget választották.³⁾ Történelmi művei között becsesebbek a «Relationes curiosæ» cz. munkája az összegyűjtött adatok gazdagsága miatt. Rendkívül olvasott ember volt, ki nemcsak a klasszikusokat, hanem a korabeli és középkori német és latin írókat is mind ismerte, lépten-nyomon idéz belőlök, sőt «Akadémiai» regényében (II. 87) Fischartot⁴⁾ is fölhasználta.

Ezen óriási irodalmi működés mellett Happel stílusa fölötté gyarló, Menzel erősebb kifejezéssel «nyomoruságos»-nak nevezi. Sohasem hagyja el a száraz krónikás hangot, képzeletét nem ragadja

¹⁾ G. G. Gervinus, III. 404.

²⁾ Lehrbuch der allg. Literaturgeschichte. III, 2, 249.

³⁾ Prutz, Geschichte des deutschen Journalismus. I. 372.

⁴⁾ H. Kurz, Gesch. d. d. Lit. 1865. II. 406.

meg semmiféle dolog, azért élénkebb színezés ismeretlen nála. Fölhasználja a retorika minden csínját-binját, hogy valamely dolgot röviden el ne beszéljen; minél laposabb, terjengősebb az előadás, annál jobban van elemében; különös virtuozitással használja a jelzőket, melyekből néha egy tárgy rajzához féllapra terjedő halmazt szed össze. Az olvasó a legnagyobb gyötrellemmel vergődik az egyes fejezeteken át. A humoristikus részletek élvezhetőbbek, de itt nem annyira stilusa és előadása, mint az összeszedett furcsa dolgok hatnak.

Kortársai négyszem közt mesélgették egymásnak, hogy a minden időben «írásra és harczra kész» Happelhez a hamburgi tanács igen gyakran fordult amaz erélyes államiratok fogalmazása végett, melyekben a szabad birodalmi város jogait védte a szomszédos támadások ellen.

Ezek után áttérhetünk Happel «Magyar hadi román»-jának ismertetésére és bővebb tárgyalására.

III.

A «Magyar hadi román» ket kiadást ért 1685. és 1687-ben.¹⁾ Hat kötetből áll,²⁾ melyből ötöt Happel irt meg, a hatodikat ismeretlen szerző, ki nevének kezdőbetűit³⁾ nyomtatta csak a könyv címlapjára. Minden kötet két könyvre van osztva, kivéve a hatodikat, mely négy könyvből áll. E rengeteg munka lapszáma 5004.

A regény címe (mai helyesírással) a következő:

Der ungarische Kriegs-Roman oder ausführliche Beschreibung des jüngsten Türken-Krieges, wobei aller darinnen verwickelter hoher Potentaten Länder, Macht und Herrschaft, absonderlich aber eine curieuse Beschreibung von Ungarn, Persien und Türkei, zusammen den denkwürdigsten Belagerungen und blutigsten Feld-Schlachten, so die Türken Zeit ihrer Herrschaft zu Jedermanns Verwunderung vorgenommen und erhalten haben. Unter einer anmuthigen Liebes- und Heldengeschichte auf Romanische Weise in einer reinen ungezwungenen deutschen Redensart verfasst und

¹⁾ Mind a kettő megvan a nemzeti múzeum könyvtárában.

²⁾ A munka negyedrét kiadásban Ulmban jelent meg. Az I. és II. kötet 1685; a III. k. 1686.; a IV. k. 1687; az V. k. 1689; a VI. k. 1697-ben.

³⁾ Continuiret von L. H. H.

mit allerhand nutz- und ergötzlichen historischen, politischen und dergleichen leswürdigen Sachen angefüllet, von Everhardo Guernero Hapelio. Mit schönen Kupfern gezieret. Ulm. Druckts und verlegt Mattheus Wagner. 1685. 8-r.

A regény négy alkatrészből áll, melyek párhuzamosan, de legtöbnyire összefüggés nélkül haladnak egymás mellett: 1. a szerelmi história és a kalandok elbeszélése; 2. az 1683-ban kezdődött török hadjárat; 3. Magyar-, Törökország és Perzsia történelme, politikai és művelődési viszonyainak rajza; 4. a vegyes, részint babonás, részint a természettudomány köréből vett dolgok előadása, ezek valóságos értekezések.

A regény annyi személyt és nevet, annyi kalandot és históriát fűz egymáshoz és bonyolít össze, hogy kivonata alig adható, annál is inkább, mert Happel ezen regénye sem különbözik cselekmény, jellemzés és előadás dolgában a kor hasonló tárgyú és irányú műveitől. Azért, azt hiszem, elég lesz a regény tartalmának áttekintése, a hazánkra és a hazai dolgokra vonatkozó részletek bővebb jellemzésével.

A cselekmény II. Achmet szultán kalandjaival indul meg, ki egy fehér szarvas üzésében eltéved az erdőben, s kiszabadít egy leányt egy tatár kezéből. A leány szüleinek házához vezeti, hol a szultánt felismerven, agyon akarják ütni, de szorult helyzetéből kisegíti egy idegen lovag. A szultán Nándorfehérvárra megy, hol Kara Mustapha tanácsára háborút üzen Magyarországnak. A szultán mulattatására állatviadalkat rendeznek. Zolfiár, szerezsen hadi fogoly kitünteti magát, a miért elszabadul börtönéből. Dolobat, a mingréliaiak hadnagya, két kutyát hoz, melyek még a tigriseken is győzedelmeskednek. A szultán kegyébe fogadja és Dolobat fölhasználja az alkalmat ezredesének, Cergelynek rágalmazására; ezt lecsapják és amaz lesz a mingréliaiak ezredese; sőt Cergelyt egy ízben orvul meg akarják ölni, de Lompyn nevű szemfüles inasa megmenti, ki az arabs Alonsot és Ibrahimot kíséretével hívja segítségül. A társaság Ibrahimhoz megy, hol vidám poharazás és beszélgetés közben (Ibrahim elmeséli élete folyását) eltöltik az időt. Másnap reggel Cergely vagy Tanco gróf ablakán megpillantja Dolobot; erre elfutja a méreg, nagy bottal kirohan és tarkón üti ellenségét úgy, hogy az menten összeesik. Cergelyt börtönbe vetik, mert a szultán ittléte alatt tetteleg bántalmazott egy főtisztet, s halálra ítélik. Lompyn ismét fárad ura érdekében, csúffá teszi a

nagyvezért s megmondja a szultánnak, hogy akkor az erdőben Cergely volt a megmentője, a szultán erre megbocsátja neki a vétet. Az inas örömmel visszatér, de már ekkor urának hült helyét leli csak, miután alig néhány órával előbb több álarczos kiszabadította a börtönből; annyit mégis megtud, hogy Cergely Balassi Ferenczcel, ki Achmetnek jelentette, hogy Tököly a hadi szemlén nem vehet részt, Magyarországba menekült. A hű szolga nagybúsán Budára tart s útközben egy zsidónak elad egyet-mást. Mikor már elváltak, észreveszi Lompyn, hogy a zsidó hamis aranyokat adott neki; utána siet és jól megbotozza. A zsidó Budára érve bepanaszolja Lompynt, a kit mint közönséges útonállót börtönbe vetnek; de mikor Ibrahim, a budai pasa, hazajön, kiszabadul onnan. Cergely azalatt Tökölyhez megy, de nem időz nála sokáig; mikor a török Bécsot ostromolja, már ott van. Párharcot vív egy hatalmas törökkel s boszút állhat Dolobáton, kinek fejét széthasítja egy kirohanás alkalmával. Lompyn pedig a török táborban addig settenkedett a nagyvezér körül, míg ennek drága kócsagforgóját ellophatta és átszökött Bécsbe urához. Kara Mustapha dül-fül mérgében és kapóra jön neki, hogy Ibrahimot, Cergely barátját, bevádolták nála. Elküldi neki a zöld zsinórt, a mi miatt meg a szultán haragját vonja magára; végleg megbuktatja őt Bécs felszabadítása. Cergely elkerül Bécsből, újabb bajokba keveredik, a törökök elfogják és tűzhálálra ítélik. Már-már meggyújtják alatta a máglyát, midőn régi jó barátja Murat herczeg meglátja és felszabadítja. Lompyn azalatt az aldunai vidéket kalandozza be, mint Hildebrand jövendőmondó, és megréfál egy szerb parasztot és a feleségét s végre urára talál. Ez sétalovaglás közben a rablók kezéből megmenti Tescolát, Castriota gróf leányát, szerelmes lesz belé s eljegyzi. De egyszer, a mikor Cergely épen távol van, újra elragadják Tescolát és anyját. A búsuló Cergelyt a jókedvű Lompyn vigasztalja és szórakoztatja isteni Lilirumjának, egyetlen szerelmének, kinek számára, mert az apja suszter volt, annyi börtönlopott, nevetséges rajzával. Cergely bújában világnak megy, de a Kaukaszban újra fogságba esik. Konstantinápolyba viszik több fogolylyal együtt, a kik között Tescola is van. Hajóra szállnak, de útközben borzasztó vihar támad és Cergely tulajdon szemével látja a hajót sülyedni, s rajta Tescolát. A kétségbe esett Cergelyt Konstantinápolyban a het toronyba zárják, de Lompyn talál útmódot ura megszabadítására. Cergely újabb kalandokra indul,

Vulturinonak, a mingréliai hercegnek, házához kerül, kinek gyönyörűséges leánya, Basky hercegnő, halálosan megszereti a nemes, hős lovagot. Ez, miután Tescolát úgy is elnyelte a tenger, Vulturino kérelmére eljegyzi a hercegnőt. De az ádáz sors még mindig nem nyugszik! Cergely kénytelen a mingréliai csapatokkal Görögországba menni, hol a görög hadsereggel együtt a törököt megveri. A háború esélyei között hazakerül atyjához Drivassóba, hol végtelen öröme jegyesét találja, ki mint amazon Cergely fölkeresésére indult. Ide jön Lompyn is, ki az alatt mint szent Hida, remete bebarangolta egész Kis-Ázsiát s szerelmi frigyre lép Tanco gróf szakácsnéjával. Ennyi vizsály után a fiatal pár meghatározza az esküvő napját. Lompyn tanácsára harczi játékot rendeznek, a melyen a nők is részt vesznek amazon ruhában. Már javában folyik a mulatság, midőn egy idegen amazon jelentkezik leeresztett sisakrostélylyal s Basky hercegnőt párharczra hívja. Az idegen hős nő legyőzi a hercegleányt és jutalmul Cergelyt követeli. Cergely odajön, az amazon leveti sisakját és a meglepett Cergely keblére borul, ki benne Tescolát ismeri föl. Basky hercegnő lemond Cergelyről s vigasztalja magát Bilbila herceg karjaiban, ki már régen törte magát kegye után. Természetesen az örömkönyek özöne hull, a mesélgetésnek és magyarázatnak se vége, se hossza, és ki-ki párjával boldogságban úszik. De újabb akadály áll be! A szerencsétlen Alimát, ki szintén Tanco gróf udvaránál tartózkodik, az általános gondatlan öröm között egy álarczos lovag elragadja. Az egész férfitársaság szét szeled a szélrózsa minden irányában az elveszett hölgy fölkeresésére. A cselekvény most már Castriota gróf birtokán játszódik le, hova az otthon maradt nők elmentek. Lompyn Konstantinápolyba megy az elszöktetett Alima után. Itt azonban agyafúrtsága újra előtérbe lép; mint szent Maruk, a próféta küldöttje, elbolondítja egész Konstantinápolyt s uralomra segíti a trónörököst. Ezek után hazatér. Itt megérkezve, hallja, hogy a csomó már megoldódott. Alimát saját szeretője, Hassan szöktette meg, azt híven, hogy jegyesét erővel tartják vissza. Most már megtartanak egy feltuztat lakodalmat. A fiatal Castriota György gróf is, fölbuzdulva a sok turbékolás láttára, szintén megízleli a szerelem édességét nevelőjének, Cliniasnak végtelen boszúságára, és ezzel végződik a regény.

Az eddig elmondott tartalom csak vékony vázlat, az epizódok ki vannak hagyva, melyekben szintén csak szárazföldi és tengeri

kalandokról és veszélyekről, nőrablásról, álarczos lovagokról stb. van szó. Cergely, már a mennyire annyira főhős, azért legjobb volt a mese fonálát szerepléséhez fűzni, különben el se lehetett volna mondani e regény tartalmát, melyben körülbelül 150 személy szerepel.

A személyek jellemzésével röviden végezhetünk. Happel jellemeket egyáltalán nem tud kidomborítani. A hősök, mint Cergely, Zolfiár, Alonso stb. kétlábú erények, kikben csak fényes tulajdonságok vannak árnyék nélkül. Oroszlánszívűek, a nemes dolgokért könnyen felhevülők, szívők igen alkalmas talaj a szerelem virágjának tenyésztesére, számtalan bajba keverednek, melyekből mindig valami «deus ex machina» megmenti őket s végre sok hányattatás és próbáltatás után behajóznak a boldogság és házasság nyugodt révébe. A nők jelleme szintolyan, mint a férfiaké. Szeretnek férfiruhában járni, amazonoskodni és sok veszély fenyegeti őket, hiszen nem csoda, egyedül járkák be a kerek földet, de ha tűzben járnak is, sohasem égetik meg magukat. A mi aztán irónknál rossz, az a pokol söpredékének is rossz volna, mint Kara Mustapha és Dolobat, a kik azonban súlyosan bűnhődnek. Ezen személyek érdekes tulajdona, hogy nagyon magas származásúak, legalább is grófok. Még egy «genre»-je van Happelnek, a komikus alak, mely Lompyn inasban nyer képviselőt. Ez már majdnem egyénítettnek mondható, némelykor jól tréfál, ámbár a tréfa mesterként és csinált volta mindenkor szembe tűnő, tréfái néha ízetlenek, sőt mocskosak is. Rajzánál megfélekezett Happel úgy az æsthetikai ízlésről, mint a józan ész követelményeiről. Magyar ember nem szerepel az egész regényben, a két történeti személyt, Tökölyt és Balassit kivéve; a Mihály nevű török kém, ki magyar embernek látszik és a magyar viszonyokat oly jól ismeri — mint későbbben kiséül — morva születésű vasas német.

A mi a regény történeti részét illeti, az I. kötet magában foglalja az 1683-ban megtörtént dolgokat, Achmet szultán hadüzenetét, Magyarország történelmét a magyarok bevándorlása óta és Tököly Imre politikai műveleteit. A II. kötet leírja a szövetséges hatalmak harcát a törökkel, a bécsi hadiszemlét igen pontos név- és csapatjegyzékkel, Bécs ostromát és fölszabadítását. A III. kötet a 85-ik évi események rajza a legnevezetesebb török ostromokkal a XV. századtól kezdve. A IV. kötet előadja a 86-ik év történetét, Buda és más nevezetes várak ostromát, Buda ostromának

naplóját június 7-től egészen szeptember 2-ig délutáni 3 óráig, a mikor Budát visszafoglalták a töröktől, és azon emlékezetes tengeri csatákat, melyeket valaha is keresztyének és törökök vívtak. Az V. kötet foglalkozik az 1687. és 1688. évek hadjárataival, a mohácsi vészszel, a királyi koronázással, a két szultántestvér versengésével Konstantinápolyban, Belgrád és más híres magyar, szlapon és görög várak elfoglalásával. A VI. kötet ecseteli a két Zrinyi életét és halálát s lényegtelen dolgokat a még nyolcz évig folytatott török háborúból.

A történelmi és vegyes részek túlnyomó számmal egészen megokolatlanul vannak a regény keretébe bele illesztve, semmi összefüggésben nincsenek a cselekvénnyel. Ha valaki egy nevet említ, ez elegendő ok arra, hogy az egész társaság nekirohanjon annak az illető személynek, mondja el mindazt, a mit arról a dologról csak tud. Mindig találkozik újságoló, a ki a legújabbban történt eseményeket elősorolja, és pedig oly pontossággal, hogy még a kiadott okiratokat is szószerint idézi.

A vegyes részek, «*liebliche Discourse*», mint a szerző nevezi, minduntalan zavarják az olvasót. Egynéhány tétel elősorolása elegendő arra nézve, hogy tudományos és erkölcsi értékekkel tisztába jöhessünk, pl. az álmképekről, a vaspikkelyekkel fődött sárkányról (ein erschrocklicher Wurm), a varázsvesszőről (Wünschelruthe), a gulákról, a já ékszenvedély ártalmasságáról, a szerencse forradóságáról, a talizmánokról, emberekről, kik emberhúst esznek, értekezés a sóról, a juccagyökér használatáról stb. Ezen dolgok forrásai után kutatni és azokat felsorolni egészen hiába való fáradság volna, egyébiránt Happel megnevezi őket nagyobb részt, így a IV. kötetben közel félszáz szerzőre és munkára hivatkozik.

Nevezetes Abraham a S. Clara «*Auf, auf ihr Christen*» cz. röpirata a török ellen, mely a III. kötet keretén belül egész terjedelmében (169 lap) közölve van. Ez a prédikációféle Bécs ostromlásának évéből (1683) ered. Alapgondolata, hogy a török, a nyomorult pogány minden baj kútforrása, mely az országot éri, de viszont a török pusztítás Isten büntetése. Ezen röpirat a «Wallenstein táborá»-ban előforduló kapuczinus szónoklatának előképe, sőt Schiller egész sorozat fordulatot vett át belőle. (A. a S. Cl.: «*Nach dem S kommt das T, nach der Sünd kommt der Türk.*» Schiller: «*Hinter dem U kommt gleich das Weh, das ist die Ordnung im A B C*» stb.) — Ugyancsak a III. kötet II. könyvének

XXIX. fejezetében adja a szerző Camerarius után Iréne, a csodaszép görög leány tragikus esetét, mely nálunk először Mikesnél fordul elő, későbbben pedig Bolyai Farkas után Kisfaludy Károly dolgozta föl szomorújátékká.

IV.

A magyar viszonyokat szándékosan nem érintettem eddig, hogy tárgyalásuk egységesebb formába önthető legyen. Ezek az I. kötet XXIX—XXXIV. fejezeteiben foglaltatnak, de elszórtán is fordulnak elő egyes adatok, melyeket teljesség szempontjából illő helyeiken közbeszúrtam.

A XXIX. fejezetben leírja a szerző Magyarország határait és nevezetesebb városait; megkülönböztet szabad kir. városokat, szabad városokat és hét szabad bányavárost. Termékenysége: Felső-Magyarország hegyei sokkal magasabbak, mint a svájci alpok, nagyobbára pompás bor terem rajtok s barlangjaikban sárkányok (Drachen) találhatók. A föld termékenysége oly nagy, hogy a fű embermagasságnyira nő, némelykor még a kocsik magasságát is meghaladja. Ehető vadban nincsen hiány, a Tiszáról (Theisse) azt mondják, hogy a víz harmada halakból áll. Ez a Kárpátokban ered es elválasztja Magyarországot Erdélytől. A többi folyamok is gazdagok halakban. Rengeteg mennyiségű gabona terem, mert a magyarok jól gazdálkodnak. A gabonát a rablók és tolvajok elől mély vermekbe rejtik. A tartomány mintegy tömve van nyúlakkal, tyúkokkal, kappanokkal, pulykákkal, birkákkal, ökrökkel, bivalyokkal és gyönyörű lovakkal, melyek testre nézve nem igen szépek, de gyors lábúak és kitartók. Az országban található mindenféle márvány, kristály, rubin, gyémánt, türkiz, opál, czinober és tükörüveg, sok meleg forrás, savanyúvíz és más különös természetű források. A budai hőforrások arról nevezeteseek, hogy bennök halak élnek, melyek a Dunába dobattván, elpusztulnak. Most leírja Happel a magyar bányákat. Ezután beszél egy híres eperjesi orvos nyomán Magyarország különlegességéről, az «aurum vegetabile»-ről vagyis a növény aranyról, mely a földből kiszáll s mintegy keresi az embereket*) s elősorol néhány példát. Egy paraszt néhány rőf hosszúságú

*) «Nehmlich in Ungarn sichs wol zuträgt, dass das Gold selber aus der Erde steigt und die Menschen sucht.»

aranygyökeret szántott ki a földből. Zemere Laskó, zemolini gróf, 1670-ben szőlejében oly szőlőfürtre akadt, melynek arany magvai voltak. Zemerin grófnő aranydrótot hord ujján, mely gyűrűvé alakult és répából nőtt. P. Athanasius Kircherus szerint így magyarázza a dolgot, hogy a növények, melyek az érczes helyek iránt természetes hajlammal birnak, természetes appetitus erejével magokba szívják gyökereik segítségével az érczes anyagot. Ezzel kapcsolatban értekezik Zacharias Theobaldus «De arcanis naturæ» cz. műve után a kobaltról, ama mérges kigőzölgés egyik fontos alkatrészéről, mely a magyar bányákban oly nagy veszedelmeket okoz. — Lakosok: A magyar faj nemes és bátor népet alkot, mely a fegyverforgatásban igen jártas, azonban tudós férfiak is vannak köztük. Nyelvök egy európaihoz sem hasonlít, de a latin nyelv közhasználatú náluk, úgy a magas mint az alacsony származásúaknál, ennek következtében idegenekkel igen könnyen megértetik magukat. A magyarok igen jó lovas katonák, kiket huszároknak neveznek. Fegyverzetök lánsa, melyet kopjának neveznek, bárd vagy szerkerce, buzogány (Pusikan) és ostor. Kezökben viszik a fehérre és pirosra befestett zászlós kopját (Copie), azonkívül van pisztolyuk és karabélyuk. A kardot oly bámulatos gyorsasággal kezelik, hogy az ellenség fejét egy csapásra ütik le, mint a répát. A magyar gyalogos katona neve hajdú (Heyduck). Fegyverök a vontcsövű puska és szablya, bal vállukon rendesen farkaskaczagányt viselnek. A magyar katonák evésben és ivásban mértéket nem ismernek. A hadifoglyokkal kegyetlenül bánnak, karóba húzzák, végtelenül kínozzák és fölakasztják őket; különösen kegyetlenek azokkal szemben, kik a törökökhöz átszöktek, ha kezök ügyébe kerülnek; az előkelőbb foglyokat azonban nagy váltságdíj fejében eleresztik. — A nemes emberek drága, rendszerint vörös színű ruhákat viselnek. A ruházat igen kényelmes és állatbőrökkel bélelt. Az asszonyok és leányok rövid kabátkákat hordanak, melyek drága prémekkel szegélyezvők. A parasztöltöny rendesen kék, piros vagy zöld alsókabát és köpenyeg (Geberneck) durva daróczból. Egyéb. ként a magyarok igen szeretik az élénk színeket, igen szívesen öltöznek pirosba, kékbe, sárgába, zöldbe, bíborba, igen ritka a fekete öltöny, még a papok is hosszúuszályú, bíboros ruhákat öltenek. — Történelem: Attila 373. K. sz. u. jött Pannoniába a hunnokkal. Attila Bendeguz fiának, Nimród unokájának, a hunnok, dákok, médek, gótok királyának és Isten ostorának nevezte magát. Halála

után két fia Chaba és Adalariko versenyzett egy tizenöt napig folytatott csatában a koronáért, mely csata oly véres volt, hogy a nagy Duna Ó-Budától egészen Pentela vagy Potentiana városáig piros volt. A hunnok e csata után visszamentek Ázsiába. 3000 ember azonban elvált tőlük, midőn Chabát a németek berni Detrek vezérlete alatt visszakergették Skythiába, és előbb Czeplédnél telepedtek le, később a németektől való félelmökben Dacia belsejébe vonultak; hogy békében lakhassanak, letették a gyűlölt «hun» nevet és székelyeknek nevezték magukat. E székelyek a legrégibb magyarok. 744-ben újra visszajöttek a hunnok 216,000 emberrel hét herczeg vezérlete alatt. Itt egyesültek a még Attila idejéből visszamaradt régi hunnok, a kiket avaroknak is neveztek, az új hunnokkal és így létesítették ezen elnevezést «hun-avar» vagy későbbben «hungar». A hét vezér között a leghatalmasabb volt Árpád. Mint-hogy a történelem királyokat nem említ, így Gaizáig 13 herczeg uralkodott: 1. Keve, 2. Kadicha, 3. Keme, 4. Béla, ez győzte le a rómaiakat Pannoniában, 5. Buda, kit testvére Attila ölt meg, 6. Attila 7. Árpád, ki a magyar alkotmányt rendezte, 8. Zabolch, 9. Gyula, 10. Kund, 11. Leel, ki Konrád német császárt hadi kürtjével agyonütötte, 12. Verbulch, 13. Eurs, ki az utolsó pogány fejedelem. Most következik a magyar királyok és hadi tetteik felsorolása, egészen a «leghatalmasabb és legyőzhetetlen» I. Lipótig, kit már 1655-ben koronáztak Pozsonyban magyar királylyá. A regény más helyein is fontszámra szórja a szerző a tömjént és dicsőítést, valahányszor Lipótról vagy a habsburgi ház valamelyik tagjáról van szó. Adja a magyar viszonyok áttekintését a török hódoltság alatt, leírja a soproni 1681-ben tartott országgyűlést, mely a protestáns rendek tiltakozásával végződik. Fölötte neheztel Happel a «malcontents és rebellis» Tököly grófra, ki oly «szemtelen» volt, hogy a felsőmagyarországi bányavárosokban érmet veretett, melynek egyik oldalán két karddal látható e fölírás: «Pro Deo et Patriæ Libertate», a másik oldalán saját arczképével, alatta: «Emericus Tököly Dux Hungarorum», kivált azért szidja, mert 1683 év januáriusában Kassára országgyűlést hívott össze. A szerző ismerteti továbbá a karokat és rendeket, a királyi és országos czímet. Nevezetes tudományt árul el, midőn a magyar koronáról szólva, ezeket mondja: «A magyar királyi koronát kiváló tiszteletben tartják és a magyarok azt híresztelik, hogy egy mennybeli angyal hozta az első kereszttyén királynak, Istvánnak, holott igen jól tudjuk, hogy azt az

akkori VIII. Benedek pápa küldte a királynak.» Végződik a magyar viszonyok rajza Dalmát-, Horvát-, Szlavonország és Ragusa földrajzával, ez nem egyéb, mint a hely-, folyó- és városnevek szárazon előadott lajstroma. A többi történelmi rész Hunyadi Jánosról,*) a két Zrinyiről, a mohácsi vésről stb. nagyban és egészben megfelel a történeti igazságnak, mert oly forrásokon alapszik, melyekből a mai történelem is merit. A téves adatokhoz pedig, úgy vélem, commentár szükségtelen.

Forrásai, melyekből a Magyarország történelmére, föld- és neprajzára vonatkozó adatokat és a magyar különlegességeket szedi, részint korabeli, részint XV. és XVI. századbéli magyar és német írók, kik latinul irtak. A mennyire tehetségemben állt, összehasonlítottam Happel művét az eredeti forrásokkal és arra a tapasztalatra jöttem, hogy az illető írókból kivonatokat készített vagy pedig szóról-szóra fordította őket. Forrásait, a hol meg nem nevezi őket, nagyobb részt Schwandtner József «*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*» (1764) cz. munkájából sikerült megállapítanom.

A magyar őskorra vonatkozó adatokat Bonifinius után adja, de nem föltétlenül; egy helyütt polemizál vele a székely név eredete fölött. Fölhasználta Jordanest is. Honnan szedhette a 13 herceget, kik Gaizáig uralkodtak, azt nem tudom, valószínű azonban, hogy Happel itt históriai éleslátását akarta ragyogtatni. Egészen az első keresztyén fejedelemig több mint másfélszáz évi időköz tátongett, melyet be kellett tölteni, s ő úgy segített a dolgon, hogy a magyar őskorban szereplő egyéneket, mind, magyar hercegekké tette. A magyar királyok nevjegyzékének Pistorius Niddanus János, «*Genealogia Regum Hungariæ*» cz. munkája szolgált kútforrásául. Legterjedelmesebben tárgyalja a két Zrinyi esetét, Szigetvár ostromát és a mohácsi vészt s pedig három forrás után: 1. Istvánffy Miklós (Happelnél Isthuanfius) «*Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*», kit minduntalan idéz. 2. Forgách Ferencz «*Rerum Ungaricarum sui temporis Commentarii*» és 3. az olasz vezér Budina Samu «*Historia Szigethi*» cz. munkája után. A magyarországi csodaforrásokról szóló adatokat Wernher György «*De admirandis Hungariæ aquis*» munkájából vette. A napi történet ese-

*) Happel dicséri s így nevezi: «Der weltberühmte Rittersmann Johannes Corvinus Hunyadi, den die Türken Jankó zu nennen pflegten.»

ményeit merítette a «Theatrum Europæum» (1618—1718 Frankf. a. M.) XII. kötetéből, mely a törökök ellen folytatott szabadságharczot körülményesen tárgyalja, valószínűleg a «Diarium Europæum» (1659 óta) anyagát is használta.

Happel munkájának becse, magyar szempontból tekintve, nem önmagában rejlik, mert adatai és azok földolgozása újat nem nyújtanak, hanem a kortársakra és későbbi korra való hatásában. Ez volt hosszú időközön keresztül Németország ismereti tára, ha valamit Magyarországról akart tudni. Oly nézetek, mint: a «hungar» név a «hunn-avar» egybeolvadása, Magyarország nem önálló állam, hanem Osztrákország provincziája, a magyar föld tejjel-mézzel folyó Kánaán stb. e munka nyomán kaptak lábra; és a ferde irányba terelt hit az «ázsiai barbár» népről — mely jelzőkkel megtisztelték minket majdnem a legújabb korig — nem egykönnyen volt meg-ingatható. Hiszen a tudományos értékre számot tartó művek is bámulatos és könnyelmű fölületességgel beszélnek mi rólunk, pl. a nem régen kiadott Kürschner-féle «Taschenlexikon» a magyarokat szláv eredetű népnek mondja, a tekintélyes «Leipziger illustrirte Zeitung» meg néhány évvel ezelőtt azt írta a magyar köznépről, hogy nappal földműveléssel foglalkoznak, éjjel pedig lóra kapnak és rablásra indulnak.

Ha a «Magyar hadi román» szerzője ártott is egyrészt, másrészt használt az által, hogy a latinul írt, XV—XVII. századbeli magyar történelmi kútforrásokat, mint Istvánffit, Forgácsot, Budinát stb. németül átdolgozva s így mintegy népszerűsítve a nagy közönségnek hozzáférhetőkké tette. Hazánkban is alig ismerték ezen latin munkákat, melyek a történelmi anyagot az utódok számára megmentették, részint a hosszúévi török hódoltság nyomasztó terhe következtében, mely a tudomány föllendülését mindenképen megakasztotta, részint mert elnémetesedett főuraink Magyarországgal édes-keveset törődtek; azok száma pedig, kik az e korban hálátlan tudományos pályára szentelték életüket, rendkívül csekély volt, úgy hogy e munkák szélesebb körben való terjedése már eleve lehetlenné vált. Happel népszerűsége elősegítette e munkák ismeretét, a könyvében terjedelmesen előadott «magyar» adatok átszármaztak egész Németországra; való, mese és történelmi tévedések oly erős gyökeret vertek, hogy kiigazításuk elég munkát adott és ad még mindig korunk oknyomozó történelmének.

KAZINCZY GÁBOR KAZINCZY FERENCZRŐL.

Báročynak és a «mesterénél» nagyobb tanítványnak, Kazinczy-nak «kényességei», «poétai képű» szólásai közül akárhány közhellyé vált. A találó szóképek közhelyekké lettek. Az új magyar prózai költészet stíljét Báročy alapította meg. «A mi eredetileg az övé volt, nyelv-géniuszának alkotásai, annyira kortársaié és minden utána következőké, annyira mindnyájunké lett, hogy ma már nem igen gondolunk forrásukra . . . A mi nem sikerült neki, nem nyert elfogadást vagy gyorsan elavult, épen ezért szemet szűr írásaiban s rovására írjuk ; de a mi sikerült és közbirtokká lett, nem tűnik fel s eszünkbe sem jut, hogy feltalálásának érdemét neki tulajdonítsuk.»¹⁾ Mindezek azon vívmányok közül valók, melyeket mi, az utódok, «az utczaléggel gondtalan szívunk». E téren is, hogy Macaulay egyik kitűnő tanulmányából idézzünk, az aratás oly bőséges, hogy a kósza tarlózó hanyag keresése is nyerhet egy kévét jutalmul.

Azonban élénk más kérdés áll: nem férhet-e szó «a mézajkú» Kazinczy Gábornak «költészetünk megváltójáról» mondott ezen ítéletéhez: «kinek eredeti dolgozatai s levelei a magyar nyelv nem sejtett bűbáját tárták fel, idegen példányai másolásában gyakran csak *hű* akart maradni.»²⁾

Kazinczy Marmonteléből, egyik «legkedvesebb dolgozásából»,³⁾ az ellenkezőt is bizonyíthatni. Innen is kitűnik, hogy a «másolás» ama munkája közben a magyar költői nyelv géniusza is ihlette; s Halász I. jeles tanulmányában ép e műfordításból idéz egy jellemző példát előadása szabatosságára és gördülékenységére nézve Báročyával szemben.⁴⁾

Nem tulajdonítunk különös jelentőséget annak, hogy a neveket megmagyarosítja — tán mesterének példájára, vagy hogy egy regényt: Bács megyeinek Gyötrelmeit éphazai viszonyok közé helyez ;⁵⁾ most mind ennél fontosabb annak méltatása, mint követi a költői nyelv géniuszának sugalmait, s általa kifejezett magyar alakja miként leszen a kifejezés művészetének kánonja, prototyponja.

Lessük meg néhány pillanatig géniuszát a nyelvalkotás munkája közben, a «Szívképző Regék» körében. Csak néhányat azon «édességek» közül, melyeket egy szépnek: imádoztjának, nemzetének mondott.

1. *Szellem*. «Ő maga gerjeszté az *ellenkezés szellemét* (291): *Elle animoit la contradiction*» (M. II. 71.) Nyilván az «animoit» folyt be a «szellem» alkotására, illetőleg ez alkotásának alkalmazására. A «szellem»-et a régi *szelletből* teremti a kellem analogiájára.⁶⁾ Kölcseny Ország-

¹⁾ Beöthy, A széppr. elbesz. II. 70—71. — ²⁾ Emlékbesz. Szemere P. f. 24. — ³⁾ Lev. Kisf. Károlylyal s ennek körével. 63. — ⁴⁾ Magyar Nyelvőr. XII. 539. — ⁵⁾ Heinrich G. bevezetése Bács megyeihez. 21. — ⁶⁾ Szvorényi, Nyelvfejl. tün. 24.

gyűlési Naplójában (1833, 92. l.) ezt írja: A szellem szó épen huszon-négy esztendő, korral összetéve (korszellem) alig húsz.

2. A *kellem* szintén az övé. (Mondolat 70.) «Az a kimondhatatlan *kellem*, mely neki egész alakján s minden mozdulásán *lebeg* (129. l.): La noblesse de ses traits, la douce fierté, je ne sais quoi de divin dans sa taille (M. II. 129). — A *lebeg*, tudtommal, először Sándor Szókönyvében jelenik meg; MA-nél: *levegők*: palpito, fluito . . Hol itt a *másoló*? A *lebeg* valószínűleg Kazinczy után válik a mozgás szépségének, finom árnyalatának stereotyp kifejezőjévé. Azonban e szó nemcsak a cselekvést jellemzi, hanem azt a mozgó jelenséget is — ez a *kellem* jelensége, illetőleg maga a báj. (V. ö. *Báj* és *gyönyör* leng minden izein. Vör. IV. 311.)¹⁾

3. Az *ifjúság tarasza* (170) is csak úgy tűnik fel az újság szépségével, az eredetiség érdemével, ha egybevetjük az eredetivel: la *frâicheur de la jeunesse* (I. 58.). És ezzel: (ha szemeimben) leggyengébb *felleget* (sejtette) a *bánatnak* (137), nem versenyezhet: quelque impression de tristesse (I. 153.); még halványabb: (szemeimből) *valami szomorúságomat* (esmérte) Báróczy 53.) — Ép ily szerencsés kapcsolat: a *szemérem szelid kelleme* (216): Une grâce timide et décente (II. 135): *tartózkodó kellemetesség* (Bár. 143.). — Az *ifjúság tarasza*, a *bánat fellege* s annyi más a költői vagy szónoki genitivus v. birtokviszony példája. Nyilatkozik-e valami *elv* e szerkezetben? Hogy zárhatnók «szűk rendszernek mértékébe a hullámokat»? Kisérleljük meg!

Az eszme megérzékítése, mert ezzel van dolgunk, e formában történhetik úgy, hogy

a) az absztraktum, az állapotot v. tulajdonságot jelentő szó *érzéki képével* szövetkezik. Pecz V. után «aránytropusnak» nevezhetjük. Ez az első fok. Példái: az *ifjúság tarasza*, a *szerelem s kelleme* *tarasza* (K. 16, l'âge des amours et des grâces, 19., a szerelem és kellemetességnek *esztendeiben*, B. 26.), a *bánat fellege* stb.

b) Költőibb szint nyer a szerkezet s mélyebb a lélektani alap, ha az állapotot v. tulajdonságot jelentő szó, az absztraktum valamelyik *feltűnő* jegyével, illetőleg nyelvbeli kifejezésével társul. E — magasabb — fokon állanak: a *hit ereje* (az igazi hit erős); a *szeretet feláldozása*; a *szenvedély mélysége* (a mulékony hangulat felületességével szemben a *szenvedély mély*) . . De idézzünk «a magyar prózai stílnak mesterétől»: Két nő folyt be elhatározóan költőnk sorsára és költészetére. Az elsőt az ifjú *képzlődés*, az *érezni* kezdő szív *ábrándjával* szerette, a másodikat a férfiú *szenvedély* egész *mélységével* és *hevével*.²⁾

¹⁾ Nem stilszerű Takáts S.-nál (Péczei J. Meséi 149): Ez időszak nyelvezetét — a *terjedtség* s a *színtelen laposság lenyi át* . . . — ²⁾ Gyulai P., Vörösmarty életr. 64.

c) A szólam még plasztikusabbá válik, ha az absztraktum, az állapotot v. tulajdonságot jelentő szó annak az állapotnak v. tulajdonságnak *következményét* vagy *hatását* jelentő szóval lép frigyre. Az emberi szellemnek azon absztraháló tehetségére van itt szükség, melyre az allegoriciánál. Példák: az *epedő szerelem* lassú *szenvedései* (K. 5. la *vivacité du désir*, a kívánságnak elevensége Bár. 18.); a *bú vénsége* (hamvad arczidon Vör. IV. 332 = a bú vénit); a *kielégített boszú szilaj kéje* (Vör. é. 174.) stb. — Ez a *hatás* lehet egészen szubjektív természetű, pl. a *sze-mérem szelid kelleme* (K.) = szeliden hat *reánk*, elbájol mint Kordelia arczán a bú, mely «kapóssá lenne drága kincs gyanánt, ha minden arczhoz oly jól illenek»; ¹⁾ a *bú varázsa*, Greguss Tan. I. 60. stb.

4. Az *én* személynévmásnak főnévül használata, személyragozása, tudtunkkal, Kazinczynál fordul elő először s tán az egykorú «az én rejtélyeibe» mélyedő német filozófiai áramlattal függ össze. — Az a te becses *Éned*, az a te *Magamod*. 51. B. A Magam. M. Le moi. (V. ö. az ang. *J.*)

5. Egy pontban érintik a *dativus ethikust* az efféle személyragos alakok: a *maga Ludányját* (203: *le comte* Lindor I. 73.), a *mi özregyünk* (281, *la veuve*); a te *pityergőd* (179: *celle que tu aimes* I. 63.) stb. Az a pont az *érdeklődés* mozzanata. A dat. ethikusnál bizonyos személy cselekvése, bizonyos viselkedése érdekli *közelebről* a beszélőt, mint a szülőt gyermekéé («itt *nekem* nem maradsz! Elmehetsz, hanem aztán ott *nekem* rosszúl ne viseld magadat!»); a szóban levő ethikusnál maga a személy vagy dolog az *érdeklődés*, a *tágabb* értelemben veendő *érdeklődés tárgya* («a mi hősiünk», «Szekelyország földén látott a *mi hősiünk* napvilágot.» Tompa: Kun Kocsárd; «Az én utczám» Petelei²⁾). Az utóbbi fajta ethikus fogalmában a *pozitív* mozzanatok nyomulnak előtérbe; a dat. ethikus jellemzője a *tagadó*, illetőleg a *tiltó* mondat. — Azonban minden párhuzamnál világosabb ez alaknak Telegdi-adta magyarázata: ³⁾ «Bemenvén a hajóba, általkele és jöve az *ő városába* (in civitatem suam). Azaz Capharnaumba, a mint szent Márk nyilvánban megjelenti. Mely *ő városának* mondatott, *nem azért*, mintha *öröksége avagy jószágja lett volna neki*; mert ugyannyira nem bírt semmit e világon, hogy csak annyi tulajdona sem volt, holott fejét lehajthatta volna. Hanem mivelhogy *ott lakott gyakran* . . . Avagy talán inkább azért nevezte *ő városának* az Evangelista . . . mert *gyakran* való prédikálásával és csodatételeivel tette *vala övévé*.» Ennyit Kazinczy *Marmonteléről*.

BARBARICS L. R.

¹⁾ Vörösm. ford., V. 356. — ²⁾ Ihol a mi *emberünk* K. Botcs. d. I. 6. Le voilà lui-même. Ne zavard a *loram*. Toldi Szer. VIII. 9. stb. — ³⁾ Az Evang. . . . magyar. II. 729. Az 1578-iki kiadásból vett idézetet a mai helyesírás szerint közöljük.

HAZAI IRODALOM.

Magyar Jogtörténeti Emlékek. A Magyar Törvényhatóságok Jogszabályainak Gyűjteménye. Összegejtötték, felvilágosító, összehasonlító és utaló Jegyzetekkel ellátták *dr. Kolosváry Sándor* és *dr. Óvári Kelemen*, kir. egyetemi tanárok. II. kötet I. fele. A Tiszáninneni Törvényhatóságok Jogszabályai. Budapest, 1890. Kiadja a M. T. Akadémia. Ára 4 frt 50 kr.

Dicséretre méltó a vállalkozás: országunk múltjával a jelen- és utókort megismertetni. Igazán fáradtságos munkát végez az, ki a születte s jobban-jobban elfakuló okiratokat az enyészettől megővni és napvilágra hozni törekedik, s csak hálások lehetünk a Tudományos Akadémia iránt, mely áldozatkészségével lehetővé teszi, hogy ilyen munka a közönség elé kerüljön.

A munka, melyre nézve így nyilatkoztunk, csak egy részét teszi annak a vállalatnak, mely a Magyar Törvényhatóságok Jogszabályainak összegyűjtését vette czélba. A mostan megjelent rész a czímben megjelölt törvényhatóságok 1552—1800-ig kiadott szabályainak gyűjteménye. Jó vaskos 579 oldalra terjedő kötetet képez. A mutató 51 lapra terjed, a statutumok 551 lapot vesznek igénybe. Hogy mily hasznos munkát végeztek a kiadók, arra nézve már fentebb is kimondtuk véleményünket, s azt bizonyára magáévá teszi mindenki, ki ez okmánytárt átolvassa. Államférfi, tisztviselő, jogász, nyelvész egyaránt sokat tanulhat belőle. A három első közvetlenül meríthet a forrásból, közvetlenül ismerkedhetik meg országunk egykori törvénykezésével, magán- és politikai életével. A kötetből valóságos tragédia domborodik ki. Valóságos istencsodája, ha abban az országban, hol rendezetlen állapotok s erkölcstelenség annyi bajt okoztak a vezető férfiaknak, rendezett viszonyok fejlődhettek ki. De, a mint mondtam, a nyelvészre nézve is nagy érdekléssel bir ezeknek a statutumoknak az olvasása, — a forma tekintetéből. A nyelvész bonczolja a nyelvezetet, s ennek alapján meghatározhatja, hogy milyen volt az eszköz, a melylyel a kornak vezető férfiai gondolataikat kifejezték s magukat megértették.

Mielőtt a nyelvezet taglalásába bocsátkoznám, egy fontos momentumot kell kiemelnem. A nyelvész, ki tárgyát ily okmánygyűjteményből meríti, mindennek előtt annak a kifürkészésére fordítsa gondját, hogy vajjon a másolás alkalmával emberi gyarlóságból nem csúszott-e be valami hiba? Ha ezt meg nem teszi, megeshetik rajta, hogy hamis alalakokat s adatokat használ majd fel.

A kötetet, melyről cikkiem szól, ebben a tekintetben is gondosan átvizsgáltam, s nem csekély számú ferde alakot constatáltam. Ezekért

corrector, másoló és kiadó egyenlő mértékben felelősek. Feltűnő, hogy a sajtóhibák lajstromával nem találkozom, a mely körülményt annak a biztos hitnek tulajdonítom, a melyet a kiadók tápláltak, hogy t. i. minden rendén van; ennek azonban az ellenkezője való, a mint ezt a következő adatok bizonyítják.

1. Egyszerű sajtóhibák.

24. lap. IV. 3. sor alulról petites (pedites helyett). A «petites» szót már be akartam írni új szó gyanánt szótárgyűjteményembe a «drabant» jelölésére, midőn a 289. és még jobban a 379. lapon arról győződtem meg, hogy itt sajtóhibával van dolgunk.

- 26. lap, 17. sor. felülr. convuentus (conventus h.).
- 60. « Abauj stat. 4. sor felülr. laesum (laesam h.).
- 67. « 7. sor felülr. color (coloni h.).
- 73. « Sáros stat. 5. sor felülr. cuiuscunque (cuiuscunque h.).
- 106. « 4. sor felülr. at (ad h.).
- 137. « Gömör stat. 7. sor felülr. oppenere (opponere h.).
- 204. « 7. sor felülr. ncess (necess h.).
- 231. « 12. « « puod (quod h.).
- 253. « 4. « « observato (observata h.).
- 268. « 10. « « judicum (talán: iudicium v. iudicem h.).
- 314. « 4. « « vilipendis (vilipendio h.).
- 332. « 1. « « peraestabunt (praestabunt h.).
- 340. « 12. « « scorsivis (seorsivis h.).
- 345. « 1. « « diutornior (diuturnior h.).
- 350. « utolsó sor cansis (causis h.).
- 462. « 8. sor felülr. commissarieles (commissariales h.).
- 470. « 12. « « fastigationis (fustigatio h.).
- 477. « 12. « « primitis (primitus h.).
- 481. « XXXV 3. sor felülr. magizin (magazin h.).
- 497. « XVI 8. » alulr. collatirali (collaterali h.).

2. A téves olvasásból keletkezett hibák:

5. lap. IV. 6. sor felülr. quibus — provisit. Minthogy itt ígéretről van szó, azért promisit olvasandó.

26. l. 19. sor felülr. sed admizentur potius conditionem nobilium. E helyen nem fenyegetésről, hanem inkább a csodálkozás kifejezéséről lévén szó, hogy a nemesek annyira elfajzottak, admizentur irandó.

79. l. 2., 3. sor felülr. ez áll: ut prorogatione (sic) *nobilitari* gaudeat. Ha ugyanis az előzményt olvassuk, melyben az foglaltatik, hogy a nemesek nem tartoznak ad manum Majestatis ulla decimam dare, én azt hiszem, hogy itt *praerogativa nobilitari* olvasandó.

160. l. szepes. stat. 6. sor felül. ez áll: ut vel ille *insertus* suae ecclesiae nostri defensionem suscipiat. Minthogy e helyen az Isten könyörületességéről van szó, azért irandó: ut vel ille *insertus*.

166. l. 14. sor felül. ez áll: infra limitationem. Ez a hézag ekképen kiegészítendő: infra dictam, mely szó épen megfelel a hat pontnak.

234. l. abauj. stat. II. 4. sor felül. ezt olvassuk: iam dei ad vindictam *con*iventia. Minthogy itt szemet húnyásról, nem pedig együttélésről van szó, e szerint lesz olvasandó: *conn*iventia talium.

360. l. II. 3. sor felül. erga . . . degitationem. Ez a hézag így egészítendő ki; erga indigitationem.

371. l. 4. sor felül. cum autem similium abstractione . . . negotia *re*cordarentur. Itt nyilván az akadályokról levén szó, melyek az ügyvitelt megakasztják, *re*cordarentur olvasandó.

389. l. III. 7. sor felül. ez áll: per segetum demissionem. Minthogy itt a vetésnek erőszakos lekaszáltatásáról van szó, azért demissionem irandó.

410. l. gömör. stat. 6. sor felül. ez áll: ante tempus *ex*petionis. Tekintve azt, hogy itt arról az időről van szó, melyet a cselédség a szolgálatban kitölt, azért *ex*pletio irandó.

434. l. XXXV. 3. sor alr. ez áll: si in gremio . . . tales *lit*escere animadverterint. Minthogy e helyen nem gazdagodásról, hanem lapangásról van szó, azért *lit*escere irandó vagy még jobban: *delit*escere.

505. l. XXVII. 7. sor felül. si porro haec *recru*escere observarentur. Itt ugyancsak nincsen szó arról, hogy a baj új czombot kapjon, hanem hogy újra kitör; azért is *recru*escere irandó.

De még evvel nem fejeztem be a helytelenségek felsorolását. Vizsgálat alá kerülnek még azok a helyek, melyekben az ominosus (*sic*) szerepel, mely nyilván abból az okból van oda iktatva, mivel a másoló vagy kiadó az illető helyet kifogásolja, vagy benne valami feltűnő alakot lát, mint azt például helyesen teszik a következő helyeken: 28. l. eundem birsagium. 66. l. de singulis fumibus. 148. l. contra eiusdem. 157. l. pronunciatur et reliquitur. 200. l. cuique medietas. 354. l. baculizet. 356. l. utensiones. Vizsgálva ugyanis a szöveget azt találtam, hogy 1. a *sic* olyan helyeken is szerepel, a melyeken helye nincsen és 2. hogy olyan helyeken hiányzik, a melyeken állania kellene.

1. Oly helyek, melyeken a *sic* okadatolva nincsen:

44. l. gömör. stat. 2. sor alul. si non comparuerint (*sic*). Mi itt kifogásolható?

144. l. 12. sor felül. et tandem easdem res (*sic*). Mi itt a hiba?

162. l. bereg. stat. 5. sor felül. gravatos et oppressos (*sic*) fuisse. Mi a kifogás?

164. l. 5. sor felülr. qui se se rationabiliter excusare non poterint (sic). Poterint mint poterunt mellékalakja már a régi latinságban is ismeretes. L. Neue, Formenlehre II. 602.

204. l. IV. 4. sor felülr. aliquae (sic) certae summae. Itt nyilván kifogásolják az aliquae alakot mint Genitivust alicuius h., pedig ez az alak mint genitivus a régi latinságban is dívott. L. Charisius, Ars. Gram. 2, 7, 133.

Ugyanez áll a 206. l. VI. 9. sor felülr. aliquae (sic) certae pecuniaeról is.

2. Oly helyek, melyeken a (sic) kellene. Nem számítva ide a számos botlásokat, melyeket e statutumok írói a syntaxis ellen elkövettek és az alább felsorolandó szókat, melyek sem a classicus nyelvkincset felölelő szótárakban, sem pedig Du Cangenál nem fordulnak elő, a sic a következő helyeken nagyon is kívánatos volna :

121. lap. 13. sor felülr. petulanti aëque eorum retundi queat.

364. " 9. " " pro servitio aut custodio.

416. " 12. " alulr. miserrim~~us~~ incolae.

431. " 15. " felülr. animadverserint.

501. " 2. " " proximiori ejati.

És evvel eljutottam tárgyalásom azon pontjához, hogy ugyan minő új nyelvi kincsesel gyarapították a statutumok fogalmazói a latin nyelvet? Glossariumom, melyet ez alkalommal nyujtok, fel fogja tüntetni a módot, a melylyel a szóképzés terén éltek elődeink, egyszersmind pedig anyagot fog szolgáltatni a leendő «Latinitatis Hungarorum Dictionarium» szerkesztőinek. Hogy az ilyen dictionariumra, ha a latin nyelven írt hazai okmányainkat megérteni akarjuk, már is felette nagy szükségünk van, nem szorúl bizonyításra. Glossariumomat úgy rendeztem be, hogy 1. az igék ; 2. a főnevek ; 3. a melléknevek ; 4. az igehatározók ; 5. a sajátságos kifejezések egymásután következzenek, mely alkalommal megjegyzem, hogy csakis olyan alakok elősorolására szorítokozom, melyek Du Cangenál vagy épen nem vagy más értelemben fordulnak elő, továbbá a melyek az Irhóczi Kovách Lajos tisztírási szótárából (Buda 1846) hiányzanak.

I. Igék.

Nevezetes e statutumok íróinál, hogy nagy előszeretettel képezik az α -töví igéket, ezek :

Aequaliare 143 = egyenlővé tenni,

appromtare 305 = felkészíteni, felszerelni,

aproximiare 446 = közelíteni,

Baculizare 354 = botozni ; Du Cangenál : baculare,

birsagiare 130 = megbirságotlni,

Characterisatus 439 = tiszti ranggal bíró,
 crepare 374 = megdögleni; Du Cangenál csak crepatiae = mor-
 bus equinus,
 Emaritare 180 = kiházásítani,
 Illuminatus 221 = felvilágosodott; Du Cangenál: illuminare =
 pingere, accendere,
 impropere 36 = elkövetni.
 inquarterisare 426 = beszállásolni,
 Libertare 401 = felszabadítani,
 Obnoxiare 378 = kötelezni; Du Cangenál csak obnoxatio,
 Promtuare 51 = készen tartani; Du Cangenál = solvere, prom-
 pta = pecunia numerata,
 Quarterisare 364 = beszállásolni; Du Cangenál csak quarterizatio.
 Recurrentare 498 = újra kihirdetni,
 Reinviare 498 = visszautasítani, vissza költöztetni,
 residentiatus 249 = székhelylyel bíró.

II. Főnevek és pedig

a) *a* törűek:

Aequipollentia 483 = egyértékűség,
 babca 61 = pénznem,
 cecha 435 = czéh.
 charistia 443 = drágaság,
 fincta 496 = puska,
 inanimadvertentia 142 = figyelmetlenség,
 iusta 488 = pint (mérték),
 lamperta 491 = (hal neve) Du Cangenál: lampreta = muraena.
 lustra 97 = szemle, vizsgálat,
 paleta 466 = bárcza; Du Cangenál más értelmű = mensurae
 species,
 putna 405 = putony,
 substantiola 107 = holmi. Tiszti szótár csak: substantia = érték,
 jószág,
 suba 153 = suba,
 ezaputa 306 = (mérték neve),
 tovarista 160 = mesterlegények társasköre.
 venientia 246 = eljövetel.

b) *o* törűek:

aggravium 415 = vonakodás,
 ambitorium 108 = terület,
 tabacus fumigatus 348 = pipa dohány.

c) *u* tövűek:

iuristatus 207 = pervitel, Du Cangenál csak iuristare = litem movere.

processus 203 = járás, Du Cangenál: processio.

subditolatus 385 = jobbágyi viszony. Tiszti szótár csak subditela = jobbágyság.

d) *n* tövűek:1. *o*-végűek:

bruderliero 160 = tovarista (német Bruderlből),

incapedo 429 = elzáratás, fogság.

2. *io*-végűek:

ablicentatio 32 = szabadságolás; Tiszti szótár ablicentatus = szabadságos,

adanimatio 389 = buzdítás,

adiustatio 437 = kiegyenlítés. Du Cangenál csak adiustiare = adaequare. Tiszti szótárban adjustare = felkészíteni,

admanuatio 492 = kézbesítés. Tiszti szótár admanuare = kézbesíteni.

adursio 428 = megsürgetés.

circulatio 434 = körözés. Tiszti szót. circulare = körlevél.

damnificatio 253 = megkárosodás. Tiszti szótár damnificans = kártevő.

epotilatio 489 = kimérés,

expletio 410 = kitöltés,

expressatio 421 = külön figyelmeztetés,

fumigatio 430 = dohányzás,

glandinatio 492 = makkolás,

impalatio 272 = karóba húzás,

indorsatio 406 = hátiratás. Du Cange csak indorsare = endosser.

Tiszti szótár indorsata = hátirat,

interessatio 265 = érdekelttség. Tiszti szótár interessatus = érdeklett,

libertatio 359 = szabadon bocsátás,

lytripensio 303 = váltságdíj. Du Cangenál csak litrum = pretium redemptionis,

mandelio 460 = kéve (ném. Mandel),

projectatio 467 = kijelölés, javaslat. Tiszti szótár: projectum = javaslat,

tractatio 397 = megvendégelés, vendégség. Du Cangenál: tractare = convivia accipere,

utensio 356 = használat,

vecturisatio 504 = fuvarozás. Tiszti szótár vectura = fuvar.

e) *r* tövűek:

effusitor 266 = terjesztő,
fumigator 431 = pipás, pipáló.

f) *t* tövűek:

sextalitas 339 = hatodrésze,
tertialitas 438 = harmadrésze,
unisonitas 505 = egyértelműség.

III. *Melléknevek.*

1. *alis* végűek: birsagionalis 35 = birsági,
condivisionalis 34 = osztozó (egyben),
formalis 494 = valóságos, pl. domus formalis,
generationalis 496 = születési, nemzetségi,
hungaricalis 128 = magyar,
impositionalis 429 = valakire rótt,
iuramentalis 224 = esküvel való,
magazinalis 462 = tárházi. Tiszti szótár: magazinum = tárház,
sententionalis 403 = határozatot tartalmazó. Du Cangenál csak
sententionaliter,
stabalis 434 = vezérkarhoz tartozó. Tisz. szót. stabus = főtishti kar.
tractalis 488 = folyó, pl. annus tractalis,
violentialis 381 = erőszakos.
2. *bilis* végűek: appellabilis 415 = fellebezhető,
consignabilis 426 = feljegyezhető,
emergibilis 437 = előkerülhető,
evenibilis 494 = megeshető,
exoribilis 472 = keletkezhető,
mulgibilis 306 = fejhető, fejős.
occurribilis 416 = előfordulható,
reperibilis 384 = található,
subsequibilis 431 = következhető.
3. *-eus* végűek: cerevisioneus 98 = serhez való, tartozó,
frustraneus 325 = haszontalan,
instantaneus 413 = közvetlen beálló.
4. *-ius* végűek: arendatarius 401 = bérlő,
braxatorius 247 = serfőzéssel foglalkozó,
protestatorius 339 = kifogásoló,
electitius 246 = választó,
restantiarius 413 = hátralékos,
uxoritiatus 483 = neje után való.
5. *-irus* végűek: abusivus 150 = visszaélő,
adactivus 503 = kényszerítő,

putativus 493 = várt,
singilativus 449 = minden egyes.

6. -osus végűek: potentiosus 497 = erőszakos,
vigorosus 182 = érvényes.

7. -tus végűek: comportionatus 134 — portioban részes,
insolentus 107 = szokatlan,
perniciatus 501 = veszedelmes.

A melléknevek fokozása: exuberatissimus 131 = igen gazdag, bő,
oppressissimus 202 = a legelnyomottabb,
proximior 66 = legközelebbi. Ez nevezetes metaplasmus, a meny-
nyiben proximus már csak themának szerepel.

Pronomen: Ejati 501, mely a cujas analogiájára is, ea, idből van képezve.

IV. Az igehatározók.

1. -e végűek: clanculatorie 472 = titkon,
expressate 440 = különösen,
fundate 441 = alaposan,
impuritate 407 = le nem tisztázva,
insinuatorie 328 = behatóan,
specialissime 391 = különösen,
subreptitie 398 = csalárdul,
supreme 304 = legvégső esetben,
ultronee 433 = ezentúl,
ultronice 495 = ezentúl.

2. -ter végűek: concomitanter 432 = egyúttal,
deputationaliter 468 = küldöttségileg,
instantionaliter 403 = kérvényileg,
intelligibiliter 200 = érthetően,
optionaliter 447 = szabad választás útján,
volanter 271 = nyílt lapon.

3. -tim végűek: angariatim 401 = részletenkint. Tiszti szótár: anga-
ria = évnegyed.
iustatim 482 = itcze számra, itczeként,
vasatim 482 = hordószámra, hordóként.

V. Sajátságos kifejezések.

Malo in herba obviare 295 = a bajt csirájában elfojtani.

Punire in corpore sive in pelle 321 = testileg megfenyíteni.

Excipere plagis sive ictibus 320 = megvesszőztetni, megbotoztatni.

Statim prima fronte ab executione exordiri 377 = azonnal a végre-
hajtáshoz fogni.

Refusioni damnorum obnoxiare 378 = a kár visszatérítésére kötelezni.

Per non venit vel non defendit sententia fertur 380 = akár távollétében, akár védelem hiányában ítélet hozatik.

Ordo canalisque observatur 438 = a rendes és szabályszerű utat követni.

Coram figura generalis congregationis 478 = a közgyűlés színe előtt.

Crumena proprii emolumenti 416 = saját zsebe hasznára.

Azt hiszem, hogy sok időbe és fáradságba kerülő munkámnak hasznát vehetik a szerzők, valamint a magyarországi latinsággal foglalkozók; különösen pedig az okmányoknak leendő kiadói, kik figyelmeztetésemre bizonyosan arra fognak törekedni, hogy kiadásaik minél pontosabbak és lehetőleg hibátlanok legyenek. BARTAL ANTAL.

Latin synonymika és a latin helyesírásnak rövid vázlat. Szerkesztette *Dávid István*. Budapest, 1889, Lauffer, 76 l.

E kis füzet érezhető hézagot pótol tankönyvirodalmunkban s mint a használatban levő nyelvtanok és szótárak kiegészítője, valamint az írásbeli dolgozatok készítéséhez szükséges segédeszköz jó lélekkel ajánlható a középiskolai tanárok figyelmébe.

Beosztása a következő: a 23—57. lapon adja a tulajdonképeni synonymikát, nyolczvan cikkben (melyek elseje *adó*, utolsója *rinni*) sorolván fel az ugyanannyi fogalomnak megfelelő latin rokonértelmű szókat. A szómagyarázatok a lehető legrövidebbek, de világosak és szabatosak; a szóhasználatot itt-ott iskolai auctorokból vett klasszikus helyek világítják meg. E részt a 7—22. lapon magyar és latin szólajstrom előzi meg, a mely betűrendben felsorolja az összes, a synonymikában tárgyalt magyar és latin szókat s megjelöli a cikk számát, a hol az illető szót megtaláljuk. — A második főrész (58—74. l.) a latin helyesírás rövid vázlat, s mint Brambachnak ugyancsak iskolai használatra szánt ismeretes munkácskája, mely után a szerző indult, betűrendben sorolja fel azokat a latin szókat, melyeknél szükségesnek látszik a helyesírásra vonatkozó útbaigazítás. Ilyenek egyrészt azok, melyeknek hagyományos helyesírása a latin nyelv terén tett újabb kutatások óta megváltozott, részben pedig azok, melyek már a régiségben többféle alakban voltak használatosak. Ide tartozik a praepositiókkal összetett szók assimilatiójának kérdése is, melyben a szerző nagyon helyesen nem hajlik egyik szélsőség felé sem s mint egyaránt használhatókat sorolja fel az ily formákat, mint *adferre* vagy *afferre*, *submittere* és *summittere* stb., a mivel azt éri el, hogy a tanulók nem ütköznek meg a különböző szövegkiadásokban előforduló különféle alakokon. Általában elmondhatjuk, hogy,

mint a szerző legtöbb munkája, úgy ez is jó források után gondosan van összeállítva.

De már abban egy kis nagyzást látunk, hogy a szerző a cím lapra oda tette: «A gymnasiumok III—VIII. osztálya és a *tanárjelöltek számára*». Mert ha e kis füzet mint gymnasiumi segédkönyv meg is felel a kívánalmaknak, abból még nem következik, hogy az egyetemi hallgatók is megelégedhetnek egy, lehető legrövidebbre összevont s csak a legelemibb dolgokra terjeszkedő compendiummal. Egyetemi philologiai tankönyveknél bizonyára elengedhetetlen, az anyag nagyobb bőségén kívül, az ókori források gondos megkülönböztetése s a rájuk való folytonos utalás, a minék a gymnasiumban helye nincs. A közép és felső oktatás módját és célját így összezavarnunk nem szabad.

NÉMETHY GÉZA.

Sophokles Antigonéja. Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Csengeri János. Budapest, 1890. Eggenberger.*)

1. A gymnasiumi tantervünkre vonatkozó utasításokban kifejezett óhajtás, hogy a VIII. osztályban, ha lehetséges s ha az idő engedi, Sophokles egyik darabját, különösen az Antigonét olvassanak, mindaddig csak pium desiderium maradt gymnasiumaink legnagyobb részében. Mert bármily jó eredményt mutatott is fel némely intézet legfelső osztálya a görög nyelvből, a tanár csak a legritkább esetben volt hajlandó abba a merész vállalatba fogni, hogy oly roppant nehéz olvasmányt adjon a tanulóknak, a minő egy görög tragédia, mindaddig, míg a legszükségesebb segédeszköz, egy iskolánk szükségeinek megfelelő magyarázatos kiadás, melyből a tanuló otthon s eredménnyel készülhet óráról órára, nem állott rendelkezésünkre. Tankönyvirodalomunk e sajnálatos hézagát pótolja ki valahára Csengeri legújabb munkája, melyet nagy okunk van a legőszintébb örömmel üdvözölni.

A munka három fő részből áll, a bevezetésből, a szövegből s végül a jegyzetekből. A bevezetésben szól Sophokles életéről, drámaírásról, a mondáról, a tragédia szerkezetéről, tárgyáról és alapeszméjéről, Antigone és Kreon jelleméről, a tragédia részeiről s a versmértékről külön fejezetekben. Ez a rész is, mint különben az egész könyv, az angol classicus kiadások hatását — és pedig jótékony hatását — mutatja, a mi annál figyelemre méltóbb, mert tankönyvíróink csaknem kizárólag német példák után szoktak indulni, holott már csak az egyoldalúság kiküszöbölése céljából is kívánatos, hogy, míg magunknak önálló philologiai irányunk nincs, ne egy, hanem több fejlettebb irodalom hatását fogadjuk be. Az egész bevezetésről általában elmondhatjuk, hogy minden

*) A következő s egymást kiegészítő két bírálatot egyszerre kaptuk, azért egyszerre közöljük is. Szerk.

felesleges tudós lom nélkül szép és világos előadásban szabatosan összegezi a tudomány elfogadható eredményeit. Hibákat s hiányokat azonban találunk itt is, melyek közül egy nehányat felemlítünk e helyt oly célból, hogy a szerző egy újabb kiadás alkalmával — őszintén kívánjuk, hogy erre alkalma legyen — még használhatóbbá tegye munkáját. Így pl. a rövidségekre való különben dicséretes törekvése többször eszünkbe juttatja a Horatius mondását: «Brevis esse laboro: obscurus fio.» A X. lapon a kar szerepéről Sophoklesnél így szól: «A kart helyes viszonyba hozta a cselekvénnyel; mert míg Aischylosnál a kar jelentős részt vett a voltaképi cselekvényben, addig Sophoklesnél a cselekvény szempontjából mellékessé válik s a cselekvény a kardalok nélkül is teljes egész, a kar azt a feladatot teljesíti, melyet Horatius is eléje szab.» Ez magában véve nem helytelen, de így oda vetve, a nélkül, hogy szólt volna megelőzőleg a kar eredetéről és helyéről a dráma ősalakjában s utólag kifejtené szerepét Sophoklesnél, nem elégedve meg a Horatiusra való egyszerű utalással, a tanuló előtt nem érthető. Véleményünk szerint az egész második fejezetet, mely Sophokles drámaírájáról szól, ki kellett volna egészítenie a dráma előre bocsátott rövid történetével, hogy az iskolában igazán használható legyen: így mindaz, a mit e különben szépen megírt fejezetben mond, mintegy a levegőben függ az előzmények ismertetése nélkül. Nem kevésbé hiányos a XII. lapon a tragikus ironia fejtegetése a görög erkölcsi világnézet rövid körvonalozása nélkül. Ellenben a többihez képest aránytalanul hosszú és fölösleges a XV. lapon azon henyé kérdés tárgyalása, hogy Kreon, Teiresias jóslatától megijedve, mért megy először Polyneikest temetni s csak azután Antigonét kiszabadítani. A XXII. lapon a nyolczadik fejezetben szól a tragédia részeiről, de csak azt sorolja fel, hogy hány versre terjed a prologos, a kardalok, az epeisodionok és az exodos, végül oda veti: «Ez egyúttal a görög dráma menetének általános képe». Ennek bizony a tanuló kevés hasznát veszi. Adni kellett volna mind ezen részek rövid definitióját, szólni a görög dráma külső szerkezetéről általában s vázolni, hogy ebből hogy fejlett ki már az ó korban az öt felvonás követelménye, mely azután a modern drámába is átment. A bevezetés utolsó fejezete a versmértékről szól, de csak a trimeter s a logaoedikus és dochmius-versek alapalakjait tárgyalja s elmulasztja mellékelni az egyes kardalok stropháinak schemáit, a mi pedig minden valamire való tragédia-kiadásban megtalálható.

A szöveg megállapításában főleg *Jebb* angol kiadását követte a szerző, melynek józan conservativismusát mi is helyeseljük. Itt csak egy kellemetlen hibára kell figyelmeztetnünk az olvasókat. A 71. verset ugyanis a jegyzetekben így magyarázza: «azaz ἵσθ' (εἰμί imper.) τοιαύτη ὁποία εἶναι δοκεῖ σοι, légy csak olyan jellemű, a milyen lenni kívánsz», tehát a ὁποία olvasást fogadja el alapul, de a szövegben elfelejtette meg-

tenni (6. l.) a megfelelő módosítást s a verset így adja: ἄλλ' ἔσθ', ὀποῖά σοι δοκεῖ, a minek egészen más értelme van. Egyáltalán nem ártott volna a könyv végén mellékelni a sajtó- és tollhibák jegyzékét.

Legjelesebb része a munkának a jegyzetek, melyekben a szerző saját szavai szerint «kettős célra törekedett, először a nyelvi és tárgyi nehézségek elhárítására, másodszor a tragédia összefüggő tartalmi, poétikai megvilágítására». Beosztásuk igen egyszerű, de nálunk egészen új. Először ugyanis sorról sorra nyelvi és tárgyi tekintetben megmagyaráz egy kisebb összefüggő, 10—50 sornyi részletet, azután külön jegyzetben adja tartalmát, kijelöli a dráma egészében elfoglalt helyét, úgy, hogy a tanuló a részletek tömkelegében sohasem veszíti el a fonalat s folyton figyelmeztetve van úgy a jellemek fejlődésére mint a cselekvénynek következetes haladására a katasztrófa felé. Így a könyv a gymnasiumi poétikai tanításnak is hasznos szolgálatot tesz. A tárgyi magyarázatok röviddek, de a legszükségesebbet világosan és szabatosan adják. A nyelvi magyarázatokban Csengeri annyira emancipálta magát a német hatás alól, mint az eddigi iskolai magyarázók egyike sem: nem foglalkozik szörszálhasogató grammatizálással, nem űz üres játékot a terminus technikusokkal, nem tömi tele jegyzeteit nyelvtanok §-aira való haszontalan utalásokkal; megelégszik a könnyebb helyeknél az alany és állítmány kijelölésével, a tárgy, határozó és jelző hovatartozásának megmagyarázásával, a hol a szórend bonyolultabb, a természetes prózai szóelhelyezés visszaállításával mozdítja elő az érthetőséget s a hol mindez nem használna, adja — nagyon helyesen — a fordítást és pedig előbb szó szerint, azután szép magyarsággal. Kifogás legfőlebb itt-ott emelhetnénk helyén nem való szövegkritikai kitérések ellen.

Nem túloznak a kiadók, midőn a borítékon a munkát az összefüggő magyarázat terén — nálunk — első, úttörő kísérletnek nevezik. Jó lélekkel elmondhatjuk mi is, hogy a Csengeri Antigonéja tankönyv-irodalmunkban *nemcsak tárgyánál, hanem módszerénél fogva is új jelenség* s némely apróbb fogyatkozásai mellett is a gymnasiumi görög tanulmányok kitűnő segédeszköze.

NÉMETHY GÉZA.

2. E könyvecske rövid bevezetésből, szövegből és magyarázó jegyzetkből áll, melyekre, szükségesnek látszó terjedelmességgel, egyenként fogom megjegyzéseimet tenni.

I. A *bevezetésben* szó van röviden Sophokles életéről, drámaírájáról, az Antigone mondájáról, a tragödia szerkezetéről, tárgyáról és alapeszméjéről, Antigone és Kreon jelleméről. Ehhez csatlakozik a trag. részeinek s versmértékeinek rövid áttekintése. — Ezen részre kevés a megjegyzésem. Hogy bevezetés nélkül a görög irodalom egyik legnehezebb iskolai íróját a tanuló kezébe nem adhatjuk az kétségtelen. Vajjon

a tragédiát megelőző mondaalkotások fejtegetése gymnasiumba való-e? azt már kétségbe lehetne vonni. A tragödia belső összefüggésének részletezése azonban minden esetre szükséges s épen ezt nélkülözöm a bevezetésben. A helyett, hogy a tanuló előtt a cselekvény fokozatos fejlődése lebonyolódna, szerzőnk a tragödia szerkezetét bonczolgatja, mielőtt a tanuló a tartalmát ismerné, — kifogásolja több helyen a compositiót, melyet a tanuló elé még nem állított, — s Antigone és Kreon jellemének bírálatával egészen czéltalan munkát végez. Mert a tanuló, ki a tragédiát még nem olvasta, e bíráló kifogások megértésére nem képes, — de ezen bírálgatás tüzetesen tekintve, nem is való ilyen könyvbe.

Helyeslendő a használt versmérték taglalása, ámbár zavaró a iambicus trimeter első szótagjának anakrusis gyanánt vétele, mert akkor a iambicus tr.-ből trochaicust csinálunk. A logaoedus versek összeállítása tetrapodia, tri-, hexa- és dipodia szerint a természetes sorrendet nem követi. Általában czélszerűbbnek vélném, ha a kardalok metrice külön volnának összeállítva, amint azt pl. Schneidewinnél találjuk.

A bevezető részt ennél fogva nem találom oly áttekinthetőnek és a trag. eszmemenetébe bevezetőnek, milyennek jó bevezetésnek lennie kellene.

II. A szöveg csekély eltérésekkel a párisi kiadást követi (1856. Firmin Didot, Dindorfól). Ez eltéréseket minden ponton nem helyeslehetem, bár vannak életrevaló coniecturák, melyeket szerzőnk a szövegben helyesen felhasznált. Így nem helyeslem pl. a 23. v.-ben az eltérést a párisi szövegtől, nyelvtani és értelmi szempontból; a 113. v.-ben a ὤς betoldása felesleges, mert ἀετὸς appositio is lehet; a 125. v. δρᾶκοντος a párisi δρᾶκοντι helyett az egész értelmet megmásítja; 231. v. σχολῇ βραδὺς az értelmet gyengíti, míg a scholionbeli σχολῇ ταχὺs élénkíti; 320. v. ἀλγίμῃ a pár. ἄλγίμῃ h. indokolatlan. Sajnálom, hogy a 354. v.-ben a vulgatát követi (ἀνεμῶεν) s nem vette át Schneidewin elmés coniecturáját (ἀνεμρόφρον); ép úgy 447. v. az ἥδησθα gyengébb a Dind. Schn.-féle ἥδης τὰ olvasásnál; 519. v. a τοῦτους a kéziratok daczára sem olyan jó, mint a D. Schn.-féle ἵσους, mely körül az egész kérdés forog; 648. v. a θαμνίς gyengítő pleonasmus; 804. τὸν καγκοίτην (D. παγκοίτην h.) annál inkább lett volna kikerülendő, mert 810. v. παγκοίτης áll; ugyanaz a véleményem a 822. v. Ἀἰδαν-ra nézve, mely h. Csengeri úr Ἀἰδαν-t használ; 934. v. Kreonnak tulajdonítja azt, a mi csak a Χόρος szájába illik (Dnf. Schn. Teubn.); 1238. v. a πνοή sokkal illendőbb olvasás (már a φροσῶν miatt is), mint Cs. úrnál ῥοή.

Ellenben határozottan javítás 134. v. ἀντιτόπη az ἀντιτόπος h.; 467. v. ἡνσχόμεν Sch. ἐσχόμεν; 504. v. ἀνδάνειν a ἀνδάνει h.; 1301. v.

περι ξίφει... πέριξ h.; 1342. v. κλιθῶ α καὶ θῶ h. (a mint már a Teubn. kiadás is bevette).

III. A magyarázó jegyzeteknél dicsérőleg kell kiemelnem 1. azt, hogy szerzőnk mindenütt, a hol értelmileg befejezett egész gondolattal van dolgunk, a megfelelő versek után összefoglaló áttekintést nyújt, — a melylyel a szövegbe való elmélyedést a figyelmes tanulónak nagyon megkönnyíti s elősegíti; — 2. hogy többnyire helyes latin és magyar parallelát hoz fel (csak a 479. v. «gondolj... nagyot» — nem találó); ámbár némely helyen a magyarázat talán felesleges, pl. 222. v. διώλεσεν «aor. gn.»; 522. v. οὐχιδρός = ὁ ἐχιδρός; 543. λόγοις... φιλοῦσιν... φίλῃν, a hol a tanulónak ilyenekre már magától kell rájönni. Általában véve azonban a magyarázat, bár kissé bőséges, elég világos s a szöveg megértésére helyesen szolgáló.

Mégis találhatók helyek, melyeket szó nélkül nem hagyhatok, mert egyfelől a görög nyelv természetével, másfelől a szöveg értelmével meg nem férnek. Ilyenek kivált:

3. v. νῶν ἐτι ζῶτιν «gen. abs.» A szöveg ezt dat. incomm.-nak követeli. Mert nem az a kérdés: kinek életében? hanem *kivel* történik a sok baj? s azért az érteleme: «rajtunk a még élőkn».

37. v. εἴτ' ἐυγενῆς πέφυκας, εἴτ' ἐσθλῶν κακῇ, kiegészítendő πέφυκας κακῇ. Cs. úr úgy látszik, így egészít ki: εἴ, mert fordítása azt mondja: «vajjon nemesnek születél-e, vagy derekának elfajzottja vagy». Az ἐσθλῶν-t a görög nyelv nem engedi másnak venni, mint πέφυκας-tól függő gen. originisnak.

42. v. Cs. úr olvas: ποῖ γνῶμης ποτ' εἶ (így Schn. is), de magyarázata a párisi ποῦ γν. εἴ-re szól. Hasonló Cic. ubinam gentium sumus. Akkor azonban az εἴ nem vonható εἴμι-hez «megyek» — hanem εἴμι-hez «vagyok». Különben is εἴμι fut. jelentésű, Antigone pedig már van valahol gondolataival.

71. v. ugyan ilyen felcserélésre akadunk szöveg és magyarázat között. Cs. úr így olvas: ἀλλ' ἔσθ' ὁποῖά σοι δοκεῖ «tudd, a mi neked jónak látszik» (Schn.). A magyarázat pedig ezt fejtegeti: ἔσθ' ὁποῖα σοι δοκεῖ «légy... a milyen lenni kívánsz» (Dind.). A szöveg és magyarázat ezen discrepantiája annál mulatságosabb, mert Cs. úr a saját maga szövegét «mások» írásául hozza fel (65. l.).

97. v. ὥστε μὴ οὐ καλῶς θανεῖν... Cs. úr: «mint a nem szépen (való) halál», — holott a ὥστε nyilván a τοσοῦτον-tól függő consec. mondatot vezeti le: «hogy szépen meg ne halhatnék».

Ugyanígy az 560. v. is ψυχῇ τῆσθνηκεν ὥστε τοῖς θανοῦσιν ὥφελεῖν Cs. úr szerint: «hogy a halottaknak szolgálhasson», a mit a görög

ἵνα-val fejezne ki. Értelme: «úgy hogy csak a holtaknak használhatók».

208. v. τιμὴν προσέξουσιν. Cs. úr szerint a τιμὴν acc. resp. is lehet; pedig az intr. προσέχω mellett, a *miel* előbb van valaki vagy dat. vagy ἔν τινι v. πρὸς τι-val fejeztetik ki. Az egyszerű szerkezet az obj. acc.-a (így fogja fel Passow, Schneidewin és mások).

775. v. φορβῆς τοσοῦτον ὥς ἄγος μόνον προθεῖς Cs. úr szerint ὥς ἄγος μόνον sc. εἶναι «hogy éppen engesztelés legyen», — pedig itt ὥς ἄγος helyesen: quantum piaculo sit satis (pár. kiad.), tehát ὥς comp. és μόνον a τοσοῦτον-hoz vonandó.

865. v. κοιμήματ' ἐμῷ πατρὶ. Cs. úr szerint ἐμῷ πατρὶ «dat. incomm.» Brunck és Bentloew (pár. kiadás) helyesen: «concubitus cum patre meo»; így Schn. és a görög nyelv irányzata, mely μέγνυμαι, κοινοῦμαι s t. után dat. kíván. A 866. v. οἷων sem vonatkozik γονέων-ra, mit Cs. úr kiegészít, hanem a szerkezet szerint semleges, a κοιμήματα-ra szól.

882. v. πρὸ τοῦ θανεῖν Cs. úr «halál előtt», — az értelem «halál helyett» kíván. Soph. az előny számára πρὸ-t használ, pl. O. R. 10.

926. v. παθόντες ἂν ἐγγυοῖμεν ἡμαρτηκότας. Cs. úr «szenvedvén, majd bevallom, hogy hibáztam» = a szenvedés megismerteti velem a hibámat; nyilván παθ. lett alanyúl véve és ἡμαρτ. part. kiegészítőül. Így azonban hiányzik a kellő értelem. A szenvedés régen megismertethette volna Ant.-vel hibáját. A helyes értelmet már a pár. k. adja: «punitam me merito esse confitebor», csakhogy ἐγγ. értelme itt az ellentétből megállapítva nem «bevall», hanem «megbocsát». Az ellentét ugyanis ez: «Ha azonban ezek tévednek, ne szenvedjenek több bajt, mint velem tesznek»; azért a π. ἂν ἔ. ἡμ. értelme: «ha tévedtem (ἡμ.) megbocsátom szenvedve», azaz «a mit szenvedtem, — nincs jogom haragudni rájuk; de ha ők tévedtek, akkor sem kívánok nekik rosszaszat, annyit szenvedtem én»! A *szenvedésen* fordul meg, nézetem szerint, itt az értelem.

1079. v. φανεῖ γάρ οὐ μακροῦ χρόνου τριβὴ ἀνδρῶν... κωχόμετα. Cs. úr szerint: alany τριβή, állítm. φανεῖ, tárgy κωχόμετα. Az értelem pedig azt követeli: alany κωχόμετα, állítm. φανεῖ, tárgy ταῦτα (εἰ κατηγγυρωμένος λέγω). A pár. k. «monstrabunt virorum lamenta». Cs. úr szerint a rövid időhaladék fogja mutatni a férfiak siralmait. De a kérdés ez: mit fognak a férfiak siralmait mutatni? Különben is a σχολή nem mutathat semmit, csak a κωχόμετα jelezhetik Teiresias szavainak igazságát.

1112. v. αὐτὸς τ' ἔδησα καὶ παρὼν ἐκλύσομαι. Cs. «én kötöttem meg (Antigonét) s t.» A pár. kiad. szebben: «ut ipse ligavi, ita et ipse præsens exsolvam (quod peccavi, corrigam)». Így Schn. is.

1168. v. πλούτει γὰρ εἰ βούλει... csodálatosan Cs. úrnál: «le-
gyen bár gazdag»; hiszen πλούτει nem πλουτεῖ s az imper. használata lenne magyarázandó.

1291. v. ἐπ' ὀλέθρφ. Cs. úr «romlásomra». Elgyengül az érte-
lem; Kreon már tönkre van téve fia halála által, most ezen veszteség-
hez (ἐπ' ὀλέθρφ = fiáé, pár. k. «ad istam Hæmonis calamitatem acce-
dere cruentam uxoris necem») hozzájárul neje halála.

1325. v. τὸν οὐκ ὄντα μᾶλλον ἢ μηδέν. Cs. úr «nem létezem
inkább, mint a semmi (μηδέν?)», «meg vagyok semmisítve», — az érte-
lem pedig sokkal erősebb: «a ki több mint megsemmisítve vagyok»
(«mint az, a ki senki»).

Csak a legfeltűnőbb tévedéseket hoztam fel, mert vannak ezen
kívül is kisebb-nagyobb hibák és kétséges magyarázatok. Mindezek
azonban a többi sok helyes magyarázat értékességét nem rontják le.

Kivánatos lett volna ugyan némely helyen (pl. 604—614. v.) a
szöveg tüzetesebb magyarázata; némely helyen (pl. 117—126. v.) a
magyarázat kétes (mert lehet a δρᾶκων az argosi sereg is, a mi az ösz-
szefüggés szerint helyesebb, mivel a kép már a 115. v.-ben változik); —
általában véve azonban a könyvet tanuló ifjaink haszonnal fogják for-
gatni. Egy kívánságomat a végén vissza nem fojtom. Ne írjon a szerző
Oidipus Coloneust, mert a használatos és correct: Oed. Col.; ne hasz-
náljon idegen szavakat (repræsentál [XVI], conflictus [XIV] stb.), a hol
a tanuló a magyart jobban érti.

A sajtóhiba csekély számú, de van. A görög színház leírása és
képe hálásan elfogadandó függelék.

Ezek után összefoglalom véleményemet. Cs. úr könyve gondos és
szorgalmas munkának gyümölcse. A szöveg, ha nem is kifogástalan, de
többnyire megbízható; magyarázó jegyzetei a legtöbb helyen találók és
a tanuló felfogásához alkalmazkodnak, egynehány *alapos tévedést* kivéve,
melyeket a 2-dik kiadásban okvetetlenül *ki kell javítani*. Az összefoglaló
jegyzetek a tanulóknak folyton kezébe adják az olvasottakat egybefűző
fonalat s a bevezetés is bizonyos változtatással meg fog felelni céljának.

BÖHM KÁROLY.

Görög alaktan a homerosi nyelv alapján iskolai használatra írta
Roseth Arnold gymnasiumi tanár. Budapest, 1889. Eggenberger 104 lap.

A gymnasiumi tantervhez kiadott miniszteri utasítások, a görög
nyelvtanításról szólva, azt mondják, hogy «mind nyelvi mind irodalmi

tekintetből tagadhatatlanul tágasabb tért nyit az oktatásnak a tananyag azon felosztása, mely a homerosi nyelv tárgyalásával kezdi meg a görög grammatika tanítását, tehát mentül előbb hozzáfoghat magának a költői műnek olvastatásához; tudós munkásaink buzgalmatól függ jelenleg, hogy a szükséges segédeszközök előteremtésével az iskolai tanításnak e fölötté kívánatos emelkedését elősegítsék. Egyelőre elegendő volna a homerosi nyelvnek egy oly alaktana, mely nem függelékképen szerepel az attikai mellett, csupán a különbségekre szorítkozván, hanem inkább megfordítva az ión dialektus teljes alakjait állítja paradigmába, s belőlök indulva ki, érteti meg az attikainak rövidült és összevont alakjait is.

Szerző az utasításokban említett szükségnek akart megfelelni, midőn a jelen homerosi alaktant megírta. A görög alaktan legfontosabb és legnehezebb része az igetan. Ha szerzőnek sikerült az igetan úgy tárgyalni, hogy a pædagogia és nyelvtudomány színvonalán álljon, bizonyára hasznos dolgot végzett. Nézzük tehát most, mennyiben sikerült az. Általában az elv, melyet szerző az igetan tárgyalásában követett, helyes. Lehetne ugyan kérdezni, szükséges volt-e a futurumot és az aoristost egy kalap alá venni. Mindkettő beállt ugyan, az egyik a jövőben, a másik pedig a múltban, de alakilag csak a sigmás aoristosnál van hasonlóság a kettő között, holott a sigmátlan aoristosnál valamint a thematikus aoristosnál még az sincs. Lehetne továbbá kérdezni, szükséges volt-e a sigmás és sigmátlan aoristos alpha-járól azt mondani, hogy kötőhangzóként szerepel. De ezek elvégre olyan dolgok, melyekről lehet vitatkozni és csak felfogás dolgát képezik. Azonban határozottan kifogás alá esik a következetlenség, mely az aoristos tárgyalásában mutatkozik. Ha tekintetbe vesszük, hogy a tanítás ezen fokán az aoristos egészen új valami a tanulóra nézve, és hogy a tanár kötelessége itt biztosan haladni és mindent kerülni, a mi téves felfogásra adhatna alkalmat, akkor nem túlzok, midőn azt állítom, hogy az aoristos tárgyalásában elkövetett hiba olyan, hogy miatta a könyv hasznavehetetlen. Ugyanis a 44. lapon azt mondja szerző az aoristosról, hogy a cselekvést mint a *múltban* beálló tényt fejezi ki; az 54. és 55. lapon pedig az áll, hogy az aoristosnak két időalakja van, t. i. *futurum* aoristi és *præteritum* aoristi. Még nagyobb lesz a zavar, ha a tanuló az 55. lapon azt fogja olvasni, hogy az aoristosnak *præsens* ideje is van, melynek pedig a táblázatban nyoma sincs.

A második nagy hiba, mely a könyvet hasznavehetetlenné teszi, a következetlenség és tévútra vezető eljárás, melylyel szerző az igetöveket tárgyalja. Szerző ugyanis — és ezt helyesen tette — fölvette könyvébe az erős és gyenge fő elméletét. Ez elmélet, mely a tanuláshoz nagy könnyűséggel jár, a legnagyobb pontossággal és biztonsággal kezelendő, ha csak nem akarjuk, hogy a tanulónak zavaros és részben hamis fogalma

legyen az igetövekről. Pedig szerzőnk az 57. lapon azt állítja, hogy a sigmátlan aoristos csak a verba liquidá-nál fordul elő, és csak a *gyenge* töből képeztetik. Ez egyszerűen nem áll, mert a nevezett igéknek *nincs* is gyenge tövük, hanem igenis van praesensbővüléstől megtisztított tövük, melyből a sigmátlan aoristost képzik. Szerző tehát összetévesztette a praesens-tövet az *erős* tövel és ennek következtében a praesensbővüléstől megtisztított tövet a *gyenge* tövel. Ugyanezt a hibát észleltem kétszer az 59. lapon, hol szerző, a thematikus aoristosról szólva, azt mondja: pelda βάλω dobok, gyenge tö βάλ; és alább: a thematikus aoristost csak néma és folyékony, *erős* és *gyenge* tövű igéknél találjuk. Kérdezem, hol vannak azok a kéttörű folyékony igék?

Hasonló következtelenség mutatkozik az 59. lapon, hol szerző azt állítja, hogy az egytörű bővítetlen (— mellékesen megjegyzem, hogy az igék felosztásánál nem magyarázta meg szerző, mit ért «bővítetlen» alatt —) igék közül csak hat igének van thematikus aoristosa. Mindjárt az első ige τμήγω n emegytörű, hanem kéttörű, csak úgy mint τηκ-τακ: ῥηγ—, ῥαγ—. Sőt a 73. lapon (16. példa) maga a szerző is mondja, hogy τμήγω kéttörű ige.

A könyvre még következő megjegyzéseim vannak:

6. lap. Szerző elfelejtett beszélni az *ov* hangzóról.

8. lap. «Másodéles szó után a kéttagú simuló megtartja hangsúlyát.» Hozzá kellett volna tenni «a végszótagon».

9. lap. «Néhány egytagú szó oly szorosan simul az *előtte* álló szóhoz.» Így kell: *utánna*.

12. lap. Epenthesisnek nevezi szerző a tűneményt, hogy *νρ* közé *δ*-t ékelünk. Epenthesis nem olyan terminus mint assimilatio, contractio, ejectio, melyeket a tanuló magyarázat nélkül is könnyen érthet. De tekintve ettől, a nyelvtudományban az epenthesis már *más* fogalom megjelölésére foglaltatott le.

45. lap. «*O*-hang a kötőhangzó *μ*-vel kezdődő ragok előtt.» Hát *ν* előtt mi a kötőhangzó?

45. lap. «az optativus jele *ι*, mely az *előtte* levő hangzóval kettős hangzóvá olvad össze, pl. *τιθε-ι-μεν* = *τιθεῖμεν*.» Először nem tudjuk *határozottan*, hogy az *ι* hosszú; másodszer az összevonás előtt a végharmonikón volna a hangsúly, mint ezt a következő kikezdés *b)* pontja is mondja.

48. lap. «Verba contracta azok az igék, melyeknek imperfectum-töve *α*, *ε*, *ο*-ra végződik. Helytelen fogalmazás, mert a mondat kezdetéből ítélve definitiót várhatnánk, mely azonban csak a következő mondatban van meg: ezen magánhangzók az imperfectum néhány alakjában összevonatnak a kötőhangzóval.

49. lap. «Minden ióta az összevont hangzó alá iratik.» Szerző elfe-

lejtett szólni ῥῥᾶν és ἰπποῦν alakokról, hogy t. i. miért nem iratik alá vagy nem látszik az ióta.

55. lap. «σᾶ időjel kötőhangzóként szerepel. A coniunctivusban hosszú kötőhangzó van.» Félreértésre adhatna alkalmat, mert nem « kö-tőhangzó lesz hosszúvá, hanem az O- és E- hang, melylyel a præsens mintájára bír.

55. lapon. «A part. act. mint πτ végű melléknév a masc. singularis-át σ-val képzi.» A «mint» szó annyit tenne, hogy ez volna az oka, miért sigmás a nominativus. Helyesen így: mint a πτ végű melléknevek.

A főbb hibákat összefoglalva teljes joggal állíthatom, hogy a jelen homerosi alaktant a tanulók kezébe nem adhatjuk.

Budapesten

SCHILL SALAMON.

A prózai műfajok elmélete. Irta *Acsay Ferencz*, benczés tanár. Budapest, 1889. Kókai Lajos. XIV és 790 l. Ára 5 frt.

Közel nyolczszáz lapra terjedő impozáns kötet ez, melyben Acsay Ferencz a prózai műfajok elméletét megírta. Már ez a nagy terjedelem mutatja, hogy a könyv nem készült iskolai használatra való tankönyvnek. Hogy mily célból készült, a szerző az előszóban így jelöli meg: «Művem egyrészt kísérlet akar lenni a prózai műfajok rendszeres tárgyalására. A mint megvan a költői műfajok elmélete, mint különálló egész, úgy akar e mű a prózai műfajok rendszeres elmélete lenni, mint önálló egész. Másrészt és főképen fiatalabb kartársaimnak akar segédkönyvvül szolgálni szabályaival, különösen pedig példáival. Azonkívül az ifjúságnak szántam s mindazoknak, a kik e műfajokkal tüzetesebben óhajtanak foglalkozni.»

Az előszó e szavai azonban némileg hamis tájékozást nyújtanak e mű felől. A szerző azt hangsúlyozza, hogy műve a prózai műfajok *rendszeres* elmélete akar lenni, mint *önálló egész*, amint megvan a költészet elmélete. Ebből az következne, hogy Acsay Ferencz a prózai műfajokat eredeti rendszer szerint, új alapon kívánja tárgyalni, a mint még eddig nem tették. De elég egy tekintetet vetni a könyv tartalmára, hogy meggyőződünk, hogy Acsay munkája mint «egész» semmivel sem rendszeresebb és önállóbb, mint akármely rhetorikai kézikönyvünk. Besztása, csoportosítása mindenben a régi úton jár. Az írásműveket a leírás, értekezés, elbeszélés (történetírás) és szónoklat fajai szerint tárgyalja s az egyes fajok keretén belül szól az illető műfaj általános tulajdonságairól, kifejtése módjairól, szerkezeti és előadásbeli szabályairól, alfajairól stb. A szerző még azt sem kísérli meg, hogy tudományosan fejtegesse a próza lényegét és természetét, a próza és költészet közti különbséget, a mi a prózai műfajokról szóló rendszeres munkából éppoly

kevésé hiányozhatik, mint a költészettanból nem hiányozhatik a költészet mivoltának tárgyalása.

Arra tehát nem tarthat igényt Acsay Ferencz munkája, hogy az úttörés terén különös érdemeket tulajdonítsunk neki, bár az előszóból úgy látszik, mintha a szerző ily érdemekkel szeretne hizelegni magának. De a mű gyakorlati használhatósága szempontjából csak helyeselhetjük, hogy a szerző az általánosan elfogadott szempontokhoz ragaszkodott. Mindenesetre jobban tette, mint hogyha oly problematikus értékű osztályozásokat kísérlett volna meg, minőket egyes német elmélet-íróknál találunk, kik a költészettani kategóriáknak megfelelően a prózai műfajokat is egységes alapon, az alanyiség és tárgyiasság szempontjai szerint osztják fel, még pedig olyformán, hogy a leírást és az elbeszélést az *objektív*, az értekezést (!) és a levelet (mint gondolat-, illetve érzés-közlést) a *subjektív*, a szónoklatot és a dialogot pedig a drámának megfelelő *objektív-subjektív* műfajok csoportjába osztják. Ez bizonyára rendszereesebb, mint a hagyományos felosztás, s mégis ki ne követné inkább a régi, külsőleges csoportosítást, mint a német elméletíróknak ez erőltetett rendszerét?

Acsay nem is német, hanem angol minták után dolgozta ki művét. Mint az előszóban kijelenti, Whately, Rikhard és Bain Sándor angol retorikai munkáinak «tanulmányából indult ki» s az e művekből elsajátított elvek és szabályok szerint fogott hozzá nevezetesebb íróink tanulmányozásához s az így nyert eredményeket foglalta össze művében, felhasználva a rendelkezésére álló anyagból minden tanulságost, gyümölcsözőt.

Ebből körülbelül már sejthetni, hogy Acsay művében mi az, a mi igazán az ő munkája: az idegen íróktól elsajátított elveknek a magyar irodalom körére való alkalmazása, más szóval a példagyűjtés. S ezt a munkát elismerésre méltó gonddal és körültekintéssel végezte. Minden, még oly jelentéktelennek látszó szabályt is számos példával világít meg, úgy hogy a könyvet inkább retorikai példatárnak lehetne nevezni, mint elméleti retorikának. Persze ennek az eljárásnak is megvan a maga baja. Buzgalma sokszor tulságra ragadja a szerzőt, a ki ilyenkor annyira belemelegszik az idézgetésbe, hogy alig látni végét. Ez okozta, hogy a könyv nagyon terjedelmessé és nagyon drágává lett.

Ámbár a munka első sorban mint példagyűjtemény érdemel elismerést, elméleti részei is figyelemre méltók. A szerző gondja kiterjed minden fontosabb kérdésre és sok olyat is bevon tárgyalása keretébe, a mire kézikönyveink vagy egyáltalán nem, vagy csak futólag vetnek tekintetet, pedig ismerete nélkül a tanár nem válhatik teljesen urává a feldolgozandó anyagnak.

Mindjárt a bevezetésképen előre bocsátott fejezetek a mondat- és

szakasz-alkotásról sok értékes anyagot tartalmaznak. Igazat adunk a szerzőnek abban, hogy bizonyos tekintetben a mondat- és szakasz-alkotás elmélete oly viszonyban van a prózai műfajok elméletéhez, mint a vers-tan a költészettanhoz, s ezért az írásművek tárgyalását meg kell előznie a mondat- és szakasz-alkotás tárgyalásának. De éppen e fejezetekben mutatkoznak legfeltűnőbbben Acsay Ferencz munkájának hibái és fogyatkozásai. Tulságosan elaprózza a tárgyat s oly részletes szabályokat és oly tömérdek példát ad, hogy a szó teljes értelmében nem látjuk a sok fától az erdőt s csak nagy fáradsággal lehet e halmazból a lényegest kiböngészni. A mit a szerző a mondat- és szakasz-alkotásról mond, elférne 25—30 lapon, nála 114 lapot foglal el. Természetes, mert a hol két-három példa elég volna, Acsay husz-harmincz példát idéz. Így aztán az is meg-esik vele, hogy egy példát ugyanegy helyen kétszer is idéz (a 32. és 33. lapon). Ez csekélység ugyan, de jellemzően mutatja, hogy az idézetek e rengetegében maga a szerző is elveszti olykor tájékozódását.

Van egy más tulajdonsága is a szerzőnek, mely kissé idegenszerűen hat az olvasóra: ez szubjektivitásának folytonos előtérbe nyomulása. Acsay ugyanis nem elégszik meg azzal, hogy példáit ama szabályok szempontjából világítsa meg, melyeknél idézi, hanem egyéb, oda nem tartozó megjegyzéseket, igazításokat is tesz rajtok. Különös előszeretettel korrigálja példáit a nyelv tekintetében. A hol példáiban *«eltekintré attól»* olvasható, nem mulasztja el zárjelben utána tenni: *«nem tekintre azt»*; a hol okhatározónak használt *«miután»* áll, odateszi a *«mint-hogy»*-ot; ha Bánóczi József azt írja: *«Mert Révai semmit félíg nem tehet»*, Acsay Ferencz szükségesnek találja kijavítani arra, hogy: *«Révai semmit sem tehet félíg»*, stb., szóval Acsay folytonos glossákkal kíséri idézeteit, a mi egészen felesleges és csak bosszanthatja a gondolkodó olvasót.

Aztán nemcsak nagyon aprólékos szabályokat állít fel a szerző, hanem azok alkalmazásában is gyakran iskolássá, szörszálhasogatóvá válik. Elítél sok olyat, a mit más szempontból igazolni lehet. A mondatok egységénél felállítja a szabályt, hogy nem szabad egy mondatba összefoglalni oly tényeket, a melyek nem tartoznak szorosan együvé, s idézi Mikszáth Kálmánnak egy mondatát: *«A rigó elfütytyentette magát a szilvasban, a patak vígan csörgött a szakadék mellett, mi pedig elandalodva néztük a kedves nyomokat.»* Acsay Ferencz erre a következő megjegyzést teszi: *«Nyilván való, hogy e három tény között semmi kapcsolat sincs; nem látunk eszmét, a melynek alapján össze volnának fűzhetők. Ily módon a világ összes tényeit egy mondatba lehetne foglalni.»* (18. l.) Pedig ha a szerző nem ragaszkodik oly mereven a szabályhoz, könnyen megtalálhatta volna azt, a mi az idézett mondatban a három tényt egybefűzi: a hangulatot. Az író egy mondatban sorolja elő azokat a tényeket, melyek ebben a helyzetben, az elandalodás lelki állapotában

jut személyeinek tudatába. Ezért mi az idézett mondatot nemcsak helyesnek tartjuk, hanem lélektani finomságot látunk benne. Ily önkényes kritikát nagyon sokszor gyakorol a szerző. Rosszszaknak bélyegez akárhány mondatot és szakaszt, melyekben más emberfia semmi szabatlanságot nem vesz észre. Így pl. a párhuzamos mondatalkotásnál idézi Beőthy Zsolt e mondatát: «A reformáció és a könyvnyomtatás a XVI. századnak már közepe táján tökéletesen átalakították a magyar művelődés képét; a gondolatnak amaz szabadságát, ez meg egyetemességét igyekezett megvalósítani.» Acsay szerint ez a mondat *helyesen* így fog hangzani: «A magyar művelődés képét már a XVI. század közepe táján tökéletesen átalakították a reformáció és a könyvnyomtatás: amaz a gondolatnak szabadságát, ez meg egyetemességét igyekezett megvalósítani.» (24. l.) Vagy pedig ugyancsak Beőthynek egy mondatát: «A középkoron át volt külön vallási és külön világi irodalmunk», Acsay helyesebbnek tartja, ha megfordítjuk: «Külön vallási és külön világi irodalmunk volt a középkoron át» (51. l.), holott az utóbbi nyomtatékos szerkezet, mely csak bizonyos körülmények közt volna helyén. S e példák, melyeket idéztünk, korántsem állanak elszigetelve; annak a 114 lapnak, melyen Acsay a mondatot és a szakaszt tárgyalja, legalább a felét ily önkényes mondatkorrekturák töltik be. Az ily eljárást alig lehet egyébnek nevezni, mint tudákos játéknak. Vagy nem játék-e, ha a szerző mondatbirálgató elmés-ségét azon köszörüli, hogy Bánóczinak Révairól irt életrajzi munkájából lapokon keresztül (36—39. l.) kiírja a «rosz» mondatokat?

Mind e felszegség és fogyatkozás daczára — melyek kisebb-nagyobb mértékben megvannak a mű többi részeiben is — el kell ismerni, hogy a könyvnek éppen ezen fejezeteiben sok újat találunk, a mire elméletíróink eddig nem igen voltak figyelemmel. A rhythmikus és párhuzamos mondat szerkezetet az egymás mellé- és alárendelt mondatokban a szerző a magyaros szórend törvényei alapján tárgyalja, s úgy ezek a fejtegetései, mint azok, melyekben a szakasz-alkotás elméletét, a helyes és egységes gondolatfűzés szabályait fejti ki, élvezetesek és tanulságosak egyaránt.

Csak ezután tér át az írásművek tárgyalására. Az írásműveket úgy definiálja, hogy alattuk az emberi elmének azon összes termékeit értjük, a melyekben bizonyos fokú művésziesség van, akár a tartalom, akár a bel- és külalak szempontjából. Ezzel ki vannak zárva e körből az üzleti levelek és okiratok, a melyek sem tartalomban, sem kül- és belalakban nem törekednek művésziességre. Az írásműveket így osztályozza Acsay: a szorosán vett írásművek célja az, hogy akár élőszóval, akár írásban a közönséggel valamely ismeretet közöljenek, a képzelet utánj érzelmekre hassanak, azaz gyönyörködtessék őket; s végre rábírájk valaminek megtevésére vagy elhagyására. Az első különösen az értelemhez szólnak, s így *ismeretközlő* írásműveknek nevezhetők; a második

osztálybelieket *költői* műveknek nevezzük; a harmadik osztálybeliek a *szónoki* művek. A költői művekkel a költészettan foglalkozik. A *próza*i írásművekhez az ismeretközlő és szónoki műveket számítjuk. Az ismeretközlő írásművek ismét három alfajra oszlanak: a leírásra, elbeszélésre és értekezésre. A könyv tervrajza tehát ez: első helyen adja a *leírást*, a második helyen az *értekezést* s ennek körében a logikai műveleteket; harmadik helyen a *történetírást* (elbeszélés) s végül a *szónoklatot*. A retorikai kézikönyvek tudvalevőleg nem egyeznek meg teljesen a sorrendben, melyben az egyes próza*i* fajokat tárgyalják. Némelyek az elbeszélésen (történetírás) kezdik s folytatják a leírással, értekezéssel és műbeszéddel. Az Acsay által követett sorrend kétségkívül helyesebb ennél. A történetírás tárgyalását meg kell előznie a leírás és az értekezés ismertetésének, mivel a történetírásban mind a leíró, mind az értekező mód szerepet játszik s ezek ismeretét föltételezi. De a mi mármost a leírást és az értekezést illeti, tulajdonképen az *értekezésnek* kellene első helyen állania, minthogy különösen e műfaj foglalkozik a gondolkodástani funkciók s főleg az oksági viszony ismertetésével, már pedig az ok-okozati összefüggés vizsgálata már a leírásnál is szerepel. (Azt talán fölösleges is megjegyezni, hogy a történetírásnál, mely egészben véve oknyomozó, még inkább nélkülözhetetlen.)

De akármelyik sorrendet fogadjuk is el, egy kérdés még mindig megoldatlan marad: az, hogy hova helyezzük a *levelet*? Német elméletírók mint külön műfajt tárgyalják. Acsay ellenben mint az értekezésnek egy *formáját* ismerteti. Ezt csak arra az esetre nézve lehetne elfogadni, mikor a levélalakot tényleg pusztán külső formául használja az értekező, mint azt pl. Toldy Ferencz Vörösmarty epikus munkáiról irt tanulmányainál látjuk. De már Mikes «Törökországi leveleit» lehet-e az értekezéshez sorolni? Pedig Acsay Ferencz odasorolja.

Nagyon messze vezetne, ha apróra akarnók vizsgálni az egyes műfajok tárgyalását Acsay művében. De ez fölösleges is, mert hibái és erényei mindenütt ugyanazok, melyekre már rámutattunk s ezért csak egyes főbb pontokat akarunk érinteni.

Különösen két szempont az, melynek következetes keresztülvitele Acsay művét a retorikai kézikönyvektől megkülönbözteti.

Az egyik az irány főbb sajátságainak az egyes műfajok keretén belül való tárgyalása. Mindegyik műfajnál ugyanis a ránézve jellemző stilsajátságokat ismerteti. Minden elméletíró érzi, hogy a tárgyalás teljessége és alapossága ezt megköveteli, de a mit az egyes műfajoknál röviden említeni szoktak, korántsem elég arra, hogy a tanuló, illetve olvasó igazán megértse az egyes műfajok jellemző sajátságait. Acsay minden műfaj stíljével külön, részletesen foglalkozik. A leíró műfaj tárgyalásában kifejtván azokat az általános szempontokat, melyek szerint

a leírást lehetőleg hűvé és szemléltetővé tehetjük, áttér a szemléletesség iránytani tényezőinek tárgyalására s kijelöli a határvonalat, mely az érzelmekeltő vagyis költői leírást stíl tekintetében elválasztja a pusztán ismeretközlő leírástól. A két fajta leírás közti különbséget néhány jól választott példa elemzésével (a szüret leírása Lévy József költeményében és Baksay Sándor egy novellájában) teszi világossá. Az értekezésnél szól az egyszerűség és világosság kellékeiről s az írálsajátságokat e műfaj természetéhez képest ismerteti. Igen figyelemre méltó itt az a kritika, melyet a szerző tankönyveink irányja felett gyakorol. Példákon mutatja meg, mennyire elvont és nehézkes számos tankönyvünk előadása, a mi mind a tanárra, mind a tanítványra nézve mérhetetlenül megnehezíti a tárgyalást s a tanulónak csak kedvét szegheti. Ebben mindenki igazat fog adni a szerzőnek. Ugyanitt kiterjeszkedik esztétikai irodalmunk nyelvére is és szintén sok találó megjegyzést tesz. Névy László, Babics Kálmán stb. esztétikai dolgozataiból, melyek a német filozófia befolyása alatt születtek, számos tulságosan elvont, homályos helyet idéz. De az már álokoskodás, mikor a komikum tárgyalását Kölceynél és Névy-nél összehasonlítva, kimondja a szerző, hogy esztétikai irodalmunk nyelv tekintetében Kölcey óta süllyedt. Pedig maga a szerző kijelenti, hogy «nem kiváló íróink: Gyulai, Salamon, Arany stb. esztétikai dolgozatait értjük itt, melyek önálló felfogáson alapulnak s a melyek irányja is szép, magyaros, mindig világos és könnyen érthető». De ha a jelenkorból nem kiváló íróinkat idézi, hanem a középszerűeket, akkor a multból sem szabad a kiválókat választani az összehasonlítás-hoz, a minő Kölcey volt, mert így aztán mi sem könnyebb, mint süllyedést konstatálni. S a Névy és Kölcey közt vont párhuzam ez esetben annál igazságtalanabb, mivel Kölceynek szóban forgó dolgozata «A komikumról» elméleti részeiben szintén nem egyéb, mint szó szerinti fordítás németből s így fejtegetéseinek világossága nem Kölceynek, hanem eredetijének, *Bouterwek* esztétikájának érdeme.

A történetírásnál is részletesen foglalkozik a szerző e műfaj irányának jellemző sajátágaival, szól az élenkség és szemléletesség tényezőiről, az alanyiságról a történeti művek előadásában stb. A szóközi beszédnél fejtegeti az érthetőség és világosság kellékeit, az érzelmekeltő irány, a hatályosság eszközeit, s végül igen érdekes párhuzamot von a szóközi és költői irány közt, kimutatva a különbséget egyes párhuzamos példákon.

A másik szempont, melyet Acsay következetesebben érvényesít, mint az elméletírók rendszeren: a *gondolkodástani, logikai elvek keresztülvitele minden műfajban*. A leírásnál röviden, általánosságban érinti a leíró módszer logikai alapját s a leírás általános szabályait az emberi lélek megfigyelő módjaiból vonja le. Az értekezés tárgyalásának bevezető

részbén már behatóan tárgyalja az értelmi tevékenység formáit. Nézetünk szerint a szerző itt is kelleténél többet ad a jóból, de az kétségtelen, hogy a logikai eljárasmódokat a prózai műfajok tárgyalásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni. Különben valamennyi kézikönyv foglalkozik az okoskodás módjaival, de csak futtában érinti őket. Acsay külön és részletesen elemzi az ismeretek általánosításának módjait: az inductiót és deductiót, a fogalom meghatározását és felosztását, az ítéletet stb. Figyelemreméltó, hogy az ítéletet a magyar mondattal egybevetve tárgyalja, kiemelve különbségeiket különösen nyelvünk szempontjából, a mire nem felesleges a növendéket figyelmeztetni. A deductiv következtetés formáinak tárgyalásában azonban a szerző nagyon is beletéved a részletekbe és sok olyat fejtetget, a minek csak logikai tankönyvben volna helye.

A logikai elvek alapján tárgyalja a történetírást is, a mennyiben a források felhasználása, az igaznak a kutfőkből való kiválasztása lényegében szintén logikai eljárás s az igazság kutatásában az inductio és deductio ugyanazon módjai érvényesülnek, csak az alkalmazás módja különbözik ama források szerint, melyekből a történetíró az anyagot meríti. Ezért ha az oknyomozás fogalmát egészen világossá akarjuk tenni, nem elég általánosságban odaállítani az oksági elvet, hanem az egyes forrástípusok szerint külön kell vizsgálni a módokat, melyek szerint ezt az összefüggést meg lehet állapítani. A szerző ezt meg is teszi, még pedig azzal a lelkiismeretes gondnal, mely munkájának minden részét jellemzi. Kimutatni igyekszik, hogy az egyes tudományszakokban, melyekből a történet anyagát meríti, külön-külön módszer van. Részletesen foglalkozik a kutfőkkel s a hagyománnyal, ismerteti a történet segédtudományainak: a régészetnek, nyelvészetnek, földrajznak, had- és jogtudománynak szerepét a történetírásnál. Ítéleteiben a szerző elég higgadt és körültekintő, csak a «nyelvészetről» szóló fejezetben lép nagyon előtérbe szubjektivitása. Nemcsak azt nem látja beigazolva, hogy a magyar nyelv a finn-ugor ághoz tartozik, de még az altáji nyelveknek felosztását az ismert öt családra (ugor, szamojed, török-tatár, mongol, mandzsú) is problematikus értékűnek mondja. A Budenz-Hunfalvy-féle magyar-ugor rokonsági theoriát hosszasan, de tudományos módszer nélkül, dilettáns módra bírálgatva, arra az eredményre jut, hogy az egész elmélet nem áll valami erős alapon. Egyes megjegyzéseiben van némi igaz s több szó-egyeztetést okkal kifogásol, de abból, hogy a nyelvrokonság elméletének épülete itt-ott hézagos, még nem következik, hogy az épületnek már az alapja is rossz. Vámbéry elméletét nyelvészeti tekintetben még gyöngébbnek találja, mint a magyar-ugor rokonság theoriáját, de nézete szerint az ethnographiai és művelődési bizonyítékok mégis inkább Vámbéry mellett szólnak.

A szónoklatnak az érvelést tárgyaló részét szintén a logikai elvekre építi a szerző. Kézikönyveinkben e téren sok félreértést konstatál, s ezért bővebben kiterjeszkedik e tárgyra. Kétségtől indokolt, hogy az érveknek külsőkre és belsőkre, első- és másodrendűekre való felosztását elveti és az összes érveket egységes alapra: az inductio által megállapított logikai eljárasmódokra vezeti vissza. De a külső és belső érvekre való felosztást csakis az áttekintés megkönnyítésére használják a tan-könyv-írók, s alig hisszük, hogy Acsay fejtegetései őket ettől eltérítsék.

A szónoklatot tárgyaló szakasz a mű legjobb része. A legterjedelmesebb is, majd háromszáz lapot tölt be. Az érvek tanán kívül — mely a szónoklattan logikai része — igen szépen, világosan tárgyalja a szerző annak pszichológiai részét is: az érzelmek útján való rábírást. Behatóan ismerteti az érzelmek köreit s kifejti a módokat, melyek segítségével egyenként fölkelthetők. A példák nagy számának itt megvan az a haszna, hogy a szerző kerülni kénytelen a semmitmondó általánosságokat, a minők különösen a német rhetorikai művekben gyakoriak, s szabályai-ban arra kell szorítkoznia, a mit gyakorlatilag be tud igazolni. A könyv-höz függelék is járul, mely az előszóbeli előadást tárgyalja, főleg Whately és Legouvé dolgozatai alapján.

Mint e rövid átnézetből is kitűnik, Acsay Ferencz munkája a prózai műfajokkal foglalkozóknak hasznos segédkönyvet fog nyújtani. Eltagadhatatlan hiányai és gyöngéi mellett is komoly számot tevő mű, melylyel tudományos irodalmunk határozottan gazdagodott. S bizton hisszük, hogy rhetorikai tankönyveinken is meg fog látszani nemsokára Acsay Ferencz művének jótékony hatása.

KELEMEN BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Γοιθίου εἰδὼλλιον Ἀρμίνιος καὶ Δωροθέα, μεταφρασθὲν ὑπ' Ἀργουστοῦ Δυρ. Ἐν Γώθῃ τῇ Σαξόνων, ἐκτυπωθὲν καὶ ἐκδοθὲν διὰ Ἀνδρέου Πέρθητος ἔτει αὐπύ.

Ismeretes, hogy Goethe öreg korában előbbi művei közül csaknem egyedül Hermann és Dorotheát szerette; különösen kedvelte annak latin fordítását, melyben — mint 1825 elején Eckermann előtt nyilatkozott, — neki előbbkelőnek látszott, mintha alakja szerint, eredetéhez visszatért volna. (Hasonló nyilatkozatot tett állítólag Petőfi «Lopott ló» cz. románczának Dux Adolf-féle német fordításáról.) *) Az említett latin

*) Fischer, Petőfi élete, 315. l.

fordítás az 1822-ben megjelent Fischer-féle volt, melyre azonban már 1825-ben berlichingeni József gr. fordítása ¹⁾ következett (második kiadásban 1828-ban). Hogy a H. u. D. első két énekének Winkler Vilmostól való görög fordítását, (1825 és 1830) ismerte-e, vagy arról hogyan nyilatkozott, sajnos, nem tudjuk. De merném állítani, hogy a görög fordítás felemlítése ezen művének szellemi forrására is emlékeztette volna. Homeros szemével nézte Goethe ezen művében a kis és a nagy világot, stílus és előadás Homeros iskolájára vallanak, külsőségek kirívó utánzása nélkül. A tárgyhoz mért nemes egyszerűség, természetesség és szemléletesség, a homerosi eposz ezen uralkodó elve, keresetlenül érvényesülnek ezen műben, melynek olvasásánál az ó-kor halk visszhangját véljük hallani. A német irodalom klasszikus korának belső szellemi rokonsága a görög ó-korral nem pusztán irodalmi phrasis.

Természetes, hogy a homerosi eposz és a H. u. D. közti szellemi, hangulatbeli rokonságot a Goethe-irodalomban mindenütt méltányolva találjuk. Személyek, helyzetek, leírások szolgáltatják a többé-kevésbbé találó analógiákat. Itt Dorothea ἀδμής, ἀντιόχεια, Hermann a férfiúvá érlelődő Telemachos, a lelkész jós, a bíró népének pásztora.²⁾ A tulajdonképeni kommentároktól egészen eltekintek.

Épen a szellemi rokonságnál fogva a H. u. D. iskolai olvasása kitűnő alkalmat szolgáltat az annyira hivatott és nélkülözött görög szellem feltűntetésére és irodalmi hatásának megéreztetésére, olyan kedvező körülmények közt, milyenek a gymnasium VII. osztályában kínálnak: a görög olvasmány az Odyssea, a magyar irodalomból tárgyalják az eposzt, Vergiliusból már olvastak, és ezekhez hozzájárul H. u. D. Glückseliger Aspect! mondhatni Wallenstein szavaival! Mennyi analogia nagyban és a meg nem vetendő kicsinyben! Az egymásra vonatkoztatásnak, koncentrációnak és sokoldalú (æsth., sympath., társadalmi, valósi) érdeklődés keltésének mennyi alkalma!

H. u. D. — kiadásaink a homerosi eposzszal való belső rokonság feltűntetését a tanárra bízzák, inkább csak távolról érintik, elvétele néhány szóval bevezetésekben vagy függelékben, itt-ott egyes fordulatoknál «teljesen H. szellemében», «homerosi kifejezés», a megfelelő hely görög szövege nélkül. Csak egy kiadásunkban találunk néhány görög idézetet, mit elismerek egyéb tekintetben dicséret nélkül. Korántsem magasztalom a minden áron való idézet — vagy párhuzamos hely-hajhászatot, vagy ilyenek tapintatlan (ügyetlen) oda állítását, hogy a költő

¹⁾ A fordítóról l. Goethes Werke, 5. k. a Kürschner-féle D. N. L.-ban. Magyarra alexandrinusokban Hegedűs István, az I. éneket hexameterekben Lehr Albert fordította le.

²⁾ Hehn V., Gedanken über Goethe, I. 1887.

ezt innen vagy onnan vette. Mit gondoljon pl. a tanuló arról, hogy Goethe a körtefát Homeros Odysseájából vette! De helyeslendő az összehasonlítás, hol kellő tapintattal felhasználva az emberi gondolkodás és érzés nyilatkozatainak belső rokonságát kimutatja, az élet alapalakjainak állandó egyformaságát érezteti. Végre szükséges a kölcsönös vonatkoztatás ott (természetesen mindig csak meglevő ismeretek korlátain belül), hol az a tanítás feladatát és célját elősegíti és hatásos eszközül szolgál a helyes felfogás és megértés közvetítésére. Ilyen viszony van a homerosi eposz és H. u. D. között. A görög szellemnek befolyása egy nagy irodalom egyik legnagyobb remekére itt mintegy kézzel foghatólag mutatkozik: múlt és jelen egybeolvadnak és ezen összefüggésben a modern mű megértését mélyebbre alapítjuk, a mennyiben szellemének forrására mutatunk; az ó-kori művet pedig a modernhez fűzvé, közelebb hozzuk a jelenhez és ez által további szellemi hatását leginkább biztosítjuk. Mit az egyik tantárgynál nyerünk, annak hasznát veszszük a másik és harmadiknál is, az eposzt megértetjük, ez volt a feladat.

Ezen kitérésem után áttérek a fentemlített görög fordítás rövid ismertetésére. Modern művek klasszikai nyelvre való fordításaival ritkán találkozunk. Nincs is azokra azon élő szükségletünk, mint viszont, és így tudomány és nyelvi virtuozitás bemutatásainak tekintjük, vagy érdekes curiosumnak. A virtuozitás pedig némelykor nem választ megfelelő tárgyat. Nem szükséges itt bővebben bizonyítgatni, hogy nem bármelyik modern mű alkalmas arra, hogy latinra vagy görögre fordíttassék; az antik ruha nem simul egyaránt jól mindenhez, és egy költői mű nyelvi alakja több, mint csak ruha. A philologus gyönyörködése itt nem adhatja meg magában véve a mértéket. A szóban levő fordítás szerzője, a 90-éves tudós Dühr Ágost, jól választotta tárgyát és munkájával csakugyan ritka nyelvi ismerete valamint szellemi üdesége fényes bizonyítékát adta. Fordítása egészben véve szépen, keresetlenül simul az eredetihez, igen hű, a homerosi nyelvezet lágy gördülékenysége gyönyörködtet, az egész fordítás bizalmasan, kellemesen érint. Bővítések, megtoldások, eltérések csak elvétve fordulnak elő. Az egész fordítás 36 verssel hosszabb az eredetinel, mely többletből a 9 énekre egyenkint 2—8 jut. Valami önkényes megtoldást csak a VI. ének 214—216. (eredeti) verseinél találtam:

. διένειμ' ἐνεόντα
 ἀνδράσι παρστᾶσιν παύροις, ὁ δ' ἄφαρ μετέειπεν·
 τῖνδε, φίλοι, δέξασθε δόσιν ὀλίγην τε φ. τ.

Ha a verselésről azt mondom, hogy az nem ritkán goethei, a szigorú metrikusoknak is, úgy hiszem, eleget tettem. Szóljanak véleményem mellett a következő kisebb-nagyobb mutatóványok:

II. 21—26. Ἦμος δ' οὖν πρὸ ὁδοῦ ἰκόμην νεῖην ἀν' ἀγυιάν,
 δὴ τότ' ἀπὶ γῆ μοι, στιβαρῇφι τετυγμένη ὕλη,
 ἦλθεν ἐς ὀφθαλμούς, ταῦροι δὲ οὗοι δ' ἴσαν ὅπ' αὐτῇ
 ἀλλοτρίης γαίης τοι ἄριστοι τ' ἡδὲ μέγιστοι.
 πὰρ δ' αὐτοὺς ἦει κούρη τις μακρὰ βιβᾶσα,
 ἡνιόγει δ' οἷῃ μακρῇ ῥάβδῳ, κρατερὸν δέ
 ξεῦχος ὄτρυν' ἰδ' ἔρουκ', ἔθυνε γὰρ εὖ εἰδυῖα.

II. 166. πᾶς ἀρχὴ χαλεπή, χαλεπωτάτη ἐστὶ δὲ οἴκου.

IV. 105. ὃς γὰρ δὴν νοέῃ, αἰρεῖτ' οὐκ αἰὲν ἄριστον.

V. 12—14. πᾶν δ' ἀγαθόν, ὃ τι μήτε φύσιν μήτε φρένα βλάπτῃ.
 πολλὰ ποθεῖς ἄνδρες, καὶ τοι δεύοντ' ὀλίγοιο·
 ἡμᾶτα γὰρ φθίνουσι βροτῶν τ' ἔστ' αἶσα βραχεία.

V. 231. ὅστις γὰρ χθιζὼν καὶ σήμερον ἐνθα βιώσῃ,
 ἦδη ἔτῃ βεβίωχ'· ἔπεται δ' ἄφαρ ἔργματι ἔργμα.

(V. ö. Eötvös, Karthausi, IV. fejezet 2. kikezdlés.)

VII. 106—107. τῷ δ' οὖν ἀνστάντες ἔθ' ἅπαξ κρήνην εἰςβλέψαν,
 εἰς δὲ βλέψαντας σφείας γλυκὺς ἡμερος ἦρσιν.

VIII. Ὡς τῷδ' ἡελίου καταδύντος ἐναντίον ἦσαν,
 ὅς τε καλυψάμενος νέφεσιν βροντησικεραυνόις
 ἐκ νεφέων τοτὲ μὲν κειθεῖ προφάνῃ, τοτὲ δ' ἐνθα
 παμφανόων κατ' ἀγροὺς φέγγει λαμπρῷ τερατώδει.

VIII. 91—98. αὐτίκ' ἄφαρ δὲ νέος ἐλαφρῶς τε βραχίον' ὀρέξας
 ἴσχευ ἀνὰ κούρην, ἣ δ' ἦκ' ἐπέκλινε εὖ ὦμῳ,
 στήθεος στήθεϊ κλῖνε, παρειῇ ψαῦε παρειῇς.
 ἐστήκειν ὃ γ' ἀκίνητος ὥς μαρμάρου εἰκῶν,
 ἰσχυρὸν δὲ θέλημα κράτει εὖ. οὗ ἐ δ' ἐπ' ἐλξας
 μᾶλλον πρὸς στέρνον βάρει ἀντηρεῖσται ἐστέως,
 ὥς δ' ἄχθος φίλον αἰσθόμενος, κραδίην εὖ θερμήν
 εὐωδὲς τε πνεῦμ' ἀνὰ χεῖλεά εὖ ἀποπνευσθὲν
 βάστασεν ἀνδρείῃ ἀρετῇ τήνδ' ἡρώϊν.

(hol ἡρωῖνην nem teljes egyenértéke a «die Heldengrösse des Weibes» kifejezésnek).

IX. 1—6. Ἰλαοι, ὦ Μοῦσαι, περὶ κῆρι φιλεῖσιν ἐοῦσαι,
 ἄσμεναι εἰσέτι δὴ ἐσθλὸν νέον ἦγαγετ' οὐδῶ,
 πρὸς στέρνον δὲ πρὸ νυμφείων κούρην ἔθετ' αὐτῶ,
 καὶ νῦν τῷδε σφίσι χαρίεσσι συνεκτελέσασαί τε,
 αἰψά δὲ δυαμένεα νέφεά σφι διασκηδᾶσαι τε,
 αὐτὰρ ἐνίσπετε δὴ πρῶτιστα, τί γίγνεται οἴκοι.

Végül felemlítem még, hogy a fordító munkáját 10 distichonnal Schliemannak és görög származású nejének, Sophiának ajánlotta.

Jászberény.

HIMPFNER B.

G. Lanson, Nivelle de La Chaussée et la Comédie Larmoyante.
Páris, 1887. Hachette, 295 l.

E munka újabb bizonyítéka annak, mennyire tárgyaltan ama sokszor hangoztatott vád, hogy a francia buvárok és írók felületesek. Ha Wetz multkor ismertetett művével hasonlítjuk össze, alaposságot, rendszerességet, philosophiai szellemet — elegáncziáról és világosságról nem is szólva — inkább a francia író részén találunk. Wetz egy egészen új, messzeható irodalmi áramlat létrejöttét tárgyalván, mellőzi «a mélyebben rejlő okokat, a régi és újabb korbeli gondolkodásmód, eszmei tartalom különbségét, a philosophiai mozgalmakat, erkölcsi és társadalmi viszonyokat», igaz, hogy szántszándékkal, de azért az mégis hiány. Hisz az irodalmi fejlődés teljes megértéséhez szükséges a fejlődésre ható kulturtörténelmi tényezők ismerete. Lanson ellenben a *comédie larmoyante* magyarázatában mindig a kor művelődési tüneteire, erkölcsi és szellemi állapotára támaszkodik. A német és francia író tárgyalása módja mintha a két nemzet szelleme közötti különbséget tükröztetné vissza. Wetz az általánosból indul ki, előrebocsátja a nagy vonásokat, az egész fejlődés menetének áttekintését, azután a részletekre tér át s mindjobban leereszkedve a specialishoz, eljut végre az egyes íróhoz (Destouches) és műveihez. Lanson eljárása egészen más. A konkrét esetet véve kiindulópontúl, az egész munkát egy thesissé változtatja át, egy középponti kérdés körül csoportosítja vizsgálódásait. Lachaussée életrajzában kimutatja, hogy «ő azok közül való, a kiket a nevelés ellentállás nélkül idomít és a kik a többiekét követik: nincs benne semmi az újítóból vagy forradalmárból» (80. l.) és ezután felveti a kérdést: hogyan vált mégis azzá? A feleletet úgy adja meg, hogy a *comédie larmoyante* keletkezésében kutatja ama különböző tényezőket, a melyek azt létrehozták, és ezek alapján megállapítja a Lachaussée megillető részt. Ehhez kapcsolja magának a műfajnak beható elemzését, finom psychológiával, izléssel és talpraesett ítélettel. Befejezésül Lachaussée drámai tehetségéről és utánzóiról szól, és röviden meghatározza a kritika álláspontját a *comédie larmoyante*-tal szemben és a *genre* értékét s jogosultságát.

Nivelle de la Chaussée (Pierre Claude) szül. Párisban 1691- vagy 92-ben. Szüleiről, gyermekkoráról és neveléséről nagyon kevés adat maradt reánk, annyit azonban tudunk, hogy régi, gazdag polgári családból származott, a minek révén bejutott az előkelő világ köreibé, hol kitűnő zenei tehetsége, élczes és szatirikus társalgása kedvelté tették. Vézna, gyermekkülseje daczára a nők elkényeztetett kedvencze lett, ámbár

kedveseivel sokszor épen nem bánt gyöngéden és gavallérosan. Barátai közül különösen említendők a szellemes, tanult, mindenhez nyúló, de semmibe el nem mélyedő *Sablier*, a ki Lachaussée halála után kiadta műveit. Írókkal megismerkedett ugyan, így Caumartin előkelő ügyvéd házában alkalmasint Voltairerel is, de bensőbb érintkezésbe nem lépett velök. Egész élete érett férfikoráig, sőt még azon túl is, az élvhajászó világfi élete, a minőt a regenség-korabeli erkölcsökkel és a Souvré marquis, Livry, Caylus grófok s hasonló urak társaságában folytatni lehetett. A nyers frivolság, kicsapongó jókedv és bohóság közepett igen jól érezte magát és — kivéve egy hollandi útját (1719-ben) — nem is távozott megszokott köréből. Irodalmi tevékenysége, ha ugyan ilyennek nevezhető, életéhez és környezetéhez illő; egynehány trágár «contes» és több mint sikamlós, ocsmány bohózat (*parades*). [A parade-ok tulajdonképp a vásári bohócok által előadatni szokott burleszk jelenetek. A XVIII. század második tizede felé az előkelő világban divatba jött ezeknek utánzása. Maguk az urak adták elő e maguk szerkesztette, piszkosabbnál piszkosabb darabokat, a melyekben a kifejezés trágársága vetekedik a tárgy erkölcstelenségével.]

La Chaussée körülbelül negyven éves volt már, a midőn írói pályáját tényleg megkezdte. Mindjárt első fellépésével hallatlan sikert aratott. Az *Épître de Cléo à Me de B.* (1731), a melyben kiméletlen gúnynyal fordul a nyelvrontók, különösen La Motte ellen, oly tekintélyt szerzett neki, hogy már jövődöbeli akademikusnak kezdték tekinteni. E sikeren felbuzdúlva, ő maga is ekkor kezdi komolyan keresni az irodalmi babért, még pedig ott, a hol legbövebben találhatni, a színpadon. Első két darabjának sikere után az akadémiai székért versenyez és habár először megbukik, másodszor beválasztják (1736). Ezzel az a műfaj, a melyet ő képviselt, mintegy hivatalos szentesítést nyert. Ezentúl szerzett műveinek javarésze e műfajt gazdagítja; a mit azonkívül írt, egy tragédiai kísérlet és néhány tündéries bohózat, alig méltó az említésre. Meghalt 1754 márcz. 14-én.

La Chaussée becsületes, egyenes ember; józan prózai, illúzióktól ment gondolkodású, mindvégig az életet élvezni akaró világfi, a ki az irodalommal nem benső hivatásból, hanem úri kedvtelésből, szórakozásul és határozott tehetség nélkül foglalkozott. És minő az ellentét az ember és művei között! Ő maga phlegmatikus, szellemes, maró élczű, víg szalonember, míg darabjai unalmas, vizenyős, érzelgős, siránkozó prédikációk! Nem is az újító lelkesedésszerű meggyőződésével, nem is a teremtő lángész merészségével alkotott, hanem csak azért teremtette a *comédie larmoyante* hirhedt korcsműveit, mert nem volt elég ereje sem az igazi tragédiához sem az igazi komédiához. Nem értett ahhoz, hogy a lelket megrázza, sem hogy az embert megrevettesse, de elég ügyesen

tudott számítani, hogy egy érzékeny közönséget megrikasson. Csupa tehetetlenségből lett újítónak. Nem is vitt semmi egyéni vonást az új *genre*-be, mely nem is az ő sajátja, hanem mindenünnen kölcsönvett jószág.

Lanson ügyesen vázolja, hogy mikép született meg a különböző művelődési viszonyok együttes hatása közepett a *comédie larmoyante* — La Chaussée nélkül, a ki aztán nem tett mást, mint hogy örökbe fogadta az új csemetét és apaságával kérkedett. Kimutatja, hogy első sorban a tragédia és a komédia ellaposodásának köszöni keletkezését. Corneille tragédiája és a maga idejében nagyon közel állt az élethez és a kortársaknak távol sem tetszett oly idegenszerűnek mint a későbbieknek. A tragédia conventióját elfogadták, mint a hogy a mai közönség is elfogadja a drámának bizonyos conventionalis sajátságait. Egyébként pedig a valóság képét találták Corneille tragédiáiban. Corneille hősei heroikusak ugyan, de éppen nem a puszta képzelet alkotásai, hanem az élet utánzásai abban a még sok tekintetben heroikus korban. De változott a kor és változott az izlés. Az udvari társadalom legfőbb gondja a szerelem, a gyönge élveztet lett és ennek költője Racine. Az ő műveiben is az élet tükrét látták kortársai. De míg Corneille és Racine még az életből merítenek, a későbbiek mind jobban eltávoznak az élettől. Szolgailag utánozzák Racinet, conventionalis érzelem, dagályos retorika és az igazság híján a rendkívüli, csodálatos és mesterkélt uralkodik darabjaikban. Kezdte a közönség meg nem érteni a tragédiát. Voltaire és követőinek tragédiáiban nem az élet megfigyelését, nem drámai hatásokat, hanem philosophiai tendenciákat, teoriákat keresett. Nem csoda tehát, ha megtámadják a tragédiát és ha más valamit keresnek, a mi helyettesíthetné.

A komédia is lassankint hasonló fejlődést vesz. A molière-i vígjáték, sokszor nagyon komoly színezete mellett is, alapjában víg; Molière a legkomolyabb helyzetben és jellemben is megtalálja a komikumot. Utódai csak avval tudnak megnevetetni, a mi magában nevetséges, mert nem értenek hozzá, hogy komolyabb tárgyat is a komikum burkolatával vegyenek körül, másrészt Molière becsületes polgári köréből mindinkább leszállnak a kétes erkölcsű és értékű személyek társaságába. Tehát nem az életet, a társadalmat, hanem inkább az élet kivételeit, a társadalmon kívül állókat festik. Azonkívül a fővárosi élet mindent nivellál, a komikus jellemek, a különczök mind ritkébbaká válnak, az emberek mind egyformák. Komikus jellemek híjában a szerelmi intriga válik a komédia fő tárgyává és a valódi komikum vonzó érdekét a szatirizálás, szellemeskedés igyekszik pótolni. A komédia régi praetentiója, hogy mulattatva oktasson, a «philosophikus» században végre arra vezetett, hogy a komédia egészen komolylyá lett. Mert mihelyt a morál belép a komédiába, egészen ellepi azt. A személyek annyira moralisták, hogy önmaguk felett

is moralizálnak és mindenki erényes egész a szolgákig. De a túlságos sok erény fárasztó és unalmas. Már Destouches komédiái nagy részben fagyosak. A komédia nem volt többé vígjáték és a közönség valami új után vágyódott, még ha csak újabb korcsszüleménnyel kellene is felcserélni a régit. Érezte ezt Destouches is és a XVIII. század feltűnedező új eleméhez, az *érzékenységhöz* fordult. Így pl. *Glorieux*-je inkább érzelmes komédia mint jellemvígjáték. La Chaussée e darabban a comédie larmoyante minden elemét megtalálhatta és neki semmi újat sem kellett fel találnia. Újítása abban állott, hogy ő — helyesen ítélvén meg a kor áramlatát — az érzékenységet, a melyet Destouches még csak fűszernek használt, a komédia lényegévé tette. Ő neki tudatos célja volt a köny nyekig való megindítás. Nála az elvétve megjelenő komikum egészen mellékes valami. Megszakadt az utolsó szál is, a mely a vígjátékot Molièrehez fűzte. A comédie larmoyante, a komédiából kiindulva s a pathetikus elem által a tragédiához közeledve, helyettesíteni akarta mind a kettőt. Ez részben sikerül is; és a mennyiben az emberiség ekkor kezd érzékenynyé (*sensible*) lenni, annyiban megfelel a valóságnak, az életnek is, mint ezt Lanson helyesen hangsúlyozza, de egyébkint nincs benne igazi élet. Maga az érzékenység is múltó állapot, a comédie larmoyan tenek is mulik divata. Sőt a tragédia még túl is éli, tengődve bár, de az aggkor végelgyengülésével küzködve, nem pedig mintha a comédie lar moyante siettetne volna halálát. Mindazonáltal van Lachaussée munkás ságában valami maradandó eredmény, az t. i., hogy kiindulópontja a polgári drámának, annak a középfajnak, mely a pathetikus átviszi oly személyekre és oly körre, a kikkel és a melylyel addig csupán a komédia foglalkozott.

Lachaussée e fajnak létjogot vivott ki, de többet nem is; mert hogy igazán megalkossa, ahhoz nem volt elég tehetsége, ő csak mintegy rámutatott arra az útra, a melyen nálánál ügyesebbek és bátrabbak nagy felfedezésekre jutottak. És mondhatjuk, hosszú út volt, mert a színmű tulajdonképi jelentőségre csak a XIX. században emelkedett. Ma ural kodik a színpadon. A műfaj jelentőségét helyesen emeli ki Lanson és helyesen figyelmeztet arra is, hogy a comédie larmoyante a színmű kezdete, az a kezdet, amelyről a nagy távolságnál és közbeeső változá soknál fogva gyakran megfeledkeznek. De túlozza egy kissé e csírának jelentőségét. Abból a dicsfényből, a melylyel a színművet körülveszi, átvisz egy aránytalan részt La Chaussée-ra és a comédie larmoyan tera is. Forradalmárnak nevezi Lachaussée-t, ámbár bevallja, hogy: «La Chaussée egész érdeme arra redukálendő, hogy *volt neki egy eszméje*» («il a eu une idée,» 295. l.)

Ép oly kevéssé volt forradalmár, mint a mily kevéssé művész az, a ki megtalálja a márványbányát, a mely másoknak anyagot szol-

gáltat remekművekhez. Hogy az új genre olyan jelentőssé lett, mint a milyen ma, abban Lachaussée egészen ártatlan, a mit Lanson voltaképp egész könyvében bizonyítgat, midőn kimutatja, hogy Lachaussée mint költő semmis, a magából semmivel sem járult az új műfajhoz és hogy sikerét s hírét első sorban annak a múltó tüneménynek köszöni, a mely éppen nem tartozik a színmű lényegéhez, az érzékenységnék. Ha igazi forradalmárt keresünk, csak össze kell hasonlítani Diderot-val, a kit szerzőnk kicsinyelni látszik, a kivel pedig La Chaussée távolról sem szabad egy sorba állítani, habár Diderot szintén nem költő. Mert míg az előbbinek volt egy *eszméje*, mely talán nem is eszme, addig az Encyclopédie kiadójának voltak eszméi, amelyekkel, teoriában legalább, megvetette a dráma alapját. Hogy a színpadon meg nem teremtette, a drámai tehetség hiánya okozta, a mihez még az is járult, hogy a kor sem volt még elég érett az igazi drámára.

La Chaussée a maga idejében fényes sikert ért, habár ő sem került el a drámaírók közös sorsát, a bukást. Kilencz érzékeny vígjátéka közül az első *La fausse Antipathie* (1733) fényes fogadtatásban részesült; a siker egyre nőtt következő darabjaival: *Lé préjugé à la mode* [1735, ugyanazon előítélet ellen fordul, mint Destouches a *Philosophe marié*ban]; *L'école des amis* (1737) és *Mélanide* [1741; egy grófnak természetes fia azzal a kijelentéssel áll atyja elébe: «ön vagy atyám, vagy párbajt vív velem!» és kivívja a maga és anyja számára a törvényes elismerést]. *Paméla* (1743, Richardson regénye után) csúfos bukásáért kárpótolta az *École des mères* (1744) és még inkább a *Gouvernante* (1747) sikere. A «Gouvernante» nevelőnője saját leányának Angéliquenek, kit intéseivel és tanácsaival arra akar bírni, hogy mondjon le szegénysége miatt kedveséről, egy törvényszéki elnök fiáról. Ez a törvényszéki elnök hajdan egy jogtalan ítélet által károsította a Gouvernantot, most lelki furdalásokat érez. A «Gouvernante» felismerése megoldja a csomót.] Utolsó darabjai: *L'école de la jeunesse* (1749) és *L'homme de fortune* (1749) megbuktak, sőt az előbbi ki is fűtyölték.

Lanson mind e darabokat egyenkint tárgyalja és azután bő össze-foglaló elemzés alá veszi, cselekvény, regényes elemek, jellemek, erkölcs és végre az érzékenység szempontjából. Összegezzük röviden fejtegetései fonalán a comédie larmoyante jellemző vonásait:

A comédie larmoyante könnyekre akarván indítani az erény érdekében, erényes, de szerencsétlen, középsorsú emberek családi életét mutatja be. Thémája rendszerint a házasság, antipathiák és sympathiák, a világ előítéletei stb. által keletkező bonyodalmaival, de sokszor más viszonyok is szolgáltatják pathetikus helyzeteket, így pl. a gyermekek és szülők közötti viszony, kötelesség és állás közötti összeütközés s több efféle. Tárgyai nem egyszer azonosak a modern dráma tárgyaival, hogy

azonban ennek daczára sincs bennök szikrája a modernitásnak s érdekeségnek, annak többféle oka van.

Lachaussee mindenekelőtt tárgyait komplikálta, oly regényesekké tette, hogy elvesztettek minden valószínűséget: csupa incognito, hihetetlen quiproquo, a személyek rendszerint vagy teljesen ismeretlenek, vagy mások mint a milyeneknek látszanak. Így pl. az *École des mères*-ben Marianne, midőn 18 éves korában a zárdából haza kerül, saját anyja előtt mint testvérleánya szerepel. Oly bonyolódott az egyes szereplők sorsa és egymáshoz való viszonya, a cselekvény annyira el van halmozva epizódokkal, hogy a szerző kénytelen a darabokat tele tömni elbeszélésekkel, a cselekvény csak ezek által halad. Továbbá hogy nézőit minél nagyobb feszültségben tartsa, a legmaterialisabb kíváncsiságtól várván sikerét, az expositiót hátráltatja, a nézőt csak későn, a cselekvény java fejlődésében világosítja fel a fenforgó körülményekről, minek eredménye nem egyszer az, hogy a közönség tévútra kerül: az epizódot főcselekvénynek, a főcselekvényt meg epizódnak tekinti. A néző sincs jobban tájékozva mint a darab személyei. Előtte is kinyilatkoztatás a bonyaldalmat megoldó szó, melyet a szerző önkénye a fejlemény egy bizonyos fokán kiejtet, de a melyet minden előbbi perczben épp oly joggal kiejtethetett volna.

A legkülsőlegesebb hatásvadászással párosul a jellemzés üres, semmis volta. Psychológiája a lehető legfelületesebb, sommás és határozatlan. Hiába keresünk nála okulást vagy felvilágosítást a lelki életről. «Az egyetlen igazság, melyet nyilvánvalóvá tesz és a melyet az utókor talán keresni fog az ő műveiben, az a pontos mérték, a melyet annak a nemzedéknek szellemi és erkölcsi laposságáról ad, a melynek az ily nyomoruságok tetszetek,» mondja Lanson (194. l.) A jellem az ő drámaiban nem lényeges elem. A lehető legáltalánosabb formula szerint jókra és rosszakra osztja a világot. Személyei egytől egyig erényes, színtelen, üres, egyhangú s minden egyénítés nélküli abstractiók. Csak azért léteznek, hogy tanítsanak, de tanításuk épp oly elvont, mint a mily elvont árnylények ők maguk. Az egyforma és egyetemes erényű szent hősök példájából ugyan mi tanulást meríthet az erény és gyengeség vegyülekéből álló közönséges halandó? És mindig a szerző szól belőlük a saját elég bánális tanításával; még az az ügyessége sincs, hogy le tudna vonni a darabból magából önként kínálkozó jellemzetes speciális tanulást.

E darabok legsajátosabb vonása, a melytől kulturtörténelmi érdeküket s jelentőségüket nyerik: az *érzékenység*. E járványt, a melyet La Chaussée visz először színpadra, Lanson behatóan vizsgálja egy külön, igen érdekes fejezetben [chap. 14. 224—258. l.] Az érzékenykedés legelőször a XVII. század vége felé tűnik fel és a következő század elején

hovatovább nagyobb tért hódít. A főbb tényezők, melyek összeműköd-
vén, létrehozták: a kereszténység, a Descartes féle és a sensualista
philosophia, a vallási skepticismus, a tudományos analysis szelleme és
végre az erkölcsök romlottsága. A 17. század keresztény volt és philo-
sophiája a Descartes-féle. Rajongó szeretetet hirdet mindakettő: az egyik
az Isten, a másik a jónak szeretetét. Letűnván mind a hit, mind a régi
philosophia, megmaradt az általuk rezgésbe hozott érzés bensősége: nem
az érzés tárgya, maga az érzés lesz ezután a fődolog. A kevésbé plato-
nikus új nemzedék a szeretet helyébe az érzéki szerelmet teszi. Hozzá-
járul a sensualismus bölcsészete, a mely magában az érzékektől vezérelt
emberi természetben látja a jónak, az erkölcsnek kútforrását. Az embert
természeti hajlamai vezetik a jóra, csak a természet szerint kell élnie:
az érzékenység, sympathia és antipathia által vezettetve, megkülönböz-
teti a jót a rossztól. Hogy erényesek legyünk, elég ezeket követnünk.
Az erény pedig a boldogság, és jele az élvezet, — szeretni kell tehát
minél többet, akármit és akárhogyan. Az egész erény abban fog állni,
hogy sympathiánkat, a szeretés tehetségét gyakoroljuk, szerelemben,
barátságban, könyörületben, jótékonyságban, minél gyakrabban és minél
különbözőbb formákban. De a század, a melyet a tudományos szellem,
az analysis démonja megszállt, szokva lévén az abstract formulákhoz,
a midőn szükségét érzi, hogy érzelmeivel a nyers valóságon tülemelked-
jék, leginkább az ily általános kifejezések hallatára lelkesedik fel, mint
a milyenek: erény, emberiség, természet stb. Mivel továbbá az erényt
az érzelmek teszik, iparkodnak a lelket lehetőleg mindig az érzés állapo-
tában tartani, érzelgnek. Tetszelegnek maguknak ez állapotban, a helyett
hogy visszatartanak, szabad folyást engednek neki, kitárják: innen van,
hogy minden alkalommal csak úgy árad az érzés és annak legnyil-
vánvalóbb jele: a köny.

És ha La Chausséennek kivétel nélkül érzékeny embereit nézzük,
első szembeszökő közös vonásuk az, hogy könnyimirigyeikből a legcseké-
lyebb ingerre hull a zápor. Valamennyinek typusa Mélanide, «a ki, mi-
után 17 esztendeig egy pusztában sírt, a dráma öt felvonásán keresztül
is tud még sírni megszakítás nélkül. Férfiak és nők, öregek s fiatalok,
fő és mellékszemélyek, mihelyt a színpadra lépnek, mihelyt szájukat
kinyitják, könyezni kezdenek, fuldokló hangon beszélnek és rendkívül
megindulnak, lehetséges eseményeket vagy abstract fogalmakat képzelvén
maguk elé.» (233. l.) Vegyünk egy példát *Paméla*-ból. «Paméla eltűnt;
Milord kétségbeesve sóhajtozik. Egyszerre csak eszébe jut, hogy Williams
lelkész nőül akarta venni Pamélát, a mi saját szándékának éppen ellen-
kezője: ekkor felfedezi, a mire eddig nem gondolt, hogy az ő szerelme
a szeretett lényt akarja megbecsteleníteni, hogy tehát *vétkes*; és ez az
erkölcsi gondolat eredményezi azt, a mire a szenvedély nem volt képes.

«Je n'y puis résister: ce dernier trait m'accable,» mondja és elájulva rogy a pázsitra.» (234.)

Az érzékenyeket jellemző második fővonás, a melyet észreveszünk, ha egy kissé mélyebben hatolunk lelkükbe, az *egoismus*. Cselekedeteik benső rugója az *élvezet*; szeretet, jótékonyság, erény: mind élvezetet szerez és az erkölcs nem más mint az a művészet, mely által az ember magának kellemes érzéseket szerez.

Az érzékenységből magyarázható a maximák és morális értékek bősége és banalitása, hisz Lachaussee érzékeny közönségre számított, mely általános formulákon — sőt annál jobban minél általánosabbak — is képes hevülni és könyeket hullatni. Abstractio és megindulás e közönségnél karöltve járnak. A korszaknak az abstractióhoz való hajlama fölöslegessé teszi a jellemek rajzát, az egyénítést is. Egy általános conventionalis psychologia uralkodik színpadon és regényekben egyaránt. Főbb elveihez tartozik: 1. A természet jó és ösztönszerűleg erényre vezeti az embert. Akaraterő, törekvés, önmeggyőzés és önuralom mind oly dolgok, melyeket nem ismernek, de nem is becsülnék. 2. A természet nemcsak az akaratot, a törekvést, de a belátást, az ész ítéletét is pótolja. Így érthető, hogy a *vér* szava oly mindenható és oly nagy szerepet játszik e darabokban. A *vér* szava súgja mindenkinek, hogy mit cselekedjék, mikép viselkedjék ismeretlen rokonaival szemben — sőt Mélanide húsz évi távollét után is szívével, nem szemével ismeri fel régi kedvesét.

«C'est lui-même: j'en ai des signes trop certains :
Mes sens se sont troublés, mes yeux se sont éteints,
Mon cœur a tressailli.» Mélanide II. 5.

3. Ha a természet jó, az emberek legáltalánosabb hajlama, a *szerelem*, nem lehet kevésbé jó; azért vakon, szenvedélyesen engedik neki át magukat, a legszentebb kötelességként követik, annál inkább, mivel a jónak csálhatatlan jele, az élvezet, ez érzéstől elválaszthatatlan. 4. Mivel a lélek csak annyit ér, a mennyit érez, természetes, hogy a költő az erényes lelkekben a lehető legnagyobb érzéseket rezegetti meg. A természetes jószág egyik jele az érzések túlzása. Mást nem ismernek, mint végleteket, a közepes, mérsékelt érzelmek eltűnnek.

Az alakok tehát conventionalisak, feszesek, élettelenek. Hogy az ily üres és egyszerű személyekkel egy egész darabot tölthessen be, a regényes elemhez kellett folyamodnia. A regényes complicatiók nélkül a darab mindjárt véget érne. Afféle erényes emberek, ha természetüket követik, csak boldogok lehetnének. Csupán külső, rendkívüli események hozhatják őket összeütközésbe, sodorhatják bajba. De aztán rendkívül szerencsétlenek is, azért, hogy ebből kifolyólag, érezhessenek is, a mennyit csak lehetséges, és joguk legyen jajgatni. De élnek is e jogokkal, még pedig tudatosan. Állapotuk felől okoskodva, a legmagasabb

fokra felcsigázott érzéseknek igyekeznek kifejezést adni. Mivel pedig érzéseik már kezdettől fogva oly fokon vannak, hogy fokozás és emelkedés szinte lehetetlen, az érzések és kifejezésük folyton oly magaslaton mozognak, hogy az események és eredményük között nincs arány.

Ez a folytonos törekvés, hogy érzéseiket a lehető legerélyesebben kitárják, az ösztönnek és reflexiónak ez az állandó keveréke és az örökös áradozás adják meg a comédie larmoyantenak sajátos színezetét és stíljét.

Az érzékenységnak mintegy természettől hivatott hirdetői a *nők*. Minthogy náluk az érzékenység még sokkal erősebben érvényre jut mint a férfiaknál, mind az, a mi hamis és ferde ez állapotban, a nőalakoknál különösen szembetűnő. Lachaussee személyes tapasztalataiban csak szabados erkölcsű nőkkel ismerkedett meg; költészetében ellenkezőleg csak érzékeny nőkről álmodik. Ezek a képzelhető legunalmasabb és legmesterkéltbb teremtetések, kiváltképp ha fiatalok. A naiva, hihetlenségig ártatlan és tiszta, főleg a szerelem dolgaiban angyalai tudatlanságú leány a XVIII. században, e romlott, blazírt korban, jött világra; atyái: Marivaux és Nivelles de la Chaussée. Lachausseenak csaknem minden darabjában találkozunk velük. A legjellemzőbbek Marianne az *École des Mères*-ben és Angélique a *Gouvernante*-ban.

Az érzelgős irány nemcsak a cselekvényt és a jellemeket, hanem a nyelvet, a stílt is átídomította szükségleteihez képest. Lachaussee nyelve teljes összhangban áll műfájának jellegével: lapos, nehézkes dagályos, cikornyás, sőt homályos is. A mi azonban legjobban jellemzi, az az érzékenységből folyik: hogy a szóban magában is minél több érzelmet halmaz össze, oly szokat keres, a melyek minél erősebben árulják el a lelki indulatot, oly kifejezéseket, a melyekben mintegy rezeg az érzelem, a melyek nemcsak az érzelmet, hanem annak forrását, eredetét is feltűntetik. E stílus legfőbb hibája, hogy a kifejezés erejével túl akarja szárnyalni az érzelem intenzitását. Ennek következménye, hogy ha az indulat fokozódik, a kifejezés, a melynek már maximumára emelkedtünk, nem fokozódhatván, a mondat szerkezet felbomlik és az indulat abban jelentkezik, hogy nem tud kifejeződni. Hogy a közönséges kifejezés helyett mennyire keresik az abstractabb, az érzelmet áradásra szinte kényszerítő fordulatot, mutatják az ilyenek: *Cher auteur de ma vie* e h. *atyám!* [Mélánide V. 3.] vagy e h.: *anyám bizonyára borzad tőlem*, ez: *Le sein qui m'a conçu doit frémir à ma vue*. [Mélánide IV. 3.] Lanson megelégedezik azonban arról, hogy ezért nem kell tisztán az érzelgőséget okolni. Ez a hajlam, a közönséges szót abstract vagy keresett fordulattal helyettesíteni, a francia költői nyelvnek általános sajátosága. A francia klasszikus irodalom akármely tragédiájába ha csak bele

pillantunk, bőven találunk ily példákat. Lachaussée és utánpótlói nem tettek mást, mint hogy ez eljárást túlozták.

Végül még az a kérdés merül fel, vajjon az érzékenység visszatükrözteti-e a kor erkölceit, a társadalom hangját? Erre nemmel kell felelnünk. De a társadalom megúnta már a régit, a ledér szellemességet, s érzés és könyvek után sovárgott. Azért tudott gyönyörködni a színpad érzékenységeiben, addig is míg Rousseau átvitte ezt az életbe. Lachaussée valósággal előkészíti a talajt Rousseauinak.

GÄRTNER HENRIK.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888 9.

13. Schambach Gyula, Classica-philologiai szemléltető eszközök. (Kaposvári állami főgymn.) Különnyomatban és egy fénynyomatú képpel. Kaposvár, 1889. 14 lap, ára 20 kr. — Ez az értekezés meg szerzőjének következő című könyve: Antik-művészeti kirándulás, függetlenül szemléltetés az ókori irodalmak tanításánál és a kaposvári állami főgymnasium «Philologiai Muzeumá»-nak leírása (öt fénynyomatú képpel) középiskoláinknak, de kiváltképen főgymnasiumainknak egy régóta érzett és még most is égető szükségén kíván jó tanácssal, szakavatott készséggel és az ügy iránt való lelkesedéssel segíteni. A kaposvári főgymnasiumtól mindenesetre nem csak philologiai muzeumát, hanem e muzeum órét is irigyelhetik középiskoláink. Minthogy a soraim elejére írt értekezést minden tanártársam, ha nem is az idézett különnyomatban, de az intézeteink közt fennálló értesítő-csere következtében mint program-értekezést könnyen megszerezheti és elolvashatja, nem kell itt tartalmáról beszámolni. Néhány megjegyzést mégis szeretnék tenni, a melyet ezennel szakbeli társaim figyelmébe ajánlok. Legolcsóbban megszerezhető és legkönnyebben kezelhető a *kép*; antik műremek fényképei legjobban Giorgio Sommer (Napoli, Largo Vittoria) által szerezhetők meg. A római és görög katona, a férfi és nő ruházatának bemutatására az alsóbb osztályokban, a hol nagyszámú tanulósnak egyszerre kell a tárgyakat megmutatni és nem tanácsos a képeket kézről-kézre adni, czélszerű a drága Launitz-Trendelenburg-féle gyűjtemény: Wandtafeln zur Veranschaulichung antiken Lebens (Kassel, Th. Fischer), kellően kiválasztva a szükséges táblákat. Nagy gondot ad a tanárnak az antik szobrok meztelenségével szemben a tanulók szeméremérzetének *kellő* megóvása. Azt tartom, nem fognak e pontnál félreérteni: nem pruderie az, a mit kívánok, hanem annak tekintetbe vétele,

hogy minket ama kortól és néptől, a melynek műremekeit szemléltetjük, élesen elválaszt lényegesen különböző erkölcsi fölfogásunk. E szempontból ítélve pl. a Schambach ajánlotta Schreiber-féle Kulturhistorischer Bilderatlas 1. részének képei közül többet, a phallikus komœdiaszereplőket ki kell hagyni. Különben sem tanárt, sem tanítványt nem hibáztatok, ha a mi viszonyaink közt élve más érzelmekkel és gondolatokkal tekinti az antik nuditásokat, mint magok a régiek. Csakhogy azt tartom, inkább ötven tanuló ne lássa soha a Medicii Venust vagy a Kallipygost, mint hogy egyetlen egynek az agyába tóduljon a vére a szívesen mosolygó, aranyos istennő láttán. Azt szeretném, ha minden középiskolai philologiai múzeumban oltár volna és, Liviuszal (X, 23, 7) szólva: *Hanc ego aram Iudicitiæ dedico.* Dr. POZDER KÁROLY.

14. Kocsner József, A régi római vízvezetékek. (Beszterce-bányai kir. kath. főgymnasium 42. ll.) — Kocsner úr a római archæologiának a vízvezetékekre vonatkozó részét választotta jelen értekezése tárgyául. Dolgozata 11 fejezetre oszlik, a melyekben a vízvezetékeket nem csak építészeti szempontból ismerteti, hanem egyúttal azok kezeléséről, helyesebben az egész vízvezetési ügyről képet kíván adni. A tárgy kétségtől elég érdekes, hogy még a mai praktikus kor is tanulhasson belőle.

Jelenleg vízvezetékekkel jórészt csak a nagyobb központi városokban találkozunk s a hol létesülnek, ama városok autonóm ügyét képezik. Az ókorban ellenben azt látjuk, hogy nemcsak Róma s a provinciák fővárosai dicsekedhettek vízvezetékekkel, vízvezetékük volt még a kisebb provinciális városoknak is. S mint az építészet minden más alkotása, úgy ez is tisztán magán hordja az egyöntetűség jellegét. Aquincum vízvezetékét ugyanazon technikai elvek szerint építették, a melyek Róma bármely hasonló építményénél irányadók voltak. Körülbelül ugyanez áll, a mi adminisztrációjukat illeti, úgy hogy a vízvezetékek ügye az általános közigazgatás körében jelentékeny szereppel bírt.

A mi az előttem fekvő dolgot illeti, célja úgy látszik nem több, mint a régiségtani értekezések túlnyomó részének, mely iskolai értesítőinkben napvilágot szokott látni. Inkább az ifjuság és részben a nagy közönség számára tájékoztató és ismeretterjesztő olvasmány akar lenni, mint szakszerű tanulmány. Dicséretére legyen azonban mondván, hogy szerzője többet tett, mint társai, kik rendszerint elégségesnek tartják, hogy egy-két hozzáférhetőbb compendiumot kivonatoljanak. Az értekezés végéhez csatolt függelékben a legjobb segéd munkák közt ott találjuk az irott forrásmunkák legfőbbjeit. Meg is van a dolgozatnak azon érdeme, hogy adatai pontosak.

Annyival sajnosabb, hogy a feldolgozás több kívánni valót hagy

hátra. Tekintve a dolgozat természetét, hibának kell már azt is tartanunk, hogy az adatokat az eredeti latin nyelven idézi, a nélkül, hogy a különben is feles számú idézetek értelmét legalább röviden magyarul mondaná el. Így legfőleg csak az élvezheti e lapokat, ki a fordítás fáradsalmait nem sajnálja. K. úr tanítványai között bizonyára nem akad olyan!

De fontosabbnak tartom a dolgozat ama másik hiányát, hogy nem eléggé rendszeres. A legtöbb fejezet között nincs meg a szükséges összefüggés.

Az elég érdekesen megírt bevezetésre következő 2 fejezet szól Róma talaj- és vízviszonyairól, a 3. a forrásokról s főleg ezek tiszteltéről. Az előbbi felesleges, hacsak az okokat nem mutatjuk ki, melyek a rómaiakat vízvezetékek építésére birták. Az utóbbinak ellenben csak a kérdés historiai tárgyalásánál lehet helye. A 4. fejezet néhány sora jórészt a bevezetés ismétlése. A következő szakasz már a kérdés adminisztratív oldalát érinti, a mennyiben azon közegekről emlékezik meg, kik a vízvezetékek felépítéséről és helyreállításáról gondoskodtak. Csak a 6. fejezetben olvassuk, minő volt a római vízvezetékek szerkezete. Azt hiszem azonban, vajmi kevesen lesznek azok, kik e leírás alapján arról helyes fogalmat szereznek maguknak. Majdnem kizárólag a régi írók adatai után beszél; előadásában nem hivatkozik egyetlen konkrét példára sem. Annival indokoltabb lett volna tehát, ha legalább a Róma városi vízvezetékek lajstromát, a melyet az utolsó fejezetben közöl, közvetlenül ezen fejezet végéhez csatolja. A többi fejezet szorosabban függ össze az 5. mint a 6. fejezettel; szó van ugyanis bennök a vezetékek felügyelőiről, a víz engedélyezéséről, az adóról, stb.

A felosztás leghelyesebb módja nézetem szerint e kérdésben nem lehet más, mint az, hogy ha előbb a vízvezetékeket technikai szempontból tárgyaljuk, kiegészítésül pedig adjuk az ismert vízvezetékek statisztikáját; s egy külön második fejezetben mondjuk el mindazt, a mi az adminisztrációjukat illeti, még pedig úgy, hogy előbb szólunk a különböző hivatalos közegekről, befejezésül pedig a vízfogyasztás módozatairól. Ez a legtermészetesebb sorrend. A mi K. urat ennek követésében meggátolta, nyilván az összegyűjtött adatok tömege volt, a melynek áttekinthető rendezéséhez azonban már nem futotta ki ideje. Az írókból kölcsönzött kevesebb adattal, de annival nagyobb figyelem mellett a fennálló műemlékekre tán élvezhetőbb olvasmányt nyújthatott volna.

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

15. Máthé György, Mikor kezdhethük meg az idegen nyelvek oktatását? (Nyiregyházi ág. hitv. evang. főgymnasium) 3—21. l. — Az iskolai programmértekezésekben nem szabad «korszakalkotó» műveket keresnünk, melyek a tudományt mindig egy-egy lépéssel tovább vinnék.

Rendkívül kicsiny a kör, a mely e dolgozatok iránt érdeklődik; a műveltebb szülők, a tanuló ifjuság, s néha egy-egy az illető tárgy iránt érdeklődő tanár méltatja csak figyelmére. Ha tehát oly tárgyról szól a dolgozat, mely e kis körnek, vagy csak egy részének is hasznos útbaigazítást ad, már megtette kötelességét.

Az előttem fekvő értekezés szerzője is nagyon alkalmas tárgyat választott, s helyes szempontból fogta fel. Dolgozatának elején az idegen nyelvek tanításának különböző módszerét fejtegeti. Csakhogy a különbségnek a theoretikus és praktikus nyelvtanítás között nem szabad oly merevnek lennie, mint a szerző kifejti, hanem a jó tanár igyekezni fog oly módon vezetni az idegen nyelvek tanítását, hogy a tanuló ne csak az olvasott remekműveket tudja megérteni, hanem képes legyen az illető idegen nyelven saját gondolatait is kifejezni. Csak az lesz a helyes nyelvtanítás, mely a tanulót képessé teszi ezen két czél mindegyikének elérésére.

Ezen értekezés legjobb és leggondosabban kidolgozott része az, a melyben a szerző az idegen nyelvek korán kezdett tanításából eredő károkat fejtegeti. A szülők nagyon is sok megszívlelni és fontolóra venni valót találhatnak e sorokban. Magára a feltett kérdésre, hogy mikor kezdjük az idegen nyelvek tanítását, így felel a szerző: «Az időt előre jelezhetjük: az idegen nyelvek tanítása csak az anyanyelv iránti érzék teljes kifejlődésével, a nyelvtani ismeretek tudása után kezdődhetik, hogy az anyanyelv iránti érzékre vagy a gyermek szellemi fejlődésére káros hatással ne legyen.»

Szól végre a szerző az anyanyelv tanításának gyarlóságáról a népiskolákban, a mi a gimnáziumban mind az idegen nyelvek tanításának megkezdését, mind az anyanyelvi tanítás folytatását nagyon megnehezíti. Ezen csakis úgy lehetne segíteni, «ha iskolánk s az abba jövő tanulókat előkészítő elemi iskolák tanítási rendszerében, legalább a fő elvekben, egyöntetűség jöhet létre.» Vagy pedig, ha a gimnáziummal kapcsolatban előkészítő osztályt lehetne felállítani.

16. Hatvan Ferencz, A német nyelv tanítása a közép- és polgáriskolákban, különös tekintettel a kereskedelmi középiskolákra. (Sopronyi állami kereskedelmi akadémia) 1—41. l. — A kereskedelmi iskolák közoktatásügyünknek valódi mostoha gyermekei. Rendesen nem törődnek velük semmit; vagy ha néha valaki feléjük is fordítja figyelmét, csakis a hiányokat konstatálja, de e hiányok okait vagy orvoslásuk módját nem kutatja senki. Minden más iskolának van pontosan megállapított szervezete, a kereskedelmi iskoláké oly hézagos és této-vázó, hogy lehetetlen rajt biztosan eligazodni. A gimnáziumnak és reáliskolának megvan a maga részletes tanterve, s ehhez járulnak a bő és kitűnő utasítások. A kereskedelmi iskoláknak tanterve oly borzasztó

rossz, hogy a szerint tanítani valóságos lehetetlenség; és minden iskola változtatja is a maga kénye kedve szerint. Természetes dolog, hogy ily tantervvel a tanárok sem igen igyekeznek foglalkozni; a tanmenet részletes kidolgozására nem vállalkozik senki, mert hisz a hivatalos tanterv tekintetbe vételével lehetetlen is volna. E bajokhoz járul még az alkalmas iskolakönyveknek majdnem teljes hiánya. Így pl. a német nyelvi tanításra vonatkozólag egyetlen egy könyv sem jelent meg eddigelé, mely a keresk. iskolák céljait tartaná szem előtt.

Ezen általános megjegyzések illenek a német nyelvi tanítás tervére is. A tanterv az elvégzendő anyagot mind a három osztályban 3 részre osztja: a) olvasmányok és beszédbeli gyakorlatok; b) írásbeli gyakorlatokul fogalmazványok, főleg ügyiratok és levelek; c) költemények, majd végre a harmadik osztályban keresk. kifejezések könyv nélkül tanulva. Ezen általános megjegyzésekhez, a miket mindenki a maga módja szerint értelmezhet, semmi részletesebb útbaigazítás nem csatlakozik; hanem az érettségi vizsgálat követelményei között megtaláljuk ezt a nevetségesen lakonikus kijelentést: «A német nyelvből ugyanaz kívántatik, mint a magyarból».

Miután a tanterv jóformán semmit sem szól az anyag beosztásáról s a tárgyalás módjáról, bizonyosan mindenki örömmel fogadja a czím-beli értekezést, mely részletesen és behatóan tárgyalja a német nyelv tanításának módját a keresk. középiskolákban. A szerző, a mint magából a dolgozatból látszik, nagy szorgalommal tanulmányozta az e kérdésre vonatkozó legújabb külföldi irodalmat is. A kereskedelmi iskoláknál nagyon is helyén való, hogy az idegen nyelvek gyakorlati tanítására fektessük a fősulyt, melynek czélja az legyen, hogy a tanuló a megszokott és ismert tárgyakról és eseményekről beszélni tudjon az illető nyelven. E czélt csakis az úgynevezett direkt módszerrel lehet elérni; s e módszer alapelveit közli is a szerző dr. Fricke nyomán. Csakhogy a keresk. iskolákban a német nyelv tanítását nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy ott nem kezdődik a tanítás, hanem folytatódik; és pedig mindig hiányos készultságú és különböző iskolákból került elemekkel. Ugy hogy a tanárnak majdnem évenként változtatni kell a tanítandó anyagot és az eljárást az illető osztály képessége szerint.

Mindezen nehézséggel számolva, próbálja meg a szerző megalkotni a keresk. iskolák német nyelvi tanításának tervét. Első és helyes indítványa az, hogy az első és második osztályban a heti óraszámot 3-ról 4-re kellene emelni. Tervének vázlata a következő:

I. osztály, hetenkint 4 óra. — a) *Nyelvtan*, heti 1 órában. A rendszeres nyelvtan fonalán haladva, és példákból s összefüggő olvasmányokból kiindulva, kell tárgyalni az egyszerű mondatot, s a mondatrészeket. — *Helyesírás*. — b) *Olvasmányok tárgyalása*, heti 1 órában

olvasás, az olvasmány tárgyi és alaki magyarázata, fordítási és beszédgyakorlatok. — c) *Írálytani gyakorlatok*, heti 1 órában. — d) *Beszédgyakorlatok*, heti 1 órában.

II. osztály, hetenkint 4 óra. — a) *Nyelvtan* heti 1 órában. A mondat tan tárgyalása. — b) *Olvasmányok tárgyalása*, heti 1 órában. Különös tekintettel a költői műfajokra, hogy ez által kiegészítsük a tanuló vers- és költészettani ismereteit. — c) *Írálytani gyakorlatok*, heti 1 órában. — d) *Beszédgyakorlatok*, heti 1 órában.

III. osztály, hetenkint 3 óra. — a) Olvasmányok kapcsán az újabbskori német irodalom történetének ismertetése, heti 2 órában. — b) *Írálytani gyakorlatok*, heti 1 órában.

Ez csak rövid vázlata azon részletes és kimerítő fejtegetésnek, melylyel Hatvan a tanítás egész anyagát és módját részletesen tárgyalja. Azt a módot, a mint ő a német nyelvet tanítani akarja, minden tekintetben helyeselhetjük, s a német nyelv minden tanára haszonnal forgathatja e sorokat. Nekem az egész eljárásra vonatkozólag csak két megjegyzésem van.

Mindenesetre helyeslendő az, hogy a szerző a tanítást több irányba akarja kiterjeszteni. A kitűzött célzt csak akkor érhetjük el, ha a tanár figyelme egyaránt kiterjed a fordításra, nyelvtanra, beszéd- és stílusgyakorlatokra. Azonban ezeket egymástól teljesen elválasztanunk s mindegyiket egy külön órában tanítanunk nem szabad. Legkevéssbbé lehet a nyelvtannak külön órát szentelni, mert az egész órai grammatizálás fárasztó a tanárra, unalmas a tanulóra nézve. A nyelvtan — különösen a kereskedelmi iskolákban — csakis az olvasmány kísérlője, a fordítás segédeszkője legyen; de nem szabad önmagáért tanítanunk. A beszéd- és stílusgyakorlatokat sem szabad sem egymástól, sem az olvasmánytól elválasztani. Ugy hogy valóban tanítanunk kell mindazt, a mit Hatvan kíván, de nem külön-külön, hanem összefüggően a tárgyalandó olvasmányok alapján. Az első két osztályban hetenkint 3 órában kell tárgyalnunk az olvasmányokat, s velük kapcsolatban a nyelvtant és pedig mondattani alapon (a mi nem ellentéte a «rendszeres» nyelvtannak, mint Hatvan egy helyen hiszi; 16. l.); az olvasmányokhoz fűzzünk aztán időnként beszéd- és stílusgyakorlatokat. Egy óra pedig maradjon tisztán beszédgyakorlatok számára, a mi vonatkozzék az élet mindennapi jelenségeire, oly értelemben, mint azt a szerző a 29. lapon kívánja.

Másik kifogásom pedig arra vonatkozik, hogy Hatvan kevés tekintettel van arra, hogy a keresk. iskolák tulajdonkép szakiskolák. Itt a német nyelv tanításának nem csak az a célja, hogy a tanuló értsen és beszéljen németül, hanem hogy a kereskedelmi életben előforduló dolgokat értse meg németül is, s tudjon az efféle tárgyakról németül írni és beszélni. Tehát a tárgyalandó prózai olvasmányok nagyobbbrészt a keresk.

élettel legyenek összefüggésben, s a beszélgetések is néha az üzleti élet körülményeivel foglalkozzanak. Leginkább pedig a stílusgyakorlatoknál kell erre tekintettel lenni. Már a második osztályban úgy vezesse a tanár a gyakorlatokat, hogy a tanulók képesek legyenek ügyiratokat, majd leveleket s végre üzleti jelentéseket német nyelven fogalmazni. Tehát a kereskedelmi levelezés tanítását német nyelven, szintén a német nyelv tanárára kell bízni. S e két tárgyat semmi esetre sem szabad egymástól úgy elválasztani, mint a szerző akarja.

Egyes részletekről nem akarok bővebben szólni; azt az eddigiekből is láthatja mindenki, hogy a dolgozat programmértekezéseink rendes minőségét jóval meghaladja. Meglátszik rajta, hogy lelkiismeretes gond és fáradtság gyümölcse.

BALASSA JÓZSEF.

AMARYLLIS.

(Theokritos 3-dik idyllje.)

Dallani mék Amaryllis elé. Addig gidafalkám

A hegyen ellegelész s Tityrosnak gondja leszen rá.

Ah Tityros szívem szeretettje, vigyázz a gidákra;

Hajtsd a patakhoz is ozt, de javallom iromba bakomtul

5 Jó lesz félni: libyai faj s természete hogy döf.

Szép Amaryllisom, e barlangból mért soha többé

Rám se tekintsz, nem hísz »aranyos»-nak. Nemde, hogy útálsz?

Persze! Hogy is túrnéd közeledben az ily piszeorrút

S torzonborzt. Hah lányka, kötélre jutok temiattad!

10 Tíz almát viszek ím teneked. Valamennyit azon helytt,
Hol mutatád, szedtem s lesz módod holnap ujakban.

Nézd keblem sajgó epedésit! Vajha lehetnék

Dongó méhike; ozt a te sziklaodúdba repülve

Áthatnám repkény s páfrány befutotta sövényed.

15 Most esmértem Erost meg, a bőszt istent, ki oroszlán
Emleiből szíva téjt s kit az anyja vadonba' nevelt fel.
Lángja leforrázott s átjárt csontom velejéig.

Óh kecses orcájú, csupa fény, ah barna szemöldű

Lányka! Öleld meg a »pásztorod»-at, hadd szívnom a csókod,

20 Mert az üres csók enmaga is gyönyörédesen ízlik.

Ezt a füzért — okozád — hogy azonnal izekre szakítsam,

Melyet örökzöldből teneked kötözék, Amaryllis,

S rózsák szirmaival vegyesen zellérszagot áraszt.

Jaj! Mit szenvedek én nyomorult, mit! Nem könyörölsz meg?

23 Eldobom a ködmönt s a habokba vetem magam ottan,
A hol tinthalakat kémelve halászgata Olpis.
Majd ha kiszenvedtem, legalább teljék bele kedved.

Már minap is tudtam, mert töprenkedve, szeretsz-e,
«Távol a kedvessel» karomon csattantni kísérlék;
30 De rá sem tapadtott nesztelenül összegyűrődve.

Megmondá a valót Groio, a szításjavasasszony
S jóval előbb a fűvész Parabatis, hogy fülig immár
Mind a tiéd lettem, de te nem méltatsz egy igédre.

Tiszta fehér kecskét növelék fel, ikergödölýesét.
35 Kérte is azt tőlem Mermnonnak a barna leánya
Erithakis s oda adni fogom, mivel ily csapodár vagy.

Ej! Hogy tánczol a jobb szemem, őt látom meg-e vajjon?
Majd e fenyűfának neki dőlök s dalolok egyet.
Hátha ügyet vet rám, hisz csak nincs kőbül a szíve.

40 Hippomenes, mikor a hajadont megvágta nejeül,
Almát ejtve az utra futott versenyt s Atalanté
Meglátá, elment esze s mély szerelembe merüle.

Othrysról a gulyát Pylosig leterelte Melampus,
A javas: erre a lányka Biasnak ölébe hanyatlék
45 S magzatuk is sarjadt: a kiváló Alphesiboia.

Hát a hegyek közepett mikor őrizte nyáját Adonis,
Nemde oly örültté bűvölte a szép Kythereiát,
Hogy még holttetemét is ölelve szorítja *) szívéhez.

Endymion az irigylendő örök álmokat élvez,
50 Irigylem, szeretett hajadon, bizony Iasiont is,
Sokban lett neki része, miről nem hall avatatlan.

Fáj a fejem, de te föl se veszed, nem is énekelek, hát,
Itt leterülve hanyatt faljon fel a farkasok éhe,
S légyen az oly édes neked, a mint méz ajakidnak.

A siciliai pásztor nép közé vezet bennünket e költemény és pedig Theokritosnak sajátos közvetlenségével in medias res. Egy ügyefogyott pásztor kesergi végig viszonzatlan szerelmének kínjait. Szerelmének tárgya: a szép Amaryllis, valamely mezei kiadása a szépség netovábbjának, kaczerkodik áldozatával. Ennek szerelmi ostroma elől egy odor-

*) Ez ige praesense valamely népszerű ábrázolásra vonatkozólag szándékosan van használva.

ban torlaszolja el magát s akár igaz, akár színlelt közönnyel hallgatja agyon a hozzá intézett fohászokat.

Tekintve tehát a helyzetet, megfordítottját látjuk itt a II. idyll-nek. A leány hidegsége ér el oly végleteket, hogy a teljesen reményeveszett pásztor a passiv öngyilkosság egy nemének engedi át magát. Költeményünk címe az eredetiben *Κωμωστίς*, a mi egy *κωμος*-t el-énekölt jelent. Maga a *κωμος* szó alatt pedig olynemű éji dalt értettek az ó-korban, a melyet fuvola kísérettel vagy a nélkül, imádottjaik ablakai alatt, vagyis, az ő viszonyaiknak megfelelőbben szólva, azok kapuja előtt zengettek el a szerelmesek. Az ige *κωμῶμεν* (comissari) tehát antik felfogással jelöli körülbelül ugyanazt, a mit a német »ein Ständchen bringen«, a francia »sérenader quelque'un« kifejezések alatt ért. Erre vall monolog alakban tartott költeményünk szerkezete is, a mennyiben a daltamosság céljából strophákra van felosztva.

Az első öt sorban, a melyek mintegy expositiójául szolgálnak a továbbiaknak, bojtárjától vesz búcsút pásztorunk, lelkére kötve a távolléte alatt gazdátlan nyáj gondját. Ő maga imádottjához készül zárándokolni, annak szívét »*κωμος*«-ával megindítandó. Vergilius a »városba« segítségért induló Menalcasnak adja szájába szóról szóra ugyaneme sorokat:

»Tityre, dum redeo, brevis est via, pasce capellas,
et potum pastas age, Tityre, et inter agendum
occursare capro, cornu ferit ille, caveto«. (IX. ecl. 23—25.)

A 6. sorban Amaryllis odra (*ἄντρον*, la grotte) elé érkezvén, szemrehányólag könyörög, elkeseredve a leány magatartásában hirtelen beállott közöny miatt. (V. ö. Vergiliusnál ecl. II. 28—31.)

»O tantum libeat mecum tibi sordida rura
atque humilis habitare casas et figere cervos
hædorumque gregem viridi compellere hibisco!
Mecum una in silvis imitabere Pana canendo.«

Vergiliusnál Corydon szerelmének tárgya a »*formosus Alexis*« lévén, az érzeki epedés helyett rajongástól túlcsigázott képzelmet találunk. Csakis így sikerülhetett a római utánzóknak tárgya trágárságát állczázni s az olvasó érzelmeit mindvégig erkölcsi magaslaton megtartani.

A 8. sorban saját külső fogyatékoságait okolja Amaryllis hidegségeért. Vergiliusnál II. ecl. »despectus tibi sum«; »o formose puer nimium ne crede colori« v. ö. továbbá *τὸ χαλὸν ποθοῦμεθα, τὸ πᾶν λιπὸς, ὃ κωμῶμεν* Theocritos III. 18 »nec sum adeo informis« stb. helyeket.

Ezután kedveskedni kezd, inye szerinti almákat hozván a leánynak és még másokat is kilátásba helyezve (10. sor) V. ö. Vergilius II. ecl. 45. sqs. —

«tibi lilia plenis
 ecce ferunt Nymphæ calathis; tibi candida Nais
 pallentis violas et summa papavera carpens
 narcissum et florem iungit bene olentis anethi: —
 ipse ego cana legam tenera lanugine mala. stb.)

Innentől kezdve az eddigi 2 soros strophák helyett mindvégig 3 soros strophákra oszlik a dal; a 2 soros strophák egyes szenvedélyes kifakadásokat, a 3 sorosak ellenben tartalmash, összefüggő érzelmekeket fejezvé ki. Csupán a 24-ik sor áll elszigetelten egymagára a strophák egyenletes menetét félbeszakítva:

«ὦμοι ἐγὼ, τί πάθω, τί ὁ δῶσσορς»;

Vergiliusnál: «heu, heu! quid volui misero mihi?»

A 10. sorban méhhé óhajtana válni, hogy szerelmének közelébe férközhessék (oly gondolat, a melylyel a világirodalmon végig gyakori variatiookban találkozhatunk), majd meg Eros kegyetlenségét fájdtja. V. ö. Vergilius, Aeneis. IV. 365 squs.

«nec tibi diva parens, —
 — sed duris genuit te cautibus horrens
 Caucasus Hyrcanæque admorunt ubera tigres.»

A 18. sorban legalább pusztá csókjáért eseng; tehetetlensége érzében felindulva azzal fenyegetődzik, hogy izekre tépi szét a koszorút, a melylyel őt szándékozott megörvendeztetni; végre öngyilkosságra is gondol. V. ö. Vergilius II. ecl. 7. «nil nostri miserere? mori me denique coges.» Szerelme viszonzatlan voltát a jelentős «τῆλεφριλον» virág is elárulta, nem adván hangot a csattanásra. Ugyanezt a leverő bizonyosságot magyarázta ki neki Groio javasasszony a fonálra függesztett szita forgásából, egy más személy pedig némi búbajos füvekből. Mindazáltal együgyűen elkezdi ravaszkodni. Féltékenységet ébresztendő Amaryllisben, azzal hozakodik elő, hogy a «számára» nevelt fehér gidácskát néminemű Mermnon leányának, egy vajmi közrendű fehérszemélynek, aki ezt tőle el is kérte már, fogja odaajándékozni. Vergilius ezen passus élet félreismerve, bőbeszédűleg utánozza s így hatás tekintetében mintaképének jóval alatta marad: II. ecl. 40. squs.

«præterea duo nec tuta mihi valle reperti
 capreoli, sparsis etiam nunc pellibus albo;
 bina die siccant ovis ubera: quos tibi servo.
 iam pridem a me illos abducere Thestylis orat
 et faciet, quoniam sordent tibi munera nostra».

Naiv fogásai ugyan célhoz nem vezetnek, mert Amaryllis szigorú következetességgel adja tovább is a láthatatlant, de egy kedvező előjel, jobb szemének rángatódászása, mindazáltal reményeket ébreszt fel benne.

Némi bizalom látszatával fog tehát neki a voltaképeni «χωμος»-nak (a 40.-tól egészen az 51. sorig), a melyben a mythologiából kölcsönzött példákon igyekszik bebizonyítani a női szerelem megnyerésének lehetőségét. Ezen említett részlet valamely közszájon járó népdal reproducioja. Azonban az sem használ, Amaryllis nem mocczan, sem nem mukkan s pásztorunk a halál gondolatában keres fájdmaitól menekvést. Félreismerhetetlenül mesteri ironia vonul végig az egész költemény fel fogásán.

Horatius is III. lib. 10. ódájában a szívtelen Lycehez kesereg. Szenvedélyétől marczangolva fetreng annak pitvara előtt — künn tombol a vihar s az ajtók recsegnek belé. Erőlködéseinek hasztalansága mindazáltal *nem* taszítja sívár kétségbeesésbe, mert vigaszt nyújt neki annak bizonyossága, hogy az idő enyhet nyújt minden kinnak. A Horatius elveit olyannyira jellemző megnyugvás, a végletek tudatos kerülése, mondja ki kárhóztató ítéletét a kaczérság játéka fölött.

Vergilius *közvetlenül* a theokritosi költemény hatása alatt költötte 2-ik eclogáját. Szokott módszere, a mely a tartalom mozaikszerűleg összerakott utánzata mellett, a nevek és személyek megváltoztatásában áll, *ez esetben* szerfölött hátrányára válik költeménye erkölcsi értékének, sőt pszichologiai igazságának is. Corydon reménytelen szerelme tárgyául az elkényeztetett, a mezei élet apró örömei iránt érzéketlen Alexis, tehát egy ifjú, szolgál. A pæderastia, mint fajtalan szenvedély, emberkerülővé, elzüllötté teszi Corydont. Míg Theocritosnál a naiv kétségbeesés váltig kapkod a menekülhetés legsilányabb szalmaszájai után is, Vergiliusnál az ő jellemzetes komorsága nyomasztó, sívár hangulatot kelt fel. Ott csupa érzelem, míglen itt mesterkélt szenvedélylyel elegyes reflexio a túlnyomó. Ugyancsak a reflexio nyújtja Vergiliusnál a békés megoldás nyitját, a mennyiben az imént öngyilkos eszmékkel tépelődött Corydont felemeli a hasznos munkába vetett bizalom. Tehát minden utánzási sallang mellett épen *ezen ecloga* tünteti fel legsubjectivebb módon Vergilius egyéniségét, chronologiailag is az *első* lévén mind a tíz között.

Dr. REMÉNYI EDE.

VEGYESEK.

— A tetemrehívás szokására vonatkozó érdekes adalékokat közöl Martin Ernő a *Zeitschr. f. deutsches Altertum* XXXII. kötetében (380. l.). Ismeretes, hogy a Nibelungének előadása szerint (980—987. str.) a tetemrehívás segítségével bizonyítják rá Hagenra a Siegfriden elkövetett gyilkosságot. Lachmann e versszakokat interpolációnak nézte és lehetőnek tar-

totta, hogy e rész a Hartmannféle *Iwein* hatása alatt került a költeménybe. Martin nem osztozik ez utóbbi felfogásban. Az *Iwein*-ben (1355 s. köv. v.) a vér megindulása annak a jele, hogy a gyilkos közel van, innét jókora lépés van addig, hogy e próbát a gyilkosra való rábizonyítás céljából használják. E versszakok szerzője a tetemrehívást valószínűleg jogi bizonyítékképpen ismerte. A tetemrehívás jogi eljárásként való alkalmazásának legrégebb németországi példája egy 1271-diki eset; egyéb példák előfordulnak minden században; a XVIII. században legalább a néphit tartotta még bizonyító eszköznek. A németországiaknál még korábbiak a franciaországi esetek (Montpellierben még 1556-ben is éltek tetemrehívással); a legrégebb és legszámosabb példák azonban Angliában és Skóciában mutathatók ki. Emitt Duffus király (+ 972) gyilkosai tesznek óvó intézkedéseket a tetemrehívással való rábizonyítás ellen; Angliában II. Henrik (+ 1189) holtteste vérzeni kezd, mikor a király fia, Oroszlánszívű Rikárd közelébe ért. Itt, valamint Németországban is, a tetemrehívás rendszeren egyházi szertartással volt összekötve s a templomban, az oltár előtt ment végbe. A gyilkóssággal vádolt a halálos sebre tette kezét (a másikat gyakran a halott szájára is) és az ég tanubizonyosságára hivatkozott. Ha e közben a holtak szája vagy orra vére eleredt avagy sebe megindult, ez elegendő bizonyítéka volt a vádlott bűnös voltának. Későbbi idők törvénykezése nem a csoda előidézése kedvéért, mint inkább szellemi torturaképpen élt a tetemrehívással. Az eljárás bizonyító erejében alkalmasint elejétől fogva kételkedtek sokan; a kik megemlékeznek e szokásról, szükségesnek látják annak hangsúlyozását, mily gyakran esett meg már e csoda (Thomas Cantipratensis: *et tale quid alias frequenter audivimus factum esse*; Nib. én. 985: *daz ist ein michel wunder, vil dicke ez noch geschicht*). Az a körülmény, hogy a tetemrehívás angol és skót földön oly korán tűnik fel, jogosulttá teszi azt a föltevést, hogy az istenítélet e neme Németországban idegen, talán kelta eredetű; lehet, hogy ide a kereszties háborúk támasztotta vallásos rajongás idejében, a XII. vagy XIII. században, hatolt be. E szokás egyházi eredete mellett szól az is, hogy az első esetek naggyobbára szentekre, ártatlanul kínzottakra vonatkoznak; az ilyen holttesteknél az ég is csodát művel. Más nézetten van Dahn (*Bausteine* II, 45), ki egészen ősgermán felfogást lát e szokásban. Igaz, hogy elég gyakori az a babonás felfogás, mely a vérnek mintegy önálló lelki életet tulajdonít, de egyúttal bibliai hit is, hogy «minden állatnak lelke az ő vére» (V. Móz. 12, 23). Ennélfogva a Nibelungének említett strófáinak költője is egyházi befolyás alatt állva alkalmazhatta az ártatlanul meggyilkolt Siegfride azt, a mit a legenda vértanúkról mondott el, a nélkül, hogy Lachmannal az *Iwein* hatását kellene feltételeznünk. Ugyanoly érdekelő hathatott e helyen, mint a mely később a dunai átkelés elbeszélésénél a káplán epizódját adta a költő tollára.

p. g.

— Némethy Gézának «Euhemeri reliquiae» című, a M. T. Akadémia kiadásában megjelent s e folyóirat januári füzetében bővebben ismertetett művéről a «Wochenschrift f. klass. Philologie» folyó évi 4. számában Gansz József a következőleg nyilatkozik: «*Die Arbeit ist ausgezeichnet. Die quaestiones Euhemereae bringen mit umsichtiger Benutzung*

der bisherigen Forschungen *die wichtigsten Fragen* über Euhemeros und seine historia sacra *zum endgültigen Abschluss*, die testimonia veterum sind durch das von Diels in den Doxographis Græcis neu entdeckte testimonium des Pseudo-Plutarchos bez. Pseudo-Galenus ergänzt und aus den besten Ausgaben der betr. Schriftsteller zusammengestellt, *die reliquiae enthalten den griechischen und lateinischen Text in einer bisher nicht erreichten Vollständigkeit.*»

— Shakespeare és Giordano Bruno. Tschischwitz Benno (Shakespeare-Forschungen I. 1868) és König Vilmos (Jahrbuch der Sh.-Gesellschaft XI, 1876, 97. l.) beha'ónan fejtegették, hogy a nagy angol költő műveiben Giordano Bruno munkáinak befolyása kétségbevonhatatlanul észlelhető. Most Beyersdorff Róbert az oderbergi gymnasium értesítőjében (1889), a nevezett kutatók bizonyítékainak józan bírálata alapján, meggyőzően kimutatja, hogy ez a föltevés teljesen alaptalan.

— Vergilius szövegkritikájához becses adalékkal járult újabban Hoffmann Miksa, a korán elhunyt Studemund tántványa, «Der codex Mediceus des Vergilius» cz. (Berlin, Weidmann, 1889) munkájában. Ismeretes dolog, hogy Ribbeck az ő nagy Vergilius-kiadásában a Mediceusra nézve Foggini lenyomatára támaszkodott, mert maga a kéziratnak csak egyes helyeit vizsgálhatta át. Hoffmann e codexnek lehetőleg hű mását igyekezett adni s e czélból a nyomásnál oly typusokat használ, melyek a Mediceus írás-kezeléséhez hasonlítanak. Minden lap felső részén adja a collatiót Ribbeck szövegéhez, alul pedig a correcturát tünteti fel. Pontosságának jellemzésére elég felhoznunk annyit, hogy 9 különböző kezét különböztet meg a javításokban. Sajnos azonban, hogy a collatio nem teljes, mert csak az Ecl. VI. 48—X. 77-re, a Georgicára, az Aeneis I. és VI. könyvére terjed ki. Reméljük, hogy Hoffmann nemsokára közölni fogja az egész collatiót s ezzel egyrészt módot ad arra, hogy a Ribbeck apparatusát ellenőrizhessük, másrészt valahára nélkülözhetővé teszi Foggini kiadását, melyhez ma már alig lehet hozzáférni.

— A római irodalom ezüstkorához érdekes adalékkal járul Zimmermann Miksa «De Tacito Senecæ philosophi imitatore» cz. értekezésében (Philolog. Abhandlungen V. köt. 1. füz. Breslau, Köbner, 1889). A szerző kettős czélt tűzött ki maga elé; először kimutatni Seneca philosophiájának hatását Tacitusra, másodsor lehetőséggel összeállítani azokat a helyeket, a hol Tacitus Senecát még stilus dolgában is utánozza. A mi az elsőt illeti, meglepően tünteti föl a két író rokonságát az istenek lényegének és tiszteletének, a lélek halhatatlanságának, a túlvilági életnek, az erénynek, az emberi szabadakaratnak felfogásában. A második részben Tacitusnál 150 helyén igyekszik utánzást fölfedezni, s bár e tekintetben túl megy a kellő határon, mert a felsorolt helyeknek legalább egyharmad részében az egyezés vagy nem szembetűnő vagy közös forrás használatából (ilyen pl. Sallustius) magyarázható; mégis annyit el kell ismernünk, hogy sikerült kimutatnia, mily nagy hatással volt Seneca Tacitusnak még stilusára is. Azok tehát, kik a híres történetírónak érdekes sajátágokban gazdag

nyelvével ezután foglalkozni akarnak, Zimmermann értekezése nélkül nem lehetnek el.

— Cornelius Labeoról, a ki méltán nevezhető a Kr. utáni III. század Varrojának, érdekes monographia jelent meg Kahltól a *Philologus* V. (1889) pótkötetében: «Cornelius Labeo, ein Beitrag zur spätrömischen Litteraturgeschichte». Labeo, a ki Kahl meggyőző bizonyítása szerint 260 — 295 között virágzott Kr. után, a maga idejében híres régiségtudós és új-platonikus theologus volt, a ki czélul tűzte ki magának a hanyatló pogány vallás reformálását. Hevesen vitatkoztak ellene az egyházatyák, különösen Arnobius és Augustinus, a kik épen ezért a Labeo-töredékek főforrásai; felhasználták a grammatikusok, mint Macrobius, Servius, Fulgentius; a régiségtudósok, mint Lydus. Kahl összeállítja s kommentálja e töredékeket. Kiténik belőlök, hogy Labeo főereje a vallásrégiségekben vala, hogy nagy tudománnyal értekezett a római mythologia főalakjairól s hogy az etrusk hagyomány s az új-platonikus dæmonologia összevegyítésével ő állította fel a *numina bona et mala* tanát. A szertartások, áldozati szokások, a lares- és penates-cultus s a szent játékok ismeretét is az ő munkáiból merítették a későbbi írók. El lehet mondani, hogy ő volt az utolsó, eredeti forrásokból dolgozó római régiségtudós, Varro legméltóbb tanítványa a későbbiek között.

— Goethe naplói. A Weimárban megjelenő nagy Goethe-kiadás egy külön sorozata (III. csoport) tudvalevőleg a költő naplójegyzeteit foglalja magában (I. Közl. XII, 225). Míg e följegyzések egy része, pl. a weimári tartózkodás első hat évére (1776—1782) vonatkozó, már több ízben láttak napvilágot (Burkhardt, Keil és legújabbban Düntzer commentárral ellátott, nagyon kifogásolható kiadásában, v. ö. Geiger L. bírálatát *Allgem. Zeitung* 1889. 228. sz.), addig a most megjelent harmadik kötet (1889), mely az 1801—1808. időszakot foglalja magában, teljesen új anyagot tartalmaz a weimári Goethe-levéltárból. Csalatkoznék azonban, a ki e naplókban kiszínezett, folyékony stilusban előadott életrajzi részleteket vagy irodalmi becsü elmélkedéseket keresne. Nagyobbára az események száraz krónikája ez, töredékeseknek látszó, odavetett jegyzetek, gyakran homályos czélzások. A költő többnyire a lehető legnagyobb rövidsége törekedett; egyes személyeknek még nevét sem írja ki, hanem állandó jegyekkel jelöli meg őket, pl. Jupiter bolygó jegyével Károly Ágostot, a nap jegyével Steinnét, Anna Amáliát félholddal. Külső élete legfontosabb eseményeit is csak futólag érinti, sőt gyakran épen ezeket egyáltalában nem említi; Herdernek, Schillernek, sőt saját édesanyjának elhunytáról egy szóval sem emlékezik meg; Vulpus Krisztinával való egybekelését csak a «Trauung» szó jelzi, Napoleonnal való híres találkozását e szavak: «Nachher beim Kaiser». Az első időben feljegyzi néha egy pár szóval hangulatát, érzéseit, gondolatait (pl. «Dumm Wetter und Sinn. Tiefes Gefühl des Alleinseins. Stille und Unbestimmtheit im Leben und Handeln»), később már az efféle jegyzetek is ritkák. A Schillerrel való barátság idejéből pl. e jegyzetek alig világosítanak fel arról, mit élt át, beszélt meg s dolgozott együtt a két

nagy költő; nagyon kivételes eset, ha Goethe Schillernek egy esteli látogatása alkalmából ennyit jegyez meg beszélgetésük tárgyairól: «Tell, Faust, Philosophica». Goethe életének s fejlődésének főmozzanataira nézve tehát nagyon keveset gazdagítják e naplók eddigi ismereteinket, — e tekintetben nem találhatunk, de nem is kívánhatunk becsesebb forrást az ő költői műveinél, melyek szerinte úgys «egy nagy vallomás töredékei». Détailkérdésekre nézve azonban a naplók is sok érdekes adatot szolgáltatnak, nemcsak a költő látogatásait, találkozásait, levelezését, hanem irodalmi foglalkozását, művei keletkezését és kidolgozását illetőleg is. Fontos megjegyzéseket találunk itt az *Iphigenie*, *Egmont*, *Wilhelm Meister* és egyéb művek keletkezésére és alakulásuk egyes phasisaira nézve. E naplójegyzetek is tanúskodnak ama rendkívüli gondosságról és lelkiismeretességről, melylyel Goethe művei szerkesztésében eljár. 1806 ápr. 13. megjegyzi: «Schluss von *Fausts* I. Theil»; de a «befejezés» daczára is folyton javít még művén; ápr. 21-én följegyzi: «*Faust* mit Riemer letzte Revision»; 22-én: «*Faust* nochmals für mich durchgegangen»; végre 25-én még egyszer: «*Fausts* letztes Arrangement zum Druck». Vagy a Voss költeményeiről írt ismertetése egy egész negyedévig foglalkoztatta, 1804 jan. 19-étől ápr. 11-ig. Beszéde-sebb a költő utazásai közben írt jegyzeteiben, itt leírja egyes kirándulásait, jellemzi a személyeket, a kikkel megismerkedett, adomákat sző közbe, sőt politikai és vallási kérdésekről is elmélkedik; egy alkalommal a zsidókérdéssel foglalkozik, máskor ismét a protestantismus és catholicismus felfogásának különbségeit fejtegeti stb. Így tehát e naplók, ha nem is birnak absolut irodalmi értékkel, mégis Goethe életének körülményeire és szellemi fejlődésére vonatkozó számos becses adalékot tartalmaznak.

p. g.

— Uhland a balladáról. Az Uhland életére és költészetére vonatkozó ama nagy számú könyvek és cikkek közül, melyek csak nemrég, a költő születésének százados évfordulója, 1887 ápr. 26., alkalmából láttak napvilágot (l. *Anzeiger f. deutsches Altertum u. d. Litt.* 1888. XIV, 153), kétségkívül legmaradandóbb becsű az a könyv, a melyet Holland szentelt a híres sváb költő emlékének, s a melyben ez utóbbit magát szólaltatja meg egyetemi tanszékén (*Zu Ludwig Uhlands Gedächtniss. Mitteilungen aus seiner akademischen Lehrtätigkeit von Wilh. Ludw. Holland*). Uhland ugyanis tübingai egyetemi tanársága alatt négy ízben tartott egy *collegium stylisticumot*, melyben hallgatóinak felolvasott költői és prózai dolgozatait hoz meg-jegyzéseket, gyakran hosszabb fejtegetéseket szokott volt fűzni. E fejtegetések, melyeket Uhland gondosan följegyzett s melyek most Holland könyvében napvilágot láttak, a tanteremből nem egyszer a költő műhelyébe engednek pillantanunk. Gyakran világot vetnek Uhland költői természetére és tevékenységére, majd ismét érdekesen tüntetik fel a költészetről és egyes műfajairól való felfogását, sőt a költői technikára vonatkozó utasításokat is tartalmaznak (pl. a hiatus kerüléséről). Uhland több ízben nyilatkozik a *lyrai költeményekről*, melyek szerinte alkalmi költemények ugyan, de csak bizonyos tekintetben (86. l.); a költészet karöltve szeret ugyan járni a természettel, közvetlen benyomásait követi és tüneményeit visszatükrözi, de gyakran a tél derekán érzi legbensőségesebben a tavaszt, december havában

májust varázsol elé, áloméletet él. (35. l.). Részletesebben szól az *értelmi költészetről* is (98. l.). Az egyes műfajokra vonatkozó megjegyzései közül e helyen csak azokat emeljük ki, melyeket a jeles német balladaköltő a *balladáról* tesz (58—71. l.); e műfajnak ő úgyis különös jelentőséget tulajdonít a költészet körében. Már Uhland tanította, hogy a balladában egyesülnie kell *lyrai érzésnek, epikus szemléletességnek és drámai cselekvésnek*. Ez elemek valóban egyesülnek is minden nép balladaköltészetének egészében, de a műfaj egyes termékeiben a körülményekhez képest majd inkább együttesen, majd elkülönítve tűnnek fel. A ballada a *költészet ősdállapotának költeménye*, épen mivel a különféle költői elemek együtt vannak benne. Ez ősalakból fejlődik azután egyrészt az eposz, másrészt a lyra. Uhland a német *minnesangra* hivatkozik annak feltüntetésére, mily genetikusan válik ki a lyra a balladaköltészetből; ez az egész ezerhangú szerelmi költészet, úgymond, tulajdonkép a tavaszi szerelemről szóló egyetlenegy balladán alapszik; a természeti képek, a tulajdonképeni cselekvény, mindinkább háttérbe szorúlnak, keretté, formulákká lesznek s a költők kebléből a tiszta kedély hangja fakad. A mellett úgy a lyrában, mint az eposzban a ballada drámai elemei is lüktethetnek még, e tekintetben a Nibelung-éneknek Rüdiger haláláról szóló részére emlékeztet. A balladának napjainkban is nagy még a jelentősége, Uhland *költői hanygillának* mondja; nem tartozik a költészet legmagasabb alkotásai közé, de oly műfaj, a melyre nem alkalmazható más mint tisztán a költői mérték. Sok régi ballada azt az érzést keltette fel benne, mintha itt hallaná legelőször a költészet legsajátosabb, legtisztább csengését. Útmutatást ad a költői kidolgozásra is (70. l.), a ballada annál biztosabban hat a maga sajátos módja szerint, mennél kevesebbet fest, mennél inkább szorítkozik a szemléltetésnek, situációnak és cselekvénynek csak lényeges vonásaira. De avval ne fukarkodjék, a mi zenei lüktetést ad neki (refrain stb.). A tárgynak nem szabad nagyon kidomborodnia, nehogy elhagyja a költészet sejtelmes körét s hogy a képzeletnek elegendő szabad tere maradjon. *Ballada és románcz* között csak nemzeti különbségeket lát, a balladát ő is az észak románczának, a románczot a dél balladájának mondja. — Érdekes, hogy Uhland e fejtegetései nagyjában egyeznek Goethének a balladára vonatkozó megjegyzéseivel (*Über die Ballade vom vertriebenen u. zurückkehrenden Grafen*. Hempel I, 285.), a melyeket ő úgy látszik nem ismert. Goethe szerint is a balladában egyesítve vannak a költészet alapfajainak elemei s mintegy innen kelnek ki («weil hier die Elemente noch nicht getrennt, sondern wie in einem lebendigen Urei beisammen sind»); Uhland *sejtelmességről* beszél, Goethe *titokzatosságról* («die Ballade hat etwas Mysteriöses»), ő is megkívánja a zenei elemeket («das Wiederkehren desselben Schlussschlusses»), s a balladának és románcznak a különböző nemzeti eredetnél lényegesebb különbségeit egyikök sem ismeri.

p. 9.

KÖNYVÉSZET.

Haraszi Gyula. André Chénier költészete. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. köt. 2. sz.) Budapest, Akadémia. 1890. (8-r. 162 l.) 1 frt 50 kr.

Heinrich Gusztáv. A német irodalom története. II. köt. Budapest, M. T. Akadémia, 1889. (8-r. XV, 567 l.) Tartalom: IX. Az udvari lyra. — X. Tanítás versben és prózában. — XI. A középkor estéje. — XII. A dráma kezdetei. — XIII. A reformatio százada. — XIV. Az önállótlan utánzás kora. — Névmutató a II. kötethez.

Hoffmann Mór. Magyar olvasókönyv polgári fiúiskolák számára. II. köt. A II. osztály számára. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 148. l.) 60 kr.

Horatius Flaccus satirái. Ford. Boross Gábor. I. füz. (Római remekírók. 30.) Budapest, Lampel R. 1890. (16-r. 114 l.) 30 kr.

Imre Sándor. A néphumor a magyar irodalomban. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 166 l.) 1 frt.

Király Pál. Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgáriiskolák, valamint szakiskolák számára. Budapest, Mehner V. 1889. (8-r. 215 l.) 1 frt.

T. Livii ab urbe condita libri. Ed. Stephanus Dávid. Vol. I. Libros XXI—XXV. continens. Budapest, Lampel R. 1889. (8-r. 272 l.) 80 kr.

Milton. Az elveszett paradicsom. Fordította János Gyusztáv. (Olcsó könyvtár. 264. sz.) Budapest, Franklin-t. 1889. 16-r. 447 l.) 80 kr.

Schack Béla, dr. Német olvasókönyv alsófokú kereskedelmi iskolák I. és II. osztálya számára. Pozsony és Budapest, Stampfel K. 1890 (8-r. 192 l.) 80 kr.

Schiller költeményei. Fordították Szász Károly, Vargha Gyula és Váro Ferencz. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. VII, 342 l.) 1 frt 60 kr.

Schwartzler Ottó. «Csák» Vörösmarty Mihály téboly-alakja. Budapest, Hornyánszky V. 1890. (16-r. 70 l.)

Simonyi Zsigmond. A magyar nyelv. A művelt közönségnek. I. köt. A magyar nyelv élete. II. A magyar nyelv szerkezete. Budapest, Akadémia vállalata, 1889. (8-r.) 301, 362 l.

— Kombináló szóalkotás. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. köt. 3. sz.) Budapest, Akadémia. 1890. (8-r. 43 l.) 40 kr.

— A magyar határozók. I. köt. 2. fele. Budapest, Akadémia. 1890. (8-r. 277—456 l.) 1 frt 60.

Szántó Kálmán. A magyar nemzeti irodalom története. Tanítóképző intézetek, polgári és felsőbb leányiskolák számára. Budapest, Franklin. 1890. (8-r. 142 l.) 80 kr.

Szarvas Gábor és Simonyi Zsigm. Magyar nyelvtörténeti szótár. II. köt. 1—2. füz. *Jácintvirágos—kiváncsik.* Budapest, Hornyánszky V. 1890. (4-r. 320 hasáb) Egy füzet 1 frt.

Szimyey József, id. Magyar írók élete és munkái. A m. t. Akadémia megbízásából. I. köt. 1—2. füz. *Aachs—Bacsák.* Budapest, Hornyánszky V. 1890. (8-r. 320 hasáb). Füzetje 50 kr.

Vergilius Maro Aeneise. Fordította és jegyzetekkel kísérte Barna Ignác. Bevezetéssel ellátta dr. Némethy Géza. Latinul és magyarul. (Görög és latin remekírók). Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 648 t.) 3 frt.

— Ugyanaz csak magyarul. u. o. (8-r. 348 l.) 2 frt.

Werner A. Vilmos. Goethe és Kármán. Esztetikai tanulmány. Szombathely, 1890. (8-r. 26 l.)

NYILT TÉR.*)

Válasz Balassa József úrnak «A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei» cz. műveiről írt bírálatára.

E Közlöny ez évi III. füzetében a hun-magyar írásról nem rég megjelent műveiről Balassa József úr egy bírálatot tett közzé. Bírálatnak neveztem, pedig nem egyéb mint támadás, melynek célja nem lehet más, mint az, hogy jövőre hasonló működéstől elriaszson engem. Hogy minél több fegyvert kovácsolhasson ellenem, első kis értekezésemem kezd, melynek címe: «A hunok és magyarok fekete illetve fehér elnevezésének megfajtása», melyben régi írókban feljegyzett adatoknak összegyűjtése és a valóságban ma is fennmaradt nyomokra való alkalmazása által nemcsak beakartam bizonyítani, hanem — úgy hiszem — be is bizonyítottam, hogy a hunok úgy mint a magyarok ez epithetonokat a szür, zeke s más ilyenmű ruha színétől kapták. Balassa úr a nélkül, hogy az általam felsorolt bizonyítékok megdöntésére bármi okot is felhozott volna, kételyeit egy felkiáltójellel fejezi ki, a mi megdöntésnek természetesen nem elég.

Balassa úr ezután áttér azon álláspontomra, melyet én mindkét művemben a finn-ugor elmélettel szemben elfoglaltam. Erre nézve más megjegyzésem nincs mint az, hogy én az ebbeli meggyőződésemet több évi tanulmányaim által szereztem. A mint én Balassa úrnak ellenkező nézeteit és meggyőződését tiszteltem: úgy megkövetelhetem és megkövetelem tőle is, hogy tisztelje az enyéimet.

Magára a régi magyar írásra vonatkozólag legelőször is azt állítja, hogy a régibb, XV. és XVI. századbéli írók csakis *rodásokról* emlékeznek, melyeket a székelyek, s csakis ezek, mintegy emlékeztetőül róttak pálczákra. Ez nem áll, mert valamennyi író világosan a «litera» (betű) szót használja, a mi tehát minden kétséget kizár. Balassa úr kételkedik a régi magyar írás hitelességében, s a régibb kételkedők közt Révai Miklósról, a nagy nyelvészre hivatkozik. Hogy Révai halhatatlan érdemeit szerzett, azt sem én, sem más nem tagadja, a ki a magyar irodalom történetben csak némileg jártas. De Révai sem mondott egyebet az általa közlött alfabetekről mint azt, hogy előtte gyanúsak; sőt, hogy azokat valósággal kórhalmányoknak nem tekintette, mutatja azon körülmény, hogy a közlésre méltóknak ítélte. Hogy gyanúsaknak nevezte, az csak az ő egyéni nézete volt, a mi megdöntésnek ismét elégtelen.

«Sőt még az sem lehetetlen — így folytatja Balassa —, hogy az egész székely alfabetum csinálmány, mely csakis a hozzáfűzött hazafias mesének köszöni némi elterjedését s számos hívőjét. Mert rendkívül gyanús az, hogy míg maga az ábécze teljesen megvan, egyetlen egy emlék sem mutathatunk fel, melyen e betűket a XVII. század előtt használták volna.» Hogy az egész székely alfabetum *talán* csinálmány s csakis a hazafias mesének köszöni elterjedését, az lehet és maradjon is Balassa úrnak egyéni nézete; ez ellen senki sem fog küzdeni; de hogy az mind mesebeszéd, vagy, mondjuk ki, hazugság legyen, a mit történetíróink mondanak: azt állítani Balassa úrnak sem oka, sem joga nincsen.

Az általam bemutatott 12 régi alfabetről Balassa úr azt állítja, hogy azokon az első pillanatra meglátszik, hogy közös eredetűek s hogy hitelességüket mi sem bizonyítja. Hogy közös eredetűek, azt tudjuk és nem is tagadtuk; sőt ellenkezőleg, örvendünk neki. Úgy látszik, hogy Balassa úr nem is tudja, hogy én ez alfabeteket éppen az összehasonlítás kedvéért

*) E rovat tartalmáért nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

mutattam be. Közös eredetűek az összes latin alfabetek is, bár — lehet mondani — hogy a mennyi az író, ugyan annyiféle a kézírás; de azért a közös eredet mégis meglátszik rajtuk. Az általam közölt alfabetek hitelessége mellett tanúskodnak azok, kiket könyvemben fölemlítettem s kiknek tanúsága legalább is annyit ér, mint Balassa úrnak pusztá feltevése az ellenkezőről.

Balassa úr szerint gyanússá teszi az egész alfabetet az, »hogy a jelek használata oly nagyon egyezik nyelvünk mai állapotával. Pedig tudjuk, és pedig kétségtelenül, hogy nyelvünknek régibb koraiban a mainál majd több, majd kevesebb hangja volt; de semmi esetre sem egyezhetett teljesen a IV. századbeli magyar hangrendszer a maival.« Ez ismét csak pusztá, semmi által nem indokolt föltevés, melynek igazolására a »kétségtelenül« szó nem elégséges. Ellenkezőleg vannak bizonyítékaink arra nézve, hogy nyelvünk hangrendszere nem változott. Van sok ősrégi helynevrünk, melyek ez oknál fogva nyelvészetileg is kiváló beccsel bírnak; ezekben olyanokat nem nélkülözünk, melyek megvannak a mai nyelvben, s viszont nem akadunk olyanokra, melyek a mai nyelvben nincsenek. Nézzem csak egyszer Balassa úr a Zichy-család oklevéltárába, ott a többek közt egy 1093-ból való, tehát 800 éves oklevélben meg fogja találni a *Nyárád*, *Szer*, *Körtvélyes*, *Kerekegyháza*, *Balog*, *Órsi*, *Abony* s hasonló neveket, melyek másképp mint így nem is olvashatók. A régi alfabetek csak akkor lennének igazán gyanúsak, ha azokban nem találnók meg a mai rendszert.

Balassa úr gúnnyolja abbéli hitemet, hogy a hunok egészen azt a nyelvet beszéltek, a mit mi ma. Igen, hiszem, hogy a hunok a mai magyar nyelvhez hasonló, s csakis tájshozálisan különbözött nyelvet beszéltek; mert a római és byzanci írók, nemkülönbben hazai történetíróink azt hirdetik, hogy a hunok, avarok és magyarok egy fajtából valók voltak, s így természetes már maga a következtetés, hogy egy nyelvet is beszéltek. Különben olvassa csak Balassa úr Lukácsy Kristóf jeles művét; meg fogja ebből látni, hogy ezt a régi örmény írók világosan bizonyítják. E történetírók állításait pusztá gyanúsítással megdönteni nem lehet; de megdönteni ma már egyáltalában lehetetlen; mert azok a hunokat és régi magyarokat ismerték s az általuk állítottakról személyesen győződtek meg. De, mint már egyszer is mondtam, a fekete zekét vagy szűrt viselő magyarok oly magyar nyelvet beszélnek, mely tájshozálisan elűt a mienktől, s hasonlít egymáshoz, akármily távolban legyenek is egymástól, mely körülmény egyszersmind a magyar nyelv konzervatív természetére vall. Ilyen a magukat a hunoktól származtatató székelyeké, a történetírók szerint az avaroktól származó göcsejeké s a besenyőké néhány nyugoti és déli megyében.

Fennmaradt emlékeink hitelességében Balassa úr természetesen szintén kételkedik; a csik-szent-miklósi fölírat másolatáról azt mondja, hogy az nem hiteles; pedig inkább hiteles mint nem, mert a fölíratnak két, különböző időben, más-más kezek által készült másolatát bírjuk, s hogy ezek ámitók által lettek volna készítve, ismét csak Balassa úrnak egyéni nézete, melyhez semmi szavunk nincs.

Az »Attila kincsén« lévő fölíratok egy részéről ő is állítja, hogy azok kétségtelenül görög betűk, csakhogy a »kétségtelenül« szóval ismét nem döntheti meg abbéli állításomat, hogy azok nem görög betűk. A többi fölíratról pedig azt állítja Balassa úr, hogy nagy erőlködéssel a betűk egy részéhez találók is hasonlókat, a mihez — szerinte — *nem csekély fantáziára volt szükségem*, a felsorolt alfabetumok közül majd az egyik, majd a másikban. Balassa most egyszerre rossz néven veszi, hogy majd az egyik, majd a másik alfabetben kerestem az analógiát; különös, holott csak az imént mondta ő maga, hogy az első pillanatra meglátszik, hogy azok közös eredetűek. Hogy csak nagy erőlködéssel és nagy fantáziával találtam meg az analógiákat: az nem igaz s pusztá gyanúsításnál nem egyéb, mire nézve magukra az általam történt összevetésekre hivatkozom; két-három jegyhez csak *hasonlókat* találtam, az igaz; de nem lehetnek ezek oly betűk, melyek

idők folytán átídomultak? Ez nem történhetett, de hogy nyelvünk évszázadról évszázadra változásoknak, hangrendszercserélésnek volt alávetve, az igen? Epen ezen a helyen mondja Balassa úr az általam akár helyesen, akár nem, csak kísérletképen kibetűzött néhány szóra, hogy «ez is mutatja, mily nyelvészeti szakértelemmel fogott a szerző (már mint én) a feliratok megfejtéséhez. Hisz csak négyszáz évvel azelőtt sem hangzott e szavak (*eszés, ejt, sokak, rend, szép, ró, szó, ránk, örünk*) közül egyetlen egy sem úgy, mint a hogy ma mondjuk ki őket; hát még 14—15 évszázaddal ezelőtt». Ez ép oly kockáztatott, merész, mint alaptalan állítás, melynek a fennmaradt emlékek határozottan ellentmondanak.

En három szót, tulajdonnevet, azt hiszem, egészen helyesen fejtettem meg: *Enules Eger* és *Ru*. A többi, a magánhangzók hiányában nem voltam képes megfejteni, de Balassa úr sem; de még csak azt sem tudja megmondani, hogy — ha már nem régi magyar betűk — miféle alfabet betűi ezek, melyekhez hasonlókat az *én* alfabetjeimben, a mint ő gúnyosan a nemzet e kincsét nevezi, ő nem talál?

Hogy a betűkből, melyek csaknem kivétel nélkül mássalhangzók, értelmet nem birtam kicsikarni: könyvem egész eredményét abban foglalja össze, hogy az: *semmi*, a mit én viszont az ő bírálatára mondok.

Mint látszik, Balassa úrnak a czélja nem volt más, mint az, hogy könyvem hitelét megrontsa. De egy körülménnyel nem számolt: azzal, hogy a Philologiai Közlöny olvasóközönsége olyan, mely maga szokott magának ítéletet és fogalmat alkotni s nem szorúl Balassa úrnak útmutatására, akár azok sorába tartozik, kik az ősi írás helyességében hisznek, akár azokéba, kik nem hisznek benne. Balassa úr tehát czélt tévesztett, s így kár volt az ez ügyben való tájékoztatlanságát elárulni; mert hogy e tárgyhöz nem ért: azt — az ő szavaival élve — fényesen bebizonyította.

A mi Balassa úr darabosságait és durvaságait illeti: azokat ő reá háritom vissza; mert azokra okot nem szolgáltattam. Védekeztem, igenis, mikor megtámadtak, támadtam magam is, de a tisztességet soha szem elő nem tévesztettem.

Mi nálunk Magyarországon az a különös szokás uralkodik, hogy ha egy ismeretlen nevű szerző tűnik fel, azt kérdezik, hogy ki az, a helyett, hogy kérdeznék, mit írt. Az én nézetem szerint a szerző egyénisége egészen háttérbe szorúl; fődolog maga a mű, mert hírneves, derék szerzőnek lehet silány műve is, kezdő írónak pedig már az első műve is jó lehet. Hogy valaki a történelemben buvárkodjék, ahhoz nem szükséges, hogy az illető doktori diplomával birjon, vagy valamely tudományos czéhnél bejegyzett ember legyen. Ehhez csak iskolai képzettség, felfogás, nyelvek tudása s magukban a forrásokban való buvárkodás szükséges, szükséges továbbá sok szeretet a tárgyhöz és körültekintési képesség a valóságban, a nép között, melynek hagyományait, szokásait, de még öltözetét sem szabad figyelmen kívül hagyni. Engem szüieim iskoláztattak, tudok több nyelvet, melyeket nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is tanultam meg, a régi forrásokat pedig — azt Balassa úr elhiheti — fel szoktam személyesen keresni és nem második vagy harmadik kézből venni, mint sok más. Szeretetem a történettudományokhoz pedig annyi van, mint nem igen sok embernek szokott lenni. Doktori diplomám, az igaz, nincs, nem tartozom czéhhez sem; de ezt, ismétlem, nem tartom hátrány- vagy akadálnak, hogy a történelemben kutathassak, sőt ellenkezőleg, én előnynek tekintem ezt, mert így szabadabban mozoghatok, véleményemet, nézeteimet bátran, tartózkodás nélkül nyilváníthatom, mit czéhbeli embernek nem mindig szabad, mert opportunitás szempontjából óvakodnia kell, meggyőződése ellenére is, hogy holmi nézeteket nyilvánítson, melyek az illető czéh valamely irányadó személyével ellenkeznek.

A régi magyar írással nem oly sokan foglalkoztak eddig; ennek tulajdonítható, hogy sok emlékünknél végkép eltűnt, elkallódott, nagy része pedig csak most kerül napvilágra. Az írás palaeographiájával pedig nálunk

soha senki még nem foglalkozott. Én voltam az első, ki ebbe belenyúl ni mertem. Ha könyvemben vannak hibák vagy gyarlóságok, azért az egész könyvet kárhoztatni, még kevésbé pedig gúny tárgyává tenni nem lehet. Sokan vannak még, kik a régi magyar betűk hitelességében kételkednek, bár a nagy-szent-miklósi kincs efféle betűire rámutattam. Éppen ez oknál fogva óhajtandó, hogy a régi írás palaeographiájához minél többen hozzáfoglaljanak, de csak olyanok, kik azt alaposan tanulmányozták. Derüljön ki valahára, hogy ez írás nem későbbi kor csinál mánya, vagy dőljön halomra az a hiú ábránd, bármily kedves legyen is, hogy írásunk ősrégi; de merev tagadás és okoskodás, az emlékek pusztá eltagadása vagy gyanúsításával s a régi írók szavainak csűrése-csavarásával a hitelességről tanúskodó írók és emlékek ellenében ez sikerülni nem fog.

Ennél több szavam Balassa úrhoz, mint e tárgyban teljesen avatatlansághoz nincs, de jövőben sem lesz.

FISCHER KÁROLY ANTAL

Válaszul Fischer Antal úr megjegyzéseire.

Ha nálunk bárki valamely könyvet megbírál s benne több-kevesebb kifogásolni valót is talál, biztosra veheti, hogy a szerző nem fog késlekedni gyanúsításával, s szemére fogja vetni, hogy tollát nem az igazság szeretete vezérli, hanem az, «hogy őt jövőre hasonló működéstől elriasztssa», mivel ő nem «czéhbeli», s így joga sincs jó művek írására. A t. szerzőknek ilyenmő vádaskodása már annyira elcsépel, hogy senki sem fogja komolyan venni. Én pedig biztosíthatom Fischer urat, hogy, miután személyét nem ismerem, csakis könyvét bíráltam, s csakis könyvében találtam mindazt a kifogásolni valót, a mit ő személye ellen intézett támadásnak tart. S elhíheti, hogy minden tudományos kérdésben minden komoly embert csakis a tiszta igazság szeretete vezérrel, s hogy senki sem fog jobban örülni, mint én, ha épen Fischer úr fogja a székely írás kérdését teljesen tisztázni bármely irányban. Azonban evvel a művével ezt még nem sikerült elérnie. S egy nagy oka van annak, hogy Fischer úr nem tudta e kérdést e művével előbbre vinni, mint Szabó Károly 1866-ban; és ez a nyelvészeti ismereteknek teljes hiánya. Fischer úr történeti ismereteinek alaposágában és sokoldalúságában egy perczig sem kételkedtem; bár nem érzem magamat hivatva arra, hogy ebben ítéletet mondjak. A szorgalom és a körültekintő gondosság, melylyel a szerző minden egyes adatnak személyesen is utána járt, mindenesetre dicséretet érdemel; csak hogy e fáradságát majdnem hiába valóvá tette egy erős fegyvernek hiánya, a történeti nyelvtudományé. Pedig e nélkül el nem lehet senki, ha régi korok történetét kutatja, hát még ha régi írást és régi feliratokat akar megfejteni. És hogy Fischer úr a mai nyelvtudománynak még csak a legelemibb tételeivel sem ismerkedett meg, munkájának majdnem minden szava bizonyítja. S ha csak látott volna valamely újabb nyelvtudományi munkát, nem kérné tőlem e válaszában is oly tételek bizonyítását (pl. hogy a nyelv és hangrendszere idővel változik), melyet minden nyelvész, kivétel nélkül, oly igaznak tart, mint hogy a föld forog. Ha Fischer úr nyelvtudománynyal foglalkozott volna, nem keresné hun fölírásban pl. a *rend* szót, melyről, — megbocsásson Fischer úr, — de szintén «kétségtelenül» tudjuk, hogy a kereszténység első századaiban az ósláv nyelvből került a magyarba.

Ha tehát Fischer úr továbbra is foglalkozni akar e kérdéssel, a mitől nemcsak, hogy el nem akarom riasztani, hanem buzdítani is szeretném rá — ha ugyan ad valamit az én buzdításomra —; első sorban foglalkozzék behatódobban a nyelvtudománynyal és a régi nyelvemlékekkel. Igen jó eszközül szolgál erre Simonyi legújabb könyve (*A magyar nyelv*, 2. köt.). S ha Fischer úr komolyan és elfogulatlanul fog e tanulmányhoz, bizton hiszem, hogy nem sokára maga is mosolyogva fog visszagondolni arra, hogy ő valaha állítólagos hun feliratokban mai magyar szavakat keresett.

Most még csak Fischer úr egy-két megjegyzésére akarok pár szóval felelni.

1. Fischer úr rossz néven veszi, hogy egy helyütt a szokottnál erősebb kifejezésekkel jellemeztem az ő eljárását. Csakhogy erre nagyon is volt okom. Ő a hunok és a magyarok régi elnevezéseit tárgyaló művében több, az enyéimnél sokkal erősebb és durvább kifejezés mellett oly vádakkal illeti a m. tud. akadémia legtiszteltebb tagjait, a kik a nyelvtudomány terén elévülhetetlen érdemeket szereztek, a mely eljárására éppen nem illenek fentebbi szavai, hogy «a tisztességet soha szem elől nem tévesztette». Említett művének utolsó három lapján egészen összezavarta a tárgyat a személylyel; az ugor nyelvészetet akarva támadni, oly vádakkal illet több kiváló férfiút, a kiknek tiszta becsületességéhez szó sem fér, mely vádakból egyetlen egy szó sem igaz. Tehát e tekintetben Fischer úrnak semmi joga sincs a panasza. S önmagát figyelmeztetheti a legtöbb joggal arra, hogy tisztelni kell másoknak véleményét és tudományos meggyőződését.

2. Fischer úr ellentmondást lát abban, hogy, noha közös eredetűnek ismerem el az ő 12 alfabetumát, mégis hibáztatom, hogy a «hun felírás» betűit majd az egyikből, majd a másikból fejtí meg. Noha ezt a kérdést nem tartom valami nagyon fontosnak, annyit mégis megjegyzek, hogy a közös eredet azt jelenti, hogy vagy egymásról írták le ez alfabetumokat, vagy talán egy elveszett eredetűnek közös másolatai. A ki az állítólagos hun feliratokat az illető edényre írta, bizonyosan csak egy alfabetumot ismert, nem pedig mind a tizenkettőt. Mielőtt tehát a szerző a feliratok megfejtéséhez fogott, meg kellett volna állapítania, vajjon a feliratok szerkesztője e 12 alfabetum közül használta-e valamelyiket, vagy pedig egy másik, ezekkel rokon alfabetum szolgált-e alapjául. Fischer úr megfejtése módjából azt kellene következtetnünk, hogy a feliratok szerkesztője ismerte mind a 12 alfabetumot, s betűit majd az egyikből, majd a másikból vette.

3. Fischer úr is ismétli azon többektől hangoztatott helytelen nézetet, hogy a székelyeknek és a göcseieknek, valamint a nyugati megyékben lakó magyaroknak nyelvjárása egymáshoz hasonló. Nagyon hosszas volna, ha itt akarnám e nézet helytelenségét bebizonyítani. Különben is lesz alkalmam erről szólani, éppen most készülöben levő s a magyar nyelvjárásokról szóló dolgozatomban.

4. Végül még meg kell emlékeznem Fischer úrnak egy nagyon is sajátos felfogása módjáról, melyet már könyvében is kifejezett: «Ha találkozok valaki, ki e föli ratnak bővebb vagy teljes megfejtését adandja: szivemből fogok örvendeni; a gáncsoskodótól azonban feltétlenül elvárom, hogy jobbat és többet fog adni» (48. l.). Ez a felfogás fentebbi válaszában is kísért; pedig a kritikának feladata csakis a meglevőnek bírálata, nem pedig hogy maga alkossa meg azt, a mit az illető mű szerzője nem tudott megtenni. Ha pl. az építőmester oly házat épít, mely minden perczben bedőléssel fenyeget, megmondhatom neki véleményemet, hogy rosszúl épített, s nem kell beköltöznöm a házba, habár magam nem is tudok jobbat építeni. S néha egy-egy könyv szerzője oly épületet akar összeállítani, a melyet felépíteni egyáltalán lehetetlen.

BALASSA JÓZSEF.

«A homerosi kor kosmographiája» cz. értekezés bírálata.

E Közlöny f. évi IV. füzetében Csengeri J. úr már másod ízben részesít abban a kitüntető figyelemben, hogy program-értekezésemet bírálata méltatja. Nem szívesen látnám, de Cs. úr utolsó bírálata következtében úgyszólván erkölcsi kötelességem, rámutatni arra az igazságtalan eljárásra, a melyet ő bírálataiban követ.

Szóban forgó értekezésem nyíltan kimondott célja az volt, hogy a tanuló ifjúság számára, mintegy az iskolai előadás hiányosságának pótlásául, a hom. kornak a hom. eposokban nyilvánuló kosmographiai nézeteit rövid, rendszeres előadásban csoportosítva, a rendes iskolai előadásnál egy kissé bővebben kifejtem. Nem akart tehát az az értekezés más lenni, mint egy kissé bővebb, hogy úgy mondjam, írott iskolai előadás. — A mit én megírni akartam, azt, a t. bíráló szerint is, Buchholtz már oly teljesen megírta, hogy hozzáadni alig lehetne valamit; de meg czélom sem volt tudományos igényeket elégiteni ki. Ennyit a t. bíráló úr is kénytelen lévén megengedni, hogy mégis valami okot találjon az ócsárlásra, a sorok közt lelkiismeretlenséggel vádol, s azzal gyanúsít, mintha értekezésemben idegen tollakkal akartam volna díszlegelni. — Hogy a t. bírálónak ez a vádjá mennyire erőltetett, egy kis párhuzammal teszem világossá. Én eljárásomról a következőleg számolok be értekezésemben: «Mint hogy értekezésemben különösen a tanuló ifjúságot tartom szem előtt, a tárgyalás folyamában általában mellőztem a direct hivatkozást azon segédművekre, melyeket az értekezésben többé-kevésbé fölhasználtam. Helyén valónak tartom azonban azokat itt megemlíteni. A *jobbék*: Buchholtz stb.» — Csengeri J. úrnak ugyancsak a tanulók számára készült «Jegyzetek Homeros Iliásához» cz. könyvének bírálója mondja, hogy a jegyzetek «különösen Ameis hasonmárgyú magyarázatainak kisebb-nagyobb hűséggel, de többnyire *kivonatossan* készült reproductiója». (Egy. Phil. Közl. XII. 3. füzet.). — Célunk és eljárásunk tehát, úgy látszik, meglehetősen azonos. És hogyan ad Cs. úr számot eljárásáról? «Természetes, úgymond idézett műve előszavában, hogy — jegyzeteim szerkesztésében — *főképp* Ameisot, a homerikusok nagy mesterét *követtem*.» — Hanem persze, si duo faciunt idem, non est idem! — Nem is azért változtattam tehát meg Buchholtz tárgyalási sorrendjét, hogy a kölcsönzés feltűnő ne legyen, mint ezt a bíráló állítja: hanem csak azért, mert czélom elérésére az én beosztásomat alkalmasabbnak találtam! Én nagyon szívesen meghajlok Cs. úr tudománya előtt, de kérem, ne tartson még se engem sem oly naivnak, mintha én csak egy perczig is abban a kába reményben ringattam volna magamat, hogy egy oly ismeretes műnek, a minő Buchholtz, sorrendjének megváltoztatásával a kölcsönzést észrevehetetlenné tehetem! Hiszen ez annyira nem volt és nem szándékom most sem, hogy most utólag is még segítségére is jövők a t. bírálónak és egész nyíltan megvaló-lom azt is, a mit a bíráló nem vett észre, hogy t. i. értekezésem IV. részében ép úgy követtem biz én Völkert, mint az I. és II. részben Buchholtzot és számos helyen a Neue Jahrbüchert!

A bírálat igazságosságának jellemzésére szolgáljanak a következők:

1. A bíráló egyes, összefüggésekből kiszakított mondatokkal akar mindenképen nevetségessé tenni. — Így, midőn arról biztosít, hogy hetedik-nyolczadik osztályú tanuló, még a legutolsó is, nagyon jól tudja, hogyan származik a nappal és az év! Bizony furcsa is volna ezt directe magyarázni! De nem is teszem ám! Olvassa el bárki értekezésem eme nevetségességnek feltüntetett részletét (9. lapon) és rögtön belátja, hogy a nappal és az év keletkezésének megemlézése semmi más, mint indirect okadatolása annak, miért szólok az égi testek tárgyalása után az *időszámításról*. Egyszerű átmenet az az I. fejezet első és második része között.

2. A bíráló mindenképen hibákat akarván találni a fordításokban, főlemli az *ἡμετέρας*, a *καταστάσεως* és a *ἐργαίων* fordítását. Az első kettőre csak azt jegyzem meg, hogy még a legszigorúbb bírálat is legfeljebb annyit mondhat azoknak fordításáról, hogy nem a legpontosabb; de ezekkel bizonyítani általában a fordítás hibás voltát, csakis annak a törekvésnek kifolyása, mely minden áron hibát és csak hibát akar találni.

3. A bírálatnak a *ἐργαίων* szóhoz, nemkülönben értekezésem IV. részéhez fűzött megjegyzései azt bizonyítják, hogy Cs. úr a *bírálat* alá vett művet *el sem szokta olvasni*! A bíráló azt mondja: «A *ἐργαίων*-t a tengerpart elnevezésének tartja (már mint én!), a helyett, hogy azt mondaná, hogy

csakis a parton lévő hullámverődést jelenti, csak metonymice a partot. Az én értekezésemben pedig szóról szóra ez áll: «A ῥηγὺν jelentése első sorban: hullámtörés, *hullámverődés*; minthogy pedig a hullámok a tengernek partjain törnek meg, innen a tengerpartnak ῥηγὺν elnevezése». Igazán lelkiismeretes bírálat! — Ugyancsak határozottan *nem igaz* a bírálónak azzal a szellemeskedéssel bevezetett állítása, hogy én Buchholtzzal szemben «a Manche»-k közé állva azt bizonyítgatom, hogy «nincs földalatti, hanem csak Okeanoson túli földszintes alvilág». Olvassa el a t. bíráló értekezésének legalább a 25. és 27. lapon lévő 2. szakaszát és a 33. lapnak 3-ik szakaszát, a hol röviden még le is írom a földalatti Hadest! — Ez aztán már igazán jellemezhetetlen eljárás!

Nagyon hosszúra nyúlnék ellenbírálatom, ha Cs. úrnak minden megjegyzését, a hozzá fűződő sértő föltevésekkel, szóvá tenném! Ennyit azonban erkölcsi kötelességemnek tartottam elmondani, hogy azok is, a kik értekezésemet nem olvasták, de a róla szóló bírálatot igen, tisztában legyenek azzal, mennyire jogosult, ha az ilyen bíráló valakit a «lelkiismeretes eljárás» hiányáról vádolni!

Esztergom, 1890 ápr. 15.

GERGYE LÉNÁRT.

Felelet.

Bírálatomban kimutattam minden elfogulatlan ember előtt, hogy Gergye Lénárt úr Homerosi kosmographiája épen arra a célra válik be legkevésbé, a melyre készült t. i. hogy a tanulóknak adjon tárgyról összefoglaló érdekes és tanulságos képet. Gergye úr maga bevallja, hogy értekezése nem szakszerű, én pedig azt mondom, hogy még szakszerűnek is inkább mondható (ha már jellemezni akarjuk), mint érdekes összefoglalásnak. Buchholtz maga is sokkal szárazabb, hogy sem tanulóknak, úgy a hogy van, föl lehetne tálni; Gergye úr kivonatolja Buchholtzot s evvel akarja a tanulókat érdekelni! Én nem mondtam, hogy Gergye úr nem vallja be forrásait, de azt igen, hogy egyszerűen kiírja és kivonatolja őket. Ez eljárását ahhoz hasonlítani, mikor valaki homerosi jegyzeteiben *főképp Ameisot követi*, legalább is naiv. Egyébbhez nincs mit szólanom, legfeljebb arra a boeotiai állításra, hogy én a bírálatom alá vett művet el nem szoktam olvasni. Gergye úr hiába mondja, hogy ῥηγὺν eredeti jelentése hullámverődés, ha aztán, így szól: innen a *tengerpartnak ῥηγὺν elnevezése*. Igazat mondtam tehát, hogy ő a ῥηγὺν-t a *tengerpart* elnevezésének tartja, s ez nem helyes, s épen olyan mintha azt mondanám: a költő ház helyett *küszöb*-öt is mondhat, innen a háznak *küszöb* elnevezése.

Egyébiránt higgye Gergye úr ezentúl is, hogy én lelkiismeretlenül bíráltam meg s ő lelkiismeretesen dolgozott, nekem nincs kifogásom ellene, mert meg vagyok róla győződve, hogy a ki az ő férczelményét elolvassa, az másképp, mint én, nem ítélhet. De tudva levő, hogy nálunk a programmértekezések írói a legérzékenyebbek s ha nem csalódom, nekik van rá legkevesebb *joguk*; hogy legtöbb egyéni *okuk* — azt megengedem.

Dr. Cs. J.

A Magyar Nyelvőr mint a classica philologia őre.

Úgy látszik, hogy Szarvas Gábor e jeles folyóirata nem elégszik meg azokkal a babérokkal, melyeket a magyar nyelvészet terén szerzett s már a hazai classica philológiára is ki akarja terjesztetni jóakarató figyelmét. Megköszönjük a különös kegyességet, de elvárjuk a szerkesztőtől, hogy ha már programját ily értelemben akarja kibővíteni, e téren ezentúl a dolgozhoz valamivel jobban értő munkatársakat választ, mint *Zlinszky Aladár* úr, a ki a Nyelvőr áprilisi füzetében (162. l.) «A klasszika filologia arany-

kora» cím alatt szatirát ír ellenem, mivel e Közlöny márcziusi füzetében Firmicus Maternusra, e teljesen elhanyagolt astrologus íróra hívtam fel fiatal philologusaink figyelmét. Konstatálja, hogy szerintem a classica philologia terén már minden ki van dolgozva s életre való új themát találni lehetetlen, azután pedig fejmemhez vagdalja, hogy hol vannak hát az ókori klasszikusok s nevesebb krónikáink, Anonymus, Kézai és Thuróczy remek fordításai, az e művekre vonatkozó specialis értekezések, meg van-e már állapítva a magyar és a latin irodalom viszonya, Horatius és Vergilius hatása költőinkre, meg van-e írva a magyar humanismus története, fel van-e dolgozva a középkori magyar latinság, birjuk-e már a görög irodalomnak philosophiai eszméiken épült történetét s a latin nyelv mondattani alapon fölépülő tanát, vannak-e már jobbnál jobb magyar-latin és latin-magyar szótáraink?

Ez már csakugyan sok hűhó semmiért. No de a gyengébbek és Zlinszky úr kedvéért hadd idézzük és magyarázzuk azt az inkriminált passzust. «Mielőtt soraimat befejezném — így írok az E. Ph. K. ezidei évfolyamának 244. lapján — el nem mulasztatom, hogy *fiatal philologusaink* figyelmét újra fel ne hívjam Firmicus Maternusra, mint oly íróra, a kinél a specialis kutatás még csak ezután fog megindulni. *Ők, a kik onnyit panaszkodnak, hogy a classica philologia terén már minden ki van dolgozva s hogy életre való új themát találni lehetetlen, nagyon jól tennék, ha ráadnák a fejüket az Astronomica olvasására.*» Mivel pedig azt senki sem várhatja, hogy én Zlinszky úrral vitatkozásba bocsátkozzam arról, vajjon érdemes-e Firmicus Maternussal foglalkozni, daczára annak, hogy ő szatirája végén gúnyosan emlegeti «a nagy Firmicus Maternust», elegendőnek tartom a következőkre szorítkozni: szavaimból világosan kitűnik *először, hogy tisztán tudományos feladatokról értekeztem* s így velem szemben a fordítások szükségét hangoztatni legalább is ferde eljárás; *másodszor, hogy én csakis tulajdonképeni classica philologiai feladatokra gondoltam* s nem azokra a kérdésekre, a melyekben a magyarországi classicus philologus a magyar philologia segítségére lehet, a minők a magyar és latin irodalom és nyelv viszonya s a magyarországi latinság története, ezek felemlítésére sem volt tehát semmi szükség; harmadszor, hogy nem én vagyok abban a meggyőződésben, mintha a tulajdonképeni classica philologia terén nem volna már semmi feldolgozni való, hanem csak reproducálom a kezdő philologusok ismeretes panaszait — melyeket, mellesleg megjegyezve, nemcsak nálunk, hanem a németek közt is gyakran lehet hallani —, kik épen e tudomány kiváló fejlettsége miatt a kutatás minden, még oly specialis terén is egy óriási irodalommal találják magukat szemben s elvesztik kedvüket és reményüket, hogy ily körülmények közt maguk is teremthessenek valami újat és életrevalót. Mindnyájan tudjuk, hogy mily nehéz a fejlettebb tudományágak terén oly themákat találni, melyekkel a kezdő is megbirkózhatik s hogy, az egyetemi tanároknak az ilyenek kiválogatása mily nagy gondot ad. En tehát épen azért hívtam fel a *fiatal philologusok* figyelmét Firmicus Maternusra, mert ez íróval a nyelvtan és a források szempontjából foglalkozni *kezdőknek való* feladat, kiknek itt nem kell egyebet tenniök, mint új, kiaknázatlan anyagra alkalmazni a másutt számtalanszor kipróbált philologiai módszereket. Meg vagyok győződve, hogy tanácsomat azok a kezdők, a kiknek szántam, azonnal megértették s köszönettel vették, de azt már nem tudom, hogy Zlinszky úrról mit tartanának, ha a «görög irodalom philosophiai eszméiken épült történetének» vagy a «latin nyelv mondattani alapon felépült tanának» vagy valami kitűnő magyar-latin és latin-magyar szótárnak megírását kívánná tőlök, a mire pedig, czikke után ítélve, hajlandónak látszik.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A KILIKIAI OPPIANUSHOZ.

Több mint száz esztendeje, hogy a Halieuticának kritikai kiadása akadt.*) S jóllehet *Koechly* (Coniectanea in Apoll. Rhodium et Oppianum Lipsiæ, p. 10) még 1838-ban panaszkodott, hogy «neque codices satis accurate collati, nec, quæ ex codicibus ad verba utriusque poetæ [a kynegetikusra is reflektál] emendanda adhiberi poterant, satis adhibita sunt», a dolgon azóta sem segítettek. *Lehrs F. S.* kiadta ugyan Didotnál 1846-ban egyebek közt a Halieuticát is, de a kiadás szövegkritikai szempontból annyiban haladást nem jelez, a mennyiben új forrásokra nem támaszkodik. Ilyen körülmények között indítatva éreztem magamat arra, hogy a régen tapasztalt hiányon, a mennyire csekély erőmből kitelik, segítsék. S ámbátor a teljes apparatus criticust eddigelé — mikor e sorokat írom — még össze nem gyűjtöttem, mégis úgy vélekedem, hogy nem időelötti, ha néhány kérdést már most vetek fel, s megoldását megkísérlem.

Mielőtt azonban e kérdések taglalásába ereszkedném, hadd számoljak be a *Schneider*-feldolgozta apparatusnak általam eddigelé való gazdagításáról. *Schneider* kiadásának alapjául egy moszkvai kéziratot használt, melynek becses variánsait két *Palatinus* és két *Parisinus*nak lectióival sikerült támogatnia. Hogy olaszországi kéziratok közül egyet sem használt fel, azt természetesen csak sajnálhatni, különösen, hogy a *Laur. Plut. XXXI, cod. 39* került.

*) Græce et Latine, curavit *J. G. Schneider*, Argentorati 1776. E kiadásnak, a mi a Halieuticát illeti, jóformán csak editio stereotypa-ja a *Schneider* kisebb kiadása: *Oppiani Cynegetica et Halieutica*. Lipsiæ 1813. Hogy a Halieutica szerzőjét a Cynegeticától külön kell választani, azon *Schneider*, *Lehrs K.*, *Peter*, *Henri*, *Martin*, *Ausfeld*, *Preuss* etc. e tárgyba vágó kutatásai után kételkednünk nem szabad.

ki az ő és az előtte élt kiadók figyelmét. E codex, mely a XII. századból való membranaceus, és a Halieuticán kívül még Hesiodos Ἑρμῆς καὶ Ἡμέραι című művét is tartalmazza, nem csak ez utóbbi mű legbecsesebb kéziratának tekintendő — mi tudvalevő —, hanem minden valószínűség szerint a Halieuticáénak is, feltéve, hogy még ezentúl található vagy pontosabban collationálandó kéziratok kiaknázása e codex olvasásainak értékét csökkenteni nem fogja. A kézirat becsét még növelné, ha egy későbbi, körülbelül a XIV. századra valló kéz az által, hogy az itt-ott elhalaványodott írást újra felfrissítette és javította, gyakran nem rontott, s az eredeti olvasást ez eljárásával több ízben — úgy látszik — el nem tüntette volna. A versenyt ez említett kézirattal kiállja egy másik Laurentianus, Plut. XXXII, cod. 16, chart. sæc. XIII, mely azáltal tűnik ki, hogy olvasásait a szokottnál gyakrabban kíséri variánsokkal. A 295. foliuma rectójának facsimiléjét a *Wattenbach* és *van der Velsen* által kiadott *Exempla codicum Græcorum* között találhatni. — Jóval fiatalabb (sæc. XV), de fiatalságához képest a jobb kéziratok családjába tartozik az *Urbini*. gr. 148 (Vaticanus), chartaceus, közelebb állanak a vulgatahoz az általam szintén először collationált *Borbon.* (Neapolitanus) Nro 174, chart. sæc. XIV, és a *Passow* által collationált és ismertetett, a Halieuticának csak első két énekét tartalmazó, ugyancsak XIV. száz.-beli *Pragensis*, chart. — Magát a vulgatát repræsentálja nálam a XV. századbéli, *Marc.* 480. sæc. XV. — Mindezzel azonban nem szeretnék úgy feltűnni, mintha a Halieutica kézirati családfájának miként való összeállítására, már mostan, hogy úgy mondjam, ab in visis akartam volna útmutatást nyújtani. Míg a Schneider-felhasználta kéziratokat újból nem collationáltam, s egy-két hátra levő codexet át nem vizsgáltam,*) a kéziratok benső connexusa eo ipso meg nem állapítható. Egyébként észrevételeinkre már természetöknél fogva sem lesz befolyással az a körülmény, vajjon a teljes, vagy csak a legfontosabb apparattussal operálunk. — Ezeknek előrebocsátása után térjünk a dologra.

*) Hozzájárul, hogy még kezeimhez nem jutott az apparatus, melyet *Ludrich* gyűjtött, s a napokban felajánlott, hogy tervbe vett kiadásom számára felhasználjam. Ő ugyancsak a Laur. Plut. XXXII, cod. 16-ot, Plut. XXXI, cod. 3. (sæc. XIII vel XIV) collationálta, a Plut. XXXI, 29-ből és a Plut. LXXXVI, cod. 26-ből (sæc. XIII, mutilus) próbákkal rendelkezik.

I. Az első ének 29. és 30. sora ekként hangzik :

Ὅττοι δ' οἰωνοῖσιν ἐφοπλίζονται ὄλεθρον
 ῥηιδίῃ καὶ τοῖσι πέλει καὶ ὑπόψιος ἄγρη,

Lehrs latin paraphrasisában pedig: Qui vero avibus struunt perniciem, facilis etiam his est et conspicua captura. — Az ἄγρη-t *captura*-nak (zsákmánynak) fordítani nem szabad, először a ῥηιδίῃ miatt, mely csakúgy a jelzője, mint a ὑπόψιος, másodszer, mert az előző sorokban a költő a *négy lábú* állatokra való vadászatoknak kellemeit írja le, minél fogva a 30. vsben ἄγρη venationának fordítandó, miként p. o. u. a. ének 57. sorában. Mit ha megengedünk — s úgy hiszem megengedni kell — a ὑπόψιος epitheton értelmetlenné válik tekintve akár szokásos használatát, akár etymológiáját. Lássuk csak, mit olvasunk felőle *Henricus Stephanus* Thesaurusában: «ὑπόψιος, γ, ον, Suspectus, ὁ ὑποπτεύεσθαι ἄξιός, ut exp. ap. Hom. II. Γ 42: Λώβην τ' ἐμνεῖν καὶ ὑπόψιον ἄλλων, ubi Eust. annotat significare vel τὸν ἐπονείδιστον καὶ ὑποπτον, ὃν τινες ὑποβλέπονται ὑπόδρα ὀρώντες διὰ τὸ μῖτος: vel τὸν τοῦς ἄλλους ὑποβλεπόμενον διὰ δουλίαν. (Per ὑποπτον καὶ ὑποβλεπόμενον exp. Apoll. Lex. Hom.) Sed addit Eust. (p. 380. 36) quosdam scribere ἐπόψιον, et exponere, τὸν ἐν ὄψεσι πάντων ἀσχημόνως φυγόντα. Videtur certe significare potius Omnibus turpiter esse spectaculo, Digito ostendi ab omnibus. (Ex annotatione scholiastarum et Etym. M. p. 784. 33 apparet ἐπόψιος ab Aristoph. Byzant. et Herodiano probatum fuisse) Ἰπόψιος legit Quintus Smyrnæus hunc versum imitatus 13, 289: Δειδὼν γὰρ ὑπόψιον ἔμνεῖν ἄλλων. || Conspicuus. Oppian. Hal. I, 30: Π. κ. τ. π. κ. ὁ. ἄ., quod schol. exp. φανερά, θατή, φανερά ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς. *) Cf. ὑποψία, a mi azonban mindig annyit jelent, hogy suspicio, s csak Suidas magyarázza: τὸ ὑπό τῇν ὀψιν-nal. Hogy a scholiasta e helyes értelmet olvasta ki az I. 30. sorából, az kétségtelen. M n-denki kiemelve kívánja látni, hogy a madarászat látható vadászat, nem úgy mint a halfogás. A kérdés csak az, szabad-e a ὑπόψιος-ra

*) Jobbadán a Thesaurusból írta ki *Lohmeyer*: De vocabulis in Oppiani Halieuticis aut peculiariter usurpatis aut primum exstantibus (Beroni 1866) cz. értekezése 72. s k. lapján olvasható magyarázatát. Ő mindazokat a szavakat tárgyalja, melyek Oppianusnál sajátos jelentésben, vagy legelőször fordulnak elő. De a szavaknak átvitt értelmökben való használatát vagy a szó etymológiájával magyarázta meg, vagy kimutathatta az értelem változásának bizonyos korszakos fejlődését.

ezt az értelmet ráerőszakolni? Láttuk, hogy Homerosnál és Quintus Smyrnaeusnál mást jelent, nyelvérzékünk és az etymologia azt súgják, hogy ὁπώριος legfeljebb annyit jelenthet, mint *szembeszökő, feltűnő*, de annyit, hogy *«látható»*, nem. Meggondolva azt, hogy kéziratokban számtalanszor cserélődnek fel ὁπὸ és ἐπι, a mi kérdéses helyünkön ἐπὶ ὁψιός lesz olvasandó, melyről Henricus Stephanusnál ezt találjuk feljegyezve: «Aspectabilis, qui cernitur. Aratus 257: Ἐπώριαι ὁψαλμοῖσι. Cf. 81. Hom. h. Apoll. 496: ὁ βωμὸς αὐτοῦ τηλεφανής καὶ ἐπώριος ἔσσεται αἰεὶ. Soph. Oed. Col. 1600. ubi al. προσόψ., Ant. 1110. V. etiam ὁπώριος.» Megerősíti olvasásunkat, hogy akkor az I. 10. sk. mintegy ellentétbe van helyezve, hol az van mondva: κατὰ δ' ἔδρακον οὐκ ἐπίοπτα βένθεα etc.

II. Az I. 52. és 53. sorát a kéziratok (Mosq. I., Laur. II., Urb. bin., Borbon., Prag., Marc., Palat. II., Paris. I., Par. II.) így adják:

Ὅδδ' οὔγ' εἰσορόωσιν, ὅπῃ σχεδὸν ἵσταται ἄγρης
ἀντιόσας, οὐ γάρ τι μίην ὁδὸν ἵσταται ἰχθύς.

Csak a Pal. I, ad ἵσταται helyett ἔρχεται-t, s ezt a lectiót követi *Schneider*. Az Urb. a margón jegyzi meg, hogy γρ. ἔρχεται. *Koechly*, a görög epikusoknak leghiggadtabb coniecturalis-kritikusa (vir circumspectusnak nevezte őt nem egyszer *Ábel*) finom érzékével csakhamar átlátta (Coniect. p. 12.), hogy a codexek kétféle olvasásában bízni nem lehet. Szerinte ἵσταται: «sane ferri nequit. Sed illud ipsum ἔρχεται: nil esse nisi glossema, apparet ex Paris. I, ubi ad vulgatum adscriptum est: ἔρχεται, πορεύεται. His comparatis dubitari non potest, quin poëta ὁδὸν ἔσσεται dederit.» Hogy ἔρχεται különben sem állhat meg, bizonyítja, hogy Oppianusnál belső tárggyal nem kapcsoltatik össze. Hogyan magyarázzuk továbbá, hogy az itt érthetetlen ἵσταται szoríthatta ki? Tehát ἔρχεται-al csak utólagosan kísérlették megmagyarázni a ἵσταται-t. *Koechly* ἔσσεται-a bármily közel jár is a valószínűséghez, Oppianus nyelvhasználatába nem igen illik, miért is *Lehrs* nem is fogadta el a conjecturát. Mi, kik Opp. 420-ban ezt olvassuk: πάντα δ' ὁδὸν μίαν εἶσι, a szóban forgó helyen εἶσεται-t ajánlunk, melyet mint archaikus homerosi formát nem értett meg a másoló. Hogy a mi helyünkön is a futurum praesens értelmű, miként kétszer Homerosnál, természetes. Mégis ide iktatom a két homerosi helyet:

Ω 462. s k. :

ἀλλ' ἣ τοι μὲν ἐγὼ πάλιν εἴσομαι, οὐδ' Ἀχιλλῆος
ὁψθαλμοὺς εἴσειμι. —

O 213. s k. :

ἀλλ' αὐτὸς καλέων δεῦρ' εἴσσεται, οὐδέ ἐφημι
ἄψ ἰέναι κενεὸν. —

Hogy tárgygyal állhat, bizonyítéka a χ 7. s k. verse :

νῦν αὖτε σκοπὸν ἄλλον, ὃν οὔ ποτ' ἐβάλεν ἀνὴρ,
εἴσομαι,

bár *Faesi* szemben *Ameissel*, *Duentzerrel* és *Seilerrel* itt εἰδέναι-ra akarja vonatkoztatni. Mindenesetre felállíthatjuk ezt az aránylatot : ha van és lehetséges ἣ ὁδὸν ἐλθέμεναι (A 150) és τῶν ἔνεα' ἐξέσταιν πολλήν ὁδὸν ἔλθεν Ὀδυσσεὺς (ψ 20), akkor lehetséges és egyértelmű ὁδὸν εἴσι és ὁδὸν εἴσσεται is. Hiszen εἴμι is, ἔρχομαι is bennható ige! — V. ö. még *Henr. Steph. Lex.*-át s. v. εἴμι és *Elbelinget* u. a. szó és ὁδὸς alatt.

III. Az első ének 595. sorával a költő az ἰχθύες ὠτοόκοι vonulását a Fekete tengerbe írja le :

Εὖτ' ἂν δ' εἰαρινόιο περιπλήθωσι γόνοιο
ἰχθύες ὠτοόκοι, τοὶ μὲν κατὰ χώρον ἔκαστοι
εὐκῆλοι μύμνουσιν ἐνὶ σφετέροισι δόμοισι
πολλοὶ δ' ἀγρόμενοι ξυνὴν ὁδὸν ὁρμώωνται
Εὐξείνιον μετὰ πόντον, ἵν' αὐτόθι τέκνα τέκωνται.

Azután beszél arról, hogy milyen okoknál fogva keresik fel épen ezt a tengert, míg a 620. s köv. sorokban a húzódásukat összehasonlítja az Egyptom felől jövő darvakéval a levegőben :

626. ὥς τότε μυριόφυλοι ἀλὸς τέμνουσι ψάλλγας
εὐξείνιον μέγα χῶμα· περιπλήθει δὲ θάλασσα etc.

630. Ἀλλ' ὅτε μέτρα παραστειχῆσιν ὁπώρας,
νόστου μιμνήσκονται, ἐπεὶ κρυερώτερον ἄλλων
χεῖμα κατασπέρχει χεῖνιν ἄλα δινήσσαν. —

Mint látjuk, a 632. sorban a χεῖνιν ἄλα azt bizonyítja, hogy a megelőző sorok valamelyikében a szóban forgó tenger a maga nevében meg volt nevezve. Azt tételezzük már most fel, hogy a

κείνην az 599. sorban lévő Εἰς εἶνον πόντον-ra utaljon vissza? Ez az epikus nyelvezet szellemével nem férne össze. Minthogy a 626. s. k. sorban ismétlődik az 598. és köv. sornak gondolata, az εἰς εἶνον-t kell Εἰς εἶνον-ra változtatni, s a ἄλλος-hoz vonatkoztatni. Az emendatio oly egyszerű, hogy mindannak rá kellett volna jönnie, ki *Lehrs*-nek e paraphrasisával egyhamar meg nem elégszik: «ita tum infinitorum-generum maris secant phalanges Euxinum magnum fluctum.» Mert ha a kéziratoknak eltéréseit tekintjük, könnyen meg fogjuk látni a helyes olvasás vulgatává való fejlődésének egész menetét. A φάλαγγες helyett u. is a Pal. 2, Paris I, Borbon., Marc. deterior κέλευθα-t nyujtanak, a Laur. II. γρ. κέλευθα a φάλαγγες fölött, — μέγα helyett μετὰ-t Schneider összes kéziratei, az Urb., a Borb., Laur. II., szemben Sylburg codexével, a Laur. I., Prag. és Marc. deteriorral. Ez utóbbi kézirat μωριόφυλα variansa mellékes. — Hogy μετὰ úgy jött létre, hogy az 599. sor Εἰς εἶνον μετὰ πόντον-ra emlékeztet, alig szenved kétséget. E corruptio természetesen az εἰς εἶνον-nak εἰς εἶνον-ra való változását, majd meg a κέλευθα becsempészését hozta létre. De hogy ἄλλος nem tarthatatik a μωριόφυλοι φάλαγγες-hez, azt mindenki kénytelen lesz elismerni, ki látja, hogy nem a *tenger lakói*, az ἑχθρὸς ὠρεῶν van-nak szembeállítva a *légnek lakosaival* a γέρανος-al, hanem a mada-rak tömeges vonulása a halakeval.

IV. A későbbi görög epikusok egynémelyike sokkal bővebb tanulmány tárgyává tette a minden költők atyját, mint a hogy az az egyszerű elolvasásnál látszik. Így Apollonius Rhodius régi homerikus minták után új képzéseket kísértett meg, bár nem egyszer hamis analogia útján. (V. ö. *Rzach*: Grammatische Studien zu Apollonius Rhodius. Wien 1878. p. 39—44 különösen.) A többi alexandrinus költő ugyan jóval kevésbé hordja magán a homerosi nyelv és metrika jellegét, de egészen elzárkózni a mester elől egyik sem tudott. A mi Apollonius Rhodiusnál öntudatos tanulmány, másoknál öntudatlan utánzás vagy követése bizonyos tradíciónak. Így többek közt *Rzach* kimutatta azt is (Neue Beiträge zur Technik des nachhomerischen Hexameters. Wien 1882. p. 61—75), hogy a harmadik személyű névmás egyes számi dativusa, a οἷ nem csak a hiatust képes megszüntetni, hanem arsisban sőt thesisben is positionális erővel hatni az előtte álló hosszú vocalisra vagy consonantikus végződésű rövid szótagra. E tünemény különösen Apoll. Rhod.-nál és Quintus Smyrnaeusnál nyilvánul, elég gyakran még az

orphikus költeményekben, ritkábban Panyassisnál, Aratusnál, Theokritusnál, Pseudo-Oppianusnál s a mi költőnknel. Nonnos iskolája persze e téren is csak a mester metrikai kanonait tartotta érvényben. Foglalkozott a kérdéssel már *Hermann* is Orphica-kiadása 775. és köv. lapjain, s már ő kísértette meg azokat a helyeket, hol a *οἷ* előtt hosszú vocalis megrövidül, vagy consonantikus kihangzású rövid szótag meg nem hosszabbúl, emendálni. Ez Oppianusnak egy helyénél is szükséges, a Hal. II. énekének 142. soránál, hol ezt olvassuk ἡ γάρ οἱ εὖρος a vers végén. *Hermann* ἡ τέ οἱ-t, *Rzach* ἡ δέ οἱ-t ajánlott. Mindkettőnél elgyöngül a causativ szerkezet; azonfelül a *Rzach* δέ-je nem lehet okadó kötőszó sem az előző, sem a következő mondatokkal szemben. Ha az egész passust olvassuk:

Ἔστι δέ τις πηλοῖσιν ἐφάσσιος ὠροφάγος βουδς,
εὐρύτατος πάντεσσι μετ' ἐχθύσιν· ἡ γάρ οἱ εὖρος
πολλάκις ἐνδεκάπηχον θυωδεκάπηχον τ' ἐτύχθη·
οὐτιδανὸς δὲ βίην, καὶ οἱ δέμας ἄμμορον ἄκκης,
μαλθακόν· ἐν δέ οἱ εἰσὶν ἀσιδελοὶ ἐνδον ὀδόντες
βαιοὶ τ' οὐ κρατεροὶ τε· βίη δέ κεν οὔτι θαμάσσαι etc.

akkor tán valamivel közelebb járunk a valószínűséghez, ha ἡ ῥά οἱ-t írunk. Mert hogy emendálni kell, mondja ama helyek nagy száma, hol *οἷ* hiatus szünetet vagy positiót alkot. Az első és második énekből e helyeket írtuk ki magunknak I. 164, 215, 386, 402, 582, 603, 606, 661, 716, 744, II. 62, 65, bis, 66, 91, 92, 116, 121, 145, 158, 186, 189, 210, 268, 302, 318, 365, 395, 426, 476, 583, 584, 591, 592, 621. — Az acc. é már csak hiatus-szünetet erővel bír, mint azt e példák I. 166, II. 160, 165, 296, 299, 317, 402, 589 etc. tanúsítják. Különben Oppianus a hiatus-tól szerfelett tartózkodik. A kéziratok csak egy példát adnak, Hal. I. 414, melyet emendálni kell. Az illető passus u. is így hangzik:

Ζεὺ πάτερ, ἐς δὲ σὲ πάντα καὶ ἐκ σέθεν ἐρρίζωνται·
εἴτ' οὖν αἰθέρος οἶκον ὑπέρτατον, εἴτ' ἄρα πάντα
ναιστάεις. θνητῷ γὰρ ἀμήχανον ἐξονομῆναι
οὔτῃ σὸν φιλότῃ διακρίνας ἐκέδασσας
αἰθέρα τ' αἰγλήεντα καὶ ἡέρα καὶ χυτὸν ὕδωρ
καὶ χθόνα παμμήτειραν, ἀπ' ἀλλήλων δὲ ἐκαστα.

Lehrs K. (Quæstt. Epicæ. Regimontii Pr. 1837 p. 309) ἀπ' ἀλλήλων δὲ τ' ἐνασσεύσας-t conjiciált, úgy fordítván a helyet a-se-

autem invicem sedem dedisti, mi nem csak erőszakos coniectura, de még az értelemben sem illik. Sokkal jobb *Schneider* megjegyzése kisebb kiadása 211. lapján: «ἀπ' ἀλλήλων τὰ ἔκαστα malim in libro aliquo repertum. Nam δὲ non convenit, et sensum pervertit.» Oppianusnál a különben az értelemben jól illő τὰ ἔκαστα (=sorban, mindent) tűrhető, ha látjuk, hogy nem csak únos-úntig előjön Homerosnál (hol azonban a ἔκαστος-nak a digammája még érvényesült), hanem pl. *Nicander* Theriaca 837. sorában: Οἷον ἐγὼ τὰ ἔκαστα δισίστομαι ἄρκια νούσων, sőt még *Tryphiodorus*nál (Hal. Iliou) is vs. 665: κρινάμενος τὰ ἔκαστα καὶ ἄλγεα νοκτὸς ἐκείνης. V. ö. még *Wernicke* jegyzetét (Tryphiodorushoz), ki Apoll. Rhod. B. 633. verséből idézi: φραζόμενος τὰ ἔκαστα. — Az ily enyhe hiatust megengedték maguknak az alexandrinus költők. Olvasunk Apoll. Rhod.-nál ilyest (A. 884): ἐδεύκανόωντο ἔκαστον, s a mi költőnkénél is IV. 193, 290: ἄλλοτε ἄλλην-t, II. 194: ἐνδον ἐφράσσαστο ἄγρην-t, bár az utóbbi helyen a kéziratok túlnyomó része ἐνδόνων ἐφράσσαστ' ἄγρην-t nyújt.

Flórencz, 1890. április hó 12-én.

Dr. VÁRI REZSŐ.

Párhuzamos idézetek.

Horat. Od. III. 2.: «Dulce et decorum est pro patria mori.»

Petőfi «A honvéd»: «A hazáért halni legnagyobb boldogság

Ezen a világon.»

Sallust. De bel. Jug. c. 85.: «Ipsa se virtus satis ostendit.»

Magyar közmondás: «Jó bornak nem kell czégér.»

Phædrus Appendix II. f. 5.: «Sæpe intereunt aliis meditantes necem.»

Magyar közmondás: «A ki másnak vermet ás, maga esik bele.»

Sophokl. Oid. Kol. 1679. «ὥς μάλιστ' ἔν ἐν πτόθῳ λάβοις.»

Ellenkezőleg Petőfi «Egy gondolat bánt»: «Ne ily halált adj énnemem.»

VÁRKONYI ENDRE.

VARIÆ LECTIONES.

LXXXVI. *Acrus, -a. -um.*

Hogy acer, -cris, -e mellett acrus, -a, -um alak is dívott, igazolják a Wölfflin-féle Archiv II, 578. lapján Sittltől egybeállított helyek. V. ö. Nettleship, Contributions to latin lexicography. Oxford. 1889. 22. l. Ha nem csalódom, egy eddig ismeretlen nyomára akadtam, még pedig olyanra, mely bebizonyítaná, hogy az az alak már a régi latinságban előfordult, a mint azt Læwe is sejti, ki a Prodrömus 97. lapján közölte glossákról (melyek közt Acræ mentis: validæ mentis is van = Corp. Gloss. Lat. IV. p. 303, 22.) azt mondja, hogy partim e vetustis ut videtur poetis petita.

Festus Pauli (p. 19, 30. ed. Thewr.) eme glossája: Aeruma: utensilia ampliora ugyanis így van hagyományozva:

Acrum ærum

Autensilia ampliora.

Minthogy a glossariumokban többször megesik, hogy két glossa össze van keveredve, talán jól cselekszem, ha Müller Ottfriednak dittographiából való magyarázata helyett az egésznet ketté választom s az első glossát így egészítem ki:

Acrum: [validum]

Aeruma: utensilia ampliora.

Támogatja ezt az eljárásomat az úgynevezett Philoxenos-glossarium, a mennyiben acrum glossa itt is előfordul és Festus ennek a glossariumnak egyik kútforrása volt. Lásd Corp. Gloss. Lat. II. p. 13, 54: Acrum: ἀριμό, δεινόν.

LXXXVII. *Catonis de Musis versus.*

E költemény a Riese-féle Anthologia Latina 664. sz. a Bæhrens-féle Poetæ Latini Minores III. 244. lap. a Schenkl-féle Ausonius-kiadás IV. Appendixében van közölve. 7. és 8. sora így szól: signat cuncta manu loquiturque Polymnia gestu.

Urania poli motus scrutatur et astra.

Urania-ra nézve Schenkl apparatus criticusa ezt mondja: urani G (= cod. Sangallensis). Urania ipsa Vossianus quidam chartaceus et ed. Ven. 1484. Uranie cæli Vin. (= Vinetus) vulgo. Uranai

arce Bæhrens, rectius fortasse arte, cf. A. L. 88, 8 Uranie numeris scrutatur sidera mundi.

Az eddigi kiadók nem vették észre, hogy az idéztem két sorról grammaticus is megemlékezik. A Keil-féle Grammatici Latini Supplementumának 174. lapján ezt olvassuk: quia enim derivatur ab «urano», «Urania» producitur pænultima [cf. Priscian. de acc. III. 14] ut est illud:

Urania poli motus scrutatur et astra.

Sequitur:

Signat cuncta manu loquiturque Polymnia gestu,

Quia igitur «Polymnia» non venit a «polymno», sicut «Urania» ab «urano», corripitur illa, producitur ista. V. ö. Seelmann Ausspr. 56. lap.

E szerint a verselő, a ki minden esetre ismerte az Anth. Pal. IX. 504. epigrammáját, a hol az idevágó vers így szól:

Ὀὐρανίη πόλον εὖρε καὶ οὐρανίων χρόνον ἄστρων

— mit poli védelmére említék — Urania-t így mérte: — — —.

A grammaticus szavaiból következik: 1. hogy ő a költeményt nem a Cantabrig. és Parisinus-féle szövegből, hanem a többi codexféléből ismerte. Nála ugyanis a szóban forgó két vers megfordított sorrendben következik egymásra; 2. hogy az ő codexében is Urania poli állott; 3. vagy régibb a költemény s a hiba is régibb, vagy a grammaticusnak van igaza s akkor nincs mit javítgatnunk. Én az utóbbit fogadom el s vele a költemény fiatal voltát is megerősítem, nevezetesen azt, hogy helytelenül került Ausonius költeményei közé.

LXXXVIII. *Epistula Didonis ad Aeneam.*

A Riese-féle Anth. Latinában és a Bæhrens-féle Poetæ Latini Minores IV. 271. lapján olvasható eme költeménynek 14. verse így szól:

Pendet amore dolor, castus dolor auget amorem.

Hagyományozva van: pendit, domus, castus, augit: pendet helyett Riese hajlandó volna crescit-et írni, a mi szót sem érdemel, domus-t Hœufft ütötte helyre. A védhetetlen castus-ból Hœufft clausus-t, Riese habozva castum-ot, Bæhrens vastus-t csinál. Bæhrens Senec. Herc. Oet. 351. versére utal, a hol ezt olvassuk;

quid ipse flammas pascis et vastum foves

Ultro dolorem misera? quid cassum times?

A codexbeli castus nem annyira vastusra, mint cassus-ra vall s én ezt az olvasást helyeslem, hivatkozva még Hist. Apollonii Regis Tyri p. 49. ed. Ring. eme sorára:

Non sinit hos fletus casso dolore relinqui.

P. THEWREWK EMIL.

A PARODOS ARISTOPHANES VIGJÁTÉKAIBAN.

3. *Darazsak* ($\Sigma\varphi\tilde{\tau}\epsilon\varsigma$).

E darab 422-ben Ameineias arkhon alatt került színre, tehát a «Felhők» előadására következő évben. E két darab között tagadhatatlan is bizonyos tervszerű összefüggés. Míg u. i. a «Felhők»-ben azokat az ifjakat támadja meg a költő, kik a szónoki iskolákban oly műfogásokat sajátítanak el, melyeket polgártársaik kárára fordítanak, addig e mű azon vén, zord, visszataszító külsejű emberek ellen van intézve, a kik egyebet sem tesznek, mint szakadatlanul perlekednek. A darab célja hát megtámadni az athenaiiak bíraskodó viszketegét, a mely valóságos dühvé fajult. *)

A *prologos* (1—229) éppen ilyen egy athenaiit vezet elénk Philokleon képében, a kit fiának el kell zárnia saját házában, hogy ki ne szökjék bíraskodni; minden kijárást el kell reteszelnie, mert az öreg Philokleon minden áron el akar illanni, üldözi a tevékenység szelleme. A ház őrizetét a fiú két szolgára, u. m. Sosias- és Xanthiasra bízta; nyugodtan távozik hazulról, ámde az otthon hagyott örök elaluszna. Itt következik a

parodos (230—316). A kar a bíróságot képviseli s célja kicsalni Philokleont a bíraskodásra. Egy fucska vezeti a kart Philokleon háza elé.

E *parodos* először azért bír érdekel reánk nézve, mert Hermann az egyenként föllépő kardalnokokra vonatkozó elméleténél éppen ebből indult ki, és Arnoldt, a ki amaz elmélet tovább fejítője kívánt lenni, Hermann érintett vizsgálódására alapította nézetét.

*) L. Bode Geschichte der hellenischen Dichtkunst, III, 2, 331. k. 1.

Hermann fönnemlített művében a 230—494. versek közé eső részletről szól, valószínűleg azért, mert ezt az egészet parodosnak tekintí. Minthogy ezen értekezés nehezen hozzáférhető, jónak látjuk ide igtatni belőle azt a részt, a melyet a nagytudományú szerző megokolásnak nevez. Szó szerint így van az 5. és következő lapokon: «Video nunc ad id, quod ostendere volebam, Aristophanem omnes viginti quattuor choreutas singulatim loquentes fecisse. Quod ille sic instituit, ut conservaretur aequalis partium distributio, et consociaretur tamen cum liberiore forma familiaris colloquii. Nam in primo carmine a v. 230. duo sunt sermones, unus versibus scriptus iambicis septenariis XVIII. qui est inter primos sex choreutas divisus. Eum alter sermo excipit, habens versus XXV. ex dimetro iambico et trochaico ithyphallico, in quo alii sex, quorum duo, ut opinor, pueri sunt, inter se colloquuntur. Sequitur cantus duo stropharum paria continens, cuius in utraque primarum stropharum quattuor choreutae canunt, alterae autem duae strophae inter eos, qui reliqui sunt quattuor choreutae, sunt divisae. Decantatis his strophis respondet choro intus Philocleo. Tum statim sequitur alterum carmen, colloquium continens chori cum Philocleone, interloquentibus huius filio Bdelycleone et servis Sosia, eique succedente Xanthia. Huius quoque carminis in priore parte singulae strophae sex senum dicta habent; in altera autem parte, quoniam dimissis pueris octo senes remanent, his dari conveniebat quae antistrophica sunt. Quum vero in illa parte senes loquantur quattuordecim, sex senes iterum functi sint dicendi officio necesse est. His igitur ea, quae non sunt antistrophica, assignari oportebat. Itaque in ista parte illius carminis iterati sunt numeri primorum sex senum.» Itt következnek azután az egyes versek felosztva az egyes kardalokok között. Arnoldt erre alapítja fönn jelzett egész művét s a Darazsak szóban forgó részéről az 1—30. lapokon értekezik. Ő már részletesebben dolgozza ki az érveket s ezek itt is ugyanazok, a melyekkel fölebb már találkoztunk. Először is, hogy a fölszólítások nagyon gyorsan ismétlődnek egymás után, így 230 *χώραι, πρόβαίτε*, 235 *πάρεστε*, 240 *ἀλλ' ἐγκονῶμεν ὦνδρες*, 245 *ἀλλὰ πειθόμεν, ὦνδρες ἡλικες*, 246 *χωρῶμεν*; azután a kar egyik tagja a másikhoz intéz kérdést, még pedig nevén szólítva az illetőt, a mi csak úgy lehet, ha külön személyek beszélnek, — a dualist is használva találjuk (233. k.), — a gondolatok között (239 : 240, 258 : 259, 265 : 266, 345 : 346 stb.) másképp nincsen összefüggés.

Az ismétlésekre nézve fenntartjuk már az Akharnaiaknál mondott véleményünket, mert annak ellenében sem ott, sem itt egyetlen elfogadható érvet sem találunk. A mi a második érvet illeti, meg kell jegyeznünk, hogy óriási tévedés volna azt hinni, hogy a komédiai karban tényleg az illető személyek parodiáinak mulhatatlanul szerepelnök kell, ha nevüket említve látjuk. A komikus kar gúnyból használja a neveket, pellengérre állítva azok viselőit főlemlítésük által. De ha pl. e parodosba valóban oda kellene képzelnünk Komiaszt, Kharinadest, Strymodorost és a többit, akkor arra a képtelenségre jutnánk, hogy csak annyi kardalnokot lehetséges föltételezni, a hánynak nevét a versekben olvassuk, ezt pedig Arnoldt, a kinek a 24 személyre egyenként szüksége van, legkevésbé engedné meg. A harmadik évrre megfeleltünk a komédiai kar természetére, czéljára s eljárására való fönnnebbi utalással, de még azt is megjegyezhetjük hozzá, hogy olyan merész magyarázónak, a minő Arnoldt, legalább is furcsa megütköznie a 307. *ῥῶν* kifejezésén a szokottabb többes helyett. — Marad még végül a gondolati összefüggés megtagadása. Ha azt állítjuk, hogy a 239. és 240. sor között nincs kapcsolat, egyszersmind azt mondanók ki, hogy az *ἀλλὰ*-val kezdődő mondatok nem függenek össze megelőzőikkel, a mi már csakugyan rendkívüli képtelenség volna. Ugyan így áll a dolog a 258 és 259. versekkel is. Más eset forog fenn a következőknél. Tegyük föl, hogy a 265 és 266. között nem találhatni gondolatbeli kapcsolatot. De hát vajjon hova lesz a szónokok és költők által egyaránt használatos reticentia? Kell-e példa arra, hogy valaki beszéde közben egyszerre félbeszakítja gondolatát, de azért senkinek sem jut eszébe másnak tulajdonítani a következő szavakat? A költőnek már csak van annyi szabadsága, mint a prózaírónak. Aztán hová lesz a saltus lyricus Arnoldt elve szerint? Kénytelenek vagyunk kifejezést adni abbeli meggyőződésünknek, hogy Arnoldt előtt, midőn fölállítá elméletét, elenyészett minden drámaiság, minden költőiség, — rideg észszel bonczolta s rakta össze a sorokat, mintha nem volna bennük lélek, eszme, tartalom, mintha drámai mű megítélésénél szabad volna mellőznünk e műfaj követeléseit. Mert valóban ezúttal is sem külső, sem belső ok nem támogatja föltevését. Ilyen módon tagadja meg a többi versek között is az összefüggést, mert elmélete azt kívánja, mert ilyen erőszakos eljárás nélkül Aristophanes nem enged a mesterséges elméletnek.

Nem lehet e helyütt rá nem mutatnunk Arnoldt következetlenségére, a ki megró másokat (pl. Muffot) azért, mert előzőinek álláspontját foglalva el, mégis eltérő eredményre jutottak, de ő maga elfeledi, hogy éppen a Darazsak parodosára nézve Hermann felosztásától különbözőleg állapítja meg a sorrendet. Ime egy példa:

<i>Hermann</i>	<i>Arnoldt</i>
248 ζ'	ζ'
249 η'	ζ'
254 ζ'	η'
258 δ'	θ'
259 θ'	ι'
262 ια'	ι'

és így tovább.

És most szólanunk kell még a parodos végéről, a melyet *Nesemann* ¹⁾ e szavakkal: «videtur verus episodii tenor non ante v. 336 incipere» a 336. versre, — *Richter* ²⁾ a 487-re, *Hornung* ³⁾ a 272.-re, *Arnoldt* ⁴⁾ a 487.-re, *Muff* ⁵⁾ a 247.-re tesz. Nem fogjuk mindegyikre külön mondani el véleményünket, hanem valamenynyinek közös tévedése gyanánt jegyezzük föl, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják a komédiai cselekvény menetét. A ki gondosan olvassa e parodost és szabadúlni tud minden mellékes tekintettől, multhatatlanul arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy a kar a 316. sorral eléri már kittűzött célját, e versnél egészen megváltozik a cselekvény színtere s Philokleon ablakán kihajolva így szól:

φίλοι, τίχομαι μὲν
πάλα: διὰ τῆς ὀπῆς
ὁμῶν ἐπακούων.

E versekig a kar úgyszólván önmagával van elfoglalva, itt terjed ki figyelme egyébre is, itt áll szóba Philokleonnal, tehát itt van fölvéve és folytatva a cselekvény fonala s így a parodos végét nem lehet máshova képzelní. Így jelzi *Theurewk Emil* is Arany Aris-tophanes vígjátékai I. kötet 222. lapján II.-vel az új cselekvényrészletet.

¹⁾ De episodiis Aristophaneis, 18. l.

²⁾ Említett kiadásában.

³⁾ E. m. 17. l.

⁴⁾ E. m. 1. köv. l.

⁵⁾ E. m. 142. l.

Az egész parodos előadására nézve Muff fejtegetései után ¹⁾ főlöszleges szólni, kétségtelennek kell tartanunk, hogy az egész kar adta elő énekelve úgy az iambikos, mint az ionikos verseket. Nincs jogos alapunk sem ellenkezőre, de még csak eltérőre sem.

4. *Béke* (Εἰρήνη).

E darabot 421-ben hozta színre Aristophanes Alkaios arkhonsága idejében.

A gondolat, az alapeszme körülbelül ugyanaz, a mi az Akharnaiakban. ²⁾

A cselekvény folyamata igen érdekes, de a darab második felének jelenetei, jóllehet nagyon sok bennök az élvezetes, a mulatságos s a kifogyhatatlan tréfák enyhítik a tárgy egyhangúságát, nagyon szakadozottak, inkább, mint valahol.

A *prologosban* (1—300) Trygaios az égbe megy békeért egy szemétbogár hátán; az istenekhez fordul, a kik erősen zokon vettek, hogy Πόλεμος kövek alá temette Εἰρήνη-t. Aztán összehívja a különféle czéheket, hogy egyesült erővel kiszabadítsák «Békét» s megvihessék a békét.

A 301. sornál megjelenik a kar, itt kezdődik a *parodos*, mely a 336-ik versig tart.

Ezzel rövidebben végezhetünk, mint az előbbiekkal.

Muff a parodos terjedelmét illetőleg ugyanezen értelemben nyilatkozik ³⁾, de már előadását illetőleg az a véleménye, hogy itt kettős kar, egy fő és mellék kar lép föl. Amaz attikai földművelőkből (v. ö. 508, 511, 589), ez meg minden rendű (v. ö. 286. köv. v.) és minden országbeli (v. ö. 302. Πανέλληνες) emberekből áll, a kik közül az argívak, megaraiak, boiotok és lakonok névszerint fölemlítvők. A parodos dalában, valamint a béke istennőjének fölszabadítására irányuló kísérletben mindnyájan részt vesznek, mindazáltal a mellékar ez utóbbiban oly csekély buzgósággal, vagyis inkább oly ellenséges indulattal, hogy Hermes s az attikai földművelők végre azt ajánlják, jobb, ha nem is elegyedik a dologba.

¹⁾ E. m. 18. 37. és 82. köv. 1.

²⁾ Thukyd. V. 12. és 16. 20.

³⁾ E. m. 149. 1.

Tulajdonkép nem Mufftól ered ez a föltevés. *Droysen*¹⁾ volt az első, a ki azt állította, hogy a rendes 24 tagból álló karon fölül még mellékkar is lépett föl, a mely a különböző görög városok képviselőiből áll s e két kar együtt adta elő a parodost. Elfogadta ezt az elméletet *Richter*²⁾ és *Enger*³⁾, még tovább fejtegetvén a fölszínre hozott kérdést.

És vajjon honnan ered ez a nézet? Részint onnan, hogy Trygaios a 296. következő versekben a γεωργοί, ἄμφοροι, τέκτονες, δημουργοί, μέτριοι, ξένοι, νησιῶται-t s általában az egész hellénséget segítségül hívja és midőn a kar megjelen az istennő kiszabadítására, a fönnérintett városok lakóit Trygaios és Hermes ócsárolják, a miért nem elég tevékenyek. Tehát ezen utóbbi személyiségek külön kart alkottak s isten tudja, mi módon, utóbb szolgálká (ἀκόλογοι 730) változnak, hogy a munkát tovább folytassák. Röviden szólva tehát az említett versekre hivatkoznak Droysenék állításuk igazolására.

Csupán mint különlegességet említjük föl e körülményt.

Itt ismét olyan tudós egy hypothesisal állunk szemben, a melyre semmi szükség sincs, a mely figyelmen kívül hagyja a fönnmaradt hagyományt. Nincsen fogantyunk arra, hogy, mivel Aristophanes esetleg éppen az említett városbelieket tette gúny tárgyává, ezeknek külön kart kell alkotniok. Hogy nincs szükség e második kar fölvételére, az már csak onnan is kitetszik, hogy az illetők csupán amaz esetleges nevekre fektetik nézetüket. Különben a kérdés tarthatatlan voltát teljesen alaposan és részletesen kimutatta Arnoldt⁴⁾ s általunk érintett eredményre jutva mondja: «Aus allem erhellt, dass im Frieden nur der reguläre Chor von 24 Personen die Orchestra betrat, welcher aus Landleuten zusammengesetzt war», — helyesebben mondva: ezeket ábrázolta.

*Agthe*⁵⁾ e parodoshoz a következő megjegyzést csatolja: «Uebrigens haben wir hier den seltenen Fall, dass der Chor, um mit bei der Befreiung der Göttin zu helfen, die Bühne besteigt.»

¹⁾ E mű fordításának előszavában.

²⁾ Említett Prologom. 33. köv., 45., a 301., 556., 730. sorhoz jegyz.

³⁾ Rhein. Mus. N. F. IX. 576. köv.

⁴⁾ E. m. 55. köv. l.

⁵⁾ Die Parabase und die Zwischenakte der alt-attischen Komödie, Altona, 1856, 124. l. V. ö. *Schönborn Skene* 337. l.

Agthe itt önmagával jő ellenkezésbe s olyat állít, a mi nem létezik.

A parodost bevégzi ugyanis a kar a 336. sornál s e sorig bizony sem a kar, sem más nem kíséri meg Béke kiszabadítását. A parodosban még csak örömét nyilvánítja a kar a fölött, mily boldog lesz a világ, ha Béke kiszabadúl, így tehát semmi ok sincs arra a «különös esetre».

Arnoldt ugyanazon el nem fogadható érveire támaszkodva, a melyeket az elébbi daraboknál már megczáfoltunk, nem tud más-kép helyet szorítani a 24 kardalnok erőszakolt külön föllépésének, mint ha nem végzi e részt a 336. sorral, hanem egy szakaszba veszi a 301—519 verseket. Éppen imént jeleztük, hogy a parodos tartalma miben áll. A 337. sortól kezdve új részlet kezdődik a cselekvényben, a melyben nagy erőfeszítések között kiszabadítják Eirénét, Theoriát és Oporát. Látnivaló tehát, hogy az epeisodion kezdete múlhatatlanul a mondott sortól számítandó s a parodos semmi esetre sem nyújtható tovább.

Végeredmény, hogy a Béke parodosát, az összes trokhaikos tetrametereket az egész kar adta elő s dalát Trygaios közbeszólásai zavarják meg.

5. *Madarak* (ὄρνιθες).

A Béke előadatása után hat évig mit sem tudunk Aristophanes irodalmi működéséről. Végre 414-ben színre hozta a *Madarak* című művét, a mely bárha a képzelem egyik legszellemesebb alkotása, mindazáltal csak második jutalomra volt érdemes. A mű céljának meghatározásában nem követve sem azt az irányt, a mely benne a kor allegoriáját látja,¹⁾ sem azt, a mely a Szentivánéji álmhoz hasonló képzelmi játékot talál benne,²⁾ a közép utat fogadjuk el, a mely szerint Aristophanes a képzelem játékában tükört tart a nép elé, hogy könnyen hívő, kalandos terveit egész elrettentő nagyságukban tárja föl előtte.³⁾

A *prologosban* (1—309) két athenaibeli, Peisthetairos és Euelpides lép föl, a kik megunva a sok nyugtalanságot, kivándó-

¹⁾ *Süvern*, Über Aristophanes Vögel, Abhandlung der Berliner Akademie. 1827.

²⁾ *Droysen* többször említett fordításában.

³⁾ *Bursian*, Über die Tendenz der Vögel des Aristophanes, 1875.

rolnak Athenából, hogy a kakuk segítségével békés lakhelyre találjanak. Ámde egyik város sem tetszik nekik. Végre elhatározzák, hogy a madarak végetlen birodalmában építenek egy várost s oda telepednek le. Erre nézve előbb madárkonferenciát kell egybe hívni, s el is megy a kakuk, felkölti a fülemilét, ez meg összegyűjti a madarakat. Legelőször jön négy begyeskedő madár fenhéjázva, u. m. a lángmadár, a kakas, egy második kakuk, a gödény s ezek után a többiek.

Beérkezve mind, kezdődik a *parodos* (310—353), a melynek végén, a mint jöttek, eltávoznak.

E *parodos*-ban a tudósok ismét sok olyan vonást fedeztek föl, a melyek miatt a lehető legnagyobb zavar uralkodik úgy a *parodos* terjedelmének, mint a szereplők megjelenésének s az előadás módjának meghatározására nézve.

Agthe¹⁾ utalva Hornungra²⁾ részletesen ír e *parodos*-ról s nézetét a következőkben foglalhatjuk össze. A madarak föllepése már a 268. versnél megkezdődik; Peisthetairos lát egy közelgő madarat; hogy pedig ez a színpadon tényleg megjelenik-e már az említett versnél avagy Peisthetairos csak a távolban látja, egészen közömbös dolog, habár valóbbszínű az utóbbi eset, ép úgy, mint a hogy a Felhőket már a távolban észreveszik, mielőtt a színen megjelenének; így jó aztán a 274, 279, 287. versnél a többi három madár. A mint e négy, úgy meg vannak nevezve az ezután jövő madarak is s ez e *parodos* egyik sajátága. Ebből látható a kardalok száma s ha ezekhez számítjuk a még föllépő madarakat, a bevonulók összes száma 24. Ebből érthető a nehézség, hogy mit tegyünk a már előbb megnevezett négy madárral. Föltehető-e, hogy a rendes 24 helyett ezúttal 28-an voltak? Erre nincs analogia. Nem is marad egyéb hátra, mint elfogadni Hornung nézetét, mely szerint az első 4 madár megjelenik ugyan az orkestrán, de el is tűnik legott, úgy hogy végre is 24 marad az összes szám. — A mi már a föllépés módját illeti, nem lehet kétségbe vonni, hogy az első 4 madár *παραδῶν*, azaz egymás után szórványosan jelent meg «da ja zwischen dem Erwähnen eines jeden dieser 4 stets einige Verse liegen». Hosszas fejtegetés után abban állapodik meg Agthe, hogy a többi madár is részben legalább *παραδῶν, καὶ θ' ἕνα* léphe-

¹⁾ E. m. 130. l.

²⁾ E. m. 11. köv. l.

tett föl, még pedig: «Die ersten 6 Vögel erscheinen also, wie jene 4 Vorläufer, πορράδην, die übrigen 18 κατὰ στοίχους». Hogy pedig elvégre sem szerepelt több, mint 24, az olykép magyarázható, hogy a 291-nél eltűnt négy kardalnak újra öltözött s szépen visszaérkezhetett, mire rájuk került a sor.

Arnoldt ¹⁾ természetesen a Madarak parodosát is alkalmazni akarja az általa fölállított szabályra. *Köchly* ²⁾ nyomán azt mondja, hogy csak a 310—450. terjedő versek tekinthetők egy bevégzett résznek, újkorilag szólva az első felvonás második jelenetének. De — folytatja tovább — nemcsak a gondolatmenet bizonyítja, hogy a 451.-nél kezdődő kardal nem tartozik a parodoshoz, hanem a külső alak, a responsio is: 451—538 = 539—626. ³⁾ Arra, hogy itt is egyes kardalokok léptek föl s nem a kar szerepelt, a már ismert okokat hozza föl, t. i. az ismétléseket (kérdésekben 315 = 319 = 323. 323 = 325, feleletekben 317 = 320 = 324), az ellentéteket a gondolatokban (336 : 335, 352 : 351), a fölszólításokat (364, 365), a különböző nézetek nyilvánítását (369 köv. 374. köv. 381. köv.).

Muff ⁴⁾ a tulajdonképi parodost 310—319 versek közé helyezi s az egész kar énekét tételezi föl benne.

Schönborn ⁵⁾ nézetét is megemlítjük, a ki az első 4 madárra azt mondja, hogy, mivel nem tartoznak az állandó karhoz, annál fogva ezek nem is az orkhestrán, hanem a színpadon jelentek meg. És most lássuk, mennyiben fogadhatók el e nézetek.

Általában megegyeznek abban Schönborn kivételével, hogy az első 4 madár is az orkhestrán jelent meg és mi nem azért nem fogadjuk el Schönborn véleményét, a miért Agthe, hogy t. i. «weil uns der Grund dieser Ansicht nicht einleuchtet», mert a Lysistrate parodosa igenis példát nyújt arra, hogy a kar kivételesen a színpadon is szerepelhetett, — hanem egyrészt azért, mivel a skholiasta a 297.-hez világosan megjegyzi, hogy καὶ πορράδην alkotta a kart

¹⁾ E. m. 70. köv. l.

²⁾ Züricher Gratulationsschrift zum 50jährigen Doctorjubiläum Böckhs 1857, 9. lap.

³⁾ L. *Helbig*, Rhein. Mus. N. F. XV. 251. k., V. ö. *Oeri*, De responsionis apud Aristophanem rationibus atque generibus, Bonnæ, 1865, 25. és Fleckeis. Jahrb. 1870. 356.

⁴⁾ E. m. 153. l.

⁵⁾ E. m. 319. l.

s az előbbi négy csak ἐν περιττῇ ληρῶντες, más részt mivel semmi nehézséget sem látunk abban, hogy ama 4 előbb megjelenő kardalnok ismét megjelenik utóbb, mikor az egész kar bevonul az orkhestrára. Nincs okvetetlenül szükség arra, hogy az összes madarak megjelenését πορζόην képzeljük, megjelenhettek egyszerre is, de nem álltak abban a sorrendben egymás mellé, a melyet a szöveg feltüntet. És tekintettel a színpadi illúzió emelésére, hogy a hatás annál meglepőbb legyen, valószínűleg ekkép is állottak föl a sorba. A καὶ' ἐν föllállásra nem igen találó az Agthe érve, hogy t. i. minden egyes madár említése között néhány vers van. Euelpidesnek rendre magyarázza meg a madarakat Peisthetairos, de azért együtt jöttek a szokott módon valamennyien s az a megjegyzés csakis a már elébb megjelent, az egész kar bevonulását megelőző madarakra érthető és értendő.

Helytelen azonban Arnoldtnak az a nézete, hogy a 310. vers-től kezdve csak a 450-ik versnél lehet megállapodás. Éppen maga a cselekvény határozottan és kézzel foghatólag mutatja, hogy az első epeisodion a 354.-nél kezdődik, mert Peisthetairos itt kezdi előadni nézetét a madarak régi dicsőséges uralmáról, ősi jogairól. Másfelül pedig a 655-nél tovább nem terjedhet a cselekvény ezen része, mert a 676-ik sor a 684-ig a parabasisnak κομπαιτίον-ját teszi. A gondolatbeli összefüggés tehát egyenesen Arnoldt ellen bizonyít. — A részegyenlőségre hivatkozással sem lehet azonban eldönteni a kérdést, mert e responsio nem a 451—538 = 539—626 között létezik, hanem a 451—459 = 539—547 versek alkotják a daktylo-trochaikos stropha-párt. — A mi meg Arnoldt többi érveit illeti, fönnebb már kimutattuk, hogy ugyanazon kérdések és feleletek, valamint ismétlődések és ellentétek teljességgel nem szolgáltatnak okot arra, hogy az egyes nyilatkozatokat különböző kardalnokoknak adjuk, hacsak nem akarunk azon furcsa helyzetbe kerülni Arnoldttal, hogy, mivel a 24-es számon túl nem terjeszkedhetni, a 322-t és a 323. első felét ugyanazon kardalnoknak adjuk, mint a 328. végső szavait.

Végül Muff észrevételére csak annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy a parodost képtelenség befejezni a 319-nél, mert akkor a kardalnak semmi értelme sincs, befejezetlen valami s az ókori dramaturgia szempontjából is tarthatatlan az a nézet, a meny nyiben a 320-nál sem az első epeisodion nem kezdődik, sem a kardal természete meg nem változik.

A Madarak parodosa tehát 310—353 között van s a kar a szokott módon vonult be az orkhestrára. A parodos meg van szakítva Peisthetairos, Euelpides és Epops közbeszólásai által s e megszakítások csak megerősítik azt a véleményt, hogy itt nem szerepelhetett karvezető, mert különben a közbeszólások által úgyis megszakított kardal egészen elvesztette volna fontosságát, jelentőségét. E parodost is tehát, úgy a trokhaiosokat, mint az anapaistosokat kizárólag a kar énekének kell tekintenünk.

(Vége köv.)

BOROS GÁBOR.

MARMONTEL ÉS NÉGY MAGYAR ÍRÓ.

Marmontel János Ferencz (1723—99) nem tartozik azon írók közé, ki akár genialitása és eredetisége által, akár mint reformator nagy eszméivel, új utak kijelölésével nyerte volna ki kora becsületét s tündökölnék az utókor előtt. Nem; ő kora áramlatával haladt, s bár nem volt kiváló tehetség, ügyes meseszövése, szellemes előadása, könnyed és kellemes stílje megnyerte részére a kor közönségét, s művei bár nem hordják magukon a lángész bélyegét, de mint kellemes olvasmányok nagy tekintélyt szereztek neki úgy hazájában, mint a külföldön. Korának ízlése szerint (mely ropant szerette az u. n. galans regényt, bizonyos moralis vagy philosophiai tendenciával) először ily regényt írt *Belizár* czímmel. Már ez is nagy tetszést aratott, de igazi népszerűsége 1761-ben jelent *Contes moraux* cz. novella-kötetével tett szert. A közönség már beleunt a végnélküli Calprenède-féle regényekbe s fölüdült e rövid elbeszéléseken, melyekben megtalálta ugyanazt, a mihez a galans regények hozzászoktatták: a tendenciát, de melyekben mégis sok volt, a mi az ujság ingerével hatott. Rövid történetek ezek, melyeknek tárgya nagyrészt (s ebben is érzik még a galans regénynek hagyománya) az antik világból vannak merítve; de már van néhány, mely nem visz oly messzire, hanem a jelen életet igyekszik festeni. A meseszövése ügyes, kerekded, melyből azonban nem mindig lehet erkölcsi tanulságot meríteni. De Marmontel, hogy kora kívánságának eleget tegyen, igyekezett mindegyikre ilyen moralis tendenciát rátukmálni. S ha ezt nem teszi, bizonynyal nem is lesz oly népszerűvé s hozzánk természetesen szintén nem hatott volna el.

Igy még elég korán jutott el ide. Zalányi Péter már 1773-ban kiadja *Belizár* fordítását. Két évre rá 1775-ben Báróczi a *Contes moraux*-t mutatja be *Erkölcsei mesék* cím alatt a magyar közönségnek. Báróczi könyvével egyidőben, szintén 1775-ben *Diszes erkölcsökre tanító beszédek* czimén Kónyi János adja Marmontel három novellájának fordítását. Végre jóval később, 1808-ban, Kazinczy is *Marmontel szívképző regéivel* áll elő Fordított Egyveleg Írásainak első kötetében.¹⁾

Három magyar író fordítja tehát Marmontelt. Egy negyedik: Boér Sándor egy színdarabjához Marmontelből merit tárgyat s megírja az *Óbestert*.²⁾

Ime tehát egy külföldi író, ki elég gyorsan lesz nálunk is ismert és népszerű, még pedig a novellái révén. E jelenség magyarázatot lel a korviszonyokban. Az írók azon voltak, hogy magyar olvasó közönséget hódítsanak s így azt keresték, a mi a közönség ízlésének megfelel. E novellák kétség kívül ilyenek voltak. Első sorban azért, mert novellák. Maga ez a műfaj olyan természetű, hogy a közönségtől nem kíván magas műértelmet; könnyen érthető, s a mi fő: mulattató. De a mulatság mellett ott van a hasznos czél is: a tanítás, a morál. Ha ez nincs, úgy sok helyre nem jut be, hová ennek a révén még is beférközött. És Marmontel novellái ilyenek. Mulattató, kellemes olvasmányul kínálkoznak egyrészt, másfelől meg a moralis tendenzia miatt a legszigorúbb erkölcs-bírák sem emelhettek szót ellene.

Ez hát megmagyarázza elterjedését, s kedveltségét. Kónyi, mint említettem, három, Báróczi hat s Kazinczy is hat novelláját fordítja magyarra, melyek azonban részben mások. Kónyinál Laurette, Lauzus és Lydia és a Havasi Juhászné; Báróczinál a következők vannak meg: Alkibiadesz vagyis a Magam, A két szerencsétlenek, Lauzus és Lydia, A próbára vetett barátság, Leonórka, A havasi Juhászné; Kazinczynál pedig: Alcibiad vagy a Magam, A négy palaczk vagy a mégarai Alchimachus szerelmei, A szanniumi menyegző, A két szerencsétlen, A kétség vagy a magával békétlenkedő szerelem, Anikó. — Végül, hogy Boért említsem, ő tárgyat abból az elbeszélésből meritette, mely az eredeti-

¹⁾ Beöthy a *Szépprózai elbeszélés* II. kötetében Zalányit is úgy említi, mint a ki a *Contes moraux*-t is lefordította.

²⁾ Erdélyi Játékos Gyűjtemény, 1793.

ben *Laurette* cím alatt van meg és a most említett három magyar író mindegyikénél előfordul, de mindegyiknél más és más cím alatt. Könyi megtartotta az eredeti Laurettet, Báróczi Leonorkának nevezi hősnőjét, Kazinczy pedig Anikónak keresztelte el. Minthogy ez a novella mind a négy írónál előfordul — hárman lefordították, a negyedik pedig színművet csinált belőle, vizsgáljuk meg ezt közelebbről. Bizonyára érdekes világot fog vetni a négy író különböző felfogására, álláspontjára, stíljére, szóval egész egyéniségére.

A novellának tartalma a következő: Egy kis faluban, Coulangében lakik egy Balázs nevű paraszt, kinek egy gyönyörű tizenhat esztendőös lánya van, maga a megtestesült ártatlanság és naivság. Ez Laurette. Mikor a faluban a búcsút tartják, eljönnek a közeli városból az urak a falu kegyuraságához vendégül, hogy a falusi népnek ezt a mulatságát megtekintsék. A vendégül meghívott urak közt van egy fiatal Luzy nevű gróf, kinek első látásra is föltűnik a szép Laurette. Legközelebbi vasárnap megint mulatság van: a földesúr megvendégeli a falut. Az ifjuság tánczra kerekedik, az urak is belevegyülnek a tánczba, s Luzy gróf Laurettet kéri föl. Itt kötnek szorosabb ismeretséget. A gróf megszereti a lányt, s Laurette viszont a grófot. Luzy most mindenkép arra törekszik, hogy Laurettet magáévá tegye. De a lány ellenáll s folyton atyjára hivatkozik. Végre azonban mégis félig-meddig enged s Luzy kilesve a kedvező alkalmat, elragadja s zárt kocsin Párisba viszi. Itt fényes palotát rendez be neki, s Laurette lassankint kezd hozzátörödni ehhez az új élethez. Luzy gróf pedig, hogy a lány atyját megnyugtassa, arra kéri a coulange-i papot, hogy értesítse Balázst, hogy lányát egy úri asszony magával vitte, s hogy semmi baja sincs. Az atyát ez persze nem nyugtatja meg, hanem kétségbe van esve lánya sorsa miatt, mert rosszat sejt. — Egyszer valami ügyben Párisba megy s ott egy utcasarkon fényes hintóban megpillantja lányát. Rögtön megszólítja, kérdezi, hol lakik, hol van, s a lány megmondja. Balázs még az nap este elmegy lányához. Luzy épen nincs honn, s Balázs és Laurette közt heves jelenet játszódik le, melynek vége az, hogy Balázs lányát magával viszi haza. Másnap visszatér a gróf, de kedvesét nem találja. Először egy barátjára, Soligny grófra gyanakszik. De ez elmondja, hogy neki ugyan tetszett Laurette, de ő nem szöktette meg, mert mással volt elfoglalva. Egy gazdag özvegynek Blansonnénak udvarolt, kinek a vagyonához szeretett volna házasság útján jutni. De az özvegy pró-

bára tette s kitudván, hogy őt nem szerelem vezérli, kiadta neki az utat. Így hát se pénz, se posztó. Luzy végre hosszas kutatás után megtudja a valót; rájön, hogy Laurette atyjánál van. Meglesi Laurettet s beszél vele. Balázs azonban a találkán éri őket, kemény szavakkal illeti Luzy grófot. A gróf mentegetőzik s végül kijelenti, hogy kész Laurettet feleségül is elvenni. Ennek már aztán a kemény szívú apa sem állhat ellent s ráadja áldását a boldog párra. Morál — ugyan mi? Megfelel rá Kónyi Marmontelfordításának előszavában: «Mert Laurette példásan adja elő, hogy az Attyához való szeretetének lángját, ámbár a világ hivalkodása tsábító édesgetésivel, szívében megcsillapította is, de tellyességgel el nem oltotta.» [Előbeszéd.]

A mese lényegében mind a négy magyar írnál ugyanaz marad. Báróczi ragaszkodik leghívebben az eredeti szöveghez. Az ő műve fordítás, a szó mai értelmében. Lefordítja eredetijét mondatról mondatra, törekedve minél hívebben és minél szebben visszaadni nyelvünkön mindazt, a mi jó tulajdonsággal a francia bir.

Kissé szabadabban jár el Kónyi. Eljárását ő maga előbeszédében így jellemzi: «Ámbátor az eredeti írástól helyközben majd a verseknek, majd pedig a leveleknek többletisével toldozván, elkarnyarodtam is, de mindazonáltal a dolognak értelmét lehetőképen rakontázván megtartottam.» Azaz: úgy nagyjában ragaszkodott az eredetihez, de igyekezett a részleteket a maga terjengősségével kiszínezni, s hogy még több tetszést arasson, a hol lehetett, verseket szőtt közbe s egy-egy áradozó levelet, melyek szerelmeseknek hasonló esetben jó szolgálatot tehettek. Mert Kónyi más publikumnak írt mint Báróczi vagy Kazinczy. S ez a közönség hálásabb is volt. Kónyi könyve nagyon elterjedt, sokat forgatták, mit nemcsak a nemzeti muzeum elkoptatott példánya bizonyít, hanem Bessenyei is, ki *Philosophus*ában ezt a könyvet adja Parmenio szolgájának kezébe, ki gyönyörködik benne s a színen fel is olvas egy verset épen *Laurette*ből. Bessenyei itt persze gúnyolja a fejletlen izlést, de hogy erre épen ezt a könyvet választotta, az nemcsak azt mutatja, hogy a Kónyi stilusa pregnans példája a korabeli cikornyás és izléstelen áradozásnak, hanem azt is, hogy a *Diszes erkölcsökre tanító beszédek* a korabeli ilyenmű művek közt egyike volt a legkedveltebbeknek.

E versek közül az, melyet Bessenyei idéz, csakugyan nevet-

ségesnek tűnik föl, azonban a kornak tetszett, mert, mint Kónyi védelmére már Ráday is megjegyezte, Gyöngyössi ilyenekhez szoktatta a közönséget.

Kónyi verseket mondat személyeivel, a hol lehet. Blansonné például így énekel Solignyhoz :

Keservesen fájlalom
Hiveddel mely kényen bánsz,
Noha igazabbat nálam
Nem találtál, még sem szánsz.

De eljön még az az időd,
Hogy elcserélnéd szeretőd,
Midőn mások reád únnak,
Feléd háttal fordulnak.

És még három ilyen versszak. Mire Soligny a *Philosophus*-ban csúffá tett verssel válaszol :

Kiben szivem örült, merült,
Tőlem elhült, idegenült,
Szép galambom már elrepült,
Másnak kebelébe pendült.
Pendült, került, ölébe dült,
Ölébe dült, hült, fült, örült.

Óh bár már csak valahára
Repülnél az ablakomra,
Ablakomról a vállamra,
Tsókot raknál ajakomra.
Ajakomra, szómra, jómra,
Jómra lennél nem káromra.

És így tovább még két versszakon át. — Mikor Laurettet atyja hazakényszeríti, a tanulatlan, naiv falusi lány olyan körmönfont szólamokkal telt levelet intéz a grófhöz, mely bármely szerelmi levelezőkönyvben is megállná helyét. Mikor pedig Luzy gróf azon búsul, hogy kedvese elhagyta, «tétova gondolkodásinak setétes ködében bolyongott esze, író tollához nyulván fondorlódott képzelésinek következő rendeit láttatá, és kapván hegedűjét bús nótáját imigyen hallatá :

Mihelyt első tekintetem
Pillantásidra vetém,

Azonnal nagy szeretetemet,
 Szivedhez éreztetém.
 Szemeidnek tüzes lángja
 Sebesíté szívemet
 Szájjadnak piros rózsája
 Megbájolá eszemet.

Megszemlélvén szép melylyednek
 Fejér alabástromát,
 Gondolván hogy betegednek
 Fogom lelni flastromát;
 De hőszinű kebelednek
 Más csókolja almáját,
 Karcsú czédrusát testednek
 Öleli mint fajtáját.

[S még három versszak.]

Es Laurette így kesereg:

Ha*) fogsz megszűnni gondjaidtól
 Ha csendesedel bánatidtól?
 Te búval habzott elme?
 A nemes lélek képzelésit
 Vesztí s felejtí üldözésit
 Ha nincsen segedelme!
 Vedd fel hát szolgálí igádat
 Kezdd el régen szokott munkádat
 Noha Párisnak hívsága
 Veszte, s ronta álnoksága;
 A mit elvesztettem nagy kár
 Sirathatom, de késő már!
 De még a jó erkölcs rám vár.

Ezek a Kónyi lényegesebb toldásai.

Kazinczynál ismét nem találunk semmiféle toldást. Kazinczy egészen a Báróczi nyomdokain jár, hiszen, mint ő maga megvallja, ezt a novellát más kettővel együtt nem is az eredetiből fordította, hanem csupán a Báróczi fordítása után dolgozta át. Ő maga *Pályám emlékezetében* a Marmontel-fordításról így emlékszik meg: «Báróczynak bemutatám Marmontelből ő utána fordított regéimet. — — — Amazokat azért fordítám, hogy bele tanuljak az ő módjába és hogy azon mértékben adhassam még jobban mint ő,

*) Ha = mikor?

melyben nyelvünk az ő ideje óta emelkedett.» A mi a nyelvezetet illeti, erre még később visszatérünk, most csupán a mesén tett változtatásokkal foglalkozunk.

Kazinczy a mesén magán semmit sem változtatott, a cselekvény ugyanaz maradt, csak bizonyos lokális színezetet adott neki, a történetet áttette Magyarországra, a szereplő személyek neveit megmagyarosította s az egészet ismert, nagy nevekkel hozta kapcsolatba. A történet színhelye nála nem Coulange, hanem Kövesd, mely Czenkhez, a Széchenyiek birtokához van közel. A búcsút Széchenyi grófné nézi végig vendégeivel. Luzy grófot Bánháznak nevezi, Solignyt Szelényinek; a hősnő neve Anikó. Luzy Párisba viszi Laurettet, Kazinczynál Bánházy Bécsbe szökteti őt. Bécs sokkal ismertebb a magyar közönség előtt, s Kazinczy annyira megy a lokalizálásban, hogy elmondja, hogy Bécsben a Húspiacz és Verestorony-út szögletén találkozik Balázs leányával. Gróf Luzyról Marmontel csak általánosságban mondja, hogy kiment falura, Kazinczynál Bánházy Bádénbe rándul. Érdekes, hogy az a könyvüvért grófné, kinek Soligny (Szelényi) a vagyonába szeret bele, Kazinczy átdolgozásában osztrák grófnő s Kazinczy őt jellemző névvel Schminkengingennek nevezi. Báróczinál Blansonné, Kónyinál Blanszani asszonyság a neve. Érdekes összevetni a három írónál azt a párbeszédet, melyet a gróf Balázsszal folytat. Ez jellemző mindegyikük eljárására. Báróczinál: «Hát szolgáltál? ezt kérdi tőle. Igen is Uram! Berwick alatt fogtam volt fegyvert, a Mauriczi háborúban jelen voltam.» Kónyinál: «Szolgáltál tehát az hadban, kérdé őtet a gróf? Igen is nagyságos Uram! Bivirk alatt vettem szolgálalatot. Morizonnál valék az hadban.» Kazinczynál: «S kend szolgált? — Igen is uram! Ifjú koromban Hadikkal láttam Berlint, Alvinczy alatt pedig Buonaparte ellen megmáasztam az Olasz sziklákát.» Báróczi az eredetit tartja meg, Kónyi elferdíti a neveket, Kazinczy megmagyarosítja s ismert tényekkel hozza kapcsolatba.

A mesén azonban legtöbbet változtatott Boér Sándor. Nemcsak a neveket magyarosította, a szereplők társadalmi állását, rangját változtatta meg s a színhelyet tette át Magyarországra, hanem a szereplő személyeket is szaporította. Ott van ugyanis János, a Plautusból és Terentiusból vett konfidens, kotnyeles szolga, a mult századbeli vígjátékok ez elmaradhatatlan alakja. Ez a szolga a mellett, hogy szemtelen, néha a legközönségesebb dolgokban is

nagyon ostoba, máskor meg az ő eszmekörén kívül eső dolgokban is bámulatos tájékozottságot tanusít. Például azt nem tudja, hogy az apró madarakra nem szoktak golyóval lőni, hanem a játékszínről, vígjátékról, drámáról meglepő ügyességgel szól.¹⁾ A darab cselekménye is némileg módosul és kibővül. A Solignyt helyettesítő Vadászi és a Blansonné helyét elfoglaló Telfainé ugyanis itt nem oly léha személyek, mint a Marmontel-féle novellákban. Ellenkezőleg nagyon tisztességes, derék emberek, kik egymásba komolyan beleszeretnek s a darab végén boldog párrá egyesülnek. Ezek története mintegy párhuzamban halad a főcselekvénnyel, gróf Remény és Mariska történetével. Azonkívül új a drámában az is, hogy a pap, kinek útján a gróf a leveleket küldözi, testvére Balázsnak. Erről Marmontel mit sem tud, Boérnak ez azonban egy érzékeny fölismerési jelenetre ad alkalmat. Jégfalva, hol Balázs lakik, új papot választ, s az új pap sorra látogatja híveit. Balázshoz is elér s szóba elegyedik vele. Beszédközben mindkettejük csodálkozására kisül, hogy ők tulajdonképen testvérek. Az egész darab különben sok leleménnyel és ügyességgel van írva. Boérnál azonban a színmű technikájában ennyi jártasságot s a feldolgozásban ilyen erős önállóságot nem merek föltételezni. Azt gyanítom, hogy Boér ezt a darabot nem is a Marmontel novellájából készítette, hanem valami német vígjátékirónak darabjából dolgozta át, s a német író merítette tárgyát közvetlenül Marmontelből. Mert a németeknél is el volt terjedve Marmontel, s tárgyait színművekké is feldolgozták. Így Weisse is egy darabját, *Graf Waldert*, szintén Marmontel után dolgozta. A darabokat pedig megmagyárosítani, átdolgozni s a forrást meg nem nevezni régibb színműíróinknál úgy látszik elterjedt szokás volt, mint ezt a Dugonics darabjai, a Simai «Házi orvossága» s régebben az iskolai drámák bizonyítják.²⁾

Ezek után közelebbről már csak három író érdekelhet: Báróczi, Kónyi és Kazinczy.

Báróczi fordításai s különösen Marmontel-fordítása nagy jelentőségű irodalmunk történetében. Fontosak legfőképp nyelvünk

¹⁾ E beszélgetéseit a játékszínről ismertette Lázár Béla a «Fővárosi Lapok» tárczájában «Százéves magyar színmű» cím alatt, 1888.

²⁾ Dugonics darabjairól ezt Heinrich Gusztáv mutatta ki. A «Házi orvosság»-ról pedig Lázár Béla a Közlönyben, 1888.

fejlődésére nézve. Elég e tekintetben *Beöthy* Zsolt «*Szépprózai elbeszélésére*» utalnom, melyben oly szépen, mélyrehatóan s érdekesen vannak fejtegetve Báróczi érdemei e téren. Milyen hajlékony milyen simulékony s a mellett erőteljes, milyen nemes, milyen zengzetes nála a magyar nyelv! Kazinczyt elbűvölte ez a nyelvezet, s épen a Marmontel-fordítás indította arra az elhatározásra, hogy (mint *Pályám emlékezetében* írja) egész életén át a Báróczi koszorújára törekedjék. Ez igazán elegáns magyarság a nélkül azonban, hogy idegenszerűvé lenne. Új, a nélkül, hogy érthetetlen vagy helytelen volna, szép, a nélkül, hogy cikornyássá válnék. Mindezek a jó tulajdonságok különösen akkor tűnnek szembe, ha a Kónyi nyelvezetével hasonlítjuk össze. Kónyi kétségkívül törekvő, buzgó író volt, ki valóban elismerést érdemel, de arra a színvonalra, melyen Báróczi áll, már csak hiányos műveltségénél s fejletlen ízlésénél fogva sem emelkedhetett. A népiest sem vetkőzte le egészen, de azért igyekezett mindig finom lenni, magasabb stílben írni, s ez a törekvés a legnevetségesebb, kacskaringósnál kacskaringósabb árádozásokra készíti. Előbeszédében például így ír: «Nem pedig ok nélkül ajánlom ezen írásomat Hazám szüleményének: mert noha tsiklandós ujjdoni magyarságomnak fürgenszégével előre kérkednem nem illik is, de csak meg kell vallanom, hogy nemes magyar nyelvünknek elégtelen értői, s idegeni haszontalan pengetik nyelveken játszadozó elmémnek mostani tetszése szerént különösen kifaragott s ráházott leleményes szavait.» Ez a stíl bizony nem arra való, hogy a Marmontel könnyed, kellemes és simán folyó novelláit fordítsák vele. A három író közül azonban kétségkívül Kazinczynak adnók a pálmát. Az ő nyelvezete, az ő stílje a Bárócziénak is fölötte áll. Hiszen Kazinczy arra is törekedett, hogy Báróczit fölülmulja, s mint főntebb idézett nyilatkozatában mondja, 1808-ban meg akarta Báróczinak mutatni, hogy mennyit haladt nyelvünk 1775 óta. Pedig itt még nem mutatkozik Kazinczyban a nagy újító. Az erény nála még csak *virtus*, nem *rény*, Báróczinál erkölcs; a hölgyek = dámák, Báróczynál úri asszonyok; a kaczért kokettnek mondja, míg Báróczi csélesapnak nevezi.

Legjobban megvilágítja a három író stíljének egymáshoz való viszonyát egy mondat a novella elejéről. Az elbeszélés így kezdődik:

Báróczinál:

Leonórka.

Coulange nevű falunak bucsuját innepelték. Marquis Clance, a kinek nem messze volt onnan kastélya, eljött vendégeivel látni ezen falusi mulatságot és magát a lakosságnak táncza közzé elegyíteni, a mint gyakran szokott történni azokkal, kiket az unalom kihajt a bujaságnak kebeléből és a kik kedvek ellen is ártatlan gyönyörűségekre hozattatnak.

Kónyinál:

Laurettéről.

Az időben, hogy Kulánsa nevű faluban Templom' vagy Egyház' napja tartatott. A Klánszeni Mark-Gróf is, a kinek vára onnét nem távol vala, az illetén falusi vigadozást, hogy megszemlélje és a lakókkal tánczba eredjen, uri személyéhez illő barátival és udvari népével elméne: a mint azokkal gyakor történik így, kiket a megúnás a bővülködésnek kebeléből kiűzvénn önön kények s szereteteknek boszszújokra a mestersegtelen és ártatlan vigadozásra visszahoz.

Kazinczynál:

A szép Anikó.

Kövesd temploma innepét ülte. Gróf Széchényiné, a nagy Festetics testvére, — kinek onnan nem vala távol Czenki kastélya, eljött vendégeivel látni e falusi mulatságot, s szerette jobbágynak táncza közzé elegyedni; a mint gyakran történik azokkal, kiket az unalom kikerget a bővülködés kebeléből és a kik kedvek ellen is egyszerű és tiszta gyönyörűségekre hozattatnak.

Kazinczynak, a mesternek különben magasabb törekvése is van. Az első, mit el akar érni, az, hogy szép magyar nyelven írjon, olyan nyelven, mely szép is, magyaros is. És e tekintetben soha sem maradt két társa mögött, sőt sok tekintetben fölül is múlja őket. Például Báróczinál így szólnak a vendég nagy urak Lauretteről: «Micsoda kár, hogy olyan alacsony és homályos születésből való!» Kónyinál: «Melly kár, hogy illetén szegény és tekintetlen állapotban született!» Kazinczynál pedig: «Be nagy kár, hogy ily szegény sorsban született!» Kétségkívül Kazinczyé a legmagyarosabb, de legrövidebb, legszabatosabb, legszebb is.

Második és magasabb törekvése egy æsthetikai elvével függ össze, melyet nálunk ő hangoztatott először, t. i. hogy minden műfajnak megvan a maga stílje. Ő mindvégig ugyan a novella stíljét tartja meg, de azért a változó hangulathoz, a beszélők kedélyvilágához képest más és más hangon szól, igyekszik jellemzetesen beszéltetni a személyeket. Például a naivitás hangját hármuk közül kétségkívül ő találja el legjobban:

Báróczi:

Hány esztendő vagy Lenórka? — A mult hónapban multam el tizenöt. — Kétségkívül férjhez adnak nem sokára. — Atyám azt mondotta, hogy még elég idő van rája. — Hát magad Lenórka nem érzesz-e valami kis szerelmet szivedben? — Nem is tudom, mi az a szerelem.

Kónyi:

Laurette mennyi időben jársz? Az elmúlt hónapban hágtam által kétszer hét esztendőket. Kétségkívül hát majd férjhez vésznek? Az atyám ugymond, hogy azt még el nem időztem. S hát Laurette, a szerelemnek valamely kis érzékenysége még szívedet nem érdekelte-e? — Én nem tudom, a szerelem érzékenységén mit kell érteni.

Kazinczy:

Anikó, mondd el csak, hány esztendő vagy te? — Most nem régen multam tizenöt. — Úgy hát már majd férjhez vesznek? — Azt mondja az atyám, hogy arra még elég idő. — De hát magad, szép gyermek, nem érzesz-e valami kis szerelmet? — Mi az a kis szerelem?

Vagy mikor a gróf szerelemittasan megragadja Laurette kezét, s Báróczinál így szól: «Enyém, felkiált a gróf, enyém ez a kedves kéz, a szerelem adományából birom azt.» Kónyinál így: «Az enyimek ezek, monda Lutzi, ez a te szerelmednek első 'senyéje.» Kazinczynál pedig így: «Enyém ez! enyém ez a drága kéz! kiálta Bánházy. A szerelemtől birom ezt!» Nem Kazinczynál érezzük legmelegebben lüktetni a pathoszt? — Szóval Kazinczy fordítása e tekintetben is magasan fölötte áll két társának.*)

Ime, hogy nyilatkozik e fordításban a három író álláspontja, felfogása, műveltsége, egész eszmevilága, egyénisége.

De e négyféle Marmontel-fordítás egyúttal a kor irodalmi irányainak is tüköre. Itt van Báróczi a lelkes magyar testőr, ki megösmelkedve a francia műveltséggel, azt hazája nyelvén akarja terjesztetni; a magyar nyelvet is hajlékonyrá, simává akarja tenni, mint a milyen a francia, s ezzel hazájának, nemzetének ügyét szolgálni. Im a francia iskola iránya. Itt van azután Kónyi. Nála még e francia novella fordításában is a népiesség mutak-

*) Jellemző Kazinczy szerénységére s mutatja nagy tiszteletét és halálját Báróczi iránt a Pály. Emlékezetében e fordításra nézve tett nyilatkozata: «Illő azonban nem feledni — írja, — hogy én — — — Báróczy nyomán jártam, ő pedig maga tört utat. Ha a koronát én nyerném is el, örömet nyujtanám Báróczynak, mert az ő példája nélkül el nem nyertem volna».

zik s a népdalszerű elem csillanik föl. A közbeszótt versek határozottan népdalköltőre vallanak. Például:

Óh bár már csak valahára
Repülnél az ablakomra,
Ablakomról a vállamra,
Tsókot raknál ajakomra.

Vagy: De eljön még az az idő,
Hogy elcserélnéd szeretőd.

Ez emlékeztet egy népdal eme soraira:

De eljön még az az idő,
Hogy szeretnél engemet.

Vagy: Nyugodtan van annak szíve,
Kinek van jó szeretője.

Ehhez hasonlít a következő népdal:

Nincsen annak semmi baja,
Kinek szeretője barna.

A mi Kónyinál magasabb stilus, mind csak erőszakolt külső máz, mely alól ki-kitör az igazi népies hang. A harmadik Kazinczy, ki itt úgy mutatkozik, mint a stilusnak mestere, a finom ízlésű vezér, s a nyelvújításnak most még csak óvatos, kissé bizonytalanul neki induló kezdeményezője. Végül Boér szindarabja a magyar dráma irodalom, a színészet körül megindult mozgalomnak bizonyossága, s annak zsendülését jelzi.

S a francia iskola, a népies irány, a meginduló nyelvújítás és kifesleni kezdő dráma: valóban a kor főbb irodalmi áramlatai.

WESZELY ÖDÖN.

D i c s é r e t.

(Spervogel.)

Picziny farost a rengeteg tövén,
A szirt ölébe zárt arany fővény,
Zajló vizeknek néma titkai,
Uram! Szemednek ismert tárgyai.
Erős hatalmad átölel világokat;
Imádva áld az égi kar,
Örök dicséret zeng körül s szent hódolat.

SIMON LAJOS.

KLEIST «SENECÁ»-JA KISFALUDY SÁNDORNÁL.

«Seneca» Kleistnek, a «Tavas» híres szerzőjének egyetlen drámai kísérlete. Különös, hogy a nagy lyrai tehetségű költő, kit lágy kedélye a szív világára, a természet szépségeire utalt, soká foglalkozott drámai költemény gondolatával és már rég tervezett egy szomorújátékot, a mint az 1745 december hó 11. keltezett és Gleimhoz intézett leveléből kitétnik, kitől történelmi adatokat kér; de kidolgozásához csak később fogott, egyrészt Lessing buzdítására, kivel tervét közölte volt, másrészt Nicolai berlini pályázatától indítva, mely annak idején sok német költőben ugyan e gondolatot kelté. Így keletkezett «Senecá»-nak ránk maradt prózai tervezete, mely műveinek 1758-diki kiadásában jelent meg először nyomtatásban. A verses kidolgozás, melyet előszavában említ, nem jött létre, minthogy alig másfél évvel utóbb a kunersdorfi ütközetben megsebesülve hősi halált halt. Sauer, legjobb kiadója, kétkedik ugyan szándékán a tervezetet tovább kidolgozni, de a korabeli tetszés, melyben még a svájciak is, kikkel nem a legjobb barátságban volt, részesítették, hihetőleg könnyen indíthatta volna darabjának versben való kidolgozására.

A darab jobb megérthetésére szolgáljon tartalmának rövid kivonata:

Seneca vidám beszélgetésben van nejével, Pompejával, mivel lemondott veszélyes hivataláról, mint a kegyetlen Neró tanácsosa, minthogy egyenes és nyílt beszédei könnyen felingerelhették volna a császár haragját s így életét is veszélyeztethették. Közben eljön barátja Polybius és elmondja a császár kegyetlenkedéseit, melyek Seneca távozta óta még csak fokozódtak s melyeknek saját neje, a példáséletű Octávia is már áldozatul esett. Mialatt Pompeja barátnéja halálát siratja, Polybius kérve kéri Senecát, térjen vissza Rómába, mert csak az ő szava képes gátat vetni a zsarnok dühöngésének. Seneca, Pompeja aggodalmainak ellenére is, követni szándékozik Polybius hívását, mely az anyacsászárné s a sanyargatott római népet is magában foglalta. Evvel végződik az első «cselekmény», a mint Kleist a felvonást nevezi.

A második felvonásban Polybius megzavarodva jön be, mivel az egész házat katonák vették körül. Belátja, hogy Seneca élete veszve van. Az őrséggel benyomuló kapitány előtt, ki sem őt, sem Senecát személyesen nem ismeri, barátjának állítja magát s éppen kitarja

mellét a katona kardjának, hogy barátjáért fölládozza magát, midőn ez belép s magát megismerteti a bámuló kapitánynak. Polybius átkozódásba tör ki Nero és szolgálai ellen, de Seneca őt nyugodtan megintsi s az életet megvetve elvérzés által való önkénytes halált választ.

A harmadik felvonásban Seneca haldokolva ül székén. Dicséri az istenséget s dicsekszik, hogy mindig annak útjain járt, miről legfeljebb emberi gyengeség téríthette le. A jelenlevők sirva és jajveszékelve dicsőítik haldokló barátjukat, és Pompeja, elalélt férjét már holtnak véelve, kétségbeesésében törrel veri által mellét. Seneca még egyszer felébred ájulásából és nyugodtan néz a halál elé, midőn látja, hogy neje is, kiért leginkább aggódott, követi őt. E közben egy követ jön földrengés és vihar hírével: midőn a haldokló Senecát látja, akkor a természeti tüneményt az istenek boszújára s a természet gyászára magyarázza, s a szomorú újsággal eltávozik. Seneca pedig még egyszer felsóhajtva kiszenved.

Ha most e szomorújátékot drámai szempontból tekintjük, úgy csakis alapjában eltévesztett darabnak mondhatjuk. Már a tárgy választása is nagy hiba, mert bár Seneca szomorúan végződő története mindig s mindenkiben a legmélyebb szánalmat keltette és kelti még ma is, a stoikus bölcselő, ki soha nem került ellentétbe valami erkölcsi vagy társadalmi törvénnyel, nem lehet középpontja egy tragikai cselekménynek, mely ellenkező nézetek és érdekek összeütközését, előrehaladó fejlődést, drámai bonyadalmat és eszmét, s végül megfelelő és igazságos megoldást vagyis azt kívánja, a mit az elmélet drámai cselekvénynek nevez. Már pedig Senecában cselekvénynek legkisebb nyomát sem találjuk. Seneca jelleme úgy, a mint Kleist azt elénk állítja, teljességgel drámaiatlan. Sehol a legkisebb ellentét, annál kevésbbé összeütközés. A hős szenved, a nélkül hogy tudnók miért, s meghal el nem követett bűnökért. A költő annyira megy, hogy még Nerot sem hozza színre, ki egyedüli ellenfele lehetne a hősnek. Jellemekről egyáltalán még beszélni sem lehet, mert sem a türelmes és egykedvű bölcs, sem a jajveszékélő környezet nem azok.

A költő továbbá a francia iskola aristotelesi szabályaihoz is ragaszkodik. Az egész egy színen s legfeljebb két órai időtartam alatt történik.

Végül az előadás, a hang is teljesen el vannak hibázva, mert drámai gyors menetű, az érzéshez és indulathoz képest emelkedő

vagy hanyatló nyelv helyett hosszú, ömledező beszédeket, bölcsesleti fejtegetéseket találunk, s a szép szónoki körmondatok még csak kirívóbbá teszik a mű gyengéit, a költő jelességei pedig, melyek többi munkáiban gyakran oly szépen érvényesülnek, itt rossz helyen lévén, hibákká válnak.

Ha már most kérdjük, honnan eredhetnek e hibák, azt találjuk, hogy azok nem csupán a költő drámai tehetségének hiányában, hanem főkép a kor általános fölfogásában is rejlenek. Mert a korabeli nézetek, Lessingét talán kivéve, mind azt vallották, hogy vértanú, ki bűn nélkül szenved, másnak vétke és hibája miatt vész el, igen alkalmas arra, hogy dráma hőse legyen. Seneca tehát az akkori felfogás szerint kifogástalan drámai hős, s bizonyára akár melyik más korabeli költő is ovakodott volna a dolgok menetét úgy intézni, hogy Seneca ne csak pusztán szenvedő, hanem cselekvő alak is legyen. Kleist különben sem volt nagy barátja a drámának és saját nyilatkozata szerint egész életében nem olvasott többet három tragédiánál.

Mind ebből kitetszik, hogy Kleist «Senecá»-jának jelentős költői bece nem lehet, de igenis van irodalomtörténeti értéke, egyrészt kora drámai nézetét mintegy megtestesítő volta miatt, másrészt a magyar irodalomtörténet szempontjából, minthogy Kisfaludy Sándor ifjúkori művei közt e tragédia alexandrinusokban írt, tehát verses feldolgozása található. Ez átdolgozás tárgyalásánál az az eddig eldöntetlenül maradt kérdés merül föl, vajjon Kisfaludy az eredetit használta-e vagy pedig ama verses átdolgozást, melyet egy eddig ismeretlen Doctor Medicinæ és saját állítása szerint Kleistnek lelkes barátja, valami A. S. G. alexandrinusokban eszközölt, s mely átdolgozás 1767-ben Iversen Dávid kiadásában Altonában és Lübeckben tényleg meg is jelent,*) de legkevésbé sem járult hozzá, hogy Kleist darabjának maradandó létet biztosítson, mit a jámbor szerző silány verses átdolgozásával vélt elérhetőnek. Érdekes előszava, melyben gáncsolja a darab rövidségét, a párbeszédek terjengősségét, ellenben dicséri a jellemeket, minden csodás elem és a szerelem szerinte elcsépelet motívumának hiányát, s a mellett nem mulaszt el néhány megvető megjegyzést tenni a «francziák»-ra. Hanem azért nem változtat a terven, bár saját

*) Heinrich Gusztáv szivességéből a müncheni kir. könyvtár példányát használhattam.

állítására szerint kitudná bővíteni néhány epizóddal, de nem teszi, egyrészt a költő iránti kegyeletből, másrészt, a mint megindító őszinteséggel maga bevallja, mert restelli a fáradságot és nem is bízik teljesen erejében.

A mi a magyar átdolgozást illeti, verses alakja ugyan a mellett szól, hogy Kisfaludy amaz alexandrinus német szöveget használta, nem az eredeti prózait, de ha mind a három munkát összehasonlítjuk, kétségtelen lesz, hogy *Kisfaludy az eredeti után dolgozott*. Mert míg ő szorosan a szöveg szavaihoz ragaszkodik, sokszor úgy annyira, hogy magyartalanságokat is elkövet, mint mikor például e mondatot: «Seneca soll versuchen ihm *vorzustellen*» így fordítja: «Próbálná néki *előállítani*» (I. felv. 2. jelenés), vagy ezt: «Entweder er *gehet in sich*» evvel: «Vagy ismét *visszatér magában*» (u. o.), addig német átdolgozója a mondatok értelmén ugyan nem, de külső alakján, szavain változtat, egyes kifejezéseket más rokonértelműekkel cserél fel, hol egy jelzővel többet mond, hol egygyel kevesebbet, de nem pusztán azért, mert a vers kényszeríti, hanem célzatosan és önkényesen a végett, hogy a «nagyon is declamatori stílust, mely a közönséget fárasztja, enyhítse, élénkítse». Hogy ez néha nem sikerült s hogy az eredeti minden hibái mellett még nagyon is felette áll e német átdolgozásnak és még sokkal inkább a magyarnak, azt csak akkor látjuk, ha a szövegeket egymással párhuzamban olvassuk. Szolgáljanak Pompeja utolsó szavai a III. felvonás első jelenetéből például:

Kleistnél: «Nun ist es um mich geschehen! Mein Seneca, mein Seneca! Wie erschrecklich beugst du mich! Sage mir noch einmal, dass du mich liebst! — — Er hat seinen Geist schon zu den Unsterblichen geschickt. — Ach wer errettet mich von der Angst, die meine Seele überfällt? Unaussprechliche Martern zerreißen mich. Meine schwachen Füße zittern, und erhalten mich nicht mehr, und die Brust wallt für unnatürlicher Spannung.*) — — Wo bist du, mein Seneca? Wo bist du? Kehre zu mir Verlassener zurück! — — Nattern, Heere von Nattern eilen auf dich zu und wollen dich tödten. — — Seht, wie sie den schuppichten Leib krümmen! Hört, wie sie zischen! — — Rettet ihn, o rettet meinen Geliebten! — — Aber — — wie ist mir? Unbeschreibliche Angst zerrüttet meine Natur. O Tod, nur du kannst mich von meinem Elend befreien. O mein Seneca!» (Sie ersticht sich.)

*) A Rammler-féle kiadásban: «— die Brust ist — — und die Welt ist — — mir zu enge — —»

A német átdolgozásban:

•Für mich hört aller Trost nun auf; es ist geschehen.
 Mein Seneca ach mein Gemahl! Kannst du noch sehen?
 Nur einmal sage noch, du liebest mich! Du schweigst?
 Nicht einen Blick? Ach sieh', wie schrecklich du mich beugst?
 Zu den Unsterblichen ist schon sein Geist gefahren —
 Wer kann doch meine Seel' itzt von der Angst bewahren,
 Die plötzlich auf mich stürzt! Ach! Marter ohne Zahl
 Zerfleischen mich anitzt! Wie gross ist diese Qual! —
 Die Füße sind zu schwach — Sie sinken mit der Länge —
 Und auch die Brust ist — und die Welt ist — mir zu enge.
 Wo bist du Seneca? Wo bist du? Komm zurück!
 Wie, du verlässest mich? O grausames Geschick!
 Ein Heer von Nattern eilt herbey dich umzubringen.
 Seht, wie den Schuppenleib sie schnell im Kreise zwingen!
 Hört, wie sie zischen! Ach! Helft! Rettet, o kommt her,
 Und rettet den Gemahl! Wie aber — wird mir schwer,
 Von Angst wird die Natur, von schwerer Angst zerrüttet.
 O Tod! nur du, du hilfst, du hörest, wenn man bittet.
 O lieber Seneca! — (Sie ersticht sich.)

És végül Kisfaludynál:

•Senecám! Lelkem! — Senecám! Csak még egyszer,
 Mondjad! hogy szeretsz — csak még egyszer, nem többszer!
 Már a halhatatlanhoz küldötte lelkét —
 Ah ki űzi ki tőlem lelkem gyötrelmét?
 Kimondhatatlan mardosások kínoznak!
 Reszkető lábaim már alig tarthatnak!
 A világ — szoros nékem — szoros a melylyem —
 Térj viseza társadhoz! Seneca én éltem!
 A kigyók serege, hogy megöljön siet,
 Mentsétek — ó mentsétek meg életemet!
 Fájdalmak hasítják — mardossák fejemet! —
 Halál! Csak te szabadíthatsz inségemből.
 Senecám — követlek! — (Általveri szívét) fogyok életemből! — »
 (meghal.)

Második bizonyítékot a mellett, hogy Kisfaludy előtt az átdolgozásnál az eredeti volt, saját nyilatkozata is nyújt művéhez írt előszavában: «A mit Kleist, ama híres író, németül írt, azt én magyarul írom». S nekünk legkisebb okunk sincs a költő e szavaiban kételkednünk.

Az a körülmény is szolgálhat bizonyítékul, hogy kimutathatjuk a kiadást, mely után Kisfaludy dolgozott. Az összehasonlításnál tudniillik föltűnik, hogy valamennyi hely, mely Rammler kiadásában hiányzik vagy pedig meg van változtatva, a magyar kiadásban sincsen meg vagy pedig a Rammler-féle szöveg szerint van fordítva, a mi nyilvánvaló bizonyosság, hogy Kisfaludy a Rammler-féle 1760. vagy 1761-iki kiadást használta, mert ily apró eltérések nem volnának észrevehetők, ha a magyar átdolgozás a már sokkal inkább elváltoztatott német verses szöveg után készült volna.

A mi magát az átdolgozást illeti, dicsérettest nem igen mondhatunk róla. A szótagok tizenkettős számánál többre Kisfaludy nem figyel, nem tartja meg a sormetszetet, rímei rosszak és kényszerítettek; hogy a sorokat betöltse, fölöslegesen kettőzi és ismétli a kifejezéseket, felforgatja és megzavarja a szórendet. Nem ügyel, hogy megfelelő szólásmóddal helyettesítse a német kifejezést, sőt a szöveget sem érti midenütt. Így Kleistnak szónokias és érzelgős, de nem minden emelkedettséget nélkülöző nyelve teljesen ellaposodik s az üresség és ízetlenség érzetét kelti az olvasóban.

De ha meggondoljuk, hogy a költő «Senecát» életének tizen-nyolczadik évében írta, 1790-ben Pozsonyban, hol őt, mint joghallgatót, különösen a hazafias papnövendékek buzgalmas működése serkentette irodalmi munkásságra, s hogy e műve inkább csak stilgyakorlat, mint valóban irodalmi termék akar lenni, akkor nem kicsinyelhetjük ez ifjúkori zsengejét. Ő is akará fejleszteni erőit, hogy egykor szintén hozzájárulhasson egy kövel amaz épülethez, melynek alapfalait akkor rakták le, s melyen később büszkén emelkedett a magyar irodalom. A bécsi testőrség buzgalma mindenfelé terjeszté jótékony hatását s az ifjú erők közt, melyek akkor feltűntek, ott találjuk Kisfaludy Sándort is, a magyar Petrarcát. Senecájához írt előszavában, melyet még atyjához intézett néhány sor előz meg, azért ezeket mondja: «Hogy én ezt írom, oka az, hogy látván anyanyelvemnek kezdő virágzását, ebből származó hathatósan érzett örömet nemminéműképpen én is kimutathassam. Te, a ki csekély munkámat olvasásodra szerencsétetted, és kérlek is, ne rágalmazd törekedésemet; ha helybenhagyod törekedésemet, czelomat elértem. Tőlem, ki tizennyolcz tavaszt láttam, bámulásra méltó munkákat nem várhatni. Feci quod potui, faciant meliora potentes». Ezt szem előtt tartva, csakugyan nem

tehetünk mást, mint helybenhagyni törekvését. S bárha e művének nincs is költői értéke, mégis érdekes adatot nyújt a később oly híressé lett költő fejlődéséhez.

Kleist és Kisfaludy szövegeinek eltérései a következők:

Első felvonás.

S. Ja, Pompeja, ich habe den betrüghchen Reichthümern und den gefährlichen Ehrenstellen mit mehr Freude entsagt, als sie übernommenen.

S. Der niedere Stolz und Unsinn
A német eredetiben nincs meg:

Pom. Und die bisherigen Wiederwärtigkeiten werden nur dienen, unser jetziges Glück zu fühlen.

A német eredetiben nincs meg:

S. Das Bild der tobenden Wellen ist ihnen noch immer gegenwärtig, und sie fürchten sich, auf dem Lande von ihnen verschlungen zu werden.

S. Da ich sie auch durch Vergießung meines Blutes nicht hätte hindern können.

Pom. Der Blutdurst des Tyrannen würde durch die Gewohnheit noch immer heftiger geworden sein;

Pompeja! Én a csalfa gazdagságoktul

Vég búcsút vettem a veszedelmes rangtul.

Ezt cselekedtem, elhihetd, vídám szívvel,

S pedig nagy nevem letettem vídám kedvvel,

Mintsem általvettem volt az üres czímmel

Ez ajándékot, teli veszedelemmel.

az udvar fénye.

S. Boldogok leszünk, noha beborúlt fényünk,

Úgy, hogy bal sorsunkról meg nem emlékezünk —

Sőt inkább szolgál emlékezete arra,

Hogy hathatós érzéssel nézünk sorsunkra.

Pom. Vallyon? mért is lenne elméd nyughatatlan.

S a dagályos habok csapkodását félik.

S bátor szerencsésen már ki-evedztenek,

A borzasztó haboktul még is rettegnek.

Mely't ha gátolhatott volna omló vérem

Néró, nem-léted után, a vért szomjazó

Tyrannus, csak mézszárlott volna a nyúzó —

Az eredetiben nincs meg:

Az átdolgozásból hiányzik:

Pom. ... (überlass) die Strafe des
Wütherichs wie du
mich oft gelehrt hast

es wird Alles zur Glückseligkeit
der Welt lenken

Allein wie kannst Du

Az átdolgozásból hiányzik:

S. Kann man gegen einen Böse-
wicht kühn sein?

Pom. Es ist Deiner Denkung-
art und Deines Herzens würdig,
dass du dich des Wütherichs Bos-
heiten widersetzt.

Pol. ist Rom ein grosses
Gefangenhaus, — das von den
Klagen der Elenden und Unter-
drückten widerhallet.

Pol. mit erblasstem Angesichte

Pol. der schwarze Tag
az eredetiben nincs e megjegyzés:
szintűgy:

Pom. das Bild der Schönheit
und der Sanftmuth —

Pol. Die Ehre der Menschheit

Pol. ihr Verbrechen

Pom. dass die Natur sich so ver-
leugnen und so tief von ihrer Höhe
fallen kann!

az eredetiben nincs meg:

Nun hat die Mordsucht des Nero
den höchsten Gipfel erstiegen

Pom. Oh vagyok most! vagyok
szerencsés tevéled!

S megáld bennünk; lészek én is
nyugodalmas,
De vallyon? hogy' tudod, hogy..

Elmédbölcsessége s szíved mél-
tósága

Nem nézhette hogy Rómának
tyrannusa

Tovább is kegyetlenkedését foly-
tassa

S Róma népének vérét tékozol-
hassa;

... Róma csak egy fogság;
Melyben nyomva nyög, jajgat
az ártatlanság.

fonnyadva

a fekete gyilkosság

(a szomorúság elfojtja szavait)
(könnyekre fakad)

A szépeknek legszebbike? —
Mit? a szelídeknek legszelídeb-
bike?

Az emberi nemzet csillaga

halála oka

Óh természet! — Tehát ily mé-
lyen süleedtél?

Magasságodról ily alá leeshet-
tél?

Istenek! elnézhetitek Róma bi-
lincsét!

Most Nero dühössége.....

Hasonló egy tigrisnek fenesé-
géhez.

az eredetiben nincs meg :

Pom. A hűtvőst megölni! — szörnyű kegyetlenség!
Vallyon volt-e ehhez hasonló dühösség? —

az átdolgozásból hiányzik :

S. und missgönne ihr ihr Glück nicht.

szintűgy :

Pol. Ja, den geniesst sie

Pol. Ich gehe nun in seligere Wohnungen — in Wohnungen der Freude und Ruhe

Általköltözöm az öröm lakásába;

az eredetiben nincs meg :

Pol. Szókat, hogy búcsút vehessek, nem találok,

szintűgy :

hiányzik az átdolgozásból ;

Pol. Rómám — elhagylak !

Pom. O Du, in deren Seele die meinige ganz eingewebet war !

az eredetiben nincs meg :

Pom. Oktávia, ki volt csak csupa kegyesség,

Pom. das Leben

Elmúlt —

Pol. Du musst leben, Pompeja, Du musst Deinem Gemahl und der Wohlfahrt der Welt leben.

Éltem súlyát

Pol. weil er — — — fűchtet —

Éldned kell még e világban Pompeja ! Tekinsd a világot s férjedet.

hiányzik az átdolgozásból :

mert tudja —

Pom. — zu viel, als dass er noch die Folgen seiner Grausamkeit vorstellen sollte

Pol. Seneca soll das Letzte versuchen und ihm die Folgen seines Blutdurstes und Unsinns vorstellen.

Seneca, még egyszer, utolszor próbálná

Neki előállítani, s megmondaná Mely véget érjen véres kormányzása,

Mely véget kegyetlen vért-szomjuhozása.

az eredetiben nincs meg :

Pol. Ezt kívánja a nagy anyjának hatalma,

hiányzik az átdolgozásból :

Pol. den entweihten (Thron)

S. mit Glimpf

édes mézzel

az eredetiben nincs meg:

S. könyörgésem talán szívét majd
meghatja —

Hiányzik az átdolgozásból:

Pol. (— — Folgen,) deren Her-
annäherung man ihm verdeckt zei-
gen muss.

az eredetiben nincs meg:

S. Személyét, bár hol legyen is,
felkeressük,

Második felvonás.

Pol. Des Redlichen Leben

Seneca élete

az eredetiben nincs meg:

Pol. Ó virtus! de eltipratol! — Ezt
ki vélte? —

Pol. Gedanke, der mich mit
Schrecken und Verzweiflung er-
füllet, und

Gondolat, mely belsőimet csak
szaggatja,

Lelkemet rémiti, s szívemet fag-
gatja

Pol. Ich bin's — ich bin Der, den
Du suchst. —

Én vagyok; Fábius kapitánya
mit kér?

az eredetiben nincs meg:

Pol. Nem vétettem.

Pol. Ich habe es ihm gesagt,

ezt szemébe megmondom.

Pol. Der Tod ist mir erträglicher
als die beständige Furcht des To-
des, worin der Grausame alle Red-
liche und Edelgesinnte von Rom
unterhält, erträglicher als der
Schmerz, dass ich schon zu lange
über die Unterdrückung und das
Elend der Rechtschaffenen em-
pfinde. —

Legalább szüntelen a haláltól
félnem

Ne kellessék, s a tyrannustól
rettegnek.

Mert a kegyetlen a nemes szí-
vűeket

Csak gyilkolja Rómában a nagy
lelkeket.

Könnyebb lesz halálom a fájda-
lomnál

Melyet éreznék a jók lenyomá-
sánál. —

Kapitány. Du hast den Tod
schon durch das, was ich höre,
verdient.

Most csak azáltal is halált ér-
demlettél

Hogy császáruk ellen ily rútúl
fecsegtél.

Pol. der Zorn des Himmels

a kín

Pol. Sterben

Hogy haljak, azt parancsolja a
tyrannus.

hiányzik az átdolgozásban;
S. Ich bin Seneca!

szintügy :

Katona. . . . nicht der Erstere,
der sich für Seneca ausgab.

Kapitány. Aber was für ein Un-
sinn bewegt dich . . —

Kap. Durch deine treulosen Ge-
sinnungen gegen Nero wirst Du
ihn finden, ohne ihn zu suchen.

Pol. Lass ihn mich finden, Grau-
samer, lass ihn mich finden! Er
ist mir nicht furchtbar.

Pol. und wird Dir ein Schild sein
gegen Elend und widrige Zufälle
Kap. Seneca muss sterben

hiányzik az átdolgozásban :

Sen. Entrüste Dich nicht, Poly-
bius! Lass mich sterben!

Sen. Redlichster unter den Sterb-
lichen!

Sen. Wie viel vergnügter würde
ich sterben, wenn ich nur Deinet-
wegen sterben könnte, und nicht,
weil es Nero befiehlt!

Sen. Es ist unedel, das Leben
zu verachten, so lange man der
Welt Nutzen schaffen und glück-
lich sein kann. Lass Diejenigen es
verachten, die Alter und Unglück
zu Boden drückt, oder die es auf
Befehl grausamer Regenten hin-
geben müssen.

Kap. Verachte es du! Du muszt
es hingeben. Wähle Dir eine To-
desart nach eigenem Gefallen!
Verachte es

De vallyon mi vihetett a bo-
lonsdágnak

Azon pontjára

— — de reményilem meg is
találod,

Keresés nélkül is. Mint Nérót
áruló,

Mint gonosztevő fejedelmet vá-
doló.

Ölj meg! Ölj meg alacsony szívű
kegyetlen,

Leszek én azért mégis rémülhe-
tetlen.

s enyhíti ínségedet.

Meg kell fosztanom Senecát éle-
tétől.

Tüköre a halandóknak.

Egyedül csak azért keserű ha-
lálom,

Hogy tetőled, óh barátom —
meg kell válnom!

Nem, hogy Neró parancsolja —
Nemtelen szív, ki akartva éltét
veszti,

Ámbár még haza' szerencsáját
teheti —

Neked okot nem ad sem szeren-
csétlenség,

Sem a vénség — de nékem — a
kegyetlenség!

Válaszsz halálnak nemét, s vesd
meg halálod,

Mert menedékhelyedet úgy sem
találod.

Harmadik felvonás.

az eredetiben nincs meg :

S. ohngeachtet Du mit mächtigem Arme die furchtbare Wage hältst, die die Thaten des Sterblichen richtet.

Pomp. Wer hilft mir meine Last tragen? Octaviens Tod hätte ich schon nicht überleben können, wenn ich Dich nicht zugleich hätte verlieren müssen. Der Besitz Deiner und Deiner Liebe überwog bei mir alle Pein und schien mir der schrecklichsten Martern werth.

Pomp. Doch endlich befreit er von aller Qual.

hiányzik az átdolgozásból:

Pomp. Ein kurzer Schmerz ist einer langen Qual vorzuziehen.

Sen. lebt ewig wohl

Piso. — der Grösste unter uns
hiányzik az átdolgozásból:

Piso — und Bilder, schwärzer als die Nacht des Todes, erfüllen es und werden niemals wieder daraus verlöschen.

Piso. Bei allen zweifelhaften Fällen werden wir uns befragen: Wie würde dieses Seneca aufnehmen? — wie würde er handeln? — Kein Dir unwürdiger Gedanke soll jemals Deine Freunde entehren, und wem nur ein Schatten davon vor der Seele vorübergeht, den wird Abscheu und eine edle Angst erfüllen, wenn er an Dich gedenkt. Er wird Dein Bildniss sehen und ein heiliger

Sen. Hogy fogyni kezdő vérem tovább folyassam.

Ámbár az halandók tetteket ítélni

Szoktad; s hatalmas karodban a mértéket

Tartván teszel rettegtető ítéletet.

Ah segítsetek! — elnyom keservem járma!

Oktáviának halála megölt volna,
Ha tőled megválásom szomorú volta

S szerelmed birtoka keservesb kínokra

Meg nem tartott volna, nagyobb fájdalomakra.

Végre mégis múlnak kínai.

éljetelek

a nagy lélek

Minden tettünknel így fogunk elmélkedni:

Tegyük, mint Seneca is fogna tenni —

Ki méltatlanul mer rólad emlékezni,

Azt a nemes irtózás fogja gyötreni,

És annak, ki képedre fog tekinteni,

Szívét szent borzadás fogja általjárni.

Schauer wird sein Innerstes durchdringen.

Pol. — Er ist erkaltet!

hiányzik az átdolgozásban:

Pom. Nun ist es um mich geschehen! Wie erschrecklich beugst Du mich!

Pom. Nattern, Heere von Nattern eilen auf Dich zu und wollen Dich tödten — — Seht, wie sie den schuppichten Leib krümmen! Hört wie sie zischen! — — Rettet ihn, o rettet meinen Geliebten! — az eredetiben nincs e megjegyzés:

szintűgy:

szintűgy:

Szolga. Deine Vorwerke
az eredetiben nincs meg:

Sz. als wenn alle Felsen des Grundes bis zum Mittelpunkte der Erde gespalten würden

az eredetiben hiányz. e megjegyz.:

Fenius. Der Himmel kündigt ihr durch die entsetzliche und wunderbare Begebenheit die Grösse ihres Verlustes an. —

Sz. Unglücksbote

az eredetiben nincs meg:

Sz. Vor Schmerz werden sie sich die Brust schlagen und das Haar von ihren Häuptern reissen

Az eredetiben nincs meg:

szintűgy e megjegyzés:

hidegöl teste

A kígyók serege hogy megöljön,
siet,

Mentsétek — ó mentsétek meg
életemet!

(Szemében ötlík a megölettetett,
vérében fetrengő Pompéja.)

Pol. Tulajdon keze által öntött
vérében!

Sen. (könnyeiben fuldoklik)
mindenedet

Sz. Ily szörnyűséget el hogy is
hallgathatnék.

Smintha sziklák omlottak volna,

Sz. (Senecára tekint)

Magok az egek sajnállik e nagy
lelket,

Mert haraggal hirdetétek e ször-
nyűséget —
szerencsétlenség hozója.

Sz. Vallyon jó uramért én mért
nem halhatok?

A nép fájdalomában magát majd
emésztí, [tépi! —

Kivált Róma bánatjában haját

Sen. De Senecátokrul — meg-
emlékezzetek,

Pompejám, követlek! — Ereim-
bül — fogyok! —

Szeressétek hazátokat! Jaj! —
(Kiadja lelkét — baráti holtte-
mére borúlnak)

PETŐFI KÖLTEMÉNYEINEK ÚJ SZÖVEGKIADASA.

A kiadó szivességéből már most előttem fekvő új kiadás*) nagyon jelentős mozzanat a Petőfi-kiadások történetében. 1874 óta, az Athenæum czége alatt, egymás után kerültek piacra a legnépszerűbb magyar költő versei, különböző formátumban és kiállításban, hol megnyirbálva, hol teljesebben, de sohasem correctül, az eredeti szöveg és sorrend pontos megtartásával, hogy a mű ne csak tartalmában, — s így is csak nagyjából, — hanem a külső megjelenés formáiban, elrendezésében s legkisebb részleteiben is hű képét mutassa írója korának és egyéniségének. E fogyatékoságot, bár csak részben, már az első Díszkiadás előszava constatalja, s részint a nyomdai, részint a művészi kiállítás tekinteteinek óhajtja betudni az eredeti sorrend felforgatását. «Néha, mond az Előszó, egy-egy rajz elkészítése oly sokáig húzódott, hogy kisebb bajnak látszott a megfelelő költeményt hátrább tenni, mint az egész kiadást hónapokig feltartóztatni; általában pedig a költemények helyét a rajzoknak, de maguknak a költeményeknek is körvonala jelölte ki: kétszeresen döntő szempont oly kiadásnál, mely díszre, de egyúttal tömörségre törekszik.»

Külső dísz és tömörség bizonyára fontos, talán döntő szempontok is a nyomdász szemében, de semmikép sem irányadók a philologusra nézt, ki egy classikus-kiadásban jobban respectálja a correct szöveget, mint a pompás initialékat, a sorrend változtatásában pedig épen a szerző intentióinak vakmerő megsértését látja. Ha eszünkbe vesszük, hogy minden igazi lyrikusnak, s különösen Petőfinek, költeményei voltaképp egy folytonos, megszakítatlan naplója a költő élményeinek, hogy Petőfi mindenik költeménye, valamint Goetheé (Lewes jellemző mondása szerint) «megannyi töredék élete nagy vallomásából»: akkor elképzelhetjük, mily bosszantó zavart, mennyi félreértést okozhat ez a dislocatio, mely a költő pályájának világos, értelmes áttekintését feláldozza a külső dísz és tömörség tekintetének. Annyi, mintha fölforgatnók Petőfi életét magát s fölcserelnők, például, augusztus 5-ikét szeptember végé-

*) *Petőfi Sándor összes költeményei.* Eredeti kéziratok és kiadások alapján megjavított új népies kiadás egy kötetben. Az Athenæum R. Társulat kiadása. 1890. (A kiadó Havas = Hahn Adolf derék dolgozótársunk).

vel, vagy a 15-ik márcziust a muszka invasio válságos napjaival. Benső, megdönthetlen okok követelik, hogy a sorrend, melyet maga a költő contemplált, ne üres schemának tekintessék, mely tetszes szerint, technikai vagy egyéb szempontokból, variálható, hanem felbonthatlanul összefüggő egymásutánnak, mely életrajzi és æsthetikai jelentőséggel bír, s melyen változtatni annyi, mint a költő egyéni és művészi életének tényeit a valósággal ellenkezőleg vagy tőle eltérőleg tüntetni fel.

A sorrend illetén változtatása idővel hagyományossá vált, ámbár az olcsó, úgynevezett népies kiadásban legfőlebb alárendelt technikai vagy éppen üzleti szempontok javasolhatták. A sajtó egyértelmű támadásai rá birták ugyan a kiadó-czéget, hogy a Díszkiadásban politikai szempontból mellőzött vagy megesonkitott költeményeket a későbbi kiadásokba felvétesse, de a szöveg *correctsége* ellen szórványosan felhangzott panasz¹⁾ már nem igen talált visszhangra. Pedig e panasz, ámbár nem az eredeti kéziratok tanuságán alapult, — Petőfi kézirati hagyatéka csak 1880-ban kerülvén a Nemzeti Muzeum könyvtárába, — mégis teljesen jogosultnak látszott. Senkinek nincs joga Petőfivel olyat mondatni, a mit ő nem mondott, vagy úgy mondatni bármit, a hogy ő nem mondotta. Senkinek sincs joga oly írónak orthographiáján, interpunctióján (holmi lényegtelen apróságot nem számítva) változtatni, kinek kézírása, mint Arany János mondja, «nemcsak kalligraphiai csín, hanem *helyesírási szabatosság* tekintetében is a legjobbak egyike volt.»²⁾ Petőfi szövegét az ő kéziratai s az általa rendezett utolsó kiadások alapján kell publicálni, s az Athenæum csak régi mulasztását hozza helyre, midőn végre, másfél évtized multán, oly kiadást ereszt a könyvpiaczra, mely külső díszre és technikai kiállításra ugyan a legszerényebb valamennyi közt, de teljesség és correctség tekintetében az eddigieket határozottan felülmulja.

A kiadó fáradságos munkájáról csak annak lehet fogalma, ki az általa javított példányt, mely a nyomdában kéziratul szerepelt, látta, vagy az új kiadást, csak nagyjából is, a régiek bármelyikével összevetni megpróbálja. Sajnáljuk, hogy az Előszóban nem találhatott helyet a felhasznált kéziratok s azon eljárás tüze-

¹⁾ L. *Háhn* Adolf, Az új Petőfi-kiadás. E Közlönyben, III. 51. és 114. ll.

²⁾ Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése, II. 267.

tes ismertetése, melyet a kiadó a szöveg helyreállításának munkájában követett. Hiszszük azonban, hogy a szakszerű tájékoztatás részéről nem fog elmaradni, s addig is közöljük itt, egész terjedelmében, az új kiadás előszavát:

Petőfi költeményeinek valamennyi kiadása közt ez a legteljesebb és legcorrectebb. Magában foglalja Petőfinek 1882 óta napfényre került azon költeményeit, melyek ebből a kiadásból még hiányoztak (*Lehel, Álmos vagyok , Távozol hát ifjúságom , Száműztem magamat , Ez a világ egy nagy kocsmá , Oh mi szép , Sírvers*), az utolsó évtized folyamán különböző folyóiratokban közölt néhány ifjúkori verssel és töredékkel együtt, melyek a Baróti-féle Petőfi-Reliquiákban összegyűjtve is megjelentek (*Búcsúbeszéd, Petrics Somához, Töredékek I—IV, Emléksorok Török Gyulának, Neumann Károly emlékkönyvébe*), továbbá a *Gyűldei ifjakhoz s Kont és társai* című költemények teljes szövegét, végre a Petőfi eredeti kéziratából kitérőlt s legújabbban Ferenczi Zoltán által kibetűzött tíz verset, illetve töredéket, melyek szintén ezen kiadásba vannak először beiktatva (*A betegséggel szomszéd a halál , Szép levél , Álmodva, 1848, A conservatívok, Megjött az idő , Toborzó, Golyók sírútnak, kardok csengenek , A csámpás legény, A nagyszombati csata*).

Összesen tehát tizennyolcz költemény, illetve töredék van itt először felvéve, kettő pedig néhány mellőzött vagy sokáig ismeretlenül maradt versszakkal kiegészítve, úgy hogy e kiadás, ha véglegesnek még nem is, legalább ez idő szerint teljesnek tekinthető. A teljesség mellett fő gondunk volt a költemények szövegét híven és pontosan s a költő által contemplált sorrendben visszaállítani. E fáradságos feladat teljesítését nem azért említjük itt, hogy belőle érdemet kovácsoljunk, mert hisz a köteleesség teljesítése magában csekély érdem. De szükségesnek tartjuk hangsúlyozni azért, mert az előbbi kiadók erről a köteleességről, úgy látszik, megfeledkeztek. Így történt, hogy az utolsó másfél évtized alatt a különböző kiadásokban Petőfi szövegén annyi folt és csorba esett, hogy a restitutió munkája tovább nem tűrt halasztást. A szöveg romlásához járult még a költemények hagyományos sorrendjének erőszakos felforgatása, melyet az első, úgynevezett «teljes» Díszkiadás (1874) indított meg, részint a művészeti, részint a nyomdai kiállítás szempontjából. Az Athenæum igazgatósága engem bízván meg a szöveg-revisió munkájával, a Petőfi által rendezett utolsó kiadásokon kívül (P. összes költeményei, 1847 és 1848) átvizsgáltam és gondosan összehasonlítottam a nagy költőnek a Nemzeti Muzeumban őrzött összes kézíratait, úgyszintén a Kovács Mihály türkevi tanító birtokában levő s Gyulai Pál úr szívesességéből rendelkezésemre bocsátott eredeti kéziratokat, vagyis felhasználtam a lehető legteljesebb apparatust, hogy a magyar lyra fejedelmének gon-

dolat-kincsét tisztán és hamisítatlanul juttassam a közönség kezébe, híven még az orthographia s interpunctio sajátosságaihoz is, melyek eddig, hanyagságból vagy talán készakarva, mellőztettek.

A Petőfi által megállapított sorrend csupán az elbeszélő költeményeknél szenvedett némi változást, a mennyiben itt is az évrendet láttam jónak alkalmazni, s a két töredéket (*A táblabíró, Lehel vezér*) külön, a sorozat végére, iktattam. A kisebb költemények, 42-től 46-ig, a költő által rendezett utolsó két kiadás alapján, a későbbiek, 47-től 49-ig, a költő által sajtó alá készített eredeti kéziratokból vannak lenyomatva, úgy hogy e kiadás részben, a netalán becsúszott s inkább materialis természetű hibákat nem tekintve, a kézirat hitelességével bir. A mi az orthographiát illeti, azon, némely következetlenség elsimítása mellett, csak annyit változtattam, hogy elhagytam a névmásokban az *ly* kettőzését (*melly, illyen, stb.*), mely különben is az ötvenes évek elején divatját multa; a sorrenden pedig annyit, hogy, az előbbi kiadások nyomán én is a 47-beli cyklus élére állítottam a *Dalaim* című költeményt, mely a Kovács-fele kézirat tanúsága szerint, még 46 őszén keletkezett, s a 47-ben írt költeményeket tartalmazó kéziratoss kötetből hiányzik. Továbbá, a nagy költő utolsó szerelmének peripetiáit lehető teljes és egységes képen őhajtván szem elé állítani, ugyan ezen cyklusba fölvettem azt a négy költeményt is, melyeket Petőfi (vagy talán özvegye), valamely delicat okból, meg akart semmisíteni, s melyek közül kettő már a közkézen forgó kiadásokból ismeretes. Az említett kéziratoss kötet tudniillik megcsonkítva került a Nemzeti Múzeum birtokába; hiányzik belőle a 141—42. lap, melyre, mint a tartalomjegyzékből látni, két költemény volt írva: *Fölösleges aggalom és Mézes hetek*; az első még Petőfi életében megjelent a győri Hazánkban, az utóbbi még lappang. A kéziratból kitörült három darab közül a *Koronázás* (Heine után) már az első Dízskiadásba felvétellett, a másik kettőt (*A betegséggel szomszéd a halál . . . , Szép levél . . .*) csak legújabbán sikerült kiragadni a feledség homályából. E két utóbbi különösen becses adalékul szolgál Petőfi szív-életének ezen korszakához, s egy-egy fényes lapját képezi ama szerelem történetének, mely változatos fordulataival, hol kín, hol gyönyör lángjában lobogtatja e nemes geniust, a legszebb dalokat sugallva neki, melyek magyar költő lantján valaha megzendültek.

A Függelék beosztását Zsengék-, Kihagyottak- és Töredékekre talán nem szükség bővebben megokolni. Itt — a mennyiben kideríteni lehetséges volt — szintén az időrend szigorú megtartására törekedtünk. Vajjon célunkat elértük-e vagy elhibáztuk: a szakszerű bírálat lesz hivatva eldönteni. Terünk sokkal szűkebben van kimérve, semhogy a sorrend megállapításában követett eljárásunkról ez alkalommal szót adhatnánk. Annyit jó lélekkel mondhatunk, hogy itt is ép oly scrupu-

losus gondosság és figyelmes körültekintés vezérelt benünket, milyet a ránk bízott feladat átalában megkövetel.

Székes-Fehérvárt, 1890. márczius havában.

HAVAS ADOLF.

E sorok záradékául legyen szabad két óhajtásunkat kifejezni. Az Athenæum, mint föntebb mondtuk, csak régi *mulasztását* hozta helyre, midőn Petőfi költeményeinek *correct* kiadásáról gondoskodott. De még ezzel nem tett sokat. Kívánatos, hogy e *correct* szöveg a többi kiadásba is mentül előbb bevitessék, a mi csak úgy lehetséges, ha a sajtó alá rendezés munkája ezután is gondos, avatott kézre bízatik. Ezenkívül van még a társulatnak egy fontos, halaszthatatlan erkölcsi kötelessége, melynek teljesítése alól becsülettel nem vonhatja ki magát, t. i. *Petőfi összes műveinek végleges, kritikai kiadásáról* gondoskodni. Másfél évtized óta Petőfi költeményeinek sok ezer példányával árasztotta el a társulat a magyar könyvpiacot, s kétségtelen, elvitázhatlan tény, hogy Petőfi kiadása ezen idő alatt fényes üzletnek bizonyult. Ideje, hogy az Athenæum ne csupán üzleti érdekeire hallgasson, s megmutassa ne csak élelmes-ségét s találékonyságát kiadványai terjesztésében, hanem fogékony-ságát is irodalmunk érdekei iránt; ideje, hogy méltó emléket állítson a maga részéről is Petőfinek, oly kiadásban nyújtva a nagy költő gondolatkinsét, melyben a külső fény belső soliditással, a modern technika teljes dísze a philologiai tudomány kellő apparatusával egyesül.

HEINRICH GUSZTÁV.

Természetellenes.

(Priamel.)

Ifju lány, ki nem szerelmes,
Vásár, hol rád tolvaj nem les,
Vén uzsorás, a ki szegény,
Szomorkodó, szép vőlegény,
Vén pajta, hol nincsen egér,
Tél, a mikor se' hó, se' dér,
Kecske, melyen nincsen szakáll:
Ember ilyet alig talál.

BARTHA DÖME.

A HUNO-GÓT ATLIEPOSZ.

Hunfalvy Pál a «Századok» 1889. X. füzetében Xenopol munkáját bírálván, többi között a hun kérdésre is kiterjeszkedik, mondván, hogy Anonymus «meg a többi magyar krónikaíró a hunok szereplését a magyar történelemben a Nibelung-énekből vette ki», tehát, mivel a Nibelungen a XII. században alakulhatott, a hun monda nem származhatott magyar szóhadagyományból, hanem a magyar krónisták német forrásokból csempészték be a hun mondakört a magyar nép történelmi felfogásába.

A ki a hagyományok terjedésének, átvételének és átalakulásának menetét a népek irodalmában figyelemmel kíséri, percznyire sem fog kételkedni, hogy a hagyománynak, a tetszetős hősi elemek átvétele nálunk megtörténhetett s idővel talán a nép köztudatába általment és ma — tagadhatatlanul — még mindig a népies közfelfogásnak alkotó részét képezi. E tekintetben kiváló érdekességük Bruchmann nyelv-pszichológiai kutatásai, melyekből látni való, hogy sokszor igen messze fekvő gondolkörök reminiscenciái is fellelhetők a német népies költés öntudatlan vonatkozásaiban, fordulataiban, képeiben.¹⁾

Feltehető tehát, hogy az árja gondolkör egyik-másik sugara átvillogott az árjak közé helyezkődött magyarság poetikus alkotásaiba is, következve a hunokról szóló mondák kölesönvételek.

Csak hogy nézetem szerint, nem német, hanem gót kölesönvételek azok és pedig a hazában *megmaradt* gótok hagyományainak felvétele maradt meg a magyarság emlékezetében, azért lehetségesnek vélem, hogy Anonymus a németektől vette a Kriemhildáról szóló históriát, de hogy a magyar nép Attila hőstetteiről, kalandjairól, külföldi bravourjairól dalolt *még* a krónisták feljegyzései *előtt*, az oly valóságos, mint hogy az Atli- s a Nibelung-dalok összegyűjtésük előtt szintén a nép száján éltek és terjedtek Némethonban.²⁾

Szinte elképzelhetetlen, hogy Attila kiváló alakja csak a *szomszéd* népek elméjében indította volna meg a mondák poesisát, a midőn hazánk volt hadi miveleteinek bázisa, itt volt a hun élet színtere, ide tartottak az Atli és Thidrek-saga szerint is a szomszéd népek elégedetlenjei. A hun életnek, bármily rövid volt, oly fényesnek és imponálónak kellett lennie már a sagának hazánkban való csomósodása miatt is, hogy sem a kor szellemével, mely a mondaköltésre kiválóan disponálva volt, sem a nép-

¹⁾ Bruchmann, Psycholog. Studien z. Sprachgeschichte. 1888.

²⁾ Heinrich Gusztáv. A német irodalom története, I. 276—77. l.

psychológiával össze nem férőnek látom azt a vélekedést, mintha az egész hun mondakör idegen¹⁾ kölcsönvétel, a szomszédból áthozott mondai import volna. És habár sem a magyar irodalmi kutatás *eddig* módja, sem a *középkori nyelvek* összehasonlító tudománya még nem arra való, hogy p. o. konkrét esetre hivatkozzam, képes volna a hazánkban élt *nyelvek* és *gondolatok* maradványaiból a hunok, jászok nyelvét vagy a IX. századbeli magyarok s a későbbi kunok nyelvét rekonstruálni, a tisztán magyar elemet, sajátos népies felfogását az assimilálttól vagy a kölcsönvett idegentől élesen megkülönböztetni — mégis vannak egyes vonatkozásaink²⁾, p. o. a gót és norenn szavak között magyarosan (húnul?) megcsendülő nevek, igék, melyek arra látszanak utalni, hogy kellett valamikor egy *huno-gót korszaknak* lenni, melyhez közel esett a magyarság, vagy pedig a hazánkban két ízben megszállott gótok nem tűntek el nyomtalanul, hanem beolvadva a magyarságba, egyik-másik gondolatukat, szavukat átvitték a magyar észjárásba és mondai költésébe.

A gótok közül a nyugotiak 400 előtt laknak hazánkban, 30 évre reá a hunok következnek, majd a keleti gótok jönnek nyomukba. 489-ig a Dunántúlon ezek élnek s valószínűleg *ők*, nem a későbbi szlávok adtak a Balatonnak nevet (bald, baldó = nagy, hatalmas cf. Balth-nemzetség, Balti tenger, walden = vales, valor, validus stb.).³⁾ Azok a gótok végképpen ki nem költözködtek, sem ki nem pusztultak, mert az ethnologia népek kiirtását nem ismeri, hanem soká fenntarthatták magukat a Dunántúlt utánuk előzőnlő szlovének között is, fenn egyszersmind az Attila tetteiről szóló emlékeket. A három déli félszigeten elterjedt hatalmas gótság, melynek Itália, déli Franciaország⁴⁾, Spanyolhon gót kölcsönvételeit köszöni, csak hozzájárulhatott a Pannoniában hagyott huno-gót emlékek megerősödéséhez, úgy hogy mikor 300 évvel utóbb a beköltözött magyarság éppen a Dunántúlon telepedett le a legsűrűbben, a Dunántúlon kezdé meg a jövőendő állam talpköveit lerakni, még ép-ségben találhatta a dunántúli népek között a huno-gót reminiscenciákat

¹⁾ Vámbéry, A magyarok eredete 192. l.

²⁾ P. o. 1. *malma* = por, dában mull = kupacz, halom, lappban = malm ércz, a magyar mál = hegy, domb. 2. *gards* = kert, ófn. = gart. 3. *salt*, sol = só. 4. *rikan tve rak* = gyűjteni, rakni. 5. *rinjus* = vade *reny*-eteg. 6. *maitan* = lenyesni, metszeni. 7. *hansa* = sereg (hemzseg). 8. *heiva* = conjux, ófn. higu, a szegedi *hékás* = feleség, férj. 9. *huqjan* = gondol, töpreng, *hökken*. 10. *hüzdjen*, őriz, töve huzd (gazda). 11. *hrassu* = heveesség. 12. *vamba* = has, vemh-es. 13. *hidjan* *πειδως* petere, illyrben: petljär = koldus, betyár. 14. *atta*: atya. 15. *lasios*: lassú, gyöngé, töve: lus (lusta). (? Szerk.)

³⁾ Diefenbach, Vergl. Wörterbuch der gotischen Sprache. I. 271. B. 12.

⁴⁾ A régi Burgund. (Nibelung).

s beleszótta hegedőseivel tulajdon poesisébe, különben is tetszetősnek találva a szerepet és jogcímét, mely hun örökségnek tekintette Magyarországot, hunok örököseinek a hódítókat.

Ez ugyan csak *conjectura*, mely bizonyításra szorúl, de ha az Eddának Atli-mondáját összevetjük Jordanes gót historicusnak adataival, és más mondák, hősdalok Atli-részleteivel, ha megrostáljuk azt tartalmi és alaki tekintetben, kivált a Nibelungot tartva szem előtt — nagyon valószínűnek látszik akkor, hogy Atli talán mégsem egészen a skandináv mythosnak személyesített alakja (Odin mellékeve), a mint ezt Grimm, Holtzmann és Simrock hiszik, sem egészen német eredetű termék, hanem valószínűleg a gót énekesek kedvelt mondai alakja, ki azután felvétellett a német törzsek, nevezetesen a kihalt burgund törzsnek ¹⁾, majd a skandináv részek mythosi körébe, hol azonban mindig *heterogen*, odavont személy volt, soha önálló mondának főhősét nem képezi.

Hogy az Atlimonda eredete a *gótok*, nevezetesen a keleti gótok költői forrásához vezet vissza, ezekből következtethető:

a) Maga Jordanes említi, hogy Attilára és Ermanrichra vonatkozó adatait, mint Paulus Diaconus a longobardokéit, a népdalosok énekeiből vette. Jordanes igen megbízható író más tekintetben, föl nem tehető tehát, hogy érdeke vagy czélja volt volna másokat megtévesztetni. Anonymusunk is gyakran hivatkozik a hegedősökre.

b) A Thiudareik (Detre) mondának gót eredetűségét épp oly kevéssé lehet kétségbe vonni, mint az Ermanrich gót királyról szólóét. Mind a név, mind a monda tárgya a gótok életéből, múltjából vett elemek. Sőt valószínűen Atli, Atila, Attila neve is gót eredetű ²⁾. 858-ban egy Atila nevű nyugoti gót fejedelem oklevelet állít ki Spanyolországban, azután ismeretes hun szokás, hogy a szomszéd királyok neveiket a békés együttélés biztosítéka gyanánt kiszokták volt cserélni. A hunok és a gótok századok óta egymás mellett laktak ázsiai hazájukban. Ermanrich idejében a hunok a gótoknak adófizetőivé lesznek és csak halála után bomlik meg a nagy hun-gót birodalom, hogy ezentúl a két nép szerepet cseréljen. A hunoknak sikerül a Duna-Tisza közén egy nagy hun birodalmat alapítaniok és felülkerekednek a gótokon, kiknek királyát, a nyugoti gót Theodorikot legyőzik. A két népnek történelmi parallelismusa, váltakozó emelkedése és bukása tehát kimagyarázná nekünk a huno-gót vonatkozásokat, másrésről e történelmi közös sors történelmi solidaritást vagy legalább is érdeklődést keltett a gótokban, kikről föl nem téte-

¹⁾ Kihalt nyelvről *Am Urquell* című folkloristicus folyóirat 1890. évf. 2. száma hoz érdekes adatokat.

²⁾ *Diefenbach*, i. m. I. 88. l.

lehetjük, hogy ha énekeik saját nemzeti hőseiket foglalták mondákba ¹⁾ (Thiudarich és Ermanrich), hogy nemzeti nagyságuk megbuktatóját, Attilát, hősi énekeikbe föl nem vették volna. Jordanes tud ilyenekről, hivatkozik rájuk. Hasonlóképpen Hugo Grotius (Historia Gothorum), s a ravennai püspök krónikája.

c) Valamint a Detre mondája lényegesen egybefügg Attila udvarkörével, hasonlóképpen a Hildebrand-ének, a Scopis Vidsidh, a Waltharius-monda hun elemei a mellett látszanak tanúskodni, hogy kellett egy *önálló*, *continentalis* (nem skandináv mythosi) eredetű *Atli-eposznak* lenni, melynek tetszetős motivumait, hősi vonásait a többi saga beleszötte saját poesisébe — így találjuk e hun elemeket a legrégibb német és angolszász mondákban éppen úgy, mint a Sighurdr-mondában, majd a Nibelung-liedben. Igen érdekes kivált az említett Scopis Vidsid angolszász eposz töredék, melyben a költő Widszid elmondja a Visztula melletti csatának lefolyását, hogy küzdött Ermanrich a hunokkal, hogyan Attila Ermanrichchal (!) «Ik was ad Hunnun — úgy kezdi — Atla ve a Hunnun, Ermanrik vea Got.» Hunnoknál voltam, Attila volt a hunok, Ermanrik a gótok királya. — A sok hun tulajdonnév is azt vallja, hogy az angolszász költemény tulajdonképpen egy elkallódott huno-gót Atli-eposznak angolszász variánsa, a mint az előbbivel összefüggésben levő IX. századbeli Waltharius (Waldere) eposz sem lehet más.

De mindezekben, úgy az Eddában s a Nibelungenliedben is — az Atli-eposz részletei csak úgy *odafüggesztett részek!* Éppen ez bizonyítja, hogy az Atli-monda nem lehet kizárólag német termék, hanem valószínűen eredeti gót-eposz, melyet Európának különböző törzsei, a skandinávok, angolszászok, burgundok, még szlávok is fölvettek nemzeti mondáikba. Mivel pedig a magyar hagyományban is jelentékeny szerepe jutott Attilának ²⁾, nem lehetetlen, hogy a néphagyomány is gót forrásból, nem a németből merített, ha már egyáltalában saját erejéből, tulajdon hazájában végbement nagy eseményekről nem birt nemzeti mondat kiformálni.

d) Hogy ugyanazt az Atli-mondát különböző népek különböző képpen fogták fel, bizonyítja egyfelől a Nibelungen és az Edda homlok-egyenest ellenkező változtatása az Atlieposz elemeinek, másfelől meg magának az Eddának ellenkező tartalmú Atlákvida és Atlamal dalai. A Nibelungenliedben Krimhilda tulajdon édes testvérén és czinkostársain áll bosszút megölt férjeért, a nibelungi kincs mellékes — az Eddában ellenben Gudrun (= Krimhilda) a kinsre vágyakodó Attilán és

¹⁾ A gót *spell* = *μῦθος*, *spillon*: mesélni eléggé igazolja gót mondák létezését.

²⁾ A szorosabb értelemben vett népdalok sincsenek e monda hijjával.

fiain áll bosszút bátyjainak meggyilkolásáért; amott előre föltett szándékból választja férjül Attilát, a mi éppen nem keresztényies, de nem is német vonás, és bosszút áll a testvérein, *nemzetségén* ejtett gyilkosságért, a mely szintoly hamisítatlan germán felfogás. Az Atlakvida egyáltalában hivebben másolja a germán világnézetet, mint az Atlamal s közelebb áll a históriai Attilához, mint az utóbbi. Amabban Atli keleti hidegséggel bánik nejével, emebben németes nyugoti bensőséggel ragaszkodik hozzá, még fiainak meggyilkolását is elnézi neki; ott cselvető, kapzsi, aranyravágyó, harczias, mint minden ázsiai nomád; emitt gyáva, ki sem öcscsének halálát nem tudja megbosszulni, sem nejével szembe nem száll, sőt tisztességes temetésért rimánkodik nála; az Atlamalba mint a Nibelungénekben fejükre gyűjtja a házat Gudrun — Krimhilda, hol a hunok (hnu) mind belevesznek, az Atlakvidában pedig maga harczol a hunokkal s Attilát később öli meg. Legjellemzőbb a kigyóbarlangról szóló rész, mely élénken mutatja, mennyire nincs igaza Grimmnek, ki az Atlamalt eredetibbnek, ősiibbnek tartja. Abban Gunnar (Günther) fogaival zendíti meg a húrokat, mivelhogy kezei meg vannak kötve; az Atlakvida közelebb jár az ősi felfogáshoz, mert *varázsdalt* énekeltet Gunnarral, melylyel Atli embereit megbénítja.¹⁾

Ha tehát az Edda-dalok sem egyfélék, hanem ugyanazon mondai sujet-tel különbözőképpen bántak el, ez csak a mellett bizonyít, hogy a dalok költői tetszésük szerint használták föl a *közös* mondát, egyik költő a másíknak felfogását át nem dolgozta, mert akkor oly lényeges különbségeket nem tüntetnének föl az Akvamál és az Atlamál, hanem a közösen ismert Atli-eposz részleteit és *variánsait* mindegyikök izléséhez képest használta fel. Ha külön Atli-eposz és variánsai nem léteztek volna, ez az eset *ugyanegy* népnek hősi balladáiban elő nem fordul vala.

A német mythos-fejtegetőket természetesen csak a Wölsungok és Nibelungok harcza érdekli a fennemlített mondákban, nekünk magyaroknak azonban a mi különleges szempontunk a mértékadó. Nézetem szerint a magyar folklore igen sokat talál a germanisztikában. Csak ki tudjuk azt zsákmányolni. Rövides cikkem csak utalás kíván lenni arra nézve, hogy az Atli-eposz vonatkozásait a Nibelungen-lieden s a hazai forrásokon kívül máshol is kell keresnünk.²⁾

Dr. CZIRBUZ GÉZA.

¹⁾ *Edda*, ford. Wolzogen, 361. 371. l.

²⁾ Első sorban e szempontból közöljük is. Különben szerző kiinduló pontját helyeseljük. Szerk.

PETOFI UJONNAN FÖLFEDEZETT VERSEŐIRL.*)

Dr. Ferenczi Zoltán, nem rég, Petőfinek kilencz, eddig ismeretlen költeményét fedezett fel, a költőnek a nemzeti Múzeumban levő kéziratában, melyeket a költő maga, kétségtelenül a megsemmisítés céljából, tintával áthúzogatótt. Ferenczi azonban, úgy a hogy, kibetűzte a költemények tartalmát és sietett azokat publicálni urbi et orbi, 3—4 helyen és kiadásban, s minden esetben sokkal nagyobb sietséggel, mint kellett volna. A versek nem tartoznak Petőfi jobb művei közé, de többekévéb mindeniken van valami geniuszának bélyegéből s Petőfi műveinek teljes kiadásában — a tény elmondásával, hogy ezeket a költő nem tartotta a fenmaradásra méltóknak — helyet foglalhatnak, de nem úgy, a hogy azokat Ferenczi elhamarkodva közölte. Az olvasás kétségtelenül hibás; nem hű az eredetihez; itt-ott az olvasó szeme is könnyen kijavíthatja; minden esetben meg kell bírálni az érthetetlen, vagy hibásnak látszó helyeket s az áthúzogatótt kéziratot még egyszer, nagy gonddal végig tanulmányozni. A felülbírálás körülbelől mindenik versre ráfér, de legjobban az első és utolsó követeli meg azt. Az elsőben (Álmodva című) az 1. 7. és 8. versszakok érthetetlenek úgy a hogy közölve vannak; az eredeti kéziratban másnak kell lenni. De legjobban csúffá van téve az utolsó, IX. számú, «A nagyszombati csata» című költemény, melyből két versszaknak (2. és 4.) az egyik fele egyszerűen érthetetlen badarság, s Ferenczi egy árva jegyzetkében sem tartotta szükségesnek, hogy erről némi felvilágosítást adjon.

Tentával, a megsemmisítés céljából áthúzogatótt sorokról lévén szó, tévedése könnyen érthető, s az, hogy úgy itt, mint valószínűleg másutt is, kombinálni volt kénytelen; csak azon csodálkozunk, hogy olyan képtelenségnél, minő a második versszak két utolsó sora, megtudott állapodni. Ime az egész:

Szörnyű csata lesz . . . jön előre az ellen,
Mint sáskasereg!
Nem döbbsenni meg,
Bármilyen erős, a szívnek kell? . . .

A két utolsó sorban sem értelem, sem rhythmus, sem a követelt rím. Ilyet nem csak Petőfi le nem írhatott, de nem az utolsó selmeczi tót deák sem, penna-próbaképen (ha ugyan vannak még Selmeczen tót deákok).

Épp' oly érthetetlen csodabogár a negyedik versszak két első sora, mely így hangzik:

*) Lásd: Budapesti Szemle. 159. sz.

Vannak szíveink, de a lelkesedéstől
S nem félelem által; az ellen akárhány!

Magyar ember mondja, hogy: van szívünk, van fejünk, van eszünk; — de azt, hogy *vannak szíveink*, sohasem.

Azonban engedjük meg e kifejezés lehetőségét; még akkor is, mi értelme van az ég alatt annak, hogy: vannak szíveink, de a lelkesedéstől stb. Pedig azt hiszszük, hogy itt a helyes értelmet igen könnyű lett volna Ferenczinek kitalálnia, ha nem siet annyira.

Majdnem *bizonyosak* vagyunk róla, hogy az első szó az eredetiben: *vernek*, a mi által az egész egyszerre érthetővé, világossá válik:

«*Vernek szíveink*, de a lelkesedéstől s nem félelem által; az ellen akárhány!» Ismeretes dolog lévén, hogy a *félő* ember szíve is erősebben *ver* a rendesnél, de a *lelkesedetté* is. Petőfinél ez a megkülönböztetés van, a mi egyszersmind a versnek is egyszerre értelmet ad.

De egyszersmind, innen visszatekintve, körülbelől megfejtethetjük a második versszak értelmét is. Combinatio ez is, de legalább van értelme s van valószínűsége. Szerintünk, (a kéziratot nem ismerve) a második versszak így lehet írva az eredetiben:

«Szörnyű csata lesz . . . jön előre az ellen,
Mint sáskasereg!
Nem döbben-e meg
Bármilyen erős, nagy a szív a kebelben?»

Így egyszerre tiszta értelme van a mondatnak; megvan a rím, a rhythmus; érthető a kérdőjel a versszak végén (ha ugyan azt nem a közlő tette oda, saját kételyének jelzésére). Ennek a második versszaknak gondolatát folytatja és részletezi a harmadik, elmondva, hogy mennyi minden rengeteg ellenség — morva, cseh, német — jó ránk; s az amott feltett kérdésre, hogy nem döbben-e meg a szív ezek láttára, bármilyen nagy s erős legyen is: a negyedik adja meg a feleletet, mondván:

«*Vernek szíveink*, de a lelkesedéstől
S nem félelem által; az ellen akárhány!

Szintén hibásan olvasottnak tartjuk a következő sor egy szavát. A sor, Ferenczinél, így hangzik:

vezess *soraikba*, hazánk lobogója —

azt hiszszük, az eredetiben *soraikra* áll. A ba-be rag, ily használatban, békés csatlakozást jelent; itt pedig az ellenség sorairól van szó, melyet a magyar megtámadni készül, s a támadás ragja a *ra-re*, mint azt a *rátámad*, *rajta* ütött, *soraikra* ütött, *rárohant* az ellenségre; *hajrá!* *rajta*, *rajta!* stb. kifejezések eléggé bizonyítják.

Mindezeknek folytán szükségesnek tartjuk a közlött versek kritikai

átvizsgálását s a költő kéziratának még egyszer pontos, lelkiismeretes áttanulmányozását. Petőfi authenticus szövegének helyreállítása megérdemli a fáradságot és érdeklődést s talán a kézirat átvizsgálása nem fogja a mi kombinációnkat egészen cserben hagyni. Az I. számú versben is bizonyosan hibák vannak, de azoknak megfejtésével most nem vesződünk.

Egy dolog minden esetben bizonyos, s ez az, hogy Petőfi a közlött szöveg egy részét absolute nem írhatta, mert az egyszerűen nonsense; s ebből következik a másik, hogy tehát nem kell sajnálni a fáradságot az eredeti szöveg értelmének lehető helyreállítása érdekében.

BARÁTH FERENCZ.

AZ KOPASZSAGNAC DICZIRETI.

A XVI. század magyar irodalmának forrásait jobbára az idegen irodalmak műveiben találjuk meg; így vagyunk «Az kopaszsagnac diczireti» című humoros munkával is, mely magyarul Kolozsvárt, 1589-ben látott nyomtatásban legelőször napvilágot. E munka egyetlen teljes példánya az erdélyi Múzeum kolozsvári könyvtárában van meg; erről másolta le és adta ki Gyalui Farkas 1890-ben Kolozsvárott. A kiadó, Szabó K. «Régi magyar könyvtárára» hivatkozva eredeti, magyar munkát lát benne. «A munka eredetiségét bizonyítja, hogy benne több magyar szokásról van emlékezet.» Majd tovább is az előbb említett munkára támaszkodva, a XVI. század egyik legjelesebb magyar irodalmi termékének állítja és azt is felemlíti, hogy Simonyi Zs. a «Nyelvtörténeti Szótár» szerkesztésében szóanyagát felhasználta. Mindenesetre elég érdemes munka arra, hogy egy pár szóval rámutassunk eredeti forrására.

Forrását a görög irodalomban találjuk meg Synesiosnak (Φλακκας (φλακκρίας) ἐγκώμιον) (Laus calvitii) című munkájában. Synesios nálunk nem nagyon ismert író, de a németek, mint a kiadások számából látom, eléggé foglalkoznak vele, mint a Kr. u. görög irodalom egyik jelesebb képviselőjével. Synesios 370-ben született a kyrenei Pentapolisban. Ifjú korában különösen a bölcsélettel foglalkozott, majd megismerkedvén a kereszténység tanaival, elhagyta pogány vallását, megkeresztelkedett s nemsokára ezután Theophilos alexandriai püspök pappá szentelte, majd szülővárosában püspöknek válaeztatott. Fiatalon, valószínűleg 413-ban halt meg. Írt bölcséleti és vallásos munkákat.*)

*) Christ, Geschichte der griechischen Litteratur. P. 650—54.

Munkái közül tárgyunkhoz a kopasság dicsérete tartozik, a melynek az említett magyar mű kivonatos szabad fordítása vagy jobban mondva átdolgozása, de vannak benne kisebb eredeti magyar részletek is.

Azon kérdés megvilágítására, hogy mi eredeti e műben, mi nem, legcélszerűbbnek találom a magyar átdolgozás rövid vázlatát adni, hozzá jegyezvén a fejezetek számát Synesios említett munkájából.

A magyar munka bevezetésében elmondja az átdolgozó, hogy több vendéggel együtt vacsorára hívták meg s a lakomát — magyar szokás szerint — kalapjukat levéve költötték el. A vendégek között volt egy kopasz öreg ember is, kinek a kopasságán az ifjak mosolyogtak. Egyik fiatal ember hozzá hajolva azt sugá fülébe, hogy a házi gazda azért hívta meg a kopaszt, hogy «kevesebb gyertyája keljen el, mert az feje, mely sima és fényes, szabadon eleget látunk világánál». A másik szomszédja hallván e tréfát, még hozzá tette a következőket: «Bezzeg könnyű volna imez jámbort beretválni, bizony azután sem gazdagulhatnak meg a borbélyok.» E megjegyzéseket észrevevén az öreg ember, elkezdte a kopasságot dicsérni. A munka e bevezetése eredeti, de a következő pontokban csak néhány észrevétel, példa származik az átdolgozótól. A főbb pontok a kopasság dicséretében a következők:

1. A kopasság dicsérendő, mert a haj és szőr «igen alávaló marha». Syn. 15. c.

2. A kopasz emberek minden időben becsületesek, tudósok és bölcssek voltak. Az eredeti munkában elszórtan több fejezetben van bizonyítva.

3. Mi az oka, hogy akkor eszesül meg az ember, mikor meg kezd kopaszodni? Hasonlat a természetből, Syn. 7. c.

4. A bölcs emberek, ha a természet hajat adott is nekik, «ő magok szabad akaratjuk szerint megkopasztják magokat.» Miért? Hasonlat az égi testekről. Syn. 8. 10. 11. 15. 23. c.

5. A kopasság használ az egészségnek. Syn. 12. c.

6. «A vitézlő rendnek is haszontalan a sok haj, csak az asszonyi állatoknak adott a természet hosszú hajat.» Syn. 14. 16. c.

A befejezésben kimondja, hogy a ki hajában gyönyörködik, az asszonytermészetű, és figyelmeztet mindenkit, hogy ne gunyolják a kopaszokat, mert azokat az Isten adta mi közénk vezérül! E befejezés is eredeti.

Synesios munkája 24 fejezetből áll, ebből az öt első cap. teljesen hiányzik; a többiből is sokat kihagyott a magyar átdolgozó. Kihagyott sok idézetet a görög költőkből; kihagyta a pogány történeteket, s helyettük a bibliából hozza fel Eliseust és az apostolokat s felemlíti a keresztény papoknál divatozó «pilist».

Hogy miként veszi át a példákat és bizonyítékokat, arra nézve szolgáljanak felvilágosításul a következő példák:

Ὁμολογεῖ δὲ καὶ ἡ φύσις τῶ νόμφ·
γυνή μὲν γὰρ οὐδεμία τῶν ἐξ αἰῶ-
νος ἀναδεδεικται φαλακρά· καὶ οὐκ
ἔρσεις, ὡς οἱ κεκρύφαλοι κρύπτου-
σιν· αἱ γὰρ κωμωδία καὶ διὰ τού-
των ὁρῶσιν· εἰ δὲ τριχορρύτης τις
ἔγενετο, νόσον τινὰ ταύτην νοσεῖ,
καὶ δι' ἐλαχίστης ἐπιμελείας εἰς
τὸ πεφυκὸς ἐπανέρχεται· ἀνδρῶν
δὲ, οὐδὲ καὶ ἄξιον ἄνδρας καλεῖν,
οὐ ῥάδιον εἰπεῖν, ὅστις οὐκ ἔφθασεν
εἰς τοῦτο τῆς φύσεως. 14. c.

Καὶ οὐχ οὕτω μὲν ἄξιον, ἐτέρως
δὲ γίνεται· ἀλλ' ἀκούσαις ἂν ὁπο-
κοριζομένων καὶ ἀντικρυς σελήνια
καλοῦντων τοὺς φαλακρούς. 10. c.

Καὶ μικροῦ με παρηλθεν αὐτὸ
τοῦτο τὸ πάντων εἰπεῖν οἰκειότατον,
ἡ σελήνη καὶ τῆς σελήνης αἱ φά-
σεις, αἷς φαλακρῶν παιδες ὁμώνυ-
μοι καὶ ὁμοιοσχίμονες. Καὶ γὰρ
ἄρχεται μηνοειδὴς ἡ φιλιτάτη, καὶ
διττόμοιος γίνεται, καὶ πάλιν ἀμφί-
κυρτος· τελευτῶσα δὲ ἤδη πανσέ-
ληνος. Καίτοι τοὺς εἰς ἄκρον εὐτυ-
χίας ἐλγλακώτας, αὐτοὺς λέγω τοὺς
πανσελήνους, θέμις ἤδη καὶ ἡλίους
καλεῖν. 11. c.

«(Azt írják a tudós emberek),
hogy egy asszonyi állat is nem ko-
paszul meg, hanem ha kinek be-
tegségben hull el az haja, de az
ismét megnő. Az férfiak közül pe-
nig az, kit ugyan férfinak kell
mondani, egy sem kerülheti el a
kopaszságot.»

«A hold pedig, hogy kopasz lé-
gyen abból is megtetszik, hogy köz
példa beszédben is, az kopaszokat,
mikor látják, azt szokták mon-
dani: «Ám felkölt az Hóld». Mert
ugyanis szinte azonképpen telik
meg és nevededik az Hóldnak vilá-
gossága, mi képen az eszes ember-
nek fejről hull le az haj. Legelő-
ször az Hóld csak olyan, mint egy
Sarló, azután félig telik, végre tel-
jességgel éppen világos. Szinte
azonképpen az kopaszoknak is gya-
korta először az homlokról hull le
az haj, azután lassan-lassan elko-
pik az utóbbi is, és végre olyan
lesz, mint egy teljes Hóld és úgy
fénylik mint az Nap».

Ezekből látható, hogy a munka nem eredeti, hanem átdolgozás. Az író az 1553. évben megjelent görög kiadást használta, mert Krabingerus I. G., kinek kiadása kezemenl van, ezt tartja a legrégibb Syn. nyomtatásnak, és utána már Petaviusé következik 1612-ben.

Ennyiben óhajtottam az érdekes művecske eredetéhez szólni; kellemes perczeket szerzett a vele való foglalkozás és meg is érdemli az olvasást az eredeti, dór nyelvjárásban írott görög munka úgy, mint a magyar átdolgozás, mert Petavius szerint Synesios «in vilissimæ rei

præconio immensam quandam ingenii vim atque ubertatem præ se tulit»; de különösen az «érdeklettek» figyelmébe ajánlom, kik vigasztalást és örömet meríthetnek belőle, mint a szerző mondja: «Gaude calua cohors, capitis nam gloria vestri, Cynthia fulgenti nunc velut orbe nitet.»

Sopron.

BOGNÁR T. D. *)

NÖLDEKE PERZSA TANULMÁNYAI.

Bármely tudomány önálló művelhetésének egyik alapfeltétele az, hogy ismerjük kimerítően a szakirodalmat, mely az illető tudománnyal foglalkozik. Ez sok tévedéstől ment meg bennünket, haszna pedig kiszámíthatatlan. Ezt tartva szem előtt, főleg hazai viszonyaink közt az indogermán összehasonlító philologia alapos művelése érdekében van mindenesetre az, ha időről-időre e tudomány irodalmának egyes kiválóbb termékeire a figyelmet felhívjuk. Kezdjük a sort a bécsi tud. akadémiai «Sitzungsbericht»-ek újabb köteteivel (116, 117, 118 : 1888—89).

a) A 116. kötetben (1888) találhatók: *Schuchardt*, Kreolische Studien VII. Ueber das Negerportugiesische von Annobom és: *Kreolische Studien*. VIII. Ueber das Annamito-französische. *Bühler* és *Zachariae*: Ueber das Návasáhasánkacharita des Padmagupta oder Parimala. — *Tomaschek*: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, I. Ueber das Arimaspische Gedicht des Aristeas, — és, a melyet tüzetesebben ismertetni akarunk, *Nöldeke*: Persische Studien.

A sémi philológiának és az arab nyelv által az arab hódítás következtében erősen befolyásolt új perzsa nyelvnek kitünő ismerője Nöldeke Tivadar, strassburgi egyetemi tanár, e dolgozata bevezetésében rámutat arra, hogy mily nehéz valakinek az iráni nyelvjárások összes területét némi biztossággal áttekinteni. A ki a szanszkritről fordul az Ávesztához, ritkán tudja az új perzsát, mire pedig nagy szüksége volna. Megfordítva azok közül, a kik jobban ismerik az új perzsát és a szükséges arab nyelvi és irodalmi ismeretekkel is rendelkeznek, csak kevesen képesek az Áveszta önálló nyomozására. A pehleviben (középperzsa a Sasanidák korában, kik Kr. u. 216-tól 400 évig, az arab hódítás koráig, uralkodtak Perzsiában) mindnyájan kontárkodunk. Az újabb iráni népnyelvekből is csak kevesen tudnak annyit, hogy azt nyelvtudományilag értékesíthessék. Mindenütt tökéletlenség! Itt tehát különösen arra vagyunk utalva, hogy egymást kölcsönösen támogassuk.

*) Vajon nem közvetve valamely latin átdolgozás alapján írta-e a magyar szerző művét?
H, G.

Nöldeke is e közleményében az új perzsa nyelvből indulva ki, némi igénytelen adalékkal járul — saját szavai szerint — a régibb dialektusok ismeretéhez és pedig tárgyalja a *perzsa enyelgő formákat* (Koseformen) 1. *ôi*-val. Az *ôi*-végzetű perzsa enyelgő nevek különös módon belejátszanak az arab grammatikába. E végzet az arabban a hedsra 197-ik évében, tehát 818-ban Kr. u., *ûje*-nek hangzik: 'Abdûje. Talán még valamivel régibb Ibn Manâdhir satiricusnál, ki Ma'mûn idejében halt meg, *Serûje* (g=ds). Baššâr b. Burd a híres grammaticust, kinek rendszere a későbbiekre nézve irányadó lett, *Sibûje*-nek szólítja. A hedsra 3. századának végéről való 'Amrûje Ma'sûdî-nál.

E példák alapján az *ûje* kiejtés az arabban éppen az arab grammaticusok virágzása korában constatalva van, bár versekben sokkal több példa van az-*awaih* kiejtésre, mely utóbbi csak a grammaticusok tanítását tükrözteti vissza, s nem a kor tényleges nyelvhasználatát. A legrégibb Nöldeke előtt ismeretes példa az -*awaih*-ra nézve, még Hârûn idejéből: *Hamawaih*, Abû Muhammed al Jazîdî grammatikusnál. Ibn ar Rûmînál (meghalt a hedsra 280-ik évében 901-ben Kr. u.) előfordul *Sibawaih*. Bizonyára szintén meglehetősen késő korból való 'Amra-*waih*.

Elfogadhatjuk tehát, hogy az élő arab kiejtés *ûje* volt, melynek kerülésére az arab grammatikusokat az indította, hogy az arabban e hangsuccessio szokatlan, s az arab ember által lényeges változtatás nélkül ki nem ejthető. A népies *ûja* vagy *ûje* már maga is a perzsa *ô*-nak alkalmazása volt az arab kiejtéshez.

A perzsa Firdausi-nál a Kr. u. első évezred vége felé *ô*-ra akadunk, mire a rímek is mutatnak. És hogy e végzet több századdal előbb sem hangzott másképp, azt a görögöknél és örményeknél található perzsa nevekből láthatjuk, melyek e végzetet feltüntetik.

II. Chosrau Parvêz sokat említett nagybátyja Theophylactnál (4, 2) *Bvdôns*, az örmény *Sebêos*-nál *Wndo*j perzsául *Bindô*i, arabban *Bindûje*. Az óperzsában előfordul *Winda-frana* ('*Ινταφέρνης*), mely a Fick által (*Die Griechischen Personennamen*) oly szépen kifejtett indogermán névelmélet szerint az ôstypust mutatja, azaz két részből álló teljes név; *Bindô*i, **Wîndô*i-ban szintén általános indogermán szabály szerint, az ôi enyelgő végzet az első részhez járul közvetlenül.

Az 5. századból való *Adôns* Photiusnál := perzsa Dadô*i* arabban Dadûje, a perzsa vértanúk syr actáiban a 4. századból (G. Hoffmann, *Syrische Acten persischer Märtyrer*) Dadô e. h. Dadô*i*. A Datojean patronymikum az örmény *Sebêos*-nál még az eredeti *t*-vel van. Származik egy *dâta*, *dad* 'törvény' szóval alakult összetételből, mint pl. *Σαταφέρνης*, Dâdhbundâdh, Dâdhburzmîhr (tabaristâni pénzekén).

,Schéro*i* előfordul St. Martinnál (Mém. sur. l'Arm. 1, 324),

,Chiro' Brossetnál (Coll. d' hist. arm. 1, 70), a görögben Σειροίης, Σειρώης perzsa Širôî, arabban Širûje = šêr ,oroszlán' előrésszel, melyhez ôi végzet járult.

Nöldeke szerint valószínű, hogy hasonló a képzés Bayóας-ban is Βαγανάτης-hez viszonyítva.

Hasonló hangzású híres név, melyről azonban Nöldeke nem tudja, hogy csakugyan ide tartozik-e, Βόης. Bojegan („Poiégan“) patronymikum már II. Sapor alatt előfordúl (byzanci Faust, 4. száz. örm. író ford. Langlois 264). Ez Bôî kiejtés mellett szól, az arabban ugyancsak Bûje különböző emberek neve, úgy hogy egyáltalában nincs okunk a Buidák nevét Buwaihidákkal feleserélni.

Így a perzsa -ôî bizonyítása tekintetében egészen a 4. keresztény századig jutunk (Nöldeke itt azt mondja: «az 5-ikig, ha nem feljebb is» ; ezt igazítottam, mert byzanci Faust 4-ik századi író, mit Nöldeke figyelmen kívül hagyott), tehát sokkal korábbi időbe, mint a legrégebb arab grammatikusok kora. Ezek szerint Nöldeke régebben (Tabari-fordításában p. 92) adott magyarázatát tartja fenn az ôî-ra nézve, melyhez Hoffmann György is csatlakozik (a Syr. Acten több helyén), hogy az ôî vagy ôë enyelgő formákat (ἐπιγοροιστικά) képez éppen úgy, mint a régi németben pl. Hugo. Kuno, Benno — Hugbert (és hasonlók) Kunrad, Bernhard helyébe lépnek (a mai németben rövid ö-vel Berne, Heine, Bernhard, Heinrich helyett). Tudvalevőleg hasonló képzések más indogermán nyelvekben is kimutathatók; a perzsáról lévén azonban szó, e perzsa ôî-val legelső sorban a mai kurdban igen kedvelt ô-végzetű enyelgő formákat hasonlíthatjuk össze, melyekre Nöldekét először Hoffmann Gy. figyelmeztette. Így a kurdban: «Hássô = Hásan, Mahô = Muhammed, Bekô = Bekri (inkább = Abû Bekr Nöld.), Khâlô = Khalil, Mustô = Mustafâ, Ibô = Íbráhîm, Ôsô = Jûsif [‘Othmân ? Nöld.] stb» (Sachau, Reise 161) muslim nevekkal.

Nöldeke részletes kimutatásából az ôî-ra nézve, álljanak itt az említetteken kívül még a következő érdekes példák: ar. Tirûje, a görögben megőrzött Τιριδάτης perzsa teljes névhez. Itt hozzátésem Nöldeke adataihoz, hogy *e név enyelgő formája a mai örményben is megvan a Tiroi-ean* (Tiroján) *családnévben*, hol az ean patronymikum (írva nyugati örmény módon *d*-vel, mi eredeti örmény *t* a második „lautverschiebung“ törvényei szerint). Három mechithárista testvért hívnak így. Ezek közül kettő, kiket személyesen ismerek, a velencei mechitharista szerzet tagja: T. Athanas az örmény nyomda igazgatója Velenczében és T. Jakab, az örmény nyelv rendk. tanára az erzsébetvárosi gymnasiumban.

A Τιριδάτης, Τιρίδαζος és Τετιούμης előrése T'irî, T'ir alakra utal, mely Tir a hónapok és napok izedhjei (istenei), sorában az Awestâ Tiš-trja-jának felel meg ugyan, de még sem egy vele hangtanilag (Spiegel,

ford. 3, XXI). Az örmény *Trê* isten- és hónap névre Lagarde figyelmeztet, ki (•Armenische Studien 152, Nr. 2245) a *Trê* és *Tir*-nek összefüggését az Awesta *Tištṛjá*-jával szintén tagadja. Jelentés tekintetében is *Tištṛja* ünnepelt, ragyogó csillag, a legnagyobb valószínűség szerint *Sirius*-*Tir*, mint csillag a hét (illet. öt) planeta közt a legkisebb, *Merkur*. Igaz, hogy ez sem eredeti jelentése a *Tír*nek, a mennyiben a babyloni nagy planeta istenek *Bêl*, *Bêlti*, *Nêrgal*, *Nebô* helyébe bizonyára csak aránylag későn kerültek synonymául a régi iráni istenek *Hormuzd*, *Náhêdh*, *Bahrâm*, *Tír* éppen úgy mint ez a görögöknél *Zeus*, *Aphrodite*, *Ares* (vagy *Herakles*), *Hermes* (vagy *Apollo*) istenekkel csak a Perikles utáni időben ment végbe. Iránban, mely szemlélhető istenekben szegény, nehéz volt a szükséges számot megtalálni és azért *Saturnus*-nak babyloni neve *Kêwân* megmaradt. Így van az, hogy *Tír* istennek valódi jelentéséről és etymológiáról nem tudunk még ez ideig semmit. Maga az istennév már az 5. században Kr. e. előfordúl *Tiṛōdātēs* alakban II. Artaxerxes alatt és később is gyakran az arsacida királyok nevei közt. Képezve van, mint *Ματθαδατης* stb; jelentése 'Tíradta' a Tiro datus. — *Τειριτόνυχης* 'Tir nemzetségéből' (Phot. 34^a) még valamivel régibb. Vele szemben áll: *Μιθραδατης*, *Mithra* nemzetségéből v. ö. a görögben *Μιθρηνης*, *Τιριβαζος*-ban bázû 'kar', fordúl elő v. ö. *Μεγάβαζος*, *Βαγαβαζος* = *Bagabázû. Végre az utolsó Darius eunuchja *Τίρεως*, mely talán egyszerűen *Τιραῖος* helyett van írva, szintén enyelgő forma -ai végzettel, melyről szintén lesz szó.

Az -ói enyelgő forma járul még a következő eredeti perzsa nevekhez is:

Gušnôî Hoffm. Syr. Act. Nr. 618 megfelel *Gušnasp*, 'ménlő' elő-résznének.

Ar. *Dostôî* (Dhahabî, Muštahîh 200) dost 'barát' szóhoz.

Ar. *Dinûje din* 'vallás' szóhoz (sásánkori *dên*). *Dêndôî*, (Hoffm. Syr. Act. 56.), mely Hoffm. szerint hypokoristikum *Dêndâdh* helyett, a második rész kezdetét is megőrizte, mi másutt is történik.

Ar. *Sibuje* = perzsa *Sibucht*, *Σιβόχτης*, az örmény *Elisäusnâl* (5. sz. Kr. u.) *Sebucht*.

Ar. *Šahrûje*; perzsa *Šahrô* nőnév, melyet Graf helyesen mond ZDMG. 23, 381 jegyz. *Šahrubanu* rövidülésének.

ar. *Mihrûje* meglehetősen gyakori olyan nevekből mint *Mihr-Narseh*, *Mihr-Hormizd*.

Narsôî Hoffm. Syr. Act. 103 — *Narseh*-hez.

Keresztény nevek:

syr. *Abrôî* = Abhrâhâm.

ar. *Mattûje* — *Ματθαῖος* stb.

Az írâniaknak az islámra térésével egyidejűleg, a mi nevezetesen

Chorásánban már korán és csoportosan ment végbe, az iráni országokban muslim nevek is használatba jöttek. Ezekből is előfordul pl.:

ar. 'Abdûje e helyett: 'Abd Allah.

ar. Ibrûje = Ibráhím.

ar. Sammûje — Ismá'il enyelgő alakja, kurdban Samô (figyelemre méltó, hogy a perzsák a kettőzést sokáig nem mondták ki oly pontosan, mint az arabok).

Kétségtelenül ide sorozható:

syr. Bábôi, Bábó.

ar. Bábûje, mely a Firdausinál nem ritka báb ,apó' perzsa gyermekszóhoz (Lallwort) tartozik, kurd, bábó ,apa' és párja mām-tól (Firdausi és mások), syr. nőnév *Māmôî*, ar. Māmûje = *Μαμαία*.*)

Csak az itt elősoroltak is fogalmat adhatnak e perzsa ôi enyelgő forma kedveltségéről és nagymérvű elterjedéséről az arab nyelvterületen.

Ezek után áttérhetünk a másik enyelgő formára:

2. az *ai-ra*.

Már az ó-perzsában vannak ai-végű rövidült nevek, melyek minden valószínűség szerint szintén enyelgő érteményűek. *Βαγῶας* mellett van *Βαγαῖος*, mely *Bagabuchša* (*Μεγαβυχος*), *Bagābigna*, *Βαγαπάτης*, azaz *Bagapāta* (*Μεγαβάτας*, *Μεγαβάτης*) stb. helyett állhat. *Βαγαπαῖος* a második rész kezdő hangjával, valószínűleg = *Βαγαπάτης*. — 'Ariaῖος = Ari-járamna ('*Αριαράμνης*), '*Αριοβαρζάνης*, '*Αριόμαρδος* vagy hasonlók.

'*Αριβαῖος* a második rész kezdő hangjával, tehát körülbelül = '*Αριοβαρζάνης*. — *Μιτραῖος* = *Μιτραδάτης*, 650. évnél később újabb alakban Mikrai vagy Mhrê. A második rész kezdő hangja van megint *Μιθοβαῖος*-ban, mely körülbelül = *Μιθοβορζάνης*. — Éppen így '*Αρταῖος* (Artachšathra, Artawardija stb.), *Τιραῖος* és Tirê.

A kurdban Osê = Osman, Hasê = Hasan és sok más hypokoristikum van *ê*-vel (-ô mellett) mint kâkê ,testvér' kâkô = perzsa kâkôî ,az anya testvére'.

Most következnek az enyelgő formák:

3. *aka*, *ak* kicsinyítő képzővel, mely még ma is élő képző gyakran lép erősen megrövidült tulajdonnevekhez. V. ö.: *Δίνλλος*, *Θράσανλλος*, *Δημιλλος* és *Δημιλλας*; német személy és családnévknél: *Friedolin*, *Friedel* = *Friedrich* vagy hasonló, *Willeke* = *Wilhelm* v. has. *Heinichen*, *Heineke* stb. *Nöldeke* is (hoch-deutsch *Nöldechen*) elül van rövidítve (*Arnold*).

*) Érdekes itt említeni, hogy az erdélyi örményben *bābu* ,nagyapa', *māmu* ,nagyanya'. P.

Φαρνάτης mellett előfordul *Φαρνάβαζος* stb. — *Ἀριάνης* mellett *Ἀριαράθης*, Arijárâma stb. — *Σπατιάτης* mellett *Σπατιάας* és *Σπταμίνης* Aršaka (*Ἀρσάτης*) Aršâma, *Ἀρσάμης* vagy *Ἀρσαμίνης* mellett (aršan-hoz v. ö.: Chšajâršâ, Sjävaršâna) — *Vasaces*, az örmény *Wasak*, összetétel a *was* ,sok' szóval. — *Mihrak* = *Mithradâta (*Μιτραδάτης*), újabb alak *Meherdates* — *Mazdak* = *Ohrmazd*, *Hormizd* (Ahura *Mazdâ*), miből következik, hogy a hypokoristikumoknál az alapúl szolgáló nevek elől is rövidülhetnek.

Az örmény *Πλάσιος* (Procop Goth 3, 26.) is ide sorozható. Több névnel ugyanazon elem részint *ôi*-val, részint *ak*-kal van ellátva például *Mihrói, (ar. Mihrûje) Mihrak stb. (ugyanaz ai-val: Mihrâi).

Az enyeltő neveken kívül szó van még Nöldeke ez értekezésében a *Tir* alakról, melyet már beleszóttünk alkalmas helyen ismertetésünkbe, továbbá a *spihr* ,ég' és *zahr* ,méreg' szavakról.

A *spihr* eredetibb alakja Nöldeke szerint *spithra v. ö.: *Σπιθραδάτας*, *Σπιθριδάτης* ,ég adta' v. ö.: *Μαδάτας* ,a hold adta', *Atare data* *Ἀτραδάτας* ,tűz adta' *Ἀβραδάτας* ,felhő adta'.

Zahra szó jelentése ,epe', synonymje *zardab* ,sárga víz' (kurd žerāv). E *zahra* ,epe' a *zard* ,sárga' szóval vonható együvé, mely *zarta vagy *zrta-ra megy vissza. Ebből képzett *zartak-ból lehet *zathrak, *zahrak, *zahra*. Ugyanez a görögben *ζόλη* ,epe' awest. *zâra*. A népfelfogás a keserű epét a méreggel szereti kapcsolatba hozni. A perzsa *zahr* méreg szó, mely korán átment az arámba és örménybe is, e szerint nemcsak alakilag, hanem jelentésileg is összefüggne a perzsa *zahra* ,epe' szóval. — Hübschmann ezt ZDMG 38, 424. v. gán ,ütni, ölni'-ből vezeti le.

b) A bécsi Akad. Sitzungsberichte 117. kötetében (1888.) érdekes *Tomaschek* cikkének folytatása: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II. Die Nachrichten Herodot's über den skythischen Karawanenweg nach Innerasien — (és az altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából: *Grunzel*, Die Vocalharmonie der altaischen Sprachen 1—42.)

c) a 118. kötetben (1889); *Dvorak*, Husn u dil, és *Miklosich* Die slavischen, magyarischen und rumunischen elemente im türkischen Sprachschätze.*)

Dr. PATRUBÁNY LUKÁCS.

*) Megjegyzem, hogy a Sitzungsberichte egyes közleményei különlenyomatokban is megszerezhetők.

HAZAI IRODALOM.

M. Tullii Ciceronis De finibus bonorum et malorum libri quinque, edidit *Geyza Némethy*. Budapestini, 1890, sumptus fecit R. Lampel. 180 l.

E szövegkiadásommal, mely mint a «Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum in usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk de Ponor» című gyűjtemény egyik kötete látott napvilágot, tan-könyvirodalmunknak egy nagyon érezhető hiányán akartam segíteni. Tantervünk ugyanis a VIII. osztály számára Cicero philosophiai munkái közül a *De officiis*-t és a *De finibus*-t ajánlja olvasmányul. Míg azonban az elsőt, melynek magyarázatos kiadását Köpesdy adta Lauffernél 1887-ben, sok intézetben olvassák, az utóbbit mindenütt mellőzték azon egyszerű okból, mert eddig nálunk se magyarázatos, se szövegkiadása nem jelent meg. Mivel meggyőződésem az, hogy e munka, mint az ókori ethika rövid compendiuma, nagyon alkalmas a VIII. osztály philosophiai tanulmányainak kiegészítésére, addig is, míg magyarázó jegyzetekkel kísérni alkalmam lesz, kiadtam legalább a szöveget abban a reményben, hogy kartársaim mint a tanterv intentióinak megvalósítására szolgáló, a maga nemében egészen új segédeszközt szívesen fogják fogadni.

A szöveg megállapításában a tudósok közmegegyezése szerint három kétségtelenül legjobb kéziratot kell követnünk: az első s legrégibb a vatikáni könyvtárban őrzött Palatinus 1513 (A), a másik az ugyanott található Palatinus 1525 (B), a harmadik az Erlangensis (E); az összes többi kéziratokat a rosszabbak (*deteriores*) kategóriájába kell sorolnunk. A családfe megállapítását illetőleg Madvig óta mindenki megegyezik abban, hogy A-val szemben EB ikercodexek külön csoportot képeznek; véleménykülönbség csak annyiban van, hogy, míg Madvig a rosszabb kéziratokból egy harmadik csoportot állított össze, *Schiche Th. a Zeitschr. f. das Gymnasialwesen* 1879-ik évi folyamában a rosszabbakat A-val egy csoportba állította s ezeket is felhasználta A tekintélyének megerősítésére. Az eltérés különben nem oly lényeges, mert azt, a mire Schiche oly nagy súlyt fektet, hogy t. i. A a jók közt a legjobb codex, Madvig is elismerte, noha az elvet az E iránt való különös szeretetből, melyet ő használt fel először módszeresen, nem vitte következetesen keresztül. Már Baiter és újabban C. F. W. Müller Teubnernél megjelent Cicero-kiadásában hívebben ragaszkodtak A-hoz, mint legrégibb s leg-hitelesebb tanúhoz, s magam is főleg abban tértem el Madvigtól, hogy e kéziratnak EB-től eltérő olvasásait, a hol csak lehetett, a szövegbe felvettem. Mivel azonban A csonka s csak a IV. k. 16. §-áig tart, ezen túl a rosszabbakkal szemben EB olvasásait emeltem érvényre.

A bevezetésben tekintettel arra, hogy Madvig nagy kiadása (harmad ízben megjelent Kopenhágában 1875) Cicero e munkájánál az egész szövegkritika alapja, felsoroltam mindazokat a helyeket, a hol a Madvig szövegétől eltérek. A ki e bevezetést a múlt évben ugyanezen gyűjteményben megjelent Aeneis-kiadásomával összehasonlítja, az első pillanatban talán hajlandó lesz következetlenséggel vádolni, mert míg Vergiliusnál a legnagyobb conservatismussal jártam el, ezuttal a régiebb és általánosan elfogadott javításokon kívül 15 oly coniecturát vettem fel a szövegbe, melyek az eddigi kiadások egyikében sem találhatók. A következetlenség azonban csak látszólagos, mert rossz kiadó az, a ki minden egyes esetben tért enged a maga, már akár conservatív akár divinatorius hajlamainak s nem a hagyomány természetéhez szabja kritikai eljárását. Már pedig Vergiliusnál oly hagyománynyal állunk szemben, melyet szokatlanul régi kéziratok s az ókori magyarázók és grammatikusok egész seregének tanúságai támogatnak, úgy, hogy a kritikusnak alig marad egyéb feladata, mint oly controversiák eldöntése, melyek már a régieknél megvoltak; ha tehát valahol, úgy itt van helyén az óvatos conservatismus, melyhez Ribbeck merész kritikája daczára az összes újabb kiadók ragaszkodnak. Ellenben a *De finibus* hagyománya nagyon ingatag alapon áll. Az összes Cicero-kutatók megegyeznek abban, hogy a *De finibus* aránylag fiatal kéziratának archetypusa már tele volt hézagokkal, közbetoldásokkal és a legkülönbözőbb romlásokkal, a minek következtében számos hely érthetlenné vált. Ilyen körülmények közt a conservatív kritikus, ha csak tudósok számára dolgozik, megelégedhetik ugyan azzal, hogy egy csomó csillaggal vagy keresztrel megjelöli a szöveg romlásait s jegyzetben felsorolja a javítási kísérleteket; mikor azonban ilyen munkát tanulók kezébe akarunk adni, hogy az olvasmány folytonos fennakadást ne szenvedjen, kötelességünk alkalmazni a javítás legvalószínűbb módját.

A már említett 15 új coniectura közül 6 a magamé. Mivel ezeket bőven ismertettem e folyóirat ez idei évfolyamának 1—7. és 322. lapján, nem szükséges rájok e helyt visszatérni. Mintegy pótlásul tehát kiadásom bevezetéséhez, a hol a hely szűke nem engedett meg semminemű kitérést, igyekszem ezuttal a többi kilenczet megokolni.

Igen ügyes coniecturákat bocsátott közre *Langen* a münsteri akadémia 1888-iki nyári félévi indexében. Az I. k. 33. §-ában a következőket olvassuk: «*Temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut rerum necessitatibus saepe eveniet, ut et voluptates repudiandæ sint et molestiæ non recusandæ.*» E helyhez már Madvig megjegyezte: «*Offendit interpretes quod et aut officiis debitis aut etc. copulative adiunguntur, quæ tamquam species subiecta sunt temporibus.*» Ez az egyik nehézség, hogy t. i. *temporibus* általában azokra a körülményekre

vonatkozik, melyek közt az epikureus bölcésznek is mellőzni kell az élvezetet; a *temporibus* két alárendelt specialis esete az *officia debita* és a *rerum necessitates*, melyek *et aut*-tal nem rendelhetők a főeset alá. A másik nehézség az, hogy e hely hagyományos alakjában arra engedne következtetni, mintha csak ebben a két esetben lehetne kivételt tennie az epikureusnak, holott megelőzőleg más hasonló esetek is vannak felsorolva. Mindez megszűnik, ha *et aut* helyett *velut*-ot írunk. I. k. 37. §.: «Non enim hanc (voluptatem) solam sequimur, quæ suavitate aliqua naturam ipsam movet et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam voluptatem illam habemus, quæ percipitur omni dolore detracto». Helyesen jegyezte meg Madvig: «Non satis apparet, cur ipsam addatur.» Cicero bizonyára azt akarta mondani, hogy az a legnagyobb élvezet, mely minden fájdalom hiányából támad, nem az, midőn az élvezet maga hat a természetre. A dittographiából támadt hiba eltávolításával bátran írhatjuk: «quæ suavitate aliqua naturam ipsa movet». I. k. 39. §.: «At etiam Athenis, ut a patre audiebam, facete et urbane Stoiicos irridente, statua est in Ceramico Chrysippi sedentis porrecta manu, quæ manus significet, illum in hac esse rogatiuncula delectatum: Numquidnam manus tua sic affecta, quemadmodum affecta nunc est, desiderat? Nihil sane.» Nem érthető, miért nyújtja ki a kezét Chrysippus, ha csupán ellenfele kezéről beszél; másrészt a *manus tua* a következő mondatban valami ellentétet kíván. Nagyon valószínű, hogy valami kiesett a «quemadmodum affecta» közt s hogy a hely eredeti alakja ez: «Numquidnam manus tua sic affecta, quemadmodum mea affecta nunc est, desiderat?» II. k. 32. §.: «Itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet voluptatem natura expeti, quod ea voluptas, quæ in motu sit, et parvos ad se alliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere.» Cicero itt szembeállítja a pozitív élvezetet (in motu) a negatív élvezettel, a fájdalom nélkül való állapottal (stabilis, nihil dolere), s következtelenséggel vádolja Epicurust, a ki az utóbbit mondja ugyan a legnagyobb élvezetnek, de rendszere alapvetésében csak az előbbiből indul ki. Mivel az összefüggés szükségképen ezt a gondolatot kívánja, a magyarázók nagyon meg voltak akadva a *stabilis* nominativussal, pedig, ha szerény változtatással *stabili*-t írunk és az *illa stabili* kifejezést, mint *hoc* természetes ellentétét *utitur* igétől tesszük függővé, egyszerre minden világos.

Két javítást *Haupt*nak köszönök; mind a kettő a berlini egyetem 1867-iki téli félévi indexében található. Az első a II. k. 56. §-ára vonatkozik: «Ut igitur illis, qui, recta et honesta quæ sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt sæpe pericula decoris honestatisque causa, sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates. Si magna res, magna hereditas agetur,

cum pecunia voluptates pariantur maximæ, idem erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni, magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. Itaque quantum adiit periculum!... Sic vester sapiens, magno aliquo emolumento commotus, *cum causa*, si opus erit, dimicabit.» A *cum causa* kifejezést mint romlottat keresztlettel jelölte meg Madvig ezzel a helyes megokolással: «Cum ipsa causa indicata sit (*magno aliquo emolumento commotus*), universe dicere, *cum causa*, hoc est, non sine causa dimicaturum sapientem Epicureum, perversum est; nec, cum causa an sine causa, sed quid omnino paratus sit facere, quæritur.» Az összefüggés világosan mutatja, hogy itt valami nagy veszélyről van szó, melylyel az epicureus a megnyerendő élvezetek reményében szembeszállani kész. A hagyományhoz legközelebb jár Haupt coniecturája: *cum Medusa*, s a hiba a két *m* haplographiájából könnyen magyarázható. Romlás van az V. k. 3. §-ában is: «Nam me ipsum huc modo venientem convertebat ad sese *Coloneus* ille *locus*, cuius incola Sophocles ob oculos versabatur.» Ez Madvig szerint is «mire dictum videtur.» A Valckenaer javítása, *locus* helyett *lucus* nem fogadható el, mert Sophocles nem a colonusi berek, hanem a colonusi *δῆμος* lakója volt; a *δῆμος* latinul *vicus* s a szövegbe kétségtelenül ez veendő fel. Ezt az emendatiót különben a conservatív *Holstein* is elfogadta Lipcsében 1873-ban megjelent iskolai kiadásában.

Nem ennyire evidens, de eléggé valószínű javítások még az I. k. 5. §-ában: «*At utinam ne in nemore*», a hagyományozott *at* helyett *aut* Jacob Fr. után (Philologus, VI. k. 485. l.); a hiba így könnyebben magyarázható, mint ha a vulgata szerint *an-t* írunk; az I. k. 9. §-ában: «*Quem quidem locum cum multa venustate et omni sale idem Lucilius*», mivel az állitmány hiányzik és lacunára nem mutat semmi jel, elfogadható a *Stowasser* (Wiener Studien, t. VI. p. 207.) javítása: *quem quidem iocum cumulat*; a III. k. 52. §-ában Madvig a vulgatát fogadta ugyan el: *quæ primario loco sunt*, de mellé tette a keresztet; a hiteles hagyomány *primorie loco*, mely helyett *Gustaffson* (De primo Cic. de fin. libro, Helsingforsie, 1878.) *primorum loco-t* ír, a mi az itt követelt értelemnek, az első helye, a mindjárt következő *secundum locum*-mal szemben teljesen megfelel.

Végül megemlítem, hogy az V. k. 96. §-ában érintetlenül hagytam egy olyan helyet, melyet csaknem minden újabb kiadó értelmetlennek talált s valamikép megváltoztatott: «*Quæ enim Latine dici posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te, nec minus plane verbis, quam dicuntur a Græcis, aptis.*» Itt lehetetlen tautológiát látott Madvig is és keresztlettel jelölte meg e helyet. *Vahlen* azonban (Hermes, XVII, 1882, p. 274.) meggyőzően és idevágó párhuzamos helyek alapján kimutatta, hogy a

plane itt nem annyit jelent, mint világosan vagy érthetően, hanem úgy fogandó fel, mint a *nec minus*-hoz tartozó erősítő szócska («bizonyynyal, bizonyára»). A helyet tehát bolygatni fölösleges.

A mű élén, C. F. W. Müller példáját követve, Madvig classicus latinságú tartalmi kivonatait mellékeltem, a végén pedig magam állítottam össze az *index nominum*-ot.

A könyv külső kiállítása, mint a gyűjtemény többi köteteinél is, minden tekintetben kifogástalan.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

Jegyzetek Homeros Odysseiájához. Saját szemelvényes kiadása szerint írta *Dr. Csengeri János*. Magyarázó képekkel. A homerosi nyelv fő sajátságainak összefoglalásával. Budapest, Eggenberger, 1889. 8-r. 198 l. Ára 1 ft.*)

Midőn e folyóirat tavalyi évfolyamában u. e szerző Ilias-jegyzeteit ismertettem, sajnálva kellett megvallanom a műnek felületesen gyors dolgozából eredt hiányait. Mivelhogy akkori észrevételeimmel a szerzőt épenséggel nem sikerült meggyőznöm, tán mert elégnek tartottam referensi rövidséggel foglalni lajstromba kifogásaimat, s bő kommentárral nem illusztrálni őket, — a czímül írt munkát sem veszem vala közelebből szemügyre, ha eleddig nem barátkoztam volna meg a régi igazsággal, hogy a bíráló kritikáját csak a legritkább esetben szokta a megbírált hasznára és okulására fordítani. Ez a tudat, meg a kíváncsiság látni, hogy minő viszonyban áll az itt bemutatandó mű pendant-jához, adta kezünkbe e könyvet.

Kiemeltük az Iliasjegyzeteknél a kifejezések szabatos fordítását, az írói congenialitás feltüntetésére szolgáló párhuzamos idézésnek — ha néha kicsapongó is de általában véve igen szerencsés alkalmazását mint a munka határozott előnyeit. Nincs okunk e dicséretet az újabb munkától sem megvonni, sőt készséggel állítjuk, hogy e tekintetben még jóval felülmúlja elődjét. Ki súlyt fektet egyenes bizonyításra, azt örömet ama jegyzetekre utalom, melyeket a szerző II 117, 121, 149, V 97, 400, XIV 73, XXI 430, XX 156, különösen pedig XIX 343-hoz írt, s melyekhez hasonlókra még csaknem minden lapon lelhetni. Újból ismétlem, hogy itt is találkozunk extravagantiákkal, bár oly csekély számmal, hogy felemlíteni nem érdemes. Lehet különben, hogy csak az én szemeim oly rövidlátók e párhuzamoknak megítélésénél, s másnak szabadabb képzelete könnyebben szövi össze az alig egy-két szállal összefüggeni látszó darabokat.

Örömmel tapasztaltuk azt is, hogy a hibák és lapsusok jóval kevesebb számmal vannak, mint láttuk az Iliasjegyzeteknél. Mégis szük-

*) Első bírálatát l. e folyóirat 1889-iki évfolyamának 797. lapján.

ségesnek tartjuk figyelmeztetni a szerzőt, hogy *δεδαιωται*-t (I. 23) *δαίωμαι*-ból nem lehet származtatni, hanem *δαίωμα*-ból, ámbár mindkettő egy *δαι** gyökre megy vissza. Hasonlóképen meg fog ütközni mindenki, ki II. 100-hoz azt olvassa, hogy *τανηλεγής*: *τεινω*-ból és *ἀλεγεινός*-ból van összetéve. Persze ki *ἀρθείς*-t *αίρω*-ból (V. 393-hoz) származtatja, *δέδαιεν*-t *διδάσκω*-tól (VI. 233), és *κεχολώσεται*-ra (XXIV. 544) azt mondja, hogy coni. aor., arról hajlandók vagyunk azt hinni, hogy nyelvészeti ismeretei nem eléggé alaposak. Pedig ha felüti szorgalmasabban Ebelinget, az ilyen esetleg a gymnasiumi tanulóknak is feltűnhető lapsusok meg nem esnek vele. Egy kissé élesebb szemmel az ily sajtóhiba (VII, 122) *ἐρριζωται* = *περιτριβεται* sem bosszantaná az olvasót. Nem a legjobb világot veti a szerző görög etymologiai tudományára, a mit VI. 121-hez *θεονδής*-ről ad, mely szerinte *θεοεδής* = *θεοδεής*. Csak meg kellett volna itt is néznie Ebelinget, valamint s. v. *Ὀρτυγίη* is (V. 123), s akkor nem állítja, hogy e mesés sziget a régiek szerint azonos Delossal. I 93.-nál is érdekes, hogy Nestor Pylosát szigetnek mondja. Ha összeveti az Ilias XI. 712, IX. 153 és II. 581. verseivel, bizonyosan más meggyőződésre fog jutni. Más magyarázatokat sem fogunk minden kifogás nélkül hagyhatni. Így I. 2-höz azt jegyzi meg, hogy «Trója városa azért szent, mert templomai isteni székhelyek». Hogy értsük ezt? Szent a város vagy azért, mert falait istenek építették, vagy ha ezzel a magyarázattal nem akarunk megelégedni, — azért, mert számos temploma volt, mint az *istenkultusz*-nak mindmegannyi székhelye. I. 3-hoz Hor. Epp. I. 2, 20 helyett inkább Epp. II. 3, 142-öt szeretnők idézze látni, mint mely azáltal, hogy épen egy hexametert alkot, jobban vésődik a tanuló emlékezetébe. Azért még mindig ajánlhatni Ep. I. 2-öt a tanulók figyelmébe. Ki nem elégitók ezek a jegyzetek: I. 128—129-hez: «*δορυφοδόκη* dárdatartó, mely valami módon egyik oszlopnál volt alkalmazva.» Mire való az ilyen jegyzet, mely épenséggel semmit sem mond? I. 130: «*θρόνος* karosszék, mely zsámolylyal volt ellátva és a falnak vagy oszlopnak támasztva.» *Ivan Müller* (Griechische Privataltertümer, p. 381) szerint: Als Ehrensitz wurde dem Gaste der *θρόνος* angewiesen, ein Armstuhl mit hohen Füßen, weshalb ein Fusschemel (*θροῦνς*) damit fest verbunden war, oder frei hingeschoben wurde.» I. 278-hoz: «A szülők részéről adott hozomány *seholt* *sincs* *ἔδρα*-nak nevezve, hanem ily igékkel van kifejezve a dolog: *ἐπέδωκε, ὥπασε*» II. IX. 147 egyenesen *μεῖλια*-nak van nevezve a hozomány, melylyel a szülők lányukat kiházásítják. L. *Buchholtz* Hom. Realien II. 2. p. 20. — Vajjon miből szabad következtetni, hogy II. 68 *Ζηνός* e helyett áll *πρὸς Ζηνός*, mi teljesen lehetetlen *λίσσσομαι* mellett, mely rendesen *ἐπὶ*-rel szokott állani? Nem különben merész *ἀγγελίας*-t *ἀγγελίης*-ből származtatni II. 92-ben vagy V. 60-hoz *ἀνὰ νῆσον δαδῶειν*-t «lehetőleg szószerint vagy megközelítőleg fordítani» «az egész

szigeten el volt terjedve (t. i. a thujafa).» Helytelennek tartom továbbá azt a magyarázatot is, melyet V. 132-höz írt, s mely így hangzik: «οἶνον borszinű, vörös, épen a lecsapott villám fényétől.» Ha a boldogtalan tanuló egy verssel előbb azt olvassa: ἀργῆτι κεραυνῷ, lehetetlen, hogy a Homeros vakságáról való traditio iránt legalább egy pillanatig tartó skepticismussal ne viselkedjék. Az ἐνὶ οἶνῳ πόντῳ formula, melyet épen e helyen nem szükséges bővebben megokolni. — V. 430-hoz ezt olvassuk: «De visszazúdulva (a hullám) ismét megcsapta őt neki esve (ἐπεσσύμενον).» A sor a megelőzővel így hangzik: καὶ τὸ μὲν ὥς ὑπάλυξε, παλιρρόθιον δὲ μιν αὖτις | πλῆξεν ἐπεσσύμενον, τηλοῦ δὲ μιν ἔμβαλε πόντῳ. — Mindenki az ἐπεσσύμενον-t a μιν-re (t. i. Odysseusra) kell, hogy vonatkoztassa, ha a 428. sort is figyelembe veszi: ἀμφοτέρῃσι δὲ χερσὶν ἐπεσσύμενος λάβε πέτρῃς.

Még volna egynéhány hely, melyhez szó férne, ezeket azonban csak egyéni szempontból lehetne megvitatni, miért is jobb, ha föl nem említem, a mennyiben komoly irodalmi polemiára nézve más a mi meggyőződésünk, mint a jelenleg nálunk uralkodó. De ellenkező esetben sem hangzanék nézetünk a Csengeri-féle Odyssea jegyzetekről összefoglalásában másképen, mint hogy: minden középiskolai tanárnak melegen ajánlhatók, sőt nélkülözhetetlenek, ha csak kritikával és óvatossággal használja őket.

Velencez.

Dr. VÁRI REZSŐ.

Publius Vergilius Maro Aeneise. Latinul és magyarul. Fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. Barna Ignác. Bevezetéssel ellátta Dr. Némethy Géza. Budapest, 1890. Franklin-társulat. XCVIII és 648 l. 8-adrét. Ára 3 frt.

Vergiliust fordítani nem kis vállalkozás, az eredetihez méltóan fordítani nemcsak philologiai, hanem igazán költői feladat. Mert nem lehet azzal megelégednünk, hogy a tartalmat feltünőbb csorba nélkül híven, s bizonyos költőiséggel vagy annak mázával visszaadva látjuk, ha a fordító Vergilius ragyogó dictióját elhomályosítva, elegantiáját leszálítva s egyöntetű fenkölt nyelvét kényelmesebb, inkább véletlenül vagy szükségből előállott, egyenetlen nyelvvel fölcserélve inkább magát s fordítói küzdelmét, mint a költőt varázsolja szemünk elé. Okvetetlenül szükséges, hogy Vergilius fordítója, ha az irodalmat akarja gazdagítani, arra törekedjék s meg is legyen a hozzá való képessége, hogy fordítása irodalmi esemény, számot-tevő költői mű legyen. Hogy az eredetit az avatott philologus biztosságával kell értenie, arról nem is szólok, hisz nyilvánvaló, hogy az eredeti tökéletes értése s irodalmának ismerete nélkül számbavehető fordítás létre sem jöhet. Végre még egy fontos kelléket kell megemlítenem. Minthogy nálunk már többen az egész

Aeneist lefordították, nem utolsó követelmény, hogy az újabb fordító nem csak egészben, hanem a részekben is minden elődjénél sikerültebbet adjon, ha jobbat nem adhat, az azokban található jót felhasználja s ne úgy fordítsa költőjét, mintha ő előtte senki sem fordította volna. Igaz, erre azt lehetne mondani, hogy a sokféle fordítás tekintetbe vétele zavarólag hat saját fordítása megalkotására, én azonban úgy értem a dolgot, hogy ha egyes részeket lefordított, akkor vesse össze tüzetesen az eddigi fordításokkal s akkor még mindig lehetséges lesz tőlük egyben-másban tanulnia.

Dr. Barna Vergiliusát gondosan átnézvén, nem adok számot arról, mily hatással volt reám az egész, mert e hatás utóvégre egyéni is lehet. Állítani pedig semmit sem akarok bizonyítás nélkül. De az egész fordításra ily bizonyító eljárással nem terjeszkedhetem ki, mert akkor a fordítás legnagyobb részét idéznem kellene. Egyes kikapott helyek sikerült vagy nem sikerült voltáról sem akarok hímet varni. Legczélszerűbbnek azt látom, ha pl. egy énekről tüzetesen számot adok. Ezt az éneket sem keresem; nem választom a negyediket, melyben a szenvedélyek mély festése bizonyára a fordítót is jobban próbára teszi; nem a hatodikat, melynek nagy szabású conceptiójával együtt tartó nyelve szintén nem közönséges nehézségeket támaszt. Megelégszem az *első* énekkel, mely mindannyinál egyszerűbb. Azt hiszem, hogy ez egy éneknek, a mű tizenkettő részének tüzetes átvizsgálása fel fog jogosítani arra, hogy a többire is következtessünk. Hisz ez az *«ex uno discite omnes»*-nek lehető legliberálisabb alkalmazása.

Én, ki előbb dalaim' kis pásztori sípra kerítém
S hagyván a ligetet, dűlőt kényszerítettem,
Hogy hódoljanak a telhetlen földművelőknek :
Kedvelt mű a gazda kezén : ám most riadalmas
Harczokról s a vitézről énekelek, ki üzetve
Végzettől legelőbb jött Italiába Lavinium
Partira Trója alól ; sokat üldék égi hatalmak
Szárazon is, vizen is, bősé Juno haragja miatt őt,
Harczokon is sokat állta ki, míg várost alapított,
S isteneket Latiumba hozott, honnét a latin nép,
Alba atyái s dicső Rómánk bástyái eredtek.

Dalaim sípra kerítém (modulatus avena carmen) : teljesen okadatolatlan kifejezés-mód, mesterkélt az egyszerű eredeti helyett. «Sípra keríteni a dalt» annyi volna, mint a meglevő dalt sípra alkalmazni, azon elfüni. A költő azonban csak azt akarja mondani, hogy pásztori sípon (azaz pásztori módon) zengte el énekét vagyis pásztori költeményeket (Bucolica) írt. *Hogy hódoljanak a telhetlen földművelőknek* (Ut quamvis avido parerent arva colono) : nehézkes és értelmileg is fogyatékos e h. «hogy még a kapzsi gazdának is engedelmeskedjenek.» *Kedvelt mű a*

gazda kezén: a latin nélkül érthetetlen; *gratum opus agricolis*: „kedves mű a földmives számára” — érti a földmivelésről írt tankölteményét. (NB. a jegyzetek mind ezt felvilágosítás nélkül hagyják.) *Harczokról s a vitézről énekek* (*arma virumque cano*): először is hosszadalmas; aztán mennyivel erőtlenebb az a *rólról*, mint az eredetinek *tárgyas* kifejezése. Hisz Arany pl. még *komikus Elveszett Alkotmányát* is így kezdi Vergilius példájára: *Férfiat énekek* . . . — *Üzetre vészettől*: igen szintelen a *fato profugus* mellett. *Trója alól*: utolsó helyen áll, a mi a latinban úgyszólván az elsőn. *Sokat üldék égi hatalmak szárazon is, vizen is, bős Juno haragja miatt őt* (*multum ille et terris iactatus et alto Vi superum sævæ memorem Junonis ob iram*): ez azt teszi, hogy az égi hatalmak Juno haragja miatt üldözték Aeneast. Ez képtelenség. „Égi hatalmak” — általánosságban ugyanazt mondja, a mit a részletesen magyarázó „Juno haragja miatt”. Így kell tehát érteni: „sokat hányódott földeken és vizen is égi erőttől, (t. i.) a kegyetlen Juno nem feledő (*memorem*: a fordító elhagyta) haragja miatt.” *Míg várost alapított*: az eredeti a *célt* is kifejezi (*dum conderet urbem*), ezért kelyesebben fordítja Remete: „míg *rakhata* várost.” *S isteneket Latiumba hozott* (*inferretque deos Latio*): miféle isteneket? nemde saját isteneit, Trója hontalanokká vált isteneit? Helyén van-e ily határozatlan kifejezés ily biztosan meghatározott dolog jelölésénél? Miért nem vette át inkább a fordító Remetétől: „s isteneit Latiumba hozá.” *Dicső Rómánk bástyái eredtek* (csak: *altæ mœnia Romæ*): Vergilius ünnepies rövidséggel mondja azt ige nélkül. A fordító hozzá teszi „eredtek” s ezzel a kifejezést prózává lapítja.

«Add múzsám okait» (*Musa, mihi causas memora*): mennyire kírí az a „múzsám”! Vergilius nem komázik így a Musával. «S mit fájlalt a fényes Olymp úrnője» (*Verg. regina deum*). Mi igazolja az ily eltérő dic-tiót? Mily egyszerű és jellemző megjelölés a *regina deum* s mily szükség-telen a pompázás e helyen, a hol a fő személy nem Juno, hanem Aeneas! «Hogy oly sok küzdelem- és balesetbe *zavart* oly *szent hitű* férfit?» — Először is nem méltó Junóhoz, hogy ő Aeneast balesetbe *zavarta* (*impulerit!*), aztán teljesen félre van értve az *insignem pietate*, mely nem azt teszi, hogy *szent hitű*, hanem *kegyeletével* (istenek és atyja iránt) *kiváló*. «Annyi harag rejlik szívökben a mennyeieknek!» — Vergilius röviden és hatásosan: *tantaene animis caelestibus irae?*

«Már akkor, hogyha a végzet
Engedi, ezt akará megtenni a népek urává,
Mert hallá, hogy a tros vérségből kelni fog egy sarj,
Mely a tyrusi várfalakat majd földig alázza,
S széles uralmában fényes diadalmait által
A párkák végzése szerint Libyára veszélyt ont.» (17—22.)

Mert hallá! » *Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci audierat* : vagyis a gondolat ez : *de* félt (hogy szándéka nem teljesedik), *mert hallá* . . . Az ellentétes kapcsolat okvetetlenül szükséges, az okadó *magában* nagy logikai lapsussal jár. » *Tros vérségből* : ily latinos alakokat magyar melléknévül használni nem helyes. Így használ fordítónk ily nem-létező alakokat is : *grája*, *gráj* a ,görög‘ helyett. » *Földig alázza* » (*verteret*) : verskikerekítő phrásis. A két utolsó sor nagyon eltér az eredetitől. Ott külön ki van emelve, hogy attól a trójai nemzetségtől fog származni egy messze uralmú s hadban büszke nép s jó Libya veszedelmére, így intézik a Párkák. Henye kifejezés tehát és az eredetinek meghamisítása ez : »fényes diadalmai által.»

»Sajg mélyen agyába tapadtan» (manet alta mente repostum) : durva és Vergiliushoz nem illő kifejezés. Miért nem inkább : ,szívébe vésvé‘ ? » *A szépség szenvedte gyalázatot* » (*spretæ iniuria formæ*) : nehézkes s éppen a leglényegesebbet hagyja el : a *spretæ*-t s az *iniuriát* sem jól fordítja. Értelme : szépsége méltatlan megvetése ; ki érti ki ezt a *szépség szenvedte gyalázatot*-ból ?

»S őt mellén sujtván, tüdejéből lángot okádót
Forgó szélbe sodorta, s hegyes sziklához ütötte.»

Az első sor teljesen latinos, magyaros stílusban tűrhetetlen. »Hegyes sziklához *ütötte*» : teljesen tönkre tesz minden hatást az erőtlen *ütötte* Vergilius *infixit*-je mellett. A köv. versben a *regina*-t *fejedelmi nagy asszony*-nak fordítja. »A kormos felhők szélvészterhelte honába, Aeoliába, elért.» Szükségtelen bombast. Vergilius szép tagozással : *Nimborum in patriam, loca feta furentibus austris, Aeoliam venit.* »Börtön-
nel s lánczczal zabolázza, s *parancsait osztja.*» Ugyan kinek osztja parancsait, mikor a szeleket egy barlangba zárva tartja ? s mit parancsol ezeknek ? Hisz azt meg nem akadályozhatja, hogy legalább a barlangban ne tomboljanak. *Imperio premit* azt teszi, hogy : uralmával nyomja, fékezi őket !

Hogy a fordítás tenorját hallhassuk, még egy kisebb összefüggő helyet idézek ;

»Aeolus erre vizont : *Mit ohajts : vizsgálni királyném*
A te ügyed, nékem végezni parancsod‘ a tisztem.
Tőled van jogarom, Jupiter kegye és birodalmam,
Bármily szűkkörű az ; tőled, hogy az *üdvözlakomákhoz*
Fekhetem, és a vihar *hogy* hódol nékem, *urának.*»

Látni való, hogy itt mesterségesen kikerekített hexameterekkel van dolgunk. Mily hatalmas Vergiliusnál a szelek kirohanásának leírása ! Barna az *incubere mari*-t így fordítja : »majd a vizekre terül«, a *creber procellis* nála : »valamennyi között a legádázab« ; *vastos voluit ad litora*

fluctus nála csak: »hullámokat úznak a parthoz.» Látjuk, hogy így *æquivalens* kifejezésekről szó sem lehet. A jellemző, egyénítő kifejezések általános semmitmondókkal vannak felváltva. Így *insequitur clamorque virum stridorque rudentum* a férfiak lármáját és a kötelek csikorgását emeli ki egymás mellett. A fordításban ez teljesen elvész: »Most riadás támad, csikorogva feszül a kötélzet.» Miféle riadás? a kötélzetnél pedig a feszülés válik fő dologgá, nem a csikorgás! »Eget és napot elfed az orkán» — nem az orkán, hanem a fellegek (nubes). Itt a költő harmadfél sorát a fordító kettővel adta vissza; mi következik ebből? az, hogy a hátralevő fél sort egészzé kell nyújtani! Így aztán Vergilius páratlan hatású *ponto nox incubat atra*-ja a fordítónál így van felsallangozva: »S hirtelen a tengert komor éj gyászleple borítja.» Kár Vergiliust így javítani! Így Vergilius egy hatásos kifejezéssel érezteti velünk Aeneas ijedelmét: *Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra*. A fordító kerüli a jellemzetést, még ha könnyű volna is elérni s ily synonymával áll elő: »Megreng Aeneas, borzongás fut tetemén át.» Így a helyett, hogy a fordítónál is a zivataros Aquilo verné fel a hullámokat a csillagokig, ő maga »a csillagokig kavargog fel a habbal». Nagyon hajlandó a fordító arra, hogy helyén-kívüli modern szólásokkal váltsa fel az egészen más értelmű, vagy színezetű latin kifejezést. Így aztán *graviter commotus* nála: »méltó felháborodással.» Neptunus Vergiliusnál *Eurum ad se Zephyrumque vocat*, Barnánál »Eurust és Zephyrust rögtön megidézi» s haragos beszédjében »fegyelmi tilalma» megszégéséről beszél, mikor Vergilius csak *meo sine numine*-t mond. Ily helyén kívüli ékes szólam általában jellemzi a fordítást. »Dísztemplomok», »múlapok», »közmunka teher», »kötelem», »fénypalota» (= királyi palota) »fénykapu» s efféle kirívó kifejezések minden lapon találhatók.

De térjünk vissza. Ámbár, — nehogy bírálatom túlságos hosszúra nyúlják — most már csak »*summa sequar fastigia rerum*». A 168—9. versekben nagy félreértés van. Vergilius: »*Hic fessas non vincula navis ulla tenent, unco non alligat ancora morsu.*» Szó van arról a csendes afrikai öbölről, a hol a hajók kikötés nélkül is biztosan megállanak. Barna így érti s fordítja: »hol semmi kifáradt gálya *ki nem köthet*, nem vág be fogával a horgony.» Ha ott nem köthet ki hajó, hogy' van, hogy Aeneas hajói könnyű szerrel bejutnak a révbe? Egyébiránt a latin szöveg nem szenved kétséget. Fontos dolgot mellőz a fordító Venusnak Jupiterhez intézett panaszában: *Quid Troes potuere* (sc. in te committere tantum), quibus, tot funera passis, Cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis? Barna: »Mit volt képes . . . véteni oly iszonyút, hogy ezernyi veszély s baj után se érhetik *Italiát*, s az egész föld zárva előttök?» — Venus t. i. épen azt panaszolja, hogy *Italia miatt*, mert azt kell Aeneasnak elérnie, másutt sehol se telepedhetik meg, noha bárhol

is kíváncsi volna. NB. Venus éppen úgy komázik Juppiterrel, mint a fordító a «műzsájá»-val s *rex magne* helyett *királyom*-nak szólítja. A kedélyesség tovább is tart, mert Jupiter Vergiliusnál csak *talia fatur* leánya beszédére, a fordítónál már: «így vigasztalja leányát.» Hagyva az apraját, ismét egy nagyobb félreértést kell fölemlítenem. Venus figyelmezteti Aeneast a tizenkét hattyúból álló seregre, melyet Juppiter keselyűje a nyílt égen szétzavart: *nunc terras orline longo Aut capere aut captas iam despectare videntur*. A fordító: «egy része a földre leszállani látszik Hosszu soros rendben, más rész már lepni a földet.» Ha a latin kifejezést egyelőre nem vesszük is figyelembe, fel fog tűnni minden figyelmes olvasó előtt, hogy a «sűrű vadonban» — a hol vannak Aeneas és Venus, hogyan látható az, hogy messzebb tőlük a hattyúk már a földet *lepni* látszanak? Nem is úgy van a dolog, hanem mint a magyarázók s nálunk is *Pirchala* helyesen magyarázza: «a falkában repülő hattyúk közül az elsők már elhelyezkednek, a hátulsók pedig előre nyújtván nyakukat, lenéznek a már elfoglalt helyekre, hogy maguknak is helyet szemeljenek ki.» — Aeneas fölismervén anyját «így szolt iramodva utána». Ez sem éppen méltó kifejezés, de nem is igaz, mert Vergiliusnál Venus, iramodik: *ille, ubi matrem adgnovit, tali fugientem est voce secutus*.

Aeneas Didóhoz szólóban ezt mondja: *Parce pio generi et propius res aspice nostras*; a fordító ezt így adja: «vizsgálgasd meg ügyünk', s légy kegygyel a szenthitűekhez.» Hisz Aeneásék se nem vádlottak, se nem éppen orthodoxok! Sokkal helyesebben mondja *Remete*: «Szánd meg e jámbor fajt, közelebbről nézve ügyünket» — legalább a két fő szót: *parce* és *propius* szintén kiemeli. — *In vada caeca tulit* Barnánál: «zátonyrul zátonyra vetett» — a hajósok tudják, hogy ez lehetetlen. — Dido ezt mondja Ilioneusnak: *Atque utinam rex ipse Noto compulsus eodem adforet Aeneas!* Barnánál: «Vajha királytok is, Aeneas, itt volna, kit egy szél Hajtott errefelé reletek!» Ugyan honnan tudja Dido, hogy Aeneast a többiekkel egy szél oda hajtotta? Nem! Ő azt kívánja, vajha ugyanazon szél őt is Libya partjaira hajtotta volna. — Egy pár sorral alább Achates így szólítja meg (nem: «unszolja») Aeneast: *Nate dea, quae nunc animo sententia surgit?* Ez egy egész hexameter, de Barna elégnék látja így fordítani: «Isteni sarj, mit vélsz?» — Az is különös, hogy Dido a saját országát *járatlan avarnak* nevezi, holott Vergiliusnál roppant nagy partokról, országról van szó (*immanibus oris*). — «Ki a fő ügyben fenekedni nem áll meg» (*haud tanto cessabit cardine rerum*): érthetetlen. — «Kis gyöngy unokám!» (= *mea maxima cura*!). — «S ők is hívottan leterülnek a dús nyoszolyákra.» — «A szerelem vészét keblébe fogant hölgy» (= *pesti devota futurae*): merő félreértés, hisz csak Ámornak csele után fogadja keblébe a szerelem vészét, itt csak eleve arra van szánva, hogy rabja legyen a szerelem emésztő kórjának.

A mi a verselést illeti, — el kell ismernünk — a Barna hexameteri magokban véve elég jól perdülnek (noha a Vörösmartyéitól igen messze állanak s Vergiliushoz csak olyanok volnának mál ók), de egyrészt az idegen szavak helytelen mérése, másrészt a sorok végén való helytelen megszakítások miatt elég ebben is a fogyatékoság. Hiba, hogy a *h-t* Kazinczyékkel egy pár helyt nem veszi mássalhangzónak, sőt néma és folyékony mássalhangzót sem tekint hangtorlatnak s ily ékes metrum kerül ki belőle: Dido apródi között.

A bevezetést Vergilius életéről, műveiről és magyar fordításairól Dr. Némethy Géza írta meg *alaposan és élvezhetően*. Fejtegetései, melyekben különösen az Aeneisnek *nemzeti* epos-voltát bizonyítja, igen tanulságosak és figyelemre méltók, sok tekintetben föltétlenül helyeselhők. De nekünk úgy tetszik, hogy midőn azokkal polemizál, a kik az Aeneist egyoldalúan fogják fel, maga is némi dogmatikus álláspontra helyezkedik; pl. azt mondja, hogy: «az Aeneis a maga hármassalhangzatos szerinti, megfelelve a római történet három fejlődési fokának, az ősi Róma hagyományait, az itáliai erényeket s a világbirodalom hivatását éneklé meg.» Mindez igaz magában véve; de nem szabad a költőt ilyen korlátok közé sem szorítani s a költői szempontot nem szabad kihagyni a számításból. Viszont — ámbár igaza van Némethynek abban, hogy az Aeneis a római állam nemzeti költeménye, — de épen ezért az sem tagadható, hogy vallásos költemény is egyszersmind. Ezt melleleg Némethy sem tagadja, de végiteletében még sem emeli ki. Egyébiránt Némethy e fejtegetései már ismeretesek a Phil. Közl. 1888. évi folyamából «Az Aeneis, mint nemzeti epos» cz. értekezéséből, mert kis változtatással azt közli itt is. Ismétlem, hogy e fejtegetések igen becsesek, jól és szépen vannak írva, kár, hogy a jegyzeteket is nem Némethy szerkesztette, mert így, a hogy a fordító elkészítette őket, sem philologiai, sem kellően felvilágosító laikus szempont nem nyilvánul bennök. A történeti jegyzetek igen fogyatékosak, a mythosok elbeszélése pedig sok helyt nagyon is — naiv.

Visszatérve a fordításra, elismerem, hogy a könnyűség, a routine Barnában igen ki van fejlődve, magyarsága is eléggé folyékony — bár itt-ott erősen kifogásolható — de hogy e fordítói tulajdonaival sikerült-e Vergilius dictiójával megküzdeni, annak megítélése a felsorolt példák után nem lesz nehéz. Barnának olyan írókat kellene fordítani, mint Juvenalis, a kit le is fordított, még pedig Vergiliusnál sokkal sikerültebben. Vergiliushoz méltó fordítás még mindig a jövő feladata.

Dr. CSENGÉRI JÁNOS.

M. Tullius Ciceronak első, második és tizennegyedik philippikája. Magyarázta *Jánosi Boldizár*. Budapest. Franklin-Társulat, 1889.

A Franklin-Társulat által kiadott: *Jeles írók iskolai tára* egyik legújabb kötete Ciceronak első, második és tizennegyedik philippikáját tartalmazza. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Jánosi Boldizár* gymnasiumi tanár. Jánosi néhány évvel ezelőtt ugyancsak Ciceronak néhány válogatott levelét commentálta az ifjúság számára, de annyit mindjárt eleve meg lehet jegyezni, hogy ehhez a kiadáshoz képest a most megjelent *jegyzetek* minden tekintetben haladást mutatnak. A kiadó maga mondja, hogy «iparkodott mindent figyelembe venni, a mi a szöveg tökéletes megértéséhez szükséges». Ezt készséggel el lehet hinni, csak az a kérdés, hogy vajjon gymnasiumi tanulóink átlagos képzettségét tartjuk-e szemünk előtt, a mit elvégre is tennünk kell. Nem tagadom, hogy kissé különös helyzetben vagyok. Mert ha a szóban forgó jegyzeteket összehasonlítom a tanulóink számára készített és eddig kiadott commentárokkal, azt mondhatnám, hogy egy cseppet sem maradnak mögötte azoknak az iskolai kiadásoknak, melyek nálunk a legjobbak hírében állanak. És így relative vévén a dolgot, meg kell dicsérnem. De ha már most annak a VI. és VII. osztályba járó magyar tanulónak a helyzetébe képzelem magamat és azt kérdem, mire van szüksége ennek, hogy a latin szöveget a maga emberségéből megérteni és lefordítani bírja, akkor egész nyugodt lélekkel ugyanazt kell mondanom, a mit úgyszólván valamennyi latin commentáros iskolai kiadásunkról, hogy nagyon is vázlatosak és szűkszavúak. Ha csak egy futó pillantást vetünk iskolai használatra készült jegyzetes kiadásainkra, azt látjuk, hogy még a legnagyobb önállósággal megírt commentárok is alig-alig tartalmaznak több jegyzetet, mint a német tanulók számára kiadott kézikönyvek. A Németországban sűrűn hangoztatott panaszokból kitűnik, hogy azok a Cicerohoz, Vergiliushoz, Tacitushoz és Horatiushoz írt német jegyzetek már szám szerint sem elégségesek arra, hogy segítségükkel a német diák megérthesse auctorját. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy a legtöbb tanuló ott is zsebében hordozza a Freund-féle fordításos præparációkat — tout comme chez nous. Mit is csináljon az a szegény fiú? Órákon át szedi ki a szótárból az egyes szavakat és kifejezéseket, azután sorra olvassa azt a pár ænigmatikus jegyzetet, melyek sokszor csak újabb fejtörést okoznak neki; végre belefárad a lélekölő munkába és mivel azt látja, hogy minden szorgalom és jó akarat mellett sem képes a kijelölt részt megérteni, elkedvetlenedik s félre csapva a komoly munkát bevágja a kész fordítást.

Ha már most áttérünk a mi viszonyainkra és azt tapasztaljuk, hogy a nálunk magyarul kinyomtatott jegyzetek sem extensive sem in-

tensive nem mulják felül a német kiadásokéit, (mert hisz a mieink legfőlebb elhagyták azokat az éremlygősségig felhalmazott párhuzamos idézeteket és e helyett itt-ott hivatkoznak a Bartal-Malmosi-féle mondat-tantra), akkor bizony kétszeseesen fogjuk keveselni a commentárt, mikor a mi tanulóink sokkal kisebb óraszámában foglalkoznak a latinnal. A magam részéről megmaradok abbéli meggyőződésemben, hogy nekünk magyar tanároknak, ha igazán beható és sikeres latin olvasmányra akarunk szert, tenni az iskolában, kimerítő præparatiókat kell szerkesztenünk és kinyomtatnunk, talán egyelőre csak azokhoz az auctorokhoz és művekhez, a kik és a melyek gymnasiumainkban — és facultative reáliskoláinkban is — az olvasmány substrátumát nyújtják.

Denique ut redeat oratio unde profecta est — a Cicero philippikáit (I. II. és XIV) tartalmazó Jánosi féle iskolai jegyzetkiadásra bátran alkalmazhatnók azt a sokat mondani látszó phrasist, hogy t. i. a nálunk megszokott színvonalon áll, sőt egyben-másban azon túl is emelkedik, de absolute vévén a dolgot — nézetem szerint — a czélt ép oly kevésbé fogja elérni, mint a többi nálunk eddig megjelent efféle kiadásoknak 96 százalékéa.

Jánosi jegyzetei, a tárgyi jegyzetek és a mondatnaniak egyaránt, világosan vannak formulázva és ez kétségkívül főérdeme a kiadásnak; a mit a kiadó a jegyzetekben mond, az tisztán van gondolva és jól kifejezve. Talán elvétve egy-egy kevésbbé jelentékeny simítás vagy módosítás elkelne, de általában véve meglátszik, hogy forrásait jól megértette és önállóan használta fel. A latin szöveget is a legjobb német kiadások alapján állította össze és — a mennyire én láttam — lelkiismeretes correcturát foganatosított, a mennyiben alig fordul elő benne sajtóhiba. Az effélet ugyan nálunk sokan pedans aprólékoskodásnak tartják, persze azok, kiknek fogalmuk nincsen arról a rossz hatásról, melyet a sajtóhibák legiója a tanulókra tesz. Ha már a nyomtatásban olyan tömérdek hiba van, miért ne engednének meg maguknak holmi íráshibákat és egyéb pontatlanságokat a saját dolgaikban. De minden elismerés mellett csak azt kívánnám, hogy a jegyzetek és az egyes szavak s kifejezések számra és minőségre nézve teljesen tanulóinak képzettségéhez legyenek mérve, hogy ne kelljen nekik fordításhoz folyamodniok, melynek — mint Jánosi is elismeri — káros hatását tagadni nem lehet.

A mi már most az egész 170 oldalra terjedő füzet tartalmát és felosztását illeti, először meg kell említenem az Előszó után álló Bevezetés-t, melynek két oldalra terjedő második része: «M. Tullius Cicero, mint szónok» czímmel föltétlenül dicséretet érdemel.

E szakasz ugyanis rövid, velős mondatokban jellemzi Cicerot és tömör stílusával megkapja az olvasó lelkét. Látni való, hogy a lapidaris írásmódjáról híres római irodalomtörténész nyomában haladt. Bárcsak

ugyanazt mondhatnám a Bevezetés első nagyobb szakaszáról! Ebben csak az utolsó (14—24.) fejezetekről merném hinni, hogy egyik-másik érdeklődéssel tudja elolvasni, habár itt is sok helyen lehetne kurtítani. Ámde az első 15 fejezet — nézetem szerint — úgy van megírva, hogy az olvasó csak erőnek erejével bír rajta végig gázolni. Arról nem is szólva, hogy a szerző Cæsar halálával (44. Kr. e.) kezdván fejtegetéseit, a 4. fejezettől kezdve több évvel visszanyúl a történeti aprólékos tények tömkelegébe és ebből fárasztó részletekkel saturált dolgokat halmoz föl, melyek voltaképen a philippikák megértésére nem is szükségesek. Csak a 9. szakasznál tér ismét vissza oda, a honnan kiindult és folytatja ugyanúgy, mint addig, egészen a 13. fejezet végéig. Ha nem csalódom, magát a szerzőt sem igen delectálhatták azok a kuszált és ok nélkül felhozott részletek, mert előadásmódja itt nehézkes és az untatásig színtelen. Nem egy pontot jegyeztem meg magamnak, melyre egy bizonyos pajzánkedvű újságíró azt mondaná, hogy professor stílusban van megírva. Szinte feltűnő lehet, hogy a szerző a Bevezetés végén egy szóval sem emlékezik meg Cicero meggyilkoltatásáról, melyet jó részben philippikáinak köszönhetett.

Ellenben mellőzhetőnek tartom az iskolai kiadásban az efféle forrás idézeteket: «Suet. Cæs. 82. vagy Plut. Cæs. 67. vagy App. b. c. 2. 106.», mert a tanulók számára ezek érthetetlen pictus masculusok, melyek kétségbeesetten sandítanak feléjük. Vagy ha már nem bírjuk az ilyeneket visszafojtani, akkor ne írjuk rövidítve!

A szóbanforgó három philippika szövege szépen, olvashatóan van nyomtatva és a beszédek élén kis tartalomjegyzékek állanak, melyek előzetesen nagyjában tájékoztatni akarják a tanulót. A füzet végén álló függelék: «Figuræ verborum et sententiarum» cím alatt latin nyelven magyaráz vagy 23 alakzatot és tropust. Kis hézagpótlónak elfogadhatjuk.

Végül csak kívánnám, hogy a szerzőnek és tanártársainknak sikerüljön majd tapasztalati tényekkel kimutatni azt, hogy a commentár és az ehhez hasonló jegyzetes kiadások alapján tanulóink teljesen meg tudják érteni és lefordítani az illető latin auctorokat. Az ügy érdekében kívánnám, hogy ne nekem, hanem ő neki legyen igaza, de egyelőre — azt hiszem — még sokáig roppant időnket fogja elnyelni az együttes iskolai præparatio.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

A magyar határozók. Irta *Simonyi Zsigmond*. I. köt. 2. fele. Budapest, 1890. Akadémia. 277—456. 1. Ára 1 frt 60.

A mit Simonyi az 1888-ban kezdett munkája első felében ígért,*) azt ma — 1890-ben — megjelent 2. felében teljesítette. A névragok ere-

*) L. e. Közlöny 1888, 790—800. 1.

dete, a mennyire a mai tudomány azt lehetővé tette, azoknak története, természete, kevés kivétellel előttünk fekszik. Hátra van a tárgyrag *-t*, melyet S. megkülönböztet a helyragtól, és hátra a birtokos *-é* rag. Nem tudom, nem fogja-e ezeket egy harmadik fél (!) tárgyalni a többes *-k* és *-i* raggal. A fokrag *-bb*, hiszem, hogy inkább képző számba jő, de a személyragok (*-m*, *-l*, *-ja*) aligha nem igényelhetnek az előbbiekkal még egy felet. Mert ezek is csak nevek viszonyítására szolgálnak.

A ragok osztályozása az első félben páratlanul sikeresebb volt, mint e másodikban. De ennek oka magukban az ott tárgyalt ragokban rejlik. Hol is kell szebb beosztást foganatosítani, mint a hely (hol?), irány (hová?) és eredet (honnan?) kérdései szerint? És hol kell erre alkalmasabb alapot foglalni el, mint a minőt a tárgy belseje (*-be*, *-ből*, *-ben*), a tárgy külseje (*-n*, *-ről*, *-ra*) s a tárgy közele (*-nál*, *-hoz*, *-tól*) nyújt? S e két szempont eredményezte 3—3 rag hármas csoportját. A beosztásra ily kedvező térvizonyokat a 2. félben tárgyalt ragok nem nyújtottak. Lehetett volna ugyan itt is találni ilyeneket pl. e kérdésre: hová? e ragokat: *-nek*, *-ig*, *-rá*; honnan? *-ül* (*-ől*); hol? *-tt*; mind a háromra: *-nitt*, *-nól*, *-ni*. De ez nem tette volna egyenletessé az e füzetbe szorított ragok tárgyalását. A többi idő- és módragok (*-kor*, *-ként*, *-ért*, *-lag*, *-szer*) pedig éppen elütnek az előbbi térvizonyoktól. Lehetett volna a beosztásra még más szempontokat találni, pl. a ragos szót (főnév, melléknév, határozó, ige), a melyhez a rag simul, vagy a kisebb nagyobb önállóságot, mint *nekem*, *velem*, *tőlem* vagy *kép*, *kor*, *szer*, ellenben *-ig*, *-ul*, *-n*, *-lag*; vagy végre a hangilleszkedést venni alapul. De ezek a szempontok inkább alaktani tárgyalásuknál jöhetnek tekintetbe mint a mondattaninál.

Simonyi módszere itt is az, a mely az első félben: meghatározni a rag eredetét (eredeti alakját, értelmét) és ehhez kapcsoltan előadni történetét mai napig. Hogy ez mily nehéz, azt bizonyítja akárhány ragjaink parányisága. Már pedig hol kell rövidebb szó mint egy hang, egy-egy betű? ilyenek pl. *-á* (*hov-á*, *sok-á*), *-é* (*fá-é*), *-i* (*szülé-i*), *-k* (*háza-k*), *-t* (*háza-t*), *-n* (*házo-n*). Ezek a nyelv őstörténetében valamennyien önálló értelmű egy-egy testes szó lehettek, melyek ma csak simulva más szókhoz szerepelnek. Csak kevés rag testesebb emezeknél. Nyelvünk sajátos vonásait is éppen e szóviszonyító parányi ragok eredeti értelmei rejtik leghívebben. Ezeket kutatni a sejtetem legvégső határáig, eddigi kutatók — ezek száma sem valami nagy — véleményei közül eltalálni a legvalószínűbbet, s a mi még homályos, azt logikai kényszerrel bizonyosságra emelni: megannyi vonások, melyek S. eljárást az I. kötet e 2. felében is előnyösen jellemzik.

A következőkben felsorolt ellenvéleményünkkel Simonyiét nem megdönteni, hanem legfeljebb őt az övének gyökeresebb bebizonyítására

akarjuk kihíni. Mert olyan ám az a nyelvhasonlítás, hogy, ha fel nem vergődtél arra a tetőpontra, a melyről állításait a nyelvész világgá bocsátja, feltétlen hiszemet követel és követelhet mindaddig, a míg a számos rokon nyelvek lépcsőin el nem éred te is ugyanazt a magasságot. Pedig szükséges e ragok értelmét a rokon nyelvek tömkelege legtitkosabb rétegeig hatva fűrkészni. Csak az eredeti értelem megállapítása biztosít olyan áthágások ellen, a minőket régibb íróink s ezek nyomán az újabbak követtek.

Sikerült is ennek az értelemnek a megállapítása majdnem mindenütt, úgy hogy jövőendő nyelvtaníróinknak egyéb dolga nem lesz, mint Simonyinak ez alapvető munkálata nyomán a rag főbb vonásait kiválasztani és jövő nyelvtaikba úgy átültetni, hogy azok íróinkat további tévedésektől megóvják.

Kétségbevonhatatlanul bebizonyította Simonyi, hogy *-nek* rag eredeti jelentése az irány (278). Csakhogy ezt az irányt pusztán a ragtalan ragban (*-nek*) keresném és nem a ragozottban: *neki-je* is. Ez az *i* szerintem a személyrag, mely névben és igében egyaránt volt lelhető: *nek-em, nek-ed, nek-ie*, mint *ad-om, ad-od, ad-ia (adja)*. Ennek az *i*-nek semmi köze az *elé, belé, messzi é-* vagy *i-jéhez*. Az *-e (neki-e végén)*, mely most még áll is esik is (*neki-e* és *neki*), egykor a felhangú igéknél is ingadozhatott, így: *teszie* (v. ö. *adia*), ma csak *teszi* (v. ö. *adi*). A *j* közbeszúrása (*neki-j-e*) csak hűséges leírása akar lenni tájonkénti kiejtésnek; mert akárhányan így is ejtjük s írjuk: *nekie, nekiök*.

A mily természetesnek tartjuk Révaival (277) az átmenetet *-nek* irányjelentéséből (a *tónak* hajtotta lovait) a tulajdonítóiba (a *gazdának* adom a pénzt), oly nehéznek látom azt innen a birtokviszonyítóba (a *gazdának* pénze). Birtokviszonyítás végett a magyarnak nincs szüksége e ragra*), azt megteszi az elől álló főnév ragtalanul mint jelzője a személyragos főnévnek (birtoknak): a *gazda* pénze. Csak ott volt szüksége e ragnak, a hol e viszonyt bomlás (félreértés) fenyegette, mint: ez a pénze a *gazdának*, a *gazdának* sok a pénze, s már a HB-ben: azon *gyimilsnek* oly keserű vala ize, *kinek* ez napon testét temetjük. S ha ezen kívül még is találunk ilyen példákat: «a *gazdának* pénze», ezekre íróinkat nem a nyelv szelleme kényszerítette, hanem önkény vagy latin minták utánzata csábította. Hasonló utánzásnak tartom a HB-ben: *halálnak* halála. V. ö. S. u. itt 381: «Ezt a kitévelt aligha a fordítás nem csempészte be nyelvünkbe». — Különben a HB-ből a S. idézte példák (307) egyikében: «lőn *halálnak* és *pokolnak* feze» a nekes szokat nem genitivusi, hanem dativusi értelműeknek tartom, így: *factus est mortis et inferis nidus* (v. *præda*?), a halál és pokol számára. — De ha meg is

*) V. ö. *Misteli*, Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Spr. 1883, XV, 457.

adjuk e két nekes példának a genitivusi értelmet, nem sokat bizonyít az az egy az ötször annyi nektelen példával szemben ugyan ott, mint: *fa* gymilse, *ürdüng* intetvinek, *ürdüng* üldetvitül, *pokol* kinzotvjátul, szegin *ember* lelkiért, *paradisum* nyugalmabeli, *világ* timnuce, *Jakob* kebele, *mi* isenünk, *ü* bűne, *ü* szentji.

Ezzel korántsem akarom elvitatni mai honosságát a *-nek* rag genitivusi értelmének, csak bélyegezni akarom természetellenességét a latin genitivusi használatnak ott, a hol arra szükség nem volt.

A szabályokba csak amugy surrannak a név állít m á n y o k az igeállítványok közé, mint (294) egy *beválik* mellé egy *jó*, *alkalmas*, (301) *tartozik* mellé *adós*, *árt* mellé *szégyen*, (302) *illik*, *lehet* mellé *szabad*, *könnyű*, *nehéz*, s még sokszor. Nincs ez ellen kifogásom: mert a magyar név ép úgy válik be állítmánynak akár egy ige. De ezt ki kellene már egyszer nyelvtanilag mondani és végét szakítani az idegen nyelv sugalta «van» kihagyásnak. Hogy a magyar név állít m á n y k é p e s és hogy felér a jelentő jelenben álló más nyelvekbeli 3. személyű igeállítványokkal, ezt Simonyinak hallgatag tételezik fel néhány szabályai idézett helyeken. V. ö. még 364. l. a 3. és 36. §. l. α β pontokat. Feltételezi, mondom, Simonyi; mert olyan példákra is hivatkozik (335) mint: «Eretnek igazán és tulajdonul az, a ki...», «Merevül egy *tűkör* a terem oldala», oly példákra, melyeknél kérdeni kell, hogy hát hol az az ige, melynek határozójául idézi ezeket: *tulajdonul*, *mererül*? S ha ezekben és másokban ige hiányzik, — mit? hiányzik? — soha sem is volt, a hol névállítvány a mondat része. E határozók j e l e n l é t e már mutatja, mit kell tartanunk amaz állítványokról: az és *egy tűkör*.

Az *-ig* rag két oly értelmet rejt, melyet meg kell tanulnunk, ha helyesen akarunk élni vele s ha nem akarunk csak a velünk született nyelvérzékünk segítségével a sötétben tapogatózni. Az egyik jelentés a *vég* egy pontig, a másik a tér vagy idő h o s s z a e pontig, pl. «nem tudtam e *pillanatig*» és «nem tartott csak egy *pillanatig*.» E különbség (340) szem előtt tartása annál szükségesebb, mivel ezen alapszik a «míg» és «míg nem» helyes használata (l. S. Magy. Kötdsz. III. 77—98).

Fínom egy különbözet a f o k h a t á r o z ó *-ig* három jelentése (343), melyeknek 1. mintapéldája *körömszakadtáig*, 2-dika *százig való*, 3-dika *egyől-egyig*. E három különbség egyéb nevet nem visel. Talán én sem tudnám jobban megszabni értelmüket, de egyszerűbben a hármas felosztást e kettőre: 1. E szóval: *körömszakadtáig* körülírom ezt: *mind* ebben az értelemben: *egészen*. 2. E szóval: *egyől-egyig* körülírom megint csak ezt: *mind*, de ebben az értelemben: *összesen*. 3. A *százig való* kifejezésben «mintegy» értelmét keresem a latin *ad* mintájára, pl. *cedidere in pugna ad duo milia*, vagy a görög *ὡς-éra*, pl. *παρῆσαν ὡς ἔκατον*.

A helyrag *-tt* eredeti értelmének puhatólásánál (346) két magyarázat állt Simonyinak rendelkezésére: 1. E helyrag (*-tt*) származik a votják *otin* (ott) *tatin* (itt) vagy votják *taga* (hely) szóból, mint Budenz (Nyk. III. 305) kívánta: 2. e rag (*-tt*) = a magyar *-t* tárgyraggal. Én e két valószínűség közt az utóbbit választom. Ám de ha *-tt* egyenlő *-t*-vel, azt kérddheti valaki, honnan származik a kettős *-tt*? Megmagyarázta Simonyi (346): «Úgy látszik, ragunk eredetileg csak rövid *-t* volt s csak a gyakran előforduló *itt, ott* hatása alatt vette föl a *-tt* ejtést.» S. látja, hogy «sok nyelvészünk az olyan határozókat, minők *egy részt, egyenest, vegyest* szintén csak az accusativus különös alkalmazásainak tartja (350),» és érzi az azonosság tagadása esetében a kérdés nehézségét, márcsak azért is, mert még senki sem vizsgálta tüzetesen a magyar accusativus efféle használatait (351). De S. e jobb meggyőződése ellenére is Budenz idegenszerű és ezért mesterkélt magyarázatát fogadta el. Szerintem azért, hogy a tárgyragos szók elméletét még ki nem puhatólták, nem következik, hogy a *-tt* és *-t* ragok azonossága nem való, csak az, hogy Budenz állítása kétes. Ellenben ha van ok az azonosságra, a mint ezt S. említett nyilatkozatai szerint gyanítja, el kell fogadni azt legalább valószínűnek. Nehezebb a kettős *-tt*-ből egyszerű *-t* ragot fejteni ki, mint ebből amazit. akár az elébb említett (*itt, ott*) hatás árán.

S nézzünk csak a szemébe a kettős *-tt*-nek, miótai. Ebben *itt, ott*, mely S. szerint (346) = *id-t, od-t*, a kettős *-t* csak egynek számít; e végett nem szorultunk sem a vogul sem az osztják rokonokra. Az egyszerű *-t* alkalmazása helyi értelemben itt úgy mint a városok neveinél régi műveink tanúsága szerint ősi szokás (*Féjérvárot, Kolozsvárot, Zugrábot, Esztergomot*), legalább oly régi, mint a *-tt*. «Mai napság tulajdonneveknél is korlátolva van a *-tt* használata (347).» Mássalhangzós tövek beérik most is az egyszerű *-t* betűvel; a magánhangzósok közül pedig a kettős *-tt* egészben 5—6 névre szorítkozik. A névutók (*alatt, előtt* stb.) és a többi határozók kettős *-t*-jén pedig csakugyan meg-látszik *itt, ott* hatása.

Én megfordítom a dolgot és, kiindulva abból az elvből, hogy a rag alapjelentése helyi, azt mondom, hogy a tárgyrag *-t* a cselekvés térbeli kiterjedését s e térrel korlátozását és az állapot nyugvó helyét jelenti. Ezzel az eredeti jelentéssel beérte nyelvünk, hogy — alkalmasint más nyelvek mintájára — a térbeli kiterjedést átvigye időbelire, a nyugvó helyet állapot- és módhatározásra. «*Kolozsvárt* lakom, *helyt* állok» minden esetre eredetibbek mint a puszta tárgyak (*embert* látok). De már ebből: «*őrt* állok» könnyű volt átmenni erre: «*két órát* állok», sőt erre is: «*nagy részt* én állok vagy hállok kint.» Ezek után könnyen befogadta nyelvünk a valódi tárgy használatára is e ragot és az után az Európaszerte szokásos állapot- meg

módhatározókat. Ezekben: «*sokat* neveltünk, *nagyot* ásit, *egy*et mondok, állj meg egy kicsit» a tárgyragos nevek ép oly térbeli korlátai a cselekvésnek vagy nyugvó helyei az állapotnak mint ezekben: «*Kolozsvárt* lakom, e helyt tartózkodik, *földszint* néztük a színészeket.»

Nagy ellenkezésbe jut S. az ő külön álló helyi ragjával -*tt*, midőn *menet jövet* ragtalan főnevek időjelentését magyarázza (350). Ezeket ragtalan határozóknak nevezi, melyekben még is «a -*t* -*tt* helyrag lap-pang.» Az egész fejtegetéséből csak azt fogadom el, hogy igékből képezett főnevek, a minők voltak *álmodta, émedte, leánta, legénte* és a minők mai nap is szerte használatosak: *mente, jötte* s viszonytalanul (*ment* =) *menet*, (*jött* =) *jövet*. Tehát e kettőnek nincs semmi köze a tárgyraggal sem valami helyraggal. Csak e mult idejű (-*t*) képzőből magyarázható időbeli jelentése a fenti szóknak. Emez időképző nélkül *leány, legény* főnevek idő értelméhez nem jutottak volna, mint: *mikor* leány legény *volt*, leány legény *korában*.

Valamint¹⁾ magyaráztam ezeknek a jelentő mult képzéseknek főnévi használatát, így: *mentem, jöttöm, estem*, németül: mein Abgang, meine Ankunft, mein Fall, s a harmadik személyben: *mente, jötte, este*, sein A. stb. U. ott említettem, hogy ezek tárgyi ragozású multak 3. személye, míg az alanyi ragozásúak: *ment, jött, est* e szét bomlott alakú használatba jöttek: *men-e-t, jö-re-t, es-e-t*. Alanyi ragozású, de ragos képzések ezek is: *élt-en* át, *lépt-en* nyomon. — Legérdekesebb e mult idejű főnevek közt *est* (= *eset*), melynek tárgyi ragozása használatos időhatározóul, így: *este*, ném. *am Abend*, és (alanyi ragozású) társaihoz *menet, jövet* úgy csatlakozik. — Ezek után könnyű lesz -*ta te* ragok időjelentését is megmagyarázni (351).

És hogy viszonylik *estre* ehhez: *este*? Ezt ügyesen magyarázta Simonyi (389), mondván, hogy *estre* = *estrel*,²⁾ melyet úgy képeztek mint *nap-val* (= *nappal*) az említett *est*-ből. Tehát *este*, *am Abend*, *estre*, mit dem (einbrechenden) Abend.

Külön fejezetet szentelt S. -*nott, -nól, -ni* ragoknak (355). Bár rövid három lap, a mit róla mond, a legszükségesebbet, jogosultságát és értelmét, kellően elmondta. Mit is mondjon többet, mikor ez a rag irodalmilag teljesen ismeretlen? Pedig megérdemli tömört értelménél és

¹⁾ E. Phil. Közl. 1888, 798. l. a 171-hez, s még előbb (1887) a nagy-szebeni államgymnasium értesítvényében, melyet Balassa J. ismertetett E. Ph. K. 1888, 816—817. Hogy mi értéke volt az én felfogásommal szemben Balassa (u. o. 1889, 94—96) makacs ellenvetésének, mikor maga a védelmezett mestere S. is ma felhagyott régiebb (R. m. ny. 75. l.) elméletével, azt a nyájas olvasó ítéletére bízom.

²⁾ Az *l* elestéről l. még S. u. itt 380: *lopral* = *lopra*, a rag végén még *házbu'* (= *házból*), más ragoknál *kutho'* (= *kuthoz*), *kertbe'* (= *kertben*).

hazánk keleti meg éjszaki tájain terjedtségénél fogva. — Eredetét kutatva eljut S. a vogulok földjére, a hová, sajnos, nem követhetem. Mielőtt azonban oda megy, szerettem volna, ha e *-ni* ragot elébb a magyar igenév (*-ni*) képzőjével hasonlítja vala össze, a melytől az irányjelentést eltagadni nem lehet.

Bárhogy áll a dolog e rag eredetével, népünk él vele; és ha sikerül e ragot meghonosítani nyelvtanainkban s ezzel együtt az irodalomban, Simonyié lesz az érdem.

Nem vagyok barátja a nyelvhasonlítás sikamlós mesterségének. De a *-stul* (390) alkalmával állított egy-egy hasonlításnak mernék ellent mondani. Az egyik *nélkül* névutót illeti, melyről S. e régi példából (391): *feleségnél és gyermeknél kül* azt hiteti el velünk, hogy *nélkül* ebből lett: *-nél kül* (= *kívül*). Első tekintetre feltűnik kezdetleges volta e hasonlításnak, melyre felbátoríthatta S. z a r v a s (Nyr. 1872, 412) s még elébb (1868) a Nsizr *nélkül* alatt: *«nül -kül = -nül kívül.»* De már e szótári cikk írója gyaníttatja velünk, hogy az összetételre nem mer esküdni, hozzá tévén, hogy *«tájdivatosan nekül és némely régieknél nakü, nakül, nalkül»* rövid *a*-val. Mert — azt mondja — valamint a *nel*-ben úgy alkalmasint a *nal*-ban is rövid az önhangzó stb. S e rövidség mai nap is fenn áll, mi több, *nekül* átment az irodalomba. Arany I. 445, 3 *Dér nekül* is fagy *nekül* is Lesóhajt az ágról. U. ott 7 *Bú nekül* is gond *nekül* is Nyugalomra készül. II. 177, 24 Százat szeret könyv *nekül* is 236, 8 egy szisz *nekül* állom. 562, 19 folydogált szó *nekül* a munka. — Én e névutóban a *k* előtti *l*-et belső toldatnak tartom,¹⁾ mint ezekben: *álgyu, álmodik* (v. ö. *ám-ul* és *ém-ed*), *boldog*, és *nekül* megnyujtása így: *nekül* vagy *nélkül* csak olyan mint *vélem, nekem*. — *Nakul* alakja emlékeztet a rokon nyelvek közt a japán *naku-ra*,²⁾ melyről H o f f m a n (Japan. Spr. 1877, 306. l.) azt mondja, hogy *«die adverbiale Form naku (bedeutet) ohne, englisch without.»* Következzék itt egy-egy idézet japán szövegekből: *hai naku* haszon *nélkül*, *koto naku* dolog *nélkül*, *joszi naku* eszköz *nélkül*, *tajori naku* támasz *nélkül*.³⁾

¹⁾ Más betűk (*m, n*) beltoldását, kivált *b, d, g*-félék előtt: *tá(m)-pászkodik, gé(m)beredik*. Az elejtett hangzók pótnyújtását u. ott 226. l. j. Egy másik betoldat *r* ezekben: *tarsoly* (ném. *Tasche*), *piarcz*, ol. *piazza*.

²⁾ Merész egy gondolat a finnisták nagy sokaságával szemben a japán nyelvet rokonnak állítani. Nem tehetek róla. Mások állítják (külföldön). S ha hozzá veszem a számos rokon-hangzású szót a két nyelvben, vakmerőnek sem tűnhetik fel ez állítás.

³⁾ Mégis csak meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelvtörténet itt többet bizonyít, mint valamely véletlenül hasonlóan hangzó szó olyan nyelvben, melynek rokonságát meg előbb be kellene bizonyítani. Szerk.

Kül (= *kívül*) igaz hogy csak ragos névhez csatlakozik, de *nálam-on kívül* csak *-n* ragoshoz, így: *ajtó-n kívül*. Ugyan e rag előzi meg kívül értelmi rokonait is, mint *belül*, *felül*, *alól*. Nem lehet, hogy a rag egyszer kivételt is engedett volna meg magának az említett (*nálam*) személyragoson kívül. Eredeti tehát *nakul* és illeszkedve *nekül*, betoldással és hangnyújtással *nélkül*. A főnévtől elszakadva önálló lett és az irodalom is csak ez utóbbit ragadta meg: *nélkül*. Arany (*nekül*) alkalmasint egyedüli az újabbak közt.

Ugyancsak *-stul* rag alkalmával (390) rákerült a sor *-töltől* rag származtatására, mely ez előtt két évvel (S. A magy. határozók 1888, 226. l.) még «sokféle» volt. Az ehhez fűzött állításokról legyen szabad egy pár kétséget kockáztatni.

Tele (*teli*) szót úgy adja elő (392) a szerző, mintha rokonabb volna a vogul *tajl*-lal semmint *tel-ik* magyar igével. Már pedig én szeretem hinni, hogy *tele* csak nem lesz egyéb mint *telve*, azaz, *telik* jelen igejelzője. Egy ilyen elfojtott *v-jü* igejelzőhöz járul (353) *-st* és képez ilyen határozókat: *lép-(v)-ést*, *nyargal-(v)-ást*, míg a többség így képződik: *bízást*, *folyáást*, *sietvést*. Elhiszem, hogy *tele* gyökéből származik *több* (392); azt is, hogy *tel-ik* ige törzse rokon a vogul *tajl* (plenus) szóval; de nem azt, hogy *-től* ragunk is e gyökök rokonságából való. Ha egyéb nem, egymástól eltérő értelmük tiltja. Szerintem *-töltől* a *távol* szóban rejlő *toca* szóval volna rokon, mely *-ul* hozzájárulásával könnyen válhatott *-tól* (*-tul*) raggá ebből: *toca-ul*.

Kényes egy szakaszt tárgyal S. *-ként* rag táján (399). *Onkényt* és a régi *én kéntem*, *te kénted* stb. mind csak ezt az értelmet adják latinul *arbitrium*, *voluntas*. És még is összehasonlítás a főbb értelme. A (*ön*)*kény* értelme nem nyújtván kellő kapcsolatot a terjedtebb másik értelemmel, volt kénytelen S. a mordvin és finn tájakra vándorolni s onnan keresni ki egy oly szót (*ki*), melynek értelme *út*, *mód*. E helyett jobb szerettem volna, ha *-ént*, *-ként* és *-nként* ragok közt, melyek talán szándékosan következnek egymásra, létesített volna bármi külső rokonságot. Hogy *-kép* is csatlakozik a három felsőhöz, arra feljogosít rokon értelme.

De hát a külső rokonítás tőlem csak jámbor óhajlás. Egyelőre beérjük a S. adta magyarázattal. S ha még egy szót kockáztatunk *-nként* ragnál, ez sem igényel többet a valószínűségnél. Azt bizonyítja S. u. ott, hogy benne *-kéd* v. *-két* a régibb alak. Úgy hát itt is az *n* betű beltoldat volna mint *nélkül*-ben (fent) az *l*. Nem volna e szabályszerű *n* toldat elfogadható ezekben is: *kend* = *kēd*, nem pedig = *kegyed*, *ismént* = *ismét* (S. A m. kötősz. I. 13). *mint*, nem = *miént* (S. A m. hat. I. 398)?

Igen elmésen hasonlítja S. a *kéd* alakját a régies *ekkedig*-ével és találja benne *kor* v. *idő* értelmét, a mint ez *koronként*, *naponként* s másokban érvényesül.

Ha egyszer meg van állapítva névbeli természete, nem volt nehéz a megelőző *-n* rag természetét is megállapítani. Erre is kétféle forrást jelöl meg Simonyi (406), a melyek közül elfogadhatóbb azonossága az ugor genitivusnak nevezett *-n* raggal, a minőt hason viszonyban találunk (*át*) *által*, *kívül*, *túl* névutóknál és *-nek* raggal *mögött*, *alatt*, *előtt*, *között*, *helyett* névutóknál.

Meglehetősen számtani szigorúsággal bizonyítja Simonyi (412), hogy *-képpen* alakjában a kettős *pp* onnan van, hogy ez = *kép*+*ben*, s azt mondja, hogy ebből: = *kép*+*en* nem válhatott, mert főnévhez nem járul *-en* csak *-én*. De ha egyszer határozó képzését megengedi S. így: *épen* és *éppen*, akkor *-képen* és *-képpen* képzését is törvényesítette. Mert akkor *-en* nem járult a főnévhez, hanem a főnévi természetéből már kivetkőzött határozóhoz: *-kép* pl. ebben: *másképp*, mely ragtalan és a koptatás elmélete nélkül is határozói értelmet ölthet (l. alább). A kettős *pp* ezekben a *-képpen* és *éppen* alakokban magyarázható a hanggal súlyosított tag minőségéből, mint *véllem*, *töllem*. A *-ben* rag ellen szól még a régi *Mi atyánk*-ban *«azon képpen itt a földön is»*, a hol *azon* elárulja, hogy *-ben* rag ettől (*képpen*) távol áll.

A 420. l. *-sósó* képzőről azt állítja S. hogy *eső*-től eredett és rövidült pl. így: *közben eső* a. m. *közbenső*, *hátnul eső* a. m. *hátnulsó*, mint ez a Nsziiban (*-só* alatt) is található. Szerintem e képző eredete ma még magyarázhatatlan; de értelme, az *első*, *alsó*, *utolsó* stb. képzésekből itélve, egy felső foku képző, megfelelő a latin *-imus*-nak ezekben: *primus*, *infimus*, *optimus*.

A *-lagleg* magyarázata ebből: *alak* (420) sok gondot ad Simonyinak; mert e két szónak: *-lag* és *alak* azonossága követelte 1. az *a(lak)* elejtésének magyarázatát, 2. a *(ala)k* lágyulását (*g*), 3. hangilleszkedését (*-lag-leg*). Mind ezzel sikerült volna az ellenvéleményt megcáfolnia, hogy *-lagleg* hely értelmű volna. Csak az nem kellett volna, a mi erre következett (421), hogy *alak* határozói minőséget csak egy határozó rag (*-n*) felvétele (*alakon*) és ugyan annak lekoptatása után (*alak*) nyerhetett. Megengedi ugyan S., hogy vannak és mindig voltak ragtalan határozóink is, mint: *hanyatt homlok*, *mezitláb*, *gyalog* stb. De hát akkor mire való a nyelvre erőszakolni oly ragot, a melynek volta nem való? csak azért, hogy legyen mit elkoptatni? — Én most is, mint egykor (Nyr 1880) fenn tartom Mistelivel (446) és Révaival (450) a puszta anyagszók alkalmazását határozó i értelemben.

A 444. l. *«a -kor ragnak eredete»* alatt hasztalan kerestük ennek az ígéretnak a beváltását. Mert hogy e rag *-kor* és főnév *kor* egy (445),

ezt ép úgy nem kellett bizonyítani, mint hogy *-kép* és *kép* egy. És bármennyire leplezi S. *-koron* és *kort* gyakoriságával a ragtalan főnév *kor* határozói lehetőségét, kénytelen megadni ennek is az előfordultát ilyen legrégibb példákban mint: *mindenkor*, *némikor*, *egyébkor*, *mikor*, ezeken kívül *előádomkor*, *időkor*, *kakasszókor*; kénytelen megengedni az élő nyelvben előfordultát keleten és nyugaton (447) számos tájszólásban.

De mind ezzel még nem vezetett S. e *kor* név forrására. Megbocsát a nyájas olvasó, ha *kor* eredetét keresve Ázsia keleti tájára vezetem. Megint Japán földje ez, melyen e szó tenyészik: *koro* és *szo no koro*, *ak-kor*, *faru no koro*, *taraszkor*. — Könnyű volt a rokon szóra ráismerni: mert a magyar szót a hangilleszkedés még nem bántotta. És ebben leli magyarázatát, hogy e szó mint rag Misteli szerint nyersen (recht dick) és kézzelfoghatólag jelöli meg az idő fogalmát.

Nem egyezem belé a 451. l. a *-ta te* rag magyarázatába (*kétszerte, sokkalta, régente, éjente*), hogy ez «azonos a *-tól* rag második részével vagy is a *tele* alapszavával», annál kevésbé, hogy *tele* és *-tól* egyenlőségét is az elébb kétségbe vontuk. Alkalmasabbnak tartjuk e ragot azonosítani a tárgyi ragozásu jelentő mult idővel (l. fent 350. l. *menet jövet*hez), a mint *legénte leánta* s később *régente eleinte* szóknál találni, a melyeken «utóbb az egész *-nte* időjelentőnek látszott s új időhatározókat képezett.»

Imitt felsorolt megjegyzéseink ez úttal csak nyelvhasználati részét illetik a ragoknak s ezekkel inkább a szerző állításainak további támogatására mint gyengítésére akartunk okot szolgáltatni. Ez tehát a ragok szabályozásából s a munka érdeméből mit sem von le. A szerző hálára kötelezte vele a nemzet íróit, hogy a ragok helyes használatára útba igazító szabályokat adott a kezükbe; és hálára a jövőre magyar nyelv-tanítókat, hogy a ragtan homályosabb kérdéseinek megoldását megkönnyítette, s végre hálára kötelezett mindnyájunkat, hogy oly szabatos meghatározás, oly éles megkülönböztetés, a minőket S. vont az egyik és másik rag közé, meg fog tanítani élő és írott szóban kellő mértéket tartani a nyelv legparányibb elemeiben. Reméljük, hogy Simonyinak e 2. félben kilátásba helyezett egyéb művei, mint (295, 298) az infinitivusról, (330, 349) a névutóról, (342, 389) a ragtalan határozókról és (398) a határozó szóról, a szerzőtől megszokott tudományos becsű megannyi munkákkal fogják gazdagítani magyar mondattani irodalmunkat.

VERESS IGNÁ CZ.

Az aradi színészet története (1774—1889). Írta Váli Béla. Budapest, 1889. Ára 1 frt 20 kr.

Váli könyvének mindjárt a címlapja gondolkozóba ejt. Az aradi színészet történetét 1889-ig, tehát napjainkig megírni, midőn bizonyára még élő kortársak tetteiről kell véleményt mondani, vagy ha többen,

más-más nézőpontokból megtették már ezt, e különböző nézeteket kiegyenlíteni, merész vállalkozás. Nagy objectivitás kell ahhoz, hogy az író ily körülmények között a helyes középutat megtalálja. Két véglet közt választhat: vagy egyszerű krónikát ír, és úgy adja elő a legközvetlenebbül lefolyt kor történetét, hogy az hasznos segítő eszköze lesz egy későbbi kor írójának, vagy mint az események bírása belévegyül a szereplők közé, polemizál, dicsér, dorgál s nem gondol egyébbel, csak az igazsággal. Az első esetben mindenesetre szárazabb, de használhatóbb és becsesebb munkát ír, az utóbbiban élénkséget hoz ugyan tárgyába, de e subjectivitás gondolkozóba fog ejteni az adatok hűségét tekintve, főleg ha az író nem látjuk a pártok fölött állónak. V. az utóbbi utat választotta és könyve történeti részét azon eseménnyel végzi, midőn «Váli Béla föllépett a magyar színészet kebelén élőddő corruptió ellen». Ez nem nagy baja művének. Az utókor kellő méltánylásban fogja részesíteni a magyar színészet ezen eseményét is, bár meg vagyunk győződve, hogy egy bizonyos nemével a kételkedésnek fogja azon összefüggést keresni, mely közte és specialiter az aradi színészet története között van. Merész vállalkozás tehát egy város színészete történetét a legújabb korig megírni, de viszont nem következik ebből egyúttal az is, hogy ennek folytán teljesen hasznavehetlenné vált a munkánk. Sőt ez a subjectivitás — mint föntebb mondtuk — meg fogja élénkíteni az adatok száraz tömegét abban a mértékben, a mint az író érdekes egyénisége határozott alakot ölt, magát is szerepeltetvén az események tarka egymásutánjában. A címnap ezen évszáma (1889) ha gondolkozóba ejti is az olvasót, nem hozza oly zavarba, mint a másik (1774). Nem tudjuk, valjon sajtóhibának nevezzük-e? De tény, hogy az I. fejezet fölírata ez: 1777—1889; aztán a fölhozott legrégebbi adat szintén 1777-ről szól azon aradi előkelő ifjak szerepléséről, a kik a nagyváradi tank. főigazgató tiszteletére színi előadást rendeztek. Világos, hogy itt tévedés van, me yet V. nem vett észre. Ha ezt az egy pár évet le is vonjuk, még mindig 110 év színészetének történetét kapjuk.

Arad színészetének története négy fejezetre van felosztva. A felosztás helyes is, meg a munka olvasásának előnyére is válik. Az I. fejezet 1777—1849-ig az időrendileg legnagyobb, bár nem a legfontosabb kort öleli föl (1—59. l.); a II-ik fejezet az 1849-től 1862-ig terjedőt, melyet V. úgy látszik a legjelentősebbnek tart az aradi színészet történetében (60—96. l.); a III-ik az 1863-tól 1889-ig menő kornak van szentelve, mely a legmozgalmasabb, de csak 1874-ig, az állandó új színház megnyitásáig mondható általánosabb jelentőségre méltónak, azontúl csak szomorúan illusztrálja a vidéki magyar színészet sajnálatra méltó vergődését még egy oly helyen is, mint Arad. A IV-ik az aradi írókról és művészeikről szól. V. művének egyik sarkalatos hibája, hogy hamis alapgonddal indul ki, azaz olyat akar bizonyítani, a mi lehetetlen. Munkája

megírására az lelkesítette, «*hogy Arad színészetének vidéki városaink közt a legszebb multja van, s hogy Arad színészete a legtöbb befolyással volt a fővárosi mellett a magyar színészet fejlődésére*». Ez áll az ajánló levélben (V. lap) és lényegileg ehhez hasonló az, a mit az utolsó fejezet elején (142. l.) mond. Látszik, hogy e véleménye nem ingott meg azután sem, midőn e 110 éves múlt történetét elmondotta és az a meggyőződése, hogy olvasója sem fog más véleményen lenni, ha mind a három fejezet végig olvasta. Nagy szó, a melyet meg lehetne bocsátani annak, a kit «helyi érdekű» hazafiság lelkesít, de kevésbbé egy olyannak, a ki jogot szerzett arra, hogy a magyar színészet múltja körüli kérdésekben az ő véleményét is meghallgassuk. Nem értjük, hogy Váli miként feledezhetett meg ennyire Kolozsvárról, Debreczenről és adjuk hozzá: Nagyváradról, nem is erősítgetve azt, hogy (ezen helyeken kívül) Arad színészete akkor még szóba sem jöhetett, midőn már Székesfehérvár (1818—1825), Kassa (1832—1837) tényleg *elhatározó* befolyással voltak a magyar színészetnek nemcsak fejlődésére, de létezésére is.

De lássuk csak Arad színészete történeti vázlatát, melyből mi éppenséggel nem leszünk képesek a nagyon is subjectiv állítás helyességét kiolvasni! Bizonyára mások sem.

Egy félszázadon át Arad színészete jobbára *német* színészet; ugyanakkor tehát, midőn Pesten kívül Kolozsvár, Marosvásárhely, Debreczen, Nagyvárad, Miskolcz, Kassa, Székesfehérvár, a magyar színészet legelső védő bástyái! Magyar társulat csak elvétve jut Aradra. A legrégibb történeti adat 1793-ig vezetett vissza, de V. valószínűnek tartja, hogy 1793 előtt is *megfordulhatott* itt német szintársulat azok közül, melyek akkor Brassóig, Szebenig jutva kalandozták be Délmagyarországot. Arad vármegye levéltárának egy adata szerint, melyet V. nem kutatott föl (s a melyet Márki S. barátom szívességéből közlök), a német színészet legrégibb nyoma Aradon 1787-ből való. Ez az egy adat ugyan határozottabb mint V. gyanítása, de azt hiszem, nem azt bizonyítja, hogy Arad német színészete számot tett a múlt században. Dr. Filtsch Jenőnek nagy alaposággal írt dolgozata (Gesch. d. deutschen Theaters in Siebenbürgen. Archiv d. V. für Siebenb. Landeskunde 1888. Neue Folge 3. Heft) a 19-ik évszázad elejéig tisztába hozza az erdélyi német színészet viszonyait és sok ügyességgel, nagy szorgalommal mutatja ki azt a kapcsolatot, melyben Erdély német színészete állott Pozsonytól, Eszéktől kezdve, a magyarországgal. A délvidéki német színészet állandosult helyei Eszék, Temesvár, Nagyszeben és Brassó. A vándorlás hullámgyűrűi nem érnek el Aradig. Okát nem nehéz ennek megtalálni Arad nemzetiségi viszonyaiban, melyek olyanok, hogy a V. által említett 1793-iki társulat is arról panaszkodik, hogy Arad közönségének *tünető részvétlensége* kergette a bukásba. Nagyon erőltetett magyarázatnak tartom, hogy az *aradiak hazafias érzületükkel tüntettek* a német társulat

ellen a magyar színészek — — *pesti szentvedéseikért!* A nagybányai tüntetés analogiája mitsem magyaráz, mert a múlt évszáz végén más volt Szathmár- és más Aradmegye. Aztán Aradmegye levéltárának egy V. által nem ismert (Márki által velem közölt) adata sem szól ez állítás mellett, mert midőn ugyanott tárgyalás alá veszik Szathmármegyének egyik átiratát a pesti magyar theatrum pártolása érdekében (1794), az aradiak azzal kerülik meg a kérést, hogy színészet helyett jobb volna egy magyar tudós társaságot létesíteni. A mi *tüntetésre kész* lelkesedést aligha bizonyít. De maga V. is azonnal önmaga ellen tanúskodik. A legközelebbi német szintársulat Aradon 1794-ben, a Stephanie Farkasé, melynek 14 napi szereplését «rendkívüli tetszéssel» fogadták. Az ellentüntetés egy kissé gyorsan is gyors volt volna.

Hogy a Bárdoni-féle társulat melyik évben játszott itt, nem tudjuk meg V. könyvéből. Az 1794 utáni első biztos adat 1798-ból van és V. azt hiszi, hogy ekkor a Kelemen László társulata játszott Aradon sőt 1799 február havában is még ott mulatott volna. Állítását a censurálás végett beterjesztett darabokkal támogatja, de elmulasztja megmondani, hogy a beterjesztett darabok magyar címűek-e vagy nem. Ha *nem*, akkor minek hisz Kelemen aradi szereplésében, ha *igen*, akkor miért nem hozza föl *kétségtelen* adatként a mellett, hogy Aradon a magyar színészet (ha mindjárt nem is a Kelemen-féle társulat) első *határozott nyoma* 1798-ig vezethető vissza? Az ilyenfajtajú kétes hitelű állítások nem érnek semmit. A magyar színészetről írt régibb dolgozatokban annyi a nem hiteles adat, hogy azok számát egy új munkában, igazán fölösleges szaporítani.

Ennyiből áll Arad múlt századi német és magyar színészete. Eddig-élé még szépnek sem mondható, nemhogy «legszebbnek», a vidéki városok között. A jelen évszáz, mindjárt egy nagy meglepetéssel szolgál: 1820-ig, a Hirschl-féle színház megnyitásáig, még egy német szintársulat szereplését sem tudja V. Aradon kimutatni. Nem hiszszük, hogy ez annyit jelentene, mintha színházpártolás terén Arad Pest után következne. Valamivel öröndetesebb dolog, hogy ez időben már *biztos* nyomaira akadni ott a magyar színészetnek. Így megtudjuk, hogy 1813-ban itt van a nagyváradi szintársulat, 1818-ban a Kilényi, 1819-ben a Vandza Mihályé. Meddig tartózkodtak, mi volt a műsoruk, nem tudjuk. A kegyelet egyetlen színlapot őrzött meg e korból, mely közölve is van e munkában.

Művének ez a részlete egy kissé zavarosan van előadva. A Hazai és Külföldi Tudósításokban (I, 16. sz. 123. l.) 1818. febr. 13-iki keltezéssel ezt az aradi tudósítást olvasom: «estve theatrom vala, melyben a jó fejedelemnek képe felségesen kivilágosított, a Játshók, a midőn az Isten tartsd meg Ferencz királyt elénekelni kezdettek volna, annyira

elragadta az Ő Felségéhez viseltető jobbágyi szeretetnek szent tüze a nézőket, hogy ezen fel állván fő hajtás mellett, mindnyájan legnagyobb méltósággal és tisztelettel többszöri éljen-kiáltás mellett elénekelték». Kik játszottak ekkor Aradon, nem találunk rá fölvilágosítást V. könyvében. Ide jegyzünk még egy, szintén figyelmére nem méltatott másik tudósítást 1818-ból, pedig érdemes a kijegyzésre, mert írója (P. N. L. jegy alatt) valószínűleg Perecsényi Nagy László. Érdemes főképp azért, mert e tudósító közli a társulat műsorát, a mit annál nagyobb örömmel fogadhatott volna a kutató, minél jobban tudja, hogy a magyar színeszet műsoráról, a vándorlás eme korában édes keveset tudunk. De halljuk szószerint ezt a kifelejtett tudósítást, melyet mi egész határozottsággal nagyon becsesnek tartunk: «Mai nap nyílt fölt — írja a levelező 1818 június 16-áról — Aradon nemcsak a honi magyar nyelvkeletnek és kedveltetésnek kárpítja: hanem az aradi ns. uraságok s polgárookra nézve azon kedvelt játszóhely, a melyet bizonyos, Pest, Nagyrád, Kolozsvár és egyéb vidékekről hajótörést szenvedett tagok felénk szállangolván, a Maros porondján mint egy s első Magyar Társaság kikötöttek. Az 1133. eszt. oltá, midőn Aradon nagy országgyűlést tartott II. Béla királyunk, nem volt a magyar nyelvre nézve szebb és édesb látomány. Éppen közgyűlésünk volt június 16-án, amidőn Kilényi úr kormányozása alatt *Első Mátyás Király Választása* nevű darabot estve azon 22 személyzetből álló magyar játékos társaság, kedveltető mutatványát legszebb köntösben díszes s fényes piperével az Ó-Aradon most készült *Hirschel-kereskedő által építettett*, gyönyörű, 3 emeletű helyekre osztott theatromba eljátszott, oly megkedveltetéssel, hogy már előre Német, Rác, Örmény, Oláh előkelők, választottabbak, a logékat kétszeresen fizetve, a magyarokkal látszottak az adakozásban büszkén vetélkedni. Örömkönnyek lobogtak mágnásaink, főuraink, nemeseink szemében, midőn a temérdek sokaságot a játszó színben, és a díszes magyar ruházatot, honyi nyelvet a játszó padolatján hangzani, elfogódva sziveikben látták, hallották és igen is érezték. A napokban — folytatja egy kissé zavarosan, a naivan lelkesülő tudósító — az Arad városának szabadulása is, Felséges K. Intézet mellett tárgyúl fog vétetni. (?) Reméljük, hogy ezen társaság amint ígérte, másodszor *Bátori Máriát*, 3-szor Aradon *Bélat*, 4-szer Solymoson *Csalintát* 5-ször Lippán *Izabellát*, s egyéb új darabokat elé fog mutatni. Éljen a magyar nyelv!» Lelkes tudósítását ezzel a distichonnal fejezi be:

Nyelv keletünk díszét Aradon mutogatva kifejték
A játszó színben. Nyelv! Magyar! Édes Öröm!!

V. nem méltatta figyelmére ezt a sokatmondó hirlapi följegyzést, pedig szószerinti közléséért helykimelésből elengedtük volna a Mán Samu korcsmája rajzát, melyben még a «fölségesen készített pörkölt-

paprikásról» is megemlékezik, sőt a törzsvendégeit is megörökíti. (84—85. l.) Aztán kiegészíthette volna a műsort Percsényi Nagy László naplója alapján, mely szerint Mátyás királyon és Bátori Márián kívül *Hamletet*, a *Tolvajok* (Schillertől) is adták, sőt magától P. Nagy L.-tól az Öthalmi tort Orodon.*) Két szempontból is sokatmondó ez a kifejeített tudósítás: I. írója úgy beszél a Hirschl-féle színházról, mint a mely *most készült* (1818), V. ellenben (15. lap) az mondja, hogy 1820 ban. 2. V. szerint e színház megnyitását természetesen (?) Gunst német igazgató társulatára bízták, míg P. N. L. tudósításából következtetve, mégis csak magyar szintársulat avatta föl 1818-ban, hazafias történelmi drámával, a Szentjóni Mátyás királyával. Ezt a szereplést egész jólélekkel felavatás számba vehetjük, még akkor is, ha tán nem is volt teljesen készen 1818-ban a Hirschl-féle színház. Egyébként hacsak félig kész — aligha írja P. N. L., hogy «most készült». Láthatja ebből is V., hogy egy kéznél lévő adat föl nem használása, mily hátrányára válik műve teljes megbízhatóságának.

Magyar szintársulattal ezután ha nem is rendszeresen, de gyakrabban találkozunk Aradon. Gunst után 1820-ban *Kilényi* jön el és Dérynéet hozza magával; 1823-ban áprilistól—juniusig újra *Kilényi* találjuk itt. V. könyve e helyütt ismét hézagos. A *II. és K. tud.* (I. 34 sz.) szerint 1823 ápril 27-én b. Wenkheim József főispán beiktatása ünnepén «egy derék magyar társaság *A tatárok Magyarországon* nevű nemzeti játékot az Üri vendégeknek teljes meglegedésére adta elő». Nem tudjuk, miért nem közli ezt az adatot, melyből legalább a műsor egy darabját tudjuk meg.

Három következő évről nincs adat könyvében, de 1826-ban Horváth József társasága játszik rövid ideig, hihetőleg szerencsével mert 1827 szeptemberben újra itt van. Meddig, nem tudjuk meg. «Nem sokára» (mikor?) *Kilényi* jön és «osztatlan lelkesültséget ébreszt». Szó van aztán a tisztújításokra be-beránduló magyar társulatokról — de az első biztos adat a kassai társaság megérkezése 1832-ben.

Eddig az évig még állandó német bérlője sincs az aradi színháznak. Minő okból, nem találtuk meg. Az első bérlő, *Miller Edvard*, öt év alatt (1833—1838) tönkremegy. Ez időtájban keletkezik megyei kezdeményezés folytán, a «színészeti bizottság», mely azt akarja kivinni, hogy a téli évadot a magyar színészeknek biztosítsa. A város fölbuzdul ezen és 1838-ban megalakítja a saját kebelében a «szépművészeti bizottságot», mely színházi alapot szeretne létesíteni az idegen művészek előadásainak 14-ed jövedelméből. Az első téli évad bérlője 1838-ban *Pethő Czelesztin*,

*) Egy. Phil. K. XIII. évf. VI—VII. füzet 592. l. Hazai és Külföldi Tud. 1818. 50. sz. 393—4. l.

de «kitűnő» társulata daczára elbukik. 1839. 40-ben *Huber és Kreibig* a bérlők, és a szépművészeti bizottság nem emel szót a magyar színészek mellett, mivel az új tagok a törzstársulat jó hírnevét bemocskolták. 1840-ben a nyári évad alatt kiköszörűli egy magyar társulat a magyar színészet becsületén ejtett csorbát, de ez ügylátszik nem sokat lendített az ügyökön, mert 1845-ig bezárólag újból csak a német igazgatók: *Huber és Kreibig* kapják meg a színházat. Egyetlen kedvezmény a magyar színészekre csupán az, hogy föltételül tűzik ki, hogy a nyár folyamán német szintársulat nem kaphat játszási engedélyt. Ez időn belül több magyar társulatról látunk említést téve. Az egyikről csupán annyit tudunk meg, hogy előadta a Náray Antal fordításában *Romeo és Juliát*; a másik *Latabár* vezetése alatt 1844-ben sokat küzdött az akkor megalakult műkedvelő társulattal; a harmadik *Szerdahelyi József* vezetése mellett 10 előadást tartott. 1845-ben *Kilényi* jön, de június 1-én már elutazik; 1846-ban a *Szerdahelyi-Szabó-Hari*-féle társulat két ízben is játszik a nyáron át, — eredménye a legkedvezőtlenebb. Az 1845. 46-iki téli évadot a német *Kreibig és Nötzl* bérlik ki; 1846. ápril végén a *Veszter* magyar társulata játszik. Alig távoznak el, nyomukba jön a *Szerdahelyi* társulata, ezek nyomában a *Komáromy-Mátray*-féle társaság. Ez kétségbeejtő nyomorral küzd s nem a legszebb kilátásokkal kecsegtetve az öt fölváltó *Kilényi—Csabay*-féle társulatot, mely azonban valahogy csak boldogul az Ál-Boscóval, és Kotzebue egyik darabja *oláh előadásával*. Jellemző ezen esetről az, hogy *magyar színészek* játszanak Aradon először — *oláhul*!

Elszomorító egy hajsza biz ez. Nem vagyok képes kitalálni, hogy melyik részecskeje szolgáltat ama «legszebb multhoz» szépítő szert.

1846. 47-ben ismét *Kreibig és Nötzl* a bérlők, télire. Ez az év a fordulatot jelenti Arad színügyében. A téli évad rosszul fizet — mert Arad már ekkor nem volt eléggé német, de sajnos, nem volt még eléggé magyar város sem, hogy a német színészetet lehetetlenné tegye még télen is. 1847. február havában a *Kőrösi m.* társulata játszik, de nem oly eredménnyel mint később a *Gócs Edeé*, mely oly lendületet ad a m. színészetnek Aradon, hogy a városi tanács határozatképen mondja ki, hogy jövőre csupán magyar színészeknek adják ki a színházi helyiséget. A megye meg a törvényhatóság egyenkint 300 frtot szavaznak meg a helyiség bérletére s az ekként bérbevett épületet ingyen engedik át Gócsnak.

Nem tévedünk, midőn az aradi színészet története első általánosabb jelentőségű tényének, ezt a határozatot tekintjük. A mi eddig történt, az még mint «küzdelem» sem valami érdekes, vagy fontos. De ezt az újabb lelkesedést viszont lehetetlenség tisztán helyi jelentőségű okokkal kimagyarázni. Ez csupán egyik hullámverése annak az intenzív

nemzeti mozgalomnak, mely az 1847-iki országgyűlés megnyitával, új, szebb napok reményét ébresztette a keblekben. Ekkor szerepel első ízben *Csernovics Péter*, itt mutatja ki első ízben mély, igaz hazafiúi érzületét. Az elnyomatás rémes napjaiban az ő hazafisága képezi Aradon a magyarság ügyének legerősebb támaszát és az ő áldozatra kész gavallérsága tartja fön ugyanott a magyar színészetet. Látni fogjuk, hogy midőn ez a támasz kidől — meginog belé az egész magyar színügy Aradon!

Az 1838 utáni első téli évad magyar szintársulata 1847/48-ban a *Szöllősi Szabó Lajosé és Végsey Sándoré*, a kik aztán 1848 elején a *Gocs-félének* adnak helyet, mely június 7-éig játszik. Őt követi a nyári színkörben *Feleky*, és novemberben ismét Gócs társulata szerepel.

Ezzel az eseménynyel végződik a munka I.-ső fejezete.

Láthattuk az eddigi adatokból, hogy Arad magyar színészete a küzdelem, a vándorlás korában alig valami, állandó német színészete azonban 1833-tól 1838-ig és 1840-től 1847-ig erősen tartja magát. Azok a ritka, az idevetődő, a nyomorgó, a megélhetésért egymást nyomon felváltó vendégek, ezek az őszi-téli évad állandó gazdái. Sajnos, hogy két dologra nézve nem találunk a V. könyvében kellő fölvilágosítást, valjon mi volt a magyar és mi a német társulatok műsora? Amaz ritkábban jelenik meg, de jó volna tudni, valjon mivel szolgálja a magyar színművészet és drámai irodalom ügyét? Emez állandóbban, de valjon ott vannak-e műsorán a külföldi irodalom drámai remekjei avagy csak az alsóbb rendű színi muzsát szolgálja és költői táplálék helyett nem inkább a bécsi külvárosi színházak híg kosztján tartja közönségét?

Egyedül a 46-ik lapon találunk olyan műsor felét, de ennek a pontossága sem elégíthet ki. Pedig a műsor ismerete nélkül nem méltányolhatunk kellőleg egy szintársulatot sem. Abban verődik vissza a leghamisítatlanabb módon nemcsak az előadások értéke, de a közönség ízlése is. A műsor beszédesebb, őszintébb az egykorú tudósításoknál, és ilyen tudósítások hiányában magunk állapíthatjuk meg a műsorból a színész és közönsége műveltségi színvonalát. Ugy tudjuk, hogy az *Arader Kunstschaftsblatt* (1839—1840), meg az Aradi Híradó (1842—1849) nem hagyják teljesen figyelmen kívül az aradi színészetet. V. mulasztást követett el, hogy egyéb följegyzések hijában legalább annyit nem mutat be a műsorból, a mennyi ezen lapokban ránk maradt és igazán általános érdekű tudnivaló volna egy színészettörténeti munkában.

De e hiányok daczára is úgy látjuk, hogy a német színészet legalább 1847-ig jobban oda volt nőve az aradiak szívéhez a magyarnál. Ezzel az évvel egy új korszak kezdődik, melyet bizvást elnevezhetnénk a tüntetés korának. E munka II. fejezete állításunk mellett bizonyít, mert Aradon csak akkor és addig virágzik a magyar színészet, a mikor

és a meddig tüntetés számba megy pártolása az elnyomatással szemben. Egy ember nagyúri bőkezősége, egynek a lelkes, daczos odaadása tartja fön­n s midőn Csernovics Péter kénytelen visszavonulni vagyona romjai­val az erejét túlhaladó küzdelem teréről, a magyar színészet ügye vissza­hanyatlik Aradon a régi bizonytalanságba, mert nincs létezésének termé­szetes talaja a nagy közönség színházlátogatási kedvében, kitartó magyarosságában. Ez aztán tart mindaddig, míg a magyar színészet ismét mint tüntetés az elnyomó hatalom ellen, a hatvanas évek elején divatba jön és új lendületet vesz.

Kár, hogy V. nem elég pontos az időrendben s pl. (a 68. l.) azt írja, hogy a Csernovics védnöksége alatt álló m. társulat «mihamar» Szabó kezébe ment át. Az efféle határozatlanság mit sem ér. Ilyen fontos eseményeknél el nem vitázható pontosságú időjelölés kell. Az idő­tartamot csak hozzávetőleg sejtjük egy későbbi megjegyzésből (76. l.), mely szerint Cs. «újabbi 3 évre» hosszabbította megszerződését Hirsch­llel, meg hogy 1852. 53-ra a színházat a *Szabó-Havi*-féle társulat kapta meg. A következő 1853/54-iki évadban Csernovics áldozatkész módon a saját költségén diszített föl a színházat, melyet 1854/55-re Szabó és Havi és 1855/56-ra Szabó kap meg. Erre az időre esik Szabó szerencsétlen bécsi szereplése, mely vagyoni bukását vonja maga után. A Csernovics-féle maczenáskodás tehát hozzávető számítással 1856-ig terjed, a mit V. így fejez ki «ez időben» (81. l.). Az 1856—1859-iki időköznek alig egy-két sort szentel s az újonnan jelentkező német igazgatókkal, a később híressé vált Strampferrel és Friesével is röviden bának el. Pedig hihetőleg volt ennek az időköznek olyan momentuma, mely lényegesen megkülönböztette az aradi magyar színészet helyzetét azon korétól, melyben olyan adakozó intendansa volt, mint Csernovics. Szabó 1859. évi bukását bizonyára nemcsak a színház kicsinyisége okozta (82 l.), mert hiszen az Csernovics alatt is csak akkora volt, mint 1859-ben! De a személyes okok is el vannak hallgatva, mert alig veszi át 1859-ben a színházat *Budai József*, a szini évadot ő is »jelentékeny veszteséggel» zárja be. (83 l.). Kár volt e 3 év történetével egy lapon végezni. Az előbbi 6 évvel egybevetve, sok tanulság kínálkozott volna. Az önállóság, hogy ne mondjuk elhagyatottság eme 3 éve bizonyára elég adatot szolgáltat­hatna amaz ismert szalmatűz jellemzésére, mely hazafias dolgokban gyors, magasratörő lángot szokott vetni s aztán hirtelen lelohad s veszni hagyja még azt is, a mit elértünk. Maga V. is elismeri, hogy Cs. «önkény­telen» visszavonulása után hanyatlásnak indult a színészet Aradon. (85 l.) Maga is elárvult ügynek nevezi a magyar színészetet. Az ilyesmit azon­ban nem szabad egy-két szóval elütni.

Szerencsére a hatvanas évek kezdetével új tere nyílik a tüntetés­nek s így a magyar színészetet sem hagyják végkép elbukni. 1860-ban

Philippovics tesz kísérletet öttagú igazgatósággal s a magyar színészetet az «aradi szellemi intelligencia ifjabb nemzedéke» (83. l.) veszi védő szárnyai alá. E lelkesedők találkozó helye a Petőfi-csárda, melynek gazdája egy volt színész, kit «honvédkorabeli vitézségeiért» tiltottak le a magyar színpadról. Mennyivel szerencsésebb volt Mán Samu azoknál, kik Aradon vértanui halált haltak, meg azoknál, a kik évtizedeken át sinylették Kufstein és Josefstadt börtönének dohos levegőjét! Hogy mily módon pártolták az elárvult ügyet, nem tudjuk meg, de e pártolásnak nyomatékos voltában nem kételkedhetünk, mivel 1861-ben *Philippovics* és *Szabó* a bérlők, a kik oly kitűnő társulatot szerveztek, hogy azzal a pestit kivéve, egyet sem lehetett a hazában összehasonlítani. A pártolás érdemből bizonyára Arad magyarosodó közönségének is jó részt juttathattunk. Kár, hogy V. ezen kitűnő társulatnak sem személyzetét, sem műsorát nem közli s csupán Szigligeti II. Rákóczy-ja előadásáról emlékezik meg. Általában csak annyit mond, «hogy Szabó a hazafias darabok egész sorozatát szedte elő», melyek közül hármat említ föl, mint aradi szerzők műveit. Pedig szükséges volna ismerni ezt a műsort, melynek «hazafias jellege» arra készítet a Helytartó Tanácsot, hogy titkos utasítást küldjön Arad polgármesterének. Egy kissé furcsán hangzik, hogy már 1861-ben «a színészet iránt előtűnedező pártfogói hanyatlásnak» megszüntetése céljából arra gondolnak az aradiak, hogy operai tagokat szerződtessenek «a kitűnő drámai személyzet mellé». V. nem keresi a valódi okokat, pedig jó volna tudni, valjon az előtűnedező pártfogói hanyatlásnak mik voltak az igazi előidézői: hány százalék esik ebből az aradi közönségre, hány a még tavaly kitűnő társulatra. Látni fogjuk, hogy az aradi színészet is abba a chronicus bajba esik, mely bukását jelentette a vidéki magyar színészetnek. A pompaszere tetet, az anyagi és szellemi képességeket túlhaladó erőlködést, a nagyzást, a haszon hajhászatát értjük, mely ez időtől kezdve állandó betegsége az úrhatnám vidéki színészetnek. Megunták az apostoloskodás száraz kenyerét, látványosságot, operát, operettet akarnak minden áron, mert ez közönséget vonz még akkor is, ha Bellini, Donizetti, Meyerbeer és Verdi pártitúráit kegyetlenül megtizedelik. Különösnek tartjuk, hogy V. rá sem hederít a bajok forrására, pedig a II. fejezetét azzal fejezi be, hogy miután a 2000 frtos színi segélyt nem hagyja jóvá a Helytartó Tanács és a bérlők 1863-ban Kassára mennek, «ezzel tűnt le az *utolsó remény* az aradi színművészet *régi magaslatára* való visszahelyezésére.» (96. l.) Hogyan képzei, hogy ez a mondas, meg a «legszébb mult»-ról való meggyőződése megférnek egymás mellett? Akaratlanul is többet mond, mint kellene. Az opera-személyzet 1862-ben lép a küzdőterre. A hatás óriási, még a drámai személyzetet is föl villanyozza a megnövekedett pártolás — és mindennek az a szomorú vége, hogy az

opera nem bizonyul be valódi mentő-eszköznek. A kis színházban látják a bajok forrását! Ujat akarnak építeni, de mivel ez nem megy oly könnyen, rábeszélük az igazgatókat, hogy májustól—szeptemberig Aradon kívül próbáljanak szerencsét. Ők azonban 2000 frtos segélyt kérnek. A jó aradiak meg is adnák, ha a Ht. T. nem volna szigorúbb. Így aztán «fájó szívvel» ott hagyják Aradot és kezdetét veszi a régi nóta, «az évenként kísérletező újabb és újabb vándor-társulatok többé-kevésbé meddő játéksorozata». (96. l.)

Tehát ez a 12 év érte a legtöbbet Arad színészete történetében; ez jelzené azt a magaslatot, melynek elérésére ezután minden remény megsemmisült. Kétezer forint segély buktatja meg a szent ügyet! És ezt az összeget nem lehetett volna társadalmi úton össze teremteni? Vagy inkább színészeink lelkesedése csappant meg? Mi azt hiszszük, nem a segélyügy kérdésének kedvezőtlen eldőlése buktatta meg az aradi színügyet első sorban, hanem a temérdek költséget kívánó operák, a pompahajhászat, meg másodsorban az, hogy Arad magyar közönsége még ekkor nem volt oly nagy, hogy egymaga elbirjon tartani egy drámai magyar társulatot. Az idegen elemek beédesgetésére opera kellett, a magyar színészetet tüntetésből pártfogolni nem volt többé divat — le kellett az aradi közönség lelkesebb, de nem a legtehetősebb felének mondani egy jó társulatról, mely ha igazán oly kitűnő volt, mint V. állítja (személyzetével, és kimerítő műsorával nem bizonyítja), akkor igazán nagy hiba volt az aradiak részéről ezt megtörténni engedni.

A legújabb századnegyed történetével (1863—1889) sietve bánik el szerzőnk; de ha közelebbről nézzük adatait, elmondhatjuk, hogy az első évek története azt bizonyítja, hogy a *Follinusz*-féle szintársulat, művészi szempontból jelentősebb volt a Philippovicsénál. Mi nem látjuk a hanyatlás korát. Aztán ezt a kort egy új színház fölépítésére irányuló józan törekvés jellemzi. Már 1862-ben fölveti az *Alföld* az új színház építése szükségének kérdését, de a terv csak 1874-ben valósul meg.

A téli évad első bérlője 1863/64-ben *Latabár Endre*. Különös, hogy csak most kezdte fájdalmas érzéssel eltölteni a «színházkedvelők lelkét», hogy Ph. társulatát bukni engedték. Latabár csak nagy bajjal tudta átélni a telet e fájdalomérzet nagysága miatt. Műsor és személyzet meggyőzhetne a két társulat közti különbségről. A lehangoltság határozott lehetett, mert 1864-ben ismét német színészek ütnék tanyát a nyári szinkörben, a mi bátorítás nélkül nem történhetett volna. Szeptemberben a *Follinusz* társulata jelenik meg s 30 operai előadást tervez és nagy sikert arat. Téltre (1864/65-re) *Szilágyi Béla* társulata jön, de a közönséget éppenséggel nem elégíti ki. Ez a társulat mind-ammellett egy új és jóra való intézmény létrejöttét mozdította elő, a *színházbérlők-társulatát*, mely a várossal szemben véleményadó testületként

szerepelt és egyúttal öre kívánt lenni a társulati anyagi előmenetelének, meg erkölcsi jó híre-nevének. Még a színházi belső ügyekbe való beavatkozás jogát is magának követelte, a mitől pedig, mint V. írja «Damocles kardja gyanánt (!) félnek az igazgatók». Az első ily módon gyámolított igazgató *Hubai G.* volt (1865/66-ban), a ki gyenge előadásai-val «teljesen lecsigázta (?) a műkedvelők színházlátogatási kedvét». A színházbérlő társaság ennek folytán szükségét látja tervei módosításának s 1866/67-től kezdve újra jó társulat van Aradon, a *Follinuszé*, mely 1873-ig állandósítja itt magát. V. ennek a társulatnak a működését sem részletezi s alig szentel reá többet négy lapnál. Pedig milyen nagy, eddig egyedül álló esemény az, hogy F. 1868, 1869 és 1870-ben folyton Aradon marad és így a magyar színi-évad — minden különös gyámolítás, vagy segély nélkül — 10 hónapig tart, s csupán május és június havában tesznek rövid tartamu kirándulásokat a szomszédos helyekre. E hét év története megérdemelné a részletezést, már csak azért is, hogy megtudjuk, valjon miért nem volt ennek a társulatnak kicsiny ezen hét év alatt az aradi színház és miért tudottabban oly szépen boldogulni? Bizonyára solidabb alapokon nyugodhatott azon társulatnál, a melynek aradi eltávozásától V. az aláhanyatlást számítja. Hogy 1868-ban kimondják az új színház építésének szükségét, hogy ehhez 1871-ben hozzá is fognak; ebben nagy része lehetett a Follinusz jó társulatának is, mely elfelejtette a Phillippovics-félét.

A régi színház utolsó bérlője (hihetőleg 1873/74-ben) *Fehérváry*, az újbán pedig első *Aradi Gerő* (1874. 75); 1875/76-ban a *Bogyó-Mándoky* «kitűnő» társulata játszik, melyhez V. szerint csak a Havi-Szabó-féle hasonlítható. Csodálatos, hogy a kiválók e színházi évet jelentékeny veszteséggel zárják le. Mi okból? Nem tudjuk meg. Csak az bizonyos, hogy keserű tapasztalatokat szerezhettek a társigazgatók, mert még opera-kötelezettség nélkül sem voltak hajlandók új bérletbe bocsátkozni. Az utánok jövő igazgató (1876/77-ben) *Sztupa Andor*, csupán arra tanította meg az aradiakat (kissé későn), hogy a nyereszkesző igazgatók kezéből a színházat ki kell venni. Megvalósul erre a *Színügygyámolító egyesület*, mely már 1877. 78-tól kezdve befolyást gyakorol még a színészek szerződtetésére is. Ez az egyesület véleményünk szerint alapjában el volt hibázva és a későbbi zavarok kútfeje lőn. Mindjárt kezdetben a legnagyobb baklövést követte el azzal, hogy énekeseket hozatott Amsterdamból, Berlinből, Lembergől, Prágából, Milánóból, tehát a világ mind a négy tájáról. Művezetőjük kezdetben *Fektér* és *Mátray*. Csakhamar föl kell bontani az énekesek szerződéseit. Az egyesületi elnök lemond s a vezetést triumviratus veszi át; majd *Fektér* is lemond s helyébe *Jakab Lajos* lép. Ez a triumviratus — nagy pénzügyi zavarok közepette — 1879/80-ban átalakul és 1880-ban teljesen visszavonul.

Ettől kezdve egy felelős művezető igazgató veszi át a színügyet Aradon, kinek uralma 1883-ig, az új színház leégéséig tart. A következő évben csupán a nyári szinkörben játszanak; 1885-ben megnyitják Kreesányival az újból fölépített színházat, ki 1887-ig bérlí azt, mignem helyébe 1888. 89-ben *Mosonyi* jön.

Mennyi kapkodás, mennyi bizonytalanság csak 1874 óta! Ezt tartja V. a pesti Nemzeti színház után a «legszebb mult»-nak? Vagy az a bizonytalanság Aradon, a vidéki m. színészet mai állapotának legszebb rajzai közé tartozik? Hát a kolozsvári, debreczeni, nagyvárad, szegedi m. színészet állapota még ennél is ingadozóbb volna? Minő ellentmondásba kerül az előszó nyilatkozata a szerző által felsorolt (s általunk szándékkal részletezett) tényekkel!

Arad színészetét jelentősnek kell tartanunk, még általánosabb érdekekből is. Szini állapotai nem egészen helyi okoknál fogva rendezetleneek. E város közönsége nagy, intelligens és ma már magyarnak is mondható. De szini állapotai abban a nagy betegségben sínylenek, mely a vidéki rendezetlen szini állapotok régi nyavalyája. És itt igazán szeretnénk volna ha V. behatóbban vizsgálja éppen egy feltűnő példánál, e betegség okait. Az igaz, hogy kritikai bonczoló kés alá kellene vennie a Mátray könyvét is, melyet csak egyszer idéz, de a mely a 80. laptól a 208-ik lapig éppen az aradi szini viszonyokkal foglalkozik a legbehatóbban. Ott volnának a Molnár György emlékiratai is 3 vaskos kötetben, melynek harmadik részéből a 237. lapot ötször is idézi, de a melyet a vidéki szini állapotok általános megbírálása szempontjából nem használ sűrűbben, pedig Molnár azért hordja össze «tégladarabjait» hogy forrásul használja föl a m. színészet történetének megírójá! (II. k. 561. l.)

Azért részleteztük e munkát, hogy a mi olvasónk is lássa, hogy V. túlbecsüli az aradi színészet jelentőségét.

Még csak az utolsó fejezetről (a munka leggyöngébb részéről) egy két szót! V. szerint «az aradi hírlapok fenkölt célzatú és ernyedetlen fáradozásának köszönhető az, hogy az aradi színház művészi színvonala a pesti színház után következő műintézetek közül elsőnek tűnik elő». A helyi szini kritikát csak általánosságokkal méltányolja mint pl., hogy az *Arad* szini referensei «lelkiismeretes műítéssel és leleményes hazafisággal» támogatták a «martirizált» színészeket. A «legsokoldalubb» tevékenységet az *Alföld* fejti ki. Az *Arad és Vidékével* «egyetlen vidéki lap sem vetélkedhetik csak» (144. l.).

Fölületességre mutat, midőn a 145. lapon azokat sorolja elő, a kik művészi pályájok alapját Aradon vetették volna meg. Ezek közül legalább 20-ra nem illik rá a legjobb szándékkal sem a művészi név s alig egypárra áll a mondás igazsága. Azon nők közé a kik hírnevők alapját Aradon vetették meg, oda sorolja Déryné, továbbá Markovics

Ilkát és Pauli Richardnét. Ez a két példa tán a legjellemzőbb a névsorra.

Az élő személyeknek osztogatott dicséretekről nem szólok sem ezen sem az előbbi fejezeteket érdeklőleg. Csak a legjellemzőbbet hozom föl. V. a Gy. László (tán Rudolf?) frescóit remek műveknek tartja. Istenem, ha ily pazarul osztjuk a magasztalást, akkor mit fogunk mondani Thán, Lotz, Tintoretto, Rafael, Michael Angelo frescoiról?!

Ez a kritikátlan, jóhiszemű és jóindulatú dicsérgetés a V. munkájának másik sarkalatos hibája, mely az elsővel vérszerinti atyafiságban áll. Nagy előnye a szerzőnek, hogy tárgyát igazán kedveli, nagy szorgalommal és kitartással fog színészettörténeti munkájához; de a fontos események kiszínezésével, mint ezuttal, keveset törődik s a mellékes meg a jelentős, a vidéki és általánosb érdekű egyforma méltánylásra találnak nála. Néha a legnagyobb aprólékosságokat föl kutatja, máskor elfeledi a nemzeti szempontból érdekeset is. Sietve termel s így megelégedezik egy nagyon fontos dologról, hogy a színpad egyik fejezete az irodalmi fejlődésnek és a színészet története egyik fontos szakasza az irodalom-történetnek. Sehol talán oly mértékben mint nálunk. Ha műsort ad, s a személyzetet közli alkalmilag, nagyobb hasznót hajt vele, mint általánosságaival s az Aradon szereplő színészek névsorával, (150—165. lapon!) melyből csak azt tudjuk meg, hogy mikor volt egyik-másik színész Aradon először, de hogy meddig, azt nem. Jó tárgymutató többet ért volna.

A munka kiállítása különben csinos; a decoratióból azonban sok elmaradhatott volna. Az effélének túlhalmozása nem is lényeges egy oly munkánál, mely irodalmi érdeket akar szolgálni.

BAYER JÓZSEF.

Párhuzamos idézetek.

Sophokl. Oid. Kol. 1697: «Πόθος τοι καὶ κακῶν ἄρ' ἔν τις.»

Tompa «Gyógyulás»: «Van a letűnt bánatban is kéj.»

Sophokl. Oid. Kol. 1720.

«Ἄλλ' ἐπεὶ ὀλβίως γ' ἔλυσεν
τὸ τέλος, ὃ φίλαι, βίου,
λήγεις ἤδη τοῦδ' ἄχρους.»

Eötvös «Karthausi»: «Ne sirjatok hát, kik e halottnak barátjai valátok; ő betölté végzetét, éldelte, mit a föld legszébbet nyújt; s mikoron napszámát bevégezé, pihenni ment.»

VÁRKONYI ENDRE.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888 9.

17. Farkas József, Titus Flavius Vespasianus. (Kolozsvári róm. kath. főgymnasium, 1889, 1—57. ll.) — Farkas úr jelen dolgozatát tarthatjuk elég érdekes olvasmánynak, de bajosan szakzerű tanulmánynak. E tekintetben egy fokon áll az értesítőinkben megjeleni szokott értekezések túlnyomó számával. Minden problematikus részlet tárgyalásától még ott is, a hol az szinte elkerülhetetlennek látszik, tartózkodik. Úgy látszik, czélja főképp az volt, hogy a római császárok egyikét, a nemeslelkűségéről híressé lett Titust, Vespasianus fiát, közelebbről megismertesse az ifjúsággal. Mindenesetre elismerésre méltó, hogy előadásának alapjául nem valamely újabbkori munkát, hanem az egykorú írók műveit, jelesen Flavius Josephus (s nem mint F. úr írja: Flavius József) zsidó történetét választotta, a mely Titus életére egyik főforrásunk, a zsidó háborúra pedig úgyszólván egyetlen forrásmunkánk. Minden attól függ tehát, mennyire szavahihetőnek és pártatlannak tekintjük a zsidók e történetíróját. A mi az *Antiquitates Judaicae*-t illeti, adatait egészben hiteleseknek mondhatnók, annival kevésbbé állítható ez azonban, a mi saját korára és személyére vonatkozik. Ismeretes dolog, hogy historikusunk, mielőtt a rómaiak kezébe esett, a zsidó háború egyik vezére volt s életben maradását első sorban Titus közbenjárásának köszönhette. Innen van, hogy Titus szereplését, a hol csak lehet, a kelletténél kedvezőbb színben feltüntetni el nem mulasztotta. Észrevette ezt Farkas úr is, annival feltünőbb tehát, hogy azon általános felfogástól, mely ép Flavius Josephus irata nyomán Titusról képződött, nem volt képes kellőleg megszabadulni. Még ott is, a hol a tények maguk a legádázabb kegyetlenséget bizonyítják, Titus szelidségét, emberszerető gondolkodását állítja előtérbe. A zsidó háború lefolyása a szívtelen kegyetlenség dolgában párját ritkítja s épen nem alkalmas arra, hogy az ifjúságot a fővezérlő Titus jószívűségéről meggyőzze. Még élesebb ellentétben állanak vele Titus későbbi cselekedetei, a midőn apjának kormánytársa. S mégis mi történik végül? Midőn apja halálával egymaga lesz a birodalom ura, az uralkodó mintaképének tűnik fel, szelid, jámbor, nemeslelkű, a kinek legfőbb gondját népének boldogítása képezi. De hogy valóban ilyen volt-e, vajjon apja szellemében uralkodott volna-e tovább, vagy Nero üzelmeit követi-e, már nem nyílt alkalma a világnak róla meggyőződni. Kicsapongó életmódja teljesen megrontotta szervezetét, úgy hogy két évi uralkodás után meghalt.

Farkas úr az előbbi alternatívát fogadja el s ehhez képest igyekszik a 7. fejezetben Steinwenter Arthur («Titus Flavius Vespasianus»

Graz, 1876) nyomán mindenesetre talánszerű jellemét megfejtteni. Dolgozatának kétségkívül ez a legérdekesebb része, s megérdemli, hogy ne csak a tanuló ifjúság olvassa, hanem szélesebb körökben is tudomást vegyenek róla. Irodalmunkban ez az első dolgozat, mely Titus császár életéről a kellő részletességgel szól.

Dr. KUZSINSZKY B.

18. Pintér Ede, A latin igeragozás rendszere. (Kaposvári áll. főgymnasium.) — Valóban dicséretre méltó eljárás, ha egy tanár tárgyának valamely nagyobb összefüggő szakaszát úgy mutatja be tanártársainak és az iskola iránt érdeklődő közönségnek, a mint ő azt legjobb belátása szerint tanítványaival megértetni igyekszik. A mint a kezdő tanár legtöbbet tanul az igazán mintaszerű tanárok előadásának meghallgatásából, úgy bizonyára mindnyájan csak örömmel vehetjük tudomásul egyik-másik kartársunknak eljárási módját, mert föltéve a legrosszabbat, hogy t. i. belőle csak negative gyarapodnánk, mégis csak okulunk, a mennyiben megtudjuk belőle azt, hogyan *nem* szabad tanítanunk.

Pintér, kérdések és feleletek alapján bemutatja azt a táblázatos összefoglalást, melyet a latin és magyar igeragozás befejezése után mintegy tíz órában keresztülvihetőnek, illetve megalkothatónak tart és a mely szerinte arra való, hogy minden fiú rendszeresen átismételje az igeragozást. Mióta napvilágra jött az «Állandó tanmenet», a kaposvári gymnasiumban két-három hetet (14—21 órán át) az egész igeragozás ismétlő táblázatos összeállítására fordítanak. Természetesen más gymnasiumokban is azt tartják, hogy: Repetitio est mater studiorum, de ebből nem következik, hogy az ismétlés ugyanígy történjék, mint az említett előadó által bemutatott tíz órában.

A fiúk már bevégezték a latin conjugatiót. A tanár szükségesnek véli a rendszeres átismétlést. A végett több egyszerű mondatot diktál, melyekben az igék különféle alakot tüntetnek fel, hogy ezeknek alapján meg lehessen oldani az első órára kítűzött themát, mely így hangzik: «Az igék felosztása értelem és alak szerint, szám és személy». Azt hiszem, ha túlságosan nem fontoskodunk, akkor ez a thema az ismétlésnél megoldható egy negyed óra alatt. De vannak pædagogusok, kik azt képzelik, hogy előadásuk csak akkor teljes, alapos, kimerítő és mintaszerű, ha a magukban véve egyszerű dolgokat lehetőleg felfújják és egy óráig pertractálnak oly kérdést, mely tíz perc alatt világosan és szépen elvégezhető. De szerző rendszeres (!) ismétlést és összeállítást igyekszik adni. Lássuk tehát a rendszert! Erre a kérdésre, hogy «Ha az értelmet tekintjük, hányféle igét találunk az aláhúzott kilencz igében? azt kell felelnie a fiúnak: «Hármat: cselekvő, szenvedő és álszenvedő igét». — A tanár így folytatja: «Van-e még másfajta ige is a latinban?» A fiú: «nincsen». — A tanár: «Tehát hányféle a latin ige, értelmét tekintve?»

A tanuló: «Háromféle: cselekvő, szenvedő és álszenvedő». — A tárgyilagossá szemlélő, hallgató vagy olvasó a rendszeres tanítástól és a rendszer összeállításától mindenekelőtt logikát vár. De a maga rendes, megszokott logikájával nem bírja felfogni, hogy miképpen lehetnek az igék értelemből nézve álszenvedők. De már értjük! Az előadó egy csillog alatt nekünk olvasóknak azt jegyzi meg, hogy «a deponens igéket czélszerűség (!) szempontjából nem az alaki felosztás, hanem az értelmi meghatározás alapján» osztályozta!

Menjünk tovább! «Hát a magyar igék értelemből hogyan oszthatnak fel?» — kérdi a tanár. A felelet: «Cselekvő, szenvedő és középigékre». Azt hiszem, nem kell valami különös pädagogiai tapintat annak megértéséhez, hogy e két hármass felosztásnak párhuzamos egymással állítása minden megjegyzés nélkül igen sok 11—12 éves fiú fejében azt eredményezi, hogy tehát latin cselekvő megfelel magyar cselekvőnek, latin szenvedő magyar szenvedőnek, latin álszenvedő magyar középigének. Csodálom, hogy a szerző, a ki teljesen azon az alapon kérdeztet és feleltet, csoportosít és táblázatosan összeállít, mint némely pädagogusaink, kik mindig a nevelés és tanítás pszichológiai momentumairól mesélnek, — ily fontos és igazán számba veendő pszichológiai tény nem méltat figyelemre. Hát ha még egy fiú azt mondta volna, hogy vannak úgynevezett semideponentia is, akkor vége lett volna a pompás hármass rendszernek.

Hallgassuk csak tovább a rendszeres felosztásokat! «Hány alakja van a latin igének?» — Felelet: «Cselekvő (forma activa) és szenvedő (forma passiva)». «S a magyarnak?» — Felelet: «Szintén kettő: t. i. ik-es és ik-telen alakja». — Szegény fiú, bizony ítéllet napig gondolkozhat azon, hogy mi módon kerültek ezek egymással mellé. Csak ez a fölötte tág és elvont fogalom: «alak» képezi a kettő között a kapcsolatot. Ez mindenesetre a latin és a magyar párhuzamos tanításnak egy élvezhetetlen gyümölcse!

Ilyesmi talán nem annyira rendszeres összeállítás, mint inkább külsőségek szerint való egymáshoz illesztés, melynek haszna semmi, kára végtelen, mert csak zavart idézhet elő egyik-másik kis fiú fejében.

A második órában szintén egy órán keresztül csupán csak szavakkal és elvont fogalmakkal manipulál egy 11—12 éves gyermekcsereg. Ezuttal az igemódok, igeidők vannak a szónyegen. A tanár fölteszi a fögös kérdést: Az indicativus coniunctivus és imperativuson kívül van-e más módja a latin állítmánynak (már nem igének)? Ne legyünk kíváncsiak arra, hogyan kerül ide egyszerre ez a mondattani fogalom: állítmány! Csak azért, hogy a fiú ne merje azt mondani: igenis, van még egy mód: az infinitivus. Az infinitivus ugyanis az előadó szerint nem mód (Cf. p. 8. jegyzet). Azzal ő ügylőcszik nem törődik, hogy az eredeti latin gramma-

tika rendszerében a hímnemű infinitivus mellé a «modus» szót kell érteni. Az infinitivus kétségkívül igemód, épügy a mint pl. számneveknek tartjuk a «*nehány*», «*minden*» és «*semmi*» szavakat; általa ép oly határozatlanul van kifejezve az ige fogalma, mint a mily határozatlanul jelentenek az utóbbiak mennyiséget. Az az indokolás, hogy az infinitivus azért nem mód, mert állítmány nem lehet, nem fogadható el, mert a módok viszonya az ige egész fogalmára vonatkozik és nem annak mondattani funkciójára. A cselekvés, szenvedés és állapot igenis határozatlanul lehet kifejezve és azért nem szabatos az a közkeletű definitió, hogy az igemódok az *állítás módját* fejezik ki. Az állítmány ugyan rendszerint ige, de nem minden ige állítmány és azért nem is szabad ezt az utóbbi szűkebb fogalmat (állítmány) a tágabb körűnek (ige) helyébe tenni, mint azt az előadó is teszi. Ezt a logikában fallacia-nak hívják.

Az előadásnak, a mint láttuk, nem kell több mód a latinban, mint három: indicativus, coniunctivus, és imperativus, mert — a fiú felelete szerint — a magyarban is van három mód: kijelentő, feltételes és felszólító. Ismét egy rendszeres összeállítás! No de itt mégis szükségesnek látta az előadó kérdezni: «Vajjon megfelelnek-e egymásnak a latin és magyar nyelv módjai?» A fiú — mirabile dictu — azt mondja hogy: igen. — Én azt feleltem volna: Igenis, nemis, a hogy vesszszük. — Hisz nagyon természetes, hogy minden egyes latin módot valami móddal le lehet fordítani a magyarban és így az a magában véve helyes igenlő felelet szinte fölösleges. Másrészt pedig az is igaz, hogy az előadás folyamán említett három-három igemód *nem* felel meg egymásnak.

A harmadik óra a képzelhető legfárasztóbb. Itt a kis fiúcskákat felavatják kezdő philologusokká. Képzem, hogy az óra alatt és végén csakúgy káprázik a szemök, a tövek, ragok, képzők és kapcsoló hangok tanától. Hja a modern nyelvtanítás — némelyek szerint — megkívánja az efféléket! Mi annak idején megtanultuk az alakokat és tudtuk azokat használni: az egyetemen kissé megtanultunk etymologizálni és philologizálni, miközben hallottunk beszélni tövekről, képzőkről, ragokról és különféle thematikus hangokról. De némelyek azt tartják, hogy alaposabban kell eljárni és az ilyen nyelvészkedést be kell vinni az első és második osztályba. Az ilyen kanállal beszédett tudákos tanulásnak végeredménye azonban oda szokott kilyukadni, hogy a fiúk az egyetem küszöbénél nem tudják magukat az alakokat. A sok theoretizálás, etymologizálás és rendszeres összeállítás miatt nem maradt idő a praktikus használat megtanulására.

No de kérdezzük hát az előadóval: «Hányféle ragok vannak a latinban?» — Felelet: «Kétfélék, u. m. cselekvő és szenvedő ragok». — Helyes! — «Hát a magyarban hányféle ragok vannak?» — Felelet: «Kétfélék t. i. alanyi és tárgyi ragok». — Ez is helyes! De a kettőnek

egymás mellé helyezése nem helyes! A «rag» szó itt összetákol két egészen különböző gondolatkört, a mi nem egy fiú fejecskéjében zavart fog előidézni.

Én többé nem kérek ilyen rendszeres összeállításokat és a hátralevő hét órát végig hallgatva teszek még néhány megjegyzést. A képzelhető legnagyobb visszaélést követik el azokkal a szerencsétlen kapcsoló hangokkal. Ezeket is előránzigálják még olyan alakoknál is, hol voltaképpen semmit sem kapcsolnak össze. Így pl. az előadó szerint a «capi» igetőből úgy lesz imperativus 2. személye, hogy az «e» kapcsolóhang kiszorítja a többeli «i»-hangzót. (L. cf. p. 16.: «S minden 4. oszt. ige megkapja ezt az «e» kapcsoló hangot; valamivel alább az előadó ragnak nevezi ezt az «e» betűt»). — Másszor is csodadolgokat művel egy kapcsoló hangzó. Az előadó pl. megmagyarázza a passivum «amor» alak képzését (cf. p. 19) és teszi azt imígyen: Az egyes szám 1. személyében a tőbetű és a rag «r» közé «o» kapcsolóhang járul, mely «o» az I. osztálynál a tő «a»-jával «o»-ba olvad. Furesa! Hát ez az «o» más «o», mint az activumnak «o»-ja?! Ha már egyszer philologizálva akarunk tanítani, akkor járjunk utána, hogy miképpen magyarázza az illető alakokat a tudomány. Ugyanígy kapcsolóhangképen szerepel állítólag az «o» az «amabor» futur. pass. alakban. Szívesen elismerjük, hogy az előadó «jóakaró, szerény kísérletet» akart nyújtani, nem annyira mint szakember, hanem mint tanár; csak hogy ha hajánál fogva vonszoljuk az iskola körébe a szakembernek való foglalkozást, akkor a tanár ne jöjjön collisioba a szakemberrel. Legyen meggyőződve, tisztelt kartársam, a szakember is azt sugja fülébe a tanárnak, hogy «ne vigyétek be az iskolába ezt a nekünk való szörszálhasogatást».

Egy másik felöltő tant is olvastam a 20. lap alján és a 21. lap első soraiban. Az előadó azt tanítja, hogy a 4. osztály igéinél (mássalhangzós tövűek, rövid i- és rövid u-tövűek) az állítólagos «ri» képző «r» betűje, valamint az «i» csoport többeli «i» betűje a képző «i»-je előtt kiesik. Ez mégis kissé sok. Jó lenne mégis a szakembert consultálni! Ez a szakember talán vállat vonogatna, ha 11—12 éves fiúcska tudós képpel rendszeresen összefoglalná a perfectum képzését, a mint az a 14. lapon olvasható: «Az act. indic. perfectumot a perfectumtőből képezzük úgy, hogy e tőhöz «i» kapcsoló hanggal hozzá adjuk a ragokat; *megjegyzendő* 1. hogy az egyes 1. személyben az «m» rag elveszett, 2. hogy az egyes 2. személy, «s» ragja «ti» szótaggal bővült, 3. hogy a több. 2. személyben az «i» kapcsolóhang s a rag «tis» közé még «s»-et toldunk be, 4. hogy a több. 3. személyben az «i» kapcsolóhang «e»-vé gyengül s hogy az «e» kapcsolóhang s az «nt» rag közé még «ru» szó-

tagot toldunk be, 5. hogy a több. 3. személy *«-runt»* végzete *«-re»* vel is felcserélhető.

Eszembe jut, hogy egy magát nagy pædagogusnak tartó fiatal tanár, ki a görög nyelvet szintén ilyenformán tanítja, azt mondotta nekem: *«Higgye el, ha egy német tudós osztályomba jönne és tanítványaimat vizsgálni akarná, azt kinevetnék a gyerekek»*. — Én — megvallva az igazat — egy pillanatig haboztam ilyen szavak hallatára, de végre mégis annyit mondtam, hogy elhiszem, de talán ő is egy szánó mosolyt vetne a gyerekeire. — Hja bizony, ilyen mintatanításnak fogja köszönni a gymnasium, ha ellenségei előbb-utóbb ugyanúgy döngetik a latin nyelv érczkapuját, mint a hogy mostanában legyűrik a görögöt. És az ilyen tanításról mondják, hogy a *«Tanterv»* és az *«Útasítások»* szellemében jár el, melyek *«szakítva a régi slendrián módszerrel»* praktikus tanmódot surgetnek.

Még csak egy dologról kívánok szólni, a mely nekem sajátszerű tévedésnek látszik. Ne féljenek, benevoli lectores, többé nem szólok kapcsoló hangokról. Az előadó két helyen is (p. 18. és 22.), a hatodik és a nyolczadik órában szóba hozza az *activi infin. futurum*-ot. A példa: *rex negavit se hosti bellum indicturum esse*. *«Minő esetben áll itt a participium?»* — kérdi a tanár. — *«Accusativusban»* — hangzik helyesen a felelet. — *«Miért?»* — A felelet: *«Mert indicturum esse a mondat tárgya. Ezt nem értem. Hisz nyilvánvaló, hogy indicturum az esse állítmánynak kiegészítője, mely esetre nézve megegyezik a magyar tárgyi mellékmondat alanyával, mely a latinban accusativusban áll. A tanár folytatja a kérdezést: «S hogy lenne (t. i. participium) mint a mondat alanya?» A fiú azt mondja: «Indicturus, -a, -um, indicturi, -æ, -a esse.» Nos, ezt talán még kevésbbé értem. Talán csak nem gondolt az előadó ilyenféle mondatra: *Rex bellum indicturus esse videbatur*, mert ebben még nyilvánvalóbb, hogy *indicturus* állítmányi kiegészítő. Egész komolyan kérem az előadót, mondjon nekem példát, mert szeretek okulni és valóban nem értem az ő állítását. A *passivum-ra* is hoz példát: *Regi nunciatum est hostem devictum esse*.*

A kérdés itt is ugyanaz, mint előbb, a felelet nem kevésbbé. Az előadó ezeket az alakokat nélkülözi a tankönyvekben; egy kis jegyzetben (p. 18) azt írja: *«Kár, hogy az infinitivus nominativus alakjait tankönyveinkben egyáltalán nem láthatni»*. És utal W. Smit *Principia Latina* I. r.-re. Nem tudom, mit mond a dologra nézve Smit úr, de a magam részéről csak annyit mernék állítani, hogy e helyen az alany és tárgy fölemlgetésével nem boldogulunk. Egyébképen a vitatkozás némileg de *lana caprina* foly, miután az infinitivus említett alakjai a *participium* és *esse* combinatiójából eredtek és miután továbbá a *participium* melléknév számba megy, mint állítmányi kiegészítő abba az esetben

teendő, melyben az illető főnév áll. Még volna egy pár kisebb megjegyzésem az apróra szedett tíz órai latin tanítás néhány kérdése ellen, de talán elég lesz.

Eszem ágában sincs tagadásba vonni az előadónak kiváló tanári képességeit és készörömet adózom elismeréssel fáradságot nem kimélő buzgalmaért, melylyel az anyagot összeállította, valamint azt a jó szándékot is mindnyáján köszönettel vehetjük, melynél fogva velünk megismertette eljárását. De mindennek daczára nézetemet a következőkben foglalom össze. Ha a második osztályú tanuló ilyen latin órák után nem únja meg a latin nyelvet, akkor a tanár valóban büszke lehet a saját egyéniségére és temperamentumára, mert akkor egyes-egyedül ő köti le tanítványainak figyelmét és nem a tantárgy, melyet előad. Nem tudom, hogy az előadónak 44 tanulója közül hány kísérte szakadatlan figyelemmel azt a rendszeres összeállítást, de nekem eleve is valószínűtlennek látszik annak a föltevése, hogy 10 ilyen, csupán abstract theoretizálással foglalkozó latin előadásnak állandóan figyelő közönsége lehetne 11—12 éves fiúk körében. És ha talán egy igazán mintaszerű modorú tanárnak sikerülne is a reá bizott kicsinyeket annyira fegyelmezni, hogy ilyen tíz órán át figyelmesen kövessék a kérdések láncolatát, akkor is azt mondanám, hogy *ilyen* rendszeres összefoglalástól meg kellene őket kimélni. Ez a tanárra és a tanítványokra nézve egyaránt fárasztó és czélja nincs, mert túllő a czélon. A fődolog az, hogy a fiuk az igealakokat megismerjék, megalkotni bírják és — ha kell — magyarból latinra fordítandó példákon használni is tudják. Ehhez pedig nem kell a kapcsoló hang theoremaja, hanem eleven tudás.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

19. Nosz Gusztáv: A görög drámáról. (Eperjesi ág. hitv. ev. collegium.) — A szerző czélja ez értekezéssel az volt, hogy a tanulókat röviden megismertesse a görög drámára vonatkozó összes tudnivalókkal. A bevezetésben a tavaszi Dionysia ünnepét írja le s vázolja, hogy a Bacchus ünnepein énekelt dithyrambusokból hogyan fejtett ki a dráma, ennek kapcsán áttér Thespis, Pratinas, Phrynichus, Choerilus, majd Aeschylus, Sophocles, Euripides és Aristophanes működésére. Részletebben foglalkozik a színházzal, melynek úgy nézőterét, mint színpadát leírja, bőven ismerteti a színészek öltöztetét, az álarczok számtalan nemeit, a színházbérlet viszonyait, a choregiát és a versenybírósgát. Majd æsthetikai fejtegetésekbe bocsátkozik a görög dráma tragikumáról és a végzet sokat vitatott szerepéről, bonczolja a tragédia szerkezetét s meghatározza a kar hivatását, végül pedig leírja Sophocles *Oedipus Kolonosban* című drámájának előadását.

Mint a tartalom e rövid kivonatából is kitűnik, az értekezés nem

felel meg címének, mert kevesebbet ad, mint a mennyit ígér. Az egész görög drámáról akar szólni s még sem nyújt egyebet, mint a tragédia ismertetését. A komédiát csak annyiban érinti, hogy egy fél lapon jellemzi Aristophanes működését, a nélkül, hogy egy szóval is megemlékeznie a közép és a római s a modern vígjáték helyes megértésére oly fontos új komédiáról. A színház, az egész színpadi technika, valamint az æsthetikai fejtegetések szakaszánál is majdnem kizárólag a tragédiára van tekintettel s midőn az előadást magát szemléltetni akarja, ismét csak egy tragédiára, Sophocles imént említett művére szorítkozik. Vagy egyforma gonddal kellett volna tehát tárgyalni úgy irodalomtörténeti és æsthetikai, mint technikai tekintetben mind a két drámafajt, vagy egy szót sem szólni a komédiáról s megelégedni a tragédia ismeretével.

De úgy sem elégíthet ki minket e munka, mint a görög szomorújátékról írt népszerű értekezés. Mert minő aránytalanság van abban, mikor valaki két lapon (2. 3. l.) végez az összes tragikus költőkkel, ugyancsak két lapon (12. 13. l.) adja a tragikumra és a végzet szerepére vonatkozó æsthetikai fejtegetéseket s a 20 lapos mű többi részében csupa technikai dolgokkal foglalkozik. Hol maradt a három nagy tragikus összehasonlító méltatása, a görög tragédia belső fejlődésének működésökben való ismertetése, a főbb remekművek bemutatása, melyeknek még címeit sem olvassuk ez értekezésben, végre az antik és modern dráma egybevetése, mely a gymnasiumi irodalmi oktatásban mellőzhetetlen? Ha mindezekkel nem akart foglalkozni a szerző, miért írt a drámáról s miért nem szorítkozott a görög *színházra*? Ez magában is elég fontos és érdekes tárgy lett volna a tanulókra nézve.

Az értekezés külső alakja sem felel meg teljesen a közérthetőség és népszerűség kellékeinek. Az efajta munkákban fődolog az egyszerű, világos és élvezetes előadás, mely minden tudós lomtól megszabadítva, csak kész eredményeket ad s nem viszi piacra a kutatást magát. Nincs hát annak semmi értelme, hogy a szerző, a ki Sophocles egyes helyeit különben a Csiky fordításában idézi, több sornyi görög citatumokat közöl (még Polluxból is!) egyes állításai bizonyítására. E büneért különben eléggé megbűnhődött. A görög szöveg minden sora, kétségtelenül a vidéki szedők ügyetlensége miatt, annyira el van éktelenítve sajtóhibákkal, hogy absolute érthetlenné válik s csak sajnálnunk kellene azt a buzgó tanulót, a ki megpróbálkoznék a tudós idézetek értelmének kibetűzésével. Egyébiránt úgy látszik, hogy a nyomda nem is rendelkezik typusokkal egyes, különösen az accentusokkal ellátott betűalakok kiszedésére, a mi elég szomorú világot vet nyomdai viszonyaink nyomorúságos voltára.

Különben az értekezés adatai elég pontosak. Látszik, hogy a

szerző jó forrásokból szakértelemmel dolgozott. E tekintetben csak az ellen van kifogásunk, a mit a 11. lapon a trilogiáról általánosságban mond: «A 3 tragædia együtt véve trilogiának neveztetett, mely egy és ugyanazon mythost tárgyalta három, egységes egészszé összekötött darabban». Ez szabályként kimondva nem áll; hiszen tudjuk, hogy belső egységről csakis Aeschylus trilogiáiban lehet szó, a másik két tragikusnál a trilogia három darabja rendesen teljesen független egymástól.

Esetlen rövidítés a 13. lapon *meli* vagy *chori rész* e helyett: *meli-kus* és *chorikus rész*.

Általában véve elmondhatjuk, hogy a szerző gondosan állította ugyan össze az egyes adatokat, de nincs meg benne a szerkesztés, az arányos beosztás és csoportosítás tehetsége. Ámbár mentségére felhozhatjuk, hogy a görög drámáról valami életre valót írni nehezebb 20, mint 200 lapon. Segítsen magán tehát máskor azzal, hogy válaszszon szűkebb körű themát programmértékezése tárgyául, a hol a szerkesztés munkája nem követel művészetet s a hol maga az adatok lelkiismeretes összeszedése és egymás mellé állítása a célnak már teljesen megfelel. Így pl. ha jelen esetben nem akart volna kiterjeszkedni egyébire, mint a tragédia színházi előadására, kétségtelenül helyesebb munkát sikerült volna létre hoznia, melyet azután bátran felhasználhatott volna segéd-eszközüül a VIII. osztályban valamelyik dráma, esetleg az Antigone olvastatásánál.

NÉMETHY GÉZA.

VEGYESEK.

— Pályázat latin ódára. Ad certamen poeticum ab Academia Regia disciplinarum Nederlandica ex legato Hæufftiano in annum MDCCCXCI indictum cives et peregrini invitantur.

In coetu Ordinis litterarii a. d. VI Id. Martias de carminibus ante Kalendas Ianuarias ad certamen oblatis sic decretum est:

Laurea statuæ Josephi (sic) *van den Vondel, Amstelodami* legitimum versuum numerum non attingit.

Poeta, qui sub nomine *Polymetron* XVI carmina misit, rogatus ut indicaret quod ipsi optimum videretur, selegit carmen hendecasyllabum *Ad passerulum suum Bibi*, cuius nec argumentum nec forma placet.

Non melioris notæ est elegia *In mortem passeris solitarii*.

Carmen *Rex Vanulalorum* continet Procopii narrationem versibus inclusam, cui multa aliena sine ullo nitore immixta sunt.

Dolus inanis est carmen ludicrum puro sermone scriptum versibusque canoris, sed versatur in argumento nimis tenui et pervulgato.

Magis placet elegia, quæ inscribitur *Solitarius*, et laude digna esset, si prior pars alterius partis virtutem æquaret.

In elegia *De matre mea* poeta matrem ante XV annos amissam lugeat. Ea pietate se magis commendat, quam sermonis perspicuitate.

Filius prodigus est paraphrasis poetica notissimæ parabolæ, versibus hexametris plus quam octingentis constans. Prodit artificem poeseos latinæ peritissimum, sed nescientem observare modum, et qui eo lectorem fatigat.

Egregius poeta composuit carmen *de Africana servitute abolenda*, quod tantis virtutibus excellit, ut præmio dignum sit. Sed victoriam dubiam fecit æmulus, qui in elegiaco carmine, quod inscribitur *Amor*, cecinit Patris Damiani generosum facinus, qui leprosis curandis vitam impendit.

Huic tandem præmium aureum, illi mentionem honorificam indices decreverunt.

Aperta scidula, cui inscripta erant verba: *Putavimus cum quasi leprosum* Is. 53, 4, quæ eadem *Amori* sunt addita, prodiit nomen Rudolphi van Oppenraaij S. I. Carminis de Africana servitute tollenda poeta nomen suum prodere noluit.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone translata neque L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittant Ioanni Corn. Ger. Boot, Ordini litterario Academiæ ab actis, munita sententia, item inscribenda scidulæ obsignatæ, quæ nomen et domicilium poetæ indicabit.

Præmium victoris erit nummus aureus CCC florenorum. Carmen præmio ornatum, et si qua secundo tertiove honore digna censebuntur, quando eorum poetæ scidulæ aperiundæ veniam dabunt, sumptibus ex legato faciendis typis describentur.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronunciabitur, quo facto scidulæ carminibus reiectis additæ comburentur.

— Nauck hires forrásmunkája, a «Tragicorum Græcorum fragmenta», mely először 1856-ban jelent meg, második javított és bővített kiadásban látott napvilágot (1889, Lipese, Teubner). Fel van használva benne minden, a mit e téren 1856 óta kutattak s felfedeztek. A töredékek számát gyarapították az egyiptomi papyrusok, a fontosabb fragmentumforrások újabb kiadásai; maga Nauck is számtalan töredékhez újabb testimoniumokat csatolt, egyes tragikus verseknek újabb parodiáit fedezte fel a különféle görög íróknál. A kézirati alap is biztosabb, főleg a mi Stobæust, Plutarchust, Athenæust s az Iliasscholiumokat, a tragikus töredékek e fő forrásait, illeti. Ily segédeszközökkel sikerült Naucknak a szöveget jelentékenyen kijavítani, az egy színműhöz tartozó töredékeket biztosabb sorrendbe állítani, összefüggéseket nagyobb valószínűséggel megállapítani. Egyáltalán mondhatni, hogy a kiadó ismert kritikai éleselméje e második kiadásban legszebb diadalát üli s a görög tragédia kutatóinak nincs okuk megbánni, hogy 34 éven keresztül kellett ez újabb átdolgozásra várakozniok. n.

— Xenophon Memorabiliáinak teljes szótára, melyet Dávid István és dr. Fodor Gyula (Budapest, Lauffer, 1889, 108. l.) szerkesztettek, hézagot pótol speciális szótárakban meglehetősen szegény tankönyv-irodalomunkban. Nem mondható ugyan eredeti munkának, mert, a mint a szerzők meg is említik, Koch német munkája után készült; de az átdolgozás nagy gonddal történt s a szerzők nem elégedtek meg egyszerű fordítással. A munkát teljesebbé tették néhány oly cikkel, melyek Koch könyvéből kinaradtak, a Memorabilia egyes helyeinek hibás idézeteit pedig a legpontosabban javították ki. A szótár berendezése egyszerű s bár a rövidsége való törekvés mindenütt nyilvánvaló, a tanuló mégis megtalálja benne mindazt, a mire Xenophon olvasásánál szüksége van. Az egyes cikkek az illető szónak nem csupán különböző értelmeit sorolják fel, hanem kiterjeszkednek az összes kifejezésekre, melyekben a kérdéses szó előfordul, idézik az oda vágó helyeket s a phrasisonak legtöbbször találó és magyaros fordítását adják. A tanuló tehát e szótár segítségével leczkéről-leczkére alaposan elkészülhet még akkor is, ha az iskolában puszta szövegkiadást használnak. Nagyon helyes az is, hogy az összetett szók mellett az összetétel alkotórészeit, a származott szók mellett az alapalakot többnyire ott találjuk, a mi a tanulót etymologiai belátásra szoktatja, továbbá, hogy az igéknél a különböző tövekből képezett főalakok is oda vannak téve. Tehát ajánlható tankönyv, mely azonban, sajnos, nem ment a sajtóhibáktól, mert még azon a huszonötön kívül is, mely a végén ki van javítva, maradt benne egy néhány.

n.

— A Müller Iván szerkesztésében megjelenő nagy classica-philologiai encyclopaedia («Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft») második kötete most már második kiadásban lát napvilágot. Eddig a második kötet első fele jutott kezünkhöz, melyről joggal hirdeti a kiadó: «Zweite völlig neubearbeitete und sehr vermehrte Auflage». Tartalmazza Brugmann *görög nyelvtanát*, mely az eddigi 125 oldal helyett 236 oldalnyi terjedelmű lett és Stolz *latin alaktanát*. Különösen az előbbi munka ment előnyös változáson keresztül: Brugmann ugyanis tekintetbe vette a classicus philologusok panaszait, kik azt a kifogást tették nyelvtana ellen, hogy azt csakis indogermán nyelvészek érthetik meg teljesen; most tehát nagyobb terjedelmet adott munkájának, hogy — saját szavai szerint — az olyanokat, a kik nem otthonosak egészen az ó-görög nyelvtörténet *tudományos* tanulmányában (a modern linguistikát érti!), a megértést elősegítő bevezető magyarázatokkal támogassa. Törekvését teljes siker koronázta: műve ez idő szerint a görög tudományos nyelvtannak legjobb, szélesebb körökben is használható kézikönyve.

n.

— Az Egyetemes Könyvtár című vállalatból, melyet Ferenczy József szerkeszt és Gross Gusztáv ad ki Győrött s melynek 80—90 lapig terjedő füzetei nálunk hallatlan olcsó áron, tíz krajczárért kaphatók, eddig három oly füzet jelent meg, mely az ó-classicus irodalomra vonatkozik. Az első, Csengeri Jánosnak 42 lapra terjedő *Homeros*-a teljesen megfelel a vállalat céljának, mely nem más, mint az érettebb ifjuság s a művelt

nagy közönség kezébe vonzóan oktató olvasmányt juttatni. Az Ilias és az Odyssea tartalmán kívül adja e költemények rövid aesthetikai méltatását s a rájuk vonatkozó legfontosabb irodalomtörténeti tudnivalókat, úgy hogy alkalmas bevezetésül szolgál Homerosnak akár eredetiben, akár fordításban való olvasásához. Úgyes kis munka Boros Gábor 97 lapra terjedő *Euripides*-e is, mely a ránk maradt drámák tartalmán kívül hosszabb fordított mutatóványokat is közöl s jól fejtegeti a költő világirodalmi jelentőségét. Sokkal gyengébb az Irmei Ferencz *Juvenál*-ja, mely nem egyéb, mint egy, a Koszorú 1879-iki évfolyamában megjelent s Boissier *Juvenal et son temps* (Revue des deux monds, 1870.) című dolgozata után összetákolt, inkább szellemeskedő, mint szellemes essay, melylyel annak idején oly alaposan végzett Kont Ignác (I. Egy. Phil. Köz. IV. 106—108. l.), hogy bámulnunk kell a szerző bátorságát, a ki most már másod ízben lép vele a nyilvánosság elé. Pedig éppen az Egyetemes Könyvtárban van legkevesbbé helyén az ilyen elmefuttatás, mely nem ismerteti meg az ókori irodalomban járatlan közönséget Juvenalis szatiráival, csupán kétes értékű elmélkedéseket fűz egyikhez-másikhoz. Legfuresőbb azonban az, hogy még a német szövegkritika ellen intézett, a dilettans könnyelműségét lépten-nyomon eláruló idéetlen vagdalkozásait sem hagyta el a mű végén, pedig, ha már a Kont kritikáját jónak látta ignorálni, annyit meggondolhatott volna, hogy az ilyen fejtegetések legkevesbbé sem érdekelhetik az Egyetemes Könyvtár olvasóit.

n.

— Schäfer Arnold ismeretes munkáját, «Abriss der Quellenkunde der griechischen und römischen Geschichte», most negyedik kiadásban rendezi sajtó alá Nissen Henrik. Megjelent eddig az első rész, mely a görög történeti irodalmat Polybiusig tartalmazza (Leipzig, Teubner, 1889). A kiadó főérdeme az, hogy nemcsak az 1881 óta megjelent szakirodalmi dolgozatok vannak pótlásul közölve, hanem oly régiebb munkák is felsorolva, melyek az előbbi kiadásokban kikerülték a szerző figyelmét. Küönösen ki vannak bővítve a legújabb kutatások alapján az alexandriai és pergamumi tudományosságra vonatkozó adatok, egészen új az 55. §., mely knidosi Agatharchidesről szól. Ajánljuk e nélkülözhetetlen forrásmunkát a görög történettel és régiségekkel foglalkozók különös figyelmébe.

n.

Alexis, Vergilius II. eclogája.

Megkivánta nagyon Corydon a csinos Alexist, —
Hajh! de reménytelenül: ura is hevesen szereté őt, —
Mit tehetett? eljárt a sötét bükkösbe gyakorta
S ottan a hűs árnyban, hol senkise járt, csakis ő, ott
Szórta hiába panaszszavait hegyek- és ligeteknek:

5

— Semmibe sem veszed-é dalaim, te kegyetlen Alexis? —
Nem könyörölsz rajtam? . . mért kinzasz egész a halálig?
Most még a barom is hűvös, árnyas helyre törekszik
S meghúzódik a zöld gyfkecska a csipkebokorban.

Thestyli is hagymát, zsályát és más füveket szed	10
A nagy hőségtől már ellankadt aratóknak.	
Én pedig itt a napon, míg téged vágyva kereslek,	
Kis tücsökével együtt veri vissza danámat az erdő. —	
Nem lett volna-e jobb Amaryllis büszke haragját	
És pajkos gögjét tűrnöm? vagy a barna Menalcast,	15
Bőre ha még olyan feketés is, míg te fehér vagy?!...	
Oh szép gyermek, ne bizakodj el: megcsal a külszin!	
Földre lehúll a fagyal, míg a hamvas áfonya kedvelt. —	
Rám se ügyelsz, pedig azt se tudod, ki vagyok, te Alexis!	
Mily gazdag! tejlő nyájannak nincs szeri-száma,	20
Száz anyabarányom legelész a Sicilia földjén,	
Asztalomon friss tej van nyáron s tél közepén is! —	
Úgy dalolok, mint szokta, mikor hazatért a barommal	
Dircei Amphion Aracynthusnak hegyes ormán.	
Annaira csúf se vagyok: minapában a vízbe tekinték,	25
Szélesend volt, láttam magam a tenger sima tükreán	
S elhíheted, Daphnis se különb, ha sosem csal a látszat.	
Mért is nincs kedved velem élni a csúnya mezőkön, —	
Lakni kicsiny kunyhó fala közt, szarvasra vadászni,	
S vélem együtt legelőre kihajtani a gödölyéket? ... —	30
Együtt utánozzuk majd Pant dalainkkal az erdőn, —	
Ő kötözött legelőbb több nádszárt össze viasszal	
S lön a síp, — Pan a nyáj s pásztor gondviselője. —	
Mért szégyelnéd hát ajkad te is érni a siphoz? —	
Látod Amyntas mit nem adott vón, hogy betanítsam!	35
Van nekem egy sípom hét más-más hangu fűszárból, —	
Egykor ajándékul Damoetasom maga adta —	
Végső perceiben: «Legyen a te kezedbe utánnam!»	
Igy szólt Damoetas s irigyelt a balga Amyntas.	
Két kicsi zergét is leltem szűk sziklaszorosban, —	40
Mostan is ott van még testén itt-ott a fehér folt,	
Néked tartogatom, — megszopnak két juhót egy nap.	
Thestyli is kért már, hogy övé legyen a kicsi jószág	
S néki adom csakugyan, ha neked nem kell ez ajándék.	
Jer, jer szép ifjú! Nézd ott közelitnek a Nymphák,	45
Szép lilomkosarak kezeikben, — az égi Najád is	
Sok halovány violát leszakaszt, mákfőket azokhoz,	
Narczist s más szagosat szed s fűz koszorúba tenéked, —	
Ott van az illatozó sok fű közepett' a boroszlán,	
Sárga virágokkal vegyül össze az áfonya színe.	50
Én magam a hamvas körtét szakítom le a fáról,	
Gesztenye is lesz elég, a mit úgy szeretett Amaryllis;	
Sárga, megért szilvám almánál többre becsülöm. —	
Még a borostyánt is leszakasztom, utánna a myrtust:	
Összevegyülve milyen pompás szaga lessz e csokornak!	55

Oh együgyű Corydon! mindezt nem nézi Alexis
S bármily ajándékok: csak túltesz rajtad Iollas.
Jaj de bolond vagyok én, már vége a józan eszemnek:
Ím a virágra szelet küldtem s patakokra a vadkant.

... Mért futsz esztelenül? maga Paris lakta az erdőt
Sőt még istenek is! Lakjék Pallas a falak közt,
Mit maga épített: mi becsüljük többre az erdőt.

Farkas kell az oroszlánnak, kecskét les a farkas,
Kecske luczerna-virág fele megy szívesen, — Corydon meg —
Téged ohajt egyedül: mindenkit a vágya vezérel.

Nézd: hazatart a tinó, ott csüng le nyakán az igája,
S már a lenyugvó nap hosszúra növeszti az árnyat,
S én itt vergődöm: van-e mérték a szerelemben? . . .

Jaj Corydon, Corydon te, mily ostobaságra törekszel;
Félíg vágva hever venyigéd a galyteli szilfán;

Inkább arra legyen gondod, mire nógat a szükség:

Fouj inkább valamit gyékényből vagy puha sásból.

Majd lelsz mást eleget, ha meg is vet téged Alexis!

Ford. VIETÓRISZ JÓZSEF.

KÖNYVESZET.

Ágh Lajos Norbert. Kőszegi Rajnis József élete és munkái. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1890. (8-r. 252 l.)

Cicero (M. T. —), De finibus bonorum et malorum libri V. Edit Geyza Némethy. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r. 176 l.) 60 kr.

Fényessy Ferencz. A görög nyelv tanításának kérdése Magyarországon. A kérdés története. — A törvényjavaslat előkészítése. — A kérdés fejtegetése. Budapest, Révai testv. 1890. (8-r. 102 l.) 1 frt.

Greksa Kálmán. A Zrinyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. Bölcsészettudori értekezés. Székes Fejérvár, 1889-90. (8-r. 158 l.)

Hornfalvy Pál. A görög nyelv ügye Magyarországon. Budapest, Hornyánszky V. 1890. (8-r. 110 l.) 1 frt.

Kecskeméthy István. Énekek éneke. A nevezetesebb fordítások egybevetésével fordította, bevezetéssel és magyarázattal ellátta —. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, Hornyánszky V. 1890. (8-r. 85 l.)

Keszler József. Dante Galeottója. Kép a romantikus költészet történetéből. Budapest, Révai testv. 1890. (8-r. IX, 55 l.) 60 kr.

— — Jellel a művészetben. Kép a francia széptanból. Budapest, 1890. (8-r. 49 l.) 60 kr.

Kuzsinszky Bálint. Aquincum és romjai. Budapest, Kilián Fr. 1890. (8-r. 30 l.) 40 kr.

Pulsky, Franz v. Die Goldfunde von Szilágy-Somlyó, Denkmäler der Völkerwanderung. Budapest, 1890. (8-r. 32 l.) 80 kr.

Sárfy Aladár. A classicusok retorikája. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 160 l.) 1 frt.

Szántó Kálmán. Magyar irodalomtörténeti olvasmányok iskolák és a művelt közönség használatára. Tárgyi és nyelvi magyarázatokkal ellátva. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 384 l.) 1 frt 60 kr.

Werner Adolf. Kisfaludy Sándor levélmegye. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1890. (8-r. 55 l.)

Zichy Antal. Psychiatria és politika. (Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. 5. sz.) Budapest, Akadémia. 1890. (8-r. 11 l.) 10 kr.

NYILT TÉR.*)

Válasz Némethy Géza úrnak «De tropis et figuris apud Terentium» cz. értekezéséről írt bírálatára.

Megengedi a t. ismertető úr, hogy a nyilvánosság előtt köszönjem meg a fáradozását, melyet 64 oldalra terjedő értekezésém tartalmi ismertetésére és stilisztikai bírálatára fecsérelt. Elismerem, hogy felette nagy önmegtagadásába kerülhetett «botrányos latinsággal» írt értekezésém behatoló elolvasása. Mennyit kellett hogy fáradjon Gerber «Die Sprache als Kunst» cz. művével, Terentius szövegével s más ide vágó művek tanulmányozásával, míg igazán elismerő dicséretére méltathatott, sőt Terentius jelen és jövő kutatóinak ajánlhatott??!

Ielkem meggyőződésével sajnálom, hogy «latinul mertem» írni oly tárgyról, melyről a classica philologia körében egyetlen érdemleges latin nyelvű forrásra sem akadhattam, s így enmagam «botrányosan» auctorizáló és Krebseskedő törekvésere szorultam az æsthetikai kifejezések megteremtésében. Így kerültem belé abba is, hogy «sok bajom volt a grammatikával». A t. ismertető — bocsánat — itt már bíráló úr, ezt a «botrányos» hibámat néhány nyomós idézettel meg is rójjá. P. 5: «helytelen értelemben használtak» állítja a *verbum sit* kifejezést s e h. *sermo sit* kifejezésre perdül ajánló tolla vége. Elismerem, hogy nem classicus a kifejezés, de azt is merem állítani, hogy az idézett helyen az ajánlt kifejezés sem az. A magyar «szó van» és a német «es ist die Rede»-féle kifejezéseknek teljesen megfelelő ugyan a latin «sermo est», de csak az élő beszéd értelmében, az írottá «agitur», «quæritur» s több efféle kifejezést használt a classicus író. Állításom igazolását megtalálhatja a t. bíráló úr akár a Krebs Antibarbarusában, akár Georges Lexiconjában. Bocsánat, hogy ez alapon germanizáló bírálással kell vádolnom a t. bíráló urat. Szolgálhat, sőt kell szolgálnia ellenérvvel, de azt sem velem, sem más elfogulatlan philologussal nem hiteti el, hogy sermo est jobban talál az idézett helyen, mint agitur etc. Talán helyesebben járt volna el a t. bíráló úr, ha e hibás kifejezésemet Terentius stílusából kölcsönöztetnek nyilvánítja. Ugyancsak neki zúdul a t. bíráló úr a quod-os szerkezetemnek, melyet p. 20. talált kinézni és meztelen kiragadni, hogy annál kirívóbban tűntethesse fel «botrányos latinságom». Pedig kevés szövegkritikai jó indulat kellett volna hozzá, hogy nyomdahibát pizskáljon ki belőle. Az idézett hely ez: mirum non est, quod comicus noster ab his rebus, quas universus populus penitus notas habebat, plurimas translationes duxisse ita, ut vel nullas Græcis deberet. Ebből csak a kurta-furcsa vagy öntetszelegetheték bíráló juthat arra a következtetésre,

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

hogy «a quod-os mondatot és az acc. c. inf. szerkezetét összezavarom». Egyetlen *t* betű hiánya duxisse végén az ellenkezőről győzheti meg. A ki tudja, hogy mily bajosan boldogulunk a vidéken a nyomdászokkal, valahányszor latin szöveget kell nyomtatni, aligha piszkál ki ebből «még borzasztóbb» grammatikai hibát, holott több quod-os szerkezetre is bukkanhatott. «Még borzasztóbb, midőn az acc. c. inf. szerkezetben az alanyt acc. helyett nominativusba teszem», mint p. 36: maior pars Romanorum agriculturæ operam dedisse. Sajnálom a t. bíráló urat, hogy ennél több acc. c. inf. szerkezetet nem talált a 64 oldalos füzetben s hogy ez egyetlen hiba elegetdő a megrovásra. Ez éppen olyan eljárás, mintha én azt találnám állítani, hogy Némethy Géza nem tudja *sermo est classicus* értelmét minden oldalról, tehát «sok baja van a grammatikával». Ha jó indulattal bírászkodik t. bíráló úr, ezt a hibámat sem vehette másnak, mintsem tollhibának, mely a correctura alkalmával is került ki a figyelmem.

Úntig elég germanismust is kutaszolhatott a t. bíráló úr. De ez német forrásokra szorult classica-philológiánk és Gerber «Die Sprache als Kunst» cz. művének tanulmányozása mellett nem akkora véték, a mekkorát a t. bíráló úr követett el azzal, hogy értekezésem 6. oldaláig sem tudott eljutni a nélkül, hogy el ne hanyagolja a füzet végéhez csatolt «Errata»-t. Ezért idézi onnan ezt a hármas felkiáltó jelle méltatott «absolute érthetetlen constructiot»: Quum enim me eas potissimum partes classicæ litteraturæ non sim ignarus; pedig az «Errata» szerint ez a hely így olvassandó: Quum enim me eas potissimum partes classicæ litteraturæ sumere non sim ignarus. Jó szívvel megháláltam volna a t. ismertető úr fáradozását, de csak abban az esetben, ha oly talpra esett és beható bírálattal lepett volna meg, mely meggyőzőleg reá bírhatott volna, hogy ne merjek latinnal írni.

Dr. SIMSAY LAJOS.

Viszonzválasz Simsay Lajos úrnak.

Bírálatomban Simsay úr latinságának jellemzésére 10 szarvashibát mutattam be. A válaszban a szerző csak 4 helyet próbál védelmezni, melyeket ezennel sorra veszünk. A mi az elsőt illeti, örvendetes tudomásul veszem, hogy a *verbum sit* kifejezés nem classicus voltát elismeri; a mi az ajánlottam *sermo sit* helyességét illeti, olvassa el *Plinius Nat. Hist. XVIII. 1. 4.* következő helyét: «Quippe sermo circa rura est agrestesque usus», a hol az író a maga könyveit jellemzi így s nem az élő szót érti. A mi a második helyet illeti, szívesen elhiszem, hogy sajtóhiba okozta a zavart, de annál jobban sajnálom, hogy a constructio: «mirum non est quod . . . durisset» így is helytelen. A harmadik helyet tollhibával védelmezi; erre csak annyit mondok, hogy máskor, ha latinul ír, vigyázzon a tollára, mert a tollhiba sokkal tágabb fogalom, hogysen mentségül lehetne elfogadni egy doctori dissertatio latin szövegében. A mi a negyediket illeti, sajnálom, hogy az *Errata* kikerülte figyelmemet; a hely tehát nem érthetetlen, de, fájdalom! még így is kiállhatatlanul rossz latinságú.

NÉMETHY GÉZA.

IOANNIS BOTANIAM CARMEN DE METRO IAMBICO.

Carmen nunc tertiis curis editum primum publici iuris fecit *Edmundus Cougny* ephemeridis, quæ «Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France» inscribitur, tomo IX. a. 1875 pp. 90—96 e codice Parisino bibl. nation. 1773 (olim 1596) non multis mendis inquinato. Est codex chartaceus miscellaneus et ea parte, qua inter alia Ioannem Botaniatam exhibet, medio sæc. XV. exaratus; alteram partem, cuius fine leguntur hæc verba: αὐτὴ ἡ βιβλος ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Βαρθολωμίου τοῦ Κομπρίνου (sic) τοῦ ἐκ Πράτων ἐν τῷ Παταβίῳ τῷ ἀπὸ τῆς Κυρίου γεννήσεως αῶ ω' ς ω' γ' ω', item: «Hic liber est Bartholomæi Comparini Pratensis Anno Domini MCCCCLXXXVII die XV° Augusti», — Edm. Cougny anno 1463 exaratam, totum librum a. 1487 adhuc a B. Comparini possessum esse existimavit. Quod mihi veri haud simile videtur præcipue, cum *Guilelmus Hoerschelmann*, qui ipsum illum codicem Studemundo rogato inspexisset, alteram partem a. 1493 scriptam esse indicaverit. Ipse, quamquam librum manuscriptum Parisinum inspicere mihi non contigit, illum quidem annum MCCCCLXXXVII in suspicionem vocatum volo, annum vero græce datum αῶ ω' ς ω' γ' ω' a Guilelmo Hoerschelmann perperam lectum esse conicio. Utcumque res se habet, res exigui est momenti.

Carmen post Edmundum Cougny *Guilelmus Studemund* inter Anecdota Græca musica, metrica, grammatica (Berolini, 1886) pp. 199—204 recensuit editionis Francogallicæ — ut videtur — ignarus, multo tamen accuratius pluriumque codicum subsidiis innitens. Is quidem vir doctus celeberrimusque usus est manuscriptis quinque, quorum *Chisianum* miscellaneum (sign. R. IV. 11) ineunte sæc. XIV manu tachygraphi exaratum omnibus præferendum esse declaravit. Eius sententia insuper memoratu digni sunt

Parisinus 1773 a Gottholdo Gundermann collatus et *Laurentianus* Plut. 58, 2, sæc. XV. chart., miscellaneus, Ioannem foliis 3^r—4^r continens in usum Studemundi ab Aenea comite Piccolomini excussus. Adhibuit præterea lectiones codicis *Paris.* 2551, miscell., chart., sæc. XV—XVI, qui folio 156^r carminis nostri versum notum et vss. 13—50 inscriptione carentes continet, item codicis *Parisini* Suppl. gr. 58, chart., miscell., sæc. XVI exarati, qui folio 92^r versus aliquot (1—9, 12.) ex Ioannis Botaniatæ carmine sumptos et alienis versibus ita permixtos, ut «ex miseris Ioannis versibus miserrimum carmen effectum fuisse appareat», sine inscriptione exhibet. Utrumque codicem contulit G. Gundermann.

Mihi apparatus Studemundi ambitum nunc et lectionibus e codice Parisino ab Edm. Cougny enotatis et exemplaris Laurentiani denuo collati uniusque codicis bibliothecæ *Estensis* (hodie Mutinensis) primum a me adhibiti notione accurata augere contigit. Erat enim nec Cougnii, nec Hørschelmanni vis oculorum tanta, ut omnia, quæ notatu digna essent, satis accurate descripserint. Necnon collatio manuscripti Laurentiani a Piccolomini confecta a mea collatione satis discrepat. De codice Estensi denique adnotanda habeo hæc. Est liber manuscriptus signi II. A. 2., sæc. XV, chart. in 4°, foliorum 252, quæ non sunt numerata; continet præter Ioannem *Agapeti* Adnott. capita LXXII, *Anonymi* verba quædam anomala accipientia quasdam differentias per litterarum ordinem disposita, *Luciani* rhetorem, *Michaëlis Pselli* de divinis mysteriis, *Anonymi* versus totius anni, *Gregorii Nazianzeni* versus acrostichos, *Nicolai Doxopatris* scholia in Tetrasticha Gregorii Nazianzeni, *Constantini Harmenopuli* lexicon continens verba communiter scripta, Excerpta ex grammatica *Moschopuli*, *Maximi Monachi* canones alphabeticos. Carmen nostrum ante Michaëlis Pselli libellum folius 114^v — 117^r legitur. *)

*) Quæ C. Jannelli in catalogo manuscriptorum græcorum bibliothecæ Borbonicæ (Neapoli 1827) de opusculo quodam, quod exstat in codice signat. II. C. 37 foliis 404—405, coniecerat: «Auctor fortasse Ioannes Botaniota, cuius opusculum *de metris iambicis* ad Isidorum memorat Labbeus Bibl. nov. ms. p. 110. Sed in summa qua laboramus grammaticorum græcorum penuria nihil certi possumus asseverare», ea nunc falsa esse docent initium opusculi hocce: τὸ ἱαμβικὸν μέτρον ἔστι (sic) μὲν ἑξάμετρον (sic). καὶ αὐτὸ διαίρεται εἰς δύο μέρη etc., et quædam capita ἐτέρως περὶ τοῦ ἱαμβικοῦ μέτρον, περὶ τομῶν, ἐτέρως περὶ ποδῶν ἐρμηνεία et similia. Cf. quæ *Stude-*

Codices quid inter se valeant quæque inter omnes intercedat cognatio, e stemmate eorum apparet. C melioris recensio-
 testis est, reliqui libri*) autem ab uno archetypo communiter
 originem ducunt hoc modo :

Arch.

a

C (Chisianus)

Λ

P
 (Parisinus 1773)

S
 (Par. suppl.
 gr. 58)

E R
 (Estensis). (Paris. 2554)

L
 (Laurentianus)

De auctore *E. Cougny* hæc tantum prodidit : L'auteur Jean le Botoniate, ou mieux Botaniate, était, comme il le dit lui-même, Crétois; on ne sait pas au juste à quelle époque il vivait; ce n'est probablement pas avant le quinzième siècle [sed. cod. Chisianus sæc. XIV. ineunte exaratus!] ou la fin du quatorzième. Le mot Νομικός ajouté a son nom, placé comme il l'est dans les mss. de Florence et de Paris, ne semble pas pouvoir être un titre de dignité[?], ni la simple indication d'une profession (homme de loi, avocat)[?].

In codice Laurentiano post carmen de metro iambico sequuntur eiusdem poetastri carmina quædam minora, quæ alio tempore publici iuris facere mihi in animo est.

mund in Anecd. Græcorum supra laudatorum paginis 192—198 ex codice quodam Ven. Marciano 483 in lucem edidit.

*) Codicem Oxoniensem Canonicianum 14, sæc. XV, quem *H. Coxe* in Catalogo codd. mss. bibl. Bodl. parte III. Oxonii, 1854. p. 12. descripsit, eiusque versus 1. 2. 99. 100 transcripsit, in apparatu critico omnino neglexi.

Ἰωάννου νομικοῦ Κρήτης τοῦ Βοτανειάτου¹⁾
 πρὸς Ἰσιδωρον²⁾ διάκονον καὶ νομικὸν τῆς
 Χίου τὸν Κριτάκην³⁾ στίχοι ἑκατὸν⁴⁾
 τὸ ἱαμβικὸν διασαφοῦντες μέτρον.

Ἦ τοῦ ποδισμοῦ τῶν ἱάμβων αἰτία
 αὕτη πέφυκεν, ὥς δοκεῖ τεχνογράφους·
 ἀνὴρ γυναῖκα τῶν Ἀθηναίων πάλα
 πλύνουσιν ὥς προστυχὼν παιγνιδίως·
 5 αὕτη δὲ τούτῳ σύντομον λόγον λέγει·
 ,ἄνδρῳπ' ἄπελθε τὴν σκάφην ἀνατρέπων·.
 αὐτὸς δ' ἀκούσας καὶ τὸ λεχθὲν θαυμάσας
 ταῦτόν ποδίζει καὶ μαθηταῖς προσφέρει.

Inscriptio. ¹⁾ κρήτης τοῦ βοτανειάτου C, κρητός τοῦ βοτονιάτου P, τοῦ βοτα-
 νιάτου τοῦ ἀπὸ κρήτης LE.

²⁾ Ἰσιδῶρον E.

³⁾ νομικὸν τῆς χίου τὸν κριτάκην C, ταβούλαριον τὸν χιώτην P, ταβούλαρ
 (ταβούλαρι L) τὸν Χιώτην LE.

⁴⁾ ἑκατόν L, κατὰ τὸ ἱαμβικὸν omisso ἑκατόν E.

1 Ἦ om. C || τοῦ ποδισμοῦ C S, τῶν ποδισμῶν P L E || 2 τεχνογράφους
 S || «Quels sont ces grammairiens ou ces rhéteurs? Seul le scholiaste
 d'Héphestion, Ἐγγειρίδιον περὶ μέτρων mentionne le fait si singulièrement
 abrégé par notre docteur crétois. Il indique les différents origines, qu'on a
 attribuées au vers iambique ἤ ἀπὸ γραφῆς τινος ἱάμβης καλουμένης, ἥ
 πλυνούσῃ συντυχῶν ὁ Ἰππῶνάς καὶ ἀψάμενος τῆς σκάφης, ἐφ' ἧς ἐπλυνεν ἡ γραῦς τὰ
 ἔρια, ἤκουσε λεγούσης»

*Ἀνδρῳπ', ἄπελθε τὴν σκάφην ἀνατρέπεις.

Ce scholiaste, probablement d'après quelqu'un de ces *technographes* dont
 parle Jean le Botaniate, nous apprend, que la femme en question s'appe-
 lait ἱάμβη, singulière rencontre, nom prédestiné, puisqu'il se trouve, que
 c'est justement une de ses paroles qui fournit le vers iambique. Il nous
 apprend, en outre, que l'homme, ἀνὴρ, à qui fut adressée cette parole est
 précisément un poète d'un caractère malin, roillant, ἱαμβίζων, volontiers,
 Hipponax, en un mot, qui passe pour l'inventeur du vers scazon. *Coungny.* ||
 3 «Après πάλα le ms. porte πλύνουσιν» (*Coungny.*) «Post πάλα deletum est
 πλύνουσιν in versu extremo. P.» (*Studemund*) || 4 ὥς πρὸς τυχῶν παιγνιδίως
 (παιγνιδίον *Coungny*, quod in παιγνιδίῳ mutavit) P, ὥσαι προστυχῶν παιγνιδίως
 L E, ὥς cum spatio fere quindecim litterarum S || 5 τούτῳ συντομῶς S ||
 λόγον λέγει C, λέγει λόγον P L E, ἔφη λόγον S || 6 σκαφὴν C || ἀνατρέπων E,
 ἀνατρέπεις C P L S || 8 Pro τούτῳ *Coungny* ταῦτόν scripsit (voluit ταῦτόν) et
 adnotavit: «Ms. τούτῳ, ce qui n'est pas facile à expliquer». Id et reliqui
 mss. || ποδίζει καὶ μαθηταῖς προσφέρει C P L E, ποδὶ cum spatio S.

- Εἰ γοῦν θελήσεις τοὺς ἱάμβους εἰδέναι,
 10 κλέος νόμιμον, μαρτυρώνυμος φίλος,
 κῶδος Χιωτῶν, Λευιτῶν ἢ φαιδρότης,
 χώρας πόδιζε συντόμως ἐγνωσμένας·
 ἐξ γὰρ πόδας ἱάμβος ἅπας σοι φέρει
 (ταῦτὸν δὲ ποὺς πέφυκε καὶ χώρα πάλιν),
 15 χώρα δ' ἐκάστη συλλαβὰς φέρει δύο.
 πρῶτον τρίτον πέμπτον τε τῶν στίχων πόδα
 ἱάμβον ἢ σπονδεῖον, ὡς θέλεις, γράφε.
 τὸν δεύτερον δὲ καὶ τέταρτον, ὡς θέμις,
 βράχυνε καὶ μάκρυνε καὶ μὴ διςτάσης.
 20 ἱάμβων οὖν τὸ μέτρον ἔστω σοι τόδε.
 τὸν δ' ἔκτον ἴσθι πυρρίχιον τὸν πόδα,
 καὶ δίχρονόν μοι τόνδε τὸν πόδα κάλει,
 ὃν βραχέων ἐκ δυοῖν, θέσποτα, γράφε.
 οἶον πόθον, λόγον τε ὡς Κρόνον, χρόνον.
 25 εἰ δ' αὖ τὸν αὐτὸν καὶ πάλιν ἱαμβίζεις,
 ἥμαρτες οὐδὲν, ἀλλ' ἔγραψας εὐστόχως·
 παντὸς μέτρου γὰρ συλλαβὴν τὴν ὑστάτην
 βράχυνον ἢ μήκυνον ἀδιαφόρως.
 ἔστι ἱάμβος ὡς ἔρωε, Κόνων, Νέρων,
 30 ὃς τρίχρονος πέφυκεν ἐν στιχοπλόκοις,
 τετράχρονος σπονδεῖος ὡς κώνωψ πάλιν.

9 γοῦν codicis R rubricator, γουν R¹ || *σελήσης* an *σελήσεις* incertum C, *σελήσης* R || ἱάμβους S || ἰδέναι L E R || 10 νομιμόν E, corr., νομικῶν C, νομι-
 κῶν L, νομικόν P || 11 λεβιτῶν E, λαίτων P || 12 σὺν τομαῖς S || 13 ἐξ γὰρ C P L E, ἴσθι ἐξ R || ἅπασι φερῇ R, ἅπασιν φέρει E || 14 ταῦτον C P L ||
 ποὺς P L E || πέφυκε L || 16 τε τῶν C P L, τοὺς τῶν E || πόδα C, πόδας P L R E || 17 σπόνδειον E, σπύνδιον R || 18 τὸν R E, τὸ C L, καὶ P || 19
 δυστάσης P L R E || 20 ἱαμβίων E, ἱάμβον C L, ἱάμβον ut videtur P R || 21 τὸν
 δ' ἔκτον E, τὸν δὲ ἔκτον R || πυρίχιον E || 22 κάλλει R || 23 βράχων P || ἐκ
 L || δυοῖν *Coungny*, δύο eodd. || γράφει L || 24 λόγον τε ὡς E, λόγον τε καὶ
 C L P, λόγονται. καὶ ex λόγεται καὶ aut ex λούται καὶ factum R || 25 εἰ δ' αὐτὸν
 αὐτὸν E || ἱαμβίζεις C P, ἱαμβήσης L E, ἱαμβήσης R || 26 ἥμαρτες E || 27 παν-
 τὸς γὰρ μέτρα γὰρ συλλαβὴν R || τὸν P || 28 ἢ μήκυνον C L, καὶ μήκυνον P,
 ἢ μήκινον E, ἡμίκινον R || ἀδιαφόρως R || *Coungny*: «Tout-à-fait irrégulier.
 Peut-être faudrait-il lire: βράχυνε καὶ μήκυνε πως ἀδιαφόρως» || versus 30 31
 hoc ordine collocant P L E R, inverso C || 30 τρίχρηνοῦς L || 31 σπονδεῖον
 C, σπονδεῖος P L, σπόνδιος E, σπόνδιος ex σπόνδιοι factum R || κώνωψ παλιν R.

αὕτη δ' ἐκάστων τῶν ποδῶν διπλῇ βάσει
 δηλοῖ καθ' αὐτήν, ἣν ἔχει συμμετρίαν.

Πλὴν ἀλλ' ἐκάστων τὸ σθένος τῶν γραμμάτων
 33 λάμβανε καὶ μάθανε τὴν συνεργίαν·
 ἑπτὰ γὰρ εἰσιν ἐξ ὅλων τούτων, ὅσα
 φωνῆν μόνον φέρουσι συμφωνῶν διχα.
 μέριξε τοῖνον ταῦτα τρισὶ χωρίοις
 μακροῖς ὁμοῦ τε βραχείσι καὶ διχρόνοις.
 40 τὸ μικρὸν οὖν ὁ καὶ τὸ εἰ φιλόν, φίλε,
 ὡς βραχεῖα γίνωσκε καὶ νόμιζε μοι.
 τῷ ὦ μεγάλῳ σὺν γε τῷ ἦτα πάλιν
 τὴν μακρὰν ἀπώνεμε χώραν ἐν στίχοις.
 ἄλφα ἰῶτα καὶ τὸ υἷ δὲ τὰ τρία,
 45 τούτων ἕκαστον ὡς χρόνους ἔχον δύο
 δέχριο μακρὸν ἢ βραχύ, καθὼς θέλεις,
 ἔνθα προσήκει καὶ προσαρμόττει πλέον,
 εἰ μή τι κωλύει σε τῶν ἀντιμάχων.
 ὅθεν χρεῶν σοι προστεθῆναι καὶ τόδε·
 50 τὴν ἀλφάβητον εἰς μέρη τεμὼν δύο
 τριχῶς τὰ φωνήεντα διείλον μόνον.
 νυνὶ δὲ τὰ σύμφωνα σαφηνιστέον
 ἑπτὰ πέλοντα τῷ μέτρῳ πρὸς τοῖς δέκα·
 ὧν εἰσὶ διπλᾶ ζήτα καὶ ξί καὶ ψί τε,

32 αὕτη E || δ' ἐκάστη τῶν πολλῶν L, δ' ἐκάστη τῶν ποδῶν R E || βά-
 σης R || 33 δηλεῖ R || καθ' αὐτήν L E, κατ' αὐτήν C P R || συμμετρεῖν E,
 συμμετρεῖν R || 34 πλὴν C P L E, ἀλλὴν R || τὸ σθένος C, τοῦ σθένους
 P L R E || 35 συνεργίαν L R E || 36 ἑπτὰ γὰρ εἰσιν R || 37 μόνον E || συμ-
 φώνοις E R || δίχως R || 38 τοῖνον om. R || 39 βραχείοις C, βραχεῖσι R, βρα-
 χέσις Cougny || 41 βράχεια P || 42 μεγάλῳ C R E, μέγα P L || γε τῷ γε τὸ
 E, τε τὸ R || ἦτα] η C P, L R E || 43 ἀπώνεμε R, ἀπώνει με E || ἐν στίχῳ
 L E, εὐστόχως R || 44 ἰῶτα R || τὰ] τα R || 45 χρόνος L || ἔχον P, ἔχων
 C L R E || 47 ἔνθα C, ἔσου P L E, ἔσου R, ἔνθ' οὖν coniecit Cougny] || προς-
 +
 αρμόζει E, προσαρμόζει R || πλέον ex πλέον radendo factum R || 48 εἴ μὴ
 τί κωλύει σε R, εἰ μήτε κωλύει σε E || 49 χρεῶν L E, χρέων P (?), χρέον C, χρεῶν
 R || σι L || προστεθῆναι P R E προστεθεῖναι L προστιθέναι C || 50 τὸν omnes
 codices et L, e quo Piccolomini τὴν enotavit, quod in textum recepit Stu-
 demund || μέρος P || τὰ μὲν L || 51 διείλου scrips. Cougny || μόνον L E ||
 53 μέλλοντα E || 54 διπλᾶ P E || ζήτα καὶ ξί καὶ ψί τε C et nisi ψί τε P, ζ' καὶ
 ξ καὶ ψ τε L, ζήτα, ψί τε καὶ ξ E.

- 55 ἄλλα τρία δὲ φιλά· ταῦ κάππα πί τε·
καὶ δασέα γίνωσκε θήτα φῖ χί τε·
λάμβδα μῦ νῦ ῥῶ δ' ἀμετάβολα δέγου.
τέσσαρα τυγχάνοντα τῷ μέτρῳ πάλιν
τὸ βήτα γάμμα δέλτα σίγμα· ἄφωναί πως.
60 τούτων δ' ὅποια δύο σύμφωνα λάχε,
τῶν βραχέων ἔμπροσθεν ἢ καὶ διχρόνων,
τὴν συλλαβὴν ταύτην γε πάντως μηχανύει,
καὶ μάλλον εἴπερ ἀμετάβολον τύχοι,
ὅπισθεν ἄλλου γράμματος τεθειμένον.
65 εἰ δ' αὖ πάλιν ἔμπροσθεν ἡγείται τόδε,
λάμβανε μακρὰν ἢ βραχεῖαν; ὡς θέλεις
(ὁ τεχνικός σοι χώραν ἐν τούτῳ νέμει),
εἰ μὴ πρόκειται σίγμα τούτου πολλάκις,
ἢ καὶ πέφυκεν ἀμετάβολα δύο.
70 μόνον δὲ διπλοῦν τῶν τριῶν ἐν εἰ τύχοι,
μακρὸν τὸ βραχὺ καὶ μόνον ποιεῖν σθένει.
τὰς ἐξ ἐμφθόγγους ὡς μακρὰς λογιζέσθον,
ἅς δύο φωνήεντα μιγνύουσί πως
διφθογγον εἰς ἔνωσιν, εἰς βοὴν μίαν.
75 τρύπον τὸν αὐτὸν ἅς περισπᾷς καὶ γράφω

55 ἀλλὰ E || δὲ *Studemund*] τὲ C, τε P L E || ταῦ κάππα πί C, τ̄ κ̄ πί P, τ̄, κ̄, π̄ L, τ̄, κ̄ καὶ π̄ E || τε *Studemund*] δὲ C P L E || 56 αῖτα ιφῖ χῖ τε C, αῖτα φῖ, χῖ τε P, ᾱ. φ̄. χ̄. τέ L, αῖτα καὶ φῖ τε, omisso χῖ, E || 57 λάμβα C, λάβδα P, λ̄ L, τὸ λ̄ E || μῖ νῖ ῥῶ C, μῖ νῦ ῥῶ P, μ̄. ν̄. ρ̄ L E; «an μῦ νῦ ῥῶ voluit poetaster?» (*Studemund.*) || 59 τὸ β. γ. δ. σίγμα L E || ἄφωναί περ dedit *Coungny* compendio (π²) male explicato || 60 τούτων δ' P E, τούτων C, τοῦτο δ' L || ὅποια E || λάχε E, λάχη L, λάχει C, λέχοι P (λέγοις dedit nihil-que adnotavit *Coungny*) || 62 μηχανίει E || 64 ὅπισθεν C || τεθειμένου scripsit *Studemund*, qui ad lectionem τεθειμένον hæc adnotavit: «Hunc nominativum ita tantum servare possis, ut summas ὅπισθεν in versu 64 significare, ante et in verbis ὅποια τούτων δύο σύμφωνα λάχει [ille quidem λάχει scripsit] ἔμπροσθεν τῶν βραχέων ἢ καὶ ἔμπροσθεν significare, post; contradicere tamen huic coniecturæ videtur versus 65.» τεθειμένον E || Post versum 65 sequitur in C P L E is versus, quem *Studemund* maluit 69-um facere quam inserere post vs. 64um || 66 λαμβάνει E || βραχεῖαν P E || σελῆς P || 68 σίγμα E || 70 ἐν εἰ τύχοι C, ἐν εἰ τύχη P, ἐν τύχοι L, γὰρ τύχοι E || 71 σπένος E || 74 διφθογγον P L E, εἰς φθόγγον C || ἔνωσιν P E, ἔνωσιν L, ὡς ἔνωσιν scripsit *Coungny* || εἰς βοὴν C, εἰς βουλήν P, εἰς βολήν L, εἰςβολήν E || 75 περὶ πᾶς L, περισπᾷς E.

μακρὰς λογίζου συλλαβὰς τὰς διχρόνους.

Οὕτω πλέκων μοι τοὺς ἱαμβεῖους στίχους
 σὺν ἀκριβεῖα νουνεχῶς, εὐσυμμέτρως,
 ἕκαστον αὐτῶν παρατηρῶν, ὡς θέον,
 80 καλῶς φυλάξεις τοὺς ὅρους μοι τῆς τέχνης·
 καὶ τὸν φυτουργὸν εὐφρανεῖς καρποῖς λόγων
 φερωνύμως μοι δωρεὰς ἴσως νέμων,
 καὶ μᾶλλον εἴης, Ἰσίδωρός μοι τότε
 βέλτιστος, ἀχείρωτος, ἐν μουσοπλόκοις
 85 ἀλλιστος, εὐπόριμος ἐν στιχουργίαις.

Ἄλλ' ἐντολὴν φύλαξον εὐτελῇ μίαν·
 μὴ λέξῃσι χρῶ δυσλύτοις τὸ παράπαν
 μηδὲ σκοτειναῖς ἢ στιβαραῖς ἢ γρίφοις
 μηδ' αὖ θέειν ὕπερθεν αἰθέρος θέλει,
 90 μηδὲ στιχίζων σῶν πτερῶν ἔξω πέτου,
 μὴ πως Ἰκάρου χεῖρον εὐρήσης πάθος
 καὶ κηρίναις πτέρυξιν ἐπερωμένος
 λυγρὸν πέσης πέσημα πρὸς χάος φέρον.

Ταβουλλάριος ταῦτα ταβουλλαρίῳ
 95 Βοτανειάτης Ἰσιδῶρι φιλότατῳ
 βλαστῶ Χίου Ἰωάννης Κρής εὐτελῆς.
 σὺ γοῦν δίδου μοι μικρὰν ἀντιμισθίαν,
 εὐχὰς ὅσας καὶ θεῶ πεφυλμένας,
 ἀντὶ δεκάδος τῆς δεκαπλῆς τῶν στίχων
 100 τοῦ παντελείου τυγχάνων μύστις λόγου.

RUDOLFUS VÁRI, phil. dr.

77 ἱάμβους E || 78 συνακριβεῖα P, ἐν ἀκριβεῖα E || εὐσυμμέτρως E, εὐσυ-
 μέτρως C P L || 80 φυλάξεις E || ὅρους E || 81 φυτουργον P (?) || 81 καρ π
 cum incerto scripturae compendio L || 82 φερωνύμως L, φερωνύμως E || δω-
 ρεὰς ἴσως E, δωρεὰς ἴσους C, δωρεῖς ἴσως P L || 83 εἰσίδωρος E || 85 εὐπόρι-
 μος χουργίαις E || 87 τοπαράπαν C L || 88 μὴδὲ C P L, μὴδὲ E || 89 μὴδ'
 C P L E || αὖ C E, αὖ (sec. Couyng), αὖ (sec. Haerschelm.) P, οὖν
 L || αἰθέρα L, αἰθέρι E || σελῇ E || 90 μὴ δὲ C P L E στιχίζων L E || 91
 ἰκάρου C L || εὐρήσης C, εὐρήσεις L E, εὐρέσεις P (?) || 92 κηρίναις C || 93 λυ-
 γροῦ E || φέρον L, φέρων C E, φέρων quam φέρον in P esse probabilius est ||
 94 ταβουλλάριος C, τὰ βουλευματα P E, τὰ βουλευματα L («ortum ex scripturae
 compendio male intellecto») || ταβουλλαρίῳ C, ταβουλαρίῳ P, ταβουλάρι E,
 βουραρίῳ L || βοτανειάτης C, βοτανιότης P L E || 96 κρῆς εὐτελῆς Ἰωάννης
 codd., quod ego correxi; κρῆς C || 97 μικρὰν C, μακρὰν P L E || ἀντιμισθίαν
 C P τιμιωθίαν E, τιμιωθίαν L || 100 παντελείου E.

A PARODOS ARISTOPHANES VÍGJÁTÉKAIBAN.

(Vége.)

6. *Békák* (*Βάτραχοι*).

E darabját 405-ben Kallias arkhon alatt hozta színre a költő s a Lenaia ünnepén első jutalmat nyert vele. Aristophanes itt a lehető legkeményebben kel ki Euripides ellen, minek oka abban rejlett, hogy a költő született ósdi volt, gyűlölt minden újítást és újítót. Ő az aiskhylosi ízlést akarta felújítani, ámde hiába fáradt. Az új irány meghódította a lelkeket, megváltoztatta az erkölcsi felfogást, szabadabbá tette a gondolkodást, merészebbé a nyilatkozást. Az új felfogás minden erénye és hibája egyesült Euripidesben, találóan választotta hát költőnk éppen őt céltáblának.

A *prologos* (1—323) Dionysosnak és szolgájának, Xanthiasnak, föllépésével kezdődik. Ezek élénk beszélgetés közben az alvilágba mennek, hogy onnan az egyetlen tragikust, Euripidest fölhozzák, mert árva most a tragédia színpadja. Herakles útasítása folytán Kharonhoz jutnak, az öreg révész azonban csak Dionysost viszi át e szavakkal:

δοῦλον οὐκ ἄγω,
εἰ μὴ νευαυμάχηκε τὴν περὶ τῶν κρεῶν.
— — — — —
οὔκουν περιθρέξει δῆτα τὴν λίμνην κύκλω;

Kharon aztán elindul Dionysossal s mialatt eleveznek, a békák kardala hangzik kívülről. Átevezve a tavon úr és szolga találkozhatnak s Dionysos kiszállva a csónakból, szolgájával tovább megy, míg nem arra a helyre érkeznek, a hol már hallható a mysták kara s látható Hades lakása.

Itt kezdődik a *parodos* (324—353), a melyben a kar Iakkhost hívja, hogy részt vegyen a kar tánczában. Ehhez csatlakoznak a kardalok (372—413, 416—430, 448—459) bevezetve az anapaisztosok által (354—371) s meg-megszakítva Dionysos és Xanthias közbeszólásaival.

E komédia szerkezete annyira elütő a többiekétől, a kar szereplésében oly vonásokkal találkozunk, hogy méltán szolgálhatott tárgyul a tudományos vizsgálódásnak. Utóbb lesz alkalmunk szólni a komédia többi kardalairól, ezúttal csupán a parodosra

szorítkozunk. Csakhogy első tekintetre éppen e parodos helyének s terjedelmének meghatározása okoz nehézséget.

*Hornung*¹⁾ csatlakozva *Bode*²⁾ és *Roszbach*³⁾ nézetéhez a 316—459. versek közé eső részt egészen parodosnak tartja; — *Muff* szerint⁴⁾ a parodos csak a 316—353-ig nyúlik; — *Agthe*⁵⁾ és *Arnoldt*⁶⁾ véleménye pedig az, hogy e parodos, a 324—459. verseket foglalja magában, — s hogy többet ne is említsünk, *Kock*⁷⁾ csak a 324—353. sorokra szorítkozik a parodossal.

Ezen a parodos helyére vonatkozó s egymástól nagyban elágazó nézetek önkéntelenül vonták magok után a parodos előadásának kérdését is, hogy vajjon az egész kar adta-e elő vagy félkarok, volt-e öregekből, nőkből, lányokból és ifjakkból álló kar s ha volt, miként osztották föl magok között a sorokat, — vagy talán a karnak szereplése nem kizárólagos, hanem bizonyos rész a karvezetőnek jut, — és így tovább. Látnivaló, hogy ily eltérő vélemények mellett bőséges alkalom nyílt a tudós találgatásra, valamint az önkényes és erőszakos magyarázatokra.

Tagadhatatlan, hogy a Békák parodosa — ha nem szabjuk meg terjedelmét kellőképpen, oly különleges, a minőt nem találunk Aristophanes egyetlen művében sem.

De minden különlegesség nagyon könnyen megérthető, ha számot vetünk azzal, hogy a költő éppen e komédiáját tartotta legalkalmasabbnak arra, hogy benne egy régi emléket elevenítsen föl. E régi emlék az úgynevezett *Iakkhos-kar*, a melyről alább ki fogjuk mutatni, hogy a komédia ősrégi alapelemeinek egyike. Ilyen, Dionysos tiszteletére rendezett kardallal állunk szemben itt. Nem is lehet másképp, mert a parodos nem nyúlhat az epeisodionba, sem oly terjedelmű nem lehet — legalább nincsen reá példa a fönmaradt irodalomban —, mint e mű 316—459. terjedő része. A parodosban bemutatja magát a kar, számot ad érdekeltiségeről a darab tendenciája iránt.

Erre azonban azok, a kik oly hosszúnak tartják a parodost,

¹⁾ E. m. 12. k. 1.

²⁾ E. m. II. 2. 277.

³⁾ Griechische Metrik 203.

⁴⁾ E. m. 165. l.

⁵⁾ E. m. 156. l.

⁶⁾ E. m. 146. l.

⁷⁾ Kiadása 33. lapján.

azt vethetnék ellen: mi oka volt Aristophanesnek arra, hogy éppen ide tegye az Iakkhos-kart, holott bárhol beilleszthette volna? E lehetőségét általában véve megengedhetjük ugyan, de hihetőleg szándékosan tette ide azért, mert e dalban középpontosulván az egész Iakkhos-menet legfontosabb teendője, önálló alakjában e kardalt csak úgy tüntethette föl, ha olyan helyen alkalmazza, a hol a komédiában szokás szerint úgyis kardalnak kell lennie. Másfelül meg a cselekvény kezdő szálaihoz igen jól illik e kardal, holott később a cselekvény gomolyítása közben egyrészt elvesztette volna eredeti jelentőségét, másrészt pedig megzavarhatja vala a cselekvény természetyszerű fejlődését.

Nézetünk a mondottaknál fogva az, hogy az egész parodos ionikos és kretikos méreteivel a 324—353. sorig terjed, a mi utána következik, az a parodostól teljesen elütő kardalok összege párbeszéddel vegyítve. Igaz ugyan, hogy az általunk fölvetett parodosban megzavarja némileg a kardal folyamatát Xanthias és Dionysos három sornyi beszéde, de ez ismét könnyen érthető abból, hogy a költő e művében nem ragaszkodott a művészi formához, hanem az ősi hagyománynak ránk nézve igen fontos egy maradványát őrizte meg.

Míg tehát a parodost szokott módon a kar adta elő, addig az erre következő kardalok, párbeszéddek előadását a vizsgálódások eddigi eredménye szerint e karnak és a karvezetőnek kell tulajdonítanunk.

Rendkívül merész Arnoldnak elmés fejtegetése,*) a mely önkényüleg férfiakból, nőkből, illetve ifjeregekből és ifjakkból álló kart vesz itt föl a 316. sortól kezdve s az egyes sorokat külön egyéneknek szabja ki, holott a 416.-nál a kart és a karvezetőt szerepelteti. Elvei ugyanazok, a melyeket már több ízben megczáfoltunk s az önkényes magyarázat illusztrálására csak arra hivatkozunk még, hogy a 324—336. versekkel szemben csekélyebb élénkséget lát az antistropheban (340—353), pedig ha ez utóbbi nem sokkal élénkebb menetű, legalább is annyira az, mint amaz. Sokkal egyszerűbb s úgy a metrum természetének mint a szöveg irányának megfelelőbb az oly felosztás, a mely az egész kardalkomplexet a karvezető (354—371, 382—383, 394—397 = 440—444 = 444—447, 434—436) és a kar (a többi sorok) között osztja meg.

*) E. m. 146. köv. 1.

A parodosra következő ezen kardalokról különben — mint már érintettük — szólni fogunk még alább annnyival inkább, mert ez egyetlen a maga nemében.

7. *Lysistrate* (*Λυσιστράτη*).

Ezt a darabot 411-ben Kallias arkhon alatt hozta színre Kallistratos, Aristophanes neve alatt.

A költő ismét a béke érdekében emeli föl szavát. Két ízben tett már e célból kísérletet, de, látva, hogy a férfiakkal nem lehet boldogúlnia, most a nőkhez folyamodik.

E mű több tekintetben egyetlen a maga nemében. Nem is szólva tartalmáról, a mely fogalmaink szerint éppenséggel nem állja ki az illem kritikáját, különösen érdekes a kart illetőleg. Ez elveszíti eredeti jelentőségét, leszáll arról a fontos piedestálról, honnan az emberek tetteit bíráló alá vehetné, s mint a darab cselekvényének szorosan kiegészítő része jelenik meg, szereplésében úgy fejlődik tovább, a mint a cselekvény nehézkedő pontjai kívánják.

Nevezetes jelenség az is, hogy a kar mindjárt a parodos helyén levő kardalban félkarokban lép föl, tehát figyelmen kívül marad a karnak azon egyöntetű működése, melyet a parodos egyik főkellékének kell tartanunk.

Legérdekesebb azonban az, hogy miként állott a kar a parodos előadása közben.

A kar szereplésének helyéül e darabban a tudomány eddigi kutatásai az orkhestrát jelelték meg. *Arnoldt*¹⁾ hivatkozva *Engerre*²⁾, azt állítja, hogy sem *Droysennek*³⁾, sem a *skholiastának*⁴⁾ nincs igaza abban, hogy a második félkar nem az orkhestrán, hanem a színen szerepel. Azt, hogy Droysen képzelődött («Phantasieen», *Arnoldt*), könnyen el lehet fogadni, sőt a skholiasta megbízhatóságában is lehet kételkedni, a ki így szól: «νῦν ἐστὶν ἡμυχόριον ἐξ ἀνδρῶν χάτωθεν ἐπερχόμενον, τὸ δὲ ἄλλο τὸ λέγον ἐκ γυναικῶν εἰσπερχομένων ἄνωθεν, — de sem *Arnoldt*, sem más meg nem czáfolhatja magá-

¹⁾ E. m. 83. 1.

²⁾ Rhein. Mus. N. F. III. 139.

³⁾ Fordítása III. 139.

⁴⁾ A 321. vershez.

nak az írónak világos megjegyzéseit. Kétségtelen, hogy a dühös férfiak alulról kezdik rakni a tüzet, hogy fölfelé mindent elégesenek:

ἐγὼ μὲν ἵνα νήσας πυρὰν τὰς σὰς φίλας ὑφάψω (373),

holott a nők védelmi állása magasabban fekszik s csak így mondható:

ἐγὼ δὲ γ' ἵνα τὴν σὴν πυρὰν τοῦτω κατασβέσαιμι (374).

Tehát magának a darab szövegének értelme megköveteli, hogy a női kar emelkedettebb helyen állott s ezt megerősíti a skholiasta megjegyzése is, a ki elég föltűnőnek találta e helyet arra nézve, hogy fölvilágosító megjegyzést fűzzön hozzá. Az pedig kérdés tárgya sem lehet, hogy az akropolisnak a színpadon, még pedig előrésszén kellett lennie.¹⁾

A mi már a parodos előadásának módját illeti, e tekintetben a tudósok véleménye megegyezik abban, hogy félkarok szerepeltek, mert ezt követeli az antistrophikus szerkezet. Hanem Arnoldt itt is érvényesíteni próbálja a kardalnok-elméletet.²⁾ Ugyanazon elvekből indul ki emitt is, mint a melyeket először az Akharnaiak parodosának taglalatánál láttunk. Első érve a szószerű ismétlés. A fölemlített ismétlések, mint 254 *χώρει, Δράκης, ἵγος βάδι*, 266 *ἀλλ' ὥς τάχιστα πρὸς πόλιν σπεύσωμεν, ὦ Φιλοῦργε*, 286 *κὼν. σπουδὴν ἔχω κτλ.* 292 *ἀλλ ὅμως βαδιστέον*, 302 *σπεῦδε πρόσθεν ἐς πόλιν*, tényleg megvannak a férfikar szerepében. Ez tagadhatatlan. Többször kimutattuk, hogy az ismétlés teljességgel nem szolgáltathat okot arra, hogy a kar szerepét egyes kardalnokokra erőltessük. Másfelül azonban e helyütt nagyon is természetesek ezen ismétlések, mert a strophában kifejezett helyzet és érzelmkör az antistrophában nem változik, tehát a refrainszerű ismétlés nagyon is megfelel a dal és ellendal költői tendenciájának. *Muffnak*³⁾ megjegyzését, hogy t. i. «Die Wiederholung derselben Formel würde nur dann auffallend sein können, wenn eine andere Person sich ihrer bediente», szintén nem fogadhatjuk el, mint azt az Akharnaiak tárgyalásánál megjegyeztük. Fölösleges volna ismételnünk az ott mondottakat.

¹⁾ L. *Hornung* e. m. 26. l. V. ö. *Kolster*, De parabasi, veteris com. Att. parte antiquissima, Altonæ, 1839, 32. lap.

²⁾ E. m. 80. köv. l.

³⁾ E. m. 124. l.

Arnoldt (i. h.) tovább menőleg a következőleg nyilatkozik : «Weist nun schon die Wiederkehr desselben Gedankens an und für sich auf einzeln sprechende Chorpersone[n] hin, so kann uns die Art, wie dieselbe eintritt, in dieser Annahme nur bestärken. Mit Ausnahme nämlich von Vs. 254, wo das Einzugslied beginnt, unterbricht der Befehl vorzurücken jedesmal den vorhergehenden Gedankenverlauf : er steht mit ihm in keiner Verbindung, sondern tritt unvermittelt ein. So unterbricht er bei Vs. 266 die Schilderung von der Einnahme der Akropolis durch die Weiber, so bei Vs. 286 die Erzählung, wie man einst Kleomenes in der Burg belagert habe, so bei Vs. 302 die Klagen über das beissende Feuer in den Kohlentöpfen. Am deutlichsten aber tritt dies Abbrechen bei 209 hervor, wo die Zusammenhangslosigkeit beinahe bis zur Gegenseitigkeit des Gedankens gesteigert ist.» Hibás alapra fektetett következtetés, de maga a következtetés is téves és erőszakos. Hogy a kérdéses rész gondolatai között vannak különböző árnyalatok, az kétségtelen ; de a logika azt követelné, hogy ha már egy árnyalatot elkülönítünk a másiktól, s amazt egy, ezt meg más kardaloknak tulajdonítjuk, akkor valamennyi gondolati különbségre új és új kardalnokot kell fölvennünk s akkor aztán ennyi változat kifejezésére elég sem volna a komédiai kar 24 dalnoka. A cselekvény adta helyzet kényszerít ugyan azon egyedül álló eset föltevésére, hogy a félkarokra osztott kar egyik fele az orkhestrán, másik a színpadon énekel, de az Arnoldt föltevése a gondolatok különbözőségéből egyes személyek szereplését illetőleg csak olyan légből kapott e helyütt is, mint a minőnek a többi darabokban láttuk.

Van azonban Arnoldtnak *) még egy másik argumentuma : «Führen doch eben darauf auch die namentlichen Anreden, wie Vs. 254 Δράκης, 259, ὁ Στρυμόδωρε, 266 ὁ Φιλοδωρε, 304 ὁ Λάχης, welche nur im Munde einzelner verständlich, im Munde aller Choreuten unsinnig sind, indem im letzten Falle ein Drakes, ein Strymodoros u. s. w. sich selbst beim Namen rufen, sich selbst diese oder jene Frage vorlegen müsste». Ismét olyan egy állítás, a melyet megecfázol az ókor drámája s elvet az újkoré. Nem lehet megütközni azon, ha — főleg komédiában — valamely egyén önmagához intézve kérdést nevé[n] szólítja önmagát s éppen nem érthetetlen, ha a kar, e több individuumból alkotott egység, hason-

*) E. m. 81. l.

lólág jár el. Ha a kar a kérdéses versekben egyenesen neveket említ (Drakes, Strymodoros, Philurgos, Lakhes), ez csak arra való, hogy a pellengérré állítandó egyén nevének említése folytán a megszólítás közvetlenebb, élénkebb legyen. Az ilyen fölhozott nevek tulajdonosai mindig a társadalmi, köz- vagy magánélet egyenei, de világért sem az ott szereplő kardalnokokat kell értenünk alattuk. Csak az illusió emelésének kedvéért történik az, hogy a megszólítottat a közönséggel mintegy a kar tagjai közé képzelgeti a költő, hogy szájába adhassa azon nyilatkozatokat, a melyek az illető jellem kidomborítására szolgálnak. Így tehát még az esetben is, ha az Arnoldt által külön kardalnokoknak tulajdonított minden egyes versben egy-egy új név szerepelne — a mi pedig sem e helyen, sem másutt soha sem történik —, még akkor sem volna okunk az Arnoldt föltevésére. Arnoldtot a kigondolt elmélet bármely erőszakos alkalmazása arra kényszeríti, hogy ügyet se vessen a parodos eredeti természetére vagy a darab cselekvényére.

Mindezeknél fogva nem marad egyéb hátra, mint hogy a Lysistrate parodosát minden iambosával és khoriiambosával az egész karnak, illetve a két félkarnak tulajdonítsuk. A 254—351. sorok között levő parodos felosztása ez:

254, 255 egész kara a véneknek,

256—265 félkar,

266—318 második félkar,

319, 320 egész kara a nőknek,

321—325 félkar,

326—349 második félkar,

350—351 félkar. ¹⁾

Itt végződik a parodos s kezdetét veszi a férfi és női kar párdala, a mely már az epeisodionba tartozik.

Még egy megjegyzés van hátra.

Klein ²⁾ azt állítja, hogy a karnak két részre osztására egyedüli példa az Akharnaiak 557. következő versei. Hogy az Akharnaiakban szó sem lehet félkarról, úgy hiszszük, eléggé megbizonyítottuk, hogy pedig a Lysistrate parodosát éppen félkaroknak kell adnunk, azt imént fejtettük ki. A férfiak kara az Akropolis alján, vagyis az orkhestrán foglal helyet, mint a háború-párt, — a nők

¹⁾ L. *Arany* Aristophanes vígjátékai. II, 338. k. 1.

²⁾ *Geschichte des Dramas* II. 97. 1.

kara meg az Akropolist ábrázoló szinpadon, mint a béke híve s így támad közöttük az összeütközés, így foly a harc a legnagyobb hévvel, a leghatározottabb ellenségeskedéssel, mint a hogy a skholiasta megjegyzése bizonyítja a 321.-hez: πέτου πέτου: Νῦν ἐστὶν ἡμιχόριον τὸ λέγον ἐκ γυναικῶν εἰσερχομένων ἄνωθεν, ἵνα καὶ τὸ ὕδωρ αὐτῶν καταχέωσιν ἄνωθεν! τὸ δὲ ἄλλο ἡμιχόριον ἐξ ἀνδρῶν κάτωθεν ἐπερχομένων ταῖς ἐν τῇ ἀκροπόλει εἰς πολιορκίαν.

8. Felhők (Νεφέλαι).

Ily című darabot kétszer hozott színre Aristophanes. Először 423-ban a nagy Dionysián, de ez alkalommal legyőzte őt Kratinos «Csutora»-jával. Utóbb új átdolgozás alá vette a megbukott művet, bizonyára sokat változtatott rajta, ámde nincsenek adataink arra, hogy e második mű mikor, milyen változtatásban került színre s így valószínű, hogy a ránk maradt darab az átdolgozás be nem fejezett folyamatát mutatja.

Czéljáról a költő saját szavai világosítanak föl, «Darazsak» című komédiájában a parabasis 1009—1121. sorai,¹⁾ a melyekből világos, hogy az újkori szellem áramlata, a sophisták s rhetorok nevelésének új iránya ellen van intézve e mű.

Természetesen a költőnek czélja elérésére nagy, kiváló egyén kellett s ezért választotta éppen Sokratest. Mint Bernhardt megjegyzi: «Da nun kein Anderer gewohnt war, im gewöhnlichen Leben, wie sonst Euripides auf dem Theater, offen und ohne Geheimniss mit dem ungelehrten Publikum sich zu besprechen, so hat er ihn (t. i. Sokratest) nicht nur zum Vertreter des modernen Prinzips erwählt, sondern überträgt auch vieles auf ihn, was in den Tragödien des Euripides und in den Vorträgen der Sophisten paradox erschien.» Sokrates nagyon alkalmas egyén volt a költőre nézve egyrészt, mivel megjelenésében, alakjában sok komikus vonás egyesült, másrészt mivel a bölcselek között nem volt ismertebb és befolyásosabb, mint ő.²⁾

¹⁾ V. ö. Békák 147. Madarak 1347. Akharnaiak. 713.

²⁾ V. ö. *Süvern* Über die Wolken des Aristophanes, Berlin, 1826. *Fritzsche* De Socrate veterum comicorum, Quæst. Aristoph. 97—295. *Teuffel* a mű kiadásában, *Dindorf* De Arist. fragm. 15—23. *Zielinsky* Gliederung d. altattischen Komödie, Leipzig, 1885, 34. köv. l.

A *prologosban* (1—274) előadja a költő, mikép akarja Strepsiades a fia által majdnem tönkre tett anyagi viszonyokat rendbe hozni; elmegy Sokrateshez, hogy az álnokság és rászedés minden művészetét megtanulja; a nagy mester a sophisták istenéhez: a végtelen lényhez, a fénylő léghez s ennek 'lakóihoz, a felhőkhöz fordul segélyért.

Aristophanes, hogy a sophisták megfoghatatlan, homályos képzelgéseit érthetőkké tegye s egyúttal jellemző analogonnal parodizálja, felhőkből álló kart alkot, melynek dalát (275—313) közben-közben felváltják Sokrates és Strepsiades szavai.¹⁾ Ezen érintett sorokban kellene lennie a komédia parodosának és valóban Muff²⁾ a 275—290 = 299—313 versek közé eső részt parodosnak tartja s nevezi, de mégis e megjegyzést teszi hozzá: «Vom Chor der Wolkengöttinnen hinter der Scene, also noch vor ihrem Einzuge in die Orchestra gesungen.» Mintha csak azt mondta volna: van is, nines is parodos e helyen. Eddigi nyomozásunk szerint a parodosban először lép föl a kar az orkhestrán. Aristophanes összes darabjai közül az egyetlen Lysistrata tesz kivételt, a melyben az egyik félkart a színpadra kellett helyeznünk, de még e darab sem kivétel azon természetszerű szabály alól, hogy a karnak a parodosban múlhatatlanul a néző közönség előtt kell szerepelnie. Ezen állítás ellen egyetlen tudós sem érvelt s tényleg Muff is érezte azon ellenmondást, a melybe keveredett, mert a fönnebbi megjegyzéssel homlokegyenest ellenkezőleg így szól: «Die eigentliche Parodos findet erst 323 ff. statt, und zwar in aller Stille (ἡσυχῇ) und durch den linken Seiteneingang, weil sie aus der Fremde kommen.»³⁾ E szerint tehát tulajdonkép két parodos is volna e darabban, a mi először is képtelenség, másodszor még nagyobb zavart és érthetlenséget okoz. Mindenekelőtt a felhők karát Strepsiades csakis a 329. sornál látja meg, midőn Sokratesnek e nem éppen választékos szavaira:

νῦν γέ τοι ἤδη καθοράς αὐτὰς, εἰ μὴ λημῆς κολοκύνταις

így felel:

νῆ Δι' ἔγωγ' ὦ πολυτίμητοι. πάντα γὰρ ἤδη κατέχουσιν.

¹⁾ V. ö. Lovagok 235—247.

²⁾ E. m. 140. l.

³⁾ E. m. 141. l.

A parodos tehát még Muff értelmében is csak e sornál kezdődhetnék, de nem kezdődhetik azért, mert a 314. sornál az első epeisodionnak, a melyben Sokrates megszabadítja Strepsiadest balhiedelemeitől s a felhők tanát a világon legszebbnek tünteti föl, okvetlenül el kell kezdődnie. A parodosnak ennél fogva sem kezdetét, sem végét nem lehet meghatározni vagyis más szókkal van itt ugyan dal, de ez nem parodos. S e körülménynek némi magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a Felhők első alakjában elveszett, a második alakot pedig nem dolgozta ki Aristophanes oly tökéletesen, mint a minőnek az elsőt kell tartanunk s így e mű bevégetlen formában maradt reánk.

9. *Thesmophoriát ülő nők* (*Θεσμοφοριάζουσαι*).

E darabot 411-ben adták elő. Jellemző tulajdona, hogy benne a költő minden politikát kerül, csak az irodalom terén mozog s e fölött mond kritikát. A darab tendenciája: kigúnyolása a nőgyűlölő Euripidesnek. S azért vett föl szereplőkül nőket a költő.

A prologos kezdetén Euripides aggodalmait fejezi ki a miatt, hogy «Demeter Thesmophoros» ünnepén a nők az ő elpusztításáról tanácskoznak, boszút akarván azért, mert darabjaiban oly kedvezőtlen színben tünteti fel őket. Mentő eszköz csak egy van, ha t. i. a nehéz támadások ellenében valaki mellette fölszólal azon a gyűlésen. De mikép lehetséges ez? A férfiak kizárva ezen ünnepélyből, a nők pedig neki mind ellenségei. Fölszólítja tehát az asszonyias Agathont, hogy nőnek öltözve menjen el az ünnepre s emeljen szót az ő érdekében. De mivel ez nem vállalkozik, Mnesilokhost bízza meg, a ki egyik nő háta mögött be is suhan a nők közé.

Itt következnek a szabályszerű parodos. Igaz ugyan, hogy a nők kara a színen jelenik meg s így eltér a szabályszerű megjelenés módozatától; de ez még sem volna elegendő ok arra, hogy parodost ne vehessünk föl itt. Csakhogy a női kar észrevétlenül lép föl s nem önállósággal, hanem folytatva a 101. versben Agathon kezdte a dalt s ez utóbb közönséges párdallá válik. E miatt tehát e darabból hiányzik a parodos.

10. *Gyülesező nők* (*Ἐκκλησιάζουσαι*).

E mű vagy 389-ben, vagy 392-ben került színre.¹⁾

A peloponnesosi háborúk Athenainak Lysander által való elfoglalásával véget értek; az oligarkhia korlátatlan hatalmat nyert Spárta védnöksége alatt, míg másfelől Athenai hatalma teljesen alábukott.

Spártából eltűnt a régi romlatlan egyszerűség és erő, a szövetségesek sanyargatása lett a fődolog. „Az államvagyon, a közpénzeket egyesek saját önző céljaikra fordíták, a demagógok csak pénzosztogatással tudták gyűlésre csalogatni a népet, ez pedig nem a maga eszejárását követte, hanem vezetői után indult; a szellem szabad nyilatkozatai kiirtvák Athenából s itt nem vala többé azoknak való talaj.

És a demokratia önállóságának eltűnésével a komédia is elvesztette eredeti jelentőségét, a melylyel addigelé oly sok hasznos szolgálatot tehetett a közügynek. Kedv sem volt már hozzá. A komédia ezen változása magában foglalta a kar fontosságának elvesztését is, mint Horatius mondja:

..... chorusque

Turpiter obtinuit sublato iure nocendi.²⁾

Aristophanes, — az egyetlen csillag a komédia egén még fénylett ugyan, de a viszonyok kedvezőtlenül bonyolódtak reá nézve.

Élcei a műben nem egyes személyek ellen irányulnak, hanem általánosságban mozognak, a költő bűvös hatalmú fegyvere, a személyes gúny, egészen hiányzik belőle. Tulajdonképi parodos nincs s a kar mindjárt a darab elején szerepel. A további kardalok is egészen más természetűek, mint az óattikai vígjáték megállandósult kardalai, minélfogva e darabbal ezúttal egyszersmindenkorra végeztünk.

11. *Plutos* (*Πλοῦτος*).

E darabot 388-ban hozta színre a költő, az első ily címűt pedig, a mely nem maradt fenn, 408-ban. E mű már előfutárja az

¹⁾ L. Götz, De temporibus Ecclesiaz. Aristophanis, Act. Lips. II. 335. köv.

²⁾ Horat. Epist. II. 3. 283. V. ö. Böckh, Staatshaushalt d. Athener. III, 23.

úgynevezett középattikai komédiának s a mi lényegesen megkülönbözteti Aristophanesnek előbb tárgyalt darabjaitól, az a kar. A karnak minden dala elveszítette régi egyediségét, elvesznek, hogy úgy mondjuk, elfolynak a darab cselekvényében a nélkül, hogy arra befolyást gyakorolnának.¹⁾ Ennélfogva nem is lehet szó parodosról s — hogy a darabra vissza ne kelljen térnünk, kimondjuk — más kardalról sem a régi értelemben.²⁾

Csak annyit jegyzünk meg meg, hogy a mű cselekvése is a középattikai komédiára vezet át, a mennyiben a költő a társadalmi viszonyokból veszi tárgyát, kerülve a politikát. S alighanem innen magyarázható az is, hogy egyes sikerült jelenetek ellenére, minő pl. 507—609, a régi csapkodó éleznék ifjúi merészségét hiába keresük a darabban.

A parodos elmélete.

Hadd vonjuk le most a tapasztalás alapján a parodos elméletét, összegezzük azon tulajdonságokat, a melyeket az aristophanesi parodosokban találunk.

A parodos egyike azoknak a fogalmaknak, a melyekről a régi grammatikusoknál jóformán semmi magyarázatot sem találunk. És ezen nem lehet megütköznünk, megvan igen könnyen megfejtethető oka s ez egyúttal felvilágosítást nyújt a stasimon és exodos hasonló sorsáról is. A komédia parabasisa oly művészi alakot ért el, s a komédiában oly lényeges helyet töltött be, hogy egészen elfoglalta, lekötötte a magyarázók figyelmét s inkább elmondták róla ugyanazt szászor, mintsem a parodosról kellő útmutatást írtak volna.

Mindazáltal annyit följegyeztek számunkra, hogy a parodos τὸ χορικόν, még pedig τὸ τοῦ χοροῦ μέλος ἀδόμενον, ὅταν ἔρχῃ μέγεθος ἰκανόν. Édes kevés fölvilágosítás, de a parodos alaptermészetére nézve igen lényeges és mindenesetre becsesebb, mint azoké, a kik a parodost összezavarták a parabasisissal.³⁾ Aristotelestől nem ma-

¹⁾ Ribbeck: Die mittlere und neuere Komödie, 9. l.

²⁾ Anonymus περὶ ποιμῆδός V. 4. (Bergk XXXIV) e szavai: Τὴν τε γὰρ ὑπόθεσιν οὐκ ἀληθῆ ἔχει καὶ χορῶν ἐστέρηται tehát nem absolute, hanem csak a jelzett értelemben veendő.

³⁾ Pl. Tzetzes (Bergk VIII. 31. §.): ἡ δὲ ὅλη παράδος τοῦ χοροῦ ἐκαλείτο παρὰβασις, v. ö. Bode e. m. II, 2. 275.

radt fönn a komédia elmélete és így arra vagyunk utálva, hogy a fönnmaradt parodosokból vonjuk le a parodosra vonatkozó megállapodásokat.

Kétségtelennek tartjuk, hogy a parodos azon része a komédiának, a melyben a kar először lép fel a maga jelentőségében.

A parodost illetőleg, akár általában azt tekintjük, hogy első szereplése a karnak, akár a versmértéket vesszük figyelembe, a mely vagy egészen lyrai természetű vagy indulószerű rhythmussal bír, egyaránt arra a következtetésre kell jutnunk, hogy rendszerint az egész kar adta elő énekelve, s csak kivételes esetekben történet meg (pl. *Lysistrate*-ban), hogy az egész kar felkarokra osztott. A kar énekét meg-megszakíthatták ugyan a szereplő személyek (pl. *Békében*, *Madarakban*), de azért a kar ilyen esetekben is megtartotta felsőségét.

Szó sem lehet pedig itt egyébről, mint énekről. Némileg úgy látszik, mintha ellentétben volna ezzel Aristoteles, a ki így ír: *χορικὸς δὲ παρόδος μὲν ἢ πρώτη λέξις ὅλου χοροῦ.*¹⁾ E helyet *Fritzsche* így fordítja: *parodus est prima oratio universi chori, quæ recitationem habet, non cantum.* E fordítás azonban helytelen. Már a kar természete is arra vall, hogy első föllépésében tulajdonképi feladatának, szerepkörének kell megfelelnie, de megerősítik ezt a skholionok is, a melyek vagy a τὸ χορικόν kifejezést használják vagy még részletesebben τὸ τοῦ χοροῦ μέλος ἀδόμενον szavakkal jellemzik a parodost, tehát a λέξις szó Aristotelesnek fönn idézett meghatározásában általán véve 'előadást, nyilatkozást' jelent. S ha még ezen érvekhez hozzá vesszük, mily óriási zürzavar, gépies szótagolás származnék abból, ha a 24 személyből álló kar szavalva adná elő a néha jó hosszú versszakokat, bizonyára nem lehet kételkednünk abban, hogy a parodosban a karnak énekelnie kellett s ezt az éneket kivételesen táncmozdulatokkal kísérhette. A kar bevonulására nézve figyelembe veendő *Pollux* szavai²⁾: ὁ δὲ κωμικὸς χορὸς τέτταρες καὶ εἴκοσιν ἦσαν οἱ χορευταί, ζυγὰ ἕξ, ἕκαστον δὲ ζυγὸν ἐκ τεττάρων, στοιχοὶ δὲ τέτταρες εἰς ἀνδρας ἕχων ἕκαστος στοιχος. A kar tehát vagy hat négy-négy személyből álló vagy négy hat-hat személyből álló, egymás mögé helyezett sorokban volt föllálítva. Ez az állás azután annyiban változik az epeisodionban, hogy

¹⁾ Poet. 12:

²⁾ Onomast. IV. 109.

a kar arczulatával a közönségtől a színészekhez fordúlt, mert velők beszélt.

A kar első föllépésekor már megismertet a szereplők és a cselekvény iránt való magatartásával, valamint azzal a gondolkodásmóddal, a melylyel a működést és fejlődést kísélni fogja.

Végre a parodos dramaturgiai célja a prologos és az első epeisodionnak elkülönítése.

Dr. BOROS GÁBOR.

Anth. Pal. VII. 23. Antipatros Sidoniosztól.

Sírodat, Anakreon, hadd nőjje be bokros örökzöld,
 És a himes rétek dísze virítsa körül.
 Tiszta-fehér színü tejforrás fakadozzon e helyben,
 S illatos édes bor forrjon a földből elé.
 Hamvaid és tetemid had' örüljenek élvezetének,
 Hogyha a holtat még érheti némi öröm.
 Oh te a kedvelt lant' kedvelte barátja, ki végig
 Dal s szerelem közben élted a napjaidat!

Anth. Pal. VII. 24. Simonidestől.

Oh te gyönyör- s mámor-termő szőlőnek az anyja,
 Aki kacsos venyigéd dúsan eresztve fonod,
 Nődd be a téjosi Anakreon siroszlopa csúcsát,
 Lepve borulj eme sír kisszerű hantja fölé.
 A vídám boriszanak, a mámor s duska hivének,
 A ki egész éjjel zeng vala ifjairól,
 Most hogy a földbe került, hadd csüngjön az őszi borágról
 A víg szőlőfűrt most is a fője fölött,
 S hadd áztassa meg őt mindég nedvével, a melynél
 Édessen folyt a vén ajakáról a szó.

P. T. E.

GRILLPARZER DRÁMÁINAK ELSŐ MAGYAR FORDÍTÁSAI.

I. Ináncsi Pap Gábor Sappho-ja.

Minél mélyebbre hatolunk a magyar színészet multja föltárt bányájában, a főréteg közelében, annál több ismeretlen érre bukkanunk. Ez oldalak sokkal dúsabbak semmint gondolnók, s főleg a magyar irodalom és színpad kölcsönös egymásra hatásának kellő tisztázásához bőséges és eddig teljesen figyelmen kívül hagyott új anyagot rejtenek magokban.

Ezt a fontos viszonyt irodalomtörténet-írásunk eddigelé vagy egészen elhanyagolta, vagy oly kétes hitelű adatokkal próbálta tisztába hozni, hogy szinte hihetetlen, miként érezhettük jól magunkat e rejtélyes felhomályban, mely a legtöbb dolgot csak sejtetni engedte, a helyes megfigyelést megnehezíté s úgyszólván lehetlenné tette, hogy a körvonalok határozatlan voltából a formák szépségeire biztos következtetéseket vonjunk le. Főképen a más nemzetek drámairodalmának szereplése a hazai irodalomban és e szereplés kimívelő hatása a magyar színészetre, továbbá közönségünkre és drámaíróink kicsiny csoportjára, ez részesült a legmosztóább bánásmódban, mintha csak műveltségtörténeti jelentőségét mire sem becsülték, irodalmi értékét félreismerték volna. Egyedül ezen körülményekben keresni az elhanyagolás okát, egyoldalúságot árulna el. A baj főoka inkább ott van, hogy a magyar színészet multját nem ismerték kellőleg s megelégedtek azzal, hogy szerepét a hazafiaskodás színpadán nagy értékűnek ismerték el. Irodalomtörténetünk tudomást vett nagy vonásokban az 1790-iki színügyi mozgalmakról, meg a Kisfaludy Károly színpadi diadalait bevezető 1819. évi pesti sikerről. A fejlődést megvilágító részleteket nem igen kutatták és így az irodalom nem bírt alapos tudomással a vidéki magyar színészet jelentőségéről és vagy túlbecsülte, vagy lenézte a vidék kobarló diatristáit, a szerint, a mint hazafiasan elnéző vagy külföldi mértéket alkalmazott reájok. A valóság meg nem hamisított alapjaira nem tudott, vagy nem mert semmit is fektetni, hiányozván a kellő méltatáshoz az akadályok ismerete az eredmények megbecsüléséhez megkívántató legfontosabb momentum. A fejlődés láncolatának csak nagyon fényes és nagyon rozsdás szemeit vették észre — az országos diadalokat, meg az útszéli

komédiázást pajtáiban — de hogy mennyit érnek ama fénylő láncszemek, s hogy ama rozsdá csupán a felületet érintette s nem kezdte ki még magát az anyagot, a melyen képződött, ezt nem tudták kellőleg sem megbecsülni, sem megítélni!

Ebben látom főokát annak, miért hanyagolta el irodalomtörténetírásunk e kölcsönös hatás kutatását és jelentőségének elszámolását. Hozzá merem még azt is adni, hogy a külföld dráma-irodalmát szintén nem méltányolták eléggé, és midőn az irodalom egy-két fordítással megajándékozta a magyar színpadot, ebben az alkalomszerűség, hogy ne mondjam a pusztá véletlen nagyobb szerepet vitt a valódi szükség kielégítése szándékánál, a helyes számításnál, a tudatos támogatásnál. A fordítók műkedvelők és csak kivételesen hivatásszerű írók, s ha az utóbbiak közül vállalkozik is egyik-másik ilyen munkára, még náluk is hiányzik a rendszer, a határozott terv. Ha meg is indul egy-egy nagyobb vállalat, egész az akadémiai Külföldi Játékszín cz. színműtárig, kevés köszönet van bennök, mert vagy felben maradnak az első kötetek után, vagy céljokat tévesztik, mert hűtelenek az eredeti szöveghez, magyarságuk néha botránykoztató. Baj az is, hogy az írók a multnak classicus és ál-classicus dráma-irodalma iránt mutatnak nagyobb fogékony-ságot, a jelen korét lenézik vagy meg sem akarják ismerni s így maguk okai annak, hogy a színészek a külföldi irodalmak egykorú termékeire nem vetnek ügyet, vagy a magyar színpadnak meg kell elégednie a jó igyekezetű, de tanulatlan műkedvelők Schiller-Lessing-Shakespeare-Molière fordításaival.

Akad köztük egy-egy jobb izlésű műkedvelő is. És ezeket nem csak azért kell megbecsülnünk, mert segítő társak a közvetlen szükségben, de azért is, mert a saját jó izlésük szabályozója lesz az előadóknak. A kezdő munkájának megítéléséhez alapos széptani készség kell, míg azok classicitására vakon esküdni, melyeket százados mult ragyogó fénykörrel vont körül, melyek úgy szólván be vannak czikkelyezve az irodalomtörténet törvénykönyvébe, ehhez sokszor alig kell egyéb iskolás tanultságnál és egy jó adag jóhiszeműségnél, mely nem szeret, nem mer, s tán nem is tud kételkedni. Az ama fajtájú bátrabb, önállóbb írók száma igen csekély nálunk e század első évtizedeiben és ha olyanra akadunk, ki nem professionatus író és mégis hozzá mer fogni egy oly mű lefordításához, mely alig egy pár hónappal előbb ülte első diadalait, az sokkalta többet számít a magyar színészet szempont-

jából nézve, ama classicus-rajongóknak többnyire felsikerű működésénél.

Sappho első fordítása vizsgálata közben szinte szemrehányólag kérjük: valjon ki érdemesítette eddigelé Ináncsi Pap Gábor fordítását csak egy jó szóra is? Ki méltányolta azt a körülményt, hogy a Grillparzer muzsájának eme költői (inkább lyrai mint drámai) termékét a magyar színpad sokkal előbb ismerte, mint Németország legtöbb elsőrendű színpadja? Mily alkalom, egy szorgalmas vidéki író megdicsérni, ha egyébert nem is, legalább szokatlan merészségeért. Ki gondolt arra, hogy éppen Sappho ezen magyar fordítása alkalmat ad az első magyar tragicának egy fényes szerep megteremtésére a magyar színpadon? S ki sejthette, hogy a pesti Sappho-előadás, a magyar színészet hírét világgá viszi azon német utazó szívességéből, ki itt jártában meggyőződik a magyar színészet számbavehetőségéről és magasztalásaival maradandó emléket állít az első magyar Sapphonak — Kántornénak.

Ez a Sappho-fordítás, még ha rosszabb volna is, mint a minő, több figyelmet érdemel irodalomtörténetünk részéről, mint egyike azon jobb fordításoknak, melyek a magyar színészet fejlődésének fontosabb lánczszemeit képezik.

I. Pap Gábor, ki a jogi pályára készült és a huszas években Fejérmegye tisztí al-ügyésze volt, már a Sappho-fordítás előtt kíséreltet tett az irodalomban egy költői regével.*) A fiatal író teljesen Kisfaludy Sándor hatása alatt állott s egészen az ő regéi modorában írta meg Szőszvár cz. regéjét. Vakmerőségnek nevezi, hogy valaki Himfy után lantpengetéshez mer fogni! A saját vakmerőséget is csak azzal tudja igazolni, hogy Kisfaludy munkáit úgy nézte mint a napot. Midőn annak sugari képzelődésére süttötek, szívárvány támadt nyomukban és ez a szívárvány az ő regéje. Ama regék a ragyogó napot jelentik, az övé csak a kölcsönzött színekkel ragyogó szívárványt. Tárgya a Kéri- és a Czenki-ház családi viszálya, s az esemény történeti háttéréül a tatárjárás szerepel. A Kéri-család kihalófélben, utolsó sarja leánygyermek. Czenki Mihály ezt az erdőben bolyongó gyermeket az őt üldöző vadkan körmei közül kimentti. Ezen hőstett, meg a hálaérzet révén

*) Szőszvár; egy rege. Szerzette Ináncsi Pap Gábor. Pesten, Trattner J. T. betűivel 1818. — 12-r. 84 lap.

belopódzik a szerelem a Kéri-leány szívébe. Egymáséi is lennének, ha a tatár nem törne be éppen most az országba s minden férfikarra szüksége nem volna a királynak. Czenki ott hagyja jegyesét, küzd a tatárok ellen s mint diadalkoszorús hős tér vissza. Ezalatt nagy dolgok történtek. A várkisasszonyt egy remete Fejérvárra vitte be, hogy a tatárok elől biztos helyre rejtse, de ott meg a vár kapitánya, Füleký, annyira üldözi szerelmével (jegyese holt hírét hazudva), hogy menekülni kénytelen előle. A remete Szent-Mártonba akarja vinni, de útközben a tatárok lefegyverezik kíséretét. Szerencséjére egy kunnak jut zsákmányul, a ki csak kénytelen-ségből vezetője a tatároknak. Előle könnyen szökhetik és el is jut Szt-Mártonba.

Mindezeket Czenki beszéli el barátjának, Bertalannak, hogy megértesse vele bánata okát. A két jó barát útban van Fejérvár felé, hogy rendjök, a keresztesvitézek főnökének a végtiszteletet megadják. Czenki felismeri a templomban holtnak hitt menyasszonyát — de egyesülésök útját állja, hogy keresztesvitéz lett. A szentmártoni apát, a ki magával hozta a Kéri-leányt Fejérvárra, most közvetítőül lép fel s a pápánál olyforma fölmentést eszközöl ki, hogy ha Czenki még egyszer kitünteti magát a pogányok elleni harcban, esküje alól föloldatik és frigyre léphet a Kéri-lánynyal.

A tatárok újabb betörése jó alkalmul szolgál erre — csak-hogy nemsokára a jó barátnak nemcsak hősi, de holt hírét is hozza Bertalan vitéz. A szüzességi fogadalmat tevő lány után kapja a család lakhelye a Szűzvár nevet, mely később Szőszvárra fordul el.

A naiv, regényes történetke elég jól perdül és egy pár helyén (III. ének 56—57. és 72—74. l.) költői lendületet is vesz; de alig több ifjúkori kísérletnél, melynek egész szerkezete a mestert juttatja eszünkbe. I. Pap Gábor tanuló korában írhatta Pesten, bár előszavának keltező helye Lovasberény. Az utánzás szembe-tűnő módja még a formában is, a mesterre való esküves mind a mellett szólnak, hogy pályája legkezdetén állott. De a regényes írást való hajlam, a lovagkor hőseiért való rajongás szinte kínálkozó magyarázatul szolgálnak azon vonzalom természetessége mellett, melyet Grillparzer iránt kezdett érezni.

Regéje megjelenési idejére esik, hogy e kiváló költői lélek akkor aratta Bécsben első diadalait az An der Wien színházban. Az Ahnfrau, mely a Véték súlya nyomán keletkezett, 1817 január

óta óriási hatással adatott; Sappho-jának azonban megnyíltak már a Burg-színház ajtai is s a legnagyobb kíváncsisággal nézett mindenki ez új tehetség jövője elé.

Híre előbb hatolt el hozzánk, semmint gondolnók. Ezzel a gyorsasággal még előhaladottabb napjaink is meg lehetnének elégedve, mert Bécsben először 1818-ban adják és 1819 nov. 22-én már a Fejérmegye pártfogása alatt lévő székesfehérvári színtársulat is színre hozta. *)

Nem közönséges érdeme I. Pap Gábornak e Sappho-fordítás. A magyar színészet kénytelen-kelletlen azon a műsoron kérődzött, a mit az 1790—1796-iki és az 1807—1815-iki kolosvári-pesti társaság vitt a vidékre. Hiába kérték fel Kolosvárott 1806-ban a színészek magán a színlapon a «Hazafiakat és a Haza-leányokat» hogy fordításaikkal gazdagítsák a Theatrum Bibliothekáját — sehogyan se tudtak új és jó fordításokhoz jutni. A magyar színpad uralkodó csillaga még mindig Kotzebue volt s kivált magyarosított drámái arattak mindenütt nagy sikert. Odakünn halványulni kezdett e kétes jellemű ember dicsősége, fénye, de nálunk töretlenül árasztotta szét sugarait a színpadról.

Sappho megjelenése a székesfehérvári színpadon üdítő áradatként hatott. A lapos próza helyett a költői jambust hozta divatba; a mindennapi élet hétköznapi világából a költészet birodalmába vitte hallgatóit, léha filiszterek helyett eszményített hősöket hozott a magyar színpadra a görög világból, melynek alakjait eddig a magyar színpad egy pár fordítás mellett csupán egyetlen eredeti szindarabból ismerte: a sajnos, hogy elfeledett Cziale és Liziasból, melyet egy görög regény után készített a magyar színpad számára a pesti úttörők egyike, Sáági Ferencz.

Sappho ekként a magyar színészet fejlesztése munkájában karöltve járt Székesfehérvárott azzal az új tehetséggel, a ki csaknem egy századnegyedes pihenés után alkalmat nyújtott arra, hogy a külföld is tudomást vegyen a magyar színészetéről és drámairodalomról.

Dicséretes merészség volt Paptól, hogy egy oly drámát fordított le, melynek jelentőségét elismerték ugyan már a kortársak is,

*) *Sappho*. Szomorújáték öt felvonásban. Irta Grillparzer Ferentz, fordította Ináncsi Pap Gábor. Székes-Fehérvárott. Ny. Szammer Pál bétűivel 1820. — 12-adrét, 120 lap.

de a melynek kiválóságát nem hirdette évtizedek belenyugvása. Kellett tehát magának is annyi ízléssel bírnia, hogy ne higgye kárba vesztettnek a lefordítás nagy fáradságát; érezvén az eredetinek költői becsét, hitt annak szinpadí hatásában és biztosra vette, hogy méltó személyesítője akad Sapphonak a Székesfehérvárott jeleskedő Kántornében.

Ime, minél behatóbban vizsgáljuk egy vidéki szinpad ügyeit e század első évtizedeiben, a színészet műveltség, történeti jelentősége annál határozottabb alakot ölt. A közelségben nem csak hogy nem veszít, sőt nyer, mert a vidéki érdek szűk körén túl az általános nemzeti érdek, a közműveltség ügyét szolgálja.

A kételkedés nem éppen jogosulatlan nemével fogtunk a fordításnak az eredeti szöveggel való összehasonlításához. Még a harminczas évek nem egy fordítása is oly gyarló, hogy sajnálnunk kell színészeinket, kiket a sors ily irodalmi táplálékra kényszerített. I. Pap G. Sapphója kellemes csalódást szerzett nekünk. Nem mintha költőibb nem lehetne, itt-ott hívebb, lendületesebb; de egészben véve oly jóra való, becsületes munkának találtuk, hogy sajnálnunk lehet csak, hogy ez egynél több fordítással nem gazdagította a magyar színészet szegényes műsorát. Mert hogy ez annak valóban gazdagítására szolgált, nemcsak sok évi használata igazolja (Budán is adják 1833-ban és 1834-ben); de azon siker is, mely Kántorné művészete révén mindenütt nyomon kísért.

I. Pap G. szigorúan ragaszkodott az eredeti szöveghez, s annak egyetlen jelenetét, mondhatjuk egyetlen sorát sem hagyta ki. A mi kihagyásnak látszik, az nyomdai hibánál nem egyéb.*) Az is határozott érdeme, hogy az eredetinek verses szerkezetét, a jambust maga is megtartotta. A szöveg-hűséghez annyira ragaszkodik, hogy inkább elnyújtja a maga sorait, semmint az értelmén változtasson. Ezért mi az eredetiben erőteljes, költőiségtől duzzadó, (néha áradozó) szépség, a magyarban több sorba kerül, úgy látszik azért, mert a fordító költői nyelvezete nem volt eléggé tökéletes, de ovatosságból az értelmén sem akart rontani. És ez annyira sikerült neki, hogy csupán egy-két helyet találhattunk fordításában, melyekből joggal gyanítjuk, hogy az eredetit nem érthette

*) A II. felv. 4. jel. az utasítás maradt ki (38. l.), az V. felv. 3. jel. egy nyomdahiba szemleszökő: a weh' mir lefordítva éppen kiegészíti az előbbi sor szótag-számát (103. l.) vagy V. felv. 2. jel. Sappho fölkiáltása.

meg mindenütt jól. Egészében mégis azt árulja el, hogy Grillparzer költői nyelvezete szépségeit átérezte, felfogta, helyesen adta vissza, s így jóval azok fölött áll, kik a német próza egyszerűbb tartalmát sem értve meg, a legbadarabb izetlenségekkel árasztották el az eredeti darabokban szűkölködő színpadot. Igaz lelkesedése is nagy segítő társa lehetett. Minél közelebb jutunk a darab befejezéséhez, a helyett, hogy a fordításon a kimerültség nyomait vennők észre, fordítói ügyességét emelkedőben levőnek találjuk, olyannyira, hogy a magyar Sappho legsikerültebb, költőileg is igen jól ható helyeit a végső monologokban találjuk.

Nem a mesterség könnyen kifáradó munkását látjuk tehát benne, hanem a hivatással bíró író, ki gyönyörét leli a munkában, s minél előbbre hatolt, erejét nem fogyni, de növekedni érezi. Hiányzik ugyan belőle az a részletekig menő, a simogatást soha teljesnek nem találó gond, mely pl. Szemere Zrinyi-fordításának nagyobb értéket kölcsönöz; de viszont magán hordja a lelkiismeretes fordító arra való törekvését, hogy legalább formailag is megálló fordítást adjon, ha érzi is magában a költői hivatottság azon hiányát, mely a fordítást olyanná tudja tenni, hogy az eredetinek megírója ezen a nyelven maga sem csinálhatta volna meg szebben. És ha a magyar színpad nem lehetett ez időben oly szerencsés, hogy fordítói csupa Szemere Pálok legyenek, a fejlődés szempontjából igen sokat tesz vala, ha azok többsége akár hűség, akár pontosság dolgában olyan mint I. Pap Gábor. Ez nem is volt volna oly nagy lehetetlenség. Az állandósúlt magyar színészet buzdítólag hatott volna ily tehetséges kezdőkre bizonyára. De a vándorlás kényszere nemcsak az eredeti drámák íróinak vette el a kedvét a termeléstől, hanem a fordítókét is a fordítástól, midőn a színészet kénytelen volt sokat, újat és hozzá még gyorsan termelni a könnyű táplálék után sóvárgó s a német színészet által megmételvezett néző-közönség számára.

A Sappho-fordítás és ennek első előadása Székesfehérvárott *)

*) A következő szereposztással:

Sappho — Kántorné Ifjú Aszazony szül. Engelhart Anna

Phaon — Kőszeghy úr

Eucharis — Murányiné Ifjú Asz. szül. Lefevre Theresia

Melitta — Balogné Ifjú Asz. szül. Tengler Erzsébet

Ramnesz — Komlóssy úr

Paraszt — Nagy Mihály úr.

a magyar színészet egyik legfontosabb ténye e század második évtizedében. Ez a társulat ekkor nem azt a léha vidéki színészetet képviselte, mely örökösen hazafias phrasisokat zengedezett a mindennapi kenyérért, hanem a mely újat is mert kezdeni s az úttörés örökségét átvéve, azon munkál, hogy a hagyatékot ne fogyni lássa, hanem növelni segítse. Kisfaludy és Gombos első drámáit ép oly buzgalommal tanulja mint a Grillparzerét s bár kénytelen Kotzebuet, Zieglert, Spieszt, Jüngert, Ifflandot is elő-elővenni, műsorán ott van Schiller, Goethe, Körner, Calderon, Molière és Shakespeare is.

A Sappho-fordítás beléjátszik a magyar színészet mint előadó művészet történetébe. Déryné írja Kántornéról,¹⁾ hogy Shapphója mintaszerű alkotás volt, «melyben elementumok erejét bírta kifejeteni». Egy ily előadó csak fölemelőleg hathatott környezetére, mely nem akarhatta, hogy a maga silánysága ártson csupán a művészi hatásnak. Azt hiszszük, hogy Kántorné egyedül nem tarthatta volna színen Sapphot, ha nincs hozzá méltó Phaon és Melitta. S viszont ez utóbbiakat a jeleskedésre ha egyéb nem is, de az mindenesetre nagyon buzdíthatta, hogy egy kitűnő Sappho mellett ne látszassanak sajnálatra méltó torzképeknek.

Pesten 1820 május 19-én adták elő először, tehát csak egy évvel későbbben mint ugyanott eredetiben; de Székesfehérvárott viszont előbb adták magyarul mint bárhol hazánkban németül. Ez a körülmény jellemző a magyar és német színészetre egyaránt. Amaz nyomorgásai daczára lépést tart a külföld irodalmával, emez föltűnő dédelgetése mellett sem tudja amazt túlszárnyalni!

Kulcsár lapja és a német Pannonia mélyen hallgatnak erről a pesti magyar Sappho-előadásról. Amaz tán nem tudja eléggé méltányolni, emez tán irigységből hallgat a bizonyára nagy sikerről. Mert hogy e siker nem lehetett közönséges, azt egy berlini német író, Ellrich munkájából²⁾ gyanítjuk. Ez az elfogulatlan német utazó, ki még magyarul is azért tanult meg, hogy a saját benyomásait adhassa vissza, a pesti magyar színészek előadásairól emlékeztet meg a többi közt így folytatja: «Nem emlékezem, hogy Kotzebue

¹⁾ Naplója II. k. 37. l.

²⁾ Die Ungarn wie sie sind. Charakter-Schilderung dieses Volkes in seinen Verhältnissen und Gesinnungen. Von August Ellrich. Berlin 1831. — 12-r. 221 lap.

Octaviájában jobb Antoniust és jobb Octaviát, valamint egy jobb Sapphot hallottam volna. Nagy sajnálattal kell kijelentenem, hogy mind ama színész, mind eme színésznő nevét elfelejtettem, pedig az utóbbit csupán Crelinger asszonynyal merném szembe állítani.

Mind e nő szerepeket — folytatja Ellrich — jeles német előadóktól hallottam, és pedig Octáviát Cunike-Händeltől és Mayer-Schütztől, Sapphot Schrödernétől és Wolff asszonytól, de a magyar művésznőt e két utóbbival tartom egyrangúnak, ki az első helyen említetteket mind fölülmúlja.

Sohasem hallottam valami oly tökéletest és oly megrendítőt, mint a 4-ik felvonás azon jelenetét, midőn Octavia visszatér testvéréhez, és ritkán hallottam oly teljesen és melodicusan elhangzó valamit, mint a magyar művésznő ajkáról a Sapphoi versek zengzetességét. Ezeket a Melittához intézett szavakat:

«Hamis vipera, csípni én is tudok» fölülmúlhatatlan szépségüknek találtam».

Az igazságnak tartozunk azon kijelentéssel, hogy a magyar előadásnak egy nagy előnye volt a bécsiek fölött. Grillparzer ugyanis Sapphot Bécsben Schröder Zsofiával adatta s így ez a szerep ott a hősanyák körébe jutott. De később, midőn ezt a szerepet az első szerelmes színésznő vette át, Sappho, Laube bevallása szerint is, igen sokat nyert jelentőségében és külső hatásában. Kántornét maga Ellrich nagyon szép asszonynak mondja. Képzeltető, hogy e szép nő kezében, ki hozzá művészete magaslatán állott, mivé vált Sappho költői alakja s mennyivel hatásosabb lehetett kezdettől fogva a bécsi előadóknál.

I. Pap Gábor Sappho-fordítása tehát nemcsak mint szerencsés kezdeményezés érdemel az eddiginél nagyobb méltánylást, de főképen azért, mert a színművészet előmenetelének egyik jelentékeny eszközéül szolgált. Az eszményített szépnek híveket szerzett, a magyar színészt a költészet forrásához vezette, új, az eddigieknél nemesebb feladatokat tűzött ki elébe. A verses formának színpadi megszokását is előmozdította, mit annál jobban tudunk becsülni, mert pl. Döbrentei, az erdélyi színészek biztatására, a Véték súlyát prózában fordította néhány évvel későbbben is s csupán mintegy a maga igazolására fordítá annak egy részét mutatványképen versben. I. Pap Gábort nem tartották vissza ily tekintetek Székesfehérvárott, a mi a fehérvári társulat dicséretére szolgál. S ha több ily jóízű fordítója van az akkori magyar színpadnak,

bizonyosan nem kelt csodálkozást a 30-as évek budai színészeténél az a körülmény, hogy a versben írott darabok elszavalásával a tagok bizonytalanságát nagyon észre lehet venni! A magyar színészet sokat köszönhet e becsületes igyekezettel készült fordításnak, főleg egy oly időben, midőn a jó ízlés Muzsája alig várhatta el, hogy egy új drámaíró költői tehetsége leszorítani segítse a magyar színpadról Kotzebue megfakult alakjait, velőtlen prózáját. Hogy I. Pap Gábor nem talált buzdítást további munkálkodásra, ennek okát se benne, se színészeinkben ne keressük. Ő tesz ugyan még egy eredeti drámával, Imre herczeggel, kísérletet, a fehértvári színészek buzgalma is lankadatlan a pozsonyi bukásig. Egész irodalmunk figyelme azonban egy új drámaírói lehetőség felé fordul, azt kíséri egész rajongással. De a mi mindezek daczára a hanyatlás felé vezet ennek ép oly kevéssé oka a gyorsan dolgozó, korán elhunyt Kisfaludy Károly, mint a drámaírásról lemondott és nála sokkal jelentéktelenebb, bár hatásában szintén számot tevő I. Pap Gábor.

Sapphójának irodalmi becsére csak annyit jegyzünk meg, hogy azt a Schedel-Puky-Szenvey-féle fordításokénál többre tehetjük és legalább is annyit érőnek mondhatjuk, mint a Döbrentei-féle fordításokat, melyekről irodalomtörténetírásunk eddigelé elismerő tudomást vett legalább, bár ezeknek a részletei iránt sem igen érdeklődött.

BAYER JÓZSEF.

Anth. Pal. VII. 26. Antipatros Sidoniosról.

A mikor Anakreon' kis sírját éred, o vándor,
 Hogyha netán hasznát vetted a könyveinek,
 Öntözd a hamvát, öntözz rá élvét! Örüljön
 Néki a csontja, midőn rája szivárog a bor.
 Ő, ki Dionysos' lakomáinak annyira híve
 S a színbor-szerető harmoniának is az,
 Halva se nyugodjék Bacchosnak ajándoka nélkül
 Itt a halandóknak sors-kijelölte helyén.

P. T. E.

AZ «ÁGIS»-KÉRDÉSHEZ.

Érdeklőlván olvastam a Philologiai Közlöny ez évi II. füzetében Lázár Béla «Agis a világirodalomban» című cikkét, de eredményeivel nem érthetek mindenben egyet s a következőkben röviden meg akarom tenni ellenvetéseimet.

Először is nagyon igazságtalannak tartom szerző Gottschedra vonatkozó ítéletét. Távol legyen tőlem, hogy Gottsched *Ágis*ában kiváló drámai alkotást lássak, de kellő történeti perspectivában vizsgálva azt, ítéletünk mindenestre enyhébb lesz, mint szerzőé, ki Bessenyei szerfölkött gyenge darabját is Gottsched műve fölé látszik helyezni. Igaz, hogy G. *Ágis*ában nem lüktet valódi drámai élet, hogy a tárgyában rejlő tragikai magot nem tudta abból kifejtetni, de legalább cselekvényében mutatkozik bizonyos átlátszóság, öntudatos egységre törekvés, míg Bessenyei a felvett fonalat lépten-nyomon kiejti kezéből s kúsálja össze szinte kibonyolíthatatlanul. Bessenyei philosophikusabb felfogása, ha magában a tragödia cselekvényében tükröződnék, fölébe emelhetné művét Gottschedénak, de így külsőleg reá aggatva a szereplők szájába adott hosszadalmas értekezések alakjában, más jelentősége nincs, mint hogy a darabot megjátszhatatlanná teszi. — Ezt különben csak mellesleg.

Másik fontosabb kifogásom Bessenyei *Ágis*a eredetének kérdésére vonatkozik. Lázár megengedi, hogy Bessenyei látta Gottsched darabját, de a tárgyválasztáson kívül mi rokonságot sem constatalhatván a két tragödia közt, kimondja, hogy *Bessenyei Ágisának is Plutarchus a forrása* (101. l.). Úgy hiszem, ez az ítélet meglehetősen elhamarkodott, s egy kissé alaposabb összehasonlítása egyrészt a két tragödiának egymással, másrészt mind a kétőnek Plutarchus szövegével erre az eredményre semmiképpen nem juttathatja szerzőnket.

Az első próba, véleményem szerint, annak vizsgálata lett volna, vajon vannak-e Plutarchus előadásának oly részletei, melyek Gottsched szinpadi átdolgozásában hiányzanak, de Bessenyeinél találhatók? Ilyen irányú szorgosabb összehasonlítás meggyőzhette volna cikkíróát először arról, hogy igenis vannak Plutarchusban részletei a történetnek, melyeket Gottsched vagy elhagyott vagy megváltoztatott. Így pl., hogy néhány mozzanatot

említsek, nincs meg Gottschednél, hogy Agesilaust fia Hippomedon nyeri meg Agis pártjának; ki van egészen hagyva Agis hadjárata az aetoliak ellen (ezt Lázár is említi); Demochares és Amphares Plutarchusnál jó barátai Agisnak, Gottsched e vonást mellőzi; Plutarchusnál akkor fogják el Agist, mikor menedékhelyéről a fürdőbe megy, Gottschednél otthon; nincs meg végül ez utóbbinál a nép megdöbbenése Agis katastropháján, míg Plutarchusnál iszonyodva mondják a spártaiak, hogy ellenség se tette kezét, csatában sem, spartai királyra. Ehhez vehetjük még pár szereplő, vagy csak említett személy nevét Plutarchusnál (Arce-silaus, Epitadeus), melyek Gottschednél nem fordulnak elő. Megnézve már most Bessenyei *Agis*-át, úgy fogjuk találni, hogy *egyetlen mozzanat sincs benne, mely Plutarchussal mutatna egyezést ennek Gottschednél hiányzó adataira nézve.*

Ez egyoldalú összehasonlítással azonban még csak fél munkát végeztünk. Ezután merül még fel a nem kevésbé fontos kérdés, hogy t. i. található-e szorosabb egyezés Bessenyei és Gottsched darabjai között oly mozzanatokra nézve, melyekkel ez utóbbi saját inventiója révén bővítette a Plutarchustól átvett anyagot? És ez oldalról vizsgálva a kérdést, akadunk egy, igaz csak magában álló, de oly fontos megegyezésre, mely méltán gondolkodóba ejthet. Gottsched darabjában szerepel ugyanis, még pedig elég jelentékeny szerepet visz egy személy: Agis felesége, *Agias* s ennek megfelelőleg találjuk Bessenyeinél *Agias*-t, míg Plutarchus előadásában ez alak teljesen hiányzik. A két név közötti csekély elterést onnan magyarázom, hogy a némettel csak nem régiben megismerkedett Bessenyei Gottsched szövegében, vagy esetleg a szinlapon, a nevet tévesen olvasta *Agias*-nak. Hogy ez igen könnyen megtörténhetett, arról egy pillantás meggyőz Gottsched *Agis*-ának előttem fekvő 1751-ki bécsi kiadásába, melynek felül lekopott -f betűi az -r rel úgy szólván teljes megegyezést mutatnak.

Ennyit constatálhatunk magára a darab anyagára nézve. A mi aztán ennek drámai felépítését illeti, szintén találunk Bessenyei *Agis*-ában nyomokat, melyek bennünket Gottsched tragédiájára utalnak. Így mindjárt az első jelenet mind a két darabban Agis s Agesilaus felléptével kezdődik, a mint ez utóbbi biztatja Agist reformtervei kivitelére. Megegyezik továbbá nagyjában Bessenyei I. felvonásának 5. jelenete Gottsched III. felvonásának első jelenetével; mindkettőben *Agias*-*Agias* s *Chelonis*-*Telonis* lép-

nek fel, amaz ez utóbbit vigasztalva s közbelépésre szánva magát az ország békéje érdekében.

Agiaris: «Fáradjunk a' nemes vitézek él'tekért;
Ne ontsanak köztünk olly sok ártatlan vért».

Agiatis: «So wahr ich Agiatis bin!

— — — — —
Will ich, so viel ich kann,
Die Absicht hintertreiben.
Bisher nur war mir noch kein Wort davon bekannt;
Sonst hätt ich allbereits auch Thränen angewandt,
Des Königs harten Sinn, wo möglich noch zu beugen».

Hasonlók még Bessenyei V. felvonásának második s Gottsched V. felvonásának 5. jelenete. Amott Agis s Kleombrotos állanak Leonidassal szemben, ki kegyelmet ígér ellenfeleinek, ha tévedésüket beismerik s megtérnek, vonakodásukra azután elfogatja őket. Ugyanigy Gottschednél, csak hogy itt Agis Kleombrotos nélkül szerepel. Ezekhez a detail-szerű megegyezésekhez hozzájárul végül az a nagyobb, melyet a III. felvonás egész conceptiójában maga Lázár constatál, kiemelve, hogy a főérdeket e felvonás folyamán mindkét darabban Kleombrotos- s nejének Telonisnak sorsa köti le, míg Agis mind a két szerzőnél háttérbe szorul.

Ezek tekintetbe vételével merem így formulázni Bessenyei *Ágis*ának eredetere vonatkozó nézetemet:

1. Bizonyos, hogy Bessenyei Gottsched *Ágis*át ismerte, míg arra egyetlen nyom sem utal, hogy Plutarchus *Agis*át olvasta.
2. Valószínű, hogy Bessenyei *Ágis*a szabad átdolgozása a Gottschedtől vett *anyag*nak. Ez esetben — ha csak fél tévedéssel nincs dolgunk — Laczka feljegyzését, mely szerint Bessenyei *Ágis*nak ideáját másunnan vette, de ő öltöztette tragédia ruhába, úgy kell értenünk, hogy *ez a tragoedia* Bessenyei alkotása.

BINDER JENŐ.

M A B I N O G I.

E névvel jelenleg minden irodalomtörténetben általában és minden megszorítás nélkül «Kelta népmesét» értenek, mióta Lady Charlotte Guest ily czímmel (többszörben *Mabinogion*, London, 1838, három kötet) adta ki híres gyűjteményét.*) Pedig e névnek ily értelemben való használata, mint Zimmer Henrik, a kelta philológiának jelenleg legkitünőbb képviselője, figyelmeztet (*Götting. Gelehrt. Anzeigen* 1890, 12. sz.), kétségtelenül helytelen. A tényállás a következő. *Llyfr coch o Hergest* címmel a XIV. század végéről vagy a XV. század elejéről nagy kézirat maradt fenn, mely huszonöt címfelirattal igen különböző kelta (irhoni) prózai és verses dolgozatot tartalmaz. E kéziratban a 14-ik szám e szavakkal végződik: «Ez az elbeszélés nevezetetik: Lludd és Llewelis kalandjai, és ez így végződik». Erre következik a 710. hasábon e címfelirattal: «*Itt kezdődik a mabinogi*», Pwyll története (Lady Guest, III, p. 3—38), mely a 726. hasábon e szavakkal végződik: «*így végződik a mabinoginak (több. mabinogion) ezen ága*». Erre következik e címfelirattal: «*Itt a mabinogi második ága*», Branwen története (Lady Guest, III, 81—140), mely a 739. hasábon e szavakkal végződik: «*Itt végződik a mabinoginak ezen ága a Branwen arczúl csapásának okáról*». Még ugyanazon hasábon következik most e címfelirattal: «*Itt a mabinogi harmadik ága*», Manawyddan története (Lady Guest, III, 143—186), mely a 751. hasábon e szavakkal végződik: «*Igy végződik itt a mabinoginak ezen ága*», mire szintén még ugyanazon hasábon e címfelirattal: «*Ez a mabinogi negyedik ága*» Math története (Lady Guest, III, 189—260) következik, mely a 769. hasábon e szavakkal végződik: «*így végződik a mabinoginak ezen ága*». Másutt sehol sem találkozik kelta elbeszélés mabinogi címmel vagy névvel.

Ebből világos, hogy e megnevezés «mabinogi» csakis az említett négy elbeszélést illeti, melyek a mabinoginak négy ágát teszik. Fontos körülmény, hogy e négy elbeszélés épen semmit sem tartalmaz, a mi az Artus-mondára tartoznék, pedig eddig épen az Artus-monda forrásait vélte a legtöbb kutató a mabinogikban fölismerhetni. E tény kétségtelenné teszi, hogy a mabinoginak fönt felsorolt négy elbeszélése a késő középkor termékei; a középkori fiatalabb bárdok ugyanis a legnagyobb ellenszenvvel viseltettek az Artus-monda iránt.

A mabinogi szónak közönséges értelme «gyermekség»: *Mabinogi Jesu Grist* a címe annak a kelta evangéliomnak, mely Jézus gyermekségét tárgyalja. A szónak eredeti értelme régóta kétséges. Lhyd Eduárd,

*) L. erről Német irodalomtörténetemet I, 370.

a britt régiségeknek egyik legkitünőbb ismerője, már majd két század előtt (*Archaeologia Britannica*, Oxford 1707, 262. l.) így nyilatkozott: «*Mabinogi*, hoc vocabulum *quid sibi velit, hodie non constat*. Libellus autem sic inscriptus fabulosas quasdam historiolas tradit de optimatibus aliquot Britannis antiquioribus. Quod vidimus exemplar in quattuor partes distributum est, quas totidem Mabinogii sui ramos appellat author vel exscriptor».

Zimmer (id. l.) mégis megkísérti a szónak magyarázatát. *Mabinog* vagy *mebinog* ugyanis a. m. «bárdjelölt», azaz ifjú, ki bárdká (dalkokká) akarván magát kiképezni, egy képzett és elismert (ma azt mondanók: okleveles) bárd mellé szegődik tanítványúl. Minden bárd három ily mabinogot vehetett a vezetése alá, és a mabinog három fokon keresztül fejlődött valóságos bárdká. Az elvont *mabinogi* tehát minden valószínűség szerint vagy azt a tananyagot jelölte, mely a bárdjelöltek képzésénél alapúl szolgált, vagy oly elbeszélést, melyet a mabinog tanulmányainak valamely fókán előadhatott.

A fődolog az, hogy *mabinogi* nem a. m. (*kelta*) népmese, hanem hogy az elnevezés kizárólag csak a fent említett négy elbeszélést illeti meg és hogy e szónek semmi köze az Artus-mondáéhoz.

HEINRICH GUSZTÁV.

Anth. Pal. VII. 25. Simonidestől.

Anakreont a Múzsza miatt örök életü lantost

Itt földi hantjával, hazai földje, Teos.

A miken a Charisok s az Erosok szelleme érzik,

A fiukat zengik kellemes énekei.

Egy a mi fáj neki Hadesben, de nem az, hogy a naptól

Búcsút vett s a sötét Lethe honába került;

Fáj, hogy a szép ifjút itt kellett hagyni Megisthest,

És itt hagyni a thrák Smerdis-ajánlta gyönyört.

Ámde azért a dalát nem szünteti; szépszavú kobzát

Még holtában sem hagyja pihenni alant.

P. T. E.

HAZAI IRODALOM.

Vergilius Aeneisének teljes szótára. A gymnasiumok felső osztályai számára és magánhasználatra szerkesztette *Dávid István és dr. Fodor Gyula*. Budapest, Lauffer, 1890. 232 l.

Ez a specialis szótár hézagot pótol tankönyvirodalomunkban. Igaz ugyan, hogy Hindy Mihály, pesti főgymnasiumi tanár, még 1863-ban adott ki egy iskolai használatra szánt Vergilius-szótárt, példányai azonban régen elfogytak s újabb kiadása nem jelent meg. Jó gondolat volt tehát a szerzőktől, hogy ily szótár elkészítéséhez fogtak, mely saját szavaik szerint «kiegészítésül szolgáljon a szöveget kísérő jegyzetekhez, kulcs legyen, a mely tanári segítség nélkül is képessé teszi az ifjút nemcsak iskolai olvasásra előkészülni, hanem az iskolában nyert utasítások szerint magánszorgalomból tovább vagy éppen teljesen elolvasni a római állam és birodalom nagy eposzát».

Alapul vették Kocznak Hannoverában megjelent teljes Vergilius- (1875, 5. kiad.) és iskolai Aeneis-szótárát (Lipscse, 1880), mely kitűnő munkának van elismerve. Így az anyag összegyűjtésével nem lehetett sok fáradságuk, de annál több a költői szók és phrasisok helyes magyar fordításával. Erdemük éppen az, hogy az utóbbi feladatnak derekasan megfeleltek s a tanulót minden nehezebb helynél a könyv- és versszám megjelölésével rávezetik a szabatos fordításra.

A kiadások közül az előszó szerint a Ladewigéra, Thilóéra és főképpen az enyémmre voltak tekintettel. A nélkül, hogy az első két kiadás értékéből bármit is le akarnék vonni, meg kell jegyeznem, hogy gymnasiumainkban egyik sem használatos: ellenben nagyon el van terjedve a szövegkiadások közül a Ribbecké, a melyre már csak azért is nagy gondot kellett volna fordítani, mert a hagyománynyal és a vulgátával szemben legkevésbé konservatív, a magyarázattal ellátottak közül pedig a Veress Ignácé és a Pirchala Imréé, melyekre mint magyar munkákra kellett volna különös figyelemmel lenni s mert a tanulók legnagyobb része úgy is ezekhez fogja segédkönyvül használni a szótárt.

A mi a szótárnak az én kiadásomhoz való viszonyát illeti, általában elmondhatom, hogy a célnak megfelel. Mivel azonban a szerkesztők megtisztelték azzal, hogy első sorban az általam megállapított szöveget fogadták el alapul, szíves figyelmökbe ajánlom szövegem *négy* helyét, melyről a szótárban megfélekedtek. Így a VIII. k. 276—277. versében:

Herculea bicolor cum populus umbra
velavitque comas folisque *immissa* pendit

a legrégibb kéziratok ellenére Probus, a commentator (p. 46, 18 ed. Keil), tanúsága szerint az *immissa* olvasást fogadtam el, a miről a szó-

tárban, *immitto* alatt nincs említés, holott a vulgata *innexa* magyarázva van *innecto* alatt. A X. k. 186. versében tekintettel voltak úgy a *Cingrus* mint a *Cinyras* olvasásra, az enyémet azonban:

Non ego te, Lignum ductor fortissime bello,
transierim, *Cunare*, et paucis comitate Cupavo,

melyet Servius és az R. codex tanúságára alapítok, figyelmen kívül hagyták. Magyarázatot kívánt volna *contra* szó alatt a Madvig jeles coniecturája, melyet a szövegbe felvettem, a III. k. 684. verséhez: *contra ac e h. contra*. Mellőzték a Ladewig emendatióját is a IX. k. 387. verséhez: *ac lucos e h. atque locos* s így nem magyarázták se az *Albanus* se a *lucus* szó alatt a Ciceronál is (pro Milone, 31, 85) említett *luci Albani* kifejezést, míg a sokkal kevésbbé valószínű *loci Albani*-t fölvették *Albanus* alatt.

Végre, mivel mindenütt látom azon dicséretes törekvésüket, hogy a *varietas lectionis* nevezetesebb eltéréseit figyelembe vegyék s a magyarázatot a szövegkiadások különbségeihez képest, akár az egyik akár a másik esetre megadják, utalok egy sokat bolygatott helyre, a VII. k. 543. versére, a hol a hagyományhoz ragaszkodva, a *caeli convexa per auras* olvasást fogadtam el, a melyet a *convexor* szó alatt egészen helyesen magyaráznak. Hiába keresem azonban ugyan ezen czikkben a már Serviusnál említett s több kiadásban, így legutóbb a Gütlingében a szövegbe felvett *convecta* olvasást: *convertito* alatt pedig nem találok *conversa*-t, melyet a többi között a Ladewig szövegében is ott látunk.

A sajtóhibák a könyv elején gondosan ki vannak javítva, javítatlan csak egy ötlött szemembe, a 229. l. 21. sorában *simulaut* e h. *simulant*.

Ajánlom e lelkiismeretes gonddal s jó forrásokból összeállított munkát kartársaink szíves figyelmébe.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

Görög alaktan a homerosi nyelv alapján iskolai használatra. Irta Roseth Arnold, gymn. tanár. Budapest, 1889. Eggenberger. Ára 80 kr. *)

A szerző egy nálunk rég érzett szükségnek kívánt megfelelni, midőn e tankönyvet megírta. Azt hiszem ugyanis, hogy középiskoláink közül mindenesetre többen választanák a tanítás tervében a tanárok szabad tetszésére bízott két eljárás mód nehezebbikét, az ión nyelvjárás alapján haladó grammatikai tanítást, ha alkalmas tankönyvvel rendelkeznének. Magyarul írt homerosi alaktanunk eddig nem volt, úgy hogy szerzőnknek meglehetősen járatlan úton kellett haladnia.

*) Első bírálatát l. folyóiratunk ez évi folyamának 409—412. l. Mint úttörő kísérlet, megérdemli a több oldalról való megbeszélést.

A munka szerkezete és terve ellen csak az a nagyobb kifogás merülhet fel, hogy a 44. lapon, ott, a hol a módokról és időkről szól Roseth, egy szóval sem emlékszik meg az actiókról, s így azután a tanuló, mikor a 46. s kk. lapokon egymásután olvassa a paradigmákat, nem tudja, mit jelentenek e címek: «Az imperfectum (*folyó cselekvés*) alakjai» (46. l.), «Az instans (*beálló cselekvés*) alakjai» (54. l.), mely utóbbihoz sorozza a szerző (különben helyesen) az aoristost is. Téved Roseth, ha azt hiszi, hogy a tanuló olyan könnyen megérti ez osztályozást, s nevezetesen azt, hogy az instans actio keretébe beletartozik mind a futurum, mind az aoristos. Ezt bővebben meg kellene magyarázni.

Néhány észrevételem van a mű részleteire is. Úgy látszik, hogy a szerzőnek már nem volt ideje az utolsó revisiót elvégezni. — A 11. lapon a hiatusnál meg kellett volna röviden emlékezni a látszólagos hiatusról is, digammával kezdődő szók előtt, pl. κατὰ οἶκον (e h. κατὰ φοῖκον). — 12. l. ἐλέγχθην és ἐλέχθην helyett olvasandó: ἐλέγχθῃ és ἐλέχθῃ, mert a zárójelben azt írja a szerző, hogy «mondatott». Ugyanitt az assimilatio szemléltetésére γραπτός is előfordul, a mit nem tartok alkalmas példának, minthogy e szó ᾠπαξ εἰρημένον. (Ilyenek másutt is szerepelnek példaképen.) — Nem lett volna baj, ha a szerző a névragozás paradigmáiban a főnév elé tette volna a névelőket is. Igaz, hogy a ὁ, ἡ, τὸ mint névelő alig fordul elő Homerosnál, de azért didaktikai szempontból mégis túlzásnak tartom, ha egy görög iskolai grammatikában a főnevek mellől egészen elhagyjuk a névelőket. Roseth paradigmáiból ugyan nem igen fogja a tanuló még a legközönségesebb szók nemét is megjegyezni. — A 19. lapon ezt olvasom: «Általában két végződésűek az összetett melléknevek, pl. ἄγριος, -ον (vad)». Ez tévedés. Ἄγριος nem összetett melléknév, hanem ἄγρος főnév derivativuma (szkr. ágrjas) l. Curt. Gr. Etym.⁵ p. 171. — A 24. lapon a θυγατέρα(ν) magyarázata («a τερ metathesis folytán az α-nak ε-nná való gyöngülésével τρα-vá változik») érthetetlen. — A 28. lapon a φύλαξ szót is a heterocliták közé sorolja a szerző, mert φύλακας mellett ott van φυλακτῆρς is, holott itt szerintem két külön főnévről φύλαξ és φυλακτῆρ-ről lehet csak szó, melyeket nem lehet egy kalap alá vonni, pl. Σαρπηδών-nal (gen. Σαρπηδόνος és Σαρπίδοντος). — A 44. lapon ezt a mondatot: «E mellett a præs. és præt. perfectum, a fut. passivi és az aoristos kétféleképen is képzelhetők» (a mi nyilván az actiókra vonatkozik), további magyarázat nélkül csak a philologus érti meg, de a tanuló semmi esetre sem. — Az 50. lapon egy nagy lapsus maradt benn a præteritum paradigmájában: ἐφίλεονσι(ν) e h. ἐφίλεον. — Az 56. lapon μαίωμαι ige tévesen «dühöngök»-kel van fordítva, e h. «töreksem». — A 62. lapon κρίνω-val a latin cerno-t lehet összevetni. — A 63. lapon

levő paradigma nem elég világos, mert a görög igealakok meg vannak tördelve (két sorban), a mire iskolai könyvnél szintén vigyázni kell. — A 77. lapon $\chi\rho\omega$ igenél egy felesleges és a tanulót zavaró etymológiával ($\chi\rho\rho\omega = \chi\rho[\gamma]\rho\omega$) találkozunk stb.

Megütköztem azon, hogy e tankönyvben milyen sok a sajtóhiba. Oly szöveget, minő pl. a 39, 47, 60, 61, 74, 75, 78, 82, 83, 84, 93, 94. lapokon olvasható, vagy oly hibás görög paradigmákat, minőkkel e könyvben találkozunk, tárgyalás előtt alaposan ki kell a tanárnak corrigálnia. Hogy csak egyet említsék, a μ -végű igék activi praesensének, praeteritumának és conjunctivusának egy oldalra terjedő paradigmájában nem kevesebb mint 12 ékezési hiba csúfítja el a görög szókat. Ezek: $\tau\acute{\iota}\theta\epsilon\iota$ e h. $\tau\acute{\iota}\tau\alpha\tau\omicron\nu$, $\tau\acute{\iota}\tau\alpha\tau\omicron\nu$ e h. $\tau\acute{\iota}\tau\alpha\tau\omicron\nu$, $\tau\acute{\iota}\epsilon\iota\varsigma$ e h. $\tau\acute{\iota}\epsilon\iota\varsigma$, $\tau\acute{\iota}\tau\alpha\mu\epsilon\nu$ e h. $\tau\acute{\iota}\tau\alpha\mu\epsilon\nu$, $\tau\acute{\iota}\theta\acute{\iota}\varsigma\tau\omicron\nu$ e h. $\tau\acute{\iota}\theta\acute{\iota}\varsigma\tau\omicron\nu$, $\acute{\iota}\eta\eta\varsigma$ e h. $\acute{\iota}\eta\eta\varsigma$, $\acute{\iota}\eta\varsigma\iota(\nu)$ e h. $\acute{\iota}\eta\varsigma\iota(\nu)$, $\acute{\iota}\tau\acute{\eta}\eta\varsigma$ e h. $\acute{\iota}\tau\acute{\eta}\eta\varsigma$, $\acute{\iota}\tau\acute{\eta}\omicron\mu\epsilon\nu$ e h. $\acute{\iota}\tau\acute{\eta}\omicron\mu\epsilon\nu$, $\acute{\iota}\tau\epsilon\acute{\iota}\omega\varsigma\iota(\nu)$ e h. $\acute{\iota}\tau\epsilon\acute{\iota}\omega\varsigma\iota(\nu)$.

A könyv nyelvezete ellen nagyobb kifogás nem tehető. Itt-ott azonban mégis simítani kell majd a kifejezéseken. Hiszem, hogy új kiadásnál erre is gondja lesz a szerzőnek (pl. 53. l. melyek tőjelleme stb.).

A felsorolt hiányok nem oly természetűek, hogy a munkát használhatatlanná tennék. A szerző általában elég értelmesen végezte nem könnyű feladatát; óvatosan és helyes választással használja fel mindazokat a vívmányokat, melyekkel az összehasonlító nyelvtudomány a görög grammatikát (kivált a latin analógiákat illetőleg) gazdagította s tapintatosan alkalmazza művét azokhoz a mérsékelt követelményekhez, melyeket a tanítás terve s a gyakorlat kiszabtak.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

A francia középiskolák multja és jelene. Irta *dr. Fináczy Ernő*
m. kir. gymn. igazgató. Budapest, 1890. Lampel Róbert. Ára 1 frt 80 kr.

Tanügyi irodalmunknak a középiskolai oktatásra vonatkozó számottevő műveit — úgy hiszem — könnyen elszámálhatjuk az öt ujjunkon. Kétségtelen szegénység, a melyet mentegethetünk, de hasztalan volna takargatnunk, mert tanügyi életünk és oktatásunk lépten-nyomon megsínyli. Elbizottság volna állítanunk, hogy a legközelebb lezajlott görög nyelvi vita általában azon színvonalon mozgott, a melyre emelkednie kellett volna. És mi tanárok, hogy állunk általában a pädagogiai kérdések terén való egyetemes tájékozottság dolgában? Méltán eldicsekedhetünk a buzgalommal s azon valóban hivatásérzetből eredt érdeklődéssel, a melyet a lendületnek indult középiskolai tanáregyesület központi és vidéki köreiből kifejtünk és tanusítunk; de eltítokolhatjuk-e, mennyi erőfeszítésünkbe kerül? Neki neki megyünk egy-egy

keményebb diónak is, sikerül valamennyire feltörnünk és magvát kiszedegetnünk, de sokszor nem tudjuk tulajdonképen, hogy mi fán termett. Egyik töredékünk — nyilván a buzgóbb — elfoglalva valamely talán csak véletlenül a keze ügyébe akadt pædagogiai elmélettel, a pædagiát legalább is olyan exact tudománynak tartja, mint a milyen a matematika; egy másik — alighanem nagyobb az előbbinél — a pædagiát egyáltalában nem látszik tudománynak tartani; meglehetősen kedve telik lehurrogatni azokat, a kik alapos pædagogiai műveltség hírében állanak s bizonyos lelkesültséggel tömjéne azoknak, a kik rendszer nélkül frázisokat hangoztatnak, a melyeknek megértéséhez nem kell se tudomány, se értelmes tapasztalat.

Talán szabad volt ezeket elmondani, midőn a szóban levő könyvnek jelentőségét akarjuk mérlegelni. Mert a mondottaknál fogva bátran állíthatjuk, hogy e könyv *nemcsak hiányt, de valóban szükségét pótol.*

A francia közoktatásügy — bár formáiban általában eltér a mienktől — kiválóan tanulságos, érdekes; már csak a francia szellem sajátos kiválóságánál fogva is, mely a mellett, hogy könnyűséggel tud az elvek magaslatára emelkedni, élénk érzékkel bír a concret viszonyok iránt; de főleg azért is, mert a francia nemzet űde kezdeményezési ösztönénél fogva mindig az ő tanügyében oldattak meg először az elvi kérdések.

Hozzá kell tennünk mindjárt azt is, hogy a szerző a tárgyhoz méltó, szabatos, világosan kidomborodó s bizonyos megkívánható fokig teljes képet festett róla.

A könyv első része a *francia középiskolák múltjával* foglalkozik. Pragmatikus kapcsolatban vizsgálja a különböző pædagogiai elméletek és intéző tényezők befolyása alatt viszontagságosan változó sorsát a gymnasiumnak, mely lényegében klasszikusnak és tisztán alaki képzést nyújtónak maradt meg a XVIII. század végéig, midőn a társadalmi rend gyökeres átalakítása folytán a már korábban fölmerült nagy reformeszmék tényleg érvényre jutnak főleg a realiák térfoglalásával; majd Napoleon korszakát rajzolja, a ki összhangzatos és szilárd szervezetet ad az egész közoktatásnak. Végül, két külön fejezetben tárgyalja az intézmények és tanulmányok történetét 1815-től egész az 1880-, illetve 1885-iki tantervig, a mely a mai állapotot megteremtette.

Nem lehet feladatunk e nagyon tanulságos fejlődésnek egyes részleteibe bocsátkozni. Utasítjuk az olvasót magához a műhöz, a mely ritka tömörséggel, világosan és jellemzetesen tárja elénk és valóban érdekesen tünteti föl, mint tükröződnek a nagy tanügyi és pædagogiai kérdések olyan kiváló elmékben, mint a milyenek a francia közoktatást időnként szervezték; — ilyenek — hogy csak az njabbakat említsük — Guizot, Villemain, Thiers, Fortoul, Duruy, I. Simon, Ferry, P. Bert.

Nem foglalkozhatunk bővebben a II. rész 1. fejezetével sem, mely a *középiskolák jelenlegi jellegét és kormányzatát* tárgyalja s melyben szerző a megszokott ügyességgel és biztos otthonossággal bontja fel a francia középiskolai szervezetnek a mienkénél jóval bonyolultabb és a legtöbb tekintetben eltérő szövevényét, a melynek megértéséhez úgy szólván szükséges volt, hogy szerző előzőleg a történelmi fejlődést vázolja. Csak annyit jegyzünk meg, hogy talán páratlanul nagy és sokoldalú az az apparatus, melynek gondoskodására a francia közoktatás szellemi és anyagi ügyei bízva vannak. «De — teszi hozzá szerzőnk — ha megállapított elveknek és mindenre kiterjeszkedő szabályrendeleteknek bővében van is ez ország, gyakran érzi hiányát annak, a mi a kijelölt keretet valójában be is tölti, értem a *következetes kivitelt*».

A következő fejezetek épen a végrehajtás részleteibe vezetnek bele. Itt a szerző már tisztán személyes észleletei alapján mutatja be a különféle jellegű középiskolák fegyelmi és tanulmányi rendtartását, részletesen a *tanítást*, a testi nevelést; bevezet egy teljes (elemi, közép és felső szakasszal bíró) kétágú középiskolába, a mintaszerű *Lycée Michelet*-be Vauvesban, azonkívül két magánintézetbe, ú. n. *reformiskolába*, a melyek nem lévén korlátozva, merész kísérleteket tehetnek az elméleti problémák gyakorlati megpróbálása terén. Ezek a fejezetek kétségkívül a legérdekesebbek és kiválóan érvényesülnek bennök a szerző képességei: biztos szempontok, értelmes és szabatos megfigyelés, bizonyos előkelő kritikai türelem, mely nem ítél mohón s nem teszi kétségessé a szerző észleleteinek megbízhatóságát.

Nem szívesen mellőzve sok igen tanulságos és a szerző által talált észrevételekkel kísért momentumot, csak az *irodalmi tanítás* néhány jellemző mozzanatát érintjük itt, mint a melyek leginkább érdeklik e folyóirat olvasóit.

A tulajdonképeni gymnasium — az Enseignement Classique — a természettudományok rohamos térfoglalása daczára, még ma is főleg irodalmi műveltséget nyújtó intézet s az *oktatás sarkpontja az — anyanyelv*; ezt szolgálja a többi tantárgy, első sorban a klasszikus nyelvek. Különösen kitűnik ez a francia középiskola szemefényében: a *latin versió*-ban. «A latin óra egyszersmind francia stilisztikai óra is. Az a virtuozitás, melylyel az iskolában a latin írókat francziára fordítják, egyetlen a maga nemében; a tanár a tanulóval megbeszéli az illető kifejezés minden árnyalatát s a tanulóval együtt kerekíti, igazítja, simítja művészi formává a fordítást; s minthogy erre törekedtek három száz év előtt is, ily módon tett szert a francia nyelv arra, a mi leginkább sajátja, a világosságra és szabatosságra».

Úgy vélem, e példa nagyon megszívlelendő részünkről, a kiknek alighanem alapos okunk van a magyar stilisztikai tanítás eredményének

némi fogyatékosága miatt elégedetlenkedni. Igaz, hogy a francia tanárnak számosabb irodalmi segédeszköz áll e tekintetben rendelkezésére első sorban a régi klasszikusoknak kitűnő fordításai, a melyek tökéletes mintát szolgáltatnak az iskolának. Nagy a száma továbbá az iskolai szógyűjteményeknek és phraseologiáknak, a melyek a fordításhoz megkívánt kifejezéseket úgyszólván készen szolgáltatják.

Magukban a *klasszikus nyelvekben* elért eredmény azonban — úgy látszik — nem sokkal különb mint nálunk, annak daczára, hogy a francia tanuló e tekintetben nagy könnyebbségben van a két nyelv közeli rokonságánál fogva. Oka, hogy a grammatikát nagyon mechanice tanítják az alsó osztályokban, a felsőbbekben meg úgyszólván teljesen elhanyagolják a nyelvtani ismereteket. Megjegyzendő különben, hogy a baccalaureatuson (a facultásokra képesítő vizsgán) nem kívánják meg a francia-latin fordítást, mert náluk már teljes érvényben van a klasszikus oktatás azon célja: «pour le comprendre et non plus pour le parler ou écrire».

Az *élő idegen nyelvek* újabban jelentékeny helyet foglalnak el a középiskolai tantervben. Szabad tetszésére van bízva a tanulónak az angol és német közt választani; s ime a nagy többség («nix dajcs» asztaltársaságainknak bizonynyal nem csekély bosszuságára) a *németet* választja s fokozott szorgalommal tanulja, a mint szerzőnk hozzá teszi, nemcsak czélszerűségi, hanem irodalmi és kulturalis szempontból. E helyen szerző eldönti — s véleményünk szerint igen szabatosan — azt a kérdést: mi célból kell tanulni a gymnasiumban az élő idegen nyelvet? Felelet: főczél a nyelv irodalmának megértése; a leghathatósabb eszköz erre, ha az oktatás lehetőleg azon a nyelven foly, mi által a másodrendű czélt — beszélni azon a nyelven — is elérhetjük.

Legyen szabad különben megjegyeznünk itt, hogy a francia inkább elhanyagolhatja az első czélt a második javára, mert ő még valamennyire ellehet az angol vagy német irodalom tüzetes ismerete nélkül; de mi?

Visszatérve a *francia* nyelvi oktatásra, említettük, hogy az Enseignement Classiqueban az oktatás sarkpontja az anyanyelv. Nem irigység nélkül olvastuk a könyvnek erre vonatkozó részét; az eredmény itt valóban kitűnő lehet. Erre nagyon sok kedvező körülmény foly be. A fő természetesen a francia nyelv tökéletesebb fejlettsége, a nagy számú remek és legkülönbözőbb minták; továbbá a kitűnő előkészítés az elemi osztályokban; a nagyobb óraszám a tulajdonképi gymnasiumi osztályokban; magának az oktatásnak intensiv volta, a tanárok magas foku routine-ja az olvasmányok s írók stilisztikai és æsthetikai taglalásában, a dolgozatok előkészítésében és megbeszélésében; az igen jó tankönyvek, és végül az a nagyon nyomós körülmény, hogy a többi tantárgy

mind támogatja, nem csak a régi nyelvek az említett verzióval, hanem még a realiák is, mert náluk még az a hagyományos eljárás dívik, hogy a közép és felső osztályokban a tanulók az előadásokat lejegyzik s ott-hon kikerekített dolgozatokat készítenek belőlük. Több tekintetben aggalysos eljárás, de kétségtől a lehető legpraktikusabb a szóban forgó célra.

Összefügg ezzel egy másik módszerbeli fogatkozás is; a tanárok t. i. a rendes előadásokon nem vonják be a tanulót az oktatás közös actiójába, conférenceokat tartanak a középiskolában is; persze általában elragadó alakban adják elő szellemes megjegyzéseiket.

Nem jut-e eszünkbe itt, hogy mi talán másik végletbe kezdünk itt-ott esni és unalmas huzavonával kitalálgattatunk oly dolgokat, a melyeket a tanuló már alaposan tud.

Említsük meg itt mi is, hogy a francia tanárok általában nem igen tájékozottak a didaktikai módszerek elméletében s majdnem kivétel nélkül bizonyos hagyományos routinet követnek. De jegyezzük meg, hogy a *philosophiai műveltség* köztük általánosabb, mint akár Németországban; hisz csak a középiskola utolsó osztályában nem kevesebb mint 9 órával tanítják a philosophiát.

Mindazt figyelembe véve, a mit e könyv a francia középiskolákról mond, kétségtől találunk nem egy követni való dolgot. Mi — a nélkül, hogy itt indokolnók — azzal a benyomással tettük le a könyvet, hogy *tantervünkkel és Utasításainkkal egészben jó uton vagyunk*. Csak arra kell törekednünk, hogy jobban belehatoljunk szellemökbe s főleg az »Utasítás»-ok részleteinek felfogására emelkedjünk.

E célra, a Fináczy könyvét is sok haszonnal forgathatjuk.

WIGAND JÁNOS.

Villon. Tanulmány a francia irodalomból. Irta Gérecz Károly. Sárospatak 1890. 8-r. 39 lap. Ára 30 kr.

Ily tárgyú dolgozat nálunk tüneményszerű ritkaság, megvárhatja tehát, hogy szóra méltassuk, sőt komolyabb bírálat alá vegyük, a mire szerző maga látszik felhívni, midőn egyik jegyzetében értésünkre adja, hogy Párisban, tehát a leginspirálóbb légkörben s az apparatusok legbővebb forrásánál, szerezte művéhez előtanulmányait.

Előbb azonban, semhogy e bírálathoz fognánk, egy igen kellemetlen kötelességen kell átesnünk. E tanulmány styljéről kell szólanunk, mely a kezdő fiatal írók egyetemes hibáját, a czikornyasságot rendkívül kifejlődve mutatja szerzőnkénél s dolgozata értékét sok helyt csökkenti. Mindenütt metaphora metaphorára halmozva egész a zűrzavarig. «A dalnok kobzán . . . minden (leszakadó) *lúr* egy-egy *letört ág* a hőmesék fájáról.» «A próza e korszakbani (!) fejletlen állapota következtében az ismeretek

legelemibb (tán: *a legelemibb ismeretek*) terjesztése is a költészet szekerére szorult.» Ronsardék «nem sokáig örvendhettek a *renaissance köpenyge* alatt *oly ügyesen hamisított* antik drágaköveknek.» E naivul hangzó phrasisoknak társa a következő passus is: «Tehetsége, költői lelkülete volt Orleansi Károlynak s (tán: *de ő*) a költő dicsőségére nem tartott számot, *de* (-és) a középkor bilincseit nem (*sem*) volt képes lerázni magáról; *kifényesítette azokat, de elpattantani nem bírta. Villon az a lángeszű zsebtolvaj (!) egyszerűen (!) kibújt alóla (alóluk).*» A képes beszéd erőltetése a képtelenségig megy: «Egyéni életéből, viszontagságaiból az általános emberi sors nyomorúságát látjuk *a piszkos rongyok meztelenén át feketélni*, s ez (?) ritkaság lyraköltő verseiben. *Költészete azonban (!) korántsem hasonlít virágos kerthez.*» Néhol talányfejtő leleményességet követelnek az olvasótól e hangzatos phrasisok: «A nőért kész megverekedni (az Artus-lovag, kit a «nő ideális, *szédületes* tisztelete» jellemez), *sérelmet ejt a házaselet titkain*, sőt ennek különös mysticus dicsőséget tulajdonít.» A középkor három mondköréről így elmélkedik: «*Így sikamlott át a lovagi költészet a kalandokéba. Ez a hid (!) vezet át az antiquitásba.*» (*Antiquité*, — szerző néhol egészen francziául ír: «*Mais passons la revue!*» 24-ik l.) A szellemeskedés gyakran bombasztokba téveszti szerzőt: «Az egész költeménysorozat nem egyéb mint az epopœa sárban meghurczoltatása. A félistenek helyét egy tolvaj csavargó foglalja el; *hőstettei* a bandákban való rablás, *episódjai* rossz hírű hölgyek társaságában való dorbézolás, *csodása* egy *paraszthajszál, apotheosisa* (?) az akasztófa».

Ha az olvasót gondolkozóba ejtették volna ez idézetek, siessünk megjegyezni, hogy az egész dolgozat sokkal komolyabb munka eredménye, semhogy jobb sorsot, azaz jobb stylt ne érdemelt volna. Tegyük hát túl magunkat, a mennyire lehet, e fogatkozásokon s lássuk magát a tartalmat.

Eltérően attól, mit a *tartalomjegyzék* jelez, hat fejezetre oszlik e tanulmány: «1. A Villon előtti költészet, *különös tekintettel az eszmék fejlődésére.* — 2. Villon az első modern franczia költő. — 3. Villon élete. — 4. Villon kritikusi és életírói. — 5. Villon költészete. — 6. Végszó.» E beosztás egyszeri áttekintése is világossá teszi, hogy az 5-ik fejezet a 2-ikkal szervesen összefügg, azzal együtt lett volna tárgyalandó, a 4-ik pedig rossz helyre levén közbeszúrva tulajdonkép a 6-ik függelékeül vagy pedig önálló bevezetés gyanánt kellene, hogy szerepeljen.

Legtöbb észrevételt az 1. fejezet hív ki maga ellen. E fejezetnek már oeconomicája sem szerencsés, mert lyrai költőt szándékozáván tárgyalni szerzőnk, természetes lett volna, hogy a megelőző koroknak tulajdonkép lyrájával foglalkozzék itt: holott emennek csak egyetlen-egy, felettébb vázlatosan írt oldalt szentel s a többi nyolczat a többi fajok áttekintésére fordítja, még pedig nem mondhatni, hogy

«különösebb tekintettel »az eszmék fejlődésére.« A részletekben, az egyes állításokban még több kifogásolni való akad, mert a szerző, ki Demogeot és Gidel elavult compendiumait említi forrásai közt, nem ismerte Gaston Parisnak két-három évvel ezelőtt megjelent s most újabban javítva megint napvilágot látott *Manuel*-jét, mely a középkor költészetének tanulmányozásánál nélkülözhetlen, s nem használta fel legalább egy Petit de Julevillenek újabb kutatásokat s nézeteket felölelő kézikönyvét. Lássunk néhányat eme téves állításokból.

«Maga a lant gazdája, a trouvère is a *XIII. században alig találja már helyét az enyésző világban.*» A XIII. század vége, kétségkívül a hanyatlási korszak kezdete már, de általában a középkor letűpontjával van elismerve. Szabad-e ily erős színeket használni ama kor festésénél, melyben egy Villehardouin krónikáját írta, Szent Lajos a francia nemesség virágját ismételten vezette a szent háborúba, mely tehát eléggé hősiessé volt, s melynek epikai költészete (szerzőnk erre reflektál itt), ha erőre, eredetiségre már nem is versenyezhet az előbbi korrallal, de nem kevésbé bőven buzog, Adenet le Roi-ban s a Guillaume le Maréchal ismeretlen szerzőjében kiváló tehetségekkel dicsekedik? E század epicája folytatója, kiegészítője az előbbi századok monda-anyagának, melynek nem csekély részét egyenesen a XIII. század átdolgozásában ismerjük.

«*A már-már helyes útra térni látszott francia költészetet... a renaissance, minden előnyei dacára is csaknem egy évszázaddal hátravetette.*» E nézet a középkor elfogult imádóinak s a paradoxon hajhászoknak immár hitelvesztett nézete. Ma minden komolyabb irodalomtörténész tudja s tanítja, hogy Franciaországban, mint külföldön, csak az események lélektani törvényéből folyt az, ha a végleg elgyöngült hazai költészet idegen és pedig antik forrásnál keresett magának új életerőt. Mindenesetre felemás, alaktalan költészet az, mi ez új ihletés hatása alatt létrejön, de az antik és modern, görög-római és nemzeti szellem harmonikusabb összeolvadása után oly remekművek születnek, melyeket a nemzeti költészet, akkori erőtlenségében magára hagyatva, ki tudja produkált volna-e valaha?

«*E cantilénákból összeforrt legendákat ápolta maga az egyház is*» írja egy jegyzet, mely ama helyhez van függesztve, hol arról van szó, mint énekelt a dalnok hangszere mellett Guillaume d'Orangeról, Renand de Montaubanról stbiről. E jegyzet így érthetetlen, de nem egyébként tulajdonítandó mint a túltömörített stílusnak, a kevés szóval sokat mondani akarásnak. Azt akarja mondani, hogy valamint vallásos cantilénákból fejlődtek a szentekről szóló hosszabb költemények, úgy léteztek a hősökrol is hasonló cantilénák (Gaston Paris nézete szerint), mikből aztán a későbbi chanson de geste-ek alakultak.

Hogy a chanson de geste-ekben «a nő nem tisztelet, sőt megvetés

tárgya, akár mint hitves, akár mint anya,» a mi közbevetőleg mondva nem áll ép ily ridegen, az «ősgermán erkölcsöknek» van tulajdonítva, míg az Artus-mondákban jelentkező nőcultus, a mi felfogásunk szerinti lovagiasság, «az ős gall szellem felülkerekedésének.» Holott e «változás» korántsem annyira népfaji mintsem időbeli differentiákra vezetendő vissza. Bizonyára jól tudja szerző, hogy ha a chanson de geste-ek mint nagyobb szabású epikai alkotások germán inspirációra vallanak is, a germán szellemnek már Tacitus óta magasztalt sajátága a nőcultus. Viszont másfelől az is bizonyos, hogy — mint Gaston Paris is kifejti — a breton mondának «ő gall» eredeti kelta alakjában nyoma sincs ama courtoisienak, mely csak később a normánn hódítás korában fejlődik ki Angliában, Gaufrei Arthurnál, s aztán az angol, illetve provençei erkölcsök hatása alatt Marie de France udvari költőjénél, Chrestien de Troyesnél.

«A mesék e három országát (= a 3 mondakört) *legelőbb énekeltek, olvasásuk csak azután terjedt el*». Az Artus-mondákról minden kézikönyvben olvasható, hogy ezek eredetileg prózaformában terjedtek el Franciaországban. «Par une singulière exception aux lois ordinaires des littératures primitives, la prose ici précéda les vers». (Petit de Juleville.)

A *roman de Renard* távolról sem épen «állatmesékből összeférczelt satirikus epos, mely valószínűleg latin írott forrás után készült.» Tudvalevőleg eredetileg egyszerű állatmese volt minden politikai és társadalmi irányzatosság nélkül; e fajtájú irányművé, satirává csak később fejlődött. Írott latin forrás után teljességgel nem készült, mert: 1. az *Isopetknak*, a középkorban divatos æsopi meséknek van főleg ily irodalmi műköltészeti eredetük, melyektől pedig jóformán «függetlenül» fejlődött a róka regénye, mint G. Paris is tanítja; — 2. a *roman de Renard* legregibb ismert feldolgozása latin ugyan, de ez is csak egy korábbi franczia feldolgozás utánzata: «... le poème latin d' *Isengrimus*, úgymond G. Paris, où paraissent se produire à côté des imitations du français, des inventions nouvelles assez peu heureuses.»

«A mysteriumok és allegoriák (= moralitások) alapját képezik a később elvilágiasodott iránynak, mely e korszakban az ú. n. farceban éri el tetőpontját.» A mysterium elnevezés s ezzel együtt a moralitas csak a XV. századból datálódik, eddig *jeu* (mint a németben: Spiel) s rokon (vie, histoire) elnevezés járta; de ettől eltekintve, nem eléggé világias-e már a XIV. század szinköltészete, a *Miracles de Notre Dame*, vagy még inkább a XIII. századé, melyben *Adam de la Halle* opéra comique-féle s a mindennapi életet másoló színműveivel találkozunk? Aztán, ha a *farce* a szinköltészetnek tetőpontját képezi, miként állíthatja mégis róla szerző, hogy «csak rossz tréfák durva magvát rejti magában»? Meglepő, hogy az Orleans ostromát tárgyaló mysteriumról, mely a Jean

Bodel XIII. századbéli Jeu de Saint Nicolasjára emlékeztet tárgyának világias és actualis elemeivel, s egyáltalán a *világias* mysteriumok érdekes példánya, úgy beszél mint «a polgári színmű» felé közeledés jeléről s azt fejtegeti, miért «bukott el» e darab. Petit de Juleville, a középkori francia színműirodalom legtekintélyesebb bűvára, maga is aligha ismer oly documentumot, mely a mysteriumok szinpadi kudarczairól, erről a modern ízű dologról szólna.

«*A dal a troubadourok ajkáról hangzik el. Franciaország északi hősei nem érnek rá szerelmes álmodozásokra, lovak dobogása s pogány szaraczenok hárczi kiáltása a lovag lelkében más érzelmeket keltenek visszhangra, mint a melyeket a kedves déli vidék fakaszt a költő kebléből.*» E phrasisok egy egészen elavult, régi nézetet tolmácsolnak, abból a Demogeot-féle korszakból, mikor még azt tanították, hogy a francia költészetnek csak epikája volt eredetileg, lyrája pedig későbbi fejlemény, provencei utánczat. «On a cru longtemps, tanítják ellenben a mai kézikönyvek, que la langue d'oïl devait à la langue d'oc le genre de la chanson: cela n'est vrai que de quelques variétés du genre. Mais dès le XII. siècle la chanson florissait dans la France du nord, en dehors de toute influence méridionale.» Ma már két korszakot különböztetünk meg a francia lyra történetében: egy önállót s egy olyat, mely provenceit utánoz. Gaston Paris is ily két külön fejezetben tárgyalja: «*Poésie lyrique purement française*» és «*Poésie lyrique d'origine provençale*».

Áttérve a többi fejezetekre, sajnálattal tapasztaljuk az életrajzi résznél, hogy a szerző nem ismeri a tárgyra nézve legfontosabb kútfőt, *Longnont* (*Étude biographique sur François Villon, Paris 1878.*), «*le seul qui compte aujourd'hui*» mint G. Paris mondá (*Romania 1887. évf.*), kitől magától viszont évek óta várjuk egy rég ígért, kétségkívül korszakot alkotandó Villon-monographia megjelenését, s ki tehát ez ígéretnek, valamint a *Romaniában* közzé tett Villon-adalékoknak alapján is a legilletékesebb bíró e téren. Szintoly kevésbé vett szerző tudomást egy hollandi tudós munkájáról, *Bijranchéről* (*Spécimen d'un essai critique sur les œuvres de Fr. V., Leiden 1882.*) Természetes tehát, ha Villon zavaros életéről annyit se tud, mennyit ma már tisztába hozott a kritika, fölöslegesen scepticuskodik, találgat s vajmi kevésbé helyes képet alkot magának Villon pályájáról a maga egészében tekintve. «Költőnket egész életén a sötét tömlöczök rothadt szalmáján, s szabadsága visszanyertével a legaljasabb helyiségekben, rossz hírű nők és dorbézoló férfiak társágában látjuk *fetrenge*ni. Életpályáját úgy szolva a börtön és az akasztófa közti úton futja meg.» Hol marad a Sorbonne, hová költőnknek, bár Gérecz ezt ok nélkül kétségbe vonja, legalább hat évig kellett járnia, s hol a bloisi királyi udvar, hol Villon Charles d'Orléansban pártfogójára talált? Villon egyéniségét feltétlenül elítéli szerzőnk. Villon

életéből mindössze azt tudjuk, hogy 24 éves korában valószínűleg önvédelemből megölt egy papot, elmenekült Párisból, majd bizonyítékok hiányában fölmentetvén, visszatért, de félév múlva egy hűtlen kedvese miatt megint verekedésbe elegyedvén, ismét menekülni volt kénytelen. Távolléte alatt egy elzúllott fiatal emberekből álló betörő bandának jött nyomára a rendőrség, s ennek tagjai közt ott szerepelt a Villon neve is. Elfogták, megtorturázták s halálra ítélték, mit aztán száműzésre váltattak. (Négy évvel később az orleansi püspök börtönében leljük, hol méltatlanul sínylődött, míg XI. Lajos ki nem szabadította. Ennyi a tény, s ennyiért Gérecz folyton a legmegvetőbb címekkel illeti költőnket: «zsebmetsző (?), tolvaj, csavargó (!), nyomorúlt gézengúzok méltó czinkosa, javíthatlan betörő és akasztófavirág.» «De ugyan ki hallott már valaha, kiált fel, tolvaj, zsebmetsző, rabló, de sőt talán gyilkos költőről is! Hé hová viszitek azt az embert, a Chateletbe-e vagy az akasztófára? stb.» Szerzőnk megelégedik a korról s a helyett, hogy a Gil Blasok, Figarok elődjét, s XV. század *enfant perdu*-jének egyikét tekintené költőnkben, úgy elítéli őt, mintha valami napjainkbeli elzúllott emberről volna szó. Annyira megy ellenszenvében, hogy valósággal rágalmazza őt. «A nyomor és erkölcstelenség valóban elárasztó befolyásának kellett hozzájárulnia akkor, hogy a jóra annyira hajlandó lélekből a *becsületérzésnek és a szabad akaratnak úgy szólva még csiréit is kiölje.*» Holott maga szerzőnk is jól tudja s említi is műve folyamán, hogy Villont épen az teszi előttünk különösen rokonszenvessé, miszerint folyton látni, miként küszködik benne a jobbik rész a viszonyok fatumával s hogy az erkölcsi tudat soha se vész ki belőle teljesen, legnagyobb tévedéseinek közepette sem. A ki úgy szerette anyját, úgy ragaszkodott jóltevőihez s hazájához, az különben sem lehetett elvetemült erkölcsi szörnyeteg. Külömben maga Longnon ép arra figyelmeztet, hogy «quelque-fois nostre auteur se charge outre mesure».

Ily felfogás Villon költészetének behatóbb méltatását jóformán lehetlenné teszi. De Gérecznek egyáltalán kevés ereje van még ahhoz, hogy egy író szelleméről összefüggő képet alkosson. A Saint Marc Girardintól kezdve, kiről szerzőnk Tainet illető kifejezésekkel áradozik, Montaiglonig annyiszor s oly remekül megalkotott kép Gérecz másolásában, utánzásában elveszti színeit, körvonalai elmosódnak, minden szétfolyik. Phrasis-keresésével különben is erősen megbénítja magát. Ime fejtegetéseinek veleje, az ő saját összegezése szerint: «Az élet tüzes csipejétől kínzott test fájdalomtól reszkető ajakkal ezer színben és alakban rebegi el azon könnyelmű *szakadást*, melyet a társadalmi rend, az erkölcsi törvények vesszeje oly kegyetlenül megtorolt. Minden a mi ezen kívül található V. költeményeiben, csak rohadás és poszcány, melynek fölkarvarásától szigorúan tartózkodnunk kell.» Nincs is szükség erre; de viszont a nél-

kül, hogy a pruderianak megfelelő másik végletbe esnénk, mondhatjuk, hogy éppen ez a *posvány* volt szükséges arra, hogy ily *virágok* nyíljanak a XV. század költészetében. Villonnak oly életet kellett élnie, mint a milyet élt, hogy költészete azzá váljék, a mi: a század érdekes hű tükrévé a maga tarkaságában, élénk varázsolvá a hatalmaskodó nagyok tündöklő köreit, a polgárság humoros genrékeit, a Sorbonnet, a lebujokat, börtönöket, akasztófát, — egy zaklatott szívnek pongyolaságig őszinte, de mély érzéssel írt, ép annyira megdöbbenő, mint vonzó önéletrajzává, melyben az enyelgő, majd csípős tréfától a harag lángoló kitöréséig, a melancholicus, humoros merengéstől a léhaságig s ettől viszont a velőfagyasztó komor borzadásig, a dorbézolás mámorától az öntudat mardosásáig a különböző kedélyállapotok változatos sora megkapó közvetlenséggel nyilatkozik, s mely mindenütt egy oly élesen kibélyegzett egyediségre vall, minőt a középkornak individualitást nem ismerő költészetében, sőt a XV. században sem találni.

Villon költészetének fejtegetése közben nem lett volna egészen czéltevesztett, némi párhuzamot vonni egy Rutebeuf, Louise Labé, Maynard vagy akár egy Musset és költőnk közt; az ily összehasonlítás új szempontokat, új világitást szolgáltat. Hanem ez tetszés dolga. De a mit már kötelessége lett volna tenni szerzőnknek, behatón s részletesen kellett volna jellemeznie Thibaut de Champagnet és Charles d'Orléanst, kikről csak általánosságokban s Nisard után beszél. Oly kevésbé reflektál szerző a Villont megelőző korokra, hogy még azt is feleli megemlíteni, hogy a Villon használta *testamentum*-forma a középkori költészet hagyományos játéka. Az egész «Villon költészete» című fejezet egyébiránt nem is egyéb, mint idézetekkel bővített tartalomjelzés, meglehetősen pongyola formában, mely csak úgy hemzseg az oly stereotyp bekezdésektől: «Majd... Aztán... Aztán... Majd.» Közbeszúrt megjegyzéseiből csak egyet kívánunk kiemelni különösebben: «A francia eredetiben e kifejezés *Je congnois tout*, melylyel a 30 sor mindenike kezdődik, s a melyet lefordítani lehetetlen (?), a francia realismus egyik hatásos eszköze, így pl. Zola is rendkívül tudja érzékeltetni a dolgokat az ugyanazon jelzők avagy kifejezések ismétlésével, úgyszólván az egész fogalomkör bevésődik agyunkba.» Ám hasonlítsák Villon költészetét, mely a maga nemében szintén realisticus, a mai naturalismushoz, naturalista lyrához, mert az összehasonlítás tanulságos lehet, csakhogy ne *ilyen* módon!

A «végszó» így resumálja a tanulmány lényegét: «V. a költészet hatalmas templomában konstruktív szerepet nem vitt. Költészete magányos csonka torony.» Ebből azonban ép oly kevésbé fog okúlhatni Gérecz olvasója, mint a mily kevésbé fogja kiolvasni tudni Malherbe működésének minőségét az ily jellemzésből: «E praktikus ember nem törekedvén újabb látóhatárt nyitni, vette a dolgokat úgy a mint vannak

s merített önmagából s a mindenkivel közös emberi és nemzeti inspiratiókból stb.» Inkább semmit, mint ily semmitmondó általánoságokat!

Még csak egyet. Szerző mellőzi, úgymond, Villon styljének tanulmányát, mert «képeit, figuráit, verselési különösségeit bárki *ráfeszítheti* a poetai (poetikai) formulákra.» Mit jelentsen ez? Aféle scholasticus elmejáték-e tehát az ily styl-tanulmány, az iskolai szellemtelen poetikák szórszálhasogatásait illusztráló gyerekmunka vagy pedig az író szellemének egyik mélyreható bűvárlási eszköze s módja?

Ily állítást nem lett volna szabad kiszalasztani tollából annak, ki oly ambíciót árul el különben dolgozatával, melynek hadd emeljük ki végül azt a nem csekély érdemét, miszerint közvetlen maguknak Villon műveinek alapos tanulmányozásával készült, s mely egyáltalán feltételeznünk engedi, hogy szerzőben, ha kiforr, a francia irodalomnak nálunk gyér munkásai jóra való, hasznos erővel fognak gyarapodni.

HARASZTI GYULA.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888. 9.

20. P. Rácz Soma, Állapothatározó és attributum. (Zombori állami főgymnasium.) — E több szempontból figyelemre méltó értekezés megérdemli, hogy a Philologiai Közlöny megemlékezzék róla. Nehány mondattani problémának érdekes megbeszélése képezi tartalmát, vegyítve egy kis nyelvphilosophálással, és célja az, hogy a magyar állapothatározónak és a latin jelzőnek «kuszált» — vagy legalább is nem eléggé körvonalozott — kérdését tisztázza.

Az értekező el nem vitatható gonddal és éleslátással vizsgálat alá veszi a magyar állapothatározónak és a latin attributumnak egymáshoz való viszonyát, miközben sikerül neki szétosztani amannak tág körét és kitágítani az attributumnak fogalmi terjedelmét olyaténképen, hogy a latin syntaxis terén különféle név alatt szereplő mondatrészről kimutatja azt, hogy az voltaképen attributum. Komoly az értekezés themája és a szerző iparkodott ezt a themát helyes szemlélettel és indokolt szempontokból taglalni.

Dicséretére legyen mondvá, hogy ámbátor nem egy helyen támaszthatók ellenvető megjegyzések, az értekezés szerzője alaposan ismeri a latin syntaxis finomságait és a magyar nyelvet is tanárnál ritka könnyedséggel kezeli. Kár, hogy itt-ott nagyon is beleszeret vagy inkább beletéved a metaphorikus beszédbe, a mi néhol szinte komikus színt ad

stilusának. Úgy látszik, mintha kissé túlbecsülné vizsgálódásának és kombinációinak eredményét. Ily szoros tudományos értekezésben ugyanis nézetem szerint nem ajánlatos túlságos feneket keríteni a dolognak. «A régi viszonyok között tán soha se jöttem volna rá — írja a többiek között a 13. oldalon — s maradt volna, a mi volt, *sejtelemnek örökre.*» És a következő oldalon: «De térjünk a dologra s legyen szabad itt is *eredeti* gondolkodásom útját követnem.» Ámde az efféle, csendes mosolyt gerjesztő czifraságok, szerencsére, nincsenek nagy számmal az értekezésben. Csakhogy máshol meg annyira szereti általánosságokba burkolni megjegyzéseit, hogy az olvasó csak hozzávetőleg bírja localizálni a sorok alatt lappangó gondolatot. Így példáulú mindjárt az első oldalon diadalérettel és túlzott pathosszal hirdeti, hogy ime, «a kényelmes terminus technicusok réges-régtől fogva álló épülete rohamos bomlásnak indult . . . a multon csökönyös szeretettel csüngő maradiak roppant keservére, de — hála isten — a tudománynak gyarapodására.» Ez bizony oly általánossággal van elmondva, hogy egyik-másik ellenpárti olvasó könnyen félreértheti a szerzőnek keservére, de nem a tudománynak kárára, a mennyiben egyszerűen azt hihetné, hogy az értekező az újabb időben nálunk létrejött és ma még — de nem tudom meddig — meglehetősen elterjedt magyar és latin nyelvtanainknak sok furcsa terminus technikus-ára célzott, melyek a tudományt egy cseppet sem vitték előre s magát az iskolát megkárosították. Hanem erről majd máskor és máshol beszélünk, hisz föltett szándékom is az volt, hogy a szóban forgó értekezést nem bírálom, hanem csak főpontjaiban ismertetem.

Még csak egyet és azután hadt beszéljen maga az értekezés! A szerző szembeállítja az úgynevezett «régi» és az «új» irányt és ezzel kapcsolatban azt írja (4. old.): «A Schultz latin mondattana, teszem, áttekinthetőbb, mint a Bartal-Malmosié; az jobban útba igazít, tehát könnyebb is, mint emez». Ezt elismeri a szerző és azt hiszem, mások is ugyanabban a véleményben lesznek. Most azután néhány szóval azt mondja, hogy amaz (t. i. a Schultz-féle mondattan) «egy régi, évszázadokon által kristályosodott (!) — (a képes beszéd akarata ellenére is fejére nő) — rendszernek betetőzése, holott ez (t. i. a Bartal-féle munka) egy új iránynak első úttörője, melynél még a szemlélet sem mindenütt biztos és épen azért az elrendezés sem lehet végleges». Ő itt a jövőtől várja a nagy sikert és hallgatagon mellőzni kívánja Schultzot. De hol van az megírva, hogy az iskolában experimentálással kell utat törni, mikor a szerző szerint egy kristálytisza irány meg van állapítva, melyről eddigelé nem sikerült kimutatni, hogy helytelen. Szerzőnk sem árulja el egy árva szócskával sem, hogy miért kell azt az átlátszóságig tiszta s világos irányt elvetni. E helyett sok mindenről okoskodik, a mi

voltaképen nem tartozik a dologhoz. Védelme a legsúlyosabb vádképen hangzik.

De lássuk már most röviden az értekezés tartalmát! A magyar állapothatározó tudvalevőleg a hely- és módhatározó jeleit veszi kölcsön és e miatt néha nehezen ismerhető fel. A hely- és időhatározótól még csak meg lehet különböztetni, mert míg ezek általánosabb határozói kérdő névmásokra felelnek, az állapothatározó mindig csak a «miben? miről? miből? mitől? mire» stb. kérdésekre válaszol. Az igazi állapot-határozóknak java része a «hogyan» kérdésre felel és így bajosan lehet megkülönböztetni a módhatározótól. A szerző két találó példával kimutatja, hogy a módhatározó az igében kifejezett cselekvésnek, az állapothatározó ellenben a cselekvéssel valami viszonyban álló névszónak — akár alanyának, akár tárgyának — a meghatározó jegye. Talán rövidebben azt is mondhatta volna, hogy a módhatározó szorosan az igével függ össze, az állapothatározó pedig nem az igéhez, hanem a mondatnak egy névszavához vonandó. Ebből azután kiviláglik az eredet- és véghatározónak a lényege. Ennek az okoskodásnak az alapján megkülönböztet az értekezés állapotvonatkoztató határozókat és par excellence állapothatározókat. Miután a szerző elég nyomatékosan kiemelte, hogy az állapotvonatkoztató határozók igei, a szűkebb értelemben vett állapothatározók pedig névszói vonatkozásuak, kijelenti végül, hogy az előbbieket azonosnak a képes helyhatározókkal.

Ezzel végződik az értekezés első szakasza és következik az attributumnak szentelt rész.

A subiectum és obiectum prædicativumot magyarul lefordították állítmányi alanynak és állítmányi tárgynak; e mellett a kettős alany, továbbá a magyarázó s kiegészítő alanyok és tárgyak neve szokott szerepelni. A kettős nominativus aránylag még a legjobb elnevezés, bár nem mond sokat. Hogy itt voltaképen attributum forog szóban, azt a szerző — mint mondja, — már régen sejtette. Csak azt nem látom be, hogy miért kellett épen a mondattannak untilig ismeretes reconstitúciójára appellálni, mely állítólag világot vetett «sejtelmére, a mely a mérő tapogatódzás sötétjéből mindjobban kibontakozott s végre a tények közvetlen szemléletében világos meggyőződéssé érett.» Hisz attributum csak létezett a mondattan reconstitúciója előtt is! Nézetem szerint ugyanis — aut ego fallor — a magyar és latin határozóknak egybevetése nem volt okvetlenül szükséges a szerző állításának bizonyítására, habár másrészt készséggel elismerem, hogy a szerző ezen összehasonlításnál sok becses dolgot gyűjtött egybe. Ezek nagyon is megérdemlik az elolvasást, de messzire vezetne azokat e helyen bemutatni.

Röviden csak annyit jegyzek meg, hogy a szerző négy kategóriába sorozott, szemenszedett példáknak latinra való fordítása alapján arra a

törvényre jut, hogy a latin rendszerint állapotjelzővel fejezi ki a magyar állapothatározókat, hogy ha van neki megfelelő mellékneve vagy melléknévi névmása vagy igei mellékneve, sőt a rangra, méltóságra, hivatalra és korra vonatkozásnál főnév válthatja fel a melléknevet.

Az úgynevezett copula mellett álló névi állítmány is az alany attribútuma vagyis a copula a valóságos állítmány és a vele járó névszó az alany állapotát jelölő bővítés vagyis állapotjelző. Úgy tetszik, hogy nem gondolt ilyen mondatra, mint pl. «leo est animal», mert így némileg módosítani kellett volna az utóbbi szabályt.

Mivel a létigével együtt álló névszók tulajdonképpen nem állítmányok, hanem az alany állapotának jelzős kifejezései, nem létezhetik többé kettős alany, sem állítmányi kiegészítő s magyarázó alany. Így megáll az a második hangsúlyozott törvény is, hogy a valamivé levés és tevés, nemkülönben a valaminek látszás és látás igei mellett álló magyar véghatározót a latin mindig *állapotjelzővel* fejezi ki.

Végül a szerző néhány pontban összefoglalja eredményeit. Az értekezés némely gyengéje mellett is nagyjában épúgy mint részleteiben tanulságos; egyik főérdeme a talpra esett példákban keresendő.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

21. Endrei Ákos, Hazánk a német költészetben. (Csurgói ref. főgymnasium, 3—13. l.). — Szerző e «székfoglaló értekezésében» azoknak véleményét szándékozik megczáfolni, kik még ma is «a hazafiaságnak téves felfogásából egymással ellentétben állónak tartják e két fogalmat: nemzeti művelődés és német cultura; kik azt hiszik, hogy a magyarnak ősidőktől fogva nem volt és soha nem is lesz nagyobb haragosa, irigye és ellensége a németnél.» E célra a német nép költészetéből ki akarta mutatni, hogy a németek irányunkban milyen (kedvező) véleménynyel és (jó) indulattal voltak.

A szerző célja elismerést érdemel és céljának elérésére kétségtelenül hatásos és vonzó eszközt választott. Dolgozatáról mégis nem mondhatni kedvező véleményt, sem a mi a fölkarolt anyag mennyiségét, sem a mi a fejtegetés minőségét illeti.

Igaza van szerzőnek, midőn nem vállalkozik arra (tíz lapon!), hogy «minden német költőnek művéből idézze azt, a mi reánk magyarokra vonatkozik.» Ki is tudná egyhamar ezt a feladatot megoldani? Még abban is igaza lehet szerzőnek, hogy «nem minden német költő szólhat a nemzet nevében». Ilyenekül szerinte «csak az ú. n. klasszikusok és a névtelen népköltők, a népdaloknak ismeretlen szerzői» tekinthetők.

Megengedve e felfogás helyességét (melyhez szó fér), mégis túlságosan szerény anyagot dolgoz föl szerző, midőn a «népköltészetből»

csupán a Hildebrand-dalt, a wartburgi dalnokversenyt és a Nibelung-éneket (melyekben voltaképen magyarokról nincsen is szó), az újabb irodalomból pedig csak Körner Zrinyijét, Heine ismeretes egyetlen dalát és Lenau Miklóst (ez utóbbit csupán néhány általános megjegyzésben) tárgyalja. Hogy a régi német irodalom termékeiben hazánkról és népéről milyen sokszor történik említés, a legkényelmesebben láthatta volna szerző «Irodalomtörténetem» első és második kötetének tárgymutató-jából; az újabb irodalomban pedig legió az oly német költők száma, kik magyar tárgyakat földolgoztak vagy hazánkról megemlékeztek.

De legalább helyes volna mind az, a mit szerző a fölkarolt művekről és írókról mond. Sajnos, hogy ezen követelményeknek sem felel meg dolgozata. Csak néhány állítását emelem ki, — nem is reflektálva arra a rengeteg sajtóhibára, melyek a dolgozatot elégtelenítik (melyek közé azonban a következőes «Niebelung» nem tartozik) vagy az oly idézetekre, melyen p. 5:

Wo du singen hörst, dort lass dich nieder.
Böse Menschen haben keine Lieder.

Hildebrand szerinte Etele udvaránál tanulta a «lovagiasságot» — az V. században?! Együttal Hildebrand esetéből, úgy vélekedik, megtudjuk azt, «hogy Etele hősiessége oly tiszteletben állott a germánok előtt, hogy akadt egy hősük, ki családját is kész volt éveken át magától távol tartani, csakhogy udvarában élhessen». Hiszen ismeretes dolog, hogy Hildebrand (urával, Berni Detrével együtt) iszonyú csatavesztések után mint földönfutó menekült a hún udvarba, tehát legkevésbé sem volt kész stb. «Ime», végzi szerző e fejtegetéseit, «első halvány nyoma a német költészetben a hősies és lovagias magyaroknak». Már hogyan lehetne ennek nyoma egy oly költeményben, mely csupán Eteléről szól és a VIII. század elejéről való?

A wartburgi dalnokversenynél szerzőnk szerint arról vitáztak, «vajjon a thüringi vagy osztrák költőket illeti-e az elsőség». Dehogy a költőket, — az illető fejedelmek elsőségéről folyt a vita. Klingsor magyarságából meg bajos azt következtetni, «hogy a németek jó véleménynyel lehettek a magyarok dalnoki tehetségéről», — ha nem is tekintjük Klingsort mondai alaknak, mit én már 1878-ban (e Közlönyben II, 137) kimutatni iparkodtam. A Nibelungének 2019. és 2920. versszakaiban pedig megerősítve látja «azon feltevést, hogy az Árpádok korában akadtak hegedősök, kik kobzaikkal nemcsak hazájukat járták be, hanem még a szomszéd Németországba is el-ellátogattak». E feltevésnek lehet alapja, de az idézett versszakokban semmi sincs, a mi ilyen következtetésre vezethetne. A számok talán tévesek, de a Nibelungénekben Magyarországról csak kétszer történik említés: 1162

Rüedegêr von Ungern in siben tagen reit, és 1373 Uzer Ungerlande der fürste Bloedelin. Valószínűnek tartom, hogy szerzőt Szász Károlynak nem philológiai czélokra készült fordítása vezette tévútra.

A Nibelungékban azt keresi, hogy «miként van festve benne a magyar szellem», — a mi ismét sajátosságos fölfogás. És ha Eteléről azt mondja, hogy «épen ezen (előbb jellemzett) hitvesi hűségében és neje iránti túlságos bizalmában rejlik az ő tragikuma», — csodálkozva kérdezhetjük, hol van Etelének a német eposzban tragikuma?

De nem folytatom a böngészést és az újabbkori három íróra vonatkozó fejtegetésekhez sem fűzök megjegyzéseket, bár volna itt is sok kifogásom. A szerző törekvése, ismétlem, elismerést érdemel, de dolgozata nem üti meg a mértéket, mert nem nyugszik kellő tudományos alapon.

22. Pausinger Sándor. A német helyesírás. (Kolozsvári polgári fiúiskola, 5—17. l.). — E dolgozatban szerző az osztrák helyesírás vázlatát adja, leginkább Willomitzer német nyelvtana (Wien, 1885) alapján. Minthogy iskoláinkban ez a helyesírás az uralkodó, szerző bizonyára sok tanárnak és tanulónak tett jó szolgálatot e dolgozattal, mely ellen nincs is alaposabb kifogásom.

Nem ily dicsérettel nyilatkozhatom a helyesírási vázlat bevezetéséről, melyben szerző a német orthographiai chaosz megmagyarázására nagyon is ab ovo kiinduló fejtegetéseket közöl és mégsem ad találó képet az írás terén uralkodó zavar keletkezéséről és fejlődéséről. Egyes állításai azonfelül helytelenek. Csak néhány pontot emelek ki.

Azt mondja szerző, hogy az ősnémet nyelv (jobban: a német ősvagy törzsnelv), a szláv-német családból kiválván, valószínűleg három nyelvre oszlott. Ma már nem igen beszél a tudomány «szláv-német családról» (v. ö. Aug. Leskien, *Die Deklination im Slavisch-litauischen und Germanischen*, 1876), az ősnyelvről pedig úgy vélekedünk, hogy az két ágra: a keleti és nyugoti germán nyelvre oszlott. Azt sem tudom, hogy a szerző mért mondja, hogy a gót nyelv a IX. században halt ki. E meghatározás sem azt nem veszi tekintetbe, hogy a keleti gótok birodalma a VI. század közepén, a nyugati gótoké pedig a VIII. század elején bukott meg, sem arra nem reflektál, hogy a Fekete-tengermelléki gótok még a XVI. században is beszélték nyelvüket. A gót nyelv emlékei gyanánt föl vannak említve: «*Ulfilas, János evangéliumának töredékei.*» Ez utóbbi alatt szerző valószínűen János evangéliuma magyarázatának (az úgynevezett Skeireinsnek) töredékeit akarja értetni; mert a János evangéliuma maga természetesen az Ulfilas művének egyik része.

•Az alnémet nyelv feloszlik a friz és szász nyelvekre, melyeknek továbbfejlődései: emezé az angol, amazé a plattdeutsch és a hollandi

nyelv.» Ez nem áll. A platt és hollandi nyelvet még senki sem származtatta a frizből. Az alnémet nyelv három ágra oszlott: a szászra, frizre és német-alföldre: az elsőből származik a platt és francia befolyással az angol, a második még ma is élő dialectus, a harmadiknak jelenkori alakjai a hollandi és (Belgiumban) a vläm nyelv.

A 7. lapon azt írja szerző: «Megvan még a középfelnémetben a magánhangzónak természetes vagy helyzeti hossza, *mi az új felnémetben megszűnik.*» Már hogyan szűnhetné meg, a mi minden nyelvnek egyik természeti eleme! de nem játszik többé döntő szerepet a verselésben. Szerző következő állításai is zavarosak vagy teljesen hamisak. Szerinte a XIII. században «a sváb tájnyelv valamennyi rokon nyelv felé (talán: nyelvjárás fölé?) emelkedik», a mit Pfeiffer Ferencznek *Ueber Wesen und Bildung der höfischen Sprache* (1862) cz. tanulmánya óta már nem állít senki többé. Még helytelenebb az az állítása, melyet részben igen furcsán formuláz is, hogy «az ófn. és kfn. nyelv tényleg léteztek (?), azaz voltak német törzsek, melyek . . . nyelvöket a többi nyelv felé (hely. fölé) emelték». Szerző, úgy látszik, azt akarja mondani, hogy volt ófn. és kfn. irodalmi nyelv, a mit jelenleg alig hisz már számbavehető szakember. «Így (folytatja) a német nyelvnek ezen korszakokban határozott helyesírása is van». Ez iszonyú tévedés. A középkorban nem volt Németországban irodalmi nyelv s így nem volt orthographia és orthographiai kérdés sem. Minden író saját dialektusát használta (ha némi módosításokkal és az egységesség felé való bizonyos törekvéssel is), az írásban pedig egyetlen célja az volt, hogy a hangokat betűkkel jelölje. Az írás elve tehát phonetikus volt: az írás a kiejtésnek lehetőleg hű képét adta. A szók eredetével vagy régibb alakjaival nem gondolt senki. Szerző, úgy látszik, azt hiszi, hogy a kfn. műveknek az újkori gyönyörű kiadásokban található következetes és észszerű helyesírása már a kéziratokban is megvan. De ez nagy tévedés: ez a szép orthographia a modern tudomány vívmánya, melyről a codexek mit sem tudnak.

A következőkben fejtegeti szerző, hogy «az újfelnémet nyelv általánosabb használatával helyesírása is mindinkább gyarlóbb és gyarlóbb lesz.» Ez a felfogás is téves; a német orthographiának elvadásása a XIV. s főleg a XV. században veszi kezdetét, tehát az úfn. irodalmi nyelvet megelőző korszakban, és csak megújúl, egészen más alapokon, a XVI. és XVII. században.

Általában nem igen érthetni e bevezetés célját. Ha a szerző ki akarta mutatni az újabbkori helyesírási zavarok keletkezését, elég lett volna Luther bibliájából és a XVI. századi orthographiák (Kolross János 1529, Frangk Fábián 1531, Ikelsamer Bálint 1531, Clajus János 1578) tárgyalásából kiindulnia, mire lépésről lépésre ki kellett volna mutatnia, hogy a német helyesírás miként vesztí el idővel eredeti szigorú phoneti-

kus jellegét, a miből a későbbi orthographiai chaosz keletkezett. E helyett igen messze kezdi fejtegetéseit és ép ott szakítja magyarázatait félbe, a hol azokat voltaképen kezdenie kellett volna. Téves nézetei s állításai onnan származnak, hogy elavult kézi könyvekből merít; neki Schleichernek *Die deutsche Sprache* cz. könyve még mindig főtekintély, holott ma már mindenki tudja, hogy ez a szellemesen írt és a maga idejében kitűnő munka egyáltalában nem áll már a tudomány színvonalán. Szerző egészen más dolgot írt, ha Wilmanns Vilmos jeles könyvét: *Kommentar zur preussischen Schulorthographie* (1880, 2. kiadásban e címmel: *Die Orthographie in den Schulen Deutschlands*, 1888) és pl. Egger Alajos jeles értekezését: *Die Reformbestrebungen auf dem Gebiete der deutschen Rechtschreibung* (Zeitschrift für die österreich. Gymnasien, 1869, 781. l.) ismeri és felhasználja. Magának a német helyesírásnak, a mint dolgozatában összeállítja, helyességét és hasznosságát a bevezetés gyenge volta persze nem dönti meg.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— Aquincum és romjai cím alatt igen ügyes kis füzet (30. l.) jelent meg Kuzsinszky Bálint múzeumi segédőrtől. Ez az első dolgozat, mely mindazt, a mit a rendszeres ásatások Ó-Budán tíz év alatt napfényre hoztak, összefüggésben tárgyalja. Valamennyi ott látható emlékek leírását megtaláljuk benne kapcsolatban mellékelt alaprajzaikkal, a melyeknek legnagyobb része szintén most látott először napvilágot. Bevezetésül a panonniai római hódítás és Aquincum története áll. Az emlékek sorát az amphitheatrum leírása nyitja meg, majd a katonaváros eddig felásott s egymással összefüggésben álló épületeinek tárgyalása következik. Be van mutatva a palaestra, egy nagy oszlopcsarnok; a nagy fürdő, a vásárpiacon boltjaival, továbbá egy második közfürdő, mely a férfiak és nők számára külön-külön fürdőosztálylyal bírt, egy terjedelmes lakóház magánfürdőjével, egy kisebb lakóház s végül Mithras híres temploma, melyet maga Kuzsinszky fedezett fel. Szóval az olvasó talál benne a római építkezés minden főbb nemére példát, úgy hogy e füzetke nyomán elég tiszta fogalmat szerezhet magának egy provinciális város képéről. A füzet első sorban ugyan a hely színére kirándulóknak akar hasznos szolgálatot tenni, de, a mint tartalmának rövid vázlatából látjuk, hasznos és tanulságos olvasmányt nyújt azoknak is, kiknek nincs alkalmuk magukat a romokat megtekinteni. Ajánljuk e helyt főleg a classica philologia tanárainak, hogy e munkát most, midőn a philologiai múzeumok ügye napirenden van, intézeteik számára szerezzék meg s tanítványaik közt is terjesszék, mert ha valami, úgy a római építésnek hazai talajon fennmaradt ez emlékesoportja alkalmas az ókor iránt való érdeklődés fölkeltésére. Ára 40 kr.

— Weiss (Vári) Rezsőnek *«De digammo in hymnis Homericis quaestiones»* című doktori értekezését, mely előbb külön lenyomatban, azután folyóiratunk 1889-iki pótkötetének 369—431. ll. jelent meg, bővebben ismerteti Peppmüller Rudolf a *Wochenschrift f. klass. Phil.* ez idei 20. számában. Weiss ugyanis a homerikus hymnuszok Ábel-féle kiadását (Lipsiae-Pragae, 1886) vette alapul s ki akarta mutatni, hogy a digamma az Aphrodite- valamint a két Apollo-hymnusban jobbra mint valóságos consonans szerepel. Mivel azonban Peppmüller az antidigammisták táborába tartozik, ismertetése nem egyéb, mint hosszas polemia, nem is annyira a Weiss munkája, mint inkább az Ábel kiadása ellen. Véleményét végül a következőkben foglalja össze: *«Um es kurz zu sagen, ich halte das Ziel der gründlichen Untersuchung von Weiss, der ich übrigens genaue Bekanntschaft mit der einschlagenden Litteratur und philologisches Wissen nachrühmen muss, für verfehlt: eine genauere Prüfung der Arbeit hat mir lediglich die Überzeugung bestätigt, dass die Verfasser der in Rede stehenden Hymnen das Digamma als vollgültigen Konsonanten nicht mehr gekannt haben: alles, was ich zugeben kann, wäre die Möglichkeit, dass sie den Laut noch als einen Hauch verspürt haben, welcher hinreichte, um einen Hiatus weniger fühlbar zu machen und lange Vokale und Diphthonge vor folgendem vokalischem Anlaute vor Verkürzung zu bewahren».* Kíváncsian várjuk ezek után, hogy mily hangok fognak a másik táborból emelkedni, a miről olvasóinkat annak idején értesíteni fogjuk.

n.

— Clarissa, Richardson híres regénye, új német fordításban jelent meg (ford. R. és E. Ettlinger, bevezetéssel Muncker Ferencztől. Karlsruhe. 1890, 2 kötet), melyet sokan érdekléssel fognak olvashatni, mely azonban tudományos tanulmányoknál hasznavehetetlen. A fordítók ugyanis inkább kivonatot adnak mint igazi fordítást, mert a rendkívül terjengős eredetinek 537 leveléből csupán 270-et vettek föl, ezeket is részben rövidítve és összevonva. Igaz, hogy a vastag, nyolcz kötetre terjedő eredeti telve van (modern szempontból) szükségételen és indokolatlan ömlengésekkel és reflexiókkal; de a múlt századra éppen ezek hatottak legjobban és a regény jó részben ezeknek köszöni rendkívüli népszerűségét és nagy hírét, úgy hogy Rousseau azt írhatta róla: *«Soha semmiféle nyelven nem teremtettek még regényt, mely a Clarissát megközelítené, még kevésbé, a mely utolérné».*

h.

— Az angolok eredetét tárgyalja Paul B. Du Chaillu *The Viking Age* cz. két kötetes nagy művében (London, 1890, Murray), mely *«az angolul beszélő népek»* elődjeinek történetét, embereit és régiségeit tárgyalja. Gazdag (főként a történetet előző korszakból származó) anyag és 1366 többnyire igen sikerült rajz teszik a munka főértékét, mert egyéb tudományos becse igen kétséges. A főtétel, melyet szerző bebizonyítani törekszik, az a meglepő állítás, hogy a mai angolok ősei nem anglok és szászok, hanem svédok, tehát skandinávok, még pedig azok a *Suiones*, kikről Tacitus (Germ. 44. fej.) szól és kiket a nagy római történetíró világosan és határozottan a suevekhez, tehát szintén a németekhez sorol. E szerint az angolok, ha ezektől a *suiones*-tól származnának is, a minek semmi alapja, mégis csak

németek volnának és nem skandinávok, mint Du Chaillu akarja. De a szerzőnek még ez a föltevése is össze nem egyeztethető ellentétben van úgy a történeti mint főkép a nyelvészeti tényekkel, úgy hogy művének ezen része teljesen eltévesztettnek tekintendő. h.

KÖNYVÉSZET.

Almásy János. Magyar közmondások gyűjteménye, különös tekintettel az életbölcseiségre és nevelésre. (Kis nemzeti muzeum, 49—50. sz.) Budapest, Franklin-t. 1890. (16-r. 379 l.) 1 frt.

Balassa József. Magyar olvasókönyv poetikai és retorikai bevezetéssel, kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. II. köt. A középítő (II.) osztály számára. Budapest, Lampel R. 1890. 1 frt 20 kr.

Ballaqi Mór. Új teljes magyar és német szótár. II. kötet. Magyar-német rész. 6. kiad. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. IX, 1089 l.) 7 frt, kötve 8 frt.

Balogh Péter. A görög nyelv kérdése. (Külön lenyomat a «Nemzet»-ből.) Budapest, Kilián Fr., 1890. (8-r. 67 l.) 50 kr.

Beöthy Zsolt. Horatius és Kazinczy. Budapest, Frankl.-t. 1890. (8-r. 70 l.) 60 kr.

Dengi János. Rhetorika. A prózai írásművek elmélete. Olvasmányokkal és ezek magyarázatával. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 305 l.) 1 frt 60 kr.

Erdélyi Fül. Fáy András élete és művei. Budapest, 1890. (8-r. 351 l.) 2 frt 50 kr.

Giesswein Sándor. Az összehasonlító nyelvészet főproblémái. Győr, Szerző, 1890. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Giesswein Sándor. Az ó-egyiptomi halottak könyve. Budapest, Palas-ny. 1890. (8-r. 74 l.)

Henneberger Agoston. A latin nyelv elemei. Készítette Kovács Béla. 2-dik átdolgozott kiadás. M.-Sziget, Berger M. 1890. (8-r. 180 l.) 1 frt 40.

Hoffmann Emil. Salamon király legendája. Budapest, Athenæum, 1880. (8-r. 31 l.)

Holzweissig Frigyes Latin gyakorlókönyve a harmadik osztály számára. Fordította és latin-magyar és magyar-latin szótárral ellátta Pecz Vilmos. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 248 l.) 1 frt 40 kr.

Hunfalvy Pál. Az aranyos-széki mohácsi nyelvemlékek. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. köt. 4. sz.) Budapest, Akadémia. 1890. (8-r. 18 l.) 15 kr.

Kazinczy Ferencnek összes művei. III. osztály: *Kazinczy Ferencz levelezése.* A m. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi dr. Váczy János. I. köt. 1763—1789. Budapest, Akadémia, 1890. (8-r. XVI, 618 l.) 5 frt.

Klein József. A zsolttárok a héber liturgiában. Altalános bevezetéssel a zsolttárkönyvhez a Talmud s Midras alapján. I. rész. Budapest, Márkus S. 1890. (8-r. 49 l.)

Korda Imre. Stylistika és verstan. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 212 l.) frt 20 kr.

NYILT TÉR.*)

Válasz dr. Pruzsinszky J. úrnak, a «Latin igeragozás rendszere»
cz. értekezésem bírálójának.

Ha Dr. Pruzsinszky úrnak értekezésemről írt s fönt p. 262—267 megjelent ismertetésének megvoltak volna ama kellékei, melyekkel talpraesett, tárgyilagossá bírálatok bírni szoktak, felszólalásom csakis arra szorítkoznék, hogy bírálómnak fáradságot, ügybuzgóságot s jó tanácsait megköszönjem; minthogy pedig ismertetéséhez sok szó fér, nem lesz fölösleges, ha úgy magam, mint bírálóm érdekében néhány — hogy úgy mondjam — ellenészrevételt megkoczkáztatok.

Nem akarok itt ismertetőmnek Aesopus «Lupus et agnus»-át eszembe juttató okvetetlenkedéseire, nem tudósi kifakadozásai- és exoticus glosszáira reflectálni, melyekkel az első órai anyagbeosztást (562. l.), a latin és magyar igék felosztását s összehasonlítását (563. l.), vagy a IV. igeosztály pass. inf. præsensének s az act. indic. perf. általános képzését kíséri, — nem; ezekre röviden csak annyit, hogy mindaddig fentartom állításaimat, míg helyesebbeket nem dictálnak a tapasztalás vagy józan, meggyőző bírálat érvei, vagyis azok a tényezők, melyeket a «benevoli lectores»-nek sajnosan kell nélkülözni dr. P. ismertetésében. (Hogy miért, miért nem, — azt ő tudja legjobban.) Sed maiora canamus.

I. Kérdésemre, — hogy a latinban hány mód van, — a fiú azt feleli: «A latin igének mint állítmánynak három módja van, t. i. az indicativus, coniunctivus és imperativus». Dr. P. úr ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy «az *infinitivus* is mód, mert a módok viszonya az ige egész fogalmára vonatkozik s nem annak mondattani funkciójára». Ez egyszerűen nem igaz; mert, ha igaz volna, úgy a participium-, gerundium- és supinumnak is csak akadt volna egy-egy módjuk, mert — ezek is csak *igék!*? — Különböztet Müller Iwan, Kühner R. (Ausführliche Grammatik II. B. I. Abth. 43. §. 4) és Bartal a megmondhatója, melyikünknek van igaza.

II. A harmadik óra anyagánál is sopánkodik bírálóm: «Képelem, hogy az óra alatt és végén csakúgy káprázik a szemök (t. i. a tanulóké) a tövek, ragok, kapcsoló hangok tanától. Hja, a modern nyelvtanítás — némelyek szerint — megkivánja az efféléket». — *Igen is*, dr. úr, *megkivánja*, még pedig nem is «némelyek szerint», hanem minden valamire való philologus szerint. Hála isten, ma-holnap ott leszünk, a hol a «bam-bas-bat», «bo-bis-bit», «bor-beris-bitur» etc.-féle szörnyeket a megérdemelt, jótékony feledés fátyola borítja. A tövek, ragok, képzők, kapcsolóhangok ismerete nélkül az egész nyelvészeti cognitio obscura, kárbavesztett munka, időlopás!

Igaz, a dolog kezdetben lassacskán megy, a tanárban óvatosságot s kellő tapintatot feltételez, sőt bátran állítom még azt is — (a kit nem illet, ne vegye magára), — hogy sok tanár, a ki különben tud fulminans bírálatokat írni, maga sincs az «effélék»-kel tisztában. Sajnos, ezek között van kedves bírálóm is, ki így kiált fel bámulva (565. l.): «Furcsa, hát az az «o» (t. i. a pass. indic. præs. egyes 1. személye) más «o», mint az *acti-rum* «o»-ja?» — Furcsának elég furcsa lehet, de az még nagyobb furcaság, ha egy classicus philologus — nevezzük pl. dr. Pruzsinszky-nak — nem tudja azt, hogy «amor»-ban az «o» *kapcsoló hang*, «amo»-ban pedig *rag!*? — Risum teneatis! A ki nem tud arabusul, az ne beszéljen arabusul.

III. Bírálóm sajátzerü tévedésnek tartja, mikor a «Rex negavit se hosti bellum indicturum esse»-féle mondatban «indicturum esse»-t a fiuvál

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

mondattárgynak jeleztem. Hát mi, ha nem az? — Reményilem, megengedi dr. P. úr, — ha ugyan ezt is *nem* a modern nyelvészet sütötte ki, — hogy *indicturum esse* a *se*-vel együtt egy teljes acc. cum infinitivo-t ad, — megengedi, hogy az állítmány — *negarit* — verbum declarandi és hogy a *verba declarandi* és *sentiendi* után az acc. cum infinitivo activ szerkezetű mondatokban — mint az incriminált mondatban is — a mondat tárgya.

A fatalis «indicturus, -a, -um esse»-re nézve szíves figyelmeztetését köszönettel veszem; a tévedés az első nyomdai correctio alkalmával kikerülte figyelmemet; — a kérdés («Hogy lenne, mint a mondat alanya?») így javítandó: «Hogy hangzik alanyi alakjában?»

Ezekben akartam röviden dr. Pruzsinszky úr bírálatára reflectálni. Hogy e bírálatból nem okultam, annak nem én vagyok az oka, — pedig okulni szeretek is, akarok is, hanem oka maga a t. bíráló úr, a kinek úgy látszik, nincs tudomása a bírálói tiszt két fontos törvényéről. — Engedje meg, kedves dr. úr, hogy saját érdekében, tekintettel a jövőre, citáljam e két törvényt: «1. A ki valamihez nem ért, abban ne lépjen fel bírólul. — 2. A bírálónak nem dorongolni, sem elcsépeelt phrasissokkal dobálózni, hanem első sorban is tanítani kell tudnia.»

Kaposvár.

PINTÉR EDE.

Válasz Pintér Ede úrnak ellenbírálatára.

Közlönyünkben már szinte állandó rovatot alkotnak a contra- és recontra-bírálatok és válaszok, melyek az olvasóközönséget tán annyira érdekelhetik, mint mikor két — egyébképen teljesen irrelevans — egyénnek páros viaskodásáról olvas egy-egy hírlapi notice-t. Egy velem született gyöngesség folytán mint olvasó eddigelé többnyire a megbírált «tudósok» felszólalása mellett foglaltam állást, föltéve, hogy az illetők nem appelláltak a bírálónak rosszakaratára, elfogultságára, nem-tárgyilagos ítélésére stb.-re. Ilyenkor ugyanis a bíráló arra a tudatra ébred, hogy benne az embert támadják meg. A szegény megbírált «tudós» pedig megragadja az alkalmat hajánál fogva és gazdagítja egyéni nimbusát egy szörnyűséges paupertatis testimoniummal, mert kifogyva az ellenérvekből följajdul az *okvetetlenül tudatlan bírdó* «okvetetlenkedései» miatt. Egyik-másik még annyira is megfedlekkezik magáról, hogy kész magát azonosítani egy báránnyal, melyre az a «tudatlan» farkas fogát vási'ja. (Hogy miért, miért nem, ő tudja legjobban.) Csakhogy az a ragadozó farkas a saját létét tartja fenn annak a jámbor állatnak husából és véréből, én pedig tudtommal soha se láttam Pintér urat, soha hírére se hallottam azelőtt, ő soha utamba nem állott.

Amde kiméljük a Közlöny papirosát és felelőjünk akaratak ellenére is pár «exoticus glossá»-val, melyek tönkre silányítják az ő camera obscura-jának gyöngé collodiumát. Komolyan mondhatom, ha Pintér úr az utolsó két passust nem írja meg, én egy árva szóval sem bolygattam volna tovább a dolgot, mert nézetem szerint elnézést és kiméletet érdemel olyan szerző, a ki «elkövetett» egy értekezést, melynek hiányait, gyöngeségeit és ferdeségeit közel hat oldalon tártam fel. Egyszerűen meghagytam volna örömet, ut aliquid respondisse videatur. Amde Pintér úr annyira beleérezte magát a mesebeli bárány szerepébe, hogy a háztetön képzelte magát, honnan bátran szidhatja a farkast. Egyébképen ő farkast emleget s a farkas itt terem.

Pintér úr more patrio egy semmitmondó fordulattal áteviczkél a teljesen elvesztett és általam széttépett álláspontja fő-tételein és iparkodik kiragadni három alárendelt jelentőségű pontocskát. Bár nem érdeklik meg a fáradságot, ezekre is röviden megadom a választ.

I. Az első pontnál a fősúlyt helyezi az infinitivusnak mivoltára, pedig nekem inkább az a logikátlanság tetszett visszásnak, melynél fogva az

előadó tanár az addig használt «ige» fogalom helyére csempészi az «állítmánya» fogalmát. Mihelyt ezt megteszi, rögtön ki van zárva a *modus infinitivus* a módok sorából. Így tehát a főkifogásom a hibás következtetés ellen irányult. Ha egyes tudós grammatikusok egyszerűen kizárták a régi *modus infinitivus* a módok sorából, azt utóvégre ép oly joggal tehették, mintha valaki az *infinitivus*t, a *participium*ot, a *gerundium*ot és a *supinum*-ot tágabb értelemben az ige által kifejezett cselekvés, szenvedés vagy állapot egy-egy nyilatkozási módjának tekinti és annak is nevezi. Persze mihelyt illetéktelenül belekeverjük az állítmány fogalmát és így adjuk meg a második definitióját, akkor ezzel az önkényes eljárással kirekesztjük a régi *modus infinitivus* a módok sorából. A különbség a kettő között az, hogy így nem igemódokat, hanem az állítás módjait nyerjük. A dolog világos, de korán sem oly fontos, mint azt Pintér úr hiszi.

II. A második pont végső conclusiója szintén mutatja, hogy Pintér úr teljesen félreértett. Azt írja ugyanis: «A tövek, ragok, képzők, kapcsolóhangok ismerete nélkül az egész *nyelvész*et (!) *cognitio obscura*», stb. Hisz nagyon természetes, hogy ezek a dolgok a latin philológiának egyik életfeltételét képezik. Amde a tanár úr 11—12 éves fiúcskákat akar latin nyelvre tanítani és ezeknek másra van szükségük. Hogy mire, azt megtalálja birálatomban.

Hanem hát meghívom philologus collegáimat egy kis homeri kacajra. Pintér úr megható naivsággal «furcsának találja, a mi furcsa». Egész komolyan és bizalmasan kérdezem, tisztelt kartárs úr, olvasta Ön vagy hallotta valamikor, hogy az «amor» *passivum* alak keletkezését miképpen magyarázza a tudomány? Úgy látszik, nem is sejti, hogy itt az «amo» alakhoz járult a «se» *reflexivum*, olyanformán mint pl. mai napság is az orosz nyelv a *passivum*ot alkotja. Az «s» az *o* és *e* között egész szabályosan átváltozott «r» hanggá és ennek folytán a végső «e» lassanként veszendőbe ment. Bizony «a ki nem tud arabusul, az ne beszéljen arabusul!»

III. A harmadik pontban is egy sajátzerű elmélkedést örökített meg, mely voltaképen nem is szól a dologról. A kérdés az, hogy «miért áll a *participium accusativus*ban?» (A példa így hangzik: rex negavit se hosti bellum indicturum esse.) A fiúnak azt kell felelnie a tanár úr szájszövényt: «mert *indicturum esse* a mondat tárgya». Erre én azt jegyeztem meg, hogy nem értem. Kifejtettem azt is, hogy miért nem. A felelet ugyanis nem helyes. Tudvalevőleg a «negavit» ige vonzza mint tárgyat a «se esse» szavakat; a *participium* megegyezik a «se» pronomen-nel, mert az «esse» létigének kiegészítője, épúgy mint mikor pl. azt mondom: rex bellum indicturus est, a *participium* mint a létige kiegészítője esetre nézve megegyezik a névvel. — Pintér úr iparkodik engem fölvilágosítani arról, hogy itt *accusativus cum infinitivo* forog szóban. «Risum teneatis!»

Végül még nyílt köszönettel vesz tudomásul tőlem egy «szíves figyelemzetetést» (a többit csak úgy kéz alatt dugta zsebre) és mindjárt egy lélekzet alatt azt jegyzi meg, hogy a birálatból nem okult. Hát melyik már most az őszinte nyilatkozat? — Részemről birálatomnak minden tollvonását fenntartom.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

ΜΟΧΑΤΣ.

(Ἐλεγεία ὑπὸ Καρόλου Κισφαλουδίου οὐγγριστὶ γεγραμμένη.)

- Αἶματι ἡρώων ἐρυθρὸν πεδίον πολὺ χαῖρε,
 ἡμετέρου μεγέθους ὦ τάφος, ὦ σὺ Μογάτς.
 Αἰρόμενος κόρακος πτέρυγι λυγρὸς ἔπτη ὄλεθρος
 καὶ δυνάμει δαΐα σε προσέτρεψε βίᾳ,
 5 σῆμά τε τῆς νίκης μανικῆς ἐνέκλυσε κεραυνοῖς
 ἀνδρείων στρατιῶν σώμασι τῆς πατρίδος.
 Τόμορι, σ' ἔδρανα τὰρχιερέως τί λέλοιπας ἄθικτα;
 ἄνθος γ' ἡβώντων οὐκ ἂν ἀπώλεθ' ὅλον.
 Ὅρμώντ' ὥξυνέν σε μαχητικὸν εἰς τὸ μάχεσθαι,
 10 κἄπιτνον δὲ πόσοι σοῦ γ' ὕπερ εὐδόκιμοι.
 Χώρα σ' ἦν στενὴ, ὥς μικρὸν δ' οἴκημα τὰ νῦν σόν·
 σὴ βυκανὴ σιγᾷ, σὸν ξίφος ἰὸς ἔχει.
 Κεῖτο νυν ἡσυχος, ὕβρισε γάρ σε τύχη γ' ἀπατηλή·
 εἰρήνην ποιῶν τύμβος ἔχοι σε νεκρόν.
 15 Ὡ πόσοι ἦθες, οἷς πολλαὶ γε παρ' ἐλπίδες ἦσαν,
 ὦλοντο στερερῶς θουρίῳ ἐν δόρατι.
 Ἐψαυσαν πρὶ ἀκμάζοντες πόσοι ἦθες ἡρίου,
 οὓς ἄρτ' εὐφραϊνον δῆτ' ἀφροδίσι' ἔτι.
 Κεῖνται ἀκομψοὶ ἐκεῖ δ' εὐφρὲς πεπινώμενοι εἶδος
 20 ἵππων ἀχθέντων ὠκυπόδων ὄνου.
 Οὐδέτι παίζει τοῖς πλοκαμοῖς αὐτῶν κόρη εὐώψ,
 οὔδε πεπήγασιν χαῖματι καὶ κονίᾳ.
 Ἐν δ' ὁδῷ ἔστηκ' ἄλλως σὸν στεφάνῳ φίλῃ αὐτῶν,
 καὶ τηρεῖ ταρβοῦσ' ἄψ πάλιν ἐρχομένους.
 25 Παιδί φίλῃ ρόθος αὐτὸν ἐνὸς φύλλου γ' ὑποφάνει,
 δὴν λεύσσει, μύζει, καὶ φέρεται τε πόθῳ.
 Ἀλλὰ μάτην βλέπει εἰς τὰ πρόσω μετέωρ' ὀμυχλώδῃ·
 οὐχ ἦκει δ', οὗ ἐρᾷ, καὶ φρενὶ οἰκτον ἔχει.

- Δεινὰ Μοχατσίου ἦδε τέλος καταμανθάνει· ἄνθος
 30 ὥς ἀπαλὸν φθίει παρθένος ἀχθομένη.
 Τύμβου ὕπερ παίζει ζέφυρος κοῦφος ψιθυρίζων,
 καὶ θαίμων πιστῶν τὴν φθιμένην ἐφορᾷ.
 Ὡ πόσοι ἐσθλοὶ ἀγωνισταί, βίου ἄξιοι εὐκλεοῦς,
 τῇδ' εὐδουστ' ὕπνῳ κοῦδ' γε σῆμα τόπῳ,
 35 εἰ καὶ ἐλευθερίας ὕπερ ἀνδρείως ἐμάχοντο,
 αἷματι βάπτοντες μαινόμενοι δόρατα·
 τίς μὴν δεινὸς ἔχει γ' ἀποφεύγειν χεῖρας ἀπείρους;
 ἐν νέκυσιν μάχεται τοῦ βιοτοῦ δ' ἁμελῶν.
 Λείπεται ἄχθους, οὗ γ' ἔθας ἦν, μόγις ἵππος ἄθυμος,
 40 λακτίζει, χαίτην σεισάμενός γε μακράν,
 κἀνατρέχει τροφ' ἀγγέλλων τεθνεῶτα δόμονδε,
 ὃν δάμαρ οἰκτίστη δεινοπαθοῦσα βοᾷ·
 μέγρ' ἂν καυτὴ ἀποθνήσκῃ μετὰ πιστὸν ἀκοίτην,
 καὶ δόμον ἐστὶ κενοῦ λείψανα λοιπὰ μόνον.
 45 Δρὺς ὧδ', ἧ τοσάκις σοβαρῶς ἀνέμοις ἀντέστη,
 πίπτουσ' εὐφύλλους κλώνας ὀρύσσει ἄμα.
 Ὡδε πόσοι τεθνεῶσ', ἀλλ' εὐδαίμων φέρει ἄθλον,
 τοῦ νικηθέντος δ' ἄστρον ἄμα φθίεται.
 Ὡδε κατέσβησαν βοθροῖσι βρυώδεσιν οἷδε,
 50 κὰς λήθην ἄγεται τῶνόνματ' αὐτὰ ταχύ.
 Κλίνεται εἰς βώλους αὐλῶν τε νέμει βοτὰ ποίμην,
 οὐκ εἰδώς, ὅστ' αὖ τοῦ τόπος οὗτος ἔχει·
 λάθρ' ὅμως ποθεῖ, ἄτμ' ἄδει λυγρὸν ὀξύτονόν τε·
 εἰδὼλ' ἡρώων ἐνθεον αὐτὸν ἐᾷ.
 55 Ἐν πεδίῳ στυγρὸς βαίνει ὁδὸν εἶδος ὁδίτης,
 διγρὸν φροντίζων, ὡς τὰ βροτῶν ἀσαφεῖ·
 σκυθρωπὸς βλέψας τε κάτω βαίνει πρὸς αὐθις,
 ἔλκῃ ἀναξανθέντ' ἧ φρενὶ αἰσθάνεται.
 Ἐνθαπερ ἔσπερος ἀκτὺς νῆμα καλύπτει ἀτμῶδες,
 60 ὥσπερ κρύπτουσα πρὸς βλέφαρ' ἡμέτερα·
 Λουδοβίκος, βασιλεὺς ταλαπείριος, ἀντήρεισεν
 ἵππῳ χαλκοβαρεῖ δυσμένῳ γε βαρύν.
 Χεῖρα μάτην ὀρέγει κοῦδεις ὃς ἀρήξει ἔνεστιν,
 αἰχμητῶν νεκρῶν ἄθλιός ἐστι μόνος.
 65 Ἡ βαθύτης χαίνει, θωράξ τε πέλει χρόνῳ ὠχρός,
 καὶ σῶμ' ἔμπηρον κύμασι κρύπτειθ' ὄλον.
 Ἡ πικρὸν ὧδ' ἀποθνήσκειν, τοῖ βίος οἴχεται οὕτως,

- ἤρρησεν πατρίδος σοῦ ψθιμένον τὰ καλὰ.
 * Ἦσθα νέος, βάρβαρον δ' οὐκ αἰσθόμενος τίσιν ἔσχεις·
 70 εἰρήνην ἀγάγῃ τῷστέα σου χθόνια.
 Ὡ τὰδε πάντ' ὑπαγωγῇ καὶ ψθόνος ἔρξε κάκιστος,
 ἢ στασίς ἡμέτερόν γ' ὤλεσε πᾶν τὸ κράτος.
 Πατρίδι ὀρφανῇ ὥδε τέτυκται δεσμὸς ἀναιρῶν,
 τοῦτο δὲ τραῦμ' αὐτῆς ἔκγονος εἰργάσατο.
 75 Χῶρος ἔχων μνήμην λύπης πόσα πήματ' ἔθηκας·
 καπνώδων ἀγρῶν στῦλος ὅδ' ἐστὶ βάρους.
 Σουλιμάνου μεγάλου κορυφαὶ Βούδης στένον ὕβρεως,
 Καὶ θαδίζομένου νεῖκος ἐγίγνετ' αἰεὶ.
 Παρθένοι ἐξεμαράνθησαν λέχει ὧ πόσαι αὐτοῦ,
 80 δεσμώντας τε πόσους Ἰστρου ἔκρυσεν ὕδωρ.
 Κτήματ' ἔτ' οὐκ ἦν, οἴκοι δ' ἦν ἕενος Οὐγγαρος ἦδη,
 Τουρκῶν σημεῖον φαίνεται ἐν πόλεσιν.
 Ἄλλ' ὑμεῖς ἰδέαι στύγν' ἔρρετ', ὧ εἰκόνες ἀχλὺς,
 ἄστρον ἔλαμψε νέον πατρίδι ἡμετέρῃ.
 85 Οὐγγαρος ἔστ' ἔτι Βούδᾳ τε, τὸ πρὶν νῦν παράδειγμα,
 καὶ προσορώμεθ' αἰεὶ πατρίδος αἰθόμενοι.
 Καὶ θάλλοις τὸ τόπος λυπρὸς εἰρήνῃ μέγα πολλῇ·
 τοῦ μεγέθους ἡμῶν ὧ τάφος, ὧ τὸ Μοχάτης.
- Γουστάβος Κασσαίος.

Ac veluti.

A cod. Bern. 16. sæc. IX—X. f. 17^a col. 1: *Aeu* ueluti ⁱsecuti quemadmodum. Hagen Gradus ad criticen 1. lap a czikkszótt Ceu-nek olvassa, a mi már azért is gyanús, mert betűrendes glossariumban *a* alatt *a*-val kezdő szót szabad csak keresnünk. Van ugyan ez alól kivétel is; de a szóban forgó lemma nem az. Az egész glossa Vergiliana, mely így olvasandó: *Ac veluti*: sicuti, quemadmodum. Lásd Corp. gloss. Lat. IV. p. 427, 41: *Ac veluti* sicuti quemadmodum. Vergil. Aen. I. 148: *Ac veluti* magno in populo cum sæpe cohorta est seditio. V. ö. *Ac veluti*: καθάπερ Gloss. Lat.-Gr. Corp. Gloss. Lat. II. p. 14, 16.

P. T. E.

«EURIALUS ÉS LUCRETIA» A MAGYAR IRODALOMBAN.

I.

Hazánk XVI. századi szomorú politikai viszonyaival szinte meglepő ellentétben áll azon rendkívül nagy irodalmi tevékenység, mely úgy a theologia és história, mint a költészet legkülönbefélebb nemeiben kezdett nyilatkozni. Csak e kortól kezdve lehet magyar írókról, magyar költőkről beszélni; e korban fakadnak először öntudatosan a dráma és didactika, s a prózai és költői elbeszélés első hajtásai. A reánk maradt költemények túlnyomó részét az epikai versek teszik, a melyeket Toldy Ferencz helyes szempontból: bibliai, históriás és regényes tárgyú elbeszélésekre osztott.

E három csoportot, már tárgyaik különfeleségénél fogva is éles határok választják el; mind a háromnak más a forrása, más a célja, más a hangja. A bibliai versek kivétel nélkül az ó testámentomból merítenek, és céljok, épületes történetek elbeszélése által erkölcsi oktatást nyújtani. Többé-kevesebbé legenda pótlók, s előadásmódjuk még nem tud szabadulni a biblia hangjától.

A históriás énekek már egy lépéssel közelebb állnak a költészet céljához. A regések többnyire saját tapasztalásaik alapján adják hírül a hazában történt hadi eseményeket, nem ritkán serkentő tendenciával érdeket igyekezvén ébresztetni a kor egy-egy kiválóbb eszméje iránt. — A harmadik csoport már elhagyja ittott a históriás énekek száraz hangját, célja első sorban a gyönyörködtetés, a mulattatás, de e mellett a kor didactikai hajlama is érvényben marad: a regényes tárgyú széphistóriának is legyen tanulsága! Ez utóbbiak sok mindenféle forrásból merítettek. Tárgyat, anyagot bőven szolgáltatott a majd minden nemzethez elvetődött *Gesta Romanorum* s a *Historia Lombardica* mellett, Petrarca és Boccaccio, Colonnai Guido és Aeneas Sylvius művei. Különösen ez utóbbit korán olvasták, másolták és fordították országszerte.

Aeneas Sylvius Piccolomini, a humanizmus legtudósabb és legkiválóbb alakjainak egyike, mint diplomata, mint tudós s mint költő vált híressé. E kiváló férfiú 1405-ben született Sienában, előbb III. Frigyes császár titkára, 1458-tól pedig mint II. Pius az egyház feje volt, s Magyarországgal is állott némi érintkezésben.

«*Historia Europæ*» című nagy művében hazánkra is kiterjeszkedik, többször fordult meg Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök udvarában, s két: «*De liberorum educatione*», és «*De Grammatica*» című művét «*ad Ladislaum Ungariæ regem*» írja. — Legelterjedtebb s legolvasottabb műveinek egyike «*De duobus Eurialo et Lucretia se amantibus*» (Bécs, 1444) című kis prózai elbeszélése volt, melyet elejétől fogva hazánkban is ismertek, a mint a latin eredetinek egy Mátyás korában készült másolata mutatja, melyet a Béldi-codex őrzött meg számunkra. De nem csak másolat, hanem verses história is készült belőle a XVI. században, 1577-ben, sőt még a mult században sem vesztett vonzó erejéből, s egy poétánkat: Poócs Andrást, is ugyanezen tárgy földolgozására csábította.

Tanulmányom feladata: e két magyar költeménynek latin eredetijéhez való viszonyát lehetőleg pontosan meghatározni, a kihagyásokat, a lényegesebb eltéréseket kimutatni, az önállóan közbeszórt részleteket jellemezni, s végül esztétikai méltatásokat adni.

E tárgyra nézve csak két munkára hivatkozhatunk. A XVI. századi széphistóriáról Szilády Áron írt az 1879-ben megjelent Balassi kiadásának függelékében. Poócs András részletes életrajzát Mitrovics Gyula közölte a *Protestáns Szemle* 1890. évi III. füzetében. Ide vonatkozó adatokat találunk azonkívül Toldy Ferencz irodalomtörténeti műveiben, nevezetesen a «*Költészet Történetében*».

Szilády Áront Eurialus és Lucretia históriájának meglepő módon nyilatkozó közös nyelvi sajátságai, a földolgozás módja, a szerelemnek annyira egyezőhangú tolmácsolása, valamint a versformának s az eszmék közössége arról győzték meg, hogy a pataki névtelenben Balassi Bálint lyrikusunkat ismerje föl. Egy minden esetre meglepő nézet, a melyre azonban később vissza akarok térni. — Hogy miért nevezi Toldy Ferencz idézett művében a széphistóriát verses regénynek, s miért nem tárgyalja azt, a Petrarca és Boccaccioból, tehát szintén novellákból átdolgozott hasonló históriákkal egyetemben, hanem a prózai Ponciánussal és Salamon és Markalffal együtt egy külön fejezetben, annak alig van indokolható alapja.

II.

Tizenhatodik századi verses elbeszéléseink a szó szerinti, pusztá fordítástól, az önálló szabad átdolgozásig majdnem minden lehető esetre nyújtanak példát. Eurialus és Lucretia e tekintetben mintegy középhelyet foglal el. Híven ragaszkodik ugyan az eredeti mű tárgyához, de a benne bőven elhintett lyrai helyeket: a szerelmi bánat nyilatkozását, a szerelmesek levelein végighúzódó töprengést, továbbá az erősebben kitörő szenvedély hangját saját fölfogása szerint alakította át a magyar költő.

A költemény tárgya eroticum. Egy vitéz szívében fölébredt a szerelem egy sienai nemes asszony, a húszéves szép Lucretia iránt. A nő is érzi a szerelem hatalmát, még csirájában el akarja azt fojtani, de Eurialus képe mindenüvé kíséri, nem szabadulhat tőle, s szerelme titkát végre Zóziás nevű vén szolgájára bizza, a ki a titkot Eurialus tudtára adja. A vitéz levélben jelenti szerelmét, mire a nő «eleinte visszautasítólag, — végre engedőleg felelően», elfogadja Eurialus titkos látogatásait. Az ily egyes látogatáshoz rendszeren kis kaland fűződik: A vitéz egyszer paraszt ruhába öltözve, a búzahordozók között jut szerelmeséhez. Együttlétöket a férj zavarja, a ki fontos levelek után a nő szobájában levő rejték helyen akar kutatni. E rejtékbe azonban Eurialust bujtatta el Lucretia, ki ily válságos perczben ügyes csellel játsza ki férjét. A nyitott ablakban egy dobozka áll, a nő oda szalad, megkapja: Itt van, a mit keresel! de a doboz kiesik az utcára, mintha csak vigyázatlanságból történt volna. Míg az utcára iramodott férj a skatulyát sértetlenül visszahozza, addig a feleség már más szobába rejtette el Eurialust. Máskor meg szénában szalmában rejtőzködik, mikor az abrakot kezelő Dromo öt vasvillájával majd agyonszúrja. S ismét új kalandok. — Vetélytársa is akad, míg császárával távol jár: egy Baccarus nevű pannoniai vitézben, a kinek azonban minden Lucretiához közelíteni akaró törekvése hajótörést szenved. Eurialus távozása véget vet szerelmi boldogságuknak. A nő követni akarja a vitézt, de ez lebeszélt; s Lucretia a válság fájdalmaiban siratja, s szerelmi bújában elhervad.

A röviden elmondott tartalmat Aeneas Sylvius ékes, szépen folyó latinsággal adja elő, s bár az ókor mythologiai és történeti alakjai túlnagy szerepet játszanak is benne, mégis nagyfontosságú az érzelem kifakadásának, itt a hévnek, amott meg a szerelmi bá-

nat nyilatkozásának találó hangja. Mindezen sajátságot magyar költőnk is sikerülten adja vissza. Toldy szerint «abban van érdeme, hogy költői kebelrel fogta fel, s érezte által mindezen szép motívumokat, hogy korának ilyesmikben még nem hajlékony nyelvén, ez égető érzéki szerelem küzdései és habozásainak hangot és kifejezést tudott adni».

Ez mindenesetre új felfogás, új hang volt irodalmunkban, s bátran mondhatjuk, hogy a szenvedély rajzára nevezve Eurialus és Lucretia históriája a 16. századi epikai termékek között kiváló helyet foglal el. — Aeneas Sylvius elbeszélése tárgyát jelenéből, az életből vette. Mariano Sozzini nevű jó barátja fölszólította őt: írjon számára egy szerelmi történetet. Aeneas Sylvius engedett kérésének, s a császári kancellárnak, Schlick Gáspárnak, sienai kalandját tette elbeszélése tárgyává, a mint ez egy magához Schlick Gáspárhoz intézett leveléből is kitetszik: *Marianus Sosinus Senensis conterraneus meus vir, duos amantes ut sibi describerem, rogatum me his diebus effecit. Nec referre dixit rem veram agerem, an more poetico fingerem. Huius rogatus non censui respuendos. Scripsique duorum amantium casus, nec finxi. Res acta Senis est, dum Sigismundus imperator illic degeret, tu etiam aderas, et si verum his auribus hausi, operam amori dedisti. Civitas Veneris est. Ideo historiam hanc ut legas precor, et an vera scripserim videas».*

Schlick Gáspárról Bonfinius történetírónk is megemlékezik. (Bonf. Rer. ung. Decad. 3. lib. III.) Egy helyen azt mondja róla: «Casparus Slikius ab Alberto, Calesio et Alba ecclesia in Ungaria donatus est». Más helyen pedig Sienáról beszélvén, az elbeszélés tartalmát közli: «Hic memorabile illud duorum amantium exemplum intercessit. Eurialus enim, iuvenis equestris ordinis, in Lucretiae Senensis amorem exarsit. Abeunte Romam Imperatore, quum Eurialus amicam deserere cogeretur, altera praë amantis inopia exspiravit. Alter amicorum consilio et solatio aliquantisper instauratus, quamvis vitam distulit, nunquam tamen amplius ridere visus est». A latin elbeszélés sem más, mint egy Sozzinihez írt levél, a melyet egy «prologus» nyit meg. «Legyen», így hangzik a vége, «ez elbeszélés a leányok hasznára, hogy a csábító hangjára ne hallgassanak, s merítsenek az ifjak is tanulságot belőle, s lássanak az erény gyakorlásához, mely az embert egyedül boldogítani képes. Ha pedig valaki a szerelemben rejtőző

veszélyeket máshonnan nem ismeri, innen tudhatja meg azokat». Ime a kor didactikai nyilatkozása! A magyar szerző nem mondja ezt annyira nyiltan, világosan. Ő szintén didactikai elmélkedést bocsát előre a szerelem nagy és veszélyes hatalmáról, a melynek bölcssek és királyok estek áldozatúl, mely miatt országok és városok pusztultak el; mindezeket egy-egy példával megvilágítja, fölhozza a trójai Párist, a bibliai Sámson, a bölcs Salamon királyt, s még sokakról szólhatna a költő, «kiknek példájokról lehetne több beszédje», de most kivált két ifjú személy szerencsés-jét akarja megénekelni, s egészen elvonatkozva az eredeti latin műtől, a mely, mint említettük, levél alakjában megszakítás, részeltetés nélkül közli tárgyát, — öt énekre osztja elbeszélését:

«Az első részben az ő szerelmek indulatját megírom,
Azután egymásnak küldött leveleket más részében megmondom,
Utolsó részében, szörnyű haláláról az asszonynak beszélek,
Ha reá hallgattok, szerelem hatalmát ebből megérthetitek.»

A huszonöt verssorból álló bevezetés hiányzik az eredetiben. De a Sozzinihez írt levél eszméit mintegy visszatükrözteti. A latin mű kezdetét is kénytelen volt megváltoztatni, épen a levélbeli hang miatt, a mely tulajdonképen Sozzinit illeti: *Urbem Senas, unde mihi et tibi origo est, intranti Sigismondo Cesari, quod honores impensi fuerint, iam undique vulgatum est:*

26. sor: «Mikoron először Sénás városában Zsigmond császár ment vala, Drága készüléttel csuda nagy örömmel ötét fogadták vala.» —

Pallatium illi apud Sacellum sanctæ Marthæ structum fuit, supra vicum, qui ad Cophorum ducit portam:

«Szent Mártha temploma mellett egy palotát neki szerzetek vala.»

A latin mű a palota helyrajzát adja, a mit a magyar költő elhagyott.

Aeneas Sylviusnál négy asszszonyról van szó, a kik szépségük által Zsigmond császárt csodálkozásra indítják. A magyar költő csak azt mondja róluk, hogy «egymáshoz hasonlók», pedig az eredeti szépségük teljes leírását adja.

Általában igen jellemző, hogy a magyar költő az itt-ott bőven elhintett mythologiai alakokat, képeket és vonatkozásokat a lehetőségig kerülni törekszik, az ókor mondáira való czelzásokat pedig a legtöbbször elhagyja. Aeneas Sylvius a négy asszony leírá-

sánál e szavakra fakad: «Si tres duntaxat fuissent, illæ videri poterant, quas referunt Paridem perquietem vidisse». E hely hiányzik a magyar széphistóriában. Lucretia szépségének leírása egy nagy quart oldalt foglal el, mit a magyar költő öt versszakba tömörített. Csak egy-ket szóval jellemez; leírja szépségét, ruháját, magatartását, míg a latin mű sok mindenfélehez hasonlítja Lucretiát. Hasonlítja a Gracchusok anyjához, Cornéliához, hasonlítja Ortesiához, Andromachéhoz és Helenához. A történeti és mondai hasonlításokat tehát elhagyta. «Valahová térül, mindennek szemei ő reá fordittatik.» E helyet így találjuk az eredetiben: Quocunque illa vertebatur eo et oculi sequebantur astantium. Et sicut Orpheus sono cytharæ silvas ac saxa secum fertur traxisse, sic ista homines, suo, quocunque videbat, intuitu ducebat. Ott is a mythologiai vonatkozás mellőzve van.

Hasonló módon bánik el a magyar költő Eurialus leírásával. A terjengő, hosszadalmas leíró részletet, egyetlen versszakba szorítja. Lucretia szerelmi nyugtalanságának festésén is itt-ott önálló fölfogása nyilatkozik. (69. sor.) «Sem éjjel, sem nappal, a szerelem miatt elméje nem nyughatik.» A magyar szerző tehát közvetlenül a lélek állapotát, az elme nyugtalanságát tartja szem előtt, holott a latin: «nec ulla membris suis quietem dedit», csak közvetve fejezi ki azt. Sok kifakadást egészen mellőzött, mint «nova me vis in vitam trahit»; és: «iam se maritatum obliviscitur». — Midőn szerelme titkát Zóziással közli, akkor inkább bizik a német faj titoktartásában, mint épen öreg szolgájában: «Sosiam..... agreditur amans, plus nationi, quam homini credens.»

Mikor Lucretia épen az öreg Zóziással együtt van, vonul el ablaka előtt Zsigmond császár. A magyar költő nem mondja, hogy Eurialus is a császár kíséretében van, mintegy magában érthető dolognak tekintvén azt, hogy a hol a császár megjelenik, oldala mellől Eurialusnak nem szabad hiányoznia. Pedig az eredeti szöveg kiteszi: «quæ ubi adesse cognovit Eurialum». Az asszony az ablakból nézi az idegen származású vitézeket, s elragadtatásában ily szavakra fakad (131. s.): «Mindez világ szerint, ezekhez hasonlók bizony nem találtnak». E hely Aeneas Sylviusnál: Aliud est hoc hominum genus, quam terra nostra producta, semen hoc deorum est, aut cælo missa progenies.

Lucretia következő kifakadásának se találjuk a nyomát a magyarban: «Et si fama fuerit omnibus gentibus præstare Germanos:

credo subiectam Boreæ plagam ex frigore magno albedinem mutuari».

Zóziás tanácsolja úrnőjének: irtsa ki szivéből szerelmét, mely csak gyalázatot hoz házára, nemzetségére. A nő erre nem hallgat. Inkább válik meg életétől mint Eurialustól (176. sor):

«Szóla Lucretia: ha én elvégeztem, te meg nem tarthatsz engem,
Erre sok fő asszony-emberek példája vitt és vezérel engem.»

A latin mű a példákat is említi: «At Lucretia: Si quis mori constituit, prohiberi non potest. At Portia, Catonis filia, mortuo Bruto, cum ferrum sibi subtractum esset, carbones ardentis ebibit.» A következő szép hasonlat is hiányzik a magyar széphistóriában: «Ut siccus ager, qui admissio igne comburitur, si chori perflens altius flammescit, sic infelix Lucretia exardescibat».

Eurialus szívét is nyugtalanítja az ébredező szerelem, s azt mondja magában (196. sor): «Most tudom, mi légyen az szerelemnek tüze». A latin mű e gondolat közelebbi meghatározását adja: «Quid sit amoris imperium, nosti: Longi luctus, breves risus, parva gaudia, magni metus».

A 200—203. verssorok is csak a velejét közlik a latin elbeszélés megfelelő helyének:

«Illik én hozzám is, mitől magukat királyok sem óhatták,
Sem bölcs Alexander, sem erős Sámson el nem távoztathatták,
Sőt amaz igen bölcs Aristotelest is szentnek itt nem találták».

Összehasonlítás kedvéért ide igtatom a latin szöveget is: «Incassum miser amoris repugno, num me licebit, quod Iulium licuit, quod Alexandrum, quod Hannibalem: sed quid viros armatos refero? Aspice poëtas, Vergilius per funem tractus ad mediam turrim pependit, dum se mulierculæ sperat usurum amplexibus: excuset quis poëtam, ut laxioris vitæ cultorem. Quid de Philosophis dicemus, disciplinarum magistris, et artis bene vendi præceptoribus? Aristotelem tanquam equum mulier ascendit, freno coercuit, et calcaribus pupugit. Diis æqua potestas est Cæsaris. Non est verum, quod vulgo dicitur: Non bene conveniunt, nec in una sede morantur maiestas et amor. Quis maior est amator, quam noster Cæsar? quotiens hic amoris dedit operam? Herculem dicunt qui fuit fortissimus» etc..... Ennek már megfelel: «Herculesről mondják». (204. vs.) stb..... E néhány sor tisztán láttatja a magyar költő eljárását. A császárra

tett megjegyzést, mely inkább korszerű czélzás és dicséret, helyes tapintattal elhagyta. Ugyanezt követte el némely történeti vonatkozással szemben is, s Julius Cæsar és Hannibal helyett a bibliai Sámson-t cserélte be. De másrészt csak neveket említ, példákat hoz fel, mellőzve az összetartó eszmét és kapcsolatot: vajjon a hatalom s a szerelem időzhetnek-e, megférhetnek-e egymás mellett az emberi szívben? Hercules példájának a fölemlítése csak a logikai kapocs által lesz érthetővé, s e példa csak az utóbbi gondolat fölvilágosítására szolgál, tehát alárendelt szerepet játszik.

Magyar szerzőnk hát, bár a legtöbb esetben helyesen és ízléssel járt el, néhol mégis a lényegtelen alig tudja megkülönböztetni a jellemzőtől.

Az első énekben még jelentékeny számmal vannak önálló változtatások és kihagyások. Az utóbbiak közül felemlítendő egy kis epizód, a melyet magyar szerzőnk egészen mellőzött. — Eurialus ugyanis (114. vs.):

«Császár előtt állván, gyakorta szemeit az ablakra fordítja,
Kiből szerelmeiket már önnönmaga Zsigmond császár jól látja».

A latin mű a császár ezen észrevevését s következtetését szebb, lélektanilag indokoltabb jelenségből vonja: ő a nő magatartását szemléli; megfigyeli őt, a mikor Eurialus láttára önkénytelenül elpirul. «Nec Palatium petere Eurialus poterat, quin illam ex altis sese ostentantem fenestris haberet in oculis: sed erubuit semper Lucretia cum Eurialum vidit, quæ res Cæsarem dedit amoris conscium». Ehhez fűződik az a kis történet, melyet a magyar széphistóriában nem találunk meg: «Nam cum ex sua consuetudine nunc huc, nunc illuc equitaret, et huc sæpe transiret, animadvertit mutari fœminam, adventu Euriali, qui sibi quasi Octaviano Mæcenerates astabat. Ad quem versus: En Euriale siccine uris fœminas? mulier illa te ardet. Semel vero tamquam invideret amanti, ubi ad ædes Lucretiæ ventum est, Eurialo oculos pileo contextit, nec videbis, inquit, quod amas, ego hoc spectaculo fruar. Cum Eurialus: quod signi est Cæsar? Nihil mihi cum illa est. Sed hoc facere incautum est, ne circumstantes in suspicionem adducas.»

Eurialus lovának igazán mesteri leírása szintén hiányzik.

A II. ének a kölcsönös szerelmi levelezést tartalmazza. E levelek tartalmához majdnem mindenben híven ragaszkodik a ma-

gyar költő, igen kevés bennök a kihagyás, jóformán semmi a változtatás. De az eredeti műben megcsendülő szép lyrai hang, a szerelmi hév küzködő nyilvánulása, a reflexiók változatossága igen gyengén van a széphistóriában visszaadva.

Az első levél vivője egy vén asszony, ki nem a legjobb hírben áll. A mint ez Lucretia házába lép, az utóbbi ráförmed, kitiltja a házából, Eurialus levelét a vén asszony szeme láttára darabokra tépi, lábaival tapodja s «hamuba betevé». (256. vs.) A magyar költő itt nem említi, hogy a levelet meg is köpdöste: «atque consputam in cinerem coniecit». A vén asszony visszatér Eurialushoz; nem meséli el levele sorsát, hanem épen az ellenkezőjét: Lucretia bizonynyal szereti őt, mert könnyezve csókolgatta levelét. E hír után azonban azonnal eltűnik. (267. sor.) «Vénasszony kijöve, ifjú soha többszer reája nem találta.» A latin mű meg is mondja az okát, mert félt a bekövetkezendő ütlegektől. «Et abiens vetula cavit, ne amplius inveniretur, ne pro verbis referret verbera.» — A szerelmesek leveleikhez ajándékokat is mellékelnek. Lucretia gyűrűt küld: «Im egy gyűrűt küldtem.» A latin munkában több áll: «Remitto ad te annulum, quem matri meae vir dedit». Eurialus viszont (390. sor): «Te ajándékidért egy drága keresztet küldtem». Ezt az ajándékot is bővebben írja le az eredeti szöveg: «Pro tuis donis remitto auream crucem, margaritis ornatam, quae licet brevis sit, non tamen pretio caret». A 416. verssor Eurialus nagy szerelmét festi, mely akkor változik «mikor az hegyek hótól üresednek és az erdők vadaktól»: «Si possunt carere nivibus Scythiae montes, aut maria piscibus, aut feris silvae». Az 507. sor általánosítja a latin mű különös mythologiai hasonlatát: «Ura Menelaus sok őrző szemekre mert őtet bízták vala». Aeneas Sylviusnál: «Nec tam diligenter bovem Junonis Argus custodivit, quam Menelaus iusserat observari Lucretiam.»

Lucretia a leveleket «ládájába» rejti, a «latin eredeti szerint» inter pretiosa iocalia collocavit. (628. s.)

A 667. sortól:

«E széles világon már nagyobb változást ki hallhat?
Ez volt az, miről az böcs Ovidius Változásról írt könyvében
Hogy az embereket barmoknak köveknek változtatta képében,
Circe szeretőit fene bestiává tévé természetében.
Mert oly oktalanul a szerelem tüze emberekben gerjedez,
Hogy eszét elhagyván, oktalan állattól csak keveset különböz,
Megvakult elméje, megrémült ő szíve hasonló az kövekhez.»

«Quis transformationem quærat maiorem? Hoc est, quod Ovidii Metamorphosis vult, dum fieri ex hominibus aut bestias scribit aut lapides, aut plantas. Hoc et poetarum eximius Maro sensit, dum Circes amatores in terga ferarum verti cantabat. Nam ita est, ac amoris flamma sic mens alienatur, ut parvum a bestiis differat». Itt is elrejtette a magyar szerző az összetartó kapcsolatot, s a verssor végére saját eszméjét toldotta.

A 679. verssorban föloldotta a mythologiai képet: «Linquens croceum Tithoni aurora Cubile, iam diem referebat optatum»: Feltetszék az hajnal, kit csak alig vár vala.

A 808. sor. így hangzik:

«Ruháját levétvén, a kik ő nekie hív baráti valának,
Megbeszéléssel nekik hozzája szerelmét a szép Lucretiának.»

Itt azon ruháról van szó, a melyben mint búzahordozó Lucretia házába jutott. A latin elbeszélés szerint Eurialus az utcán találkozott társaival, a kik alig ismernek rá. Erről a magyar költő nem tesz említést. «Dum sic loquitur, Nisum, Achatem, Polinurum cernit, eosque præit, nec prius ab his cognitus est, quam domi fuit, ubi positus saccis, prætexta sumpta, rerum pandit eventum».

A negyedik könyv elején Pakorus pannoniai vitéz epizódja foglal helyet. «Baccarus violam in manu gestans, de auratis foliis, in cuius collo epistolam amatoriam subtilibus inscriptam membranis, absconderat: nec mirere, tradidit enim Cicero; illam Iliadem omnem ita subtiliter scriptam sibi ostensam fuisse, ut testa nucis clauderetur». E részletből igen sok hiányzik a magyarban:

«Bölcsen cselekedék, levelét felette vékony hártýára írã,
Igen békötözé, hogy meg ne tetszenék egy bokor ivolyába,
Szép Lucretiának nyujtã mikor menne leányokkal templomba.»

(862—4. s.)

Ez utolsó verssor is terjedelmesebb Aeneas Sylviusnál: «Solent matronæ Senenses ad primum lapidem sacellum divæ Mariæ, quod in Betleem nuncupant sæpius visitare. Huc Lucretia, duabus comitata virginibus et cum quadam proficiscebatur.»

A (898—9.) verssorok:

«Ezeknek gazdagnak, szegénynek bódognak nincs semmi különbségük,
Ezek a Phalaris réz bikájában is boldogságban élnek».

A magyar költő bikát említ versében, Aeneas Sylviusnál pedig lóról van szó. Az előbbi a helyes: «Hoc ego his sapientibus concedo, qui sola virtute gaudent, qui et pauperes et ægroti et in equo Phalaris clusi, vitam se credunt possidere beatam».

A 910—12-ig terjedő verssorok teljesen önállóak:

«Nem heában szokták gyakran közbeszédben magyarok azt mondani,
Hogy valamely várat senki sem ostromol, könnyű azt megtartani,
Kinek szeretője nincsen, könnyű annak mindenkor tiszta lenni».

Dromo epizódja terjedelmesebb az eredeti munkában. A 924—27. terjedő versorok:

«Mostan kell jóllaknunk, mert tudod erkölcsét a mi fesvény urunknak,
Mikor itthon vagyok, jól tudod, mint kimél tőlünk ő mindeneket,
Asszonyom jó kedvű mostan, főzet nekünk jó drága étkeket,
Menj el azért gyorsan, majd én is bemegyek, készítsd el mindeneket».

pusztán kivonata a latin szövegnek.

Eljárása mutatványául szolgáljon maga az eredeti: «Gaudendum est, dum herus abest. Melius est nobis cum domina, quam cum illo: Hæc iucunda est, et perliberabilis, ille iracundus, clamorosus, avarus, difficilis: nunquam nobis bene est, dum ille adest. Videsne ut ventres nostros iniquo castigat modo? qui semper esurit, ut nos fame cruciet, nec sustinet muscida frusta cærulei panis consumi, sed hesternum minutalem servat in mensæ, uniusque cœnæ silurnos et anguillas salsas in alteram deferret, et numerata fila sectivi porri, ne quid tangamus, signata recludit. Miser, qui per hæc tormenta quærit divitias. Nam quid stultius quam vivere pauperem, ut locuples moriaris! Quanto melius hera, quæ non contenta vitulis nos pascere, et teneris hœdis, gallinas quoque turdosque ministrat, et vini copiam melioris. I Dromo, cura, ut quam uncta popina sit».

Eurialus titkos látogatásának egy alkalommal a férj hazajövetele vet véget. — A nő, Eurialus szabadulására gondolván, férjét a pinczébe vezeti, mert «Rosália nevű faluból jobbágyok maborokat hozának»: «Venerunt tamen villici ex Rosalia, nescio quid vini portantes, optimum esse ferebant Trebeanum.» Ezen megjegyzés hiányzik a magyar költeményben. — Elmondja férjének (956. vs.): «Erősen dicsérek, de azok én tőlem meg nem költöztetésnek». A latin mű ezt szebben indokolja: «Ego præ mœstitia nihil gustavi». Férje távollétén szomorkodott, egy mindenestre furfangosabb ürügy.

«Polliceor, doque fidem, Palatinumque comitem te futurum». A magyar költő magyarországi méltóságot ígér Sosiasnak (1074. vs.), s ígérete még több helyen ismétlődik:

«Hitemre néked fogadást tészek,
Hogy tenmagadnak és maradékidnak főispánságot szerzek».

E helyen is eltérés mutatkozik: «Conventum erat, ut noctis ad horam quintam in vico Eurialus esset»:

«Azt végzék köztük, estve nyolcz óraker Eurialus ott lenne.»

Az ének végén, szokása szerint ismét általánosítja a latin személyesítést: «Mane Apollo mane, apud inferos diu! Cur equos tam cito in iugum trahis, sine: plus graminis edant. Cur tam repente Tithoni tui cubile relinquis aurora? Si tam grata illi esses, quam mihi Lucretia, haud tam mane surgere te permetteret». E részlet helyett csak e sóhajt találjuk: Oh rövid éjszaka, gyorsaságos órák, mért, hogy így siettek?

Az ötödik ének hű tükre a latin szövegnek. Az eltérések igen lényegtelenek, csak a befejezés az 1465—1506-ig verssorig egy önálló toldás.

«És megékesíté (t. i. Eurialus) vitéz kezeivel császár koronázatját». «Coronationi Cæsaris interfuit, ac ibi militiam suscepit et aureum calcar».

Csehország említését két helyen mellőzte (1338. vs.):

«Nem csak Olaszország, de mind Magyar s Német hallotta te híredet»,

«Sed et Theutones et Pannonii et Bohemii, et omnes septentriones populi tuum nomen agnoscunt». Más helyen:

«És onnét császárnak az Ferrariába és jöve Mantuába,
Több fővárosokba, és Basileába, végre Magyarországba».

«Cæsarem deinde Ferrariam, Mantuam, Tridentum, Constantiam, et Basileam secutus, ac demum in Ungariam atque Bohemiam».

A berekesztésben a vak szerelem personifikált alakját és tulajdonságait, valamint az «ellene alkalmazható gyógyszereket» írja le. Ezen részlet feltűnően hasonlít Br. Balassi Bálint «Az Dobó Jakab éneke» című XLVI-ik dalához, mely az itt előadott eszmék, különösen Cupido leírásának antithésisért tartalmazza.

Im az ismertetett, lényegesebb eltérések, a melyeken kívül

még számos a kihagyás és változtatás, ezekre azonban jelentéktelenségüknél fogva sem, de másrészt azon egyszerű okból sem lehet kiterjeszkedni, mivel az ily kutatás, végeredményében már csak az egymásnak megfelelő szavak összehasonlító eljárásánál állhatna meg. A felsorolt példák eléggé éles világot vetnek a magyar széphistóriának latin eredetijéhez való viszonyára.

I. A magyar költemény az eredeti mű tárgyához híven ragaszkodik. Az események sorát úgy közli, a mint ezt Aeneas Sylviusnál találja, csupán egy kis epizódot mellőzött; de a szerelem hangját, a beszélő személy lelkéből fakadó eszméket saját fölfogása szerint már több szabadsággal öltözteti más alakba. A gondolatmenet azért a régi marad, csak itt-ott változik a ruhája.

II. Így tesz a leírásokkal is. A terjengő, hosszúra nyúlókat rendesen egy-két versszakba szorítja, a jellemző sajátságokat kiemeli, s ezekkel rajzol. A szereplők antik neveit megtartotta. Csak Polinurus, s a többször szereplő Agamemnon neveit nem említi, a pannoniai Baccarus nevét Pakorusra, Bertas nevét pedig Bertusra változtatta.

III. Különös figyelemre méltó, hogy a mythologia alakjait, az antik világ mondáira célzó vonatkozásokat a lehetőségig kerüli. Ezt a XVI. századi költő tán nem annyira tudatlanságból tette, mint inkább az akkori olvasó közönségre való tekintetből, mert fölfogásukhoz nyilván közelebb állottak egy bibliai Sámson, egy Salamon király, mint Homeros vagy Ovidius alakjai. A mythologiai személyesítést mindenhol realis eszmékkel cseréli fel. Így Cupidó neve helyett mindig a «szerelem» szót találjuk. Előadása objectív, s a jellemzésben sem marad el eredetijétől. Bizonyos kerek szerkezetre törekszik az által, hogy műve elejére is egy-egy didactikai részletet függesztett a szerelem nagy hatalmáról; s épen e két önálló részben találunk a Balassi költeményeiben oly sokszor nyilatkozó reminiscenciák és közös vonások legtöbbszörre.

Szilády Áron mintegy ötven ily közös vonást sorol fel, s gonddal állította össze a hasonló helyeket, de azért itt-ott még akadhatni oly közös vonásokra, a melyek a rokonság mellett erősen bizonyítanak.

Vegyünk pl. leíró részletet. Lucretia szépségét állítja elének a következő vonásokkal:

«Haja aranyszínű, —

Szemöldöke néki kézzímódra hajlott, szeme fekete vala,

Orra szép igyenes, teljes rózsaszínű piros orcája vala.
Klárisszínű ajka, fehér apró foga szép kicsin szája vala.
Örvendetes szava stb.».

Szilády összehasonlítja e leírást Balassi XXXVII. költeményének 8. sorával:

«Horgas kézijamat adtam szemöldökibe».

összehasonlítja továbbá ugyanazon költemény 12. sorával:

«Gyöngyszin apró fogát neki tüle megnyertem»

végül felhossa az LI. költemény 12. verssorát:

«Szemében nyila, s felett ija vonva áll».

De a leírásnak nemcsak egy-egy vonását, hanem úgyszólván az ott bemutatott egész képet találjuk a XXXIII. költemény 30—34. verssorában:

«Látván minapi napon hajad aranszínű voltát,
Kaláris szabású ajkid édes mosolygását,
Gyönyörö beszédednek hallám zengő szavát,
Álmélkodva csodálám rózsaszín orcádat».

Ehez hasonló leírást tartalmaz a LX. ének 12—14. terjedő sorai:

«Aranszínű haja,
Mintegy gyöngy az foga,
Tiszta mézzel foly ő édes szava»,

és az LVI. költemény 7. sora:

Rózsát jegyez orcád,
Kláris kis szép szád,
Mézet ereszt beszéded.

Egy másik helyre, a széphistória 125. verssorára vonatkozólag:

«Gyakran gondolkodik, kinek nagy szerelmét bátran megjelentethné,
Mert az titkon való láng az ő elméjét sokkal inkább égetné».

Szilády a XL. vers 11. sorát idézi:

«Reád gyúlt szerelmem titkon éget engem keseredett elmémben».

Az előbb idézett helynek azonban inkább felel meg az LVI. költemény 19—21. sorai:

«Szivem nagy szerelmét s titkon felgyúlt tüztét jelenteni nem merem,
Mert ha megjelentem, nagy tüzemmél féltem hogy sokat eszit veszttem,
Ha pedig titkolom csak magam fogyatom, mert belső tűz vesz engem».

A Szilády által említett verssor az eredeti helynek csak a mellékeszméjével azonos, míg a másik idézet a tulajdonképi értelmet, az egész gondolatot tükrözteti vissza.

A következő helynek is (140. vs.):

«Megvallom tenéked felgerjedett tüzét ehhez nagy szerelmemnek»

inkább felel meg a XXXV. költemény 4. verssora:

Szerelmemnek nagy tüze,

Hogy bennem meg felgerjede,

mint Szilády szerint a IV. költemény 2. verssora:

«Szivemben fölgyúladt szerelemnek tüzét».

A széphistória kezdetének (1. sor):

«Sok erős férfiak, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek».

Szilády szerint megfelel a XXX. költemény 10. verssora:

«Bölcsnek vitézeknek jóvát ő megbírta».

Hasonló eszmét tartalmaz a XLVI. költemény 4. és 5. sora:

«Czászárok királyok vannak hatalmában,

Bölcsek jó vitézek járnak udvarában».

A 3. verssorhoz:

«Országok pusztultak, városok és várak mind földre letörtettek».

hasonlít a XLVII. költemény első sora:

«Idővel paloták

Házak erős várak

Városok elromolnak».

S tán még több *hasonlóságot* lehetne fölmutatni. A Szilády Áron által összeállított közös vonások a rokonság kétségtelen bizonyítékai. A rokonság kimutatásától a szerzőség végleges megállapításáig ugyan még nagy tere nyílik a kétkedések s irodalmi vitáknak, de a kinek Szilády nézetét megdönteni szándékában áll, annak objectiv bizonyítékokkal fel kell lépnie, s a ki ily bizonyítékok után akarna kutatni, az tán hamarább a Szilády nézetét megerősítő, mint azt valóban megingató okokra fog akadni. A mai irodalomtörténetíró a széphistória mellett Balassi Bálint nevét is fogja említeni, és ha Szilády állítása nem is föltétlenül bizonyos, mégis alaposan indokolt következtetés.

«Eurialus és Lucretia» verselésében nem nyilatkozik oly

elénkséggel azon kifogástalan és jellemző rhythmus, a melyet Blassi Bálint költeményeiben csodálnunk kell. Itt-ott alig vehető észre nyilatkozása, míg néhány helyen határozottabban és élénkebben lüktet, főleg ott, a hol a szenvedély erősebb hullámokat vet. A rímelés is igen sok helyen gyarló, untató; az elbeszélő stíl is néhol száraz, az ízetlen krónikák hangján szóló, emelkedettség nélkül. De azért szép helyekben, költői és változatos nyilatkozásokban nincs hiány, sőt egynehány sajátosága e széphistóriát még a 200 évvel utóbb írt poéma fölé is emelik.

Mily egyszerű és mégis szép, mily találóan árnyékoló szavak jellemzik a Lucretia és vén szolgája között folyó párbeszédet:

«Uram háza-népe, és jámbor szolgálai tőled el nem távoznak;
Ha ezek hallgatnak, az kövek is reád és az ajtók kiáltnak.
Felele az asszony: Azt igazán mondd szerelmes atyámfia,
De az uralkodó megdühödt szerelem szívemet háborgatja,
Tudván az gonoszra akaratom ellen hanyatt-homlok indítja.
Nagy sokat magamban róla gondolkodtam ellene tusakodtam,
De nem volt mit tennem, fejemet immáron alája hódoltattam,
Kérlek ne hagyj engem, légy segítség ebben, a mit most reád bízam».

Vagy pedig Eurialus szerelmi vallomása:

«Az te nagy szépséged, kedves ékességed most megfogott engemet,
Már te rabod vagyok, fényes szemeidtől mert én megköztöttem».

Vagy:

«Szépség és bölcsesség, jó erkölcs ékesség szerettetnek tégedet.
Mondjad az köveknek hogy változtassák meg az ő természetöket.
Fordítsd meg vizeknek folyását, úgy én is elfelejtlek tégedet.

Mikor a fényes nap ő keleti felé az égen visszafordúl,
Mikoron a hegyek hótól üresednek és az erdők vadaktól,
Az én szerelmem is elidegenedik akkor Lucretiától».

Sokszor használ *synonymákat*, a melyek változatosságot kölcsönöznek beszédjének: Párisnak szerelme Priamus királynak birodalmát *elveszté*, Tróját *eltöreté*, Hectort *levágotá*, királyt is *megöleté*.

Jelzői is találóak, olykor valóban mesteriek. A vén szolga mondja pl.: «Az én gondban fáradt vén fejemért szólok». Néha több jelzőt használ egy tárgy előtt; pl. vig nemes erkölce; — felkölt piros hajnal csillaga; szép könnyű pej lován; — klasszikus emberek nevei előtt rendszeren a «bölcs» megtiszteltető jelzőt használja: bölcs Alexander, bölcs Aristoteles, bölcs Aristophanes. Elvértve középírmek s alliterációk fordulnak elő, pl.:

Bezzeg nagy bolondság volt akkor én bennem ; —
 Szárnyas a szerelem félek veled együtt, hogy elkezd repülleni ; —
 Micsoda tégedet hozott én házamhoz ; —
 Törődött is vagyok teherviselésre, —
 Mikoron az hegyek hótól üresednek ; —
 Sokat ő ellene szoltam szidalmaztam ; — stb.

E szép elbeszelés úgy látszik csak négy kiadást ért. Az 1592-iki Kolozsvárt az Óvárban nyomtatott kiadás a legtöbbek véleménye szerint nem az első kiadás. Címlapját egy rajz ékesíti, mely Eurialus és kedvesét boldog együttlétükben ábrázolja ; vignettának pedig egy lovagló dalia képe van csatolva, tán a távozó Eurialus.

(Vége következik.)

Ifj. MATIRKO BERTALAN.

GRILLPARZER DRAMÁINAK ELSŐ MAGYAR FORDÍTÁSAI.

II. Az Ósanya, Petrichevich Horváth Dánieltől.

Grillparzer ifjúkori első drámája, az Ahnfrau, mely megjelenése idejében magával ragadta Bécs színházi közönségét, magyarul az Ósanya nem egészen találó címe alatt több évvel később jelent meg a magyar Sapphonál. A borzadályosnak kedvelése, a lovagkorban játszó drámák iránt érzett szokatlan rokonszenv hihetőleg régen kedvet kelthetett magyar színészeinknél, hogy az ő közönségüknek is bemutassák egyszer már ezt a csodálatos, idegrázó rémdrámát, mely szokatlan izgatottságban tartotta évek óta a német színházak látogatóit, de a kik kifogyhatatlan lelkesedéssel nézték véges-végig mindig az Ahnfrau előadását, s a kísértetjárás borzalmaiban ép oly gyönyörűséget találtak mint egy végzete által sújtott ember tehetetlen küzködésében. A világrázó események befejezte után polgárius nyugalomra tért társadalomnak szüksége volt olyan idegizgató dologra, hogy a szent szövetségnek az örök békét hirdető eme szélesendes napjaiban legalább a színpadon lásson olyasmit, a mi érző idegeit szokatlanabb mozgásba hozza. A verses forma hihetőleg nagy akadályát képezte az átültetésnek éppen egy oly korban, midőn a színészet inkább kedvezett a lapos

prózaíságnak meg a fordítók kellő gyakorlatát sem segítette elő a színpadnak a kötött nyelvezet iránt mutatott szeretete. Végre egy cs. kir. főstrázsamester *P. Horváth Dániel*, nagyobb katonás bátorsággal, mint költői önérzettel hozzá fogott e kedvelt darab lefordításához s miután fordítása sikerét a magyar színpadon is alkalma volt tapasztalhatni, néhány évre első előadása után ki is nyomattatta.*) A magyar színészet nagy hasznát vette e fordításnak és pl. az erdélyi színészet műsorán többször ott találjuk már 1822 óta (hihetőleg a kézirat alapján előadott) Ősanyát, de ma valósággal megdöbben nemcsak költőitlen döcögéseivel, hanem főkép botlásainak, sokszor föltűnő érthetlenségeinek nagy számával is. P. Horváth ragaszkodott az eredetinek versformáihoz, de a költői magyar nyelvben való járatlansága oly szembeszökő, hogy merészségét alig tudjuk egyebbel menteni azon jó akarathál, a melylyel a magyar színészetnek szolgálatot akart tenni.

Mily jellemző a korra ez a fordítás! Az irodalom, mely eredetiek szűkében ilyen fordításokkal is szolgálta a magyar színészet ügyét, hogyan válhatott gondos nevelőjévé a szegény vándoroknak, kiknél a tiszta lelkesedés, az ügy őszinte szeretete, a hazafias lelkesülés tüze pótolta — a hogy tudta — a tanultság hiányát? A nyelv tudásának minő fokán állhattak íróink, midőn még nyomda alá adott fordításaik is telvék magyartalanságokkal és minő önteltség vezette egynémelyiköket, midőn nem állottak tanítókül föllépni, újítani, fitymálódni, holott a tanító mesterre legelőbb ők szorultak? Lehetetlen el nem mosolyodnunk, midőn az Ahnfrau magyar fordítójának, báró Jósika Jánoshoz, Erdély kormányzója «fő-elölölőjéhez» intézett előszavában a következőket olvassuk: «megkivánom bizonyítani azt, hogy Anyanyelvünk nem oly mostoha, vagy szegény, hogy az író magát más nyelvekkel hasonlólag, eredetiképpen ki nem fejezhetné; ma midőn olly nyomtatványok jönnek kezünkbe, hogy az abba előjövő közönséges levelezésnek [?] értelméhez bajosan juthatnak azok is, kik születte Anyanyelvünket nem csak értjük hanem tudjuk-is». Még különösebben hangzik, hogy a fordító *hivatalos védelem alá akarja helyezni a magyar nyelvet!* «Azon esedezem — írja alább — vegye Extzellenciád

*) Az Öss-Anya. Szomorú játék 5 Felvonásban, Grillparzer után írta (!) *Petrichevich Horváth Dániel* cs. kir. fő-strázsamester. — Pesten P. Trattner János Tamás betűivel és költségével 1824. 8-r. 134+VI lap.

kegyes pártfogása alá eredeti Anyanyelvünk védelmét, és *legalább Édes Hazánkba csak azon szókat engedje az újítások közül sajtó alá jönni, melyeknek az eredeti nyelv Ethimológiájával bár mi kevés atyafiságát találni lehet*, mert így bizonyosan minden maga nyelvének tudásával neveltetett Magyar érteni fogja azt. Hatalmas Paizsra talál Anyanyelvünk az Extzellenciád bölcse védelme alatt.»

Ez a hivatalos védelem sokat jelentett volna, de nem abban a formában, a melyikben Horváth óhajtotta. Ő csak az új szavaktól óhajtja Erdélyt megvédve látni, pedig mennyivel okosabb dolgot kíván, ha a nyelv hivatalos támogatását kéri a közigazgatásban s főleg a társaséletben éppen a főkormányzótól, ki mind a két téren az első szerepet vitte Kolozsvárott. A Wesselényiek, Telekiek társaséleti példája nem volt oly általános hatású, hogy Kolozsvár nem szorult volna rá főkormányzóinak hivatalos pártfogására is.

Jellemzőnek mondtuk e fordítást Erdély azonkori irodalmi viszonyaira figyelemmel; jellemzőnek előszavát, mely írója szűk látkörét mutatja: megfélekedzván a nagyobb nemzeti érdekről a kisebb jelentőségű nyelvi érdek mellett. Pedig ha igazságosak akarunk maradni, legalább azt az egy érdemet nem tagadhatjuk meg tőle, hogy tudni látszik azt, hogy a mit ad, az nem lép föl egy műfordítás nagy igényeivel. Ha nem is mondja ki nyíltan, hogy a magyar színpad műsorának akar vele szolgálatot tenni, első előadásának (1822) és megjelenésének (1824) évei ezt bizonyítják. Ekkor kezdte meg a kolozsvári magyar színészet első igazi aranykorát. Állandó színháza már 1821-ben megnyílt s Erdély magyar színészete olybá tűnt elő mindenkinek, mint a mely a német színészettel való küzdelemben mint győztes került ki. P. Horváth D. ott volt a legbőkezőbb adakozók sorában 1814-ben s az ő Zrinyi-fordításával (és nem a Szemeréével) nyitják meg Erdély főurai 1821-ben a kolozsvári új színházat, 1824-ben ő is egyike a színház bérlőinek — mind oly okok, melyek a mellett szólnak, hogy fordításával első sorban a kolozsvári színpadnak akart szolgálatot tenni.

Az 1822. évi január 15-iki színlap úgy hirdette az Ős Anyát mint *«Egy Nagy Remek Új Szomorú Játékot»*. Kétség nem fér hozzá, hogy ez az Ahnfrau *első* előadásának színlapja, mert ellenkező esetben nem mondja *új* darabnak és nem teszi a *«Negyedik Abonnement»* első számául. De a színlapon meglévő *«Jelentés»* is mellettünk bizonyít, mert ahhoz hasonló tájékoztató megjegyzéseket csupán először előadott daraboknál tettek. Ez a Jelentés ekké-

pen ajánlja az új darabot: «*Ezen szép Játék, mely más nyelven oly nagy dicséretet nyert, és érdemel is, minden kétség kívül arra is méltó, hogy a Nagy Érdemű Publikum meg tekintse, arra igyekezvén a Társaság, hogy kötelességit pontosan teljesítvén, meg elégedést nyerjen.*»...¹⁾ Az első előadás nagy sikerére abból következtethetünk, hogy 1822 május 28-án régi szereposztással ismét találkozunk e darabbal a kolosvári színen és a szinlap a következő önértékes sorokat tartalmazza: «*Az ilyen Játékok határozzák meg a' Szín Játtzó fontosságát a' maga hivatalában; ritkán jöhetnek ilyenek elő, annál méltóbb a megtekintésre.*» (L. az idézett gyűjtemény 71. sz. szinlapját.)

Az Ősanya előadásainak még egy kolosvári szinlapja maradt ránk 1823 február 20-áról, mely annyiból érdekes, hogy Jantsó Pál, a zsörtölödni szerető szigorú kritikus-színésznek ezt a megjegyzését is ránk hagyta: «Jól adták». Nagy szó ez tőle, a ki nemcsak kitűnő színész volt, de egyuttal a legszigorúbb ellenőrzője társai actori ügyeskedéseinek.²⁾

Szinlapok hiányában nem vagyunk képesek későbbi előadásairól beszámolni. De elhihetjük az idézett szinlapok magasztalásai alapján, hogy az erdélyi színészet legkedveltebb darabjai közé tarthatott. Pedig a fordítás határozottan gyöngé, néhol botránnyosan rossz. P. Horváth D. mentségére legyen mondva, hogy mint fordító nem áll egyedüli bűnös-ként az irodalomtörténet ítélő tanácsa előtt. Hiszen oly bő alkalma van a kutatónak megbotránkozni még a Kotzebue lapos prózájának a magyar fordításain a 20-as és

¹⁾ L. a Kotsi Károly kolosvári ref. coll. tanár által az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek ajándékozott szinlapgyűjteményt 1821 és 1822-ről, 31. sz. a. — Az első szereplők ezek voltak:

Gróf Borotin	---	---	---	---	---	Udvarhelyi.
Bertha a' Leánya	---	---	---	---	---	Udvarhelyiné.
Járomir	---	---	---	---	---	Czelesztin.
Günther Vár-nagy	---	---	---	---	---	Ifj. Székely.
Bolezláv	---	---	---	---	---	Göde.
Valter	---	---	---	---	---	Elekes.
Kapitány	---	---	---	---	---	Farkas.
Ős Anya	---	---	---	---	---	Borbára.

²⁾ L. a Jantsó-féle szinlapgyűjteményt 1822—1823-ból a kolosvári Múzeum-Egyesület könyvtárában 44. sz. a. A főszereplők a régiek. *Günther* ezuttal Kemény, *Valther* Éder és az *Ősanyát* Sz. Susánna adta. — A szinlap legfelül «NAGY TRAGÖDIÁ»-nak hirdette a darabot.

30-as évekből is. Egynémelyikök oly silány, hogy ma már hasonlóra a legutolsó vidéki újság sem pazarolná a nyomdafestéket. Hajlandóbb vagyok bámulni P. Horváth azon merészségét, a melylyel Grillparzer lendületes, költőiségtől duzzadó (bár néhol dagályos) nyelvezetének kötött nyelven való visszaadásától előlegesen sem riadt vissza; hajlandóbb vagyok elnézni gyöngéit, mert szolgálatot tett a magyar színészetnek, a helyett, hogy ma már mint irodalmi értéken aluli munkát figyelemre méltónak se tartsam. Ha a szigorú mérték alkalmazása valakit ingerelni találna, tekintse meg az Ősanya mellett megjelent egyéb drámafordításainkat s ekkor azt a színvonalat mélyebbre fogja szállítani, a melynél nálunk az idétt az irodalmi számbavehetőség kezdetét veszi. A 20-as évek szegényes irodalmi viszonyai közepette ez a fordítás még komoly figyelmet érdemel, ha másért nem is, de azért mindenesetre, hogy akadt magyar író, a ki a szomszédnép drámairodalmában az avulni kezdő, de hódításra még mindig képes Kotzebue mellett egy ujonnan föltűnő tehetséget is észrevett, kit első műveinek ifjai tüze, megkapó elevensége, költőisége és szinszerűsége az elsőrangú drámaírók sorába emelt s alkalmúl szolgált neki arra, hogy egy kis hivatal lenyűgző mindennapiságából kiragadtassék, módot nyújtván neki, tehetségeit méltóbb helyen érvényesíthetni.*)

Nem tudtuk annak valódi okát kikutatni, vajjon miért jelent meg előbb a sokkalta nehezebb Sappho a magyar színpadon az Abnfraunál, mely 1817-ben január 31-én került először színre óriási hatás mellett az An der Wien-színházban. Egy új irányt vitt a színpadra, mely ezenfelül egyesítette magában mindazt, a mit az előbbi korok lovagdrámái közkedveltségűvé tettek. Laube szerint Grillparzer Muzsájának e zsenge terméke duzzadoz a drámaírói tehetségtől és Schiller ifjúkori darabjait kivéve nincs szerinte a német drámairodalomban egy mű sem, melyre a főttebbi jellemzés ily teljes mértékben illenék. A magyarországi német színészet sietett műsorába fölvenni és egy évre a bécsi siker után Pesten is adták a városi nagy színházban (1818.). Tévednénk azt állítván, hogy e regényes rablótörténet hajmeresztő borzalmasságai iránt hiányzott a magyar színházak közönségénél a kellő fogékonyság.

*) V. ö. Grillparzers Sämmtliche Werke in zehn Bänden. 2-te Ausgabe. Stuttgart 1874. Laube bevezetését és jegyzeteit az I. kötethez és Gr. Önéletrajzáat.

Ellenkezőleg. A magyar történeti tárgyú szindarabok mellett éppen az odakünn divatját múlni kezdő lovagdrámák hatottak még a legjobban. Azért lehetségesnek tartjuk, hogy már előbb is létezett az Ahnfraunak egy magyar fordítása, mely nyomban az első siker után készülhetett. Sejtésünket támogatni látszik az az adat, hogy az Ősanyát 1836-ban nem P. Horváth szövege, hanem valami «Vass István fordítmánya» szerint adták elő nagy hatással, szép számú nézők előtt Budán.¹⁾ Ki volt Vass István, mikor készült e fordítása, versekben készült-e vagy prózában, nem dönthetjük el határozottan, mert fordítása kéziratban maradt s mint ilyen elkallódott a magyar színpad nem egy érdekes darabjával egyetemben. De elsőbbsége mellett szól azon adat is, hogy Könyves az Ősanya fordítói közül első helyen nevezi meg Vass Istvánt s csak utána P. Horváthot.²⁾ Nem lehetetlen az sem, hogy miként a múlt század végével Schiller nagyon divatos Haramiáit Pesten Darvas és Kolosvárott Bartszai, a Formenterai Remetét Kotzebuetól Verseggy és Boér egyidőben és egymás tudta nélkül fordítják le, akként készülhetett az Ősanyának közel egyidőben két fordítása, az egyik a magyarországi, a másik a kolosvári színtársulatok számára. Egy dolgot kétségtelenül bizonyít ez a kettős fordítás, azt t. i., hogy az Ahnfrau magyar színre hozatalával nem akartak késni éppen a színházi közönségnek jól ismert izlésére figyelemmel.³⁾

Ma már eredetiben is, még olvasmánykép sem igen lehet élvezni Grillparzer ezen drámáját, a színpadról a meiningeni színészek minden mesterkedése daczára is nevetséges hatást gyakorol — mikor helyzetei, jellemei mind azon a határon vannak, hol a carica-

¹⁾ A főszemélyek ezek voltak Borotin: Megyeri. — Bertha: Lendvayné. — Jaromir: Bartha. — Kapitány: Fánccsy. — A tudósító szerint Bartha elemében volt «s dicséretessen bizonyítja be ilyes szerepekre igen alkalmas voltát». L. a Honművész 1836. évf. 66. sz.

²⁾ Játékszíni Koszorú 1834. 165. lap.

³⁾ Már 1819-ben így ír Desewffy Kazinczynak: «Megint második próbatételét olvastam Grillparzernek t. i. Sapphóját. *Mily remek fej! mily görög lélek!* Ugyan olvasd az Ahnfraut és Sapphót, meglásd, nem lehet lángolóbb képzést józanabb észszel és igazb érzéssel párosítani. Igazsága van Lichtenbergnek, hogy ha nincs is hazabelieinek egyéb geniejek a széptudományokban és mesterségekben, meg van a régieket mimelő genie.» [V. ö. Irod. Hagy. II. k. 472 lap.] Látszik e nyilatkozatból, hogy Gr. első drámái nemcsak a színpadról, de mint olvasmányok is nagy hatást tettek nálunk az irodalom szónívó embereire is.

tura kezdődik. Ha tetszett a huszas és harminczas évek közönségének, ezt a korszak iránya igazolja, mely a borzalmas iránt vonzalmat érzett és az élet köznapi laposságával szemben a romanticizmus túlzásaiban keresett némi kárpótlást. Az Ahnfrau meséje megítélésénél ép oly kevésbé alkalmazhatjuk a mai kor ízlését, mint a magyar fordítás fölületességeivel szemben a mai kor szigorúbb mértékét. A cs. kir. főstrázsamester jó igyekezetét tehát ne kicsinyeljük. Fordítása ha másra sem volt volna jó, mint hogy egy új drámaírót ismertetett meg — bár fogyatékos alakban — a magyar közönséggel, már ezt is szembeszökőbb érdeméül tudhatjuk be egy oly korban, midőn a magyar színpad csaknem alásüllyedt a Kotzebue-féle ízléstelen silányságoknak apadni nem tudó pártolása folytán.

BAYER JÓZSEF.

PLATO SYMPOSITIONJA ÉS AZ AKADÉMIA.

Az érdeket, melyet Plato mint író és bölcsező költ, növeli az a dicsfény, mely őt mint az Akadémia megalapítóját környezi. Általában mindenki, ki az akadémikus (a mi terminusunk szerint «egyetemi») élet szabad- és lélekemelő légkörét tapasztalatból ismeri, már csak az eszményre való törekvéseért is tisztelettel fog gondolni az akadémiának történetileg első megjelenésére, az athénei akadémiára. A kik neveléssel foglalkoznak, azokat több ok is indítja erre. Az akadémikus élet u. i. a nevelői tevékenység koronája, és a törekvés az igazság megismerésére, a lelkesedés minden szépért és jóért, a mi ma is a felsőbb iskola célja, már azon férfiaknál is, kik Plató köré gyülekeztek vala, a közösség legerősebb köteleke volt.

Legyen szabad tekintettel e körülményre Plató tisztelőit Sybel Lajosnak művére: «*Platons Symposion ein Programm der Akademic. Marburg, 1888.*» különösen figyelemztetnem. A mű Plató párbeszédeinek gyöngyét, a Symposiont, melynek az összes platói művek közt időrend szerint is legtöbb joga van rá, hogy első iratnak vegyük, melyet Plató mint az Akadémia feje s ha ez igaz, első sorban akadémikusai számára írt» (id. mű előszava), veszi gondos, mélyreható elemzés alá s teszi ezt, mint czíme is mutatja, különös tekintettel az Akadémiára. «A szerző célul tűzte ki magának a párbeszédnek (Symposionnak) eredetét és célját a

lehetőség szerint, mindenesetre azonban tartalmát és szerkezetét (Aufbau) feltárni.» (U. o.)

Nem helyeselhető ugyan, hogy a szerző ott is állít fel hypothesiseket, hol a kellő alap hiányzik, vagy hol a tudomány egész nyugodtan lemond róla, hogy valamit megállapítson. A szerzőt ezen törekvés igen gyakran viszi tévútra; sokat talál a párbeszédben, a mi nincs benne, és sokat másképp magyaráz, mint azt az elfogulatlan olvasó értelmezi. E hiányait a kritika kiemelte. Azonban a hol kétséget is támaszt, ott is tanulságos; a hol összehasonlításai, egybeállításai mesterkélték, nem meggyőzők, ott is gyönyörködtetnek, s az a meleg hang, mely az egészen átvonúl, bár nem kis mértékben árt a mű világosságának, érthetőségének, magával ragadja a tájékozottabb olvasót s élénken ecsetelt képei odahelyezik az Akadémia platánfái árnyába.

A nélkül, hogy a szerző gondolatmenetét, merész, de szép combinációit vázolni akarnók, csupán egy megjegyzését hozzuk fel, mely véleményünkkel megegyez. A párbeszéd egyes személyeinek jellemzésénél azt mondja a szerző: «Valóban nincs az ókor művei közt egy irat sem, mely oly tartalmas lenne, mint a Symposium. Csak lenne valakinek ereje, mindazt kiemelni belőle, a mi benne le van téve.» (I. m. 108 l.) Ezt pedig azért hozzuk föl, mert úgy véljük, hogy a szerző a mű gondolatainak vázolásánál és fejtegetésénél egy fontos mozzanatot nem érvényesített kellő módon, mely különösen azon feltevésnél, hogy a Symposium az Akadémia programját tartalmazza, nem csekély értékű s azokra nézve is, kik neveléssel foglalkoznak, egyaránt tanulságos és örömdetes. A nélkül, hogy állíthatnók, hogy Plátónak műve megírásánál főczélja lett volna (mert ezt kimutatni lehetetlen), mi a műben *a legáltalánosabb értelemben vett nevelői tevékenységnek* különösen az akadémikus életre alkalmazható *eszményképét találjuk*, mely feltevésünket a plátói mű alapgondolatainak rövid vázlatával kísértjük megigazolni.

A mű címe is mutatja, hogy ἔρωσ-ról szól. Sybel a németben (Id. m. p. 61.) a «Wunsch» szót javasolja e fogalom megjelölésére, bár az — *azt hiszszük* — az eredeti erejét, állandóságát és bensőségét nélkülözi. A magyarban a szó fordítása annál bajosabb, mert mind a «szeretet» mind a «szerelem» sokkal korlátozottabb szűkebb értelemmel bírnak; vigasztaljon azonban az, hogy a Plátó-féle ἔρωσ-szal egyenértékű szóval talán egy nyelv sem bir. A pár-

beszéd folyamán hat szellemes férfiú mondja el egy «vendégség» alkalmával nézeteit az ἔρως-ról; dicsőítő beszédek sok megragadó részletet tartalmaznak, különösen az Aristophanesé; de hogy Plátó felfogását voltaképp csak azon beszéd tükrözteti vissza, melyet Sokratesssel mondat el, arra bizonyára nem szükséges külön érveket keresni.

Ki ne hallott volna ú. n. plátói szerelemről? Mennyi visszaélést kell e szónak elszenvednie, s mily tájékozatlanságot árul el a híres elnevezésnek leggyakoribb alkalmazása. Költőileg s egy-szersmind philosophiai felfogással festi a nagy író ez érzelmet «Phædrus»-ában is; oly írónál is, kiknek az sokkal inkább tárgyuk, alig találni a «szerelem»-nek szebb és mélyebb elemzését. De még komolyabb s ha lehet mélyebb ez elemzés a Symposionban. A Phædrusban a kiinduló pont metaphysikus — magok az elemző rajzok lélektaniak, a Symposionban a kiinduló pont lélektani, a rajzolás iránya azonban ethikus. Kitűnik ez azon beszéd gondolatmenetéből, melyet Sokrates tart az ἔρως-ról, s melyben, mint fönnebb említők, Plátó felfogását kell látnunk.

I.

Az ἔρως *tárgya* általános felfogás szerint az, a mi valóban (τῷ ὄντι) szépnek, gyöngédnek, tökéletesnek, boldognak mondható. A szerető a szépet akarja bírni, vele a jót, hogy boldogsághoz jusson. Ha e törekvés a boldogság után közös is minden emberrel, azért nem lehet mondani, hogy mindenki az igaz ἔρως birtokában van. Az eset ugyanaz, mely a ποίησις-nál is fennforog. A szó általában alkotást jelent, és különösen mégis csak a költői alkotást. Így kell szűkebbre szorítani az ἔρως fogalmát is, s ekkor azt csak a jóra lehet vonatkoztatni. Az igazán szerető a jó után törekszik, azt akarja bírni és pedig örökre. De e birtok nem meríti ki az ἔρως célját, hozzájárul még a nemzés és pedig úgy a test mint a lélek tekintetében. A szerető vágyát tehát az, a mi testileg szép vagy lelkileg jó, magában még el nem oltja, ezt eszközli a nemzés a szépen vagy a jóban. S mi e nemzés? Nem egyéb, mint valami folytonosan levő és halhatatlan a halandó számára, ezért az ἔρως nem egyéb mint ösztön a halhatatlanság után. (Symp. 204. c.)

Ez ösztön minden élő lénnyel közös. Nemcsak az emberek-nél találjuk, a kikenél utoljára a megfontolásból lehetne leszármaztatni, de a természetben is, pl. az állatoknál; ezekben is kíván a

halandó természet halhatatlanná lenni, mi csak úgy lehetséges, ha az öreg helyébe ifjú támad. Ugyanez történik az emberi életben is, épp úgy a testben, mint a lelkiben. A test is és a lélek is nem keveset veszítenek az idő folyamán, hogy azt újjal pótolják. «Mert ez a mód, a mely szerint minden mulandó fenntartja magát, nem az által, hogy teljesen ugyanaz maradna, mint az istenség, de az által, hogy a mulékony és öregedő valami újat hagy hátra a maga neméből.» S habár így az égből és a halhathatlanoktól származó ἔρως, mely egyaránt öröksége a halandó természetnek és a halhatatlan szellemnek, mindent éltet, mindent a halhatatlanság után való erőteljes vágygyal eltöltve, lévén így az élő világnak általában fenntartó elve: igazibb értelmében a szó mégis csak az emberre vonatkozik s itt is vannak fokozatok.

(Symposion 208. E.) A kikkél a nemzési ösztön a testre vonatkozik, azok a halhatatlanságot gyermeknemzés által iparkodnak elnyerni, ez az ἔρως legalacsonyabb foka; de mégis annak nevezendő az indulat, a törekvés, mert a gyermeknemzés által akarnak magoknak emléket és boldogságot szerezni minden időre. Igaz ἔρως azonban csak azoknál van, kik lelküket érzik terhesnek bölcsességgel és erénnyel. Ez ἔρως általában a szónokok, költők és államférfiak tevékenységében nyilatkozik; szavaikban, tetteikben emberfeletti hatalom szólal meg, mely a hallgatót és a szemlélőt megragadja s megtermékenyíti.

(209. E.) De szűkebb, szerényebb körben is működik az ἔρως. A nemzés isteni vágyától eltelt lélek, midőn ideje beáll, körüljár, keresve a szép lelket, melyet megtermékenyítsen, s ha egy szép testben «szép nemes lélekre talált, mindkettőt egyesülten rendkívüli szeretettel karolja át, s ilyen számára azonnal rendelkezik bőven szóval az erényre s arra vonatkozólag, mivel kell egy jó embernek foglalkoznia, s mit tennie, és oktatni kezdi őt». «A meny nyiben így jelen- és távollétkor rá gondol, közösen neveli vele a nemzettet, úgy hogy az ilyenek sokkal nagyobb közösséggel bírnak egymás közt, mint a milyen a gyermeknemzés által támadhat, és szilárdabb barátsággal, mivel szebb és halhatatlanabb gyermekeik vannak.»

Ha e tevékenység számára nevet keresünk, azt hiszem, nem tévedek, ha azt a nevelés szavával jelöljük meg. Mindenek előtt ki kell jelenteni, hogy nem értjük ez alatt az iskolaszerű nevelői működést. E nevelő és e növendék vonásai nem felelnek meg a mi

fogalmunknak a tanítóról és a tanulóról; sőt sokban ellentétet is találunk. Plátó a nevelő lelkületét vizsgálja s rajzolja, bennünket a nevelésnél a növendék érdekel; Plátónál a nevelő maga keresi maga számára a növendéket, a mi nálunk megfordítva áll; a növendék nála szép külsejű is s úgy látszik korban nem áll távol a nevelőtől. Azonban a szép külső említése nem ejthet tévedésbe, ha a καλοκαγαθία hellén fogalmára gondolunk; a korkülönbség sem fontos; a nevelői tevékenységnek épp a legszebb példáját kereste ki a szerző, s az, hogy a nevelő maga választja növendékét, szintén nem akadályozhat bennünket abban, hogy az ἔρως-nak fent jellemzett legfelsőbb fokában a nevelői tevékenység forrását felismerjük.

Az isteni szikra, melyet lelkünk a más világról hozott, a mondotak szerint legszebb, legtermékenyebb lánggá fejlődik, midőn egy más lélekre irányozva, azt megvilágosítja, melegíti és lángra gyújtja. Az igazán szerető lélek érzi magában a vágyat, hogy magát közölje, többet, hogy magát egy más lélekbe bele oltsa, mintha félne, hogy magára hagyatva és magába zárva a szomorú halált nem kerülhetné ki; ellenben az által, hogy magát egy őt befogadó lélekben megvonja, a halállal örökre bátran daczolhat. E nemzés, e nevelő önközlés, önátadás gyönyört szerez minden más gyönyörök felett: örvendő feszültséggel szemlélik, mint fejlődik a közösség gyümölcse; a kölcsönösség érzete a nevelő és növendék közt erősebben köt, bensőbben és ellenállhatatlanabbúl, mint más kötelékek, a mennyiben az így egybekötöttek, együtt léven vagy távol egymástól, a legszebb összhangban vannak.

Így körülírva Plátó gondolatait, lehetne-e a nevelés szebb apotheosisát megalkotni annál, mely azokban van? Az emberben élő isteni rész — úgy véli Plato — halhatatlanság után készíti őt törekedni, s egy más lélekben való nemzés által érvényesül. A halhatatlanság utáni vágyat a személyes mulandóság érzete kelti, mely elviselhetetlen, de e vágyban a személy közönyös, mert a mi-azt túl élni fogja, a közösen nemzett, a földdel és a földi árnyvilággal nem is függ össze. Erény és bölcsesség, melyek a nemző lelket eltöltik, ezek képezik az ἔρως tartalmát. Más világból hozvák az emberi nem emelése céljából, az emberi nem számára a nevelés őrzi meg őket. Ilykép oltja be az emberi lelkekbe az istenit, s az lesz az isteninek örvévé, sőt majd nem mondhatnók, hordozójává a földön. A mint e gondolatok, közelebb tekintve, nagyon is igazak-

nak tűnnek fel, úgy nem is fogja senki a lelki nemzés örömeit sem kicsinyelni, a ki azokat érezte vala. S a ki érezte, hogy lelke közlésre hajlandó, s fogékony lelkeket talált, a mi nem is oly ritka, az 'nem is fog panaszkodni, hogy ez örömet nem érezte, nem ismeri, bár az összeköttetés a valóságban nem alakul oly eszményinek, mint a fent idézett helyen láttuk.

II.

Tovább haladva, Plátó e tevékenység *menetét* festi. E tevékenység *módszere* általában abban áll, hogy a növendékben az *ἔρως*-t fokozatosan fejleszti nevelője. Szeretni tanít, ez a tartalom. Eleinte mindenestre a szép külsőt, szép testet. Azután megmutatja a vezető, hogy valamely test szépsége rokon minden más test szépségével, mire a növendék abba hagyja hajlandóságát egy szép testhez, miután ezt magával az általános szépséggel szemben csekély értékűnek kell találnia. Ez elvonás átmenetet nyújt azon álláspont-hoz, melyen a lelkekben is szépséget fedez fel, s ezt a testénél többre becsüli, úgy hogy szerény külső mellett a szép lelket értékesebbnek találja s ahhoz szeretve simúl. Az egyesnek lelki szépségétől tova halad s észreveszi egy egész nép erkölceiben és intézményeiben rejlő szépséget s azt is, hogy a szép itt is közös; s ha e szépséget is átkarolta a folyvást emelkedő *ἔρως*, a tudományokhoz vezetik. Ezeket teljes szépségökben és végtelen nagyságokban kell megmutatni; s csak ekkor fog a folyton haladó szemében az egy test iránt való *ἔρως* alacsonynak feltűnni, ha a szépnek végtelen tengere felé fordulva, mérhetetlen törekvésében a bölcsesség után a pompás beszédek és gondolatok egész tömegét termi. E törekvés azonban nem marad oltatlan, a növendék végre eljut az egyetlen szép tudományának szemléletéhez, s evvel általában az emberi élet végeztél-jához. (Symp. 210. A. D.)

Ha ezen fejtegetések teljes értelmét keressük s összefüggését a megelőzőkkel, nem szabad magunkat félrevezettetnünk az által, hogy az *ἔρως* kezdetben egy külsőt, testet karol fel: ez a léleknek eredeti hajlandósága s megvan azon neveléstani fontossága is, hogy csak a külső iránt való érdeklődésből fejlődik ki az érdeklődés a benső iránt. A szép külsőtől a lélek szépségéhez halad a nevelő s ezentúl is szép fokokon által vezeti növendékét — a szépet mindenütt azonosnak tüntetve fel a növendék előtt — az igazhoz. Itt csak azt kell megjegyeznünk, hogy Plátó szójárása szerint a tudo-

mány alatt itt a bölcsészetet kell értenünk, s nem fogunk csodálkozni, ha e tudomány szépsége mint egy végtelen oceán tárul fel szemei előtt s nemes tettekre ragadja.

Ha bíráló szemmel tekintjük e fokozatot, melyen át a nevelő növendékébe az ἔρως-t a szép, jó, igaz iránt beülteti, menetét természetesnek kell találunk. A nevelő művészete e menetben: a lelket úgy vezetni, hogy az célhoz jusson. Ehhez az egyes fokozatokon belül is megvan az utasítás; a kiindulás mindig az egyessel történik, a szépet előbb *egy* testen, a jót egy lelken, az igazat egy tudományon mutatja a vezető, s az elvonás, melyet azelőtt az érzéken, a külsőn gyakorolt vala be, nem fog gyöngének bizonyúlni a nehezebbnél sem. E részletezésében a legszebb az, hogy az elsajátítás mind e tárgyai az ἔρως által válnak a növendék birtokává, s ez által, azt hiszszük, fel lehet menteni a Sokrates-Plató-féle gondolkodási irányt különösen a nevelés kérdésében az egyoldalú intellectualismus vádjá alól. Nem ismeretekkel és szemléletekkel kell a szellemet megtölteni; eleven érzék minden szép és jó iránt fogja őt el állandóan; oly érzelem, melyet a vágy lelkesít, semmit önmaga számára nem kívánni, s önmagát mindenütt az eszmék szolgálatába átadni.

III.

Ez úton jut a nevelő növendékével a *cél*hez. Folytonos haladásában az ἔρως forrásához ér, mely őt tevékenységre indította; s így éri el a növendék az örök szép ismeretét. Egy lendületes nyelven írott egész fejezet van e fokozat leírásának szentelve. E szép örök és változhatatlan, magában szép, s nemcsak mással összehasonlítva az, nem egy külön szép, nem testi, nem lelki; nem is tartozik egy egyes széphez, hanem magán és magával mindig egyformán levő; minden más szép azonban belőle vesz részt, körülbelül oly módon, hogy míg a más keletkezik és enyészik, addig ez sem nem növekszik, sem nem fogy, vagy egyáltalán semmit sem szenved.

A ki e pontra ért, az előtt lesz csak az élet igaz életté, s közel van a tökéletességhez. Az ἔρως alantabbi fokán is érezhető volt a kívánczóság, s annak kielégítése után édes gyönyör; mennyire kell e gyönyörnek emelkedni, ha a szem az örök szépet, változatlan egyszerű alakjában pillantja meg! Mennyire kell ennek őt ösztönözni, hogy ez örök szépben ő is részesüljön, a mi csak erény által történhetik! S ha igaz erényt teremt, nem-e istennek

tetsző, s ha ez, nem-e egyúttal halhatatlan is? Vajjon tehát az ösztön, mely nemzésre, alkotásra ösztönözte, nem valami felsőbb volt-e, — holott fenséges céljához ily szépen juttatta el? (Symp. 211. 212. B.)

Igy találkozok és egyesül a három eszme, melyek iránt az ἔρως-t fejleszteni a nevelő feladata, egy, mindnyájokat magában foglaló eszmében, a vallásos eszmében. Mivel a szép és a jó eszmeje tulajdonképen egy, nem nehéz felismerni, hogy az örök szép, örök jó: isten maga, és hogy az emberi fejlődés legmagasabb fokán az ember mindig és mindenütt istent látja és szereti, s csak e fokon lesz az élet valóságos gyönyörre. — Miután az isten ismeretét s a hozzá való szeretetet voltaképen oly egységben levőknek kell gondolnunk, a melyben még a szellemi működések nem váltak szét; azért e boldogító szemlélés mozzanatában az erény utáni ösztön is foglaltatik, s így lesz voltaképen a vallásos érzés az erényes akarat forrásává.

Édes béke lebeg annak szelleme fölött, ki e magaslatra felküzdte magát. Az árnyékvilág a maga állhatatlanságával és változataival, melyek azoknak, kik rajta csüggnék, oly sok gondot és fájdalmat okoznak, nem érinti a szellemet, mert ő sem ér hozzá, mintegy sas szárnyakon fölējök emelve magát. Szabadságát emeli még az a tudat, hogy istennek tetszik, s ha ebben biztos, az idő romlottságának nincs kitéve.

E cél: az örök szépségnek ismerete és szeretete mindent magában foglal, mit ma talán a «felsőbb szellemi élet» kifejezésével jelölünk meg: az igazság utáni lelkesedés, a közjóért való önfeláldozás, a tiszta öröm a világon előjövő jó és szép felett; a folytonos törekvés öntökéletesbedés után, mindez mintegy sugara az isteni lángnak, mely ég felé lobog és visz. — Alig lehet eléggé méltányolni, hogy Plátó ez életet találja istenesnek, mivel ez terem jó tetteket, s ez által a vallást a legbelsőbb tényére viszi vissza; hogy az ily értelemben vallásos életet az egyedül méltó életnek nyilvánítja. Szép érzéket az igazságosság iránt, egyúttal a mindenütt fellelhető teleologiai felfogást mutatja a befejezés, hogy a nevelő, ki növendékében ez igaz életet termi, halhatatlanság utáni vágyát azon tudattal oltja, hogy ha valaki, akkor ő részes lesz benne, s így ezen, lélektanilag oly kimerítően elemezett ösztönt az emberi szellem metaphysikus alkatrészének tünteti fel, a mivel a Phædrus kiinduló pontjához visszatér.

IV.

Ha valaki, akkor bizonyára Plátó élte e felsőbb szellemi életet, s hogy ez elveket a maga iskolájában, az Akademiában megvalósítani is törekedett, ez oly következtetés, melyet kétségbe vonni nincs ok. Arról azonban, hogy a Symposiont azon czélból, azon feltevással írta volna, hogy társainak programmot nyújtson, a mű sehol sem szól, s arra általában egyenes bizonyítékot felhozni — azt hiszszük — nem lehet. Sybel könyve arról győz meg, hogy lehet, hogy program volt, s azt sem lehet kétségbe vonni, hogy programnak is szép; de viszont azt sem, hogy a mű abszolút becsét e mellékes körülmény sem nem emeli, sem nem csökkenti; történetileg pedig e hypothesis nem lehet értékesíteni, mivel nagyon is hypothesis. Ha már a mű történelmi alapját kutatjuk összefüggésben az Akademiával, akkor nekünk — tekintettel a fennebb vázolt alap gondolatokra — fontosabbnak tűnik fel, hogy a mondott alapvonásokat, melyek Sokrates beszédében foglalvák, nemsokára ennek egy tanítványa, Alkibiades, Sokrates nevelői tevékenységére alkalmazza, és pedig úgy, hogy a kép, melyet Sokrates beszéde egybeállít, ezen nevelői tevékenység leírása mellett életet és valóságot nyer.

Meg kell — természetesen — emlitenünk, hogy Alkibiades beszédének, mely a Symposion végét képezi, nem az a célja, hogy Sokratesnek, mint nevelőnek eszményképét rajzolja. Ellenkezőleg, a dicsőítő beszéd Sokrates tevékenységének egyetemességét öleli fel. De Sokrates tevékenységének forrása *ἔρως*-sal teljes lelke volt; nem csoda, ha ez *ἔρως* alkotásának legszebb gyümölcseit az emberi szellem termékeny talajában érlelte meg.

Sokrates oly nevelő volt, kit belső kényszer indított rá, hogy rokon lelkeket keressen, hogy azokba az erény csiráit, az örök szép és jó ismeretét beoltsa. Ez ösztön szellemi alkotás után a növendékekben is kifejlesztette az ellenállhatatlan szeretetet iránta, s így bevallja Alkibiades: «Ha őt hallom, beszédétől inkább megindul szívem s hullanak könnyeim, mint az őrjöngő korybantoké, s látom, hogy sok szint' azt érzi magában. Mikor Periklest, vagy más jeles szónokot hallottam, tudtam, hogy jól beszélnek, de olyasmit nem szenvedtem, lelkem nem háborgott és nem bosszankodott soha, hogy rabnak érezte magát; de általa oly kínba estem nem egyszer, hogy az élet sem volt kíváncsatos előttem». «Ezért sok-

szor szívesen látnám, ha nem volna többé az élők közt s megint ha az történnék, jól érzem, még inkább fájlalnám, annyira nem tudom, mit tegyek ez emberrel.»

Növendékeit Sokrates lépésenként vitte tovább az örök szép megismerése felé vezető nehéz úton: «A ki Sokrates beszédeit hallja, először igen nevetségesnek találja azokat, mivel olyan szókba és mondatokba öltözködnek, hogy a gúnyoló Satyros bőréhez hasonlitanak. Felhoz t. i. teherhordó szamarakat, kovácsokat, vargákat és timárokat, s ugyanavval mindig ugyanazt látszik mondani, hogy értelmetlen és tapasztalatlan ember nevetni tudna beszédein. De ha valaki azokat megnyitva nézi s belsejökbe tekinthet, előbb azt látja, hogy csakis azoknak van igaz értelmök, utóbb pedig azt is meglátja, hogy a legisteneibbek s azokban van az isteneknek legtöbb szobra, s hogy felette sokat és mindent magokban foglalnak, a mit annak szem előtt kell tartania, ki szép és jó akar lenni.»

De hogy azon szava is komoly volt, melyet az örök szép szemlélésének boldogító hatásáról mondott, arról tanúskodjék ezen gyakran idézett kis rajz: «A hadjárat közben elgondolkozván egyszer azon egy helyen állott reggeltől fogva, s midőn nem találhatta ki, a min gondolkodék, nem hagyott fel vele, hanem állva folytatá az elmélkedést. Már dél vala, midőn az emberek észrevették s csodálkozással beszéltek egymásnak, hogy ime Sokrates valamin gondolkodik ott reggeltől fogva. Végre pedig midőn este lett, néhány ión katona kivivé földre teritendő ruháját s a hüvösben kinn aludt, és leste Sokratest, ha éjjel is ott fog-e állani. S ő addig állott, míg reggel a nap fel nem jött. Ekkor a naphoz imádkozván, elment onnan».

*

Plátónak két jeles ismerője Schleiermacher és Zeller (Platons Gastmahl, übersetzt und erläutert von Dr. Eduard Zeller, Marburg 1857, p. 83) a mű témáját így foglalta össze: célja a bölcselő ösztönt (philosophischer Trieb), mely az *ἔργον*-sal egybeesik, lényege szerint, fejlődése minden formájában és fokozatán leírni. Azonban ismeretes és Zeller maga is mondja ugyanott, hogy Plátónál a bölcsészet az erkölccsel és vallással általában azonos, tehát a bölcselő ösztön fejlődése voltakép az emberi szellem felsőbb fejlődése. S mivel a Symposium e fejlődést, mint oly tevékenység művét rajzolja, melyet az annak végpontján álló bizonyos terv szerint

végez, hogy egy határozott czélt elérjen, — melyet a nevelés leg-szebb czéljának kell tartanunk; azért ezen tevékenység lényege szerint nevelő, s így az ἔρως fejlesztése a legfelsőbb nevelés képe. — A mint egyfelől ez áll, úgy másfelől abban sem lehet kétség, hogy Sokrates az emberiség legnagyobb mestereinek egyike, nagy ép úgy érzületében, mint szavaiban és tetteiben, s szelleme, melyet tanítványa Plátó oly ragyogóan és melegen ecsetelt, mintaként áll minden nevelő számára. Azonfelül pedig az elméleti fejtegetések egyes vonásait a róla rajzolt képben, mint rövid idézeteink mutat-ják, nem nehéz felismernünk.

Ha ebből valami történeti következtetést akarunk levonni, egybevetve a ténnyel, hogy a Symposion az első mű, melyet Plátó mint az Akadémia feje írt, az nézetünk szerint nem más, mint hogy az új mester, midőn *iskolát* akar alkotni, *tanítójának* emel emléket, a csodálat és hála emlékét, s miután általában mint eszményképet állítja oda, világos, hogy úgy a maga, mint társai példaképeül is kívánja tekintetni. Ily szempontból az írónak való-jában kifürkészhetetlen czélzata után keresve, inkább a tanítvány háláját találjuk a műben, mint a mester programját; de ha azt is elismerjük, főeredménynek Alkibiadés beszéde után mást nem mondhatunk, mint hogy az Akadémia szelleme, tevékenységének iránya nem lesz másé, mint a mesternek mesteréé, Sokratesé.

De ha ezen történeti, a szerzőnek szerénysége és hálája által egyaránt sugallt, amúgy is csak formalis jellegű kijelentés e mű által csak annyiban birhat nagyobb hangsúlylyal az akadémia működési irányának megállapításánál, hogy épp mint az első mű hirdeti a mester emlékét, úgy nem lehet eltagadni: *hogy a nevelői tevékenység forrásának, módszerének, czéljainak* bámulatos szép elemzése, s mindannak visszavezetése az ἔρως-ra, *kapcsolatba hozva az Akadémia megalapítása tényével* igen alkalmas arra, hogy ez iskola elveit — értjük nem a bölcseségeket — a legnagyobb tisztelet tárgyává tenni. A legmegragadóbb az, hogy úgy a közlésnek mint az elfogadásnak az organuma az ἔρως, tehát nem a száraz meg- ismerés és tanítás, nem az ily értelmű művelődés az ember vég- czélja; de hogy ne értsük félre, s ne üres speculativ érzélgés és ömlengés tűnjék fel annak, arra való Sokrates tevékeny életének sokoldalú rajza, mely mutatja, hogy ez ἔρως csak akkor valódi, ha az életben nyilatkozik, ha erényes életet terem.

Ilykép az Akadémia örök mintaképe az iskoláknak. Az okta-

tás idejének legnagyobb részében ugyan a nevelő tevékenysége egyoldalúlag közlő, a növendéké befogadó, de ne legyen ott pusztán az ész jelen, legyen ott a gyermek *lelke*, épp úgy mint a tanítóé, s a hol ez megvan, ott a nevelési cél sokkal jobban közelíti meg a nevelést, mint a hol nincs. Teljesen szabályozóul lehetne azonban ez elveket a felsőbb iskolákra, az akadémiákra felállítani, s azok lehető felvirágzása érdekében mit sem lehet inkább kívánni, mint hogy tagjaik tevékenységének iránya és szelleme az legyen, melyet Plátó Symposionja nyomán leírni fent megkisértettünk.

Dr. KVACSALA JÁNOS.

MÜLLER MIKSA BÖLCSELETI MUVEI.

A nyelvtudomány és az ettől elválaszthatatlan gondolkodástudomány nagymesterének főleg két művével szándékozom e dolgozatomban foglalkozni; ezen két könyv címe: *Das Denken im Lichte der Sprache* (aus dem Englischen übersetzt von Engelbert Schneider, Leipzig, 1888) és *Natural religion* (London, 1889; az úgynevezett Gifford Lectures között). Az elsőnek címe nem fog senkit sem meglepni, a ki Müller Miksa tudományos működését ismeri; a második helyen idézett munkát azonban talán nem várták Müller Miksától azok, a kik megszokták csak kitűnő nyelvtudósnak tartani. Pedig egyrészt elő is volt készítve Müller Miksa sok eddigelé megjelent művében az az ítélet, a melyet a *Natural religion* címűben a vallásról és főképen eredetéről mond, másrészt nem is állhatta meg úgyszólván tudós, a ki azon eredményekre jutott a nyelvtudományban, a melyeket Müller Miksa elért, hogy helyesnek bizonyult kutatási módszerét a nyelv birodalmáról arra a még eszményibb területre át ne vigye, a melyet vallásnak nevezünk. A kisebb-nagyobb művek közül, a melyekkel Müller Miksa a vallásról szóló munkájának alapját megvetette, csak a következőkre hívom fel olvasóim figyelmét: *Essay*-inek egész első kötetére (tizennyolcz értekezés a német fordításban) és második kötetének legnagyobb részére (vagy tizenöt értekezés a német fordításban); *Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft* (Strassburg, 1876) és végre leginkább *Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion* (Strassburg, 1881; az

ügynevezett Hibbert Lectures) czimű munkáira. Ez ismertetésemben természetes sort követek: először kellett a nyelvnek és a vele lényegében azonos gondolkodásnak támadnia és bizonyos fokig fejlődnie, hogy az öntudatra ébredt ember vallásra szert tehetett legyen. E szerint először Müller Miksa nyelvbölcseleti művének végső eredményeit fogom megismertetni, azután a vallás természetes keletkezéséről szóló munkájának épen olyan becses eszméit akarom közölni.

I.

Mielőtt a szerző fejtegetésre kitűzött feladatának bővebb taglalásába bocsátkozik, igazi tudományos módszert követve tisztába hozza azt, a miről és a mivel nézeteit elmondani akarja: magát feladatát és az eszközöket, a melyekkel már mások meg akarták oldani és a melyeket ő maga is kénytelen használni. Müller Miksa a *monismusnak*, azaz a bölcseleti egységtannak híve, a mely a dualismusszal szemben a létnek csak egyetlen elvét állítja fel, vagyis azt tanítja, hogy az összes anyagi és szellemi tünemények substratuma minőségileg ugyanaz. Az emberben szellemileg működő valami a *monon* vagy *monas*, a melynek tudattal és öntudattal felruházottnak kell lennie; minden működése ebből folyólag kényszerű fejlődésnek eredménye. Mivel szerzőnk e tárgyalt művében az emberi természetnek csak egyik oldaláról, az értelmiről, szól, két másik oldalát pedig, az erkölcsit és æsthetikait, nem érinti, azért nem kellett arról ítéletet mondania, vajjon van-e az öntudatos mononnak eszméje a jóról és szépről. A monon más mononok rája való hatásának egy pillanatig ellent áll, aztán enged, majd ismét előbbi helyzetébe tér vissza, vagyis physikailag szólva rezeg, és e rezgések mint öntudatos monon mozgásai érzést hoznak benne létre. Ez érzés eredménye természetesen a különféle érzet; minden érzet számára megkövetel a monon külső okot, tehát minden érzetet tárgygyá változtat; e tárgyaknak pedig, minthogy érzeki szemlélésünk aprioristikus alapfeltételeinek alá vannak vetve, térben és időben kell lenniök.

Müller Miksa Kant bölcseletének híve. Schopenhauer nézetét a mononnak vagyis alanynak és a tárgyaknak vagyis mononoknak viszonyáról annyival is inkább fogadja el, mivel Schopenhauer a Veda-bölcseletből merítette. Ebben Müller Miksa nézete szerint Kant óta csakis Schopenhauer vitte igazán előbbre a bölc-

cseletet és Ludwig Noiré követte ez utóbbit. Noiré a mai tudományos gondolkodásnak megfelelő monismust igyekezett megalapítani és hírének javarészét bizonyára annak köszönheti, hogy olyan kiváló szellemnek, mint Müller Miksa, egész határozottan még nem formulázott nézeteit kifejezte. Darwin-nal és Comte-tal ellenkezésben van Müller Miksa, John Stuart Mill-lel és Herbert Spencer-rel pedig gyakran vitatkozik.

Szellemi munkásságunk folyama tehát Müller Miksa fejtegetése szerint a következő: a mononok mint objectumok az öntudatos mononra mint subjectumra hatnak, ez e hatásra belső ellenállást fejt ki és ezt rezgésekben nyilvánítja, a melyek az érzeteket (*sensations*) alkotják; midőn az érzetek a tárgyaknak térben és időben való szemléletévé változnak, akkor támadnak az észrevételek (*percepts*, a mit azonban Müller Miksa képzetnek is ért); ezen észrevételek alapján támadt képzeteknek megszámlálása, összeadása és kivonása a fogalomalkotás (*conception*), a melyben a fogalmak (*concepts*) mindig külső jegyekben vagyis szókban (*nomina*, azaz helyesebben *verba*) valósulnak meg. Az észrevétel útján támadt képzeteknek ezen összeadása adta a latin nyelvnek a gondolkodást jelentő szót: *cogito* annyi mint *co-agito*. A monon működése tehát, míg gondolkodóvá lesz, a következő fokokon megy át: érzés, észrevevésből támadt képzelés, fel fogás, megnevezés; e fokok elérésére való eszközei vagy képességei (bár ilyeneket a mononban mint külön állókat és tőle esetleg úgy elválaszthatókat, mint a hogy például az embertől elválasztható a szeme vagy füle, nem szabad képzelnünk) a következők: érzék, észrevevő és képzelő erő, értelem, nyelv; végre a megnevezett működésnek a megnevezett eszközökkel való végrehajtása a következő eredményt adja: érzetek, észrevétel útján támadt képzetek, fogalmak, nevek. De valamint a természet világában nem veszhet el az erő nyomtalanul, úgy a monon ereje sem vész el, hanem módosulva fenmarad: a monon működésében mint emlékezés, képességében mint emlékezőtehetség és eredményében mint tudat. Müller Miksa szerint azonban a gondolkodás és a nyelv egymástól elválaszthatatlan. Gondolkodni nem lehet nyelv vagy más érzékileg is észrevehető megtestesítés nélkül. A mit gondolkodásnak szoktunk nevezni, az olyan, mint a pénzdarabon az írás, holott a tagolt hang a fej rajta; a forgalomban levő pénzen magán sem egyedül fej, sem egyedül írás nincs, hanem a kettő együtt

van; a gondolkodás és a hang is elkülöníthetetlen egységet alkot, a szót. E tekintetben a legszerencsésebb szó a görög *logos*; eredeti értelme az volt, hogy összegyűjteni, összekötni, és így mindannak tulajdonneve lett, a mit észnek nevezünk. Azonban az a nagy előnye is megvan, hogy nyelvet is jelent és ezzel azt mondja, hogy az összegyűjtésnek az a folyamata, a mely az érzéssel kezdődik és az észrevevésen keresztül képzetre és fogalomra halad, csak akkor éri el tökéletes befejezését, mikor a *logosban*, vagyis az igében testté vált. Kétségtelenül hasznos a tudományos nyelvben mint szabatos megkülönböztetés, hogy újabb görög írók *λόγος προφορικῶς*-nak a kimondott, az élő szót mondják, *λόγος ἐνδιάνθετος*-nak pedig a belső gondolatot; ezzel ugyanazon dolognak két különböző oldalát jelelik meg; csak attól kell óvakodnunk, hogy e két oldalt ne tekintsük két külön dolognak.

Gondolkodásunk közvetetlen tárgyai a szók, a nevek, a melyek a dolgokról való fogalmainkat kifejezik, nem pedig maguk a dolgok vagy fogalmak. Cogitamus, sed verba cogitamus. Müller Miksa készségesen elismeri, hogy gondolat lehetséges szó nélkül, minthogy a szót pótolhatja valami más jel. Az ember öt úja, vagy öt vonal oly emberek közt, a kik nem értenek egymás nyelvén, vagy talán siketnémáknak egymással való eszmecseréjében is elégséges lehet az ötös szám fogalmának közlésére. Az ember keze tehát az ötöt kifejező jellé lehet; mindkét keze tizet, keze lába huszat jelenthet. Miután a szók és fogalmak megvannak, algebrai módon is ábrázolhatók. Mindezt könnyen megengedhetjük, a nélkül, hogy amaz általános tétel értékéből vesztené, hogy: gondolat lehetetlen szó nélkül, vagy, a mi magától érthető: bármi más jel nélkül, a mely ugyanazon czélra felel meg, a melynek a szó megfelel. A ki például az egyiptusi hieroglypheket, vagy a chinai írás rendszerét, vagy — si componere magnis parva mihi fas est — például a dr. Janne Damm-fele praktikus pasigraphiát és egyéb általános írások rendszerét ismeri, az tudja, mily könnyen lehet nemcsak szókat, hanem egész mondatokat is ideographikus jelekkel leírni, a melyeket általában nem is kell kimondani vagy más-más nyelven is el lehet olvasni, épen úgy, mint a számjegyeket vagy a naptárainkban látható astronomiai jeleket. Még egy lépéssel mehetünk tovább és tisztán algebrai jegyeket is alkalmazhatunk, a melyekben semmi sem emlékeztet bennünket szókra vagy jelentésekre. Nem fogalmak jeleivel számolunk, hanem jelek jelei-

vel. De végre is mindig visszatérünk a jelek jeleiről a legelső jelnek jelentésére.

A nyelvtudós okvetetlenül a fejlődés (*evolutio*) elméletének hive. Egész tudománya elejétől végeig tele van a fejlődés bizonyítékaival. A latin nyelv szeme láttára lesz francziává, a szanszkrit bengálivá. Az egyes nyelvek körén belül is folytonos változás, fejlődés látható úgy az alakokban, mint a szók értelmében. Azonban, ha az ész vagyis nyelv eredetéről szóló feladatot úgy akarjuk megoldani, a mint a természet eredetét fejtegeti a fejlődés elméletének hive, akkor nem szabad azon kérdéstől sem visszariadnunk, hogy volt-e idő, a melyben a nyelv nem létezett, tehát az ész sem? Ha a fejlődés elmélete megfelel nevének, akkor Müller Miksa készségesen hívévé szegődik: fejlődés annyit tesz, mint rejtett, lappangó tehetségeknek nyilvánvalókká, működökké való válása, a lehetségesnek valóságossá való válása; azonban hozzá tehetjük: jól megkülönböztetve a lehetségest a lehetetlentől. Ha megengedjük, hogy az ember egykor néma állat volt, abból nem következik az, hogy minden néma állat időjárával emberré válhatik. Nem következik abból az, hogy a nyelv, a melyben a szellem fejlődését akarjuk tanulmányozni, semmi egyebet sem tételez föl, mint azt, a mit jelenleg minden majomban megtalálhatunk. Kiváló nyelvbölcselek, mint Lazarus Geiger, sőt kitűnő bölcselek általában, mint Kant, tulajdonképen nem azt mondják, hogy az ember nem volt mindig gondolkodásra képes (*animal rationabile*), hanem azt állítják, hogy nem volt mindig eszes (*animal rationale*). Azonban ha a fejlődés elvének hívei Heraclitus szavait választják jeligéjökké: $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha \rho\acute{\iota}\sigma\tau\iota$, ha nem fogadnak el a természet és a szellem fejlődésében semmifele szélességi köröket (*broad lines*), semmi határt, quos ultra citraque nequit consistere rectum: akkor a fejlődés elmélete a helyett, hogy a fajok eredetét megmagyarázná, szükségképen minden faj tagadására vezetne, sőt a fajnak (*species*, vagyis hajdan alakjok hasonlósága szerint összetartozó egyének osztálya, jelenleg a nem vagyis *genus* alosztályai) és nemnek (*genus* vagyis hajdan a származásuk, eredetük, születésük közös volta miatt összetartozó egyének osztálya, jelenleg két vagy több alosztályra szakadó osztály) tulajdonképi fogalmát a mythologia országába száműzné. Helyesen mondja Lotze: «Emlékezhetni, szerencsére, mint legyőzött tévedésre, azon vad önkényre, a melylyel azelőtt etymologizálva egyik nyelv bármely

szavát végtére a másiknak bármely szavából kiszármaztatták; most üdvös dolog óvnunk hasonlótól tekintettel amaz újonnan támadt szükségre, hogy a szerves lények sokféleségét minden szilárd faji különbség mellőzésével egymásból származottnak tartsák.» Müller Miksa tehát tagadja a nyelv keletkezésében azt, a mit *Darwin* maga a természet keletkezésében tagad és a mi által legtöbb hívétől különbözik: mindennek egységes kezdetét, más szóval: minden szerves lénynak egy ősi sejtjét, minden szónak egy ősi gyökét. Abból, hogy különféle kezdeteket teszünk fel, az következik, hogy minden élő sejt csak azzá lehet, a mivé lenni (a különböző bölcséleti nézeteknek megfelelően szólva) alkalmas vagy rendelve van vagy akar, és hogy betöltvén e feladatát megállapodik és a fejlődésben tovább nem halad. Ezzel világossá válik az, a mit Müller Miksa a természet szélességi köreinek (*broad lines*) nevez; csakis ezek képesítenek bennünket arra, hogy a természetet megismerhessük és megérthessük, és hogy benne jól elrendezett *kosmos*-t lássunk, nem pedig változások és eshetőségek zűrzavarát. Az is következik ebből, hogy sem élő lény, sem élő lények osztálya nem származhatik másiktól, ha egyetlen olyan sajátságuk van, a mely gyanítható ős apjukban vagy ható vagy hatásra képes tulajdonságként (*actually or potentially*, a középkori bölcsélet műnyelve szerint *actu* és *potentia* vagy *virtute*, Aristotelesnél, a ki ezt a megkülönböztetést teremtette: ἐνεργεία és δυνάμις, l. Müller Miksa, *Biography of words and the home of the Aryas*, London, 1888, a 18. és 58. l.) nincsen meg. Eddig Müller Miksa elvben megegyezik Darwinnal. Azonban eltér tőle, ha azt a kérdést tárgyaljuk, hogy volt-e az embernek valami állati őse, és eltérésének oka az, hogy a nyelvben az embernek olyan sajátságát látja, a melynek semmi nyomát sem lehet sem hatólag, sem hatásra képesen semmiféle más teremtményben megtalálni. Hogy az ember is állat, az nem szorul bizonyítékra; hogy azonban valami más állattól származik, azt be kellene bizonyítani. Itt is mint egyebütt minden attól függ, hogy a szónak, a melyeket használunk, milyen értelmet tulajdonítunk. Müller Miksa szerint az ember olyan állat, a melyben a beszélésre való képesség mint megkülönböztető jegy megvan. Ezt a képességet nem láthatjuk semmiféle más állatban és ez elég az osztályozásra. Mielőtt az ember nyelvét megalkotta, épen úgy mint az újszülött gyermeket pusztá állatnak kellene nevezni, míg mind a kettőn a beszélésre való képességet fel lehetne fedezni. Jóllehet

ellentét van Darwin és Müller Miksa között, szerzőnk mégis messze túlhaladt azon a ponton, a melyen Darwin megállapodott, mert az embert nemcsak állat utódjának tartja, hanem minden tekintetben állatnak. Senki sem értheti az emberi természetet, senki sem szerezhet valódi fogalmat a nyelv eredetéről, a ki tisztán meg nem érti, hogy minden emberi egyén, tehát az emberi nem ősei is, mindaddig pusztá állatok voltak, míg a később leírt elmélet szerint azt a csekély lépést meg nem tették, a mely nyelvtelen és esztelen lényekből nyelvvel és észszel rendelkezőkkel tette és ezzel oly pályára terelte, a mely addig taposott útjoktól ugyan csupán alig észrevehető szögben tért el, végre azonban oly rendeltetés felé vezette az embert, a melyet semmiféle nyelvtelen állat el nem érhet. Ha Darwin azt mondja, hogy az ember állat *volt*, Müller Miksa azt feleli, hogy az ember *folyton* állat; ha Darwin azt állítja, hogy az ember a majomtól származik, szerzőnk ezt tagadja, nem azért, mintha ez hozzánk emberekhez nem volna méltó, vagy mivel eretnokség volna, hanem azért, mert az emberi *nemnek* (γένος, *genus*, a német *Gattung*, vagyis közös *nemzettség*) a majomi *nemtől* való származását soha sem lehetett bebizonyítani. Ez csak pusztá sejtelen volt, a mely a szók helytelen használásából eredt. Minden tiszta és világos, mihelyt a *faj* (εἶδος, *species*, a német *Art*, vagyis a hasonló-alakú lények összessége) elnevezést mint hasznavehetetlen szót mellőzzük. A természetben nincs *species*, hacsak magunk nem viszszük bele. Ha a természetben tévesen akár néhány, akár sok speciést látunk, az a *species* szó helytelen alkalmazásából származik. A természetet és minden termékének tisztán genealogikus rokonságát megint a maga valóságában ismerhetjük meg, ha az εἶδος téves szavát elhagyjuk, és a γένος helyes szavával pótoljuk. Ebből is láthatni, hogy a bölcseletnek és általában minden tudománynak igazi haladása szavaink helyes meghatározásán alapszik.

Lássuk már most, hogyan magyarázza Müller Miksa a nyelv eredetét. Az ő ember azokat a cselekvéseket, a melyeket embertársaival együttesen hajtott végre, például egy védelmül vagy lakásul szolgáló gödörnek ásását, köveknek egymáshoz való dörzsölését, gyékényféléknek fonását, majdnem önkénytelenül hangoztatott, munkatársait ösztönző, a munka unalmas egyformaságát tűrhetőbbé tevő, vagy az egyik-másik társas munkához szinte nélkülözhetetlen rhythmust megadó kiáltásokkal kísérte. Ezt az elméletet *Lud-*

wig Noiré állította fel, a ki ezen a szógyököknek alapul szolgáló és a társas cselekvésekkel együtt öntudatosan ismételt hangokat el is nevezte: *clamor concomitans*. Mikor aztán kisebb vagy nagyobb társaság, sőt csak egyetlen ember ismételte az illető cselekvést, ajkára vissza-visszatért ugyanaz a hang, a mely tehát nemcsak *clamor concomitans*, hanem *significans* is lett, jelentvén magát a tudatosan végrehajtott cselekvést. *Noiré* azt mondja, hogy az ember a *cselekvést* csak az ezzel elért, látható eredmény, *cselekedet* által érthette meg, csupán ezzel juthatott cselekvésének tudatára; például az ásást csak az ásott gödör láttára foghatta fel: «A szógyökök ős jelentősége mindenütt közösen alkotó tevékenységnek érzékileg szemlélhető *hatása* volt és egyúttal maga ezen *tevékenység*, a melyet hatása jellemzett.» Müller Miksa ezt bizonyos esetekben lehetségesnek tartja, legfontosabb azonban szerinte a szógyökök jellemében az ismételt cselekvések tudatossága, mert csakis ezzel fejthetjük meg a gyökök fogalmi természetét, a sokaság felfogását mint egységet, minthogy egy cselekvés hatása mindig csak egyedül való lett volna, és az egyedül való soha sem lett fogalmi megismerés tárgya. A magunk cselekvései közvetlen megismerésünknek első és egyetlen tárgyai, akaratunk kifejezői. Holott más tárgyaknak csak *egy* oldalát ismerhetjük meg, cselekvéseinkben mindent megismerünk, a mi bennök megismerhető. Ha minmagunkat vagy másokat ama hangokkal, a melyek cselekvéseinket kísérni szokták, ugyancsak e cselekvésekre emlékeztetjük, akkor az igazi nyelvhez vezető első lépést tesszük meg. Ez az első lépés legtermészetesebben az úgynevezett *imperativus*-ban, vagyis intésben, felszólításban tűnt ki, akár minmagunkat, akár másokat ösztönöztünk vele. Mindemellett semmit sem követel Müller Miksa ez elméletének megalapításában, a mit a leginkább töprenkedő psychologus is el nem fogadhatna. Nem tartja azt, hogy a nyelv alkotói parancs közölhetése végett alkalmas jegyet *kerestek*, a melyet aztán ama hangokban feltaláltak, a melyeket ők maguk is, munkatársaik is a mindennapi életben közösen véghez vitt cselekvéseik közben kiejtettek. Azon folyamban, a mely e hangokat jelekké változtatta, semmit sem gondoltak meg előre. Ha az ős árja ember valamit szét akart morzsolni, a *mar* hang természetszerűen vissza-visszatért ajkaira, és ha azt akarta, hogy mások e morzsolásnál neki segítsenek, akkor ugyanazt a hangot ejtette ki, csakhogy oly hangosan, hogy azok, a kiknek

szánta, meghallhatták. E kiáltásokkal elért hatás annak szellemében, a ki kiáltott, és törzsbeli rokonaiéban, a kik neki engedelmeskedtek, azt az új benyomást keltette, hogy e kiáltások hasznos jelek, vagyis eszközök, a melyekkel másokat rábirhatnak, hogy ugyanazt gondolják, megismerjék, akarják vagy tegyék. Ez volt a nyelvnek tulajdonképi születése helye, látszólag igen szegényes járszol, és talán mégis az emberiség történetének legjelentősebb pontja.

Természetes, hogy a szógyökök eredetének ezen magyarázatában van valami azon hypothetikus jellemből, a mely mind ama feladatok megoldásában található, a melyek oly időkbe vezetnek vissza, mikor az ember még alig nevezhető embernek, a nyelv még nem volt az, a mit nyelvnek szoktunk nevezni, az ész még nem mondható észnek. Ezen tőlünk oly távol eső tárgyakról nem szólhatunk dogmatikus határozottsággal. Ha azonban olyan magyarázatukat adjuk, a mely lehetséges és megérthető, akkor mindent megtettünk, a mi tőlünk jogosan várható.

Azonban e szógyökökön kívül, a melyek állítmányi (*praedicativ*) vagy fogalmi természetűek, még csekély számú úgynevezett mutató (*demonstrativ*) vagy névmási (*pronominal*) gyököket is kell feltételeznünk, a melyeket talán inkább egyszerűen mutató elemeknek lehetne nevezni. Ezek csupán rámutatnak a térben és időben levő tárgyra és azt jelentik, a mit a mostani nyelvtanban névmásnak, prepositiónak, határozónak nevezünk. Eredeti alakjokat és jelentésüket tekintve inkább az ember érzékeihez mint értelméhez szólnak; érzékiek, nem pedig fogalmiak. Néhány tudós fogalmi gyökökre iparkodott ezen elemeket visszazármaztatni. A nyelv eredetéről való feladatnak megoldása kétségkívül egyszerűbb válnék, hogyha összes anyagának ugyanazon egy fogalmi eredetét lehetne kimutatnunk; azonban bizonyossá — ha ez általában lehetséges — az ilyen természetű kutatásnak eredménye csak legáltalánosabb, majdnem meghatározhatatlan alakban válhatik. Hogyha e mutató gyököknek egyikét-másikát kielégítő módon vissza lehet származtatni fogalmi gyökre, nincs ok reá, hogy miért kellene efféle eljárást elvileg elvetni; van is ilyen összeköthetésre ó és új nyelvekben elég bizonyíték. Azonban míg ez megtörtént, nem tehetünk semmi kifogást azon elmélet ellen, a mely e mutató elemeket nem ugyan a nyelvnek, de legalább is a hangbeli közlekedésnek korábbi szakából való maradványoknak tekinti, épen úgy, valamint a csettentő hangokban az érzés nyelv-

vének töredékeit láthatjuk, a melyek fogalmi nyelvünk rétegeiben lerakódva megmaradtak. Noiré is erélyesen és ügyesen védi a mutató elemeknek állítmányi gyökökből való származtatását. E demonstratív elemek nemcsak az előbb említett nyelvtani alakok képzésére szolgálnak, hanem a gyökök elejéhez vagy végéhez függesztve, vagy belsejökbe ékelődve a gyököket szótövekké fejlesztik és végre mint nyelvtani végződések a szótövet szóvá alakítják.

Ime ez Müller Miksa szerint a nyelv eredete. Fejlődését, a mely a gyökbeli és költői metaphora, az általánosítás és megkülönböztetés, a magában meglevőt (*concretum*) és az elvontat (*abstractum*) jelentő osztályok keletkezése által mind tovább haladt, szintén fejtegeti szerzőnk; azonban ez ismertetésemben csak a nyelv eredetéről adott és *synergastikus*-nak nevezhető elméletével akartam foglalkozni. A metaphorák különféle fajtái a legbensőbb összefüggésben vannak a mythológiával, ez pedig már nem tartozik a nyelv birodalmába, hanem a vallásába, a melylyel Müller Miksa másik műve foglalkozik, melyet a következőben tárgyalom.

II.

Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus, — ezt írta Müller Miksa Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft című munkájának jeligéjeül és ez találóan fejezi ki azt, a mit a vallás eredetéről és fejlődéséről írt összes műveiben keresett és, azt tartom, meg is talált. A vallástudomány igaz feladata ugyanis a következő: a vallás minden nyilvánulatát gondosan össze kell gyűjteni; a vallásokat össze kell egymással hasonlítani azon czélból, hogy kiderüljön, mi a különös mindegyikben és mi a közös valamennyiben; meg kell kísértetni az előbb vázolt úton szerzett bizonyítékok alapján annak kiderítését, hogy mi általában a vallás eredete, valódi természete és célja.

Mivel a vallás épen úgy, mint a nyelv, az emberi lélek természetes terméke és mivel az embert történelmi fejlődésében nem lehet a természettől elválasztani, a melynek keblén az ember szelleme táplálkozik, nagyra nő és él: a vallás tudományát épen annyi joggal szabad a természeti tudományok közé sorozni, mint a nyelv tudományát, feltéve, hogy szabatosan meghatározzuk, meddig terjed a természet hatása a nyelvben és vallásban és hol válik mind e kettő történeti tudomány tárgyává.

Mielőtt szerzőnk a vallás eredetének kutatásához fog, helyes

tudományos módszerrel elve meghatározza, hogy mi a vallás. Saját meghatározásának közlése előtt a *religio* szó származását kutatja és több híres tudósnak számot tevő nézetét a vallásról elmondja. A *religio* szóról *Cicero* *De Nat. Deor.* II, 28. ezt mondja: *Qui autem omnia, quæ ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, itemque ex diligendo diligentes et intelligendo intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem quæ in religioso.* Egy régi latin írónak *Nigidius Figulus* idézte sora, a melyet *Gellius* (*Noct. Att.* IV, 9.) megőrzött, így hangzik: *Religentem esse oportet, religiosus ne fuas* (vagy *ed. Hertz: ...Religentem esse oportet [át] religiosumst nefas*), vallásosnak kell lenni, de babonás ne legyen az ember. Ez utóbbi melléknévhez *Nigidius Figulus* ezt jegyzi meg: *Hoc inclinamentum semper huiusce modi verborum, ut vinosus, mulierosus, religiosus, significat copiam quandam immodicam rei, super qua dicitur. Quocirca religiosus is appellabatur, qui nimia et superstitiosa religione sese alligaverat, eaque res vitio assignabatur. Gellius pedig még a következőt toldja hozzá: Sed præter ista, quæ Nigidius dicit, alio quodam diverticulo significationis religiosus pro casto atque observanti cohibentique sese certis legibus finibusque dici coëptus. Lactantius* (*Institut. Div.* IV, 28.) a következő magyarázatot adja: *Hac conditione gignimur, ut generati nos Deo iusta et debita obsequia præbeamus, hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus; unde ipsa religio nomen accepit, non, ut Cicero interpretatus est, a relegendo.* Nyelvi szempontból mindenesetre *Cicero* magyarázata érdemel ez ősrégi, nagy értelmi változáson átment szó fejtegetésében nagyobb hitelt. Eleinte gondot, figyelmet, tiszteletet, szent borzalmat jelentett; aztán a töprenkedés meg a lelkiismeret erkölcsi értelmét kapta; végre mindinkább kizárólag az istenek iránt való tisztelet belső érzésének és e tiszteletnek ájtatoskodásban és áldozatban nyilvánuló külső kifejezésének jelelésére szolgált. Van néhány későbbi író, a ki *religio*-t hit értelmében használja; például *Cassiodorus* (meghalt Kr. u. 562.) e nagy igazságot kifejező szavában: *Religionem cogere non possumus, quia nemo cogitur, ut invitus credat.* A rómaiak *religio* szavukkal a vallásnak főleg erkölcsi vagy gyakorlati, nem pedig szemléleti vagy bölcseleti oldalát fejezték ki. Miután a *religio* szó a kereszténység birto-

kába került, értelme a *Vulgatá*-ban a vallási hitnek és ájtatoskodásnak rendszerét fejezte ki. Ennyit a religio szónak *etymologiai* és *historiai* meghatározásáról; hátra van még *dogmatikai* meghatározása, vagyis az, a mely egyes emberek vagy testületek tekintélyén alapszik. Ez csupa szélsőség, csupa ellentét közt ingadozik.

Szent Jakab apostol (Lev. 1, 27.) így írja le: «A tiszta és szeplőtelen religio (Káldi fordításában: isteni tisztetet) az Isten és Atya előtt ez: meglátogatni az árvákat és özvegyeket az ő szorongatásaikban, és magát szeplőtelenül megőrizni e világtól.»

Schleiermacher így határozza meg: «A vallás sem tudás, sem cselekvés, hanem érzelmeink hajlandósága és elhatározódása, a mely Istentől való abszolút függésünknek érzésében nyilvánul.»

A legtöbb *theologus* e meghatározást vallja: Religio est modus cognoscendi et colendi Deum. Ez vét a szorosan tudományos meghatározás szabályai ellen: két genus proximum-ra vezet, nem egyre. Sőt nagyobb hibája derül ki, ha Seneca fogalmazásában vizsgáljuk: cognoscere deum et imitari; ebben a vallás tárgya maga, az Isten, bebizonyítottanak van véve és meghatározatlan marad. Rögtön szemünkbe szökik Seneca meghatározásában e hiba, ha egy másik mondását ezzel összevetjük: Non pareo deo, sed adsentior; ex animo illum, non quia necesse est, sequor. Satis illos coluit (*deos*), quisquis imitatus est (Epist. 96, 2. 95, 50.). Honnan tudjuk, hogy van Mars, Bacchus vagy Venus? Milyen ezek jellege, milyenek tetteik és miért tanácsos őket utánozni? Hiszen éppen az okozta a legtöbb vallási háborút, hogy a küzdők egymás istenét tagadták.

Mikor Fichte-t istentagadással vádolták, ezt felelte: «A ti Istentek minden élvezetet ad, minden boldogságot és boldogtalanságot osztogat az emberi lények közt. Ez az ő valódi jellege. De az, a kinek élvezetre van szüksége, érzéki, testies ember, a kinek nincsen vallása és a ki nem is bir vallásra szert tenni. A legelső *valóban* vallásos érzelem minden vágyat megöl bennünk. Olyan isten, a ki arra való, hogy vágyainknak szolgáljon, megvetésre méltó, gonosz lény, mert az emberi nyomorúságot és az ész lealacsonyítását fentartja és örökössé teszi. Olyan isten valósággal e világ fejedelme, a kit már régen elítélt az igazság szája. A mit ők Istennek hívnak, az nekem nem-isten. Ők az igazi istentagadók; és mivel nem fogadom el az ő nem-istenöket igaz Istenül, azért ők hívnak *engem* istentelennek.» Azután így határozza meg

Fichte a vallást: «A vallás ismeret. Az embernek önmagába való tiszta pillanthatást ad, megfelel a legfőbb kérdésekre, és így bennünket magunkkal való tökéletes összehangzásban részesít, lelünk pedig megszenteléssel át meg át hatja.»

Kant a vallásnak gyakorlati oldalára helyezi a fösúlyt: «A vallás (alanyi tekintetben véve) abban áll, hogy minden kötelességünket isteni parancsnak ismerjük fel», vagy «abban, hogy Istent úgy tekintjük, mint a kit általánosan tisztelni kell és a ki minden kötelességünknek törvényt szab.» A pusztá istentiszteletet azonban gondosan kizárja a vallás köréből és kijelenti, hogy az embernek minden kísérlete, hogy oly cselekedetei miatt, a melyeknek önmagokban véve nincs erkölcsi értékek, vagy pusztá külső tisztelete miatt tessék az istenségnek, nem vallás, hanem csakis babona.

Spinoza az igazi vallást és jámborságot Isten iránt való szeretetnek tartja, a mely Isten tökéletességének ismeretén alapszik. A felsőbb vallás Isten iránt való értelmi szeretet, a mely Istennek és az embernek valódi, bölcseleti megismerésétől elválaszthatatlan és azon valódi üdvösségbe vezet, a mely a magunk istenadta képességeiről való tudatosságból támad. E felsőbbfokú vallásra azonban csak kevesen emelkedhetnek; az emberiség legnagyobb része csakis egy gyakorlati vallást érhet el, a mely pusztán az isteni parancsolatok megtartásában áll. Az alsóbb vallás teljesen szent könyveken és történelmi kinyilatkoztatásokon alapszik; a felsőbb csakis az emberi szellem legfőbbfokú megismeréséből eredhet. Az előbbinek üdvözítőnek kell lennie, ez utóbbinak igaznak; az előbbinek a közjó szolgálatában kell lennie, az utóbbinak azon isteni békébe és szeretetbe kell vezetnie, a melyet semmi elme meg nem foghat. A gyakorlati vallás megfékezi a szenvedélyeket és ezzel előkészíti az embert tökéletesebb életre. Igaz, hogy csak kevesen találhatják meg a legfőbb boldogsághoz vezető utat; azonban még azoknak is, a kik fele útján elmaradnak, a gyakorlati vallás mindazon előnyt nyújthatja, a melyet az emberi természet fejlődésének bármely fokán követelhet.

Ezt a sok ellenmondó véleményt ugyanazon fogalom meghatározásában csak a nyelv és az ezen alapuló és ettől elválaszthatatlan gondolkodás tudományának segítségével lehet kiegyenlíteni. Ha azt mondja Hegel, hogy a vallás tökéletes szabadság, Schleiermacher pedig azt, hogy tökéletes függés, ez egybehangzik, hogyha a függés érzetével járó bizalom, szeretet és önmegadás

Isten iránt jut az ember lelkében uralomra; miután az istenségnek mindenütt való jelenlétét nemcsak a természetben, hanem önmagában is felfedezte, akkor megérti az Isten fiainak szabadságát. Ha az agnostikusok azt mondják, hogy az Istent meg nem ismerhetjük, akkor *phaenomenalis* ismeretünket véve alapul igazuk van. A Locke nak tulajdonított, de tulajdonképen Sir Thomas Bodley-től származó elv igaz: *Nihil est in intellectu, quod non ante,* vagy inkább *quod non simul fuerit in sensu* és Müller Miksa kutatásai alapján kiegészítve: *Nihil est in intellectu, quod non simul fuerit in lingua.* De ha eszünkbe jut, hogy a *phaenomenon*-nak fogalma lehetetlen a neki megfelelő *noumenon*-é nélkül, vagyis hogy nem lehet látszat a nélkül, hogy valami legyen, a mi látszik és a mi látszatot keltve tényleg van, önmagától, önmagában, önmagáért; ha fel bírjuk ismerni a láthatatlant a láthatóban, az örökké valót az ideig-óráig tartóban, a végtelent a végesben, az Isten jelenlétét a természetben és az emberben: akkor megfoghatjuk, hogy mit gondolt Fichte, mikor a vallást a legfőbb ismeretnek nevezte.

Pillantsunk lelkünknek, a mononnak műhelyébe. Mi kerül kívülről bele? A sokféle érzet. Mi az érzet? Ellenálló képességünk eredménye. Plato és Lucilius szava, a melyet Hobbes fogalmazott tudományos rövideggel: *Bellum omnium contra omnes*, igaz; e harcban vagy, mint mások nevezik, a világegyetem nyomása alatt ellenállásunk rezgést hoz létre, a melyről már e dolgozatom első részében is szóltam. Schopenhauer magát létezésünket is ellenállásnak vagy akaratsnak tartja. Némely nyomás észrevétel nélkül tűnhetik tova, más lesujthat és csaknem megsemmisíthet. Lehet némelyik oly heves, erőszakos, hogy csak nagy nehezen hathatunk reá vissza; ez fájdalmat okoz. Másnak minden erőlködés nélkül engedhetünk, belenyugodhatunk; ez gyönyört szerez. Van olyan nyomás is, a mely hullámos mozgást, nyugodt, szabályos rezgést okoz az emberben, minden fájdalom vagy gyönyör érzete nélkül. Az ős ember felbámulhatott a kék égre, megcsudálhatta a zöld erdőt, elgyönyörködhetett az ezerszínű virágos mezőben; elmerülhetett a futó felhők nézésében és elábrándozhatott a madarak dalán; megdöbbenhetett a mennydörgés csattanásától, megrettenhetett a hirtelen lecsapó villámtól és rémülve menekülhetett, mikor az ős rengetegben ropogva dőltek ki a fák. Minden érzéki észrevételnek egy közös jellemző tulajdonsága van: hogy önmagában befejezett, véges. Tehát, miután az ember érzetei észre-

vevés útján képzetekké váltak és ezek társas cselekvéseit kísérő és egyúttal jelentő hangokból fejlődött, a fogalmakat ábrázoló és ezektől el nem választható szókban jutottak kifejezésre, e szók pedig a nyelv fejlődésének többféle eszközei által egymástól többé-kevésbbé különböző osztályokra, igeszókra és névszókra szakadtak: az ember minden saját cselekvését is meg az őt körülvevő világnak minden alkotó részét is önmagában befejezettnek tudta és mondta. Mivel azonban az emberi szellem olyan, hogy *absolut* véget nem bír felfogni, hanem minden határon túl, a mely valamely területet meghatároz, más területet képzel, minden dolog végéről azt tartja, hogy az más dolognak kezdete: azért kellett okvetetlenül a *végtelen* fogalmának és szavának keletkeznie. És miért nem képes az emberi szellem *absolut* véget felfogni és ennek következtében megnevezni? Mert a Bodley-Locke-Müller-féle elv megdönthetetlen: mert *absolut* véget semmiféle érzékével, semmiben sem érezhet, tehát meg sem nevezhet. Mivel pedig a tudatos és öntudatos monon érzeteit csak úgy változtathatja tárgyakká, hogy külső *okukat* követeli és mindnyáját érzéki szemlélésének aprioristikus alapfeltételei alá rendelve *térbe* és *időbe* helyezi: azért a térben, az időben és az okban is megtalálja a véges mellett és ettől elválaszthatatlanul a végtelent. Az ok mint az ember gondolatainak *conditio sine qua non*-ja már maguktól a nyelv első nyilvánulataitól, a *clamor concomitans*ból fejlődött igétől volt elválaszthatatlan: a cselekvést jelentő állítmányi elem az *okozat*, a cselekvő alanyt jelentő mutató elem pedig az *ok*. Az ő ember tehát egyaránt volt kénytelen a végtelen nagyot meg a végtelen kicsit, a mindent éltető és perzselve pusztító napot meg a fűszálon remegő harmatcseppet észrevenni; kénytelen volt a sok láthatóban a láthatatlant, a sok tudhatóban a tudhatatlant, a sok meghatározhatóban a határtalant, a sok oknak végső okát kutatni. Csakhogy a végtelen mint a végesnek pusztátagadása, önmagától nem érdekelte volna az ő embert; nem is szabad feltennünk, hogy ez irányban való fejlődésében a logika útján haladt volna; itt csak pszichológiai fejlődésről lehet szó. Sejtelem és hangulat vezette, nem okoskodás. Kő, csont, kagyló, virág, bogyó, fatuskó teljesen érzékelhető, véges, a melyben semmi végtelen nincs. Fa, hegy, folyam, maga a föld már nem fogható *meg* és *fel* teljesen; a fában van életféle, gyökerét a föld mélyében, tetejét fenn a magasban meg nem foghatja az ember; a folyam ott

zúg és rohan el mellette, majd lassan hömpölyög tova széles medrében, és az ember nem tudja, honnan jön és hova megy. A hegy teteje felhőkbe vész, elérhetetlen; a földnek épenséggel csak elenyésző csekély részét lehet érzékeink alá ejtenünk. Az áldást adó és pusztulást ontó felhő, a számtalan csillag, a mindig változó hold, a mindent megvilágító nap és a minden felett végtelenül elterülő, mindent körülfogó ég mind több és több érzékünk alól vonódik ki. Ha a teljesen vagy félig-meddig érinthető és érinthetetlen (*tangible, semi-tangible, intangible*) tárgyakat megfigyeljük, egyszerre megérthetjük, hogy az első osztály nem adhat semmiféle anyagot a vallás képződéséhez, mert benne nem juthat az ember semmi végtelennek, határtalannak tudatára. Az első osztályba tartozó tárgyak határain túl nem kell a végtelent sejtteni, hanem más, akár e tárgyakkal egyenlő-, akár tőlük különböző-természetű tárgyak határait kell észrevenni. A *fétis-tisztelet*, a mely tárgyait ez osztályból veszi, nem bizonyít Müller Miksa ez okoskodása ellen, mert az a vallási fejlődésben való hanyatlás, kész vallás pusztulása. A második osztály tárgyai adtak a *félisteneknek* létet, a harmadik osztályból lettek a *jöistenek*. Jól sejtette ezt a régi bölcsök és költők ihlete. *Hesiodus* így enekel (Theog. 108—111.):

εἴπατε δ', ὥς τὰ πρῶτα θεοὶ καὶ γαῖα γέγοντο
καὶ ποταμοὶ καὶ πόντος ἀπειρίτος, οἷδματι θύων,
ἄστρα τε λαμπρόντα καὶ οὐρανὸς εὐρύς ὕπερθε·
οἷ τ' ἐκ τῶν ἐγένοντο θεοὶ, δωτηῆρες ἐάων.

Euripides ugyanazt sejtí:

ὁρᾷς τὸν ὕψος τόνδ' ἄπειρον ἄθροα
καὶ γῆν πέριξ ἔχονθ' ὕγραῖς ἐν ἀγκάλαῖς;
τοῦτον νόμιζε Ζῆνα, τόνδ' ἥγος θεόν,

(Fragm. 935. ed. Nauck.) a mit *Cicero* (N. D. II, 25, 65.) így fordít latinra:

Vides sublime fusum immoderatum æthera,
qui tenero terram circumiectu amplectitur?
hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem,

és egyúttal *Ennius* hasonló értelmű szavát közli:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

(Thyest. p. 142. ed. Vahlen.)

Aeschylus már szinte *egy* istent hisz:

Ζεὺς ἐστὶν αἰθέρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός,
Ζεὺς τοι τὰ πάντα γῶτι τῶνδ' ὑπέσπερον.

(A. Nauck, Euripidis tragœdiæ, Lipsiæ 1869, III, XVI.)

Seneca a vallást jól ismerte meg, hogy így írt: «Si tibi occurrerit vetustis arboribus et solitam altitudinem egressis frequens lucus et conspectum cæli densitate ramorum aliorum alios protegentium submovens: illa proceritas silvæ et secretum loci et admiratio umbræ, in aperto tam densæ atque continuæ, fidem tibi numinis facit. Et si quis specus saxis penitus exesis montem suspenderit, non manu factus, sed naturalibus causis in tantam laxitatem excavatus: animum tuum quadam religionis suspitione percutiet. Magnorum fluminum capita veneramur; subita ex abdito vasti amnis eruptio aras habet; coluntur aquarum calentium fontes; et stagna quædam vel opacitas vel immensa altitudo sacra-vit. Si hominem videris interritum periculis, intactum cupiditatu-bus, inter adversa felicem, in mediis tempestatibus placidum, ex superiore loco homines videntem, ex æquo deos: non subibit te veneratio eius? Non dices: ista res maior est altiorque, quam ut credi similis huic, in quo est, corpusculo possit? Vis istuc divina descendit, animum excellentem, moderatum, omnia tamquam minora transeuntem, quidquid timemus optamusque ridentem, cælestis potentia agitat; non potest res tanta sine adminiculo numinis stare.» (Epist. ad Lucilium 41, 3—5.)

Az ős ember azonban nemcsak a természetben látta a végételent, hanem az embert mint tárgyat (*object*) vizsgálva abban is vett észre valami határok közé nem szoríthatót, nevezzük lelkének vagy bárminek; észrevette, hogy az ember halandó, és mégis azt hitte, hogy van valami az emberben, a mi *halhatatlan*. Nem volt képes elhinni, hogy atyja, anyja holtá után teljesen, nyomtalanul megsemmisüljön, hanem azt hitte, hogy lelkök az idő és tér határain túl végtelenül fenmarad. Lehet, hogy ez nem volt az emberiség általános hite, de annyi bizonyos, hogy jelentékeny vallásalkotó elem volt az ősök lelkének tisztelete (*animism*, *Seelencult*) és hogy a lélek halhatatlanságáról való hit innen fejlődött. Minél távolabb eső multban élt az ember őse, annál inkább borult homályba utódjai tudatában emlékezete és annál fényesebben ragyogott körülte a vallás világossága. Mikor aztán az a természetes kérdés támadt, hogy ki volt az ember minden ősenek őse, minden atyjának atyja, a felelet is természetes volt: a puszta természeti

ég lett *menyzei atyává*, *Djausz* lett *Djaus-pítar*; így támadt Ζεὺς πατήρ, így lett *Diovis*, *Dies*, *Jovis Juppiter*-ré. Azonban holott a világ némely részén az ős *atyát* az ős istennel azonosították, másutt más jellemet öltött ez az eszme: hogy az első ember, az egész emberi nem típusa, isten, nem miként az atya, hanem miként a *fiú*, a hogy Szent Lukács mondja (III, 38.): «A ki volt Ádám fia, a ki volt Istené», bensőleg összekötve az atyával, de vele össze nem téveszthetően.

Vége az embert mint alanyt (*subject*) vagyis önmagát is vizsgálta az ős ember és öntudata saját véges testében is képes volt a végtelent felfedezni, a *psychologiai istenségek* egész sorát: ész, értelmet, szellemet, lelket, kedélyt, akaratot. És ez a *mythologia* tovább élt minden vallásnál, mert manapság is úgy beszélünk e végtelen képességeinkről, mintha külön, egyéni létezésök volna, sőt nem nagyon régen az ész istennőjét is tisztelték. De ez a vallás is tovább élt minden *mythologiánál*, mert az, a mit a régi és új nyelvek különböző metonymiával neveztek meg, de a régi és új emberek egyaránt keblökben hordanak, a mit a régi keresztény bölcsek *Szent Léleknek* hívtak, most is úgy, mint hajdan, felemeli az embert a Legszentebbhez, a Határtalanhoz, az Örökkévalóhoz.

A szerint, a mint a természet, az ember általában és az ember önmagában szolgáltatja a vallásalkotó elemet, a *természeti vallást* e háromféltre lehet osztani: *physikus*, *anthropologikus* és *psychologikus* vallásra.

Azonban még egy lényeges elem kell ahhoz, hogy a félig sejtett, félig hitt, a végtelenbe tűnedező *mythologiai* alakokból valóságos vallás legyen: az *ethikus*, az ismeretlennek vagy végtelennek olyan felfogása, a mely az ember tetteire és egész erkölcsi természetére elhatározólag hat. Csak akkor alakult meg a vallás, mikor az ember már érzi, hogy kénytelen valamit megtenni, a mit nem szeret, vagy valamitől tartózkodni, a mit szeret, és pedig egy ismeretlen hatalom kedvéért, a melyet a szélvészben vagy az égben vagy a napban vagy a holdban felfedezett. A természeti istenségekben való hitnek erkölcsisége nagyon alacsony színvonalon állott: *do, ut des*, ez volt az elve. Már az ősök tiszteletének több hatása volt az igazság fogalmának fejlődésére, a jogra. A lélektani vallásképződés körében is találunk az erkölcsi alakulás nyomaira: Romában volt *Mens*, *Pietas*, *Pudicitia*, *Fides*, *Virtus* temploma; a *lelkiismeret* intő, dicsérő és gáncsoló szózata, kínzó furdalása pedig

Menander (Monost. 654.) Βροτοῖς ἄπασιν ἡ συνειδήσις θεός szava óta mind e mai napig az erkölcsiség alapja. Az *áldozat* a vallásnak nem ősi és nem lényeges alkotórésze, valamint a *papság* sem; az első pap mindenesetre a családapa volt.

Végre Müller Miksa maga adja a vallás meghatározását eredetére való tekintettel: *A vallás a végtelennel oly nyilvánulatosok közt való felfogásában áll, a melyek alkalmasak arra, hogy az ember erkölcsi jellemére hatást gyakoroljanak.* Ezen meghatározás minden vallásra illik, még a Buddhizmus déli ágára is, a melyben nincs isten mint a világ teremtménye és kormányzója.

Megtettük a nagy utat, a melyben az ember a föld porából a mennyországba jutott. Mekkora különbség, mily folytonos fejlődés e hosszú, göröngyös pályán mindenütt! Mennyi vér és könny omlott e nagy küzdelemben a létért, az *öröklétért*! Egy öreg szamojéd asszony Castrén-nak ezt mondta: «Minden reggel kilépek sátramból és meghajlok a nap előtt és így szólok: Ha te felkelsz, én is felkelek ágyamból. És minden este így szólok hozzá: Ha te leszállsz, én is pihenni szállok.» Egy indián a Feketelábúak törzséből egy keresztény térítőhöz így szólt: «Két vallás van, a melyet a Nagy Szellem adott; az egyik egy könyvben van a fehér emberek kalauzálása végett, a kik a fehér ember mennyországába jutnak, ha tanítását megfogadják; a másik az indiánok fejében van, meg az égben, a sziklákban, a folyókban és a hegyekben. És a vörös emberek, a kik Istenre hallgatnak a természetben, meghallják szavát és végre ott túl a mennyországot fogják megtalálni.» Költőnk *) tusakodó lelke pedig így fohászkodik:

Isten! kit a bölcs lánge sze fel nem ér,

Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:

Léted világít mint az égő

Nap, de szemünk bele nem tekinthet.

Dr. POZDER KÁROLY.

*) Nevezetesen, hogy Berzsenyi 1813-ban megkezdett, de befejezetlen művében, a melynek címe: A religiók eredete és harmóniája, a következőt írta: «Istent gondolni és hinni pedig nem idea, hanem az *értelemnek és természetnek* elfojthatatlan szava, mely csak akkor válik ideává, midőn mi azt az *emberi elme mechanismusa* szerint *személyesíteni*, földi ruhába öltöztetni akarjuk.»

MÉG EGY SZÓ AZ «ÁGIS»-KÉRDÉSHEZ.

Binder Jenőnek Ágis-cikkemre tett megjegyzései valóban a «meglehetősen elhamarkodottság» hatását teszik — és pedig a következő okokból:

Tagadom, hogy Gottsched művét Bessenyei műve fölé helyezni még csak igyekeztem is. Én úgy a Gottsched mint a Bessenyei darabjainak jellemző oldalait pusztán csak konstatáltam, leírtam, egymás mellé helyeztem, megvilágítani igyekeztem keletkezésök okait és körülményeit, viszonyba hoztam őket szerzőik faji sajátásaival, *de nem mondtam ítéletet sehol.*

A mi pedig az eredet kérdését illeti, Binder úgy véli, hogy az lett volna az első kérdés, hogy vannak-e oly motívumai Plutarchus előadásának, melyek Gottschednél hiányzanak, de Bessenyeinél találhatók. És nagy diadallal mutatja ki, hogy Gottsched eltérései egytől-egyig hiányzanak Bessenyeinél, — tehát (!) Bessenyei nem Plutarchusból merített. De mik ezek az eltérések?

«Nincs meg Gottschednél, hogy Agesilaost fia Hippomedon nyeri meg Ágis pártjának.» Plutarchus így szól: «Agesilaost, a király nagybátyját és ügyes szónokot, máskülönben gyenge és pénzsovár embert, fia Hippomedon nyerte meg — — ; az igazi ok azonban, mely Agesilaost az ügyszálhoz fűzte, adósságainak tömege volt, melytől a kormányforma megváltoztatásával megszabadulni remélt». Gottsched e két motívum közül csak az egyiket használhatta, mert nála Agesilaos csalásága mozgatja a darabot, «cseletragédiát» ír. Bessenyei is mellőzte az elsőt, noha nála Agesilaos csele sem fontos!

«Ki van egészen hagyva Agis hadjárata.» Gottsched védi is ezért magát, Bessenyei nem használta, mert Agis nála csak *minister*. Így mutathatjuk ki a többi motívum elvetésének okait is. Pl. «Plutarchusnál akkor fogják el Agist, mikor menedékhelyéről a fürdőbe megy, Gottschednél otthon» — a mi nem áll, mert Gottschednél Agist a börtönben öleti meg Leonidás, Bessenyeinél Ágis a színpadon hal meg. Ezt drámaelméletük ám megmagyarázza. Gottsched a hely, cselekvény és időegység híve. Agis halálának hírért barátjával beszélgeti el a változtatást Plutarchuson, mert így — hatásosabb! Nála a színpadon nem halhatott meg a hős, a francia klasszikus dramaturgiának külön §-a volt erre. Bessenyei Voltaire után tágitott e szabályon (Voltaire-re viszont Shakespeare példája hatott).

Hogy «végül nincs meg a nép megdöbbenése Agis katastrofáján, míg Plutarchusnál iszonyodva mondják a spártaiak, hogy ellenség se tette kezét, csatában sem, spártai királyra», — igen természetes, hiszen

Bessenyei Agisa nem is király, hanem csak — minister! Ezekből csak ugyan *nem lehet* következtetni azt, hogy Bessenyei *Plutarchust nem ösmerte!*

Felmutat aztán Binder Jenő Gottsched és Bessenyei közt úgy-nevezett «szorosabb egyezések»-et. Mind a kettőnél a darab Ágis és Agesilaos beszélgetésével kezdődik. Még azt is alig hiszem, hogy Bessenyei *olvasta* volna Gottsched darabját: de hogy *látta*, csaknem bizonyos. Ezt én is konstatáltam, s ebből aztán az összes «szorosabb egyezések»-et kimagyarázhatjuk. Mindkét költőnél Agis és Agesilaos Spárta helyzetét beszélik meg. De *Gottschednél* a következő mozzanatokat emelik ki: Leonidás a társkirály alig tud görögül, s idegen erkölcsöket hoz be; a fényűzés igen elterjedt Spartában, Lykurgus törvényeit semmibe sem veszik; Agis ezzel ellentétben az egyszerűség, a mértékletesség példája; célja Spárta régi fényét visszaállítani; a szegény népen segíteni, sőt vagyonát is felajánlja s anyját is rá akarja bírni arra, hogy kincseit a közszépra odaadja, ezt akarják Agesistratával, anyjával, megbeszélni s kéri Agesilaos segítségét. *Bessenyeinél* már visszaállították Spártában Lykurgus törvényét, de Leonidás — a király — ellenzi életbe léptetését; pénzével magához édesgeti a főbbeket, s Agis és Agesilaos azon tanácskoznak, hogyan lehetne részökre nyerni a népet? A gazdagokat akarják leleplezni s e célból a papokhoz fordulnak.

Ily éles különbség után hihető-e Binder feltevése, hogy Bessenyei «Agis»-a «szabad átdolgozása a Gottschedtől vett anyagnak». Sehol egy gondolat, mely megegyezést mutatna Gottscheddel. Pedig ez esetben még kifejezések is átszívárogtak volna! Viszont az sem áll, hogy «arra egyetlen nyom sem utal, hogy Plutarchus Agisát Bessenyei olvasta volna». Csak egyet hozok fel. Bessenyeinél a gazdagokat akarják leleplezni:

A községet kínzó nagy uzsorásokat,
Spárta lakósinak elő kell mutatni,
Jó lesz gazdaginkat eként utáltatni.

A mi pedig Plutarchus e helyén alapszik: «A gazdagok maguknál halmozták össze a javakat, — a gazdagság egyesek kezében egyesülven a szegénység igen elterjedt.» «Agis nemes terve volt az egyenlőséget visszaállítani.» stb. Mellékesen azt is megjegyzem, hogy Bessenyeinél Agesilaos biztatja Agist reformtervei kivitelére, Gottschednél Agis Agesilaost lelkesíti!

Az is furcsa, hogy mi mindenben talál Binder hasonlóságot! Mind a két írónál találkozik a két asszony: Agiaris, Agis neje és Telonis, Kleombrotos neje. Csakhogy Bessenyeinél mindketten férjeiket féltik, Gottschednél Telonis a királynőhöz, Agiarishoz, az üldötött társkirály érdekében, a leány az atyáért rimánkodik, elpanaszolja élte szerencsét-

len sorsát és arra mondja oszt Agiaris, hogy «bisher nur war mir noch kein Wort davon bekannt!» Homlokegyenest ellenkező helyzet, ebből nem lehet *igazándi Gottsched-hatást* konstatálnunk. Sem abból a hasonlóságból, melyet Binder legvégül említ!

Bessenyeinél Agis és Kleombrotos, mint felkelők, Leonidas által fogadtatnak, a ki, ha bevallják, hogy vétkeztek — hajlandó megbocsátani. Gottschednél Agis a győztes társkirály törvénye előtt áll s Leonidas gúnyból megengedi, hogy védhesse magát. Ime ismét oly hasonlóság, mely felfogásomat erősíti meg. Bessenyei látta Gottsched darabját, emlékezett a mesére is, de visszanyúlt a forráshoz! A Gottsched darabjának egyes mozzanataira visszaemlékezvén — nála is Agis és Agesilaos beszélgetésével indul meg a darab, de a miről beszélnek, egészen más, mint Gottschednél, nála is találkozik a két feleség, nála is a király elé lép Agis, — de sehol egy gondolat-megegyezés, apróbb detail, csupa külsőség, olyan hasonlóság, a mi *csak* arra enged következtetni, hogy Bessenyei Gottsched darabját látta legyen. Sőt a mit már dolgozatomban kiemeltem, hogy a III. felvonásban a főérdeket egy epizód — Kleombrotos és nejének Telonisnak sorsa — foglalja le: a részletekben oly hatalmas változtatásokat mutat, hogy ez is csak a látottra való visszaemlékezés hatását teszi ránk. Hogy Bessenyeinél is előfordul Agiaris Agiatis helyett, nem a *t* betű lekopásából, hanem a visszaemlékezés halaványságából magyarázható!

Ezek után megmaradhatok régi felfogásomban, hogy t. i. Bessenyei Plutarchus alapján dolgozott s hogy egyes külsőségeket Gottsched darabjának látása alapján Gottschedtől is átvett. De igazándi *) Gottsched-hatásról nem beszélhetünk.

—Dr. LÁZÁR BÉLA.

Anth. Pal. VII. 30. Antipatros Sidoniosról.

Anakreonnak a sírja ez itt: a tejosi hattýú
 Alszik benne, a szép ifjak iránti heve.
 Lantszerü zengedezés szól rajta Bathyllosi bájról,
 S a márványt repkény illata lengi körül.
 Hadesnél sem aludt el a szíved lángja: hisz ott is
 Eltölt téged a hő Kypria-lelkesedés.

P. T. E.

*) Ilyen terminusokkal bajos dolgozni. Vagy — vagy.

Szerk.

EGY MOLIÈRE-TANULMÁNY.¹⁾

Egyik legkiválóbb napilapunkból értesülvén, hogy Molièreről «terjedelmes és alapos tanulmány» lát napvilágot a Katholikus Szemle-ben, megszereztem e tekintélyes folyóirat illető füzeteit és elolvastam az eddig immár száztizenöt oldalra terjedő dolgozatot, melyről ezennel röviden beszámolok.

E «tanulmány» nem egyéb — az író maga figyelmeztet rá — mint «ismertetése, jobban mondva kivonatolása» egy pár év előtt megjelent német monographiának, melynek szerzője «egy tudós jezuita», a Voltaire-monographiájával már oly hirhedt Kreiten.²⁾ A magyar ismer-tetés írója szerint az összes eddigi, német és franczia molièreisták any-nyira «nyíltan kifejezett ellenséges érzületet tanúsítanak a kath. egyház, különösen pedig a jezsuiták iránt, hogy azt kellene hinni, lehetetlen jó katolikusknak lenni és Molière iránt csak némi rokonszenvet táplálni.» E tévedést eloszlatandó, Kreiten nyomán az «igazi Molièret» akarja olvasói elé tárni, mint a ki csak «kath. szempontból» tanulmányozva ismerhető fel. Engedjük meg az ismertetés írójának, hogy a pártszem-pontból készült munkák mindenikének eo ipso «igaza van a maga szem-pontjából», hogy tehát jogos az irodalomtörténetírásban a felekezeti álláspont: lássunk néhányat az e cikksorozatban foglalt állítások kö-zül, legalább a legszembetűnőbbeket.

222. l. Molière nem volt «tisztességes ifjú», mert különben a színi pályán tett tapasztalatai után «visszariadt volna a legvégsőtől (t. i. a vidékre meneteltől) s vagy bűnbánólag visszatért volna atyjá-hoz, vagy legalább városi színháznál keresett volna alkalmazást». Ez aligha bizonyítja azt, hogy az ifjú Molière nem volt tisztességes, — leg-főlebb azt, hogy nem úgy gondolkozott mint valami napjainkbeli phi-lister, semmint olyas rideg elvű öreg úr vagy épen jámbor jezuita. Ván-dorévei alatt «bármit tanult is az emberekről és az életről, azt az egyet nem szabad felednünk, hogy a megfigyelő álláspontja hamis volt». Erkölcileg is tökéletes remekekkel alkothatott volna, «ha nemes, tiszta ember lett volna.» «De senki sem élhet a fakadó férfikor legfontosabb időszakában tizenegy évig büntetlenül oly mocsáros légkörben, és további életén át sohasem fog megszabadulni a kóros anyagtól, a melyet annyi időn át magába szítt.» Ugyanitt olvassuk, hogy Molière «dur-

¹⁾ Dr. Rada István, *Molière élete és művei*. Katholikus Szemle. 1890. II. III. IV. füzet.

²⁾ W. Kreiten, *Molières Leben und Werke, nach den neuesten For-schungen dargestellt*. Freiburg 1887.

ván megsértette az általános erkölcsi törvényeket». Ez erős, e durva vádak hallatára azt kellene hinnünk, hogy Kreiten valami új foltokat fedezett fel Molière életében, holott ő is csak annyit tud hőse jelleméről, a mennyit eddig is tudtunk; t. i. hogy szerelmi viszonyaiban, a nagyoknak hízelkedésben ő sem volt jobb környezeténél — hogy ingerlékeny és bosszújában kiméretlen volt; de különben békülékeny lélek, mindenkitől szeretett nemes szív, szolgálatkész, jótékonyságában pazar, önmagába merülni szerető természet, s a véletlen szeszélyéből egy érdemetlen nőnek elgyötört játékszere, kihez ő gyöngeségig volt gyöngéd. De hallgassuk tovább Kreitent: «Molièrenek e vándorlások alatt és ez életmód mellett el kellett vesztenie erkölcsi alapelveinek, keresztény nevelésének és vallása gyakorlásának utolsó maradványait is. A vallásos életnézettel és a *szív tisztaságával* együtt *eltűnt az igazi költészet*, eszményi törekvések és érzékfeletti érdekek forrása is stb.» Ennek a 235. l. maga mond ellent, legalább részben, midőn így ír: «az első fogás, melylyel M. az életbe belenyúlt (a *Précieuses Ridicules*) *bizonyítja, hogy igazi költő és hivattott reformator volt a vígjáték terén.*» Biztosra vehető, hogy ama vándorévek nélkül, melyek a *fronde* idejével összevágznak, Molière ember- és életismerete nem fejlődött volna annyira, ő nem lett volna oly nagy költővé: míg így a modern vígjátékirók legelseje lett, a nélkül azonban, hogy akár erkölcsének lazaságára, akár életphilosophiájának niveaujára nézve rosszabbá lett volna koránál. Az idézett kenetteljes szidalmak lehetnek szerzőnk felekezeti «szempontjából» igazolhatók, de a *tényeknek* teljességgel nem felelnek meg.

228. l. az Étourdi olasz utánzatnak van minősítve, «már némi szabadsággal», míg a következő lapon egyenesen arra vagyunk figyelmeztetve, hogy «már e darabban benne van — három-négy jellemvígjátékán kívül — az egész Molière». Ugyanitt az állítatik, miszerint Molière rendesen «a megcsalt, rászedett becsületesség, tekintély vagy erény rovására akar nevetetni». Ez határozott rágalom, mely egy adattal sem bizonyítható, sőt maga e dolgozat bizonyítja több helyt ez állítás ellenkezőjét. A 253. l. pl. arra figyelmeztet, hogy Arnolphenak (az École des Femmesben) «kétségbeesett végső felkiáltása» csakis *akkor* volna «a legmeghatóbb tragikum, a legyőzött becsületesség és szerelem egész csalódásának» kifejezése, «ha Arnolphe félbolond nem volna.» Még határozottabban szól az 561. l., Dandin György alkalmából: «Tehát Molière itt sem teszi nevetségessé az erényt, *mint sokak által rádolltatik.*» Láttuk, hogy Kreiten et comp. is e *sok rádló* egyike s így ezuttal is önönmagát czáfolja. Itt említhetjük meg azt az állítást is, miszerint a furfangos inasok rajzában Molièrenél nem a cselszövés bravourja, hanem «a csínyek gonoszsága» köti le figyelmünket, s hogy így nála «a csalások stb. bizonyos eszményiséget nyerne s éppen ez

adja meg nekik azt az igazán molièrei ízt». Valamint azt is, hogy e vígjátékokban «minden bizonyos, ki tudja, mily sajátos szerelmeken fordul (meg)». A tagadás még nem bizonyítás ugyan, de hely szűke miatt kénytelenek vagyunk egyszerűen azt mondani, hogy ha van ama családok stb. rajzában specialis «molièrei íz», úgy bizonyára a bravourokban tetszelgés az, — s hogy Molière női közt alig akad «bizonyos, ki tudja, mily szerelem» képviselője.

244. l. Az École des Maris költőjének mint kereszténynek nem lett volna szabad «figyelman kívül hagynia a keresztény morált, ennek szabályait és segédeszközeit; mert a nőnek, miként a férfinak erkölcsös volta a lelkiismereten alapszik s a lelkiismeret teljesen a vallási hittől függ. (*Tehát a kinek nincs positiv vallása, az lelkiismeretlen ember!*) Maga a becsület nem mindig elégséges indító ok arra, hogy kötelességünkhez hívek maradjunk; mert vannak kísértések, a melyekben *csak az istenre mint az erkölcsi törvény szerzőjére való különös tekintet* és az ő kegyelme óvhat meg bennünket az eleséstől.» Nem hozzánk tartozik e kátékizmus-stylű, részben a magasabb casuistikába vágó fejtegetésekre reflektálni. De az ellen már igen is kötelességünk tiltakozni, a hogyan a kérdéses darab «művészi szempontból» helytelenítették. «Sganarelle, olvassuk, nem azért lesz nevetségessé, mivel Izabellát szigorúan neveli, hanem mivel minden áron nőül akarja venni», minek következtében aztán a főkérdést «egy mellékkérdés egészen háttérbe szorítja. M. megoldása u. is csak azt bizonyítja, hogy egy fiatal leány utálattal fordul el egy nevetséges szerelmestől, a ki rá nézve annál ellenszenvesebb lesz, minél inkább igyekszik gyűlölt szerelmét rátukmálni». Mintha Molière első sorban pädagogiai dissertatiót akart volna írni dráma-formában, s csak mellékesen érdekelte volna őt az emberi szívnek az a nem ritka, balga tévedése, mely a legczéltévesztettebb eszközökkel iparkodik másban vonzalmat kelteni, s melynek aztán oly szánsalmasan nevetséges a bűnhődése! A fentebbi idézet e szavakkal folytatódik: «Ez nagyon természetes s ennek bebizonyítására nem volt szükség vígjátékot írni.» Meglepő szavak! Molière művei jóformán mind ily «nagyon természetes igazságot» tartalmaznak, mert a bennük gúnyolt ferdeségek, miként általában minden emberi ferdeség, épen a hétköznapi igazságoknak szem elől tévesztése folytán keletkeztek. Ily okoskodással biztos oda jutunk, hogy végül azt sütjük ki, egyáltalán kár volt Molièrenak vígjátékot írni. Nem lephet meg tehát, ha a Tartufferől is azt kell hallanunk, miszerint ezt a darabot is fölösleges fáradság volt Molièretől megteremteni: «A Tartuffe-féle képmutatás leálczázására és ártalmatlanná tételére nem kellett Molièrenak vígjátékot írni; az ilyen ritka szítán minden józan eszű ember átlát.» (571. l.)

255. l. Molière, mint az École des Femmes hőse, azt hitte «min-

dent megtett, a mit *elmélet és tapasztalás tanít*; gonddal kísért minden esetet, hogy homlokát a gyalázattól megóvja; de a legfontosabb, az egyetlen eszközt nem találta föl (?), a természetfölötti, vallási indokból fakadó és a malaszt természetfölötti segélyével állhatatos hűséget és erényt». Ez elmélkedéshez, melynek úgys kevés köze van a pszichológiához, nem fűzünk commentárt; csak azt említjük meg, miszerint anynyira beléje bonyolódott a dolgozat szerzője, hogy az *École des Femmes*-nak, melyről a kérdéses helyen szól, teljesen eltévesztette szeme elől alapeszméjét. «A Nők Iskolája, írja, azt kérdi: hogy kell magát a férjnek viselni, hogy a házasságban ne csalja meg a felesége?» Holott arról szól e vígjáték, hogy még a tudatlannak, bambácskának nevelt lányban is kifejlődik kényszer esetén a ravaszság, — s hogy a szerelmen alapuló házasság csakis egyenlő korúak közt jöhet létre.

417. Tartuffe-ben «a keresztény jámbor olvasó, a ki a körülmények, kommentárok és viták ismerete nélkül olvassa a darabot és azt magából akarja megérteni, talán meg fog ütközni egyen vagy másan, de nem fog találni benne semmi veszélyest, vallásellenest, vagy olyasmit, a mi a jámborságot (*értsd: ájtatosságot*) kigúnyolja. Nem fog benne mást megismerni mint a képmutatót és ezt megvetni tanulja». Csak a «nem keresztény» de jóhiszemű olvasó fogja összetéveszteni benne az igazi ájtatosság gúnyjával azt, mi csak a képmutatás gúnyja, s csak a vallástalan kételkedő fog «*jezuitizmus!* kiáltásra fakadni». Mégis a 427. lapon már az van mondva, hogy Tartuffe-ben «az *igazi* (!) jámborság álláspontjáról» tekintve «visszataszító és minden igazán jámbor kedélyre» nézve sértő dolgok foglaltatnak; sőt az 573—4. lapokon «már az a vállalkozás is, hogy a képmutatás vígjátéki tárgygyá alakíttassék», határozottan *erkölcstelennek* van minősítve, és pedig azon rég elcsépeelt s rég megczáfolt argumentatio alapján, miszerint a bűn itt «az erény külsejét meghurczolja a nevetségesség porában, sőt az aljasság sarában» és ép oly profanatio, sőt szentségtörés mint a minőnek tekintenék «civilizált országban», ha valaki «álarczos bálók s hasonló alkalmával papi *ragy egyéb ilyes (domino?)* ruhába öltöznék». Ez álokoskodásnak tudvalevőleg abban rejlik gyöngéje, hogy ha igazat adnánk neki, akkor — miután minden bűn valami nemes és szent dolognak visszája — egyáltalán minden bűnnek üldözése, nevetségessé tétele profanatio, szentségtörés volna in ultima analysi.

De még más ellenmondás is észlelhető e dolgozatnak Tartuffere vonatkozó fejtegetéseiben. Mint az imént idéztük: a jámbor keresztény olvasó «nem fog benne mást megismerni mint a képmutatót» és mégis az 569. s köv. lapokon már az van tanítva, hogy Tartuffe-nak «a *képmutatás nem jellemvonása*, az ő jellemvonása a gazemberség, mely minden eszközt felhasznál», és hogy «Tartuffe nem jellemrajza a képmuta-

tásnak *mint jellemgyöngöseségnek*.» Ez állítások logikátlansága kézzelfogható. Először Molièrenek távolról sem volt szándéka itt *«jellemgyöngöseséget»* rajzolni, hanem korának egyik legeggyetemesebb *bűnét* akarta ostromozni, — másodsor miért ne lehetne a gazembernek is jellemvonása a képmutatás? A képmutatásban úgyis mindig benne rejlik már a gázság bizonyos foka. Az író itt egyébiránt megelégedezni látszik arról, hogy az 568. lapon a képmutatásnak két fajtát különböztette meg: 1. álszenteskedés, a világ becsülésének megtarthatása céljából, 2. gaz család anyagi javak megszerzése végett. Nos ha helyes ez a felosztás, akkor Tartuffe mégis képmutató? Azonban tévedtem: nem feledkezik meg az író semmiről se, csak én feledkeztem meg az ő eszmemenetének tekervényes voltáról, mely őt eme felosztás alkalmából következő okoskodásra képesíti: az első fajtájú képmutatásnál «a képmutatás igazi jellemtulajdonság, mely a képmutatónak minden tettét igazgatja, — a másodiknál a képmutatás nem jellemvonás, hanem legfőlebb álarcza a jellemnek, mint a tolvajnak a koldusruha». S minthogy Tartuffe e második kategóriába tartozik, Tartuffenél *«már nem lehet jellemvígjátékról szó!»* Quod erat demonstrandum!

Tehát Tartuffe *nem* jellemvígjáték! E felfedezés újsága és genialitása annyira ámulatba ejtheti olvasóimat, hogy nem tudom, fogják-e eléggé méltatni tudni a Tartuffere vonatkozó fejtegetések többi részeit, melyek színtén megérdemlik a figyelmet. Így pl. érdekes megtudnunk, hogy Tartuffe határozottan a janzenisták torzképe: «Tartuffe *szőröstől-bőröstől*, testestől-lelekestől a janzenisták táborában tartózkodott, hol őt az egész világ kereste és találta.» Az egész világ! Mily különös, hogy vannak mégis, kik azt állítják, hogy ha daczára a Tartuffe ajkára adott határozottan *jezsuita morálnak*, melyet Pascal mint *ilyent* bélyegzett meg, Tartuffe nem tekinthető a jezsuiták torzképének, — ép oly kevéssé tekinthető a janzenistákénak: mert Molière sem egyik, sem másik félt nem akarta gúnyolni, csak a képmutatást akarta pellengérre állítani s e célból mindenhonnan kölcsönzött vonásokat, a hol ilyeket talált. Hanem az természetes, hogy «egy tudós jezsuita» máskép nem vélekedhetik Tartufferől, mint hogy a jezsuiták nagy ellenségeinek, a janzenistáknak mintaképét lássa e «gaz csalóban». Sokkal meglepőbb és érdekesebb ennél az a fejtegetés, a hogyan azt akarja bizonyítani szerzőnk, miszerint Tartuffenek jellemrajza teljesen el van hibázva. Megengedi ugyan, hogy «vannak egyes jelenetek, melyekben az igazi képmutató jellem nagyon el van találva», mindazonáltal «a képmutatás nincs mindenütt ily híven rajzolva, s a jellemképnek e hiányos volta képezi aesthetikai tekintetben a vígjáték főhibáját». Tartuffe ugyanis nem báránybőrbe öltözött farkas, a legtávolabbról sem ért az igazi képmutatáshoz, elannyira nem, hogy «saját ostobasága, ügyetlensége s külö-

nősen vigyázatlan, nem palástolt telhetetlensége üti el céljától». A ki így képes vélekedni, annak Tartuffe alakja valóban nem lehet komikus, s abban valóban «csak utálatot és felháborodást» kelthet, — mert a ki így ír, annak a legcsekélyebb érzéke sincs a Tartuffe tulajdonképeni komikuma iránt, mely épen abban áll, miszerint e képmutató gazember eddigi sikereitől immár végleg elbizakodottan lép elénk, mint a ki már gúnyt is kezd űzni környezetéből, elért hatalma tudatában, — s ki gazsága gyümölcseinek élvezésében mind telhetetlenebb és mohóbb lesz, mígnem saját kelepczéjébe esik bele.

449. l. «Hogy miben áll a Misanthrope komikuma, nem oly könnyű azt megmondani.» Nincs is megmondva egy szóval se. «Az bizonyos, hogy Alceste *nem bohózati* alak»: igen, majdnem annyira bizonyos mint pl. hogy délben nincs éjfél. «Alceste hőse ugyan a darabnak, de nem komikus hőse, és ebből azt a látszólag ellentétes következtetést lehet levonni, hogy a Misanthrope nem vígjáték és vígjáték komikus hős nélkül. És e következtetés helyesnek bizonyul, ha a darabot egyszerűen szatirikus színműnek nevezzük.» Szó, szó, szó: mint Hamlet mondaná. Arról egy hangot se ejt az író, hogy miért javasolja, illetve miért fogadja el a másoktól javasolt *színmű* elnevezést, — s hogy ha elfogadjuk a *színmű* elnevezést, ez alatt korántsem aféle Versöhnungsdrama értendő. Azt hiszi, mindent megmagyaráz a *satirikus* jelző, holott szatira Molièrenek minden kiválóbb művében található. Az, mit sajátosabban kifejlődve lelni a Misanthropeban mint többi társaiban, ez a pessimistikus alaphang: jellemző, hogy ez az egyetlen egy nagy vígjátéka Molièrenek, melyből teljesen hiányzik az ő s a kor kedvencz bohózas eleme. Ha már beszélünk valamiről Misanthrope magyarázgatása közben, úgy arról kellett volna szólni, mily tragikum rejlik általában Molière vígjátékaiban, s mennyivel élesebben kibélyegezve jelentkezik ez a tragikum a Misanthropeban mint Molière bármely más művében.

560. l. «Dandin György csak úgy tekinthető komikus alaknak, ha magát tartjuk rossz helyzete folytonos okozójának»: valóban mindenki annak tartja szerzőnk kivételével. Szerzőnk így gondolkozik: «Dandin nem maga teremti magának a hamis helyzetet, hanem mások nem várt gonoszsága által sodortatik bele.» Mintha bizony nem ő maga, szándékosan akasztotta volna nyakába, rangján fölül nősülve, azt a nőt, kiről ép észszel nem gondolhatta, hogy szeretni fogja őt, s ki most rászedi és szemébe nevet. De hiszen, kiált fel szerzőnk, Dandin «megbánja e többé jóvá nem tehető hibát s ez által megfosztja minden komikumtól». Mintha a megbánás elvehetné egy baklövésnek minden komikumát, s mintha a késői megbánásnak nem volna szintén meg a maga komikuma! «Ha » férj kislelkűsége és féltékenysége jobban ki lenne emelve, akkor ebben rejlének a komikum», olvassuk u. o., «és nem lehetne

kifogásolni a főjellem nevetséges voltát; de ez oldalról még egy kritikus sem fogta föl Dandin Györgyöt.» Nem azt jelentik-e az általam megjelzett szavak, hogy Dandin *nevetséges*, bár nevetséges volta kifogásolható? Szükséges-e azt is kiemelnünk itt, hogy Dandinban tényleg eléggé erős színekkel van festve a kislelkűség és felénkség? Azonban szerző úgy vélekedik, hogy Dandin valóságos ideálja a derék embernek: «Elemmezhetnök egész végig, sehol sem találunk Dandint nevetségesnek. Minden becsületes férfi, a ki nem kész mindjárt párbajra, válásra vagy öngyilkosságra, épen úgy cselekednék mint Dandin.» Mondhatom: szép férfiideál egy ily pipogya férj, a kiről azt is feleli szerzőnk, hogy végül (szóval-e vagy tényleg is: nincs megmondva Molièrenél) csakugyan nem tud baja ellen más mentőszert mint az öngyilkosságot, a vízbeugrást. — Szerzőt imént dicsekedni hallottuk, hogy oly oldalról fogta fel Molièret, mint eddig senki: láttuk, hogy ez új felfogásban kevés a köszönet, — azonban halljuk egy még eredetibb nézetét. «Itt is nem a főszemélyben, hanem a hűtlen asszony szüleiében alkotta meg M. a nevetséges alakokat.» Tehát Molièrenek azt a — szerinte gyakori — eljárását fedezi fel és magasztalja, miszerint vígjátékjaiban nem a fő, hanem a mellék, episodicus alakokat rajzolja komikusoknak! Valóban érdekes adat ahhoz, mily finom érzékkel bír szerző M. komikumának megítéléséhez!

566. l. Az *Arare* «határozottan tragikus és pedig sokkal megkapóbb és feltűnőbb módon mint a *Misanthrope*,» mely utóbbiról e dolgozatban egyébiránt mit sem hallottunk. Hol van itt tragikus alak és tragikus összeütközés? Persze az apa és fiú közt! Igen ott volna, ha lenne, de nincs. Ez a zsugori s csak kapzsiságnak élő vén ember, kinek szívéből minden érzés kihalt, s kit legfőlebb csak a kéjvágy ördöge ha ingerel még pár pillanatra, — s ez a cynicus, frivol fiú, ki kikaczagja rég megvetett apjának ostoba átkait: százezer mérföldre esnek a tragœdiától, melyhez oly közel áll Alceste, kiben az elme józan belátása s a szív legyőzhetlen vonzalma küzdenek, s kinél az előbbi csak akkor képes végleg felülkerekedni, mikor már késő, úgy hogy ez önlegyőzésnek eredménye aztán mindössze csak annyi, hogy végsőkéig fokozza az addig is zilált meghasonlást. — Tudvalevőleg nincs Molièrenek darabja, melyben legkegyelesebb érzelmeinket ennyire sértené, melyben ennyi cynismus volna található, melynek tárgya ennyire kevésbé általános emberi gyöngeség volna; szerzőnk azonban előszeretettel viseltetik iránta s az említettek daczára úgy véli, hogy «egyes piszkos célzásoktól eltekintve semmi erkölcstelen sem található, sőt ellenkezőleg a legsebbe tanítások rejlenek benne».

576. l. «Hányszor megmondtam már, hogy nagyon is kirugsz a hámból és sok olyan dolgot engedsz meg magadnak, a miért könnyen

megtréfálhatnak? Vigyázz! Majd meglátod, *egy szép reggelen ebrúdon vetnek ki s elkergetnek mint egy gézenquízt!*» Clitidas (Princesse d'Elide) e szavait idézve, e commentárt csatolja hozzá írónk: «Ez a nap csak ugyan elérkezett; előbb mint M. gondolta, habár a kegy és víg élet egyelőre fokozódott.» Ez érthetetlen. Hisz M. élete korántsem végződött kegyvesztettséggel! Vagy arra vonatkoznék, hogy halála után az egyházi eltemtetést nem akarták neki megadni a papok? Úgy legalább is kevésbé finom szellemeskedés.

477. l. Jourdain nem komikusnak, hanem lelkibetegnek van állítva. Ám legyen. De a képtelenségek képtelensége olyasmit állítani, mintha «vásári komédiává» alacsonyítná le a Bourgeois Gentilhomme-ot «a nagy török jelenet», melyben Molière Aristophanes szilaj, phantasticus vígságáig emelkedett.

Sok mindenre tehetnénk még észrevételt. De beérjük azzal, hogy kiemeljük végül, hogy e magyar ismertetésben valószínűen nem egy állítás inkább a magyar kivonatonak, mintsem magának a szerzőnek tudandó be. Lehet, hogy Kreiten az, ki tévedt, a Sganarelle és a Don Garcia féltékenységi themáját a költő házasságával hozván összekötetésbe (243. l.), holott e házasság csak évekkel e darabok írása után jött létre. Tán azt is Kreitentől vette az ismertető, hogy «Molièrenek is a két (spanyol és olasz) nemzet darabjaiból kellett kölcsönöznie, mert Corneille alkotásai a vígjáték terén nem voltak a vidéki közönségnek valók»: a mire csak azt válaszoljuk, hogy a Corneille vígjátékai is ama «két nemzet darabjaiból» vannak «kölcsönözve», — és hogy ha Molière később az udvar előtt vidéki szerzeményeivel debütírozhatott, tán még sem volt oly roppant különbség akkortájt a főváros s a vidék izlése közt, — kivált némely vidéki városét véve, mely a szinköltészet kultiválásában Páriszal versenyzett. De azt már biztosra vehetjük, hogy nem Kreiten járhatja Molière *fejedelmek* (prince, Prinz) fiaival (Conti herczeg!) együtt iskolába, — nem Kreiten mondja az Impromptu de Versaillesról, hogy benne M., ki a rivalis szintársulat tagjainak modoros deklamációját gúnyolja itt, «*a maga deklamáló modorában ecseteli*» őket, — nem ő tehet arról, hogy a *bergerie*=juhászdráma, — a *farce*=«*úgynevezett régi tréfa*», melyben «együtt járt a nép oktatása (*farce és oktatás!*) és mulattatása» s ép azért volt neve «*farce ragy moralité*», a mi mégis már igen erős tudatlanság még egy ismertetőnél is, — valaminthet az sem tanúskodik M. darabjainak maguknak közvetlen ismeretéről, ha a *Précieuses Ridicules* polgárlányait *parasztlányoknak* nevezi valaki. Azt hiszem, eléggé nyilvánvaló ezekből, hogy Kreiten műve s vele együtt magyar ismertetése, ez «alapos tanulmány», csak mint furcsaság jöhet szóba, de értéke semmi.

TÖRÖK KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Latin praeparatiók. I. füzet: Livius XXI. és XXII. könyvéhez, írta Szerелеmbegyi Tivadar; II. füzet: Vergilius VI. énekéhez, írta dr. Tóth György; III. füzet: Horatius válogatott ódáihoz, írta Szilasi Móríc. Budapest, 1890. Singer és Wolfner. Egy-egy füzet ára: 30 kr.

E szemrevaló, csinos kis füzetkékek célja: a latin nyelvi tanításnak egy nevezetes részét, t. i. a classikusok olvasását könnyebbé, érdekesebbé és sikeresebbé tenni. Kedves kötelességet vélek teljesíteni, mikor ezeket a füzeteket néhány szóval ismertetni és pályatársaimnak figyelmébe ajánlani akarom. Jól esik ugyanis látnom, hogy ime, testet öltött az az eszme, melynek érdekében két alkalommal is szót emeltem. Most másfél éve tartott előadásomban, mely az Egyetemes Közoktatásügyi Szemlé-ben jelent meg (l. 1890. évi folyam 50—64 és 87—94. lapokon), szükségesnek jeleztem oly praeparatiók készítését, a melyek a gymnasiumban rendszerint olvasott írók műveit alaposan és behatóan magyarázzák és a melyek egyszóval mindazt tartalmazzák, a mit a tanár előzetesen előszóval el akarna mondani tanítványainak, hogy ezek a szöveget megértsék. Mert igazán összefüggő és élvezetes olvasmányt csak úgy teremthetünk meg az iskolában, ha bőséges utbaigazító jegyzetekkel lehetségesse tesszük az illető műnek gyorsabb egymásutánban való olvastatását. Az említett közlemény 94. lapján szözszerint ezt mondtam: «hogy itt (t. i. a felső négy osztályban) az auctorok olvasása észszerű alapon induljon és igazán élvezetes lehessen, kimerítő (nyomtatott) praeparatiókat kell tanítványainknak kezükbe adni». És ujjában e közlőny hasábjain (1890. p. 537) hangsúlyoztam ezt a nagyfontosságú tanügyi eszközt, mely nem hízagpótló, hanem egyenesen alapvető szerepet vinne a gymnasiális latin nyelvi olvasmány terén, föltéve, hogy minden tekintetben helyesen és czélszerűen van szerkesztve. Azt irtam ugyanis: «A magam részéről megmaradok abbéli meggyőződésemben, hogy nekünk magyar tanároknak, ha igazán beható és sikeres latin olvasmányra akarunk szert tenni az iskolában, kimerítő praeparatiókat kell szerkesztelnünk és kinyomtatnunk, talán egyelőre csak azokhoz az auctorokhoz és művekhez, a kik és a melyek gymnasiumainkban — és facultative reáliskoláinkban is — az olvasmány substrátumát nyújtják.» De a történeti hűség kedvéért meg kell jegyezmem, hogy jóllehet az imént kifejtett nézetem már évekkal ezelőtt meg volt állapodva, a tanügyi irodalomban néhány hónappal megelőzőtt Telmányi Emil, aradi tanár, a ki (az Egyetemes Közoktatásügyi Szemle 1889. évi folyam 79—85. lapjain) egy figyelemre méltó értekezést tett közzé. E közleményben a szerző csak nagyjában formulázta ebbéli nézetét és «A latin nyelvtanítás methodikájá-

hoz» című folytatásos közleményekben (l. Egy. Közokt. Sz. p. 369—379 és 422—427. lapokon) bővebben fejtette ki. Ez utóbbiak előadásom megtartása után kerültek ki a sajtóból. Telmányi (p. 84) következőképen indokolta nézetét: «E bajokon véleményem szerint egységes alapon, methodikus csoportosítás útján készült nyomtatott præparatiókkal lehetne segíteni, a mely præparatiók közvetlenül a szöveghez csatlakoznának. Kivánatos volna, hogy ilyen præparatiók ne csak az alsó- és középfoku tanításnál haladjanak okvetlenül párhuzamosan az olvasmányal, hanem az auctorok minden olvasandó részéhez is csatlakozzanak. Könnyebben esik a tanulóknak az ilyen kész, egységes, átgondolt præparatiót megtanulnia, mint akár lemásolni, akár rosszul elkészíteni. A szókincs elsajátítására a tanuló memoriája mindig friss és kész; megtanulására, ismétlésére jobban lehet a tanulót rászorítani; de a mi lényegesen ajánlatosabbá teszi ezt a módot, abban van, hogy az olvasmányra több idő fordítható, a tanuló pedig kinos physikai munkája otthon és az iskolában elesik. A memoria jobban használható ki, a nélkül hogy physikai és kedvet rabló nyügöt vetnénk a tanulóra.» — Nem érdektelen továbbá egy tekintetet vetni Németországra, hol a nagyszámú tanórák mellett nagyobb készséggel rendelkező tanuló válogathat a commentárokból, a speciális szótárakból és a Freund-féle præparatiókból, és a hol mindennek dacára mégis szükségét érzik az ilyenfajta nyomtatott præparatióknak.

Csak örömmel üdvözölhetjük tehát a kezdeményezést, melynek ma holnap meglesz az a jó hatása, hogy tanulóink latin auctoraikat haszonnal olvashatják. *Köpesdy* Sándor gymnasiumi igazgató állott a vállalat élére és legközelebb tőle is meg fog jelenni egy füzet, mely Cicero beszédeiből tartalmaz majd præparatiókat. Az eddig megjelent füzetek tartalmát és részleteit nem szándékozom bírálni, hanem beérem azzal, hogy a fentebb említett három kis kötetnek szerkezetét ismeretem.

Szerelemhegyi Tivadar a Livius XXI. és XXII. könyvéhez irt præparatiójában a második pün háborút megelőző eseményeket vázolja. A közösen megállapított terv szerint a præparatio öt részre oszlik. Egy-egy nagyobb szakaszból vagy fejezetből egy külön csoportban vannak közölve az ismeretleneknek feltételezett szavak, egy második csoportban olvashatók a «kifejezések», egy harmadikban találjuk összeállítva «Mondatrészek» czíme alatt a különféle érdekes genitivus-, dativus- és ablativusokat; egy külön kis táblázat betűjelzéssel feltünteteti a mondat szerkezet tagolását és végül állanak egy külön csoportban a reáliák. Ezt az öt szakaszt rendszerint megelőzi egy kis tartalmi összefoglalás a tárgyalandó fejezetről.

Dr. Tóth György a Vergilius VI. énekéhez irt præparatióban a

régi alvilág ismertetésének szentel néhány szót, a miből a tanuló szép tájékozást nyer az olvasandó ének tartalmáról. A *præparatio* hasonlóképen öt szakaszra oszlik és az eddig megjelent füzet az első negyedfélszáz sort öleli fel.

Szilasi Móríz mindenekelőtt kimerítően ismerteti Horatius verseimétekeit, azután közli az ódák I. könyvének 1. 3. 4. 6. 8. 10. 11. 14. 18. 19. 20. 22. 24. 31. 35 és II. k. 1. 3. 6. ódájához irt *præparatiót*.

Habár nincsen kizárva, hogy az iskolai használat folytán e nyomtatott *præparatióknak* egyik-másik pontja módosulni fog, egészben véve a gondos és ügyzerető foglalkozásnak nyomát viselik magukon. A *præparatió*nak öt részre való tagolása a szemnek kétségkívül jobban tetszik, mint sem az — nézetem szerint — praktikus kezelés szempontjából helyeselhető. Szép felosztás, átlátszó rend és kedves változatosság található e *præparatiókban* és nekünk tanároknak a saját használatunkra csak is ilyen *præparatio* tesz kitűnő szolgálatot. De képzeljük magunkat annak az előkészülő tanulónak helyzetébe. Ő sorról sorra halad és hol ezt a szót nem érti, hol nincsen tisztában a mondat szerkezetével, hol pedig az egész mondat rejtélyes előtte, úgy hogy sem grammatikailag, sem tartalmilag nem bírja érteni. Már most végig kell böngésznie mind az öt szakaszt, sőt nem egy tanuló tán azt sem fogja tudni, hogy ezt vagy azt a nehézséget melyik csoportban kell keresnie, hogy a kívánt felvilágosítást nyerhesse. Ugy tetszik nekem, hogy az ilyen *præparatiók* a könnyen kezelés és hasznavehetőség szempontjából csak nyerhetnének a tanuló kezében, ha az összes magyarázatok szintén sorról sorra párhuzamosan haladnának a szöveggel. A mostani szerkesztés mellett nem lehet elkerülni az ismétlést és az együvé tartozónak szétszakítását. Könnyen előfordulhat, hogy egy mondat megértéséhez szükséges először az egyes szavak csoportját kutatni, azután a keresett szó alkatrésztét teszi a kifejezésnek, tehát lássuk a kifejezések rovatját, és mivel végre tartalmi szempontból is magyarázatot igényel, megtaláljuk az illető szót vagy kifejezést még a reáliák között is.

Az egyes szavakra nézve is volna ellenvető megjegyzésem. A főneveket és igéket ugyanis közelebbről kellene jelezni, amott mellékelni kellene a nemet, itt pedig az averbo-t. Részemről egyenesen bajnak tartom, ha a fiú pl. egymás mellett látja minden közelebbi meghatározás nélkül a «*latus*» és «*malus*» szavakat és ezekről csak azt látja a *præparatióban*, hogy amaz «a hajó oldala», emez pedig «árbocz»-ot jelent. Közelebbi meghatározás nélkül a tanuló nem lesz képes sem ragozni a szót, de még nemét sem tudhatja. Azt hiszem sokan lesznek a tanulók között, kik nem tudják pl. a «*præpes*» szónak genitivusát; azután a *fores*, *ambages*, *minæ*, *preces*, *sollemnia* stb. plurale tantumok is minden megjegyzés nélkül állanak az egyes szavak között.

A közelebbi meghatározás a szerzőnek csak egy tollvonásába kerül, a tanuló pedig meg lesz kimélve a felületes tanulástól. Vagy hogyan lesz képes tő szerint vagy conjugatio szerint megkülönböztetni az egymás mellett álló igéket, mint: remugit, involvit, concutit stb? Némi veszélyt látok továbbá abban, hogy az ugynevezett kifejezések minden magyarázat és átmenet nélkül egyszerűen a legszabadabb fordítással vannak visszaadva; itt czélszerű volna mellékelni az illető latinos szólásmódnak eredeti, ha nem is szószerinti, de legalább megközelítően hű fordítását. Így teszem sok fiúnak fejében nem fog az kedvezően elkészített talajra találni, ha a kifejezések között pl. azt olvassa: «medium accensum mittitur = közepén meggyújtva hajítják» vagy «velis ministrat» = a vitorlákat igazítja» vagy: «ultra vires sortemque senectæ = jobban mintsem ereje és öregsége, öreg állapota engedte.» Fordítani — bizony lehet így fordítani, csak hogy a fiúnak tisztán kell látni, hogyan jó létre az eredeti jelentésből ez a fordítás. A fiúnak haszna nincs, ha egyszerűen megtanulja a kifejezés szabad és magyaros fordítását; sőt könnyen meglehet, hogy az eredeti szóhalmazban afféle transcendentalis fogalmat lát, melynek ez a jelentése — okvetlenül, mert másképen az nem is képzelhető. Elfogadja, mint sok tanuló készen elsajátítja a Ludolf-féle szám értékét, a nélkül hogy sejtjené, mi módon jött az létre.

Mindennek daczára a legnagyobb elismerés illeti meg a szép kezdeményezést, melynek kétségkívül szép jövője is ígérkezik; az ily munkákat nem kell külön ajánlani, mert ezek saját magukat ajánlják.

Még csak egyet! A præparatiókat kísérő talpraesett felhívásban egy passus megüti figyelmemet és azt hiszem, hogy az némileg módosítandó. Azt olvasom ugyanis: «Nincs még jó latin szótárunk.» A szerzők nyilván az iskola szempontjából írták ezt, mert a *Findly*-féle szótár az iskolának kissé drága. De ez a pompás munka egyébképen oly kiváló mű — a latin nyelv és magyar nyelv szempontjából egyaránt, — hogy nézetem szerint egyenesen díszére válik tudományos és tanügyi irodalmunknak. Emlékszem ugyan arra a bírálatra, mely ennek a derék munkának első íveit kritizálni akarta, de egy cseppet sem birt megingatni kifejezett meggyőződésemben. Ha mindenben ilyen mű állana rendelkezésünkre, akkor az iskola is könnyen boldogulna.

A szóbanforgó præparatiók csinos kiállítása a fentemlített czéget dicséri és részemről hiszem, hogy nagyon hozzá fognak járulni a mostanában használt jól-rosszul készített fordítások kiszorításához. Tanár és tanuló csak érdeklődéssel várhatja folytatásukat.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

Vergilius Aeneisének I. és II. könyve. Fordította és verssorok szerint haladó szógyűjteménnyel ellátta *Danielovics Kálmán*, zombori állami főgymn. tanár, 1890. Eggenberger bizománya. 176 l.

E munka a latin irodalmi oktatás szolgálatában álló segédkönyv akar lenni. Két fő részből áll: a 7—55. lapon adja az Aeneis első két énekének prózai fordítását, a 62—171. lapon pedig verssorok szerint haladó szógyűjteményt közöl.

A fordításra vonatkozólag a szerző az előszóban így nyilatkozik: «A fordítás háromféle: vagy *szolgai*, mely a fordítandó szöveghez erősen ragaszkodik, mindent szóról-szóra akar visszaadni, mitsem törődve az interpretáló nyelv szellemével és a gondolatok nyomában támadó hangulattal, és szinte fölöslegessé teszi a szótár használatát, vagy pedig a fordítás *olyan*, hogy kikerülve a nehézségeket, inkább csak magyaráz, körülír és lemond a hatásról, melyet, mintegy versenyezve az eredetivel, gyakorolnia kellene. A *jó fordításnak* ugyanazon hatást kell gyakorolnia gondolat és hangulat tekintetében, mint az eredetinek. Ezt elérjük, ha az eredetit tökéletesen értjük, ha az interpretáló nyelv szellemével tisztában vagyunk, minden csínját-bínját ismerjük, ha a felfogásban és kifejezésben egyező helyeket szóról-szóra visszaadjuk, ha az æquivalentiát lehetőleg szem előtt tartjuk és nem használunk olyan szokat és kifejezéseket, melyek értelmi árnyalatuknál fogva képesek volnának a hangulatot, a czélba vett hatást elrontani . . . Az itt kifejtett elveket tartottam szem előtt, midőn Virgilius Aeneisének I. és II. könyvét fordítottam.»

E sorokban határozott elvi tévedést látunk. Végre is a «gondolat és hangulat tekintetében» az eredetivel egyforma hatást tevő jó fordítás azaz műfordítás arra való, hogy az olyanok számára, kik az illető nyelvben nem jártasak, az eredetit pótolja, nem pedig, hogy az eredeti szövegnek öntudatos, grammatikai belátáson alapuló megértésére vezessen. Ez utóbbi czélra még az egészen szolgai fordítás is jobban megfelel; de mivel attól lehet félni, hogy az ily fordítás megrontja a tanuló nyelvérzékét, iskolai segédkönyvekben csakis annak a második helyen említett magyarázó és körülíró fordításnak lehet helye, mely igenis «lemond a hatásról, melyet mintegy az eredetivel versenyezve gyakorolnia kellene», de híven visszaadja a mondatszerkezetet és az értelmet a nélkül, hogy az interpretáló nyelv szelleme ellen nagyobb vétséget követne el. Szerencsére azonban Danielovics úr ez elvi tévedése a gyakorlatban nem járt semmi rossz következással, a miről az olvasót könnyen meggyőzi az Aeneis elejéről vett itt következő s az egész fordítást jellemző mutatóvány:

«Múzsá, említsd az okokat, mily nyilvánított akaratának megsértése folytán s mit fájlalva kényszerítette az istenek királynéja a

jámborságáról híres férfiút annyi bajt tűrni s annyi szerencsétlenséget kiállani. — Ily nagy harag lakozik az égiek keblében? — Volt egy régi város, tiruszi gyarmatosok bírták, Karthágó, Itáliával s a távolból Tiberis torkolatával szemközt, gazdag kincsekben s igen edzett harci foglalkozásokban; melyről mondják, hogy Juno még Samos hátravetésével is jobban kedvelte a világ valamennyi földjénél: itt fegyvere, itt kocsija vala; hogy ez legyen a népek ura, ha valamikép a végzet megengedné, az istennő már akkor szeretettel törekedett.»

Látni való, hogy itt *egy jó iskolai fordítással* van dolgunk, a mely a czélnek, az eredeti szöveg megértetésének, tökéletesen megfelel s a minőt akárhányat találunk a Dávid István szerkesztésében megjelenő *Tanulók könyvtárában*. Danielovics úr tehát csalódott abban, ha munkáját műfordításnak tartotta; e csalódása azonban ez esetben nem hogy csökkentette volna, hanem még növelte a műnek, mint iskolai segéd-könyvnek hasznavehetőségét.

A második részre, a verssorok szerint haladó szógyűjteményre vonatkozólag az előszó így nyilatkozik:

«A tanulók házi praeparálását még a tanár iskolai segítsége sem teszi kellemessé. Mert a szótár forgatása bizony terhes munka; a legtöbb tanulónak kedvét szegi, hogy a klasszikussal szeretettel foglalkozék. De ha a tanuló ettől a teherrel megszabadul, ha csak a már készen kapott szavakat kell betanulnia, marad ideje a mondattani kérdésekkel foglalkozni, az író stílusába behatolni; a tanár többet végezhet tanítványaival egy óra alatt és inkább ráér az író széptani szempontból méltatni, többet beszélhet a compositióról, a jellemekről, szóval a tanulókat az író szellemi műhelyébe vezetheti be. E cél lebegett szemem előtt, midőn a *Függelék* szerkesztésének fáradságos munkájára vállalkoztam.»

Ebben annyi igaz ugyan, hogy a szótár forgatása a tanulótól sok időt rabol el, de viszont az is bizonyos, hogy olyan szógyűjtemény, a minőt Danielovics úr állított össze, még nem biztosítja a tanuló *értelmes* előkészülését. Ez a gyűjtemény ugyanis egy részről tele van tömve a legközönségesebb szavakkal, a melyeket minden tanulónak ismernie kell már a hatodik és hetedik osztályban: így mindjárt az 1—7. versig terjedő részletben olyan szavakat találunk, mint arma, vir, cano, fatum, vis, patior, mœnia; másrészről pedig hiába keressük benne még a legszükségesebb mondattani és tárgyi magyarázatokat is, melyek nélkül pedig a szöveg öntudatos megértése nem képzelhető s legfőlebb a fordítás egyszerű beszajkózása várható. Azért, ha Danielovics úr, a mint az utószóban megígéri, elkészíti a III. IV. V. és VI. könyvhöz való szógyűjteményt is, nagyon szeretnők, ha a szókból csak félannyit, de a nélkülözhetetlen magyarázatokból minél többet adna, mert a munkát

jelen alakjában nem adnók szívesen tanítványaink kezébe. Mindenesetre helyesebb akár az a módszer, melyet a *Tanulók könyvtára* követ, adván a fordítás mellett jegyzetek alakjában a feltétlenül szükséges grammatikai és tárgyi felvilágosításokat, akár az, melyet a legújabbban megjelent Köpesdy-Tóth-Szilasi-féle praeparatiókban látunk, melyek nem adnak ugyan fordítást, de a legfontosabb szók értelmének közlésével, a phraseologiának gondos összeállításával, a tartalmi és nyelvbeli nehézségek megoldásával rávezetik a tanulót a *tudatos megértésre*. Akármelyik irányhoz csatlakoznék Danielovics úr, hasznavehetőbb segédkönyvet adna a mostaninál, melyben csak a fordítás mondható sikerültnek, a nagy terjedelmű szógyűjtemény ellenben a ráfordított fáradságos munka dacára legalább két harmadrészában fölöslegesnek, az interpretatio szempontjából pedig szerfölött hiányosnak tűnik fel.

DR. NÉMETHY GÉZA.

M. Tullii Ciceronis orationes selectae, edidit Stephanus Dávid,
Budapestini, 1890. Wodianer, 272 l.

A Ponori Thewrewk Emil szerkesztésében megjelenő *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum edita* egyes kötetei gyorsan követik egymást. A könyvpiazcra került és középiskolai használatra elfogadtatott már eddig Vergilius Aeneise és Cicero De finibus e sorok írójának, Livius XXI–XXV. könyve Dávid Istvánnak, Sallustius De bello Jugurthino és De coniuratione Catilinæ cz. munkái Pecz Vilmosnak kiadásában; Cicero most megjelent válogatott beszédei tehát a gyűjtemény ötödik kötete. Sajtó alatt vannak továbbá Cicero De officiis-a Csengeri János, Horatius összes költeményei Pozder Károly és Sophokles Antigone-ja Kassai Gusztáv kiadásában. Sőt a szerkesztő gondoskodott már azon fájdalmas veszteség némi pótlásáról is, mely a vállalatot Ábel Jenő halálával érte; helyette ugyanis Homeros két eposzát Vári Rezső, Xenophont pedig e sorok írója fogja közre bocsátani. Ily módon alapos reményünk lehet arra, hogy valahára teljesülni fog mindnyájunk régi kívánsága, melynek hivatalos helyről is többször kifejezést adtak, vagyis, hogy nem fogunk többé az iskolákban külföldi szövegkiadásokra szorulni. Ha a gyűjtemény teljes lesz, nem is fog többé útjában állani az intéző körök ama tervének, hogy az idegen kiadványokat hazai gymnasiumainkból egyszerűen kitiltják.

Az előttünk fekvő munkában Cicero tizenhárom, iskolai olvasmányul használható beszéde van közölve, nevezetesen a politikai beszédek közül: De imperio Cn. Pompei, in L. Catilinam I–IV, orationes Philippicae I, II, XIV, a védők közül pedig: pro P. Sulla, pro A. Licinio Archia poeta, pro P. Sestio, pro M. Marcello, pro Q. Ligario. E kiválasztott darabok ellen nem lehet kifogásunk, mert a mi iskoláinkban éppen

ezeket szokták olvastatni, csak azt sajnáljuk, hogy a kiadó még egy védő beszédet, a *pro Sexto Roscio Amerino* címűt nem vette fel a gyűjteménybe, holott ezt is sok intézetben tárgyalják, sőt jegyzetes magyar kiadása is van Köpesdy Sándortól. Végre is az ily szemelvényes szövegkiadás annál jobban felel meg céljának, minél bővebb választékot ad a tanár rendelkezésére; az említett egy beszéd pedig a mellett, hogy alig növelte volna észrevehetőleg a könyv terjedelmét, a mi iskoláink szempontjából igazán teljessé tette volna a gyűjteményt.

A szöveg megállapításáról a kiadó, a *Bibliotheca* tervének megfelelőleg, latin nyelvű praefatióban ad számot s felsorolja azokat a helyeket, a hol C. F. W. Müller ismeretes Cicero-kiadásától eltért. Felhasználta ezenkívül a Halm, Nohl, Deuerling és Kayser kiadását, s bár határozott kritikai elveket nem mutat s a kéziratokkal szemben elfogult álláspontját sem jelzi, józan eclecticismussal jár el s egészben véve megbízható szöveget ad. Az előszó tanúskodik arról is, hogy nem kerültek ki figyelmét a szöveg javítását célzó legújabb adalékok sem, melyek közül kettőt érdemesnek tartunk itt felemlíteni. A *De imperio Cn. Pompei* 18. §-ában található romlott helyet: «Etenim primum illud parvi refert, nos publicanis amissis vectigalia postea victoria recuperare,» Deuerling (*Neue Jahrb. f. Phil. u. Päd.* 1889. p. 192) legújabbban így javította ki: «vectigalia nostra victoria recuperare»; az *oratio pro Archia poeta* 5. §-ához pedig: «Hac tanta celebritate famæ cum esset iam *absentibus* notus, Romam venit», Koch járult egy valószínű emendációval: «iam *absens nobis* notus»; Dávid mind a kettőt, igen helyesen, felvette a szövegbe. A szöveg olvashatósága szempontjából különben — a mi iskolai könyvnel igen fontos — azt sem gáncsolhatjuk, hogy a kiadó több, kevésbbé valószínű gyanítást is elfogadott, a helyett, hogy egyszerűen kereszttel jelölte s érintetlenül hagyta volna a corruptelát.

Az obscen tartalmú helyeket, mint minden egyéb iskolai kiadásában, úgy itt is *in usum delphini* szelidítette Dávid. Álláspontját az előszóban így okolja meg: «Ut in opere meo huius generis Liviano, quod praeterito anno in usum scholarum edidi, ita etiam in hoc Ciceronis volumine omnia, quæ mihi ob rerum difficultates puerorum, quos spectamus, ætati minus convenire videbantur, omittenda esse censebam, quamquam haud ignorabam fore, qui me in hac re non recte fecisse dicerent, quod scripta quodam modo manca edidissem; sed hi tamen libro perspecto *primum ea, quæ omisi, vix singula verba esse intellegent, quibus exclusis aut mutatis operi nullum fere damnum inferatur, deinde hanc editionem non hominibus litteratis, sed tantummodo discipulis nostris esse destinatam sentient, quorum præceptores fortasse non ægre ferent, si eis quemlibet scriptoris locum sine ulla offensione legendum*

atque interpretandum proponere poterint.» E nyilatkozattal, melyhez nincs mit hozzátennünk, úgy hiszem, minden tanár egyet fog érteni, a ki nem felejtí, hogy oly művel van dolga, mely tisztán pædagogiai czélból készülvén tudományos használatra nem tart számot. Egyébiránt benne van a gyűjtemény programjában is, a mint a *Bibliotheca* minden egyes kötetének hátlapján olvasható, hogy «főleg a szemelvények kiválasztásánál tapintatosan el lesz kerülve minden, a mi a tanulók erkölcsi érzületét sérthetné».

Általában elmondhatjuk, hogy a fáradhatatlan tankönyvírótól ismét egy hasznavehető és hézagot pótló munkát nyertek gymnasiumaink.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

Albrecht János, Német olvasókönyv gyakorlatokkal és nyelvtannal I. II. Pozsony és Budapest, 1889. Stampfel Károly.

Sajnálatos dolog, hogy az a lelkesedés, melylyel középiskoláink évekkel ezelőtt az inductiv módszerű nyelvtanítást fogadták, nem volt egyéb szalmatűznél, mely alig egy évtizedig lángolt s ma már mintha kialvó félben volna. Bartal Antalnak latin nyelvi kézikönyve volt az új irány első képviselője, melyet siettek úgy az állami, mint a felekezeti intézetek már megjelenése évében tankönyvül elfogadni, úgy, hogy a nyolczvanas évek első felében körülbelül fele gimnáziumainknak ennek nyomán haladt. Ezt követte Simonyi, később Jónás német nyelv- és olvasókönyve, a melyeket még szintén elég jól fogadtak. Hasonlóképen Szamosi görög és latin nyelvkönyveit. De már Theisz és Palóczy francia nyelvkönyvei, melyek pedig ugyancsak ez irányt követik, alig jutottak be egy-két intézetbe. Ha pedig a múlt évi értesítőkön végig tekintünk, azt látjuk, hogy ugyancsak megcsappant azon iskolák száma, melyek az inductiv nyelvtanításnak még ma is hívei. Bartal könyvét már nem igen sok iskolában használják, Simonyiét és Jónásét csak elvétve, Theiszét és Palóczyét pedig szerzőkön kívül talán egy szaktanár sem. Valjon mi lehet e retrográd iránynak oka? A rendszerben van-e a hiba, vagy a kézikönyvek nem felelnek meg az iskola követelményeinek, vagy talán — mire azonban gondolni is szűgyen volna — a tanárok kényelemszeretete tartja távol a több munkát követelő inductiv módszerű nyelvkönyveket iskoláinktól?

Ily gondolatok között vettem kezembe és lapozgattam Albrecht János német olvasókönyvét és nyelvtanát. Ez is szorosan inductiv módszerű, olvasmánygyal kezdi, szabályok egybefoglalásával végzi csakúgy, mint elődjei Simonyi, Jónás és részben még Hoffmann is. Simonyi könyvétől abban különbözik, hogy nem egy hosszú összefüggő olvasmányból, hanem apróbb darabokból indul ki, melyeket mind *goth* betűkkel nyomtat (kivéven a második rész egyes darabjait); gyakorlatai

könnyebbek, nem ölelnek fel egyszerre többféle új nyelvjelenséget s csekély kivétellel a *rendszeres nyelvtan menetét követik*, beszédgyakorlatokat nem ad, ezek helyett azonban a nehezebb olvasmányoknak, különösen a költeményeknek vázlatos, könnyű stílusú tartalmát *vissza-fordíttatja* németre, a szavakat nem betűrendben, hanem minden olvasmányhoz külön állítja össze a nyelvtani kategóriák szerint. Ezek a főbb eltérések (részben javítások) a legelső és legutóbbi inductív német grammatika berendezésében, melyekhez még azt is hozzá tehetjük, hogy az olvasmány anyaga több és változatosabb, a nyelvtani rész pedig bővebb.

Már e rövid összehasonlításból is kitűnik, hogy van különbség inductív eljárás és inductív eljárás között. Még szembeötlőbb volna a különbség, ha a többi grammatikát is sorra venném, a mi azonban messze vezetne. Legyen elég mindegyikből egy-egy jellemző eltérő tulajdonságot kiemelni. Jónás és Felsmann olvasmányai német tárgyuak; Hoffmann a nyelvnek legapróbb sajátosságaira is ügyet vet, a mennyiben a synonymákat és germanismusokat is rendszeresen tárgyalja; ellenben Hoffmann és Felsmann még meglehetősen engedékenyek adnak a régi apró mondatos nyelvtanítási rendszernek s könyveik nincsenek híjával az Ollendorff-féle értelmetlen mondatoknak, Jónás pedig a nyelvtani kategóriákat túlságosan egyszerűsíteni, áttekinthetővé tenni akarván, túllő a célon s nem találja el a kellő mértéket.

Íme e jelenségeket vehetjük észre inductív módszerű német nyelvtanainkon. Ezekből könnyen levonhatjuk a tanulságot, hogy mi állja útját annak, hogy mindeddig csakis Hoffmannak félig-meddig ez irányba tartozó könyve juthatott elterjedésre, az igazán inductív grammatikák ellenben nem igen használatnak. Kétségtelen, hogy a hiba magukban a könyvekben van, melyek nem számolnak eléggé a viszonyokkal. Mondhatnám valamennyi más-más egyéni eljárásnak, megengedjük: mintaszerű és követésre méltó eljárásnak codificálása. Az a kérdés azonban, hogy a mely eljárás egyik iskolában jó, jó-e az más iskolában, a hol a viszonyok lényegesen eltérőek? Kétszeresen kérdésbe tehető ez a német nyelv tanítására nézve, mert tudjuk, hogy e tekintetben mily óriási eltérések vannak a különböző vidéki iskolák tanulóinak nyelvi ismeretei között. Pozsonyban a tanulók legnagyobb részének anyanyelve a német, Kecskeméten ellenben csak híréből ismerik a német szót. Sőt ugyanazon intézetben is a tanulók egy része beszél németül, más része sohasem hallott német szót, a harmadik rész pedig érti ugyan a német szöveget, de a kifejezésben teljesen járatlan. Lehetséges-e most már egy bizonyos középiskola tanítási gyakorlata alapján készült német grammatikával, ha az még olyan mintaszerű módszert követ is, a különböző középiskolákban sikert elérni? Nem előáll-e az

az eset, hogy míg az egyik iskolában könnyen, csaknem játszva elvégzik a kijelölt pensumot, addig másutt — aránylag nagyon is sok levén a felvett anyag — tanár és tanuló egyaránt kimerülnek a súlyos teher alatt.

E bajon úgy lehet segítenünk, ha a tankönyvírók nem a specialis viszonyokat, hanem az *általános szükségletet* tartják szemük előtt. Ezért bármily mintaszerűnek tartsam is Simonyi, Jónás és Albrecht nyelv-könyveinek gyakorlati részét, nem helyeselhetem eljárásukat nemcsak a fentebb érintett okokból, hanem már csak azért sem, mert a tanárt nagyon is megkötik és minden methodikai önállóságától megfosztják. Alig hiszem ugyanis, hogy a nyelvtani alakok ismertetésének sorrendjére és módjára nézve csak két tanár is akadna, a kiknek nézete teljesen egybevág. Jelen viszonyaink között leghelyesebbnek tartom, ha egy jól szerkesztett olvasókönyvet használ az előadó tanár kiindulási alapul s e mellett egy rendszeres grammatikát.

Van azonban még egy bökkenő, mely az inductiv nyelvtanításnak nagy mértékben útját állja. Ez pedig tankönyveinknek azon általános hibája, hogy egészen mereven akarják az inductiót alkalmazni. Minden bevezetés nélkül — talán a híres Toussaint-Langenscheidt-féle magántanulásra szánt tanítási rendszer példáját követve, — kezébe adják a tanulónak az olvasmányt, melyet sokszor még csak meg sem válogatnak nyelvi tekintetben. Így aztán természetes, hogy a haladás különösen eleinte oly lassú s a sokféle új nyelvjelenség összehalmozódása folytán oly nehéz, hogy a tanuló vagy belefárad vagy beleün, különösen, ha a tanár nem egész lélekkel csügg a tanításon. Hogy pl. az Albrecht könyvét említsem, ennek első olvasmánya ezzel a mondattal kezdődik: «Ein Hund *hatte* ein Stück Fleisch *geraubt*.» Az első igeidő, melyet a tanuló megismer, a csak ritkán használt plusquamperfectum. A második mondatban ezt olvassuk: «er meinte aber, es *sei* ein anderer Hund, der gleichfalls ein Stück Fleisch *trage*.» Itt meg már a conjunctivus alakjait szemléli, holott még az indicativusról sincs fogalma. Nem mondom, hogy ily módon is ne lehetne az egész nyelvtant feldolgozni, de ez az eljárás már csakugyan túlterhelés. — Ezen a nehézségen némely nyelvtanírók, főleg Bartal, úgy vélték segíthetni, hogy az olvasmány szövegét a tanítás céljainak megfelelően maguk szerkesztették vagy legalább átdolgozták, a mely eljáráshoz azonban sok szó fér. Mások, pl. Heinrich, az olvasmányok gondos megválasztására fektetik a főszűlyt. Ez már megengedhető, de alig lehetséges vele a bajt megszüntetni. Leghelyesebbnek tartom Simonyinak és Szamosinak eljárását, kik az olvasmányok előtt előkészítésül egy kis nyelvtani bevezetést adnak rövid gyakorlatokkal, mi által lehetővé van téve, hogy az olvasmányok nyelvi tárgyalása semmi nagyobb nehézségbe nem ütkö-

zik. Simonyi előkészítése egy kissé rövid, Szamosié ellenben sok, a helyes mérték éppen a kettő között volna. Csak ily módon tartom én az inductiv nyelvtanítást célra vezetőnek, mert ez eljárás mellett teljesen fölöslegessé válnék, az egyes olvasmányokat még külön, tanárt és tanítványt egyaránt terhelő nyelvtani commentárral ellátni; elvégezhethné ezt előszóval a maga választotta olvasmány alapján, saját meggyőződése szerint az előadó tanár s ez volna az igazán értelemfejlesztő inductiv eljárás. Így aztán használhatók volnának az inductiv nyelvkönyvek minden iskolában egyaránt, mert nem lévén az egyes olvasmányokhoz szorosan kötve a különböző nyelvjelenségek ismertetése, kiki annyi olvasmányt olvastatna, a mennyit osztálya könnyen megbírhatsz a nyelvtant azon sorrendben dolgozná fel, a minő sorrendet saját belátása és az olvasmány szövege javall.

Hátra volna még azonban — a mit leginkább szoktak az inductiv nyelvtanítás ellenzői ez eljárásban hibáztatni, illetve keveselni — a megismert nyelvtani szabályok alkalmazásának gyakorlása. Erre nézve Albrechtnek azon eljárását helyeslem és követem is évek óta, hogy a lefordított olvasmány alkalmas megrövidítését magyar nyelven kell fölhasználni fordítási gyakorlatul, nem pedig holmi selejtes Ollendorff-féle mondatokat. Ennek az az előnye van, hogy nem lévén egy bizonyos alaknak minél sűrűbb előfordulása erőltetve, a tanuló folyton a nyelv-szabályok összességét és e mellett a német szövegben megismert németes szólásmódokat, synonym kifejezéseket is fokozatosan gyakorolhatja, a mi legbiztosabb út a nyelv gyakorlati elsajátításához. E mellett Simonyi kérdezőgető gyakorlása is sűrűen alkalmazandó, bár minden olvasmánynál ezt fölöslegesnek tartom.

Ime e három fogyatkozásban (az egyéni eljárásnak korlátozása, az inductionnak nagyon is merev alkalmazása s a nyelvgyakorlásnak célszerűtlen berendezése) látom én inductiv német nyelvtanaink szélesebb körű elterjedésének legfőbb akadályait. Mint fejtegetésem folyamából kitűnt, ezekben a hibákban szenved az Albrecht könyve is, mely azonban, tagadhatatlan, hogy ily alakjában is nagy haladást jelez és oly intézetekben, melyek tanulói előtt a német nyelv nem *teljesen* ismeretlen, kitűnő tanítási vezérfonalul szolgálhat. Különösen ki kell emelnem kiváló pædagogiai tapintattal és tárgyismerettel összeállított nyelvtanát, mely határozottan a *legjobb német nyelvtan* irodalmunkban s még Simonyiéval szemben is haladást mutat. Nagy körültekintéssel válogatta ki a szerző a német grammatikából azt, a mi lényeges és fontos, és mellőzte azt a sok ballastot, a mi elődeit oly drágákká és mégis üresekké tette. Röviden és szépen tárgyalja a szóképzést és ú. n. szóvonzatot, a szenvedő forma használatát, az egyenes és fordított idézetet, melyeket eddigi nyelvtanaink nyomán oly nehéz volt összefoglalni. Itt-ott még

vannak ugyan hiányai is, mint pl. a szórendnek egy kissé complicált tárgyalása, a miben helyesebb lett volna Simonyit követnie, ki az állítmányi igét veszi föl a szavak elhelyezésének alapjául; ugyancsak complicált és zavaros a tagadás magyarázata is, bár ennek fölvételét szerencsés gondolatnak találom. Fölösleges volt az oly igéket is felsorolni a szóvonzati részben, melyeknek vonzata a magyarral egyező, pl. schmeicheln, gefallen, geben stb. stb. Hiányát látom ellenben az általános alanynak, a város- és országnevek vonzatának (zu Wien, nach Wien stb.), továbbá több oly határozó kifejezés ismertetésének, melyek elég sűrűn fordulnak elő s a magyartól eltérők, mint: um vier Uhr, vor okhatározói jelentéssel stb.

Ez apró hiányokat azonban könnyű lesz egy új kiadásban pótolnia, a mit hogy ne egyet, hanem többet is minél előbb megérjen, a német nyelvi tanítás érdekében tiszta szivemből kívánom.

Csurgó, 1890. május.

ENDREI ÁKOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Essai sur le Comte de Caylus, par *Samuel Rocheblave*. (Thèse.) Paris, 1890, Hachette, 384 l.

Mindazok, a kik Lessing Laokoonját és archæologiai dolgozatait tanulmányozták, tudják, hogy mily hevesen kel ki a német kritikus Caylus ellen. Ki volt Caylus, mily téren működött, mily szolgálatot tett az archæológiának? Eddig vajmi keveset tudtak róla. Két német író, Justi, Winckelmann életrajzában, és Stark archæologiai kézikönyvében, szentelt neki először néhány lapot, a hol kitüntették, hogy Lessing olvasói nagyon tévednének, ha támadásai folytán azt hinnék, hogy Caylus a régiségek terén talán egy Klotzhoz hasonló irkász volt. Franciaországban Caylust csak mint az *Oeuvres badines* szerkesztőjét ismerték; tudták, hogy Diderot, a ki ellenfele volt, nevetségessé tette és a következő epigrammot írta halálakor:

Ci-gît un antiquaire acariâtre et brusque:

Ah! qu'il est bien logé dans cette cruche étrusque!

Most Rocheblave, a lycée Louis-le-Grand érdemes tanára, egy kitűnő életrajzban az embert, a művészt és az archæologust ismerteti meg velünk. Műve egész új világitásban mutatja be e sokat gáncsolt és félreismert férfit. De mint rendesen megesik, ha valaki éveken át egy íróval foglalkozik, úgy szerző sem látja hőséneq gyengéit és magasabb polczra emeli mint megérdemli. Rocheblave nem elégedett meg avval,

hogy Caylust mint Winckelmann legderekabb előfutárát bemutassa, a kinek az archæologia megteremtője sokat köszönt, hanem Winckelmannal egy rangra akarja emelni. És ebben nagyot tévedett. Látni fogjuk, miért.

A mű három részre oszlik. Az első rész (L'homme) a biographiával kapcsolatban (1692—1765) a XVIII. század első felének jellemzése társasági és művészi szempontból. Caylust, mint korának minden nemesét, katonai szolgálatban látjuk, követjük utazásaiban Itáliában, Kis-Ázsiában, Konstantinápolyban, Hollandiában és Angliában, és látjuk tevékenységét a szépművészetek Akadémiájában, mely utóbbi rész e biographiát különösen érdekessé teszi.

A második rész (L'artiste) Caylussal mint művésszel foglalkozik. Caylus nem csak bírálta a műalkotásokat, hanem ő maga is mint rajzoló, véső és utánzó szép hírre tett szert. E tekintetben Christhez, Lessing lipcei tanárához hasonlít, a ki különben Caylustól más tekintetben is sokat tanult. Művei, melyek jelenleg részint az Académie des beaux-arts-ban, részint a párizsi Nemzeti Könyvtárban nyugszanak, Rocheblaveban éles megfigyelőre találtak. De Caylus nemcsak korának szépművészeti törekvéseit, hanem a régieket is akarta ismerni; az egyszerű műpártoló valódi tudóssá fejlődött. Ebbeli munkáiról szól a könyvnek harmadik része (L'Antiquaire).

Caylus a XVIII. század francia művészetében ritka jelenség. Előtte a művészet és az archæologia sohasem érintkezett. Fő érdeme, hogy a jelent a multtal iparkodott összekapcsolni. Mit látunk az ő idejében a régiségek terén? A régi művészeti emlékeket kezdik kiásni, de senki sem foglalkozik velök művészi szempontból. A régész, az antiquaire, mint azelőtt a nagy Thesaurusok írói, híven registrálja mindazt, amit talál. Így Montfaucon roppant művében (L'Antiquité expliquée), a mely ez iránynak fő képviselője, a régi emlékek csak arra szolgálnak, hogy az ókori írókat és az ókori szokásokat magyarázzák. E nagy kötetek a történet szolgálatában állnak, annak segédeszközei. A művészi szempontot mindenütt elbanyagolják. Caylus nyilvánította ki először, hogy a régiek művészeti titkai ma nap is tanulmányozhatók; ő hozta először viszonyba az ókori emlékeket a jelennek művészeti áramlatával. Mint művész különös súlyt fektetett az egyszerűsége; a rajz nála (mint Winckelmannál is) a földolog, de mint finom műértő nem ment oly messze mint Lessing, a ki azt mondotta, hogy tán jobb lett volna, ha az olajfestést sohasem találták vala fel. Metaphysikai mámorokba Caylus nem bocsátkozott; innen ellenszenve, ámbár nem nyilvánul erősen, Mengs és Winckelmann ellen. Sajnos, hogy Caylus görögül nem tudott; de a mennyit fordításokból megtanulhatunk, azt ő is megtanulta. Az Académie des beaux-arts-ban ő a klasszikus irány első képviselője

Mignard ellenében. Caylus tanítványa Vien, ezé pedig David. A Caylus-díj még ma nap is serkenti az École des beaux-arts tanítványait.

Rocheblave nem tagadja, hogy Caylus eszméi nem voltak mindig kivihetők; így a *Tableaux tirés de l'Iliade et de l'Odyssée d'Homère* cz. munkájában azt hitte, hogy a festő Homerust utánozhatja mindenben. A Laokoon XI. fejezete e mű ellen polemizál és győztesen. Az eszme önmagában nem volt helytelen. A festészet Caylus korában az allegoriát túlozta; ő tehát új tárgyakat akart neki nyújtani. Ismeretes dolog, hogy a weimari művészi kör, valamint a párizsi École des beaux-Arts gyakran választották és még manap is választják tárgyaikat az Iliasból vagy Odysseából. De Homerus után festeni, még nem annyi mint homerusi jeleneteket festeni. — Rocheblave, Crouslé nyomán, azt hiszi, hogy a Laokoon XVI. fejezete, a mely Lessing munkájának velejét tartalmazza, ép e *Tableaux* előszavában nyert kifejezést, midőn Caylus azt mondja, hogy a költészet és festészet más-más elemekkel rendelkezik, hogy hatásukat elérjék. De a francia kritikus elfelejti, hogy e különbséget már Aristoteles is ismerte; Dio Chrysostomus pedig egyik beszédében (XII.), melyet Egger (*L'Histoire de la critique chez les Grecs*, 2. kiadás, 455. l.) szintén a Laokoon magvának tart, egész hosszában tárgyalja; Diderot is ismerte és az angol Harris is hangsúlyozta. De a Laokoon halhatatlan érdeme nem abban áll, hogy e különbséget megállapította, hanem abban, hogy e különbségből azt a következményt vont, hogy a költészet cselekvényeket, a képzőművészet a cselekvénynek csak egy pillanatát utánozhatja és evvel a leíró festészettől a költészetben, az allegoriától a képzőművészetekben megtagadta a létjogot.

Caylus a *Recueil d'antiquités* hét kötetében és számos, az Académie des Inscriptions irataiban közzétett értekezésében az archæologia legtöbb ágát ölelte fel, de különösen ott lép fel nagy sikerrel, a hol az ókori művészet *technikus* részét tárgyalja. A mi azonban oly sokban Winckelmann alá helyezi, az az a tény, hogy a szobrokkal, a nagy műalkotásokkal nem törődött; e tekintetben *régész*, de nem archæologus. A képzőművészetekben csak a nagy számít; e kis dolgok érdekelhetik a dilettanst, az antiquaire-t; de törvényeket, elveket, egy klasszikus ideált ezekből nem vonhatunk le. Caylus bizonyára nagy befolyást gyakorolt Christre, a ki e tudományt először tárgyalta a német egyetemeken; Klotzra, a ki Caylus műveinek német fordításához előszót írt; de úgy mint Németországban Christ, Lippert, Oeser, Heineke és a drezdai művészi kör tagjainak munkálkodása daczára az archæologia Winckelmann előtt nem létezett, úgy Franciaországban Caylus tanulmányai sem alapították meg az ókori élet ezen érdekes oldalának tudományos kutatását. Winckelmann sokat köszön neki, úgy történeti,

mint technikai szempontból; de Caylus adatai csak egyes kövek ama roppant épülethez, a melynek mestere mindezek daczára Winckelmann marad.

Rocheblave Caylus minden egyes dolgozatát fejtegeti; kimutatja az érdeket, a mely Plinius tanulmányaihoz, az enkaustikus festészetről szóló dolgozatához fűződik; utal arra, hogy Caylus volt az első, a ki Plinius tekintélyét nem ismerte el vakul, mert látta, hogy művében gyakran csak mint dilettans, mint compiler s nem mint műértő szól. Az újabb kutatások mind e kérdésekben igazat adtak Caylusnak. Cros és Henry L' *Encaustique* (1884) cz. művében kijelentették, hogy Caylus a festészetnek e technikáját a régieknél újra felfedezte; Furtwängler tanulmánya Plinius forrásairól (*Jahrbücher für Philologie*, Supplement Band IX) eléggé mutatja, hogy mily járatlanul compilált néha Plinius, a ki pedig a XVIII. század régészei előtt oly tekintély volt, mint Aristoteles a kritikusok előtt. Nem kell említenünk sem, hogy Klotz támadásai Plinius ellen, a melyeket Lessing Archæologiai leveleiben megró, nem egyéb, mint Caylus visszhangja. Klotz a római családi képekről is azt hitte, hogy enkaustikus festmények voltak, a mi szintén Caylusra viendő vissza. — Rocheblave, mint egyáltalán a francia monographiáírók, ritkán tekint Németországra és a francia befolyásra, a mely ott a XVIII. században úgy a kritika, mint a szépművészetek terén nyilvánul. Így Lanson pl. azon thesisében, a melylyel Gærtner e folyóiratban oly behatóan foglalkozott, nem is említi a Nivelles de la Chaussée, Diderot és Destouches hatását Lessingre és tanaira. Pedig csak innen magyarázható a Dramaturgiának az a furcsa itélete, a mely Destouches Molière fölé helyezi. — Rocheblave csak utolsó fejezetében szól Winckelmannról és kimutatja, mit köszön Caylusnak. De, mint mondtunk, a helyett, hogy előfutárnak tekintené, inkább rivalist fedez fel benne. Igaz ugyan, hogy a német archæologia most inkább Caylus apróságaival foglalkozik, mint nagy szempontjaival, s hogy két német archæologus fedezte fel Caylus érdemeit; de azért Winckelmann mellé nem állíthatjuk. Caylus az utolsó nagy régész, kinek látása finomabb mint izlése; Egyiptomról és Phœniciáról helyesebb nézetei voltak mint Winckelmannnak; a művészet elterjedéséről, hatásáról, az etrusiai régiségekről gyakran józanabban ítelt, mint a német író, s nem állította oly merészen, mint emez, a görög művészet autochthon voltát. De szelleme nem emelkedett oly magasra, nem alkotott törvényeket, nem emelt maradandó emléket a tudománynak, melynek életét szentelte. Csak ő utána lőn az archæologia megalapítva, midőn, mint Minerva Jupiter fejéből, teljesen felfegyverkezve tünt föl 1764-ben Winckelmann nagy történeti művében. A német író által megnyitott pályán haladt azután a francia archæologia is, a mely e téren Quatremère

de Quincytől fogva egészen Georges Perrotig, római és athéni fiókénté-
zetei segélyével, fényes sikerekkel dicsekedhetik.

Lorient, 1890. szeptember.

KONT IGNÁC

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888/89.

23. Bódiss Jusztin, *Hat év Cicero életéből.* (A pannonhalmi sz. Benedek-rend győri főgymnasiuma.) — Ez a nagy terjedelmű, 116 lapnyi értekezés igazán talpra esett, gymnasiumi programmba való munka. Célja, a szerző saját szavai szerint, hogy «kiegészítse azon dolgokat, melyeket ifjaink Ciceróról az iskolában hallottak, és bővebben bevezesse őket ama korba, mely a Catilina-féle összeesküvésre következik». Tapintatosan választotta ki e végből a nagy szónok életének hat, kétségkívül legérdekesebb évét, 63—58. Kr. e., a lázadás elfojtásától egészen a számkivetésből való visszatéréseig. «Cicero élete és munkássága — úgymond — kiválóan érdekes már csak azok nyomán is, a miket ifjaink a világtörténelem első részéből tanultak. Még érdekesebbé válik azok előtt, a kik az ő örökbecsű műveivel — beszédeivel és leveleivel — már foglalkodtak. E végre vettük föl az ismeretes Catilina-féle összeesküvésre következő idők vázolását. Itt látjuk Cicero életét a legválságosabb helyzetekben s épen ez teszi életének ama részét oly igen vonzóvá. Ifjaink jó része ismeri már ama kornak hullámvázait; azért Cicero elkísérése azon hullámok legmegragadóbb részébe — a Catilina-féle összeesküvés után beállott időkbe — tövéről-hegyére megismerteti velök azon kornak szellemét s kényelmes kulcsot ad kezökbe Cicero jellemének s kora híú képenek megalkotásához s egyuttal elfogulatlan megbirálásához.»

Tudományos becsre a dolgozat természetesen nem tarthat számot, ámbár meglátszik, hogy a szerző nem indul mindenütt másod kézből vett adatok után, hanem nagyobb részt maga is olvasta a forrásul szolgáló régi írókat, a minek köszönhető, hogy elkerülte azokat a tárgyi botlásokat, melyekbe a históriai anyaggal kevésbé ismerős compilerok esni szoktak. Különben az egész dolgozat Boissier híres Cicero-életrajzának (ford. Csiky Kálmán) imponáló hatása alatt áll, melyet nemcsak a részletekben, hanem a szónok egész életének és működésének felfogásában is követ, a mi csak javára vált, mert csakis ez a rokonszenves megítélés, nem pedig a helyén kívül alkalmazott éles

kritika kedveltetheti meg az ifjúsággal a Ciceróval való foglalkozást. E vezérfonalon kívül még *Gerlach* (Marcus Tullius Cicero, der Redner, Staatsmann, Schriftsteller, Basel u. Ludwigsburg, 1864), *Goldwin Smith* (The last Republicans of Rome, English Essays IV. Hamburg, 1870) és *Mommson* nagy munkája után indult, mely utóbbiból több mesteri leírást egész terjedelmében átvett, a nélkül azonban, hogy a lángeszű történetíró e tárgyra vonatkozó paradox felfogásának helyt engedett volna.

Elismerés illeti Bódiss urat a dolgozat alakjáért, mely egészen az övé. Az élénk elbeszélő és leíró stílus, mely az érdeklődést lankadni nem engedi, az egészen átvonuló meleg hang, mely alkalmas az ifjak lelkében nemes érzelmeket kelteni, a sikamlósabb részletek tapintatos előadása, a főbb pontok ügyes kiemelése — mind oly tulajdonságok, melyek az értekezést mint ifjúsági olvasmányt ajánlják.

Fölösleges volt azonban az értekezés végén Engelmann Bibliothecája és Wolf Vademecuma után közölni az idevágó régibb és újabb irodalmat, melyet a szerző úgysem használt föl. Sajtóhiba alig maradt a szövegben, a mi vidéki kiadványban ritka dolog; kellemetlen tollhiba a 37. lapon a fejezet címében «*Cicero consulságának éve*» *Caesar* consulsága helyett.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

24. Molière otthon és a társaságban. Irta és a pécsi színházalap javára felolvasta dr. Katona Lajos. (Pécsi áll. főreáliskola értesítője.)

A szélesebb körű ismeretekkel s vonzóbban írt programm-értekezések egyike; számot tesz Molière-irodalmunkbau, mely még mindig a Szana Tamás eredeti és a Lindau fordított könyvére szorítkozik jóformán. Igaz ugyan, hogy Paul Mesnard, Mahrenholtz s Larroumet után igen hálás, mert igen könnyű thema ily biographiai elmefuttatást írni ma Moliéréről: de az ily munkának is megvan érdeme, kivált nálunk. Csakis az sajnálandó, hogy értekező oly sajátosan fogta fel tárgyat s megelégedett azzal, hogy többé-kevésbé curiosumszerű érdekekkel bíró, a nagy közönség kíváncsiságára számító néhány detailt adjon elő, s kevésbé törődött azzal, hogy mozaikja összefüggő, kerek egészet, *képet* alkosson. Azt mondhatnók: beérte azzal, hogy figyelmet, érdeklődést keltsen Molière iránt a nagy publikumnál, ha egész művének hangja, menete nem volna oly kevésbé népszerű; mert őszintén megvallva, inkább azoknak, kik *már* ismerik annyira-mennyire Molièret, szól tulajdonképen, semmint az egészen laikusnak.

Mennyire érzi maga az értekező, hogy kelletlenül tovább foglalkozik egyes aprólékosságokkal, ismételt mentekezéseiből látni. V. ö. 18. l. és főleg 21., hol így ír: «De hogy ne merüljünk el egészen az apró-cseprő anyagi részletek között . . .» Körülbelül ez «anyagi részletekben» is áll

dolgozatának értéke s lényege. Ime tartalmának főpontjai: realisticus pontosságú leírása az öreg Poquelinék házatájának; egy XVII. századi vándorszínésztársaság rajza Scarron után, — Molière külseje, — Molière háztartása (a konyhakiadásokkal!), — Molière halála, — Molière szülőháza oly topographiai körülményességgel, a mi csakis az előtt érthető és nem unalmas, ki jól ismeri Párist, lakott benne. Mindezt megelőzi egy arról szóló elmélkedés, mily kevéssé méltatja a költőt saját kora. Az említett részletező *adalékok* Molière életének kölömben igen rövid vázlatába vannak beillesztve s helyenként a szerzőnek néhol figyelemre méltó reflexióitól vannak kísérve, melyek közül alantabb egy párra legalább röviden visszatérünk. Itt csak azt emeljük még ki, hogy a költő *vaqys* az ember alakja nem domborodik ki az értekezésből; leglényegesebb oldalait, életének legfontosabb mozzanatait mellőzte vagy csak mellékesen érintette az értekező, kinek — a cím daczára — tán az volt tulajdonkép czélja, hogy hősének csakis intim, privát életét rajzolja. bár erre nincs elég adatunk (daczára a molièreisták méhszorgalmának) s különben sem volna értelme egy oly költőnél, ki ép annyira környezetéből mint önmagából merített miként Molière. A vándorévek rajzánál mulhatatlanul ki kellett volna emelni, mily fontos volt az a véletlen, hogy ez évek a polgárháború korszakába estek, tehát oly izgalmas időbe, midőn egy észlelésre hajló léleknek ugyancsak alkalma nyílt az embereket s az életet megismernie. Molière költői pályájának első feléről, fejlődéséről, Párisban az udvar előtt fellépéséről, az akkori színi viszonyokról, — Molière viszonyáról a précieuxkhöz, a nemességhez, papsághoz s az uralkodóhoz vagy általában egy szót sem hallunk vagy rendkívül futólag végez velük az értekező, pedig ha valamiről, *ezekről* kellett volna élénk színezetű, megkapó képet festenie. Különösen bántó, hogy arról mit sem akar tudni értekező, mily phasisokon ment át a nagy vígjátékiró költészete, remekművei genesiséről eszébe sem jut megemlékezni, valamint arról sem, mily szoros összefüggésben állnak e művek Molière lelki életével, a mit pedig nem lett volna szabad annyira ignorálnia, még akkor se, ha nem ad értekező feltétlen igazat a Lindauknak, kik nem akarnak kevesebbet látni Molièreben, mint goethei subjectivismust. Leghiányosabbnak érzik e tekintetben e dolgozat ott, hol Molière házasságáról van szó: bizonyára ez lett volna a legérdekesebb pontja a «Molière otthonáról» szóló fejtegetéseknek, de ép itt mozog a dolgozat leginkább általánosságok légkörében.

Hanem ez mind inkább arra vonatkozik, a mit *nem* ad szerzőnk, mintsem arra, a mit ad. Hogy ezekre is megtegyük kifogásainkat, egy pár állítását veszszük bonczkés alá. Mindjárt a bevezetésben (5.1.) kissé erős dicséretre ragadtatja magát az értekező. Molièrere, úgymond, «nagy elődje, Aristophanes óta két évezredig várt a világ, hogy a középkor

hosszú böjtje után végre valahára megint jóízűen kinevethesse magát. Ez oly túlzás, mely kézzelfogható, ha elgondoljuk, mennyit kaczagott az egész középkor a fabliaukon, a róka regényén, a farceokon; s mennyivel szilajabb hahotát keltett már Rabelais semmint Molièrenek legféktelenebb boházata! — Molière születése alkalmából megjegyzi, hogy ez alkalommal «Ker. Jánosnak ez első fellépése kissé elhamarkodott volt»; holott maga az értekezés mondja, hogy Molière szülőinek házassági szerződése februárban kelt s ő maga az erre következő januárban született, tehát több mint tíz és fél hónap múlva. — Armande Béjartról határozottan és ismételten az van állítva, hogy leánya és nem testvére volt Madeleine-nek, a mi korántsincs ily határozottan eldöntve. Felemlítve, hogy Molière nem volt ép ideálisan szép férfi, s hogy szellemének visszasugárzása volt alakján a tulajdonkép vonzó, azt következteti belőle, hogy az ily «testi-lelki alkat alkalmatlan volt egy és csakis egy (?) nőt a házasság nyugodt ölében boldogítani» (18. l.), holott egészen egyéb volt a baj kútforrása, t. i. a nagy korkülönbség! Hanem az, hogy egy lappal odább e házasságból kiindulva már épen örültséget mer emlegetni értekező, amaz axioma alapján, hogy lángész és örület édes testvérek, ez már mégis sok egy Molièrerel szemben, ki még extravagans sem volt! Ám beszéljünk Rousseau-nál örültségről, de egy Molièrenél elégedjünk meg a psychológiával s ne akarjunk pathologia segélyével vetni új fényt, illetve árnyt alakjára. Hisz ily okoskodással minden kiváló költőre, kinek családi élete szerencsétlen volt, azt kellene rásütni, hogy nem volt épeszű! — Felemlítve, hogy a kortársak «veszedelmes embernek» nevezték Molièret, a miért róluk vette alakjainak vonásait, ebből azt magyarázza szerző, hogy azért haragudtak némelyek költőnkre, mert «nem a képzelet hazug színeivel, hanem az élő természet után és a meggyőző valóság ecsetével festi képeit». És aztán hozzáteszi: «Korunk realistáinak tehát nincs okuk panaszkodni az ellenük emelt hamis (!) vádak miatt.» (23. l.) Pedig nem hiszszük, hogy dr. Katona azonosnak vélné a mai realisták eljárási módját a Molière realismusával. — XIV. Lajos nem «vette be a tréfába burkolt keserű igazságokat, a melyek annak idején talán kigyógyíthatták volna Franciaországot a nagy forradalom kríziséhez (?) fejlődött szörnyű betegségből» (23. l.): ez túlságos Molière-cultusra vall. Miként olvashatni bele Molière műveibe eféle magyarázatot, hogy t. i. oly politikai s társadalmi elveket rejtenek azok, melyek képesek lettek volna a kikerülhetlen nagy forradalom megérlelését megakadályozni, sőt azt csirájában elfojtani? Hisz a XVIII. század tényleg megvalósította Molière nem egy elvét, pl. a *Tartuffe* irányának megfelelőn felszabadította a szellemet az egyház alól, — a születési aristocratiával egyenrangúvá tette, sőt fölébe emelte: s mindez csak a 94-et sietteté! — Molière jellemének szemlélődő oldalát a 23—24.

lapokon tán igenis túlságosan fejti ki szerző; magok a francziák szeretnek újabban arra figyelmeztetni, miszerint Molière korántsem volt oly kizárólagos «contemplateur», mint a hogy őt Boileau óta tekinteni szokás. Azt sem lehet szó nélkül hagyni, hogy a 24. lapon Racine «nem eléggé őszintének s fölötte hiúnak» van jelezve, holott Racinere bizonyos fokú hálátlanságot ugyan igen, de a most említett vádakát éppen nem lehet rábizonyítani.

Természetesen e kifogások nem akadályozzák, hogy e programm-értekezés, hiányai mellett is, a maga nemében érdekes, sőt tanulságos olvasmány ne legyen.

BARABÁS FERENCZ.

Incudo, -inis.

G. Gröber, *Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter* című közleményében, Wölfflin-féle Archiv VI. 391. lap ezt mondja incudinem alatt: incudo weist mir Herr Prof. Georges bei Venant. Fortunat. S. 348, 21 (Leo), Löwe, Gloss. nom. Nr. 964 = Gloss. Amplon. S. 343. nach; Du Cange, s. v. 14. Jahrh. Már Festus-Studien-jaimban figyelmeztettem a latin philologusokat, hogy ez az alak Festus Paulinál is előfordul t. i. Excudere alatt (kiadásom 56. lapján).

P. T. E.

Anth. Pal. XI. 176. Lukillóstól.

A szárnyas Hermest, isteneknek hirnökét,
Az arkasok királyát, a barom-lopót,
Ki itt e torna-épületben örködött,
Ellopt' a tolvaj Aulos és aszondta rá:
Sok-sok tanítvány felülmúlja mesterét.

P. T. E.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi ápr. 30-án *felolvasó ülést* tartott, melyben Némethy Géza bemutatta Ábel Jenő Theodorus Prodromus-fordítását és Werner Adolf felolvasta «Kisfaludy Sándor levél-regénye» című értekezését.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Thewrewk Emil elnökölt, Fináczy Ernő a jegyzőkönyvet vezette és Heinrich Gusztáv, Pecz Vilmos, Cserhalmi Samu, Némethy Géza, Kassai Gusztáv, Bermüller Ferencz, Csengeri János és (mint vendég) Kuzsinszky Bálint voltak jelen.

A múlt ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után tagokul megválasztattak: Curitia János bölcsészethallgató 1889-től rendkívüli tagnak (aj. Némethy Géza), Horváth József váci kath. főgymnasiumi, Stromp József kistűjszállási ev. ref. gymnasiumi, Fejér Adorján Géza bajai kath. főgymnasiumi, Győri Gyula mármaroszigeti kath. gymnasiumi, Liszkay Etele zirezi gymnasiumi és Mácska Lajos podolini kath. gymnasiumi tanárok, eddig rk. tagok, 1890-től rendes tagokká (aj. P. Thewrewk Emil), — Héjas Elek csurgói ev. ref. főgymnasiumi tanár 1890-től rendes taggá (aj. Endrei Ákos). — E szerint a 9 tiszteletbeli és 6 alapító tagon kívül van a társaságnak 315 rendes és 55 rendkívüli tagja.

A pénztárnok előterjesztései tudomásul vétetnek: a társaság bevételei 1890. évi febr. 19-ikétől április 30-ikáig 2182 frt 02 kr., a kiadások pedig 535 frt 60 kr.; pénztári készlet 1890 ápr. 30-án: 1647 frt 42 kr.

— Dante Beatricejét legújabbán beható kutatás tárgyává tette Oskar Bulle, *Dante's Beatrice im Leben und in der Dichtung* (Berlin, 1890), a ki, ellentétben Gietmann következtetéseivel (l. fönt 142. l.), alaposan kimutatja, hogy Beatrice Portinari valóban élt és hogy Dante őt szerette. Az első kimutatja Boccaccio Dante-biographiájából, Benvenuto da Imola kommentárjából (melyben a szerző határozottan megjegyzi Beatricéről: *realiter et vere fuit mulier florentina*) és Beatrice atyjának, Folco Portinarinak végrendeletéből, mely Beatricéről is szól; az utóbbit Dante lyrai költeményeiből, melyeket szépen és találóan elemez. A munka további részeiben fejtegeti szerző Beatrice szerepét a Dante nagy eposzában, melyben «a florencai nő» kétségtelenül jelképpé és allegóriává lett. Bulle könyve jeles dolgozat, mely a sokat vitatott kérdést meggyőzően tisztázza. h.

— A XIX. századi német regényt legújabbán két terjedelmes német munka tárgyalja: Karl Rehorn,* *Der deutsche Roman. Geschichtliche Rückblicke und kritische Streiflichter* (Köln, 1890) és Hellmuth Mielke, *Der deutsche Roman des XIX. Jahrhunderts* (Braunschweig, 1890). Az első munka rövid visszatekintéssel a német regény zsengein kezdi, mire öt fejezetben a régebbi regényeket Wielandig, Goethe korát, az ifjú Németországot, a reactio korát és a modern regényt tárgyalja. Mielke csak a jelen századi regényre szorítkozik s szintén öt fejezetben jellemzi és bírálja a klasszikus és roman-

tikus regényt, a forradalmi korszakot, az újkori népies irányokat, az 1848—1870-diki regényirodalmat és a jelenkori regényeket. Mind a két mű érdekesen és vonzóan van írva, találóan jellemez és bírál egyes írókat és műveket; de sem az egyik, sem a másik nem ad teljes képet és nem tárgyalja anyagát oly biztos æsthetikai vagy kritikai szempontokból, hogy bírázataikat mindig elfogadhatnók. Tudományos szempontból minden esetre a Mielke könyve a jelesbik. — Az újkori német regényt tárgyalja egy ép most megjelent francia munka is: *Romanciers allemands contemporains par Edouard de Morsier* (Páris 1890), melynek szerzője nagy rokonszenvvel viseltetik a németek iránt, de inkább a múlt századi és a jelen század elején uralkodó romantikus korszakban otthonos, mint a mai német irodalomban. Az irodalmi és művelődési viszonyok rajza, mely a terjedelmes «bevezetés» tárgyát teszi, meglehetősen elavult s inkább Staëlné könyvére emlékeztet, semhogy a mai Németországnak helyes képét adná. Morsier négy német regényíró tárgyal: Spielhagen Frigvest, Heyse Pált, Freytag Gusztávot és Raabe Vilmost; másokat csak mellékesen érint. Jellemzése igen beható és alapos ismereteken nyugszik, de nem mondható nagyon találónak. Szerzőnek ellenszenve Bismarck ellen megzavarja ítéletének tárgyilagosságát. Spielhagen neki a berlini liberális párt képviselője, Freytag a «Bismarck sans phrase-párt» embere; ily alapon bajos helyesen jellemezni. Legjobb a Heyse Pálról szóló rész, mert ez az író kívül áll a politikai életen; míg Raabe Vilmosnak különben igen vonzó tárgyalását egy kissé elrontják a szerző hosszadalmas fejtegetései a humorról és a németeknek rajongásáról a természetért, mely fejtegetések szintén jobban illenek a múlt századra, mint a jelenkorra.

h.

— XVI. századi svájci színművek. Bächtold Jakab, a zürichi egyetem jeles tanára, kinek «Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz» cz. kitűnő művéből már hat füzet jelent meg, értékes új vállalatot indított meg: *Schweizerische Schauspiele des XVI. Jahrhunderts. Bearbeitet durch das deutsche Seminar der züricher Hochschule unter Leitung von Jak. Bächtold* (Frauenfeld, 1890). E vállalatban a XVI. századi legnevezetesebb svájci drámákat dolgozzák fel és adják ki Bächtold tanítványai, tanárunk felügyelete és vezetése alatt. Az eddig megjelent első kötet négy ily drámát foglal magában; ezek: 1. A gazdag emberről és szegény Lázárról szóló legrégibb névtelen svájci dráma, kiadja Th. Odinga; 2. Joh. Kolrosz, Fünferlei Betrachtnisse, kiadja ugyanaz; 3. Heinr. Bullinger, Lucretia, kiadja Jak. Bächtold; 4. Georg Binder, Acolastus, kiadja J. Boshart. A függelékben közli még Bächtold a legrégibb német, még a XIII. század elejéről származó húsvéti játékot (*Das Osterspiel von Muri*), mely csak töredék ugyan, de irodalomtörténeti szempontból rendkívül fontos. A kiadások és tanulmányok minden tekintetben megfelelnek a tudomány mai igényeinek.

h.

— A Nibelung-ének irodalma ismét gazdagabb egy egészen hóbortos föltevessel. F. X. Wöber már négy évvel ezelőtt kiadott egy könyvet (*Die Reichersberger Fehde und das Nibelungenlied*, Meran, 1885), melyben kimutatni igyekezett, hogy a nagy német éposz szerzője Heinrich von Traun

v. Traun-Stein, ki a XII. század második felében élt és valóságos rettegett rablólovag volt. Ez a jeles úr főkép a reichersbergi kolostort zaklatta, míg végre 1176-ban Oroszlán Henrik véget vetett garázdálkodásának. Ezentúl nem tudunk semmit e lovagról, eltűnik, sejtelmünk sincsen, hogy hová lett, mit művelt. De a szerző azért mégis felveti ezt a kérdést: mit csinálhatott «ez a szellemes fő», midőn rablásait nem folytathatta tovább? A felelet nagyon egyszerű: megírta a Nibelung-éneket. Egészen hihetetlen az a módszertelen chaosz, melyen keresztül szerző ezen meglepő következtetésre jut. A Traun vidéke 1100 körül valami Aribó lovagnak volt a birtoka. E birtokhoz tartozott Traun, Oftsering (vagy Ofterding) és Kürnberg is. Ofterdingben utóbb a Traun-családnak bizonyos jogai voltak. Midőn az Oftsering- és Kürnberg-családok kihaltak, e vidéken egy vár épült, melynek neve Eschelburg, régebben Esilburg, Ezilburc, Esilberc, Ezilberc volt. Világos, hogy ez a hún monda Etzelnburgja! Ki építhette ezt a várat? Természetesen Heinrich von Traun, ki egyúttal azonos Heinrich von Kürnberggel, Heinrich von der Etzelnburggal és Heinrich von Ofterdingennel. Minthogy pedig régebben valami Ofterdingent tartottak a nibelung-éposz szerzőjének, újabban pedig némelyek még mindig valami Kürnbergben ismerik föl a Nibelung-ének költőjét: kétségtelen, hogy Heinrich von Traun a nagy éposznak rég keresett szerzője! A nevezetes a dologban az, hogy ezek az összes állítások és következtetések egyetlen számbavehető történeti adaton nem alapúlnak. De ez nem zavarja meg szerzőt merész ideáiban, melyeket lelkesen folytat. Hagen azonos magával a költővel; mert Hagenből lehet Heino, ez pedig annyi is mint Heinrich! Hagen von Tronje = Heinrich von Traun, tehát Hagen írta a nibelung-époszt! Siegfried *halála* nem egyéb, mint Oroszlán Henrik és Barbarossa Frigyes *találkozása* 1176-ban, «mert a mint Hagen Siegfried szívét Siegfried saját fegyverével találta, úgy találta Oroszlán Henrik a császárt ép azzal a fegyverrel, melyet ez neki nyújtott volt»! Kriemhild és Brunhild Barbarossa Frigyes két felesége: Burgundi Beatrix és Volburg Adelheid stb.

E képtelenségekben bámulatosan gazdag zagyvalék természetesen nem nyerte meg a szakférfiak tetszését, s én annak idején érdemesnek sem tartottam a fölemlítésre. De most mégis jónak láttam, megemlékezni róla, mert a szerző megújítja, ill. folytatja sajtáságos spekulációit ép most megjelent terjedelmes könyvében: *Die Skiren und die deutsche Heldensage* (Wien, 1890), melyben természetesen első könyvének bírálóit megsemmisíti és újból kifejti nagy felfedezését. De most másunnan indítja meg a kutatást. Szerinte a húnok végleg megsemmisítették egész Németországban a kultúrát, az egyetlen Bajorország kivételével. Itt az Agilolfingok udvarában tovább virágzott a dal és «Salzburg lett a német nemzet összes szellemi kulturájának forrásává és eredetivé». A nevezett bajor uralkodó ház és a szerző hőse, Heinrich von Traun, pedig (tudja isten, mily alapon) szkír származásuak (a szkírek gót néptörzs volt, melyet az V. században a keleti gótok megsemmisítettek); ennél fogva kétségtelen, hogy «a német nép legrégibb epiko-lyrikus hősköltészete szkír eredetű és minthogy az Agilolfingok benső viszonyban voltak a longobárd trónussal, helyesebben szkír-longobárd». A ki ezt be nem látja, azzal nem áll a szerző szóba. h.

— Az első német biblia-fordításról értékes munka jelent meg Jostes Vilmos kuxhaveni lelkészétől: *Die deutsche Bibel-Übersetzung des Mittelalters* (Braunschweig, 1890, 208 hasáb). Ismeretes dolog, hogy ez a Luther előtti német biblia-fordítás, mely valószínűen a XIV. század közepén készült, 1465-től 1522-ig (a mely évben Luther új testámentoma megjelent) tizen-négyszáz felnémet és három alnémet, összesen tizenhét kiadásban látott napvilágot, s ma már kétségtelen, hogy itt egyazon fordítás különböző kiadásai-val, nem pedig, mint még Kehrein József (*Zur Geschichte der deutschen Bibel-Übersetzung vor Luther*, 1851) elég furesán állította volt, tizenhét önálló fordítással van dolgunk. De azért sok még az el nem döntött probléma e téren. Jostes a következő négy kérdést törekszik tisztázni, nagyrészt nagy szerencsével. 1. Kimutatja, hogy e középkori német biblia-fordítás kiadványai közül az a legrégebb, melyet Mentel János (+ 1478) Strassburgban 1466-ban nyomtatott, míg az Eggstein Henrik által néhány évvel később nyomtatott kiadás (melyet sokan még ma is a legrégebbnek tekintenek) nem egyéb mint a Mentel-félenek részben modernizált utánnomzata. Ugyan-ezt vitatta már Biltz Károly is (*Neue Preussische Zeitung*, 1889, aug. 31. — szept. 6.), de Jostes sokkal több oldalról vizsgálja a kérdést s végleg dönti el az ügyet Mentel Henrik részére. — 2. E fordítás kiadványai közül a negyedik, mely először adja a fordításnak lényegesebben revideált szövegét, az eddigi általános fölfogás szerint Frisner és Sensenschmidt nürnbergi nyomdájából került ki. Jostes kimutatja, hogy ez a kiadás nem a negyedik, hanem az ötödik, és hogy az nem is Nürnbergben, hanem Svájcban, valószínűen Baselben, semmi esetre sem 1474 előtt, került ki a sajtó alól. A negyedik a Zainer Günther augsburgi nyomdász eszközölte kiadás, melyet eddig rendszerint ötödiknek tekintettek; az eddigelé tévesen Frisner és Sensenschmidtnek tulajdonított (ugyancsak tévesen negyediknek tekintett) kiadás pedig nem egyéb, mint a Zainer-féle kiadásnak Svájcban eszközölt s a svájci nyelvjárásnak megfelelően módosított utánnomzata. — 3. Valdézi eredetű-e ez a fordítás? E kérdés föltevésére az 1881—1884-ben Münchenben nyomtatásban megjelent ú. n. tepli új testámentom, melylyel az első német nyomtatott biblia föltűnően megegyez, szolgáltatott alapot. Tepli Marienbad mellett van Csehországban; a kiadást a tepli kolostor könyvtárnoka, Klimesch Phil., eszközölte. E fordítás alapján azt bizonyították Keller Lajos (*Die Reformation und die Reformparteien*, 1885) és Haupt Hermann (*Die deutsche Bibelübersetzung der mittelalterlichen Waldenser*, 1885), hogy a Luther előtti német biblia-fordítás a valdézi eretnek köreiben keletkezett, mivel egy oldalról a tepli biblia mellett több kétségtelenül eretnek irányú fejtegetés találtatott, más oldalról pedig az eddig negyediknek tekintett kiadás a régi szövegnek valdézi irányú fordítását az orthodox egyház szellemében kijavítja. Jostes e felfogással szemben határozottan tagadja, hogy a Luther előtti régi német biblia valdézi eredetű volna, mit én részemről nem tekinthetek még teljesen eldöntöttnek, mert eleve nem valószínű, hogy a szent írásnak valamely modern nyelvre való fordítása a középkorban orthodox körökből származhatott volna. — Végre 4. tárgyalja a régi fordításnak fennmaradt tizennégy kéziratát és kimutatja, hogy e

kéziratok közül csak négy eredeti (ú. m. a wolfenbütteli, nürnbergi, tepli és freibergi), míg a többi tíz kézirat nyomtatott példányok másolatai. De még e négy kézirat is már modernizáltabb szövegűek, mint a biblia-fordításnak első nyomtatott kiadása, úgy hogy nemcsak a nyomtatványok között, de még a kéziratok fölött is a régi német biblia-fordításnak legértékesebb szövegét a Mentel-féle kiadás tartalmazza. h.

— Schiller Martinuzzi-tervéről már két ízben emlékeztem meg e Közlönyben (IV, 639 és X, 187). Károly Ágost herceg maga ajánlotta a magyar államférfiú történetét Schillernek, de mivel ez utóbbi nem tudott e tárggyal megbarátkozni (valószínűen azért, mivel az némely lényeges részében nagyon hasonlított a Wallenstein történetéhez), a herceg elállt ez ideájától és belenyugodott abba, hogy Schiller «A máltai lovagokat» kidolgozza. «A herceg», így ír Goethe 1799 október 19. Schillernek, «megküldte nekem a Martinuzzi történetét. Ide mellékelem levelét, melyből láthatja, hogy maga eláll ez eszméjétől s mielőbb kívánja «Máltai lovagjainak» tervét látni.» A hercegnek itt említett levele eddig ismeretlen volt; most Minor Jakab (*Aus dem Schiller-Archiv*, Weimar, 1890, p. 105) közzéteszi. Alább teljes fordításban közlöm, a mennyiben a herceg zilált stíljét pontosan lefordíthatni:

«Itt a Martinuzzi.*)

«Még egyszer átnéztem és megvallo, hogy bajos volna belőle jó drámát csinálni, ha csak nem viseltetik valaki véletlenségből különös előszeretettel e tárgy iránt. A történetet csupán alapúl kellene venni s különben a szerző igényei szerint átalakítani, a mi itt annyiban megengedhető volna, mivel a történet nem igen ismeretes. Ha én különben abban a helyzetben volnék, hogy ezt a történetet föl kellene dolgoznom, én az egész cselekvényt Lippa vára átadásának idejébe tenném. A királyné fiával együtt a táborban volna, hol a magyar koronáról való lemondásra rábírnák; Martinuzzinak nagyobb tervekkel kellene járnia, mint a milyenek explicite a könyvben állnak; talán föl lehetne tenni, hogy a fiatal királyt méreggel akarja útból eltenni, — Castaldonak pedig I. Ferdinánd király azon parancsolatával kellene felruházva lennie, hogy Martinuzzit élve vagy halva hatalmába kerítse, mely eshetőségek közül Castaldo azért választaná az utóbbit, mivel a hatalmas ember elfogatására nem érezné magát elég erősnek, és e döntő tette a török várórság keresztülbocsátásának kellene őt bírnia. Az igaz, hogy e tárgy nem dicsekedhetnék a legnagyobb egységgel, mert az érdek több főalak közt megoszolnék t. i. Martinuzzi és a királyi család tagjai közt. Kiválóbb szerelmi históriát sem tudok sehol elhelyezni. De a jellemek viszonyát illetőleg csinos dolgokat lehetne elérni. Martinuzzi kevélysége, nagyravágása és kincsvágya, a parvenu gonoszsága és erőszakossága, hozzá nyugtalan kételkedése a czéljának elérésére vezető eszközök

* T. i. valószínűen Bechet A. francia kanonok könyve: *Histoire du ministère du Cardinal Martinusius*, Paris 1715, mely legnagyobb részt Thuanus és Istvánfi munkáin alapszik.

választásában; a királyné gyöngéd gyengesége, a nő ellentállása, mely többször dühben, mint megfontolt ellenhatásban kitörne, — Castaldo késes helyzete és tettetése stb. stb., — az ilyenek a földolgozásra igen alkalmasak lehetnének. De azért készséggel elállok tervemtől, minthogy most már magam sem vagyok nagyon megelégedve vele. Nehéz tárgyat ajánlani, ha az embernek nincsen teljesen kéznél a történelem gazdagsága. Pedig ép a magyar vagy az olasz történetben könnyebben akadhatnak alkalmas tárgyak, mint a németben; mert mindig kiváló alak kell, a ki valami sajátoságot vagy nagyot akarjon és a kinek kezei ne legyenek, a mikor cselekedni akar, felbonthatatlanul az alárendeltségre (zur subalternität) megkötözve.

«Igen szeretném, ha Schiller megküldené vagy elhozná nekünk máltai történetének tervrajzát. Károly Ágost.»

E levél bizonyítja, hogy a herczeg irodalmi dolgokban is gondolkodó fő, de egyúttal, hogy a francia tragédia híve volt: ezért akarja a cselekvényt ennek utolsó mozzanatával megindítani s ezért nélkülöz benne fájdalmasan alkalmas helyet egy szerelmi história beleszővésére. h.

— Wernher von Elmendorf a régiebb német tanító költők legkiválóbbika. Ez volt az eddig általánosan elfogadott vélemény; ilyennek mutattam be magam is (*Ném. irod. tört.* II, p. 70) e költőt, ki főképp az ókori írók műveiben való olvasottságánál és fölvilágosodott álláspontjánál fogva (a pogányok is megtaníthatnak minket arra, hogy mikép keressük az erényt) annyira vonzotta a kutatókat. Pedig ez elismerés, mint Schönbach Antal (*Hauptföle Zeitschrift*, 1890, p. 55) kimutatja, jó részben alaptalan, mert Wernher voltaképp csak fordító. Művének eredetije a *Moralis philosophia de honesto et utili* (egy párizsi kéziratban: *Isagoge ad moralem philosophiam*) cz. latin tractatus (kiadva Migne Patrologiájában, 171. köt., 1003—56. has.), melynek szerzője valószínűen Hildebertus Cenomanensis, azaz Hildebert le mansi püspök, utóbb toursi érsek (szül. 1057, megh. 1134), ki e dolgozatát minden valószínűség szerint (a későbbi) I. Henrik angol királynak ajánlotta volt. Wernher maga sem tagadja, hogy egy kész értekezést dolgozott át; bevezetésének 15. versében világosan mondja Dietrich heiligenstadti apátról, hogy ez *liz mich in sinen buchen die selbe rede suchen*; de eddig (mivel Hildebert művére nem gondolt senki) e kifejezés *die selbe rede* nem úgy értelmezték: «a kérdéses értekezést vagy könyvet», hanem azt hitték, hogy a szerző azt akarta mondani: Dietrich lehetővé tette nekem, hogy gazdag könyvtárában összekereshessem a költeményemre tartozó «anyagot, tárgyat». Most már a fönti idézet így értelmezendő: Dietrich kiadta nekem könyvtárából azt a latin értekezést, melyet a következőkben német versekbe öltöztettem. — A fordítás természetesen (ezt már a verses alak tette szükségessé) igen szabad; a szerző okosan gondolkodó főnek és ügyes írónak bizonyul; de önállóságáról bajosan szólhatni többé. A munkát tényleg Hildebert le mansi püspök írta, és Dietrich heiligenstadti apát fordította reá az elmendorfi káplán figyelmét; Wernher maga aztán ügyesen, ízléssel és helyes ítélettel ültette át a latin prózát német versekbe. Egyéb érdeme nincsen. h.

— Magyar munka Teubner kiadásában. Nagy örömmel értesülünk, hogy Vári Rezső, a ki a hazai philológiában eddigi működése után ítélve korán elhalt Ábelünk irányát kívánja folytatni, már megkezdte ama nagy kézirati anyag tudományos feldolgozását, melyet 1889 őszén és 1890 tavaszán tett olasz-, francia-, angol- és németországi tanulmányútjában összegyűjtött. Legelőször Oppianus Halienticájának kritikai recensióját fogja adni, mely a világhírű Teubner czég kiadásában fog megjelenni. E czég ismeretes *Közleményeiben* maga Vári a következőkben jellemzi közrebocsátandó munkáját: «Eine neue, auf handschriftlicher Grundlage fussende Oppianausgabe gehört seit langem zu den Desiderata der Philologen. Bekanntlich kann die Ausgabe von F. S. Lehrs bei Didot (1846) für kaum etwas anderes, als für einen Abdruck des 1813 in Leipzig erschienenen Schneiderschen Textes gelten, der nur durch Aufnahme von Konjekturen einige Änderung erfahren hat, und wie es um diesen Text bestellt ist, ist genugsam bekannt. Er ist alles in allem auf die Kenntniss von 5 Handschriften basiert, die noch dazu verhältnismässig sehr jungen Alters, und in einer äusserst mangelhaften Weise ausgebeutet worden sind. Der Unterzeichnete sah sich bewogen diesem Übelstande abzuhelpen, indem er auf seiner Reise durch Italien, Frankreich, England und Deutschland *nahezu sämtliche Handschriften der Halientica gewissenhaft verglichen* und somit für die Konstituierung des Textes sowohl eine breitere als auch zuverlässigere Grundlage gewonnen zu haben glaubt. Es stehen ihm gegenwärtig folgende Hilfsmittel zur Verfügung: die Kollationen von 4 Laurentiani (sæc. XII., XIII. u. XIV.), 3 Marciani (sæc. XIII., XIV. u. XV.), 1 Urbinas (s. XV.), 1 Neapolitanus (sæc. XV. oder XIV.), 1 Taurinensis (s. XVI.), 3 Parisini (sæc. XIV., XV. u. XVI.), 1 Iondinensis (s. XV.), 1 Baroccianus (s. XV.), und 1 Palatino-Heidelbergensis (s. XIV.). Hierzu kommt noch der von Passow verglichene Pragensis (s. XIV.), und die durch die Güte des Herrn Prof. A. Ludwig in Königsberg dem Unterzeichneten in Aussicht gestellten Kollationen zweier Laurentiani (s. XIII.). Die Ausgabe dürfte in 1—1½ Jahren im Druck erscheinen, und werden sich eine kurze Præfatio und knappe, nur die wichtigsten Varianten enthaltende Fussnoten dem Texte anschliessen.» Nagy érdeklődéssel várjuk a hêzagot pótló munka megjelenését, melyről annak idején kimerítő bírálatot fogunk közölni.

— Rabszolgaság az ókorban cím alatt ügyesen írt népszerű értekezés jelent meg dr. Böhm Jánostól Egerben 1889-ben. A szerző kiindulván XIII. Leo pápának a braziliai püspökökhöz intézett *In plurimis* kezdetű, a rabszolgaság eltörlését tárgyaló körleveléből, vázolja a rabszolgaság intézményének történetét a zsidóknál és a rómaiaknál, jó forrásmunkák alapján s nagyobb tárgyi tévedések nélkül; végül azt igyekszik kimutatni, hogy a terjedő kereszténység hatása alatt hogyan következett be lassanként a rabszolgák felszabadulása. Az értekezésnek tudományos bece nincs ugyan, de laikusoknak elég tanulságos olvasmány. n.

— Vári Rezsőtől igen érdekes latin cikket közöl a *Wiener Studien* XII. kötete (p. 222—230) *Nova fragmenta Orphica* cím alatt. Alig adta

ugyanis ki Ábel Jenő az orphikus munkák lehetőleg teljes gyűjteményét (Lipsiæ et Pragæ, 1885), midőn egy évvel később a Schoell és Studemund-féle *Anecdota Varia*-ban először láttak napvilágot Proclusnak Plato Res-publicájához írt, addig ismeretlen magyarázatai, melyek számos egészen új orphikus töredéket tartalmaznak. Vári tehát arra a nehéz munkára vállalkozott, hogy Ábel kiadása alapján 14 ily töredéknek a többivel való összefüggését meghatározza, a mi többnyire sikerül is neki. Értekezése minden esetre hasznos előmunkát az Orphicának egy újabb, az eddigieknél teljesebb kiadásához és az Ábel-félének nélkülözhetetlen kiegészítése.

— P. Thewrewk Emil Festus-kiadásáról igen elismerő bírálatot olvasunk a Wölffin szerkesztésében megjelenő *Archiv für lateinische Lexikographie* ez idei évfolyamának 299. lapján, melyből érdemesnek találjuk közölni a következőket: «Dasselbe ist nicht nur ein rühmliches Denkmal der ungarischen Philologie, sondern auch die erste, kritisch zuverlässige Ausgabe des so wichtigen Wörterbuches. Für die Epitome des Paulus sind eine Reihe von Handschriften theils nachverglichen, theils zum erstenmal benutzt worden . . . Auch für den Festus sind kritische Hülfsmittel hinzugekommen, doch können wir darüber noch nicht so bestimmt urteilen, weil der erste, bis jetzt erschienene Band nur den Festus enthält, der kritische Apparat dagegen in einem zweiten Aufnahme finden wird. Was sich schon jetzt übersehen lässt, ist, dass die Reihenfolge der Worterklärungen an vielen Stellen verändert worden ist, dass zahlreiche Interpolationen beseitigt, umgekehrt auch angefochtene Stellen als echt erwiesen sind, dass an beiläufig 25 Stellen Lücken in dem Paulustexte auf Grund der Handschriften ergänzt und dass durch die Kritik einzelne Wortformen neugewonnen sind. Schon diese wenigen Worte genügen, um die Aufmerksamkeit aller Philologen auf das Aufsehen erregende Buch zu richten.» E bírálat röviden körülbelől ugyanazokat a momentumokat emeli ki, a melyeket Némethy Géza bővebben kifejtett az *Ungarische Revue*-ben (1890. p. 248—255) közölt kimerítő ismertetésében. A művet azonban — mint mind a két bíráló megjegyzi — csak akkor használhatjuk fel és méltathatjuk jelentőségének megfelelőleg, ha a rendkívül gazdag kritikai apparatus is kezünk közt lesz. Nagyon kíváncsok tehát, hogy a munkának ez a része is mielőbb napvilágot lásson.

— A Neue Jahrbücher für Philologie u. Pädagogik pädagogiai részében (1890, p. 381—387) érdekes cikket olvasunk folyóiratunk munkatársától, Pecz Vilmostól: «System einer Syntax nach den Kategorien der Satztheile und Sätze» czím alatt. A dolog előttünk, magyarok előtt, nem új ugyan, mert nem egyéb, mint szerző ismeretes iskolai görög syntaxisának (Budapest, Eggenberger, 1883) általános bevezetése német fordításban; de a rendszer önálló volta miatt megérdemli, hogy a német közönség vele megismerkedjék. Hasonló mutatóványok csak becsületére válhatnak a külföld előtt hazai tankönyv-irodalmunknak.

KÖNYVÉSZET.

Lázár Béla. A naturalismusról. Budapest, Singer és Wolfner, 1890. (8-r. 28 l.) 20 kr.

Mendlik Alajos. Francia nyelvkönyv. Olvasókönyv, gyakorlókönyv, nyelvtan. Kezdők számára. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 255 l.) 1 frt 50 kr.

— — Francia gyakorlatok betűrendes francia-magyar és magyar-francia szótárral. Kezdők számára. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 167 l.)

Negovetich Arturus. De Marci chronicae de rebus gestis Hungarorum latinitate. Budapest, Franklin-t. 1890. (8-r. 2 l.)

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a magyar tud. Akadémia nyelvtudományi biztotsága. XIV. köt. Lobkowitz codex. — Battyányi codex. — Czéh codex. Budapest. Akadémia, 1890. (8-r. XLVIII, 352 l.) 2 frt.

Roseth Arnold. Görög alaktan a homerosi nyelv alapján iskolai használatra. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 104 l.) 80 kr.

Schwarz Gyula. Taras, Syrakusa, Akragas és egyéb görög államok demokrátiája. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. X. köt. 9. sz.) Budapest, Akadémia, 1890. (8-r. 58 l.) 50 kr.

Székely Andor. Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye. Több forrás és számos munkatárs gyűjtése után. Pécs, Engel Lajos nyomdája. 1890. (8-r. LXX, 279 l.) 2 frt.

Sophokles Antigonéja. Kiadta, bevezetéssel ellátta Csengeri J. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. XXIV, 141 l.) 90 kr.

Szamosi János. Görög nyelvtan gymnasiumok számára. Harmadik rövidített kiadás. Budapest, Eggenberger. 1890. (8-r. 299 l.) 1 frt 60 kr.

Székely Farkas. A nagybessenyői Bessenyei-család története. — Bessenyei György és Pál arcképeivel és hasonmásokkal. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1890. (8-r. VI, 304 l.) 3 frt.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. I. köt. 3. füz. Bacsák—Balogh. Budapest, Hornyánszky. 1890. (8-r. 321—480. h.) 50 kr.

— — I. köt. 4. füz. Balogh—Bartha. U. o. (8-r. 481—640. h.) 50 kr.

Takáts Sándor. Péteri Takáts József. Budapest, Hunyady Mátyás nyom., 1890. (N. 8-r. 165 l.) 1 frt 50 kr. — Tartalom: Bevezetés. — Takáts ifjúsága. — Takáts Bécsben. — Takáts költeményes munkái és erkölcsi oktatásai. — Egy könyvkiadó vállalat a múlt században. — Takáts és az ypsilon-háború. — Takáts és a nyelvújítási harc. — Takáts kiadatlan munkái.

Télfy Iván, dr. Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. köt. 6. sz.) Budapest, Akadémia, 1890. (8-r. 73 l.) 60 kr.

Zichy Antal. Psychiatria és politika. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. köt. 5. sz.) Budapest, Akadémia, 1890. (8-r. 11 l.) 10 kr.

EREDETI CZIGÁNYLEVELEK.

Közlí

JÓZSEF FŐHERCZEG.

Ezennel másodízben üdvözlők a Budapesti philológiai Társaság fenséges tiszteleti tagját munkatársaink sorában. Először harmadéve volt szerencsénk az Egyet. Philol. Közl. XI. 705—731. lapjain a Koritschnyákféle Fundamentum Lingvæ Zingaricæ-t Ő Fensége különös kegyességéből közölhetni, most meg ezt a jegyzeteivel ellátott levélgyűjteményt kegyeskedett hozzánk beküldeni, melynek minden egyes darabja (a feleleteket kivéve) valódi cigánytól ered s ép azért hitelességénél fogva a nyelvészetnek rendkívül becses szöveganyagot nyújt.

Az egész gyűjtemény 51 levélből áll, bele számítva a magyar leveleket is, melyek részint azért érdekesek, mert cigányirodalmi munkának kiadására vonatkoznak; részint pedig — a mint Ő Fensége helyesen megjegyzi — «érdekesek annyiban, hogy úgy vannak írva, a hogy a cigányok beszélnek a mi nyelvünkön».

E levelek különféle vidékekről valók, s magy., tót, oláh, szerb és német cigány szójárást mutatnak.

A XI., XVII., XIX. és XXIV. számúak Ő Fenségének az előző levelekre való feleletei.

Az LI. szám alighanem a legelső cigány sürgöny, a mit telegraph útján küldöttek.

Négy cigánylevél közölök nőtől való, a mi annyiban érdekes, mert már Cicero észre vette, hogy a nő jobban megőrzi a nyelv régibb sajátágait, mint a férfi.

Valamennyi levél úgy van itt közölve, a mint az eredetijében írva van, az orthographiát s a tollhibákat — tekintve a közlés célját — szándékosan nem bántottuk.

P. T. E.]

I.

Nagy-idai Sztojka Ferencz Pest-Uszód 23.III. 85.

Ö Császári, és magyar királyi, Fenséges-Főherczegünk, kegyelmes
nagy. jó-Uram. !*

Jelentem alázatosan a Fenséges-Főherczeg urnak, hogy : Malatin nyomdász ur a 24-ik ívet szedi a mi a kéz irati ivekből 80, ad ik. és még 5. iv. kéz irat van szedni való, hátra. igaz hogy lassan készitti, de szebb munkát még a Bécsi nyomdától sem lehetne, kívánni,

És e levéllel küldök a Fenséges-Főherczeg urnak egy ívet : be mutatni: ohajtottam, a folyó szavakrol való, le fordítást ; az első, és a harmadik nyomatot,. Minden tehetségemmel Coregáltam' de. mégis lessz a könybe, egy. két betű sajtó hiba, és magamat, nem' okolhatom, mert o Malatin ná zsánél románész, fh ná zsánél kájszi o dós. fh mângë but bútíi kërgyász nászul.

Maradok hodolattal a Fenséges ur tisztelője *Sztojka.*

II.

O Császári Királyi Fenséges Főherczeg ur ! Legkegyelmesebb uram

Jelentem alázatossan én Sztojka Ferencz, azt hogy. Novemb. 18. ikán a Fenséges Főherczegségétől hozzám küldött levelet és. 13. kötetet megkaptam. 2. db. kisebb. és. 11. db. nagyobb. füzeteket, a melynek örvendek hogy ő Fensége által művelődhetek a kül, czigány szavak értelmében és majd át nézése után pontosan vissza fogom küldeni hiány nélkül, de annak egy kis idő kell,

Továbbá Jelentem a Fenséges magyar had fő parancsnok urnak azt, hogy meg jövetem kor. Malatin nyomdász urhoz mentem Kalocsára ki a könyv nyomtatását elválalta. 5. db. dísz példányt és ő azt mondotta hogy e könyvnél kapossab nincs és hogy 600 példányban adodjon ki, mert én. 300. at akartam, teháth 600. példányban lesz kidolgozva. és ki kérdeztem hogy mennyibe kerül, ő azt felelte 600. forint körül. és én annyi költségel terhelni, Ő Fenségét bátoratlan vagyok egy kicsinyt. de ő a Fenséges ur rendelése szerint, a papirt és az új betű öntetést számítja sokra.

Továbbá, Jelentem, a Fenséges urnak hogy a metczvény ércz lessz, és a Fenséges ur alakított új betűihez énis irtam, 6-ot és

most, 12-ő., és a betűk jellemeinek magyarázatát, e szerint újra írtam, a melyben meg jegyeztem, hogy ezen, 12, új cigánybetűk, a Fenseges Jozsef Főherczeg. úr által a cigány hangoknak megkívánására alakíttatott, a melyek így álnak!

Kh, hk, ph, hp th, t̃yh lt, l̃ty, gh. hg, ě, ĩ, . . . és a mit Malatin úr be küldött egy lapot, az még nem volt koregálva, tehát a koregtural majd javítani fogom az első nyomást.

Továbbá javítani akarom, azt, hogy az én szótáramban helyes mondatok vannak és a, Fenséges ur irataihoz alkalmazni akarom az az, mit láttam kéziratott Fenségénél hogy, e, szótár ahhoz egy kicsinyt hasonlodjék mint itt a példány mutatja

A Fenséges ur iratai.	az én irataim
hátesont.. dumészko kokálo, hátesont..	duméhko kokálo, girinceza
ennek.. kádálészské,	ennek.. kádáléhké,
adtam.. dom,	adtam.. gyom.
mondtam.. phéndom,	mondtam.. phénygyom
csináltam.. kérdom,	csináltam.. kergyom.
tettem.. sutom	tettem.. sutyom

ezen három betű változás van, a tört, cigány szónál és a helyes szavúaknál, és így a helyes szóval beszélnek a cigányok legnagyobb nemzedékei, a piráncésztýók, keldéràrok, kázákésztýók azaz mi, a többi. 13. nemzeteség pedig tört szóval.. Tehát azt gondoltam hogy, 13, több mint 3-om, és ennél fogva kellene alkalmazni de csakis néhol, mert az, szk, helyett. hk, és a, d, helyett. gy. t. helyett tyé, ty. helyesebb, mondat, és még a cigánybetűk, bécsből nem érkeztek, és még nincs koregálni valam, egy kis idő van hátra addig kénytelen vagyok a Fenseges úrtól tanácsot kérni hogy a tört hangra vezessem e vagy nem, mert az, 13. nemzedék. és a helyes. csak, 3-om meghatározásának, válaszáért, esdeklő, szolgálja vagyok mert míg választ nem kapok nem tudom magamat meghatározni — mert a cigány szó megörökítésére kell hogy a szótár a nyelvtanhoz hasonló legyen.

Maradok kész szolgálja Ő Császári és Királyi Fenségének hódolattal

Sztojka Ferencz.

Pest. m. Úszódon kelt November 20. 885.

III.

Nagy-idaí Sztojka Ferencz Pest-Uszód. 29/12, 85.

Ő Cs. és m kir. Fenséges Főherczegsége kegyelmes nagy uram!

Új szerencsét s egészséget kívánok Fenségének!
Ez újévben az Istentől, családja és körének,
Napjainak élvezését, egészségben tölthesse,
És az Isteni áldásnak kegyelmét el nyerhesse,

Főherczegünk szép hirnevét vegye a sas, «szárnyára»
És hirdesse a mere csak van a földnek határa,
A verő fény, napsugára, *Pallás, Mársig* terjessze
Az Isteni gond viselést *Ákos* lantja zenghesse,

Üdvözlésem Fenségéhez tiszta szívből bocsáttom!
A velem tett párt fogásért a nagy Istent imádom,
A ki által szótáramat nép elé bocsájthatom
Pár hét mulva a lapokban, majd hirdetettnei fogom,

Főherczegünket épségben tarcsa meg a nagy Isten!
Számos új éveket érni frís és jó egészségben.
Hív szerencse koszorúzza ő Fenségének fejét!
s majd egykoron az egetől nyerje meg a kegyelmét..,

Ugyan az Czigányul.

Nyévo bách tháj zór szásztyipé lé opruno rájélké! —
Ándé nyévobors Dévlésztár lélké szlugén tháj lélké,
Pélké gyészén té sáj trejij szásztyimászá té phérél,
tháj o dévlikáno báchén érti mászá té sájlél,

Umporató sukár ánáv té lél pé «phák», csiriklyi,
tháj té glászoj karing féré szí lé phuvész hátári,
O sztráfino Khám té sztráfij, *Pállás* káj *Márs* tébulyhárel,
Lé dévlélké grizsimátész *Ákos* té sáj básávél,

Drágosztipé káj báro ráj ándá jilo bisáláv!
Mánczá suto lásimászté lé Dévlész rugyiszáráv,
Ándá kásztár lé álávén ánglá zséné szikáváv
Pálá jék váj do kurkészté ándé lilá suváváv,

Lé Umporátész ándé zór té likrél o báro Dél!
 But nyévé borsén té trejij jito tháj szásztyimászté
 Sukár bách té lulugyászij Umporáticzko sórész!
 tháj jékdátá ándá cséri té lél péñkē értipész!.,

Drágosztípé

Ámáro Umporátéñkē
 Ándo nyévo bors o Dél!
 Sztráfináko csérhajén tháj
 Drágo gyészén té likrél,

Káthár o khám opré ávlá
 Dé drágh té sztráfij léñkē!
 Té sáj diñhász drági mászá
 Báro Umporátéñkē!.,

Báro vésztye glászo té ál
 Ánde lume szá bithán.
 Gubernáto Umporáto!.,
 Ámáro opruno raj.,

But nyévo bors té sáj trejij
 Lé báro Dévlész mángász —
 Káring zsálá káring phirlá
 Té ál lész o báro glász!.,

Jelentem alázatosan, a Cs és, m kir. Fenséges Főherczeg
 urnak azt hogy Malatin nyomdász ur Február 15. ikére számítja a
 könyvek készenlétét és pedig nagyon lassan bírja készíteni én jól
 megírtam szótáramat hiba nélkül és az első nyomatot koregálni
 több munkát ad mint a könyvet mikor írtam és csak harmadik nyo-
 matot alapithatom meg tökéletesnek, s, még csak 4, ivet nyomatott,
 24. még hátra van s a metezvény megjelent, ami, ércz. Örvendek
 hogy remekül sikerült —.

A könyvek megjelenését hirdettetni fogom a Bpesti lapokban.
 Január, 25. ik. étől,
 Maradok kész szolgálja hódolattal... .

Sztojka Ferencz, czig. költő

IV.

Úszód, 1889 Deczemb. 27.

Boldog Újévet!..

Boldog Új évet kívánok :
Fenséges nagy Uramnak,
Az új évben vidámságot :
A nagy Egek ! adjanak.

Távol legyen a bú s bánat,
Fenségednek házától,
Öröm s jó híreket kapjon
A szép magyar hazától.

Legyen Élte ! mint nemes fa :
Remény s öröm virággal,
hogy azokon örvendhessen
Magyar Hón ! a világgal !..

Legyen áldott ! hír nevében
Hű népeinek ajkán,
Öröm s megemlékezéssel
Ezred ! évek ! folyamán.

Legyen Boldog házi népe
Fenséges Családjai
Atyjuk jó letén örvendjen
Kiesinnye és nagyjai

Ugyan az Czigányul

Drágo nyévo bors ! kámáv mé :
Oprun' o, Umporátéchké,
Ando nyévo bors vójipé :
O Cséri ! té dél léchké

Dúrál té, ál' lé brigue,
Káthár tyo Opruno Khër,
Vójá' lăso glăsz té sâjlél
Káthăr sukăruno thein.

Tyo trájipé! Szár, Nyámo kást
 Vóje tháj lulugyenczá!
 Pé kodolá té sáj vójjijj
 Ungro thém lá lúmeszá!..

Thál' bächtálo ándo ánáv
 Pél, vust káj pészke zsené,
 Vójá tháj poméni mászá:
 Ándél mijjá bors' zsápé.

Té ál, drágo pészko zsené
 Opruno sávorrálé!
 Pél, dáadáno, réd' té vójin
 Churdáre tháj lé báré

té részész o nyévo bors ándé buté borséndé té ávész szászto
 th báltálo opruno báro rójá (Umporátoná)
 hódoló szolgálja *Sztojka Ferencz*.

V.

Uszód, 1890. évi. Octób. 11.

*Ö Császári és Királyi!!! Fenséges Főherczegünk kegyelmes Nagy
 jötevő uram!..*

hozzám küldött drága levelét megkaptam ma. Négy száz. azaz. 400. forint al, a mi körömben nem kis örömet Szerzett, mert nélküle fent akadva voltam, s most már minden bajomat és aggodalmaimat örömré és meglegedés és nyugalmasságra hozta.

A mi ért mondhatom hogy nem csak én, és eselédjeim, hanem, az ezen tájékon lévő cigány nép, s úgy mint, az itt lakó polgári barátjaim, és az én jó akaróim, Egekre néző szemekkel, áldást és hoszszú életet kérünk a Nagy Istentől Fenséged számára Áldja meg mindezért az Egek Istene mert kiadásomat elősegítette.

Té dél, O dél! tuké, zór, Bách, tháj szásztyipé;
 tyo romnyeké pálé káj tuté lásipé.
 tyo séjengé té dél! dévláji-Bächtypé
 Tháj tyo sávorréngé vojnyiko rájipé.

Ándá tuté mángáv lé dévlész! Opruno Báro ráj. té dél tuké
 lungo vreme munro láso dáadáno ráj, tu mándé láso szán, gyán

mám lóvé té sáj treji száráv, Nájisz tuké Báro Umporátoná Opruno bárorájá té ávész vi ándé káde lume, vi pé káver lume. lé dévlész-tár áldimé munro báro Dád!..

Most már legelső dolgom az hogy azon kalendáriom részére vagy is azt érdekesebbé tenni és be küldeni állítottok össze egy pár lapra terjedő iratot úgy mint saját élet rajzomat is küldöm egy arczképpel, stbit. egy hét mulva ott leszz

Összetett kezekkel Istent kérjük Fenséged ereje s egéssége és szerencséjéért kedves Drága nagy jó uram Fenséges Főherczegünk kegyes párt fogom

Jetentem alázatosan, hogy a jövő napokban egy pár jeles hirlapokban meghirdettetem ezen második kiadásnak mi voltát és kész létét, s a nagy pártfogónak segélyezését, ú mint, multkor 2-ő és most 4, teháth öszvesen 600. forintos segélyezéseit.

Ő Császári és királyi Fenséges Főherczegségének alázatos szolgálja maradtam hódolattal Nagy-idai *Sztojka Ferencz.*

Utszód. 11/X 890.

Cigány költő.

A könyvek eladásait csakis a Főhelyeken teendem úgy mint a könyvkereskedőknek is. Falukon és piaczkokon nem aljasítottam munkámat és a nagy párt fogót.*)

VI.

Ipolyságh Márczijus hó 10 1889. Hont megye.

Kezejit és lábajit csókolom Fenséges uram ezer bocsánatot kérek hogy azon bátorságot vetem magamnak hogy sorajimat Fenséges uramhoz mertem intézni de mióta volt szerencsém azon Cigány gramatikát Fenséges uramtól és szegény megboldogult Édes testvér bátyámtól a selmeczi Balogh jancsitol ösze álitva arola elhagyatot és mindenkitül meg vetve szegény Cigány nemzetet kegyeskedet Fenséges uram igénybe és pártolásába venni a mijért ezen szegény elhagyatot Cigány nemzet nemtugya megszolgálni, Fenséges uramnak mért mert szegény tehetetlen nemzet mertha

*) Nagyidai Sztojka Ferencz cigány költőnek azon levelei, melyekben cigány tartalom van. 1885—1890. Magyar-oláh dunáninneni telepített cigányok tájszólása: az oláh tájszólásához közelebb áll. Sztojkaról és munkájáról lásd Czigány Nyelvtan. Irta József Főherczeg. Budapest 1888. 340—341. lap.

vagyonos emberek lennénk ez volna az összes magyarországbéli Cigány nemzetnek a kötelessége ezer és ezerfőből össze csuportozni és csatlakozni és egy diadal zászlóval Fénységes uramhoz sietni és lábajainá térgyelve mondani halás köszönetet és a Cigányok diadal zászlóján arany betűvel ezen fölírat, lenne,

Fénséges urunk és Pártolónk örömel halunkmeg és a sírba szálunk nyugotan fekszünk halva és holtan is kötelesigünk lesz Fénséges urunk nagy lelkőségért imátkozni, azért mert még mióta a világ fennál nem találkozot ember aki ezen elhagyatot Cigány nemzetet, figyelembe és Pártolásába vette volna mint Fénséges uram, a mire a Cigány nemzet büszkén és hangsúlyozva elmondhatja hogyvan Pártfogónk és királunk Éljen sok de igensok évekenát a legnagyobb megelégedésbe és jó szerencsébe boldogságba jó erőbe a magyarok istene nekünk örömünkre tarcsameg József fő Herczeg urunkat a Fénséges aszonyal és a Fénséges csalágyával,

Kezejit és lábajit csókolom Fénséges uram én mint 60 éves beteges öregember vagyok 12 gyerekek apja *IO* él kető meghalt a legnagyobb szegény körölmények kősztt fentartom 10 apró gyermekejimet és van szerencsém Fénséges uramal tudatni hogy én a selmeczi Balogh Jancsinak*) utolsó testvére vagyok én lakot Hont megye Ipolyságon és én mind 60 éves öregember régen tartom eszenbe azon örömnapot melyet a jó isten megata érnem és Fénséges uramnak igen nagyra becsült *név* napját megértük tugyuk aszt hogy József napja márczijus hó 19-én üdvözölhetem tehát vetem azon bátorságot magamnak *IO* apró gyermekejimmel aszt kívánni hogy sok de igensok éveken át Nagyra becsült Fénséges uramat becsés *név napján* üdvözölhesük a Magyarok istene éltese a legnagyobb boldogságba jó szerencsébe erőbe Fénséges urunkat a Fénséges aszonyal és Fénséges csalágyával együtt ezen két levelet én mint 60 éves öregember saját két kezemmel irtam,

kezejit és lábajit csókolva maradok Fénséges uramnak alá rendölt hív szolgálja

öregb Balogh Férko

volt egykori Zenész és zenekar igazgató.

*) Selmeczi (Ipolysági) Balogh Jancsiról és szótáráról lásd Czigány Nyelvtan. Irta József Főherczeg. Budapest, 1888. 335., 308. és 340. lap.

VII.

Ipolyságh marcz hó 15 1889. Hont megye.

Trovaszta taj tropre csumidau Fénységesno rajom, mo sovárdesbersengero phuro manus szlyom desudúj cshávengereszkeró dad des csível dúj múlya baró csoripnoha íkrau upre mre hurde cshávem meszlyom ole selmecekero Balogh janciskero paluno gulo pral mebesau Ipolyságohe Hont megye mongepélya adáhoszt taj ando mrogódiszte ekergyom csilla Fénységesno rajómeszke *o anav dineje józsef dine* me toj mrohurde cshávójémal mangasz ole lacsho ungriko dévlót káj odél te íkeltut lacsho szasztipnela but taj but bersig te íkeltut Fénységesno rájom me naszvalkerdo sovárdesbersengero prhuo manus szlyom upro borodéltut mangasz mre des hurde cshávójémal Fénységesno rájom uprodá dik upro mro phuripe taj uprodá but hurde cshávem selvar csumidasz trovaszta táj tropre Fénységesno rájom uprodá mangasz ole lacsho dévlát táj molinasz káj odél dugo czivibe tedeltut Fénységes rájom, tro Fénységesno romniha taj tro Fénységes cshávencza, me sovárdes bersengero pruro manus cshingyom szodujlil mre dúj vasztenca,

Trovaszta taj tropre csumidasz Fénységesno rájom acshau téle Phandlilo slúzavkénya

Prhuo Balogh Ferkó
szlomahi javutári.

VIII.

Ipolyságh marcz hó 28. 1889. Hont megye,

kezejit és lábajit csókolom Fénységes Herczeg uram,
ezer bocsánatot kérek hogy ismét mertem magamnak azon bátorságot venni, hogy kérésemet Fénységes Herczeg uramhoz mertem intézni, a fölöt nem tudom hogy azon két példányba megirt levelejimet, amelyet józsef napjára mint üdvözléskép kültém, egyik volt Cigány nyelven írva és a másik volt magyarul írva ahol Fénységes Herczeg uramnak *név* napját köszöntöttem föl marczius 19-dikére miután József napját üdvözlöljük tehát én nem tudom Fénységes Herczeg uram, méltóztatot ez én levelejim megkapni vagynem mertha nincs arol tudomása és kezéhez nem jöt levelejim én fogom a levelejimet, kúrentáltatni a Póstán, miutánmár elmúlt tizenhét napja hogy levelejim elküldöttem, a mire választ idájig nem voltam szerencsés, kapni, így a legmélyeb alázatal kezejit és

lábajit csókolva vagyok bátor azon kérésel a Fénséges Herczeg uramat, fölkérdni, méltószton engem tudatni, hogyha vani tudomása leveleim fölöt Fénséges Herczeg uramnak, mert nékem mint hatvan éves öreg ember addig nincsen nyuktom még a választ meg nem kapom, kezejit és lábajit, csókolva maratam alázatos lekötelezet *hív* szolgája,

öregéb Balogh Ferko

egykori Cigány zenekar igazgatója.

IX.

Ipolságh, május hó 8. 1889. Hont megye.

Trovaszta taj trope csumidav Fénségesno rajom me sóvárdes bersengero phuro manus szlyom desuduj cshávengereszkerodad és cziyel iduj mulya taj baro csoripnaha upne ikrao mne csháven akának baro losaha gengyom káj Fénségesno rajom meszke ole Fénségesno romniha okának május desudujjiszte avla o Rupuno bijav mangav ole lacsho dévlát káj tedel o dél káj o páncz-vordes bersenrego szomnakaj bijavis teczives lacsho szasztipnaha taj záreha ole Fénségesno romniha taj Fénségesne csávencza, te iknel a gulodél meszlyom odá prhuro lavutári, ko marcizijusiste upro Fénségesno svájomeszke anav divejaro upne Parikerdolil bus-hagyom, meszlyom a Sélmeckero Balogh janciskero gulo práll

Trovaszta taj tropée csumidav Fénségesno rajom ale Fénségesno romniha ácschau téle pondlo sluzsaokinya

Phureder Balogh Ferko

prhuro lavutari.*)

X.

Selmetz B. Decz. 9. 1888.

Csaszaró Kirallo Fénsígosno Herczego Baroraj upro Déltut manga Lemundar odá kastengero Butti Szome upre allaklyom Munde gógyesztár Tri kedvesnó Cshajeszke adda Bicshava me Szó odá Gyil Lácshe kergya ó Roma Sza Basavél odá gyil vasodá na pobisztera Tro Lacsho kérdi kanna mró dáj Csilva ó Saga kéro Balogh Janos Szó ó cigánj Szoturó kergya Tuke meszlyóm Leszkero Csháje mángávtut Lemundár vasodá kanna Romani Romni

*) Öregebb Balogh Ferkó 1889. Ipolsági Balog Jancsi primás utolsó testvére, a ki bevégezte bátyja halála után a VI. sz. levélnél említett szótárt. Magyar fölvidéki tájszólás.

kergya dinnyóm me addá kastangero Buti o Trón örökösni Ste-
fanniszki ki Lilja mándár vasoda kana Romani Romni kergya
adaleha ácsáh naktut ó dél Bút Bérs Csivél Troha Csalamoval
Csumidá Trová ájtro pró táj Romníszke

Pusztaji Sarolta Születinyom Balogh.

XI.

Felelet.

Alcsúthate 12/12 1888.

Mri lacshi romnyije!

Avle ada dive tre duj sukare kastengere butya, szen bicshlyal
mange Selmezzatar, the dinyom len szar tu kamlyal mrakere csajo-
renge, ke pharikeren tuke kethane mansza tri lacshipe te tu leper-
gyal upre amende.

Me pobiszterav bare miste kana tro dad Ságbi Balogh János
basavlyasz napukaredere phure gyílya romane andró dizeszte Szent
Antal the piszingyal mansza leszkero romane lavengero khedinijipe.
O phuro rom ulyasz mro csacso mal; mange dukhal vogyi kana
mulyasz.

Szinye bare sukar te tu keresz aszare kastengere butya.

O baro devel del tuke szasztyipe, baszt the but basztale
bersa.

J. u. h.

XII.

Selmezzatár M. 17. 1889.

Józséf úprmtó Herczegó naktút ó Baródél But Bersá Csivél
Triromniha Tájtó Cshavén gál naktutdel ó Lacshodél Bász Tájtó
modliná ó deleszke vasó tró zór á vasó Tró Szuszptye vasódá
kanná ászavó Lacshó Herczegó ó dél nadél Buttér úpró Szvito
Szurtuszljá ó Csoró Rómeye dévlátu Szljá Szópártó linész Báró
Losangyom kana Tróvil gengyom Romanó máncza Lecsá ándo
koporsóha kaná mulyá me úpró áver Szvito Csumidá Tuke óvá
Tajtro Romníszke ácsiná álatatno Szulzsávkinya naktút ó dél
Csivél But Bérs.

Pusztaji Sarolta Táj Balogh.

XIII.

Selmetzatar Máj. 9/5. 1889.

Fensegos uprutno Herczegó ó Barodél Dinya oda Basztalo div Butt Rajenge Táj Bút úngrike romén kana Sza Losavén Tro Csivibekén Szotuke ó Barodél Dinya Bisupáncs Bercs Troha Romniha Tecsivél ó Rúp Bijávte Besén mrójlász thar kivana naktút a Tró páreszkeha ó Barodél Csivén ó Szomnaki Bijáv Tebesén gethané Troha Csavengeha Táj Bút Lácshó á Sukár Tho vész ó úngrike nemzetosz ke Szár ájthogya Bútt ó Lacshi pe Tuke Szítyingya órszagó naktut ó del Butbers Csivén Troha Romiha Tajtró Csalado Csumída Tuke Táj Romiszke o vá mró Rup Bijáv meis Csivá juni attár Páncsóm óvel kana ó mró Bijáv Szlja Bisupáncs Bérs meis ikerá valaszó ódahí érgyahó kaná Báro Csorrislyóm.

Pusztaji Sarolia Balogh.

XIV.

Selmetz B. Juli 23-dik 889.

Csaszari Kiralji

Fensegés Főherczeg úr alazatal Labajihoz Borulva jarulok mind egy üldöző nő melyet az vass Sois keze anyira megsujtot Ferjem veszelyés Betegsegben Tüdő veszben hat holnapja ágyón Fekszik Töb ápro gyermekejim Sirot Szemel neznek kenyér kereső atyokra nincs nekem Sem apám Sem anyam kinek Fajo Szivem vigaszát megenyhittene Csakis oly nagy Lelkü es jóltevü úrakhoz Fordulok kik hajdanaban az Sagi Balogh Janost ismertek valamint Fenségés Főherczég úr Töbször ereztete atyámál jóságát azért áldot legyen Fénsegés herczég úrnak minden pora atyam utolsó Szava az vólt kedves gyermekejim nem hagyok nektek Semi vagyónt hanem ha veszély ér Beneteket Forduljatok azon nagy Lelkü úrakhoz kik véllem jot tetek Fölkerem Fensegés Főherczéget nagy veszelyben Forgok kegyeskedjén rajtam valamivel könyörülni kvártelomert is az adoért mindenemtül meg ákkarnak Fosztani Fölirták még Beteg Ferjem Feje állat vevő párnatt is nemtok magamon Segíteni, ha még Fenséges Főherczeg nem Segit valamivel a kénytelenség odda vezet hogy gyermekejimtól Sirban Szálllok ezel Bezarom Levellem kezét Lábát Fenségés Főherczégnek

és hercezenek Csokolóm az úr isten eltése Fenseges Fő herceget nagyra Böcsült Családjával alazatos szolgálója

Pusztaji Sarolta Születet Balogh.)*

XV.

Latshó nevo bers

amaró úprútneja rája leg báredéra lósaha asztarav pór ande mró va. káj odél angya odá dive kaj szakóne jileszke, szlobodnóhi pro kivanságó ári te praven ari te vaknen me kivájinav tuke úp radá berseszkeró ánglúnó, dive, te del tút ó baró déll, bút, bút bersa te reszen szászte vészte te del o latshó déll, úpre tute pro, szenó aldasi(sz?) tra, romnyaha o la úpúná ranjaha tre tshajentza tre tshventza, te del ó latsho déll bút los bút baszt, bút szasztipe szabi tsénen te iknel tut odell, tsventza káj bibaszt tena neszel tro kher, te óvel ánde taj maskar tumende ole dévleszkóró áldási káj but te aszan tena óven naszvále negk ar rakhel tumen o lacshó déll te del tumen szasz tipe, oda kevajinav tuke tumenge bancsa úprutno raja, átshav leg telúnder leg tikndr sluzsavkinya tuke dobrajiszkeri úli lav után reszkeni

Balogh Netti

besav andi rákos utza 11 szamo vuder 10. to.

upruneja rájá
 prosztin káj atyi hátyár rav na kamav te pobisztár nen tre bátsi amare dade amare ronave te ikrel le o déll, but bers pren tya eket hane te ikrel le odell, a mare sukar ne ugrike thmeszke te aldinel odéll, amaró them
 te tsivel o, bakró is.**)

XVI.

Miskolczate 1888. 1/27.

Amaro Upruno Baro raj!

Prosztin mange mro tromavibe káj uprodá tromav mro godi te irinen káj odija gyili aszo i Upruni Bari rányi kergya ári saj dáhi. Me sztyom desustáre manusencza, te kana basavav adija

*) Pusztaji Sarolta 1888—89. Ipolysági Balogh Janesi primásnak, a czigány szótár szerkesztőjének leánya. Magyar fölvidéki tájszólás.

**) Balogh Netti. Magyar fölvidéki tájszólás.

gyili o raja na csanen szote keren kana sunen amen te basaven adija gyili, báre sukárhi te butcséné bas aven ola, upre khelibnaszte is bára lacshihi.

Te ováhi aszó basztalo káj jek far te suneszahi mandar adija gyili. Me sztyomahi ado aver bers ando (ó Tátra füredo ta andadá bersis odojóv, odoj saj reszla man odija baszt káj suna mandar adija sukár gyili te basaven. O Jonás Gyuri angya kana ustidinya olil ta i gyili, mert me chanav románe Miskolczate korkori o ordutne roma na chanen románe jek jeklav, ta o Jonás Gyuri báre csoro romhi ta zsaingyom ole, ta changyom káj ando czelo szvito náne ko roma aszo lacsho szartu Barea raja vassodá tromanya kitute te iringyon.

Báre butcsené mangel mandar adija gyili, andaro celo them avel kimande lil káj te bicshavav i gyili Mangav tut Barea Raja káj odá te deszahi mange káj me ári saj dáhi adija gyili, káj saj dezanlahi szako manus jek sukár gyili. Te sajováhi aszó basztalo káj tutar jek lilte ustidáhi, me ováhi odá manus akaszter basztalader manus ando czelo szvito novlahi.

Ole Devlesztar but baszt szasztype mangav tuke ta tre Romnyake te tre cshávenge tro teluno sluzso

Radits Lajos

angluno lavutári Miskolczate.

XVII.

Felelet.

Fiumate 1888 31 1.

Mró lacsho roma!

Avel mange ada dive tro lil Miskolczatar 26-atar. Dilyajgyom bare te odija gyili, szo kergyal mri cshaj, anlyasz tuke the Jonasizske, asunibnaszkere, Khelibnaszkere the baszt. Tu basavesz odolesz cshacsimaszke najsukareder. Akana na dzsanen te basavel odija gyili avre, csak tu trenca desustare manusenca the mre desutrine roma Bicskoszte kone sziklyile odolesz Alcsuthate palal ó bari trasztuni (zongora). Mukhav tuke te tu saj deha avri adija gyili kana na kerel tuke zijan, kana szavore roma basavena odolesz. Me na dinyomahi odolesz nikaszke mer humte kamlyomahi te i baszt acshela tuke the tre lavutareszke korkore.

O baro Devel del tuke the treszke szasztype the but basztale divesze the bersa.

J.

XVIII.

Miskolczate 3/6 1888.

Amaro Upruno Barea Raja.

Prosztin mange káj atyi trom sziman káj papale tromav kitute tepiszinen, de na muken man szmirom; szako dive aven kimande te mangel i gyili, ta andaro czelothem aven lila, káj te bicshavav i gyili, akáj kija dzsav, akáj kija dikhav, mandar i gyili mangel. Oda saj is patyaszt Barea Raja ako jekfar sunel amendar (Borúra derü) gyili,*) odá odá kamel káj ójis te dzsanlahi adija sukár gyili. Mangav tutt báre Barea Raja káj prosztin odá mange káj saj te nyomtatatinav adija gyili téle ta hadbicshavav szakoneszke ako mangel ola mandar.

Tro teluno slúzso

Radits Lajos
angluno lavutári Miskolczate.

XIX.

Felelet.

Fiumate 1888 12/3.

Mro lacsho roma!

Bicshav gyom tuke «Borura derü» gyíli te anel tuke baszta the loven, kana színye pro tro haszno saj mukh odo lesz te nyu-minovel (nyomtatatível), the saj biken odolesz szakonenge ke tutar mangel o gyili.

A baro Devel Del tuko baszta, szasztyipue the miste diveszen.

J.

XX.

Miskolczate 3/17. 1888.

Amaro Upruno Barea Raja!

Prosztin odá mange káj tro teluno slúzso tromal tutt upre tro naveszkero dive upre te palyikeren. O Baro Déll te dell tutt szasztipte taloss káj buttebers te desiveszt, upre tre Romnyake ta tre shavengere loss, O Baro Déll te del káj butt-butte bers te

*) Megjelent ezen czim alatt: Borura derü. Eredeti magyar nóta szerző Mária főherczegnő. József főherczeg engedélyével kiadja Radics Lajos miskolczi zenekarvezető' Lövy József fia zeneműkereskedése Miskolczon.

reszesz tro naveszkoro dive, basztyaha, szasztipnaha lossaha, ta zorjaha. Báre sukáre palyikerav tuke Bare raja káj muklyal mange odá basz káj téle saj nyuminavtatinav o Borura derü gyili, Bare-der basz nastig resztyáhi man. Ole Devlasztar butt lacshi-
 gel upre tute tro teluno sluzso

Radits Lajos

Miskolczate.

XXI.

Miskolczate 6/14. 1888.

Amaro upruno Barea raja!

Na csanav me lavenca, odá baszt, ta palyikeribna, téle te piszinen, aszo odoleha man resztya, káj tutar Barea raja, o Romano cshibjakero szikjariben ustidinyom, sziklyuvav is andar butt aszave lava aszo na cshangyom.

Bicshavav tuke Barea raja adaj o Borura derü gyili, aszar téle nyumindela, me odá dikhav káj lácshe hi. O Baro Déll te del tutt zór ta szasztipe, te tre Romnyak te tre cshávenge suzse vogyisztar phenel adá tro slúzso

Radits Lajos.

XXII.

Miskolczate ando pánesto maszek. 11. to.

Mro Upruno Baro Raj!

Próosztin mange odá, káj me tutt, upre te te patyikerav upre tro rupuno bijav próosztin mange odá kájme mro vógyiszkero alav tuke ári saj phenav.

O Baro Déll te ikrel tutt ta te Romnya, zórje szasztipnaha, but butte bers te desiven, káj upre tumaro szomnakuno bijav o Baro Déll zórjaha ta szasztipnaha te ikrel tumen, te tre Sháven. Patyav ole gule Devle káj sunla mro mangibe
 tro teluno slúzso

Radits Lajos

miskolczakoro angluno lavutári.*)

*) Radits Lajos primás 1888. Miskolcz: Magyar felvidéki tájszólás.

XXIII.

avela Alcsúthate 1888 január 1.

Miskolcz Dezemberhó 1887.

Amaro Baro raj!

Te dell o Déll kaj ando nevo bers te ovel tutt baszt, szasztipe te tre Romnyake, te tre cshávenge Butval mangav ole Devle káj tutt but bers teikrel upra maro los. Ma rus upremande káj papale kitute tromav mro csorolill tebicshaven, de me aszó csoromanus sztyom akaszke upro celo szvito náne niko akaszke mro csoripe te vakeráhi Tu sztyalahi odájek ako mro phari briga szasztargyal.

Akánig papale aszavo ergyavo szvito desivav. na kape adaj o ungriko gyilli, me meg áver na desanav, phuro manus sztyom, Te mig jekfar andodá baszt te saj ováli káj Tu mange valaszóro te bicshaveszahi báre lácsho thoveszahi manca.

O le Devlesztar bott butt lacshipe mangav tuke tro sluzso o phuro

Jonás György

tikvno borbolásó miskolczate..

XXIV.

Felelet.

Anka phenipe.

Alcsúthate 1888 január 21.

Mro lacsho roma!

Pharikerav tuke tro kamelo lil pro nevo bers. O baro Devel del tuke federe diveszen, najbareder baszt the szasztipe andré tre phure bersende.

Bare zijan szinye te na kamen buter sukare ungrikane gyila, talam jekh nevo teczinel feder szar phure.

Me bicshavav tuke jekh («Borura derü») szo kergyal the pisingyal akana mri csaj Mariska, szinye sukar. Basa olo Miskolczate, kana dzsanéna kasztar szinye kan déna leszke the sunake zéna lesz.

The bicshavav tuke panzsande rupone pro tre cshávore.

Acs Devleha!

J.

XXV.

*Uprano Raj!**Amar legbareder Raj!*

bút bersa troanav denodel troanav obarodel trecsarencza
ketane adal mroilo delodel būt bersa trecziresz metuke andalmro
puhro gógyi kívánnino tuke o *Jonási Gyuri.*

Miskolcz 1888 martius 17.

XXVI.

O Baroro kirivo Amaro!

O Radis o «*Borura derino*» gyili thele pisinavel de me
mangjom thutar ari te den odi gyili.

O aszova lácsó, hugy muk menge kájme theme ári tesaj piszi-
nava odij gyili upodá mangan tut, hogy saj o Radicsi ári saj piszi-
nave lo di gyili nagy na.

Adaj tuke bushana adij «*Borúra derino*» gyili prékuhi
piszime, auf kama theme tepiszine tra up ruma hara cseha kepoho
théle tepiszine.

Upoda tut manga uprunó amaró raj, of osano lácsó, hogy
muk adigyili tra uprona csokere kepoho ha kajme thale tesej
pisinavo.

Acsova lacso phuro manus tejok thuke odél tut tetre csáven
nek aldinél trencsovencza tut eketháne

Miskolcz, 1888. május 15.

Jónás Gyuri.

XXVII.

Amaró uprone raja!

Akamttut mangav megyek far amare uproneja legbarder
uprino amára katra men avkakamasz mangal tut upodél hojodél
megdel tut buter nevo bers tedzsivesz tre csavencza buter bersa
tedel adél tut te dzsuvesz buter bersa szasztidnaha.

Mangal tut bare upránea megyek far kérmáncza lacsipe mer
measzavó naszvalo szom hogy buter bicshava tuke nevalus vagy na.

Legbarder tre anaveha odél tut teliknel but bersa tre csauencza.

Miskolcz 1888. deczember 28.

meacsova

Jónás Gyuri.)*

XXVIII.

[1889 Martius eléje.]

Amaró Uprone Raja!

Delodél kájbuter troánav te dzsüvesz tre csávenca but bersa odél rendel kaj troanav ó Józsefa te likerer tut but bersa tre csávenczá. Akanittut mangav upo báro dél mégyek fártut mangav kérmancza odálocsipe uppemró puripe me kamav ando adó vo sóvar des lüeszte vasoda tut manga uppobara dél mangav mégyek fár hoty kermancza odaa lácsipe szo ander tro vógyi tamesz mange tekere mermange mrotiknó keróro lená ando adóvo. Odél meglikertüt but bersa vato amaró ungriko temis sokáig.

Meszom o Jónás Gyuri kantumá anka sukáre kameszáhi dzsia kánik. Delodél kájbuter mégék far tuke troanav kivani-náv, hogy but bersá tereszsz troáná trecsávenczá. Acsováv

Jónás Gyuri.

XXIX.

Fenséges Főherczegnő!

Legkegyelmesebb Urnöm!

Amidőn Ő cs. kir. Fenséges József főherczeg legkegyelmesebb Uram által megküldött «Borura-derü» című remek zene szerzeményéért hálás alattvalói köszönetemet nyilvánítom, azon legalázatosabb kérelemmel járulok Fenségedhez mint kegyes szivű urnőmhöz méltóztassék legmagasabb beleegyezését adni ahoz, hogy «Borura-derü» című szerzeményt sokszorosíthassam — s ez által annak országos elterjedését előmozdíthassam.

Alkalmatlanságomért bocsánatot esdve, alattvalói hálám és kézsókom nyilvánítása után maradtam.

Fenséges Főherczegnő — legkegyelmesebb urnöm hódoló szolgálja

Jonás Gyurka.

miskolczi cigány bögös.

*) Jónás Gyuri brugós 1888—89. Miskolcz: magyar fölvidéki tájszólás.

XXX.

Pécs, május 30. 1890.

Uprono Mro rom Herczego!

Mé, sukáre Mangáhitut, te oveszáhi aszavo lácsó, té sune-száhi ámen, még na színyatut baszt, te sunen, ola Pécs-szkra, Romane Banda, mé ándé kámáhi tuke té szikáven mra Pécs-szkra Angluno Románe Banda, szópálál amen szinyam téle csittó upro Balatonfüredate té czidel, mé sukáre mangavtut Uprono Mro-rom té oveszáhi aszavo lácsó, te suneszáhi ámen. suzsipeha ácsovav

*Farkas Sándor. *)*

angluno primási.

XXXI.

Dna 24 Čon der Berš 1890.

Lačo Dives Mro sovnakuno Dehl pomožinel amenge Tumaro Bahro Rajipen

Me mange Smelost Lav pretu mende da duj Lav te činel. Kaj Mešundom hoj tu men Baro Rajipen Romani čip kamen te siklol. Me mangav tu men te avena ajso lačo temange Geografija Romani te bičaven tetu men tješ ajso lačo te ta veno te mange klačo tojest telbičaven da cikni pre pomoca te avna Mangav tumen Pre Sovnakuno Del Core manuśeske kaj jov Andre Skoli pirdas. Metumenge Vinsinav Baro Sastipen mre Sovnakune Devlestar hoj tumen te tu mari Cera avri dinal Romeste Mevinšinav Lenge Le Sovnakune Devlestar Savoro so gon pesge žjadinen. Me Ufinav Mre Sovnakune Devlesta hoj tumen mange Bičavena so tumen mangav da par trila lovendar te bičaven. Činen mange Lil sav akada túmen hudena. Mri Atresa Kiš Porupka Posta Lipto Ujvar.

Emil Rejbula

Ocibalo Romano **)

XXXII.

Fensigesno Bare Raja!

Bocsátin, hogy mange linyom asavo bátorságo angle tro Fensigesno szemílyo, de kinteleno som bi mro čhavoro, ande savo

*) Farkas Sándor primás Pécssett. 1890. magyar dunántúli tájszólás.

***) Emil Rejbula cigány bíró. 1890. Kis Porupka (Liptó megye). Tót tájszólás.

čhavoro mro czilo íleto íkráhi, taj akánik dinyom le te sikaven Pestate ko Bunkovo, taj odoj mange o eshavoro dilinyílya. Molinav tut báre sukáre, te mange ári keresáhi o miniszteriumo engedílyi, káj te saj le dáhi ando Pestakero kórházi. Me már sjomáhi Pestate, de ole eshavore bi odá miniszteriumo engedílyi na kamen ando kórházi ande te len. Taj me csoro rom som me nastik potyinav lestar. Taj man báró családó hi, taj oj ma mange rodeláhi, taj te me som nasvalisto, ni me nastik phirav sako di te basaven. Meg jekfar tut báre molinav Fensígesneja Bareja Raja na pobister upre mande.

Ács hav tro

Nyitra 1890. szept. 19.

legalázatosabbno sluga

Kovács Sándor

Rom.

uj-utca 4. szám.*)

XXXIII.

Bisztriczá án do 16 Márcziusíz 1888.

Gule rájá Báredérá Kegyelmesaná Herczego!

Gráczijá Mángaumángé tré Bárímásztár, mé hom jék csoro-rom gyándo Árdélyisz forosz Bisztriczá, táj mé hályárgyom Ké tro Báríbo zorén Kámész ámén lé romén, táj pártolyínészámén, vaskode mángáu lé dévlész Káj, o szenton dél, té dél tré Bárímász, táj, tré Bárímászá Rányá táj, tré Bárímászé Csoladosz, Szigidér Szásztyíbo a dujta butzor, Bíoláka, mé trádáu, tré Bárímáské, pété Bárímászro Náu, Kálá duj zilyá, Kálá mékergyomlén, méri Kumpoziczioá hín. Mángáu sukár tré Bárímász Kérmista táj fogádinlén.

Gráczija mángaumángé tré Bárímásztár vása írásíz, Ké nányimán, é, romání Grámátiká.

Moro Náu

Gogi Károly

Hegedűsíz

XXXIV.

Bisztritzá ándo 7. cshon Májosz 1888.

O Thágárészro oprédér ráj tro báríbo!

Szotro báríbo bicságyán chunyom, té o dészupuné, té é Grámátiká ámáí é Románi, vaskode sukár párkérász tré bárí-

*) Kovács Sándor Nyitra 1890 ¹⁹/₉. Tót és magyar keverék tájszólás.

mászké, káná o Lil bicságyán, szávoré romá ávile té díklén, szávoré losenyilé, táj szávoré mángén tré bárímászké, te trá bárímászkrá rányáké, te tré bárímászkré Csoládoszké, lé dévlészár, but bácht te százscsibo.

Mé Gogi Károly sukár párkérau tré bárímászké, vás olá káj bicságyán mángé mángáu lé dévlész, té dél o dél, tré bárímászké, tré bárímászkrá rányáké, tré bárímászkré Csoládoszké, but bácht, te százscsibo, te té dzsuvén but sukár bérs. sukár párkérau rájá báre Thágára.

Gogi Károly
Hegedűsisz.

XXXV.

Bisztriczá ándo 14-to Márcziusisz 1889.

O, thágáreszkro oprédér ráj Bábu!

Mé o Gogi Károly Kátó Árdelyisz forosz Bisztriczá hegedűsisz, me Kérgyom Kálá duj zilyá pélé oprédéré rászkró gyész táj petro náv Kálá moré Kompuzicziová hín, táj moré vásztészí bucsi 1889 cshon. Márcziusisz 19-to grátulyínáv, lé oprédérász té Kérél mistotélélén biolákró mángáv lé dévlész Káj odél té dél lé oprédérász but zorbut szásztíbo, táj lá oprédérá rányáké, táj le száaszté családószké.

Kíványínáv mé

Gogi Károly
Karmesterosz

XXXVI.

O, thágáreszko éprédér ráj Babu!

Me o Gogi Sándor méhom Dád lé Gogi Károjeszké me ulyelyom pélume 1838 ando cshon Novemberosz 19-to moro cshávo ulyelyász 1865 ando cshon Novemberosz 19-to Mé szár phuro námikélmán moro ogyi téná Grátulyínáv le oprédéré rász, mé ophuro Gogisz, mángáu lé dévlész. Káj o dévél té nyikérél lé oprédéré rász táj lá oprédérá rányá táj lé száaszté családószké but sukár bérs, te mé bicsáváv pélé oprédéréraszko náv Kálá frími lává!

Marcziusisz 19-to 1889 Sává

I.

Lulugyá sukár gyándálébár, te zsuvel Kébut bérs oprédér ráj o thágár.

Dévlá délész tébut zor. Káj té sáj pél tébut moll. —

II.

Dévlá délész szászcsibo, té czordél ávri pészkró hánro. —
 té Kérél té vás áméngé jék frimi méstyíbo. —
 ápánés tépándészlész pomáskár, té zsuvel Kébut bérs.
 oprédér ráj o thágár.

III.

Jék pukétosz lulugyá sukár zéldi pálytrorá. —
 péjék pájtrin hín szumnákunyi béréli. —
 té zsuvel Kébut sukár bérs é oprédér rányi
 é thágárnyi!

IV.

Ável o gyész tébárion o lulugyá, té zsiven Kébut
 sukár bérs lé oprédéré rászkré táj lé oprédérá rányákré
 ráklé táj ráklyá.
 me o phuro Gogisz Grátulyináv lé oprédéré rász
 te zsuvel Kébut sukár bérs.*)

XXXVII.

Buda pest 3/17. 1888.

Uprono Bare Raja!

Te del o dél Káj tro Navszkero dive. — but e — Bersen o
 dél tut, taj Tre — Uprono Csháven, — Taj tre — Uprono Rom-
 nyaha, Szavóre dsénen, tumen te ikrel. Zórjaha Szasztipeha Basz-
 teha — O. Gulo dél. — — — Káj butt desz — upre Csore Roma
 O Dél tum menceza Bare Raja

Karvay Lajos jek Csoro rom mro Csoro kher. kaj me besav
 Budapest Soroksári uca 15. 3. o vudar.

XXXVIII.

Upruno Baro Raj!!

Te del o Gulo Dél Kaj tro Naveszkero dive te ikrel tut o
 Gulo dél but bersen préko. — Tro Bare Romnyaha tai — Tre Tre

*) Gógi Károly zenész 1888/89. Magyar erdélyi tájszólás.

Bare Cshavencza, te Ikrel o Gulo Dél Tumeu — Zórjaha Szasztipeha — Tro Baro Dvóra

ácshen dévleha Baro Raja

Karvay Lajos *)

Buda pest 3/18.

zenész

Lakás Buda pest Soroksári ueza 15. szám ajtó 10

XXXIX.

Baro Raj Erzherzog Josefa!

Aschunden koj staristu koszaó lacsó, baro raj csoro phuro rom molima baro raj szosztar naj man monre csorre csaorencza, — Avel ajiwent najszo pogyisza rász, molima baro raj pokorno.

Tetrajsz bud brss petyiro lacsipe andeleshko szasztipe.

Meszem tyiro szlugo

Laso Nikolity **)

Pivnicza (Bács-Bodrogh) 29/9 1890

XL.

Titel an bisch eniato December 1889

Mro lacsio baro rai!

Me als csjoro Deutsch Sinto. bieswau i bari raies dau gjápen ho me kierdom, me darau. ká ne leles an, o baro rei, iek nai diomles an di Truka, o duitomolus o csiorápen hi kate, ká nai wiom ki dola lowe. te keraules giake, hir kan wasi bari rajes kiertolpes, mangau i bari raies, te na hojolo ap mende, te te leles an giake hir hillo. dau hi mir wastesko butin, te durádír mangau i Dewles dran mro celle zii, te rikrelâ o Dewel i bari raies but berscha, damit te was men csjore Romaa, durh i bari rajes ninna ki momlin men rikra i bari rajes als maro Dewel a pi phu. te, te delo o Dewel dau newo bersch te haczeltumen i czéli Familia an do Sastîpen. te gjiwenâ but berscha ketene, csumau tu mari wasta, te acsjau i bari rajesko komi tiknádír.

Johán Czámbo

Kapelmeistero andi Titel paschi Taiza.

*) Karvay Lajos zenész 1888. Magyar tájszólás.

**) Laso Nikolity. Pivnicza (Bács-Bodrogh) 29/9. 1890. Szerb tájszólás.

XLI.

Titelate an do 15-30 to Márcz 1890.

Mro lacsjo baro rai the upruno Herczogo Josef Me alsz cioro Deutsch Szinto nai kherau wa wir esjándesz. alsz te mángau i Dewlesz the deltut maro Devel the delá a pi bari rajeszko laweszke Diwesz, szasztipen. bácht, but bersa sze gjívesz, the bár phuro te wesz i Devesztár i czeli Familia, kai gjaná, ho kerená o baro Dewel the welá thu menezá. Mro lacsjo baro rai, me parkarauman i bari rajesz vas o des rupáne. the ma auf ap mande khoimen ká na pár-kárdoman szigádir. me homis an do baro naszlipen csido. the rákrelá o Devel kake csore romész the hake Manusesz. dran do csiben hom rori, abér szaszto na hom kome nit hir kan kertolpesz, dola 10 rupene i bari rajesztár wiasz mange misto toszke piom naszlo. parkárauman komiiekríszke. O Faschingo gjasz gancz esjoresz, naisz man kek rodípen. the kaña gjalá o rodípen the rakrelá o Dewel haki manusesz. O Devel thegjanelá, ho neelá drán mende esjore roma, the gjalá o rodípen gjake, hun te gjás thelál, me kamiom dran mo ri the wau a pi bari rajeszko laweszko Diwesz, ko baro rai. the rakrau i bari raje abár na gjalá, o rodípen, the o lowe, na mukelá. me kamaisz the wau pási bari rajesz, the rakrau. i mv. walká men rakra, warvír csiandesz, the dukelman mro zi ká na haiwau ho o baro raj bicsidasz, man ando lil. toszke hasz te penáu i bari rajész, halaudár, hir ham men Deutsch szinte therde. walká o baro rai bucselmán kátir hom me kertuno? the kai hi mír pralá? the hir wian men an dau them? Men ham halaudár Lukos-aria mari Familia. me basídom Mi kake ho glaltuno hi an di Lukasa, Nika Jankowits i bari rajeszki, kañ hisz o baro rai ki bari Manewra, nûr 3 pralla hisz kurmaszkre, o purádir hisz 14 barsch kurmaszkrosz alsz Feldweblo, the kanahilo tikno rai andi Winá, the dolesz durch o esjorípen, na diklómlesz 15 bersch. the mír Familia 10 bersch. the durch i ciorípen wau wau niná ko baro rai andi Fiumate. Oh Dewla hir kamaisz the rakrau i bari raje, aber hir o Deutsch Manus phenelo. (hänge dein Wunsch am nagel auf.) gjake hom me. csioro hom, o rodípen na gjalá. szaszto na hom. ho hiszmán gjasz kome pre, á po naszlipenn. gjáke mro lacsjo baro rai humte a csjau khere the the manguau i Dewlesz

the deltut dau ho glal andau lil hi. the acsiau i bari rajeszko komi
tiknâdir. *)

Johann Czámbo

basipaszko glaltuno

XLII.

Marogu domnu goeigu tiesruga cāsicistesci pajigmonmo Misca
pacatana luidom Nugarcie eucera asiutiadusu opsitu Mei inlo ntru
Numauarsu Incolibá peelu 10 Jicāmísutare savacu ca am selujitu
juceano sídoalumí amoulitu incínjci Indséi copaní sámupostujdasíu
Asnu 1888 decirrie 1.

jigmon Miro

Phatu dín erdeiǵiu jigmon Misca

1888. deczierríe 1**)

XLIII.

Gule Báre rájá. ná ávél. tuké. pháro. kájmé tré.
Báre ráji mászké. zsáná vászáráv. munro.
Pánzsvár. désé Bórségró, Báságyálo. hom. gyészár.
Básáváv. tépé. khélyi. mász té. tépé suni mász té.
Thej. vásode. o lácshé. mánusá nyikérén. mángé.
Kodo Báro. gyész. ké mégék phuro Báságyálo ná.
Részljász kálá Bórsá. té ávélsz zor. té Básávél.
Szár mán hin. té zsiágyész, gule Báre rájá. kárig.
Phirehe. é Báhkt thejo szásztyipó sze tutia té ávél.
Té káná szóvehe. szesukár szuné té diklész.
Ké kissó Báró ráj ná hász thej. incsé ná ávéla.
Csák tut. miklyász. kodá gulo dél. áméngé lé csóré.
Roméngé té mángász lé Báre dévlész. ku.
Ámáre rómnyámeczá ku ámáre cshávénecz.
Mángász lé dévlész té nyikérél tut. But Bórs.
André szásztyi mászté, té ávósz, mé odá.
Bhátálo. té ávész akor. péodá gyész kokuzsvárisz.
A dévlá. vás szószké. ná dosz. mé ode dóré vásé.
Egiszon lima. ácsle gule. dévlehe. gule Báre rájá. ódél.

*) Johán Czámbo Kapelmeistero. 1890. Titelbe levándorolt német cigány. Német tájszólás.

**) Kirilyeszku aljárásbiró alig értette ezen levelet, azután románész szóval értették egymást az öreggel.

Jigmon Misca, kisjenői. 1888. Olál-czigánykeverék.

Té nyikérél tút. But Bórsá ácsáhv tuké lázsho.

Mánus lé roméngro Bárédér Báságjalo

té ávasz adá Bahktáló té hkudáv tutár lyil. khérészkro.
számós 19 é ulyiczá trencsin-tér. *Salamon János.*)*

XLIV.

*Amaro ungriko Fenségesno baro herczego rajeszke
andi Nyitra.*

Mangau tumen sukáre. tai. anau upre csanibe szarszlyom. me adai upre bárijom tai akánig trianda ofto. bersengoro. szlyom. romni sziman tai stár tiknek cshavore tai phuri dai. me. szlyomahi baro. naszvalo ando, tifuszi ande mre kana álya o. naszvalyibe. tai akánig na sunau nastig basavau mangau ole Fenségesne baro herczego raje teman segitinlahi. tai oda dau upre csanibe ole Fenségesno baro herczego rajeszke me szlyomahi lacsho lavutári tai akanig karmesteri szlyom me csanau te sziklyaren buter manusa pengye sziman lacsho séró ha tena sunau is mangau sukare ole Fenségesne baro herczego raje te ovlahi aszavo lacsho ileszkero opre bers me kamáhi andi Margitszigeto te csan mra bandaha tai te me ustidá ó szerződési ma ana lacshi banda me csanau lacshe te sziklyaren.

Csumidau ole Felségesne baro herczego rajeszke ó. vaszte
Csonka Bertalan

Nyitra. 1888. bers szeptember maszek 18 neszte.

karmesteri.**)

XLV.

Alesúthate 1889 4./10

Thömöskhéró, báro, rei!

Loschanau, te anitró sastipen alacsomtut, kaimro thinibe tanaovel. pativake mangau tut. vasodá. devleskéró mangau tut vaso deuvleskeró auau, kajdik. mro csoripe man csalagyabalval, kaj náne manzor, kimro basajibe meszinyomahi tro lautári andó. pánzsuvardes tattrin varodá álylom. kitute, kaj mande, pemro takaritári me. mera, tele, tikne divesende. me. mera. trephraleskeró, lavutári szlyom, takárik, khatar sóvárdes tejefta, kana szom-

*) Salamon János, kolozsvári primás 1888. Erdélyi magyar tájszólás.

***) Csonka Bertalan 1888. Tót tájszólás.

nakuni. seriáli upreleskhetode procsáro uzarodá, diveleskhéro usa-
lodá. dive lavutári szinyom, leskhéro, szinyom pánzsovárdes, ber-
sengero tatrim, szinyom, akániz pélyom, andodá, nasvalyipe dik-
prodél, kajtre lavutáriszke, szodeha, andebeha palyikerau tuke.

acsau, adaleha andetro, kamibe.

Andrés Márton

odoleha palyikerau lacsodive
oszke.*)

XLVI.

Avlyasz 1889. 9./10.

Fenséges Uram!

Bareja Raja csumidaf tumenge ovaszta topindre kermange
odalacsipen kivajinav Tumen Labara Ranyaha kirveszke mer ulyesz
mange elseno csavoro igenbares rado avasz te kirveszke mange
avenas mertadaj szavoren romen kirve bare Raja elhin kirve tate-
metut vasoda mangaf proszomnakuno Dzsidadel temange kerenasz
odalacsipen kaj mange avnasz kirveszke kaj tumen te keresztelyi-
nenasz Labara Ranyaha miresz csavoresz igen-Barikano avasz
androda kivajinav tumenge igisznone csaladoszke ledevlesztar lacsó
szaszipen Megjegfar tumen mangaf proszomnakuno Deloro kajszo
leg szigeder telkeresztelyinaf lecsavoresz.

Csumidaf Ovaszta Topindre Igisz Nona Famliake legbaredere
mangi pnahe tumen mangaf

Gonosz József

czimbalmos Eperjesen újváros 271 sz.**)

XLVII.

Barije uppronja Raklie Mariska!

Adádive tro anavhi me molinav vase tuke káj o gulodél tut
tikrel but bersa uppre tre dadeszkeri voja butversa metuke mangav
ole gulo délvesztal tikrel tut o gulo dél tre dadeha taj tre daha
tedel o guló dél but baszt taj szasz tipe szavorezsénen ácsheh dév-
leha mesztyom jek csori romani cshaj akánig csav préko andipánca
iskola losanav kajme csanav tecsinen ács dévleha mesztyom

*Rácz Ilonka ***)*

Soroksári utca 17 szám ajtó 12.

Budapest Szeptember. 7-dikén 1888.

*) Andrés Márton, hegedűs 1889. Dunántuli tájszólás.

**) Gonosz József, czimbalmos 1889. Magyar fölvidéki tájszólás.

***) Rácz Ilonka 1888. Dunántuli magyar tájszólás.

XLVIII.

Tele perau upre csangende peraf revasta cethane thovav kuzudel vi csinav]es molenav caite reses buter anav troanav su-
csectu tereses tró anav mulinav so csak tu lacsipe rames upretute
tenne odaomó linav ledevlesce taiteolel sa tuce bübast teitrosas-
tipe. — Sungyom sai igenlocs ho rei sal mame tritoval bicshava
adode rólit akarciteval bicshagyanpale bicshave jev car bicshave
mange trinrup upra mande geja bast ridei trimbers masvalosa
tandó godi dilimossa, igenbut csuripna restom adajevend vasoda
pisingyam cai ócsaripe traingye ma odole trinrupeha zalog pômo-
zsingyom upre mande baro jevenza teosó sósté sivande trastode
simadehe trianda rúpiste csorimanusnissom opró del nicoman
nane oprodel malinavtút tevalasoha sei pomó zsaine sahe man
avresar nacsane tussiven tena csak rotras tocah soha sivav te aresei
lahe andana simade merine pansvardes tengeri manus ni són upre
bari buti nastik csav nasval cerdisson karus uprodel mangavtút
cai roma ne pisinav prostin avresar negyela andova, mrocsorulin
sciande sicavav kuzaló foroscerukher siman. —

Csomór Gáborné.)*

Vaál Márz 18. 1888 kosivel gade

XLIX,

Tc. Páris 1889. Április 19.

Kegyelmes Fencséges József Fő Herczeg

Fel tűnt már a szent húsvét, új örömet hozot ez ünepre.
Hogyne? hozot volna új örömet mikor, Fencséges Jozsef fő Her-
czeget egéségben találta, Kivánom is tiszta szivemből és érzéke-
nyülve foháskodok az Istenhez, hogy Fencséges Jozsef fő Herczeg,
sok örömet és boldogságot találhason az egész családal együt.

Édes Kötelességemnek tartom minden alkalmat meg ragadni
melyel Czigány lány létemre meg Tisztelni és hálámat nyilvánítani,
Ily alkalom Kinálkozik Fencséges József fő Herczeg öröme azért
nem mulaszthatom oly főron és kérni a mindenható Istent, hóggy
Kegyelmes Fencséges Jozsef fő Herczeg sók örömet és Bóldogságot
találhason az egész családal együt.

*) Csomor Gáborné 1888. Dunántuli magyar tájszólás.

Egész alázatal borúlok le Kegyelmes Fencséges előtt íme fogadja el tőlem mind igénytelen Czigány lány létemre e rózsalevelet mély Tisztelettel, hiszek élő Kegyelmes József fő Herczeg hogy nem vet meg, egy Czigány lány létemre. Alázatal borúlok le Fencséged előtt számtalan kéz csókkal *Tóth Irma Czigány lány.*)*

Bóldog ünnepeket Kiván Tóth Irma czigány lány

Kegyelmes Fencséges József Fő Herczeg

Ezer engedelmet kérek hogy ily bátorságom volt meg emlékezni, ő Felső Exelenciához alázatos emlékezettel, azért hogy Kegyelmes Fencséges József fő Herczeg Margit Szigetere Szüleim egy hetes koromba viték, Atyám. őt működöt Kovács Gáborral.

És Születem 1875 ben Május hó 29-dikén Nagy Kanizsán Zala Megye

Ilető helünk 31 Rue de la lune 31 Páris

L.

1888 Nov. 20.

Kegyelmes Miltóságos felsőges főherceg Úr!

Netesik megneheztelni hogy segény csigány létemre felsőged jó lelkihez fordulok csúkulom kegyes kezsejít lábájit a mit as egész falu bizonyít becsületes munkás embír vótam kovács vājog vetű napsámos hejeslakós házsal ngy gyerekel asz póstán pusta kocsi; semi hibánékű végezstem a mit kelet mígis felmonta a sógálatot a tés pusta mester ur mivel hogy nem szabad nekie a Miltóságos fő ispektur úr azst parancsulta vuna hogy csigany nem szabad a pustán használni a mivel ázs nem bizsalmas és neki bāj les his asz urak közst is van elig aki nem bizsalmas csókólom kezsi lábát a tekintetes főherceg urnák mer hát halutam asz kegyesigít asz nemzsetsigem irányába hát a segény dankó csigánytű se fordíja a kegyelmes jóságos orcsáját is tesik meg halgatnyi nágy panasom hát aszír a mír csigán vagyok nem szabad nekem ngy nevetlen purgyimal ilni becsületes munkámeránt his én is vagyok ojan ember mit a parast a dankó csigán is sógája a hazsát a fíjába aki M. Királyi hunvid jolsván ű is sógája asz hazsát hűséges sível pedig

*) Tót Irma 1889. Dunántuli magyar tájszólás.

legnagyobbik kegyelmes urunkhozs fordulok mint jó egyedüli urunkhozs tesik meg parancsulni a pustán hogy a dankó még azsír hogy csigán becsületes munkájátú el tiltani né merjék netesik azs főbik ispektor urnak Kasán a ki lakik és ne haragudjanak csigán-sagair az dankó seínre a legnagyobbik álzsatoságal kegyes kézs is láb csókólásál Dankó vagy becsületes nevemen *Berki Józsep**)

LI.

T á v i r a t.

Eger. 1890. okt. 20.

Mangav tut baro raj sukare akharav tut mri csaj romeszte gelya te oveszahi násznagyeszke 22-kén ovla o bijav agor szolyhala balo dilo 5 szonakor. Csumidav tro va baro raj.

Rácz Károly.

Szóról szóra ezt jelenti: Kérlek nagy úr szépen, sóhajtlak, az én lányom férjhez ment, hogy lettél volna násznagynak. 22-én volna a menyegző: a vége lesz bál mulatság 5 órakor. Csókolom kezedet, nagy úr.

baro raj = nagy úr. Helyesebben a hívó esetben: bare raja.

romeszte gelya = férjhez ment. Bácsmegyében is a jegyben járó leányról azt mondják, hogy férjhez ment: ekkor és ekkor lesz az esküvője.

te oveszahi násznagyeszke = hogy lennél násznagy. Szóról szóra: hogy lettél volna násznagynak.

szolyhala = lesz. Felsővidéki képzés, megfelel a magyar leendőnek.

balo = bál. dilo = mulatság.

szonakor = órakor. szona = óra. kor = magyar időrag. Czigány raggal így volna helyesen: szonate.

va = kéz, helyesen: vaszt; tehát: vaszta = kezedet.

*) Postabélyeg: Ajnácskő Gömör és Kis-Hont megye.

«EURIALUS ÉS LUCRETIA» A MAGYAR IRODALOMBAN.

(Vége.)

III.

Értekezésem elején említettem Poócs András nevét, a ki ugyanazon tárgy, az Eurialus és Lucretia történetének második földolgozója irodalmunkban. Mint ember igen fékezetlen jellemű, hányatott és szenvedélyes, — mint költő a Szacs vay Sándor Magyar Múzsájának dolgozótársa, s a népies iskola híve volt. Életét igen szorgalmasan összekutatott levéltári források alapján ifj. Mitrovics Gyula írta meg (Prot. Szemle 1890. III. füzet), s bár Poócs életének főbb adatai előtttem azelőtt is ismeretesek voltak, mégis felhasználtam kutatásait jelen értekezésemben, s a mi Poócs életére vonatkozik, azt dolgozata után beszélem el.

Ifj. Csenkeszfai Poócs András Edelenyben, Borsodmegyében született 1740—47-ig terjedő időben.*) Édes atyja id. András ref. lelkész volt, s példás életénél, valamint tekintélyénél fogva mindenütt nagy tiszteletben tartották. 1762-től kezdve tanácsbírája az egyesült borsod-gömör-kishonti ref. egyházmegyének, 1775-ben pedig a venerabilis tractus jegyzője. Gyermekei nevelésére nagy gondot fordított, és költőnk apja házánál, Tisza-Nánán járta elemi iskoláit, mire a sárospataki ref. főiskola tagjává lett. Poócs fokozatos szellemi haladását világosan mutatják az iskolai tabellák. 1765-ben az akadémiába lépven, «másodiknak» van bejegyezve az érdemfokozatban «s e helyét egész iskolai pályafutása alatt is folyvást megtartotta. Első két évi tanulmányainak tárgyait kizárólag a görög nyelv elemeinek elsajátítása s e mellett aztán metaphysika s egyetemes historia képezték. Hogy két év alatt mennyire vitte a görög nyelvben szerzett ismereteit, mutatja az, hogy mivel az akkori tanítási eljárás szerint, egy az iskolában közösen értelmezett valamely görög vagy latin classikus írón kívül, magán szorgalom útján minden tanulónak külön kellett egy általa szabadon választott íróval tüzetesen foglalkoznia, s a közvizsgákon

*) Születése évét nem tudjuk; de napját igen, november 30-át melyet maga hagyományozott a következő költeménye címében: «Ode in Natalem Poetae a se ipso conscripta, pridie Kal. Dec. 1786».

is magántanulmányainak eredményét bemutatni, Poócs András 1768-ban Pythagoras művéből, aztán a *Batrachomyomachia* ismeretes víg époszból, továbbá Boethius, Homer munkáiból; 1769-ben Aeschinesből, Xenophonból, Lactantiusból; 1770-ben Aeschines és Clemens Alexandrinusból; 1771-ben végre Hesiodosból áll ki vizsgát, és pedig folyvást kitünő sikerrel, annyira, hogy utóbb már latin és görög írásbeli készségét bizonyítania sem kell, s ilyen mindenesetre nagy bizalomra s elismerésre valló érdemjegyek vezetnek be neve után az illető helyre: «Notus in stilo» «E stilo nou interrogatus est.»

1772-ben bevégezvén Poócs theologiai tanulmányait a sárospataki főiskolában, édes atya még ugyanazon évben külföldre szándékozott küldeni jó készségű és eddigi tanárai által is nagyreményűnek tartott fiát, hogy ott még nagyobb mértékben öregbítse ismereteit, és e célból útlevél kieszközlése végett folyamodott is Heves vármegye azonkori törvényes előjáróságához; de hát kérésének teljesítése csak hosszas eljárás után történt meg.

«A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok nyomán csak annyi bizonyos, hogy e célból 2 évet töltött el távol hazájától, s visszatérvén, mint segédlelkész 1776. jan. 10-én az Aranyoson tartott congregatióban «ingremiáltatott» a borsod-gömör-kishonti ref. egyházmegye kebelébe, s édes atya mellett, a ki ez évben már egészen előregedett, Tizsánán nyert segédlelkészi alkalmazást.»

Még ugyanazon évben meg is nősült, «feleségül bevén egy csodaszép leányt Miskolczi, névszerint Miskolczy Zsuzsannát».

«E lépéstől kezdődik Poócs életének hanyattatása, örök vívódása, önmagával és a balvégtet megmérhetetlen hatalma ellen; míg aztán megtörve lelkében, meggyöngyölve akaraterejében és jellemében, egy minden tekintetben szánandó emberré válik szemeink előtt, a kit csak azért nem tudunk elítélni, mert életéből folyvást az a tanulság szól hozzánk, hogy egy, akaratunk ellen elkövetett bal lépés épen nagyobb embereknél okoz igen gyakran végzetes bukást, s mert magán Poótsón szintén tragikus módon látjuk bebizonyítva azt, a mit Aeneas Sylvius írt: «Amor omnia vincit et nos cedamus amor.» — Ő még jobban mint Balassi önmagán tanulta meg a «De duobus amantibus» erkölcsi tanúságait. Itt rejlik aztán épen e mű átdolgozásának lélektani indító oka is.

Családi boldogságát felesége dúlta fel: szerelmi viszonya volt Csabay András sárospataki főiskolai seniorral, a ki még gúnyverset

is írt Poócs szerencsétlen házas életére. Poócs indulatos és fékezetlen jelleme is hozzá járulhatott, a nő azonban a bűn minden nemét egyesítette magában. Kevélynek, bujának, rágalmazónak, veszekedőnek, fényűzőnek mondja ifjúi verseiben.

Miskolczy Zsuzsanna nem is maradt nála, «előbb megszökött, később pedig egy egészen botrányos és hosszadalmas válópert kezdett meg, a mely aztán majdnem teljes erkölcsi bukását okozta Poócsnak».

Ezen váratlan szerencsétlenség megzavarta a szegény költő lelkét, megzavarta az egyház békéjét is, s Poócs András egy önfelgedt pillanatban, az egyház ládáját fölszakítva, abból az utcára dobálta ki az isteni tiszteletre szolgáló edényeket. E nyilvános botrányt nagyon megkeserülte. A hevesmegyei törvényszék félévi börtönre ítélte, s ő 1786-ik évi július 28-án Egerbe vitetett, melynek megyei börtönében «Eurialus és Lucretia» historiáját írta.

Kiszabadulása után, egyházi előjárósága megfosztotta ugyan a tiszánánai lelkési hivatalától, de megengedte, hogy más egyház meghívását elfogadhassa. És Poócs elismert tehetsége számos pártfogót szerzett számára, a kik közbenjárására 1788-ban a bodrogeresztúri papságot kapta meg. Ott egy ideig csendes békességben élt, de beleszeretvén egy szép zsidó leányba, újabb erkölcsi vétkekkel terhelte lelkét, s így történt, hogy egy évig hivatal nélkül maradt, míg végre 1796-ban mint pinkóczi pap működik.

«Ugyancsak az 1796. máj. 5-én az ungvári ref. egyház ujonnan épített templomát roppant nagyszámú és fényes közönség jelenlétében szentelvén fel, az ünnepi szónoklat megtartására a szegény falusi, pinkóczi pap kéretett föl, a ki a megtisztelő meghívást elfogadván, egyházi beszédet tartott: «A hibátlan isteni tiszteletről». Szónoki diadalának az lett az eredménye, hogy 1797. jan. 11-én az ungvári egyház Poócsot nagy lelkesedéssel papjává választotta.»

Ezentúl emelkedik a tekintélye, s a bártfai egyházmegyei gyűlés 1799-ik évi márcz. 12-iki jegyzőkönyve szerint: «Ts Poócs András, tudománybéli jeles tehetségeire s más tekintetekre nézve addig is, míg közvotumok által választatna: az esperesi székhöz való assessorsághoz kineveztetik». De féktelen erőszakoskodása folytán kitöröltetett az assessor sorból, és elvesztette ungvári lelkési hivatalát, 1802-ben.

Daczos ellenszegülés, bujaság és önkényes reformok behoza-

tala voltak főbűnei. Az egyház békéje föl volt dúlva és Poócsot szerencsétlen körülményei végre oda kényszerítették, hogy mint mokcsai lelkész 1806. márcz. 13-án önként lemondott papi hivataláról.

Itt megszűnnek a biztos források. Tasnádi Nagy István szerint «állítólag pápistává lett, magánosan élt Ungváron, a hol meghalt 1812. esztendőben». Édes Albert ellenben azt írja róla, hogy orosz pappá lett, s a kitért zsidó leányt nőül vette.

Helyesen jegyzi meg Mitrovics: Egy darab regény, Zrinyi jelmondatával: Sors bona nihil aliud.

Mitrovics dolgozata ügyességgel és szeretettel van írva.

Hü képét adja Poócsnak mint embernek, részvétünket kelti fel iránta, s megtalálja a kapcsolatot élete meg Eurialus és Lucretia historiája között.

A következőkben hadd próbálom Poócsot mint költőt, mint irodalmi alakot vázolni!

«Ifjúi versei» 1791-ben jelentek meg Weber Simonnál (Pozsony és Komárom) két kötetben. Az első kötet a «Sienai Lucretia Historiáját» tartalmazza, míg kisebb «elegyes» verseit a második kötet foglalja magában. Az utóbbiak között sok alkalmi költeményt, leonin verseket, kevésbbé ismert latin költőkből fordításokat, s «Házi kereszt, avagy kevés mulatságért vállalt hosszas tortúra» czímen egy nagyobb elbeszélő költeményt is találunk, melyet sokáig tévesen br. Amade Lászlónak tulajdonítottak. Valamennyi hijával van a költőiségnek, úgy, hogy még az irodalomtörténet-íróra nézve is értéktelen dolognak tekinthető.

Versein kívül «Század eleire készített papi, historiai és oratori tanítás» czímen tulajdonképen 1799. évi szilveszteresti prédikációját adta ki, és «Madarassy István Pest-Pilis-Solt Vármegye érdemes szolgabírájának és Pongrácz Ferencz Ungmegye főszolgabírájának» dedikálta. (Pest. 1801.)

Eredeti kézírata a M. N. Múzeum könyvtárában.

E beszéd sem láttatja különös tehetségeit, de ha Poócs a hivattott közé tartozott, akkor hivatását a «Sienai Lucretiában» kell keresnünk. Művét már 1786-ban írta. Két év múlva censura alatt volt, mint a Magyar Múzsza 1788. évi jan. 12-iki száma hirdeti: Tks. Poócs András Úrnak most éppen Censura alatt lévő bizonyos írásai Tomusba fognak Világot látni ezen esztendőnek első felén. Az első szakasz titulusa lészen ez: Lucretia Világ szép-rozs asszo-

nya. Kinek példájába először Aeneas Sylvius, most pedig az említett Poeta, a hitetlen Feleségnek álnok Praktikáit, s edgyszersmind edgy Jámbor Férjfi tükörét adja elől» stb.

Poócs álláspontját és fölfogását eredetijével szemben előszavában akarja tisztába hozni: «A miket Aeneas Sylvius, azután II. Pius pápává lett historikus írásaiból, mintegy hét-nyolcz levélkéből több mint ezer versekre szaporítottam, (magam versírói szabadsággal élvén,) ha azok között is rút dolgokat is esett feljegyeznem, Aeneas Sylviusnál szemérmetesebben tettem ki» stb.

Ismerkedjünk meg először versírói szabadságával.

XVI. századi költőnk tárgyban és fölfogásban, s némileg alakításban is szorosan ragaszkodik eredetijéhez. Poócs e tekintetben teljes önállósággal járt el, ő nem függ többé eredetijétől, megtartja ugyan a mese régi fonalát, de csak néhol kölcsönöz tőle egy-egy eszmét.

A költeményt a tavasz leírása nyitja meg, a melyben lépten-nyomon az Olympus összes isteneivel találkozunk, mint e műve majd minden lapján történik, — s magát a költeményt, a tulajdonképeni elbeszélést mintegy keretbe foglalja az által, hogy a történetet nem maga mondja el, hanem egy Charlotta nevű leány ajkára adja, ki maga köré ülteti leánytársait s az égre függesztvén szemeit, könnyezve, fejére kulcsolt kezekkel fog a «historia elbeszéléséhez».

Leírja Olaszországot, Siena városát, áttér Zsigmond császárra, megemlíti a «négy pávát» is: a császár előtt sétáló négy szép asszonyt, s a maga körülíró részletező modorában Lucretia szépségét állítja szemeink elé. A már Aeneas Sylviusnál féloldala terjedő leírást 11 oldalon tudta elnyújtani, s Lucretiát minden képzelhető szép dologhoz hasonlítja. Ugyan így tesz Eurialus leírásával is. Az öreg szolga s a levélvivő vénasszony megtartották szerepököt, Baccarus és Dromo epizódjai hiányzanak. A mit e szorosan vett cselekvényből Aeneas Sylviustól vett, azt csak alapnak tekinti, a melyre tovább épít, sok esetben kiinduló pontnak, a melyhez szabadon fűzi saját eszméit. A cselekvényből biztos kézzel választotta ki a lényegesebb epizódokat. Így látjuk, hogy az epizódokat végkép mellőzte. A kisebb eltérések is gyakoriak. Az a rossz hírben álló vénasszony, ki a latin elbeszélésben csak egyszer szerepel mint a szerelmi levél vivője, később azonban hazugsága miatt elillant,

Poócsnál még ezentúl is szerepel. A latin elbeszélés csak «mulierculának», Poócs pedig «Sabiná»-nak nevezi.

Úgy mint az eredetiben: Poócsnál is ajándékokkal lepik meg egymást a szerelmesek, nála azonban a gyűrű helyett arany alma van említve, nyilván mint a szerelem népi eredetű jelképe (55. lap.):

(A gyűrű) «Ne maradjon ingyen, mást küldök helyette,
Egy szép arany almát: Gyémánt van felette,
De koránt se jegyül!»

Poócs az Aeneas Sylvius-féle kufárt csaplárossal helyettesítette. Mikor pedig Eurialus parasztruhában Lucretia szobájába lép, az akkor «Selyembogaraival» foglalkozik. Erről nincs említés a latin műben.

Poócs kompozíciója igen gyarló. Míg egyrészt úgy szólván az egész Olympust rántotta le és költeményét jóformán teletömte a mythologia alakjaival és képeivel, az antik világ mondáira való hivatkozásokkal és hasonlatokkal, ezek mellett saját kora eszmévilágát, a múlt század társadalmi viszonyait festi.

Aeakos és Minos mellett az asmodi ördögök szerepelnek, nektár és ambrózia mellett pomádé-illatról s lemonádéról van szó; Fébus és Thitón mellett tatárkorbácsot, Atalanta és Polyxéna mellett strimpfkötőt emleget; slájcz öltözet és babiloni köntös, Olymp és patika, istennők és púderes dámák, titánok és kavallérok, szóval a komoly tárgygyal szemben e sajátyszerű zagyvált felfogás oly színezetet adnak Poócs költeményének, mely alapszínnek, alaphangulatnak sokkal inkább illenék egy komikus époszba mint a tragikus «Sienai Lucretiába».

Korfestésnek semmi nyoma. Poócs alakjai nem felelnek meg az Aeneas Sylviuséinak. Lucretia saját korának a dámája, a ki szerelmi bánatában nem méreggel akar véget vetni bús életének, hanem (38. l.):

«Egy gyenge selyem strimpfkötőre
Felkötöm magamat a búfelejtőre».

Eurialus a neki megfelelő alak, a ki gyász-áriát zeng Lucretia halálára. Menelaus sem a XV. század «méltatlan ura», hideg és féltékeny férje, hanem a múlt századi civis-alak, a kit Poócs rettentő realis, szinte visszataszító színekkel festett.

A költő Lucretia deliségét, tagjainak rugékonyságát akarja szemeink elé állítani (14. old.):

«Tánczot jár minden íz, deli termetébe,
Minuet s Kapreol van tehetségébe» stb.

Ha Poócs költeményét a XVI. századi széphistoriával egybevetjük, s a kettőt közös forrásukkal összehasonlítjuk, nyomban fel fog tűnni az a sajátságos körülmény, hogy a XVI. századi széphistoriában többnyire azon részletek maradtak ki, a melyek legtöbbjét Poócs arra tartotta érdemeseknek, hogy munkájába fölvegye őket pl.:

A széphistoria mellőzte Aeneas Sylvius következő hasonlatát:
«Tum equi tales illi erant, quales in fabulis est ad Trojam venisse Memnonis.»

Poócs pedig híven adja vissza, sőt tovább fűzi s kiegészíti:

«Piros pej paripa szökdécselt alatta,
Melyen Bellorofon portrétját mutatta,
Sőt a hajnal fiát Memnont is haladta,
A ki Trója alatt magát megugratta».

Hasonló a következő hely is, melyet a XVI. századi költő szintén mellőzött:

«Quis nunc Thysbes et Pyrami fabulam demiretur, inter quos notitiam, primosque gradus vicinia fecit; quia domos habuere contiguas tempore crevit amor.»

Pyramus és Thisbe jutnak most eszembe,
Kiket a szomszédság ejtett szerelembe,
De minek előtte lehetnének szembe,
A gyilkos szerelem temette verembe».

A széphistoria rendesen helyettesíti a mythologiai személyesítést a neki megfelelő eszmékkal: Eurialus szerelmi vallomása, melyet szépségénél fogva már előbb idéztem, ugyan ezt az eljárást mutatja:

«Fordítsd meg vizeknek folyásit» stb.

Poócs pedig még akkor is használja a személyesítést, ha az eredeti mű gondolatmenetétől eltér, mint pl. a jelen esetben:

Aeneas Sylviusnál: «Roga montes ut in planum reveniant, utque fontes sua repetant flumina, tam possum te non amare, quam suum relinquere Phoebus cursum.» Poócsnál:

«Ha a víz habjait visszára forgatja,
Ha Fébus lovait térföldön ugratja,

Czéres az égen szánt s azt boronáltatja,
Akkor változik meg szívem indulatja. —»

Még egy helyről kell megemlékeznem. A császár, Eurialus kíséretében Lucretia ablaka előtt lovagol. A nő Eurialus láttára ablakát nyitja. A császár arra faggatni kezdi a vitézt, mire ő: «Iocaris mecum ut soles Caesar, Eurialus ait. Hinnitus equorum tuorum et prolixæ barbæ strepitus illam forsitan excitavit.» A széphistoria szerzője a «strepitus»-ról bölcsen hallgat, talán gyenge motivumnak tartotta:

«Tréfálsz te én velem császár, az mit szólasz, Eurialus azt
mondja
Az te lovaidnak nyerítése inkább ötet felserkentette».

Poócs pedig úgy vette föl, a mint az eredetiben találta (73. lap):

«Erre Eurialus nevető formába
Igy szól: a nyerítés hallott a szobába,
Vagy ott a Felséged borzas szakállába
Lomoz egy-más, a mit meghallott álmába».

Egy-két helyen önálló motivációt szőtt az elbeszélésbe; így pl. (89. old.) midőn a férj váratlan megjelenése zavarba ejti Lucretiát, mert Eurialus éppen akkor titkos látogatóban van nála:

«Egyszer mintha ugyan súgnák a fülébe,
(A mint minden asszony gyors az effélébe,)
Néz, s kap a fejéhez, s akkor jut eszébe,
Hogy kell az öreggel bántani szörmentébe.

Egy kéntelen csókot locscsant az urának,
Megragadja, s futvást vissza az urának».

Más helyen:

«A mint egy különös szobába bezárja (t. i. Eurialust)
Azzal Menelaust a grádicson várja,
S hej! ugymond «Vén Szerzet» beh sokszor megjárja,
A gondatlanságban még sincs neki párja!»

S erre jajveszékelní kezd az ablakról leejtett drágaságaiért:

«Jaj kedves gyűrűském, gyöngyöm és gyémántjaim,
Gyűrűskémbe packolt szép brilliantjaim!»

A 141. lapon Aeneas Sylvius után mondja el, hogy Lucretiát Eurialus láttára ájulás fogja el, az utóbbi könnyei végére fölébresz-

tik a nőt, a ki vizióját mondja el: «lenn volt az árnyék között az alvilágban» és

«Kháronnal eszemen alkudtam.
Sőt már készen is volt vitorlás csajkája,
(Álmodtam-é vagy hogy? mit szóljak hozzája),
Még szuszogott. Görbén állván árboczfája
Rám csorgott valami, s fölébredtem rája.

Kengyelfutó gyanánt volt a sárga halál,
De te is, Lelkecském, Körülettem valál».

Erről az álomképről semmit sem mond az eredeti elbeszélés. Ezt is tehát önálló toldásnak lehet tekinteni. Poócs költeményében néhány, élczes gúnynyal odavetett czélzások is figyelmet érdemelnek, a melyek saját korának társadalmi szűkebb viszonyaira vonatkoznak. Czélzásai rendesen az asszonyi nemet illetik. Jól ismeri ezek csalfa hiúságát, keserű tapasztalatok alapján ismerte; különösen az új módi ellen kel ki, s rossz szemmel nézi az asszonyok fényűzését és kendőzését. Mikor Lucretia ruháit írja le, hozzáteszi (15. l.):

«Csinos öltözetét kezdeném festeni,
De úgy szabóczéhet kellene gyűjteni,
Azt pedig ki győzné borral bétölteni?

Többnyire majd minden újság eleire
Változik a köntös szebbre-é vagy mire,
Úgy hogy az is tetszik annyira mennyire,
A ki róka farkot köt az ületire».

18. l. «De ma a módinak el nem lehet múlni,
Mert másként Xantippét hallod dúlni fúlni».

A 16. lapon az asszonyok fényűzését ostorozza:

«Más köntösbe járt a Názó Korinnája,
Másba ismét a szűz Diána Nymfája.....
..... De most egy suszterné, grófnéval pariroz,
Megfejt egy bóbitát, s férjének flatiroz.....
..... Minap egy borbélyné szomszéd asszonyának
Újmódi szabását látja volánnnyjának,
A nevét se tudja téli szalupjának,
Mégis nyomba mását varratja magának.

Lásd a szegény ura borotva-fenéssel
Keresi a poltrát, rossz kaparó késsel,
Mégis a mit meglát kíváncsi nézéssel,
Meg kell asszonyomnak lenni egy vetéssel.

Még csak nem is kántus, hanem tarka-barka,
 Ha zöld a czipőkje, más legyen a sarka,
 Így lesz az emberből pettegetett szarka,
 Rémitő csudának mind füle mind farka».

Megjegyzendő, hogy ezen részlet: a módi gúnyolása Poócs András későbbi toldása. Megjelent eredetileg a Magyar Múza 1687. jul. 25-iki számában a következő cím alatt: «P. A. Nevető Demokritusa. Első Hahota, mely a ruhakórságban sínlődő, s magokat a fő Rendekekhez tenni kívánó Mazúrháziakat neveti ki.» ;

A 10. lapon Lucretia arcát írja le, s nyomban a kendőzésre tesz észrevételt:

«Orczája rózsáit a Flóra kertébe
 Vénus forgatta meg Adonis vérébe,
 Van ott pirosító az élet erébe,
 Nem a kencséerező pixis üregébe».

A hol pedig Lucretia fehér kezeiről van szó :

«Ha módját ejtheted, csókold azt biztosan,
 Mert attól a szép szád nem marad mázosan,
 De néhol magadra figyelmezz okosan,
 Mert ragad a kréta s elárul csúfosan».

Némi költői tehetséget lehetetlen Poóctól eltagadni. E mellett a majdnem mindenhol kifogástalan versformája, a könnyen perdülő alexandrinjei, s a néhol elhintett valóban szép és költői helyei, hasonlatai, népies fordulatai, s erőteljes nyelve bizonyítanak, melyekhez foghatót keresnünk kell múlt századunk költészetében.

A 23. oldalon Lucretia szerelmét tolmácsolja egy szép hasonlatban :

«Az én szívem ilyen fogságban vesződik,
 Fáj, dobog, kesereg, érzem, hogy sínlődik,
 Mint a nyers fa, mikor a tűzre tevődik,
 Apródonkint lassan-lassan emésztődik».

A 24. oldalon :

«Mint a gyült patakok sűrű forrásoktól,
 Terhesek szemeim könyhullatásoktól».

A 43. oldalon példáját látjuk, mily ügyességgel adta vissza az eredeti szövegét:

«Quid quadrupedes referam ? Timidi cervi proelia

poscunt et concepti furoris dant signa mugientes. Quum morit amor, ardent insanæ ponti beluæ senibusque fessis rursus extinctos revocat calores.»

«Nyög a bús gerlicze ülvén száraz ágra,
A mikor pár nélkül marad árvaságra». —
«A szarvas a bikket veszi a nyakába,
Mig suta-társának nem akad nyomába», —
«A hideg tengernek képtelen fajzatja,
Néma szerelmének jeleit mutatja», —
«Sőt a vén ember is, míg piros a vére,
Emlékezik olykor régi szerelmére».

A szemöldök leírása, Aeneas Sylviusnál: «Supercilia in arcum tensa, pilis paucis nigrisque, debito intervallo disiuncta»:

«Barna szemöldöke, fejér ábrázatján
Mint kettős szivárvány az ég boltozatján
Úgy hajlik kétfelé rendes folyamátján
Selyem sújtás látszik végső ágozatján».

A kölcsönvett eszmét, a mint látjuk, mindig önálló színezettel tudja visszaadni. Ilyen hely Eurialus lovának a leírása.

Aen. Sylviusnál: «Nutabat auribus, et collectum frenumolvebat sub naribus, ignem densa iuba et dextro iactata recumbat in armo, et cavans tellurem, solido cornu graviter sonabat ungula:

«Füsttel tekeredett orrából a pára,
Ugróra fitongott szikkadt lába szára,
Ezüst patkós körme nőtt fél hold formára
S döngette a földet Pégazus módjára».

Jelzői majdnem mindenütt találóak, változatosak, s különös szeretettel használja az alliterációt, a melyet változatosabban kivüleg alig használt valaki régebbi irodalmunkban.

- «Hír harang a cseléd, szeret szót hajtani, *h, sz.*
7. old. Képzeli kengyelét ezüst kalodának — *k.*
7. « Csak nem fejeledik a fekete fecske. — *f.*
41. « Felveti szemeit a szomszéd szobába. — *sz.*
40. « Néha bús szívének bánatját tetette. — *b.*
32. « Érzed-e szép szagát a pomádéjának, *sz.*
Látod-e lokjait csinos frizúrájának *l.*
Zuzmarás piheit pudere porának? — *p.*
94. « Szikráznak szemei mosolyog a szája. *sz. stb.*

Hasonló hangzású szavakkal is szeret játszadozni, pl. a

62. old. «Ég szívem, s lángoló lánggal lángol érted». Poócs ezen felsorolt sajátságai csak a külformára, technikájára vonatkoznak, mint ilyenek inkább csak alárendelt szerepet játszanak. De van költeményének egy figyelemre méltó oldala, hogy t. i. nyelvében a magyar nép fordulatait, eszejárását, szemenszedett szólásmódját tünteti fel. A szerelem, az eljegyzés népi symboluma szerepel a következő sorokban:

«..... küldök

Egy szép arany almát, gyémánt van felette, de koránt se
jegyül!»

És Lucretia panaszában:

«Ah! Veszett volna el még az a jegykendő,
Melyet én uramnak adtam!»

Több helyen népdalainkra emlékeztető hangot hallat, sőt merített is belőlök, s a párhuzamos helyeknek egész csoportját össze lehetne hasonlítani. — Egy példát említek, Lucretia kifakadását:

«Orczája rózsái, ha közel volnának,
Égő szívem mellé tenném bokrétának»

megtaláljuk népdalaink gyűjteményében Erdélyinél a 67. lapon:

Nem anyától lettél	Orczáid rózsái
Rózsafán termettél	Ha közel volnának,
Piros pünkösdi napján	Égő szívem mellé
Hajnalban születél.	Tűzném bokrétának,

sőt a népdal első versszakához is feltűnően hasonló reminiscen-tiát találunk a «Sienai Lucretia» 6. oldalán:

«Nincs mód, hogy Anyától
Lett volna, gondolom, Pünkösdi Rózsától,
Attól is hajnalban s annak harmatjától.

A fenti népdal sok változatban ismeretes, és különösen kedvelték a múlt században. Így a Resetha János-féle 1801-iki dalgyűjteményben (M. N. Múzeum kéziratárában) hasonló hangon kezdődő félnépi eredetű dalt találunk:

«Talán nem is anyád fajzott,
A pünkösdi rózsza rajzott,
Szebb vagy szívem Diannánál
Piros pünkösdi rózsánál» — stb.

Poócs öt helyen szúrt a «Sienai Lucretia» históriájába kisebb dalszerű verseket, a melyek egyike:

«Ku-ku-ku-ku-kukueskám
Szállj már hozzám madárkám»

br. Amade Lászlótól ered; de megvan Erdélyi gyűjteményében is (II. köt. 208. l.), és a szintén beleszűrt:

«El kell mennem, nincs mit tennem
Jaj, jaj, jaj, mely keserves»

czimű Eurialus bucsúztatója, szerzője voltaképen P. Horváth Ádám, de megvan Erdélyinél (III. köt. 126. l.) is. Maga Poócs András mint a népies iskola híve, jó viszonyban állott Pálóczi Horváth Ádámmal és a Magyar Múzsza több dolgozótársával.

Horváth vigasztaló verset küld Balaton-Füredről a M. Múzsza 1788. évi jan. 7-iki számába.

«Bús pennával játszó szomorú barátom,
Hív szerető voltál, verseidből látom
Te is azt kerestél, de rá nem találtál,
Jól esett hát hogy a csalárdtól megváltál» — stb.

Igy kezdődik epistolája.

Az 1787. szept. 20-iki számban is találunk E. G.-tól egy Poócsnak szóló verset, hangot adván a költő iránti rokonszenynek.

Csak Kazinczy nem illetődik. Poócs távol állott eszményétől, s az öreg mester több levelében gúnyolja, szidja Poócs pegazusát.

Toldy Ferencz helyesen ítél róla. «Phantásiával és szeszélylyel bír, s ismeri az emberi szívet; így ha könnyűsége és bősége rendszerint áradozásra csalja is, érdek nélkül előadása nincsen. De ő is az iskola közös hiányában sínlik: az izlésében, s ha azonfelül azzal hízelkedik magának ajánló levelében, hogy ha «rút dolgokat is esett följegyeznie, Aeneasnál szemérmetesebben tette ki», nagy öncsalódásban él. Ő Ovidnál semmivel sem tartózkodóbb, szívesen késik a sikamlós perczeknél, azokat szeretettel ecseteli, gyengédség nélkül mindig, és fátyol alatt is többet láttatva, mint a tudós pápa, ki a szenvedély csapongásait a szenvedélyért, s nem a csapongásokért, s azért komolyan festi.»

Poócs «Sienai Lucretiája» irodalomtörténeti szempontból kétségkívül megérdemelné, hogy újból kiadassék. Ezt azonban nyelvének számos oly durva, sőt egyetlen kifejezése, melyek a mai műveltségű olvasó erkölcsi érzékét sértik, örökre meg fogja akadályozni. De ez korának is a fölfogása, némileg menthető hibája, s ha ily tudattal vizsgáljuk Poócs művét, nem fogunk fönnakadni

azon kérdésen: Hogy ajánlhatta azt szerzője fiatal leányoknak: a Patay kisasszonykáknak azon jámbor óhajtással: tartsák olvasás közben szemeik előtt az ő «bölcs Reguláit», s úgy a szent, mint a külső írókat hasznosan és ártatlanul fogják olvashatni.

A költészet, mint művészet, lényegében ugyan ép oly független az erkölcsiségtől mint annak ellentétjétől. Tegye tárgyává akár ezt, akár amazt, irányadó elvként a tárgyon uralkodó felfogás s a művészet önzetlen célját szolgáló alakítás fog dönteni.

Egy ilyen tárgy, a minőt Aeneas Sylvius választott: egy nő a ki férjét csalja, a ki állhatatlanságában állhatatos marad, a legköltőbb alkotásra is szolgáltatathat anyagot. Aeneas Sylvius elbeszélésében a szenvedélyek harca helyett, a melyből szükségképen az olvasó lelkét megrázó tragikai vég fejlődik, csak a szív hullámozását találjuk. Előtte Ovidius s a görög elbeszélés lebegett, és a humanizmus korában ritkán hiányzó didaktikai elem az erkölcsiség bélyegével elfödte mintegy a tárgy érzéki oldalát, és senki sem akadt fönn a későbbi pápa ezen novelláján. Poócs már nem értette a humanizmus azon fölfogását, őt csak a tárgy vonzotta érzéki oldalával, s a mi a széphistoriánknak tán érdemére van, hogy a túlnagy szerepet játszó antik vonatkozásokat, a mythologia neveit kisebb mértékre szállította, azt Poócs végképen kiaknázni törekszik. Az a talaj, a melyet az annyira bámult és utánzott Gyöngösi ezen idegen virágokkal teleültetett, Poócsnál már egészen vadonná nőtt, s ő oly hangot hallat egy komoly epikai műben, a minőt akkortájt a *Magyar Múza* «farsangi verseiben» pengetett.

Befejezésül tekintsünk vissza az elmondottakra. Im' egy pápa prózai elbeszélésének régibb irodalmunk két terméke köszönhető, melynek mindegyike, 200 évi időköz által elválasztott költőinkre, fölfogás, izlés s alakítás tekintetében oly egymástól elütő világot vet. Mennyire hasonló a két költő élete: mind a kettő bebörtönöztetik, mind a kettő hatóságilag elválasztatik törvényes feleségétől s mind a kettő convertál. — Ritka példája az esetleges életkörülményeknek! Balassi Bálint költészete határozottan nyerne, ha ez epikai művet teljes joggal sajátjának tekinthetnénk; — és Poócs András? — Biz' ő aligha ismerte a széphistóriát, mert ha ismerte, olvasta, tanulmányozta volna, úgy ha belőle nem is költészetet, de egy kis izlést minden bizonynyal elsajátíthatott volna.

Ifj. MATIRKO BERTALAN.

A «FÖSVÉNY» ELSŐ MAGYAR ÁTDOLGOZÁSA.

Simai drámáinak ismeretét e Közlöny két alapos tanulmány-nyal vitte már előbbre ¹⁾. Tudjuk ezekből, hogy *Igazházi*, melylyel az első magyar színjátszó társaság 1790 október 25-én előadásait megnyitotta, Brühl gróf *Polgármesterének* (Der Bürgermeister) fordítása, vagy inkább adaptálása; míg a *Házi orvosságban* Weissének egyik operettejét (Die verwandelten Weiber) dolgozta át Simai. Természetes és szinte magától érthető, hogy a magyar színpad műsorának első darabjai általában német forrásokra utalnak, sőt angol s francia színművek is eleinte csak német közvetítés útján kerültek magyar színre. Valószínű, hogy e tekintetben *Zsugori*, a *Fösvény* első magyar átdolgozása, sem kivétel, ²⁾ noha állítólag, «ama híres francia költő, Molière után készült», s noha, Révai bizonyossága szerint, Simai, a németen kívül értette a francziát is. ³⁾

Kazinczy már 1788 szeptember 12-én hírül adja Orczynak, hogy az érdemes piarista, ki akkor Kassán tanárkodott, Molière *Fösvényét* fordítja. A darab 1792-ben jelent meg Endrődy *Magyar Játékszínében* (I, 89—230), s először ugyanezen évi február 14-én adatott elő Komáromban, a gymnasiumi ifjuság által, a szegények javára. ⁴⁾ Az első magyar színjátszó társaság 1793 és 94 folyamán kétszer játszotta; ezenkívül 1813-ban is színre került egyszer a Rondellában. ⁵⁾ Azontúl e darabbal többé nem találkozunk, s 1821-ben Döbrentey fordítása foglalja el helyét a színpadon.

Simai nem *fordította*, a szó szoros értelmében, se Weissét, se Molièret, hanem több-kevesebb szabadsággal *átdolgozta*, adaptálta, magyar színbe öltöztette a német vagy francia darabot, s czélja általában nem az volt, hogy irodalmunkat művészi becsű fordításokkal gazdagítsa, hanem első sorban az, hogy a magyar szín-

¹⁾ Erdélyi Károly, Simai Kristóf «Igazházi»-ja. Phil. Közl. VI, 681—690. Külön is megjelent: Olcsó Könyvtár. 238. sz. — Lázár Béla, Simai Kristóf és a «Házi Orvosság». U. o. XII, 495—501 és 559—570.

²⁾ *Zsugori, telhetetlen fösvény ember*. Vigjáték öt felvonásban. Mellyet Simai Kristóf K. O. P. ama híres francia költő, Molière után készített. A *Magyar Játékszín* első kötetének második darabja.

³⁾ Lázár, i. h. p. 564.

⁴⁾ Lázár, i. h. p. 498.

⁵⁾ Bayer, A nemzeti játékszín története, I. 384—385, 414—415.

padnak, hamarján, «magyar rámára szabott», alkalmas műsort teremtsen. *Zsugoriban* a színhely nem Páris, hanem Rév-Komárom, Simai szülővárosa, a személyek neve magyar s a tulajdonképeni cselekvény előzményeit, Anselme családjának elszóródását, egy prolog beszéli el, mely I. Lipót császár korába helyezi az eseményeket. A «játéknak állapota», mint Simai ezt a prologot nevezi, a következő: Midőn I. Lipót idejében a fölkelők Némedi pestmegyei helységet is elpusztították, egy Gyólc s István nevű királypárti nemesember kénytelen volt a helységből menekülni, s családjával együtt Komárom felé tartott. Út közben egy csoport fölkelő megtámadta; ő vitézül szembe szállt velök, s részint felkoncizolta, részint megszalasztotta őket. Ezalatt fia Korlát ijedtében az erdőnek szaladt, s nem tudott többé visszatérni övéihez. Egy jószívű ember az erdőben tévelygőt magával vitte Pataházára, s ott fia gyanánt fölnevelte. Hat év múlva ez a jó ember meghalt, vagyona osztályra kelt, s a rokonok kiadták Korlátnak az utat. Ez most elindul atyját fölkeresni. Egy kereskedő Rév-Komáromba utasítja. Oda mentekor egy Lencsés nevű gazdag és fősvény ember leányát, Krisztinát rablók kezéből kiszabadítja. Aztán, mint kulcsár, Lencsés házában szolgál, míg végre föltalálja szüleit és nővérét, s Krisztinát nőül veszi. «Ez eddig *hagyományból*, mondja Simai; a többi *merő költemény*.» — Úgy látszik, a magyar átdolgozó az erkölcsi és színpadi hatást akarta fokozni az által, hogy a költeményt való alapra vetette s a hagyomány tekintélyével ruházta föl.

Se Szász Károly a magyar Molière-fordításokról írt tanulmányában,*) se Bayer József a Nemzeti játékszín történetében (I, 245), nem fejtegeti azt a kérdést, vajjon *Zsugori* milyen viszonyban áll Molière *Fősvényéhez*, s vajjon Simai közvetlen az eredetiből dolgozott-e vagy valamely német fordításból. Ez utóbbi kérdést magunk se tudnók eldönteni most, nem lévén módunk az egykorú német fordításokat összevetni Simai darabjával. De ha igyekszünk megfelelni az előbbire, ha figyelmesen összehasonlítjuk a magyar *Zsugorit* a francia *Avare*-ral, s ha pontosan megállapítjuk az eltéréseket a kettő közt: akkor talán közelebb jutunk a másik kérdés megoldásához, ha végleg ezuttal meg nem oldhatjuk is.

Simainál Anselme hajótörése szárazföldi veszedelemmé vál-

*) Molière-fordításainkról. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. VI. 86.)

tozik, s míg Molièrenél a melodrámai kifejeletben nápolyi belvillongás, kalózkodás és rabszolgaság szerepelnek, addig a magyar darabban «gonosz pártütők», tehát Thököly vagy II. Rákóczi Ferencz fölkelése miatt szóródik szét a család. Egyébként a korviszonyok egyáltalán nem érintkeznek a cselekvénnyel, s a színhely is lehetne akármely más helység a Duna mellett.¹⁾ A komikus személyek, mint a plautusi komédiában, jellemző nevekkal bírnak. Harpagon, Kazinczy tanácsára, *Zsugori* nevet vált²⁾; La Flèchenek *Lopadi*, Brindavoine-nak *Buczkó*,³⁾ La Merluche-nek *Kullancs*, maître Simonnak *Kösmög* a magyar párja; míg Anselme itt *Némédi Gyólc* István, Valère és Mariane — *Korlát* és *Emilia*, Cléante és Élise — *Filep* és *Krisztina* néven fordulnak elő. Végül *Rosinkában* Frosine-ra, *Józsában* maître Jacques-ra, és *Magdában* dame Claudera ismerjünk. A rendőrbiztost (Molièrenél a személyek lajstromában: «un commissaire et un clerc») itt «egy tizedes» képviseli.

Az átültetésben Simai nem ragaszkodik sem a szavakhoz, sem a scenicus beosztáshoz. Csak hozzávetőleg adja a phrasisok értelmét, azzal a széles szájjú, terpedt magyarsággal, mely Dugonics iskoláját jellemzi, s mely épen nem talál a molière-i párbeszéd finomságához, jellemzetességéhez és czikázó villanásaihoz. Simainál e pattogó, szikrázó, fényes tűzjáték lassan emésztődő zsarát-nokká lesz, s csaknem valamennyi személy útszéli, banális közmondásokkal s válogatatlan pórias kiszólásokkal ékteleníti beszédeit. Mégis a dictio kissé folyékonyabb és decensebb *Zsugoriban*, mint a *Házi orvosságban*, s a fejlődő magyar vígjáték nyelvén, annyi gátló körülmény daczára is, a molière-i hatás nyomai félreismerhetetlenül mutatkoznak.

A scenicus beosztás Simai átdolgozásában lényeges eltéréseket tüntet fel. Az első felvonás Molièrenél tíz jelenésből áll; ezt a tízet Simai nyolczra szállítja le, összeolvasztván az ötödiket a hatodikkal, s a kilenczediket a tizedikkel. A második felvonásban csupán a második és harmadik jelenés van egygyé olvasztva, úgy, hogy ebben hat helyett öt jelenés foglaltatik. A harmadik fel-

¹⁾ «Nem tudom lessz-e víz is a háznál, még azért is Dunára kell valakit küldeni.» (Zsugori Rosinkához, II v.) — A Dunán való átkelés, V v.

²⁾ Lázár, i. h. 498. Simai «*Szűkmarkúnak*» akarta nevezni.

³⁾ Köpczös, czombos, zömök (B. Szabó Dávid, Kisded szótár).

vonásban össze vannak vonva az első jelenés a másodikkal, a harmadik és negyedik az ötödikkel, a tizenegyedik a tizenkettővel, s a tizennegyedik a tizenötödikkel, úgy hogy ez a felvonás tizenöt helyett csak kilencz jelenést tartalmaz. A negyedik felvonásból ki van hagyva két jelenés, a negyedik és ötödik, vagyis az egész csak öt jelenésből áll. Végre, az ötödikben a jelenések száma változatlan: mind a kettőben hat.

A scenicus beosztás vázlata e szerint a következő *):

<i>A Fősvény</i>	<i>Zsugori</i>
I. 1—4	I. 1—4
5—6	5
7—8	6—7
9—10	8
II. 1	II. 1
2—3	2
4—6	3—5
III. 1—5	III. 1
6—10	2—6
11—12	7
13	8
14—15	9
IV. 1—3	IV. 1—3
4—5	—
6—7	4—5
V. 1—6	V. 1—6

Tartalmi tekintetben szintén lényeges eltérés van a *Fősvény* meg *Zsugori* közt.

Első felvonás. Simainál az *első felvonás* első jelenésében hiányzik Valère elmélete a hízeltégről, melynek alapeszméje az, hogy ha szükségünk van az emberekre, alkalmazkodnunk kell hozzájuk (I, 86—97). Így aztán a befejező mondat a maga általánoságában épen nincs helyén: «Az ejtett hiba nem azoké, kik hízeltednek, hanem a kik helyt adnak a hízeltetésnek» (p. 98). Molière híres jelenése (I, 3), melyben Harpagon megmotozza La Flèchet,

*) Itt nem az editio princeps (1669) scenicus beosztását, hanem a XVIII. századbeli s a jelenleg is közkézen forgó kiadásokét vetettük össze a magyar átdolgozásával. A sorokat a Knörich-féle kiadás (Lipcse, 1877) számozása szerint jelöltük.

itt tökéletesen meg van nyomorítva. Zsugori csak a *zsebeit* kutatja ki Lopadinak *kétszer*, míg Harpagon először a kezét vizsgálja La Flèche-nek, és, mohón fürkésző hevében, nem éri be a *két* kezével, látni akarja a *többi*t is. Simai nem tud behatolni a molière-i pszichológia mélységeibe, s elfogult vagy rövidlátó bírálók példájára képtelenségnek, erőszakolt túlzásnak tartja azt a vonást, melyben a művészi genius oly fényesen nyilatkozik.*)

A harmadik jelenés utolsó komikus mozzanata, midőn La Flèche rá mutat egyik zsebére, melyet Harpagon még nem kutatott ki, Simainál szintén átalakul. Harpagon ellágyulása és ama naiv figyelmeztetés helyett: «je te le mets sur ta conscience, au moins» (I, 317), a magyar átdolgozásban ezt a színtelen és a Molière által contemplált jellemmel semmikép össze nem hangzó befejezést találjuk:

Lopadi. Hallgatok, hallgatok (*még egy zsebet mutatja*). Uram! még itt is egy zsebem vagyon; ha tetszik ezt is kikutathaja (*elmentében*).

Zsugori. Még te inderkedni mersz vélem! (p. 109).

Megjegyzendő még, hogy Simai felreérti azt a közmondást: «qui se sent morveux, qu'il se mouche» (I, 303), mit a magyar így fejez ki legtalálóbban: «kinek hol fáj, ott tapogatja» (Erdélyi, 2626), a német pedig következőkép: «wen es juckt, der kratze sich.» Simainál Lopadi azzal a közmondással vág vissza Zsugori fenyegetésére: «bánja béka a deret», a mi itt teljességgel érthetetlen. Kisebb eltérés továbbá, hogy La Flèche testi fogatkozásáról («ce chien de *boiteux-là*», I, 319) Simainál nincs említés.

Meg van nyírbálva a negyedik jelenet is, mindjárt az elején, hol Harpagon, elejtett szavait magyarázva, Cléante-ot és Élise-t nem engedi a maguk dolgáról beszélni addig, míg gyanújokat, úgy hiszi, eloszlatnia nem sikerült (I, 350—362). Hiányzik továbbá az a részlet, melyben Harpagon szemrehányásokat tesz fiának költséges ruházkodása miatt, s tanácsot ad neki, miként használja fel a pénzt, melyet állítólag kártyán nyer (I, 387—410). A magyar átdolgozásban Zsugori a pénzéről elejtett szavak magyarázata s a

*) «Malgré l'exemple de Plante où nous lisons *Cedo tertiam*, je soutiens contre Molière qu'un avare qui n'est point fou ne va jamais jusqu'à vouloir regarder dans la troisième main de l'homme qu'il soupçonne de l'avoir volé.» Fénelon, Lettre à l'Académie Française, VII.

fiához intézett dorgálás után mindjárt rá tér arra, a miért gyermekeit hivatta volt. — Szintilyen vérvesztést szenved a hatodik jelenés, hol Harpagon és Élise pompás feleselése van megkurtítva (I, 501—508); míg a hetedikben a refrainszerűleg visszatérő *sans dot* hatalmas komikumát nagyon elgyöngíti a paraphrasis (p. 123. «Úgy de, ha jegy nélkül adhatom ki ötet!» — u. o. «De mit gondolsz? ha jegypénz nélkül kiházásíthatom!»).

Második felvonás. Az első jelenésből ki van hagyva La Flèche első válasza a kölcsön ügyében tett kérdésre (II, 23—26). — Meglehetősen önállósággal és sikerrel dolgozta át Simai a La Flèche által felolvasott zsbárú-lajstromot; kár, hogy e lajstromba oly tárgy is belé került, mely csak a valószínűséget és jó ízlést sérti, a nélkül, hogy komikus hatást idézne elő («egy hosszú oldalú igás szekér tizenkét járommal és egy nyomtató rúddal együtt»). A jelenés befejező része, melyben La Flèche Harpagon felháborító szenvedélyéről nyilatkozik, elmaradt (II, 130—146), Cléante azon kegyetlen mondásával együtt («Voilà où les jeunes gens sont réduits par la maudite avarice des pères; et on s'étonne après cela que les fils souhaitent qu'ils meurent!»), mely, úgy szólván, előhang a későbbi komoly összeütközéshez apa és fiú között. Simai összes törlései közt ez utóbbi az egyetlen, a mely, általános erkölcsi szempontból, helyeselhető. Cléante mondását azok sem tudják menteni, kik, magasabb néző pontra emelkedve, Molière célzatait megértik és méltányolják.¹⁾

A harmadik jelenés, melyben Cléante apjának uzsoráskodását egész gyalázatosságában felismeri, Simainál egygyé olvad a másoddikkal, s kivetköztetve mély és megrázó erkölcsi jelentőségéből, egyszerű érzékeny játékká süllyed. Zsugori erős szemrehányást tesz tékozló fiának, «hogy *minden híre nélkül* (!) ily temérdek adósságba veré magát,» mire ez «*nagy orczapírúlva elmégyen*». (p. 138—139). Íme, a Rousseau-féle morál diadala²⁾; íme egy Harpagon «ad usum Delphini», ki a fatalis «leleplezés» után is fenn tudja tartani fiával szemben az apai tekintélyt s megőrzi a tiszteletre-méltóság összes dehors-jait.

Az ötödik jelenésben ismét találunk hézagot. Hiányzik La Flèchenek egy csipős epigrammja: mily különös ellenszenvet érez

¹⁾ Merlet, Études littéraires sur les classiques français. I, 466.

²⁾ Lettre à M. d'Alembert.

Harpagon az «adni» szó iránt. *«Donner est un mot pour qui il a tant d'aversion qu'il ne dit jamais: Je vous donne, mais: Je vous prête le bonjour.»* (II, 245—247.) — A hatodik jelenésben Frosine agyafurt módon felszámítja Harpagonnak, mennyi hozományt kap Mariane-nal, ki öltözéken, játékon, élelmen legalább tizenkét ezer frankot fog megtakarítani évenként. (II, 333—368.) Simainál Rosinka csak ennyit mond: «Úgy gondolkozzék felőle, hogy hat ezer forint jövedelmet is hoz be esztendőnként az Úrnak.» Honnan jő azonban ez a hat ezer forint: egy szóval sem magyarázza. Zsugori pedig szentül hiszi a dolgot, mintha nem is férne hozzá kétség, mintha egészen magától érthető volna. (p. 145.)

Kimaradt még e jelenésből az a részlet is, melyben Harpagon nevetséges öntetszelgéssel kicsúfolja a cifra uracsok divatját (II, 417—425). A korfestő vonásokat Simai átalában mellőzi, úgy hogy a magyar átdolgozás korképet egyáltalán nem nyújt s oly szintelen, közönbös milieuben foly, mely egészben véve bármely létező vagy létezett társadalom határain kívül esik.

Harmadik felvonás. Ez a felvonás két részből áll: az első Harpagon készülleteit a lakomához, a második Mariane fogadását tartalmazza. E két rész között mintegy átmenet Valère és maître Jacques, továbbá Mariane és Frosine páros jelenése. A magyar átdolgozás itt teljesen az editio princepsset követi a scenicus beosztásban; de tartalmi tekintetben oly szabadságokat enged magának, melyek a jellemrajzot kisebb-nagyobb mértékben alterálják. Így Simainál elmaradt Harpagon utasítása, hogy oly ételekre lesz szükség, melyeket senki sem szeret s melyektől az ember mindjárt jólakik (III, 152—154). Különösen méltatlanul bánik az átdolgozás Jakab mesterrel. Sajnálattal nélkülözzük azt a naiv nyilatkozatát, melyben lovait *felebarátai* közé sorolja (III, 172—177), vagy azt, hogy *utánok* gazdáját szereti legjobban (III, 200—201). El van ejtve az a bon mot is, mely a *litière* szó kettős jelentésén alapúl (III, 163—164), továbbá Harpagon lovainak sarcastikus meghatározása: «ce ne sont plus rien que des *idéés* ou des *fantômes*, des *façons de chevaux*» (III, 166—167). E helyett Simainál a következő sótalan passust találjuk: «Az istállóban is, *mintha oda öntötték volna*, úgy állanak a szegény párák.» S a mi sokkal jelentősebb hiba: Jakab mester a magyar átdolgozásban szó nélkül türi a verést Zsugoritól, míg Molièrenél e kudarcz után némi elégtétellel constatalja, hogy, lám, a mit előre megmondott, csakugyan beteljesült (III, 237—239).

Ebből a keserű tapasztalatból alkotja aztán a maga erkölcsi máximáját: az igazmondás olyan mesterség, a mely rosszul fizet, forduljunk tehát a hazugsághoz. (III, 280—282.) Szerencsétlenségére, ezzel is kudarcot vall, s csalódásának egy hasonlíthatlan humorú mondásban ad kifejezést: «Megraknak ütleggel, mikor igazat mondok, és fel akarnak kötni, mikor hazudom.» (V. 496—497.)¹

Valère viszonyát Harpagonhoz Simai helytelenül fogta fel. Valère *cseléd* ugyan (*domestique*), e szónak régibb és népies értelmében,¹ de nem *szolga*, s, mint Harpagon intendánsa vagy titkára, nem tartozik azok közé, kik servilis munkát végeznek. Bizalmas embere, tanácsadója, kísérője urának, ki a családtagokkal teljesen egyenrangú, s urával *egy* asztalnál étkezik. Nem inas, hanem asztaltárs, mint az a választékos öltözet is bizonyítja, melyben az egykorú metszetek ábrázolják.² Nem helyestehát, hogy midőn maitre Jacques s Valèrenak szemrehányást tesz (III, 99—100), vagy midőn később vele összeszólalkozik (III, 190—192), Harpagon nem egyedül az ingerült szakácsot utasítja rendre, hanem Valèret is szolgává degradálja s *együtt* feddözik mind a kettő ellen: «Hallgassatok, s ne koptassatok hiábanvalóságon a szátokat.» (p. 158.) Molièrenél a «taisez-vous» (III, 101) tisztán Jakab mestert illeti, nemkülönben a «paix!» fölkiáltás (III, 193), melyet Simai szintén mind a kettőre vonatkoztat: «Hallgassatok, s hagyjatok egymásnak beket.» (p. 162). Megjegyzendő, hogy Simainál maitre Jacques azzal gyanúsítja Valèret, hogy «annyit sem ért a gazdasághoz, mint hajdú a harangöntéshez» (p. 163), míg Molièrenél csupán hízelkedését lobbantja szemére (III, 195—197). A magyar átdolgozásból továbbá elmaradt maitre Jacques fenyegetése, hogy, ha csak lehet, boszút fog állni az intendáns úron a tőle kapott ütlegekért (III, 282—284), a mi az indokolás szempontjából épenséggel menthetetlen.

A Frosine és Mariane közti jelenésben Simai félreértette a furfangos kerítő asszony elméskedését a «supplice» szóval: «Je vois bien que, pour mourir agréablement, Harpagon n'est pas le *supplice* que vous voudriez embrasser.» (III, 298—300.) A magyar átdolgozásban e finom czélzás helyét a következő lappalja foglalja el: «Meg nem foghatom, mi legyen a dologban. Azt csak nem vélném, hogy Zsugori uram legyen kénzó ostora a kisasszonynak ;

¹) *Cseléd*: familia; Geschlecht, Hausgesind. (Molnár Albert.)

²) L'Avare, ed. Knörich, p. 4.

mert én azt jól tudom, hogy a *kisasszony* ma kívánná inkább, hogy sem holnap öszvekelni véle.» (p. 168—169.) Ha ez a mondás netalán ironikus, akkor nagyon kegyetlen és ízetlen ironia. De ilyennek tartani alig lehet, mivel, néhány sorral alább, ugyanazon jelenésben, Rosinka egész komolyan értekezik arról a themáról, hogy «a férj választása nem gyermekjáték, s hogy ezek a mostani ifjak többnyire csak színre és időre valók». (p. 169—170.) Ez a hosszú lére eresztett sermo Simai találmánya (III, 313—316 helyett); vége felé azonban váratlanul az igazi Frosine tónusába csap át, azt hirdetve, hogy az öreg férj hamar kimulása jóvá tesz minden bajt és kellemetlenséget. «Akkor oly férjet választhat a kisasszony magának, a minémű szemének, szájának fog tetszeni.» (p. 170).

Negyedik felvonás. A negyedik felvonásból Simai kihagyta a Molièrenek annyiszor szemére hányt negyedik és ötödik jelenést, melyeken már Fénelon és Rousseau megütköztek volt. A magyar átdolgozásban Zsugori bottal fenyegetőzve távozik, miután Filep kijelenti előtte, hogy soha sem fog Emilia kezéről lemondani. Pedig a szakítás apa és fiú közt éppen itt válik bevégzetté, s a költő éppen itt juttatja kifejezésre a darab eszméjét: hogy a fukarság gyalázatos szenvedélye bomlasztó, megsemmisítő hatással van a családi életre. A múlt század jámbor lelkei csak megbotránkozni tudtak Cléante merész riposte-ján, melylyel az apai átkot visszautasítja; de Harpagon nem lett-e már méltatlanná minden tiszteletre, mely az apát gyermekei szemében megilleti? Cléante nem az apával, hanem az uzsorással és vetélytárssal áll szemközt, s abban, hogy a fiú kénytelen széttépni a vér kötelékeit, mélyebb és megrázóbb tanulság rejlik, mint abban, hogy «orczipirúlva» elsompolyog apja színe előtt.

Sajátságos találkozás, hogy harmincz évvel később Döbrentey ugyanezen két jelenést hagyja el a *Fösvény* fordításából; sőt tovább megy Simainál: mellözi még a harmadik felvonásbeli gyűrű-jelenést is, melyet Simai érintetlen hagyott. Döbrentey a már ismert «erkölcsi szemponttal» igazolja az említett jelenések kihagyását, de elég elfogulatlan, hogy a jegyzetek közt, hátul, egész terjedelmében közli mind a hármát, alkalmat nyújtva így az olvasónak az ő ítéletét vagy helyben hagyni, vagy, ha ellenkező meggyőződésre jut, rectificálni.*)

*) Szász K., Molière-fordításainkról, id. h., p. 89.

Csekélyebb jelentékű a többi eltérés. — Az első jelenet végén hiányoznak Cléante unszoló szavai Marianehez, hogy anyját igyekezzék részükre hódítani (IV, 96—104), s a harmadik jelenésben Cléante páros kérdése, melyet ámulatában tesz, midőn Harpagon tudtára adja, hogy Mariane kezét neki engedte volna át, ha iránta való ellenszenvéről meg nem győződik (IV, 144—147). Meg van nyirbálva továbbá a negyedik jelenet (IV, 359—362)¹⁾ s Harpagon nagy monologja is, melynek szaggatott kérdéseit, felkiáltásait (IV, 369—374) Simai jelentékenyen reducálta. Az a komikus túlhajtás, hogy Harpagon magát is kínpadra akarja vonatni (IV, 391), szintén hiányzik a magyar átdolgozásból.

Ötödik felvonás. Az ötödik felvonásban nagyobb törlés egy sincs; kisebb törlések: V, 170—171, 190—191, 231, 262. — Anselme családjának története, mint a prologból kitünik, át van alakítva. Simainál tudniillik a szétszóródást nem hajótörés, hanem portyázó kuruczok támadása idézi elő, s Valère is nem a vízből, hanem «gonosz pártütők» kezéből menti meg Harpagon leányát.²⁾ A mi magát Harpagont illeti, Simai általában gyengíti s gyakran elmázojla a fősvény jellemének erős vonásait s a komikás hatást korlátolt rationalismusának áldozza föl. Simainál Harpagon nem «*letartóztatni* kívánná az egész várost a külvárosokkal együtt, hanem csak gyanúba venni» (p. 200); nem attól tart, hogy maholnap ő maga *meglopja önmagát*, hanem csak attól, hogy «*magának sem adhat hitelt*» (p. 205); de van eset, hogy viszont megnyomja ecsetét az átdolgozó, mikor, például, nem elégszik meg azzal, hogy Zsugorival pert indíttat Valère mint tolvaj és csábító ellen (V, 264—266), hanem mindjárt «*vasba is veretné*» (p. 212), múlt századbeli iustitiánk legnagyobb dicsőségére.

Csekély dolog ugyan, de figyelmet érdemel az a pontosság, melylyel Simai a színpadi instructiókat beiktatja, még ott is, hol az eredetiben hiányzanak. Így V, 12 (*síránkozva*), V, 153 (*heves indulattal*), V, 448 Filep (*minek utánna előbb a játszó szín végén hallgatódzott volna*) stb. Lehet különben, hogy ez instructiókat az

¹⁾ «Lopadi a kertből egy réz fazékkal jön ki», mondja az instructio (p. 196). Simai tehát a plautusi *aulularia* (*aula* = *olla*, *fazék*) mellett marad.

²⁾ «Ennek kell köszönnünk, hogy életemet, szükségemet megtarthatam», mondja Krisztina (p. 214). *Szükségemet* helyett nyilván *szüzességemet* olvasandó.

a múlt századbeli kiadás vagy fordítás szolgáltatta, mely Simainak kezében volt; lehet az is, hogy épen a *Magyar Játékszín* kiadója, Endrődy János látta jónak betoldani.

A darab nyelvről, az átdolgozás stíljéről általánosságban már elmondottuk véleményünket. Molière mesteri dialogja a magyar átdolgozásban ellaposodik, s épen a feleselő scénák, melyekben a *Misanthrope* szerzője utolérhetlen, Simainál a leggyöngébbek. A múlt századbeli magyar stíl nagyon is szereti a hosszú körmondatokat, s nem tudja levetni azt az ünnepies vontatottságot, melyet a predikáló széken sajátított el s mely a vígjáték szárnyas Múzsáját súlyos békóba veri. Ehhez a nehézkességhez Simainál igen sok nyersség, útszéli kiszólás és banális példabeszéd járul: hódolat a közönség rossz ízlésének s azon népies irány hatása, melynek fő képviselője Dugonics. Mindazáltal, ha eszünkbe vesszük, hogy a «nagy század» legnagyobb költője is megtéved olyik helyt; hogy a *Fösvény* szerelmi scénáiban a divatos regények affectált, piperézett beszédmódjával találkozunk; hogy egy-két nyersebb kifejezés vagy rossz tréfa még Molièrenél is akad: talán elnézőbbek leszünk ezen átdolgozás iránt, mely a magyar játékszín csecsemő-korából való, s talán több elismeréssel adózunk a szerény, úttörő munkásnak, kinek elvitázhatlan és nem kicsinylendő érdeme, hogy *magyar szinpadon első szólaltatta meg Molièret s molière-i nagyobb vígjátékot első kísértett meg irodalmunkba átültetni.*

HÁRN ADOLF.

Anth. Pal. V. 247. Makedonios consultól.

Nem vagy igaz Húvér. Hitem széphangu nevednek

S még a halálnál is vagy keserűbb te nekem.

A ki szeret, kerülöd, s a ki nem szeret, azt te vadászod,

S majd ha szeret, te megint újra kerülni fogod.

Vészhorog ám a te szád; mihelyest én faldosom, egybe

Zsákmányul csüngök szép piros ajkaidon.

P. T. E.

CATO DISTICHONJAINAK EGYBEVETÉSE

a Publilius Syrus-féle sententiákkal.

A Publilius Syrus-féle sententiákat Cato distichonjaival eddig még senki sem hasonlította össze. Csupán egy névtelennek 1759-ből való Amsterdamban megjelent Cato-kiadásában találunk idézve néhány párhuzamos helyet. Én, hogy a két író egymáshoz való viszonyának többször felvetett kérdését végleg tisztázzam, szorgalmasan átvizsgáltam Publilius Syrusnak nem csupán valódi sententiáit, hanem a helytelenül neki tulajdonítottakat valamint Pseudo-Seneca úgynevezett *Proverbium*-ait is. Használtam a Wölfflin kiadását: Publilii Syri Sententiæ, ad fidem codicum optimorum primum recensuit Eduardus Wölfflin. Accedit incerti auctoris liber qui vulgo dicitur de moribus.*) Megjegyzem, hogy a Cato sentenciáihoz csak valamennyire hasonlító verseket is kiszemeltem, s így felsorolásom körülbelül teljesnek mondható. Az eredmény azonban, hogy előre jelezzük, legnagyobb részben negatív.

1. Publ. Syri Sententiæ, vs. 10 :

Amici vitia si feras, facias tua.

Cato I. 9 :

Cum moneas aliquem nec se velit ille moneri,
Si tibi sit carus, noli desistere cœptis.

2. P. S. vs. 14 : Avarus ipse miseræ causa est suæ.

Cat. IV. 1 : Despice divitias, si vis animo esse beatus,
Quas qui suspiciunt, mendicant semper avari.

3. P. S. vs. 42 : Amicum an nomen habeas, aperit calamitas

Cat. IV. 28 : Parce laudato : nam quem tu sæpe probaris,
Una dies, qualis fuerit, ostendet, amicus.

4. P. S. vs. 92 : Citius venit periculum, cum contemnitur.

Cat. IV. 9 : Quod tibi suspectum est, confestim discute, quid sit;
Namque solent, primo quæ sunt neglecta, nocere.

5. P. S. vs. 107 : Contra impudentem stulta est nimia ingenuitas.

Cat. App. 7 : Contra hominem astutum noli tu verus haberi :
Non captare malos stultum est nec velle nocere.

6. P. S. vs. 130 : Didicere flere feminæ in mendacium.

Cat. III. 20 ; Coniugis iratæ noli tu verba timere :
Non lacrimis struit insidias, cum femina plorat.

*) Lipsiæ. 1869.

7. P. S. vs. 150: Ex vitio alius sapiens emendat suum

Cat. III. 13: Multorum disce exemplis, quæ facta sequaris,
Quæ fugias: vita est nobis aliena magistra.

8. P. S. vs. 167: Fortuna cum blanditur, captatum venit.

Cat. II. 23: Successum indigni nolito ferre moleste:
Indulget fortuna malis, ut vincere possit.

9. P. S. vs. 268: In Venere semper certat dolor et gaudium.

Cat. IV. 30: Cum Venere et Baccho lis est et iuncta voluptas:
Quod lætum est, animo complectere, sed fuge lites.

10. P. S. vs. 343: Muliebris lacrima condimentum est malitiæ.

Lásd Cat. III, 20., melyet fentebb 6. alatt idéztünk.

11. P. S. vs. 399: Necessitas dat legem, non ipsa accipit.

Cat. App. 8: Dat legem natura tibi, non accipit ipsa.

Itt látunk a kifejezésben oly hasonlóságot, mely arra engedne következtetni, hogy Cato e helyen Publilius Syrust tudatosan utánozta. De ez a példa egyedül áll.

12. P. S. vs. 415: Negat sibi ipse, qui, quod difficile est, petit.

Cat. I. 31: Quod iustum est, petito, vel quod videatur honestum,
Nam stultum petere est, quod possit iure negari.

13. P. S. vs. 631: Ubi omnis vita metus est, mors est optima.

Cat. IV. 43: Suspectus cave sis, ne sis miser omnibus horis;
Nam timidus et suspectus aptissima mors est.

A Publilius sententiái közé felvett, de nem egyenesen tőle származó mondások közül a következők vethetők össze a Catóéival:

14. Quod tacitum esse vis, nemini dixeris, quia non poteris ab alio exigere silentium, si tibi ipse non præstas. (L. Wölfflin kiadása p. 101.)

Quod esse tacitum vis, id nulli dixeris. (Sententiæ falso inter Publilianas receptæ vs. 319. Wölfflin p. 132.)

Cat. App. 9: Quod tacitum esse velis . . . dicere noli.

Ebből talán szabad következtetést vonnunk e csonka distichon elveszett részének tartalmára.

15. Beneficii nunquam, cito dati obliviscere. (Sent. fals. i. P. receptæ vs. 49.)

Cat. I. 15: Officium alterius multis narrare memento;

At quæcumque aliis benefeceris ipse, sileto.

16. Sæpius locutum, nunquam me tacuisse pænitet. (Sent. fals. i. P. receptæ vs. 326.).

Cat. I. 12 : Rumores cave, ne studeas novus auctor haberi ;
Nam tacuisse nocet nulli, nocet esse locutum.

17. Sic prodesto amico, ne tibi noceas ; sic age alienum, ut tuum non obliviscaris negotium. (Sent. fals. i. P. receptæ vs. 345.)

Cat. I. 11 : Dilige sic alios, ut sis tibi carus amicus ;
Sic bonus esto bonis, ne te mala damna sequantur.

Végre, a mi a *Proverbia Senecae*-t illeti :

18. Quod tacitum velis esse, nemini dixeris. Si tibi ipsi non imperasti, quomodo ab aliis silentium speras. (Prov. 16.)

L. Cat. App. 9. fennebb 14. alatt.

Egyszeri átolvasás is meggyőzhet mindenkit arról, hogy a felhozott párhuzamos helyek közt csak oly általános tartalmi, nem egyszersmind alaki egyezés észlelhető, a minőt Catóra nézve más gnomikus írókkal való egybevetés által is ki lehet mutatni. Vizsgálatunk után tehát bátran kimondhatjuk, hogy *Cato a Publilius Syrus sententiáit, ha ismerte is, tudva és akarva nem utánozta.*

Dr. NÉMETHY GÉZA.

AZ ÓFELNÉMET BÖLCSODAL.

E nyelvemlékről az irodalomtörténetek ma már nem igen tesznek említést ; a IX. vagy X. századi bölcsődal valódiságába vetett hit teljesen kiveszett. De mint a modern philológiának egy igen érdekes, sokat vitatott problémája megérdemli, hogy vele és a reá vonatkozó ellentétes véleményekkel foglalkozzunk.

Zappert György hazánkfia, saját előadása szerint, már 1852-ben találta meg ez emléket egy 1435-ből származó papirkézirat kötésében, de csak 1858-ban tehetette behatóbb vizsgálat és tanulmány tárgyává, miután a nevezett kézirat átment volt birtokába. Még ugyanezen év októberében bemutatta leletét a bécsi tudományos akadémiának, melynek kiadványaiban *) dolgozata *Über ein althochdeutsches Schlummerlied* címmel megjelent. Zappert az eredetinek igen romlott szövegét következőleg vélte helyreállíthatni :

*) *Sitzungsberichte der philos.-histor. Klasse der kais. Akademie der Wissenschaften.* Wien, 1859, XXIX. köt. p. 302—314.

Tocha slafês sliumo uueinon sar lazzês.
 Triuua uuerit kraftlichô thamo uuolfa uurgiantemo.
 slafês unz za morgane manes trût sunilo.
 Ostara stellit chinde honak egir suozziu.
 Hera prichit chinde pluomun plobun rotun.
 Zanfana sentit morgane ueiziu scaf kleiniu
 unta Einouga, herra hurt! horska aska harta.

Magyarra e verseket, a föltüntetett alliteratio mellőzésével, így lehetne fordítani:

Baba, aludjál gyorsan, hagyd rögtön sirásodat.
 Triwa erőyesen véd a farkastól, a gyilkolótól.
 Aludjál egészen reggelig, apának kedves fiacskája
 Ostara hoz a gyermeknek mézet, tojásokat édeseket.
 Hera szakít a gyermeknek virágokat, kékeket, vöröseket.
 Zanfana küld holnap fehér juhokat, kicsinyeket,
 S az Egyszemű, hejja hé! gyors lándzsákat, keményeket.

A följegyzés, Zappert szerint, a IX—X. századból való s valószínűen egy zsidótól, talán egy zsidó orvostól származik, mert a magánhangzók néha héber betűkkel vannak jelölve és az egész emléket egy héber szövegű sor előzi meg (a lap tulsó oldalán is olvasható egy héber sor). Sőt egyes német szók alatt is héber szók állanak és maga a német betűk is héber íráshoz szoktatott kézre vallanak. Az emléket, mint a szók helytelen összerántása és téves orthographiája mutatja, ez a tudós zsidó nem másolhatta, hanem kétségtelenül hallomás után (talán egy dajka énekéből) jegyezte föl. A magyarázatokban számot ad a kiadó a szöveg helyreállításánál követett eljárásáról s egyuttal fejteget néhány tárgyi adatot, első sorban a dalban szereplő öt isten (Triwa, Ostara, Hera, Tanfana és Einouga, ki szerinte Wuotan) neveit és jellemét.

E fölfedezés természetesen nagy feltűnést keltett. Grimm Jakab*) még 1859-ben nagy örömmel emlékezett meg róla és kijelentette, hogy ez emlék még fontosabb és az ógermán mythológiára még gazdagabb forrás, mint az 1841-ben Waitz György által felfedezett merseburgi ráolvasások. Maga nyomban ki is aknázza e dalt a Tacitusból (*Annal.* I, 51) ismeretes Tanfana istennő egyéniségének megállapítására.

De a kételyek sem maradtak el. Még mielőtt az emlék nyomtatásban megjelent, már inkább visszautasító, mint kedvező értelemben

*) *Ueber die Göttin Tanfana.* Monatsberichte der kgl. preuss. Akademie. Berlin, 1860. 254. l.

nyilatkozott róla Uhland Lajos egy Pfeiffer Ferenczhez ¹⁾ intézett levelében, melyben igen feltűnőnek és gyanusnak találta, hogy ez az emlék, a mi nyelvét, szókincsét és mythologiai anyagát illeti, oly meglepősen megegyez Graff «Althochdeutscher Sprachschatz» cz. művével, valamint Grimm Jakab grammatikájával és mythológiájával; — és nyomban a költemény megjelenése után kijelentette Mannhardt Vilmos, ²⁾ az igaz hogy csak egy apró jegyzetben, hogy «e dal a hamisítottásnak sokkal félreismerhetetlenebb nyomait viseli magán», semhogy a mythologus tekintetbe vehetné.

De ezek csak mellékes megjegyzések voltak. Az első igazi, még pedig határozottan kedvezőtlen ítélet Müller Vilmos göttingai tanár mondta ³⁾ a híres leletről. Müller mindenek előtt kiemeli, hogy a bécsi emlék sem nem ráolvasás, sem nem áldás, s így már az is föltűnő, hogy ezt a hasonló tárgyú modern dalokra emlékeztető terméket miért is jegyezték föl, míg az igazi pogány jellegű ráolvasások vagy áldások följegyzését teljesen igazolja azoknak (ha többé-kévesbbé lényegesen módosított alakban is) érvényben maradása még a keresztyén korszakban (részben mai napig) is. Kétessé teszi az emlék valódiságát az is, hogy kézírata nem egy nyilvános könyvtár birtoka, hanem magántulajdon, úgy hogy a kérdéses szironylemez eredete már eleve is gyanúsak kell hogy feltűnjék. Hozzájárul a kéziratban előforduló héber betűk és szók sajátos szerepe, — még nem is tekintve egy kiváló sémi philologusnak Müller idézte véleményét, hogy e héber írás bajosan régi, mivel a magánhangzók a sorok fölött meg vannak jelölve, még pedig nem úgy, mint ez régebben, első sorban csak keleti kéziratokban szokás volt. De a német írás is gyanús; igaz, hogy általános jellemében eléggé emlékeztet a IX–X. századi írásra; de az *n*, *m* és *z* betűk feltűnően elütők. Végre gyanús az emlék nyelve is. Már az is meglepő, hogy a több versre terjedő dalban egyetlen új szó sem található, hanem csupa oly szavak, melyek az ónémet szótárakból már ismeretesek, tehát ezekből származhatnak is, és még ezek is majd mind ép azokban az alakokban, melyekben más emlékekből ismeretesek. *Aska* (die Esche, kőrisfa) ebben az értelemben 'lándzsa' csak a Hildebrand-dalban fordul elő és alig képzelhető, hogy ily gyermekes verselésben ez értelemben használtatott volna. Még gyanúsabb a *herra hurt* folkiáltás, főleg mivel *hurt* a XII. század előtt nem ismeretes és valószínűen Franciaországból került német földre. *Einouga* képtelenség *Einougo* helyett, ez a kifejezés

¹⁾ Ez kéziratban megküldte volt neki az emléket.

²⁾ *Die Götterwelt der deutschen und nordischen Völker.* Berlin, 1860, 75. l.

³⁾ *Götting. Gelehrte Anzeigen*, 1860, p. 201–211.

plumun plobun rotiu pedig teljesen lehetetlen, mert lehetetlen egyazon főnév mellett egyszerre egy-egy melléknévnek valamely erős és valamely gyenge flexiójú alakja. Általában megfoghatatlan az alakokban a legkülönbözőbb nyelvjárások sajátosságainak összekeverése.¹⁾ *Zanfana* is valószínűen hamisan van következtetve a Tacitus említette *Tanfana*-ból, mert a helyes alak valószínűen *Danfana* volna. A többi felsorolt istennők is alig ismeretesek, még neveik sem biztosak, az első (*Triwa*, a hűség) pedig valószínűen nem is volt soha istennő, hanem csupán egy elvont fogalomnak költői megszemélyesítése. Ez érvek alapján, melyek már az összes lényeges mozzanatokra kiterjednek, Müller arra a következtetésre jut, hogy ez az emlék nem egyéb, mint a legújabb korból származó csinálmány (*ein Machwerk der neuesten Zeit*).

Ugyanez eredményre jutott, függetlenül Müller cikkétől és részben ugyanazon érvek alapján, Grohmann József Virgil prágai tauár, ki egy önállóan megjelent tanulmányban²⁾ behatóan fejtegette, hogy a bécsi bölcsődal «kétségtelenül hamisítás».

E nézetek ellenében Grimm Jakab továbbra is föntartotta az emlék valódiságába fektetett hitét, sőt 1863. július 13-án értesítette Pfeiffer Ferenczet, hogy ez emlékről legközelebb bővebben szándékozik szólni. De a mester még ez év szeptember 20-án meghalt és hátrahagyott irataiban nem találtak egy szót is, mely a bécsi bölcsődalra vonatkozott volna. Grimm helyébe most Pfeiffer Ferencz lépett, ki az emlék ellen fölhozott érveket beható és nagy tudományon alapuló önálló tanulmányban³⁾ megczáfolni törekedett. De fejtegetései nem némították el az ellentábot, mely voltaképp csak most lépett föl a tudomány egész készletével a Zappert lelete ellen: Hofmann Konrád,⁴⁾ Jaffé Fülöp⁵⁾ és újra Müller Vilmos⁶⁾ oly súlyos érveket hoztak fel a sokat vitatott dal valódisága ellen, hogy ezóta nem akadt többé szakférfiú, ki védelmére kelt volna.

Lássuk ez érveket tárgyi szempontok szerint.

1. Gyanús volt mindennek előtt a *kézirat provenienciája*. E gya-

¹⁾ E nyelvi szempontból behatóan és igen kedvezőtlenül bírálta az emléket Kelle János, *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1860, 6. szám, a ki azonban az emlék valódiságában nem látszott kételkedni.

²⁾ *Ueber die Echtheit des althochdeutschen Schlummerliedes*, Prag, 1861 46 l.

³⁾ *Forschung und Kritik auf dem Gebiete des deutschen Alterthums*. Sitzungsberichte, Wien 1866. LII. köt. p. 43—86.

⁴⁾ *Sitzungsberichte der bayr. Akademie*, München 1866, II. köt. p. 103.

⁵⁾ *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, XIII. p. 496—501.

⁶⁾ *Götting. Gelehrte Anzeigen* 1867, p. 1057—1070.

nút Pfeiffer F. úgy a fölfedezőre mint a kéziratra vonatkozólag alaptalannak törekedett föltüntetni. Zappert György 1806. december 7-én született Ó-Budán és meghalt, még mielőtt a fölfedezése ellen emelt vádak fölhangzottak, 1859. november 22. Bécsben. Mint jó módú izraelita szülők egyetlen gyermeke kitünő nevelésben részesült. A gymnasiumot Pesten végezte, mire Bécsbe ment, hol az egyetem orvosi karába beiratkozott. De miután 1829-ben a róm. kath. egyházba átlépett volt, theologiai tanulmányokat folytatott, melyeket azonban már két év múlva, mivel súlyos betegségben majdnem teljesen elvesztette hallását, kénytelen volt félbe szakítani. Ezóta, egészen haláláig, kizárólag tudós tanulmányainak s dolgozatainak élt, melyeknek főtárgya a középkor művelődéstörténete volt. Rendkívül sokat és sokfélét olvasott s főképp ritka, mások által nem igen használt forrásmunkákból gyűjtött gazdag, de igen heterogén művelődéstörténeti anyagot, melyet többnyire a bécsi Akadémia kiadványai közt megjelent dolgozataiban inkább fölhalmozott, semhogy valóban földolgozta volna. Értekezéseiben sok az értékes vagy érdekes adat, de Zappert maga nem igen tudta nagy fáradtsággal gyűjtött anyagát értékesíteni, úgy hogy dolgozatai rendszerint eredménytelenek maradtak. Az 1435 ben írt kézirat, melynek kötéséből a bölcsődalt vette, az V. Albrecht osztrák herczegnek ajánlott «Buch der Erkenntniss» cz., épen nem ritka munkát tartalmazza és egy bécsi kolostor könyvtárából jutott birtokába. Zappert becsületességében és megbízhatóságában a bécsi tudósok, kik őt személyesen ismerték, nem kételkedtek; azért a kéziratra vonatkozó állításait is hiteleseknek vették, sőt a kéziratot magát is valódinak tekintették. Pedig a bölcsődaldnak úgy egész jelleme, mint nyelve, verselése és mythologiai anyaga rendkívül kétséges jellemű.

2. E dalt egy X. századi keresztyén anya (vagy dajka) énekelte volna gyermekének bölcsője mellett. Képzeltető-e ez? Valószínű-e, lehetséges-e, hogy e korban, midőn a keresztyén vallás déli Németországban már teljesen átment volt a nép vérébe, egy ily föltűnően pogány jellegű dal életben maradt legyen? hogy egy keresztyén nő ilyen dallal elaltassa gyermekét? Nem is tekintve azt, hogy a germán népeknél a régi időkbel egészen a jelenkorig ismeretes, nagy számmal fönmaradt bölcsődalok egészen más jellegűek, — sokkal egyszerűebbek, naivabbak, gyermekiesebbek, — oly dal, melyben őt pogány istenség szerepel, a X. században nem élhetett többé a nép ajkán. És nem kevésbbé hihetetlen a dal följegyzése. Egy zsidó tudós, Zappert fölfogása szerint, annyira érdeklődött a germán régiség iránt, hogy e dalt följegyezte, még pedig egy héber kéziratra, héber önhangzókkal! És vajon miért? A felelet valóságos komikum: hogy keresztyén theologusok e szöveg alapján a héber nyelvet megtanulják! Keresztyén

theologusok tanuljanak egy pogány gyermekdalból héberül! Képzeltető-e ez? lehetséges-e ez?

3. A dalnak nyelve és verselése helytelen, mythologiai anyaga rendkívül gyanús. A bölcsődal nyelvezetét behatóan tárgyalták Müller és Kelle, és kimutatták, hogy azt egy felszínesen jártas modern ember a rendelkezésére álló ónémet szövegekből és nyelvtanokból nagyon ügyetlenül gyártotta. Pfeiffer persze a modern philologiai kritika eszközeivel helyreütötte a szöveg nyelvezetét; de ez eljárás ellen méltán emeltek óvást a szakférfiak. Hiszen a ki kitűnően jártas az ónémet nyelvben, az maga is képes kifogástalan ónémet szöveget alkotni, — de következik-e ebből, hogy ez az ónémet szöveg eredeti, valódi legyen? Hiszen Hofmann (id. h.) helyreütötte — persze inkább tréfából, «metrikai stilgyakorlatképen» — a dalnak hamis verselését, főképp az egészen hibásan keresztül vitt alliteratiót is; — de valódi vagy eredeti most már a szöveg? Van elég emlék a német ókorból, melyben két nyelvjárás keverve van. Az ilyen «keverés», — melynek legjellemzőbb példája a Hildebrand-dal — mindig onnan származik, hogy az illető emlék és a későbbi másoló más-más nyelvjárásuak voltak. De a bölcsődalban másképp áll a dolog. Itt nemcsak különböző (három vagy négy!) nyelvjárások alakjai vannak egészen megfoghatatlan módon összekeverve, de vannak oly grammatikai sajátságok is, melyek semmiféle nyelvjárásból nem származnak, melyek vastag hibák minden nyelvjárás grammatikája ellen. És akad a német régi irodalomban akárhány nyelvemlék, melyben az alliteratio nem egészen helyes; de itt aztán az illető költemény értelme rögtön elárulja, hogy a szöveg hol és mely okokból van elrontva. A bölcsődalban ennek semmi nyoma; hisz itt a szöveg értelme oly kifogástalan, sőt az egész szöveg oly feltűnően könnyen érthető, hogy e szempontból párja sincs az egész régi irodalomban.

4. Még kétségesebb és gyanusabb a bölcsődal *mythologiai anyaga*, a mit főképp Grohmann igen helyesen kimutatott. Triwa kétségtelenül sohasem volt istennő, hanem legfeljebb költői személyesítés, a «Hűség», s mint ilyen is csupán műköltőknél tételezhető fel. Ez alak (?) soha sem lehetett népszerű, még kevésbé népies, annyira népies, hogy egy bölcsődalban szerepelhetett volna. Hisz a középkori nemzeti epikának leggyakoribb és legerősebben hangsúlyozott eszméje ép a hűség, — de megszemélyesítésének sehol semmi nyoma. Hogy Ostara volt-e és vajon milyen istennő, erre nézve eltérhetnek a vélemények — egyesegyedül Beda (*De temporum ratione* c. 13) említi ez istennő nevét az angolszászoknál, — de az bizonyos, hogy e név a X. században már nem többé egy pogány istenséget, hanem a keresztyének legszentebb ünnepét (húsvétet) jelentette. Heráról keveset tudunk, még kevesebbet Tanfa-

náról, de az elsőről csak annyit mond dalunk, hogy virágokat hoz, a mit minden germán és nem-germán istennőről bátran állíthatni, a másíknak szereplése ellenben rendkívül gyanús. A bölcsődalban Zanfana a neve, Tacitusnál Tanfana, — ez nem vág össze: a német hangtörvények szerint csak Danfana lehetséges. Honnan vette Zappert a Zanfana alakot? Kétségtelenül Wöste Frigyesnek egy czikéből,¹⁾ melyben az istennő neve egy alnémet *zampān* igével (a. m. köszálni) van kapcsolatba hozva. Ennek az etymológiának semmi tudományos alapja,²⁾ — de a bölcsődal gyártóját félrevezette. Végre Einougo — mert csak ez az alak lehetséges, — kiben a kiadó Wuotan «elfátyolozását» akarja fölsímetetni. Wuotan igen népszerű isten volt, annyira népszerű, hogy sok szólásban és tulajdonnévben máig életben maradt (ha sokszor igen elferdített alakban is); az is tény, hogy egyszeműsége egyik legjellemzőbb tulajdonsága;³⁾ — de ez az «elfátyolozás» igen modern ízű, melynek a régiségben sehol sincsen nyoma. Hozzájárul, hogy e kifejezés «Wodan küldi lándzsáit», mely az északi költészetben elég gyakori, mindig azt jelenti: «Wodan a halált küldi», s így a bölcsődalnak fölfogása, mely szerint Wodan az ő lándzsáit játékszerűl hozza, rendkívül gyanús.

5. Mind e belső momentumok igen fontosak, de végre is, ha a kézirat eredeti és valódi, bármily döntők, mégis alaptalanok. Azért helyesen mondta már a Literar. Centralblatt bírálója (1862, 5. sz.) Grohmann könyvéről, hogy érvei döntőknek volnának tekintendők, ha kiváló szakemberek nem mondanák a kéziratot valódinak. E kételyt is végleg eloszlatta Jaffé, a palæographiának egyik legnagyobb mestere, a ki⁴⁾ bebizonyította, hogy a kézirat maga is modern csinálmány. Nem tekintve a fönt már érintett gyanús indokokat (a héber betűket), a kéziron mutatkozó pecsétek és foltok mind az írás alatt vannak — a hamisító tehát előbb præparálta a pergamentet s csak azután írta reá az ónémet szöveget, — és a szironyon enyvnek vagy más

¹⁾ *Zeitschrift für deutsche Mythologie*. I, 385.

²⁾ Elfogadhatóbb etymológiát kísért meg Hofmann Konrád (id. h.). Szerinte Tanfana = Tam + fana, melynek szanszkrit *Dampānā felelne meg. (Ez a Dampānā nincsen meg a szanszkritban, de igen is a teljesen azonos értelmű Dampatis.) Dampānā = Tanfana a. m. a ház ura v. asszonya, úr *vagy* úrnő, a dualisban: úr és úrnő. — U. itt kifejti Hofmann, hogy a szintén Tacitusnál szereplő Nerthus istennő neve a. m. szanszkrit nrtūs = föld.

³⁾ V. ö. pl. Saxo Grammaticusnál (idézte Grohmann p. 27.): *Et nunc ubi sit, qui vulgo dicitur Othin, armipotens, uno semper contentus ocello?*

⁴⁾ *Zeitschrift für deutsches Alterthum* XIII, 1867, 496. 1.

ragasztó szernek legkisebb nyoma sincsen, tehát kötésnek sohasem tette alkatrészét.

Ezzel az ügy végleg el van intézve és a nagy föltünést keltett «lelet» végleg letűnt a napirendről.

HEINRICH GUSZTÁV.

BARÓTI SZABÓ DÁVID LESZÁRMAZÁSA.

A klasszikai triász mindegyik tagja megtalálta már a maga monografusát. Révai Miklósnak, a háromság legnagyobbikának, már két nagyobbszabású életrajza forog közkézen; Rájnistról ez évben jelent meg egy önálló kötet, Barótiról pedig két évvel ezelőtt egy szintén nagyobb fajta tanulmány. Legjobb életrajzokat Révai, leggyöngébbet Rájniis kapott. Barótiét *Horráth Balázs* kassai tanár, prémontréi kanonok, írta meg és adta ki a kassai főgymnasium 1887/8. évi értesítőjében. A 95 lapra terjedő tanulmányhoz mellékelve van a költőnek 61 darab eddig kiadatlan verse is. A jó székely poétának e nagyszámú maradványai már magukban is felkeltenék az irodalomtörténet barátainak érdeklődését, de a monografia is teljesen méltó a figyelemre. Barótinak ez a legbővebb s legkimerítőbb életrajza eddig, ügyesen van írva, lelkiismeretes szorgalom, az irodalomtörténetben otthoniasság, hőisével szemben elfogulatlanság jellemzi, s noha a szerző felfogása az általános természetű szakaszokban nem mutat sem elég mélységet, sem elég önállóságot, irodalomtörténeti látóköre korlátozott, eszthetikai ítéletei pedig színtelenek: mindazáltal nem tagadhatjuk meg tőle a jó történelmi érzéket, mely a tények tisztázásában s előadásában egyaránt jeleskedik. Ez életrajz csakugyan történeti oldaláról a legértékesebb. Össze gyűjti s megrostálja a Barótira vonatkozó adatokat, melyeknek a szerző egyenkint utána járt; ért ahhoz is, hogy Baróti élete folyását környezetestül rajzolja meg s így azon képnek, melyet hősről írt, bizonyos mélységet tud adni, a mi nem minden kezdő írónak sikerül. Hőset nem elszigetelten mutatja be, hanem a kölcsönhatások azon szálaival együtt, melyek kortársaival összefűzték; úgy hogy a múlt század irodalmi küzdelmeinek azon szakaszáról, melynek központjába Baróti esik, eleven képet kapunk. Stílusa folyékony és diskkrét, mely csak néhol csap amaz áradozásba, mely az egyházi rend fiatal íróit jellemzi. A szerzőnek monografikus dolgozásra kétségtelen hivatása van, részletkérdések tisztázásában igen szerencsés, s bizonynyal jól tenné, ha munkásságát hasonló irányban folytatná.

Midőn ezek megemlékezésével fel akarom hívni e józan és derék tanulmányra philologusaink figyelmét: közelebbről a munka egy vitás pontjához kívánok némi kiegészítő adalékkal járólni.

Szerzőnk jó szokás szerint lehetőleg minden adatnak maga nézett utána s egybekötött Baróti Szabó Dávid családfáját sem vette át egyszerűen a régibb életíróktól, hanem közvetlen Barótról, az ottani plébánia anyakönyvéből s az ott élő családtagoktól szerezte be idevonatkozó adatait. Minthogy az előző családfák kritikájával és saját kutatásainak eredményével több lapot elfoglal, úgy látszik, sokat adott a szerző e kérdés vizsgálatára; mindazáltal nyomozásainak eredménye csak annyiban végleges, hogy a kiderített adatok, a meddig érnek, kétségtelenül hitelesek, de visszamenőleg még kiegészítésre szorúlnak.

Baróti Szabó Dávid leszármazására nézve többféle változat követei magának az érvényességet.

a) *Nagy Ivánnál* (*Magyarország családjaiban*) a családfele hegyében István, tancsi ref. prédikátor, Apafi Mihály udvari papja áll, a ki 1673 november 20-án kapta a nemesi levelet; egyik fia volt András, ennek ismét fia Mátyás, megint ezé Dávid (1739—1819) a költő, s János, kitől a mostanig élő Baróthyak származnak.

Ezt a genealogiát Horváth Balázs több okból kifogásolja. Nagy Iván, Baróthy Sándor most is élő nagyváradi ügyvéd atyjától, Páltól kapta adatait. Azonban szerzőnk B. Sándor szívességéből újra átvizsgálhatván a család birtokában levő okiratokat, a leszármaztatást általában, a család egyéb tagjaira nézve, helyesnek vallja ugyan a tancsi prédikátortól kezdve egészen napjainkig, de egyúttal arra a felfedezésre jut, hogy a családi okiratok sárgult levelei a költő Baróthyról mélyen hallgatnak, sőt maga az ügyvéd Baróthy is őszintén bevallja, hogy a családi irományokban sehol Dávidnak, a költőnek neve elő nem fordul. Az okiratok tanuságának e szembeötlő hiányát némely családi szóhagyományok igyekeznek kipótolni, jelesül főlemlíti szerzőnk a család nesztorát és tisztességes matrónáját, kik azt állítják, hogy atyjuktól, ki Dávidnak kortársa volt, sokszor hallották a költő nevét, mint a család tagját, emlegetni. E jóhiszemű vélemény keletkezésére szerzőnk szerint az adhatott okot, hogy a szintén baróti származású költőt jól esett a rokonság díszéül tekinteni. A kérdéses családfele ellen egyenesen kizáró okok is szólanak. 1776-ban ugyanis az az István, ki Nagy Iván táblázatában Dávidunk öccsének fia gyanánt szerepel, nemességet nem baróti, hanem csik-szent-tamási aggokkal bizonyítatta; ugyanakkor ez aggok azt vallják, hogy ez az István azelőtt valami 30 évvel (tehát 1746 körül) Magyarországra jött tanulás végett. Hogyan lehetett ennek Dávid, kiről biztosan tudjuk, hogy 1739-ben született, nagybátyja, még pedig atyjánál idősebb nagybátyja? Azonkívül ez aggok ismerik a

család minden tagját és körülményeit, de épen Dávidot nem említik sehol, az egyházi állású családtagok közt sem. Alább látni fogjuk, hogy e czáfoló adatokon kívül Horváthnak positiv bizonyítékai is vannak arra nézve, hogy Barótnak más apáktól származott mint a bihari Baróthyak s e származási alibi alapján teljesen magunkévá tehetjük szerzőnk azon nézetét, mely szerint a Nagy Iván-féle táblázatba, mely a biharmegyei Baróthyakat illeti, csak a családi ambíció interpolálta Dávidot.

b) *Oláh Béla* a Figyelő XV. kötetében — Nagy Iván adatait nem is említve föl — másokat nevez meg költőnk ősei gyanánt. Baróti szüleinek nevét nem ismeri ugyan, de annyit tud, hogy a gyulafehérvári levéltárban található okiratok a család nemességéről tanúskodnak. Költőnk családjáról 1614. aug. 29-én történik először említés, a mikor Bethlen Gábor Szabó Bálintnak elbocsátó levelet ad. 1615. febr. 14-én azt bizonyítják, hogy Szabó Bálint nemes ember. 1635-ben Rákóczi György alatt szintén említették, hogy ez a Bálint, az András fia, a nemesek közé iratott. 1716-ban Baróti Jánosról van szó; kije volt ez Barótnak, nem bizonyos. Ez a János 1741-ben már nem élt, mert fiáról, Józsefről lévén szó, az említett jegyzék így nevezi meg: filius quondam Joannis.

Horváth Balázs ezt a genealogiát sem fogadja el, mert nem tudjuk — úgymond — miből következteti Oláh Béla, hogy e levéltári adatok költőnk családjára vonatkoznak; Csíkbán sok a nemes Szabó, de Baróton is még jelenleg is több ilyen nevű család virágzik. — Megjegyzésünk erre az, hogy valamint Oláh nem bizonyított, úgy Horváth sem czáfolt valójában.

c) A Margittán lakó Baróthy-család is «reformált vallása s világos családfája daczára, a szóhagyomány alapján szintén rokonságot sző jezsuita költőnkkel». Jól jegyzi meg erre Horváth B., hogy e család már csak azért sem jöhet számba, mert törzse soha sem nevezi magát *Szabónak*; költőnk pedig a *baróthi* jelzőt sohasem nemesi előnév gyanánt használja, csak az «erdélyi»-vel együtt származási helyét jelzi vele. (Pl. az *Új mértékre vett külömb versek* címlapján is: «esztergammegyebéli pap, erdélyi, baróthi Szabó Dávid.»)

d) A negyedik genealogiai táblázatot maga *Horváth B.* állítja össze újonnan fölfedezett nyomok után. Él ugyanis Baróton egy becsületes székelj földműves, Szabó Bernárd, ki családi ereklyeként féltékenyen őriz egy fakó, foszladozó iratot, mely a jó székelj poéta családjáról új dolgokat beszél. Ez írás szerint élt hajdanában Sepsiben egy Mihácz Miklós nevű királybíró, kinek Illyefalván, Uzonban és Al-Doboljban «sok birodalma» volt. Ennek fiúleányát, Katát feleségül vette Török István, miklósvárszéki királybíró; e házasságból három leány született,

kik közül a középsőt a beregszászi származású Szabó János vette feleségül. Ez a Szabó János a Dávid nagyapja. A családfát Horváth amaz irat nyomán így állítja össze.

Török István (királybíró) Mihácz Kata.			
Erzsébet Sós Kelemen.	Judith beregsszászi Szabó János.	Zsuska Debreczeni Szabó András.	
Dávid minorita.	János.	György Beke Erzsébet.	Anna Béres Ferencz.
Dávid a költő.	János Incze Klára.	József.	György.

És így tovább, a Jánostól származó, maig is élő Bernárdig. — A kézirat Józsefnek, Bernárd atyjának kezeírása s kivonatos másolat «az egész után», mely az 1834-iki tűzvészben a család nemes levelével, ősi fészkeivel, költőnk «minden irományaival, kisebb s nagyobb alakú arczképeivel együtt» megsemmisült. — Horváth e kéziratot teljesen hitelesnek ismeri el, a mi mellett legerősebb bizonyítékul arra hivatkozik, hogy a baróti plébánia anyakönyvei a közölt családfa hitelességét költőnk személyétől kezdve kétségen kívül helyezik. Messzebb a matrikulák nem bizonyítanak, mert nagyon hiányosak s részben olvashatatlanok.

Ennyire haladt Horváth Balázs. Elég tetszetős az eredmény, de nem olyan, hogy újabb megerősítéseket vagy kiegészítéseket el ne bírja. Már pedig van még egy *ötödik leszármazási tábla is, mely szintén közkezen forog*, azonban szerzőnk figyelmét kikerülte.

e) Orbán Balázs, *A Székelyföld leírásának* I. kötetében a 214. lapon, a 20. jegyzetben költőnkre vonatkozólag ezt írja: «Atyja Szabó György, anyja Beke Erzsébet [tehát ugyanazok, a kik Horváth Balásznál; a mit Oláh Béla ismeretlennek jelzett, azt Orbán B. 1868-ban már kinyomatta], kik a most [1868-ban] 55. számú telken laktak, a ház azonban, melyben Szabó Dávid született, elégvén, nincsen meg. Hogy a Szabó-család nemes, kitetszik a kétséges nemeselek kutatására, a mult százal végen kiküldött productionale forumok (főkörmányszéki levéltár 118 ^{40/172} szám alatti) munkálatából, hol a baróthi Szabó családot érdeklőleg hivatkozas van Bethlen Gábornak egy 1614-ben august. 29-én kiadott passualisára, melyben a Skenderbéget kísért Szabó Dávid baróthi nemest szabadon bocsátani rendeli; továbbá ugyancsak Bethlen Gábornak a prázsmári táborból 1616. febr. 24-én kiadott, baróthi Szabó Bálint nemes jószágá osztályára vonatkozó rendeletére s azért baróthi Szabó József a fegyverfeladásakor is mint valódi nemes mentesítettett, s a commissio által is a kétségtelen nemeselek közé iktattatott. A leszármaztatás tehát ez: Szabó Bálint, János, András, Gergely, János, György és Dávid.»

Ez összeállítás világosságot áraszt az egész kérdésre. Megerősíti egyrészt a Szabó Bernárd baróti földműves birtokában levő irat (d)' tartalmát Dávidtól felfelé, a hol már az anyakönyvek nem támogatják, másrészt pedig folytatják a genealogiát s összekapcsolják a Horváth Balázs-féle családfát az Oláh Béláéval (b). A leszármazás ez:

Oláhnál: András, Bálint	---	---	---	János, (József)
(1614, 15, 35)				(1716) 1741
Horváthnál: ---	---	---	---	János, György, Dávid
Orbánál: ---	Bálint, János, András, Gergely,	János, György, Dávid.		

Látni való, hogy mind az Oláh házagos —, mind a Horváth csonka sorozata egész alkalmasan elhelyezhető az Orbán B. összefüggő sorozatán. Az az 1716-ból említett és 1741-ben már nem élt János tehát, a kiről Oláh Béla azt írja: «kije volt ez Barótinknak, nem bizonyos» — bizonyosan nagyatyja volt. Ennek fia József pedig (1741) megvan a Horváth B. táblázatán is, mint költőnk nagybátyja. Az Oláh-féle leszármazást tehát nem rekeszti ki a Horváth-féle.

Az Orbán Balázstól és Oláh Bélától egyezően említett okiratokat e sorok írója kereste az országos levéltárban azon szám alatt, mely alatt Orbán idézi őket, de nem tudták előadni. Mindazáltal az Orbán közlését hitelesnek kell tartanunk, mert egy részét Oláh Bélának, más részét Horváth Balásznak utólagos és Orbán adatairól semmiféle tudomással nem bíró kutatásai a legnagyobb pontossággal igazolják. A dolog bizonynyal úgy áll, hogy Orbánnak sikerült a legkimerítőbb tudósítást szerezní ez ügyben s így viszont az ő közlése is megerősíti mind az Oláhét mind a Horváthét. Az az eltérés, hogy a Szabó Bernárd földműves birtokában levő irat Dávidunk nagyapját, Jánost, felsőmagyarországi, beregszászi származásúnak állítja, míg Orbán és Oláh adatai szerint e Jánosnak még ötödizigleni ősei is székely nemesek voltak, — jelentéktelen különbség s kimagyarázható a sok kézen átment és emlékezet után másolt családi irományba becsúszott valamely tévedésből.

A kérdésnek egyébként nincs nagyobb irodalomtörténeti jelentősége. Inkább kegyeletből tárgyaljuk itt a jó székely poéta iránt, ki egy-egy tanszékén előde volt mind életírójának, mind e sorok közlőjének.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

MEGJEGYZÉSEK KISFALUDY K. MOHÁCSÁNAK GÖRÖG FORDÍTÁSÁRA.

Közlönyünk novemberi füzetében Kassai Gusztávtól Kisfaludy K. Mohácsának görög fordítása olvasható. Kezdetben érdeklődéssel, majd növekedő megütközéssel, végre elégedetlenséggel mentem végig rajta.

S annyi észrevétel s megjegyzés torlódott össze lassan tollam hegyére, hogy szükségesnek láttam egybefoglalni őket s e folyóirat hasábjain közölni, hogy felvessem vele a kérdést, érdemes-e annyi fáradsággal összepörölyözött fordítást oly szakközönségnek tálni fel, melynek izlése a halhatatlan Homeros s a nagynevű elegikusok nyelvén nemesedett meg, kerekedett ki?

Mi fordíthatunk valamit új-görög vagy ó-görög nyelvre. Mindkét esetben a fordító ura legyen e nyelveknek. K. úr új-görögre nem fordította a Mohácsot, — elég azt egyszerűen constatalni. Tehát ó-görögre, — az ó-görög nyelv phraseológiája, grammatikája szerint. Azaz azzal a czélzattal, hogy e költemény egy — mondjuk — Kr. sz. előtt élt s most föltámadó görög emberre is azt a hatást tegye, hogy ez görögizű, elegikus költemény.

Nem bántjuk ez esetben a fordítás hűségének szerfelett kényes kérdését. Úgy tekintjük a költeményt, a mint van, szókincsét, verselését, a többi számunkra tökéletesen közömbös.

A görögöknek minden költői műfajra megvolt a maguk, idők folyamán jobban-jobban kidomborodott nyelvjárásuk, melynek hagyományozott törvényei korlátain túl csak ritka esetekben csaponghatott a költői nyelv. Állott pedig az legfőképen azon műfajokra, melyek a daktylikus versnemet választották kifejező eszközükül. A Homerostól egyenesen kölcsönzött formák mellé csakis ismét homerosi mintázatú formák sorakozhattak. Így nyomódott a kis terjedelmű műfajokra, mint pld. elegiára, epigrammára is a két nagy eposz keverék színezete. Tudja ezt mind K. úr is.

Mégis gondosan került mindent, mi ezen epikus dialektusra valana, ámbár keverék phraseológiájú az ó görög nyelve is, hiszen későbbkori kifejezések mellett a csak prózában előforduló szavak is megférnek sophoklesi reminiscenciák társaságában. Mert még ha választhatott is epikus és nem epikus forma között, az utóbbinak adott előnyt, mint e sorban például:

Αἰρόμενος κόρακος πτέρυγι λυγρὸς ἔπτη ὤλεθρος

hol az ἔπτη helyett határozottan ἐπετάσσας-t kellett volna írnia a homerosi λυγρὸς ὤλεθρος mellett. Nem ír δηῖτα-t δαῖτα helyett, pedig bátran háromszótagúnak alkalmazhatta volna, mint Homerosnál I 347, 774, II 301, Σ 13, Moschos Meg. 109. versében. (L. *Ludwich*: Beiträge zur Kritik des Nonnos von Panopolis. Königsberg 1873.) Használ egy ἔπιπτον aor.-t, mely Hom.-nál nem fordul elő s θοορίῳ ἐν δόρατι-t ír, hol minden nehézség nélkül θοόρῳ ἐν δόρατι-t írhatott volna az epikus módjára. Ő εὔδουσι ὕπνον-t inkább ír Sophokles (Oed. R. 65) mintájára, mint Homeros szerint εὔδουσι ὕπνον-t. A kérdő τίς genitivusát

τοῦ-t használja (52. s.), mi nem költői, holott τέο vagy τῆς szintúgy helyet nyert volna a versben. Az attikai αὐθις-t használja, pedig mi könnyű lett volna αὐτίς-sal helyettesíteni. Az 53. sorban az ὀξύτονος melléknevet oly értelemben alkalmazza, mely csak Sophoklesnél fordul elő. Viszont a tösgyökeresen epikus δῖν alkalmazásától nem riad vissza. Találni-e ebben valami elvet és ratiót?

De hadd soroljuk fel még fordításának azon elemeit, melyek rendkívül idegenszerűen hatnak reánk. A 45. sorban összevont ῥῥεοι-t, egy sorral tovább στερρῶς-t alkalmazott, holott ῥῥεοι-t, illetőleg στερρῶς-t vártunk volna. A tragikusokra emlékeztet három sorral alább ἄκροψοι (= dísztelen), — a 23. sorban ἄλλως azon értelemben használva, hogy «hasztalan». A 27. versben τὰ πρόσω abban az értelemben «messze», «távol» nem epikus, μετέωρ' helyett μετήροα-t szerettünk volna alkalmazva látni. A 43. sorban βοῶ-val fordítja a «sirat» szót, mi szintén tragikusoknál fordul elő. A görög prózából kölcsönzött kifejezések a 18. sorban ἀφροδίσια, a 27.-ben ὀμνυγλώδη, — míg a 78.-ban előforduló αὐθαδίζομαι gyanúba fogott variáns lectió Platónál, egyébként nem fordul elő. Az 58. versben használt ἀναξάνω csak későbbi íróknál, a 66. sorban levő ἔμπηρον Herodotostól fogva és különösen az új-iónoknál olvasható.

Mindezek mellett nem görögös fordulatokkal és szerkezettel is találkozunk, minők pld. vs. 25: ἐνὸς φύλλον γ' ὀποφαίνει, vs. 45: ἡ τοσάκις σοβαρῶς ἀνέμοις ἀντέστη (melyet mediumban kellett volna alkalmazni), valamint vs. 49: ὦδε κατέσβησαν (hol szintén csakis a medialis alaknak volna értelme). Nem görögös a kérdő τοῦ névmásnak mint birtokosnak a birtok után való tétele (vs. 52), az ilyenek: ἡ πικρὸν ὦδ' ἀποθνῄσκειν (ἀποθανεῖν helyett), vagy χῶρος ἔχων μνήμην λύπησ, érthetetlenek végre: ἀκτίς νῆμα καλύπτει ἀτμῶδες | ὥσπερ κρύπτουσα πρὸς βλέφαρ' ἡμέτερα, majd ἀντήρεισεν | ἵππῳ χαλκοβαρεῖ δουμένῳ γε βάρυς, érthetetlen a γς-nek használata nem egyszer, ha csak nem földő particula szerepében.

Azt gondolhatnók, hogy a fordító ennyi eszköz alkalmazása után legalább tűrhető distichonokat faragott össze. De a milyen vegyes elemű és tarka színezetű volt költői nyelve, oly kínosan összekalapáltak verssorai is. Felkerül az attikai correptió, a mikor csak szükség van reá, az egyszerű poetica licentia titulására.

Vs. 1. ἔρῳδρῶν; 3., 53. és 87. λυῖρῶς; 4. προῆτρῆψῆ; 6. és 86. πατρῖδος, 14. νεκρῶν; 17. ἀμυῶζοντες; 18. ἀφροδίσι; 27. τὰ πρόσω;

ὁμιλῶδῃ, 40. μακρᾶν; 41. καὶ ἀντρέχει; τεινεῶτα; 47. τεθνέας; 49. βόθροισι βρωῶδεσιν; 56. ὡς τᾷ βροτῶν; 59. ἄτρωδες; 67. πικρὸν; ἄποθνήσκειν; 69. βῆραθρον; 74. δὲ τραῦμ; 80. ἔκρυσεν. Ott van únos úntalan a *krasis* is: 7. τὰρχιερέως; 10. κᾶπιτνον; 22. χαῖματι; 34. κοῦδὲ γε; 41. κἀνατρέχει; 43. καὐτῇ; 50. κὰς ἐς τῶνόματ; 63. κοῦδεις; 70. τῶστῆα; 78. καθῆαδιζομένου. Van példa a *synizesis*re is: 7. τὰρχιερέως; 17. ἡρίῳ; 19. εὐφροῆς; 33. εὐκλεοῦς; 77. ὕβρεως; 83. ἀγλῶς, s mégis az 52. sorban ὅστᾱ, mely teljesen attikai forma, a 70. sorban előforduló τῶστῆα mellett! Nem csekély lapsusok a 18. sorban levő ἄρτι, a 43. sorban levő μέγρι végiótájának merész elidálása. Az 59. sorban levő ἔσπερος-ban viszont inkább a néha kétvégű ἐσπέριος melléknév iótájának syncopéját akarom látni, mintsem feltételezni, hogy fordító úr ne tudta volna, hogy egy oly rendkívül közönséges szó, minő ἔσπερος (az este), nem lehet egyúttal adiectivum is.

Lássuk ezek után a hexameterek metszeteit:

vs. 7: Τόμορι | σ' ἔδρανα | τὰρχιε|ρέως τι λέ|λοιπας ἄ|θικτα
 vs. 15: Ὡ πόσοι | ἤθεοι | οἷς πολ|λαί γε παρ' | ἐλπίδες | ἦσαν
 vs. 23: Ἐν δ' ὁδῷ | ἔστηκ' | ἄλλως | σὺν στεφά|νω φίλῃ | αὐτῶν
 vs. 59: Ἐνθάπερ | ἔσπερος | ἀκτίς | νῆμα κα|λύπτει ἀ|τρωδες
 vs. 71: Ὡ τὰδε | πάντ' ὕπα|γωγῇ | καὶ ψθονος | ἔρξε κά|κιστος.
 vs. 79: Παρθένοι | ἐξεμα|ρᾶνθη|σαν λέχρε: | ὦ πόσαι | αὐτοῦ.

Ilyen versek Tzetzésnél szoktak előfordúlni. *Hilberg*: Das Princip der Silbenwägung und die daraus entspringenden Gesetze der Endsilben in der gr. Poesie (Wien 1879) cz. munkájában az ilyen verseket a «Stümperhafte Verse» lajstromába iktatja.

Tehát minő értelme van az olyan fordításnak, melyen lépten-nyomon meglátszik a rája pazarolt óriási erőlködés, s megismerszenek az izzadság és véres verejték cseppjei? S különösen minő értelme egy oly férfiúnál, kit képzettsége és tehetségei oly térre utalnak, melyen kifejtett munkásságáért mindeddig a kellő elismeréssel szoktak adózni? Elvégre az Egyetemes Philologiai Közöny komoly folyóirat kíván lenni, melyet kár szeszélyes kísérletezés terének tekinteni.

Dr. VÁRI REZSŐ.

KAZINCZY FERENCZ LEVELEZÉSE.

A múlt század vége felé felbuzdult magyar közszellem segítő oszlopául a Bessenyei György és Révai Miklós nagy alakjai közt ott látjuk a Kazinczy Ferenczét is, kezdetben szerény hódolatát mutatva be a francziás irány megalapítójának, Bessenyeinek, s kikérve véleményét a történeti nyelv kutatójának, Révainak, elismervén, hogy ő neki példányképe Báróczy Sándor volt; majd később mindeniknél magasabbra emelkedve, fölrazza a nemzetet, átalakítja nyelvét, irodalmát, ízlését, felfogását s egész szellemét. Ha általános hatását tekintjük: nincs hozzá mérhető alakja irodalmunknak. Nemcsak író volt a szó legszebb értelmében, nemcsak mestere az ízlésnek és stílnak, nemcsak agitatora az ósdihoz ragaszkodó és bátortalan irodalomnak: hanem tanítója és fáradhatatlan oktatója a kiskorú, parlagi szellemeknek, a kik a haladás elveiről ép oly keveset gondolkoztak, mint a mily keveset tettek érte. Öntudatos számíttással készült e pályára s híve maradt mind végig. Senki sem született inkább ez agitatori szerepre, mint ő, és senki sem ismerte föl jobban e szerep elődázhatatlan szükségét nálánál. Egyénisége, műveltsége, tanulékonytsága, rendkívüli fogékonysága minden iránt, mi a szépet bármely oldalról szolgálhatta, korai ismeretsége az írókkal, államférfiakkal s mindazokkal, kiktől haladásunkat várhatta: már korán kijelölték pályája körét, a mely fokozatosan bővült hosszúra terjedő munkássága alatt. A mint a tollat tizenhat éves korában kezébe vette: több, mint félszázadon keresztül majd szünet nélkül gyakorolta magát, buzdítva, lelkesítve egy egész táborot, tanítva, tanulásra ösztönözve, munkára serkentve, tette bírva mindazokat, kik bármi csekély érdeklődéssel viseltettek a magyarság művelődése iránt.

E rendkívüli hatásnak nemcsak való tényeit, de eszközeit is érdemes vizsgálnunk, mert csak így adhatunk számot pályája eredményeiről, elvitázhatatlan, bámulatos nagy sikereiről. Sokoldalú munkásságának részleteiről azonban ez úttal nem szándékunk bővebben értekezni. Csak mint levélíró kívánjuk bemutatni ama gazdag és kiválóan fontos adatgyűjtemény kapcsán, melyet a m. tud. Akadémia megbízásából dr. Váczy János szerkesztett s bocsátott közre.*)

Mielőtt azonban magáról a gyűjtemény becséről szólnánk: nem éreketlen egyet-mást elmondanunk annak keletkezéséről, a kiadás törté-

*) *Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Kazinczy Ferencz levelezése. A m. tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából közzé teszi dr. Váczy János. 1. kötet. 1763—1789. Budapest, 1890. A m. tud. Akadémia kiadása. 8-r. XVI, 618, 1 l.*

netéről, s amaz elvekről, a melyek a szerkesztésben irányadókül szolgáltak. Nem fogunk részletekbe bocsátkozni, s a terjedelmes előszónak csak ama pontjait akarjuk ismertetni, a melyek a kiadás tudományos érdekét derítik föl.

Kazinczy irodalmi hagyatékának közzétévése rég foglalkoztatta az Akadémiát, mely e hagyatékot a legszebb örökségnek tekinté mindenkor. Toldy Ferencz, a ki ifjú korától kezdve szinte rajongott a széphalmi mester minden művéért, Kazinczy elhunytá után néhány év múlva, 1836-ban már megindította összes munkáinak kiadását a versekkel, a melyeket egy év múlva az utazások követtek s a Kis Jánoshoz és Szentgyörgyi Józsefhez írt levelek. Az 1848-9-ki évek mozgalmi, majd az ötvenes évek szomorú viszonyai végkép megakasztották a tervezett kiadást úgy, hogy annak akár folytatólagos, akár újból való megindítására gondolni sem lehetett. Csak ez előtt néhány évvel vehette föl Akadémiánk a kiadás elejtett fonalát újra, s valóban, — mint az előszóból látjuk — eleintén nem is akart mást tenni, mint a Toldy tervezte kiadást folytatni. De az Irodalomtörténeti Bizottság csakhamar belátta, hogy a Toldy-féle tervezet kivitele nem lenne méltó sem a Kazinczy nagy hatásához, sem az Akadémiának s az egész nemzetnek iránta tanúsított kegyeletéhez s azért a széphalmi mester összes műveinek teljesen új kiadását vette fogamatba. Igen helyesen, Kazinczy összes levelezését is fölvette ez új kiadás tervébe, még pedig úgy, hogy épen a levelezéssel induljon meg e nagyfontosságú vállalat. Az Irodalomtörténeti bizottság erre külön albizottságot, a Kazinczy-bizottságot alakította, melynek elnökévé Zichy Antalt, tagjaivá pedig Beöthy Zsoltot, Heinrich Gusztávot és Váczy Jánost választotta. Az albizottság 1886-tól kezdve egészen a mult év végéig folytatta az előmunkálatokat, mikor az összegyűjtött anyag immár elégnék tetszett a kiadás megindítására. Az albizottságból ekkor Beöthy Zsolt kilépett s helyét Ballagi Aladár foglalta el. Ez albizottság támogatásával szerkesztette azután Váczy János a levelezés I. kötetét, mely Kazinczy összes műveinek is első kötete.

Ha az előszó nem mondaná is: a figyelmes vizsgáló könnyen észreveheti, hogy a »bizottság a közzétételnél a lehető legnagyobb hűségre törekedett, nemcsak a tartalmat, de a külső formát illetőleg is». A kiadott leveleket »az eredetieknek *hű másaiul* kívánja tekintetni a bizottság s ez okból az eredetinek sem kifejezésein, sem orthographiáján nem változtatott semmit.» Megtartotta az ingadozó orthographiát úgy, a mint a levelekben találta, és pedig lehetőleg mindenben; mert úgy gondolkozott, hogy nyelvünk és irodalmunk történetének e nevezetes adalékai csak ebben a formában tarthatnak számot tudományos értékre. S igaza volt. A kiadás ez elvét annál inkább

helyeselnünk kell, mert e nélkül tudósainknak egy jó részét fosztotta volna meg a bizottság a gyűjtemény sikeres használatától. Mióta a nyelvtörténeti kutatás megindult s a mai színvonalára emelkedett s mióta nyelvbúváraink dicséretes szorgalommal fürkészik orthographiánk fejlődését: ez az első nagyobbszabású, nem tisztán nyelvtudósok, de leginkább az irodalomtörténettel foglalkozók számára készült kiadás, mely az eredetinek orthographiáját használja. E tekintetben a bizottság felfogása kétségtelenül a leghelyesebb. Nem kevésbé helyes az a csoportosítás elvére nézve is. *Pontos chronologiai rend* volt e részben az irányadó, s ezzel azt érte el a bizottság, hogy Kazinczy fejlődése, pályájának sokoldalú iránya, s mindazon irodalmi kérdések, melyek a mult század magyar szellemét mozgatták, mintegy önmaguktól helyezkedtek egymás mellé úgy, hogy a kutatónak fáradsága nagymértékben meg van könnyítve.

Valóban csakis ilyen kiadás méltó Kazinczy bámulatos működéséhez, melynek egyik legfontosabb ága épen a levélírás volt. Ha csak e leveleket ölelné föl a gyűjtemény: úgy is méltó volna a művelt közönség legnagyobb érdeklődésére; de, mint a most megjelent kötetből látjuk, ennél sokkal többet nyújt, mert mind ama leveleket is felöleli, a melyek Kazinczyhoz voltak intézve. Így lehet igazán teljes képet alkotnunk nemcsak Kazinczy pályájáról, hanem irodalmunk történetének ama félszázadig tartó fontos korszakáról is, a melyben a széphalmi vezér nemzetünk gondolkodásának irányát megszabni mintegy törekedett, korlátalanul uralkodván a művelődés széles mezején majdnem egész haláláig.

Nincs mit csodálnunk, ha az első kötetben túlnyomólag a Kazinczyhoz írott leveleket kapjuk, s magától Kazinczytól aránylag nagyon keveset. Figyelmes átolvasás után észre kell vennünk, hogy mégis ő a középpont, mely körül a többiek sorakoznak; ő a házi gazda, ki vendégeit oly ügyesen tudja összeválogatni, hogy senki ne unatkozzék a társalgás alatt. Minden rendű és rangú vendégek fölkeresik őt, s Kazinczy mindeniknek tud valami olyat mondani, a mi azt érdekli. E társaság, ámbár jól van összeválogatva, sokféle elemből áll. Megfordul itt az akkori kath. egyház vezérférfiain, gr. Eszterházy Károly egri, b. Andrássy Antal rozsnyói püspökön, az aristokratia kiváló tagjain, Prónay László, Ráday Gedeon, Orczy Lőrincz bárókon s Török Lajos grófon kívül egy sereg híres és közönséges ember, a kik mind ragaszkodnak Kazinczyhoz, s a kiket mind foglalkoztat az előzékeny házigazda. Tábornok és köztisztviselő, őrnagy és hadnagy, professor, orvos, iskolafelügyelő, újságíró, tanító, rézmetsző, festő, hittérítő, prédikátor stb. valamennyien megférnek egymással. De mégis legtöbb az író, a költő, a tudós, a kik magyarul, latinul, németül társalognak s ama kor legfontosabb kérdéseit feszegetik.

Tekintsük meg kissé közelebből ez alakok nevezetesebbjeit s hallgassuk meg, miről vitatkoznak oly élénken, mintha mindegyik azt hinné, hogy neki kell a kérdést megoldania.

A közszellem súlyedtsége ólomsúlylyal nehezedik e kitűnő, hazafias csoport lelkére. Föl is teszi magában mindegyik, hogy tehetsége szerint segít azt a nagy munkát diadalra juttatni, mely nem vala kisebb, mint mozgalmat idézni elő az elalélt idegekben, küzdelmet indítani meg az eszmékben és súrlódást a nézetekben. Mindnyájan érzik hátramarádásunkat, de egyik sem vesztí reményét; mindnyájan az idegen népek műveltségét tartják szem előtt s ahhoz kívánják hasonlóvá tenni hazánk műveltségét, s egy sincs, a ki magából a nemzetből történeti alapon kívánna és tudna civilisatiót kifejteni. Közös meggyőződésük, hogy a magyar csak a régi rómaiak és újkori művelt népek, főként a németek utánzásával boldogulhat.

De hát miként kezdjenek e nagy munkába? Kazinczy szerint fordítani kell az idegen népek szép műveit s gyalúlni kell nyelvünket a finomabb érzés árnyalatainak kifejezéséhez. Már tanuló korában hiába gyötrik Vitringával, Coccejussal: kezébe akad Gessner egy pár idyllje s innentől kezdve nincs nyugta, míg Gessner idylljeit át nem ülteti nyelvünkre. Theokritos^{*)} vezette Gessner olvasására, ifjú korának boldog álmaira, példányképére, a melyhez a hetven éves agg is oly forróan ragaszkodott, mint a tizenhét éves ifjú. De bár mennyire rajong is Gessnerért, bár mennyiszor át- meg átdolgozza is fordítását: nincs bizalma a sikerben, ha csak az, kit mesterének vall, nem javalja munkáját. Még az írói becsvágy kevésbé háborgatja, csak szárnyait próbálgatja s mint maga mondja: önnön mulatsága s ereje gyakorlása ösztönzi törekvéseiben. De mikor Báróczy fordításait olvassa: fölébred becsvágya a maga teljességében s eddigi mulatságát haszonra kívánja fordítani. Csakhogy ő a viláért sem kegyes bírása önmagának. A czélt tisztán látó s affelé öntudatosan törekvő valódi tehetség ösztönével fordul Ráday Gedeonhoz, e jó lelkű, finom ízlésű öreg úrhoz, a ki őt már gyermekkorában elbájolja mintegy szeretetre méltó különccségével, bő olvasottságával, a magyar költészet s egész irodalmunk hasonlíthatatlan ismeretével, leereszkedő modorával és egész valójával, s a kinek legtöbbet köszön-

*) «Wie oft geschah es — írja Gessnernek 1782. okt. 19-én kelt levelében — dass wir in unsren leeren Stunden in reizende Gegenden hinaus-spazierten: da fieng er (Szatthmáry, úgy látszik, ifjúkori barátja) seinen Formosum Vastor, ich aber meinen For:e sub argutá etc. zwey Stücke, denen wir den Vorzug vor den andern gaben, herzusagen. Entzückt stunden wir still, da wir auf eine schöne Stelle kamen: so wie junge Hirten, da sie der göttlichen Nachtsängerin in dunklen Büschen nachlauschen.»

het Kazinczy, mert tőle kap irányt és lelkesedést. Ráday az ő ifjúkori egyik mestere, az ő ítélete megmásíthatatlan szabályként lebeg előtte s míg Ráday él, minden munkáját közli vele, akár eredetit ír, akár fordít. Legelső művét, a Gessner fordítását is az ő ítéletére bízta s a következő sorok kíséretében küldi el neki. «Minek előtte — írja Kazinczy 1785. okt. 13-án kelt s Rádayhoz intézett első levelében — közhelyen jelennék meg a Gessner idylliumainak magyar fordításával, szükségesnek látom, hogy megítélésére oly bírót válasszak, a ki hibáit érzékeny fülekkel s szemekkel érezze, és a ki azokat nékem egész szabadsággal tudtomra adja. Nagyságodon kívül nem ismerek senkit, a ki kívánságomat teljesíthetné; valamint más részről nincsen senki, a kinek inkább kívánnám hallani javallását.» Ha hibák nélkül jelennék meg fordítása: úgy hiszi, méltó jutalmat nyerne hazafiúi nemes indulata. Ezzel akar kiszállni először a közönség elé s ennek a fogadásától függ további pályájának iránya. Képzeltethjük, hogy esett Kazinczynak az a leplezetlen, de bizalmat keltő kritika, melyet Ráday e fordításra írt. Mennyi becsvágyat keltettek a következő sorok benne, s mennyire megerősödhetett abbeli véleményében, hogy helyes útra indult. «Különösen kedvesen vettem, — feleli Ráday*) — hogy az úr velem közleni méltóztatott Gessner munkáinak valósággal szép fordítását, mely eránt minden hízkelkedés nélkül írhatom, hogy még felette kevés fordításaink vannak, a melyeket ehhez hasonlíthatnék. Ugyanis sok helyeken fordításnak sem vélné az olvasó, hanem eredeti munkának tarthatná, mint ezt nevezetesebben a második könyvről mondhatom. Nagyra becsülöm azonban, hogy az úr arra alkalmasnak ítélte engem lenni, hogy fordítását megvizsgálván, arról ítéletemet is adjam; sőt a mi nagyobb, még az a szabadságom is légyen, hogy ha úgy itélem, néhol változtathassam is a kimondások módját. Az úrnak ezen hozzám való bizodalma (ha magamat nem ismerném) felfuvalkodást is okozhatna bennem, holott meg kell vallanom, hogy magam is nehezen tudtam volna ezen fordítást ilyen jól végben vinni. Mindazonáltal csakugyan élni kívánván azon szabadsággal, a melyre az úr engemet méltóztatott, ezen okból nem csak elolvastam az úr fordítását: de még eddig, a hol valamely változást szükségesnek tarthatnék, kettőnél többet nem vettem észre.» Aztán előadja, miket kívánna javítani s Kazinczy — mint a jegyzetekből olvasuk — Rádaynak minden észrevételét elfogadja s fordítását a szerint corrigálja. Aztán Ráday tanácsára fog a kiadáshoz, még nyomtatót is Ráday keres és ajánl neki.

E fordítás néhány évig beszéd és vitatkozás tárgya. Rádaynak anyyira tetszik, hogy ennek kapcsán a fordítás elméletét is kifejtteni igéri s

*) L. 1786. jan. 3-án kelt levelét.

Kazinczy sokáig számít ez ígéretre. Voltakép ezzel a művel indul meg Kazinczy pályája s ezzel már eléri azt, hogy némi súrlódást idéz elő az eszmékben. Nem írja meg maga a fordítás elméletét, de innentől kezdve majd minden levélben szól róla, ha szinte csak mellékesen is. Példával kíván hatni, gyakorlati úton, jóllehet, elmélettel is foglalkozik, de e foglalkozás még most kevésbé rabolja idejét. Egyébiránt már ekkor kezdi saját tapasztalataiból, írói gyakorlatából levonni azokat az elveket, a melyek későbbi irodalmi pályája körét megszabják. Gyakorlati példája, maga a kész fordítás egész kis irodalmat teremt — levelekben. Nem hagyott — úgy mond — semmit próbálatlanúl, a mivel gondolta, hogy *fordítását az eredetihez hasonlóbbá teheti* s annak újabb tökéletességet, csínosságot, correctiót adhat. Arra törekedett, hogy meghaladja maga-magát, s mint az irodalom akkori vezérei mondják, célját érte.

A mint e fordítást közzé teezi: arról egészen a későbbi Kazinczyra ismerünk benne. Nem elégszik meg barátainak javaslásával, elküldi még kéziratban mindenkinek, a kinek ítéletét fontosnak véli. Rádayn kívül a Báróczy javaslásáért eseng leginkább, hisz őt vallá egyik mesterének, az ő koszorúja után törekedni volt élte feladata. S mily erőt önt belé a Báróczy levele. *) «Mint heves írásodból látom — írja Báróczy — isteni tűz melegíti ereidet. Különös adománya az egeknek! Fordítsad magadnak, barátaidnak, hazádnak hasznára vett ajándékokat. *Légy ébresztő példája az elzsibadt magyar ifjúságnak. Légy második Prometheus; lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket.*» Mily erősen visszhangzottak fülében e szavak, mintha csak valami földöntúli varázsigék lettek volna. Mily kitörülhetetlen bélyeget nyom e javaslás, e buzdítás a fogékony ifjú lelkére! Nem csodáljuk, hogy e fordítás sikereire késő éveiben is mint egy szép álomra gondol vissza, mely egészen kiragadja a földi lét kötelékei közül. De Báróczy nemcsak buzdítja, tanácsot is ad neki. Ne merülj el — írja a föntebbi levelében — «csak Gessner írásai-ban. A méhek sokféle virágról gyűjtik az édes mézet, melynek a különböző ízek egyesülése adja kellemetességét; kedvetlen lenne az ínynek csak egy virágnak ízét érzeni benne». E tanácsot is szívesen fogadja Kazinczy. Csakhamar hozzá kezd a római classicusok fordításához a mellett, hogy a német írókkal is folyvást foglalkozik.

Gessner fordítása azonban e korban munkásságának mintegy középpontja. Rajongással üdvözlí néhány ifjú író, mint Horváth Ádám, Földi János, Bacsányi János, a régiek közül Molnár kanonok, Révai, Baróti Szabó, Szentjóni Szabó, sőt még oly komoly tudós is, mint Kovachich. Régi tanárai, mint Szentgyörgyi István, a pataki collegium rector-

*) Kelt 1785. júl. 15.-kén.

professora, és Szilágyi Márton; régi főnökei, mint Orczy Lőrincz, nagy jövőt jósolnak neki. Ez ébreszti föl becsvágyát, ez határozza meg munkássága körét és irányát.

Még élénkebb sürgelem támad a római classicusok fordításának próbái után. A mértékes versek fordítása szükségkép maga után vonja a magyar prosodia törvényeinek megállapítását is. Egész küzdelem fejlődik ki e kérdés tisztázásából. A küzdelmet Rájnis indítja meg, s annyi elevenséggel, erővel, polemikus éllel vitatkozik, mint senki abban a korban. Az írók mintegy két pártra szakadnak. Rájnis a szók származásának s a régi írók használatának alapján áll: Baróti a kimondás, hangzás után indul. Földi, e mozgalom egyik legtanultabb, legeszesebb vitázója, a kettőt egyesíteni törekszik, de őszhangzás, megegyezés nem jó létre. A prosodia törvényeinek fejtegetése a magyar orthographia tisztázását vonja maga után s az akkori írók semmiről sem tudnak több kedvvel, nagyobb hévvel, s talán több makacssággal is vitatkozni, mint épen e kérdésről. Földi egyetlen szó magyarázatával lapokat tölt be s például az *egy* írását s prosodiai mértékét számtalanszor fejtegeti s mindig újabb-újabb oldaláról. Földi széles olvasottsága, higgadt gondolkozása és erős ítélete sok tekintetben meggyőzi magát Kazinczyt is. Ő kevésbé vesz részt e mozgalomban. Úgy látszik, mint ha engedte volna, hogy társai mind elmondják nézetüket s ő azt fogadja el, a melyik legmeggyőzőbb, legalaposabb. De azoknak a munkáin, a kik tőle vártak javalást, láthatjuk, miként érvényesíti a vita eredményét. Így például a Vitéz Imre és Aranka György fordításait egészen a saját orthographiájára írja át s nem tekinti fáradságnak, minden egyes szó származását s hangzását megmagyarázni. Még nincs szó az irodalmi nyelv megállapításáról. Ezek csak előleges munkálatok, úgy szólván észrevétlen mozgalmak, a melyek csak két évtized múlva emelkednek általános elvvé. Kiki a saját vidéke nyelvjarását használja s annak jósága mellett harczol; de mindegyik szeretné a magáét elfogadtatni. Horváth Ádám a legönállóbb, legesőkönösebb, a ki nem enged a maga szokásaiból egy hajszálnyit sem. Kazinczyt melegen üdvözlí s elragadtatással olvassa szép műveit; de érezhető hatás nem látszik rajta. Dicsekszik vele, hogy nem beszél idegen nyelveket s a mit tud a latinból és görögből: azt is elfeledi, mikor valamit ír. Eredetiségre törekszik s a tehetséget hóborttall, a valódi költő lelkesülését egy falusi kósta vers-gyártó készségével egyesíti, de fáradhatatlanul ír s minden rendszer nélkül gyűjti össze valódi naivságra indító s mosolyra keltő különbségeit. Állhatatosan megmarad avult szokásai mellett s a *ts* és *tz* használatát nem tudja elhagyni, jóllehet Kazinczy bizonyosan neki is megmagyarázta e hangok írásának mikéntjét, mint Arankának, Vitéz Imrének s annyi másnak, a kivel levelezésbe bocsátkozott. De még csak

arra sem volt rábírható, hogy a mondat végére pontot tegyen s a mondatot nagy betűvel kezdje. A legpongyolábban, leggondatlanabbul ír. A névszó birtokos személyragját vagy az ige tárgyas személyragjait sehogyan sem akarja a többeli kettős mássalhangzóktól megkülönböztetni. Atyja neki *attya*, látja pedig *láltya* és így tovább. A legkevesébbé tanult az egész csoportban: de azért mindenhez hozzászól, mindenről mond véleményt. Mindenek fölött pedig nyelvészkedik.

Ez a nyelvészkedő hajlam közös tulajdonsága az ekorbeli íróknak. Egyik jobban ért hozzá, mint a másik, de valamennyien űzik e mesterséget. Ez a legkelendőbb, legkedvencezbb foglalkozás. Igazában az ekkor váltott leveleknek nagy része ilyen nyelvészkedéssel van tele. Nem levén még hírlap vagy más időszakos organuma az eszmék, nézetek közzétételének: a magán-levél pótolta e szerepet úgy a hogy. S ezzel a levelek, a milyenekben ma napság ily dolgokról a legkritikább esetben szokás szót tenni is, nem üres fecsegések, sem nem a magánélet körülményeinek hírvivői, hanem többé-kevésbé tudományos organumok a levélíró egyénisége s a tárgy fontossága szerint. Sokszor nagyon is száraz egész tartalmuk, mit könnyen elképzelhetünk, ha meggondoljuk, hogy orthographiai és prosodiai elveiket is ily magánjellegű levelekben fejtegetik ekkori íróink. Nincs mit csodálnunk a nyelvészkedésnek e — hogy úgy mondjuk — közforgalmán. A magyar prosodia törvényeit csak a mértékes versek használata fejtette ki. Sajátságos, hogy a magyar hangsúlyos verselés rhythmusának természetéről, jöllehet a tősgyökeres magyar verselést az *Emlékezzünk régiekről* írójától kezdve szinte szünet nélkül űzik egészen a jelen század közepéig (sőt azon innen is): senki nem gondolkozik behatóbban egészen Erdélyi Jánosig, Fogarasiig, Aranyig; holott a mértékes verselés alig kezd mélyebb gyökeret verni, azonnal hozzá látnak elméletének megállapításához is. Azonban ez a mily különös, ép oly természetes egyszersmind. Az újabb vers a szótagok hosszúságának vagy rövidségének mértékén alapulván, s a mérték tisztába levén hozva abban a nyelvben, a mely után versíróink indultak: elodázhatatlan volt a magyar szók „hangmérséklésének” megállapítása, igaz, hogy nagyrészt a latin nyelv mértéke után, annál is inkább, mert a Kölcsény magasb szempontból kiinduló bírálatáig, nem igen állt kritikánk másból, mint a külső forma helyességének vagy hibás voltának magyarázatából. Mivel pedig a prosodia elveinek szabályozása nagyon közéről érintette az orthographiát: a magyar írásmód e két sarkalatos kelléke valamennyi írónk érdeklődését fölkelté s mindenik elmondta a maga véleményét ez ügyben. Ezek voltak a napi renden levő kérdések irodalmunkban, erről vitáztak nyilvános és magán körökben egyaránt. Csak Ráday nem törődött e kérdésekkel. Az ő helyesírása még gyarlóbb, mint

a Horváthé vagy Benkőé. A kik valamennyire tisztázni iparkodtak e kérdést: azok is jobbára saját érzékük után indulnak. Csak Kazinczy, Révai és Földi válnak ki e gyűjtemény alakjai közül.

De a Ráday jöltevő hatása más tekintetben annál szembeszökőbb. E kornak ő a legműveltebb ízlésű írója, ki Kazinczynak is nem egy tekintetben kitűnő példákat ad. Abból a megjegyzésből, a melyet Kazinczy főntebb említett fordítására tesz, világosan látszik, milyen finom megkülönböztetésekkel él némely szó árnyalataiban. E mellett megvannak a maga kedvenz írói, a kiknek elsőbbségét minden alkalommal vitatja. Így például a Zrinyi nagy eposának méltánylatát, dicséretét, sőt bámulatát számtalanszor levelébe szövi. Az ő ítéletére buzdul föl Kazinczy s már ekkor tervezi a jeles műnek újból való kiadását. «Irja az úr, — mondja egyik levelében*) Ráday — hogy Zrinyi olvasására az én dicséretemből vágy: nem tagadom én azt, hogy én ezt az versszerzőt felette nagyra becsülöm, és majd minden poétáinknak eleibe teszem. Úgy reménylem, hogy egyet fog ebben vélem ítélni minden, valaki ezen eleve való ítélettételektől megszabadulhatott, hogy 1-o: meg ne ütközzön a rhythmusokba, mert ezekre kevesebbet vigyázott Zrinyi, mintsem az válogatott szókra, és az dolgoknak eleven ki rajzolására. 2-o: Meg ne ütközzön abban is az olvasó, hogy ő 12 syllabájú verseiben nem tartotta meg az hatodik syllabán az hemistichiumot mindenkor, hanem azt olykor a hetedik, sőt néha más syllabákra is vitte által. Ugyanis úgy látszik, hogy ő ezt nem hibából cselekedte, hanem szánt-szándékkal, részszerént, hogy az által az affectust nagyobb mértékben adja ki, részszerént, hogy az verseiben nagyobb varietas légyen, és így az monotonianak elkerülése által, a versnek szépsége is nevedekjen. Tanácslanám azért, hogy az, ki Zrinyit olvassa, azt ne a szokott hemistichiumok szerént, hanem commák szerént olvassa; eleinte ugyan, még hozzá nem szokik (eddig másként lévén szoktatva), csudálatosnak fog látszani ezen olvasás, de végtére szépséget fog benne találni.»

Aztán pártfogásába veszi Kónyit, a lenézett, sőt megvetett versíró, a magyar haza együgyű hadi szolgáját, mint magát nevezi Kónyi. Nincs abban szánni való, hogy Kónyi a Zrinyi nagy eposát a maga nyelvére átírta, mert — úgy mond — sok versei valóban szerencsések, sőt néhol nemcsak a dolgot magát, hanem Zrinyi tüzét és elevenségét is eltalálta. Nem hagyja említés nélkül, hogy Bessenyei *A philosophus* című vígjátékában Kónyit méltatlanul csúfolta ki. Igaz, hogy Kónyi nem menthető valami nagyon s a Bessenyeitől felhozott sorok csakugyan hibások: de ne feledjük, hogy azokra neki «a mi híres Gyöngyösink adott alkalmasságot, a kinek is szokása volt a szókkal gyakran ját-

*) Kelt 1788. jan. 4-én.

szani s így szegény Kónyi ettől megcsalattatván, igen szépnek tartotta ezen szóbeli játékjait; a minthogy többire nemcsak ő, hanem majd minden poetáink (bizonyosan Horváth is szeme előtt lebegett), a kik négy sorú s tizenkét syllabájú versekben írnak, Gyöngyösit inkább hibáiban, mintsem érdemes tökéletességeiben követik.» Kónyi nem a tudományának, hanem szorgalmának és természetes tehetségeinek köszönheti eddigi érdemeit; ha ezt meggondoljuk: könnyen elnézhetjük hibáit, sőt bámulhatjuk is — ezt mondja Ráday. A naiv történetek elmondásában nem ismer hozzá foghatót, a ki ha többet tanulhatott volna: «magyar Fontainet vagy Gellertet várhattunk volna belőle.»*) Kazinczy annyira fontosaknak tartja e nézeteket, hogy Ráday valamennyi leveléből kivonatokat készít, nyilván, hogy bővebben s behatóbban gondolkozzék azokról.

Rádayn kívül Horváth Ádám vet néha szemügyet egy-egy kritikai kérdésre. Ő már a conceptio soha meg nem állapítható szabályaival is foglalkozik, s mai felfogásunk szerint, nem minden naivság nélkül. Érzi, hogy a *Hunnias* nem sikerült. Szeretné a hibákat megigazítani egy második darabban. De hogyan fogja fel Hunyadi? Sokáig töri a fejét, hogy ezt kitalálja. Utoljára is így segít magán, hogy Szerdahelyi Györgyöt kérdezi meg, ezt az előtte egyetlen æstheticai tekintélyt, a kinek két kötetes műve nem sokkal az előtt jelent meg. Nem tudjuk, milyen tanácsot adott Horváthnak Szerdahelyi, de abból, hogy a poemát nem folytatta, azt következtethetjük, hogy a *De poësi epica* írója sem tudta őt a conceptióban eligazítani. Egyébiránt nemcsak Szerdahelyit, hanem minden író-barátját megszavaztatja mintegy, a kik azonban szintén hallgatással mellőzik az ő nem mindennapi kérelmét.

Addig, míg az itt érintett kérdések csak a magán jellegű levelek tárgyai voltak: természetesen nem is kelthettek valamivel egyetemesebb mozgalmat. Pedig e lelkes kis csoport, a mely Kazinczy köré van gyűlve, azt tartja első feladatának, hogy nagyobb hullámokat vessen az írók buzgalma, törekvése, munkássága; hogy a nagy közönség is ismerje a szellemi harczosokat, a kik immár maguk között némely elvi kérdésekre nézve tisztában kezdtek lenni. Látták a németek példájából, hogy egy időszakos folyóirat, (mint a *Bremische Beyträge*, *Der deutsche Merkur*, *Deutsches Museum*), mely a tehetséges írókat maga köré gyűjti, milyen jótékony hatással van a közönségre. Nem lehetne-e nekünk is e példát utánozni, hogy hasonló céljainkat megtestesíthesük? Nem lehetne-e fölráznunk evvel a tetszhalott nemzetet, mely annyira idegenkedik minden újítástól? Az bizonyos, hogy művelődésünknek kell valami magasabb céljának is lennie s avval be nem érhetjük,

*) Az előbb idézett levelében.

hogy néhányan olvassuk egymás műveit s jóformán csak barátainknak írjunk. . . .

Igy gondolkozott a Kazinczy környezete s a tette, szerepre vágyó ifjú Kazinczy megalkotta a *Kassai Museum* társaságát. A mi az örökös szükségben levő, folytonosan anyagi bajokkal küzködő Révainak nem sikerül: azt két ifjú író mintegy varázsütésre megteremti. Ráday már régebben gondolkozott hasonló munkáról, de az ő folyvást halogató, sokáig fontolgató természete ilyen kezdeményezésre alig volt alkalmas. Annál élénkebben üdvözli Kazinczyt, mikor ez a folyóirat megalapításáról először tudósítja őt. Megigéri, hogy ő is dolgozótársuk lesz, már a második darabba írni is fog. Hanem ennél fontosabb a kiadó. Ki vállalkozik ilyen folyóirat kiadására, mikor sem a dolgozótársakat nem ismerik, sem a közönségnek bizonyosan csekély részvételét? Csak úgy várható szerinte siker, ha az aristokratikus írók sem sajnálják fáradságukat Kazinczyéknak dolgozni. Ilyenekül emlegeti Teleki Józsefet és Ádámot, továbbá Orczy Lőrinczet. A címlaphoz meg valamely nevezetes ember arczképét kellene mellékelni, vagy a folyóiratot neki ajánlani. Talán a fő-cancellár kegyes lesz elfogadni az ajánlást s még némi protectori szerepet is visz a társaságban. «Merem mondani — toldja meg tanácsait Ráday — ha ilyen nagy díszszel dicsekedhetne a társaság, mind typographust, mind elég prænumeransokat lehetne találni a költséget magára vállalónak.»

Kazinczy megírja az előszót, a mely Ráday kiváló tetszésével találkozik. De mielőtt kinyomtatnák: Bacsányi kijavítja itt-ott, mi által, mint Kazinczy véli, elrontja. Még csak a kezdetnél vannak s már is némi félreértés támad közöttük. A harmadik társ, a jó öreg Baróti Szabó, nem avatkozik dolgukba. Ő egyre írja classicus formájú verseit Pyber Benedekhez, Rádayhoz s másokhoz, a ki csak jó szót vált vele. De, úgy látszik, ő az összekötő kapocs a két széthúzó elem közt. Kazinczyban és Bacsányiban egyforma az önállóságra törekvés. Egyikök sem akarja magát a másik alá rendelni, mindkettő egyaránt vezérlő szerepet kíván játszani. Alig ölt testet szándékuk, alig szedik be az első darabra elég kéziratokat: a már kezdetben mutatkozó feszültség mind merevebbé válik. Pedig a valamire való tollforgató emberek mind hozzájuk csatlakoznak részint mint munkatársak, részint mint előfizetők. Innen kezd közéletünkben, társadalmi felfogásunkban elterjedni az a vélemény, hogy minden ily irodalmi vállalat pártolása *hazafias tett*. De úgy látjuk, sokkal többen hangoztatják e véleményt, mint a hányan teljesítik e hazafias kötelességet. Az nagy szerencséje a szerkesztőségnek (vagy mint ők nevezik, társaságnak), hogy Kazinczy volt a tollvivője. Legtöbbsnyire ő érintkezik az írókkal, kiadóval, cenzorral, máce-nással stb. Az eleven eszű, gyors felfogású, társainál bizonyára sok-

szorta műveltebb, a főúri társaságokban is többször forgó, ügyes, anyagilag is legtehetségesebb ifjú Kazinczy, a ki alig huszonöt éves korában már iskola-inspector s így gyakorta érintkezik az arisztokratia és főpapság vezérelemeivel, épen úgy ért az írók toborzásához, mint az előfizetők szaporításához. E mellett barátságban van a Telekiekkel, Rádayval, Orczyval, a kik tanácsukkal támogatják. Neki lehet köszönni leginkább, hogy ez első, igazán derék folyóirat oly közkedveltségnek örvend akkori állapotaink között. A mozgékony, senki hiúságát nem sértő Kazinczy mintegy magnesként vonzza magához az írókat és közönséget egyaránt. Megnyeri magát Rádayt, Orczyt, aztán Horváthot, Földit, Molnárt, Szentjóni Szabót, Simait. Sőt a vele érintkező fiatal embereket is írókká avatja, mint Aszalait, Vitézt. Thémákat ad föl nekik s mintegy kiosztja mindenkinek az őt megillető szerepet. Egészen a későbbi Kazinczyra ismerünk benne már e működésében, a ki némi közszellemet óhajt alkotni s minden valamire való írót magához csatol, határozott irányra törekszik s egyesíti a különféle úton haladó tehetségeket. Nemcsak egyénisége kedvez e szerepnek, hanem hivatala is. Sokat kell utaznia és sokféle emberrel érintkeznie. Sima, finom, engedékeny modora mindenkit lekötelez. Szívesen látott vendég mindenütt, a hol egyszer megfordul. Semmi sincs benne a vallási türelmetlenségből, de annál mélyebben érzi a nemzet szoros egyesülésének szükségét. Jó protestans, de a más vallásúak érdekeit a világért meg nem sértené. A patakiak és debreczeniek épen úgy örülnek sikereinek, mint a váradiai, mint Erdély s a Dunántúl. Azok is, a kik később elvi ellenségeivé lettek, most még szinte bálványozzák.

Csak ily egyéniség lehetett alkalmas, hogy Kassát irodalmunknak mintegy központjává tegye, hogy kissé elevenebb pezsgést idézzon elő az elbágyadt üterekben, szóval hogy mozgalmat indítson meg. A József alatt szabadabban lélekző, a censura bilincseitől kissé megszabadult szellem minden előnyt felhasználja, mintha sejtené, hogy néhány év múlva megint sötét éj borul nemzetünkre. Törekvése sikerrel biztatja. Mindenfelől értesítik, hogy a *Magyar Museum* közkedveltségnek örvend. Az ország legtávolabbi vidékeiről egyaránt magasztaló szózatok zengnek felé. Őt illeti a magasztalás legkivált. Társai csak másodrendű egyéniségek. Mindenki őt tekinti a szerkesztőség fejének s valóban az eredmény neki köszön legtöbbet.

Pedig nem volt könnyű akkori íróinkat csak valamennyire is közel hozni egymáshoz. Kevesen érezték a szorosb egyesülés szükségét s mintha mindenki féltékeny lett volna saját önállóságára. Ráday, ki oly lelkesedve karolja föl a szerkesztőség tervét, vonakodik saját neve alatt írni; pedig a társak, könnyen érthető okokból, épen neveket akartak fölmutatni. Ráday ugyan azt írja: azért nem teszi ki nevét, hogy

annál elfogulatlanabb kritikát halljon munkáiról, a mi részben igaz is lehet; de bizonyosan volt erre más oka is. Ez új mozgalomba nem akart vegyülni talán politikai okokból vagy társadalmi félszeg fel-fogásból, a mely szerint nem lett volna tapintatos eljárás egy előkelő úrnak íróként szereplése. Azért indítványozta, hogy mennél több aristocraticus író igyekezzék magához csatolni a társaság. Azt meg határozottan ellenezte, hogy őt egészen társuknak tekintsék, mint mai nap valamely vállalat belmunkatársát szokás. Azt ígérte, hogy fordításait *A. J.* jegyek alatt hajlandó közleni. Csak egy dolgozatát közölte szívesen a maga neve alatt, a Zrinyi paraphrasisát. E hatalmas eposszal foglalkozni valódi dicsőségének tartotta. Büszke volt rá, hogy a fiatal írói gárdát ő nyerte meg a *Szigeti Veszedelem* művészi becsének s értékének. Az egész epost át akarta írni prózába s néhol versbe, de csak pár énekkel készült el. Ez a foglalkozás megaranyozta a szelíd aggastyán éltének alkonyát és senki sem örült igazábban rajta kívül ez alkonyati napsugarak derűjének, mint Kazinczy.

Horváth Ádám egészen más okból nem akarja művei alá írni nevét. Ő azt hiszi, ha már munkatársukká fogadják: közöljenek vele minden darabot, melyet a *Museum*ban ki akarnak nyomtatni. De hogyan küldessenek minden darabot Kassáról Szántódra? Különb is a szerkesztőség nem sokat bízik az ő ítéletében. Épen ez tartja vissza Horváthot. Már vette észre, hogy egy pár versét nem közölték, és pedig azért nem, mivel ő kikötötte, hogy sem kifejezésein, sem orthographiáján ne változtassanak semmit. A szerkesztőség erre nem volt hajlandó s így versei mellőztettek. Irt azonban egy sikerült verset a *Bácsmegyei Manczijának lakodalma után* címűt, melyet még sokkal később is hallott Toldy, hogy «érzékenyen énekelték»; — ez megnyerte a folyóirat olvasóközönségének tetszését s a szerkesztőség több darabját is szívesen közölte volna a neve alatt. Ő azonban a multkor szenvedett mellőztetést nem tudta feledni. Kazinczy szavaiból úgy értette, hogy Bacsányi önállólal jár el a darabok kiválogatásában, Bacsányira pedig neheztel, mert neki tulajdonítja, hogy először küldött verseit nem közölték. Hiába kéri az öreg Baróti Szabó, hogy «nyakát ne szakassza meg hasonlásával» a jól indult kezdetnek, s hogy «tegye le a gyanúságot», a melyet Bacsányi iránt táplál. Ő azzal védekezik, hogy már másik társaság megalakításán fáradozik, tehát nem akarja szétforgácsolni tehetségét.

Földi meg azt akarja, hogy a mely művei egyszer már a *Bécsi Magyar Múzsában* megjelentek: Kazinczyék újra nyomtassák le, a mire a szerkesztőség megint nem hajlandó. Újabb ok tehát a visszavonulásra. A Telekiek szintén késlekednek. Mily kevésbé volt még tisztázva az egy célra dolgozás kérdése elméletben és gyakorlatban: nem csodálhatni,

ha meggondoljuk, hogy ez volt az első igazi folyóirat, mely a magasb. kíváncsiságot is kielégítette. De a jég meg volt törve. Kazinczy merhetett egy egészen új közlönyt alapítani, a mely minden hónapban megjelenhetett.

A *Museum* a főntebb említett fontos kérdéseket először tette vita tárgyává. De volt említettekén kívül még egy rendkívül fontos kérdés, a melyet Kazinczy vetett föl először. Mikor Gelei Józsefnek a németből fordított «Ifjabbik Robinzon» című művét ismertette: megróttá a «popularis, alacsony szólásokat», a melyek talán a fordító tudta nélkül jutottak a műbe. Ezeket, úgy mond, kerülnie kell az írónak, s törekednie kell, hogy stíljét «fentebb szépség» bélyegezze. Ez új irány, a melyet Kazinczy később egész elvé, rendszerre emel, itt említették először, habár csak mellékesen is.

Még fontosabb kérdést bolygat *Bácsmegyei leveleinek* előszavában. Bizonyosan már előbb is éreznie kellett a Gessner fordításában, mennyire alkalmatlan nyelvünk a szelíd érzelmek minden árnyalatának, festőiségének kifejezésére; még inkább érezte azonban e kellemetlen nyögőt a *Bácsmegyei leveleinek* átdolgozásában, hol egy művelt ifjút szerepeltet, a ki magához hasonló más művelt ifjakkal társalog s levelez. Ez az ifjú a nagyvilágban mindenütt ismeretes és divatos idegen szavakat használja, a melyek «kedves negligéet kölcsönöznek a műnek». Miért ne merné e szavakat használni? Nyelvünk tagadhatatlanul készületlen; hogy segítsünk ezen másképp, mint hogy át kell vennünk az idegen, sokkal műveltebb nemzetek példáit. «Nem szólok — írja Kazinczy — a francia, olasz és anglus zűrzavarról: egyedül a németekét említem, mely, valamint a miénk is, anya-nyelv. Ha ezek, minek utána már a tudományoknak minden nemében remek munkákat mutathatnak, nem szégyenlik segedelmül vonni az idegen szókat: ha azoknak még az ódáknak, epicumoknak, tragédiáknak is helyet engednek: mit akarunk mi, a kik alig mutathatunk egy-két fordítást, mely az idegen nyelvet csak félig-értő olvasó előtt érthetőbb ne legyen az eredetiben, mint a magyarban, ezzel apéldátlan különösseggel?» S csakugyan egész kis szótárt csatol műve mellé, a melyben az idegen szavakat deákul s németül magyarázza. Így gondolkozik a nagyvilági műveltség után esengő Kazinczy s így akarta a «fentebb társalgás» nyelvét megállapítani s kibővíteni. Még nem gondolkozik behatóbban a nyelvújítás kérdéséről, de szükségét régóta érzi. Azonban Barczafalvi Szabó már megkezdte a szógyártást részint a *Magyar Hírmondóban*, részint s még inkább a *Szigvárt* fordításában. Ez «új-szó koholás» sehogysem nyeri meg Kazinczy tetszését, de gondolkozóba ejti. Annyit már tud, hogy csak a szükség indokolja az új szó használatát, ha az az új szó egyszersmind szép hangzású is. Mélyebben azonban nem ereszkedik e kérdés vizsgálatába, mitől — úgy

hiszszük — főkép Ráday tartja vissza, kihez e tekintetben tanácsért fordul. «Tudakozza az úr, — írja Ráday ugyancsak a főntebb említett levelében — mit tartok az mostani új szó koholókról; igen rövid a felelet: semmit sem. Vólt híre, hogy valamely új magyar dictionárium, vagyis igés könyv akarna kijönni; én megvallom, annak mostani világra való jövetelét nem kívánhatom, valamедdig mi magyarok abból a mi mostani új szókat csináló betegségünkбől nem gyógyúlunk. Ugyanis mit használtak eddig? s bővítették-e nyelvünket azon mostan kigondolt új szóknak monstrumjai? Nem vagyok én ugyan azon értelemben, hogy új szókat teremteni ne lehessen, ha ujabban folyamatban hozzuk *vagy* az ez előtt 200 esztendővel szokásban lévő s már feledékenységben ment szólások módját, *vagy* pedig az magyar nyelvnek analogiájával megegyező új szókat faragunk, *vagy* ismét az más nyelvekből már bévitteket és ösmeretteseket megmagyarosítjuk, *vagy* pedig még az be nem vitteknek magyar végző hangot adunk; de mindezekkel a mostani szó újítók módja épen ellenkező.» Nem kijelöli-e Kazinczynak Ráday e néhány sorával a nyelvbővítés útjait? Nem mondja-e, hogy mikép gondolja ő megengedhetőnek az új szók használatát? Ime Ráday hatása e tekintetben is mennyire elhatározó Kazinczyra nézve.

Az ifjú Kazinczy társasága azonban nem csupán írókból, költőkből és tudósokból áll, a kik csak irodalmi dolgokról váltanak vele nézeteket: van a társaságnak egy jókedvű, fiatal tagja, a ki úgy veszi az életet, a mint van; örül és búsul, a mint kedve tartja, de sohasem aggódik, csak akkor, ha zsebje üres. Nem sokat törődik az udvariassággal, megmondja, a mi nyelvére jön, nyersen, vastagon, mert nem ért a kétszínűsködéshez. Aztán úgy hiszi, hogy neki, mint katonának több szabadsága van arra, hogy ne nagyon válogassa kifejezéseit. Csak úgy pedzi gondolatait: találja ki, a ki akarja. Soha sincs ideje nyugodtan beszélgetni, mert sietnie kell a generálishoz parancsra, vagy leányaihoz udvarolni. Idegen vidéken él, hol nyelve mind többet vesz magyarságából. Nem csuda, mindig németül és francziául kell beszélnie, mihez egészen hozzászokik, ámbár egy született német vagy egy született franczia megpukadna nevéttében, ha hallaná, mikép törí ez ifjú zászlótartó majd meg hadnagy a nyelvét beszéd közben. De másfelül lehetetlen volna nem csudálkoznia a fokról-fokra való folytonos haladáson. Eleintén csak egyegy műszót használ az idegen nyelvekből, de később már a legközönségesebb gondolatokra sem találja meg a megfelelő helyes magyar kifejezést. Máskép is sok különös van e víg czimborán. Ha vártára megy, vagy szobafogságra kárhoztatják: római classicusokat vesz elő s azokkal üzi unalmát. Még fordítani is megpróbálja Ovidiust s fordítását nem mondhatni egészen ügyetlennek. Folytonosan utazik, de mindig, minden-

honnan fölkeresi a boldog otthont s kérdezősködik a legapróbb részletekről. Ha ürügyet vehet: azonnal otthon terem, hol a jó édes anya s a szerető testvérek valósággal a tenyerükön hordozzák. Rendkívül éles megfigyelései vannak, s könnyen kiismeri az embereket. Csakhogy egy kicsit könnyelmű, mindig többet költ, mint a mennyije van. Jó ízű humorral beszéli el kalandjait, hódításait s mindennek megtalálja mulatságos oldalát. Ha sokáig lovagol egy huzomban, s utána pihenőt kell tartania, ezt avval indokolja, hogy «nagyon megnyomta a lova hátát». Sűrűn meglátogatja a hideglelés, hol mindennapos, hol harmadnapos, a mi eléggé indokolja, hogy pénzre legyen szüksége. Ha kérését egyszerre nem teljesítik: a világért sem esik kétségbe; ír ő kétszer-háromszor, mindaddig, míg végre otthon csakugyan komolyan gondolkoznak bajáról. «Hej kedvesem, — így szokott írni bátyjához, — nem gondolhatjátok ti azt el, milyen nehéz dolog idegen földön, idegen emberek között, ahhoz még pénz nélkül betegeskedni. Kedvesem, mindenre, a mi előtted szent, kérlek, cselekedd, hogy mennél előbb pénzt kapjak. Ne hagyjátok, a mint a német mondja, az embert verderben.»

Mondanunk sem kell, hogy e mulatságos ifjú Kazinczynak testvére, László, a ki fiatal korában elkerül az atyai háztól, hogy örökre távol legyen attól. A legigazabb szeretettel csüng testvéreire, főképp Ferenczen, a kinek szerencsén, emelkedő hírnevén, hivatalán, nagy összeköttetésein szíve mélyéből örvend. Leveli a legérdekesebb darabjai a gyűjteménynek, bizonyos szempontból. Ezek valódi kútfők a Kazinczy Ferencz egyénisége fejlődésére, szerelmére, gyakorta változó eszményképeire. De kútfők a török háborúnak egy részletére is. Oly ügyesen, annyi humorral ír le egy-egy nagyobb eseményt, oly festőien, élénk phantasiával mondja el, a mennyi egy gyakorlott írónak is becsületére válnék. Mindig híven leírja, a hol egyszer megfordul, s minden emberről egy kis képet fest bátyja elé: hogyan nyer a paptól két éjjel nyolczvan aranyat, hogyan hagyja ott kapitánya «híg konyháját», hogy barátkozik össze az iskolamesterrel, hogy küldik futárként egyik regimenttől a másikba s mikép felel meg kötelességének, stb. stb. Néha egész hősi szellem szállja meg s biztatja bátyját, hogy miatta nem lesz oka magát szégyelnie, mert ő, ha alkalma lesz rá, kitesz magáért. Ez az erős önbizalom szinte csodálatos egy oly érzelő ifjúnál, a ki bátyja egy-egy levelét megkönyezi s máskor is nem egyszer könnyít magán sírással. De azért katona minden ízében. Jól értesül mindenről, a mit a kormány célba vesz, mert Wartensleben generalis különösen szereti s mindent elmond neki, a miről magának tudomása van. Ez a kitüntetés, leereszkedés kissé elbizakodottá teszi, de az otthonhoz való meleg ragaszkodás, másfelül pedig őszinte, romlatlan szíve, mely gyűlöli a nyegleséget, megőrzi minden nagyobb félrecesapástól.

A mult század két utolsó tizedéből nincs érdekesebb, hívebb, megbízhatóbb forrásunk a tisztek és legénység magán és tábori életére. Nem bánjuk, hogy rossz németiséggel, nyakatekert constructióval, magyar germanismusokkal és german magyarismusokkal vannak írva e források; azt sem bánjuk, hogy Kazinczy László nem igen várt időt és alkalmat, hogy nyugodtan vesse papírra gondolatait: hanem azon hevenyében írt, a mint valami írni valója akadt. Így legalább nem volt ideje semmit sem változtatni a megírandó tényeken. A József császár uralkodásának vége felé kitört török háborúban résztvevő bánati regimentek táborozására, kiállott szenvedésére, vitézségére s nagy nehezen elért apróbb sikereire részletes fölvilágosítással szolgálnak e levelek, a melyeknek hitelességét nagyban emeli az a körülmény, hogy írójuk sűrűn megfordult az intéző körökben. Így, hogy csak pár példával igazoljuk ez állítást, mikor 1788. febr. 9-én megkezdtek a péterváradi török sánczok ostromát, Kazinczy László helyszíni szemlére volt kiküldve Péterváradra, s már útjában hallotta — mint írja — tizenhét mérföldnyire a gradiskai ágyúk bömbölését. Bátyja előtt nem azzal akarja a saját bátorságukat, hősiességöket növelni, hogy az ellenséget gyávának tüntesse föl, hisz gyáva ellenséget meggyőzni nem valami nagy hősiességre mutat: ellenkezőleg, el van ragadtatva a törökök merész ellenállásától, derék magatartásától. «Lelkem — írja e helyszíni szemle után — derekabb legényeket nem gondolhatsz, mint a gradiskai törökök: ma már a negyedik napja, hogy éjjel-nappal az golyóbis alatt, mint megannyi menykő alatt standhaft vagynak. Minden ágyúikat öszvelőttük, én ma magam ott voltam és láttam azt az erbärmliche Wüsteneit. A kőfalak már le vannak omolva, egyik ház a másik után ég a vorstadtokban, de a várban a tüzet mindjárt eloltják. Dieses freye Volk tretet an die Bomben und löschet das Feuer bey dem erschrecklichen Sprung des Kugels. Más nemzetség, lehetetlen, hogy ennyire menjen: Unsere Herren möchten Blut und Galle speuen, annyira bosszankodnak. Magokat a casamatákba vonták és onnan nevetik a mi menyköveinket.» Hűségesen tudósítja bátyját az elesettekről és megsebesültekről. Lassankint hozzászokik a tábori élet zajához és nyugtalanságához. Szeretné, ha bátyja is ott volna s látná az éjjel-nappal szűnni nem tudó borzasztó tüzelést, a roppant táborsánczokat, a fáradhatatlan s félelmet nem ismerő Laudont, őt magát, mikor csak száz lépésnyire van a veszélytől, mikor a golyók füle mellett füttyölnek, de a Gondviselés különösen őrködik fölötte. Kimondhatatlan fáradalmakat kell kiállania, de vigaszt nyer abban a gondolatban, hogy egyszer csak mindennek vége lesz. Közel száz darab levele van e gyűjteményben közölve, tehát az összes számnak majdnem harmadát Kazinczy László levelei teszik. Meg vagyunk győződve, hogy történetíróink is érdeklél fogják használni a gyűjteménynek e darabjait.

Mennyi érdekes anyag kínálkoznék még ezen fölül, a miről meg kellene emlékeznünk. Szólhatnánk Kazinczy hivataláról, a közös iskolák megalakítása ügyében követett tapintatos eljárásáról, ama törekvéséről, hogy a főrangúakat, tehetős mágnásokat megnyerje az irodalomnak, a német nyelv tanítása mellett a magyar oktatásra vonatkozó buzdításairól, bécsi látogatásairól, hol a műmlékek tanulmányozása foglalja el minden idejét, stb., de így is hosszúra terjedő ismertetésünkkel végeznünk kell. Különben is úgy hisszük, e gyűjtemény valóságos kincses bányája lesz a multak szellemével foglalkozó íróiunknak, kik gyakran és sikerrel fogják használni Kazinczy levelezésének e fölötté becses adattárát.

Még csak a kiadásról kell egyet-mást elmondanunk. A mennyire e kiadás hitelességét önmagában megállapíthatni, úgy hisszük, a leglényegtelenebb sajátságokban is ragaszkodott a kiadó az eredetiekhez annyira, hogy még az eredeti levél kifejezésbeli hibáit sem javította ki. Nem vitatkozunk róla, vajjon a mostani felfogás szerint ez-e a legjobb módja az ily irodalmi adatok közlésének; de annyit látunk, hogy Váczy a bizottság által megállapított elveket a legszigorúbban alkalmazta. Épen ily hí maradt a bizottság elveihez a jegyzetek készítésében. Nem mondjuk, hogy minden fel van világosítva e levelekben, a mit felvilágosíttatni szerettünk volna (a kiadó maga mondja, hogy főleg a Kazinczyhoz intézett levelekben, különösen László leveleiben annyi és oly szoros családi vonatkozás van, hogy azoknak földerítése ma már teljesen lehetetlen): de azt jó lélekkel mondhatjuk, hogy a mi jegyzet egy-egy levélhez tartozik, az a levélben előforduló ügyet a legtöbbször egészen fölvilágosítja. Váczy minden rendű forrást, nyomtatott és írott emléket felhasznál, hogy adatait mennél szilárdabb alapra állítsa. E munkájában kitűnő emberek gyámolítják törekvését, — az egész bizottság tagjai, a kik közül az előszó Heinrich Gusztávot emeli ki különösebben, mint a ki oly készségesen s oly jóakarátulag működött közre széles irodalmi ismereteivel a kiadásnak mennél tökéletesebbé tételére. Kétség kívül a Kazinczy műveinek tudományos értékű kiadása neki igen sokat köszönhet.

Nem hagyhatunk azonban szó nélkül egy oly körülményt, mely — véleményünk szerint. — alig igazolható valamivel. Az előszó csak a kiadás történetét mondja el röviden, de magáról a kötet tartalmáról egy árva szóval sem emlékezik meg. Ha valaki, bizonyára Váczy van hivatva, hogy minden egyes kötet tartalmáról némi tájékoztatást adjon az előszóban. Legalább a ki az egész gyűjtemény tartalmáról tudomást kíván szerezni: ott főleglélve lásson mindent, s a mire épen különösen szüksége van, kikereshesse. Így kezünkbe vesszük a kötetet: de ha végig nem olvassuk (pedig ilyen gyűjteményt nem igen szokás egy

huzomban végig olvasni): nem tudjuk, mi van benne. Ezt a hiányt a bizottságnak okvetetlenül pótolnia kell. A régen tervezett s valóban jeles kiadás e nélkül nem lenne bevégezett. Az első kötet e hiányát a második kötetben könnyen lehet pótolni s aztán minden kötet előszavában el kell a benne levő adatok tartalmát, legalább dióhéjban, mondani. Mint e kötetből látjuk, oly bámulatosan sok anyag van e levelezésben összegyűjtve, hogy még a ki behatóbban foglalkozott is e kor irodalmával, még az sem lehet mindenről tájékozva, ha csak a tartalomjegyzéket nézi át. Ezért tartjuk szükségesnek a bevezető kalauzt.

A kötet használhatóságát különben nagyon előmozdítja a hozzácsatolt betűrendes név- és tárgymutató, mely főleg a Kazinczyra vonatkozó adatokat helyesen csoportosítja, megkönnyítvén ez által a Kazinczy önálló műveinek kiadásával foglalkozók munkáját; továbbá a két tartalomjegyzék, melyek közül az egyik az időrendi sorozatot tünteti föl, a másik pedig a levélírók nevének kezdőbetűje szerint készült abc rendben; ez utóbbi tartalomjegyzékben minden levélíró neve után oda van téve, hogy a hányadik számú levelet írta az illető.

A mondottak után felesleges szószaporítás volna, ha a kiadásnak rendkívüli irodalomtörténeti jelentőségét újból hangsúlyoznók. Azért csupán elismerésünket ismételjük, úgy a m. t. Akadémia, mint Váczy János iránt, kik e vállalat megindításával és a nem könnyű feladatnak kitűnő megoldásával őszinte hálára köteleztek le mindenkit, a ki nemzeti múltunk iránt mélyebb érdeklődéssel viseltetik, — és csak azon kívánságnak adunk kifejezést, vajha a többi kötetek minél gyorsabb egymásutánban jutnának a nemzet kezébe.

KISS ANTAL.

Ó-görög Olajág-ének.

Fölkeresők a jómódú embernek a házát,
A ki hatalmas egy úr, kimagasló, mindeha boldog.
Nyilj ki kapú, nyilj ki! Jön a boldogság, jön a bőség,
Gazdagsággal együtt viruló öröm, igazi jókedv.
Áldás békesség: a korsó mind teli legyen,
És a teknőben mindétig keljen a tészta.
Hadd járjon hintóban az úrfival élete-párja
És hozzák el erőslábú öszvérek a házhoz.
Szöve szövészékén aranyos pallózatton álljon.
EVENKÉNT JÖVÖK EL, VALAMINT KIKELETKOR A FECSE
S ÁLLOK A PITVARBAN: VAJON ADSZ-E, HA NEM, TOVA ÁLLUNK.
Nem jöttünk mi, hogy itt veled eggyütt lakjuk e házat,

P. T. E.

HAZAI IRODALOM.

1. **Az ó-egiptomi halottak könyve**, írta dr. *Giesswein Sándor*, győryegyházmegyei áldozó-pap, szentszéki jegyző. Budapest, Pallas, 1890. — 8-r. 74 lap.

A szerző e dolgozatát, a melyet gyengéd fiúi érzülettel édes anyja emlékének ajánlott, a M. T. Akadémia II. osztályának 1889. évi nov. 11. ülésében mutatta be. «Az egiptomi ember, kinek gondolkozása oly nagy mértékben a túlvilágra volt irányozva, szükségesnek találta, hogy az elhunytak egyéb szükségleteken kívül még útmutatót, kalauzt is adjon a túlvilági vándorlásra. A sírok falain, a koporsók oldalain, a múmiák burkolatain a túlvilági életre vonatkozó szövegek és ábrák foglaltatnak, melyek az elhunytak sírontúli sorsát leírják, melyeknek egyik célja azonban az is volt, hogy az elhunyt tudja, s ha elfelejtette volna, elméjébe visszaidézzé azt, mit kell tennie, hogy a túlvilági ítélőbíró előtt megálljon s a boldogok honába felvétessék. . . . E szorgoskodás készítette az egiptomiakat arra, hogy a sírok és a koporsók feliratain kívül halottjaiknak még a túlvilági életéről szóló könyvet adjanak.» E könyvet, többé vagy kevésbé teljes alakjában, díszesebb, vagy egyszerűbb kiállításban, papyrustekercsre írták az egiptomi íródeákok; ha valakinek halottja volt, módja és tehetsége szerint megszerzett egy-egy példányt, melyben az e célra üresen hagyott helyeken csak az elhunytak nevét kellett kipótolni. Ezt azután a holttetem mellé tették a múmiaburkolat alá.» Ez az úgynevezett Halottak Könyve. Szerzőnk e könyv különböző redactióiról és czínéről ír. Ez utóbbi *per em heru* azaz: Az ama napon való kiköltözés, t. i. az életből való kiköltözés és az istenek alvilágába való beköltözés napja, az ítélet vagy leszámolás napja. Azután következik a Halottak Könyvének keletkezéséről és felosztásáról szóló fejtegetés, a melyben (a 14. l. 2. jegyz.) szerzőnk ægyptusi és szanszkrit szóhasználatát is közöl: æg. *cheru*, *cher*, vagy *chru*, kiáltani, mondani, szkr. *kar*, *कलैव*, *cla-m-are*.

Az ægyptusi *monotheismus*-hoz, a melyet szerzőnk feltételez, meg kell jegyeznem, hogy az inkább *henotheismus* vagy *kathenotheismus* lehetett, vagyis a polytheismus azon faja, a mely szerint egy-egy isten tisztelőinek szívében és imádságában a többi isten felett a mindenhatóságig fokozódó hatalomra jut, a többi közül kiválik és mint *egy*, de nem *egyetlen* isten jelenik meg (v. ö. Max Müller, *Essays*, Leipzig, 1879. I, 27. 339. *Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion*, Strassburg 1881, 328. *Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft*. Strassburg, 1876, 126.).

Szerzőnk művének 30., 48., 49. és 51. lapján megjegyezhetne volna, hogy az egyiptusiak képes nyelvén a *szív* annyit jelentett, mint *lelkiismeret* (G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, Paris 1876, 41.); kivált az olyan idézetek bizonyítják ezt, mint a következő: «Kik a szívek *furdalásait* okozták Horus előtt» és «A szívek ismerője és a keblek vizsgálója a te neved». Ez az utóbbi élénken emlékeztet a Szentírás szavaira: «Szűnjék meg a bűnösök gonoszsága, és vezérelj az igazat, szíveket és veséket vizsgáló Isten!» (Zsolt. 7, 10. V. ö. Jerem. 11, 20. 17, 10. 20. 12. Zsolt. 25, 2. Jelen. 2, 23.) Nagyon érdekes az a különböző felfogás, a mely a lelkiismeret elnevezéséből más-más nyelvekben kitetszik (l. Max Müller, *Natural religion* 177—180.).

A 21. lapon, azt tartom, hiba van. Szerzőnk a *kígyóval* jelképezett gonosz szellemet Apapi-nak vagyis Aphobis-nak nevezi. A dolog úgy van, hogy Apap volt a gonosz lelket jelentő kígyónak neve (v. ö. Móz. I, 3, 1. Jelen. 12, 3. s köv. v.), Apapi pedig, a görögben Ἀφιδης, Ἀφιδης, Ἀφιδης (Joann. Antioch. fr. 39. Syncell. 61, a. 62, a.) több egyiptusi királynak volt a neve, a többi közt a hagyomány szerint azon pásztor-királyé is, a kinek uralkodása idejében Izrael fiai Aegyptusban letelepedtek (Maspero 30., 33., 171., 174., 175.)

Azon párhuzamokhoz, a melyeket szerzőnk a 26., 33., 51., 56., 64. lapon a Szentírás meg az egyiptusi kosmogonia és mythologia egyes kifejezései között von, könnyen lehet még többet is megjegyezni, a mely mind épen olyan találó vagy épen olyan gyenge, mint szerzőnkéi. A lélek-mérlegeléssel (*psychostasia*) nemcsak Jób 31, 5. 6. hasonlítható össze, hanem Dániel 5, 27. is: «*Tekel*, megmérttél a mérlegben, és hiányosnak találtattál.» Az Isist vagyis a termő földet jelentő *hét szent téhen*, a mely a föld istenasszonyának mellékneveit viseli, könnyen hasonlítható össze a Móz. I, 41, 2. s köv. v. leírt hét kövér és hét sovány tehénnel, a mely a földnek hét dús és két rossz termését jelenti. Ez összevetést megerősíti a hét teljesszemű és hét kiaszott kalász, a mely egyenesen a föld termésére utal.

A 71. lapon *Charon* nevét és lényegét az egyiptusi nyelvből és mythológiából származtatja Giesswein. Keller, *Über den Entwicklungsgang der antiken Symbolik* (Graz 1876), szerint Charon egyiptusi szó és alak: hajós. Így nevezték azt a hajóst, a ki Thebæben a múmiákat a Niluson át a halotti városba szállította. De Keller még tovább megy és a görög Kerberost is egyiptusi vízilónak magyarázza, a mely az Amentit, az alvilágot fölemészti; szerinte a Lethe is egyiptusi, t. i. a Hathor istennő szent sycomorjából készült ital, a melytől az, a ki belőle ivott, örök életet vőn. (Magyar Tanügy, új folyam I. év, XI. köt. 1883, 92. l.)

A Halottak Könyvének tanulmányozása meggyőzhet arról, hogy az

ægyptusiai mythusainak és symbolumainak burka alatt fenséges vallási eszmék lappanganak és a henotheismusnak oly eszményi foka látható, a mely már majdnem tiszta monotheismusszal egyenlő. Az ægyptusi emlékek tanúsága szerint kétségtelen, hogy a lélek halhatatlanságában és a túlvilági igazságszolgáltatásban való hit már e nép legrégibb napjaiban is vallásának egyik alapdogmája volt. Eschatologikus tanai mindig ugyanazon alapeszméből indulnak ki: hogy az igazak jutalma a túlvilágban az istenek társaságában élvezhető örök boldogság leszen. E boldogság kissé anyagias színezetű, tetőpontja azonban isten jóságának és tökéletességének szemlélete. A Halottak Könyvének 125. fejezetében, az 1. sorban így szól az elhunyt lelke Osirishez: «Hozzád jövök, ó uram! elédbe vezettetem, hogy lássam jóságodat.» A kit az istenek maguk közé fogadtak, az «Ra szívében van», mint a koldus, a ki «az angyalok által Ábrahám kebelébe vitetik». (Luk. 16, 22.)

Giesswein könyvének utolsó fejezete azon hatást fejtegeti, a melyet az ægyptusi eschatologia a görög mythusra és bölcselkedésre gyakorolt. Ez a hatás az én nézetem szerint a görög mythológiára elenyésző csekély lehetett, a görög philosophiára azonban igen nagy volt. Csakhogy a mi például Plato műveiben van, az nem hatott a görögök vallására. Szerzőnk ezen fejtegetésébe (a 71. lapon) egy kis tévedés csúszott: a görög alvilág negvedik folyója Plato (Phæd. 61.) szerint nem Stygion, hanem az a Στύγιον az előző ποταμός-nal egyezett meg és annyi mint a styxi folyó. Így fordítja Schleiermacher is.

Szerzőnknek ezen műve igen érdekes és tanulságos.

2. Az összehasonlító nyelvészet fő problémái. Irta dr. *Giesswein Sándor*. A győr-egyházmegyei hatóság engedelmével. Győr, 1890. A szerző tulajdon kiadása. — 8-r. 4 sztl. és 216 l.

A munkás szerzőnek ezen művét két szempontból kell megítélnünk: először magában a munka anyagában akad néhány adat, a melyre kiigazító vagy pótló megjegyzést lehet tenni; másodsor azon következtetésekkel, a melyeket a szerző az összegyűjtött anyagból leszámaztat, nem érthetek mindig egyet.

Előre bocsátom azt, hogy szerzőnk nem használja mindig helyesen a nyelvtudomány műszavait, pedig erre épen olyan műben van legnagyobb szükség, a mely, mint szerzőnk előszavában írja, a nyelvtudomány iránt szélesebb körben akar érdeklődést kelteni; szakértőknek szánt könyvben kevesebb bajt okoz az ilyesféle: a magyar *vár-l-ak*-ban az *l* a második személy objectuma, holott az a második személy az ige objectuma és az *l* nem e személynek tárgyát, hanem magát e személyt mint tárgyat jelenti (a 12. lapon). Aoristus, jelen idő, imperfectum, egy-más mellett van (14.); ebből az elsőt meg kellett volna magyarázni, az

imperfectumot pedig mint igeidő nevét nem szabad használni, mert e szó az igében kifejezett cselekvésnek, szenvedésnek vagy állapotnak milyenségére vonatkozik (Simonyi, A magyar nyelv, II, 118.). Ilyen zavar (21.) az »igenevek vagy infinitivusok« e helyett: melléknévi vagy főnévi igenevek, vagy pedig: participiumok és infinitivusok. Épen olyan határozatlan vagy tévedést okozó participium perfecti (22.); szójárás e helyett: dialectus, nyelvjárás (71, 95), holott egészen mást jelent szójárás, Redensart, pl. ez a szava járása; hibás ez »félmúlt (præteritum)«, mert biz ez utóbbi egészen elmúltat jelent (156.); következetlen ez: onomatopöësis, onomatopoetikus, és onomatopöia ugyanazon lapon (137.), holott a görög eredetinek helyes átírása csak egy: onomatopöeia. Az *Umlaut* műszót a gyökéhangzó lágyításának magyarázza szerzőnk, a mi semmit sem fejez ki; magyarul csakis hangmagasításnak lehetne nevezni (31.). A 40. lapon alkalmasan használhatta volna a *hangrendi párhuzam* műszavát az efféle alakokra, mint *kavar*, *kever*, és megmondhatta volna, hogy ezek közt a magashangú a csekélyebb jelentőségű, a mélyhangú belső és külső terjedelemben jelentősebb, pl. önt bort, ont vért; csetten a kapszli, csattan a poflé; még idegen szókban is: cseléd erkölcsileg kevesebb, mint család. (V. ö. Vámbéry, A magyarok eredete 229. Egy. Philol. Közl. VII, 78, 79. Szinnyei, A magyar nyelv rendszere 61.). Az 59. lapon szerzőnk a gyökérszót és szógyökeret azonosítja egymással, pedig e két műszó nem jelenthet egyet; a 67. lapon a latin és görög *iungo*, *fingo*, *frango*, $\lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\omega$, $\mu\alpha\nu\theta\acute{\alpha}\nu\omega$ gyökerét: *iug-*, *fig-*, *frag-*, $\lambda\alpha\beta-$, $\mu\alpha\theta-$ nevezi *gyökérszónak*, a 68. lapon pedig $\zeta\mu\mu\alpha$ gyökerét *öpszó-gyökérnek* nevezi; tehát ugyanazt a fogalmat két különböző és zavart okozó műszóval jeleli. Hasonló zavar van a 66. lapon az assimilatio leírásában: »A *betűhangok* hasonló természetűvé válnak; a második lépés az, hogy a két *betű* azonosul». Az előbbi műszó nem tiszta és zavart okozó; az utóbbi egyenesen rossz. Az assimilatio az élőszóra vonatkozik; a betű az élőhanghoz és minden változásához csupán esetleges viszonyban van. A 84. lapon úgy tűnik fel a dolog, mintha ezt a szót: synonyma egyesszámúnak használná. Helytelenül fordítja le szerzőnk (69.) az apperceptio műszót behatás-sal; holott a. m. felfogás, észrevesés. Heyse nézeteinek összefoglalásában szintén helytelenül fordít két műszót (118.): Wahrnehmung nem szemlélet, hanem észrevétel; Vorstellung nem fogalom, hanem képzet.

A 15. lapon talán sajtóhiba az, hogy az arab ige VII. alakja belragozással van képezve; infixum az arab verbum trilaterum VIII., XII., XIII., XIV., és XV. alakjában van; a verbum quadrilaterumnak pedig III. alakja infixumos. (Caspari-Müller, Arab. Gramm. 4. kiad., 27. 40. l.) Sajtóhibák főképen görög szókban fordulnak elő, pl. a 29, 30, 106, 119, 184, 196. lapon; nehezebben igazíthatók ki a következők: 28. Zenss.

helyesen Zeuss; 55. Charensey, helyesen Charencey; 64. arab *arddon*, helyesen *ardon*; bosszantó az olyan, mint a 129. lapon: «Geiger, Lazar», a miben kétséges marad, vajjon tudta-e szerzőnk, hogy e két név egy emberé; sajnos azonban, a betűsoros név- és tárgymutatóban a *Lazar* mint külön szerző fordul elő, ugyancsak e lapra való hivatkozással; pedig itt szerzőnk valószínűleg Lazarus Geigert, vagyis Geiger Lázárt érti. Félre ne értsen a szerző! Tudom, hogy van egy *Lazarus* Móricz nevű philosophus, a kit Müller Miksa (*Das Denken im Lichte der Sprache* 255. l.) is idéz, és a ki hasonló véleményben van a nyelv eredetéről, mint Noiré; de hát miért csonkítja meg szerzőnk ennek a nevét? Noiré nevét rendesen *Noirée*-nak írja (129. 130. 144. 145. és a tárgymutatóban; helyesen 163.). Forrásának félreértéséből származott az, hogy a 98. lapon *goidelic* és *gaelic* nyelvekről ír, holott e két szóban az *-ic* angol képző.

Helytelen ez: $\tau\epsilon\lambda\omega$ végem van; $\tau\epsilon\lambda\omega$ helyett pedig jobb lett volna így írni: $\tau\epsilon\lambda\jmath\omega$ (17.), mint a 60. l. e példát: $\epsilon\chi\jmath\epsilon$. A 47. l. 1. jegyzetéhez azt mondhatjuk, hogy ha Simonyi szerint a *várom*, *várod* igealakok csakugyan ezen incorporatív képzetekből lettek: *váro-l-m*, *váro-l-d*, a miatt még nem lehetetlen a magyar birtokragok és igei személyragok ősi azonossága; hiszen az az incorporált *l* külön elem, a melynek a szó végén levő ragokhoz semmi köze. (Simonyi, A magyar nyelv, I, 91, 92.) Az arab *núnatio* (nem mint szerzőnk írja, *nunnatio* 50.) a klasszikus nyelvben nem *-on*, *-en*, hanem *-un*, *-in*, (Caspari-Müller Gramm. 9.). A latin *lacrima* szót nem helyes *y*-nal írni (74. 103.). Helytelen az, hogy Troia volt Ilionnak *latin* neve (86.). A 150. l. 2. jegyzetéhez mondhatni, hogy a hollandiak, mikor a hottentotok nyelvét először hallották, azt mondták, hogy az csupa *hot* és *tot*, és pedig hollandi nyelven a. m. *en*; így lett a *hottentot* szó. Schleyerről és volapükjéről szerzőnk dicsőreleg nyilatkozik, a mi nekem mint volapükistának jól esik; de abban téved, hogy a volapük éppen oly tisztán agglutináló nyelv, mint akár a török (159.). A sok *præpositio* és az, hogy *-ü* képzővel bármely főnévből *præpositiót* képezhetni, nagyon megkülönbözteti a volapüköt az agglutináló nyelvektől. A hangsúlynak értelemváltoztató feladatára nemcsak a chinai nyelvben lehet példákat találni (159.), hanem az angolban is: *absent* távollevő, *absént* eltávozni; *August* augusztus hava, *augúst* fenséges; *foretaste* előíz, *foretáste* előre érezni valaminek ízét stb. A 200. lapon idézett szkr. *vrka* tulajdonkép farkast jelent és csak mint szókép a. m. eke; ennek következtében nem hasonlítható össze a görög dialektikus $\epsilon\beta\lambda\alpha\chi\alpha$ alakkal, a mely a $\lambda\upsilon\chi\omicron\varsigma$ szóval nem függ össze. A görög $\lambda\upsilon\chi\omicron\varsigma$ is jelent szóképíleg vas kampót, szeget, ajtókopogtatót, a lovak zabolájának egy részét; a latin *lupus* szintén a. m. vas kampó és ló zabolája, *lupi ferrei* és *frenum lupatum* (v. ö. Müller Miksa, Bio-

graphy of words 175.). Isten az óperzsában nem *bag* (201.), hanem *baga*.

Ennyit kívántam dr. Giesswein művének anyagára megjegyezni; most áttérek okoskodásaira és következtetéseire.

Nagyon csudálom, hogy szerzőnk (121.) Müller Miksáról azt írja, hogy a nyelv eredetére vonatkozó nézetében ép oly határozatlan és ingadozó, mint midőn a vallás eredetét fejtegeti. Müller Miksával általában nagyon röviden végez, nem csuda tehát, hogy rosszul. E közlönyben nem rég megismertettem Müller Miksa két művét, a melyben mind arra nézve, a mit dr. Giesswein e tudósnek a nyelv és vallás eredetéről való nézeteiben félreért, minden kétséget eloszlató oktatást találhat; sőt az én igénytelen ismertetésemben is össze van foglalva mindaz, a mi elég czáfolatnak dr. Giesswein ellenvetéseire. Fölösleges tehát itt Müller Miksa nézeteiről csak egy szóval is megemlékezni. Érdekes az is, a hogy Noiré *clamor concomitans*-ával járt szerzőnk: a 129. lapon *nem érti*: «Noiré szerint a nyelv legelső kísérletei nem a természet hangjainak, hanem az emberi tevékenység által létre hozott hangoknak utánzásából (*clamor concomitans*) állottak. E szerint minden hang-articulatio elseje és mintegy szülőanyja a vakarás, kaparás, turkálás, vagyis az ősember foglalkozásának hangutánzata lett volna»; a 134. és 144. lapon *megérti*: «Az emberi munka közt hangoztatott szóból . . . fejlődött ki lassankint az emberi beszéd»; a 145. lapon pedig *felreérti*: «Semmi okát nem találjuk annak, miért mondta volna az ősi indogermán minden lépésnél *i-i-i-i*, a miből aztán az *i* menést jelző gyökér képződött.» Az első idézet szerint a *clamor concomitans* tulajdonképp onomatopoeia lenne, pedig Noiré és Müller Miksa határozottan tiltakozik az ellen, hogy ez akár a nyelv ősi oka, akár csupán jelentős alkotó eleme volt (Müller Miksa. *Das Denken im Lichte der Sprache* 181. s. köv. 292, 294, 401. 504, 514, 529. *Natural Religion* 362—3, 374—5. *Essays IV*, 249.), sőt Noiré (*Logos* 132, 193, 274.) nem is a cselekvést, hanem a cselekvés eredményét tartja a *clamor concomitans* okának. Nem is hangutánzó a *clamor concomitans*, sem indulatszó, sem érzéki észrevételt nem fejez ki, hanem fogalmi gyököt. A harmadik idézethez azt kell megjegyeznünk, hogy nem is az ősi indogermán mondta minden lépésnél azt, hogy *i-i-i-i*, hanem az ősi indogermánok, ha együtt marsiroztak, midőn az együttlépdelést észrevették és mint társaságban végrehajtott cselekvésnek fogalmára jutottak. Ebből láthatni, hogy a nyelvtudomány bölcséleti magaslátán álló írókat sokkal könnyebb nevetségessé tenni, mint helyesen megérteni és tévedéseiket kimutatni.

Annak bebizonyítására (165.), hogy «vannak akárhányszor gondolataink, melyeket szóval kifejezni nem tudunk, de ha valamely fogalmat nem tudunk szóval megjelölni, abból még nem következik, hogy e foga-

lommal nem birunk», például azt hozza fel szerzőnk, hogy a franczia nyelvnek az állás fogalmának jelzésére nincs szava és a francziának mégis van fogalma az állásról. De hát hol van az megírva, hogy az ember *egy* fogalmat csak éppen *egy* nyelvtanilag vett szóval jelelhet meg, hogy az úgynevezett körülírás nem fejezhet ki fogalmat? Akkor *Magyarország* fogalma nem létezik magyar ember elméjében, mert kifejezésére éppen úgy kell *két* szavunk, mint a francziának az állás kifejezésére: *être debout*. Talán csak nem veti ez ellen szerzőnk azt a tökéletesen mellékes és esetleges momentumot, a mely a nyelvre semmiféle hatással nincs, hogy az egyik egy szóba van írva, a másik kettőbe? Tehát azt kell mondanunk, hogy a francziának éppen úgy van szava az állás, mint a magyarnak hazája megjelelésére: mind a kettő két-két nyelvtani szóval fejezi ki az illető fogalmat. De próbáljon meg szerzőnk olyan fogalomra szert tenni, a melyet semmiféle nyelven sem egy sem több szóval megjelelni nem bír, majd akkor tapasztalja, hogy Müller Miksának igaza van.

A 167. lapon szerzőnk műve a Szentírás magyarázatává lesz. Itt is nevezetes, hogy azon exegetákkal egyetért, kik a hexaëmeron alatt nem hat napot, hanem határozatlan tartamú időszakot értenek; az evolutionistáknak és köztük Müller Miksának pedig nem akarja megengedni, hogy milliónyi évekig tartó fejlődést lássanak a nyelv keletkezésében.

Szerzőnk (169, 178.) nagynevű bölcselek és theologusok után elhiszi, hogy a nyelv *in potentia* az embert az állattól megkülönböztető sajáttság, *in actu* azonban az ember szabad cselekvésének eredménye; de Müller Miksával ellenkezik, pedig ez ugyanazt mondja (Das Denken 86. és egyebütt). Psammetichus kísérletéből, a melyet Herodotus leírt, bizonyítékot csinál szerzőnk (172.) arra nézve, hogy az ember önerejéből, minden tanítás nélkül is alkothat nyelvet. Efféle kísérletek (v. ö. Müller Miksa felolvasásai a nyelvtudományról² 337.) éppen olyan értéktelenek a nyelv eredetének megfejtésében, mint a »gyermekszoba pszichológiája» (Müller Miksa, Das Denken 20, 473.); szerzőnk e nemű példái (173—7.) inkább orvos- mint nyelvtudományi értékűek.

Nem akarok szerzőnkkel a tudományok rangfokozatáról vitatkozni, mert ez nézetem szerint nincs; de mégis azt tartom, hogy nyelvtudományi kérdésekre való felelésben most már nem »hittudományi, bölcseleti és nyelvészeti» (181. v. ö. 166, 99, 100.) szempontból kell a dolgot tekintenünk, hanem csakis nyelvtudományilag, különben Dupin szárnyra kelt szavával szólva *non parceque, mais quoique* juthat az ember helyes eredményre. Szerzőnk 5. pontjának lényegével (181.) mindenki szívesen egyetért, a ki nyelvtudománynyal foglalkozik. Nyssai sz. Gergely kétségen kívül helyesen fogta fel a nyelvet és eredetét (123—5.),

de helyes okoskodására csak az által jutott, hogy egyrészt a Szentírást helyesen értelmezte, másrészt pedig ellenfele állításainak helytelenségét és a keresztény theológiára előbb-utóbb veszedelmessé válhatását átlátta. Állításának igazságát semmivel sem tudta bebizonyítani, mert a nyelvtudománynyal nem rendelkezett. Allítása szerencsés, de teljesen megokolhatatlan hypothesis volt. Az bizonyos, hogy az igaz akkor is igaz, ha nem bírjuk bebizonyítani; de tudományos értéke csak akkor van, ha bebizonyítható. És épen ebben van a *tudás és hívés* tárgyainak, feladatának és ennél fogva módszerének különbsége: a hit igazságai igazak, ámbar nem bizonyíthatók be, a tudományok tételei pedig csak az által válnak igazságokká, hogyha bebizonyíthatók. A hit igazságait a tudományok igazságaival támogatni vagy pedig a tudományok igazságait vagy hypothesiseit a hit igazságaival összehangzásba juttatni: ez nézetem szerint a tudás és hívés lényegesen különböző természete, tárgyai és céljai miatt hiábavaló fáradság.

Szerzőnk nagy gonddal és olvasottsággal gyűjtött össze sok érdekes és tanulságos nyelvtudományi anyagot, és ez művének érdeme; de az anyagából vont következtetésekkel olyan hypothesisist alkot, a mely egyáltalában nem mérkőzhetik meg az evolúciós elmélet és különösen a Noiré-Müller-Miksa-féle árnyalat értékével.

Dr. POZDER KÁROLY.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1888/89.

25. Pál Antal, A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai. (Gyula-
fehérvári róm. kath. főgymnasium). — Hasznos példát adott ez érteke-
zés írója, midőn a gyula-
fehérvári »Battyáneum» könyvtára kincsenek, a Döbrentei-codexnek nyelvi sajátosságait tűzte ki magának fejtegetése tárgyául. Számos becses nyelvemlékünk kiaknázatlan bányaként fekszik még feldolgozatlanul, pedig a nyelv helyes fejlesztésének egyik fontos tényezője a régi nyelv alaki és szellemi tartalmának ösmerete. S ép e téren még igen keveset tettek a rátermettek. Ezért örömmel kell üdvö-
zölnünk mindenkit, a ki erre fordítja erejét és tehetségét.

Pál Antal értekezésében anyagát három szempontból tárgyalja: hangtani, alaktani és szótani szempontból, s e szerint három részre is osztja.

Az első részben tárgyalja a *hangok* (ú. m. magánhangzók, kettős magánhangzók és mássalhangzók) *jelölését, a helyesírást, a magánhang-*

zók változásait (1. időmérték változása; 2. zártabb és nyíltabb hangzók változása; 3. magas és mély hangok változása; 4. magáuhangzók elveszése; 5. magánhangzók hozzájárulása), *a mássalhangzók változásait* (1. időmérték változása; 2. keménységi fog változása; 3. az úgynevezett részleges assimilatio; 4. rokonhangok változása és articulatio-változás; 5. mássalhangzó elveszése; 6 mássalhangzó betoldása; 7. hangátvetés.)

E rész felosztását egészen észszerűnek mondhatjuk, a mennyiben a hangtan minden részére kiterjeszkedik, de a feladat megoldása nem sikerült kielégítően. Hibája, a mi az egész értekezés hibája is, hogy nem alapúl az összes adatok felhasználásán. Értekező ugyan maga is azt mondja: «nem arra törekedtem, hogy minden található szót felhozzak a hangtanban ugyanazon egy esetre, hanem inkább arra, hogy a lehetőségig minden sajátságot feljegyezsek», de itt elfelejti, hogy «a lehetőségig minden sajátság» feljegyzése érdekében minden, egy esetre vonatkozó szó figyelembe vétele okvetetlenül szükséges, annál is inkább, mert a codexek helyesírása, a számos tollhiba sokszor kétségben hagy, s ekkor csupán csak valamennyi eset ösmertetéséből és megbírálásából vonhatunk le helyes ítéletet. Állításom bizonyításául a hangok jelöléséről szóló fejezetet vettem behatóbb bírálat alá; az egész értekezésre nézve nem tettem ezt azért, mert az az egyszerű ismertetés határain jóval túlmenne, bár a többiben sem mulasztom el értekező feltűnőbb tévedéseit kiemelni.

Magánhangzók. 1. $a=a$. A 80-dik lapon előforduló *mondaa* s *iraa* a 398-dik lapon tárgyas alak is lehet, s ezért olvasható nemcsak *aa* vagyis *â*-nak, hanem *á*-nak is: *Minden földön lakozok megindulának Mert é mondaa es lőnek* 80; *Es tablat kerven iraa Janos é neve* 398, azaz: és táblát kérvén írâ: János legyen az ő neve.

5. $e=e$. Hogy *e* helyett néhány helyen *é* van írva, azt csak tollhibának vehetjük, mert az említett példák mellett sokkal gyakrabban fordulnak elő a rendesírású szavak: *értélmét* 67: *ertelmét* 67, 68, 327 stb. *kévilek* 66: *kevileket* 55 stb. *émlekezik* 328: *emlekeziel, emlekeztek* 5, 20, 24, 188 stb. *tékenç* 67: *tekenç* 29, 43, 49 stb. *mért* (quia): *mert* 49, 50, 154, 160 stb.

7, 8, 9. $ë$. A közép *ë* megkülönböztetésének nincs alapja, minthogy számos adat a codex íróját vagy leíróját *ö-ző* tájsozlásának bizonyítja, s így *ë*-t nem ejtett. Pl. *elvírósólven* 1, *elególni* 1, *zeretnód* 8, *legón* 1, *kesoróggjéc* 10, *rezón* 13, *emlekőziek* 20, *töttem* 2, 20 stb.

12. $é=é$. Nem valószínű, hogy az *é*-t következetesen jelölték, mint azt négy-öt eset feltűnteti, melyek csak véletlenül kaphattak ékezetet, s ékezetlen alakjukban gyakoriabbak. Pl. *dicérlek* 313: *dicerlek* 313, *diceret* 23, *dicerietek* 228, 229 stb. *élvén* 281: *keresven* 231 *regezven* 281, *iegezven* 18 stb. más példák: *erçen, ertení* 280 e. h. *értsen, érteni*; *mikent* 85 e. h. *miként*; *nep* 201 e. h. *nép* stb.

15. $i=y$. Azt állítja értekező, hogy *nyz*-ben az *y* \acute{e} helyett áll, holott \acute{i} helyett, minthogy e codex tájékoztatói sajátosságai közé tartozik az \acute{e} -nek \acute{i} -féle ejtése: *nyziem* 71, *zyggenlek* 20, *diegryetek* 226, 225. 71 stb. s a múlt időben mindenütt, *űzyl, tőryl* 118 stb.

16. $i=j$. Az *i* nek *j*-vel való jelölése, bár szórványossága miatt sem lehet igen jelentős, de azért megvan Volf kiadásában, bár nem mindenütt. Az eredetiben *zamarj, fiaj, leañj*, Volfnál *zamari, fiaí, leañí* 524. de *zomorolnj* 445, *gűlöljk* 67, *kejk* 440.

19. $ü=ó$. Az \acute{o} jel csak az első ötven lapon fordul elő (*karóml* 379, és *haboróg* 401 tollhibának vehető, Volf sem jelöli meg). Hatvan-négy esetben negyvenötösör $\acute{ü}$ -t, tizennégyyszer $\acute{ü}$ -t, négyszer \acute{o} -t, egyszer-egyszer \acute{o} -t és \acute{o} -t jelent.

$\acute{ü}$ -t ezekben: \acute{o} , \acute{ok} , $\acute{ót}$, $\acute{óket}$ 1, 1, 18, 22, 33, 33, 36, 41, 41; $\acute{öl}$ 26; *kőőrőlvin* 1; $\acute{ózd}$ 19, 21, 36, 37, $\acute{öröll'enek}$ 19, 32, 41, 41, *tölem* 20, 28, 29, 29, 35; *zóksegeben* 24; *tőreben* 26; *zirókót* 27; $\acute{gólóli}$ 28, 36, 38, *tóz* 24, 28, 33, 35, 35, 37; *lón* 31; *kizólt* 33; *kó* 35, 37, 40; *vón* 36; *zentől* 41; *bónert* 41; *meregtől* 20;

$\acute{ü}$ -t ezekben: $\acute{fóleddel}$ 18, 38, 50; $\acute{óvóltejemet}$ 18, 24, 35, $\acute{ezóst}$ 28; $\acute{ógekeziel}$ 18, 32; $\acute{gólekejejeket}$ 31; $\acute{fójt}$ 35; $\acute{ózeni}$ 39; $\acute{kólgón}$ 41 $\acute{kólól}$ 44; \acute{o} -t: $\acute{tótéd}$ 32, $\acute{tótéd}$ 23. $\acute{órómedbe}$ 41 \acute{o} $\acute{fólibe}$ 35;

\acute{o} -t: $\acute{tód}$ 24;

\acute{o} -t: $\acute{nagólónk}$ 41.

Feltűnő, hogy ez az írásmód csupán az első lapokon, s ott sem általánosan található, de mégis sokkal sűrűbben, semhogy egyszerűen tollhibának mondhatnók. Például \acute{o} , \acute{ok} olv. $\acute{ü}$, $\acute{ük}$, mellett eléggé gyakran találjuk ezt: $\acute{é}$, $\acute{éket}$ olv. $\acute{ü}$, $\acute{üket}$, s ugyanott $\acute{ó}$, $\acute{ótót}$, $\acute{ókót}$; $\acute{gólóli}$ mellett $\acute{gólólólen}$ 50, $\acute{gólólsig}$ 49; $\acute{gólekejeje}$ mellett $\acute{gélékezes}$ 45, $\acute{gólekezes}$ 45; $\acute{kólól}$ mellett \acute{kelvl} 16, $\acute{üz}$ ige mindég $\acute{ózd}$ $\acute{özze}$ írásmóddal van jelölve.

Ezt, azt hiszem legjobban úgy magyarázhatjuk ki, hogy vagy többen írták le a codexet, vagy több eredeti szöveg volt a leíró előtt. Bizonyítja ezt még sok más, különben alig magyarázható következtetés és meg nem egyezés úgy a helyesírásban, a mennyiben e korban róla beszélhetünk, valamint a ragozás és képzés számos sajátosságában (pl. az \acute{ul} , $\acute{ül}$, $\acute{ól}$; $\acute{tül}$, $\acute{tül}$, \acute{tol} , $\acute{töl}$ ragok vegyes használata).

19. *Eörömes* 205 nem vehető \acute{o} -nek, mert egyedül álló, evvel szemben v. \acute{o} : $\acute{öröll'enek}$ 29, 32, 41 stb. Viszont $\acute{eő}$ ezekben $\acute{eön}$ 230, $\acute{eőnek}$ 359 föltétlenül hosszúnak veendő: $\acute{ön}$, $\acute{őnek}$ (evék, evének).

19. v e helyett $\acute{é}$ gyakori tollhiba \acute{kelvl} 14 e. h. $\acute{kélél}$. A w jelt értekező figyelmen kívül hagyja. Jelent u-t: *Wram* 16, 68: *Uram* 18; *hyw* 19, *hycsagok* 28 v. \acute{o} . *hycnak* 495; esetleg v-t is jelenthet *hewzagol* 297, v. \acute{o} : *hevon* 21, *embereknek fiaí hívok* 120.

A magánhangzók írásjeleit tehát így állítanám össze:

a : a, á,	i, í, í, y, j : i, í,	eö : (ö), ő.
aa : á,	yí, yh : í,	ó : (ó, ö, ő) ü, ű.
e : e, ë, é,	o : o, ó,	u, v : u, ú, (ü, ű.)
ee : é, ê,	oo : ó,	û, ũ : ü, ű.
(é : e, ë, é,)	ô : ö, ő,	w : u, ú, (v).

A miket értekező mint kettős magánhangzókat tárgyal, nem tekintetők mind azoknak, így *kaialt*-ban az *i* *j*-nek olvasandó, mit nem csak más nyelvemlékek, hanem a mai *kaját*, *kajabál* is bizonyítanak.

Nem vehető az *i* magánhangzónak két más magánhangzó között: *idvőztyőre*, *hiudelemre*, *vioz*, *fiuuiul*; itt értekező *öi*, *ie*, *io*, *iu* kettős magánhangzókat lát, holott az *i* bennök nem más mint a raghoz tartozó, vagy pedig hangürtöltő *j*, a mint azt akárhány példa igazolja; a fennebbi szavak tehát így olvasandók: *idvőzítője*, *hijedelemre*, *vijosz*, *fijújúl*.

Továbbá, hogy *ganei*, *ioncabb ganéj*-nak és *jonkább*-nak olvasandó, az kétségtelen.

Igenis kettős magánhangzók vannak ezekben, miket értekező említ: *zein* (Volfnál *zein*) 445 = szín (pajta); *keik* (Volfnál *keik*) 440 = kék; *niékik* 379 = nékik; *bóŋg*. 520 = bóg. Ezek az esetek a codex meg- vagy leírójának tájbeszédjére utalnak.

Mássalhangzók. 5. zs—sz. Nem föltétlenül hosszú *sz*-nek olvasandó *aloozs* 447 = *alóssz*, de *monduzs* 449 = *mondasz*, *felelzs*, 450 = *felelsz*, *elvezs* 15 = *elvez* vagy *elvész*.

10. h. A *h*-t rendes funkcióján kívül hangerősítőnek tekinteni nem tartom helyesnek, mert van elég példa, hol a szóvég erősítésre épen nem szorúl, a hol *h* van: *merth* 320, *veztegegeth* 320, *letheth* 445 stb. Viszont sok helyről hiányzik: *felót* 319, *elót* 319, *lakozot* 172.

Nem veszi figyelembe értekező a *cz* jelt, mely a *d*, *t* végű igék *sz*-ragos második személyében a mai *dsz tsz*-nek felel meg: *taŋacz* 450, *veccz* 42. *felmaŋqztacz* 25, *felecz* 29 stb.

A mássalhangzókat tehát így állíthatjuk össze:

i, í, y : j	u, v : v
k, c : k	g, l, ú, t, : gy, ly, ny, ty
z : sz, z,	
zs : ssz, sz	t, th, tt : tt
s, f : s	r : c
s : sz	L : cs
ccz, cz : tsz, dz	

Azt hiszem, hogy ezekből eléggé kitűnik értekező módszere, hiányos adatokat elhamarkodottan dolgoz föl, s így az eredmény sem

lehet megbízható. A továbbiakban röviden tárgyalom az értekezés többi részeit.

Az időmérték változásának tárgyalása előtt ezt mondja: «Nem is bocsátkozom a codex hosszúnak látszó vocalisai fejtegetésébe, csak felsorolom az előforduló esetek egy részét, megjegyezvén, hogy mindenik röviden, tehát egy jeggyel írva is található.» Evvel a kijelentéssel teljesen fölöslegesnek tünteti fel e fejezetet, mivel a kérdést pusztán a helyesírás terére viszi, a mint az valójában is csak az, kivéve az *ee*-t tárgyaló pontot, hol nem helyesírásról, hanem kiejtésről van szó, vajjon az illető jelt *e*-nek vagy *ê*-nek olvassuk-e, vagy sem, a mi a tájszólás kérdésébe vág.

A hangzóknak mai használatuktól eltérő nyíltságát vagy zártságát tárgyaló fejezetben pusztá adatokat halmoz össze, de jelentőségükre nem von le következtetéseket. Nem lát jelentőséget abban, hogy a tárgyrag előtt gyakran a zártabb *o* áll, *a* helyett, vagy ép így a többes harmadik *-nak* ragja előtt; sem abban, hogy a mai igeképző: *ül*, és a határozóképző: *ül* nyíltabban hangzik *-ól*-nak, a többes első személyrag *nk* előtt nyíltabb hangzó van, pl. *magadot* 463, *lakandonak* 415, *vezőnk* 463, *tetelőnk* 463, *jordol* 462, *gonozol* 145.

A *-ról* és *-rül*, *-től* és *-túl* ragalakokat sem kíséri figyelemmel.

A hangzók kiesésénél *yedetes*, *yel*, *saryanak* szavakban a kiesett *i*-t *u*-t keresi, holott azok ott vannak, a mennyiben nem *jedetes*, *jel*, *sarjának* olvasandók, hanem *iedetes iel*, *sariának*, hol nem a magánhangzó, hanem a *j* esett ki.

Ezönt alakban eredetibb *-nt* ragos accusativust lát, holott az a gyakori *ezen* (*azon*) névmás rendes tárgyesete (l. NySzót.).

A mássalhangzók változásait tárgyalva, majdnem tisztán csak a helyesírást érdeklő dolgokkal foglalkozik. Egy helyt maga is mondja: «a consonans megnyúlása bekövetkezik vagy minden látható és kimagyarízható ok nélkül; vagy assimilatióképen...» Elégé csodálatos, hogy oly hosszú tárgyalások után nem jön rá az okra, mely nem más, mint az önkényes és szabálytalan helyesírás, a melyet codexekben mindég számba kell vennünk, de az értekező ritkán teszi meg, s ez neki különösen a hangtanban okoz sok bajt. Összeszedi az esetleg hibásan, vagy feltűnően írt szavakat a nélkül, hogy valami következtetést levonhatna belőle, míg az assimilatio, a hangzómódosulás eseteit sem tudja áttekinthetően csoportosítani, s a jellemzőt kiszedni.

Az alaktanról szóló részben az igeképzést, ragozást, névszóképzést és összetételt, névragozást, birtokos személyragot, határozókat, névutókat, igeötöket, számneveket, névmásokat s névelőt tárgyalja.

Egészben véve ez a második rész jobb a hangtannál, bár itt is emelhetünk kifogást az adatok teljessége és a rendszeresség tekintetében.

Sokkal figyelmesebben jár el, midőn a ragokat, alakjaikat, a szótöveket tárgyalja; a kötőhangzókat bővebben vehette volna.

A névragozásnál az *azont ezönt* alakban a teljesebb *-nt* tárgyesetet látja, holott az az eléggé gyakori *azon ezen*-nek közönséges alakja.

Egész bekezdés szól a ragoknak a maitól eltérő jelentéséről, a hol annak teljességgel nincs helye, ezek a dolgok a mondatbanba tartoznak s nem az alakbanba.

A *-nként*, *-nkét* ragot a szótótól hibásan választja el így *napon-kéd*.

Olyatanna szóban *-nú* ragot lát, holott az nem más mint áthasonult *-rá* *-vé*.

Harmic neki teljesen szabálytalan alak e h. *harmadik*, holott az *harminc*-nak közönséges alakja, csakhogy a leíró elvétette *harmad* helyett. (283.)

Hozjaja-ban a személyragot kétszerezve látja, pedig egészen rendes alak, csakhogy nem történt meg az áthasonulás. *Hozjám*, *hozzád*, *hozzája*, ma *hozzám*, *hozzád*, *hozzá vagy hozzája*.

A harmadik fejezetben a szótani sajátságokat, t. i. a teljesen kihalt, alakra vagy jelentésre nézve elavult szavakat sorolja fel betűrendben. Ez a rész a leghasznosabb az egész értekezésben. Számos adatot közöl, mely kimaradt a Nyelvtörténeti Szótárból, számosat, mely Volf kiadását helyreigazítja. Egy jó oldalát kell még kiemelnem, hogy a codex sajátságait összeveti előtte ösmert tájshólással, a mi minden nyelvemlék tárgyalásánál igen hasznos volna. Alább mindezeket az adatokat összeállítom. Nagyon megnehezíti az adatok felkeresését a szövegben, hogy értekező mindenütt a kiadás lapszámát idézi, holott abban is jelezvék az eredetinek lapszámait. Magam mindég az eredeti szöveg lapszámát használom.

A helyreigazítások a következők:

1. Volf nem különbözteti meg az *i* írását, mely a codexben háromféleképen található: *ι*, *i*, *í*,

2. Néhány helyen nem jelzi a *i*-t, mint az eredeti *j*-vel, hanem egyszerűen csak *i* betűvel (524).

3. *karóml* 379, *haboróg* 208 Volfnál *karoml*, *haborog*.

4. *hiúók* kelyett *hivók* 368.

5. Az eredetiben értekező szerint *d'úlok* 168 áll, Volf *d'flok*-nak írja. Jelenthet ez *dúlók*-at (*incursus*. Vulg.), értekező *gyilok*-nak érti.

Minthogy a codex fordítója az illető helyet nem fordította teljesen, igen nehezen állapítható meg jelentése. A Vulgatában Psal. XC. 6: *«A sagitta volante in die, a negotio perambulante in tenebris, ab-incursu . . . etc.»* A Kulesár-codexben 226: *«Nappal valo hamarkodo nyitwl, setethbe yaro doloqtwl . . . stb.»* Apór-codexben 51: *«A nappal*

repóló niltol a setetben iaro conplarcodajtól: az ellen futattól . . . stb.
Így a megfelelő helyek összevetéséből én «dolog»-nak hiszem, s hogy itt nagy tollhibával van dolgunk.

6. Volfnál *segedelm* (90) van, sajtóhiba *fegyedelm* helyett (*redargutio* Vulg.). V. ö. 229. *nepek kőzőth fegyedelmeket*, Vulg. *increpationes in populis*.

A Nyelvtörténeti Szótárból kimaradt (s egyes más, ritkább) adatok:

brzvdrg 365 = abortivus, idétlen.

codajit 31 = mirifico.

elő mul 238 = praeo.

ejtől 320 = advesperascit; *mert immar ejtől*: advesperascit.

fegyedelm 90, 229 = redargutio, increpatio Vulg.

felfügget 214 = felfüggeszt.

finlet = fénylet 223.

gonozlani 137 = reprobo.

gárt, garcatok 454 = készít, paro, 202, 446: tesz, csinál, facio.

gerla 362 = mérték, köböl, corus.

ha: ha hal meg 95 = Quando morietur; 517 *aruj igazak ha vakartattak el* = aut quando recti deleti sunt.

hallatlan 90 = nem halló, süket.

hangjól 404 = hangzik, sono.

hajonlhatlan 421 = hasonlíthatatlan.

izetlenől 418 = evanesco, izetlenné lesz.

hat 395: *nem hatla ijtennek orzagat* = non potest videre. . . e h. *nem hatla latnia* . . .

iaz 248 = jász = philisteus.

kezbe ker 456 = ex peto, *Ime satan kezbe kere teged* = ecce satanas expetivit vos.

kibombozik 403 = bimbózik, rügyezik; *fige fak ki bomboztak* = ficus protulit grossos suos.

kyzz 449, 284 = kizni, készteni; *rembek kyzzek a nepet* = seniores persuaserunt populis.

kizes 284 = készítés; *ki iora kiz kizejben* = qui exhortatur in exhortando.

kőndőjt 293 = könnyít.

kőzhe 266 = vendéglő, diversorium.

kvt'a 26, 364 = barlang, odú, spelunca.

lakoztat 148, 201 = letelepít, lakást ad; *Es ifraelnek teriettet é hailikaba lakoztata*: habitare fecit . . .

lantorna 464 = laterna.

- koppazto* 462 = calvaria.
latat 463 = látvány, tünemény.
latka 195 = medencze, lebes.
lehetendő 447 = lehetséges.
level 366 = betű, litera.
martozik 128 = intingvor.
meg azon 363 = ugyanazon, idem; alább; *ej es azon*.
megheizagol 366 = olv.; *meghejszagól*, evacuor.
megkepteleneit 473 = decoloro, színtelenít.
megkflónót 157 = megfoszt, privo.
mevlakozik 123 = lakik, inhabito.
mevlankasztal 68 = meglankaszt, tabescere facio.
megmerghóni 191 = megharagudni; *es vr ó nepere megmerghórek*.
megúrgotni 139 = quiescere facio.
menetis 362 = menejtés, kötelezvénny, cautio.
mezzől 359 = messziről.
minemmen 234 = quæmadmodum; *Te irgalmad legyen miraitonk*
mi nemmen te benned remenkettonk.
mosodo 476 = fürdő.
nemzetlen szegen 155 = ignominia.
nélő 213, 204 = nyelv.
pokol anjál 148 = angelus malus.
rast föld 318 = stadium.
zamar kő 411 = mola asinaria.
zólófei 255 = gerezd, fűrt.
törren mejtér 377 = törvénytudó, legis doctor.
édnepnap 281 = ünnepnap.
énseg 293 = servitus; *el zenveditek ha valaki tikteket énségre fog-*
lal = Sustinetis enim si quis vos in servitutem redigit.
rezerner 454 = cognomen.
vizette 1 = helyette; *en ki ragoc jido orzagba éazarnac vizette*.
vijjelő kért 176 = tuba ductilis.

Tájszólási hasonlóságok. 1. Hangtaniak:

meerem 293, talán *mérem* (audeo), Erdővidéken: «Ne mérj hezza nyolni», «mérész».

iol 85. Röviden *jol*, Udvarhelyen.

aránas 523 = *aranyos*, Székelyföldön.

kokas 449 = Baranyában, népnél *kókis* (?) is.

iohok 194 = Bogárfalván Udvarhelymegyében is *joh*.

nohad 324 = nyojtani, Székelyföldön is.

ejmer 139, 216 = esmér, Erdővidéken.

menedőnható; v. ö. *Mendszent*, Csikban = *Mintszent*.

mene (menye), *heiba*: Csikban is.

ejpan 266, *estran* 272, *esmeg* 303: Székelyföldön: *espán*, *Estány*, *esment*.

temjen 219 (tömjen), Erdővidéken *timjén*.

nerekeggyék 251 (nevekedjék), Erdővidéken *nerekedni*, *nevendék*:

• a *nevendék* megnő, a *veszendő* elvesz» Km.

kefert (késért) 216 stb.; *tekenč* (tekéncs) 29 stb.; *kenčez*, *kenč* (kéncs) 300, stb.; Erdővidéken is: *késért*, *kégyó kéncs* és származékaik.

meghírvattam 473: Udvarhely megyében Farkaslakán ma is: *hírvad*, *elkírvad*.

istek 148 = ösztöke; Háromszékben: *észteke*.

bidós 147, Csikban *bides*, *bides barlang*.

tyk, *fikmoní* (tik, tyikmony) 333 Rábaközben: *tik*, *tikmony*, *tikász*.

küssebb 56, *hűt* 138, *kérvöl* 294, *zē* 296 *hétőtlenjég* 336, *égyekez* 351 szavak Erdővidéken is ily alakban használatosak: *küssebb*, *hűt*, *hűtetlen*, *küvöl*, *ügyekez*.

Tájszólásra mutat a harmadik személyű névmás alakja *ű*, *űk*: *ű*, *űk*; a *-tul*, *-tűl* rag *-tűl*, *-tűl*, melyek a codexben körülbelül egyenlő számban vannak az *-ó*-s, *-ő*-s alakokkal.

Székely alakokra hasonlítanak *itttak* 343: *jutottak*; *bočattu* 425: *bocsájtotta*; *űgrt* 425: *nyűgodott*; v. ö. *futtam*, *futtál*, *juttam*, *juttál* stb.

Az *l* és *r* kettőztetése: *kirallok* 264; *matoll fogva* 265; *zarraz* 140, 187 stb.; *arrok* 480. Erdővidéken: *kakas űllő*, s más tájbeszédekben is megvan; *nállatok*. *mátoll fogva*, *erreget*, *kérrem*, az *errezés* kivált tréfásan.

Az *assimilatio*: *mazzag* 499, *egyellő* 154 Erdővidéken is; *hasollik-tassol* 457, *igassag*, *gonossag* ma is gyakori.

daganag 325, v. ö. *degenyeg* Erdővidéken.

lekem (?) 160, *űtetni* 194, *űtűtet* 211, *fel ke[l]* 315, *eeyee* 426; Udvarhelyen: *leekem*, *űtetni*, *űtűtet*, *fee kee*, *éjee* stb.

kitelen 282, *ketelenjég* 301; Székelyföldön: *kételen*.

2. Alaktan.

A múlt idő összetett alakjaiban, a fő- s a segédige együttes rago, zása: *iarok valik* 60 = járok valék, *attam legek* 304 = adtam legyenek, ma is előfordul még: *ehetném valék*, *ragyok*, Oláhfaluban.

3. Szótani hasonlóságok.

alaja 12 e h. alája (?) Csikban: *tedd alaja*.

baratos 196, 460, Udvarhelymegyében Farkaslakán ma is: *barátos*.

befakast 209 = betör, a tyúk fakasztja a tojást, hogy a csirke kijöhessen belőle.

bolča 272 = búcsú: Székelyföldön: *bócsu*.

čvďaj 189 = csodálatos, Székelyföldön *csudás*.

ėģeb 324, olv. egyéb (?) Csíkban *egyeb*.

elevente 443 = éltében, v. ő. *legėnte*, *leánta* Székelyföldön,

eh 246 = éhes: *es ehek megelegettek*, Oláhfaluban: *ėh vagyok*.

görgėj 183 = dörgés, Oláhfaluban *görget*, *görgės*.

hazonfele 389, olv. hasonfele = igaz, egyenlő fele vminek, Erdővidéken is *hasonfele*.

hojtat 255 = külváros, Kolozsvár egyik külvárosa: Hostát, Egerben egyáltalán *hóstyá*-nak mondják a külvárosokat: *maklári hóstyá*, *hat-rani hóstyá*, *czifra hóstyá*.

kenč 300, Erdővidéken is *kéncs*.

kčyd 184 = kicsind, kicsinyded, Erdővidéken *kicsid*.

kińő 290: *Ne talaltan konkolt zagatvan ě velek őzve ki űőietek az brzat es*. Ma csak a kendert *nyőrik* vagy *nyűrik*.

kizni 449, 284 = készteni, Székelyföldön *kész*t.

kőńódőjt 293 = könnyebbít; Erdővidéken *kőnyid*.

kőńő 93 = könyv, a népnél néha: *kőnyű*.

kőńőől pokaz 61 = körülfog: népiesen: *póka kötő*, *bépókázni*, *bépókálni* (a kisedet).

maga hańo 297 = ambitios, a zeretet nem maga hańo; a nép nyelvében megfelel néki: *maga vető*, *háńya reti*, *reti magát*.

megzeg 444 = megszeg, feltör; ma: *megszegni a kenyeret*, *felszegni a parlagot*, átvitt értelemben: *megszegni a törvényt*.

pince 473 = cellarium, kamara; Székelyföldön néhol most is *pin-cének* mondják a kamarát.

siket őtőd rafarnap 810, Dominica passionis seu Judica. Székelyföldön most is *siket rasárnapnak* nevezik.

zólőfei 255 = gerezd, fűrt. Dunántúl: *három fej szőlőt ettem*.

zőrednek 211 = szövétnek; Csík-Szentgyörgyön metathesis-sel így: *szőrendek*.

tibeleg 496 = tévelyeg, v. ő. a székely *meztibejedett*, *meztimejedett*.

třrtėni 326 = tartózkodni, v. ő. *tűrtőz*, *tűrtőztet*.

26. Dr. Brassai Sámuel: Horatius öt ódájának iskolai magyarázata. (Az unitárius vallásközönség iskolái, 3—19. l.) — A tárgyalt öt óda Od. I, 1; II, 1; III, 1; IV, 1. és Epod. 1. Tárgyalásuk módja sajnálatja velünk, hogy a szerző csak öt ódát választott, s tősgyökeres, minden ízében eredeti interpretációját több költeményre nem terjesztette ki. Egy magyar Horatius-commentárnak mindenkor becses anyagául kínálkoznak a következő fordítások: I, 1, 13: (nunquam) demoveas = soh'se veszed ki sodrából; I, 1, 22: ad aquæ lene caput sacrae = egy szent folyam csendes kútfejénél; II, 1, 18: perstringis = zúgatód v. kábítod; III, 1, 17: dstrictus = neki szegzett; III, 1, 25: desiderantem quod satis est = a ki nem vágyik az elegen túlra; III, 1, 37: fastidiosus = csömörlős, válogató; IV, 1, 2: parce = hagyj békét; IV, 1, 9: tempestivus = korszerű; II, 1, 13: decens = deli; IV, 1, 15: centum artium (puer) = ezmester; IV, 2, 31: me non iuvat = nem nekem való; Epod. 1. I, 20; allapsus = odasikamlás stb. — Sikerültek a magyarázó parallel-idézetei is. Így pl. Od. I, 2: præsidium-nál hivatkozik a zsoltárokra: XVII, 2. «Az úr az én erősségem és oltalmam»; XXV, 1: «A mi Istenünk oltalom és erő»; Od. IV, 1, 10, purpureus szavánál Nala és Damajanti I, 18-ra, hol ép ilven átvételt találunk (purpureus, fényes, ragyogó = á. é. aranyos) stb. Szóval, a tárgyalt öt költemény e commentárját sikerültnek tartjuk, csupán a közölt szövegkritikai magyarázatokat nem birjuk megegyeztetni a cízzel, mely azt mondja, hogy a magyarázat iskolai használatra készült. Kár a tanulót ilyen vagy amolyan lectio jogosultságának feszegetésével untatni. Adjuk elébe a nézetünk szerint legjobb lectiót s ezt az egyet iparkodjunk lehető legvilágosabban megmagyarázni.

FINÁCZY ERNŐ

27. Bournáz Ernő: Az olympiai játékok. (Brassai róm. kath. főgymn., 19 ll) — Ezen, az orsz. középisk. tanáregyesület brassai köre által rendezett népszerű felolvasásokon bemutatott értekezés céljának tökéletesen megfelel. Csupán ismeretes dolgokat ad elő közkézen forgó forrásmunkák alapján, miért is hiba alig csúszott sorai közé. Mégis, ha már nyomtatásban bocsátotta közre felolvasását, illendő lett volna kis függelékben forrását és segédmunkáit megnevezni. Csekély és nem méltánytalan követelés ez. A dolgozat dispositiója igen arányos, prózája a hallgatósághoz mértén minden tudományos idézettől ment, itt ott lapos ugyan, de soha czikornyás vagy bombasztikus. — Az olympiai játékok jelentőségéből és a gymnasticának a görögöknél való nagy szerepéből kiindulva a játékok historiáját adja, s iparkodik az Ilias XXIII. énekében megzengett ἑλὰ ἐπὶ Παιδείᾳ-ban látni az ily játékok elrendezésének csiráját, ha megfeleldezik is közben az olympiai játékoknak par excellence nemzeti, az egész görögségre kiható jelentőségéről. (V. ö.

Stengel: Die griechischen Sakralaltertümer, München 1890. p. 130, Iw. Müller Hdb.-jában.) Nem ad továbbá egészen kielégítő felvilágosítást a játékok megtartásának idejéről (p. 6.) és a *ἐλλανοδικαι* számáról, de viszont a versenyek válfajainak felsorolásánál nem feledkezett el közbeszöni Pausaniasnak híres versenyekre vonatkozó — ha néha nagyító is, de a laikus hallgatótól anekdotaszerűségüknél fogva szívesen fogadott följegyzéseit. Csak egy kérdéssel vezette félre B. úr hallgatóit, az olympiai ásatások idejének kérdésével. Értekezése befejező soraiban t. i. így szól: «A szellem azonban, mely ott egykor élettellejesen nyilvánult, nem enyészett el az emberi kezek alkotta művekkel együtt, hanem ott lapangott századokon át mintegy szabadulását várva, *a mi a mult században be is kötetkezett.* Körülbelül azon időben, midőn az olympiai ásatások megkezdődtek, hangzott fel az intő szó, hogy a testi nevelésre több gond fordítandó. Rousseau etc.». Ezt megczáfolja, mit *Baumeister* Denkmäler-Schreiben s. iv. Olympia (p. 1062.) olvasunk: «So blieb die Ehre, zuerst erfolgreiche Ausgrabungen bei dem berühmtesten Tempel des klassischen Altertums vorzunehmen, den Franzosen vorbehalten. Der Okkupation Morea's durch Marschall Maison (1828 bis 1831) folgte eine wissenschaftliche Expedition, deren Aufgabe unter andern auch in der Aufnahme und Untersuchung der Denkmäler des Altertums bestand. Abel Blonnet leitete diese Abteilung. Etc.» — Ajánlom az értekezést a középiskolai tanárok figyelmébe.

Dr. VÁRI REZSŐ.

23. Dr. Zimányi József: Báróczy Sándor «Védelmettetett magyar nyelv»-e. (Ungvári főgymnasium.) — Az 1790. évben történt, hogy a Bécsben megjelenő «Hadi és más nevezetes történetek» cz. magyar lap szerkesztői három pályakérdést tűztek ki megfejtésre, melyek közül a harmadik így hangzott: «Mennyire szükséges a magyar nemzetnek a deák nyelv tudása?» Ezen utóbbi pályakérdésre egyebek közt egy névtelen pályamunka is érkezett, melynek szerzője, az akkori sajnos, de divatos felfogás szerint, azt törekedett kimutatni, hogy Magyarországon okvetetlenül szükséges minden téren a latin nyelvnek használata. Komoly meggyőződéssel állította, hogy a magyar szabadság elvész, ha a latin nem lesz országos nyelv, s a haza minden szabadságától megfosztva tönkre megy. Közügyeinknek tehát nem magyar, hanem latin nyelven kell folyniok. Mindezt a névtelen pályázó 16 cikkelyben igyekezett támogatni és megokolni. Erre felelt aztán Báróczy a «Védelmettetett magyar nyelv»-vel, s pontról pontra czáfolja az ismeretlen író pályamunkáját. Ime Báróczy «Védelmettetett magyar nyelv» ének keletkezése.

Az értekező igen szépen és világosan állítja szemünk elé a vitázó irat keletkezését és tárgyát s jól jellemzi szerzőjét és korát. Mindjárt

értekezése elején igen találó vonásokkal domborítja ki a múlt század végén mutatkozó megdöbbentő nemzeti hanyatlást s ennek éles ellentéteül az írók kicsiny de lelkes csoportjának hazafias mozgalmait. A középnemesség eldeákosodott, mivel nevelése és műveltsége majdnem kizárólag deákos alapon nyugodott s minden nemzeti elemet nélkülözött; a beszéd és tudomány nyelve latin volt, a közigazgatás és nevelés latin nyelven folyt. Ezek előtt nyelv és nemzetiség idegen fogalom volt és annak megértésére soha sem juthattak. A főnemesség meg elfranciaosodott, annyira, hogy szégyennek tartotta magyarul beszélni. A bécsi udvar idegen légkörében megszűntek magyarok lenni; francia nyelven beszéltek és írtak. Ebből magyarázható az a sajnos jelenség, hogy magyar emberek a magyar nyelvet nem tartották alkalmasnak arra, hogy akár a tudomány, akár a törvénykezés vagy közigazgatás nyelve legyen. Csak a testőrírók s társaik küzdenek lelkesen és kitartóan a magyar nyelv és nemzetiség ügyéért, különösen Bessenyei és mellette Báróczy. Eszméik megvalósulását nem érthették meg, de igazat adott nekik a jövő.

Ezen rövid bevezetés és korfestés után kissé futólag, de eléggé szabatosan jellemzi a cikkíró Báróczyt s «Védelmetett magyar nyelv»-ét, mely dialogusokban van írva, s melyben *István* Báróczyt, *Aloysius* pedig a névtelen pályázót jelképezi. A vitatkozás eredménye az, hogy a magyar nemzetben minden feltétel megvan, a mi alkalmas és kedvező a fejlődésre: a magyar történetnek vannak nevezetes mozzanatai, melyek méltók a följegyzésre; a magyarnak van elég alkalmas és példája, hogy lelkesüljön tudományos munkássággért; a kereskedelem eszközli a külfölddel való érintkezést, s az országnak fekvése és éghajlata mindezt még inkább elősegíti.

Zimányi hasznos munkát végzett ezen derék értekezés megírásával, s kívánatos, hogy minél előbb tegye közzé egész Báróczyját; de ezt is haszonnal olvashatja mindenki, a ki a magyar testőrírók nevezetes korszakával foglalkozik.

STEUER JÁNOS.

29. Kapás Aurél, Simai «Zsugori, telhetetlen, fősvény ember» cz. drámája. (A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló pozsony-szentgyörgyi r. kath. algymnasium, p. 3—11.) E néhány lapnyi értekezés «önálló fejezet a szerzőnek *Simai és drámáiról működése* című irodalomtörténeti nagyobb tanulmányából». Újat az érdemes piarista életéről s műveiről egy árva szót sem találunk benne, sőt a címbeli drámának, mely voltaképp a *Fősvény* első magyar átdolgozása, részletes pontos összehasonlítását is nélkülözzük a francia eredetivel. Az egész «fejezet», nagyon primitív módon, a következő részekből van összeröva: a) néhány közhely Molière világirodalmi jelentőségéről; *Schlegl* (sic!)

és Goethe nézeteinek szembeállítására; *b*) Plautus élete és jellemzése, rémséges lapsusokkal, melyek közül csupán a következőket idézzük: «Korán Rómába került (t. i. Plautus), úgy látszik, mint *municeps*» (?); «először a színháznál mint *operarius in artum scoenicorum* szolgált» (v. *Gell.* 3, 3, 14 . . . cum pecunia omni quam in *operis artificum sceni-* *corum* pepererat in mercatibus perdita inops Romam rediisset, etc.); Plinius (?) szerint *mola manualia*-ként szegődött egy *pistor*-hoz» (v. *Hieronym.* ad Euseb. chron. 1817 . . . qui propter annonæ difficultatem ad *molae manualis pistori se locaverat*, etc.); *c*) az *Aulularia* rövid és egészen hibás tartalmú analysise, melyben egy szó sincs a *bögréről*, pedig a darab, mint a cím is mutatja, ennek a fölfedezése körül forog; *d*) a *Fösvény* tartalmi analysise; *e*) Harpagon híres monologja (IV, 7), párhuzamba állítva az *Aulularia* megfelelő helyével (IV, 9), melyet a szerző egy XVI. századbeli kiadásból (Lugduni, 1587!) látott jónak idézni; *f*) Simai *Zsugorijának* analysise, mutatványul a már említett monologgal, mely nem mindenütt az eredeti szöveghez híven van lenyomtatva («Ó! hisz' nem én magam vagyok az! olvasd: «Ó hisz' *nám* én magam vagyok az!»); *g*) végül Simai *Zsugorijának* prologja, tetemesen megrövidítve és nem egész pontosan. Némédi helységről, például, sehol sem mondja Simai, hogy «*Pest városa alatt*» fekszik, s hogy éppen «a *Vértes hegyen*» támadták meg Gyolcs Istvánékat a pártoskodók, azt ép úgy nem tudjuk kiolvasni a darabból, mint azt, hogy Kösmög, maître Simon magyar párja, *zsídó* volna.

A mondottak alapján azt hiszszük, hogy a kilátásba helyezett «nagyobb tanulmánytól» nem igen várhatjuk irodalomtörténeti ismereteink gyarapodását.

HÁHN ADOLF.

30. Czövek Frigyes, *A Labdakidák Sophoklesnél.* (A cisterci rend bajai kath. főgymnasiuma, 2—65. l.) — Szerzőnk ezen értekezés megírásával éppen nem szándékozott a Labdakida családról és a reá vonatkozó görög drámákról új, önálló kutatásokat közölni, hanem egyszerűen a Labdakida-mondát akarta azon alakban elbeszélni, a mint azt Sophokles két Oedipusában és Antigonejában előadja. Célja nem is lehetett más, mint a tanuló ifjúsággal lehető egyszerűen, de vonzó alakban megismertetni azt a mondát, melynek pszichologiai talányai annyi ember lelkét foglalkoztatták és foglalkoztatják jelenleg is.

E szempontokból megítélve az értekezést sikerültnek és céljának megfelelőnek kell mondani. Szerző eléggé bőven adja elő ama három dráma tartalmát és ott, a hol tartalmuk között hézag mutatkozik, mint pl. Oedipus tyrannos és a Kolonosi Oedipus között, a hiányzó részletet, «mennyre lehet, kiegészíti, hogy az elbeszélés fonala meg ne szakadjon. Előadása teljesen objektív, a mennyiben nem akarta az olvasóval

éreztetni, hogy költői műnek tartalmát adja elő; sőt azt képzelhetné az ember olvasás közben, hogy inkább való történet játszódik le lelki szeme előtt, mint költői alkotmány. Szerző úgy beszélteti a szereplő személyeket, mint ha maga is hinné, hogy azok valaha úgy cselekedtek, mint a hogyan ő leírja, és ha bírálja őket, nem mint a költő alkotásait, hanem mint történeti személyeket bírálja. Azért is azt a benyomást teszi az értekezés, mintha valaki a görög szobrászat remekeit élő lényeknek tartaná és e szerint jellemezné azokat. Azt hiszem, ez túlságos objektivitás, sőt talán már nem is nevezhető annak; azt soha sem szabad az olvasóval elhitetni, hogy művészi alkotások a művész egyéniségének tekintetbe vétele nélkül megítélhetők.

FRÖHLICH RÓBERT.

31. Grósz Jakab. A magyar nyelvtan oktatása iskolánk első osztályában. (Temesvári m. k. állami főreáliskola, 7--12. l.) — Középiskoláinknak egy nagy része oly különös helyzetben van, hogy a magyar nyelv a tanulók egy nagy részének nem anyanyelve, hanem előttiük többé-kevésbé idegen. Sok helyt ennélfogva a tanítás nyelve nem lehet mindjárt az I. osztályban a magyar, hanem csak lassanként kell őket annyira vinni, hogy a magyar nyelv akadálytalanul szolgálhasson a tanítás nyelvéül. Az ilyen iskolában legnehezebb a magyar nyelv tanításának helyzete, különösen ha osztálya vegyes ajkú; s mindig nehéz feladatot kell megoldani, ha az ilyen osztályt egyformán akarja vezetni. S hogy a magyar nyelv tanításának módszerét az ilyen iskolában is minél jobban meg lehessen állapítani, szükséges, hogy a különböző vidékek tanárai tapasztalataikkal minél gyakrabban s minél részletesebben beszámoljanak, ismertessék a követett módszert s az elért eredményt. Ebből a szempontból tanulságos értekezést dolgozott ki a pancsovai gymnasium 1887/8-ik évi értesítőjében Reményi Ede (ism. Philologiai Közlöny, 1889 május); s ugyanevvel a tárggyal foglalkozik Grósz Jakab értekezése is.

A temesvári reáliskola I. osztálya szintén eléggé vegyes ajkú; 24 tanulónak volt anyanyelve a magyar, míg 35-nek a német, és 2-nek az oláh; a tanár helyzete annyiban még kedvező, hogy e tanulók között egy sem volt, a ki magyarul ne tudott volna (a statisztikai adatok szerint); bár, mint Grósz bevallja, a német ajkúak hibásan beszéltek a magyart. A tanítás szempontjából helytelennek tartom, hogy, miután az I. osztály tanulóit két osztályban helyezték el, nem úgy választották őket ketté, hogy azok jussanak az egyikbe, a kik tökéletesen bírják a magyar nyelvet, a többiek pedig a másikba. Ily beosztással mennyivel könnyebb lett volna a magyar nyelv tanításának helyzete, a ki egyik osztályban úgy tekinthette volna a magyart, mint a tanulók anyanyelvét, a másik osztályban pedig nem annyira a nyelvtan, mint inkább a

nyelv tanítása lett volna a főcél, arra törekedve, hogy az év végeig a magyar nyelv helyes használatára szoktassa a tanulókat.

Grósznak egy ily vegyes osztályban kellett a magyar nyelvtant tanítania, a hol 13 magyar és 18 német ajkú tanuló volt, s a követett módszerrel számol be ebben az értekezésében. A módszer általában véve helyes, csakhogy ép arról szól legkevesebbet, hogy milyen nehézségeket okozott neki a tanulók járatlansága a magyar nyelvben, s hogy hogyan küzdötte le ezeket a nehézségeket. Ez az, a mi bennünket legjobban érdekelt volna, mert az a módszer, a mit ő vázol, nagyjában alkalmazható oly iskolában is, a hol az összes tanulónak anyanyelve a magyar, legfeljebb, hogy ott szorosabb kapcsolatba kell hozni az olvasmányt a nyelvtannal. Ellenben a hol a tanulók nagy részének nyelvi ismeretei csekélyek, főgondját a tanár a nyelv helyes használatára fordítsa, s csak kevésbé a nyelvtani alakok megismertetésére. Ott a magyar nyelvet jóformán úgy kell tanítani, mintha idegen nyelv volna.

A szerző szól ugyan röviden erről is, s talán a rendelkezésére álló hely szűke nem engedte, hogy részletesebben tárgyalja, pedig ez a kérdés sokkal fontosabb, semhogy a helylyel takarékoskodni kellett volna.

32. Schultz A. A nyelvtanítás eszképző tényezőiről a kezdőknél. (Munkácsi m. k. áll. gymnasium, 3—7. l.) — A czímbe jelzett tárggyal a szerző könnyedén végez az alig öt oldalra térjedő dolgozatban. A helyett, hogy megvilágítaná, mi az eszképző hatása az anyanyelv, a modern idegen és a klasszikus nyelvek tanításának, s ebből folyólag kifejtene, mennyiben kell a középiskolának e nyelvek egyikére vagy másikára súlyt fektetni, nem tesz egyebet, mint hogy rövid és filozófikus mázzal bevont bevezetés után (melyben még ilyen állítást is találunk: «A szók kimondott gondolatok»), csakis arról szól, mit kell a nyelvtanból tanítani. Kíválmait három pontban állítja össze: 1. A szók jelentése és viszonyítása más szókhoz. — 2. A tanulók gondolkozása és szellemi tehetségeik felosztásának második főtényezője a mondatalkotás. — 3. Végre hatalmas tényező a tanuló gondolkozásának fejlesztésére az elolvasott és megbeszélt olvasmányok tartalmának tudása. E három tárggyról szól ez az értekezés, de ezekről is csak keveset.

BALASSA JÓZSEF.

33. Hornyik József, Egy lap irodalmunk történetéből. (Kecskeméti m. kir. állami főreáliskola.) — Nagyon helyesnek találjuk, ha az iskolai program értekezések írói lehetőleg közeleső tárgyakat választanak maguknak kidolgozásra, olyanokat, melyek egy vagy más tekintetben ahhoz a helyhez fűződnek, a hol az illetők mint tanárok működnek. Így a vidéki író biztosabb talajt nyer kutatásai számára s nem kénytelen forrásokért máshova fordulni. De valódi szolgálatot tehet a

tudománynak is, mert sok, még eddig ismeretlenül rejlő anyagot hozhat napvilágra, melyhez mások talán nem férnének oly könnyen hozzá. Ebből a szempontból szerencsés gondolatnak mondhatjuk, hogy Hornyik József, a kecskeméti főreáliskola tanára, a kecskeméti írók ismertetését választotta értekezése tárgyává. Kecskemétnek ugyan nem volt soha oly fontos és kiható szerepe irodalmunk fejlődésében, mint pl. Debreczennek, Kassának, Kolozsvárnak stb., de azért a régibb századokban is többnyire elég élénk szellemi élet uralkodott falai közt, s Katona József szülővárosa a «Bánk bán» halhatatlan szerzőjén kívül még számos író tud felmutatni, kik az irodalom vagy a tudomány terén jóhangzású nevet szereztek maguknak. Nagy István, reform. lyceumi tanár, 1823-ban «Szabados Kecskemét városában született vagy lakott Íróknak Nevei és tudvalevő Munkái» című cikkében, a «Tudományos Gyűjtemény» VI. évfolyamában, már 54 író tudott fölemlíteni, s azóta — mint Hornyik József értekezéséből látjuk — e szám elérte a kétszeresét.

Hornyik József teljes jegyzékét adja a Kecskeméten született vagy ott működött íróknak, s jelentőségük szerint hosszabban vagy rövidebben foglalkozik munkásságukkal. Az általa összeállított névsorban megtalálunk minden író, a ki valaha csak élt és írt Kecskeméten. A névjegyzék teljessége ellen nem igen lehet panasz s bizonyára csak véletlenül maradt ki belőle Pintér Kálmán, jelenleg budapesti kegyesrendi tanár, kitől kecskeméti tanársága idején egy drámalet, számos tárcza s irodalomtörténeti és esztétikai tanulmány jelent meg.

Annál több kifogás érheti a tárgyalás azon módját, melylyel a szerző az egyes írók működését, munkáit jellemzi. A dolgot az első sortól az utolsóig oly «localpatriotismus» lengi át, mely egyáltalán nem fér össze az irodalomtörténeti tárgyalás komolyságával. Így a szerző mindjárt a dolgozat elején elragadtatással idézi Petőfi szavait, hogy: «Hirös város az aafődön Kecskemét» s pathetikusan mondja: «S mi ezt elhiszszük; elhiszszük egész komolyan, ha a becsmélők egész serege kaczag is szemünk közé, mert tudjuk, hogy mennyit érdemel az a város, mely ős időktől fogva úgy a szellemi, mint az anyagi téren figyelemre méltó haladást képes felmutatni.» S az értekezésen mindvégig meg is látszik, hogy a szerző törekvése főképp oda irányul, hogy a «becsmélők seregét» (Nagy-Kőrös?) a nevek imponáló tömegével elnémítsa, míg azzal keveset gondol, hogy az irodalomtörténetnek hasznosítható anyagot nyújtson.

Az elismerés szavaiban, a dicsőítő jelzőkben és frázisokban Hornyik József igen bőkezű. Teli marokkal juttat belőlük még a legjelentéktelenebb íróknak is, csak kecskemétiiek legyenek. Jellemző vonást annál kevesebbet ad, s még az érdekesebb alakokról is, minők pl. Hoványi Elek, az irodalomtörténetíró, Mátyási József, az ósdiak kedvencz poétája,

Nemes András, Szomor Máté és Széles József, meginduló drámai irodalmunk munkásai, többnyire csak általánosságokat tud mondani. Íme, néhány szemelvény:

A kecskeméti írók sorát a szerző Bálint és Máté papokkal, a «magyarországi reformáció első és nagyhirű apostolaival» kezdi. S itt mindjárt ily szavakban tör ki belőle a kecskeméti büszkeség: «Nem lehetünk-e hát büszkék arra, hogy Kecskeméten már 1550 táján akadtak oly emberek, a kik úgy a szónoklat, mint az egyházi költészet terén kitűntek.»

«Elismerés illeti» Kecskeméti János és Selymes János papokat is; «nem lehet dicsérettel nem emlékeznie» a szerzőnek Kabai Gellértről, a református iskola rectoráról, ki «elismerésre méltó művekkel gazdagította a XVII. század irodalmát.» E századból «még három jelesebb rőt kell fölemlítenie» t. i. Csúzi Cseh Jakabot, Kalocsa Jánost és Szentpéteri Istvánt, kik «figyelemre méltó műveiket Kecskeméten készítették». Vallási irodalmunk e termékei közt találhatók az «első örökbecsű művek».

A XVIII. századból Kecskemétről már 23 oly férfiút említhet a szerző, «kik irodalmilag működtek közöttük többen voltak olyanok is, kik a közfigyelmet vonták magukra, s működésük eredménye állandó becsűvé lőn». Itt említi «jeles» történetírókat, szónokokat és nyelvészeket. Ezek után «két kiválóbb férfiút említhet», Hoványi Eleket és Göböl Gáspárt, kiket «irodalmunk érdekében kifejtett munkásságukért örök elismerés illet». Hoványi megteremtette az első magyar irodalomtörténetet, «melyre — mondja a szerző — mi kecskemétiiek lehetünk a legbüszkébbek».

Majd rátér Mátyási Józsefre, a régi Kecskemét egyik legérdekesebb alakjára, kit behatóbban igyekszik jellemezni, de csak egy megjegyzésre méltó adatot tud mondani: azt, hogy tőle való az a dal, melyet a nép így énekel: «Megérem én a magam sorával, Nem cserélek semmi palotával; Ha szegény is, de magamé vagyok, Szolgálatba szabadságért állok. Ha látom a fergeteg elejét, Legyűröm a süvegem tetejét, Csak úgy nézem az időt alóla, Még a jég is visszapattan róla.» Ez egy hosszabb költeményből van kivéve, melyet egy gulyásról írt, kitől ezért egy szép borjas tehenet kapott ajándékul, mert — mint mondá — nagyon jól van találva benne. De az már erős túlzás, mikor Hornyik azt mondja, hogy Mátyási népszerűsége épúgy nem engedte a maga korában Kazinczyt a méltó babérhoz jutni, mint annak idejében a Gyöngyösié Zrinyit.

Katona Józsefről szólván, a szerző Gyulai Pál, «jeles æstetikuskunk» tanulmányához utasítja az olvasót, «melyben Katonánknak a hervadhatlan babér örökre biztosítatik.»

Ács Zsigmond lefordította Goldsmithnak «A végfildi (!) lelkész» című örökbecsű regényét, Shakespeare-nak «Velencei Kalmár», «Ham-

let» című remek drámáit s még Dumas után «Paul Jones» s «Antony» cz. jeles műket (!). Homokai Pál *nagybecsű* költészettant írt, Obernyik Károly Kecskeméten «csak nagybecsű beszéleyeit öregbítette», Bulcsu Károlytól «az akkori lapok nagybecsű költeményeket hoztak, s bár ezekben bizonyos duzzadság ömlik is el, mégis gondolkodásának fenköltségét s érzéseinek mélységét tekintve a szívesen olvasott írók közé számíthatjuk». Vecsei Sándor és Barina Vendel kecskeméti költők művei «ott, hol nem Petőfit vagy Aranyt veszszük zsinórmértékül, kielégítő élvezetet nyújtanak».

De üntig elég lesz ebből ennyi. Ilyen a dolgozat mindvégig. nevek és könyvezimék lajstroma, nagyhangú frázisokkal föleresztve. Sem az egyes íróknak, sem Kecskemét egész szellemi életének képe nem domborodik ki belőle.

34. Kassai Lajos, Bárá Orczy Lőrincz emlékezete. (Székelyudvarhelyi róm. kath. főgymnázium.) — Gonddal írt, é vezhető dolgozat, mely teljes képet igyekszik nyújtani báró Orczy Lőrinczről, halálának százados évfordulója alkalmából. A szerző a kort ismertető bevezetés után Orczy életrajzát adja elő, s azután írói munkásságát ismerteti. A kornak vázlatos rajza kevésbé sikerült, a szerző nagyon is általános vonásokkal eseteli a nemzeti hanyatlást és a rá következő ujjiábredést. Sokkal jobb báró Orczy Lőrincz életrajza. Új adatokat ugyan nem találunk benne, de a szerző az életrajz házainak kitöltésére és Orczy jellemzésére ügyesen használta fel az írónak pár fenmaradt levelét, Kazinczy önéletírásának Orczyra vonatkozó feljegyzéseit, továbbá azt a beszédet, melylyel Orczy 1782. nov. 15-én gróf Teleki Józsefet Ugocsa-megye főispániszekébe beiktatta, valamint Orczynak ama főispáni beszédét, melylyel Abaujmegye rendeitől búcsút vett. A dolgozatnak Orczy munkásságával foglalkozó része nagyobbára Arany kitűnő tanulmányának nyomain halad, de van benne sok önálló gondolkodásra valló észrevétel is. Baj azonban, hogy a szerző nem tudja mindenütt a helyes álláspontot megtalálni Orczy költészetének megítélésére. A 17. l. azt mondja, hogy «Orczy a szó magasabb értelmében költő nem is vala», míg a 33. lapon — majdnem egészen Arany szavaival — ezeket írja: «Azok a valóban geniális ötletek, melyek különösen epistoláiban találhatók, azok az eleven képek, melyek, ha nem is gyakoriak, de a hol előfordulnak, valóságos költői színt adnak műveinek, végül a kortársainál, különösen a francia- és classica-iskola tagjainál csak elvétve található, valódi magyar zamatú nyelv és szellem: nem jelentéktelen értéket képviselnek Orczy műveiben.» A szerző, látni való, nem tudta a történeti szempontot az esztétikaival összeegyeztetni, s innen az ellenmondás. Egyébként azonban a dolgozat kerek kompozícióját, helyes felfogását, szabatos és helylyel-közzel lendületes stíljét elismerés illeti.

KELEMEN BÉLA.

35. Ényi László, *A Toldi-trilogia nőalakjai*. (Trencsényi magy. kir. állami felsőbb leányiskola, 3—27. l.) — E kis dolgozat szerzője a Toldi-trilogia nőalakjainak tárgyalásában «azt a feladatot tűzte ki, hogy a költőnek egyes alakjai jellemzésében nyilvánuló erkölcsi nézeteit feltüntesse s ezáltal leánynövendégeinknek életük erkölcsi részének irányításában követendő példával szolgáljon». Tagadhatlanul szép feladat; a Toldi-trilogiában szereplő nőalakok jellemeinek gazdagsága alkalmat nyújt arra, hogy az erkölcsi alapot, mely e személyek jellemének megalkotásánál Arany szemei előtt lebegett, feltüntetve s helyes, tiszta világításba helyezve, a nemesebb női tulajdonok kifejlődését leányainkban előmozdítsuk, a rútnek és erkölcstelennek kerülésére figyelmeztessük őket. E cél elérése nem is ütközik nehézségekbe. Természetesen fel kell tételeznünk, hogy a növendékek ismerik a legnagyobb magyar költőnek e kiváló alkotását s így tárgyalásunk folyamán nem kell minduntalan a tartalom és cselekvény hosszas elbeszélésébe bocsátkoznunk, hanem elég egyszerűen utalnunk a költemény szóban forgó részleteire, hogy a növendékek az illető részeket gyorsan emlékezetükbe idézhessék. A tartalom tudását feltételezte szerző is, de azért helyesen járt el, midőn a nők jellemének különböző oldalait és árnyalatait a cselekvény fejlődésének folyamán tárja fel, kiemelve azon tetteket, melyek jellemük megvilágítására leginkább alkalmasak.

De szerzőnk egyúttal jó eleve kijelenti, hogy nem célja újat mondani s nem is hiszi, hogy ezt tenni képes volna. S hogy állítása igazságáról mindjárt meggyőzőzön bennünket, Gyulai «Arany János emlékezetéből szóról-szóra átveszi a nőalakok jellemzésére használt találó és sikerült epithetonokat, de elmulasztja az olvasót idéző jelekkel figyelmeztetni, hogy ezek tulajdonképen nem saját eredeti eszméi és gondolatai. «Ott van Toldiné, a szerető szívű és szigorú erkölcsű anya, a mély érzésű s erős lelkű Rozgonyi Piroska, a vidor, játszi és mégis erélyes Anikó, a kegyetlen és érzéki Jodovna, a vakbuzgó és kevély Erzsébet királyné, Örzse, az élénk, nyughatatlan és titkos szerelemben égő boszniai bánleány, és végre a kaczer és heves Mária.» — Állításainak mindvégig helyt áll; az egész dolgozatban alig találkozunk egy-két eredeti megjegyzéssel; sőt a tartalom egyes részeinek elbeszélése is — a hol szükséges volt — oly közönséges módon történik, a minő a középiskolai dolgozatokban is alig van helyén. Való, hogy vannak tárgyak, melyekről bajos valami újat, érdekeset, meglepőt mondani; de ha már ily tárgy fejtegetésébe bocsátkozunk, ne reprodukáljuk azon véleményeket, melyek előttünk már talán sokkal jobban s legalább eredetiséggel nyilvánítottak. Akkor, úgy hiszem, sokkal üdvösebb, és célra vezetőbb, a növendékeket, a kik számára ily dolgozatot írunk, egyszerűen az eredeti forráshoz utasítani, legalább ne mutassunk újjal arra, hogy ha nekik is

hasonló dolgozatot kell készíteni, miként nélkülözzenek minden eredetiséget és önállóságot.

De lássuk a tárgyalás menetét. A bevezető sorok éppenséggel nem illenek be azon keretbe, melyben szerző tárgya mozog. Beszél Arany alkotó tehetségéről, melylyel Ilosvai elbeszélésének kusza szálaiból mesterkezekkel egységes cselekvényt alkotott, s finom költői tapintatáról, melylyel Toldi jellemét megalkotá. Csak azután jó rá, hogy neki tulajdonképen nem is szándoka Arany és Ilosvai műveit összehasonlítani, hanem foglalkozni a Toldi-trilogia nőalakjaival, melyeknek változatosága úgyszintén a többi jellemek gazdagsága is megérdemli, hogy velők újból és újból foglalkozzunk.

A Toldi-trilogia első részében tulajdonképen csak egy nővel ismerkedünk meg, s ez Toldi Miklós édes anyja. Főjellemvonásai, mint szerző e nő tetteiből és beszédeiből feltűnteti, gyengéd szeretet és mély erkölcsi érzés, nem ment az anyai hiúságtól, — de viszont kellő szigorral fellépni tudó, ki gyermeke hibáira nem hunyja be szemeit. Mikor pedig fia becsülete forog kockán, egész vagyonát, legdrágább kincseit kész érte feláldozni. Valóban bátran kimondhatta volna szerző, hogy Arany Toldinében a gyengéden szerető, aggódó, nemes lelkű és önfeláldozó anya eszményképét rajzolta s állította fel minden nőnek követendő példányképül. A trilogia első részének ezen egy nőalakja kárpótól bennünket a többieknek hiányáért.

A második rész már nagyobb gazdagságot tüntet fel nőalakokban, melyek közt a legkiválóbb helyet a költő lelkének egész hevével alkotott bájos hajadon, Piroska foglalja el. E nő jellemzésére a legtalálhatóbb szavakat szerző ismét Gyulaiból vette, idézőjel nélkül. «A költő Piroskában a valódi magyar leány jellemét rajzolja, a ki mély érzelmű, de azért nem érzelő, szenvedő, de azért lemondásában is erős tud lenni.» Jellemének fővonásait — milyenek: a magyar nő régi, egyszerű erkölcei, háziasság és rendszeret, erős lelkület, mély érzelem, női önértzet és szemérem, gyengéd gyermeki szeretet s barátnője iránti meleg vonzalom, — elég szerencsével próbálja megvilágosítani előttünk; kellő részletességgel tárja fel e női hérosznak lelki világát, ki büszke önérteteért saját boldogságát is feláldozza. Ám kíváncsi volna, ha itt-ott egy-egy idézettel is teljesebbé tenné e képet s tisztább világításba helyezné e jellem finomabb árnyalatait is. Pl. midőn Piroska a bajvívásban felismeri Toldit s bár lelke fellázad a megaláztatás ellen, s egy szavába kerülne, hogy a való napfényre derüljön:

« — — — Ő azt a szót soha ki nem ejti
Nem is úgy dajkálták, nem is úgy nevelték,
Leányi szemérem leköti a nyelvét,
Született szemérem, lányi kötelesség,
— Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség.»

Apja iránti tekintetből sem szól. Jól tudja, hogy atyját szerencsétlenné teszi, ha nem lép Tar Lőrinczczel házasságra ; hisz Rozgonyi csak azért volt egész életében boldogtalan, mert nem volt fia, kire vagyonát hagyhatná.

Jodovnáról, erről az asszony állatról, kinek bosszúja és szeretete egyaránt állatias, csak pár szóval emlékezik, de ez, mi is úgy hiszszük, tökéletesen elég arra, hogy felkölsük a legnagyobb megvetést és utálatot mindazon nők iránt, kiknek teste szép, de a kik nőiességükből teljesen kivetköztek,

Az anyakirálynénak, Erzsébetnek főbb jellemvonásait, rideg komolyságát, hideg érzéketlenségét, vakbuzgó vallásosságát, komoly méltóságát, melyből minden melegség hiányzik, találó vonásokkal látjuk körvonalozva. Pár szóval tán fel lehetett volna említeni, hogy a fia számára kegyelmet esdő Toldinéval szemben, szívtelensége és önzése onnan is magyarázható, hogy saját bánata és fájdalma szívét teljesen elfoglalták és így más anyá bánata nem képes őt meghatni.

A víg és gondatlan Anikó s a szenvedélyes, heves vérű Örzse jellemzése talán még a legkifogástalanabb. Az előbbi minden pajkos-sága mellett nőies (s ez különösen kiemelendő), bátor és vállalkozó, ki végre is elnyeri bátyja iránti önfeláldozó szeretetének jutalmát ; az utóbbi hősi bátorságot és elszántságot tanusít s reménytelen szerelmében még a haláltól sem riad vissza.

Mária, ez az ördögi lélek, ki képes mindent színlelni, kinek minden mozdulata kiszámított tettetés, csak egyetlen egyszer jelenik meg előttünk, de ez az egy szereplése elég, hogy jellemének aljasságát megismerjük. Előbb hűtlenül elhagyja jegyesét, Lajost, s midőn ez férjének kivégeztetését tudtára adja — mit ő már jóval előbb tudott — ájulást színlel ; majd átkokat szór férje gyilkosára s végre csábító szépségének minden varázsával elkábítva őt, képes volna szerelemre gerjeszteni, ha ennek szívében esze nem győzedelmeskednék.

Mindez elég helyesen és ügyesen van megírva, ha ugyanezt már számos helyen (Gyulai, Szász K., Koltai V. stb.) nem olvastuk volna ugyanebben a sorrendben, részben sokkal ügyesebben, erőteljesebben, találóbb színekkel élénk állítva. Ha legalább egy-egy helyen feltűnnék némi eredetiség s itt-ott felcsillámlanék egy önálló eszme ! De ezt hiába keressük. Még az egyes kifejezések is oly mindennapiak, közszájon forgók, hogy már e miatt sem nyújthat az előadás valami különös élvezetet. — Az ilyen festésekbe élénk színekkel életet és varázst kell önteni, s törekedni kell legalább annyi önállóságra és eredetiségre, hogy a tárgyunk korábbi feldolgozói halvány másolónak vagy gyenge utánzóinak ne tekintessünk. De közvetetlen céljának talán megfelel a dolgozat.

RÓZSA GÉZA.

KÖNYVÉSZET.

Anthologia latina. Szemelvények a lyrai és didaktikus költészetből. Bevezetéssel, magyarázatokkal és metrikai függelékekkel ellátta Pirchala Imre. 3. kiadás. Budapest, Eggenberger 1890. (8-r. 192 l.) 80 kr.

Bacher W. Kosman Wodianer. Sein Leben und sein litterarischer Nachlass. (Aus Prof. —'s hebräischem Vorworte zu der Edition des Nachlasses übersetzt.) Budapest, Athenæum, 1890. (8-r. 36 l.)

Badics Ferencz. Fáy András életrajza. Budapest, Akadémia. 1890. (8-r. VIII, 671 l.)

Badics Ferencz. Magyar irodalmi olvasókönyv. I. kötet. A gymnasium V. osztálya számára. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. IV, 205 l.) 1 frt 20 kr.

Bartal Antal és Malmosi Károly. Latin mondattan. 3. kiadás. Budapest, Eggenberger 1890. (8-r. VII, 265, VII l.) 1 frt 60 kr.

Dávid István. Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből és más költők gnómaiból a gymnasiumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A tanítás legújabb módja szerint 3. lényegében változatlan kiadás. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r. VIII, 186 l.) 1 frt.

Dengi János. Rhetorika, a prózai írásművek elmélete olvasmányokkal és ezek magyarázatával. Budapest, Eggenberger 1890. (8-r. 305 l.) 1 frt 60 kr.

Erdélyi Pál. Fáy András élete és művei. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1890. (8-r. 351 l.) 2 frt 50 kr.

Gow James. Görög és római állami régiségek. Segédkönyv az irodalmi és művelődés-történeti tanításhoz. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 152 l.) 1 frt.

Greguss Ágost. Magyar költészet. 2. lényegében változatlan kiadás. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 121 l.) 1 frt.

Hofer Károly. Rendszeres francia nyelvtan. I. Alaktan. II. Mondattan. III. A francia verstan elemei. A középiskolák felsőbb osztályai számára. 3. javított kiadás. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 203 l.) 1 frt 20 kr.

Hofmann Emil. Salamon király legendája. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, Athenæum 1890. (8-r. 31 l.)

Ihász Gábor. Magyar nyelvtan a középiskolák használatára. Atdolgozta Barbarics Róbert. 23. kiadás. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 252 l.) 1 frt.

Jakabffy Ferencz. A nemes rozsa. Budapest 1890. (8 r. 30 l.)

K. P. Mamzer. Budapest, 1890. (8-r. 46 l.)

Könyveszeme (Magyar). Közrebocsátja a m. n. múzeum könyvtára. XIV. évf. 1889. Budapest, Hornyánszky V. (8-r. 368.) — Tartalma: *Ballagi Aladár*: A nádasdlányi könyvtár. — *Csontos J.*: II. Ulászlónak ajánlott latin codex a konstantinápolyi Eszki-Szerályban. — *U. a.*: Emlékirat a müncheni Hunyadi-levéltár visszaszerzése tárgyában. — *U. a.*: Rómer Flóris és Abel Jenő emlékezete. — Barna Ferd. nyugdíjbamenetele és a múzeumi könyvtár-rendezés. — *Daday Jenő*: A budapesti könyvtárakban található természetrajzi folyóiratok jegyzéke. — *Erdélyi Pál*: Révai Miklós kéziratai a M. N. Múzeum könyvtárában. — *Féjérpataky L.*: Külföldi levéltári buvárlatok. — *Fraknoi V.*: Debrenthei Tamás zagrabi püspök codexe a párisi nemzeti könyvtárban. — *Hodinka Ant.*: Hazai vonatkozású kéziratok olaszországi könyvtárakban és levéltárakban. — *Illésy János*: Komáromi Csapkés György bibliája. — *I. Kemény Lajos*: Kassai

XVII. századbéli könyvnyomtatók. — *Kleich János*: Ismeretlen magyar nyelvemlék 1474-ből a bécsi udvari könyvtárban. — *Kraicsala J.*: Kiegészítések és magyarázatok Szabó K. R. M. könyvtára II. kötetéhez. — *Majláth B.*: Debrenthei Tamás búcsúbeszéde II. Pius pápához a párisi nemzeti könyvtárban. — *U. a.*: Jelentés a M. N. Muzeum könyvtáráról 1888/9 ben. — *Nagy Imre, Schönher Gy. és Tagányi K.*: Adatok a magyarországi középkori könyvtárak történetéhez. — *Szabó K.*: Régi magyar könyvészeti adalékok. VIII. — *Szilágyi Sándor*: Az erdélyi nyomdászat történetéhez. — Osztrák törvény az osztrák könyvtárnokokról. — Vegyes közlemények. — Hozzájárul: Magyar könyvészet. 1889. összeállította Horváth Ignács. (8-r. 149 l.)

Krishaber Béla. Kimchi József élete és művei. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, Athenæum 1890. (8-r. 32 l.)

Kuzsinszky Bálint, dr. Aquincum és romjai. Budapest, 1890. (8-r. 30 l.)

Névy László. Olvasmányok a poetikához. 3. kiadás. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 232 l.) 1 frt 40 kr.

Pázmány Zoltán. Rosmini-Serbatl tana az eszmék eredetéről. Budapest, 1890. (8-r. 44 l.)

Schultz Ferdinand. Kiseb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás, 6. jav., de lényegében változatlan kiadás. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r. V. 296 l.) 1 frt 20 kr.

Szamosi János. Latin olvasókönyv a gymnasiumok I. és II. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 160 l.) 1 frt.

Szamosi János. Görög nyelvtan gymnasiumok számára. 3. rövidített kiadás. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 299 l.) 1 frt 50 kr.

Szemerei Szemere Pál munkái. Születése százados emlékünnepeinek alkalmából közrebocsátja a Kisfaludy-Társaság. Szerkeszti Szvorényi József. 3. kötet. Budapest, Franklin-társ. 1890. (8-r. 294, 325, 349 l.) 6 frt.

Tipray János. Magyar-német zsebszótár és német-magyar zsebszótár. Budapest, Franklin-t. 1890. (16-r. 258 l.) 60 kr.

Tomor Ferencz és Váradi Antal, dr. Magyar olvasókönyv a középis-kolák I. osztálya számára. 7. változatlan kiadás. Budapest, Lampel R. 1890. (8-r. X, 200 l.) 90 kr.

Tozer H. F. Ó-kori földrajz. Angolból ford. Laukó Albert. (Történeti kézikönyvek XIV.) Budapest, Athenæum. 1890. (8-r. 118 l.) 60 kr.

P. Vergilius Maronis Aeneidos libri XII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pirchala Imre. 2. kiad. I. k. I—IV. Budapest, Eggenberger, 1890. (8-r. 171 l.) 70 kr.

Vergilius Aeneisének I. és II. könyve. Iskolai és magánhasználatra. Fordította és verssorok szerint haladó szógyűjteménnyel ellátta Daniellovics Kálmán. Zombor, Bittermann (Eggenberger). 1890. (8-r. 173 l.) 90 kr.

Virányi Imácz. Módszeres német nyelvtan középiskolák számára. 3. jav. kiadás. Budapest, Eggenberger. 1890. (8-r. 147 l.) 90 kr.

Werner Adolf. Kisfaludy Sándor levélregénye Budapest, 1890. (8-r. 55 l.)

NEHANY MEGJEGYZÉS A «LATIN PRAEPARATIÓK» ÜGYÉBEN.

Ritka dolog, hogy a szerző elismerő bírálat esetén fölszólaljon, hacsak nem azért, hogy a bírálónak köszönetet szavazzon. Ez lévén mindenesetre első kötelessége, igen t. kollegámnak, dr. Pruzsinszky János úrnak köszönetemet fejezem ki elismerő soraiért, melyekre a «Latin Praeparatiókat» méltatta. De ennél is fontosabb oka soraimnak az, hogy védelmére akarok kelni, illetőleg felvilágosítást akarok adni a «Latin Praeparatiók» tervezete és célja felől, a mely a következő:

Módot kell adni a tanulónak, hogy a legszükségesebb tudnivalókat, a melyek az auctor helyes megértéséhez és fordításához kívánatosak, minél kevesebb *physicai* munkával megszerezhesse. De fontos pædagogiai követelmény, a melynek megsértése könnyelműség volna, ha a *lelki* munka alól is fel akarnók szabadítani. Már pedig majdnem hasonló dolog volna, ha a legelemibb ismereteket se követelnők meg tőle, azaz a felső osztályú tanulónak kiírnók a névszók töjlegét, némét, vagy az igék averboját, a mint azt a t. bíráló úr kívánja, vagy akár sorra elősorolnók neki a legkönnyebb s legjáratosabb szókat is, a mint azt dr. Némethy Géza úr ugyancsak a bíráló úr czikkének közvetetlen szomszédságában, egy más munkáról szólva, joggal megrója. Hasonló megbírálás alá esik az a követelmény is, hogy mi nem adtuk sorról sorra magyarázó megjegyzéseinket. Magában véve ez a kifogás nem is helyes, mert tényleg mi is csak sorról sorra haladunk, csakhogy külön-külön minden egyes rovatban — kivéve a «Mondatrészek»-ben. Máskép eljárunk, azaz úgy, hogy minden sorhoz vagy mondathoz elmondjunk külön minden tudnivalót, technikailag lehetetlen lett volna, mivel ez annyi volna, hogy minden mondatnál külön álljon mind az öt rovatunk.

De nem is volt célunk, mint mondom, hogy a tanuló szellemi munkásságán könnyítsünk. Mi csak helyes irányba és sikerre akarjuk vezetni. Hogyan kell tehát használnia füzeteket? Először minden egyes fejezethez — vagy a minő a felosztás — jól meg kell tanulnia mind az öt rovatot; a szókat, kifejezéseket stb.; sőt nemcsak *megtanulnia*, hanem meg is *értenie*. Mert nagyon fontos oka s célja van annak, hogy pl. a kifejezések egész magyarosan, és nem szórul szóra, mint a bíráló úr kívánja, vannak fordítva. T. i. feltételezzük, hogy a tanár megkérdezi a szórul szóra való fordítást is, hogy meggyőződjék róla, hogy a fiú csakugyan minden szót megértett, és miután azt megtette, következik a valóban nehéz és elmeerősítő munka, midőn rávezeti, közös munkával megvizsgálja tanár s tanuló, mi módon jutott az illető latin kifejezés, s valjon helyesen jutott-e az adott magyarátáshoz. Pl. a bíráló úrtól idézett kifejezések egyikében: «ultra vires sortemque senectæ»

valóban tanulságos kifejtetni, miért van így fordítva *„jobban mintsem ereje s öregsége, öreg állapota engedte”*. Mert különben mi történik? Vagy latinos szórul szóra való fordítást adunk, és akkor mire való a *præparatio*? vagy mellékeljük a magyarost is és akkor pædagogiai bünt követünk el. Mi folytonos, esetleg kemény munkára akarjuk készíteni a tanulót, melyben öröme teljék, mivelhogy pusztán szellemi, és mert sikerre vezet. De munka legyen aztán isten igazában. Ebből a célból van a *NB.* is minden különös jelentésű szó vagy sajátos szerkezetű kifejezés mellett minden magyarázat nélkül, figyelmeztetésül, hogy itt gondolkozni és kutatni kell.

Csak miután ezt a munkát tanár és tanuló elvégezte, tehát a szöveget fokozatosan szókról a kifejezésekre, innen ezek összetételére, azaz a mondatrészekre és a mondatok formájára haladva, átdolgozta s megértette, az esetleges tárgyi nehézségekkel is megbirkózott (*Reáliák*) — csak ezután következik a legnagyobb feladat, a voltaképpeni cél, a fordítás. (V. ö. *„Ein flottes Übersetzen, an dem der Schüler Vergnügen finden und nicht durch die Menge verschiedenartiger Schwierigkeiten erdrückt werden soll”*. *Lehrproben* 24. p. 27.), mely így előkészítve bizonyára meg fog felelni, vagyis *csakis így* előkészítve felelhet meg a maga hivatásának. Lelkiismeretes munka mellett pedig, melyben a *Præparatiók* mellett az iskolának jut a főszerep, azt reméljük, hogy a siker érzetében kedvet fog kelteni a tanulóknak a klasszikusok olvasása iránt, sőt önálló munkára is megerősíti és serkenteni fogja őket. S minden tanításnak ez az utóbbi dolog a valódi s egyetlen főcélja.

Végül a föntebbieknek megerősítéseül legyen szabad idéznem dr. Némethy Gézának már említett, egy más munkára szóló bírálatából a *Præparatiókra* vonatkozó ítéletét, mely röviden ugyan, de egész helyesen kiemeli, *„hogy a legfontosabb szók értelmének közlésével, a phraseológiának gondos összeállításával, a tartalmi és nyelvbeli nehézségek megoldásával rávezetik a tanulót a tudatos megértésre”*.

SZILASI MÓRICZ.*)

*) A felvetett kérdés voltaképp pædagogiai természetű; azért kérjük a t. kartársakat, hogy az ez ügyre vonatkozó további eszmecserét tanügyi folyóiratban szíveskedjenek folytatni.

Szerk.

TÁRGYMUTATÓ A XIV. KÖTETHEZ.

I. Classica philologia.

- Abel Jenő, halálbíre 34. — életrajza 73. — irodalmi munkássága 81. — Thewrewk emlékbeszéde 150.
- Accusativus mint az alany kifejezője 135.
- Ac veluti 643.
- Aeneis, Némethy-féle Aeneis-kiadás 135. — Barna fordítása 529. — Aeneis teljes szótára 614.
- Akadémia, I. Plato.
- Alaktan, görög alaktan a homerosi nyelv alapján 409. 615.
- Alany nélküli mondatok 134.
- Allapothatórózó és attributum 628.
- Amaryllis, Theokritos 3. idyllje 438.
- Anonymus latinsága 261.
- Anthologia Palatina. VII. 23. 598. — VII. 24. 598. — VII. 26. 608. — VII. 25. 613. — VII. 30. 698. — XI. 176.
- Antipatros Sidonios, Anth. Pal. VII. 23. 598. — VII. 26. 608. — VII. 20. 698.
- Aquincum és romjai 635.
- Aristophanes. a parodos A. vígjátékai 361. 467. 585. — Akhar-naiak 361. — Lovagok 368. — Darazsak 467. — Béke 471. — Madarak 473. — Békák 585. — Lysistrate 588. — Felhők 592. — Thesmophoriát ülő nők 594. — Gyűlésző nők 595. — A parodos elmélete 596.
- Attributum, állapothatórózó és attributum 629.
- Brugman görög nyelvtana 571.
- Cato, distichonjainak egybevetése a Publius Syrus-féle sententiákkal, 794.
- Caylus, Essai sur le Comte de, 719.
- Cicero, coniecturae in libros de finibus 1. — de finibus I. V. E. 69. 322. — de finibus bonorum et malorum libri ed. Némethy 523. — első, második és tizennegyedik philippikája 536. — orationes selectae ed. Dávid 713. — hat év életéből 723.
- Classica philologiai szemléltető eszközök 432.
- Comœdia, a görög comœdia-törédék dór nyelvjárásban 69.
- Cornelius Labeo 445.
- De finibus, I. Cicero.
- Dráma, a görög drámáról 567.
- Euhemeri reliquiae, ed. Geyza Némethy 49. — külföldi bírálat 443.
- Euripides, Boros Gábertől 572.
- Feliratok, I. inscriptiones 288.
- Festus, ed. Thewrewk 735.
- Firmicus Maternus, quaestiones de F. M. astrologo 240.
- Görög nyelv, a budapesti philologiai társaság választmányának emlékirata a g. ny. ügyében 268. — alaktan a homerosi nyelv alapján 409.
- Gœthe Hermann és Dorotheája, görög fordításban 419.
- Halieutica, I. Oppianus.
- Helyesírás, latin synonymika és a latin helyesírásnak rövid vázlata 482.
- Herodotos, pontosi útja 349.
- Homerós, egy ismeretlen Homeros-fordítóról 7. — a homerosi hymnuskodex Estensis és szövegkritikai értéke 161. — a codex Mutinensis sign. III. E. 11. collatiója 168. — a codex Mutinensis II. B. 14 collatiója 172. — ad hymni Homericum qui dicitur in Apollinem Delium v. 9. 318. — Homeri carmina ed. Ludv. ch 347. — homerosi kor kosmographiája 351. 453. — görög alaktan a homerosi

- nyelv alapján 409. — jegyzetek az Odysseához 527. — Csengeri Homerosa 571. — de digammo in Hymnis Homericis 636.
- Horatius öt ódájának iskolai magyarázata 847.
- Igeragozás, latin i. rendszere 562.
- Imádság és átok a görögöknél s rómaiknál 129.
- Incudo 727.
- Inscriptiones, de inscriptionibus Latinis sexti et septimi a. u. c. sæc. metro dactylico compositis 288.
- Joannis Botaniates de metro iambico 577.
- Jogtörténeti emlékek 394.
- Juvenal Irmei Ferencztől 572.
- Kisfaludy Károly, I. Mohács. Közegészségügyi intézmények a régi Rómában 64.
- Labdakidák, I. Sophokles.
- Latin præparatiók I. præparatiók., Livius, T. Livii ab urbe condita libri ed. Dávid 332.
- Lukillos. Anth. Pal. XI. 176.
- Makedonios consul, Anth. Pal. Y. 247—793.
- Marcus Aurelius, írta Vajda Károly, 63.
- Magyar Nyelvőr mint a classica philologia öre 455.
- Martialis, IX. könyvének utolsó epigrammja.
- Mohács, Kisfaludy Károly Mohács cz. elegiájának görög fordítása 641. — Megjegyzések e fordításra 807.
- Nyelvtan, Brugmann görög nyelvtana 571.
- Odyssea I. Homeros.
- Olajágének a görögöknél 829.
- Olympiai játékok 847.
- Oppianus, néhány észrevétel a kiliakiai Oppianushoz 457. — Halieutiájának készülöben levő kiadása Vári Rezsőtől 734.
- Orphica, nova fragmenta, 734.
- Pályázat latin ódára 569.
- Párhuzamos idézetek 21. 464. 560.
- Parodos, I. Aristophanes.
- Pausanias, Wilhelm Gurlitt, über Pausanias 54.
- Plato, Symposionja és az Akademia 666.
- Præparatiók, latin, 707. — néhány megjegyzés a latin præparatiók ügyében 861.
- Publius Syrus, 794.
- Quellenkunde, Abriss der Q. der griechischen und römischen Geschichte 572.
- Rabszolgáság az ó korban. 734.
- Róma topographiája 261.
- Schott Vilmos élete 143.
- Simonides, Anth. Pal. VII. 24. 598. — VII. 25. 613.
- Sophokles, Oedipus királyáról 130. — Antigonéja, kiadta Csengeri 403. — a Labdakidák Sophoklesnél 850.
- Synonymika. latin synonymika 402
- Symposion, I. Plato.
- Syntaxis. System einer Syntax nach den Kategorien der Satztheile u. Sätze, 735.
- Szemléltető eszközök, classica philologiai, 432.
- Tacitus, de Tacito Senecæ philosophi imitatore 444. — műveiből való szemelvények 275.
- Terentius, de tropis et figuris apud Terentium 345. 575.
- Theokritos, második idyllje, fordítás 35. — harmadik idyllje 438.
- Tragédia, görög tragédia 329.
- Tragicorum Græcorum fragmenta, ed. Nauck 570.
- Tropusok és figurák Terentiusnál 355. 545.
- Variae lectiones 281. 371. 465. 643. 727.
- Vergilius, der codex Mediceus des V. 444. — Némethy Aeneis-kiadása 135. — Barna Aeneis-fordítása 529. — II. eclogájának fordítása 572. — Aeneisének teljes szótára 615. — I. és II. könyve prózai fordításban és verssorok szerint haladó szógyűjteménnyel 711.
- Vespasianus, Titus Flavius, 561.
- Vízvezetékek, régi római v. 433.

II. Magyar philologia.

- Ábel Jenő, I. fönt Classica philologia.
- Aeneas Sylvius, I. Eurialus.
- Aeneis magyarul Barna Ignácztól. 529.
- Ágis-drámák 92, 609, 696.
- Állapothatározó és attributum 628.
- Anonymus latinsága 261.
- Aradi színészet 547.
- Arany, Jóna ördöge 340; — Toldi-trilogia nőalakjai 856.
- Attila kincse • 259.
- Attila-monda 507.
- Attributum és állapothatározó 628.

- Bacsányi a műfordításról 14.
 Balassa Bálint, l. Eurialus.
 Báróczi Sándor Marmontelje 478; —
 Védelmetetett magyar nyelve 848.
 Bartsai László Fayel-drámája 319.
 Batthyányi-codex 174.
 Bessenyei Ágis-drámája 98, 609, 696.
 Boér Sándor, Elfride 209; — Az
 őbester 478.
 Bogáthi Fazekas Miklós 237.
 Calprenède regényei 477.
 Detre-monda 509.
 Döbrentei-codex 837.
 Dugonics, példabeszédek 61; — Kún
 László 209.
 Elfride szinlapja 1805-ből 373.
 Enyedi György 320.
 Eötvös, párhuzamos idézet 560.
 Eurialus és Lucretia a magyar iro-
 dalomban 644, 700.
 Fayel 319.
 Gelei Katona István 182.
 Grillparzer első magyar fordító 599,
 660.
 Gvadányi és Péczeli 107.
 Győr színészete 108.
 Határozók (magyar) 538.
 Homér-fordítók 7.
 Hún-magyar írás 255, 449.
 Huno-gót Atlhéposz 507.
 Ináncsi Pap Gábor Sapphoja 599.
 Jогтőrtőneti emlékek (magyar) 394.
 Kazinczy Ferencz a műfordításról
 14; — párhuzamos idézet 21; —
 rőla Kazinczy Gábor 391; — Mar-
 montel-fordítása 578; — levele-
 zése 811.
 Kecskeméti írók 852.
 Kilényi szintársulata 115.
 Kisfaludy-család 265, 355.
 Kisfaludy Károly, Mohács, görögül
 641, 807.
 Kisfaludy Sándor és Kleist (Seneca)
 489.
 Kleistinszky a kassai színészetéről 108.
 Kőlcsey, párhuzamos idézet 21.
 Kónyi János Marmontelje 478.
 Kopaszsagnak diczireti 514.
 Közmondások 59; — magyar 464.
 Magyar írók élete s művei 141.
 Marmontel hazánkban 477.
 Molièreről magyar tanulmány 699; —
 otthon és a társaságban 724.
 Naláczi József báró 321.
 Német költészet hazánkról 631.
 Népmesék 130.
 Nyelv, magyar 323.
 Nyelvtanok (magyar): Simonyi Zsig-
 mond 323; — Erényi Mór 334; —
 magyar nyelvtanítás az I. osztály-
 ban 851.
 Orczy Lőrincz 853.
 Pázmány beszédeinek kiadása 45.
 Péchi Simon 236.
 Péczeli József 106.
 Petőfi, párhuzamos idézet 21; —
 Petőfi-kultusz Erdélyben 215; —
 élete Fischer-Tolnaitól 245; —
 párhuzamos idézet 464; — költe-
 ményeinek új kiadása 502; —
 ujjounan fölfedezett versei 512.
 Petrichevich Horváth Dániel, az Ős-
 anya ford. 660.
 Plautus Aulularia 850.
 Poócs András 700.
 Rájnis a műfordításról 14.
 Religio folyóirat 135.
 Simai József, Zsugori 783, 849.
 Simony Imre, Homerfordító 8
 Synesios, a kopaszság dicsérete 514.
 B. Szabó Dávid a műfordításról 14; —
 származása 803.
 Szabó István Homér-fordítása 13.
 Szegedy Róza s Kisfaludy Sándor
 265, 355.
 Székely írás 258.
 Színészet, győri 108; — aradi 547.
 Szirmay, közmondások 61.
 Szombatosok 234.
 Tanulók (magyar) a jenai egyetemen
 328.
 Tetemre hívás 442.
 Tompa, párhuzamos idézet 560.
 Vályi-Nagy Iliásza 13.
 Vergilius, l. Aeneis; — II. eclogája
 ford. 572.
 Young magyarul 107.
 Zalányi Péter Marmontel-fordító 478.

III. Germán philologia.

- Abraham a Santa Clara 385.
 Ackermann drámája a tékozló fiúról
 58.
 Aclostus, Gnaphæus drámája 57.
 Angolok eredete 636.
 Atlhéposz 507.
 Behrends Mária, Lenau arája 136.
 Beroaldus Fülöp, Contra scortatorem
 139.
 Bertuch, Elfride 209.
 Bibliafordítás (első német) 731.
 Binder György drámája a tékozló
 fiúról 58.

- Bölcseödal, ófelnémet 796.
 Bürger, Lenardo és Blandine 320.
 Chelidonius Benedek drámája Pallas-
 és Venusről 139.
 Crisp Sámuel angol Virginia-drá-
 mája 68.
 Dal-elmélet 137.
 e-hangok a németben 230.
 Elmendorf, I. Wernher.
 Frank Sebestyén 139.
 Funckelin Jakab Lázár-drámája 139.
 Gellert és Péczeli 106.
 Gepidák neve 141.
 Germán nyelvek rokonsági viszonyai 623.
 Gnaphæus drámája a tékozló fiúról 56.
 Goethe stíljének sokfélesége 137; —
 -Jahrbuch 223; — Hermann és
 Dorothea görögül 419; — Naplói
 445; — Vom vertriebenen und zu-
 rückkehrenden Grafen 447.
 Gottfried von Straszburg Mária-hym-
 nusza 69.
 Gottsched Agis-drámája 93, 609, 696.
 Grillparzer Lope Elfride-drámájáról
 214; — első magyar fordítói 599,
 660.
 Grinim Jakab az ófn. bölcseödalról
 798.
 Happel Eberh. Werner 374; — ma-
 gyar hadi románja 380.
 Heine és Petöfi (Üti jegyzetek) 226.
 Helyesírás, német, 633.
 Hildebert le mansi püspök, I. Wern-
 her.
 Hildebrand-dal 632.
 Karácsony eredete 139.
 Károly Ágost herczeg Martinuzziról
 732.
 Kleist Senecája 489.
 Klingsrod 632.
 Konrad v. Würzburg, Herzmære 319.
 Kürnberg első versszaka 139.
 Lenau arája 136.
 Lessing Virginia-drámája 68; — Böles
 Náthán 126.
 Macropedius drámája Asotusa 58.
 Magyarország német költőkben 631.
 Manesse-féle minnesänger-kézirat 69.
 Mason, Will., Elfride 214.
 Mentel János bibliája 731.
 Minnesängerek fordítása 69.
 Morungen Henrik ford. 287.
 Német nyelv tanítása 435; — német
 olvasókönyvek 715.
 Nibelungének, dalelmélet 137; — az
 eposz szerzője 729.
 Pinicianus János, Voluptas et Virtus
 139.
 Plautus német utánzói a XVI. száz.
 58.
 Plutarchus mint német költők for-
 rása 92.
 Polgári költészet a XVIII. században
 120.
 Priamel ford. 506.
 Regény (német) a XIX. században
 728.
 Reinmar von Brennenberg és Fayel
 319.
 Richardson Clarissája 636.
 Sachs, Hans, viszonya a renaissance-
 hoz 138.
 Schiller, Demetrius 22; — Marti-
 nuzzi-dráma 732.
 Schmeltzl Farkas drámája a tékozló
 fiúról 58.
 Schmid Krist. Henr., Arnaud fordí-
 tója 321.
 Schott Vilmos 143.
 Shakespeare és Giordano Bruno 444.
 Siegfried-dal új kiadása 68; — nép-
 könyv Siegfriedről 69.
 Sonnenfels mint dramaturg 99.
 Spervogel ford. 489.
 Sváb név etymológiája 140.
 Színművek, svájcziai, a XVI. száz.
 729.
 Tékozló fiú a XVI. századi német
 drámában 55.
 Tetemre hívás 442.
 Uhland, Der Castellan von Coucy
 319; — a balladáról 446; — az
 ófn. bölcseödalról 798.
 Waldis drámája a tékozló fiúról 56.
 Walther von der Vogelweide, ford.
 192, 233, 267, 299.
 Wartburgi dalnokverseny 632.
 Wernher von Elmendorf 733.
 Wimpeling 139.
 Winckelmann és Caylus 719.
 Zappert György, I. Bölcseödal.

IV. Román philologia.

- Adam de la Halle francia dráma-
 író 388.
 Arnaud Ferencz drámáiról 320.
 Artus-monda 612; — regények 203.
 Beatrice Portinari 142, 728.
 Boccaccio 129; — Fayel-novellája
 319.

- Bruno Giordano és Shakespeare 444.
 Calprenède regényei 477.
 Caylus gróf 719.
 Clopinel János 303.
 Comedie larmoyante 423.
 Dante és Beatrice 142, 728.
 Destouches 121.
 Dráma, középkori francia, 307.
 Erzsébet, szent. francia legendákban 311.
 Fableauk 205.
 Francia középkori irodalom 193, 300.
 Kelta népmesék, l. Mabinogi.
 Lope de Vega, Elfride 214.
 Lyra, francia, 306.
 Mabinogi 612.
 Marmontel hazánkban 477.
 Miraculumok, francia, 316.
 Molière és Destouches 122; — Molièreről magyar tanulmány 699; — otthon és a társaságban 724; — Molière és Simai Kristóf 783.
 Mysteriumok, francia, 315.
 Nagy-Károly-époszok 199.
 Nivelle de la Chaussée 121, 423.
 Roland-dal 198.
 Rózsa regénye 302.
 Szonett eredete 141.
 Troubadourok 306.
 Verses krónikák (francia) 207.
 Villon 621.
 Voltaire és Arnaud 320.

V. Egyéb szakok.

- Ahlquist Ágost 40.
 Czigány levelek 737.
 Egyptomi halottas könyv
 Francia középiskolák 617.
 Idegen nyelvek tanítása 434.
 Müller Miksa nyelvbölcselete 677, 835.
 Noiré Lajos a nyelvről 677, 835.
 Nyelvtanítás (magyar) az I. oszt. 857; — nyelvtanítás eszképző tényszerző 852.
 Nyelvészet főproblemái 832.
 Perzsa elemek a török népmesékben 341.
 Perzsa tanulmányok 517.
 Prózai műfajok elmélete 412.
 Török népmesék 336.

A Budapesti Philologiai Társaság tagjai 1890-ben.

I. Tiszteletbeli tagok :

József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alcsúth.
Dr. Budenz József, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Georges Károly Ernő, tanár, Gotha.
Dr. Hunfalvy Pál, a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnoka.
Dr. Schuchardt Hugó, egyetemi tanár, Grác.
Szabó István, plébános, Kazár.
Dr. Télyfy Iván, ny. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Torma Károly, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Vámbéry Ármin, egyetemi tanár, Budapest.

II. Alapító tagok :

József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alcsúth ... 100 frt.
 † *Dr. Ábel Jenő*, volt egyetemi tanár, Budapesten ... 150 „
 † *Horváth Cyrill*, volt egyetemi tanár, Budapesten ... 100 „
Gr. Kun Géza, Maros-Némethi ... 100 „
B. és K. Latinovics Géza, nagybirt., Bikity, írásbeli kötelezv. 100 frtról — „
Nogáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad ... 100 „
 Összesen : 100 frtról szóló írásbeli kötelezvény és készpénzben 550 frt.

III. Rendes tagok :

A *-gal jelöltek 1890 végén kiléptek ; a †-tel jelöltek 1890 folyamán elhaltak.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
5	Abday József	Nagy-Écs	plébános.	1886
	Dr. Acsay Antal	Nyitra	k. r. theologiai tanár	1885
	Áldori Bertalan	Mende	tanárjelölt	1890
	Alexits György	Kassa	kir. tank. főigazg. írnok	1889
	Ambrus Mór	Losonc	állami főgymn. tanár	1874
10	Dr. Angyal Dávid	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	főrendiházi tag	1888
	Dr. Balassa József	Székesfehérvár	keresk. akad. tanár	1885
	Dr. Baligó János	Nagy-Károly	kegy. r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Ballagi Mór	Budapest	ny. ref. theologiai tanár	1881
15	Balogh Péter	Zombor	áll. főgymn. tanár	1883
	Baló József	Budapest	minta polgárisk. tanár	1886
	Bancsó Antal	Sopron	ág. hitv. lyceumi tanár	1890
	Dr. Bánóczy József	Budapest	seminariumi tanár	1881
	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
	Barbarics L. Róbert	Zircz	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Barna Ignác	Budapest	fogorvos	1881
	Bartal Antal	Budapest	nyug. főgymn. igazgató	1874
	Dr. Bászál Aurél	Fehértemplom	állami főgymn. tanár	1874

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
20	Dr. Bauer Simon	Lőcse	állami főreálisk. tanár	1886
	Dr. Bayer József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Beksits Ignác	Kaposvár	áll. főgym. tanár	1881
	Dr. Bélay Jenő	Budapest	állami főreálisk. tanár	1886
	†Dr. Beliczay Jónás	Kecskemét	ref. jogakad. tanár	1881
25	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bermüller Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
	Blanár Ödön	Besztercebánya	kir. kath. főgymn. tanár	1886
30	Bódiss Jusztin	Pannonhalma	beneczés főgymn. tanár	1888
	Bolla Lajos	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Boros Gábor	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1881
	Bossányi József	Nyitra-Novák	plébános	1883
	Bozsenik Béla	Lugos	kir. kath. főgymn. tanár	1886
35	Dr. Brassai Sámuel	Kolozsvár	nyug. egyet. tanár	1881
	Breznyik János	Selmeczbánya	ág. hitv. főgymn. igazg.	1874
	Dr. Buriány Gergely	Keszthely	gymn. igazgató	1881
	Burián János	Losonc	állami főgymn. tanár	1885
	Buzási Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
40	Dr. Császár Árpád	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Csengeri János	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1881
	Cseri József	Léva	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Cserép József	Sátoralja-Ujhely	r. kath. gymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számtiszt	1881
45	Cserni Ernő	Gyöngyös	gymn. tanár	1887
	Csomár István	Munkács	állami algymn. tanár	1881
	Csorba Mária, Nagyné	Kaposvár	polg. leányisk. igazgatónő	1887
	Dr. Csősz Imre	Liptó-Rózsahegy	r. kath. gymn. tanár	1883
	Dr. Danielovics Kálmán	Zombor	állami főgymn. tanár	1884
50	Dávid István	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dergács Sándor	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1888
	Dévay József	Szegszárd	p. ü. igazg. irodavezető	1888
	Dóczy Imre	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1881
	Drajkó Béla	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
55	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos	Csurgó	ref. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly	Temesvár	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Erdélyi Pál	Budapest	muzeumi tisztviselő	1883
	Dr. Erődi Béla	Budapest	Fer.-J. nevelőint. korm.	1881
60	Fábián Imre	Jászó	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Faludi Miksa	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
	Faragó János	Karczag	ref. gymn. h. igazgató	1889
	Farkas József	Kolozsvár	róm. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
65	Fekete Fidél	Sátoralja-Ujhely	kegy.-rendi gymn. tanár	1888
	Fekete József	Budapest	nevelő- és tanint. tulajd.	1890

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
70	Fekt Ferencz	Pancsova	áll. főgymn. tanár	1877
	Ferenc Valdemár	Fehértemplom	állami főgymn. tanár	1883
	Dr. Ferenczy József	Budapest	közokt. tanácsjegyző	1886
	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialowsky Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1886
75	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	állami főgymn. igazgató	1881
	Fludorovics Zsigmond J.	Privigye	kegy.-rendi gym. tanár	1885
	Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Fodor Gyula	Szathmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Forberger László	Bonyhád	ág. ev. algymn. tanár	1886
80	Dr. Friml Aladár	Sátoralja-Ujhely	r. kath. gym. tanár	1883
	Dr. Fraknói Vilmos	Budapest	püspök, akadémiai aleln.	1881
	Dr. Fröhlich Róbert	Budapest	ág. hitv. főgymn. tanár	1881
	Füredi János	Nagykanizsa	kegy.-rendi főgymn. tan.	1886
	Gaal Mózes	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár,	1890
85	Gärtner Henrik	Beregszász	állami gym. tanár	1885
	Dr. Geréb József	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1882
	Geréb Márton	Kolozsvár	ref. főgymn. tanár	1875
	Géresi Kálmán	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1881
	Gerevics Gusztáv	Fehértemplom	állami főgymn. igazgató	1881
90	Gergye Lénárd	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Glósz Miksa	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Gurnesevits Lajos	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyárfás I. Tihamér	Nagyszombat	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1882
95	György Lajos	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
	Győri Gyula	Márm.-Sziget	kegy.-rendi főgymn. tan.	
	Dr. Gyulai Pál	Budapest	egy. tan., főrendiházi tag	1881
	Gyürky Ödön	Budapest	tan., a b. kath. kör titkára	1890
	Háhn Adolf	Székesfehérvár	állami főreálisk. tanár	1881
100	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Hajós Benő	Pápa	benczés főgymn. tanár	1888
	Dr. Halász Ignác	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1881
	Dr. Hám Sándor	Kolozsvár	r. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Harrach József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1888
105	Haslinger Ferencz	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Hatala Péter	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Hegedűs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedűs István	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Hehelein Károly	Szatmár	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
110	Dr. Heinrich Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Gusztáv	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
	Héjjas Elek	Csurgó	ref. főgymn. tanár	1890
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtartiszt	1881
	Henning Rudolf	Déva	állami főreálisk. tanár	1889
	Dr. Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
115	Dr. Herrmann Antal ...	Budapest ...	polg. tanítókép. tanár	1887
	Dr. Herzl Mór ...	Budapest ...	magánzó ...	1881
	Himpfner Béla ...	Jászberény ...	kath. főgymn. igazgató	1882
	Dr. Hittich Ödön ...	H.-Böszörmény ...	ref. gymn. tanár ...	1885
120	Dr. Hofer Károly ...	Budapest ...	állami főreálisk. igazg.	1874
	Dr. Hoffmann Frigyes ...	Brassó ...	állami főreálisk. tanár	1882
	Holczinger Imre ...	Vác ...	kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Hóman Ottó ...	Budapest ...	kir. tanker. főigazg.	1881
125	Dr. Horváth Cyrill ...	Zirc ...	cziszt. rendi tanár ...	1888
	Horváth György ...	Kecskemét ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	Horváth József ...	Marosvásárhely ...	ref. colleg. tanár ...	1888
	Horváth József ...	Vác ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
130	Iucze István ...	Sátoralja-Ujhely ...	kegy.-r. gymn. tanár	1888
	Istvánffy Pál ...	Kassa ...	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Iványi Ede ...	Losoncz ...	áll. főgymn. tanár	1884
	Dr. Jancsó Benedek ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1888
135	Janda Gy. Bernardin ...	Pannonhalma ...	benczés tanár ...	1888
	Janny László ...	Kecskemét ...	kegy. r. főgymn. tanár	1882
	Jánosi Boldizsár ...	Ujvidék ...	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Jurkovich Emil ...	Besztercebánya ...	kir. kath. főgymn. tanár	1881
140	Kalmár Elek ...	Lőcse ...	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Kanyurszky György ...	Budapest ...	egyetemi tanár ...	1883
	Kapás Lajos Aurél ...	Sátoralja-Ujhely ...	kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Káplány Antal ...	Szabadka ...	főgymn. tanár ...	1885
145	Káposztássy Jusztnián ...	Eger ...	főgymn. tanár ...	1881
	Kapsztorfer Gyula ...	Kisselmech ...	rozsnyói egyh. m. áld.	1888
	Dr. Kassai Gusztáv ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Katona Lajos ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1890
150	Katona Mihály ...	Kecskemét ...	ref. főgymn. tanár	1883
	Keczer Géza ...	Sátoralja-Ujhely ...	kath. gymn. tanár	1888
	Kempf József ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár	1882
	Kiáltossy József ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár	1886
155	Király Pál ...	Budapest ...	polg. tanítóképezdei tan.	1874
	Dr. Kircz Jakab ...	Szeged ...	főreálisk. tanár ...	1886
	S. Kispál Mihály ...	Marosvásárhely ...	ref. főgymn. tanár	1882
	Dr. Kis Sándor ...	Nagybecskerek ...	kegyesr. főgymn. tanár	1886
160	*Dr. Kiss Endre ...	Pancsova ...	állami főgymn. tanár	1884
	Dr. Klekner Alajos ...	Kassa ...	kir. jogakad. igazgató	1884
	Kocsner József ...	Besztercebánya ...	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Kolonics Lipót ...	Székesfehérvár ...	r. kath. főgymn. tanár	1881
165	Könnye Nándor ...	Nagyvárad ...	áll. főreáliskolai tanár	1889
	Kont Ignác ...	Lorient ...	professeur an lyceé	1881
	Kotunovics Sándor ...	Nagyvárad ...	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Kovalik János ...	Trsztena ...	kir. algymn. tanár	1883
170	Kovács József ...	Kolozsvár ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Köpesdy Sándor ...	Budapest ...	állami főgymn. igazg.	1874
180	Kőrösi Henrik ...	Pécs ...	áll. főreáliskolai tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
165	Krasznayánszky Károly	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	gymn. igazg.	1886
	Kroller Miksa	Kőszeg	r. kath. algymn. igazg.	1884
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	egyetemi magántanár	1884
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	muzeumi segédőr	1885
	Lászlófy Kamill	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1886
170	Latkóczy Mihály	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Lázár István	Nagyenyed	ref. főiskolai tanár	1886
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Lenkei Henrik	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1885
	Dr. Létmányi Nándor	Temesvár	áll. felső leányiskolai tan.	1888
	Lichtenegger József	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1888
	Lintner Lajos	Budapest	községi főreálisk. tanár	1874
175	Liszkay Etele	Zirc	cziszt. r. tag és tanár	1889
	Losonczi Lajos	Késmárk	ág. hitv. lyceumi tanár	1885
	Mácska Lajos	Nagykároly	kegyesr. gymn. tanár	1888
	Madarász Pál	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Madzsar Gusztáv	Makó	polg. iskolai tanár	1885
	Malatinszky János	Zsolna	kir. kath. algymn. tanár	1881
	Dr. Margalits Ede	Zombor	állami főgymn. igazg.	1874
180	Markovics Sándor	Győr	állami főreálisk. tanár	1884
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Budapest	magánhivatalnok	1888
	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Marnusák Pál	Sopron	áll. felső leányisk. igazg.	1888
	Máthé György	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Matskássy József	Szeged	áll. főreálisk. tanár	1881
185	Matter János	Debreczen	r. kath. algymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Mérei Kálmán	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Molnár Samu Pál	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1881
190	Mórocz Emilián	Pápa	kath. algymn. tanár	1886
	Dr. Morvay Győző	Nagybecskerek	főgymn. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Náményi T. Lajos	Ipolság	hivatalnok	1887
200	Nátafalussy Kornél	Kassa	r. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Négyessy László	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1888
	Németh Regináld	Sopron	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Némethy Géza	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
210	Olejovics János	Kecskemét	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Pacher I. Donát	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1884
	Pácz Sándor	Kolozsvár	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Palmer Kálmán	Budapest	országközi tisztviselő	1888
	Pap Ev. János	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1885
215	Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Párkányi Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Patrubby Lukács	Budapest	keresk. akad. tanár	1884
	Dr. Pauler Gyula	Budapest	országos levéltári igazg.	1887
	Paulik A. Miklós	Kassa	szepesmegyei áldozár	1883
220	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi m. tanár	1881
	Perényi Adolf	Temesvár	áll. főreálisk. tanár	1888
	Perényi Otmár	Győr	kath. főgymn. tanár	1890
	Petrovich Ferencz	Nagyvárad	ny. kir. tanker. főigazg	1874
225	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyet. magántanár	1883
	Pfeiffer Antal	Temesvár	r. kath. főgymn. igazg.	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1886
	Pirehala Imre	Pozsony	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Polgár György	Miskolc	kir. kath. algymn. igazg.	1886
230	Popini Albert	Magyar-Óvár	r. kath. gymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pozder Károly	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1876
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Radinovics Iván	Budapest	belügymin. s.-fogalmazó	1888
235	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	miniszt. segédfogalmazó	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	hirlapíró	1883
	Randweg Mihály	Vác	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Ranschburg Viktor	Budapest	könyvkereskedő	1888
240	Ráth György	Budapest	tanácselnök	1886
	Récei A. Viktor	Tihany	okl. tanár és könyvtáros	1884
	Dr. Reményi Ede	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Reitmann Ferencz	Zenta	«Zentai Ellenőr» szerk.	1874
	Réti Ferencz	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
245	Révész Ferencz Cyrill	Szilágy-Somlyó	minorita rendi tanár	1888
	Richter László	Nyitra	főgymn. tanár	1888
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Dr. Román Sándor	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
250	Rupp Kornél	Budapest	premontrei kanonok	1888
	Salamon Leó	Sopron	állami főreálisk. igazg.	1881
	Samu Ferencz	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1883
	Sarudy György	Cselej	tanár	1890
	Dr. Schack Béla	Pozsony	ker. akad. tanár	1885
	Schambach Gyula	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1887
	Schill Salamon	Budapest	seminariumi tanár	1882

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
255	Schlott Gyula ---	Eperjes ---	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Schnabel Róbert ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Schöffner Leó István ---	Szilágy-Somlyó ---	gymn. tanár ---	1888
	Schuber Mátyás ---	Rozsnyó ---	ág. ev. főgymn. tanár ---	1883
	Dr. Schullerus Adolf ---	Nagy-Szeben ---	ág. ev. tanítókép. tanár	1888
260	Serédi J. Dénes ---	Kőszeg ---	benczés tanár ---	1890
	Serkei Szabó József ---	Naprágy ---	ev. ref. lelkész ---	1888
	Dr. Simon J. Sándor ---	Zombor ---	áll. főgymn. tanár ---	1881
	Dr. Simonyi Zsigmond ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1881
	Somogyi István ---	Privigye ---	gymnasiaumi tanár ---	1888
265	Spitkó Lajos ---	Székesfehérvár ---	kir. tanker. főigazgató	1883
	Steuer János ---	Szék.-Udvarhely ---	állami főreálisk. tanár ---	1883
	Straub József ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Stromp József ---	Kisujszállás ---	ev. ref. gym. tanár ---	1885
	Szabó I. Elek ---	Hol? ---	segédlelkész ---	1885
270	Szabó Szilveszter ---	Esztergom ---	főgymn. tanár ---	1881
	Szalay Gábor ---	Pécs ---	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula ---	Nagy-Körös ---	ref. főgymn. tanár ---	1881
	Szalay Gyula ---	Léva ---	kath. főgymn. tanár ---	1888
	Szalay Károly ---	Budapest ---	ref. főgymn. tanár ---	1887
275	Dr. Szamosi János ---	Kolozsvár ---	egyetemi tanár ---	1875
	Dr. Szá.-z Károly ---	Budapest ---	ref. püspök ---	1883
	Dr. Székely György ---	Nagy-Körös ---	ref. főgymn. tanár ---	1885
	Székely Salamon ---	Arad ---	állami főreálisk. tanár ---	1881
	Dr. Szemák István ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár ---	1886
280	Szerелеmhegyi Tivadar ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Szerencse Ményhért ---	Eger ---	r. kath. főgymn. tanár ---	1882
	Dr. Szigetvári Iván ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár ---	1888
	Szilágyi Albert ---	Nagy-Kálló ---	állami főreálisk. tanár ---	1886
	Szilágyi István ---	Mármaros-Sziget ---	ref. lyceumi igazgató ---	1881
285	Szilasi Mór ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár ---	1881
	Szinger Kornél ---	Szeged ---	főgymn. tanár ---	1888
	Dr. Szinnyei József ---	Kolozsvár ---	egyetemi tanár ---	1883
	Szinyei Endre ---	Sárospatak ---	ref. főiskolai tanár ---	1874
	Szkuuzevics Kornél ---	Arad ---	kir. kath. főgymn. tanár	1883
290	Szőke Adolf ---	Losoncz ---	állami főgymn. tanár ---	1881
	Szölgyény Ferencz ---	Miskolcz ---	kir. kath. gym. tanár ---	1890
	Szunter Nándor ---	Nagybánya ---	állami főgymn. igazg. ---	1881
	Dr. Takáts Sándor ---	Budapest ---	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Tamási István ---	Nagyvárad ---	főreálisk. tanár ---	1888
295	Dr. Theisz Gyula ---	Budapest ---	áll. főreálisk. tanár ---	1888
	Dr. P. Thewrewk Emil ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1874
	Tiber Ágost ---	Budapest ---	állami főreálisk. tanár ---	1881
	Timár Pál ---	Szolnok ---	állami főgymn. tanár ---	1885
	Dr. Tóth György ---	Budapest ---	kegyesr. főgymn. tanár	1886
300	Dr. Tóth Kálmán ---	Budapest ---	reform. főgymn. tanár ---	1885
	Turi Mészáros István ---	Nagyvárad ---	vizszab. társ. ellenőr ---	1885

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
305	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Dr. Váczy János	Budapest	muz. könyvtáriségédőr	1886
	Vajdady Géza	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Dr. Váli Béla	Budapest	közükt.-min. fogalmazó	1882
	Varga József	Kolozsvár	kegyesr. főgymn. tanár	1889
310	Dr. Vári Rezső	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Várkonyi Endre	S.-Szentgyörgy	ev. ref. főgymn. tanár	1881
	Várkonyi Odiló	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Vass Sámuel	Nagy-Körös	ref. főgymn. tanár	1881
	*Végh Endre	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1881
315	Veress Ignác	Nagyszeben	állami főgymn. igazg.	1881
	Dr. Versényi György	Körmöczbánya	állami főreálisk. tanár	1885
	Virkler Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Volf György	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1874
	Rövid Vozári Gyula	Rimaszombat	egy. prot. főgymn. tanár	1881
320	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
	Dr. Wargha Samu	Esztergom	róm. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Weninger László	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1888
	Wieder Gyula	Gyulafehérvár	főgymn. tanár	1889
	Wigand János	Pancsova	állami főgymn. tanár	1881
325	Wirth Gyula	Beszterczebánya	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Wolf Béla	Székesfehérvár	állami főreálisk. tanár	1885
	Zichy Antal	Budapest	főrendiházi tag	1881
	Dr. Ziehen Gyula	Frankfurt a/M.	gyakorló tanár	1888
	Dr. Zimányi József	Trencsén	főgymn. tanár	1885
330	Dr. Zindl Béla	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zlinszky Aladár	Zombor	áll. főgymn. tanár	1888
	Zolnai Gyula	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Almásy János	Budapest	bölcs. hallgató	1888
	Bálinth György	Gyulafehérvár	gymnasiumi tanár	1888
	Bartha József	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Bitter Illés	Pécs	cziszt. rendi tanár	1889
5	Borcsa Mihály	Berlin	okleveles tanár	1888
	*Boross Antal	P.-Szt-György	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Bölcsházy István	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	Csiki Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Curitia János	Budapest	tanárjelölt	1890
10	Demek Győző	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Esztegar László	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Exner Győző	Pozsony	tanár	1885
	Fölkel Béla	Ungvár	segédlelkész	1889
	Griesbach Ágost	Budapest	tanárjelölt	1885
15	Dr. Halász Frigyes	Budapest	köz- és váltóügyvéd	1884
	Hatala József	Budapest	kegyesrendi tag	1891
	Incze Béla	Karczag	ref. gym. tanár	1886
	Incze József	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Jakoblovits Lajos	Nagybecskerek	tanárjelölt	1889
20	Kapossy Endre	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Kerekes Ferencz	Tibold-Daróc	nevelő	1890
	Kis Béla	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Kováts S. János	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	Kóvér Sándor	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890
25	Lähne Vilmos	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Lázár Béla	Budapest	tanárjelölt	1887
	Mészáros Jenő	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890
	Mihalik Sándor	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890
	Molnár József	Kolozsvár	bölcsészethallgató	1888
30	Mondik Pál	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Mráz Elek	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Nagy Pál	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890
	Dr. Negovetich Arthur	Budapest	gyakorló tanár	1888
	Piláthy Béla	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890
35	Rafain Jakab	Kolozsvár	bölcsészethallgató	1888
	Reibner Márton	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Sándor János	Kolozsvár	bölcsészethallgató	1889
	Dr. Schmidt Attila	Kassa	áll. főreálisk. rk. tanár	1888
	Schmidt Frigyes	Budapest	bölcsészethallgató	1889
40	Dr. Schmidt Márton	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Sebestyén Gyula	Budapest	muzeumi hivatalnok	1888
	Senger János	Budapest	gyakorló tanár	1885
	Simon Géza	Kolozsvár	bölcsészethallgató	1888
	Dr. Simsay Lajos	Selmeczbánya	kir. kath. gym. tanár	1888
45	Solymossy Sándor	Fő-Rév	nevelő	1887
	Soós József	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	Strauch Béla	Körmöczbánya	áll. főreálisk. rk. tanár	1885

¹ Az alapszabályok 12. §-a szerint »rendkívüli tag csak egyetemi hallgató lehet».

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
50	Szabó István	Jászberény	nevelő.	1887
	Dr. Szádilek János	Trsztena	kir. kath. gymn. tanár	1888
	Szányi Béla	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	† Szemere Gyula	Budapest	bölcsészethallgató	1885
	Szlávnits György	Budapest	bölcsészethallgató	1888
55	Szőcs Géza	Kolozsvár	bölcsészethallgató	1888
	Tittel Lajos	Budapest	tanárjelölt	1888
	Vietórisz József	Budapest	bölcsészethallgató	1889
	Dr. Werner Adolf	Székesfehérvár	cziszterci rendi tanár	1889
	Weszely Ödön	Budapest	tanárjelölt	1889
	Zakkay Aladár	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890

V. Az E. Pp. K. előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
5	Alcsúth	Holdházy János, apátkanonok	1888
	Arad	Ifj. Klein Mór, könyvtáros	1883
	Aszód	Ág. ev. algymnasium	1888
	Baja	Zircz-cziszterci rendi társház	1883
	Balázsfalva	Gör. kath. főgymn. tanári kar	1890
10	Bártfa	Kath. gymn. igazgatóság	1889
	Bécs	Gerold et Comp., Buchhandlung	1890
	Békés	Ev. ref. algymnasium	1883
	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Besztercebánya	Ág. ev. algymnasium	1883
15	"	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Brassó	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Budapest	Dr. Koltai Virgil, tanár	1888
	"	Csaplár Benedek, kegy.-rendi tanár	1883
	"	Hornvánszky Viktor, könyvkeresk.	1887
20	"	"	1890
	"	Pfeifer Ferdinánd, könyvkereskedő	1883
	"	"	1883
	"	"	1883
	"	Wodianer és fia	1888
25	"	I. ker. áll. polgári tanító-képezde	1886
	"	II. ker. kir. kath. főgymnasium	1886
	"	II. ker. állami főreáliskola	1890
	"	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1883
	"	IV. ker. ág. ev. főgymnasium	1883
	"	IV. ker. közs. főreáltanoda	1890
	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	VI. ker. áll. polg. tanítónő-képezde	1886

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
30	Budapest	VIII. ker. gyakorló főgymnasium	1886
	"	VIII. ker. orsz. izrael. tanítóképzde	1890
	"	IX. ker. helv. hitv. főgymnasium	1885
	Csáktornya	Állami tanítóképző-igazgatóság	1890
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
35	"	Városi főreáliskola tanári kara	1884
	Déva	Állami főreáliskola	1883
	Eger	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Eperjes	Evangelicus collegium	1883
	Eperjes	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
40	"	Kir. kath. főgymn.	1883
	Érsekújvár	Gymnasiumi könyvtár	1883
	Erzsébetváros	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Esztergom	Szentbenedekrendi székház	1883
	"	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
45	Fiume	Állami főgymnasium	1886
	Gyöngyös	Közs. kath. gym. igazgatóság	1890
	Gyöng	Ev. ref. gymnasium	1886
	Győr	Máxa Ferencz, könyvkereskedő	1890
	"	"	1890
50	"	Szentbenedekrendi székház	1885
	Győr-Szent-Márton	Pannonhalmi könyvtár	1886
	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Nánás	Ev. ref. algymnasium	1886
	Hajdu-Böszörmény	Ev. ref. gym. könyvtár	1886
55	Jászberény	Kath. főgymnasium	1885
	Jászóvár	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn. könyvtár	1890
	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Kassa	Koczányi és Vitéz, könyvkereskedők	1889
60	"	"	1890
	"	Főgymnasiumi önképző kör	1890
	"	Állami főreáliskola	1883
	Kecskemét	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
65	Keszthely	Premontrei társház	1888
	Kézmárk	Ág. ev. lyceumi igazgatóság	1883
	Kiskunhalas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kisszeben	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Kisujzállás	Ev. ref. gymnasium	1886
70	Kolozsvár	Ev. ref. főgymnasium	1883
	"	Tanár-képző intézeti igazgatóság	1883
	"	Kath. főgymn. önképző kör	1890
	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöcbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
75	Kőszeg	Szentbenedekrendi székház	1886

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
80	Kun-Félegyháza ...	Kath. algymn. igazgatóság ...	1886
	Kun-Szent-Miklós ...	Ref. gymn. tanári kar ...	1886
	Léva ...	Kath. gymn. igazgatóság ...	1883
	Liptó-Rózsahegy ...	Gymnasiun könyvtár ...	1886
	Lőcse ...	Kir. főgymnasiun igazgatóság ...	1883
	" ...	Allami főreáliskola ...	1888
	Losonc ...	Allami főgymnasium ...	1883
	Lugos ...	Róm. kath. főgymn. ...	1886
85	Magyar-Ovár ...	Gymnasiun igazgatóság ...	1886
	Mármaros-Sziget ...	Reform. lyceum ...	1886
	" ...	Róm. kath. algymn. ...	1886
	Maros-Vásárhely ...	Temesvári M., könyvkereskedő ...	1884
90	Mezőtúr ...	Ev. ref. gymnasium ...	1883
	Miskolc ...	Reform. lyceum ...	1883
	Munkács ...	Allami gymnasium ...	1883
	Nagybánya ...	Marossy Sándor, áll. főgymn. tanár	1887
	" ...	Allami főgymnasium ...	1883
	Nagy-Enyed ...	Bethlen-főtanoda ...	1883
95	Nagy-Kálló ...	Áll. reáliskolai igazgatóság ...	1886
	Nagy-Kanizsa ...	Polgári iskola ...	1883
	" ...	Kath. főgymnasium ...	1883
	Nagy-Károly ...	Kegy.-r. főgymnasium ...	1883
	Nagy-Kikinda ...	Gymnasiun tanári kar ...	1885
	Nagy-Kőrös ...	Ev. ref. tanító-képző ...	1889
	Nagy-Szalonta ...	Közs. gymn. igazgatóság ...	1887
	Nagy-Szombat ...	Concilia Emil, tanár ...	1889
100	" ...	Érseki főgymnasium ...	1883
	Nagyvárad ...	Pauker Dániel, könyvkereskedő ...	1889
	" ...	Allami főreáliskola ...	1890
	Nyiregyháza ...	Ag. ev. főgymnasium ...	1883
	Nyitra ...	Schempek és Huszár, könyvkeresk.	1887
	" ...	Róm. kath. főgymnasium ...	1883
	Pancsova ...	Allami főgymnasium ...	1887
	Pápa ...	Tóth Dániel, ref. főisk. tanár és k.	1886
110	" ...	Kath. algymn. igazgatóság ...	1890
	Pécs ...	Valentin Károly, könyvkereskedő ...	1888
	" ...	Zircz-cziszt. főgymnasium ...	1883
	Podolin ...	Gymnas. tanári könyvtár ...	1886
	Pozsony-Szt-György ...	Algymn. igazgatóság ...	1886
	Privigye ...	Kath. algymn. igazgatóság ...	1890
115	Rákospalota ...	Dr. Szabó Alajos, kir. tanácsos ...	1890
	Réceze-Keresztur ...	Popp Benjamin, lelkész ...	1887
	Rimaszombat ...	Egyesült prot. főgymnasium ...	1883
	Rozsnyó ...	Ág. ev. főgymnasium ...	1886
120	" ...	Róm. kath. főgymnasium ...	1883
	Sárospatak ...	Trócsányi Bertalan, könyvkereskedő	1888
	Sátor-Alja-Ujhely ...	Kath. gymn. tanári könyvtár ...	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
125	Selmeczbánya ...	Kir. kath. gymn. igazgatóság ...	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium ...	1883
	Sopron ...	Thiering Gyula, könyvkereskedő ...	1883
	" ...	Szentbenedekrendi székház ...	1883
	Sümeg ...	Közs. reáliskolai igazgatóság ...	1890
130	Szabadka ...	Főgymnasiumi igazgatóság ...	1883
	Szakoleza ...	Gymnasiumi igazgatóság ...	1886
	Szamos-Ujvár ...	Örmény kath. gymnasium ...	1883
	Szarvas ...	Főgymnas. tanári kar ...	1883
	Szászváros ...	Ev. ref. Kuun-tanoda ...	1883
135	Szatmár ...	Kir. kath. főgymnasium ...	1883
	" ...	Ev. ref. gymn. tanári kar ...	1890
	Szeged ...	Somogyi-könyvtár ...	1885
	" ...	Főgymnasiumi önképzőkör ...	1884
	Székely-Keresztur ...	Unitarius gymnasium ...	1883
140	Székely-Udvarhely ...	Gyertyánffy Gábor, könyvkereskedő ...	1890
	" ...	Állami főreáliskola ...	1886
	" ...	Róm. kath. főgymnasium ...	1887
	Székesfehérvár ...	Főgymnasiumi igazgatóság ...	1886
	" ...	Főreáltanoda ...	1889
145	Szentes ...	Városi gymnasium ...	1883
	Szolnok ...	Állami főgymnasium ...	1883
	Szombathely ...	Főgymnasiumi igazgatóság ...	1883
	Tata ...	Kegyesrendi gymnasium ...	1886
	Temesvár ...	Állami főreáliskola ...	1883
150	Trsztena ...	Kir. kath. algymnasium ...	1886
	Uj-Verbász ...	Községi algymnasium ...	1886
	Ujvidék ...	Kir. kath. magyar főgymnasium ...	1883
	Ungvár ...	Kir. kath. főgymnasium ...	1886
	Vác ...	Főgymnasiumi igazgatóság ...	1886
155	Veszprém ...	Kath. főgymn. igazgatóság ...	1884
	Zenta ...	Közs. gymn. igazgatóság ...	1883
	Zilah ...	Reform. tanodai igazgatóság ...	1884
	Zircz ...	Zircz-csiszterci-apátság ...	1883
	Zombor ...	Állami főgymnasium ...	1883

Jegyzet. 1889 végén volt tiszteletbeli: 7, alapító: 5, rendes: 307, rendkívüli: 56, előfizető: 138, összesen: 513. Ezen kimutatás szerint van 1890 végén tiszteletbeli: 9, alapító: 6, rendes: 328, rendkívüli: 56, előfizető: 157, összesen: 556, tehát az 1890. évi szaporodás — 43-ból levonva az elhalt és 1889 végén kilépett tagok számát, 5-öt — 43.

Kimutatta 1890. évi november hó 23-án

Userhatmi Samu,
pénztárnok.

